

KLAAS VAN BERKEL

UNIVERSITEIT VAN HET NOORDEN

VIER EEUWEN ACADEMISCH LEVEN IN GRONINGEN

DEEL 1

DE OUDE UNIVERSITEIT 1614-1876

Universiteit van het Noorden

Studies over de Geschiedenis van de Groningse Universiteit 8

‘Universiteit van het Noorden: vier eeuwen academisch leven in Groningen’

rijksuniversiteit
groningen

Uitgegeven onder redactie van prof. dr. K. van Berkel

UNIVERSITEIT VAN HET NOORDEN:
VIER EEUWEN ACADEMISCH LEVEN
IN GRONINGEN

DEEL I DE OUDE UNIVERSITEIT, 1614-1876

KLAAS VAN BERKEL

Hilversum
Verloren
2014

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij financiële steun van
het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen.

Ter nagedachtenis aan Edzo Hendrik Waterbolk (1915-2000)

Afbeeldingen op het omslag: voorkant het oude Academiegebouw (p. 132); het anatomisch
laboratorium (p. 683); rug het nieuwe Academiegebouw (p. 679); achterkant het oude
Academiegebouw (p. 132); balzaal (p. 450).
Losse portretten: voorkant Coiter (p. 226); prinses Anna (p. 239); Maresius (p. 233); Camper (p. 240);
Joachim Alting (p. 228); rug Ubbo Emmius (p. 227); achterkant Muninghe (p. 456);
Van Swinderen (p. 460); Hofstede de Groot (p. 676); Engelhard (p. 286).

© 2014 Klaas van Berkel & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISBN 978-90-8704-466-4

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Bindwerk: van Waarden, Zaandam

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	9
Het raadsel van de universiteit 9 Benadering, toon en methode 11 Hoofdlijnen 13 Verre familie 14	

DE GRONINGSE UNIVERSITEIT IN DE ZEVENTIENDE EEUW (1614-1714)

Inleiding	19
1 Friese vrijheid en noordelijk humanisme	21
De vorming van Stad en Lande (1000-1500) 21 De Aduarder Academie 27 In een groter verband (1498-1560) 38 Hervorming binnen de kerk? 41 Revolutie, Reformatie en Reductie (1566-1594) 48	
2 De oprichting van de universiteit	55
Stad en Lande, één en verdeeld 55 Religie en onderwijs 57 Consolidatie en normalisatie 65 Voorbereidingen voor een universiteit 67 De officiële opening 75 Motieven voor de stichting 76 De rol van Ubbo Emmius 84	
3 Bestuurlijk gezag en academische vrijheid	91
Universitaire modellen 91 De wetten 96 Het bestuur I: curatoren 98 Het bestuur II: senaat, rector magnificus en secretaris 101 Personeel 104 Privileges en vrijheden 107	
4 Opgang (1614-1640)	113
Een expanderende stad 113 De eerste studenten en hun herkomst 115 De groei van het hooglerarenbestand 120 De betere middelmaat 125	
5 Academische gebouwen en voorzieningen	131
Het Academiegebouw 131 De Academiekkerk en omgeving 133 De bibliotheek 135 Het anatomisch theater 138 De beurs 142 De hortus 144 Een kwestie van prioriteiten 147	
6 Colleges en disputaties: academisch onderwijs	149
Het onderwijsprogramma 149 Hoor- en dictaatcolleges 150 Disputaties 155 Examens, promoties en graden 159 Het onderwijsprofiel 165	
7 Rede versus openbaring (1640-1665)	167
Het voorspel in Utrecht 167 Martinus Schoock tussen hamer en aambeeld 171 Cartesianisme en de vrijheid van de filosofie 175 Verdere uitbouw der academie 181 'Floret Academia nostra' 186	

- 8 **De academische gemeenschap** 191
 Stad en academie 191 | De hoogleraren 192 | Studenten 203 | Het funus als academisch ritueel 210
- 9 **Van crisis naar crisis (1665-1714)** 213
 Oorlog! 213 | Het odium theologicum 221 | Hugenoten in Groningen 248 | De strijd rond Bernoulli 251 | Aflopend getij 259 | Op weg naar het einde? 264

DE EEUW VAN DE VERLICHTING (1714-1815)

- Inleiding** 269
- 10 **Restauratie en reformatie (1714-1752)** 271
 Een sombere tijd 272 | Bescheiden herstel 277 | Tegenpolen: Driessen en Barbeyrac 279 | Het wolffianisme in Groningen 285 | Tegen geestdrijverij en libertinisme 289 | Omwenteling in staat en academie 298
- 11 **Een ‘verlichte’ universiteit (1752-1770)** 305
 Franeker voorbij 306 | Universiteit en genootschap: Pro Excolendo (1761) 312 | Wetenschap ‘ten Voordeel van ’t Gemeen’ 320 | Petrus Camper en de bestrijding van de veepest 326
- 12 **De grenzen van de Verlichting (1770-1795)** 333
 De affaire-Van der Marck 333 | Prinsgezind of patriot 347 | ‘De eens begonnen Rosmoolen’ 354
- 13 **Bestuur, beheer en de ‘zaak der privilegiën’** 357
 De curatoren 357 | Gebouwen en voorzieningen 361 | De senaat en de privileges 371
- 14 **Vrije Bataven in een Frans keurslijf (1795-1812)** 375
 ‘Een waarlijk gezegende ommekeer’: de Bataafse Revolutie 375 | Het onzekere lot der universiteit 380 | Een academisch ziekenhuis 388 | Een technologisch topinstituut 393 | Blauwdrukken voor een nieuw stelsel van hoger onderwijs 396 | Inlijving 403
- 15 **Gepromoveerde ezels: onderwijs en onderzoek** 411
 De aanklacht van Petrus Hofstede 411 | Een nieuw studiepatroon? 415 | Een al te grote studievrijheid 418 | Promotieperikelen 427 | Een prille onderzoekscultuur 433 | Een nieuwe definitie van de universiteit 439
- 16 **Genootschappen en ontgroensenaten: nieuw academisch leven** 441
 In het huis van de professor 441 | Participatie in de genootschapscultuur 465 | Onder vrienden: de nieuwe studentencultuur 472 | Esprit de corps 479
- 17 **Oude tijden die herleven (1812-1815)?** 487
 Franse chaos 487 | Het ontwerp voor een nieuw universitair bestel 491 | Tweehonderd jaar Groningse universiteit 494 | Lokale autonomie of centraal toezicht? 498

OP DE DREMPEL VAN DE MODERNE TIJD (1815-1876)

Inleiding	505
18 Gulden jaren (1815-1840)	507
Nederland onder Willem I 509 De regels van het Organiek Besluit 513 Eén van geest 518 Herziening van het Organiek Besluit: nodig of overbodig? 527 Te wapen! 531 Oplopende spanningen 538 Een Gronings Réveil 540 Contra Calvijn 551	
19 Groningen bedreigd (1840-1868)	557
Afscheid van Franeker 557 Kerkelijke binding of academische vrijheid? 563 Liberalen en conservatieven over krimp en concentratie van het hoger onder- wijs 573 Een universiteit in verval? 582 Een feest van hoop en verbonden- heid 594 De neergang van de Groninger Richting 600	
20 Centralisatie van bestuur en beheer	605
Het college van curatoren 605 De senaat en de rector magnificus 612 Gebouwen en voorzieningen I: Academiekerk en Academiegebouw 614 Gebouwen en voorzieningen II: bibliotheek 621 Gebouwen en voorzieningen III: anatomisch theater en ziekenhuis 629 Gebouwen en voorzieningen IV: hortus botanicus en ‘oeconomische tuin’ 636 Gebouwen en voorzieningen V: chemisch laboratorium 639 Gebouwen en voorzieningen VI: kabinetten en verzamelingen 642 Crisis door gebrekkige uitrusting? 646	
21 Metamorfose van het onderwijs	647
Onrijp ooft? De Latijnse school en de academische propedeuse 647 Sleets humanisme 651 Afscheid van het Latijn 654 Van dictaat naar practicum 657 Prijsvragen 663 De promotie nieuwe stijl 668 De komst van de hbs 690 Status en expertise 695	
22 De stand der hoogleraren	697
Ambt en aanzien 697 Het ambt in de verdrukking 704 De hoogleraar als publiek figuur 711 Het ‘bedaarde’ onderzoek 717	
23 Het corps der studenten	723
De oprichting van Vindicat atque Polit 723 Weerstand tegen Vindicat 728 Splijting en erkenning 731 Het profiel van ‘de’ student 736 Het dagelijks leven van een student 740 Het verschijnen en verdwijnen van Panathenaeum 744 Aristocraten versus democraten 747	
24 Aan de rand van de afgrond (1870-1876)	753
De eerste wetsvoorstellen 753 Groningen tussen vrees en verwachting 756 Een vrouwelijke student 759 Aan de rand van de afgrond 765	
Tussenbalans: het zelfbewustzijn van een noordelijke universiteit	771
Noten	775
Bronnen en bibliografie	869
Namenregister	891
Woord van dank	911

Afb. 1 Cartouche met tekst in de kerk te Anloo. Foto: Collectie Regnerus Steensma.

INLEIDING

Dinsdag 21 augustus 2012. Tegen één uur stroomt het romanogotische kerkje van het Drentse Anloo langzaam vol met mensen. Inwoners van het dorp, mensen uit de naaste omgeving, een paar kinderen, maar vooral veel mannen en vrouwen die op een of andere manier verbonden zijn aan de universiteit in het nabije Groningen. Medewerkers van de universiteitsbibliotheek, een voormalige decaan van de faculteit Natuurwetenschappen, een hoogleraar kunstgeschiedenis, de vorige voorzitter van het College van Bestuur en vele anderen. Zij zijn allemaal naar deze kerk gekomen omdat één uit hun midden weggevallen is, de vroegere bibliothecaris van de universiteit, Alex Klugkist. Er wordt gesproken, er wordt gezongen, volwassen kinderen halen herinneringen op aan hun vader of schoonvader, er klinkt muziek. De voorgangster leest uit de Bijbel, 1 Korinthiërs vers 13, waar Paulus spreekt over de liefde: ‘Al ware het dat ik de gave der profetie had, en wist alle verborgenheden en al de wetenschap, en al ware het dat ik al het geloof had, en de liefde niet had, zo ware ik niets.’ Een zeventiende-eeuwse muurschildering op een van de bogen in de kerk zegt het korter: ‘Non clamor, sed amor / sonat in aure Dei’, dat wil zeggen: ‘Niet het getoeter, maar de liefde dringt door tot Gods oor.’ Een betekenisvolle tekst, ook voor de academici in de kerk.

Het ten grave dragen van een personeelslid behoorde in de zeventiende en achttiende eeuw tot de vaste rituelen van een universiteit. Dit gebruik is later afgeschaft en niemand zal willen beweren dat het deel uitmaakt van wat in modern taalgebruik de ‘core business’ van een universiteit heet. De kerntaak van een universiteit was indertijd het geven van onderwijs en omvat inmiddels ook onderzoek, patiëntenzorg en maatschappelijke dienstverlening. Maar helemaal zonder rituelen gaat het ook niet. Alleen bij zulke gelegenheden – droevig of feestelijk – komt namelijk tot stand wat men lichtelijk poëtisch, maar niet zonder reden de *academische gemeenschap* noemt. En zonder academische gemeenschap geen universiteit.

HET RAADSEL VAN DE UNIVERSITEIT

Maar stel dat er helemaal geen universiteiten zouden zijn, zou iemand dan op het idee komen er een op te richten? Waarschijnlijk niet. De universiteit heeft in de loop van haar bestaan allerlei functies en taken gekregen die men nu misschien liever aan aparte organisaties zou toevertrouwen. Onderwijs op hoog niveau, in alle denkbare disciplines, algemene vorming, beroepsvoorbereiding, wetenschappelijk onderzoek, ook op alle denkbare terreinen, maatschappelijke dienstverlening, patiëntenzorg, technische innovatie, advieswerk, kritische reflectie – het is nogal veel voor een en dezelfde instel-

ling. De universiteit is daardoor een zeer hybride instelling geworden. Als ze niet al zou bestaan, zou niemand het in zijn hoofd halen zo'n instelling in het leven te roepen en haar al die taken te laten uitvoeren.

Des te merkwaardiger is het dat de universiteit, deze hybride, onmogelijke organisatie, nog altijd bestaat en zelfs groot maatschappelijk prestige bezit. De universiteit maakte wel eens tijden van crisis door, maar steeds wist zij zichzelf opnieuw uit te vinden en na een crisis volgde vaak een periode van bloei. Vooral de negentiende eeuw was de 'eeuw van de universiteiten'. Ook in onze tijd worden nog altijd nieuwe universiteiten opgericht, tooien hogere beroepsopleidingen zich graag met de naam 'university' en betaalt een universitaire opleiding nog altijd beter dan welke andere opleiding ook. Er is veel kritiek op de universiteiten – op het gebrek aan slagvaardigheid bij het bestuur, op de ondoelmatige besteding van de middelen, op het dalende niveau van het onderwijs, op de grenzeloze bureaucratisering en op het soms futiele onderzoek. Die kritiek is vaak terecht. Toch genieten de universiteiten een onverminderd hoog maatschappelijk aanzien. Ondanks hun onmogelijke combinatie van functies en taken zijn universiteiten kennelijk een succesformule. Overheden verwachten veel van de universiteiten en zien haar tegenwoordig als een van de motoren van de kenniseconomie.

De Rijksuniversiteit Groningen is een van die universiteiten, en bepaald niet de jongste. Dit jaar, 2014, bestaat zij vierhonderd jaar, alle reden om eens stil te staan bij haar rijke verleden en de vraag te stellen hoe zij geworden is wat zij is. Zij telde geleerden die nog altijd een bron van inspiratie zijn, en maakte ontwikkelingen door die nog altijd stof tot bezinning geven. Zoals iedereen en alles draagt ook de Groningse universiteit, of ze het nu wil of niet, haar verleden met zich mee en bepaalt haar geschiedenis mede wat zij nu is. De geschiedenis, het vertelde verleden, is een van de elementen die de academische gemeenschap, ook de Groningse, bij elkaar houdt. Mensen die een geschiedenis delen, hebben iets met elkaar, en het beschrijven van die gedeelde geschiedenis kan hun gevoel van verbondenheid versterken.

Maar er zijn meer redenen om die geschiedenis te boek te stellen en er kennis van te nemen. Het nagaan van de geschiedenis is ook een methode om te achterhalen hoe een hybride instelling als een universiteit toch zo succesvol kan zijn. De Groningse universiteit leent zich uitstekend voor zo'n studie. Zij is oud genoeg om er zeker van te zijn dat er behalve hoogtepunten ook dieptepunten zijn, die minstens zo instructief kunnen zijn. Natuurlijk zijn er nog oudere universiteiten. De universiteiten van Bologna, Parijs en Oxford voeren hun geschiedenis terug tot de twaalfde of vroege dertiende eeuw, terwijl Groningen pas meedoet sinds 1614. Maar dat is genoeg, zoals wel zal blijken.

De Groningse universiteit is verder met haar bijna 30.000 studenten en ruim 6000 personeelsleden ook niet bepaald klein. Zij biedt een breed scala van opleidingen aan, van klassieke talen tot kaakchirurgie en van nanotechnologie tot Nederlands recht, en kan daardoor claimen representatief te zijn voor het hele veld van het wetenschappelijk onderwijs. Ten slotte blaast de Groningse universiteit haar partijtje mee in het koor van de internationale wetenschap. Ook zij heeft een Nobelprijswinnaar geleverd en zij behoort sinds 2013 tot de honderd beste onderzoeksuniversiteiten van de wereld.

Kortom, Groningen is oud, groot, respectabel en belangrijk genoeg om met enige kans op succes de vraag te kunnen stellen wat een universiteit eigenlijk tot een universiteit maakt en waarom die formule zo'n succes is.

BENADERING, TOON EN METHODE

Universiteitgeschiedenis kan op verschillende manieren geschreven worden. In het verleden is er een afwisseling geweest van zuiver institutionele, sociale en intellectuele benaderingen, met daarbij wisselende aandacht voor de kwantitatieve, intellectuele en sociaal-culturele aspecten van het verleden. Iedereen is het er inmiddels over eens dat een zuiver institutionele benadering niet voldoet. Daarom is afgezien van de traditionele indeling van een gedenkboek in een algemeen overzicht gevolgd door de behandeling van de afzonderlijke faculteiten. Ook een puur sociale benadering van het verleden kent beperkingen. Een universiteit is ook en vooral een samenballing van intellect, waar met voorbijgaan aan directe maatschappelijke behoeften bepaalde ideeën kunnen worden nagejaagd en waar het weten om het weten gekoesterd wordt. Wie de geschiedenis van een universiteit beschrijft zonder zich rekenschap te geven van de verleiding van de wetenschap, geeft een vertekend beeld van een universiteit. De beoefening van wetenschap, hoe ook opgevat, heeft altijd een bepalende rol gespeeld in het universitaire leven en heeft universiteiten altijd meer gemaakt dan alleen maar instituten voor de opleiding van het hogere kader van een maatschappij. Universiteitsgeschiedenis is meer dan de geschiedenis van het hoger onderwijs. Met andere woorden: de geschiedenis van een universiteit beschrijven betekent dus altijd het combineren van institutionele, sociale en intellectuele benaderingen.

Kenmerkend voor een moderne universiteit is de sterke verwevenheid van onderwijs en wetenschap. Niets is zo leerzaam als het voorleggen van nieuwe ideeën aan kritische studenten, of het nu eerstejaars of gevorderde promotiestudenten zijn, en zonder de voortdurende inbreng van nieuwe ideeën ontleend aan het eigen onderzoek kan geen docent de student onderwijs geven dat waarlijk wetenschappelijk kan heten. Het kan op de korte termijn efficiënter lijken die twee functies – onderwijs en onderzoek – te scheiden, maar op de langere termijn leidt dat tot schade voor zowel het onderwijs als het onderzoek. Om een universiteit tot een succes te maken moet men voor lief nemen dat zij niet altijd zo efficiënt is. Dat betekent niet dat we de lof van de inefficiëntie moeten zingen, wel dat we efficiëntie, of de doelmatigste besteding van de middelen – het gaat uiteindelijk altijd om geld – niet als hoogste norm moeten hanteren. In de negentiende eeuw schreef de Utrechtse filosoof Ph.W. van Heusde in zijn *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs* al memorabele woorden over het principe van de efficiëntie: 'Behartigt men de financiën niet, zoo gaat een staat te gronde; maar even zeker gaat een staat te gronde, wanneer men alles financieel maakt.'¹ Vervang 'staat' door 'universiteit' en de uitspraak gaat nog altijd op.

Essentieel voor het goed functioneren van een universiteit is dat alles in relatieve vrijheid gebeurt. De wegen van de wetenschap zijn ondoorgrondelijk en wie meent dat wetenschap volledig te plannen valt, jaagt een illusie na. Om mogelijk te maken dat de wetenschap wezenlijke vooruitgang boekt, moet onderzoekers de ruimte geboden

worden om wegen in te slaan waarvan niet bij voorbaat vaststaat dat zij tot succes zullen leiden. Ook zal aan docenten de vrijheid moeten worden gelaten om zonder inmenging van buitenaf denkbeelden aan de studenten voor te leggen die ingaan tegen de gangbare opvattingen, maar die het debat stimuleren zonder welke geen echte verdieping van inzicht mogelijk is. Die academische vrijheid is geen privilege dat sommige mensen op grond van opleiding of afkomst toekomt, maar een door de samenleving verleend recht dat uiteindelijk dient om de samenleving en de cultuur vooruit te helpen.

Elke samenleving heeft zo'n zone van academische vrijheid nodig om op langere termijn haar vitaliteit te kunnen garanderen. Zij heeft behoefte aan een intellectueel laboratorium waar experimenten mogelijk zijn die elders niet of slechts onder ongewisse omstandigheden van de grond zouden komen. Het behoort in ieder geval tot de kenmerken van de universiteit, het is misschien wel haar 'unique selling point', dat de docenten en studenten daar in *functionele afzondering* van de maatschappij aan de grenzen van het weten kunnen werken, niet om zichzelf te plezieren, maar om de maatschappij uiteindelijk ten dienste te zijn.²

Dit element van ogenschijnlijke onmaatschappelijkheid voegt een extra dimensie toe aan de wirwar van conflicterende doelstellingen die een universiteit al kenmerkt en die haar, gezien de geschiedenis van het instituut, toch alleen maar sterker lijkt te maken. Hoe die combinatie van maatschappelijke betrokkenheid en afzondering in elke tijd weer andere vormen aanneemt, vaak niet begrepen wordt, en soms ook bedreigd, is een van de boeiendste onderdelen van de universiteitsgeschiedenis. De geschiedenis van de Groningse universiteit biedt daar tal van voorbeelden van.

Behalve benadering is er ook nog zo iets als toon. Een boek dat verschijnt bij de viering van het zoveeljarige bestaan van een universiteit, is onherroepelijk een gedenkboek en het gedenkboek kent zo zijn eigen regels en conventies. De universiteitshistoricus Willem Frijhoff legde dat niet zo lang geleden nog helder uit: 'Het [gedenkboek] moet zelfbevestigend, ietwat meditatief, met veel aandacht voor prestaties en prestigieuze worden geschreven, met een lichte zelfkritiek over het verleden, maar optimistisch naar de toekomst toe, en af en toe wat verdoezelend.' Volgens Frijhoff zijn gedenkboekschrijvers, als het goed is, 'meesters in evenwichtskunst en amnesie'. Hij gaat ervan uit dat ambitie en identiteit van de instelling centraal staan, en wel 'een van hogerhand goedgekeurde of herkenbare identiteit'. Schrijvers van gedenkboeken leveren daardoor eerder 'handleidingen voor de nieuwe managers dan vormen van geschiedschrijving'.³

Nu kan het zijn dat zijn Rotterdamse ervaringen Frijhoff wat somber gestemd hebben, maar helemaal ongelijk heeft hij natuurlijk niet. Het schrijven van een gedenkboek is inderdaad een hachelijke onderneming. Als de universiteitshistoricus schrijft in opdracht van het universitaire bestuur, moet hij laveren tussen de verwachtingen van zijn opdrachtgevers en de eisen die de kritische geschiedschrijving stelt. Als de historicus ook nog eens voortkomt uit de gemeenschap die hij beschrijft, moet hij daarnaast de loyaliteit die hij zelf misschien jegens die gemeenschap voelt in balans zien te brengen met de distantie die het vak van hem vraagt. Eenvoudige keuzen kunnen hier niet gemaakt worden. Loyaliteit aan de instelling houdt soms in dat men de verwachtingen van de bestuurders moet teleurstellen, en een exclusieve keuze voor kritische distantie miskent de gemeenschapsvormende functie die de geschiedenis heeft. Ge-

schiedenis die zonder distantie is opgetekend, leert ons niets, maar geschiedenis die niet met liefde is geschreven is onvruchtbaar. Ik kan alleen maar hopen dat ik de juiste balans heb gevonden.

Maar had ik daar zo veel pagina's voor nodig? Historici treft wel eens het verwijt dat zij lang van stof zijn. Ik weet niet of dit verwijt ooit Homerus of Edward Gibbon is gemaakt, maar een feit is dat wie tegenwoordig een boek van meer dan honderd pagina's schrijft en zinnen gebruikt die langer zijn dan twee regels, iets heeft uit te leggen. Ik kan er echter niet onderuit dat voor wie de geschiedenis van een universiteit te boek wil stellen en echt wil demonstreren waarom een universiteit werkt zoals zij werkt, een uitvoerige, gedetailleerde beschrijving onvermijdelijk en zelfs wenselijk is. Wil men iets begrijpen van wat de Groningse (of welke andere) universiteit kenmerkt, dan is het van belang niet alleen te letten op de formele, openbare of officiële kanten van het universitaire bestaan, maar ook op de informele verbanden, de alledaagse werkelijkheid en de onopvallende patronen in het academisch leven. Het leven zit in het detail, ook als het om een universiteit gaat. Het zou zelfs kunnen zijn dat in dat informele juist de kracht van een universiteit schuilt. De universiteitshistoricus is dus idealiter een antropoloog, die een levensgemeenschap bestudeert en daarbij niet afgaat op wat men hem over die gemeenschap vertelt, maar meeleeft met de gemeenschap en haar vanuit die ervaring probeert te begrijpen.⁴ Hij moet dan letten op het kleine in het grote en het grote in het kleine. Om de academische gemeenschap te doorgronden past dan alleen een uitvoerige, descriptieve analyse, met aandacht voor grote verbanden en kleine details en met een afwisseling van beschrijving en bespiegeling.

HOOFDLIJNEN

In de veelheid aan gegevens en bijzonderheden vallen wel enkele hoofdlijnen te onderkennen. De eerste is de alleroverheersende betekenis van de geografische ligging van de Groningse universiteit. Er is in dit boek veel aandacht voor de lokale en regionale context van de geschiedenis van de universiteit. Alle geschiedenis is in eerste instantie lokale geschiedenis, maar in het geval van de Groninger universiteit geldt dit nog sterker omdat haar geografische locatie van beslissende betekenis is geweest voor de ups en downs in haar geschiedenis. Haar geschiedenis is onbegrijpelijk voor wie niet of nauwelijks op de hoogte is van de geschiedenis van de stad en het gewest waar zij gevestigd is, inclusief de middeleeuwse geschiedenis. Verder kunnen de relaties met het Duitse Rijk niet buiten beschouwing blijven. In de eerste eeuw van haar bestaan floreerde de Groningse universiteit omdat zij op de grens van twee werelden lag, die van de Republiek en het amorphe gebied dat wij gemakshalve vaak Duitsland noemen. In de negentiende eeuw daarentegen had de universiteit ernstig te kampen met het gegeven dat zij terechtgekomen was in de periferie van de nationale staat die in deze tijd vaste vorm aannam. Ook tegenwoordig, nu het wetenschappelijk onderwijs internationaal is geworden, werkt dat nog door, want het is makkelijker om studenten uit China te halen dan uit Amsterdam. Dit alles impliceert geen geografisch determinisme, maar het attendeert wel op de beperkingen (en de kansen) die een bepaalde geografische positie met zich meebrengt.

Een tweede rode draad is de geleidelijke secularisering van het kennisideaal van de universiteit – en van de samenleving waarin zij opereert. Universiteitsgeschiedenis is geen wetenschapsgeschiedenis. Het is ondoenlijk om de ontwikkeling van alle vakgebieden die op de universiteit vertegenwoordigd zijn op de voet te volgen. Maar de universiteit representeert wel een idee van wetenschap en geleerdheid dat in de loop der tijden is veranderd. Toen de Groningse universiteit werd opgericht stond de wetenschap duidelijk onder de aegis van theologie en religie. Volgens de lijfspreuk van de universiteit was het Woord Gods een lamp voor onze voeten, wat betekende dat de wetenschap moest worden gedoceed en beoefend in het licht van de goddelijke openbaring. Zonder dat was wetenschap zelfs gevaarlijk. In de loop van de tijd is dat grondig veranderd: de Bijbel gold in steeds mindere mate als inspiratiebron en leidraad voor wetenschap, de wetenschap zelf werd inspiratiebron en leidraad. Meer dan wij beseffen, is onze kijk op de wereld gestempeld door de wetenschap, haar methoden en haar resultaten, terwijl religieuze inspiratie een zuiver persoonlijke aangelegenheid is geworden, die we buiten de wetenschappelijke discussie houden. Die transformatie is niet in een rechte lijn verlopen, de overgang heeft zich niet in alle vakgebieden in een gelijk tempo voltrokken en op verborgen wijze heeft de religieuze inspiratie langer doorgewerkt dan vaak vermoed, maar uiteindelijk, althans op dit moment, is er bijna universeel sprake van een strenge scheiding tussen wetenschap en religie. Wetenschap is een waarde op zichzelf geworden en voor zover zij nog gezien wordt in het licht van andere waarden, zijn dit de waarden van economie en maatschappelijk nut. Maar of het economisch perspectief even dwingend zal worden als ooit het religieuze perspectief was, laat zich nog niet vaststellen, al houdt men zijn hart soms vast.

Een mogelijke rem op deze ontwikkeling – en zelfs ten dele het product van de secularisering van de universiteit – is de idee van de academische vrijheid. Wat de academische gemeenschap onderscheidt van elke andere gemeenschap, is het beredeneerde recht dat de samenleving haar gunt om onderwijs te geven en onderzoek te doen vrij van externe druk of bemoeienis. Daarmee is academische vrijheid een van de kernwaarden van de academische gemeenschap geworden. Het is – dit moet er meteen bij gezegd worden – geen wezenskenmerk van ‘de’ universiteit, geen van nature gegeven voorrecht van alle universiteiten. Eeuwenlang verstond men onder academische vrijheid iets heel anders en het heeft tijd en moeite gekost om het principe van de academische vrijheid geaccepteerd te krijgen. Het Schriftgezag stond tot ver in de negentiende eeuw de erkenning van het vrije oordeel van de wetenschappers in de weg. Maar ook al is het een recente verworvenheid, de idee van de academische vrijheid is misschien wel de sleutel tot het succes van de moderne universiteit. De duurzaamheid van dat succes zou dan in belangrijke mate afhankelijk zijn van de mate waarin bestuurders, docenten, studenten en politici de academische vrijheid als intellectuele verworvenheid erkennen en koesteren.

VERRE FAMILIE

Dit eerste deel van de geschiedenis van de Groningse universiteit gaat over de periode waarin die verschuiving van Schriftgezag naar academische vrijheid steeds duidelijker werd, te weten de periode 1614-1876. In de beleving van de meesten van ons is dit heel lang geleden. Toch zijn voor wie tegenwoordig in Groningen werkt of studeert de mensen die in dat verre verleden aan de universiteit verbonden waren zo iets als verre familie, mensen die wij niet kennen en die ons niet kennen, maar met wie wij toch een zekere band voelen. Verder lijkt het alleen maar of de problemen waarmee docenten en studenten in de vroegmoderne tijd worstelden wezenlijk anders waren dan de onze. De tegenstelling tussen Schriftgezag en vrij onderzoek, waar Groningse geleerden in de zeventiende en achttiende eeuw over debatteerden, of de discussie over de voordelen van een brede propedeuse tegenover snelle specialisering, waar het in de negentiende eeuw omging, zijn thema's die ons, zij het in andere termen geformuleerd, nog altijd bezighouden. In de vroegmoderne tijd was de *communis opinio* dat een staat of een samenleving alleen kon blijven bestaan als de burgers hetzelfde geloof beleden; elke fundamenteel afwijkende mening was een bedreiging voor de stabiliteit van staat en samenleving. Zo krampachtig reageren wij niet meer op afwijkende geluiden, maar wij worstelen nog wel degelijk met de vraag hoeveel tweespalt of verschil van gevoelen een samenleving kan verdragen voordat zij uit elkaar valt. Het grote vraagstuk van de vroegmoderne tijd, na de Reformatie, was het leren omgaan met verschillen en niemand zal beweren dat wij dat probleem inmiddels helemaal hebben opgelost. Natuurlijk kan men te ver gaan in het actualiseren van het verre verleden en zo het eigen karakter aan een bepaalde periode ontnemen, maar het omgekeerde is ook niet juist. Het verleden is nog steeds aanwezig in het heden en wie het verleden niet wil begrijpen, zal ook het heden niet verstaan.

Over de eerste tweehalve eeuw van de Groningse universiteit is al veel geschreven. In 1654 verscheen al een boek over de ontstaansgeschiedenis van de universiteit, de *Effigies et vitae*, een serie portretten van de hoogleraren die tot dan waren opgetreden. In 1864 schreef de geniale historicus en neerlandicus W.J.A. Jonckbloet een wild, maar rijk gedocumenteerd gedenkboek over de hele voorafgaande periode en in 1914 leverde de onvolprezen Johan Huizinga een nog altijd zeer leeswaardig overzicht over de Groningse universiteit in de negentiende eeuw. Al die boeken hebben behalve kwaliteiten ook hun nadelen. In de *Effigies et vitae* ontbreekt elke kritische distantie, Jonckbloet is een op het oog ontoegankelijke brij aan gegevens en Huizinga liet zich wel heel erg leiden door zijn eigen *fin-de-siècle* vooroordelen over de recente geschiedenis van zijn universiteit.⁵ Maar deze boeken, en de vele, vele recentere studies en artikelen over dezelfde periode, vormden wel een dankbare ondergrond voor mijn eigen werk. Jonckbloet bijvoorbeeld, die het complete archief van senaat en curatoren van de universiteit doornam en excerpeerde, bespaarde mij de moeite om zelf het verhaal vanuit de primaire bronnen op te bouwen (wel zijn alle citaten die ik aan hem ontleende in het archief met de oorspronkelijke documenten vergeleken en waar nodig verbeterd). Ik kon uitgaan van de literatuur en hoefde alleen daar waar de literatuur mij in de steek liet of tegenstrijdig was, de gang naar het archief te maken. Het is aan de lezer te beoordelen of het werkelijk zo is dat ik, door op de schouders van reuzen te gaan staan, ook verder heb kunnen kijken.

DE GRONINGSE
UNIVERSITEIT IN DE
ZEVENTIENDE EEUW
(1614-1714)

INLEIDING

Elke geschiedenis heeft een voorgeschiedenis. Het verhaal van de Groningse universiteit begint dan ook al voor de oprichting van de hogeschool in 1614, ver daarvoor zelfs. In deze streken, tussen Eems en Lauwers, heerste in de Middeleeuwen de Friese vrijheid en hadden vreemde heren weinig te zeggen. In Groningen en omstreken bloeide verder in de vijftiende eeuw de moderne devotie en ontwikkelde zich een eigen noordelijke variant van de brede Europese geestelijke beweging die wij kennen als het humanisme. Groningen, een zelfstandige stad met een machtige positie in het wijde ommeland, herbergde in deze tijd geleerden van Europese faam als Wessel Gansfort (1419-1489) en Rudolf Agricola (1443-1485). Zij en een reeks anderen waren regelmatig te vinden in de nabijgelegen Sint-Bernardusabdij te Aduard, die naar een van hen later vertelde in deze tijd meer op een academie dan op een klooster leek. In de eerste helft van de zestiende eeuw zette de rector van de Latijnse school in Groningen, Regnerus Praedinius (1510-1559) deze traditie voort. De combinatie van Friese vrijheid en noordelijk humanisme vormde een goede voedingsbodem voor de latere initiatieven op het vlak van het hoger onderwijs.

De oprichters van de Groningse universiteit sloten in 1614 heel nadrukkelijk aan bij de geleerde traditie uit de vijftiende en vroege zestiende eeuw. Ook toen in het midden van de zeventiende eeuw het eerste gedenkboek van de Groningse universiteit verscheen – in wezen een serie levensbeschrijvingen van de hoogleraren die tot op dat moment aan de Groningse universiteit waren verbonden – begon dat met de levensbeschrijvingen van drie coryfeeën uit het verleden – Gansfort, Agricola en Praedinius. Groningen kende een geleerde cultuur ver voor de oprichting van de universiteit en daar was men trots op. Het verleden verschaftte de jonge instelling meteen al prestige.

1 FRIESE VRIJHEID EN NOORDELIJK HUMANISME

Nooit heeft de stad Groningen meer macht en aanzien genoten dan in de tweede helft van de vijftiende eeuw. In het Gorecht, ten zuiden van de stad, en in het Oldambt, meer naar het oosten, oefende de stad rechtstreeks het overheidsgezag uit, terwijl Westervolde sinds 1482 van de bisschop van Münster werd gepacht. Met de Ommelanden was de stad verbonden door een hecht verdrag, dat haar in feite een groot overwicht gaf. Ook een groot deel van Friesland (Oostergo, Zevenwouden en delen van Westergo) stond onder 'bescherming' van de stad. In verscheidene Friese steden lagen Groningse garnizoenen. Van het oude gezag van de bisschop van Utrecht was weinig of niets meer te merken. In wezen was Groningen een vrije keizerlijke stad met een groot landelijk territorium, een stadstaat zoals er in de Nederlanden geen andere was. Niet voor niets voerde de stad de dubbele rijksadelaar in haar wapen.

DE VORMING VAN STAD EN LANDE (1000-1500)

Rond het jaar 1000 was Groningen nog een gewoon Drents esdorp op de noordelijke punt van de Hondsrug. Op de hogere gronden lagen de akkers, op de klei en het veen daaromheen weidden de boeren hun vee. Aan de oostzijde van het dorp stond een tufstenen kerk gewijd aan Sint-Martinus van Tours, de beschermheilige van het bisdom Utrecht. De ligging van het dorp was uitermate gunstig. De weg over de Hondsrug vormde de enige verbinding tussen het schrale Drentse achterland en de vruchtbare Friese kustgebieden. Verder maakte de Drentsche Aa, die pal ten westen van het dorp naar de zee stroomde, scheepvaart mogelijk. Daar, bij de haven, verrees eerst een kapel, later een kerk, de Onze-Lieve-Vrouwekerk, nu de Der Aa-kerk. Het esdorp werd zo ook een handelsplaats van enige betekenis en herbergde behalve Drentse boeren en wat ambachtslieden ook kooplieden, veelal uit de Friese ommelanden.¹

Kerkelijk gesproken behoorden de landen tussen Lauwers en Eems tot de bisdommen Münster en Osnabrück, maar het dorp Groningen viel onder het bisdom Utrecht. Als graaf van Drenthe oefende de bisschop vanaf het midden van de elfde eeuw ook de wereldlijke rechten ter plaatse uit. Het symbool van zijn macht was de Walburgkerk die de bisschop rond 1100 naast de kerk van Sint-Martinus liet bouwen. Maar tussen de dorpelingen en de bisschop boterde het niet. In de loop van de twaalfde en dertiende eeuw onttrokken de Groningers zich meer en meer aan het landsheerlijke gezag van de bisschop, die zich in deze uithoek van zijn territorium liet vertegenwoordigen door een prefect. Rond 1250 kreeg de nederzetting een bakstenen muur en een eigen bestuur. Van het wereldlijk gezag van de bisschop restten rond 1400 alleen de juridi-

sche bevoegdheden, die niet meer door een prefect, maar door een schout werden uitgeoefend.

Ook in het omringende land regelden de bewoners liefst hun zaken zelf, zonder inmenging van buitenaf. In de Friese kustgebieden had na de opsplitsing van het Karolingische rijk het leenstelsel geen voet aan de grond gekregen. Het gebied tussen Eems en Lauwers was aan geen enkele vorst in leen gegeven en waar dat formeel wel het geval was, in Westerlauwers Friesland, wist geen enkele heer zijn gezag effectief te vestigen, zelfs de graaf van Holland niet. Ook de feodale verhoudingen die elders in het rijk ontstonden, bleven in het wijde Friese land onbekend. Horigheid bestond er niet, de boeren bleven vrij. Zowel door het ontbreken van effectief landsheerlijk gezag, als door de persoonlijke vrijheid van de inwoners onderscheidden deze gebieden zich van de rest van het Duitse Rijk. Die veelgeroemde Friese vrijheid legde de basis voor een sterk gevoel van onafhankelijkheid dat de bewoners van deze kuststreken ook later nog tentoonspreidden.²

In de twaalfde en dertiende eeuw ontstonden tussen Eems en Lauwers enkele zelfbesturende 'landen', waar bestuur en rechtspraak in handen kwamen van de eigenerfde boeren. Dit waren, van west naar oost, Humsterland, Langewold, Vredewold (samen later het Westerkwartier), Hunsingo, Fivelgo, Oldambt en Reiderland. Het primitieve zelfbestuur maakte echter geleidelijk plaats voor een bestuur door een kleine elite van hoofdelingen, geen edelen in de gebruikelijke zin van het woord, maar dorpspotentaten en grootgrondbezitters die in steenhuizen woonden en een militaire macht van enige betekenis op de been konden brengen. Er werden wel pogingen gedaan om tot afspraken op bovenregionaal niveau te komen – afgevaardigden kwamen daarvoor bij

Afb. 2 Kaart van Westerlauwers Friesland, Groningen en Oost-Friesland door Abraham Ortelius, 1568. RHC Groninger Archieven.

elkaar bij de Upstalboom bij Aurich in Oost-Friesland – maar veel effect sorteerde dat niet. Doordat elk boven-regionaal gezag ontbrak, en ook de stad nog niet veel te betekenen had, waren de dertiende en de veertiende eeuw een extreem gewelddadige tijd, waarin de ene vete zich aan de andere reeg. Ook dat was Friese vrijheid.

Matigende werking hadden alleen de kloosters, die vooral in de dertiende eeuw als paddenstoelen uit de grond schoten. Thesinge (1183) en Aduard (1192) behoorden tot de vroegste kloosters in het Groningerland. De monniken brachten hun dagen door in gebed en meditatie, maar verzorgden ook onderwijs, legden dijken aan en brachten woeste gronden in cultuur – dat laatste was overigens vooral het werk van conversen, lekenbroeders die wel de kloostergelofte had afgelegd, maar geen wijdingen had ondergaan. Dankzij hun omvangrijke grondbezit konden de kloosters in hun omgeving een gezaghebbende positie verwerven en een doorslaggevende rol spelen bij het handhaven van de binnenlandse vrede. Ook in de stad kwam het in de dertiende eeuw tot kloosterstichtingen. Zo bouwden de franciscanen of minderbroeders in 1253 een klooster op een open terrein achter een van de hoofdstraten, de Boteringestraat. Ten noorden van de kloosterkerk werden later ook twee begijnhoven gevestigd, het Vrouw Menoldaconvent voor juffers van adellijke afkomst en het Vrouw Sywenconvent voor geestelijke maagden van wat mindere stand. Deze vrome vrouwen hadden geen kloostergeloften afgelegd, behalve die van de kuisheid, en konden na enkele jaren het convent ook weer verlaten.³

Kloosters waren centra van schriftcultuur en daar ontstonden ook de vroegste kronieken die ons ook iets vertellen over de mentaliteit van de toenmalige ‘Groningers’. Opvallend is de trots op eigen land die uit die bronnen spreekt. In de kroniek van Emo, de abt van het klooster van Wittewierum, klinkt in het begin van de dertiende eeuw het sterke Friese zelfbewustzijn door. Het land, zegt hij, ‘blinkt uit door een talrijke bevolking, is rijk door zijn vrijheid, die geldt voor armen en rijken (dat is een zaak van onschatbare waarde), is welvarend en heerlijk door de menigte vee, door zijn vele weiden en door zijn vruchtbaarheid aan veldgewassen’.⁴ Ook in een brief aan een ordegeenoot in Frankrijk uit 1224 roemt hij die Friese vrijheid: ‘[...] door Gods genade leven wij in Friesland in zo grote vrijheid dat de bisschop ons door de zijnen nog geen kuiken met geweld zou kunnen ontroven.’⁵ Emo doelde in deze brief op de bisschop van Münster, met wiens vertegenwoordigers hij een conflict had, maar hij had ook aan andere vreemde heren kunnen denken. In de stad was men er trots op dat de oude tufstenen en torenloze kerk van Sint-Martinus was vervangen door een geheel nieuwe romaanogotische kruisbasiliek, doorgaans aangeduid als de Martinikerk. Sinds 1220 beschikte de kerk over een belangrijke relikwie, de arm van Johannes de Doper, die veel pelgrims naar de stad trok.

De vrijheid en de welvaart waarop Emo zo fier was, waren niet onbedreigd. Zeker toen het na 1350, mede door de verwoestingen die de Zwarte Dood ook in het Groningse land aanrichtte, economisch minder goed ging, liepen de spanningen hoog op. Zelfs de kloosters konden hun vredestichtende rol niet meer spelen. Nu was het de stad die zich nadrukkelijk liet gelden. De stad wierp zich op als de enige partij die in de ommelanden voor rust en orde kon zorgen. Al in 1361 kwamen de grietmannen en rechters van Westergo, Oostergo, Humsterland, Hunsingo, Fivelgo, Oldambt, Reiderland, Em-singo en Brookmerland en de rechters van de stad Groningen samen in de Der Aa-kerk

Afb. 3 De bisdommen in het noordelijke kustgebied rond 1300. Deze kerkelijke indeling bleef formeel van kracht tot 1559.

in de stad om een verbond te sluiten ‘pro utilitate Frisonicae libertatis’ – ten dienste van de Friese vrijheid. Er kwamen ook verdragen voor het reguleren van de waterlopen, het indammen van het endemische geweld, en het ordenen van het economische verkeer. Het toenemende overwicht van de stad kwam ook tot uitdrukking in het feit dat de Friese taal in de streek tussen Eems en Lauwers langzaam verdween en dat daarvoor in de plaats het Nedersaksisch van de stad kwam, waaruit later het Gronings ontstond.

In de vijftiende eeuw verwierf de stad Groningen de hegemonie in deze uithoek van het Duitse Rijk. De stad, die inmiddels deel uitmaakte van de Hanze, het grote samenwerkingsverband van handelaren en steden langs de Noord- en Oostzee, pretendeerde rijksonmiddellijk te zijn, dat wil zeggen direct onder het gezag van de keizer te staan. De stad bracht deze pretentie tot uitdrukking door rond 1430 in haar wapen (een groene balk in een wit veld, het oude wapen van de prefect) de dubbele rijksadelaar op te nemen.⁶ De stad sloot verschillende overeenkomsten met de landen ten westen en ten noorden van de stad. In het Westerkwartier lukte dit al in 1428. Daar waren de hoofdelingen niet zo machtig als in Hunsingo of Fivelgo en bovendien hadden alle partijen in verband met de handel over het Reitdiep, tussen stad en wad, en de afwatering naar de zee veel gemeenschappelijke belangen. Verder werd een begin gemaakt met het opzetten van een regionale rechterlijke structuur, waarbij geschillen tussen partijen in deze gebieden aan het oordeel van rechters in de stad moesten worden onderworpen.

Met de landen ten noorden en ten oosten van de stad ging het moeizamer, maar met Hunsingo en Fivelgo kwam in 1434 een soortgelijk verbond tot stand als de stad eerder met het Westerkwartier had gesloten. In de stad werden rechtspraak en bestuur geconcentreerd en de stad ging meer en meer het economische en sociale leven in de regio reguleren. De zogenaamde Hoofdmannenkamer werd het hoogste rechtscollege in het gebied tussen Eems en Lauwers: een college dat sinds 1470 uitsluitend uit stedelijke regenten bestond en toch rechtspraak over het gebied buiten de stad. Zo, met de aansluiting van Hunsingo en Fivelgo bij het verbond dat de stad al met het Westerkwartier had gesloten, begon zich uit te kristalliseren wat later het gewest Stad en Lande werd.

Daar bleef het niet bij. Rond 1440 wisten de Groningers ook de heersende hoofdelingen in het Oldambt uit te schakelen en de feitelijke jurisdictie over dit gebied te verwerven. Vervolgens slaagde de stad er ook in de heerschappij in het Reiderland naar zich toe te trekken (voor zover daarvan in de vijftiende eeuw nog wat overbleef na het ontstaan van de Dollard). Het laatste gebied dat de stad verwierf, was Westerwolde, dat officieel de bisschop van Münster als landsheer had en eigenlijk meer tot Westfalen behoorde. In 1482 gaf de bisschop het gerecht en daarmee het feitelijk gezag over Westerwolde in pacht aan de stad.

In het stadsbeeld was de toegenomen macht van Groningen goed te zien. In 1443 werd het raadhuis op de Grote Markt vergroot en van een nieuwe gevel voorzien, en in 1446-1447 werd zowel de Grote Markt als de Vismarkt met veldkeien bestraat. Ook de beide parochiekerken, de Martinikerk en de Der Aa-kerk, ondergingen uitbreiding en verfraaiing. Tussen 1469 en 1482 verrees uit Bentheimer zandsteen de huidige Martinitoren, die na de voltooiing van de spits in 1548 meer dan 100 meter hoog zou worden.⁷ Het orgel dat in het begin van de jaren tachtig van de vijftiende eeuw werd gebouwd, was op dat moment het grootste in de Nederlanden. De stad, die in deze tijd ongeveer tienduizend inwoners telde, kreeg onmiskenbaar allure.⁸

Economisch ging het de stad voor de wind. Er kwamen steeds meer gilden en op de Grote Markt vond vier keer per jaar (in de week na Pasen, in juli, in augustus en in september) een vrijmarkt plaats, waar ook vreemde kooplieden vrijelijk hun waren mochten aanbieden. Groningen probeerde ook – aanvankelijk vooral om de voedselvoorziening voor de eigen inwoners veilig te stellen – voor allerlei producten het stapelrecht te verwerven. Dat hield in dat alle handelaren in de omgeving hun waren eerst in de stad te koop moesten aanbieden alvorens het elders te kunnen verhandelen. Door verzet van de Ommelanden, die zich in hun eigen mogelijkheden beknot zagen door de groeiende macht van de stad, was het succes van die pogingen vooralsnog beperkt.

Terwijl Groningen zijn positie tussen Eems en Lauwers consolideerde, wisten in de landen ten oosten van de Eems enkele hoofdelingen, eerst Edzard en later zijn halfbroer Ulrich Cirksena, de feitelijke alleenheerschappij te verwerven. Ulrich werd in 1464 door de Duitse keizer Frederik III verheven tot graaf van Oost-Friesland, met Emden als residentie. Voor de Groningers kwam de grootste dreiging echter uit het zuiden, aangezien de hertogen van Bourgondië, als graaf van Holland, ook erkenning vroegen als heer over het hele Friese gebied. Maar de stad wist deze dreiging af te wenden en zelfs haar eigen invloed uit te breiden. In 1461 sloot Groningen een verbond met Opsterland, waarbij bepaald werd dat de stad jaarlijks de grietman en de rechters uit de kring van eigenerfden mocht kiezen, en in 1467 wendden de rechters en meente van Kollumerland zich eigener beweging tot de stad met het verzoek om recht en orde in dat gebied te herstellen. 'Want wy an nemant anders hulp noch troest en vermoeden,' schreven de Kollumers.⁹ Door de bouw van een blokhuis en de legering van een klein garnizoen herstelde Groningen inderdaad de vrede ter plaatse. Keizer Frederik III steunde de Groningers in hun anti-Bourgondische houding en verklaarde in 1474 Stad en Ommelanden elk rijksonmiddellijk, dat wil zeggen dat zij rechtstreeks onder het gezag van de keizer stonden, zoals trouwens ook Westerlauwers Friesland. Even leek het erop dat de keizer zelfs de stad Groningen zou belenen met de Ommelanden en zou aanwijzen als zijn 'postestaat' voor Westerlauwers Friesland, maar

Afb. 4 Het wapen van de stad Groningen, met dubbele rijksadelaar, zoals afgebeeld in het Stadboek uit 1556. RHC Groninger Archieven.

uiteindelijk ging hij niet verder dan in 1482 de Ommelander hoofdelingen te dwingen een verbond dat zij in 1473 met de stad hadden gesloten voor de duur van veertig jaar te vernieuwen. Enige jaren later, in 1487, schonk hij de stad alsnog het recht om gouden munten te slaan. De munten die Groningen in omloop bracht, droegen als teken van zelfstandigheid de rijksappel.

Door al deze ontwikkelingen raakte de stad steeds meer betrokken bij de partijstrijd in Westerlauwers Friesland. In 1491 stelden hoofdelingen en prelaten van Oostergo zich onder bescherming van de stad (het Dokkumer Verbond). Ondanks verzet van enkele hoofdelingen sloot de stad Leeuwarden zich daar in 1492 bij aan. Groningen benoemde daarop een ‘kastelein’ (militaire bewindvoerder), met ruime bevoegdheden. Daarmee beheerste de stad heel Oostergo en kreeg ze ook een grote vinger in de pap in Westergo. De stad voelde zich in deze tijd zo sterk dat zij zelfs meende te kunnen bemiddelen in problemen die zich in Oost-Friesland voordeden, waar de graaf, enkele hoofdelingen en de Hanzesteden Bremen, Hamburg en Lübeck met elkaar overhooplagen. Onder leiding van de hoofddeling Johan Rengers van Scharmer en de hoofdpastoor van de Martinikerk, de geleerde Wilhelmus Frederici, die in die tijd wel vaker namens de stad optrad, bewerkten de Groningers in 1489 dat de vrede getekend werd.¹⁰

In 1493 overleed de pro-Groningse keizer Frederik III, maar zijn zoon Maximiliaan sloot in 1494 het verdrag van Kempten, waarbij de eerder aan de Groningers verleende privileges, inclusief het verdrag met de Ommelanden uit 1473 en het Dokkumer Verbond uit 1491, werden bevestigd. Wel moest de stad nu formeel Maximiliaan als landsheer kennen (hoe het zat met de rechten van de bisschop van Utrecht liet men wijselijk in het midden). Dit verdrag was een ‘groot succes van de Groningse diplomatie’, aldus de historicus Vries.¹¹ Het werd nog mooier toen de Groningers ook steeds meer steden in Westergo aan hun zijde kregen. De stad stond op het toppunt van haar macht. Er was een stadstaat Groningen ontstaan, die zich uitstreckte van de Eems tot de Zuiderzee. De stad waande zich, aldus de Groningse kroniekschrijver Sicke Benninge, ‘Venediens gelijcke’.¹²

DE ADUARDER ACADEMIE

Een stad zo machtig als Groningen had behoefte aan geschoold kader.¹³ Zowel in het economische verkeer als op bestuurlijk niveau werd steeds meer schriftelijk vastgelegd en er was heel wat juridische kennis nodig om geschillen op te kunnen lossen. De jurisdictie van de Hoofdmannenkamer breidde zich steeds meer uit en wie voor de functie van hoofdman in aanmerking wilde komen, moest juridisch geschoold zijn en liefst een universitaire studie hebben voltooid. Ook moest het stadsbestuur zich in toeneemende mate door geleerde stadssecretarissen laten adviseren over de claims van de bisschop, de keizer en allerlei potentaten dichtbij en ver weg. Men had gezanten nodig die bij de bisschoppen van Utrecht en Münster, bij de keizer van Duitsland en de hertogen van Bourgondië de zaak van Groningen konden bepleiten en die dan niet aan die hoven door een gebrek aan beschaving en geleerdheid uit de toon zouden vallen. Ook de abten van de grote kloosters en de leidende geestelijken van de stadskerken konden alleen meekomen als ze een degelijk geschoold waren. Maar hoe was het gesteld met het onderwijs in Stad en Ommelanden, waar konden de leden van de bestuurlijke en geestelijke elite hun hogere scholing krijgen?

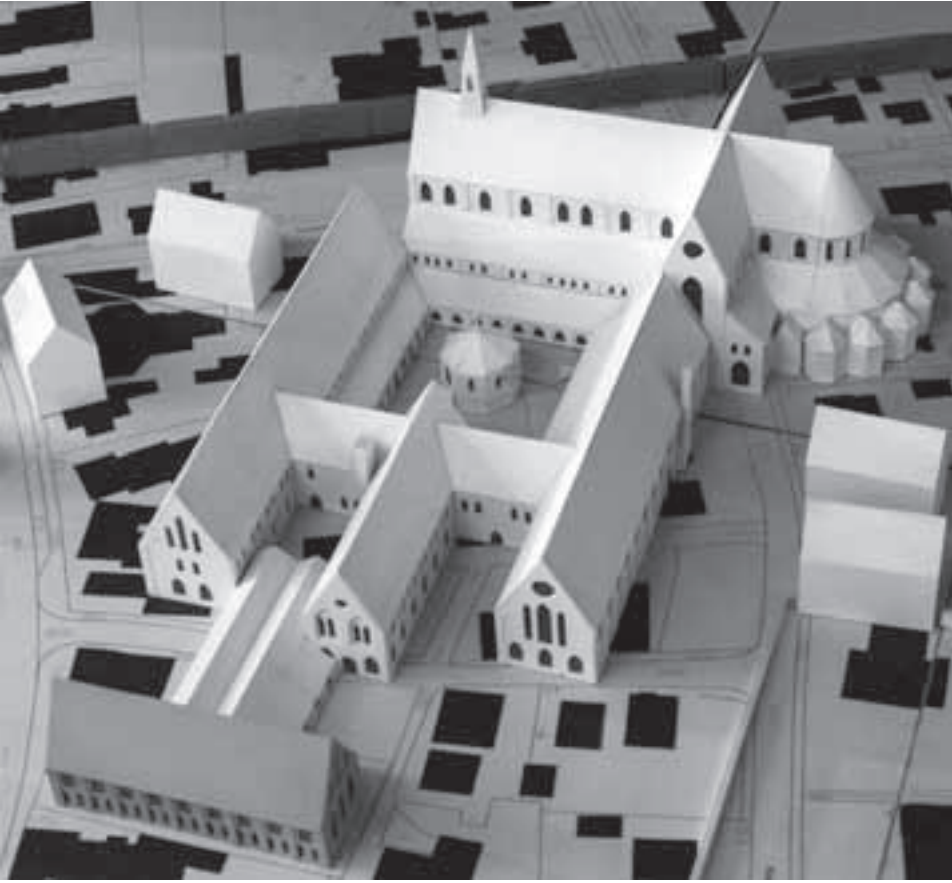
Aanvankelijk waren het in Groningen vooral de kloosters die onderwijs verzorgden. Het klooster in Aduard bezat op een gegeven moment zelfs twee scholen, in Aduard zelf en bij het voorwerk (een kloosterboerderij) in Sint-Annen bij Bedum. Maar in de

vijftiende eeuw horen we ook over een school die verbonden is aan de Martinikerk in de stad (zij stond op de plek van het huidige Provinciehuis). Rond 1425 ging de verantwoordelijkheid voor deze school over naar het stadsbestuur. De eerste rector van wie wij iets weten, was de priester Hinrick Stoter, die in 1457 als rector vermeld staat. Hij was een geleerd man, had in Keulen aan de universiteit gestudeerd en had daar ook enige tijd gedoceerd voordat hij naar Groningen terugkeerde om de stadsschool te leiden. Later figureerde hij als stadssecretaris en in 1480 onderhandelde hij nog in Keulen met vertegenwoordigers van de keizer over de belening van Groningen met de Ommelanden. De school waar hij de leiding van had, had in deze tijd al een zekere faam en trok ook leerlingen uit Westerlauwers Friesland, waar op dat moment zo'n school nog ontbrak. Ook uit Oost-Friesland stuurden burgers en edellieden hun zoons naar Groningen om er onderwijs te krijgen dat hen op een universitaire studie zou voorbereiden.

De Sint-Maartensschool bestond in de tweede helft van de vijftiende eeuw uit vijf klassen, waar voornamelijk Latijn, logica en muziek werd gedoceerd. Na de school doorlopen te hebben was de leerling in beginsel toegerust om naar een universiteit te gaan. Daar bezocht hij eerst de voorbereidende faculteit der vrije kunsten (*artes liberales*), waar hij vakken als *grammatica*, *logica* en *retorica* studeerde, maar ook wiskunde, filosofie, Hebreeuws en Grieks. Voor velen was dat voldoende, maar sommigen gingen daarna nog verder in een van de drie 'hogere' faculteiten: *theologie*, *rechten* of *geneeskunde*. Die studie werd dan doorgaans afgesloten met een promotie. Er waren scholen in de Nederlanden waar ook de vrije kunsten al op academisch niveau werden gedoceerd, zodat de leerlingen meteen naar een van de hogere faculteiten konden gaan (dat scheelde in de kosten). In Zwolle en Deventer was dat bijvoorbeeld het geval. In Groningen bleef het onderwijs voorsnog beperkt tot vooral Latijn en logica.

Stoter was zeker niet de eerste academicus in Groningen. Emo, de eerste abt van Wittewierum, had rond 1200 al in Oxford en Orléans gestudeerd en vele geestelijken en leken waren hem gevolgd.¹⁴ Uit de matrikels (*inschrijvingsregisters*) van de oude Europese universiteiten blijkt dat tot 1460 per jaar gemiddeld vijf Groningers en Friezen Europa introkken om meerdere universiteiten te bezoeken. In de decennia daarop nam het aantal toe en begin zestiende eeuw waren er per jaar al gemiddeld veertien studenten uit alleen Groningen en de Ommelanden die zich elders inschreven voor een studie. Omdat in de noordwestelijke regionen van het Duitse Rijk geen enkele universiteit te vinden was, moesten de studenten verre reizen maken. Groningers gingen vooral naar Keulen, waar zelfs een apart huis voor Groningse studenten was, de *Bursa Laurentiana*, een eettafel gesticht door Laurens Buninc, ooit pastoor van de Martinikerk. Behalve naar Keulen trokken de Groningers naar Erfurt en Heidelberg, of verder weg, naar Italiaanse universiteiten als Bologna, Padua en Ferrara.

Terug naar Groningen. In de stad was dus een school van enige betekenis, maar het intellectuele centrum van deze contreien lag buiten de stad, in het Sint-Bernardusklooster in Aduard. Deze abdij was in de vijftiende eeuw zonder meer het grootste klooster in de wijde omgeving. De abt van Aduard leidde een omvangrijk boerenbedrijf met op het laatst zo'n 5500 hectare landbouwgrond, plus uitgestrekte bossen en venen in Drenthe. Hij had ook het toezicht op ongeveer honderd monniken en meer dan vijfduizend conversen en speelde een sleutelrol in het politieke leven van het Westerkwartier. Maar in het midden van de vijftiende eeuw kreeg Aduard ook een abt met

Afb. 5 Maquette van het afgebroken kloostercomplex te Aduard. Kloostermuseum Aduard. Linksonder de nog bestaande voormalige refect, nu de Kloosterkerk.

een uitgesproken zin voor letteren en wetenschap. Henricus van Rees (abt van 1449 tot 1485) nodigde tal van geleerden en geletterden in zijn klooster uit om zo het intellectuele en geestelijke niveau van zijn kloosterlingen op peil te brengen en op peil te houden. Sommigen bleven maar kort, anderen brachten er weken en soms zelfs maanden door. De abt maakte zo van zijn klooster een intellectueel centrum dat zijn weerga in de Noordelijke Nederlanden en het aangrenzende Westfalen niet had.

Dit alles moet mede begrepen worden tegen de achtergrond van de religieuze herleving die zich in heel Europa in de late Middeleeuwen voltrok. Een van degenen die daartoe het meeste bijdroeg, was de theoloog, kloosterhervormer en boeteprediker Geert Grote (1340-1384), een burgemeesterszoon uit de Hanzestad Deventer, die in de jaren na 1370 een leven van eenvoud ging leiden en forse kritiek begon uit te oefenen op misstanden in de kerk. Volgens de charismatische Grote lag de verantwoordelijkheid voor het zielenheil in eerste instantie bij de individuele gelovige zelf. Spirituele biecht en oprecht berouw brachten goddelijke vergeving en tussenkomst van de kerk was daarvoor niet noodzakelijk (al kon een geestelijke wel helpen). Grote verzamelde een groep volgelingen om zich heen, de zogenaamde moderne devoten, die het eigen

geweten belangrijker achtten dan het gezag van de kerk. Het was niet verwonderlijk dat degenen die volgens de idealen van Geert Grote wilden leven, zich niet aangetrokken voelden tot de bestaande kloostergemeenschappen. Zij voelden meer verwantschap met gemeenschappen van vrouwelijke begijnen en mannelijke begarden, die wel in kerkelijk verband leefden, maar geen kloostergelofte hadden afgelegd. De aanhangers van de moderne devotie vormden hun eigen leefgemeenschappen, de huizen van de Broeders en Zusters des Gemenen Levens, die zich kenmerkten door soberheid, eenvoud en afzondering.

In een wereld die haakte naar nieuwe geestelijke inspiratie oefende de moderne devotie een grote aantrekkingskracht uit op leken én geestelijken. De gemeenschappen in Windesheim (gesticht in 1387) en in Zwolle (De Agnietenberg, 1398) hadden een uitstraling tot ver buiten de IJsselstreek. In het begin stond hun legitimiteit ter discussie. De bisschop van Utrecht kon de strikte opvattingen van Grote niet waarderen en werkte hem waar mogelijk tegen. Maar toen een groep theologen uit Keulen in 1398 een positief oordeel over de beweging uitsprak, groeide de acceptatie. De broeders en zusters mochten nu officieel volgens hun eigen regels leven, zolang zij zich maar niet tot een nieuwe kloosterorde ontwikkelden – wat zij ook niet wilden.

Tussen 1432 en 1436 vestigden aanhangers van de moderne devotie zich ook in Groningen. De broeders kregen onderdak in een huis achter de Martinikerk dat de begijnen van het Olde Convent hadden afgestaan (de zusters van het Olde Convent, in de huidige Roodeweeshuisstraat, sympathiseerden sterk met de moderne devotie). Een priester van de Martinikerk, Willem Wigboldes, telg uit een aanzienlijk Gronings geslacht, trad op als eerste rector van dit Fraterhuis. In 1456 kwam er een zusterhuis bij, dat geschonken was door de nonnen van het klooster Selwerd, even ten noorden van Groningen. In het Fraterhuis was ook een school of internaat gevestigd, bedoeld voor leerlingen van de Sint-Maartensschool die van buiten de stad kwamen of die van plan waren naar een universiteit te gaan en daarvoor speciale lessen nodig hadden.¹⁵

Ook de ‘gewone’ kloostergemeenschappen gaven blijk van nieuwe geestelijke bezieling en wisten die te verbinden met een nieuwe zorg voor de materiële basis van het kloosterbestaan. De meeste kloostergemeenschappen breidden hun bezit weer uit, reorganiseerden het beheer van de kloostergoederen, vergrootten de inkomsten uit renten, en introduceerden nieuwe vormen van handarbeid. Er was ook ruimte voor nieuwe kloosters, zoals het klooster van Ter Apel in het uiterste zuiden van Westerwolde, waar in 1465 de Broeders van het Heilig Kruis neerstreken. Maar het belangrijkste was toch wel de nieuwe bloei die het cisterciënzerklooster in Aduard in het midden van de vijftiende eeuw doormaakte onder abt Van Rees. De monniken verbeterden het beheer van de goederen, herstelden en vergrootten de gebouwen, richtten nieuwe altaren op en zagen strenger toe op het naleven van de orderegel. Het onderwijs werd op peil gebracht en intelligentste jongens uit de omgeving werden nu op kosten van het klooster naar buitenlandse universiteiten gestuurd. Bijzonder was dat Van Rees zoals gezegd ook geleerden om zich heen verzamelde, zowel geestelijken als leken, die hun kennis en kunde met elkaar en met de kloosterlingen deelden. Zo ontstond rond 1470 de Aduarder kring, ook wel bekend als de Aduarder Academie.¹⁶

De persoon om wie het aanvankelijk draaide, was Rudolf Agricola, die op 28 augustus 1443 in Baflo was geboren als Roelof Huisman.¹⁷ Zijn vader, Hendrik Vries (over-

leden in 1480), had in Keulen theologie gestudeerd, had er ook filosofie gedoceerd en was vervolgens pastoor in Baflo geworden. Daar trad hij ook op als *persona*, wat inhield dat hij namens de bisschop van Münster de bisschoppelijke goederen ter plaatse beheerde en kerkelijk rechtsprak in de omliggende parochies. Vries was natuurlijk niet getrouwd, maar als zo veel geestelijken woonde hij in Baflo samen met een vrouw die feitelijk zijn echtgenote was, namelijk Zycka Huisman, de dochter van een eigenerfde boer. In 1444, nog geen jaar na de geboorte van zijn zoon, werd Vries gekozen tot abt van het benedictijnernonnenklooster Selwerd, even ten noorden van de stad Groningen.¹⁸ Dat klooster, niet het minste onder de Groninger kloosters (namelijk het derde in omvang), onderging onder zijn bestuur een stevige hervorming en breidde zijn bezit nog verder uit.

Toen duidelijk was dat zijn zoon een goed verstand had, stuurde Vries hem naar de Sint-Maartensschool in de stad. Daar latiniseerde de jongen zijn naam tot Rudolf Agricola. Na de school doorlopen te hebben ging hij voor verdere studie naar het buitenland. De kosten daarvan werden gedekt door een prebende van de bisschop van Mün-

Afb. 6 Rudolf Agricola. Houtsnede van Tobias Stimmer in: *Elogia virorum literis illustrium* (Bazel 1577). Uit: *German masters of the sixteenth century*, Jane S. Peters ed., *The Illustrated Bartsch*, 19 (New York 1987-1988) II, 348.

ster (de opbrengst van een boerderij in Baflo), die Agricola zijn hele leven lang financieel onafhankelijk maakte. Eerst ging hij naar Erfurt en Leuven, waar hij in 1465 *magister artium* werd. Na enige tijd weer in Groningen terug te zijn geweest – uit die tijd dateert zijn oudst bekende, al in vlekkeloos Latijn geschreven gedicht – reisde Agricola naar Italië, waar hij rechten in Pavia en letteren in Ferrara studeerde (daar leerde ook hij Grieks). In 1475 promoveerde hij in Ferrara in de filosofie. In die stad maakte hij indruk met een in klassiek Latijn gestelde lofredde op de filosofie, schreef er een *Vita Petrarca* en bespeelde het orgel in de kapel van de hertog van Ferrara. Een glansrijke carrière lag voor hem. Hij bedankte in 1477 voor een professoraat in Leuven, maar hij ging wel in op het aanbod van Groningen om secretaris van de stad te worden. Zo keerde hij in 1479 voor langere tijd terug naar zijn geboortestreek. Met hem kwamen de jongste inzichten en verworvenheden van het Italiaanse humanisme en de culturele vernieuwing die daarmee samenhang naar het Noorden.

Agricola was, hoe jong ook, inmiddels een man van Europese faam, die een uitgebreid netwerk van humanistische vrienden en correspondenten had opgebouwd. Hij had in 1479, op de terugweg naar Groningen, een belangrijk traktaat over de logica en de retorica voltooid, *De inventione dialectica*, dat zeker toen het in 1515 werd gedrukt een hervorming van de traditionele, op Aristoteles teruggaande logica in gang zette, waar beroemde filosofen als Petrus Ramus en René Descartes later op voortborduurden. Humanisten als Agricola bekleedden vaak belangrijke posities in het stedelijke bestuursapparaat of aan het hof van vorsten en prelaten, waar hun uitmuntende beheersing van de Latijnse taal zeer goed van pas kwam. Ook Agricola en de stad Groningen hadden elkaar wel wat te bieden. Agricola genoot hier een mate van vrijheid die hij aan het hof van een vorst misschien niet zou krijgen. Hij was veel op reis voor de stad en had dus gelegenheid in vele steden nieuwe contacten aan te knopen en nieuwe inzichten op te doen. De stad was omgekeerd verzekerd van de diensten van iemand die niet alleen een uitstekende opleiding had genoten, maar die ook door de graad van zijn beschaving en door zijn literaire en muzikale kwaliteiten bij vreemde heren indruk kon maken. Al in 1480 reisde Agricola als ambassadeur van Groningen naar Brussel, waar hij het hof bezocht van aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk, die gehuwd was met Maria van Bourgondië, en het jaar daarop bezocht hij het Brusselse hof opnieuw. Agricola adviseerde in 1481-1482 echter ook bij de bouw van het nieuwe orgel in de Martinikerk, waarmee de stad grote eer inlegde. Als Agricola niet op reis was, kon men hem vaak vinden in het klooster te Aduard, dat maar zes kilometer van Groningen vandaan lag, een uur lopen. Hij bezocht zijn oudere vriend, abt Van Rees, ontmoette er andere geleerden en introduceerde zelf ook vrienden en bekenden in de kring van geleerden die de abt om zich heen had verzameld.

Dat Agricola een diepe en onverklaarbare binding met zijn geboortegrond had, kon niet voorkomen dat hij na enkele jaren het Groningerland al weer verliet. Hij voelde zich voor zijn diensten niet altijd naar behoren beloond en was daarom gevoelig voor vele en vaak lucratieve aanbiedingen die hij van vorsten en steden ontving. In 1482 sloeg hij nog een aanbod af om de leraar te worden van de kinderen van Maximiliaan van Oostenrijk, en ook op een aanbod van het stadsbestuur van Antwerpen ging hij niet in. Maar in april 1484 vertrok hij alsnog naar de universiteitsstad Heidelberg, de residentie van de keurvorst van de Palts. Daar zetelde namelijk zijn oude studievriend

EEN GEHEIMZINNIGE BAND MET HET GRONINGERLAND

Hoe stond Rudolf Agricola tegenover zijn geboortestreek?¹⁹ Hoe keek iemand die een moderne, verfijnde opleiding had genoten in het zonnige Italië en die doordrenkt was van de nieuwe humanistische beginselen, tegen het stugge Groningerland aan? Als humanist in hart en nieren kon Agricola heel sarcastisch doen over de onbeschaafdheid van zijn geboortestreek. In Ferrara stelde hij, naar het voorbeeld van Tacitus, de noordelijke kustgebieden graag voor als halfbeschaafd en in zijn brieven had hij het over ‘Gauronica’, waarmee hij – zo begrepen zijn vrienden wel – de stad Groningen neerzette als een hoogmoedige, opgeblazen en pronkzuchtige stad.²⁰ In een latere brief vergelijkt Agricola het boerse en ruwe Groningen met het gecultiveerde en geleerde Heidelberg. Mijn geboorteland, schrijft hij, ‘stelt geen belang in en heeft geen respect voor geleerdheid’, en er leeft een volk ‘dat ruw is, van een kwade natuur, geheel ongeschikt voor de omgang met geleerde personen’, en nog meer van dat soort fraais.²¹ Toch moeten dergelijke opmerkingen met een korreltje zout genomen worden. Het zijn ten dele humanistische stijlmiddelen. Zijn verwijzing naar Tacitus in 1479 was bedoeld als *captatio benevolentiae* tegenover een publiek dat graag door de ogen van een klassieke schrijver naar de Friezen wilde kijken. Het is dus eerder een retorische dan een realistische kijk op Friesland die Agricola ten beste gaf. Misschien koketteerde hij al net zo met de afgelegen ligging van het Groningse als zijn streekgenoten tot op de dag van vandaag doen, want Agricola moest ook wel toegeven dat hij, vooral als hij niet in Groningen was, wel degelijk een ‘*occultum nescio quod vinculum*’, een soort geheime band met zijn geboortestreek voelde.²² Agricola zal ook zeker de overeenkomst hebben gezien tussen de vrije Friezen – waartoe hij ook de Ommelanders rekende – en de vrije Romeinen van weleer. Het humanisme was voor hem toch meer dan alleen een edel spel met de Latijnse taal; aan zijn doen en laten lag ook de gedachte ten grondslag dat de mens zelf vorm moet geven aan zijn bestaan en moet leren de wereld recht in de ogen te kijken. De oude Romeinen hadden dat gedaan, maar ook de Friezen beschikten over de aanleg daartoe.

en nieuwe mecenas Johann von Dalberg, die kanselier van de keurvorst en bisschop van Worms was geworden. Agricola werd er als een beroemdheid binnengehaald, maar be-treunde ook al spoedig de staat van slavernij waarin hij als vrije Fries terecht was gekomen. In 1485 reisde hij met de bisschop naar Rome, waar deze namens de keurvorst de nieuwe paus, Innocentius VIII, hulde moest brengen. De rede die Agricola voor de bis-schop schreef, oogstte weer ieders lof. Op de terugweg naar Heidelberg werd de grote humanist echter ziek en kort na zijn terugkeer overleed hij, op 27 of 28 oktober 1485. Hij was slechts 42 jaar oud.

Na het vertrek van Agricola was het onbetwiste middelpunt van de Aduarder kring de theoloog Wessel Gansfort.²³ Geen taalvirtuoos zoals Agricola, maar een geleerde en vooral een uitgesproken vertegenwoordiger van de moderne devotie. Wessel, zoals hij doorgaans werd genoemd, was geboortig uit Groningen en was van eenvoudige komaf

Afb. 7 Wessel Gansfort. Gravure in *Effigies et vitae* (Groningen 1654). Universiteitsbibliotheek Groningen.

(naar verluidt was hij de zoon van een bakker uit de Herestraat). Dankzij de rijke Groningse familie Jarges kon hij echter in Zwolle bij de Broeders des Gemenen Levens naar school gaan. Daarna studeerde hij in Keulen, waar hij Grieks en Hebreeuws leerde. Vervolgens bezocht hij andere universiteiten, zoals die van Heidelberg, Parijs, Angers, Bazel en Rome. In Parijs stortte hij zich in de strijd tussen de nominalisten en de realisten, en maakte hij op grond van zijn grote gaven als debater naam als de ‘magister contradictionum’, maar in Rome kreeg hij juist grote afkeer van het universitaire leven. Hij behaalde ergens een medische graad, maar wijdde zich vooral aan het Grieks en het Hebreeuws, de talen waarin de Bijbel was geschreven. Toen paus Sixtus IV hem eens toestond een gunst te vragen, vroeg hij niet een rijke prebende, maar een paar Griekse en Hebreeuwse manuscripten.

In 1477 keerde Gansfort naar de Nederlanden terug. Hij werd even lijfarts van de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, die in Vollenhove resideerde, maar vestigde zich al spoedig weer in Zwolle, waar hij verbleef in het klooster De Agnietenberg, van

de Broeders des Gemenen Levens. Dat was het klooster waar tot zijn dood in 1471 de augustijner monnik en mysticus Thomas a Kempis had gewoond, de door Gansfort zeer vereerde schrijver van *De imitatione Christi* ('Over de navolging van Christus'). In 1482 keerde Gansfort ten slotte terug naar zijn geboortestad Groningen. Op voorspraak van de bisschop werd hij rector van de zusters van het Olde Convent. Gansfort overleed er in 1489, een groot aantal geschriften nalatend, die later pas in druk verschenen en toen gelezen werden als voorboden van de Reformatie.

Vanuit Groningen maakte ook Gansfort regelmatig de gang naar het klooster in Aduard. Zoals van een man van zijn overtuiging verwacht mag worden, was hij het lang niet altijd eens met de gang van zaken in het klooster. Hij vond bijvoorbeeld dat het verkeerd was om tijdens de maaltijden nog voor te lezen uit de *Dialogus miraculorum* ('Het wonderboek') van de dertiende-eeuwse cisterciënzer monnik Caesarius van Heisterbach. De *exempla* (korte voorbeeldige verhalen met een godsdienstige boodschap) die Caesarius in dit boek opdiste, waren onder de vrijwel ongeletterde monniken en conversen zeer populair, terwijl Gansfort alleen maar kon lachen over de 'dikke leugens' die erin stonden. Maar er werden in dat boek ook denkbeelden verkondigd over bijvoorbeeld het vagevuur en de voorspraak van de heiligen die strijdig waren met zijn ideeën over de spirituele kerk. Op aandrang van Gansfort verdween het boek van de lijst van voor te lezen boeken en in plaats daarvan kwamen de Bijbel en de geschriften van Bernardus van Clairvaux. Maar als Gansfort de Psalmen las (in de Vulgaat, de in de kerk gebruikte standaardvertaling in het Latijn) stoorde hij zich aan de onbegrijpelijke vertaling en haalde hij de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst erbij om duidelijk te maken wat er echt stond. Behalve over het vagevuur en de voorspraak der heiligen discussieerde Gansfort ook over de betekenis van de sacramenten, de waarde van aflaten en het gezag van de paus. Het tekent de ruimharige opvattingen van abt Van Rees dat hij de vrijzinnige theoloog in zijn klooster duldde en hem gelegenheid gaf een eigen mening uit te dragen.

Agricola en Gansfort vertegenwoordigen twee duidelijk verschillende verschijningsvormen van het humanisme in de Noordelijke Nederlanden. Agricola, opgeleid in Italië, is in alles de man van de Renaissance, wiens leven is bepaald door de herleving van de klassieke Oudheid en vooral de antieke letterkunde. Zijn humanisme is vooral een formeel humanisme, het humanisme van de vorm, dat in Italië grote opgang maakte, maar ten noorden van Alpen toch minder aansloeg. Bij hem draait het om de cultus van het woord, niet de cultivering van een bepaalde gedachte. Niet voor niets is het werk dat hem blijvende roem bezorgde een handboek voor de logica, *De inventione dialecticae*. Bij Gansfort lag het anders. Ook hij erkende de waarde van een zuiver taalgebruik. Vorm en inhoud hangen immers nauw samen; inhoud wint bij vorm. Wie de waarheid niet zuiver weet uit te drukken, doet haar te kort. Maar voor Gansfort stond de vorm toch op de tweede plaats; hij had meer op met de wereld van de ideeën, vooral op het terrein van de theologie. Maar dan niet de dogmatiek, het theologische stelsel, als wel de waarheid die soms achter het stelsel schuilgaat. Tegenover de leer van de sacramenten stond hij tamelijk onverschillig; grote middeleeuwse systeembouwers als Thomas van Aquino en Albertus Magnus zeiden hem weining. In doctrinaire zaken was hij tamelijk open; het ging hem uiteindelijk alleen maar om de waarheid. Zo schreef hij aan een broeder die in het klooster De Agnietenberg verbleef, Johannes van Amsterdam:

Innig begeer ik met beschaafde mensen mij te meten in het wortelperk der waarheid, niet alleen om een overwinning te behalen, maar ook om met de nederlaag winst te doen en toe te nemen in kracht. Want de strijd om de waarheid is er een waarbij men, hetzij overwinnaar, hetzij overwonnen, toeneemt in de vrijheid der kinderen Gods: het is de belofte der waarheid, dat zij vrijheid brengen zal aan wie haar zaak voorstaan.²⁴

Die waarheid zocht Gansfort alleen in de Bijbel, die hij dan wel – daarin is hij humanist – in de oorspronkelijke taal wilde lezen. En wat hem in de Bijbel vooral aansprak, was de liefde, voor hem het uitgangspunt van het evangelie en het levensdoel van elke christen, de liefde die de eigenlijke voleindiging van het geloof is. Christus, aldus Gansfort, predikt het geloof dat door liefde werkt.²⁵ Hij wist dat hij door zo te redeneren soms afweek van de leer van de kerk. Tegenover Jacobus Hoek, de deken van Naaldwijk in wiens nalatenschap later vele stukken van Gansfort werden aangetroffen, schreef hij onomwonden: ‘Wanneer ik oordeel dat paus of schola of welk getuigenis dan ook tegen de Schrift indruist, dan weegt het getuigenis van deze laatste mij het zwaarst.’²⁶ Maar hij genoot de bescherming van de bisschop van Utrecht en wist zich veilig in Groningen.

Behalve Agricola en Gansfort kennen we nog ruim twintig andere geleerden die aan de gesprekken in Aduard hebben deelgenomen.²⁷ Tot de vroegste leden van de Aduarder kring behoorde de Groningse koster en leraar van de stadsschool Antonius Liber (de Vrije) uit het Westfaalse Soest, die op kosten van het klooster in Pavia had kunnen studeren. Hij stelde rond 1470 een brievenboek samen, het *Familiarum epistolarium compendium*, waarin hij 348 brieven uit de Oudheid, de Middeleeuwen en zijn eigen tijd verzamelde, met aan het eind nog enkele programmatische brieven van Agricola en enkele andere deelnemers aan de gesprekken in Aduard. Liber deed dat op verzoek van Arnold van Hildesheim, de rector van de Sint-Maartensschool, die daarmee zijn leerlingen beter Latijn wilde leren. Het is een van de eerste tekenen van georganiseerd humanistisch leven in Groningen, en de brieven zijn ook de eerste getuige van een kring die in Aduard bijeenkwam.²⁸ Verder was in Aduard regelmatig de geleerde burger Johannes Canter te vinden, in wiens huis, zo vertelde men later, alleen Latijn gesproken werd – zelfs de dienstbode zou vloeiend Latijn hebben gesproken.

Een man van gewicht was zeker de eerdergenoemde hoofdpastoor van de Martinikerk, Wilhelmus Frederici (1455-1525). Frederici, in 1471 in Keulen ingeschreven als Wilhelmus Pistorius de Grueningen, was in 1475 in Ferrara in de geneeskunde gepromoveerd (met Agricola als een van zijn getuigen of paranimfen) en was daarna stadssecretaris in Groningen geworden. Hij was in die functie de voorganger van Agricola. Omdat hij tegen 1480 weduwnaar werd, besloot hij ‘de crune te nemen’ en verder als geestelijke door het leven te gaan. Na een tijd in Eenrum gewerkt te hebben werd hij in 1485 *persona* van de Martinikerk en als zodanig de hoogste geestelijke in de stad en beheerder van de bisschoppelijke goederen. Hoewel hij nooit lid geweest is van het stadsbestuur en slechts de functie had van adviseur, was hij tot aan zijn dood de facto de leider van de Groningse politiek.²⁹ Van hem zijn weinig geschriften overgebleven, maar opvallend is toch een onvoltooid manuscript, *De origine et situ Frisorum* [...], dat blijkt geeft van onverholen lokaal-patriottisme. Het is eerder een politiek dan een geleerd werkje en probeert op basis van klassieke teksten aan te tonen dat Groningen een Friese stad is. Op grond daarvan had de stad volgens Frederici het recht om zich om met zaken in Westerlauwers Friesland te bemoeien. Als *persona* van de Martinikerk oefende hij met

zijn liberale opvattingen over kerk en theologie een blijvende invloed uit op het kerkelijk klimaat in Groningen.

Maar ook van buiten de stad kwamen geleerden naar Aduard. Niet de minste onder hen was de hoofddeling Onno van Ewsum, in wie macht en geleerdheid goed samengingen – en vroomheid, want in 1450 had hij samen met een burgemeester van Groningen, Albert Jarges, al een bedevaart ondernomen naar Rome en Jeruzalem (een bedevaart die Jarges fataal was geworden). Na die bedevaart was hij ook nog een tijd in Frankrijk geweest en had daar rondgekeken aan de hoven van koning Karel VII in Parijs en hertog Filips van Bourgondië in Dijon, teneinde te leren, zoals het heette, wat wijsheid, beschaving en eer waren. Ten slotte waren er de *introducés* van Agricola, zoals de Deventer schoolmeester (en leermeester van Erasmus) Alexander Hegius en Frederik Moorman, een van de Broeders des Gemenen Levens uit Emden, die op dat moment in Münster aan de fraterschool les gaf. Moorman was zo lyrisch over wat hij tijdens zijn bezoek gezien had, dat hij in een brief aan Liber een lofdicht op Groningen opnam, die hij ‘de keizerstad’ noemde. ‘Op haar als moeder is heel Friesland trots.’³⁰

Over het karakter van de gesprekken in Aduard zijn we maar matig geïnformeerd. Onze enige bron is een brief die het hoofd van het Groningse Fraterhuis, Goswinus van Halen, in 1528 schreef aan een jonge kloosterling in Aduard, Albert Hardenberg. Albert had het jaar daarvoor het Fraterhuis verlaten en was ingetreden in het klooster. In zijn brief haalt Goswinus herinneringen op aan de tijd dat hij zelf als jongeman door Agricola naar Groningen was meegenomen, *famulus* (assistent) van Gansfort was geworden en had geluisterd naar de geleerde gesprekken die er in Aduard waren gevoerd. In zijn herinnering had die kring mythische proporties aangenomen. Volgens Goswinus – we citeerden hem al eerder – was Aduard in die tijd ‘meer een academie dan een klooster’ geweest.³¹ Hij hoopte dat Albert zijn best zou doen om het in de tussentijd wat verlopen klooster weer in zijn oude luister te herstellen. Aduard meer een academie dan een klooster te noemen is echter net iets te veel eer. De uitdrukking suggereert een overeenkomst met de academies die in Italiaanse steden ontstonden, zoals de Florentijnse academie waar Marsilio Ficino aan verbonden was, maar we weten simpelweg te weinig om te kunnen beoordelen of dat een goede vergelijking is. Er waren geen regels of statuten, de kring kende geen vaste thematiek of richting en er was evenmin een vast ledenbestand. Er werd niet gewerkt aan bepaalde projecten, zoals de vertaling en uitgave van een of ander klassiek geschrift. De Aduarder kring is verrassend onproductief geweest (de nagelaten geschriften van Wessel Gansfort waren vóór zijn Groningse periode ontstaan). Al even onduidelijk is het of de niet onbelangrijke bibliotheek van het klooster überhaupt een rol speelde bij de discussies.

Het is zelfs de vraag of de deelnemers aan de gesprekken zich door hetzelfde gedachtegoed lieten inspireren. Gansfort was niet ongevoelig voor het retorische element in de taal, maar was toch vooral een theoloog, en de discussies waaraan hij deelnam, zullen hoofdzakelijk om geloofskwesties gegaan zijn, of over zaken die daarvan afgeleid waren, zoals het gezag van de paus en de geestelijken.³² Agricola was in dat soort kwesties juist weer weinig geïnteresseerd. Er is hem veel lof toegezwaaid, maar bijvoorbeeld nooit dat hij zo vroom was (al schreef hij een fraai gedicht over Sint-Anna). Hij zal waarschijnlijk ook weinig begrepen hebben van wat de Broeders des Gemenen Levens, die in Groningen toch nadrukkelijk aanwezig waren, werkelijk bezielde. Toen Moorman,

een van die broeders, in 1480 rector werd van het Fraterhuis in Marburg, had Agricola het over ‘een of ander huis’, wat niet op veel begrip of waardering wijst. Agricola was vooral een man van de wereld, voor wie niet alles om de theologie draaide.³³

Ten slotte moet men er rekening mee houden dat de deelnemers elkaar, als het zo uitkwam, ook buiten de muren van het klooster konden ontmoeten. Agricola ging regelmatig bij de oudere Gansfort eten in het convent waar deze verbleef, en liet zich de wijn dan goed smaken, zozeer zelfs dat hij door het hulpje van Gansfort naar huis moest worden gebracht. Om Gansfort te zien had Agricola Aduard niet nodig. Ook Frederici kwam hij in de stad geregeld tegen. Het is waarschijnlijk toch meer het nageslacht geweest dat erop uit was om zich in te schrijven in een geleerde traditie die terug zou gaan tot de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw en dat ons dusdoende met de verheven voorstelling van de Aduarder Academie heeft opgezadeld. Een informele, losse kring van geletterden van allerlei aard en richting, bijeengehouden door de interesse van een erudiete abt – of beter nog een Gronings netwerk van geleerden en geletterden met gedeeltelijk overlappende interesses die elkaar soms in Aduard, soms in Groningen ontmoetten en vaak ook de brief kozen om gedachten uit te wisselen. Dat betekent allerm minst een geringschatting van de betekenis van wat er in Aduard is gebeurd. Er waren niet veel plaatsen in de Lage Landen waar zoiets mogelijk was. Maar misschien schuilt het historisch belang van de Aduarder kring toch meer in het beeld dat naderhand speciaal in Groningen van die ontmoetingen is geschapen, dan in die ontmoetingen zelf. De mythe is vaak belangrijker dan de realiteit.

IN EEN GROTER VERBAND (1498-1560)

Al voor het einde van de vijftiende eeuw was het gedaan met de geleerde bijeenkomsten in Aduard. Agricola was in 1484 vertrokken en het jaar daarop overleed abt Van Rees. Zijn opvolger Wolterus I (1485-1494) zette zijn werk voort, maar toen Gansfort in 1489 stierf, viel een belangrijke deelnemer aan de gesprekken weg. Belangrijker was evenwel dat het klooster aan het eind van de eeuw te lijden had van de strooptochten die vreemde krijgsheren in Groningen ondernamen en die Aduard veel te gevaarlijk maakten als plaats van samenkomst. Maar ook de stad kreeg te maken met de ongunst der tijden. Een aantal decennia had Groningen zich kunnen profileren als vrije rijksstad, een republiek in een wereld van vorsten en prelaten, maar aan die situatie kwam nu heel snel een eind.

De neergang van de *pax Groningana* begon in Westerlauwers Friesland.³⁴ De Groningse inmenging in dat gebied had geen eind gemaakt aan de twisten, maar alleen de ene factie begunstigd ten koste van de andere, die daarop hulp van buiten aantrok. Die macht van buiten was hertog Albrecht III van Saksen, de legeraanvoerder van Maximiliaan in Holland, die voor zichzelf en voor zijn zoon Georg een territorium buiten zijn door deling sterk verkleinde Saksische hertogdom probeerde te verkrijgen. Albrecht wist de Groningse troepen uit Friesland te verdrijven en bedreigde zelfs Groningen. In 1498 voerde zijn legeraanvoerder Nittert Fox (Neithard Fuchs) vanuit Dokkum een strooptocht uit door het Westerkwartier houden, waarbij ook het klooster te Aduard bezet werd. Op 28 april sloten de burgemeesters en raden van Groningen een vernederend

verdrag met de aanvoerder van de Saksische troepen. Men moest Albrecht de gigantische afkooptom van 32.000 gulden betalen en het verdrag van Dokkum annuleren. Dit maakte de weg vrij voor de keizer om Albrecht te benoemen tot potestaat en *gubernator* van Friesland. Dit betekende het einde van de veel geroemde Friese vrijheid, het buiten werking stellen van het Friese recht en het vervangen van het Fries door een vreemde taal (aanvankelijk het Duits, later een vorm van het Nederlands). In 1499 richtte de hertog in Leeuwarden een Hof van Friesland op, waarmee hij een belangrijke stap zette in de richting van juridische uniformering en modernisering, die in de Groninger gebieden nog lang op zich zou laten wachten.

In de decennia daarna moest de stad Groningen haar zelfstandigheid zien te handhaven tegenover verschillende vorsten van veraf en dichtbij die het gebied tussen Eems en Lauwers onder hun gezag probeerden te brengen. Aanvankelijk streden de hertog van Saksen, als heer van Friesland, en Edzard I, graaf van Oost-Friesland, om de suprematie in Groningen. Maar toen Georg van Saksen, die in 1500 zijn vader Albrecht was opgevolgd, te machtig leek te worden, wendde de stad, zonder overleg met de Ommelanden, zich tot de Karel, hertog van Gelre, en bood hem 'de overheyt unnd regeringe' over Groningen aan. Karel van Gelre bleek een geduchte tegenstander van de hertog van Saksen en deze droeg daarom in 1515 voor 100.000 gulden al zijn rechten over aan aartshertog Karel van Oostenrijk, de zoon van de al in 1506 overleden Bourgondische hertog Filips de Schone. Voorlopig waren diens claims nog niet meer waard dan het papier waarop ze geschreven stonden.

De overwinning van Karel van Gelre gaf Groningen weer enige lucht en de stad maakte daar gebruik van om haar invloed in de Ommelanden te herwinnen en bijvoorbeeld het stapelrecht en het biermonopolie te herstellen. In 1520 kwamen op instigatie van de hertog het stadsbestuur, de abten en prelaten, en de hoofdelingen en eigenerfden uit de Ommelanden bijeen voor gemeen overleg. Dit was het begin van wat later de regelmatig bij elkaar komende Statenvergadering van Stad en Lande zou worden. Het resultaat van het overleg was dat in 1521 ook de Ommelanden de hertog van Gelre aanvaardden als hun heer. De graaf van Oost-Friesland was nu geheel uit beeld. Toen Karel van Gelre het jaar daarop ook Overijssel en Drenthe aan zich onderwierp en zo heerser werd van een aaneengesloten Oost-Nederlands territorium, leek de rust teruggekeerd.

Maar aartshertog Karel had niet stilgezeten. In 1516 was hij koning van Spanje geworden, en in 1519 als Karel V keizer van Duitsland; hij was dus een tegenstander van formaat. In 1521 benoemde hij Georg Schenck van Toutenburg als zijn stadhouder in Friesland en deze wist in 1523 de troepen van Karel van Gelre definitief uit Friesland te verdrijven. In Groningen verloor de Gelderse hertog ook goodwill door de onderlinge spanningen tussen de gilden en het stadsbestuur aan te wakkeren.³⁵ Toen de bisschop van Utrecht in 1528 al zijn wereldlijke macht overdroeg aan Karel V (dus ook de nominale heerschappij over de stad Groningen) begon het er slecht voor Karel van Gelre uit te zien. Zijn troepen maakten het Groningerland onveilig, de onrust in de stad zelf nam toe en uiteindelijk koos de stad in 1536 ervoor Karel V toch maar als heer te erkennen om zo een eind te maken aan de onrustige toestand waarin de stad en het platteland al zo lang verkeerden. Op 7 juni 1536 trok Schenck van Toutenburg de stad binnen en de dag daarop werd Karel V in de Walburgkerk officieel gehuldigd als de nieuwe landsheer, van Stad én Ommelanden. Stad en Ommelanden waren nu verenigd onder één heer, Karel V,

niet als twee gelijkwaardige, van elkaar onafhankelijke entiteiten, maar als één gewest, met één stadhouder. De stad behield alle privileges, zag haar rechten op het Gorecht en het Oldambt bevestigd en handhaafde het overwicht dat ze in de vijftiende eeuw in de Ommelanden had opgebouwd. De droom van een onafhankelijke stadstaat Groningen, vergelijkbaar met Bremen en Hamburg, was evenwel uiteengespat, evenals als de droom van hoofdelingen als Onno van Ewsum om leider en misschien wel graaf van de Ommelanden te worden. De stad en de hoofdelingen moesten nu zien hun ambities te realiseren binnen de kaders van het grotere verband dat het Habsburgse Rijk bood.

Achteraf kunnen we constateren dat het jaar 1536 voor de geschiedenis van Groningen cruciaal is geweest. Toen viel de beslissing dat Groningen een Nederlands gewest zou worden. Later, in 1548, toen Karel v al zijn Nederlandse gewesten plus Franche-Comté (samen de Bourgondische Kreits) feitelijk losmaakte van het Duitse Rijk, werd dat nog eens bevestigd. Maar vanzelfsprekend was het allemaal niet en zou het nog enige tijd niet zijn. Er waren ook andere uitkomsten van de geschiedenis denkbaar geweest: Groningen als een onafhankelijke stadstaat binnen het Duitse Rijk, Groningen als onderdeel van een Fries imperium onder de hertog van Saksen, Groningen als onderdeel van een Oost-Friese staat en Groningen als deel van een Gelderse staat van Roermond tot de Waddenzee. Na 1536 waren dat geen reële opties meer. Maar de band met de overige Nederlanden moest nog wel groeien.

Nergens in de gewesten die door Karel v waren samengevoegd was het centrale gezag zo zwak als in Groningen. Het hof in Brussel lag ver weg en de stad had veel bevoegdheden behouden. Er was in Groningen geen dwangburcht van waaruit de vorst of zijn stadhouder de stad onder controle kon houden. Ook het feit dat Groningen zijn stadhouder met enkele andere gewesten moest delen (Friesland, Drenthe, Overijssel) beperkte de greep van de centrale overheid op het lokale gebeuren. De eerste stadhouder, Schenck van Toutenburg, resideerde in Vollenhove en liet zich in Groningen vertegenwoordigen door een luitenant. Op papier bezat deze belangrijke bevoegdheden. Hij was lid en voorzitter van de Hoofdmannenkamer, waar recht werd gesproken over Stad en Ommelanden. Hij riep ook de Gewestelijke Staten bijeen, die in Groningen uit twee leden bestond, Stad en Lande. Maar op de samenstelling van het bestuur had het centrale gezag geen enkele invloed. Niet de stadhouder of de luitenant stelde de burgemeesters aan, dat deed de raad van Groningen, die op zijn beurt weer werd gekozen door een wat ruimer samengestelde vertegenwoordiging van de Groningse burgerij, de 'gezworene meente'. De leden van de Hoofdmannenkamer werden ook door de raad van Groningen verkozen, zonder tussenkomst van de landsheer. De stadhouder of zijn plaatsvervanger was dus in de Hoofdmannenkamer in de minderheid en de door de steden gekozen leden stoorden zich weinig aan de mening van de stadhouder. Als de vorst bijvoorbeeld verordeningen wilde afkondigen die de Groningse leden van de Hoofdmannenkamer niet aanstonden – omdat ze te streng waren of de belangen van de stad schaadden – ging het niet door. Ook met de benoeming van rechters in de Ommelanden had de landsheer niets te maken. Heel anders dan in Friesland, waar een door de landsheer samengesteld Hof de hoogste rechterlijke en bestuurlijke instantie in het gewest was. Het gevolg was natuurlijk een voortdurende spanning tussen de stad enerzijds en de stadhouder en zijn luitenant anderzijds.

Wat het opgaan in het rijk van Karel v ook niet veranderde, was de tegenstelling tussen Stad en Ommelanden. De stad moest tolereren dat Emden zich onttrok aan stapelverplichtingen jegens Groningen, maar was er daarom des te meer op gebrand dat althans binnen de Ommelanden de stapelrechten strikt werden nageleefd. Vooral de handel van Appingedam werd op alle mogelijke manieren beknot, en met succes. De Ommelanden namen daar steeds meer aanstoot aan en begonnen steeds onafhankelijker van de stad te opereren. In oktober 1558 leidde dat tot een formele breuk. Binnen de Statenvergadering begonnen de Ommelanden, dat wil zeggen de jonkers, eigenerfden en prelaten, zich apart te organiseren: ze vergaderden als de Staten van de Ommelanden, stelden eigen gedeputeerden aan en namen, naar het voorbeeld van de stad, in 1559 een eigen juridische adviseur oftewel syndicus in dienst. Aggaeus van Albada, raadsheer in het Hof van Friesland, was de eerste syndicus van de zelfstandige Ommelanden. Voor hun onafhankelijkheidsstreven zochten de Ommelanders een historische legitimatie en zij vonden die in de oude notie van de Friese vrijheid. Trots noemden de Ommelanden zich ‘Klein Friesland’, wat dus niet zozeer duidde op een Fries taalbewustzijn (in de Ommelanden was, net als in Oost-Friesland, al in de vijftiende eeuw het Fries als spreek- en schrijftaal verdrongen door een variant van Nederduits), als wel op de vrijheidszin die de Friezen eigen zou zijn. De stad Groningen protesteerde hevig bij de stadhouder, maar dat haalde niets uit. Het was de vraag hoe lang dit goed zou gaan.

HERVORMING BINNEN DE KERK?

Na de dood van Gansfort viel de Aduarder kring uiteen. Voor zover de traditie van de kring werd voortgezet, gebeurde dat binnen de veilige muren van de stad Groningen. Het Fraterhuis zelf was nu een plaats van samenkomst geworden, mede omdat aan het huis ook een school verbonden was. Ook Wilhelmus Frederici, ooit een van de deelnemers aan de gesprekken in Aduard, nodigde regelmatig geestverwanten bij zich aan tafel om te spreken over de zaken die hen bezighielden. Het gedachtegoed van Wessel Gansfort zal daar ongetwijfeld ter sprake zijn gekomen. Tijdens zijn leven was er van hem niets gedrukt, maar in 1521-1522 werd een deel van zijn nagelaten geschriften in Zwolle door Simon Corver op de drukpers gelegd. Corver, die een paar jaar daarvoor wegens zijn sympathie voor de ideeën van Maarten Luther Amsterdam had moeten verlaten, zou in Zwolle binnen korte tijd een gevarieerd fonds opbouwen met een tamelijk vrijzinnige inslag, en de vijf banden van Wessel Gansfort pasten daar uitstekend in. Vooral het vierde deel, *Farrago*, waarin de denkbeelden van Gansfort over het vagevuur en de positie van de kerk en de geestelijkheid te vinden zijn, werd – met een begeleidend schrijven van Luther – al snel in Wittenberg en Bazel herdrukt. Zelf was Gansfort altijd binnen de kerk van Rome gebleven, maar zijn werk sprak ook degenen aan die Rome de rug toekeerden.

Er was ook oppositie. Duidelijk wordt dit wel uit het openbare godsdienstgesprek dat in 1523 plaatsvond in het jakobijnenklooster tussen enerzijds de rechtzinnige dominicanen en anderzijds leden van de seculiere geestelijkheid in Groningen, die meer de leer van de moderne devotie en de daarop stoelende denkbeelden van Wessel Gansfort waren toegedaan. Onderwerpen van discussie waren het koningschap en het pries-

terschap van Christus, en de consequenties daarvan voor de wereldlijke en geestelijke macht van de paus en de keizer, als de plaatsbekleders van Christus op aarde. De wereldlijke geestelijken ontkenden de bindende werking van besluiten van de paus en de concilies, en zij veroordeelden het doden van ketteren. Het debat werd op milde toon gevoerd en werd besloten met een gemeenschappelijke maaltijd – zo onverzoenlijk stonden de beide partijen dus ook weer niet tegenover elkaar. In een tijd dat in Groningen in geestelijk opzicht nog de toon werd gezet door Wilhelmus Frederici (die overleed in 1525) en Goswinus van Halen (die overleed in 1530), viel ook niet anders te verwachten. Zij stonden een open katholicisme voor, waarin veel ruimte was voor afwijkende opinies, maar zij waren beslist geen protestanten, ook al correspondeerde Goswinus met iemand als Philippus Melancton, Luthers rechterhand. Dat weerhield anderen er natuurlijk niet van het verslag van het godsdienstgesprek, dat in 1523 bij Corver in Zwolle en bij Adam Petri in Bazel werd gedrukt, in het licht van de ontluikende Reformatie te lezen.³⁶

Het bleef niet bij dit ene godsdienstgesprek. De dominicanen, die de harde kern van het Groningse katholicisme uitmaakten, bleven de confrontatie zoeken. Een van hen, de populaire prior Laurens Laurentius, kwam in 1530 met steun van Karel van Gelre, een bekend ketterjager, aan het hoofd van de inquisitie in Groningen te staan. Het stadsbestuur nam een tussenpositie in en was er vooral op bedacht de eendracht van de gemeenschap te bewaren. Enige jaren voor 1536 vaardigde het een verordening uit waarin het de geestelijken maande zich in de prediking te concentreren op de boodschap van het evangelie, elkaar niet te bevitten en geen twistpunten aan te roeren. Niemand mocht schandelijk spreken over God Almachtig, zijn gebenedijde Moeder Maria, de heiligen, de zeven sacramenten en dagelijkse hoogmis, ‘ter tyt toe dat het Godt van den Hemel wil gelieven, dat tho veranderen’.³⁷ Dat laatste bood natuurlijk een opening naar vele hervormers en zo spaarde het stadsbestuur de kool en de geit – omdat het uiteindelijk om de orde en rust en Stad en Ommelanden ging. Mede om die reden traden de autoriteiten ook met grote lankmoedigheid op tegen de wederdopers, die in 1534 en 1535 in Münster hun eigen rijk hadden gesticht, in afwachting van het Laatste Oordeel, dat spoedig zou komen. Zelfs de aanhangers van de spiritualist David Joris, een glasschilder uit Delft die radicale messianistische denkbeelden verkondigde, bleven in Groningen van vervolging gevrijwaard. In het aangrenzende Oost-Friesland probeerde de leider van de gereformeerden aldaar, de Poolse edelman Johannes a Lasco, hen zelfs in de ontluikende gereformeerde gemeente op te nemen. Zo ver wilden in Groningen de evangelisch gezinden niet gaan.³⁸ Maar de volgelingen van Menno Simons, de doopsgezinden, die rond 1540 het geweld afzwoeren en een bij uitstek vreedzame, in stilte werkende geloofsgemeenschap werden, hadden niets te vrezen.

De man die wel wordt genoemd als degene die het verslag van het godsdienstgesprek in het jakobijnenklooster heeft opgetekend en verspreid, is de rector van de Latijnse school in Groningen, Nicolaus Lesdorp. Hij was een leerling van de rector van de Latijnse school in Deventer, Alexander Hegius, die weer een grote bewondering koesterde voor Agricola. Hegius was in 1483 rector in Deventer geworden en had het onderwijs daar grondig hervormd, onder andere door de invoering van onderwijs in het Grieks. Lesdorp liet zich door deze Hegius inspireren en breidde ook in Groningen, waar hij in 1520 rector van de Sint-Maartensschool werd, het onderwijs met nieuwe

vakken uit. Dat was kennelijk zo'n succes dat de Groningse school zelf weer een voorbeeld werd voor scholen elders. In 1529 wilde graaf Enno II van Oost-Friesland in Norden een school oprichten 'als to Swolle, Deventer, Gröninge oder süs opgerecht'.³⁹

Na zijn dood in 1530 werd Lesdorp opgevolgd door de uit Winsum afkomstige Regnerus Praedinius. Deze had rond 1520 in Groningen onderwijs genoten bij de Broeders des Gemenen Levens en had toen onder de hoede gestaan van Wilhelmus Frederici. Na aan de stadsschool en in het Fraterhuis het elementaire onderwijs gevolgd te hebben en onder leiding van Goswinus van Halen kennism gemaakt te hebben met de vrije kunsten ging Praedinius in 1526 voor een academische studie naar Leuven. Deze universiteit stond sinds 1517, toen daar op instigatie van Erasmus het Collegium Trilingue was opgericht, in de voorhoede van het humanistische filologische onderwijs. De universiteit van Keulen, die ook door veel Groningers en Friezen werd bezocht, had een veel traditioneler, 'middeleeuwer' curriculum en raakte in deze tijd wat uit de gratie. In 1530 echter werd Praedinius naar Groningen teruggeroepen om er volgens afspraak Lesdorp

Afb. 8 Regnerus Praedinius. Gravure in Effigies et vitae (Groningen 1654). Universiteitsbibliotheek Groningen.

als rector van de Sint-Maartensschool op te volgen. Nog meer dan Lesdorp wist Praedinius de school tot bloei te brengen. De school telde na enige tijd negen klassen en in de bovenbouw werden nu ook, door Praedinius, zelfs de eerste beginselen van de wis- kunde, de geneeskunde en de rechten gedoceerd.⁴⁰ Rond 1540 kon de school in Groningen zich meten met centra van geleerdheid als de scholen in Haarlem, Utrecht, De- venter en misschien Zwolle. In het hoge Noorden was de Sint-Maartensschool zonder meer de leidende onderwijsinstelling. Van heinde en verre stroomden leerlingen naar Groningen.⁴¹

Praedinius was meer bijbels theoloog dan letterkundig humanist. Hij had geen dich- terlijke aanleg en schreef een moeizaam Latijn, maar hij had – vrucht van het onderwijs van Goswinus van Halen – een grote bewondering voor Wessel Gansfort. Hij was er trots op dat hij van de oude theoloog de onderkaak bezat, die hij bijna als een relikwie vereerde.⁴² Praedinius was opgevoed in de open evangelische atmosfeer die in de vroe- ge zestiende eeuw in Groningen heerste, en nam een kritische, maar niet oppositionele houding aan tegenover de katholieke kerk. Aan het begin van zijn rectoraat beschouw- de hij zich nog wel als katholiek en had hij het over ‘nostra ecclesia romana’.⁴³ Hij stoorde zich weliswaar aan allerlei misstanden in de kerk, maar bleef lang hopen dat de kerk van binnenuit hervormd zou kunnen worden. Doorslaggevend moest daarbij niet de traditie van de kerk zijn, of het werk van de grote theologen, maar de Schrift, en niets anders. ‘Alles wat van buiten de Schrift de Kerk is binnengedrongen, pleegt gevol- gen te verwekken, die het kenmerk hunner minderwaardige geboorte dragen,’ schreef hij.⁴⁴ Toch was Praedinius zich ervan bewust dat hij zich meer en meer van het officiële katholieke geloof verwijderde. Toen in juni 1536 Stad en Lande de goed katholieke kon- ing en keizer Karel v als heer aannamen en de verwachting was dat er nu scherper op- getreden zou worden tegen iedereen die naar het protestantisme neigde, achtte Prae- dinius het raadzaam tijdelijk het land te verlaten en een studiereis naar Zwitserland en Italië te maken – toch al een oude wens van hem. Maar al na een jaar keerde hij terug en in de jaren daarna kon hij ongestoord zijn werk doen.

Na zijn terugkeer uit Italië evolueerde Praedinius nog duidelijker in reformatori- sche richting. Hij gaf het geloof op dat de katholieke kerk zichzelf zou kunnen hervor- men, verwierp het pausdom en koos voor de leer van de rechtvaardiging alleen door het geloof. Kiezen voor de Reformatie kon echter in de zestiende eeuw op vele manieren. Praedinius koos voor de opvattingen van Zwitserse gereformeerde theologen als Johan- nes Oecolampadius en Heinrich Bullinger en de kerkhervormer van Oost-Friesland, a Lasco.⁴⁵ In het geheim sloot hij zich aan bij de jonge gereformeerde gemeente in Em- den. Leerlingen van de Sint-Maartensschool die in deze tijd een universitaire opleiding gingen volgen, trokken nu niet meer zo vaak naar katholieke universiteiten zoals die te Leuven of Keulen, en ook niet meer naar lutherse universiteiten zoals die in Rostock en Wittenberg, maar naar Zwitserse gereformeerde instellingen in Bazel, Lausanne en Genève. Dat Praedinius op zijn minst sympathiseerde met de gereformeerden, zal dus een publiek geheim zijn geweest. Toch liet men hem ongemoeid. Alleen op het laatst van zijn leven kwam hij even in de problemen – in 1558 probeerden de vertegenwoor- digers van het centrale gezag de teugels weer nauwer aan te halen – maar het Groningse stadsbestuur hield hem de hand boven het hoofd en Praedinius kon tot zijn dood op 18 april 1559 leiding blijven geven aan de Sint-Maartensschool.⁴⁶

VOLKER COITER, UIT GRONINGEN

Misschien wel de geslaagde leerling van Praedinius was de alom in Europa befaamde anatoom Volker Coiter (1534-1576). Coiter was afkomstig uit de betere kringen in Groningen; zijn vader was een jurist, een oom was lid van de raad van Groningen. Hij doorliep de Sint-Maartensschool, waar Praedinius hem al in de grondbeginselen van de geneeskunde onderwees, en kreeg in september 1555 van het Groningse stadsbestuur een jaarlijkse toelage van 20 Emdense gulden voor de voortzetting en voltooiing van zijn studies. Coiter ging naar Leuven, bezocht vervolgens Tübingen, Montpellier, Padua, Bologna en Rome. In die plaatsen leerde hij vooraanstaande anatomen kennen als Guillaume Rondelet, Gabriele Fallopio, Ulisse Aldrovandi en Bartolomeo Eustachi. Hij promoveerde in 1562 in Bologna in de geneeskunde en doceerde enige tijd aan de universiteiten van Bologna en Perugia (eerst logica, later anatomie en chirurgie). Omdat hij inmiddels overgegaan was naar het protestantisme, werd hij in januari 1566 door de inquisitie van zijn bed gelicht en eerst in Rome, later in Bologna een tijdlang gevangengehouden. Na zijn vrijlating vertrok Coiter naar Zuid-Duitsland, waar hij in Amberg (Opper-Palts) docent aan het Paedagogium en lijfarts van de hertog van Beieren werd. Drie jaar later, in 1569, accepteerde hij een positie als stadsgeneesheer in de vrije rijksstad Neurenberg. Toen hij in 1576 als legerarts meeging met paltsgraaf Johann Casimir, die in Frankrijk de hugenoten wilde bijstaan, werd hem dat noodlotig. Niet ver van Reims overleed Coiter aan de vlektyfus, 42 jaar oud.

Als anatoom maakte Coiter vooral naam door zijn studie van het bottenstelsel van mens en dier, al deed hij ook onderzoek naar de gifklier van de adder en de ontwikkeling van het kippenembryo. Zo liet hij een kip twintig eieren uitbroeden, waarvan hij er elke dag een opende. Zijn hoofdwerk was zijn *Externarum et internarum principium humani corporis partium tabulae* ('Afbeeldingen van de belangrijkste in- en uitwendige delen van het menselijk lichaam'), dat in 1572 in Neurenberg verscheen. Dat hij uit Groningen kwam, was hij nog niet vergeten. Op de titelpagina duidde Coiter zich nadrukkelijk aan als 'Frisius Groeningensis'. De universiteitsbibliotheek van Groningen bezit een exemplaar van dit werk dat is opgedragen aan de medicus Johannes Wier uit Grave, lijfarts van de hertog van Gulik en Kleef, maar veel bekender als bestrijder van bijgeloof, magie en heksenwaan. Het boek is samengebonden met een al even fraai uitgegeven bewerking, door Coiter, van de colleges van zijn leermeester Fallopio, voorzien van zeer nauwkeurige afbeeldingen van skeletten van allerlei dieren, gemaakt door Coiter zelf. Dit boek werd in 1619 aan de bibliotheek van de nog jonge Groningse universiteit geschonken door burgemeester Joachim Alting, een van de bestuurders die zich sterk hadden gemaakt voor de oprichting van de universiteit.⁴⁷ Het was alsof hij wilde zeggen dat ook Coiter behoorde tot de geestelijke voorgeschiedenis van de nieuwe universiteit. In ieder geval was de stad Groningen was haar zo getalenteerde zoon nog niet vergeten.

Onmiddellijk na de dood van Praedinius kwam de verering van de inspirerende docent op gang. In 1563 bracht een van zijn leerlingen, de Friese geleerde Johannes Acronius, die sinds 1549 hoogleraar in Bazel was, de *Opera omnia* van Praedinius op de markt, met een opdracht aan het stadsbestuur van Groningen. Daarin riep hij de Groningers op om Praedinius

te verbinden met en op gelijke rang te plaatsen als uw zeer beroemde stadgenoten heer Wessel [Gansfort] en Rudolf Agricola. [...] Want deze drie mannen hebben uw ook in andere opzichten rijk bloeiende en zeer edele gemenebest [vestrae Reipublicae Groningensi] zeer veel lof bij de buitenwereld verschaft.⁴⁸

Maar was de lof wel terecht? Stond het intellectuele leven in Groningen in de tijd van Praedinius nog wel op het peil dat indertijd met Gansfort en Agricola was bereikt? Het humanisme in Groningen na 1520 heet in de literatuur ‘matig interessant’, het intellectuele leven ‘tamelijk pover’.⁴⁹ De poëzie werd niet meer beoefend, toneel ook bijna niet meer. Of deze ietwat zuinige kwalificaties terecht zijn, valt moeilijk te zeggen, aangezien veel van het geleerde werk van Praedinius verloren is gegaan en literaire productie niet het enige criterium is voor intellectuele bloei. Opvallend is wel dat in Groningen in deze periode nog steeds geen drukpers te vinden was. Terwijl in Deventer al in 1477 boeken gedrukt werden en Zwolle in het begin van de zestiende eeuw volgde, zou het tot het eind van de zestiende eeuw duren voordat een drukker er brood in zag om in Groningen een drukpers op te zetten. Was er niet voldoende aanbod van interessant drukwerk, of ontbrak het publiek dat de boeken en pamfletten wilde kopen? Groningen was een stad met enig intellectueel verkeer, maar in de wijde omtrek ontbraken vergelijkbare steden – en een dergelijk isolement is niet aantrekkelijk voor wie een drukkerij wil beginnen. Boekverkopers waren er wel en wie bij hen niet kon vinden wat hij zocht, kon altijd nog terecht op de vrijmarkten die in Groningen werden gehouden.

Ondertussen bleef het de vraag hoe om te gaan met de dissidenten binnen en buiten de katholieke kerk. Groningen was nog altijd een katholiek gewest. In de Ommelanden waren ongeveer 165 reguliere en evenveel seculiere geestelijken werkzaam; in de stad waren minstens 50 seculiere geestelijken actief. Verder waren er 27 kloosters buiten de stad en zes in de stad (inclusief de begijnhoven). In de drie hoofdkerken stonden 45 altaren waar regelmatig missen werden opgedragen. Maar hoe katholiek was men eigenlijk? Het klooster in Aduard stond onder leiding van een abt, Johannes Reekamp, die er zeer vrijzinnige denkbeelden op na hield. In 1540 nam hij als een verloren zoon zijn voormalige monnik Albert Hardenberg weer op, die sinds 1530 in Leuven theologie had gestudeerd, maar daar onder invloed van Erasmus was gaan twijfelen aan de leerstellingen van de katholieke kerk en uiteindelijk onder zware verdenking van ketterij had moeten vertrekken. Zolang Hardenberg maar niet openlijk brak met de katholieke kerk, was hij in Aduard welkom.⁵⁰ En zoals Hardenberg waren er meer. De grenzen tussen de verschillende religies waren in deze tijd nog zeer vloeïend. Heel wat pastoors meden de confrontatie en staken hun evangelische boodschap in een katholiek jasje. Ze lieten lutherse psalmen zingen, trokken burgerkleren aan, lieten na de wijding hun haar weer groeien en droegen het liefst de bediening van de sacramenten over aan een ondergeschikte.⁵¹ Aan het celibaat stoorden zij zich niet. En

toch bleven zij zich katholiek noemen. Een latere geschiedschrijver vatte het uitstekend samen:

Velen hadden weinig eerbied voor het gezag van de paus, wilden allerlei ceremoniën afschaffen, hadden bezwaren tegen aflaat, biecht, heiligenverering of transsubstantiatie, lazen boeken van Luther en [Johannes] Calvin, van Bullinger en [Johannes] Brenz, maar waren daarom nog geen Lutheraan of Calvinist en het zou onjuist zijn te beweren dat zij 'de' nieuwe leer aanhingen. Velen waren meer humanistisch dan reformatorisch. Niet een bepaalde opvatting, maar juist het openstaan voor allerlei inzichten kenmerkte het geestelijk klimaat.⁵²

De bestuurders in Stad en Lande legden deze vrijzinnige 'katholieken' geen strobreed in de weg zolang zij zich maar gematigd opstelden en respect toonden voor de kerk en haar sacramenten.⁵³ Van scherpslijpers, of dat nu hervormers of orthodoxe katholieken waren, was het stadsbestuur niet gediend. In Groningen bleef binnen de kerk veel ruimte voor heterodoxe opvattingen, terwijl buiten de stad de hoofdelingen (nu ook wel jonkers genoemd) een grote mate van godsdienstige vrijheid garandeerden.

Alleen als de stadhouder dreigde met ingrijpen van Brussel nam het stadsbestuur maatregelen om de religieuze vrijheid in te perken en de kettters aan te pakken. In 1556 werd bijvoorbeeld na sterke aandrang van hogerhand een doperse vrouw verbannen en in juli 1557 werd een lutherse schoolmeester het land uitgezet. Kort daarna werden in het Fraterhuis enige ketterse boeken in beslag genomen. Zelfs rector Praedinius kwam enigszins in het nauw, en wel omdat hij op school, zoals een Ommelander balling later schreef, 'tduytlicken den pawst dem straffede [...] und niet in kercken ceremoniën sick wolde sien laten'.⁵⁴ Maar strenge straffen bleven uit. Verbanning was het uiterste waartoe men wilde gaan, over de doodstraf voor kettters wilde men niet horen. De burgerij wilde er niet aan en de burgemeesters gingen daarin mee. Mismoedig rapporteerde de luitenant, Maarten van Naarden, aan de koning dat het met de uitvoering van de strenge plakكاتen niets zou worden, 'soe lange die gemeente is alhier boven den Raedt ende die Raedt boeven die hoeftmannen ende hoeftmannen boven den lieutenant'.⁵⁵ In 1557 legde hij het bijltje erbij neer. Hij werd opgevolgd door Johan de Mepsche, die het opnieuw mocht proberen. Om de vrede te bewaren vaardigde het stadsbestuur in 1558 nog eens de kerkorde van voor 1536 uit, waarin de geestelijken werden opgeroepen om elkaar niet te belasteren, zich te richten op de prediking van de bijbelse boodschap en de gebruiken en sacramenten van de kerk te respecteren.

In 1560 was het de beurt aan het bisdom Utrecht om te proberen de Groningers in het gareel te krijgen. In juni van dat jaar vroegen twee commissarissen die namens het bisdom optraden burgemeesters en raden van Groningen permissie en medewerking om sommige geestelijken in Groningen te ondervragen. Er waren in Utrecht berichten binnengekomen over 'erglijke erroren en heresien, daarmede summige geestlijke personen 't gemene volck instrueren ende van den hilligen christengelove verleyden solden'.⁵⁶ Het verzoek van de twee inquisiteurs uit Utrecht was voor het stadsbestuur echter onacceptabel. Het was, zo zagen de Groningers het althans, een regelrechte aanslag op het ideaal van een hervorming van de kerk in de kerk. Dat was de geest waarin de stadsbestuurders opgevoed waren door Praedinius, en zo moest het blijven. Zij weigerden daarom kalm doch beslist de gevraagde toestemming. Ze wisten de twee commissarissen, onder verwijzing naar de oude rechten en vrijheden van de stad, weer snel de

stad uit te werken. De stad Groningen had dan wel formeel haar zelfstandigheid moeten opgeven, in de praktijk handelden de zelfbewuste Groningers nog gewoon hun zaken zelf af. Ook het protest van De Mepsche en van de stadhouder haalde niets uit. Het spreekt bijna vanzelf dat de invoering van de nieuwe indeling van de bisdommen, waartoe Karel v in 1559 besloten had, in Groningen vanaf het begin tegenkanting ondervond. Dat Groningen een eigen bisdom zou worden en een eigen bisschop zou krijgen, was, vermoedde men, vooral bedoeld om stad en gewest ook in kerkelijk opzicht in het gareel te krijgen. Toen in 1561 de eerste bisschop van Groningen werd benoemd, de Utrechtse franciscaan Johannes Knijff, mocht hij wel komen, maar hij zou alleen de onaanzienlijke Broerkerk tot zijn beschikking krijgen, niet een van de hoofdkerken. Knijff begreep dat er voor hem geen eer te behalen was en zag er voorlopig maar van af naar het noorden af te reizen.

REVOLUTIE, REFORMATIE EN REDUCTIE (1566-1594)

Alles werd anders toen halverwege de jaren zestig van de zestiende eeuw in de Nederlanden de revolutie uitbrak die wij kennen als 'de Opstand'.⁵⁷ De Beeldenstorm van 1566 was in Groningen nog niet veel meer dan een briesje. De autoriteiten tolereerden de hagenpreken op het kerkhof bij het Sint-Jurgensgasthuis bij Helpman en stonden toe dat deze, toen de toeloop te groot werd, werden verplaatst naar een weiland bij de nabijgelegen Coendersborg. In september, toen er vanwege de jaarmarkt veel Oost-Friezen in de stad waren, stonden er wel achtduizend mensen te luisteren. Ook in de stad werden gereformeerde erediensten gehouden. De kleine gereformeerde gemeente kreeg de Broerkerk toegewezen, waar het stadsbestuur op verzoek van de kerkgangers netjes alle altaren en heiligenbeelden liet verwijderen. Ook in de Ommelanden werden sommige kerken gezuiverd, wat daar wel met vernielingen gepaard ging. Meer dan één geestelijke stapte over naar de gereformeerden en legde zijn pij af. De feitelijk ingetreden godsdienstvrijheid werd op de landdag van 1 oktober gesanctioneerd. Met die vrijheid was het echter in het voorjaar van 1567 al weer gedaan. Eerst moesten de protestanten de Broerkerk ontruimen. In plaats daarvan konden ze diensten houden onder de boom op de begraafplaats van het Vrouw Sywenconvent aan de overkant van de straat. Maar toen de stadhouder in juni vier vendels Duitse soldaten de stad wist binnen te loodsen en de soldaten inkwartierde bij burgers die van onrechtzinnigheid werden verdacht, was het helemaal over. Honderden gereformeerden vluchtten naar Oost-Friesland, Bremen of nog verder. Onder hen ook de opvolger van Praedinius als rector van de Latijnse school, Nicolaas Sasschers, die in het Oost-Friese Norden neerstreek. Maar zelfs toen was van hardhandige repressie in het Groningse nog geen sprake. Een paar pastoors vlogen de laan uit, maar de menisten liet men ongemoeid. Zelfs de komst van een nieuwe Spaanse landvoogd, de hertog van Alva, die in augustus 1567 in de zuidelijke gewesten orde op zaken begon te stellen, maakte in Groningen nog geen verschil.

Menens werd het pas in 1568. Een krijgsmacht onder leiding van Adolf en Lodewijk van Nassau drong in april vanuit Oost-Friesland het Groningerland binnen, boekte in mei bij Heiligerlei een overwinning op de Spaanse troepen en legerde zich daarop

in Appingedam. Bij de nadering van nieuwe Spaanse vendels trokken zij zich echter schielijk terug en bij Jemmingen aan de Eems leden ze een smadelijke nederlaag. Nu nam Alva wel krasse maatregelen. Hij kwam in hoogsteigen persoon naar Groningen, herriep de privileges, schortte de vrije raadsverkiezing op en hervormde het rechterlijke apparaat. Ook moest de stad dulden dat er buiten de Herepoort een dwangburcht werd gebouwd. Omdat de gereformeerden al waren gevlucht, konden de commissarissen van Alva niet veel meer doen dan hen bij verstek veroordelen en hun goederen in beslag nemen, maar van de arbeiders die in 1566 op last van de stedelijke regering de beelden uit de Broerkerk hadden verwijderd, werden er vijf opgepakt en terechtgesteld.

Dit was ook het moment om de al in 1561 benoemde, maar nog nooit geïnstalleerde bisschop Knijff zijn intrede te laten doen. De inkomsten van enkele kerken en kloosters werden aan de bisschop toegewezen, waaronder die van het klooster in Aduard, er kwam een domkapittel, en de Martinikerk werd ingewijd als kathedraal. Knijff mocht nu proberen de verlopen katholieke kerk volgens de voorschriften van het recent afgesloten Concilie van Trente te hervormen. Toch was ook hij gedwongen daarbij pragmatisch te werk te gaan. Waar elders ketterij met verbanning en terechtstelling werd bestraft, deed de Groningse bisschop het liever met geldboetes af. Dat spekte wel de kas van zijn armlastige bisdom, maar vergrootte zijn prestige niet. 'Hij wil geen bloed, maar geld,' werd er smalend gezegd. Maar de rust was in ieder geval weergekeerd en het jaar 1572, toen de opstand in Holland en Zeeland opnieuw uitbrak en vele steden de zijde van de rebellen kozen, ging in Groningen zonder veel beroering voorbij. Alleen had de handel last van watergeuzen die de Waddenzee en de Eemsmonding onveilig maakten. Daarom begon de nieuwe stadhouder, Caspar de Robles, in 1575 met de aanleg van een nieuwe waterweg tussen Groningen en Leeuwarden, het Hoendiep, teneinde zo de geuzen te ontlopen. De oude spanningen tussen Stad en Ommelanden waren ondertussen niet verdwenen. De Ommelanden bleven apart vergaderen en zegden in 1575 het verbond uit 1482 op, wat onder andere inhield dat ze het Groningse stapelrecht niet langer erkenden. Ook de Hoofdmannenkamer werd niet meer erkend en het biermonopolie en het verbod op de uitvoer van koren werden genegeerd, ook al had Alva die voorrechten van de stad in 1571 nog bevestigd! De Ommelanden ontwierpen zelfs een eigen vlag, met elf rode harten, weer een verwijzing naar de oude 'Vrijsche, dat is natuerlicke vriheit', zoals het in 1579 heette. Weliswaar juichten de Groningers toen in november 1576 de Pacificatie van Gent werd gesloten en vierde men feest toen in het voorjaar van 1577 Caspar de Robles en zijn muitende troepen uit Groningen verdwenen, maar over de koers die nu gevolgd moest worden, verschilden de stad en de Ommelanden diepgaand van mening. De Ommelanden kozen voor een radicalere koers: ze sloten zich niet alleen aan bij de Staten-Generaal, maar tekenden ook op 23 januari 1579 de Unie van Utrecht en braken daarmee definitief met de Spaanse koning. De stad pakte het voorzichtiger aan. De dwangburcht in aanbouw werd schielijk gesloopt en vertegenwoordigers van de stad meldden zich, met vertraging, bij de Staten-Generaal, maar de stad sloot zich niet aan bij de Nadere Unie. Bovendien weigerde de stad bij te dragen in de generale middelen, omdat zij eerst het conflict met de Ommelanden opgelost wilden zien. Willem van Oranje werd er soms wanhopig van. Hij vergeleek op een gegeven moment de stad en de Ommelanden met 'een quaet man

Ubaerachtige Conterfeytinge der wytberoemden Stadt Gronningen in geftalt als
die Anno 1713. den 25. Octobr. thans den Duerfchlagenen Trochbergens Furst en Herrt Graff Mauritz Schoonen Prinze van Orangen
als die van Stadts te, en ten Generale Statte der Gemeynte Gronningen bysamen met bysonderde te diermit d'Oranjen in besittinge:

Afb. 9 Beleg van Groningen in 1594. Houtsnede uit 1594. Universiteitsbibliotheek Groningen.

ende wijff, zonder te kunnen zeggen wie nu de man en wie het wijf was.⁵⁸ Pas in juni 1579 kwam het, mede door toedoen van de door de Staten-Generaal gezonden nieuwe stadhouder, George Lalaing, graaf van Rennenberg, tot een vergelijk tussen Stad en Ommelanden, het verdrag van Winsum. Daarbij werd ook de Religievrede uit 1578, die vreedzame co-existentie van katholieken en protestanten beoogde, in Groningen ingevoerd. De Broerkerk en nu ook de Walburgkerk werden aan de gereformeerden overgedragen, die daarop onmiddellijk met hun erediensten begonnen. De strijdvaardige calvinist Menso Alting, voorman van de gereformeerden in Emden, kwam er speciaal voor over.⁵⁹ Maar de situatie bleef precair.

Voorals Rennenberg bleek een onberekenbare factor. Aanvankelijk koos hij de zijde van de Ommelanden, maar toen eind 1579 de nieuwe Spaanse landvoogd, Alexander Farnese, hertog van Parma, die in januari al een aantal koningsgetrouwe zuidelijke gewesten achter zich had weten te krijgen in de Unie van Atrecht, aanstalten maakte voor een opmars naar het noorden, begon hij te aarzelen. Ook vroeg de katholieke Rennenberg zich af of hij op den duur wel uit de voeten kon met een partij waarin de gereformeerden de toon zetten. Het antwoord was nee. Hij verzoende zich met de koning en trof voorbereidingen voor een coup. In Friesland was men hem voor, maar op 3 maart 1580 wist Rennenberg zich wel meester te maken van de stad Groningen. Hij had daarbij de steun van degenen die niet alleen geen afscheid wilden nemen van het katholieke geloof, maar ook meenden dat de privileges van de stad bij de koning in betere handen waren dan bij de Staten-Generaal. Rennenberg overleed al spoedig (19 juli 1581), maar zijn opvolger, Francisco Verdugo, wist in korte tijd de noordoostelijke gewesten in handen te krijgen. In september 1581 versloeg hij de staatse troepen bij Noordhorn en dwong hij hen de abdij van Aduard ontruimen. Het kloostercomplex ging bij de strijd in vlammen op; ook de rijke bibliotheek ging verloren. Het jaar daarop veroverde Verdugo Steenwijk en in 1585 vielen Zutphen en Nijmegen in zijn handen. Veel protestanten weken uit naar Friesland of Oost-Friesland, terwijl uit Friesland juist veel katholieken naar Groningen vluchtten.

Aan beide zijden van het front kregen nu de hardliners het voor het zeggen. Groningen werd katholieker dan de stad ooit geweest was. In 1590 arriveerden voor het eerst de jezuiten in de stad, de stoottroepen van de Contrareformatie. Zij preekten in de Walburgkerk en trokken veel toehoorders. Hun leider, de fanatieke pater Henricus Samerius, aalmoezenier van de Spaanse troepen, ontvouwde tevens het plan om een jezuïetencollege in de stad op te zetten. Daarvoor had hij het verlaten Fraterhuis van de Broeders des Gemenen Levens op het oog. Als dat doorgegaan zou zijn, zou daarmee een vorm van modern hoger onderwijs in Groningen geïntroduceerd zijn.⁶⁰ De kerkleiding zag er wel wat in, maar de stadsbestuurders hielden liever de boot nog even af.

Van uitstel kwam afstel, want inmiddels waren de kansen op het slagveld al weer gekeerd. Rond 1585 zag het er nog goed uit voor de koningsgetrouwen in het Noorden. De troepen van de Unie waren geheel uit het gewest verdreven; alleen een kleine schans bij Niezijl was nog in staatse handen. In Holland was het na de moord op Willem van Oranje in 1584 lange tijd onduidelijk bij wie nu de macht lag, en de Spaanse landvoogd Parma veroverde in de zuidelijke gewesten de ene stad na de andere. Met de val van Antwerpen in 1585 bracht hij de opstandelingen een gevoelige nederlaag toe. Maar de crisis in Holland werd bedwongen. Maurits, de zoon van Willem van Oranje,

werd stadhouder in Holland en Zeeland en kreeg ook de leiding over de militaire acties tegen de Spanjaarden, terwijl de Hollandse raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt de politieke koers van de jonge Republiek uitstippelde. Maurits' neef Willem Lodewijk was al in 1584 stadhouder van Friesland en Groningen geworden (voor Groningen voorlopig alleen formeel). Nadat in 1588 de Spaanse aanval op Engeland de vaart uit de campagne van Parma had gehaald, werd de stad Groningen langzaam van alle kanten ingesloten. Schansen werden veroverd en weer opgegeven, verbindingen verbroken en weer hersteld, maar Verdugo kon de opmars van de staatse troepen niet tegenhouden. Het land leed er deerlijk onder. Kloosters en boerderijen lagen er verlaten bij, akkers verwilderden en de dijken werden zo slecht onderhouden dat ze regelmatig bezweken, waardoor veel boerenland onder water kwam te staan. Nu de stad voor de koning had gekozen, probeerden de Ommelanden zich definitief van de stad los te maken en onder eigen vlag in de Staten-Generaal plaats te nemen. Maar daartegen bestond grote oppositie. De Friezen, die Groningen en omstreken het liefst als een bufferzone tegen eventuele nieuwe Spaanse aanvallen zagen, wilden van geen gelijkwaardig gewest in die streken weten. Ook Maurits en Oldenbarnevelt wilden niets weten van de plannen van de Ommelanden, maar om een andere reden. Zij hadden geen behoefte om het verzet van de stad nog meer te stijven.

Ondertussen naderden de staatse troepen Groningen en werd het benauwd voor de katholieken. De stad probeerde nog een uitweg te vinden door onderhandelingen aan te knopen met hertog Julius van Brunswijk-Wolfenbüttel. Als deze de soevereiniteit op zich zou willen nemen, was de Spaanse koning verlost van een stad waarvan hij nooit zeker zou kunnen zijn, en kreeg de opstandige Unie in het noordoosten een neutrale buur in plaats van een vijandig bolwerk. Maar de onderhandelingen liepen op niets uit, een beleg was onvermijdelijk. Op 22 mei 1594 verschenen de staatse troepen voor de stad en begon het beleg. Na zware beschietingen en langdurig onderhandelen gaf de stad zich op 22 juli over. De dag daarop werd in het legerkamp in Helpman het zogenaamde Traktaat van Reductie gesloten, waarin geregeld werd hoe de stad – samen met de Ommelanden – weer opgenomen ('teruggevoerd') zou worden in de Unie. De stad sprong er daarbij heel gunstig uit.⁶¹ De gereformeerde religie werd de enige officieel toegelaten religie, maar de stad behield al haar privileges. De geschillen tussen de stad en de Ommelanden zouden door de Staten-Generaal of haar gedeputeerden moeten worden opgelost. De Ommelanden werden dus niet onafhankelijk en moesten een *modus vivendi* zien te vinden met een al met al nog steeds heel machtige stad. De Friese stadhouder Willem Lodewijk, die nu ook effectief stadhouder van Stad en Lande werd, moest ervoor zorgen dat de twee partijen er met elkaar uit kwamen.

De betekenis van de Reductie van Groningen in 1594 is, ook voor de geschiedenis van het intellectuele leven in deze streken, van eminent belang geweest. In de eerste plaats werd het nu ook de tijdgenoten duidelijk dat Stad en Lande waren opgegaan in een staatkundig geheel waarvan het zwaartepunt in het zuidwesten lag. Daarvóór waren er in theorie nog andere opties mogelijk geweest, maar vanaf nu maakten de Groningers deel uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, waarbinnen Holland het dominante gewest was. In de tweede plaats was nu duidelijk dat Stad en Lande een gereformeerd gewest zou worden. Natuurlijk veranderde niet alles van de ene dag op de andere. De Groningers hielden, zeker in mentaal opzicht, een nauwe band met de

aangrenzende Duitse territoria. Reizigers die van Friesland naar Groningen en verder trokken, merkten op dat ze met het oversteken van de Lauwers in een gebied met een andere cultuur terechtkwamen. Groningen was voor velen nog lang een bijna Duitse streek, die in veel opzichten op Westfalen leek. Ook moesten de gereformeerden er rekening mee houden dat er nog veel katholieken, doopsgezinden en onbeslistten rondliepen. Maar toen Menso Alting op 27 juli 1594 voor het eerst volgens de gereformeerde rite in de Martinikerk predikte, was dat een duidelijk signaal. Voortaan hadden in Groningen de gereformeerden het voor het zeggen.

2 DE OPRICHTING VAN DE UNIVERSITEIT

Al snel na het sluiten van het Traktaat van Reductie in juli 1594 kwam in Groningen het plan op tafel om een eigen instelling voor hoger onderwijs op te richten, een 'Collegium of Hooge Schoole'. Leiden had in 1575 haar poorten geopend en in Friesland functioneerde sinds 1585 de universiteit van Franeker. Waarom zou Groningen, met zijn rijke intellectuele traditie, achter moeten blijven? Toch duurde het tot 1614 voor de hogeschool van Stad en Lande er kwam.

STAD EN LANDE, ÉÉN EN VERDEELD

Met het sluiten van het Traktaat van Reductie was de diepe verdeeldheid tussen de stad en de Ommelanden niet verdwenen. Er mocht dan zijn vastgelegd dat beide weer één provincie vormden, dat ze samen één stadhouder kregen en dat ze gezamenlijk verantwoordelijk waren voor de Groningse bijdrage in de generale middelen van de Republiek, in de praktijk bleek dat de Ommelanden zich daarin niet zomaar wilden schikken. Het traktaat dat de Unie met de stad had gesloten, was voor de heren uit Hunsingo, Fivelingo en het Westerkwartier een grote teleurstelling.¹ Als ze dan niet als apart gewest onderdeel konden uitmaken van de Republiek, hadden ze toch liever een los verbond met de stad dan een unie waarin de stad al haar privileges behield en dus op den duur toch weer het overwicht zou krijgen. De Ommelander heren bleven daarom hun eigen landdag houden (maar wel in de stad), hielden hun eigen syndicus of pensionaris, Hieronymus Verrutius (geboren in de stad, maar al sinds 1574 in dienst van de Ommelanden), en probeerden van de Staten-Generaal een herziening te krijgen van het traktaat dat de Ommelanden zo nauw aan de stad had gebonden. De stad Groningen met de Ommelanden te verenigen en de stad daarbij in al haar privileges te bevestigen, dat was 'monstroes'.

Het mocht niet baten. Elke poging om het Traktaat te herzien faalde. In februari 1595 bepaalde een commissie van de Staten-Generaal nog eens dat de stad Groningen en de Ommelanden één provincie zouden blijven, met twee leden, die ieder een gelijke stem hadden, en dat de privileges zouden blijven wat ze waren. Ook een tweede poging haalde niets uit. Een nieuwe commissie, die nu bij rechterlijke uitspraak moest besluiten, herhaalde in januari 1597 wat al eerder was gezegd. Stad en Lande bleven 'eene heerlichey ende provincie', hoezeer de Ommelanders ook protesteerden. 'De kop van een Drentse os op een Friese stier,' foeterde Verrutius, maar het maakte geen indruk. De Staten-Generaal kozen duidelijk de kant van de stad Groningen. De verdediging

van de Republiek in het noordoosten was gebaat bij een sterke vesting op de kop van de Hondsrug en de stad kon die functie alleen vervullen als zij door het bevestigen van haar oude privileges haar invloed en haar rijkdom behield.

Het gevolg was dat het nieuwe gewest werd opgezaald met een bestuurlijk stelsel waarin de verdeeldheid al was ingebakken.² Het hoogste gezag lag bij de Gewestelijke Staten, die zich de facto de soevereiniteit en de uitoefening van de landsheerlijke rechten toe-eigenden. Dit college bestond uit twee leden: de stad en de Ommelanden, met ieder een stem. Op de vergadering, meestal de landdag genoemd, verschenen namens de stad de burgemeesters en de raden, zestien man sterk, en namens de Ommelanden een gemengd gezelschap van jonkers, hoofdelingen, eigenerfden en volmachten.³ Grondbezit en belastingafdracht waren de criteria die uitmaakten of iemand uit de Ommelanden ter landdag kon gaan, en jonkers en hoofdelingen moesten daar net zo goed aan voldoen als de boeren. Maar omdat de jonkers de waterschappen en de lokale rechtspraak beheersten, hadden zij en niet de grote boeren het in de Ommelander delegatie naar de landdag feitelijk voor het zeggen.

EEN VERWARRENDE TIJD

De eerste Statenvergadering na de Reductie van Groningen werd nog uitgeschreven voor 15 augustus 1594 n.s., dat wil zeggen volgens de nieuwe stijl (ook wel 'stilo novo'). Tot ver in de zestiende eeuw gold in de christelijke wereld de juliaanse tijdrekening, die ooit was ingevoerd door Julius Caesar, maar die inmiddels al tien dagen achterliep op de astronomische tijd. In 1582 kondigde paus Gregorius XIII daarom een kalenderhervorming af: voortaan zou er in alle jaren die door 4 deelbaar zijn een schrikkel-dag ingevoerd worden, behalve in de jaren die een veelvoud van 400 waren (1600 bijvoorbeeld). Bij invoering van deze nieuwe gregoriaanse kalender moest een gat van tien dagen overbrugd worden. In de Zuidelijke Nederlanden werd de nieuwe kalender meteen ingevoerd, alsook in Holland en Zeeland. In Holland volgde op 1 januari 1583 dus meteen 12 januari. In Groningen (althans in de Ommelanden), Friesland, Drenthe, Overijssel, Gelderland en Utrecht hield men vast aan de oude kalender. Daar wenste men zich niet te richten naar een door een paus afgekondigde kalenderhervorming. Maar de stad Groningen was nog in Spaanse handen, daar ging men van 1 maart 1583 wel over op 12 maart. Groningen keerde echter na de verdrijving van de Spanjaarden weer terug tot de oude tijdrekening en voerde bij stadsresolutie van 20 november 1594 de juliaanse kalender weer in. De hele zeventiende eeuw door zou men de verwarrende situatie hebben dat men in het noorden en oosten van de Republiek een andere kalender volgde dan in het westen, wat vaak opgelost werd door de twee kalenders te combineren (brieven werden gedateerd op bijvoorbeeld 14/24 december). Pas in 1700 erkende men in navolging van de lutherse staten in het Duitse Rijk dat het toch beter was alsnog tot de gregoriaanse tijdrekening over te gaan. Daarom volgde op 31 december 1700 in Groningen 12 januari 1701 (het verschil was net opgelopen tot elf dagen). Hetzelfde gebeurde in Gelderland, Utrecht, Overijssel, Friesland en Drenthe.⁴

De eerste gewestelijke landdag werd uitgeschreven voor 15 augustus 1594, maar pas in de loop van 1595 kwam er enige regelmaat in het bestuur van het gewest. Eerst vergaderde men in de weme (pastorie) van de Martinikerk, tegenwoordig het Feithhuis, vanaf 1601 kwamen de heren bijeen in het door de Sint-Maartensschool ontruimde pand aan de oostzijde van het Martiniekerkhof. Besluiten konden in de Staten alleen genomen worden als beide leden akkoord waren. Het stadsbestuur bereidde de gewestelijke kwesties voor in zijn gewone bestuursvergaderingen; de Ommelanders kwamen daarvoor in hun eigen landdag bijeen, die plaatsvond in de kerk van het Minderbroederklooster. Als er in de Staten geen overeenstemming kon worden bereikt, gaf de stem van de stadhouder de doorslag, maar dat was een bepaling die beide partijen graag zouden zien verdwijnen, en toen in 1620 Willem Lodewijk overleed, kreeg zijn opvolger, Maurits, van de Staten een instructie waarin niets meer stond over een doorslaggevende stem in de Statenvergadering. De stadhouders ontleenden voortaan hun invloed niet aan hun bestuurlijke functies, maar aan het feit dat zij als kapitein-generaal aan het hoofd stonden van de staatse troepen die in Groningen gelegerd waren. Als de stadhouder in Groningen was, hield hij verblijf in het voormalige Fraterhuis, het huidige Prinsenhof.

Voor de dagelijkse gang van zaken werd uit de Staten een college van acht gedeputeerden benoemd: vier leden uit de stad, vier leden uit de Ommelanden (in de periode 1601-1625 waren er maar zes gedeputeerden). De stadhouder was qualitate qua lid en voorzitter van het college van gedeputeerden, maar maakte zelden gebruik van deze bevoegdheid. Een ander belangrijk provinciaal college was vanaf 1599 de Hoofdmannenkamer, de oude provinciale rechtbank waarvan de leden nog altijd door de stad werden aangewezen, maar die ook rechtsprak in de Ommelanden. Het lukte de Ommelanden pas na veel aandrang om die onrechtvaardige constructie wat te verzachten. In 1622 werd de Hoofdmannenkamer met vier leden uitgebreid, van wie er één door de stad en drie door de Ommelanden werden aangewezen.

RELIGIE EN ONDERWIJS

Na het sluiten van het Traktaat van Reductie keerden de ballingen terug en verlieten de katholieke geestelijken de stad – Groningen was voortaan officieel een protestantse stad in een protestants gewest. In artikel 6 van het traktaat stond ‘dat binnen der stadt Groeninghen ende Landen gheen ander Religie geexerceert sal wordden dan de gereformeerde Religie, zulcx als die jegenwoordelick inde geunieerde Provincien openbaerlick geexcerceert wordt’.⁵ Maar er werd wel meteen aan toegevoegd, conform de bepalingen van de Unie van Utrecht, dat er gewetensvrijheid zou zijn, ‘mits dat nyemandt in syn conscientie ofte gewissen zal wordden geinquireert, ondersocht oft beswaert’. Gewetensvrijheid, geen geloofsvrijheid, want alleen de gereformeerde kerk was de openbare uitoefening van het geloof toegestaan. De anderen – katholieken, doopsgezinden, luthersen – moesten hun geloof in besloten kring belijden en mochten er niet mee naar buiten treden, althans niet te nadrukkelijk. Alle kerkgebouwen gingen over naar de nieuwe gereformeerde gemeente, de altaren en beelden werden verwijderd en de muurschilderingen overgekalkt. Op verzoek van Willem Lodewijk kwamen enkele

theologen naar Groningen om een nieuwe, gereformeerde kerkorde op te stellen: de Franeker professoren Sibrandus Lubbertus en Martinus Lydius en de Emdense predikant Menso Alting (die zoals vermeld op 27 juli ook de eerste eredienst leidde in de gezuiverde Martinikerk). De door deze heren opgestelde kerkorde, naar het model van Emden, werd al in september 1594 door de stad aangenomen. Op het platteland ging dat iets anders. Daar hielden de plaatselijke edellieden (de jonkers) bijvoorbeeld vast aan het collatierecht, dat wil zeggen het recht om de predikant aan te wijzen – een voor de gereformeerde kerkorde gevoelig punt omdat dit de autonomie van de plaatselijke gemeente aantastte. Er was op het platteland ook een schreeuwend tekort aan predikanten. Veel eigen kweek was er nog niet. Aanvankelijk moesten de gemeenten zich tevredenstellen met ‘overgelopen’ priesters of met predikanten die uit aangrenzende Duitse gebieden verdreven waren – of ze moesten de plaats vacant laten en proberen met een naburige gemeente een predikant te delen. In 1600 zaten twee op de vijf kerspels nog zonder eigen predikant.

Niettemin is het opvallend hoe snel de provincie haar katholieke karakter verloor. Al in het begin van de zeventiende eeuw was Groningen een overwegend protestants gewest geworden, met een katholiek aandeel van minder dan 30 procent en een doopers aandeel van minder dan 10 procent. Vooral in de stad trokken de predikanten, met wisselende steun van de stadsregering, hard aan de calvinisering van de bevolking en daarbij werd tegenover niet-gereformeerden een bij tijd en wijle nogal onverdraagzame toon aangeslagen. In 1601 vonden de predikanten, die zich al lang stoorden aan het optreden van doopsgezinde voorgangers, eindelijk gehoor bij de raad van Groningen, die toen een scherp plakkaat tegen de doopsgezinden uitvaardigde. Hun voorgangers werden met boetes en verbanning bedreigd, wie in zijn huis bijeenkomsten toeliet kreeg een flinke boete en wie zijn kinderen niet doopte moest er rekening mee houden dat deze dan ook geen erfgenaam konden zijn.⁶ Er ontstond een felle discussie, maar uiteindelijk bleef alles bij het oude. Toch gaven de burgerlijke en vooral kerkelijke autoriteiten hun streven om het dagelijks leven in overeenstemming te brengen met het gereformeerde geloof niet op. In 1602 werd daarom het vieren van carnaval verboden. Het dansen, drinken en het houden van verklede optochten op vastenavond druiste in tegen alles waar de strengere gereformeerden voor stonden. Omdat dat niet in één keer afgelopen was, moesten de verordeningen tegen ‘overghebleven heydensche ende afgodische slemp-feesten’ nog regelmatig herhaald worden. Op het platteland ging het niet wezenlijk anders. Regelmatig klaagden predikanten dat het niet snel genoeg ging met de zuivering van de kerken van alles wat aan het katholicisme herinnerde. In 1596 constateerde de Provinciale Synode ‘dat noch nit möglichen ijs de orgelpipen aff tho schaffen’, en in de kerk van Siddeburen stond in 1618, tot ergernis van de Synode, nog altijd ‘dat afgodisch altar’.⁷ Maar in de loop van de zeventiende eeuw zou het toch lukken. Groningen werd protestants.

Bij de overgang van Groningen naar het staatse kamp waren alle kloostergoederen in stad en provincie door de nieuwe overheid in beslag genomen. De bezittingen van de kloosters en de opbrengsten van de landerijen verdwenen evenwel niet in de algemene middelen, maar werden apart geadministreerd en bestemd ‘ad pios usus’ – voor vrome doeleinden. Dat zou in de geest zijn van degenen die ooit door schenkingen of arbeid de kloosters aan hun bezit geholpen hadden. De opbrengsten van de zogenaam-

de geestelijke goederen, goed voor ongeveer een zevende van het landbouwareaal in de provincie, dienden ter bekostiging van de armenzorg, het onderhoud van de kerken, de salarissen van de predikanten en 'in sonderheyt tot onderhoud van schoelen ende educatie van de jeught uit Stad en Ommelanden'.⁸ De goederen werden beheerd door de provinciale rentmeester, die verantwoording schuldig was aan de Staten. Maar voorts nog moest een substantieel deel van de opbrengsten nog voor de kloosters zelf gebruikt worden. De monniken werden niet het land uit gejaagd, mochten tot hun dood in hun kloostergemeenschappen blijven wonen en kregen een jaargeld om in hun levensonderhoud te voorzien. Pas geleidelijk werden de kloostergebouwen gesloopt of voor andere doeleinden aangewend. De ziekenzaal van de conversen van het klooster in Aduard ging dienstdoen als kerk voor de gereformeerden, het Olde Convent in de stad werd een weeshuis.

Een van de belangrijkste middelen om de bevolking van het gewest op te voeden in de geest van de nieuwe religie was het onderwijs. Kerk en staat raakten in de stad Groningen naar Duits voorbeeld nauw verweven met elkaar en dat had nadrukkelijk invloed op de inrichting van het onderwijs. Er is vanaf het begin door de burgerlijke autoriteit veel energie gestoken in het op peil brengen van het lager en voortgezet onderwijs, ook met het oog op de hervorming van het geloofsleven. In de lessen op school werd daarom veel plaats ingeruimd voor de Nederlandse geloofsbelijdenis uit 1561 en de Heidelbergse catechismus uit 1563, kerndocumenten van het Nederlands calvinisme. De stad investeerde ook veel in de oude Sint-Maartenschool, die onder Praedinius zo'n goede naam had gehad, maar onder zijn opvolgers in de versukkeling was geraakt. Er werd onmiddellijk een nieuwe rector aangetrokken, de zevenenveertigjarige Oost-Friese schoolmeester en historicus Ubbo Emmius. Groningse ballingen hadden hem leren kennen als een bekwame, goed gereformeerde rector in het Oost-Friese stadje Leer en hij leek hun de aangewezen man om de school weer tot bloei te brengen. In oktober 1594 publiceerde Emmius het programma van wat vanaf nu de Latijnse school zou heten.⁹

Volgens dit programma, dat in Bremen gedrukt werd omdat zich in Groningen nog geen boekdrukker had gevestigd, zou de school uit acht klassen bestaan en zes leerkrachten tellen. Het curriculum ademde de sfeer van een praktisch ingesteld humanisme: de nadruk zou wel liggen op het leren van Latijn en Grieks, maar er was ook veel ruimte voor godsdienstonderwijs en voor onderwijs in enkele zaakvakken. In de hoogste klas, de *prima*, stonden behalve Grieks en Latijn ook kosmologie (*sphaerica*), aardrijkskunde, fysica, ethiek en een brief van een der apostelen op het programma. Het was namelijk de bedoeling de leerlingen zo goed mogelijk voor te bereiden op de 'publicas scholas quas Academiae vocant [op de publieke scholen die men academies noemt]'.¹⁰ Het toezicht moest volgens het programma van Emmius liggen bij vier scholarchen, twee uit de stedelijke raad en twee uit de kerkenraad, maar zo veel invloed wilde het stadsbestuur de kerk niet geven; uiteindelijk benoemde de raad alle toezichthouders. Met haar acht klassen was de school te groot voor het oude gebouw aan het Martini-kerkhof en daarom verhuisde zij al snel naar het Minderbroederklooster aan de Broerstraat. De cellen van de monniken boven de trans werden verbouwd tot onderkomens voor de arme scholieren ('pro pauperibus'). In 1595 kwam de school voor rekening van de kloostergoederen en kwam het personeel feitelijk in dienst van het gewest. Die in-

vestering betaalde zich al snel terug. Binnen enkele jaren wist Ubbo Emmius het onderwijs weer op een hoog niveau te brengen.

De stad wilde het daar niet bij laten. Ergens in 1595 kwam men in contact met een zekere Melle Brunsma of Brunsema, die graag openbare voordrachten wilde geven over de *Instituten*, de beknopte uiteenzetting van het Romeinse recht.¹¹ Brunsema, die rond 1557 in Appingedam was geboren, had in Leiden rechten gestudeerd en was daar gepromoveerd. In 1588 was hij vervolgens betrokken geraakt bij de onderhandelingen tussen de stad Groningen, de Ommelanden en de hertog van Brunswijk-Wolfenbütel over de overname van de soevereiniteit van Stad en Lande. Die onderhandelingen mislukten, maar Brunsema hield er het aanbod aan over om aan de nieuwe universiteit van Helmstedt, gesticht in 1576, hoogleraar rechten te worden. Een succes werd dat niet en daarom keerde Brunsema in 1591 naar Leiden terug, maar ook daar wilde het niet vlotten met zijn carrière. Na de Reductie bood hij daarom zijn diensten aan in Groningen en daar zag men wel wat in hem. De voordrachten die Brunsema wilde geven, zouden het begin kunnen zijn van een instelling voor hoger onderwijs, althans op het terrein van de rechtsgeleerdheid.¹² Al eerder, in 1564, had de stad de Friese historicus Suffridus Petrus een hoogleraarschap in de rechten aangeboden, maar die was daar niet op ingegaan. Nu probeerde het stadsbestuur het opnieuw met Brunsema. Op de landdag van 15 december 1595 deed burgemeester Johan Wyfringe het voorstel ‘om D. Melle Brunsma hier tot *lectionem institutionum [juris]* te accepteren ende alsoe een Collegium aen te vangen’. De Staten besloten eerst de zaak nog eens aan te zien, maar al een maand later, op 28 januari 1596, werd Brunsema tot hoogleraar benoemd, tegen een salaris dat naderhand werd vastgesteld op 400 carolusgulden.¹³ Misschien werkten de Ommelanden dit keer eens mee omdat Brunsema uit Appingedam kwam. Hoe het ook zij, op 6 juli 1596 opende hij zijn lessen met een *Oratio pro nova juridicae facultatis Groningae instituta praelectione*. Zowel uit de titel als uit de tekst van deze oratie blijkt dat het inderdaad de bedoeling was met de benoeming van Brunsema een aanzet te geven tot een juridische faculteit, als kern van een nog op te richten universiteit. Brunsema prijst de Staten, die, in navolging van bestuurders van andere staten die gymnasia en universiteiten voor alle wetenschappen hadden gesticht, nu ook besloten hadden ‘hier iets in die geest te doen [*hic aliquod primordium instituere*]’.¹⁴ De dag daarna begon de kersverse hoogleraar met zijn openbare lessen.

Het was niet zo vreemd dat men in Groningen met de gedachte speelde om een eigen universiteit of hogeschool op te richten. In tal van gebieden waar het calvinisme de dominante geloofsrichting was geworden – niet door de macht van het getal, maar door het gezag van de vorst – kwamen er in de laatste decennia van de zestiende eeuw instellingen van hoger onderwijs op gereformeerde grondslag. De voorheen katholieke of lutherse vorstendommen en steden zaten voor een snelle calvinisering van staat en samenleving immers dringend verlegen om predikanten, leraren en juridisch geschoolde ambtenaren. In 1559 hadden de aanhangers van Calvijn in Genève een eigen academie in het leven geroepen, het jaar daarop, toen de keurvorst van de Palts de gereformeerde belijdenis omhelsde, kreeg de oude universiteit van Heidelberg een gereformeerd karakter. In 1575 gunden de Staten van Holland de stad Leiden, die zich zo dapper tegen de Spaanse vijand had geweerd, het voorrecht een heuse universiteit binnen haar muren onder te brengen. In Overijssel wilde men al in 1579 het Leidse voorbeeld vol-

Afb. 10 De universiteit van Franeker, zoals afgebeeld in: P. Winsemius, Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant (Franeker 1622). Universiteitsbibliotheek Groningen.

gen door in Deventer een hogeschool op te richten en in Utrecht had men er een jaar later ook wel oren naar. Door stedelijke rivaliteit – Zwolle gunde het Deventer niet, en Amersfoort zat Utrecht dwars – kwam er voorlopig niets van die plannen terecht. Maar in 1585 lukte het de Friezen wel en kwam het tot de oprichting van de universiteit in Franeker. De wens om voor Stad en Lande te doen wat de Friezen voor hun gewest hadden gedaan, zal zeker een rol hebben gespeeld bij het besluit om Brunsema aan te stellen, al zal men in Groningen wel beseft hebben dat het rijkere Friesland zich zaken kon veroorloven die voor Stad en Lande nog niet waren weggelegd – tenslotte was het inrichten en in stand houden van een universiteit een kostbare aangelegenheid.

Voor de Groningers was het vooral interessant wat er op het gebied van het hoger onderwijs gebeurde in de kleinere vorstendommen en vrije steden in het Duitse Rijk. Daar groeide in de loop van de zestiende eeuw de behoefte aan een vorm van onderwijs die meer bood dan het hoofdzakelijk talige onderwijs van de Latijnse scholen, zonder dat er meteen behoefte was aan een volwaardige universiteit. In feite was dat ook wat er in Groningen ten tijde van Praedinius gebeurde, die immers ook al aan gevorderde leerlingen van de Sint-Maartensschool les gaf in de grondbeginselen van de theologie, het recht en de geneeskunde.¹⁵ Hier en daar werden deze lessen in de hogere wetenschappen ondergebracht in aparte klassen, maar na verloop van tijd ging men er in sommige steden toe over die hogere klassen geheel los te maken van de Latijnse school en onder te brengen in een aparte instelling. Men maakte zo onderscheid tussen de ‘schola privata’, met klassikaal onderwijs en klassenleraren, en een ‘schola publica’, met onderwijs in de vorm van colleges van vakgeleerden. Dat laatste type noemt men doorgaans een ‘schola illustre’ of ‘gymnasium illustre’, of in het Duits, ‘Hohe Schule’.

Het bekendste, zij het niet het eerste voorbeeld van een dergelijk gymnasium illustre is de Hohe Schule van Herborn, een stadje in het graafschap Nassau, even ten zuiden van Dillenburg. In 1584 riep graaf Johann VI (die wij kennen als Jan de Oude of Jan van Nassau, een jongere broer van Willem van Oranje die van 1577 tot 1580 stadhouder van Gelderland was) deze Hohe Schule in het leven.¹⁶ Er werd onderwijs gegeven in de vrije kunsten, de theologie, het recht en een beetje geneeskunde, maar de school had niet het recht de bijbehorende academische graden te verlenen. Dat privilege kon namelijk alleen de paus of de keizer verlenen en bij hen kon de recent tot het calvinisme bekeerde graaf op dat moment niet aankloppen – als hij het zich financieel al kon veroorloven. Onoverkomelijk was dat allemaal niet. Predikanten hoefden niet te promoveren alvorens ergens aan de slag te kunnen gaan (zij werden geëxamineerd door de kerk) en juristen, als ze al een graad nodig hadden, konden na hun opleiding in Herborn gevolgd te hebben makkelijk en snel een doctorstitel behalen in een universiteit van de eigen richting, bijvoorbeeld in Heidelberg en na 1605 in Marburg. In Herborn wist Jan de Oude in korte tijd een indrukwekkend team van docenten bij elkaar te brengen, met (inder tijd) klinkende namen als Caspar Olevianus, Johannes Piscator en Johannes Althusius.

Al snel werd Herborn in gereformeerde kringen een begrip. De Gelderse predikant Johannes Fontanus liet de graaf in 1596 weten dat hij door het in stand houden van de hogeschool in Herborn de gereformeerden een grotere dienst bewees ‘als wan sie etzlige tausent reuter und knecht zu velde hielten’.¹⁷ Uit alle delen van Europa stroomden de studenten toe en rond 1605, toen de instelling tijdelijk een tweede vestiging had in Siegen, telde de school ongeveer vierhonderd studenten.¹⁸ De Johannea (in Duitsland

Afb. 11 Kaartje van het stadje Steinfurt met de burch van de graven van Bentheim en het torentje van 'die Schule' ofwel de Hohe Schule. Detail van een kaart van H. Nehmer uit 1597. Uit: Schindling e.a., 400 Jahre Arnoldinum (Greven 1988).

werden scholen en universiteiten vaak naar hun stichter genoemd) kreeg ook spoedig navolging. Zo stichtte in 1588 de kort daarvoor tot het calvinisme bekeerde graaf Arnold IV van Bentheim, net over de grens bij Twente, een vergelijkbare hogeschool in het stadje Steinfurt.¹⁹ Althusius, tijdelijk overgenomen van Herborn, wist in korte tijd het zogenaamde Gymnasium Arnoldinum een grote naam te bezorgen, met befaamde filosofen als Otto Casmann en Clemens Timpler. Niet alleen studenten uit het omliggende Westfalen, maar ook uit de Nederlanden en Bohemen trokken ernaartoe. De roem van Herborn en Steinfurt drong natuurlijk ook tot Groningen door en zal de Staten geïnspireerd hebben zelf ook iets te beginnen.

Maar voorlopig bleef het bij dagdromen. De verdeeldheid tussen de stad en de Ommelanden was nog te groot om een gemeenschappelijke instelling van de grond te krijgen en ook de financiën waren een probleem. In 1594 waren de kloostergoederen wel bestemd 'ad pios usus' – onder andere het op peil houden en uitbreiden van het onderwijs – maar het duurde nog jaren voordat er een goede regeling kwam voor de verdeling van de opbrengsten. Ook was in het begin überhaupt niet duidelijk hoeveel die voormalige kloostergoederen zouden opbrengen. Bovendien was in 1595 besloten de stedelijke Sint-Maartensschool, die feitelijk het hele gewest van goed onderwijs voorzag, uit de kas van de Staten en dus ook uit de kloostergoederen te betalen. Voor een universiteit of zelfs een gymnasium illustre was er gewoon nog te weinig in kas. Daar kwam bij dat de oorlog tegen de Spanjaarden nog steeds handen vol geld kostte. De Spaanse troepen waren in 1594 dan wel uit de noordelijke gewesten verdreven, maar ze zaten nog wel in Overijssel en konden van daaruit Groningen bedreigen. De omstandigheden

waren dus niet gunstig om Brunsema's eenmansfaculteit uit te bouwen tot een universiteit die alle vakgebieden omvatte.

Na een paar jaar kwam er dus een einde aan het optreden van Brunsema. In 1598 wilden de Ommelanden hem al van zijn post ontheffen om hem rector van de Latijnse school in Appingedam te kunnen maken, maar de stad wenste daar toen nog niet aan mee te werken. In 1601 hield de hoogleraar het echter zelf voor gezien. Hij had in vier jaar de hele *Instituten* doorgenomen – volgens de kenners op een heel behoorlijk niveau – en vond het wel goed zo. Hij legde met ingang van 30 mei 1601 zijn ambt neer en aanvaardde een functie als toezichthouder op de belastingpachters, eerst in Stad en Lande, later ook in Drenthe. Hij overleed in 1608. Toen een aantal jaren later in Groningen alsnog een volwaardige universiteit werd opgericht, verwees niemand naar hem – anders dan Gansfort, Agricola en Praedinius rekende men Brunsema niet tot de voorlopers van de universiteit.²⁰

DE OPRICHTING VAN DE FRANEKER UNIVERSITEIT

Een universiteit richt men niet zo maar op. De oprichting van de universiteit in Leiden was een noodmaatregel geweest. Willem van Oranje en de Staten van Holland (voor zover 'bevrijd') wilden de Spanjaarden, met wie men over vrede onderhandelde, voor een voldongen feit plaatsen. De eerste jaren was de universiteit niet veel meer dan een façade waarachter alles nog moest worden opgebouwd. Maar ook in Friesland ging het in de jaren tachtig niet van een leien dakje.

Na het verdrijven van de Spanjaarden en het doorvoeren van de Reformatie in 1580 was er in Friesland dringend behoefte aan gereformeerde predikanten. Daarom besloten de Gedeputeerde Staten eind 1581

[...] datmen eerst dages een seminarium tot franicker van veertich ionge gesellen sal stiften, dij welke een redelick onderhold iaerlicx van de Clooster opcomsten van een ijder sijn gelegentheijt gegeven sal wesen ende sullen vuijt het platte landt ende die steden sonder enige onderscheijt geelgeert worden welke voirss. ionge gesellen gehouden sullen sijn hun te verbynden als sij tot haer iaren geraicken te comen met hun gaven dese lantscappe van vriesland voor andere te bedienen.²¹

Het ging dus uitsluitend om een theologisch seminarie voor de provincie Friesland, waar Friese jongemannen met een beurs van het land zouden gaan studeren om in eigen gewest predikant te worden – men dacht niet aan een universiteit voor alle vakken en voor studenten uit binnen- en buitenland.²² Maar het plan was te vroeg geboren. Verdugo, de Spaanse stadhouder in het noorden, had Groningen en Drenthe nog stevig in zijn greep en vormde een bedreiging voor Friesland. Toch bleven de predikanten erop aandringen om toch iets aan de kerkelijke opleiding te doen. Op 14 april 1584 besloten de Staten van Friesland daarom opnieuw:

[...] dat men vpt spoedelijcx een Seminarium ende Collegie binnen desen Lande sall vp Richten, waer Inne eenige geleerde mannen zullen werden geroepen, mits

dat gelijkheijt Int aennemen der iijvngē [jonge] gesellen Int voors. Seminarium zal worden gehouden, naementl. deselue soe well vuijt het eene quartier als vuijt het ander zullen aengenomen werden.²³

Ook bij dit 'Collegium' ging het nog niet om een universiteit waar alle disciplines werden gedoceerd voor ieder die dat wilde (en betaalde), maar om een seminarie voor predikanten voor alleen Friezen, waarbij de beschikbare plaatsen eerlijk verdeeld moesten worden over de verschillende kwartieren van Friesland. Omdat kort na het nemen van dit besluit Willem van Oranje vermoord werd en een onzekere tijd aanbrak, gebeurde er voorlopig weer niets. Pas na de benoeming van Willem Lodewijk tot stadhouder van Friesland (16 oktober 1584) werd het plan weer uit de kast gehaald. Maar nu kreeg het een bredere strekking. Men wilde er nu een volwaardige universiteit met vier faculteiten van maken. De redenen daarvoor zijn divers. De Friese advocaat Henricus Schotanus, opgeleid in Leuven en Douai en gepromoveerd in Orléans, was op het gerucht dat in Friesland een universiteit zou worden opgericht naar zijn vaderland teruggekeerd en was in de Grote Kerk in Leeuwarden begonnen met het geven van voordrachten over de *Instituten*. Hij ijverde er fanatiek voor om het beoogde seminarie uit te bouwen tot een universiteit.²⁴ Ook speelde mee dat de Friezen inmiddels, net als de andere gewesten, Filips II afgezworen hadden, dat de zoektocht naar een nieuwe soeverein niets had opgeleverd en dat de Staten daarom maar de soevereiniteit naar zich toe hadden getrokken. Het stond de Staten nu vrij om verder te gaan dan het inrichten van een predikantenopleiding en een volwaardige universiteit in het leven te roepen. Franeker werd opnieuw aangewezen als vestigingsplaats; het voor studenten en docenten veel gerieflijker Leeuwarden had namelijk in de strijd tussen de steden en het platteland te veel vijanden in de Staten gemaakt. Men benoemde zeven hoogleraren (onder andere Schotanus voor rechten), liet het Kruisbroederklooster in Franeker in gereedheid brengen en verspreidde een plakkaat dat de opening van de universiteit aankondigde. Op 29 juli 1585 werd de universiteit officieel met toespraken en een inwijdingsdienst geopend. Dat de universiteit oorspronkelijk bedoeld was als een opleidingsinstituut voor predikanten, blijkt nog wel uit de woorden in het door Willem Lodewijk bij de opening uitgegeven programma dat de studie zou worden toegewijd niet aan Pallas Athene of de Muzen, maar aan Christus en de Kerk – 'non Palladi aut Musis, sed Christo et Ecclesia'.²⁵

CONSOLIDATIE EN NORMALISATIE

In 1594, na bijna vijftien jaar oorlog, stond de economie van Groningen er slecht voor. De stad hechte daarom zeer aan haar oude voorrechten, in de eerste plaats het stapelrecht. Alles wat in de Ommelanden was geproduceerd of verbouwd en niet voor eigen gebruik was bestemd moest eerst in de stad te koop worden aangeboden. Ook mocht buiten de stad geen bier gebrouwen worden anders dan voor eigen gebruik. Wel werd in 1599 – op aandringen van de Ommelanden – het stapelrecht beperkt tot die produc-

ten waarvoor het vanouds gegolden had: zuivel, vee en graan. Nieuwere producten en gewassen, zoals hennep, vlas en koolzaad (steeds meer geteeld voor de olie) vielen erbuiten, wat de Ommelanden nieuwe kansen bood. Maar ook de stad zocht naar nieuwe wegen. Er werden verwoede pogingen gedaan om enige textielnijverheid aan te trekken en toen de Engelse Merchant Adventurers (die de Engelse wol op het vasteland van Europa brachten) uit Stade bij Hamburg verdreven waren, bood Groningen zich – tevergeefs – aan als nieuwe stapelplaats in de Noord-Duitse regio.

In deze ‘weeke tijd’ had Groningen te kampen met enorme armoede. In 1600 telde de stad op een bevolking van bijna 16.000 inwoners ongeveer 3000 bedeeden, dus ruim 18 procent.²⁶ Dat was meer dan in Friesland, waar ongeveer 16 procent van de bevolking tot de armen behoorden. Het mag daarom geen verbazing wekken dat gewone middelen om de ergste nood te verlichten tekortschoten en dat de bedeling tijdelijk gefinancierd moest worden uit de voormalige geestelijke goederen. Een andere belangrijke sociale maatregel was het oprichten van weeshuizen. In 1599 werd als eerste het Burgerweeshuis in het voormalige Olde Convent in gebruik genomen (omdat de wezen rode kleren droegen, werd dit weeshuis ook wel het Rode Weeshuis genoemd). Later volgde het diaconieweeshuis voor wezen uit minderbedeelde gezinnen, in de regel het Groene Weeshuis genoemd en gevestigd in het voormalige jakobijnerklooster.

Door de beperkte financiële armslag was de bijdrage die door Stad en Ommelanden aan de generale middelen moest worden geleverd een regelmatig terugkerend punt van conflict. De Groningers klaagden voortdurend dat ze naar verhouding te veel moesten bijdragen; de stad alleen al moest meer opbrengen dan de elf Friese steden bij elkaar! Groningen lag daarom dwars bij het verpachten van de belastinginning en in 1600 moesten de Staten-Generaal zelfs militaire middelen inzetten om de belasting te innen. Omdat men in Den Haag zelfs vreesde dat de stad naar de vijand zou overlopen, werd er buiten de Oosterpoort begonnen met de bouw van een dwangburcht en verloor de stad weer tijdelijk het recht zelf haar bestuur te kiezen. Maar dit ingrijpen van de Staten-Generaal dreef de stad en de Ommelanden in elkaars armen; men had nu eens dezelfde tegenstander en dat maakte de weg vrij voor een grotere inschikkelijkheid jegens elkaar. Voor de hoogte van de bijdrage in de generale middelen had het verzet ook wel enig effect. Was het aandeel in 1598 nog vastgesteld op 6,6 procent, in 1616 werd het definitief bepaald op 5,83 procent, precies een tiende van wat Holland opbracht en de helft van wat Friesland aan de Unie afdroeg.²⁷

Friesland mocht dan rijker zijn, Groningen voelde zich zeker niet de mindere van het buurgewest. Stelselmatig werkten de Groningers eraan om de laatste Friese militaire steunpunten in de Ommelanden weer onder eigen gezag te krijgen. Friese garnizoenen in Delfzijl en Reide werden naar huis gestuurd en Visvliet, dat vroeger eigendom was geweest van het Friese Gerkesklooster, maar binnen de grenzen van Groningen lag, werd ook volledig Gronings. Tegelijk breidden de Groningers hun invloed in Oost-Friesland uit. Daar was in 1595 onder leiding van de eerdergenoemde Menso Alting en met rugdekking van staatse troepen een revolve uitgebroken tegen de lutherse graaf, Edzard II, wat ertoe leidde dat het westelijk deel van het graafschap, dat overwegend calvinistisch was, zich aan het gezag van de graaf onttrok.²⁸ In 1600 werd in Emden een 1600 man tellend staats garnizoen gelegerd (betaald door Groningen en Friesland) en elf jaar later kreeg ook Leer zo’n garnizoen. Na het verdrag van

Osterhusen (1611) tussen Emden en graaf Enno III werd Oost-Friesland deels een satellietstaat van de Republiek. Als het aan de inwoners van Emden had gelegen, was de stad met een deel van het graafschap zelfs toegetreden tot de Republiek der Verenigde Nederlanden. Er bestonden vanouds al nauwe economische banden met Groningen, Oost-Friesland was tijdens de Opstand een toevluchtsoord voor veel Hollandse en Groningse ballingen geweest en er waren nauwe culturele betrekkingen; in de kerken werd zelfs in het Nederlands gepreekt. Maar in Groningen en Friesland had men zo zijn redenen om Oost-Friesland juist niet tot de Unie toe te laten. Liever gebruikte men Oost-Friesland als buffer tegen eventueel onheil dat uit Duitsland kwam. Gevolg was wel dat het met Emden en Oost-Friesland langzaam achteruitging. Rond 1600 kon Emden zich naar inwonertal en economische betekenis gerekend nog aardig met Groningen meten (Emden had in 1575 15.000 inwoners, Groningen ongeveer evenveel), maar in de eerste decennia van de zeventiende eeuw stokte de groei, terwijl Groningen doorgroeide.

Halverwege het eerste decennium van de zeventiende eeuw normaliseerden eindelijk de betrekkingen tussen de stad, de Ommelanden en de Republiek. Toen de Spaanse generaal Ambrogio Spinola in 1605 en 1606 actief werd in Oost-Nederland en er rekening moest worden gehouden met een doorstoot naar het noorden, kwam het tot een vergelijk tussen de stad en de Staten-Generaal. De stad kreeg gedaan dat de dwangburcht werd afgebroken en dat in ruil daarvoor de zuidelijke stadsmuren zouden worden versterkt. Het geld daarvoor kwam gedeeltelijk uit Den Haag, de stenen werden gehaald uit de ruïne van de abdij van Aduard. Aanvankelijk had men die abdij nog willen behouden – Ubbo Emmius noemde het complex in een van zijn werken ‘een heerlick monumentum antiquitatis’ – maar de stenen waren te veel waard om ze daar zomaar te laten liggen. Maar het werk was nog maar amper voltooid of de eerste onderhandelingen over een vrede of op zijn minst een wapenstilstand kwamen op gang. Na 1607 was er van strijd al geen sprake meer en zeker toen in 1609 een officiële, voor twaalf jaar geldende wapenstilstand werd afgesloten, kon men in Groningen alle aandacht geven aan het verdere herstel en de uitbouw van de stedelijke en regionale economie.

VOORBEREIDINGEN VOOR EEN UNIVERSITEIT

Van het idee uit 1595 om in Groningen een eigen ‘collegium’ op te richten was niets terechtgekomen. Elders gingen de gereformeerden echter stug door met het uitbouwen van een netwerk van gereformeerde instellingen voor hoger onderwijs. In 1599 drong de Provinciale Synode van Gelderland aan op de oprichting van een ‘schola illustre’ voor de opleiding van predikanten en het jaar daarop besloot het kwartier van de Veluwe om in Harderwijk zo’n doorluchtige school te vestigen (feitelijk een tweejarige bovenbouw op de Latijnse School).²⁹ In 1605 ging de voorheen lutherse universiteit van Marburg over naar het kamp van de gereformeerden en in 1610 stichtte men in Bremen een gymnasium illustre naar Herborns voorbeeld, dus zonder het recht graden te verlenen. Matthias Martinius, vroeger hoogleraar in Herborn en nu predikant in Emden, werd naar Bremen gehaald om de nieuwe instelling van de grond te tillen. Maar in Groningen was men nog niet zo ver. Wel wees de Statenvergadering regelmatig beurzen of

stipendia toe aan leerlingen van de hoogste klas van de Latijnse school of aan Groningers die in den vreemde studeerden.³⁰

Het bedrag voor de beurzen liep zo op dat het in 1612 tijd werd om de zaak eens beter te regelen. Naar aanleiding van de verzoeken van Georgius Nicolai, student te Franeker, en een zekere Gellius, zoon van de weduwe van de overleden pastoor van Tinalinge en op dat moment leerling op de Latijnse school in Groningen, stelden de Staten op 10 januari 1612 de volgende regeling op:

Om de Studenten van dese Provintie ordentlick voortaan te tracteren, is goet gevonden, dat niemant eenich tractement sall moegen genieten voer ende alleer dat hy een behoerlick testimonium angaende sijn olderdom, ende voortganck in studiis van sijnen meester ofte Professeur, ofte de ghenen die daertoe gestelt soude meugen worden, sall hebben verthoent, ende oock van jaer tot jaer geen betaelinghe versoecken, ten sij dat hij een wetelicke attestatie van sijnen meester ofte professeur, inhoudende sijn woonplaetze ende voortganck in studiis, overgeve, ende onderteekene alsulcken acte, als hem voergelecht sall werden, en sall hem dit tractement gegunt werden alleene by provisie, ende tot revocatie vande Provintie.

Dies sullen alsdan deghene die buyten Vrieslandt (Leyden, Franeker ende Bremen mede voer Vrieslandt gerekent) haer in goede Academien ende dese Provintie niet suspect, begeven moegen, genieten die summe van hondert vijfflich gulden, ofte soe voele min, als de gelegentheyt sall vereyschen, te weten dat sy een Leen offte andere middelen mughten hebben.

Die haer tot Leyden, Franeker, offte Bremen sullen begeven, sullen meugen genieten hondert gulden, offte soe voele min, oft meer, als de gelegentheyt sall medebrengen.³¹

Leerlingen van de hogere klassen van de Latijnse school, die daar van Emmius al een eerste kennismaking met de hogere wetenschappen kregen, konden een beurs van 30 tot 40 gulden per jaar krijgen. Alle bursalen moesten beloven dat zij 'haer verbonden houden, schier offte morgen haer dienst dese Provintie voer anderen t'offereren'. Ze moesten dus na afloop van de studie hun diensten eerst in Groningen aanbieden.³² Ten slotte bevatte de resolutie een lijst van 46 bursalen, te weten 7 studenten (in Franeker, Bremen, Genève, Marburg en Heidelberg) en 39 scholieren in Groningen. In totaal was er een bedrag van 3175 gulden met deze regeling gemoeid.

Dat was heel veel geld voor heel weinig studenten en daarom kwam in de Staten weer de oude gedachte op om in Groningen zelf een universiteit op te richten. Door het sluiten van het Twaalfjarig Bestand in 1609 waren de krijgshandelingen gestaakt, wat onmiddellijk een gunstig effect had op 's lands financiën, zodat een eventuele oprichting van een instelling voor hoger onderwijs minder bezwaarlijk was. Op de landdag van 15 augustus 1612 werd al een soort principebesluit genomen:

Op den voerslach gedaen dienende tot oprichtinge van een Collegium van eenige faculteyten, daer deur de jonge jeuget in haere studijs te beter gevoirdert, ende vele onkosten bespaeret moegen worden, is geresolviert, datmen tegens naesten Landtdach dese saecke soe voele meugelic sall sien te praepareren, ende alsdan mede proponeren, om daerop voorts gedaen, ende sulcke resolutie genoemen te meugen worden, alsmen bevinden sall tot miesten dienste van dese Provintie te behoren.³³

Inderdaad deden de gedeputeerden in hun beschrijving van de volgende landdag, eind november 1612, een concreet voorstel en op de tweede zitting van de landdag, op don-

derdag 23 november 1612, namen de vertegenwoordigers van Stad en Ommelanden een gedenkwaardig besluit:

Is mede gelesen, ende gedelibereert op de voerslach gedaen by den Heeren gecommiteerden van Stadt ende Lande, nopende d'oprichtinghe eenes Collegie van faculteyten, ende deselve geaprobeert, ende voorts geresolviert, dat, volgens het advijs van den selven gecommiteerden, alhijr opgericht, ende geappropriert sall worden een Provinciael Collegium, twelck bestaen ende gecumposeert sal wesen van vijff professoren, wesende vroeme, geleerde ende vermaerde mannen by Stadt ende Lande op seeckere commissie ende instructie te kiezen, als naemptlick in Theologia, Jurisprudencia, Medicina, Historiis, Philosophia, et Mathematica.³⁴

De salarissen werden vastgesteld op zes- à achthonderd gulden, te betalen uit de kloosterinkomsten. Ook de vierhonderd gulden die vrij was gekomen door het ontslag van de stadsmedicus David Stampeel kon voor de universiteit gebruikt worden (waarschijnlijk wilde men de nieuwe hoogleraar geneeskunde een deel van de taken van de stadsmedicus laten verrichten). Onder de nieuwe hoogleraren zou ook iemand moeten zijn die het Frans beheerste, niet vanwege de vele Franse studenten die men verwachtte, maar vanwege de Franse militairen die in de stad gelegerd waren (Frankrijk was op dat moment een bondgenoot in de strijd tegen Spanje). Voor het toezicht op het nieuwe Collegium zouden vier inspecteurs of curatoren worden benoemd. De verdere voorbereiding werd in handen gelegd van een aparte commissie uit beide leden van de Staten. Die commissie moest de instructie voor de hoogleraren en curatoren opstellen, een onderkomen voor de universiteit zoeken en de administratie opzetten. Ten slotte kreeg de commissie de opdracht

[...] om te tenteren offte niet d'Heere Rector Ubbo Emmen sick int selve Collegio als professor in Historiis ende Mathematicis mede solde laeten bewegen ende gebruycken; ende oock nae eenige bequaeme mannen mede ommetesien, ende denselven den Heeren Gedeputeerden andienen, besorgende, dat dselve deur den Heeren Gedeputeerden voorss. daervan ver-wittiget werden.³⁵

De officiële benoeming van de nieuwe hoogleraren zou dus door de Gedeputeerde Staten geschieden. Lid van de voorbereidingscommissie werden namens de stad burgemeester Joachim Alting, de raadsheren Eggerik Eggens Phebens en Hieronymus Isbrandi en de stadssyndicus Pancratius (van) Castricum, en namens de Ommelanden de jonkers Johan Rengers van ten Post, Johan Lewe en Boeke Auwema, en de syndicus Scato Gockinga.

Het nemen van een besluit tot oprichting van een universiteit is één ding, er uitvoering aan geven is nog iets anders. Pas op 9 maart 1613 meldde Emmius in een brief aan zijn boezemvriend Johan Witten, burgemeester van Kampen, dat de Staten in Groningen plannen hadden om een 'gymnasium illustrius' op te richten.³⁶ Zij hadden hem benaderd met de vraag of hij hoogleraar geschiedenis en wiskunde wilde worden. Waarom er zo veel tijd verstreek tussen het principebesluit en de uitvoering daarvan is niet bekend, maar kennelijk is er discussie geweest over de vorm die de nieuwe instelling moest krijgen. Hoe dan ook, Emmius accepteerde het aanbod om hoogleraar geschiedenis te worden, maar hield de wiskunde nog even in beraad. Ondertussen schreven de Gedeputeerden ook andere geleerden aan. Voor rechten en geneeskunde

had men twee hoogleraren in Marburg op het oog, Anthonius Matthaeus en Johannes Hartmann. Hoe men deze heren kende, is niet bekend, maar het is heel goed mogelijk dat ze genoemd zijn door de Marburger theoloog en jurist Hermann Vultejus, die Emmius indertijd in Genève had leren kennen en met wie hij nog correspondeerde. De stadssecretaris, Bernard Julsingh, werd in april 1613 naar Marburg gestuurd om met beide heren te onderhandelen. Tegelijk zonden de Staten een brief naar stadhouder Willem Lodewijk, die op dat moment in Dillenburg verbleef, om hem te vragen voor Groningen op te komen in het geval de landgraaf van Hessen 'swaericheyt solde maecken de voors. professoren te dimitteren'.³⁷ Duitse vorsten beschouwden de hoogleraren aan hun universiteiten als hun eigen personeel en lieten deze niet zo maar vertrekken. Kennelijk is Julsingh niet meteen afgereisd, want nog op 28 mei 1613 schrijft Ubbo Emmius aan Martinius, de rector van het gymnasium illustre in Bremen, of hij Julsingh, die op weg naar Marburg ook Bremen zal aandoen, een aanbeveling mee kon geven.³⁸ Of Willem Lodewijk en Martinius hun best gedaan hebben is niet bekend, wel is duidelijk dat de missie van Julsingh op niets uitliep. Matthaeus en Hartmann waren op dat moment voor Groningen nog een maatje te groot. Op de Statenvergadering van 23 oktober 1613 werd alleen Ubbo Emmius tot hoogleraar benoemd, voor geschiedenis én wiskunde, en tegen een salaris van 800 carolusgulden. Zijn benoeming werd geacht te zijn ingegaan op 29 september, Sint-Michaelis.³⁹

Al met al schoot het niet op, zeker omdat voor de belangrijkste post, de leerstoel theologie, nog niemand gevonden was. Waarschijnlijk heeft de voorbereidingscommissie, in overleg met Emmius, eerst het oog laten vallen op Franciscus Gomarus, tot voor kort hoogleraar in Leiden, maar sinds enkele jaren predikant in Middelburg. Toen Gomarus niet toehapte, deden de Staten een poging om de Franse hugenoot Petrus Molinaeus, die vroeger buitengewoon hoogleraar in Leiden was geweest maar nu in Parijs doceerde, naar Groningen te halen. Maar ook Molinaeus bedankte voor de eer.⁴⁰ Op 21 februari 1614 spraken de Staten weer over de plannen voor een hogeschool en toen was het wel duidelijk dat er aanvullende maatregelen nodig waren om het proces vlot te trekken:

Nademael dat volgens de verklaringhe vanden heeren gecommiteerden eenige persoenen van qualiteyt buyten Landes in andere Academien profiterende [docerend], tot verscheyden tijden verschreven sijnde, deselve alsoch niet en sijn te becoemen, waerover dese Hooge Schoele lichtelick solde coemen te niet te gaen, is goet gevonden, dat om alsulcken noodigen saecke mit meerder ernst te bevoirderen ende accelereren, boven het getall vande ordinaris Professoren, noch twee persoenen extraordinarie sullen worden beroepen, als een in Jure, opt tractement van drie offte uytterlick vier hondert gulden, ende een in Theologia opt tractement van vier offte vijf hondert gulden s'jaers, ten waere dat men machtich conde worden den persoen Ravensbergerum, offte eenen anderen van gelijcke qualiteyt, die men jaerlicx sall toeleggen die summe van soeven offte acht hondert gulden, sonder dat dselve enighe hoope sullen hebben om voor ordinaris angenoemen ende gebruyckt te worden.⁴¹

Kennelijk was zelfs iemand als Hermann Ravensperger, een nog jonge hoogleraar theologie in Steinfurt, alleen te bewegen een benoeming in Groningen aan te nemen als een deel van zijn taak werd overgenomen door een minder goed betaalde buitengewone hoogleraar. Maar er volgden nog meer maatregelen en bepalingen:

Tot een ordinarius Professeur sall versocht ende beroepen worden Doctor Nicolaus Mulerius, residerende tot Leeuwarden, om te profiteren Medicinam et Mathesin, ofte Graecam Linguam, sulcx als hy mit den Heere Professore Ubbone Emmio sick sal coenen vergeelijcken, opt tractement van acht hondert gulden s'jaers: mits dat hy verbonden sal wesen den Heeren vanden Ommelanden, dies versocht sijnde, mede te dienste te staen, ende dat in dese Illustri Schola oock niet anders als Philosophia Aristotelica sall worden geëxerceert [...].⁴²

Verder werd de commissie gevraagd om alles zo ver in gereedheid te brengen dat men nog voor Pasen met het onderwijs zou kunnen beginnen.

Om Ravensperger uit Steinfurt los te weken ging in maart raadsheer Gosewijn Schaffer naar Willem Lodewijk om met hem te overleggen hoe men deze zaak het best kon aanpakken. Op 23 maart werden Mulerius en Ravensperger alvast benoemd. De eerste kreeg een salaris van 800 gulden *exclusief* 100 daalders voor huishuur en 50 gulden voor verwarming, de tweede kreeg 900 carolusgulden *inclusief* huishuur.⁴³ Mulerius accepteerde de benoeming en verhuisde op 12 mei naar Groningen.⁴⁴ Bij Ravensperger duurde het wat langer. Nog op 8 juni moesten de gedeputeerden Willem Lodewijk een brief schrijven om hem te vragen 'brieven van intercessie' naar de graaf van Bentheim te sturen om Ravensperger, die zelf wel naar Groningen wilde komen, ook echt te laten gaan.⁴⁵ Uiteindelijk had dat succes, want Ravensperger kreeg de verlangde toestemming. Inmiddels hadden de Staten op 14 mei ook al de Groningse jurist Johannes Epinus Huninga benoemd om tegen een salaris van 800 gulden 'te exerceren extraordinarie professionem Juris, et ordinarie Philosophiam, Ethicen, Politicam et Oeconomiam'. Hij was nog maar kort daarvoor benoemd als rector van de Latijnse school, als opvolger van Emmius, maar kennelijk had men hem nu nodig als hoogleraar in de rechten.

Het plan om de hogeschool met Pasen te openen had men inmiddels moeten opgeven; nu was het idee om na de zomer te beginnen. Daarvoor moesten er nog wel een paar hoogleraren bij komen. Voor rechten was men nog in onderhandeling met de Leidse hoogleraar Cornelis Pijnacker. Op 9 juli 1614 kreeg een Gronings lid van de Raad van State, Eiszoo Tjarda, die ambtshalve in Den Haag verbleef, van gedeputeerden opdracht nog eens bij Pijnacker te informeren naar diens bereidheid om naar Groningen te komen, en toen men daar maar niets over hoorde, stuurde men op 9 augustus een dringende herinnering. In een officieel plakkaat had men de wereld al bekendgemaakt dat eind augustus de universiteit geopend zou worden! Kennelijk hielp die herinneringsbrief, want Pijnacker hapte niet alleen toe, hij slaagde er zelfs in aanwezig te zijn bij de opening van de universiteit twee weken later.⁴⁶ Daar was toen ook zomaar de Schot William Makdowell, die filosofie zou geven. Zo was, net op tijd, een voldoende aantal docenten bij elkaar gebracht om te kunnen beginnen. Franeker was met meer docenten begonnen en zelfs Herborn had in het begin al acht hoogleraren gehad. Maar het kon ermee door en niets stond de feestelijke opening van de hogeschool meer in de weg. Als behuizing van de nieuwe universiteit werd het voormalige Vrouw Sywenconvent aan de Broerstraat aangewezen, dat in alle haast nog een flinke verbouwing onderging.

DE EERSTE DOCENTEN

De eerste zes hoogleraren van de Groningse universiteit vormden een zeer divers gezelschap: een Oost-Fries, een Duitser, een Zuid-Nederlandse immigrant, een geboren Groninger, een Hollander en een Schot.⁴⁷

Primus inter pares was **Ubbo Emmius** (1547-1625). Hij was van de nieuwe hoogleraren de geleerdste en de oudste; op het moment van zijn benoeming was hij al 65 jaar. Hij werd geboren in het Oost-Friese havenplaatsje Greetsiel als zoon van een lutherse predikant uit een geslacht van eigenerfden en gezeten burgers, doorliep scholen in Emden, Bremen en Norden, en studeerde in het lutherse Rostock en het calvinistische Genève. Vervolgens werd hij in 1579 rector van de Latijnse school in Norden. Daar kreeg hij problemen met de lutherse graaf Edzard II, die hem om zijn gereformeerde en in het bijzonder 'zwingliaanse' neigingen ontsloeg. Emmius week uit naar Leer, waar de calvinistische graaf Johann net een nieuwe Latijnse school had gesticht en waar Emmius in 1588 de eerste rector werd. Na de dood van graaf Johann kwam Leer weer onder het gezag van zijn lutherse broer Edzard en was het tijd voor Emmius om naar iets anders om te kijken. Op voorspraak van enkele Groningers die in Oost-Friesland als balling hadden geleefd, werd hij in 1594 rector aan de Latijnse school in Groningen. Vanuit Groningen bleef hij zich overigens intensief bemoeien met de gebeurtenissen in Oost-Friesland, waar hij familie en heel wat bezittingen had. De revolutie van Emden en de Oost-Friese Staten tegen graaf Edzard steunde hij op allerlei manieren. Emmius bleef rector tot zijn benoeming, in de herfst van 1613, als hoogleraar aan de nog op te richten universiteit. Faam had hij zich ondertussen verworven met zijn overzicht van de Friese geschiedenis, de *Rerum Frisicarum Historia*, waarvan het eerste deel in 1596 verschenen was en dat vooral bedoeld was als historische legitimatie van de Friese vrijheid in de vorm zoals Emmius die zag – niet als een zaak van koningen en edelen, maar als een zaak van vrije burgers en boeren. Verder schreef Emmius een gelegenheidswerkje over Stad en Lande (*De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam flumina*, 1605) en bestreed hij met grote felheid iedereen die van de gereformeerde geloof afweek.⁴⁸

Een goede vriend van Emmius was **Nicolaas Mulerius** (1564-1630). Hij kwam uit Brugge, maar moest om het geloof met zijn vader naar het noorden vluchten (zijn moeder was op de brandstapel terechtgekomen). Hij studeerde vanaf 1582 wiskunde en geneeskunde in Leiden, waar hij in 1589 promoveerde. Vervolgens werd hij stads-geneesheer in Harlingen, provinciaal medicus in Groningen en opperrector van de Latijnse school in Leeuwarden, waar hij les gaf in Grieks en filosofie. De meeste van zijn publicaties gingen niet over de geneeskunde, maar over weer- en sterrenkunde. Hij gaf sinds 1604 elk jaar een veelgelezen almanak uit, schreef een boek over het astrolabium (een sterrenkundig waarnemings- en rekeninstrument) en publiceerde in 1611 de *Tabulae Frisicae lunae-solares quadruplices*, een uitermate nuttig sterrenkundig tabellenboek volgens de hypothesen van vier bekende astronomen: Claudius Ptolemaeus, Tycho Brahe, Nicolaas Copernicus en de dertiende-eeuwse koning Alfonso X van Castilië.⁴⁹

De hoogleraar theologie, **Hermann Ravensperger** (1586-1625), was wat aan de jonge kant, maar hij had al een behoorlijke reputatie opgebouwd als bestrijder van alles wat van de rechte leer afweek. Hij was geboren in Siegen (graafschap Nassau), had theologie gestudeerd in Herborn, Heidelberg en Marburg en was daar in 1609 gepromoveerd. Het jaar daarop werd hij hoogleraar in Herborn. Al snel trad hij in het krijt tegen zijn collega in Steinfurt, Conrad Vorstius, die zich volgens Ravensperger schuldig maakte aan socinianisme (de rationalistische leer van de Italiaanse hervormer Faustus Socinus, die de Drie-eenheid ontkende). In 1613 werd Ravensperger in Steinfurt de opvolger van Vorstius, maar kort nadat hij zich daar gevestigd had, volgde al weer een 'Ruf' uit Groningen. Ook in Groningen was hij 'een wakker verdediger van zijn overtuiging', aldus een biografie.⁵⁰

Johannes Epinus Huninga (1583-1639) was de enige Groninger in het gezelschap. Hij kwam uit Oostwold en genoot de protectie van de Groningse raadsheer Phebens, die ook uit het Oldambt stamde. Dankzij Phebens – een vriend van Emmius – kon Huninga in Groningen bij Emmius de Latijnse school doorlopen. Daarna studeerde hij in Marburg en promoveerde hij in de rechten, ergens in Frankrijk.⁵¹ Op 29 september 1613 werd Huninga de opvolger van Emmius als rector van de Latijnse school in Groningen. Het volgende jaar had men hem echter al weer nodig om het universiteitsplan te redden. In mei 1614 werd hij buitengewoon hoogleraar in de rechten en gewoon hoogleraar in de wijsbegeerte. Na de benoeming van de laatste hoogleraren werd zijn leeropdracht in de rechten ingeperkt tot de *Instituten*, en werd wijsbegeerte ingeperkt tot de praktische filosofie en de ethiek. Huninga was er trots op als geboren Groninger benoemd te zijn aan de Groningse hogeschool.

Dat Huninga's leeropdracht ingeperkt werd, had te maken met de komst van een ervaren docent, de jurist **Cornelis (van) Pijnacker** (1570-1645). Deze was afkomstig – inderdaad – uit het dorpje Pijnacker bij Delft. Hij studeerde studie theologie in Leiden en rechten in Heidelberg en promoveerde in 1579 in Leiden in de rechten. Hij werd vervolgens advocaat bij het Hof van Holland en kort daarna hoogleraar rechten in Leiden. Wat hem bewoog naar het verre Groningen te gaan, is niet bekend.

De laatstbenoemde was de Schot **William Makdowell** (1590-1667), de jongste ook van het zestal hoogleraren. Hij had gestudeerd aan de universiteit van St Andrews en had daar ook al drie jaar filosofie gedoceerd. Johan Casimir Junius, de zoon van de Leidse hoogleraar theologie Franciscus Junius de Oudere en in deze tijd als legeroverste in Groningen gelegerd, had ook in St Andrews gestudeerd en maakte de Groningse heren attent op de getalenteerde Makdowell. Met een getuigschrift van de rector van St Andrews kwam de Schot naar Groningen om er logica, fysica en metafysica te doceren. Dat laatste is opvallend, omdat de humanisten en vroege reformatoren hun afkeer van de spitsvondigheden van de middeleeuwse metafysici niet onder stoelen of banken hadden gestoken. Inmiddels waren de gereformeerde theologen echter tot het inzicht gekomen dat zij de metafysica niet konden missen bij de filosofische onderbouwing van hun theologie.

Afb. 12 De aankondiging van de opening van de Groningse universiteit, juli 1614. Universiteitsmuseum Groningen. Het document, dat door Ubbo Emmius later het Eeuwige Edict werd genoemd, is ondertekend door de secretaris van de Staten van Stad en Lande, Wiardus Meynardi, een gestudeerd man die later de eerste secretaris van het college van curatoren van de Groningse universiteit werd. Het heeft er echter alle schijn van dat ook Ubbo Emmius een substantieel aandeel heeft gehad in het opstellen van dit document.

DE OFFICIËLE OPENING

De plechtige opening van de universiteit was bepaald op 23 augustus 1614. Maar voor het zover was, ging er in juli nog namens de Staten van Stad en Lande een plakkaat de deur uit dat de opening van de nieuwe universiteit bekendmaakte.⁵² Onder verwijzing naar enkele wijze woorden van de vijftiende-eeuwse koning Alfonso v van Aragón en Napels stelde het plakkaat dat de staat op twee fronten moest strijden, op het militaire vlak en op dat van de letteren.⁵³ Op het eerste om niet door de vijand overwonnen te worden, op het tweede om niet aan onwetendheid en barbarij te gronde te gaan. Daarna volgde een lofzang op Groningen als stad van studie en een uiteenzetting van de vakken waarin onderwijs gegeven zou worden. Deze afkondiging – één vel – werd behalve in de Nederlandse gewesten ook verspreid ‘in Duytsland ende d’Oostersche steden’. De stadsbode Gerrit Engelbrechts ging naar Friesland, Overijssel, Gelderland en Holland ‘omme aldaer affictie ofte aenplackinge te doen’, zijn collega Peter Sijbrandts werd naar de steden aan de Oostzeekust gestuurd en de Ommelander bode Hans Berndts kreeg een vergoeding van 180 gulden voor zijn reis naar ‘Duytschlandt’ om daar de plakkaaten aan te slaan.⁵⁴ Uit al deze gebieden hoopten de heren in Groningen kennelijk studenten te trekken.

Het feest op 23 augustus begon met een eredienst in de Martinikerk, waar ds. Arnoldus Martini uit Uithuizen de hogeschool in Gods genade aanbeval.⁵⁵ Na afloop van de dienst begaven de hoogleraren en de hoogwaardigheidsbekleders zich, omstuwd door een menigte mensen, naar het gebouw van de nieuwe universiteit, het oude Vrouw Sywenconvent tegenover de Broerkerk, waar men zich verzamelde in het auditorium theologicum (de collegezaal voor theologie, later de senaatskamer). Men luisterde er naar toespraken van de syndicus van de stad, Pancratius van Castricum, die de oprichting van de academie prees, en de hoogleraar theologie Ravensperger, die sprak over de oorsprong en het nut van universiteiten (zie hierna), dat alles omlijst met muziek. Na een gebed voor de nieuwe instelling ging men uiteen, maar ’s avonds boden de Staten de hoogleraren een feestelijk banket aan. Volgens Ubbo Emmius, die een verslag van de feestelijkheden schreef, werd er goed gedronken, maar stotterde niemand bij het uitbrengen van heildronken. Het feest duurde tot diep in de nacht.

De volgende morgen zat men al om negen uur weer frisgewassen in de theologische gehoorzaal, waar men nu kon luisteren naar de hoogleraar rechten Huninga – die de lofzong van de Friese bijdragen aan de wetenschap. En op 25 augustus sloot Makdowell de plechtigheden af met een redevoering over de voortreffelijkheid en het nut van de wijsbegeerte, vooral die van Aristoteles. Dat was de laatste openbare plechtigheid, maar achter gesloten deuren kwam de stichtingscommissie nog bijeen met de hoogleraren om de eerste rector magnificus te kiezen, degene die leiding moest geven aan de senaat – de vergadering van de hoogleraren – en die de studenten officieel moest inschrijven. Het was geen verrassing dat de keuze viel op Ubbo Emmius, die van begin af aan betrokken was geweest bij de plannen om een universiteit van de grond te krijgen. Hierna gingen de hoogleraren uiteen. Pijnacker en Makdowell gingen meteen naar huis, om hun verhuizing naar Groningen te regelen; Ravensperger gaf nog wel eerst een college over enkele bijbelteksten voor de inmiddels opgedoken studenten; hij liet zelfs op zaterdag 27 augustus voor het eerst disputeren. Maar ook hij verliet kort daarna Gro-

ningen om in Steinfurt zijn zaken af te wikkelen. Mulerius en Huninga bleven in Groningen en begonnen met hun lessen, ook al waren de studenten nog niet officieel ingeschreven.⁵⁶

Om volledig als universiteit te kunnen functioneren was er meer nodig: er moest nog een reglement komen (de ‘wetten’) en er moest nog de mogelijkheid geopend worden om zich als student in te schrijven. Het ontwerpen van een instructie voor de curatoren – de opzichters van de universiteit – en de wetten was een aangelegenheid van de Staten, die daarvoor weer een beroep deden op dezelfde voorbereidingscommissie die de hoogleraren had geselecteerd. De Staten stelden ook definitief de traktementen vast, bespraken de mogelijkheid om nog meer hoogleraren aan te trekken, wezen academische beambten aan, troffen voorbereidingen voor de inrichting van een bibliotheek en de aanleg van een hortus botanicus, en lieten een scepter en een zegel (met een zinspreuk) ontwerpen. Alles werd bekrachtigd op de landdag van 28 februari 1615. Een week later, op 6 maart, werden de academiewetten, de *Leges Academiae*, aan de hoogleraren bekendgemaakt en op 9 maart werden ze officieel afgekondigd. Op die dag waren alle reeds aanwezige studenten bijeengeroepen in de theologische gehoorzaal, waar een van de net benoemde curatoren, de raadsheer Schaffer, in aanwezigheid van de andere curatoren, de hoogleraren en enkele andere hoogwaardigheidsbekleders een toespraak hield over de waardigheid, het nut en de noodzakelijkheid van de wetten in een samenleving.⁵⁷ De volgende dag werden nog twee assessoren en een secretaris van de senaat benoemd.

Op 13 en 14 maart konden de eerste studenten zich eindelijk formeel bij de rector in laten schrijven in het register van de universiteit. Op de eerste dag kwamen 27 studenten opdagen, op de tweede dag nog eens 13. Nu was de universiteit werkelijk van start gegaan. Omdat zich in de rest van het academisch jaar, dat tot 23 augustus 1615 liep, nog eens 42 studenten meldden, telde de Groningse universiteit in het eerste jaar van haar bestaan in totaal 82 studenten, van wie 27 uit Stad en Lande. Niet slecht voor een nieuwe universiteit. Franeker was indertijd begonnen met 36 studenten in het eerste jaar.

MOTIEVEN VOOR DE STICHTING

Als een universiteit eenmaal bestaat en een geschiedenis heeft gekregen, wordt het bijna vanzelfsprekend dat zij bestaat. Maar waarom hebben Stad en Lande in 1612 besloten in hun gewest een universiteit op te richten? Er waren in de Republiek al twee universiteiten, waarvan een in het Noorden. Was dat niet voldoende?

De bronnen laten weinig los over de motieven voor de oprichting van de Groningse universiteit. In het besluit van de landdag van 15 augustus 1612 stond over het op te richten Collegium alleen dat ‘daer deur de jonge jeuget in haere studijs te beter gevoirdert, ende vele onkosten besparet moegen worden’. Men kon bezuinigen op de beurzen die aan Groningse studenten in den vreemde werden gegeven als die studenten dicht bij huis zouden studeren. Een universiteit was weliswaar duurder dan het beuzenprogramma, maar met iets meer geld kon men veel meer jongelingen een hogere opleiding geven. En aan goed opgeleide jongelieden was in Groningen dringend behoefte. Universiteiten moesten ambtenaren voor het staatsapparaat opleiden en in de gebieden waar de Reformatie was doorgedrongen ook de jonge gemeenten van predi-

kanten voorzien. Toen Jan de Oude de Hohe Schule in Herborn stichtte, deed hij dat vooral om de verdere calvinisering van zijn grafelijke landen te bespoedigen. Een staat kon slechts overleven als iedereen hetzelfde geloof beleed en religieuze verscheidenheid werd uitgebannen. Ging de vorst over tot een ander geloof, dan moest de bevolking zo snel mogelijk volgen. Ook in de jonge Republiek had men voor allerlei functies hoog opgeleide mensen nodig die tevens de publieke, gereformeerde kerk waren toegedaan. Bij de oprichting van de Leidse universiteit was dat met zo veel woorden gezegd; men stelde toen onomwonden dat in ‘alle goede republique bekwame personen van scientien van noede zijn’.⁵⁸ Dat wil zeggen, goed opgeleide rechters, ambtenaren, bestuurders, leraren, medici en, omdat de staat zich verbonden had aan de gereformeerde kerk, predikanten. Een eigen universiteit, waar men er zelf toezicht op kon houden dat men zich hield aan de gereformeerde leer, was daarbij heel wenselijk. Natuurlijk konden de Groningers hun jongemannen ook in Franeker laten studeren, maar dat was duurder dan een studie in eigen stad en men had er minder goed toezicht op. Bovendien was er de rivaliteit tussen de gewesten die maakte dat als het even kon Groningen een eigen universiteit moest hebben. In de eerste jaren na de Reductie hadden daarvoor de middelen nog ontbroken, maar na het sluiten van het Twaalfjarig Bestand en het vrijkomen van de opbrengsten van de kloostergoederen was de oprichting van een Groningse gewestelijke universiteit een reële mogelijkheid.

De oprichting van de universiteit kwam dus voort uit voor de hand liggende motieven als zuinigheid, gewestelijke rivaliteit en de behoefte aan een degelijk opgeleid intellectueel kader. Maar in welke geest moest die universiteit nu functioneren? In Leiden was het humanisme bepalend geweest voor de inrichting van het onderwijs aan de nieuwe instelling. Wie zoals de humanisten taal beschouwt als het belangrijkste wat de mens tot mens maakt en net als de klassieken bij een opvoeding tot een nuttig lid van de samenleving een degelijke opleiding in de talen en de schone letteren van het grootste belang acht, zal vanzelf de vakken in de propedeutische faculteit groot gewicht toekennen – en dat is precies wat er in Leiden gebeurde. De Leidse universiteit had er veel voor over om grote humanisten als Justus Lipsius en J.J. Scaliger naar Leiden te halen. Maar geldt dat ook voor de Groningse universiteit? Het beroep dat de Staten en hoogleraren deden op zulke geleerden als Wessel Gansfort en Rudolf Agricola wijst wel erg in die richting en het ligt dus voor de hand om de oprichting van de Groningse universiteit te zien als de voortzetting van het noordelijk humanisme dat Groningen een zo eigen plaats in de cultuurgeschiedenis van de Lage Landen heeft bezorgd.⁵⁹

Humanistische vormingsidealen hebben inderdaad een niet te miskennen rol gespeeld bij de oprichting en inrichting van de Groningse universiteit.⁶⁰ Degenen die nauw betrokken waren bij de oprichting van de Groningse universiteit hebben zich inderdaad vaak in die zin uitgelaten. Het Eeuwig Edict, waarmee de opening van de universiteit wereldkundig werd gemaakt, ademt een humanistische geest. De Staten benadrukken, onder verwijzing naar de wijze koning Alfonso, dat de staat in twee disciplines geschoold moet zijn, namelijk de wapenhandel en de wetenschap (‘disciplina armorum et literarum’). De eerste voorkomt dat het gemenebest door de vijand overwonnen wordt, de tweede zorgt ervoor dat de staat – het is al gezegd – ‘niet aan onwetendheid en barbarij te gronde gaat [ne incitiae & barbariei succumbens pessum eat]’. Verstandige bestuurders zullen geen van beide verwaarlozen en ook de Groningse Sta-

ten hebben zodra zij dat konden een instelling voor hoger onderwijs in het leven geroepen. Over de religie is in deze bekendmaking nauwelijks iets te vinden; alleen wordt tegen het eind van de tekst iets onvriendelijks gezegd over het katholicisme. 'Wij zullen een goed deel van de goederen die onze voorouders, vrijgevege mannen, die naar de maat van hun bezittingen in een gezindheid die weliswaar goed en vroom was, maar door de duisternis van hun dwalingen verward en onvast [animo quidem bono et religioso, sed errorum tenebris implicito ac lapsante], bijeen hebben gebracht voor kloosterlijke oefenscholen, omzetten in en aanwenden voor veel betere doeleinden.'⁶¹

De humanistische inspiratie van de nieuwe universiteit blijkt ook uit de nadruk op het onderwijs in de wijsbegeerte en de vakken die gerekend worden tot de 'studia humanitatis', zoals de talen en de geschiedenis. In de Middeleeuwen was het onderwijs in 'artes liberales' beperkt tot grammatica, retorica en dialectica of logica, en kwamen de zaakvakken er bekaaid af. Alles diende ook uitsluitend ter voorbereiding op de hogere studies van theologie, rechten en geneeskunde. Het Eeuwig Edict spreekt echter nadrukkelijk over de 'zogenaamde' hogere faculteiten en vermijdt het om over de lagere faculteit der letteren of wijsbegeerte te spreken. Ook is opvallend dat alle vakken in de filosofische faculteit met nadruk worden vermeld: logica, ethica, fysica, geschiedenis, wiskunde, Grieks en Hebreeuws, terwijl de metafysica, die centraal stond in het onderwijs in de middeleeuwse universiteiten, juist weer in de opsomming ontbreekt (ook Latijn ontbreekt, maar dat was iets voor de Latijnse scholen). Ook het feit dat de nieuwe hogeschool een 'academie' wordt genoemd en als een 'oefenschool der Muzen' wordt voorgesteld, maakt duidelijk dat het humanisme niet aan Groningen voorbijging. Weliswaar verdienden de hoogleraren in de filosofische faculteit minder dan hun collega's in de andere faculteiten, maar dat was meer een kwestie van marktwerking.

Natuurlijk diende het Eeuwig Edict vooral de public relations: het was primair bedoeld om uit alle windstreken studenten naar Groningen te lokken.⁶² Het is daarom niet zo vreemd dat in het Eeuwig Edict Groningen vooral wordt voorgesteld als een moderne, dus op humanistische grondslag gebouwde universiteit en dat een geprononceerde religieuze inkleuring van de universiteit ontbreekt. Het programma moest zowel calvinisten als lutheranen en zelfs weldenkende katholieken aanspreken. Maar hoe staat het met de redevoeringen die bij de opening van de universiteit zijn gehouden en die ook een programmatische karakter zullen hebben gehad? De redevoering van Pancratius van Castricum, de syndicus van de stad, is helaas niet gedrukt, net zo min als die van de filosoof Makdowell. Van de redevoeringen van Ravensperger en Huninga, die wel in druk zijn bewaard, is de laatste niet veel meer dan een lofzang op wat Friezen (inclusief Groningers als Gansfort en Coiter) voor de wetenschap hebben betekend. Het is vooral de redevoering van Ravensperger die de moeite van een nadere inspectie waard is. En ook die rede draagt een uitgesproken humanistisch karakter.⁶³

De rede van Ravensperger is door velen geprezen. Ubbo Emmius noemt het een zeer gepaste rede, voortreffelijk door woordkeus en goedgekozen citaten, 'die hem [Ravensperger] een niet geringe roep bezorgden niet alleen van uitzonderlijk verstand en geleerdheid, maar ook van welsprekendheid'.⁶⁴ Ook Jonckbloet noemt de rede, op aangeven van Emmius ongetwijfeld, 'zeer passend, zeer geleerd en welsprekend'.⁶⁵ Maar met de tijden verandert ook de smaak en voor de moderne lezer is de rede bijkans ongeniet-

baar door het ijdele vertoon van geleerdheid waarmee Ravensperger al vanaf het begin zijn publiek vermoeit. De rede staat stijf van de citaten uit het Oude en het Nieuwe Testament en uit allerlei klassieke schrijvers. Ravensperger begint met een nogal taaie beschouwing over de herkomst van woorden als ‘schola’, ‘lyceum’ en ‘academia’, in de toentertijd algemeen aanvaarde veronderstelling dat de etymologie van een woord ook de essentie weergeeft van de zaak die ermee aangeduid wordt. Academie leidt hij niet af, zoals gebruikelijk, van de naam van de Atheense heros Academos, in wiens huis de Griekse filosoof Plato zijn lessen gaf, maar van de Griekse woorden ‘akos demoon’, genezing van het volk. Onderwijs maakt mensen namelijk in allerlei opzichten beter, zowel moreel als intellectueel.

In het tweede deel van zijn rede legt Ravensperger uit dat de mens door de zondeval – door te eten van de boom van goed en kwaad – zijn morele en intellectuele vermogens bijna geheel kwijt was geraakt. Maar God had hem nog wel de mogelijkheid gelaten door gedurige studie de kleine vonk van goddelijke verlichting zo aan te blazen dat hij de nadelige gevolgen van de uitdrijving uit het paradijs weer te niet kon doen:

Wanneer het ellendige geslacht der mensen zich inspant om op de een of andere manier van dit kwaad te genezen, wanneer het voelt dat dit zo doelmatig mogelijk door onderwijs kan gebeuren, of door een goddelijke vermaning of geleid door de vonkjes en resten van het goddelijke beeld na de val, meen ik dat het volstrekt niet ontkend kan worden dat langzaam aan de scholasten, dat is de verzameling van docenten en leerlingen, talrijker worden.⁶⁶

Dit was een bekend thema in het protestantse denken over wetenschap en geloof: de mens kan het morele en intellectuele bederf ten gevolge van de zondeval verhelpen door studie en wetenschap. Vooral in kringen van de calvinisten was dit een belangrijk argument om de beoefening van de wetenschap te propageren.⁶⁷

Als Ravensperger daarna overgaat op het nut van onderwijs en wetenschap, komt het niet als een verrassing dat hij zowel de morele als de praktische betekenis van de wetenschappen die aan een universiteit worden onderwezen aanprijst. Geen van de wetenschappen slaat hij over. De studie van de natuur leidt uiteindelijk tot kennis van God, want alles in de natuur wijst naar Zijn goedheid, almacht en voorzienigheid (het beeld van het boek der natuur gebruikt Ravensperger niet, maar het dringt zich wel op); het recht is gegrondvest op de moraalleer, zorgt voor orde en maakt dat ieder het zijne krijgt; en de theologie weert de ziekten van de geest af en leert ons hoe Christus door zijn dood het ‘zeer zware en harde juk van de eeuwige dood en eeuwige slavernij’ heeft afgenomen. Eigenlijk is de academie, met zijn vier faculteiten, een beeld van het bijbelse Paradijs, dat bevloed werd door vier rivieren. Via dit aardse, academische paradijs komen wij later in het hemelse paradijs, dat ook een soort academie is, omdat God ons daarin zal onderrichten over de mysteriën van het geloof, die ons verstand in dit aardse tranendal nog te boven gaan.

In de conclusie van zijn betoog prijst Ravensperger nog de Staten voor hun wijs besluit om een academie op te richten. Zij konden ook moeilijk anders, want God had al geweten dat dit zou gebeuren toen hij het ‘bekende driespan van uitzonderlijke en allervoortreffelijkste mannen [trigam istam eximiorum et summorum virorum] aan uw stad gaf, Wessel Gansfort, Rudolf Agricola en Regnerus Praedinius’.⁶⁸ Zoals de heidense filosofie een voorafschaduwing was van de christelijke heilsleer, zo was het op-

treden van de drie genoemde geleerden al een vooraankondiging van de oprichting van de Groningse universiteit; in de wereld van Ravensperger hing alles met alles samen en gebeurde er niets zonder dat God er een bedoeling mee had. Over Wessel is hij kort; hij noemt hem de bekendste theoloog van zijn tijd, iemand die sindsdien alleen nog maar beroemder is geworden en die daarom nu met recht ‘het licht der wereld’ of *Lux Mundi* genoemd wordt.⁶⁹ Over Agricola is hij veel uitgebreider en hij prijst hem vooral om diens zuivere gebruik van het Latijn, grote welsprekendheid en dichtkunst, waarmee Agricola zelfs de beroemdste dichters van zijn tijd achter zich liet. Praedinius krijgt vooral lof als geleerde. ‘Och hadden we nog maar, och konden we nog maar lezen alle verschillende onderwerpen die hij heeft onderzocht of van commentaar heeft voorzien, niet alleen de grootste Griekse schrijvers, Plato, Aristoteles, Demosthenes, Galenus, maar ook de beste Latijnse schrijvers, ik bedoel Cicero en Quintillianus.’⁷⁰ Ravensperger riep de Staten en alle aanwezigen op God te bidden om meer Wessels, Rudolfen en Regnerussen te geven: rechtzinnige theologen, kenners van het oude recht, vakbekwame artsen, welsprekende literatoren en christelijke dichters.

Tijdgenoten waren zeer te spreken over de rede van Ravensperger, maar voor ons het wat vreemd een gereformeerde ketterjager als Ravensperger de lof te horen zingen van Wessel Gansfort, die juist het geloof achter de stelsels zocht. Ravensperger annexeerde Gansfort als een voorloper van zijn eigen religieuze richting en ging eraan voorbij dat de oude theoloog juist elke stelselzucht vreemd was en altijd bij discussies bereid was zijn standpunt voor een beter op te geven. Er waren echter anderen die Gansfort beter begrepen en die zich bij de oprichting van de universiteit juist wel wilden laten inspireren door diens open houding inzake de theologie. Ook zij maakten bij de oprichting van de universiteit een statement. Om te beginnen werd in 1614 een herdruk uitgebracht van het verslag van het in 1523 gehouden godsdienstgesprek tussen de wereldlijke geestelijken en de dominicanen in Groningen. Die heruitgave, op dat moment, suggereerde dat de geest waarin de nieuwe universiteit zou werken, in de lijn lag van de opvattingen van de humanistisch gevormde Groningse geestelijken uit het begin van de zestiende eeuw – toen die geestelijken nog naar een reformatie binnen de kerk streefden. Die indruk werd nog versterkt door de publicatie, ook in 1614, van de *Opera* van Gansfort. Dit is zonder meer een prestigieuze uitgave, met zorg uitgegeven en opgeluisterd met gedichten van bekende en minder bekende geleerde – onder anderen van de net benoemde hoogleraar geneeskunde en wiskunde Nicolaas Mulerius. Behalve een volledige verzameling van de nagelaten geschriften van Gansfort bevat deze editie ook de levensgeschiedenis van Gansfort van de hand van Hardenberg en een bloemlezing uit wat humanisten als Gerardus Geldenhouwer, Hegius, Praedinius, Matthias Flacius en Suffridus Petrus over Gansfort hadden geschreven, alles met elkaar 921 pagina’s. De opdracht aan burgemeesters en raden van Groningen is – niet toevallig natuurlijk – gedateerd op 23 augustus 1614.⁷¹

De man achter beide uitgaven was de relatief onbekende Petrus Pappus von Tratzberg. Hij was de zoon van een hoogleraar en predikant uit Straatsburg, had zich een tijdlang toegelegd op de letteren en de rechtsgeleerdheid, maar was in 1580 in Spaanse militaire dienst getreden. Hij kwam evenwel tot het besef dat de Spaanse bewind de godsdienst en de vrijheid vijandig gezind was en trok zich daarom uit de krijgsmacht terug. Jarenlang leefde hij als ambteloos burger in Groningen totdat de stad in 1594

naar de staatse zijde overging. Hij bood het nieuwe regime zijn diensten aan, werd garnizoenscommandant en vervulde enkele rechterlijke functies. In die tijd ging hij, hoewel luthers opgevoed, over naar het gereformeerde geloof en werd zelfs ouderling van de gereformeerde gemeente. Het is begrijpelijk dat hij zich verwant voelde met Wessel Gansfort, die ook vooral het geloof achter de confessie zocht. Pappus von Tratzberg kreeg bij het uitgeven van Wessels verzamelde werken steun van burgemeester Joachim Alting, de zoon van de vroegere stadssecretaris Egbert Alting. Joachim Alting behoorde net als zijn vader, die als neutralist wordt omschreven, tot de regenten die niet wilden kiezen tussen de concurrerende confessies. In de jaren tachtig, toen Groningen Spaans was, had hij universiteiten in Duitsland en Zwitserland bezocht, maar het feit dat hij bijvoorbeeld ook enige tijd in Genève had gestudeerd, betekende niet dat hij daar ook calvinist was geworden. Opvallend is dat hij al in 1592 terugkeerde naar Groningen, dat toen nog in Spaanse handen verkeerde. Na de Reductie werd hij burgemeester – maar geen lidmaat van de gereformeerde kerk.⁷² Hij vertegenwoordigde binnen de stadsregering een oudere stroming die minder exclusief dacht dan de gereformeerde hardliners. Weliswaar vormden Alting en de zijnen een minderheid, maar zij lieten zich wel degelijk gelden (hij behoorde tot de voorbereidingscommissie van de universiteit en was na 1614 enige jaren curator van de universiteit). Hoe hij Pappus von Tratzberg bij de redactie van de *Opera* van Gansfort heeft geholpen is niet helemaal duidelijk, maar hij bezorgde hem in ieder geval allerlei manuscripten (zijn liefde voor oude boeken zou trouwens later ook nog blijken toen hij zich inzette voor de opbouw van de universiteitsbibliotheek). Alles wijst erop dat Pappus von Tratzberg en Alting met hun uitgave apologetische bedoelingen hadden. Misschien hoopten zij dat de ruimdenkendheid die Wessel had getoond ook de nieuwe universiteit zou kenmerken. Ze waren het volkomen met Ravensperger eens dat het optreden van Wessel een prefiguratie was geweest van de stichting van de Groningse universiteit – maar wel op een andere manier dan de gereformeerde theoloog dacht.

Zo lag er een amalgaam van motieven en strevingen ten grondslag aan de Groningse universiteit. Letterkundig en bijbels humanisme, trots op het eigen gewest en zijn Friese wortels, maar ook gereformeerde leerstelling. Die elementen waren niet altijd met elkaar te verzoenen. Vertegenwoordigers van de gereformeerde orthodoxie konden wel denken dat ze tegelijkertijd in de traditie van het humanisme konden staan (net zoals leidende figuren in de katholieke tegenreformatie dat deden), maar daarom was dat nog niet zo. De geest van bevrijding die het humanisme kenmerkt, was wel degelijk in strijd met het vaak fanatieke streven naar dogmatische zuiverheid dat veel gereformeerde theologen in de zeventiende eeuw kenmerkte. Het humanisme dat zich in de late Middeleeuwen in Italië ontplooidde en dat rond 1500 ten noorden van de Alpen ook een vertakking in het bijbelse humanisme vond, kenmerkte zich door een optimistisch mensbeeld. De mens kon het goede leren kennen en ernaar leven. Christus was – als hij al een rol speelde – daarbij vooral een voorbeeld om na te volgen, een leermeester. Gereformeerden daarentegen gingen uit van de volslagen onmacht van de mens om uit zichzelf het goede te doen. De mens was in alles uiteindelijk afhankelijk van Gods genade. God had een heilsplan met de mens en theologen gaven zich veel moeite te achterhalen hoe dat al in de Bijbel geopenbaard werd, maar het beste wat de gewone gelovige kon doen was te vertrouwen op God, te volharden in het geloof en al-

les af te weren wat er in intellectueel, moreel en emotioneel opzicht als verzoeking op hem afkwam. De instrumenten die de humanisten voor het onderwijs hadden ontwikkeld konden ook de gereformeerden goed gebruiken, maar tegenover de inzet waarmee de humanisten die middelen hadden ontwikkeld stonden Ravensperger en de zijnen in wezen vreemd.⁷³

Dat humanisme en calvinisme niet zo goed harmonieerden en dat uiteindelijk het calvinisme de doorslag gaf, bleek overduidelijk toen in 1615 de wetten werden opgesteld en werd vastgelegd waar de Groningse universiteit voor stond. De hoogleraren moesten aanhangers zijn van het gereformeerde religie en dienden de bijbehorende belijdenisgeschriften te ondertekenen (artikel 2); zij mochten geen opinies verdedigen die met de rechte leer, zoals vastgelegd in de Heidelbergse catechismus en de Nederlandse geloofsbelijdenis, in strijd waren; mochten zij dat toch doen en daarin, na waarschuwingen, volharden, dan zouden zij ontslagen worden (artikel 39). Verder moesten de hoogleraren in alles godvrezend, vroom en deugdzaam zijn, mochten zij nieuwerwetse en heterodoxe opinies niet eens overwegen, laat staan in het verborgene aanhangen, en met de studenten moesten zij trouw de kerk bezoeken (artikel 52). Ten slotte schreven de wetten voor dat de hoogleraren in de filosofie zich steeds aan de leer van Aristoteles moesten houden. Al in februari 1614 hadden de Staten besloten dat er in Groningen alleen plaats was voor de aristotelische wijsbegeerte en artikel 50 van de *Leges Academiae* herhaalde dat nog eens:

De filosofen zullen niet afwijken van de filosofie van Aristoteles. Voorvechters van absurde paradoxen en bedenkers van nieuwe dogmata die afwijken van de aristotelische leer zullen niet worden geduld.⁷⁴

Toen Leiden in 1575 werd opgericht en ook toen Franeker in 1585 zijn poorten opende, was van dergelijk strenge bepalingen geen sprake geweest. Kennelijk was er in de tussentijd iets gebeurd waardoor de mannen die de Groningse universiteit in het leven riepen, meenden duidelijk te moeten stellen wat zij wel en wat zij niet tolereerden.

Het gaat dan natuurlijk om de zogenaamde Bestandstwisten, die rond 1610 begonnen en die in 1618 en 1619 tot ontlading zouden komen in de staatsgreep van prins Maurits, de arrestatie en onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt en het bijeenroepen van de Synode van Dordrecht. Die twisten waren begonnen als een academisch dispuut tussen twee Leidse hoogleraren in de theologie, Jacobus Arminius en Franciscus Gomarus, die heel verschillend dachten over het leerstuk van de goddelijke voorzienigheid, de predestinatie. Gomarus meende dat God vanaf den beginne al wist wie verworpen zou worden en wie tot de uitverkorenen zou behoren. De mens kon daar niets aan doen en mocht alleen hopen dat hij een van de uitverkorenen was. Arminius daarentegen bood iets meer ruimte voor de vrije wil; de mens was bij machte Gods genade te aanvaarden dan wel te verwerpen – ook al wist God van tevoren wel wat de uitkomst van die keuze zou zijn. Arminius overleed in 1609, maar anderen hielden zijn gedachtegoed levend. Het dispuut verscherpte zich zelfs toen de arminianen in 1610 een remonstrantie indienden bij de Staten van Holland met het verzoek aan de Staten om de kerk te dwingen ruimte te maken voor het standpunt van Arminius – wat weer een tegenremonstrantie uitlokte van de aanhangers van Gomarus (voortaan had men het over remonstranten en contraremonstranten). Ook barstte in 1610 de strijd los over de opvol-

ging van Arminius, aangezien de curatoren van de Leidse universiteit de in de ogen van Gomarus, Lubbertus en anderen uiterst suspecte Duitse theoloog Conrad Vorstius wilden benoemen. Vorstius stond onder verdenking van socianisme, dat wil zeggen dat hij de Heilige Drie-eenheid ontkende. Lubbertus, die zich er vanuit Franeker intensief mee bemoeide, verklaarde dat de 'libertas prophetandi' die Vorstius en de remonstranten opeisten, de vrijheid om verschillende meningen te laten horen over niet-essentiële en niet direct bijbels gefundeerde geloofsartikelen, de deur naar allerlei vormen van ketterij zou openzetten. Lubbertus kon zich niet voorstellen dat welke regering dan ook toe zou staan dat iedereen zomaar openlijk stellingen mocht verkondigen die evident tegen de waarheid ingingen. Ook Mulerius – ooit in Leiden gepromoveerd – probeerde vanuit Leeuwarden de Leidse autoriteiten te bewegen Vorstius niet te benoemen.⁷⁵

Maar in Friesland zelf rommelde het ook. Al in 1609 was de rector van Franeker, Henricus de Veno, wegens verdachte opvattingen (onder andere over de natuur van de mens en van God) voor een jaar geschorst en liet een privaatchoort, Frederik Stellingwerff, openlijk antiaristotelische stellingen verdedigen. Volgens Lubbertus en anderen dreigde de gehele gereformeerde theologie te worden ondermijnd.⁷⁶ Nog erger werd het toen in 1611 in Franeker een uitermate subversief boekje verscheen, *De officio hominis Christiani*, waarin alle christenen werden opgeroepen zich bij de socinianen aan te sluiten. Het boekje sloeg in als een bom. Al spoedig bleek dat er een heel netwerk achter schuilging: het boekje was geschreven door een aantal studenten die op een of andere wijze aan Vorstius gelieerd waren en het voor hem wilden opnemen.⁷⁷ Het lijkt er sterk op dat de Staten van Stad en Lande op dit soort incidenten en publicaties doelden toen ze verklaarden in het filosofisch onderwijs geen aanhangers van absurde paradoxen en nieuwerwetse dogmata te zullen dulden.

Daarmee wordt de oprichting van de Groningse universiteit, behalve een maatregel om het gewest van goed opgeleid kader te voorzien, ook en vooral een poging om een dam op te werpen tegen de verderfelijke remonstrantse opinies die in Leiden en Franeker de geesten verwarden. Een dergelijke reactie zien we tegelijkertijd ook in Zeeland; ook daar trof men maatregelen om de studenten uit het eigen gewest tegen de invloed van de remonstranten te beschermen. In 1611 besloot de stad een theologisch seminarie op te richten, waar enkele rechtzinnige professoren jongelingen uit stad en gewest moesten voorbereiden op een studie in de theologie elders. Men trok daarvoor niemand minder dan Gomarus aan, die het in Leiden niet meer zag zitten.⁷⁸ Ook de stad Groningen koos in deze roerige tijd duidelijk de kant van de contraremonstranten. De benoeming van een nieuwe orthodoxe predikant in 1612 maakte dat voor iedereen duidelijk. Het ging om Cornelis van Hille (Hillenius), die daarvoor als predikant in Alkmaar jarenlang heftige strijd had gevoerd tegen zijn meer humanistisch aangelegde collega Adolphus Venator en die daarom door de Alkmaarse vroedschap was afgezet.⁷⁹ Voor de universiteit wilde men lieden van hetzelfde kaliber hebben als Hillenius. Daarom probeerde men voor de leerstoel theologie Gomarus aan te trekken, die in 1611 wel naar Middelburg was vertrokken, maar er al spoedig achter was gekomen dat het met dat beloofde rechtzinnige college niets zou worden. Het lukte echter niet hem voor Groningen te winnen (hij gaf de voorkeur aan de hugenotenacademie in het Franse Saumur) en uiteindelijk ging men daarom in zee met Ravensperger. Deze jonge theoloog had in Steinfurt al zijn sporen verdiend als bestrijder van de aanhangers van

Vorstius en met hem zou Groningen het rechtzinnige alternatief voor Leiden en Franeker kunnen worden.

Zo hebben bij de oprichting van de Groningse universiteit uiteenlopende motieven een rol gespeeld. De Staten hadden allereerst – dat was het praktische motief – behoefte aan goed opgeleide juristen, predikanten en leraren. Daarnaast moest Groningen – dat was het meer ideologische motief – een bolwerk van rechtzinnigheid worden tegenover het onbetrouwbare Leiden en het ook niet helemaal zekere Franeker. Maar regenten als Joachim Alting zagen een opleiding voor zich waarin juist ruimte was voor een bredere opvatting van geloof en wetenschap. Bij deze regenten overwoog het humanistische motief dat de letteren de mens tot zijn ware bestemming voert, bij de geharnaste calvinisten stond de humanistische eruditie alleen maar in dienst van de gereformeerde orthodoxie. Beide richtingen (als dat het juiste woord is) beriepen zich op Wessel Gansfort, maar legden daarbij wel verschillende accenten. De een zag Gansfort als bijbels theoloog, die de antwoorden op vragen omtrent geloof en zielenheil alleen in de Bijbel zocht, de ander zag hem als voorloper van de Geneefse Reformatie, die zich feitelijk al had losgemaakt van de katholieke kerk. Hoe uiteindelijk de keuze voor een uitgesproken gereformeerde universiteit gemaakt is, onttrekt zich aan onze waarneming, maar uit het feit dat er bijna twee jaar heengingen met onderhandelingen en voorbereidingen, mag men wel afleiden dat niet alles van een leien dakje is gegaan.

DE ROL VAN UBBO EMMIUS

Waar stond in dit krachtenspel Ubbo Emmius, humanist én calvinist? Welke rol heeft hij precies gespeeld bij de oprichting van de Groningse universiteit? De historicus Hajo Brugmans, die in 1914 in het gedenkboek bij de viering van het driehonderdjarig bestaan van de Groningse universiteit een bijdrage schreef over de eerste rector, vroeg zich af of Emmius, die zo veel moeite had gedaan om de nieuwe universiteit van excellent personeel te voorzien, misschien niet de ‘eigenlijke stichter’ van de universiteit kon worden genoemd. Stadhouders Willem Lodewijk, die bij de oprichting van de Friese universiteit in Franeker een belangrijke rol had gespeeld, was slechts zijdelings betrokken geweest bij de plannen van de Groningse Staten en die Staten waren volgens Brugmans alleen in formele zin de stichters van de hogeschool.⁸⁰ Toch durfde de historicus niet zo ver te gaan om dan maar Emmius als stichter aan te wijzen. Zeker, Emmius had door zijn naam kleur gegeven aan de jonge hogeschool en zijn roem had op die van de universiteit afgestraald. Hij had ook ‘in ruime mate’ aandeel gehad aan de stichting van de universiteit. Maar stichter wilde Brugmans hem niet noemen.⁸¹ Tien jaar later was hij echter van mening veranderd. In een lezing over Emmius’ correspondentie, waarvan Brugmans net het tweede deel had uitgegeven, heette Emmius opeens ‘grondvester en eerste rector der universiteit’.⁸² Brugmans kon met stukken, onder andere van Emmius zelf, aantonen dat in zijn kring de gedachte van de stichting van een universiteit was opgekomen en dat hij daar een overwegend aandeel in had gehad. ‘Wil men een stichter van de universiteit noemen, dan moet men niet denken aan Willem Lodewijk, maar aan Emmius.’ Zonder veel overdrijving, aldus Brugmans, ‘kan men zeggen, dat de academie van Groningen Emmius’ stichting is; zonder eenig bezwaar zou men

haar zijn naam kunnen geven, zooals in het buitenland in dergelijke gevallen wel is geschied'.⁸³

Gelukkig heeft men dat niet gedaan, want er is toch reden tot twijfel. In de literatuur wordt Emmius doorgaans primair voorgesteld als een humanist, de laatste vertegenwoordiger van het noordelijk humanisme, dat zijn oorsprong vond in het werk van Gansfort en Agricola. Emmius' grote geleerdheid, zijn volkomen beheersing van de klassieke talen en zijn streven om de geschiedenis te zuiveren van fabels en legenden en enkel te baseren op de bronnen, geven hem het volste recht op die kwalificatie. Een van zijn biografen, J.J. Boer, plaatst daar echter een belangrijke kanttekening bij: 'Al schreef hij [Emmius] keurig Latijn, de humanistische levensbeschouwing is aan zijn diepste wezen vreemd gebleven.' De bewondering voor de oude schrijvers was beperkt:

De antieke schrijvers, die hij las, waren hoofdzakelijk historici, redenaars en dichters, van wie hij de mededelingen van feiten in zich opnam, de vormschoonheid bewonderde, en zeker ook wel gedachten aanvaardde, doch alleen voorzover die zich lieten opnemen in de Calvinistische ideeënsfeer. [...] Er is bij hem een eigenaardige verbinding tussen een streng-dogmatisch en intolerant Calvinisme en een wetenschappelijk en aesthetische bewondering voor de Ouden en ook voor geleerden – mits geen theologen – van een andere godsdienstige richting in zijn eigen tijd.⁸⁴

Van de brede, tolerante en op verzoening gerichte levenshouding van de oudere en nieuwere humanisten is bij Ubbo Emmius niets te merken. Voor zover hij nog humanist is, is hij dat in zuiver zakelijke, technische, instrumentele zin.

Emmius was, zo blijkt uit zijn brieven en strijdschriften, een emotionele man, een gecompliceerde figuur ook. Hij heet 'een man van stroeve ernst', bedachtzaam, zwaar-tillend, zorgelijk, beginselvast – in zijn geval een ander woord voor 'onbuigzaam'.⁸⁵ In de omgang met leerlingen, vrienden en collega's was hij vriendelijk en bescheiden, soms zelfs wat verlegen, maar zodra hij de pen opnam, kon hij ongemeen fel uithalen naar zijn tegenstanders. In de historiografie is vooral die eerste, zachtmoedige kant belicht, maar die andere kant was er ook. Een voorbeeld daarvan is een schotschrift tegen enkele voorstanders van godsdienstige verdraagzaamheid, in 1602 mede door Emmius geschreven. Caspar Coolhaes, een gewezen kartuizermonnik en gereformeerde predikant met spiritualistische neigingen, en Jan Clasen Rolwagen, een geestverwante dijk-bouwer, hadden het bestaan in een *Tsamensprekinge van drie personen over het regireus plaacaat van Groningen* (1601) de nieuwe 'consciëntiewang' van het Groningse stadsbestuur te kritiseren.⁸⁶ Naar hun mening hoorde de overheid zich helemaal niet met de godsdienst te bemoeien. Religieuze pluriformiteit vormde in de ogen van Coolhaes en Rolwagen namelijk helemaal geen bedreiging voor de stabiliteit van de samenleving. Dat was in deze tijd (en ook nog lang daarna) een weinig aangehangen standpunt. Tot in de achttiende eeuw waren de meeste denkers het erover eens dat de orde in een samenleving alleen kon bestaan bij gratie van de religieuze eenheid onder de bevolking. Onder bijzondere omstandigheden kon men andere geloven dan de heersende tijdelijk dulden, bijvoorbeeld om een burgeroorlog te voorkomen, maar het beste zou toch zijn dat alle bewoners van een land tot dezelfde kerk behoorden. Slechts enkelen, onder wie dus Coolhaes en Rolwagen, vonden dat niet nodig en wilden de keuze voor het ene of het andere geloof geheel aan de individuele gelovige over laten.

Het Groningse stadsbestuur en meer nog de kerkenraad konden deze kritiek op het plakkaat van 1601 niet over hun kant laten gaan. Zij vroegen dominee Johannes Acronius een verdedigingsschrift op te stellen en deze kreeg daarbij hulp van zijn vroegere leermeester Ubbo Emmius, die behalve rector van de Latijnse school vanaf zijn komst in Groningen ook ouderling was. In oktober 1602 passeerde hun *Apologia* de stedelijke en de kerkenraad en werd het pamflet bij Gerhard Ketel in Groningen gedrukt, zowel in een Middelnederduitse als in een Nederlandse versie. Niet alleen Coolhaes en Rolwagen kregen ervan langs, ook mensen die hen hadden geïnspireerd moesten het ontgelden, bovenal de kampioen van de tolerantie, Dirk Volkertszoon Coornhert. Volgens Acronius en Emmius was deze 'grootte phantast' de belangrijkste inspiratiebron geweest voor het 'libertijnsche geswets' van Coolhaes en Rolwagen, en 'met sulcken waensinnigen Swarmer' maakten zij graag korte metten.⁸⁷

Rond 1610 baarden niet meer de libertijnen, maar de remonstranten in Holland Emmius grote zorgen. Vooral toen Vorstius in 1610 in Leiden werd beroepen als opvolger van Arminius sloeg Emmius de schrik om het hart. Vorstius was niet zomaar een calvinist met wat afwijkende ideeën over de goddelijke voorbeschikking, hij stond onder verdenking een aanhanger te zijn van het socinianisme. Overall zag Emmius nu gevaar.⁸⁸ Toen in 1611 zijn vriend Johan Witten zijn zoon Gerhard naar Steinfurt stuurde, waar Vorstius tot voor kort hoogleraar was geweest en waar hij nog veel aanhangers had, waarschuwde Emmius hem daarvoor. 'Die plaats bevalt mij niet, maar met het vertrek van Vorstius is Steinfurt nog lang niet gezuiverd.'⁸⁹ Maar ook in Franeker moest men oppassen, want zelfs die stad was inmiddels geïnfecteerd met het socinianisme. Emmius kwam erachter dat een van zijn oud-leerlingen, die op dat moment in Franeker studeerde, een zekere Joachim Joannis, bevriend was met studenten die tot het net opgerolde sociniaanse netwerk behoorden, en hij schreef hem in augustus 1611 een brief waarin hij hem bezwoer zich daarvan los te maken. Hij herinnerde Joannis aan het door hem altijd ingenomen standpunt: 'Ik ben altijd afkerig geweest van de nieuwste denkbeelden, waaruit niets dan zware ellende kan voortkomen.' En hij gaf hem nog een wijze les: 'Onthoud dat de filosofie de theologie moet dienen en haar niet moest beheersen. Je moet met mate filosoferen om goed te filosoferen.'⁹⁰ Ondertussen probeerde Emmius zijn vriend Witten in Kampen ervan te overtuigen dat de enige methode om het gevaar af te wenden was druk uit te oefenen op de Hollandse Staten om Vorstius te ontslaan en om daarna een Nationale Synode te houden ten einde de augiasstal die de gereformeerde kerk was geworden grondig te reinigen.⁹¹ Als Zeeland, Groningen, Friesland en Overijssel in de Staten-Generaal gezamenlijk zouden optrekken, zou Holland het bijeenroepen van een nationale synode niet kunnen blokkeren. Maar voorlopig zat dat er niet in en bleef Emmius in zijn brieven maar klagen over de opmars van de remonstranten en socinianen. Soms was het hem onmogelijk om er over te schrijven 'vanwege het verdriet dat het mij doet',⁹² soms deed hij juist fel zijn beklag over de 'novatores'. Terwijl zij voorgeven gereformeerd te zijn, schreef Emmius in 1613 aan Martinius in Bremen, verdedigen ze zelfs de veelwijverij, ja bevelen zij die aan! 'De zaak zal uitmonden in atheïsme. Ziedaar de vruchten van de studie van de nieuwlichterij.' Om ten slotte in gebed te eindigen: 'God, heb medelijden met de kerk en leidt haar uit deze verwarring van tegenstrijdige meningen terug naar de vriendschappelijke en gezonde eensgezindheid. Amen, amen.'⁹³

Het is te begrijpen dat de bijkans wanhopige Emmius, die zich omsingeld waande door remonstrantse en sociniaanse vijanden – in Leiden, in Franeker en zelfs in Steinfurt – graag meewerkte aan de oprichting van een Groningse instelling voor hoger onderwijs die een bolwerk van rechtzinnigheid moest worden. Hij deed zijn best, leende de Staten zijn diensten en sprak zijn netwerk aan om geschikte hoogleraren te krijgen. Maar tegelijkertijd liet hij keer op keer, vooral aan Witten, weten dat hij ernstig twijfelde aan de haalbaarheid van het plan. Op 9 mei 1613 (er was toen nog niet één hoogleraar benoemd) schreef Emmius aan Witten hoe moeilijk het ging met de oprichting van wat hij toen noemde het gymnasium illustre: ‘Over de uitkomst twijfel ik tot nu toe zeer’.⁹⁴ En in de al geciteerde brief aan Martinius in Bremen uit 1613 liet hij weten dat hij tussen hoop en vrees balanceerde: ‘Over de oprichting van het gymnasium illustre is hier veel discussie en bestaan er veel zorgen. Over het resultaat verkeer ik tussen hoop en vrees.’⁹⁵ De financiën waren het voornaamste probleem. De Staten waren nogal optimistisch in het regelen van de financiën voor de nieuwe instelling. Ze hadden, zo schreef Emmius aan Witten, 4000 gulden uit de opbrengst van de geestelijke goederen gereserveerd en gingen ervan uit dat er snel wat bij zou komen. Over niet al te lange tijd kwamen er namelijk enkele pensioenen vrij die de Staten na de opheffing van de kloosters aan de voormalige abten (en een prioeres) moesten uitbetalen. Het lijkt wel of Emmius suggereert dat de Staten (of enkele machtige heren in de Staten) het plan voor een brede universiteit beslist wilden doordrukken, ook al waarschuwden anderen voor de last die zij zo op zich namen. Hoe dan ook, Emmius vreesde dat het bedrag waar de Staten over meenden te beschikken niet genoeg was, en daarin had hij ook gelijk, want bij de onderhandelingen die met de beoogde professoren werden gevoerd, moesten steeds hogere bedragen geboden worden. Ook waren sommige hoogleraren alleen bereid te komen als er naast hen een buitengewoon hoogleraar werd aangesteld die hen voor een deel van hun taken zou kunnen ontlasten. En steeds gaven de Staten toe; uiteindelijk kwamen er zes (gewone) hoogleraren. Voor Emmius hoefde het allemaal niet zo groots en kostbaar aangepakt te worden (‘tam sumptuosam’).⁹⁶ Het lijkt er sterk op dat Emmius het wel goed had gevonden als er alleen een theologisch seminarium was gekomen, zoals in Friesland in 1584 de bedoeling was geweest, of een hogeschool naar het model van Herborn en Bremen, een gymnasium illustre zonder promotierecht. Al met al maakte Emmius in zijn brieven bepaald niet de indruk dat hij de man was die leiding gaf aan het plan van de Staten om een universiteit op te richten. Hij stond min of meer aan de zijlijn en moest maar afwachten welke kant het op ging.

Uiteindelijk is het universiteitsplan geslaagd en heeft Emmius loyaal meegewerkt aan het vinden van goede docenten. De meerderheid van de nieuwe hoogleraren kwam ook uit zijn kring: Mulerius was een oude vriend, Ravensperger zat geheel op zijn lijn en Huninga was een oud-leerling en degene die hem in 1613 als rector van de Latijnse school was opgevolgd. Deze hoogleraren maakten dat de nieuwe universiteit nadrukkelijk gereformeerd en contraremonstrants was. Mede daardoor hadden de wetten van de universiteit zo’n defensieve toon. Want de gereformeerden, ook al vormden zij de publieke, bevoorrechte kerk, voelden zich (toen en later) eerder een bedreigde minderheid dan de bovenliggende partij.⁹⁷ Degenen die meer op het spoor van het ruime, meer bijbelse dan dogmatische spoor zaten, zoals Pappus von Tratzberg en Joachim Al-

ting, moesten de inrichting van de universiteit uiteindelijk overlaten aan de hardliners. Door het uitgeven van de werken van Gansfort konden zij laten merken dat er nog andere vormende krachten aanwezig waren, maar hun tijd moest nog komen.

Tekenend voor de sfeer waarin de universiteit werd opgericht was ook het feit dat de opening niet werd opgeluisterd met een allegorische optocht, zoals in Leiden in 1575 het geval was geweest. Op 8 februari van dat jaar hadden de inwoners van de Sleutelstad kunnen kijken naar een inderhaast samengestelde stoet bestaande uit symbolische voorstellingen van de vier faculteiten, omringd door de vier evangelisten en door bijpassende geleerden uit de Oudheid, alles gezeten op praalwagens of te paard (en zelfs op een boot). Echte calvinisten stonden argwanend tegenover dergelijke verkleedpartijen, zoals ze ook weinig ophadden met het toneel, dat ze zedenbedervend en immoreel vonden. Terwijl elders in den lande op Latijnse scholen nog volop antieke en moderne toneelstukken werden opgevoerd – toneelspelen werd gezien als een goede oefening in retorica – was Ubbo Emmius daar bepaald afkerig van. Als rector van de Latijnse school in Groningen heeft hij slechts één keer een toneelstuk laten opvoeren, in 1596, maar alleen omdat het stadsbestuur daar zo veel prijs op stelde. Ook onder zijn opvolger is er nog wel eens een toneelstuk opgevoerd, maar wederom als concessie aan de Groningse regenten en dus niet van harte.⁹⁸ Bij de oprichting van de universiteit heette de nieuwe hogeschool weliswaar een ‘oefenschool van de Muzen’ te zijn, maar Melpomene, de muze van de tragedie, was niet welkom.

Dat het uiteindelijk de orthodox gereformeerden zijn geweest die bij de oprichting van de Groningse universiteit de overhand hebben gekregen, zou men kunnen beschouwen als een stap terug in vergelijking met de ruimdenkendheid die in de zestienste eeuw in Groningen aan de dag was gelegd. De grote opgave van de vroegmoderne tijd was het leren omgaan met verschillen, op religieus, politiek en cultureel gebied. De Reformatie, de opkomst van de nationale staten en de intensievere contacten met buiten-Europese beschavingen stelden de traditionele opvattingen over wat een samenleving is ernstig op de proef. Hoe kon men vreedzaam met elkaar blijven omgaan terwijl men er op allerlei terrein toch zulke fundamenteel verschillende opvattingen op na hield?⁹⁹ In het Groningen van de zestiende eeuw had men daar, althans op religieus vlak, een voorzichtig begin mee gemaakt. Lange tijd hadden het stadsbestuur en de plaatselijke geestelijkheid een veelheid van opinies getolereerd zolang de uiterlijke vormen van het katholieke geloof maar gerespecteerd werden. In het begin van de zeventiende eeuw was van die ruimdenkendheid niet veel meer te merken en zeker niet bij de oprichting van de Groningse universiteit. We kunnen dat Ubbo Emmius en de zijnen moeilijk kwalijk nemen. Religieuze eenheid was nog vrijwel ieders ideaal en niemand zag de universiteit als een plaats waar docenten en studenten heersende opinies kritisch tegen het licht moeten houden.

Beter is het om Ubbo Emmius te zien als degene die door zijn combinatie van rechtzinnigheid en geleerdheid voor zowel de nazaten van de bijbelse humanisten als de strikte calvinisten aanvaardbaar was als boegbeeld van de nieuwe universiteit. In de rede die hij op 23 augustus 1615 uitsprak bij het neerleggen van zijn rectoraat verwoordde Emmius de taak van de universiteit op een manier waarin zich zowel de humanist als de calvinist kon herkennen:

Het doel van alle hogescholen moet zijn, dat zij die er opgevoed worden, niet door wetenschap alleen, dat is door de kennis van letteren, kunsten en talen, geleerder worden, maar ook dat zij, met het winnen in geleerdheid, groter en beter worden in godsvrucht en deugd [pietate & probitate reddantur maiores et meliores]. Want er wordt vooruitgang gevorderd, geen teruggang. Die echter in kennis en wetenschap vooruitgaan, maar in vroomheid en goede zeden teruggaan, die gaan inderdaad meer achteruit dan vooruit. Ja, die dit doen, schaden doorgaans veel meer de kerk en de staat, waarin zij treden, dan zij, die geen wetenschap bezitten. Want de wetenschap is bij hen gelijk het zwaard in de hand van een waanzinnige [Est enim scientia in iis, tanquam ensis in manu furentis].¹⁰⁰

Zonder vorming van de zedelijke kwaliteiten van de studenten is de beoefening van de wetenschap een gevaarlijke onderneming. Het is een standpunt dat ook nu nog – maar dan opgevat in niet-religieuze zin – opgeld doet, of zou moeten doen.¹⁰¹

Daarnaast was Ubbo Emmius degene die er door zijn uitgebreid, internationale netwerk voor kon zorgen dat de Groningse universiteit meteen een meer dan gewestelijke betekenis kreeg. Groningen had altijd al de ambitie gehad meer te worden dan de hoofdstad van het gebied tussen Eems en Lauwers. Het pretendeerde, in de woorden van de zestiende-eeuwse Ommelander balling Abel Eppens, ‘een sloet twesen van ganse Nederlant und die poerte van Duyslant’ – een stad tussen beide in die ook deel had aan beide.¹⁰² Weliswaar was in 1536 de beweging ingezet om Groningen meer in te schakelen in het Nederlandse politieke bestel, maar op cultureel terrein waren de banden met de landen ten oosten van de Eems nog altijd heel sterk en ook in taalkundig opzicht stond Groningen nog dichterbij het Duitse achterland dan bij Holland. De omvorming van Oost-Friesland tot een vazalstaat van de Republiek versterkte die banden met het oosten zelfs nog. De Groningse universiteit was daarom van bij het begin meer dan een Groningse universiteit. Zij leidde de juristen, ambtenaren, medici en predikanten op die Stad en Lande nodig hadden, maar zij bood ook alle gereformeerde studenten in binnen- en buitenland een rechtzinnig alternatief voor Leiden en Franeker. Emmius, die in zich het regionale en het bovengewestelijke verenigde, was de man om de Groningse universiteit in de eerste jaren van haar bestaan een vaste plek in het universitaire landschap van de Nederlanden en Noordwest-Duitsland te verschaffen. Ook al is hij niet de eigenlijke stichter van de universiteit, zonder hem zou de universiteit niet van de grond gekomen en een succes geworden zijn.

3 BESTUURLIJK GEZAG EN ACADEMISCHE VRIJHEID

De motieven voor de oprichting van de Groningse universiteit mogen tijd- en plaatsgebonden zijn geweest, de vorm die de instelling kreeg, was tamelijk klassiek. De universiteit telde vier faculteiten, stond onder toezicht van een aantal curatoren en werd bestuurd door de academische senaat, die bestond uit de hoogleraren en werd voorgezeten door een van hen, de rector magnificus. Het onderwijs werd op dezelfde manier gegeven als overal en de taal van het onderwijs was die van de geleerde wereld sinds de vroege Middeleeuwen, het Latijn.

Tegelijk was er een sterke binding aan het overheidsgezag ter plaatse. Ooit waren universiteiten begonnen als autonome corporaties van studenten en docenten, die binnen de stedelijke samenleving een geheel eigen plaats innamen en voor hun financiering van vorst noch kerk afhankelijk waren. Steden, vorsten en kerkelijke gezagsdragers hadden echter steeds meer greep op de universiteiten gekregen, en bisschoppen en pausen zagen er nauwlettend op toe dat er niets werd onderwezen wat in strijd was met de officiële leer van de kerk. De vrijheden die de universiteit aanvankelijk hadden, werden steeds meer ingeperkt en in toenemende mate werd de universiteit een instrument van kerk en staat. Maar de academische vrijheid was niet helemaal verdwenen.

UNIVERSITAIRE MODELLEN

De oudste universiteiten zijn niet gesticht, maar ontstaan.¹ In de elfde en twaalfde eeuw, ontwikkelden zich naast de kathedraalscholen seculiere centra van geleerdheid waar het Romeins recht of de geneeskunde gedoceerd werd. Bologna geldt als de oudste universiteit. Al in de late elfde eeuw (in 1088 vierde men in Bologna het negenhonderdjarig bestaan) hadden daar studenten een aantal docenten ingehuurd om onderwijs te geven in het recht en later in de letteren en de geneeskunde. Eigenlijk waren er zelfs twee 'universiteiten', die van de studenten uit Italië en die van studenten van de andere kant van de Alpen. Deze studenten werden geleid door een studentenrector en enige consilarii of raadslieden, die allerlei vrijheden van de stad wisten te verkrijgen. De hoogleraren werden betaald uit de collegegelden, maar moesten daarvoor wel aan strikte voorwaarden voldoen. En bij plechtige gelegenheden liepen de studenten voor de hoogleraren!² Dit voorbeeld van de 'universitas studiosorum' vond navolging in andere Italiaanse steden, evenals in het Zuid-Franse Montpellier. De universiteit van Parijs daarentegen, die in de twaalfde eeuw ontstond en in 1200 door de paus werd erkend, was van meet af aan een gemeenschap van docenten, die hun kennis aanboden

aan iedereen die naar hen wilde komen luisteren. Dit leverde de docentenuniversiteit op, de ‘universitas magistrorum et scholarium’, een type dat overal ten noorden van de Alpeningang vond. Niemand gebruikte toen overigens voor zo’n instelling het woord ‘universiteit’, zonder toevoeging. ‘Universitas’ sloeg in de Middeleeuwen op elke corporatie of associatie van personen, of het nu ging om de bevolking van een stad, om een gemeenschap van kooplieden of om een gilde. Wat wij tegenwoordig een universiteit noemen, heette toen een ‘studium’ of een ‘studium generale’, terwijl tijdens de Renaissance de term ‘academia’ in zwang kwam.³ In de zestiende eeuw duikt – ook in de Nederlanden – voor het eerst het enkele woord ‘universiteit’ op als aanduiding voor een gemeenschap van docenten en studenten die hoger onderwijs volgen, maar dat blijft een ongebruikelijke term.⁴

De middeleeuwse universiteiten kwamen geleidelijk onder controle van de kerkelijke of wereldlijke overheid. Voor hun vrijheden en rechten waren de universiteiten immers afhankelijk van de paus, de vorst of het stadsbestuur en deze kregen alleen daarom al enige greep op de universiteiten. In Bologna nam de stad op een gegeven moment ook de betaling van de professoren over. Het werd verder gebruikelijk dat een nieuwe universiteit door de kerk of door een vorst werd opgericht. Keizer Frederik II stichtte in 1224 de universiteit van Napels speciaal voor de opleiding van ambtenaren in zijn Zuid-Italiaanse gebieden en studenten uit die streken waren zelfs verplicht in Napels te studeren. Door het verlies van autonomie vervaagde het verschil tussen studenten- en hooglerarenuniversiteiten. In plaats daarvan ontstond een ander onderscheid. In Parijs hadden de docenten zich georganiseerd in faculteiten, die ruwweg overeenkwamen met de disciplines die zij doceerden: de theologie, de rechten, de geneeskunde en, ter voorbereiding op die studies, de vrije kunsten of artes liberales (letteren en wijsbegeerte, maar ook wiskunde). In de universiteit van Oxford, die niet lang na die van Parijs gesticht werd, was het onderwijs daarentegen ondergebracht in ‘colleges’, gebouwen waar docenten en studenten samenwoonden en waar het hele spectrum van wetenschappen werd gedoceerd. Deze universiteit was niet een samenstel van faculteiten, maar een federatie van colleges die alle tamelijk autonoom waren. In die colleges, waar hooguit enkele tientallen studenten huisvesting konden krijgen, was het onderwijs kleinschalig en lag het accent op de bijna individuele studiebegeleiding (‘tutorials’), terwijl in de uit faculteiten opgebouwde universiteiten, met sterk wisselende studentenaantallen, het accent lag op de hoorcolleges. Het Engelse model verbreidde zich in eerste instantie alleen op de Britse eilanden (Cambridge, de Schotse universiteiten) en in mindere mate in Frankrijk, terwijl het faculteitsmodel in het Duitse Rijk de standaard werd.

Maar er ontstonden ook overgangsvormen. Er kwamen bijvoorbeeld universiteiten waar het beginnersonderwijs in ‘colleges’ werd gegeven en waar de hogere wetenschappen faculteitsgewijs werden gedoceerd. Zoiets gebeurde in de vijftiende eeuw in Leuven (gesticht in 1425), waar het onderwijs in de artes liberales ondergebracht werd in vier, later vijf ‘pedagogieën’. Ook kwam het in de zestiende eeuw tot de oprichting van verschillende theologische opleidingsinstituten, waar een geselecteerde groep inwonende studenten onderwijs in de theologie kreeg, met voorbereidend onderwijs in de letteren en wijsbegeerte. De jezuiten stichtten veel van deze ‘colleges’, maar ook de Franeker universiteit was aanvankelijk bedoeld als theologisch seminarium.

De diversiteit nam dus in de loop van de tijd toe, maar gemeenschappelijk bleef dat overal het zogenaamde hoger onderwijs werd gedoceerd, dat wil zeggen het onderwijs in de vrije kunsten, de theologie, de rechten en de geneeskunde. Het was niet nodig dat op een universiteit alle wetenschappen gedoceerd werden, want er waren genoeg universiteiten die als zodanig erkend werden, maar waar om de een of andere reden slechts een of twee disciplines werden gedoceerd. In Italië werd aan de universiteiten geen of nauwelijks theologie gestudeerd (dat bleef een monopolie van de kerk) en de universiteit van Orléans, ontstaan toen de paus het onderwijs in de rechten in Parijs verbood, leidde alleen op in de rechten.

Een tweede kenmerk van een universiteit was (en is) de bevoegdheid om graden te verlenen, dat wil zeggen om doctoren te creëren die aan hun titel bepaalde maatschappelijke rechten kunnen ontlenuen. Dit heet het *jus promovendi*. In de Middeleeuwen konden aanvankelijk alleen de paus en de Duitse keizer een instelling van hoger onderwijs dit promotierecht verlenen, namelijk door de universele geldigheid van de verworven graad te garanderen. Eerst werd de paus gevraagd het recht van doctoren in de theologie om in de eigen universiteit theologie te doceren uit te breiden tot alle universiteiten in de christelijke wereld (het *'ius ubique docendi'*), later werd aan de keizer (formeel de opvolger van de Romeinse keizer) gevraagd iets soortgelijks te doen voor degenen die een graad in het (Romeinse) recht hadden verworven. Al in de dertiende eeuw garandeerden zo de twee enige 'universele' machthebbers in de westerse wereld dat een eenmaal verworven graad overal erkend werd.⁵ Spoedig eigenden echter ook vorsten buiten het Duitse Rijk zich het recht toe om het *jus promovendi* te verlenen.

Door de Reformatie werd het nog ingewikkelder. De protestantse vorsten en steden erkenden de paus niet langer, terwijl de keizer partij werd in de strijd tussen de protestanten en katholieken in het Rijk. Bestaande universiteiten die in luthers gebied kwamen te liggen, hadden daar geen last van; een eenmaal verstrekt *jus promovendi* werd niet meer ingetrokken. Daarom konden bijvoorbeeld Wittenberg en Frankfurt aan de Oder moeiteloos de overgang naar het lutheranisme maken. Voor nieuwe universiteiten lag dat anders. De lutherse universiteit van Marburg werd officieel in 1527 opgericht, maar pas in 1541 was keizer Karel v bereid deze universiteit te erkennen en haar het promotierecht te verlenen. Maar nadat bij de Vrede van Augsburg in 1555 het principe *'Cujus regio, ejus religio'* werd ingevoerd (de regerende vorst bepaalt de confessionele kleur van zijn onderdanen) en de lutheranen gelijke rechten kregen als de katholieken, was dat probleem opgelost.

De introductie van het calvinisme zorgde voor nieuwe problemen. De calvinisten hadden in Augsburg niet dezelfde rechten gekregen als de lutheranen. Voor bestaande universiteiten die calvinistisch werden, was dat wederom geen probleem. Dit gold bijvoorbeeld voor de universiteit van Heidelberg in de Palts. Toen in 1559 keurvorst Frederik III overstapte naar het calvinisme en binnen een paar jaar de lutheranen aan de universiteit plaatsmaakten voor gereformeerden, behield de universiteit de bevoegdheid om graden te verlenen. Hetzelfde gold voor Marburg, dat in 1605 van luthers gereformeerd werd. Maar voor nieuwe stichtingen was het lastig, zo niet onmogelijk om erkenning te krijgen. Noch de paus, noch de keizer wilde daaraan meewerken. In het Duitse Rijk zagen steden en vorsten bij het oprichten van een instelling voor hoger onderwijs in gereformeerde geest daarom meestal maar helemaal af van het aanvragen van

een privilege. Dit leidde tot de introductie van het gymnasium illustre, waarvan die in Herborn en Steinfurt de bekendste zijn (zie het vorige hoofdstuk).⁶

Buiten het Rijk lag de zaak anders. Daar kon men zich wenden tot de landsheer en zelfs toen in 1575 in Leiden een universiteit werd opgericht, in opstandig gebied, deed men alsof dat nog geschiedde uit naam van de Spaanse koning Filips II. Toen de Staten van Friesland in 1585 in Franeker een tweede universiteit naast die van Leiden wilden oprichtten, met jus promovendi, konden de Friezen echter niet dezelfde truc uithalen als de Hollanders tien jaar daarvoor hadden gedaan. Filips II was immers in 1581 afgezworen en niemand had nog zijn plaats ingenomen. Daarop deden de Friese Staten iets ongekenks: ze proclameerden zichzelf tot de soevereine instantie die kon doen wat vroeger de landsheer deed, namelijk het verlenen van het jus promovendi aan een nieuwe universiteit. Voor de rechtsgeleerden in het Duitse Rijk (waartoe de Nederlandse gewesten nog steeds formeel behoorden) was dit ongehoord. Dat nu ook opstandelingen tegen het legitieme gezag van de koning van Spanje ertoe overgingen om universiteiten te stichten, was strijdig met alle regels van het recht. Niet iedereen was er dan ook zeker van dat de graden die de Friese universiteit zou verlenen rechtsgeldig waren. De claim dat ze dat wel waren, moest in ieder geval wel steeds herhaald worden. In 1589, vier jaar na de oprichting, schreef de Franeker student Henricus Nessanus aan iemand in Bremen: 'Deze school (opdat je er niet meer aan twijfelt) is een volkomen academie, voorzien van alle academische privileges. Zij heeft het recht om doctoren, licentiaten en magistrasters in alle disciplines en kunsten te creëren.'⁷ Kennelijk werd daar dus wel degelijk aan getwijfeld!

Die twijfel zou snel verdwijnen. De rechtsgeldigheid van de Franeker graden (trouwens ook die van Leiden) werd heel wat minder problematisch toen instellingen in het buitenland de Gewestelijke Staten in de Republiek als soeverein begonnen te erkennen. Cruciaal was wat er in Genève gebeurde. Daar had Calvin in 1559 een theologisch seminarium opgericht, waar ook rechten werden gedoceerd. In 1592 vroeg het stadsbestuur van Genève van de Franse koning een privilege, maar deze weigerde dat. Daarop wendde het stadsbestuur zich in 1593 tot de geloofsgenoten in de Republiek in de hoop van hen wel de verlangde erkenning van hun graden te krijgen. Stuk voor stuk erkenden de afzonderlijke gewesten, Friesland voorop, toen de rechtsgeldigheid van de in Genève verleende titels – vooral omdat alleen al de vraag uit Genève erkenning van de rechtsgeldigheid van de in de Republiek verleende graden inhield!⁸ Dit was het begin van een geheel nieuw systeem van erkenning van academische graden. Het ging niet langer om erkenning door universele machten, maar om het opbouwen van een netwerk van bilaterale, wederzijdse erkenningen binnen een hoofdzakelijk confessioneel blok: Genève erkende de Nederlandse graden en omgekeerd erkenden de Nederlandse gewesten de Geneefse graden. De Schotten en de calvinisten in Duitsland konden daar zo bij aanhaken.

Binnen de Republiek was nog wel één probleem dat om een oplossing vroeg. Elk gewest erkende binnen haar grenzen maar één universiteit. In Amsterdam kon men daarom geen universiteit oprichten. Dus koos men voor een oplossing die wel wat lijkt op die van de kleinere calvinistische vorsten in het Duitse Rijk: de oprichting van een instelling voor hoger onderwijs zonder promotierecht. Zo kreeg Amsterdam in 1632 (ondanks Leids protest) het athenaeum illustre. Soortgelijke instellingen waren al in het leven geroepen in Harderwijk (1601) en Deventer (1630) en in de jaren daarna zouden er

Afb. 13 Kaart van de Republiek met de universiteiten en illustere scholen die tussen 1575 en 1700 zijn gesticht. Ook de gereformeerde instellingen voor hoger onderwijs in de aangrenzende Duitse gebieden zijn aangegeven. De aangegeven grens van de Republiek is die van 1609.

nog meer volgen. De Utrechtse universiteit, die in 1636 van start ging, begon twee jaar daarvoor als illustere school, zoals de universiteit van Harderwijk in 1648 voortkwam uit de illustere school die in 1600 was opgericht.⁹

Toen de Groningse Staten na de Reductie serieus begonnen te denken aan een eigen universiteit, was het probleem of zij wel het recht hadden zo'n instelling het *jus promovendi* te geven dus wel opgelost. In 1593 had het stadsbestuur van Genève de vraag om erkenning van de graden natuurlijk niet aan die van Stad en Lande kunnen stellen. De stad Groningen was toen immers nog in Spaanse handen. Maar het toont het belang van alleen al de manoeuvre van de Zwitsers dat vijf jaar na de Reductie de Groningse Staten alsnog een reactie (ook positief natuurlijk) naar Genève stuurden.¹⁰ Zo legden de Staten van Stad en Lande bij voorbaat vast dat ook zij de bevoegdheid hadden om een volwaardige, geprivilegieerde universiteit te stichten. Twijfel over de geldigheid van de in Groningen verleende graden is er, voor zover bekend, nooit geweest.

Alles overziende kan men een universiteit dus definiëren als een instelling van hoger onderwijs die de bevoegdheid heeft om academische graden met civiel effect te ver-

lenen, het jus promovendi. Groningen was van meet af aan een universiteit in de volle zin van het woord, dat wil zeggen vanaf 1614, want hoewel Mello Brunsema tussen 1596 en 1601 onderwijs in de rechten heeft gegeven, had hij niet het recht om graden te verlenen.

DE WETTEN

Universiteiten waren een instrument van de staat geworden en daarom werden de wetten of statuten, die de organisatie van de universiteit vastlegden en het leven aan de universiteit reguleerden, zonder voorafgaand overleg met de professoren door de Westelijke Staten afgekondigd. Toen de wetten op 2 maart 1615 door de Staten werden vastgesteld en op 6 maart aan de hoogleraren werden voorgelezen, protesteerden deze wel dat die wetten waren opgesteld zonder dat zij erin gekend waren, maar dit protest haalde niets uit. De Staten bepaalden hoe de universiteit bestuurd werd, niet de professoren. Wel kregen de hoogleraren in augustus 1619 de gelegenheid de redactie van de wetten enigszins aan te passen, een werk dat aan de oude Ubbo Emmius werd opgedragen. Beide versies werden in een register opgetekend, maar alleen de oorspronkelijke versie had kracht van wet.¹¹

Hoe de Staten, of beter gezegd de leden van de voorbereidingscommissie, tot de formulering van de wetten zijn gekomen is niet helemaal duidelijk. Men zou verwachten dat zij goed gekeken hadden naar de wetten die in 1586 voor de universiteit van Franeker waren afgekondigd. De structuur van de Groningse universiteit – met curatoren, senaat, rector en assessoren, vier faculteiten, privileges, ondersteunend personeel – was vrijwel gelijk aan die van Franeker. Maar wie de Friese en Groningse wetten naast elkaar legt, ziet opvallende verschillen.¹²

Wat om te beginnen opvalt, is de tamelijk chaotische volgorde waarin de Franeker bepalingen zijn opgesteld, en de zeer ordelijke wijze waarop dat in Groningen is gedaan. In de Franeker statuten springt men van de financiën naar het gedrag van hoogleraren en studenten, en dan weer naar het lesprogramma en het werk van de rector – en de pedel. De Groningse wetten kennen een logischer opbouw: eerst enkele definities, dan een overzicht van de privileges, vervolgens de manier waarop rector en secretaris van de senaat worden verkozen, daarna de taken van de rector en de voorschriften waaraan de hoogleraren zich bij hun onderwijs dienen te houden, en ten slotte de gedragsvoorschriften voor de studenten – en de taken van de pedel. In de Franeker voorschriften worden functies genoemd – rector, secretaris – waarvan pas verderop de aard wordt vastgelegd. De Groningse wetten ten slotte tellen meer artikelen dan de Franeker statuten (68 tegenover 60 artikelen) en zijn vaak uitgebreider en gedetailleerder. Het is duidelijk dat er over de Groninger wetten meer is nagedacht dan over de statuten in Franeker. Wel is het weer zo dat bepaalde min of meer voor de hand liggende kwesties in de Franeker statuten wel behandeld worden, maar in die van Groningen niet. Zo wordt in artikel 1 van de Franeker statuten gezegd dat de nieuwe academie openstaat ‘in usum patriae exterorumque’, dus ook voor studenten van buiten Friesland. In Groningen vond men dit kennelijk vanzelfsprekend (het feit dat het programma tot ver in het Duitse Rijk was verspreid duidt daar ook al op). Ook valt op dat in artikel 2 van de

Afb. 14 De wetten van de Groningse universiteit, met de handtekeningen van zeventiende-eeuwse hoogleraren. RHC Groninger Archieven.

Franeker statuten staat dat er vier faculteiten zullen zijn: theologie, rechten, geneeskunde en de drie talen plus de vrije kunsten. In Groningen had men dezelfde indeling, maar vond men het kennelijk niet nodig zo iets in de wetten te verankeren. Roepen de Franeker statuten de hoogleraren op goede en nuttige boeken te schenken aan de bibliotheek (artikel 25), over een bibliotheek wordt in de Groninger wetten helemaal niets gezegd.

Belangrijker is echter dat uit de Groninger wetten veel meer een geest van tucht en orde spreekt dan uit de Franeker statuten. De Groninger bepalingen zijn veel specifiek over wat mag en wat niet mag dan de Franeker statuten. Wezenlijke inhoudelijke verschillen zijn er niet. Zowel in Franeker als in Groningen moeten de docenten van de gereformeerde religie zijn, horen de studenten zich netjes en respectvol gedragen, dienen zij 's nachts met een lantaarn ('cum lucerna') over straat te gaan, mogen docenten geen heterodoxe opinies behandelen en kunnen ze, als ze volharden in hun afwijkend gedrag, boetes verwachten of zelfs ontslagen worden. In bepaalde opzichten gaan de Groninger wetten verder dan de Franeker statuten. Terwijl de Friese statuten alleen voorschrijven dat de filosofie zo gedoceerd moet worden dat deze niet in strijd komt met het Heilig Evangelie (artikel 18), bepalen de Groninger wetten dat de filosofen zich ook moeten houden aan Aristoteles en niet mogen doceren over nieuwe stelsels die met Aristoteles strijden (artikel 40). Zeggen de Franeker statuten in algemene termen dat de studenten zich moeten onthouden van opstootjes en samenzweringen (alleen artikel 51 bepaalt dat studenten de rector nooit met meer dan drie of vier tegelijk mogen benaderen), de Groninger academiewetten zijn specifiek en verbieden nadrukkelijk de zogenaamde naties (de 'societates nationales'), studentenverenigingen op basis van

regionale of nationale herkomst, die berucht waren om hun onderlinge gevechten en hun brutale optreden tegenover de academische autoriteiten (artikel 66). Ook is de Groninger bepaling over wat er gebeurt als studenten in botsing komen met de nachtwacht (artikel 64) uitgebreider dan de overeenkomstige bepaling in de Franeker statuten (artikel 42). Docenten die aan huis *privatissima* willen geven (dus onttrokken aan de controle van de collega's en de overheid), moeten daarvoor expliciet toestemming van de rector vragen. Als het om theologische colleges gaat, dient de rector over zo'n verzoek eerst de raad in te winnen van andere theologen (artikel 36). In Franeker ontbrak die bepaling.

Het is evenwel vooral de toon waarop het gezegd wordt die het verschil uitmaakt: waar het in Franeker lijkt te gaan om vermaningen, een oproep om zich goed te gedragen, daar gaat het in Groningen om geboden en verbodsbepalingen. Zowel in Franeker als in Groningen was men ervan doordrongen dat men niet alleen de taak had de studenten kennis bij te brengen, maar ook om hen te beschaven. Hoogleraren namen in dat opzicht immers de taak van de ouders over en toezicht op hun zedelijk gedrag hoorde daar bij. Alles opdat die studenten, zoals het in artikel 44 van de Groningse wetten stond, 'non solum eruditiores, sed etiam meliores fiant' – betere mensen worden. Maar terwijl de Friezen hun studenten met vaderlijke vermaningen tegemoet treden, willen de Groningers hen vooral disciplineren. De Groningers zijn niet alleen strikter in hun bepalingen over het gedrag van studenten en docenten, maar zijn ook realistischer met betrekking tot de onrustige aard van de studenten en de vatbaarheid van docenten voor nieuwerwetse ideeën. Daarom hameren de Groninger bepalingen meer op gezag en autoriteit dan de Friese statuten. De Bestandstwisten, waarbij zowel studenten als docenten zich flink roerden, hadden de Groningers waarschijnlijk wijzer gemaakt.

HET BESTUUR I: CURATOREN

De *Leges Academiae* werden uitgevaardigd door de Staten en moesten het interne leven van de universiteit reglementeren. Wat er dus niet in stond, was de manier waarop de Staten, als het hoogste gezag in universitaire zaken, toezicht wensten te houden op hun creatie. Voor dat toezicht hadden de Staten curatoren benoemd, maar die worden slechts hier en daar in de wetten vermeld. In artikel 8 staat bijvoorbeeld dat de aftredende rector eerst de naam van de nieuwe rector aan de 'Academiae Curatores' moet melden zodat deze de keuze kunnen bekrachtigen. Ook wordt bepaald dat de Staten en niet de hoogleraren de pedel benoemen. Maar hoeveel curatoren er zijn, hoe ze benoemd worden en wat hun instructies zijn, daarover staat in de wetten niets te lezen. Daarvoor moeten we terug naar de besluiten die de Gewestelijke Staten hadden genomen.

Op 26 november 1612, toen het definitieve besluit viel om een universiteit op te richten, hadden de Staten ook besloten

[...] datmen over desen Collegio sall ordonneren ende stellen tot Inspectores ende opsichters vier personen, als twee by der Stadt, ende twee by den Ommelanden te nomineren, opt tractement van elcx vyfftych dalers [75 gulden] jaerlicx, gelijkfals vuyte Clooster upkumpsten te betaalen, wiens last sall wesen, goet regard te nemen ende opsicht te draegen, dat alle saecken tselve Collegium betreffende in goede oirdre, regel ende discipline gehouden wer-

den, ende daer ter contrarie d'Inspectores eenige abusen, disoirdren ende onregeltheyden bemercken, sullen gehalten wesen sulckes den Staeten van dese Provincie te remonstreren, om daerinne versien te meugen werden naer behoiren.¹³

Verder besloten de Staten dat de inspecteurs ook toezicht zouden houden op het onderwijs aan de Latijnse school, overigens zonder de rechten van de stad op dit terrein te willen beknotten.¹⁴ Dit alles werd vastgelegd in de instructie die de Staten op 28 februari 1615 vaststelden.

Als eerste curatoren werden in februari 1615 benoemd burgemeester Frederik Coenders en raadslid Goosen of Gosewijn Schaffer namens de stad, en de jonker Johan Rengers van ten Post en syndicus Scato Gockinga namens de Ommelanden.¹⁵ Dit waren niet zomaar wat lokale regenten. Sommigen hadden heel wat van de wereld gezien en hadden, zonder gepromoveerd te zijn, een degelijke academische achtergrond. De bejaarde burgemeester Coenders, in 1541 geboren op de Coendersborg in Helpman, in het Gorecht, had al in 1557 op zestienjarige leeftijd zijn eerste buitenlandse studiereis gemaakt. Hij was toen door zijn ouders, na ingewonnen advies bij Praedinius, bij wie hij op school gezeten had, samen met zijn broer Everard en een Duitse gouverneur naar universiteiten in Duitsland en Zwitserland gestuurd. Ze liepen college in Tübingen en Bazel, ontmoetten in Worms Melancton, zochten in Zürich enkele vooraanstaande theologen op en schaarden zich in Genève onder het gehoor van Calvijn. In Lausanne leerden zij Frans. In 1567 gingen zij wederom op reis, nu zonder gouverneur, en doorkruisten drie jaar lang Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk; Frankrijk was vanwege de godsdiensoorlogen die daar toen woedden te gevaarlijk. Coenders maakte zelfs een derde reis, maar nu als begeleider van twee neefjes die door hun ouders op reis werden gestuurd 'ad linguam discenda et regiones perlustrandas [om de taal te leren en de vreemde landstrecken te doorkruisen]'. Nu lukte het hem wel Frankrijk te bezoeken. Vanuit het ballingsoord Steinfurt – de familie van Coenders was de nieuwe religie toegedaan – ging het gezelschap via Zwitserland en Lyon, Avignon, Toulouse en La Rochelle naar Parijs. Dankzij een introductie van de al genoemde wiskundige Acronius, een andere oudleerling van Praedinius en op dat moment hoogleraar in Bazel, kreeg Coenders, zoals hij met enige trots in zijn reisverhaal aantekende, toegang tot Petrus Ramus, 'famosum illum rhetorem [die beroemde redenaar]'. Via Londen en Hamburg keerde het gezelschap in augustus 1572 weer terug in Duitsland.¹⁶ Het verbaast niet dat Coenders tot lid van de voorbereidingscommissie van de Groningse universiteit werd benoemd en ook lid werd van het eerste college van curatoren. Aan het gezag van iemand die nog les had gekregen van Praedinius en aan de voeten had gezeten van Calvijn viel niet te twijfelen.

Aan de kant van de Ommelanden deed Rengers van ten Post (1542-1626) niet voor Coenders onder.¹⁷ Ook hij was lid geweest van de voorbereidingscommissie en gold als een halve geleerde. Voor een jonker uit de Ommelanden had hij een uitzonderlijke grote bibliotheek, waar hij ook regelmatig gebruik van maakte. Rengers ging er prat op dat zijn grootvader Gansfort en Agricola nog 'seer familiariter [had] gekent'. Zelf had hij net als Coenders nog les gekregen van Praedinius voordat hij in Leuven en Marburg was gaan studeren.¹⁸ Al vroeg had hij voor het gereformeerde geloof gekozen. Hij was ook een van de voormannen in het verzet van de Ommelanden tegen de suprematie van de stad geweest. In verband daarmee had hij in 1577-1578 zelfs een tijd gevangengezeten in de stad. Na het verraad van Rennenberg was Rengers naar Oost-Friesland en Bre-

Afb. 15 Het zegel van de curatoren van de Groningse universiteit. RHC Groninger Archieven.

men gevlucht, waar hij de tijd had gedood door het schrijven van een kroniek over de geschiedenis van de Friezen tot zijn eigen tijd. Die kroniek was niet alleen een doorlopende kritiek op de katholieken ('mispapen') en de neutralisten, die geen partij wens-ten te kiezen, maar vooral ook een verdediging van de Friese vrijheid tegen de machts-aanspraken van de (op dat moment katholieke) stad Groningen.

In principe werden de curatoren voor één jaar benoemd, maar herverkiezing was mo-gelijk en kwam ook regelmatig voor. De machtige Rengers bleef curator namens de Om-melanden tot 1620. De nieuwe universiteit in Groningen ging hem zeer ter harte, maar het was ook duidelijk dat hij zich tot curator had laten benoemen om ervoor te waken dat de stad een al te grote invloed op de universiteit kreeg. Zijn medecurator Gockinga bleef lid van het college tot 1639, toen zijn zetel werd overgenomen door zijn opvolger als syn-dicus Jodocus Heinsius, die weer tot in de jaren vijftig in functie bleef. Bij de stad wissel-de de bezetting vaker, maar ook daar komen we vaak dezelfde namen tegen. In ieder ge-val was altijd een van de burgemeesters tevens curator van de universiteit. Het ambt van curator was in de 'cursus honorum' van de Groningse regenten een post van gewicht.¹⁹

Een belangrijke taak van de curatoren was om bij vertrek of overlijden van een hoog-leraar aan de Staten een meervoudige voordracht te doen voor de vervulling van de va-cature, waarna de Staten iemand zouden aanstellen. Dat betekende niet dat de overige hoogleraren maar moesten afwachten wie de Staten uiteindelijk benoemden. Als er een vacature ontstond, wendde de senaat zich vaak al uit eigen beweging tot curatoren om op vervulling van de vrijgekomen plaats aan te dringen. Ook voor andere zaken wa-ren de curatoren voor de senaat het gebruikelijke aanspreekpunt om hun belangen te behartigen.²⁰ Maar als zodanig stonden de curatoren toch buiten de academische ge-meenschap. Ze vergaderden ook niet in het universiteitsgebouw, waar de senaat bijeen-kwam, maar op het Provinciehuis of bij de syndicus thuis.²¹ Alleen bij bijzondere ge-legenheden kwamen de heren naar de Broerstraat.

HET BESTUUR II: SENAAT, RECTOR MAGNIFICUS EN SECRETARIS

De senaat – de vergadering van hoogleraren – vormde het hart van de universitaire organisatie. Alleen de gewone hoogleraren waren lid van deze *senatus academicus*; de buitengewone hoogleraren hadden geen toegang, net zo min als de privatdocenten die onbezoldigd speciale colleges gaven (over deze categorieën docenten later meer). De senaat kwam één keer per maand bij elkaar en nam besluiten over alle onderwijskwesties. Ook werd in de senaat gesproken over het vervullen van vacatures na het overlijden of vertrek van een van de collega's. Als een nieuwe collega werd geïntroduceerd, een student promoveerde of als er iets belangrijks te bespreken was, dan voegden de curatoren zich bij de senaat en sprak men van de *senatus amplissimus*.

De bevoegdheden van de senaat en de gang van zaken tijdens haar vergaderingen waren vastgelegd in een apart reglement, de *Leges Curiae*.²² De senaat stelde deze 'wetten' vast op 21 februari 1618 en sindsdien moest elke hoogleraar bij zijn aantreden de wetten eigenhandig ondertekenen. In de wetten stond onder andere dat de hoogleraren gereformeerd moesten zijn en zowel de Heidelbergse catechismus als de Nederlandse geloofsbelijdenis moesten onderschrijven, dat elke vergadering van de senaat moest worden geopend en gesloten met een kort gebed, dat er met meerderheid van stemmen besluiten werden genomen en dat er boetes stonden op ongeoorloofde afwezigheid.

Elk jaar koos de senaat op 16 augustus, een week voor de rectoraatsoverdracht en de viering van de geboortedag van de universiteit, een nieuwe voorzitter, de rector magnificus. De senaat was geheel vrij in zijn keuze, maar in 1642 werd toch besloten bij de keuze van de rector de volgorde van de faculteiten aan te houden, zodat zowel de eer als de last ervan gelijkelijk verdeeld zou worden over de faculteiten – 'ut non minus honore quam onere aequentur'.²³ Deze bepaling kreeg de goedkeuring van de curatoren omdat het om een aanvulling van de wetten van de academie ging, maar later zag men in dat de senaat helemaal niet het recht had gehad om de wetten te wijzigen. Toch bleef de bepaling van kracht. Dat het ambt van rector behalve een eer ook een last was, had niet alleen te maken met de verantwoordelijkheid die op de schouders van een rector rustte, maar ook met het feit dat hij naast zijn bestuursfunctie gewoon zijn onderwijstaak moest blijven vervullen. Daar stond dan wel een extra beloning van vijfenzeventig carolusgulden tegenover, plus een rijksdaalder voor elk diploma dat de rector met zijn zegel bekrachtigde.

De overdracht van het rectoraat was het hoogtepunt van het academische jaar en ging met het nodige ceremonieel gepaard. De overdracht vond altijd plaats op de dies natalis van de universiteit, 23 augustus volgens de oude kalender. Op die dag kwam de *senatus amplissimus* bijeen in de kerk van het voormalige franciscanenklooster tegenover het Academiegebouw, die sinds 1616 was ingericht als academiekerk. De aftredende rector hield een toespraak en overhandigde daarna onder het uitspreken van een vaste formule de attributen van zijn waardigheid aan zijn opvolger: de scepter, het *Album Academiae* (ook wel *Album studiosorum* genoemd), waarin de nieuwe studenten werden ingeschreven, het *protocollum* of notulenboek van de senaat, het groot- en het kleinzegel der universiteit en twee sleutels, de ene van de kerker, de andere van de senaatskamer of *curia*.²⁴ Deze plechtigheid werd omlijst door muziek van een studentengezelschap, de 'studiosi symphoniaci', dat daarvoor een vergoeding ontving. Na de rectoraatsoverdracht

werd de nieuwe rector door een commissie uit de senaat naar zijn (meestal dichtbij gelegen) huis geleid, waar een maaltijd klaarstond voor curatoren en hoogleraren, met, althans in de eerste jaren, hun vrouwen en kinderen. Aanvankelijk gaf de nieuwe rector deze maaltijd op eigen kosten, na 1647 werden de kosten over de deelnemers omgeslagen. Er was toen overigens sprake van een ‘convivium’ alleen voor de collega’s van de rector en hun vrouwen (‘omnes suos collegas et uxoribus’); over kinderen en curatoren werd niet meer gesproken. De curatoren werden echter met ingang van 1681 opnieuw uitgenodigd, misschien ook om het mogelijk te maken – wat sindsdien steeds gebeurde – om de maaltijd uit de kas van de universiteit te betalen. Kennelijk waren sommige collega’s weggebleven toen ze de maaltijd zelf moesten betalen.²⁵

De rector had verregaande bevoegdheden. Hij was het hoofd van de academie, en de hoogleraren waren hem gehoorzaamheid en respect verschuldigd. Als hoogleraren zich buiten de stad wilden begeven, moesten ze hem daarvoor toestemming vragen. De rector onderhield ook het contact met de curatoren en vertegenwoordigde de universiteit naar buiten toe. Hij was verantwoordelijk voor de publicatie van het college-rooster (de *ordo of series lectionum*) en voor het onderwijsprogramma; als een hoogleraar iets nieuws wilde introduceren, moest hij daar uitdrukkelijk toestemming van de rector voor vragen. Ook in andere opzichten hield de rector toezicht op de academische gemeenschap. Als zijn collega’s een boek wilden publiceren, moest de rector daarvoor toestemming geven; geen boek mocht verschijnen zonder zijn imprimatur (hier is overigens niet de hand aan gehouden). Verder zat hij de academische rechtbank voor en beheerde hij de ‘kleine kas’ van de universiteit, het *peculium academicum*. Niet onbelangrijk was ook nog het inschrijven van nieuwe studenten. Maar verreweg het belangrijkste was toch het leiding geven aan de senaat. De rector – en alleen de rector – riep de senaat bijeen, leidde de vergaderingen en bracht besluiten in stemming. Als de stemmen staakten, gaf zijn stem de doorslag.

De rector stond er niet alleen voor. In moeilijke gevallen kon hij terugvallen op twee assessoren, steeds hoogleraren uit andere faculteiten dan de zijne (artikelen 12 en 16). De assessoren werden formeel elk jaar door de senaat gekozen en hadden een ambtstermijn van twee jaar, maar de aftredende rector werd ‘ex lege’ automatisch assessor. Elk jaar trad een van hen af, zodat de facto assessoren vooral oud-rectoren waren.²⁶ Verder kozen de curatoren een permanente secretaris, die de besluiten van de senaat moest optekenen en verder de lijst van curatoren, hoogleraren en ambtsbekleders moest bijhouden (met andere woorden: hij beheerde het archief). Ook was hij belast met de *recensio*, de herhaalinschrijvingen van de ouderejaarsstudenten. Voor elke herhaalinschrijving beurde hij anderhalve stuiver, wat gevoegd bij het honorarium van 50 gulden en een rijksdaalder voor elk diploma dat hij tekende een aardige bijverdienste opleverde. Anders dan de rector hoefde een secretaris niet elk jaar af te treden. De eerste secretaris, Huninga, was in functie van 1614 tot 1619, toen hij rector werd, en in 1620 werd de hoogleraar rechten Nicolaas Lange benoemd tot *secretarius perpetuus* – de bij iedereen geliefde Lange was inderdaad de ideale secretaris.²⁷ Dat duurde overigens maar tot 1643, toen Lange de ene eeuwigheid voor de andere verruilde. Daarna wisselde het ambt wat vaker en kwam de keuze bij de senaat. Een bijzonderheid is dat voor deze functie ook buitengewone hoogleraren in aanmerking kwamen, terwijl zo iemand normaliter niet eens toegang tot de senaat had. Hij moest danwel volgens de in 1651 opgestelde instructie voor de secretaris bescheiden aan het eind van de tafel plaatsnemen, ‘aperto

capite', met ontbloot hoofd. De secretaris vormde samen met de rector en de assessoren het dagelijks bestuur van de universiteit, de *senatus minor*.

In het begin was er nog geen sprake van een decaan van een faculteit of een faculteitsvergadering. De vier faculteiten telden daarvoor simpelweg te weinig hoogleraren. Waren er twee hoogleraren in dezelfde faculteit, dan was een van beiden wel de *professor primarius*, die ook het recht had in een van de huizen te wonen die ten behoeve van de hoogleraren naast het Academieggebouw waren gebouwd.

DE ZEGELS DER UNIVERSITEIT

Een van de belangrijkste, zo niet de belangrijkste functie van een universiteit is het verlenen van graden. Daarvoor had de universiteit een zegel nodig, want elke keer als een graad verleend en dus een diploma afgegeven moest worden, diende de universiteit het document te zegelen, om het zo een stempel van echtheid te geven. Meer nog dan de handtekening van de rector garandeerde dit zegel de geldigheid van het document. Het zegel draagt het wapen van de universiteit – een beeldmerk dat op beknopte wijze haar missie uitdrukt.

De Staten van Stad en Lande stelden op 28 februari 1615 vast hoe het zegel van de universiteit eruit zou moeten zien: 'Item is goet gevonden, datmen sall laeten maecken een Sigillum Academicum met het Provinciewapen, ende int middel een Boeck.' Aldus geschiedde. Het provinciewapen was sinds 1594 een in vier kwartieren ingedeeld schild, zoals gebruikelijk bij huwelijken. De linkerboven- en de rechteronderhoek werden ingenomen door het wapen van de stad. Aanvankelijk was dit het eenvoudige hartschild bestaande uit een wit veld met een groene horizontale balk, het oude familiewapen van de prefect van de bisschop van Utrecht; vanaf 1605 gebruikte men weer de dubbele rijksadelaar met het wit-groene schild voor de borst, een teken dat de stad zich weer onafhankelijker opstelde. De rechterboven- en de linkerbenenhoek bevatten de witte en blauwe schuine balken met elf rode Friese pompebladen, het wapen van de Ommelanden. Dit provinciewapen was al met al een fraaie synopsis van de geschiedenis van het gewest.²⁸ Op dat provinciewapen kwam nu een opengeslagen boek te liggen, de Bijbel, met daarin de tekst: 'Verb. Dni. lucerna pedis nr̄is', of voluit: 'Verbum Domini lucerna pedibus nostris [Het Woord des Heren is als een lamp voor onze voeten]'. Deze tekst (Psalmen 119:105) maakte duidelijk dat aan de Groningse universiteit de docenten en de studenten zich in de wetenschap zouden laten leiden door het Woord van God.

Ook de faculteiten hadden een zegel. De theologische faculteit gebruikte hetzelfde beeld en dezelfde tekst als de universiteit als geheel, de juridische faculteit had een geblinddoekte vrouw met zwaard in de rechterhand, een weegschaal in de linkerhand en op haar schoot een wetboek, en de medische faculteit koos voor een zittende Asclepius met slangenstaf en aan zijn linker- en rechterhand respectievelijk een opspringende hond en een kleine haan. De filosofische faculteit ten slotte voerde in haar wapen een hemelglobe op een voetstuk.²⁹

PERSONEEL

Volgens de *Leges Academiae* bestond het lichaam van de universiteit uit twee leden: de docenten en de studenten. Maar de universiteit had ook personeel in dienst, al ging het niet om veel. Het belangrijkste – hij werd ook enkele malen in de wetten genoemd – was de pedel, de dienaar van de rector. Overal waar de rector ging, moest de pedel hem als een schaduw volgen.

Hij sal gehouden zijn op de Heer Rectorem Magnificum te passen, ende hem, als sijnen dienaar van achteren te volgen, soo dikwijls als hij gaet offte komt van eenige publieque acte, met name, wanneer hij gaet nae de predicatie, tegelijk tot de lessen offte disputatiën, item tot de Heeren Curatoren.

Aldus de instructie van de pedel.³⁰ Opvallend is dat hij, mits uitgenodigd door de rector zelf, ook aanwezig mocht zijn bij het feestmaal na afloop van de rectoraatsoverdracht, maar dan zonder vrouw en kinderen. Op voet van gelijkheid gebeurde dit natuurlijk niet, want in een aanvullende instructie uit 1645 staat dat de pedel ‘in Promotie offte andere inaugurele maelyden, den heer Rectori Magnifico, ende alle de andere heeren Professoren aen de Taefel [moet] dienen’.³¹ Als de pedel bij academische plechtigheden de stoet van curatoren en hoogleraren voorging, droeg hij een rijkversierde zilveren staf (in februari 1615 was tot het maken van deze staf besloten). De staf werd bekroond door een zeshoekige knop met daarop een beeldje van Minerva, met helm, speer en

Afb. 16 Het wapen van de Groningse universiteit in zijn oudste vorm. Titelblad van de rede waarmee Hermann Ravensperger op 23 augustus 1616 de Academiekerk inwijdde. Bij deze gelegenheid werd het wapen van de Groningse universiteit voor het eerst gedrukt. Universiteitsbibliotheek Groningen.

schild. Op de zes kanten van de versiering stonden de wapens van de academie en de provincie, de symbolen van voorzichtigheid, matigheid en rechtvaardigheid en de tekst: ‘Academiae huius ceptae Anno MDCXIV Augusti die XXIII Sceptrum hoc factum curante Ubbone Emmio Magnifico Rectore primo [De scepter van deze academie, opgericht in het jaar onzes Heren 1614, de 23ste augustus, is gemaakt onder toezicht van Ubbo Emmius, de eerste rector magnificus]’.

De werkzaamheden van de pedel, die werd benoemd door curatoren, waren zeer verschillend. Bij academische plechtigheden ging hij, gehuld in een toga en met de scepter als teken van academische waardigheid in de hand, de stoet van rector en hoogleraren voor. Maar doorgaans was hij te vinden in het Academiegebouw. Hij was een soort inwonende conciërge die het gebouw schoon hield, voor de rust zorgde en erop lette dat de klok van de universiteit niet voor of achterliep. Aan de hand van die klok kondigde hij ook het begin en het einde van de colleges aan. Mocht er iemand door de universitaire rechtbank tot een gevangenisstraf zijn veroordeeld, dan sloot de pedel de ongelukkige op in de universitaire gevangenis en was hij gedurende een aantal dagen ook cipier. Als er studenten uit den vreemde kwamen, moest de pedel hen naar de rector brengen om zich bij hem te laten inschrijven en samen met de secretaris was hij belast met de *recensio* van de studenten die er al waren.³² Hij kende hen waarschijnlijk beter dan de rector of de secretaris, wist waar ze uithingen en kon hen indien nodig op laten sporen. De eerste pedel was Winolt de Groen alias Winold Wermeri.³³

Er waren ook anderen die voor de universiteit werkten, ook al werden zij niet in de wetten genoemd. De eettafel voor de arme studenten, de *burse*, waarover later meer, werd uitgebaat door een *oeconomus*, die niet in dienst was van de universiteit of de Staten, maar zich wel naar de aanwijzingen van de rector had te richten. De prijzen die hij voor de maaltijden vroeg en de spijzen die hij opdiende, werden nauwlettend in de gaten gehouden. Verder was er een academie-

Afb. 17 Pedelstaf uit 1615 (detail). Universiteitsmuseum Groningen.

bode, die in opdracht van de curatoren stukken en akten rondbracht en ook de salarissen aan de hoogleraren en beampten uitbetaalde. Omdat deze bode geld en vertrouwelijke stukken moest rondbrengen, moest hij wel een borg stellen. In 1617 stelden bijvoorbeeld de pottenbakker Karst Thomassen en Hendrikje Iddekinge zich tot een bedrag van 400 daalder garant voor bode Thomas Karstens, zoon van de eerste en kleinzoon van de tweede. Bij academische optochten liep de bode achteraan in de stoet om het opdringerige volk op een afstand te houden; hij droeg dan geen toga, maar een apart kostuum, een 'livrey mantel'.³⁴ De academiebode moet niet verward worden met de studentenbode, die door de studenten werd betaald voor de diensten die hij voor hen verrichtte. Hij moest een borg stellen van 'slechts' 100 daalder.³⁵

Voor het drukwerk van de universiteit was een academiédrukker aangewezen. Nu had Groningen op het gebied van het drukwerk geen grote reputatie; Groningen was geen boekenstad zoals Zwolle of Deventer.³⁶ Het duurde tot 1596 voor zich een drukker in Groningen vestigde, en pas in het begin van de zeventiende eeuw komt het boekbedrijf goed op gang. In 1601 verplaatste de drukker Gerhard Ketel zijn bedrijf van Franeker naar Groningen en kort daarop kreeg hij concurrentie van Johannes van de Rade, ook uit Franeker. Beiden drukten voor de Staten en de stad. Ketel overleed in 1607, waarna zijn weduwe het bedrijf verkocht aan Johannes Sas, met wie zij ook in het huwelijk trad. Sas drukte ter gelegenheid van de oprichting van de universiteit de werken van Gansfort, alsmede een heruitgave van het Groninger godsdienstgesprek uit 1523 en hij werd op 28 februari 1615 ook door de Staten aangewezen als academiédrukker:

Om de studien beter te bevoirderen, is goet gevonden, datmen aen Hans Sass, der Provincie ordinaris drucker, tot subsidie van het drucken der theses voer elcke publicque disputatie van wegen der Provincie sall geven twee dalers [3 gulden], en eens des jaers voer torff ende brandt die summe van twintich dalers [30 gulden]; mits dat hy van elcke drucke soe van boecken als van theses twee copien voorde provinciale Bibliothecque sall leveren.³⁷

Sas verzorgde sindsdien ook het drukwerk voor de Latijnse school en gebruikte daarvoor het beeldmerk van de universiteit!³⁸ In de loop van de tijd werden de afspraken met de drukker steeds specifiek en in 1652 stelden de curatoren op voorstel van de senaat een aparte instructie voor de drukker op, met gedetailleerde bepalingen omtrent oplage, grootte en kosten van de disputaties en het programma der lessen.³⁹

Een bijzonder voorrecht van de universiteit was ten slotte nog dat elke openbare boekverkoop in de stad moest plaatsvinden in de lokalen van de universiteit. Daarvoor had de universiteit een zogenaamde auctionaris in dienst, ook wel 'boekholder van de auctien' genoemd. Hij voerde de administratie bij de verkoop en trad op als veilingmeester, een taak die later de pedel toeviel. Bij elke verkoop vloeide een deel van de opbrengst naar de auctionaris en naar de senaat – waarbij wel een verschil werd gemaakt tussen de verkoop van de boekerij van een gewone burger en die van een hoogleraar; in het laatste geval hoefde de verkoper, meestal de weduwe, minder af te dragen. Omdat het hier weer om behoorlijke bedragen kon gaan, moest ook de auctionaris een borg stellen, en wel – aldus het reglement uit 1685 – 3000 gulden!⁴⁰

Of de Groningse universiteit van meet af aan ook een schermmeester en een dansmeester kende, is gezien de gereformeerde signatuur van de academie twijfelachtig. Natuurlijk werden er in Groningen degens getrokken, en gedanst werd er ook,

maar dit viel dan buiten bereik van de hoogleraren en de rector. Pas in het midden van de zeventiende eeuw duiken er zogeheten ‘*maîtres de cérémonies*’ op, die zich bij de universiteit als student inschreven om te kunnen profiteren van de privileges. Ook met het onderwijs in de moderne talen (Frans en Duits; over Engels hoort men nooit) bemoeiden de hoogleraren en de curatoren zich niet. Het stond studenten vrij daarvoor hun diensten aan te bieden, maar aanmoediging van de universiteit kregen ze niet. Wel noteerde rector Matthias Pasor op 21 augustus 1634 dat de student Augustinus Ferenberger uit Neurenberg vroeger in Leipzig Italiaans en Frans had gedoceerd. ‘*Docuit antehac linguam italicam et gallicam in academia Lipsensi*’ – en dat was wat hij waarschijnlijk ook in Groningen wilde gaan doen.⁴¹ Hoe het ten slotte stond met het vrouwelijke personeel, dat wil zeggen de onbetaalde vrouwen en dochters van de pedel, de bode, de *oeconomus* en de drukker, daarover vermelden de reglementen niets, maar dat ze er zijn geweest lijkt geen twijfel.

PRIVILEGES EN VRIJHEDEN

Om studenten naar Groningen te lokken was het essentieel dat hun ook enkele privileges in het vooruitzicht werden gesteld, vrijheden die de studenten geldelijke voordelen verschafte en hun ver van huis toch een veilige en beschermde omgeving garandeerden. In de *Leges Academiae* werden deze privileges, die zowel docenten als studenten in Groningen genoten, expliciet opgesomd. De Staten beloofden bescherming van iedere academieburger, verklaarden dat hoogleraren en studenten waren vrijgesteld van tol- en kraangelden (invoerrechten), dat ze waren vrijgesteld van de medewerking aan publieke werken, in het bijzonder het versterken van de vestingwerken, en dat zij geen wacht hoefden te lopen. Een belangrijk privilege dat studenten in Leiden en Franeker wel hadden maar in Groningen niet, was de vrijdom van accijns op bier en wijn. In Franeker mocht elke hoogleraar voor eigen gebruik per jaar twee okshoofden wijn (ongeveer 450 liter) en twaalf tonnen (18 hectoliter) vreemd bier inslaan zonder daar belasting over te hoeven betalen, terwijl in Leiden studenten waren vrijgesteld voor tachtig stoop (bijna 200 liter) wijn en zes vaten bier, en zelfs meer als ze een eigen huishouding hadden. Studenten die in 1615 uit Holland en Utrecht gekomen waren om in Groningen te studeren, wensten die vrijheden ook in Groningen te krijgen en oefenden daarvoor druk uit op de hoogleraren. Het protest werd evenwel in de kiem gesmoord en het verzoek werd afgewezen. Maar het jaar daarop kwamen enkele Oost-Friese en Duitse studenten in touw, die in vlugschriften (‘enige geaffigeerde seditieuze zedulen’) andermaal uitbreiding van de privileges eisten. Ook zij meenden daar recht op te hebben. Zij vroegen curatoren en hoogleraren om ‘intercessie bij die Staten van dese Provincie om entlick eenmael te bekomen die in programmate publico belovede immuniteiten van bier ende wijn’. De senaat ging daar niet op in en de gevraagde vrijdom van bier en wijn werd niet gegeven.⁴²

Verreweg het belangrijkste privilege was dat academieburgers die zich aan enig vergrijp schuldig hadden gemaakt niet voor de burgerlijke rechter in de stad hoefden te verschijnen, maar berecht werden door rechters uit de universiteit, het *forum academicum*, ook wel de academische vierschaar geheten. Dat was wat de universiteiten in de

Middeleeuwen en vroegmoderne tijd onder academische vrijheid verstonen. Al in 1154 of 1155 had de Duitse keizer Frederik I Barbarossa de studenten en docenten in Bologna gevrijwaard van de toen gangbare praktijk van de *repessaille* (het oppakken van vreemdelingen om een van hun landgenoten die zijn schulden niet betaalde, alsnog te dwingen zulks te doen – een soort gijzeling dus). Ook had hij de studenten volledige bewegingsvrijheid toegestaan en verordonneerd dat zij niet onderworpen waren aan de stedelijke rechtbank. Ook de paus sprong soms in de bres voor de studenten. Toen de stad Bologna in 1217 probeerde de studentenrectoren te dwingen te zweren dat zij de stad niet met hun aanhang zouden verlaten (om elders een universiteit te beginnen), weigerden deze en kregen ze daarbij de steun van de paus. De maatregel, verklaarde de kerkvorst, zou ingaan ‘*contra libertatem scolarium*’, tegen de vrijheid van de studenten. De stad moest daarom (voor die keer althans) inbinden.⁴³

De vrijheden die Frederik I de studenten had gegund, werden opgenomen in het *Corpus Juris Civilis* en daardoor konden ook studenten in andere universiteiten zich erop beroepen. Zo werden die vrijheden een regulier onderdeel van de privileges van de universiteit en werd de academische gemeenschap steeds meer een gemeenschap met eigen rechtspraak. Ook in de universiteiten in de Republiek was vrijwel altijd sprake van een academische rechtbank, al verschilde de precieze samenstelling van universiteit tot universiteit. Alleen Utrecht had geen eigen rechtbank, maar dat was de uitzondering die de regel bevestigde: een universiteit hoorde haar burgers zelf te kunnen be-rechten.

Het bestaan van zo’n rechtbank moet voor studenten uit den vreemde (en voor hun ouders) een geruststellende gedachte zijn geweest. Iedereen die ver van huis voor het gerecht moest verschijnen, in een omgeving waar men weinig mensen kende die bescherming en ondersteuning konden bieden, had er belang bij dat zijn zaak voorkwam in een college dat nadrukkelijk rekening hield met achtergrond, leeftijd en bijzondere omstandigheden van de aangeklaagde, en dat deden de hoogleraren. Zij beschouwden de studenten als jongelingen die nog niet naar de normen van de volwassenen mochten worden beoordeeld en over wie zij ook een soort vaderlijk gezag uitoefenden. Zij traden tijdelijk in de plaats van de ouders (‘*in loco parentis*’). De Groningse senaat nam die rol hoogst serieus en vaardigde regelmatig plakaten uit waarin zij de studenten maanden zich van ongeregelheden en ongepast optreden te onthouden. Op 11 juni 1635 besloot de senaat bijvoorbeeld ‘dat die here Magnificus een programma sall believen an te schlaen om aff te laten a comptationibus, grassationibus, provocationibus, stricti-onibus gladiatorum, percussionibus, pennialibus, societatibus nationalibus’ (de studenten moesten zich dus onthouden van drinkgelagen, relletjes, provocaties, het krassen met de zwaarden, vuistgevechten, ontgroeningen en mochten niet meedoen aan regionale studentenverenigingen).⁴⁴ Als studenten zich desondanks alle vermaningen toch schuldig maakten aan zulke vergrijpen tegen de zedelijkheid, kon de senaat hen veroordelen tot bijvoorbeeld een geldboete. In 1623 kregen zeven studenten een boete van samen 21 gulden omdat zij ‘buyten consent vande Academie hebben comedien gespelet’ – alsof de senaat ooit toestemming zou geven voor zulk zedenbedervend vermaak.⁴⁵

De academische rechtbank werd in Groningen gevormd door de *senatus minor*. Als er tegen de uitspraak van dit college beroep werd aangetekend, moest de senaat er als geheel over beslissen en tegen dat oordeel was dan nog beroep mogelijk bij de *senatus*

tus amplissimus.⁴⁶ Aanklachten werden zoveel mogelijk schriftelijk behandeld; het horen van beschuldigden en getuigen werd voor de zwaardere gevallen bewaard. Waren er burgers bij betrokken, dan werden deze door de burgerlijke rechter gehoord en kreeg de academische rechtbank daar een verslag van. Advocaten werden in de regel niet ingeschakeld, maar desgevraagd wel toegelaten. De vierschaar behandelde alle mogelijke vergrijpen: beledigingen, pesterijen, ingegooide ruiten, aanrandingen, verbroken trouwbeloften, verwondingen, schulden, valsheid in geschrifte, diefstal enzovoorts. De werking van de rechtbank was dus in principe niet beperkt tot civiele zaken, maar omvatte ook misdrijven, althans voor zover er geen lijfstraffen op stonden. Gevallen van moord en doodslag werden aan de burgerlijke rechters overgelaten, maar wel had de senaat het recht van eerste onderzoek om te bepalen of het misdrijf onder zijn jurisdictie viel of onder die van de stad. Als de hoogleraren maar enige twijfel hadden of er wel van moord of doodslag sprake was, wilden zij deze zaken zelf afhandelen. Ook ten aanzien van de personen die voor de academische rechtbank mochten of moesten verschijnen trok men de kring nogal wijd. Niet alleen de studenten en de docenten (met hun vrouw en kinderen), ook alle andere academieburgers, dat wil zeggen de beampten van de academie, tot en met de universiteitsdrukker, vielen onder de jurisdictie van de academische vierschaar. In de meeste gevallen ook hun vrouw overigens, want het kwam voor dat deze tijdelijk de taak van haar man overnam.⁴⁷ Gezien de ruime kring van mensen die onder de academische rechtspraak vielen, en de onrustige en soms baldadige aard van het studentenvolk verbaast het niet dat het spreken van recht binnen de academie een tijdrovende aangelegenheid was. Er kwamen heel veel zaken voor het gerecht en omdat de rechtbank haar taak zeer serieus opvatte, duurden sommige zaken ook bijzonder lang. Jonckbloet verwijst naar een zaak uit 1689, die ging over een dode hond, maar die niettemin vijftien zittingen in beslag nam. Een geschil tussen een student en de vrouw van professor Pijnacker speelde zich af tussen januari 1617 en oktober 1618 en kwam pas ten einde na twintig zittingen.⁴⁸

De vierschaar beschikte over verschillende middelen om degene te straffen die in het ongelijk werd gesteld. Men kon beslag leggen op goederen, boetes opleggen, iemand tijdelijk in het gevang opsluiten en heel lastige klanten ook voor een bepaalde tijd of voor altijd van de universiteit verwijderen of de stad laten uitzetten (*relegatio*). Ook uit het inschrijvingsregister werd zijn naam dan verwijderd. Zo werd bij Johan Hoijer van der Vehr, een student uit Westfalen die op 22 november 1628 ingeschreven was, genoteerd: 'Ob improbam vitam, quam secutus est funestus exitus, expunctus est [hij is verwijderd vanwege zijn onbetamelijk leven, dat ook tot zijn dodelijk einde heeft geleid].' Hetzelfde overkwam Cornelius Dammen uit Zutphen, ingeschreven op 20 april 1629 en ook van de universiteit verwijderd: 'Ex decreto senatus ob improbitatem et ob fori academici renunciationem expunctus est. [Hij is vanwege zijn schaamteloos optreden verwijderd volgens het besluit van de senaat en het verslag van het forum academicum]' De *relegatio* werd ook openlijk aangeplakt, en wel in het poortje van het Academiegebouw. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de Oost-Friese theoloog Henricus Georgii, die op 12 december 1657 ingeschreven was, maar een klein jaar later weer uitgeschreven werd: 'nomenque eius valvis Academiae est affixum 13 Novemb. 1658 [en zijn naam is op 13 november 1658 aan de academiepoort aangeplakt]'.⁴⁹ Soms deed zich een klein probleem voor. In 1657 werd de student Arnoldus Averscamp wegens menigvuldige

schanddaden en vooral een verkrachting van een negenjarig meisje voor de vierschaar gedaagd. Hij verscheen niet en daarom besloot de senaat zijn naam uit het *Album* te schrappen en dat ad valvas bekend te maken. Toen bleek dat Averscamp zich helemaal niet ingeschreven had!⁵⁰

Overigens strafte de academische vierschaar niet alleen; zij nam de student ook wel eens in bescherming tegen inhalige burgers. In 1650 moest de senaat een schikking treffen tussen een student uit Lijfland, jonker Wilhelm Croneman, en zijn vele schuldeisers, maar in het vonnis pakte de senaat ook die schuldeisers aan omdat zij soms exorbitante rentetarieven hadden gehanteerd of regelrecht fraude hadden gepleegd. De uitbater van de kaatsbaan, Jacob van Haeren, had bijvoorbeeld 527 gulden van Croneman te goed, voor tabak, bier, kaarsen, ballen en dergelijke, maar deze Van Haeren werd

ernstelick vermaenet, hiernamaels geen studenten meer gelt te leenen, bier gelaegen te borgen, ende anders aen te haelen, wante man albereits bemerckt syn sinister bedrijff in het anteckenen op syn boeck den 31 April en den 31 September, daer beyde de maenden maer dertig dagen hebben.⁵¹

De senaat zou, als ‘voorsorger en mombaer [voogd] der studenten’, het bedrog van Van Haeren en anderen ‘inbrengen daer het behoort’.⁵²

De senaat strafte studenten als zij zich aan vergrijpen hadden schuldig gemaakt, maar deed dat met wat Jonckbloet noemt ‘vaderlijke zachtheid’.⁵³ Heel vaak bleef het bij een eenvoudige vermaning om het leven te beteren. Als er een boete werd opgelegd, was deze niet hoog. In het gevang mocht de veroordeelde student bezoek ontvangen en door het bezoek meegebrachte dranken en spijzen nuttigen. Het op water en brood vastzetten was echter een mogelijke verzwarende straf als het in het gevang wat al te vrolijk werd. In 1657 werd zelfs elk bezoek verboden, maar uit het feit dat dit verbod in 1689 moest worden herhaald blijkt wel dat het niet streng werd nageleefd. Wie voorgoed van de universiteit verwijderd werd, kon later, na betoond berouw, weer terugkeren.

Over de werking van de academische rechtbank is veel geklaagd; de straffen zouden te laag zijn en er was twijfel aan de onafhankelijkheid van de rechters. De boetes die de vierschaar oplegde, kwamen soms de armenkas ten goede, maar meestal de hoogleraren, degenen dus die de boetes oplegden. Jonckbloet kon er in 1864 dan ook weinig goede woorden meer voor vinden. Hij heeft het over de ‘geest van slapheid’ die in de zeventiende (en achttiende) eeuw in de academische rechtspraak heerste, en toont met tal van voorbeelden aan ‘hoe weinig in de regel de straffen in overeenstemming waren met de overtredingen’. Zijn conclusie is dan nog mild geformuleerd: ‘Het Forum was [...] een wezenlijk privilege, of het evenwel wezenlijk goed deed, of de burgerij der stad, of de publieke moraliteit er door gebaat werden, is eene andere vraag’.⁵⁴ Maar het rechtsbesef van de negentiende-eeuwse liberaal verschilde nogal van dat van de burgers uit zeventiende eeuw. De samenleving was in hun ogen niet opgebouwd uit individuen die in principe gelijk voor de wet waren, maar uit corporaties, gemeenschappen en communale verbanden, die elk aan hun bijzondere omstandigheden aangepaste rechtsregels kenden. Voor studenten gold dan dat men rekening hield met het feit dat deze studenten nog tussen jeugd en volwassenheid verkeerden, dat jeugdzonden de toekomstige elite niet nagedragen moesten worden en dat het ook voor de bevordering

van de studie niet goed was al te streng te straffen. Om die reden moest men, zoals het in de wetten stond, 'meer rekening houden met redelijkheid en billijkheid dan met de starheid van het strenge recht' (artikel 23). Taak van de universiteit was niet alleen het bijbrengen van kennis en kundigheden, maar ook het opvoeden en beschaven van de studenten. Zoals in de opvoeding het uitdelen van strenge straffen niet altijd de aangewezen weg was om van jeugdigen verantwoordelijke en zelfstandige burgers te maken, gold dit ook bij het spreken van recht in universitair verband. De academische rechtbank drukt daarmee een wezenlijk kenmerk van de vroegmoderne universiteit uit: zij is niet alleen een opleidingsinstituut, maar ook een morele gemeenschap.⁵⁵ Dat niet iedereen daar altijd naar handelde, dat er regelmatig misbruik werd gemaakt van de mildheid van de academische rechters en dat die rechters misschien al te vaak uit oneigenlijke motieven te slap optraden – dat is weer een heel andere kwestie.

4 OPGANG (1614-1640)

Niet elke nieuwe universiteit wordt een succes. De oprichters van de Groningse hogeschool hadden alle moeite gedaan om studenten te trekken, maar of de studenten werkelijk in redelijke aantallen zouden komen, moesten zij nog maar afwachten. Of die studenten daarna ook zouden blijven, hing vervolgens weer af van het peil van het onderwijs dat zij in Groningen kregen, en de kwaliteiten van de aangetrokken hoogleraren. De founding fathers hadden hun best gedaan en een hooglerarenkorps samengesteld dat bestond uit oude zekerheden en nieuwe beloften. De eerste kwarteeuw moest uitwijzen of de universiteit levensvatbaar was.

EEN EXPANDERENDE STAD

De auteur van het Eeuwig Edict had de stad Groningen uitbundig geprezen. Hij roemde

[...] de voortreffelijke geschiktheid van deze plaats die we kunnen beschouwen als van nature bestemd tot woonplaats van de Muzen. Want de lieflijke ligging is vermaard, de lucht is er zuiver en gezond, de voorziening van elk soort voedsel is er overvloedig en gemakkelijk, en geschikte gastverblijven en andere zaken die daarop betrekking hebben zijn rijkelijk voorhanden.¹

Dat was natuurlijk grotendeels reclame, maar niet alleen reclame. De studenten die zich vanaf maart 1615 inschreven, troffen een stad aan die bruiste van nieuw leven, een stad die aan het begin stond van een nieuwe periode van expansie.

In het decennium voorafgaande aan de oprichting van de hogeschool leken de verhoudingen tussen de stad en de Ommelanden en tussen de stad en de Unie grotendeels genormaliseerd. Resultaat hiervan was dat in 1608 met geld uit Den Haag begonnen kon worden met de versterking van de zuidelijke muur van de stad, daar waar de stadswal het zwakst was en de aanvallen van een vijandelijk leger het gevaarlijkst waren. In 1612 kwamen die zuidelijke vestingwerken gereed. Maar dit was nog maar het begin. Groningen was cruciaal voor de verdediging van de Republiek in het noordoosten en moest daarom een groot garnizoen kunnen herbergen. Om die reden werd een grote uitleg aan de noord- en oostzijde van de stad ontworpen, waardoor, na voltooiing, het omwalde oppervlakte verdubbeld zou zijn. De aarden wal zou zeven kilometer lang worden, en zeventien 'dwingers' (bastions), zeven gewone en vijf waterpoorten tellen. De hoofdstraten uit de oude stad werden doorgetrokken en vormden met de nieuwe

dwarsstraten een soort schaakbordpatroon. In het centrum van de uitleg werd ruimte vrijgehouden voor een nieuwe kerk. Het zou allemaal een beetje te veel van het goede blijken en veel terreinen bleven nog lang in gebruik als boomgaarden, bleekvelden en groentetuinen. Tot in de negentiende eeuw zou de nieuwe uitleg als een slobberig pak om de oude stad zitten.² Maar dat bleek dus pas later. In 1615 begonnen de werkzaamheden met de bouw van een nieuwe Boteringepoort en nog vele jaren zou het getimmer niet van de lucht zijn.³

Ook het gebied waar de stad de jurisdictie over had, nam in deze tijd fors toe. Vanouds regeerden raad en burgemeesters over de stad en een groot buitengebied, het Gorecht, dat zich uitstreckte over de noordelijke uitloper van de Hondsrug en het lage land ten oosten daarvan. Daarnaast zwaaide de stad de scepter over het aangrenzende Oldambt. De helft van het gewest stond zodoende al onder gezag van de stad en was alleen via haar vertegenwoordigd in de Gewestelijke Staten. In 1619 kwam daar nog eens Westerwolde bij. Deze zandstreek maakte geen deel uit van Stad en Lande, maar was een generaliteitsland, waar net als later in Zeeuws-Vlaanderen, noordelijk Brabant en delen van Limburg de Staten-Generaal de soevereine rechten uitoefende. Maar de stad Groningen kocht in 1619 de heerlijke rechten in dit gebied van de Hollandse koopman Willem van den Hove, die deze rechten eerder had gekocht van de nazaten van de graaf van AreMBERG.⁴ Net als voor 1498 waren bestuur en rechtspraak, met bijbehorende opbrengsten, in Westerwolde nu weer in handen van de stad Groningen.

Het Gorecht, het Oldambt en Westerwolde waren niet alleen van belang vanwege de opbrengsten uit deze gebieden, maar vormden ook een springplank voor de ontginning van de uitgestrekte veengebieden tussen Westerwolde en het Drents Plateau. Voor 1600 was in het Westerkwartier en in het Gronings-Drentse grensgebied al op bescheiden schaal sprake geweest van turfwinning. Door de troebelen in de jaren tachtig en negentig van de zestiende eeuw was dat werk stil komen te liggen. Maar na het sluiten van het Twaalfjarig Bestand en in het vooruitzicht van een blijvende vrede werd de vervening opnieuw ter hand genomen, nu onder regie van de stad, die inmiddels de grootste grondbezitter in de streek was geworden.⁵ De groeiende vraag naar goedkope brandstof in Holland en in de Noord-Duitse steden maakte grootscheepse ontginning van de veengebieden winstgevend, wat de Groningse economie een belangrijke impuls gaf. Grote delen van het veen bij het huidige Hoogezand en langs de Pekel A werden verpacht aan compagnieën van geldschietters uit alle delen van het land en als deze de afwaterings- en afvoerkanalen hadden gegraven en het veen hadden afgestoken, zorgde de stad voor herontginning van het gebied, zodat daar voortaan landbouw kon worden bedreven. De stad verdiende niet alleen aan het verpachten van het veen, maar ook aan de tolgelden voor de sluizen en kanalen, de belasting op turf en de verpachting van de stadsboerderijen in de nieuwe landbouwgebieden. Dat geld was hard nodig voor de koop van de heerlijkheid Westerwolde, maar ook om de uitleg van de stad te kunnen betalen – die weer het turfsteken stimuleerde omdat voor het fabriceren van de bakstenen voor de nieuwe huizen, poorten en muren veel brandstof nodig was! Zo sneed het mes aan twee kanten. Uit de steeds hogere belastingopbrengsten, vooral in de jaren dertig, bleek dat Groningen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een krachtige economische groei doormaakte. De bevolking van de stad groeide van ruim 16.000 in 1606 naar 23.000 in 1650 (de bevolking van het hele gewest telde toen zo'n 96.000 zielen).

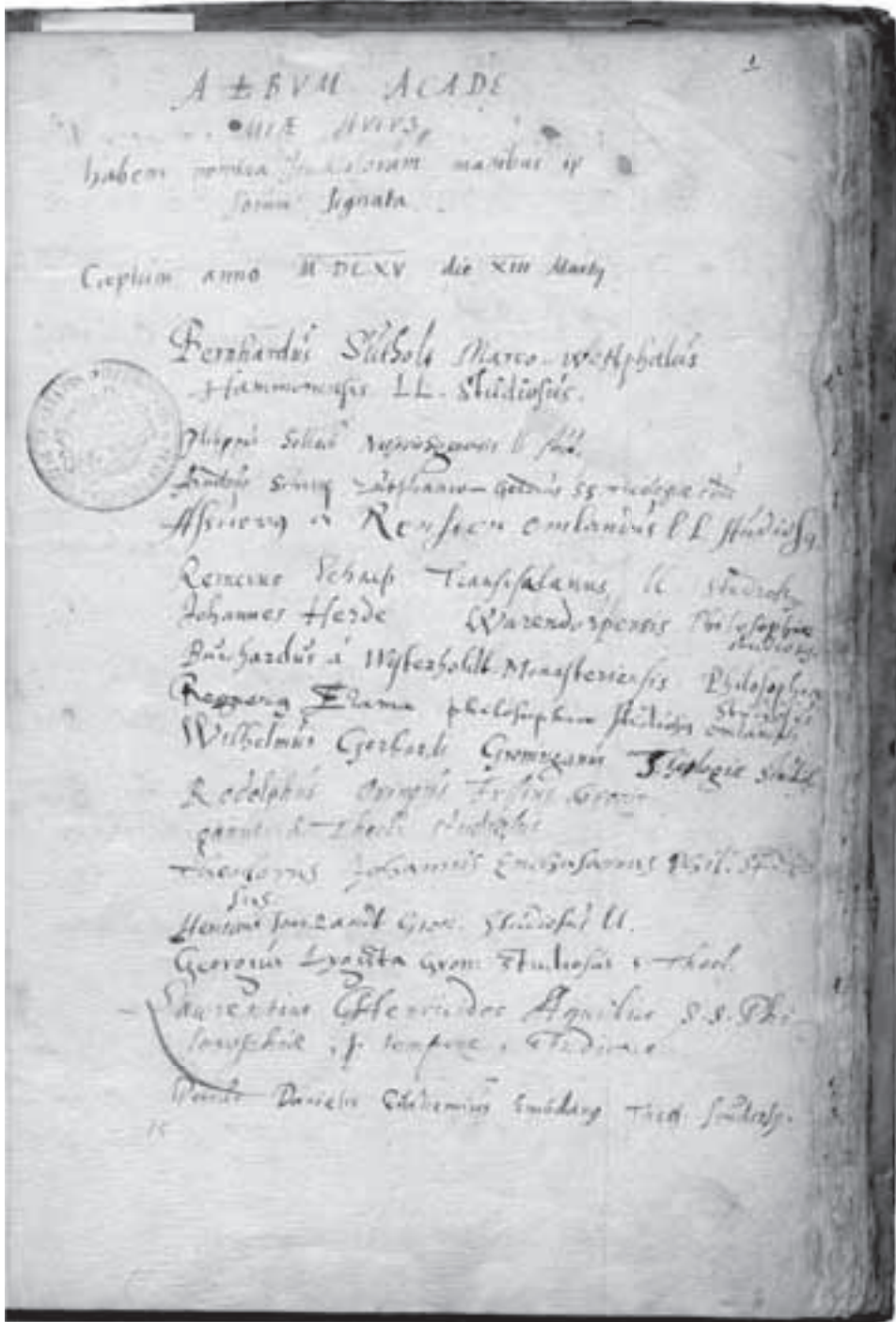
Om de snelle aanvoer van turf naar de stad te garanderen nam de stad al in 1612 het besluit om een kanaal te graven van de stad naar de veengebieden in het oosten. Dit kanaal, het latere Winschoterdiep, begon met een proefgreppel tussen Foxhol en het Sappemeer, en zou in 1636 de Pekel A bereiken. Omdat door dit kanaal en vele andere de waterafvoer vanuit het hoger gelegen zuidelijk gedeelte van het gewest sneller verliep, moesten ook ten noorden van de stad de waterwegen verbeterd worden. Het Boterdiep werd verbreed en zowel in het Reitdiep als in het Hoendiep (het begin van de vaarweg naar Dokkum en Leeuwarden) werden bochten afgesneden.⁶ Door de gedeeltelijke kanalisering van het Reitdiep (begonnen in 1615) werd de stad ook vanuit het noorden bereikbaar voor grote schepen, wat in 1621 voor de stad aanleiding was om zich aan te melden voor de vestiging van een kamer (kantoor) van de nieuwe West-Indische Compagnie (aan de Vereenigde Oost-Indische Compagnie, die in 1602 was opgericht, had Groningen nog niet meegedaan). De stad Groningen kwam als een spin in een web van waterwegen te liggen.

DE EERSTE STUDENTEN EN HUN HERKOMST

Toen de Staten van Stad en Lande in juli 1614 de oprichting van de nieuwe universiteit bekend wilden maken, lieten zij de proclamatie verspreiden in zowel de Republiek als in 'in Duytsland ende d'Oostersche steden', dat wil zeggen de steden langs de Duitse Noordzeekust en de kust van de Oostzee.⁷ Kennelijk verwachtte men veel studenten juist uit die contreien. Die verwachting is ook uitgekomen. De eerste student die zich op 13 maart 1615 in het *Album studiosorum* inschreef, was Bernhardus Sutholt uit Hamm in Westfalen.⁸

Of hij werkelijk de eerste student was, is niet zeker. Na de aankondiging van de opening van de universiteit zullen er uit alle windstreken vast al studenten naar Groningen zijn gekomen, maar zij konden zich pas in maart 1615 officieel inschrijven. Het is heel goed mogelijk dat studenten die zich na hem inschreven, eerder in Groningen gearriveerd waren. Hoe dan ook, in de rest van het academische jaar, dus tot augustus 1615, meldden zich nog 81 andere studenten bij de rector, van wie 24 uit het eigen gewest, 4 uit Friesland, 23 uit de rest van de Republiek, 12 uit Oost-Friesland, 9 uit Westfalen, 8 uit andere Duitse gebieden en iemand die geen plaats van herkomst opgaf. Dat was een goed begin. In de jaren daarna daalde het aantal nieuwe inschrijvingen aanvankelijk tot zo rond de 50 – het nieuwe van Groningen was er kennelijk af. Misschien speelde ook mee dat inmiddels de Synode van Dordrecht orde op zaken had gesteld in de gereformeerde kerk en dat de orthodoxie van de Leidse universiteit niet meer in twijfel getrokken werd; Groningen kon zich niet langer profileren als het orthodoxe alternatief voor het door remonstranten besmette Leiden. Na 1621 begon het aantal studenten echter weer te stijgen, tot 60 à 80 in de jaren twintig en 70 à 90 in de jaren dertig. Dat in deze jaren in Leiden de pest heerste, waardoor vele studenten naar andere universiteiten uitweken, hielp natuurlijk. Een uitschieter was het academisch jaar 1635-1636, toen zich 116 studenten inschreven.

Cijfers over het aantal ingeschreven studenten moet men met de nodige voorzichtigheid hanteren.¹⁰ Universitaire inschrijvingsregisters zijn namelijk notoir onbetrouw-

Afb. 18 De eerste inschrijvingen in het Album academiae, 1615. RHC Groninger Archieven. Bovenaan Bernhard Sutholt.

DE EERSTE STUDENT: BERNHARD SUTHOLT

Bernhard Sutholt uit Hamm in Westfalen stond dus vooraan in de rij toen Ubbo Emmius in maart 1615 begon met het inschrijven van studenten. Maar was hij wel het soort student waar Emmius en de zijnen op gehoopt hadden? Lang heeft Sutholt niet in Groningen rondgelopen. Al na een jaar of wat vertrok hij naar Duitsland, waar hij zich als student rechten eerst in Helmstedt en later, op 28 juli 1619, in Heidelberg inschreef.⁹ Daar ontmoette hij een gezant van Nederlandse Republiek, de heer van Brederode, die hem een aanbeveling meegaf voor de curatoren van de Leidse universiteit. Sutholt vertrok naar Leiden en wist in augustus 1620 verlof te krijgen om tijdens de vakantie openbare lessen in de rechtsgeleerdheid te geven. Meer zat er echter niet in. Daarom week de ambitieuze Sutholt uit naar Harderwijk, waar hij wel hoogleraar kon worden. Op 6 juni 1622 hield hij een oratie *De ratione interpretandi juris et philosophiae activae cum juris studio conjunctione*. Hij wilde zich dus vooral als rechtsfilosoof onderscheiden. Enkele onder zijn leiding verdedigde disputaties en dissertaties publiceerde hij in 1623 als de *Dissertationes undevingti*, die hij aanbood ‘instar compendii’, als een compendium van de *Instituten*. So far so good, zou men zeggen. In zijn Harderwijkse tijd werd echter duidelijk dat Sutholt, die gereformeerd was opgevoed, overhelde naar het rooms-katholieke geloof. Met een beroep op de zestiende-eeuwse humanist Joris Cassander verklaarde hij dat er wel wat aan te merken was op de moederkerk, maar dat het beter was te streven naar een hervorming binnen de kerk. Sutholt werd geschorst en om opschudding te voorkomen hield hij in 1625 de eer aan zichzelf, vertrok naar Keulen en bekeerde zich daar officieel tot het rooms-katholicisme. De redenen daarvoor zette hij uiteen in zijn *Caussae conjectio, cur ejurata haeresi Calviniani fidem Romano-Catholicam nuper sit amplexus*. Een benoeming als hoogleraar in het recht in Salzburg wees hij af, in plaats daarvan trad hij in dienst van de paltsgraaf Wolfgang Wilhelm von Neuburg, die ook recentelijk tot het catholicisme was overgegaan. Over zijn verdere leven is niets bekend. Zou Ubbo Emmius, die in 1625 overleed, nog gehoord hebben dat de eerste student die hij had ingeschreven katholiek was geworden?

baar. Een student werd geacht zich in te schrijven in het *Album academiae* of *Album studiosorum* op het moment dat hij in Groningen arriveerde en aan de studie wilde beginnen. Die inschrijving gold alleen voor het lopende jaar; wilde hij ook het jaar daarna in Groningen studeren, dan moest hij zich opnieuw inschrijven, maar nu niet in het *Album*, maar op de zogenaamde recensielijst. Het was steeds de student zelf die zijn naam en gegevens in het *Album* noteerde.¹¹ Daarom leest men bij de inschrijving van de student Bernardus Joannis bij zijn inschrijving op 27 oktober 1617: ‘patria mihi est Phrisia Orientalis [mijn vaderland is Oost-Friesland]’. Behalve naar naam en herkomst vroeg de rector ook naar de beoogde studie en soms de leeftijd. Maar hij had geen mogelijkheid om die gegevens te controleren. Ook als een student zich vergiste en zich bijvoorbeeld voor de tweede keer inschreef (en betaalde), corrigeerde de rector dat alleen als

hij het toevallig wist. Toen Justus Wilhelm Leurelius uit de Palts zich op 4 september 1621 voor de tweede keer inschreef, voegde rector Ravensperger daar de opmerking aan toe: “t Is ein abüss; debuit recenseri, et noviter inscriptus est [Het is een vergissing; hij moest zich laten recenseren, maar is nu opnieuw ingeschreven]”.¹² Maar soms ontging het de rector: dat Ernestus Zuhm van het eiland Rügen voor de kust van Pommeren zich eerst op 10 januari 1617 bij Pijnacker inschreef als student rechten en dat op 30 mei 1622 nog eens deed bij Ravensperger, heeft de laatste niet opgemerkt. Misschien was Zuhm na zijn inschrijving in 1617 ook wel naar andere universiteiten doorgereisd en kwam hij – wie weet op terugweg naar Rügen – nog even in Groningen wat aanvullende kennis opdoen (hij is niet in Groningen gepromoveerd). Ook later kwam zoiets nog wel eens voor.

Maar niet alle studenten schreven zich in bij het begin van de studie. Op 23 september 1655 kreeg de rector, Abdias Widmarius, de student Willem de Brauw uit Goes voor zich, die al twee jaar in Groningen theologie studeerde, zich zelfs al voor de recensie gemeld had, maar zich nog niet in het *Album studiosorum* had ingeschreven. De rector was dat jaar een theoloog en kende de student waarschijnlijk van college. Wie weet heeft hij hem toen op zijn plicht gewezen zich alsnog ook in het *Album* te laten optekenen.¹³

Wie zich op basis van het inschrijvingsregister een beeld van de van jaar tot jaar wiselende studenteninstroom wil vormen, merkt ook dat het in sommige gevallen niet om serieuze studenten ging. Soms schreef iemand zich alleen maar in om voordeel te kunnen trekken van de privileges die studenten toegekend waren, zoals de eerdergenoemde taalmeester uit Leipzig. In andere gevallen betrof het de inschrijving van het personeel van een hoogleraar of een edelman op doorreis. Zo treffen we op 30 november 1641, na de inschrijving van de gebroeders De Goray Goraysky, edellieden uit Pruisen, ook de inschrijving aan van Johannes Javorsky, ‘generosorum dn. dn. Goraysciorum eo tempore ephorus [gouverneur]’ en van Raphael Rudnicki à Rudnik, ‘generosorum dominorum Goraisciorum famulus [knecht]’.¹⁴ Het is niet goed voor te stellen dat deze bedienden ook college liepen en aan het studentenleven deelnamen – behalve misschien om hun heer en meester een beetje in de gaten te houden.

De lastigste categorie vormen de studenten die zich in het geheel niet inschreven. In andere bronnen duiken keer op keer namen op van studenten die in Groningen geweest zijn en die niet in het *Album* figureren. Het gaat dan om studenten die op de recensielijsten voorkomen of die opduiken in het *album amicorum* van een andere student uit Groningen. Ook de opgaven van de respondenten bij disputaties – veelal in gedrukte vorm overgeleverd – bevatten de naam van menige student die niet uit andere bronnen bekend is, terwijl hij toch actief aan het onderwijs moet hebben deelgenomen. Ten slotte hebben boedelinventarissen een paar extra namen opgeleverd.

Is het dus al moeilijk om precies te bepalen hoeveel studenten er naar Groningen kwamen, nog lastiger is het om erachter te komen hoe lang ze in Groningen bleven en hoeveel studenten er dus op een bepaald moment in Groningen rondliepen. Het *Album studiosorum* is bewaard gebleven, maar de recensielijsten zijn grotendeels verloren gegaan. Sommige studenten schreven zich maar voor een of twee dagen in. De theologisch student Christophorus Szijkovius uit Krakau (Polen) was alleen maar op doorreis toen hij zich op 27 augustus 1637 gratis mocht inschrijven. Anderen bleven een semester of een heel jaar en weer anderen vertrokken pas na een reeks van jaren. Het blijft

dus bij benaderingen. Wie voor het jaar 1620 de voor het eerst ingeschrevenen optelt bij degenen die zich lieten recenseren (voor dat jaar is de lijst bewaard gebleven), komt op een aantal van 142, een getal dat in 1645 opgelopen was tot 264. Als we verder rekening houden met het onbekende aantal niet-ingeschreven studenten, komen we in dat laatste jaar tot misschien wel 300 studenten die in Groningen colleges volgden. Dat was nog wel een derde minder dan in Franeker, maar voor een net geopende universiteit niet slecht. En voorlopig liep het aantal in Groningen alleen nog maar op.

Stijgende studentenaantallen worden doorgaans gezien als een teken dat het goed gaat met een universiteit. Jonckbloet noemde het tijdvak van 1614 tot 1689 daarom een ‘tijdvak van bloei’ en hij legde ook uit wat hij daaronder verstond.

Mij dunkt, dat men van bloei kan spreken, wanneer eene wetenschappelijke stichting in den ruimsten omvang het doel bereikt waarmeê zij is in het leven geroepen; wanneer zij door de gelijkheid van onderwijs bruikbare leden vormt voor de maatschappij, terwijl hare leeraren niet slechts de wetenschap verbreiden, maar ook verder brengen; wanneer zij dien ten gevolge in aanzien staat bij landzaat en bij vreemden; wanneer zij met eere wordt genoemd onder hare zusters en wanneer van heinde en ver leergierigen toestroomen om zich bij voorkeur dáár te vormen.¹⁵

Het aantal studenten was naar Jonckbloets idee dus niet de enige maatstaf voor de bloei van een universiteit, maar zeker wel een belangrijke. Velen zijn hem daarin gevolgd, en terecht, mits men maar niet concludeert dat een teruglopend aantal studenten automatisch wijst op ‘verval’. De metafoor van groei en bloei heeft haar beperkingen.

Waar kwamen de eerste studenten vandaan? In 1615 was nog de meerderheid afkomstig uit de Republiek, maar spoedig zou dat veranderen.¹⁶ Kort na de opening van de universiteit steeg het percentage buitenlandse studenten aanzienlijk en in de periode tot 1640 lag het net iets boven de 50. Dat was minder dan in Leiden, waar in ongeveer dezelfde periode ruim 57 procent van de studenten van buiten de Republiek kwam, maar weer meer dan in Franeker, dat niet verder kwam dan 44 procent (al waren er wel meer studenten in Franeker). Uit het eigen gewest kwam 30 procent (iets meer uit de Ommelanden dan uit de stad, waar echter beduidend minder mensen woonden), terwijl het aandeel van de studenten uit de rest van de Republiek bleef steken op ongeveer 20 procent. De Groningse universiteit oefende dus een aantrekkingskracht uit tot ver buiten de grenzen van het gewest.

Het beeld wordt echter wel iets anders als we meer in detail naar de herkomst van de buitenlandse studenten kijken. Zo’n 80 procent van de buitenlanders kwam uit het Duitse Rijk. Daarvan kwam weer het grootste contingent uit Oost-Friesland, dat in deze periode nog nauwelijks buitenland was en zeker niet als vreemd werd gevoeld. Emden, waar de gereformeerden domineerden, waar in het Nederlands gepreekt werd en waar een Nederlands garnizoen gelegerd was, behoorde in alles behalve het strikt politieke tot de Republiek. Westfalen was als rekruteringsgebied een goede tweede, terwijl er ook uit steden langs de kusten van de Noord- en de Oostzee, zoals Bremen, Greiswald, Rostock, Danzig en Koningsbergen, regelmatig studenten arriveerden.¹⁷ Engeland en Frankrijk daarentegen leverden nauwelijks studenten en werden zelfs voorbijgestreefd door Zwitserland en Hongarije, twee landen met een sterke calvinistische gemeenschap.

Het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog in 1618, die voor de calvinisten aanvanke-

lijk dramatisch verliep, versterkte de Duitse oriëntatie van de universiteit aanzienlijk. In 1618 was de calvinistische keurvorst van de Palts, Frederik v, gekozen en gekroond tot koning van Bohemen, wat het precaire evenwicht binnen het Duitse Rijk ernstig verstoorde. De keizer en zijn bondgenoten (de Spaanse koning, de paus) verjoegen Frederik v al in 1621 uit Bohemen en deze week daarop uit naar Den Haag, waar de Staten-Generaal hem onderdak boden. Ondertussen werd ook zijn thuisland de Palts door de keizerlijke troepen onder de voet gelopen en in september 1622 viel zijn residentie Heidelberg in handen van de katholieken. Het oorlogsgeweld en de vervolging van de calvinisten zorgde voor een constante stroom studenten, die voor een deel uitweken naar het als verwant gevoelde Groningen.

In het najaar van 1622 meldde zich de eerste student uit Bohemen, en spoedig volgden er meer die Bohemen of de Palts waren ontvlucht. Een bijzonder geval was Georgius Schultissus uit het Boheemse Telsdorf, die zichzelf bij zijn inschrijving op 24 april 1623 betitelde (of aanpreef) als ‘Academiae Pragensis professor ordinarius, nunc exul’ [‘nu balling’]. Hij was al eerder naar de Republiek gekomen en door de Leidse universiteit bij de Groningse autoriteiten aanbevolen als hoogleraar, maar men had laten weten dat er geen vacature was. Niettemin was Schultissus naar het noorden gekomen om zich in eigen persoon bij de curatoren aan te bevelen.¹⁸ Een kruisje voor zijn naam gaf aan dat hij zich gratis had mogen inschrijven, maar meer kon de rector niet voor hem doen. Ook ettelijke andere studenten uit het oosten kregen vrijstelling van het inschrijfgeld ‘ob exilium’, ‘quia exul’ of ‘ob patriae calamitatem’. Het was aan de rector om te bepalen of de omstandigheden van de nieuwe student gratis inschrijving wettigden, maar het kwam ook voor dat de Staten daar opdracht toe gaven. Zo verkreeg op 26 augustus 1628 Andreas Aquinas uit Radonice in Bohemen een gratis inschrijving ‘voluntate minorum Ordinum’. Het gaat misschien te ver om te zeggen dat de na 1615 inzakkende aantallen studenten in Groningen gecompenseerd zijn, en zelfs meer dan dat, door het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog in 1618, maar dat Groningen geprofiteerd heeft van de ellende die de oorlog veroorzaakte, is wel zeker. Groningen lag in de Republiek der Verenigde Nederlanden, maar de universiteit functioneerde kenmerkend ook als een Duitse universiteit.

DE GROEI VAN HET HOGLERARENBESTAND

‘Leeraren [die] niet slechts de wetenschap verbreiden, maar ook verder brengen’ – ook daar kan men volgens Jonckbloet de bloei van een instelling aan aflezen. Het was misschien wat al te negentiende-eeuws gedacht, want in de zeventiende eeuw was een universiteit alleen een onderwijsinstelling en nog geen onderzoeksinstelling, maar de naam en faam van de docenten, waar ook op gebaseerd, was wel iets waar potentiële studenten rekening mee hielden. Leiden was bereid veel geld neer te tellen voor het binnenhalen van geleerden van Europees formaat als Lipsius, Scaliger en Claude Salmasius. Dat er naast deze heren ook heel middelmatige hoogleraren in Leiden rondliepen, viel dan niet op. In Groningen, waar de financiën minder ver reikten, deed men het anders. De Staten hier mikten eerder op degelijk en betrouwbaar dan op briljant en beroemd.

Vanaf de oprichting van de hogeschool was er een regelmatig verloop van hoogleraren.¹⁹ Al in het voorjaar van 1620 verliet Huninga, de eerste hoogleraar in de rechten en op dat moment rector magnificus, de universiteit omdat hij een paar maanden eerder gekozen was tot lid van de raad van Groningen (hij keerde nog in hetzelfde jaar terug als curator namens de stad).²⁰ Twee jaar later verloor de universiteit ook de andere hoogleraar rechten, Pijnacker, toen deze voor een aantal jaren naar Noord-Afrika werd uitgezonden om daar te bemiddelen bij de teruggave van gekaapte koopvaardijsschepen en de repatriëring van de gevangengenomen en tot slaaf gemaakte bemanning. Weer een paar jaar later, eind 1625, overleed Ubbo Emmius, de nestor van het gezelschap. Emmius had de laatste jaren al geen college meer gegeven, verscheen niet meer in de senaat en kwam ook eigenlijk het huis niet meer uit. Hij raakte zelfs zo uitgeput dat hij niet eens meer de trappen op kon naar zijn 'Museum', zijn studeervertrek.

Ongeveer veertig dagen zat hij dus met zijn boeken bij de haard, gunde zich de tijd voor gesprekken met bezoekende vrienden en sprak veel over de zorgwekkende toestand, waarin de Republiek, zijn vaderland, verkeerde, over de ijdelheid van deze wereld, over zijn verlangen heen te gaan tot Christus, zijn Heiland.²¹

Hij overleed ten slotte in de nacht van 8 op 9 december 1625, 78 jaar oud. Ondertussen liep het ook af met de veel jongere Ravensperger en een kleine twee weken na Emmius gaf ook deze hoogleraar van het eerste uur de geest. Ten slotte moest de hogeschool in 1627 nog de filosoof Makdowell missen, die toen president van het krijgsgericht in Groningen werd. In de jaren voor zijn overstap was hij begonnen met een rechtenstudie en zijn vertrek kwam dus niet als een verrassing. Makdowell ging een afwisselende diplomatieke carrière tegemoet, die eindigde als gezant van de Engelse regering in Den Haag.²²

Tegenover deze hele en halve verliezen stonden belangrijke aanwinsten. In 1618 wist de Groningse universiteit eindelijk Gomarus uit Saumur weg te lokken. De Staten hadden al op 28 februari 1615 besloten de voormalige Leidse hoogleraar 'met d'eerste gelegenheit' te benoemen tot hoogleraar in de theologie en het Hebreeuws, op een traktement van maar liefst 1200 gulden. Ook had men een voorname woning voor hem op het oog, namelijk de 'behuisinge ende hof so wylen de Pastor Dns. Joachimus by zyn levent gebruikt heeft', dat wil zeggen de oude weem of pastorie van de Martinikerk, die na de Reductie nog even gebruikt was voor de vergaderingen van de Staten van Stad en Lande (het tegenwoordige Feithuis).²³ Omdat Gomarus Saumur nog niet wilde verlaten, was het er toen nog niet van gekomen, ook niet toen de stad het salaris in 1617 wilde verhogen met 100 gulden als de theoloog ook bereid was preekbeurten te houden. Begin 1618 nam Gomarus echter alsnog het aanbod aan en na een lange, vermoeiende reis – door regen, hagelbuien en sterke noordenwind opgehouden, zoals hij in mei vanuit Dordrecht naar Groningen schreef – kwam hij in juni 1618 in Groningen aan. Om overigens spoedig weer naar Dordrecht terug te keren en deel te nemen aan de Nationale Synode, die daar op 13 november begon. Hij mocht daar nog beleven dat de verfoeide remonstranten eindelijk uit de kerk werden gezet.

Het bleef niet bij de benoeming van Gomarus. In 1619 werd naast Huninga en Pijnacker de Duitser Nicolaas Lange als buitengewoon hoogleraar in de rechten aangesteld en een jaar later kwam de Gentenaar Franciscus Meyvert, die in Middelburg nog col-

Afb. 19 Grafzerk van Ubbo Emmius en zijn vrouw Margaretha van Bergen. Oorspronkelijk was Emmius ter aarde besteld in de Academiekerk. Na afbraak van de kerk en enige omzwervingen is de grafzerk nu opgesteld in de hal van het Academiegebouw.

lega van Gomarus was geweest, de plaats van Huninga in de filosofische faculteit overnemen. Hij nam ook de logica van Makdowell over, die nu het onderwijs in de ethica, tot op dat moment door Huninga gedoceerd, voor zijn rekening nam. In totaal werden tussen 1614 en 1640 18 hoogleraren benoemd; begin 1640 was het aantal hoogleraren van 6 gestegen tot 9 plus een vacature. In 25 jaar was het aantal leerstoelen dus met de helft toegenomen. Dat lijkt heel wat, maar men moet bedenken dat het aantal hoogleraren in Leiden in deze tijd op zo'n 25 lag, en in Franeker op 11 à 12.

De groei van het aantal leerstoelen was niet gelijkmatig over de faculteiten gespreid. De theologie werd aanvankelijk alleen gedoceerd door Ravensperger, maar zoals gezegd kreeg hij al gauw de steun van Gomarus, die na het overlijden van Ravensperger in 1627 de Duitse balling Hendrik Alting naast zich kreeg. Ook de medische faculteit begon met één hoogleraar, Mulerius, maar hier liet de uitbreiding langer op zich wachten. En dat terwijl Mulerius door zo veel andere bezigheden werd afgeleid – zoals een uitgebreide medische praktijk, waarvoor hij regelmatig de provincie in moest – dat hij nauwelijks tijd overhield voor het medisch onderwijs. In een brief aan de Leidse predikant André Rivet, die kennelijk had gevraagd of het aan te bevelen was om in Groningen geneeskunde te gaan studeren, schreef Gomarus in maart 1629 dat men voor dat vak beter naar Franeker kon gaan. Hij had uit betrouwbare bron gehoord dat daar een hoogleraar doceerde die veel vaker college gaf en niet zo vaak als Mulerius door andere zaken werd afgeleid. Bovendien kwam men daar sneller in aanmerking voor een plaats in de beurs en waren de kamers (*paedagia*, letterlijk studiehuisen) beter.²⁴ Wat Gomarus niet vermeldde, was dat de Staten al in 1628 Petrus Mulerius, de zoon van de overbelaste hoogleraar, aangetrokken hadden voor het onderwijs in de botanie en de fysica. Botanie gold als bijvak van de geneeskunde. Mulerius jr. begon zijn colleges echter pas in het najaar van 1629, zodat Gomarus formeel nog wel gelijk had dat er maar één hoogleraar geneeskunde was. Of men in Groningen echt blij was met de jonge Mulerius kan men zich overigens afvragen. Hij was een wat excentrieke man (hij hield twee arenden als huisdier) en bleek nogal een vechtersbaas te zijn. In de jaren dertig zou hij meermalen door de senaat gemaand worden zijn plichten nauwgezet na te komen en het vechten met studenten te laten.²⁵ Dat zou verklaren dat in 1630 niet hij zijn vader opvolgde, maar twee degelijke medici van elders, Conrad Matthaeus en Johann Freytag.

De rechtenfaculteit bleef zo groot als zij in 1614 was. Zij begon met twee hoogleraren, Pijnacker en Huninga, kreeg in 1619 uitbreiding met Nicolaas Lange, moest het jaar daarop Huninga laten gaan, verloor twee jaar later Pijnacker, maar kreeg in 1625 meer dan voldoende compensatie door de komst van de Marburgse geleerde Antonius Matthaeus (de vader van de bovengenoemde Conrad Matthaeus). Maar toen Matthaeus in 1637 overleed, was de bezetting van de faculteit weer even tot alleen Lange teruggebracht, totdat in 1638 Johan Steinbergen werd benoemd. De filosofische faculteit ten slotte onderging ten slotte evenmin uitbreiding. Ubbo Emmius werd, zij het met een tussenpoos van drie jaar, voor Grieks en geschiedenis opgevolgd door Jan Gebhard, die na zijn spoedige dood in 1632, ook weer na een interval van drie jaar, een opvolger kreeg in Tobias Andreae. Deze Andreae was overigens meer een latinist dan een graecus en gaf ook privaatcolleges in de filosofie. Nicolaas Mulerius werd voor wiskunde opgevolgd door Matthias Pasor, terwijl de filosofie, die in 1614 was opgedragen aan Makdowell en Huninga, later officieel gedoceerd werd door Meyvart en Pasor.

De geografische herkomst van de achttien sinds de oprichting benoemde hoogleraren was opvallend ongelijk verdeeld. Er zat een Groninger bij (Huninga), een 'Fries' (Petrus Mulerius, die in Harlingen geboren was), een Hollander (Pijnacker), drie Zuid-Nederlanders (Mulerius, Gomarus en Meyvart), een Schot (Makdowell), en maar liefst elf 'Duitsers'. Van de negen hoogleraren die begin 1640 actief waren, waren er zes uit het Duitse Rijk afkomstig. Wat voor de studenten gold, gold dus ook voor de docenten: de Groningse hogeschool had een sterk Duits accent. Ook voor de hoogleraren gold dat in het bijzonder het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog in 1618 voor een regelmatige stroom van Duitse geleerden naar Groningen zorgde. In het begin van de eeuw was het Duitse Rijk, met zijn vele universiteiten en illustere scholen nog een 'jaarmarkt van de wetenschappen'; uit alle windstreken ging men toog men toen immers 'in Germaniam, tanquam ad mercatum solennem literarum'.²⁶ Maar na het uitbreken van de oorlog was dat afgelopen. De belegeringen, plunderingen, verwoestingen en moordpartijen maakten dat vele geleerden hun land ontvluchtten en in de Republiek een veilig heenkomen zochten. Vooral het uiteenstuiven van geleerden na de val van Heidelberg in 1622 trekt de aandacht. Heidelberg werd in september van dat jaar ingenomen door Beierse troepen onder aanvoering van de graaf van Tilly, die er vervolgens een waar bloedbad aanrichtten. Het was een 'sauve qui peut' en een van de Heidelbergse geleerden die zich toen maar net het vege lijf wisten te redden, was Hendrik Alting, de zoon van de predikant Menso Alting uit Emden en hoogleraar theologie en regent van het predikantenseminarie. Met achterlating van have en goed moest hij de stad ontvluchten, 'als Aeneas uit Troje'.²⁷ Hij voegde zich bij de keurvorst in diens ballingsoord Den Haag en werd vandaar in 1625, na de dood van Ravensperger, naar Groningen beroepen. Toen in 1633 de kansen in Duitsland leken te keren en een terugkeer naar Heidelberg mogelijk leek, liet Alting er geen misverstand over bestaan dat hij die mogelijkheid ook zou aangrijpen. De slag bij Nördlingen (1634), die catastrofaal verliep voor de protestanten, sloeg echter alle hoop de bodem in. Alting bleef in Groningen.

Alting was niet de enige uit Heidelberg die een nieuwe werkkring vond in Groningen. In 1628 wist hij gedaan te krijgen dat de latinist Gebhard, die al in 1621 Heidelberg was ontvlucht en sindsdien een zwervend bestaan in het Duitse Rijk leidde, benoemd werd in de vacature-Emmius. Gebhard was op goed geluk, maar wel voorzien van goede aanbevelingen naar Groningen gekomen, schreef zich op 4 juli 1628 nog in als student (gratis) en kon, dankzij protectie van Alting, die hem misschien nog van vroeger kende, al op 14 juli zijn intrede doen als hoogleraar Grieks en geschiedenis. God had eindelijk naar deze balling omgezien, schreef later zijn biograaf, en hem in Groningen een rustige haven bezorgd ('portus quietis').²⁸ Nog een vluchteling uit Heidelberg was de veelzijdige Matthias Pasor, die eerst in Oxford onderdak had gevonden en in 1629 naar Groningen kwam om Makdowell op te volgen (en in 1630 Nicolaas Mulerius, voor de wiskunde).²⁹

Maar niet alleen uit Heidelberg kwamen de Duitse geleerden naar Groningen. De jurist Matthaeus, die jarenlang hoogleraar rechten in Marburg was, moest in 1625, toen Marburg van calvinistisch weer luthers werd, naar een andere betrekking omzien. In Groningen vond hij als opvolger van Pijnacker een veilige haven, een 'portus securitatis'.³⁰ De medicus Freytag kwam in 1631 uit Osnabrück. Hij was daar, ondanks zijn calvinistische geloofsovertuiging, lijfarts van de katholieke bisschop van Osnabrück,

maar toen er een nieuwe bisschop aantrad en de confessionele verhoudingen zich verhardden, kon Freytag vertrekken. Door bemiddeling van de graaf van Bentheim en de Groningse stadhouder Hendrik Casimir kon hij toen hoogleraar in Groningen worden. Ten slotte had ook de komst van de jurist Steinbergen in 1638 direct te maken met het oorlogsgeweld in Duitsland. Al in het begin van de oorlog was hij gevlucht naar Genève, dat toen gold als wijkplaats van waaruit men, 'als vanuit een hoge uitkijkpost, de afloop van het bloedige treurspel kon gadeslaan'.³¹ Aanbiedingen om toch ergens in het Duitse Rijk een functie te aanvaarden sloeg hij af, maar in 1638 gaf hij wel gehoor aan de oproep om in Groningen de plaats van de overleden Antonius Matthaeus in te nemen.

DE BETERE MIDDELMAAT

Geen van de hoogleraren uit de beginjaren van de Groningse universiteit heeft grote internationale faam verworven. Over hun onderwijs – hun belangrijkste taak – weten we weinig. Uit wat we weten, blijkt dat het gemeten naar de vorm tamelijk traditioneel is geweest en gemeten naar de inhoud vooral eclecticisch. Beter zijn we geïnformeerd over hun onderzoek, hun geleerde publicaties. Ook daar is de conclusie dat vrijwel niemand de koers van de wetenschap heeft verlegd. Daarmee is niets ten nadele van deze geleerden gezegd. In hun tijd waren ze stuk voor stuk belangrijke mannen, wier oordeel ook buiten de academie op prijs gesteld werd. Iemand als Hendrik Alting, die al in Heidelberg een belangrijke positie had ingenomen, kon ook maar met moeite losgeweekt worden uit het hof van Frederik v in Den Haag, had daarvoor al het verleidelijke en eervolle aanbod afgewezen om in Franeker de leerstoel van de overleden Lubbertus te bezetten en zou ook na zijn komst naar Groningen aanbiedingen van elders van de hand wijzen. Zijn biograaf prijst hem zeer:

Hij was een levende bibliotheek van de kerkelijke zowel als van de profane geschiedenis, een alzijdig theoloog wars van twisten en vitterijen en van die onderscheidinkjes en onbenuligheidjes van sophisten, waardoor de geheimenissen des Heils eer versluierd dan ontsluit worden; wars ook van de pietluttigheden der preciezen, die spijkers op laag water zoeken, en muggen uitziften doch kamelen inslikken, wars tenslotte van iedere nieuwlichterij in de theologie, als hield hij zich altijd dat woord van [de kerkvader] Tertullianus voor ogen: het eerste is altijd het waarst.³²

Niet minder geleerd was Ubbo Emmius. Hij was een ernstig en erudiet historicus en zijn wetenschappelijke productie bleef tot op hoge leeftijd indrukwekkend. In 1615 sloot hij zijn grote, meerdelige geschiedenis van de Friese stam af, *Rerum Frisicarum Historia*. Dit werk vormt zonder meer een indrukwekkende prestatie. Voor het eerst werden met de modernste methoden zin en onzin in de Friese geschiedenis van elkaar gescheiden. Dat maakte het boek echter ook controversieel, want Emmius veegde de vloer aan met de fantastische geschiedschrijving van de Friese landshistorieschrijver Suffridus Petrus, die op basis van allerlei verzonden kronieken en apocriefe verhalen een wel heel erg mooi overzicht van de Friese geschiedenis had samengesteld. Het Friese volk zou volgens Petrus afstammen van de held Friso, de Friese Aeneas, die een paar honderd jaar

voor Christus uit India naar Westerlauwers Friesland was gekomen en de stamvader was geworden van de Friese koningen en edelen.³³ Door de toepassing van moderne bronnenkritiek liet Emmius geen spaan heel van die voorstelling van de Friese geschiedenis en toen Petrus' opvolger Bernardus Furmerius – 'Suffridus' aap', volgens Emmius – het voor zijn voorganger opnam, keerde de Groningse historicus zich ook tegen hem.

Nu zou niemand willen beweren dat er op Emmius' werkwijze niets aan te merken valt. Zo legde hij, zoals zo veel humanistische geschiedschrijvers deden, hoofdrolspelers in zijn verhaal zelfgeschreven redevoeringen in de mond. Verder was hij bepaald karig in het verantwoorden van zijn bevindingen. Maar hij paste als eerste de methoden van de toen moderne geschiedwetenschap toe op de Friese geschiedenis en daarom kan men met recht zeggen dat er een Friese geschiedenis is van voor Emmius en een van na Emmius. Erkenning viel hem ruimschoots ten deel, zelfs in Friesland. De stadsregering van Leeuwarden vereerde Emmius met een zilveren penning en de Leidse uitgever Lodewijk Elzevier nam het initiatief om in 1616 een folio-editie van hele werk uit te brengen, aangevuld met nieuwe edities van kleiner werk op historisch gebied. Die editie, ingeleid door lofdichten van mannen als Janus Dousa, Daniel Heinsius, Nicolaas Mulerius en Sibrandus Lubbertus, vond een ruime verspreiding en naar verluidt kreeg elk lid van de Staten-Generaal er een exemplaar van. Hoewel op het titelblad noch in de voorwoorden veel werk gemaakt wordt van het feit dat Emmius hoogleraar in Groningen was, moet deze luxe-uitgave goede reclame voor de jonge academie zijn geweest.³⁴ En nog was Emmius niet uitgeschreven. Hij produceerde nog een overzicht van de Griekse geschiedenis, een werk over chronologie, en, in 1620, een fraaie levensbeschrijving van stadhouder Willem Lodewijk. Volgens een modern historicus was dat een pareltje van de vroegmoderne biografie.³⁵

Aan Hermann Ravensperger beleefde men in Groningen minder plezier. In 1617 vergaloppte hij zich ernstig toen hij de strijd aanbond met Hugo de Groot, die zich in dat jaar inzake de voldoeningsleer had proberen vrij te pleiten van sociniaanse smetten. Volgens Ravensperger was hij daarin niet goed geslaagd, maar ook zijn eigen poging om dat aan te tonen, draaide op een debacle uit. Het *Judicium* dat Ravensperger over het geschrift van Grotius schreef, werd door een van diens medestanders, de Leidse hoogleraar Gerard Vossius, in een *Responsio* op superieure wijze onschadelijk gemaakt. Ravenspergers reputatie als geleerde liep door deze ongelijke strijd permanente averij op.³⁶ Wat ook niet hielp was dat Ravensperger veel tijd kwijt was aan zijn functie als visitator in het graafschap Bentheim. Dat hij zo veel energie stak in het bestrijden van de remonstranten en socinianen pleit voor zijn rechtzinnigheid, maar niet voor zijn inzet als geleerde.

Een bekwaam geleerde, met een landelijke uitstraling, was Franciscus Gomarus, de theoloog.³⁷ Maar die faam was vooral te danken aan de twisten die hij in Leiden met Arminius en diens aanhangers had uitgevochten. Na zijn komst naar Groningen – hij was toen al 55 – concentreerde Gomarus zich op het onderwijs in de theologie en liet hij de polemiek over aan anderen. Hij was in 1618-1619 afgevaardigde op de Synode van Dordrecht en in 1633 was hij nog betrokken bij de revisie van de nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament (de Statenbijbel), maar tot zijn dood in 1641 was hij hoofdzakelijk de betrouwbare docent, die vele lichten predikanten in de rechte leer opleidde. Geleerd, degelijk, maar onopvallend was ook de hoogleraar rechten Antonius Matthaeus.

Afb. 20 Titelblad van Nicolaas Mulerius' verbeterde editie van Nicolaus Copernicus, *De revolutionibus orbium coelestium*, onder de titel *Astronomia instaurata* in 1617 verschenen bij Willem Jansz Blaeu in Amsterdam. Universiteitsbibliotheek Groningen. Dit exemplaar is afkomstig uit de collectie van G. Edingh, in het begin van de achttiende eeuw een befaamde boekenverzamelaar in Groningen.

In Groningen was hij een man van gezag. In de twaalf jaren dat hij in Groningen stond, werd hij drie maal tot rector en vijf maal tot assessor gekozen – zijn collega's hadden evident veel vertrouwen in hem. Terwijl hij in Marburg van het *Corpus Juris Civilis* alleen de *Instituten* had gedoceerd, beginnersstof dus, werd hij bij zijn komst in Groningen in 1627 meteen benoemd tot *professor primarius* in zijn faculteit en kreeg hij het onderwijs in de *Digesten* of de *Pandecten* en de *Codex* toegewezen, de stof voor de gevorderde studenten. Matthaëus liet ook veel disputaties het licht zien, die allemaal getuigen van een grote vertrouwdheid met het Romeinse recht. Maar opzienbarende wendingen aan het debat onder de juristen heeft hij niet gegeven. Alleen een enkele rechtshistoricus kent tegenwoordig zijn naam nog.³⁸ Toch stond hij met zijn hoge middelmaat in menig opzicht model voor de Groningse geleerdheid in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

De enige hoogleraar uit deze tijd wiens werk nog steeds tot de verbeelding spreekt, is Nicolaas Mulerius. Als medicus heeft hij geen naam gemaakt, als wiskundige des te meer. Men kent hem in de geschiedenis van de wetenschap vooral vanwege het feit dat hij in 1617 bij de Amsterdamse boekdrukker Willem Jansz. Blaeu de derde, door hem verbeterde editie van het roemruchte boek van Copernicus op de drukpers liet leggen, *De revolutionibus orbium coelestium*, nu onder de titel *Astronomia instaurata*. Niet dat Mulerius vond dat Copernicus het bij het rechte eind had door te poneren dat de aarde om de

zon draaide. Maar dit hoefde geen beletsel te zijn om dankbaar gebruik te maken van het werk van Copernicus. De heersende opinie onder astronomen, zeker in het Duitse taalgebied, was dat het heliocentrische stelsel van Copernicus vooral moest worden gezien als een mathematisch model.³⁹ Het bracht de waargenomen bewegingen van de hemellichamen, die zo op het oog tamelijk chaotisch leken te verlopen, onder in een betrekkelijk eenvoudig wiskundig model dat toch aan enkele belangrijke natuurfilosofische eisen voldeed, zoals het uitgangspunt dat alle bewegingen cirkelvormig en uniform moeten zijn. Voor allerlei berekeningen voldeed het stel van Copernicus beter dan het tamelijk gecompliceerde en niet helemaal consequente systeem van Ptolemaeus, dat alleen dit voordeel had dat de uitgangsgedachte, namelijk dat de aarde in het middelpunt van de kosmos stond, wel conform de realiteit was. Al bij de publicatie van *De revolutionibus* had de Wittenbergse predikant Andreas Osiander zonder overleg met Copernicus een voorwoord aan het boek toegevoegd waarin hij uitlegde dat Copernicus alleen maar een mathematisch model presenteerde en niet de intentie had dit model voor de realiteit door te laten gaan. Andere astronomen uit Wittenberg hadden dat standpunt overgenomen en vanaf het midden van de eeuw was dit de standaardinterpretatie van het copernicanisme: hoewel Copernicus het natuurfilosofisch bij het verkeerde eind had, was zijn stelsel voor het maken van berekeningen veel beter. Niemand hoefde er dus vreemd van op te kijken dat een astronoom als Mulerius, die niet geloofde aan de centrale positie van de zon, toch een nieuwe en verbeterde editie van Copernicus op de markt bracht. Niet vreemd was het ook dat Emmius, die argwanend stond tegenover van alle ‘novatores’, voor dit werk toch een lovende ‘Groet aan de lezers’ schreef, waarin hij Mulerius ‘bijna niet minder dan Copernicus’ noemde.⁴⁰ De Groningse editie van *De revolutionibus* was een nogal prestigieuze uitgave, fraai uitge-

EMMIUS EN STEVIN

Ubbo Emmius had zich al vrij vroeg leren kennen als een geharnast tegenstander van de realistische interpretatie van het copernicanisme. Naar aanleiding van de publicatie van Simon Stevins *Wisconstighe ghedachtenissen*, dat de lessen bevatte die de auteur aan prins Maurits had gegeven en waarin hij was uitgegaan van de realiteit van het heliocentrisme, schreef Emmius op 20 september 1608 een paniekerige brief aan Sibrandus Lubbertus. Emmius haalde fel uit naar Stevin. Hij had diens boek nog niet gezien, laat staan gelezen, maar er al zoveel over gehoord (van Mulerius?) dat hij zijn oordeel klaar had. Tot Stevins ‘meer dan onzinnige en ongerijmde meningen’ rekende Emmius bijvoorbeeld dat de aarde door de ruimte beweegt, dat zij uit zichzelf licht geeft, dat zij de achtste planeet is en dat de maan bewoond is:

Goede God, waar gaat het ongeloof heen? Wat kan het nog meer doen tot omverwerping van onze gehele wetenschap en godsdienst? Want het zijn de grondslagen, die zij slopen. Immers, als deze dingen waar zijn, zoals, naar ik verneem, de schrijver met klem betoogt, is Mozes een leugenaar en liegt de hele Heilige Schrift.⁴¹

Emmius nam het Stevin bovendien ernstig kwalijk dat hij prins Maurits erbij betrokken had. ‘Wanneer Stevin zijn onzinnige dromen had willen uitstrooien, had hij ze in een afzonderlijk werk van hemzelf moeten samenbrengen; dan had hij de ontwikkelde stof tot lachen kunnen verschaffen.’⁴²

Maar Emmius maakte in een volgende brief aan Lubbertus, die het in de tussentijd kennelijk voor Stevin had opgenomen, een belangrijk verschil tussen hem en Copernicus:

Als hij [Stevin] in de voetsporen van Copernicus zou treden, zoals Copernicus zelf de ouden heeft gevolgd, zou ik jouw mening delen. Maar zo is het niet. Er zit een groot verschil tussen aan de ene kant het aannemen van een bepaalde hypothese en aantonen dat deze in staat is de verschijnselen te verklaren, en aan de andere kant deze hypothese voor ontwijfelbaar waar te houden en met argumenten en redeneringen voor haar waarheid te strijden. En dat is wat Stevin doet volgens mijn zegslieden (want ik heb het zelf nog niet gezien), terwijl Copernicus dat nooit heeft gedaan. Want dat staat zonder enige twijfel gelijk aan de bewering dat de Heilige Geest in de Heilige Schrift liegt.⁴³

Hij heeft dus niets tegen Copernicus, hij is er alleen tegen om diens stelsel voor te stellen als een adequate weergave van de realiteit. Hij volgt hierin dus de lijn van Osiander in zijn voorwoord bij de eerste editie van *De revolutionibus* (wie weet heeft Emmius dat ook ter plekke opgepikt toen hij in de jaren zeventig van de zestiende eeuw in Wittenberg studeerde). Op die manier waren Bijbel en astronomie met elkaar te verzoenen en dan was voor Emmius verder de kous af. Nu Stevin, anders dan Copernicus, die hypothese toch voor waar aannam, was de deur naar het atheïsme wagenwijd opengezet. Zelfs de in kringen van Calvijn niet onbekende accommodatietheorie, die erop neerkwam dat de Bijbel inzake fysische kwesties spreekt naar het begrip van het volk tot wie de auteurs van de bijbelboeken zich indertijd richtten, werd door Emmius verworpen. In een van zijn brieven aan Abraham burggraaf van Dohna zegt hij: ‘Als we daaraan beginnen, sluipt de twijfel aan de waarheid van de Heilige Schrift binnen en daarmee het atheïsme.’⁴⁴

Zaten Mulerius en Emmius nu op één lijn? Mulerius geloofde net zo min als Emmius dat de aarde om de zon draaide, maar hij nam wel onderdelen van Copernicus’ stelsel over. Zo geloofde hij wél dat de aarde in 24 uur een keer om haar eigen as draait, waardoor dag en nacht ontstaan, en dat de planeten Mercurius en Venus wel degelijk om de zon draaien. Mathematisch maakt het ook niets uit of het stelsel Zon-Mercurius-Venus om de aarde draait, of de aarde om het stelsel Zon-Mercurius-Venus. Mulerius was waarschijnlijk voor deze laatste, beperkte vernieuwing gewonnen tijdens zijn studietijd in Leiden, waar ook andere astronomen en filosofen dit aangepaste stelsel propageerden. Zij hadden het overigens niet zelf bedacht, het was een suggestie die al in de vroege Middeleeuwen door de encyclopedist Martianus Capella gedaan was.⁴⁵ Emmius verwierp dit semi-copernicanisme in 1608 nog categorisch. Nu zijn er twee mogelijkheden: ofwel Emmius verbond in 1617 zijn naam aan de Copernicus-editie van Mulerius zonder te beseffen dat deze meningen verkondigde die hij niet deelde, ofwel hij was inmiddels, misschien door discussies met Mulerius, opgeschoven van de Wittenbergse naar de Leidse interpretatie van Copernicus.⁴⁶

geven bij de belangrijkste uitgever van wiskundige werken in de Republiek. Met al zijn verbeteringen, toelichtingen en uitweidingen, werd het voor vele jaren de standaardeditie van Copernicus. Dat het boek verscheen een jaar nadat de katholieke kerk het oorspronkelijke werk op de index van verboden boeken had geplaatst, zal de verspreiding van deze editie ook zeker ten goede zijn gekomen. De Groningse academie kon er dus eer mee inleggen en Mulerius heeft deze gelegenheid om enige reclame voor de nieuwe instelling te maken ook niet te laten lopen. Hij droeg het werk op aan de Staten van Stad en Lande en aan de curatoren van de Groningse universiteit. Maar al op de titelpagina had de auteur een statement gemaakt. Daar stond duidelijk te lezen dat dit werk bezorgd was door 'D. NICOLAI MULIERII, Medicinae ac Matheseos Professoris ordinarij in nova Academia quae est GRONINGAE'.

5 ACADEMISCHE GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN

De oprichters van de hogeschool hadden in 1614 flink reclame gemaakt voor de nieuwe instelling. In het Eeuwig Edict verklaarden de Staten van Groningen en Ommelanden niet alleen dat de stad zo gunstig lag en zo gezond was, ook de academische gebouwen werden met nadruk aangeprezen:

Ten behoeve van deze school [...] hebben wij ook reeds tegen niet geringe kosten in de afgelopen maanden gehoorzalen en gebouwen ingericht, en wij houden ze in gereedheid in dat deel van de stad dat voor deze aangelegenheid, voor deze oefenschool der Muzen, of werkplaats van de wetenschap, het meest geschikt is, van al het lawaai van mensen en hun bezigheden gescheiden, en nauw verbonden met een zeer ruime en voortreffelijke kerk.¹

Maar wat troffen de studenten die in Groningen gingen studeren nu werkelijk aan? Waar werden de colleges gegeven, was er een bibliotheek, was er een snijzaal voor het onderwijs in de anatomie, of een hortus voor de botanie?

HET ACADEMIEGEBOUW

Een geheel nieuw gebouw voor de universiteit was in 1614 niet nodig. In de stad stonden nog genoeg kloosters en conventen die konden dienen tot onderkomen van de nieuwe academie. Zo had men dat in Leiden en Franeker gedaan, en waarom dan niet in Groningen? De voorbereidingscommissie liet het oog vallen op het Minderbroederklooster aan de Broerstraat, inderdaad in een rustig deel van de stad. In het klooster zelf was al de Latijnse school gevestigd, maar de kloosterkerk bood samen met het aan de overkant van het kerkhof gelegen Vrouw Sywenconvent en het aangrenzende Vrouw Menoldaconvent voldoende mogelijkheden om de universiteit te huisvesten.²

Oorspronkelijk vormden de twee begijnhoven en het kloostercomplex één geheel. In 1559 werd echter de Broerstraat aangelegd, tussen de Boteringestraat en de Kijk in 't Jatstraat. Deze nieuwe straat liep pal langs de kerk en scheidde het klooster van het grootste deel van het kerkhof en de hofjes. De overgebleven ruimte tussen de Broerstraat en de beide conventen werd nu in 1614 benut om de universiteit van een passende huisvesting te voorzien. Parallel aan de Broerstraat werd een veertig meter lang, slechts één verdieping tellend gebouw opgetrokken, dat aan beide uiteinden door muren met het daarachter liggende Vrouw Sywenconvent werd verbonden. Tegen de oostelijke zijmuur werd verder nog een zaal gebouwd. Zo ontstond een rechthoekig plein van 19 bij 28 meter, de *area*, dat het hart van de universiteit zou worden. Als de rector de studen-

Afb. 21 Vooraanzicht van het Academiegebouw zoals het er in het midden van de negentiende eeuw uitzag, kort voor de afbraak. Reproductie naar een aquarel van Bernard Bueninck (1864-1933). Uit: C.H. van Fenema, Het Academiegebouw te Groningen 1614-1909 (Groningen 1909).

Afb. 22 De oude Academiepoort, gebouwd in 1614, afgebroken in 1847. Uit: C.H. van Fenema, Het Academiegebouw te Groningen 1614-1909 (Groningen 1909).

ten wilde toespreken, riep hij hen daar bij elkaar. Het plein werd bestraat met tegels en aan drie zijden omzoomd met een zuilengalerij van vier meter breed, waar men bij regen even kon schuilen: ‘porticibus latis et magnificis tribus a lateribus cincta’, zoals Emmius in de tweede editie van zijn *De agro Frisiae* schreef. De zuilen waren drie meter hoog en men keek zo van onderen tegen de dakpannen van de galerij aan.³ In het brede voorgebouw, pal tegenover de kerk, werd een poort aangebracht, opgetrokken uit Gildenhauser steen, waarin – net als in Engelse *colleges* – de officiële aankondigingen in het openbaar, maar toch beschut tegen de regen, konden worden aangeplakt. Aan de straatkant kreeg de poort een eenvoudige renaissancestische versiering, ontworpen door de bouwmeester Otto Mensenborch. Het voorgebouw werd bewoond door de pedel, terwijl een van de vertrekkende dienstdeed als kerker. Het was alles van een grote soberheid en bescheidenheid en al met al leek het Academiegebouw, zoals Huizinga terecht opmerkte, ‘eer een hofje dan een hoogeschool’.⁴

Wie de poort doorging en het plein opliep – in het begin beschaduwd door een lindeboom – trof aan de overzijde, in de gebouwen van het voormalige Vrouw Sywenconvent, de collegezalen aan, de auditoria.⁵ Er waren drie collegezalen afgetimmerd, een voor de letteren, een voor de rechten en een voor de theologie (de medici, die niet zo groot in getal waren, zouden elders onderwijs krijgen). De westelijkste collegezaal, voor de filosofische faculteit, werd later ook gebruikt voor openbare boekverkopingen, waarvoor volgens de wetten van 1615 de universiteit een monopolie bezat. De middelste collegezaal was de voormalige kapel van het convent, nu witgekalkt. De nieuwgebouwde zaal tegen de oostelijke wand van het Academiegebouw diende als senaatskamer, de *curia*. Daar vergaderde echter niet alleen de senaat, daar werd ook in een kast het archief van de universiteit bewaard, inclusief het *Album studiosorum*. De auditoria keken uit op de tuin van het convent aan de noordkant van het gebouw; de ramen aan de kant van de area waren dichtgemetseld.⁶

In de directe omgeving nam de universiteit ook nog enkele gebouwen in gebruik. Ten westen van het Academiegebouw werd het Vrouw Menoldaconvent vertimmerd tot twee professorenwoningen, terwijl in de tuin van het Vrouw Sywenconvent een derde professorenwoning verrees. Dit waren de ambtswoningen voor de oudste professoren van de filosofische, de theologische en de juridische faculteit.⁷ De doodlopende steeg tussen het Academiegebouw en die professorenwoningen heette daarom de Professorengang. In een van die huizen heeft Ubbo Emmius, die zijn dienstwoning als rector van de Latijnse school moest opgeven toen hij hoogleraar werd, zijn laatste jaren doorgebracht. Aan de oostkant van het complex lag ook nog een gang, die uitkwam bij het van een particulier gekochte huis van de *oeconomus*, die daar de studentenbeurs exploiteerde (daarover straks meer).

DE ACADEMIEKERK EN OMGEVING

Ook de kloosterkerk van de franciscanen kreeg een academische bestemming.⁸ Net als het Academiegebouw had deze kerk een weinig imponerend voorkomen. Het was een lang, smal bouwwerk met een eenvoudig zadeldak; geen grote toren zoals de Martini-kerk of de Der Aa-kerk, alleen een dakruiter met een uurwerk. In het koor van de kerk

werden de academische plechtigheden gehouden, zoals oraties en promoties. Daartoe werd in het koor een dubbel spreekgestoelte neergezet (het ene boven het andere), met het gezicht het koor in. In het koor werden verder rondom hoge banken aangebracht voor de curatoren (links van de spreker) en de hoogleraren (rechts van de spreker). Curatoren en hoogleraren vormden zo een halve kring (*corona*) rond het spreekgestoelte. In het midden zaten de studenten, terwijl toeschouwers ook nog terechtkonden op een bovengalerij, het 'beuntje'. Toen deze vertimmering voltooid was, werd de kerk op 23 augustus 1616 ingewijd door een preek van de hoogleraar theologie Ravensperger, die op die dag het rectoraat aan zijn collega Pijnacker overdroeg.⁹ Ravensperger vergeleek de kerk bij die gelegenheid – ietwat gewaagd – met de tempel van Diana in Efeze, een van de zeven wereldwonderen, en de tempel van Salomo in Jeruzalem. De Broerkerk was weliswaar lang niet zo mooi als die twee antieke tempels, maar zij werd wel voor een heerlijker doel gebruikt: niet voor afgodendienst en bijgeloof, maar voor de hogeschool en de dienst des Heeren.

Want behalve als aula was het gebouw ook voor kerkelijk gebruik bestemd: later in de eeuw was de Academiekerk het godshuis voor de Waalse gemeente en vanaf 1644 werden er al diensten in het Hoogduits gehouden. Degene die dat deed, de hoogleraar Oosterse talen Jacob Alting, werd in 1647 tevens aangewezen als vaste academieprediker. Hij zou voortaan iedere zondag (behalve in de vakanties) de avonddienst leiden, speciaal maar niet uitsluitend voor de studenten en de andere leden van de academische gemeenschap. De kerkgangers moesten het aanvankelijk wel doen zonder orgel; het oude orgel van de franciscanen was in de woelige dagen van de Reformatie vernield en de gereformeerden hielden in de vroege zeventiende eeuw nog niet zo van orgelspel tijdens de dienst. Alleen de voorzanger – een betaalde kracht – bood de gemeente enige steun bij het zingen. Dit veranderde toen in 1671 de Academiekerk tijdelijk onderdak moest bieden aan de gemeente van de Der Aa-kerk. Op 1 mei van dat jaar was de toren van die kerk door de bliksem getroffen en de daarop uitgebroken brand had niet alleen de toren, maar ook een deel van het schip, inclusief het orgel, verwoest. Ten behoeve van de nu in de Academiekerk samenkomende gelovigen lieten de Staten een geheel nieuw orgel bouwen, dat in de Academiekerk achterbleef toen de gemeente van de Der Aa-kerk in 1675 weer in haar eigen kerk terecht kon. De stad liet toen de nog jonge Hamburgse orgelmaker Arp Schnitger in de Der Aa-kerk een nieuw orgel bouwen. Het orgel in de Academiekerk was echter niet erg degelijk gebouwd. Al rond 1690 bleek het feitelijk onbespeelbaar – en irreparabel. Daarom gaven de Staten, die kennelijk *coûte que coûte* een orgel in de Academiekerk wilden hebben, dezelfde Schnitger de opdracht een nieuw en groter orgel voor de Academiekerk te bouwen. Dit orgel was klaar in 1702 en bleef tot in de negentiende eeuw in de kerk de diensten begeleiden.¹⁰ Overigens was de Academiekerk er niet alleen voor de levenden, maar ook voor de doden. Vanaf het begin zijn in de kerk (in het koor en in het schip) hoogleraren begraven, te beginnen met Ubbo Emmius in 1625.¹¹

Via een deur in het koor kwam men bij de voormalige sacristie van de kerk, waar vroeger de hostie, de misgewaden en de missalen werden bewaard, maar waar nu (op de begane grond) een eenvoudig anatomisch theater ten behoeve van het onderwijs in de anatomie werd opgesteld. De bovenverdieping werd bestemd voor een bibliotheek (zie hierna). Als men dan nog verder liep, kwam men terecht in de kloosteromgang en de

Afb. 23 Het academisch kwartier in de zeventiende eeuw. Detail van de kaart van Groningen van Egbert Haubois, 1637. Duidelijk herkenbaar zijn de Broer- of Academiekerk en daar tegenover het Academiegebouw. RHC Groninger Archieven.

vertrekken van het oude klooster, waar al sinds het eind van de zestiende eeuw de Latijnse school was ondergebracht (met een woning voor de rector).

In het begin voldeed deze accommodatie uitstekend, maar in het midden van de zeventiende eeuw was er toch behoefte aan een zekere uitbreiding. Aan de oostzijde van de area werd de senaatskamer vergroot. Aan de overzijde van de straat, achter de kerk, werd in de voormalige sacristie het ernstig vervallen anatomisch theater gerestaureerd. De inmiddels enigszins gegroeide bibliotheek kreeg er ruimte bij op de bovenverdieping van de oostelijke vleugel van het klooster. Met deze gebouwen zou de universiteit het in principe tot in de negentiende eeuw moeten doen.

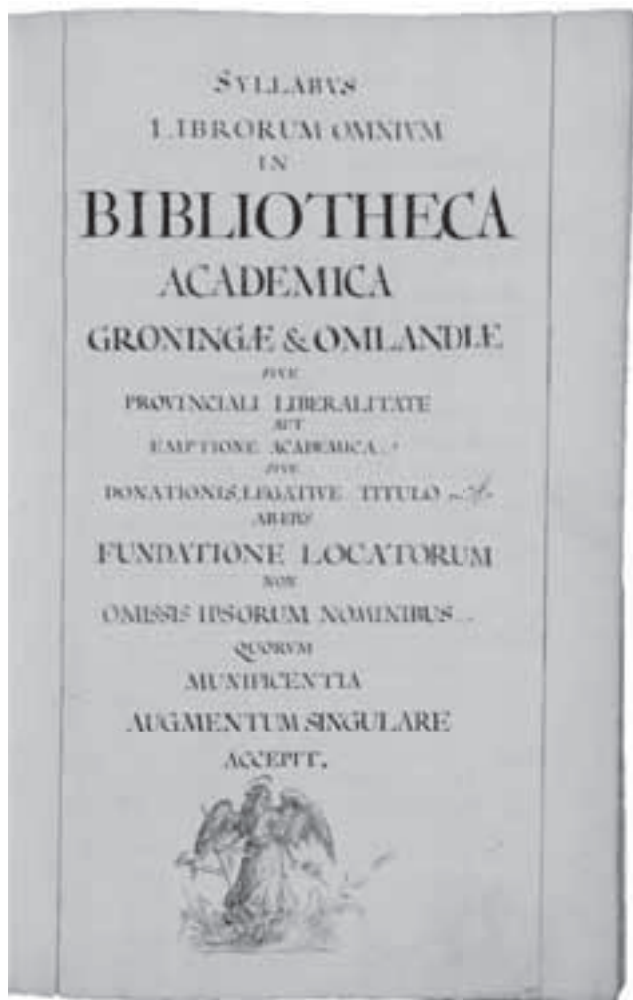
DE BIBLIOTHEEK

Een universiteit kan niet zonder boeken. Daarom namen de Staten op 28 februari 1615, toen allerlei nadere regelingen met betrekking tot de hogeschool werden genomen, ook het besluit tot het oprichten van een 'provinciale Bibliothecque', waarmee vooral een bibliotheek voor de universiteit werd bedoeld: 'Is mede goet gevonden, datmen vande oude Bibliothecque ten Broeren beneden een Anatomia ende boven een Biblio-

theecque sall toemaecten.¹² De universiteit kreeg een budget van 600 gulden, het *peculium academicum*, waarvan boeken gekocht konden worden, maar waar eerst nog de toelagen voor de rector (75 gulden) en de secretaris (50 gulden) van af moesten.¹³

Het duurde even voor het besluit geëffectueerd werd.¹⁴ Pas in 1618 vond de eerst aankoop ten behoeve van de bibliotheek plaats. Burgemeester Joachim Alting werd belast met de koop van een soort basiscollectie. Op veilingen en bij boekhandelaren in Holland kocht hij, daarbij geadviseerd door Ubbo Emmius, in totaal 403 boeken. Deze boeken werden op de bovenverdieping van de vroegere sacristie van de Minderbroederkerk geplaatst. Mulerius, die optrad als onbezoldigd bibliothecaris, maakte er in 1619 een eerste bestandsopname van, de handgeschreven *Syllabus Librorum*.¹⁵ Daaruit blijkt dat de verzameling ondergebracht was in acht kasten: drieënhalve voor de theologische boeken, tweeënhalve voor de juridische boeken, en steeds een halve kast voor de boeken op het terrein van de geschiedenis, de geneeskunde, de wiskunde en aardrijkskunde en de letterkunde en filosofie. Vooral door schenkingen, maar ook door incidentele aankopen, soms mogelijk gemaakt door het beschikbaar stellen van extra fondsen, groeide de bibliotheek in de jaren daarna. Het eerste geschenk was van de latere curator (namens de stad) Abel Coenders, die al in augustus 1615 de *Atlas* van Mercator voor de bibliotheek in oprichting bestemde. Burgemeester Alting, die de eerste boeken voor de bibliotheek had gekocht, schonk in 1619 uit eigen bezit een platenatlas van de Groningse anatoom Volker Coiter uit 1572 en de *Opera* van Wessel Gansfort uit 1614. In 1620 stond oud-burgemeester Rodolf Wycheringe onder andere de collegedictaten van Mello Brunsema af en kocht de senaat enkele Arabische manuscripten van de rector van de Latijnse school Joachim Borgesius. Emmius en Gomarus taxeerden deze boeken, die vroeger hadden toebehoord aan de Heidelbergse hoogleraar Jacobus Christmannus, op 125 gulden en dat was ook het bedrag waarvoor de senaat de handschriften kocht.¹⁶ Verder groeide de bibliotheek doordat de academiedrukker van elk boek dat hij drukte op grond van de academiewetten een exemplaar aan de bibliotheek moest afstaan. Zo kwam de bibliotheek in 1621 in het bezit van het *Opus chronologicum novum* van Emmius, ‘*oblatum juxta leges Acad*’.¹⁷ Een grote uitbreiding onderging de bibliotheek toen in 1624 de ongeveer vierhonderd boeken van de Martinikerk in de universiteitsbibliotheek werden opgenomen. Deze collectie, die terugging op de boekenverzameling die de opperpastoor Wilhelmus Frederici rond 1500 had aangelegd, bevatte veel handschriften en incunabelen en was mede zo groot geworden doordat er een aantal kloosterbibliotheeken in was opgenomen (de grote bibliotheek van Aduard was in 1580 helaas in vlammen opgegaan).¹⁸

In verband met alle aankopen en schenkingen werd het tijd om regels voor het gebruik van de bibliotheek op te stellen. Gomarus en Pijnacker stelden dit reglement op, dat in november 1623 van kracht werd. Het bepaalde dat de bibliotheek openstond voor alle hoogleraren en curatoren, die daartoe elk, na ondertekening van de *Leges*, een sleutel van de bibliotheek kregen. Omdat ook de boeken van de Martinikerk aan de universiteitsbibliotheek werden toegevoegd, kregen de predikanten eveneens een sleutel. Voor het eerst werd nu ook een van de hoogleraren als bibliothecaris aangewezen; de pedel zou hem als bibliotheekbediende ter zijde staan. Omdat Mulerius zijn taak al in 1621 had neergelegd, werd ‘bij provisie’ Ravensperger als bibliothecaris benoemd. Na zijn dood eind december 1625 nam Mulerius die functie weer op zich, nu tegen een salaris van 50 gulden, te betalen uit het *peculium*. Dat *peculium* was echter al in

Afb. 24 De Syllabus Librorum Omnium (1619), de eerste catalogus van de Groningse universiteitsbibliotheek. Universiteitsbibliotheek Groningen.

1623 teruggebracht van 600 naar 400 gulden, zodat de ruimte voor de aankoop van boeken nogal klein werd. Daar stond echter tegenover dat een deel van de gelden voor de promoties en een deel van de opbrengsten van de boekverkoopingen nu de bibliotheek ten goede kwamen. Ook de verkoop van doubletten leverde soms een aardig bedrag op. Mulerius werd na zijn dood (5 september 1630) als bibliothecaris opgevolgd door Meyvart, maar deze beschouwde het ambt als een sinecure en was nogal slordig in het bijhouden van de nieuwe aanwinsten in de *Syllabus*. Zijn opvolger, de ijverige Tobias Andree, die in 1640 aantrad, moest dit weer goed zien te maken.¹⁹

De groei van het aantal studenten in het midden van de eeuw en de kennelijke behoefte van studenten om de boeken uit de bibliotheek te raadplegen deden de senaat in 1655 besluiten ook studenten toegang te verlenen tot de boekerij. Ze konden zich waarschijnlijk op vaste tijden bij de bibliotheek melden. Verder groeide het aantal boeken zodanig dat er ook meer ruimte nodig was om ze te herbergen. Daarom besloten de curatoren in 1667 om een kleine verbouwing te laten uitvoeren. Bovendien zag de bibliothecaris, die steeds meer te doen kreeg, zijn traktement tot 150 gulden opgehoogd

en kreeg hij nu ook officieel een ‘minister’ als hulp (in feite weer de pedel, maar nu tegen een aanvullend traktement).²⁰ Nu werd ook de mogelijkheid geopend om boeken te lenen, wat betekende dat ze ontdaan moesten worden van de kettingen waarmee ze tot dan toe aan de planken vastgemaakt waren. De openingstijden werden bepaald op woensdag en zaterdag tussen één en drie uur (in de winter van twaalf tot twee). Kort daarna, in 1669, zag bij de academiëdrukker (of eigenlijk zijn weduwe) de eerste gedrukte catalogus het licht, opgesteld door Gerhard Lammers, kort tevoren benoemd tot hoogleraar in de filosofie en de geneeskunde én tot bibliothecaris. Dit is een catalogus in de moderne zin van het woord: niet meer geordend op kast of thema of grootte, maar zuiver alfabetisch, wat het opzoeken zeer vergemakkelijkte.

Van de omvang en betekenis van de bibliotheek moet men zich geen al te grootse voorstelling maken. Het budget was beperkt, zodat de bibliotheek lang niet alles kon aanschaffen wat er verscheen (als dat al de bedoeling was). Hoogleraren hadden meestal, als ze hun vak serieus namen, thuis een veel betere bibliotheek tot hun beschikking. Mulerius, wiens boeken na de dood van zijn weduwe in 1646 in een van de zalen van het Academiegebouw werden verkocht, bleek toen meer boeken op medisch en wiskundig terrein te hebben bezeten dan de universiteitsbibliotheek waarvan hij jaren het beheer had gevoerd.²¹ Een universiteitsbibliotheek was er vooral voor de duurere werken in groot formaat en de naslagwerken, zoals tekstuutgaven, bijbelcommentaren, astronomische tabellenboeken en encyclopedieën. De hoogleraren moesten zelf maar de gangbare of recente wetenschappelijke literatuur kopen.²²

HET ANATOMISCH THEATER

In februari 1615 was zoals gezegd besloten tegelijk met een bibliotheek in de sacristie van de Minderbroederkerk ook een ‘Anatomia’ onder te brengen, een snijzaal of iets deftiger een *theatrum anatomicum*. Zo’n theater was uitgerust met een draaibare snijtafel, waarop het ‘subject’ lag, en bestond verder uit oplopende rijen banken rondom de snijtafel. In dat theater kon de hoogleraar geneeskunde aanschouwelijk onderwijs in de ontledkunde geven, een belangrijk onderdeel van de medische opleiding. Weliswaar was de geneeskunde zoals deze aan de universiteit werd gedoceerd een tamelijk theoretische, bespiegelende wetenschap, waar boekenwijsheid meer in tel was dan klinische ervaring of technische handvaardigheid, maar Mulerius had een voorkeur voor aanschouwelijk onderwijs en wilde graag het medische systeem van de Romeinse arts Galenus demonstreren door zo nu en dan een dissectie uit te voeren.²³ Leiden en Franeker hadden al een anatomisch theater en Groningen, wilde de universiteit voor vol worden aangezien, moest ook zo’n voorziening treffen.

In het begin heeft Mulerius ook zeker gebruikgemaakt van de snijzaal in de oude sacristie. In 1615, 1618 en 1620 voerde hij een sectie uit, zij het niet altijd op menselijke lichamen. In 1620 ontledde hij bijvoorbeeld een paard en een aap – maar zeker het ontleden van een aap was ook voor de kennis van de menselijke anatomie uitermate nuttig. Daarnaast is er uit 1616 een melding van een vergoeding uit de kloosterinkomsten van 60 gulden voor de chirurgijn Derrick Nienck, en wel voor ‘seeckere sectiones anatomicas alsoock een sceleton humani corporis tott dienste vande academie’.²⁴

Afb. 25 Een zeventiende-eeuws theatrum anatomicum, zoals nagebouwd in Museum Boerhaave te Leiden. Museum Boerhaave, Leiden. Dit theater is gebouwd naar de afbeeldingen van het Leidse anatomisch theater, maar geeft een goede indruk van hoe het Groningse theater er in zijn betere dagen moet hebben uitgezien.

Waarschijnlijk was Nienck de assistent van Mulerius en deed hij, op aanwijzing van de hoogleeraar, het eigenlijke snijwerk; en misschien verving hij hem tijdens diens afwezigheid. Het menselijke skelet zal zeker bestemd zijn om de snijzaal op te sieren. Ook in Leiden was het anatomisch theater ‘aangekleed’ met skeletten, vanitassymbolen en rariteiten die de toeschouwers tot bezinning moesten brengen over de rol die de dood in het leven speelde.

In de jaren twintig zat er de klad in het anatomiseren; uit de laatste tien jaar van Mulerius’ hoogleeraarschap is geen enkele dissectie bekend. Na zijn dood heeft zijn zoon Petrus, die hem niet is opgevolgd als hoogleeraar geneeskunde maar wel als hoogleeraar botanie, nog één keer een ontleding uitgevoerd, omdat er toen toevallig een lijk beschikbaar was (in 1631), maar daarna bleef het theater weer jarenlang ongebruikt, ten prooi aan verwaarlozing en verval. Toen Constantijn Huygens in 1648 als secretaris van stadhouder Willem II naar Groningen kwam – om te bemiddelen bij een geschil tussen de stad en de Ommelanden – en bij die gelegenheid ook de universiteit bezocht, trof hij in de anatomie een desolate boedel aan. Het houten theater zelf was ingestort en de skeletten waren overgebracht naar de bibliotheek op de bovenverdieping van de sacristie, waardoor die bibliotheek wel een knekelhuis leek: ‘Bibliothecam putas / Id, Hospes, esse? Triste Coemeterium est’, dichtte hij.²⁵

Het duurde tot het midden van de jaren vijftig voor er iets aan deze desolate boedel werd gedaan. In 1654 werd Henricus Eyssonius als buitengewoon hoogleraar toegevoegd aan de kort tevoren benoemde gewone hoogleraar geneeskunde Antoni Deusing. Op zichzelf was Deusing niet afkerig van de nieuwere inzichten in de medische wetenschap, maar hij liep niet warm voor de anatomie en daarom werd nu iemand aangesteld die wel nadrukkelijk geporteerd was voor een vorm van medisch onderwijs waarbij ook het lichaam gebruikt werd als vindplaats van kennis over structuur en werking van het menselijk lichaam. In datzelfde jaar onderging het sterk verwaarloosde anatomische theater een grote facelift. Eyssonius mocht voor 50 gulden anatomische instrumenten kopen en hij kreeg een assistent, de chirurgijn Jacobus Reneman, die met ingang van 1656 de titel mocht voeren van *chirurgus anatomiae of chirurgus academiae*.²⁶ In het vernieuwde anatomisch theater kon Eyssonius in januari 1655 weer een lichaam ontleden, dit keer van iemand die net uit Brazilië gekomen was en in Groningen vermoord was. Zo'n openbare ontleding was een voorstelling die wel drie dagen duurde en waarvoor belangstellenden zelfs kaartjes moesten kopen, à raison van 6 stuiver per persoon. Jonkers uit de provincie, professoren, predikanten en studenten in de geneeskunde hadden echter gratis toegang, al zullen net als in Leiden de beste plaatsen wel gereserveerd zijn geweest voor de hoogwaardigheidsbekleders en notabelen.²⁷ Tweehalf jaar later, in augustus 1657, was het weer raak toen een man uit Zuidbroek die voor moord veroordeeld en terechtgesteld was, op de snijtafel terecht kwam. Nadat het hele lijk ontleed was, werd wat ervan overgebleven was door professoren en studenten, onder grote publieke belangstelling, ten grave gedragen op het nieuwe Zuiderkerkhof. Weer hoopte men de kosten van dissectie en begrafenis, 46 gulden en 16 stuiver dit keer, uit de bijdragen van de toeschouwers terug te verdienen.²⁸

Toch was de toevoer van lijken een voortdurend probleem voor een hoogleraar die van dissecties een regulier onderdeel van zijn onderwijs wilde maken. Als er in Groningen geen lijk van een terechtgestelde misdadiger of een vreemdeling om wie niemand zich bekommerde beschikbaar was – in verband met het heersende taboe op lijkopening kwamen alleen zulke marginale figuren voor dissectie in aanmerking – kon nog wel af en toe een lijk betrokken worden van een gasthuis uit Amsterdam, maar dan alleen in de winter natuurlijk, als het vroom en de bewaarcondities goed waren (en de vaarwegen toch niet dichtgevroren). Een structurele oplossing was dat niet en daarom lanceerde Eyssonius aan het eind van de jaren zeventig een opmerkelijk plan. Bij curatoren diende hij een 'voorslach van een Sieckenhuis, etc. ten dienste van de Academie' in. Hij wilde – naar Leids voorbeeld – in het weeshuis van de gereformeerde diaconie in het oude jakobijnerklooster in de Ebbingestraat, het zogenaamde Groene Weeshuis, twee zalen inrichten als universitair hospitaal, waar studenten, medisch doctoren, chirurgijns en hun leerlingen onderwijs aan het ziekbed konden krijgen en waar studenten zich in de anatomie konden oefenen. Als 'patienten en subjecten' dacht Eyssonius aan kinderen uit het weeshuis, bedeeden uit de verschillende wijken van de diaconie, en 'Quat-doeners' uit het Spinhuis, 'alle met langduirige, swaere ende rare [zeldzame], ende niet met besmettlijcke sieckten belaeden'. Wie genas, ging weer naar huis (of terug naar het Spinhuis), wie overleed zou 'in't privé ofte publicq geopent, ende eerlijck begraven worden'. Aan het hospitaal zouden een hoogleraar, een chirurgijn en een apotheker verbonden moeten zijn. De kosten voor verpleging en alles wat daarbij kwam

Voorstel van een Kinder-
 Guis, &
 ten dienste van de Academie.

In 't Groene ofte Bladwee Kinder Guis Guis
 konnen ingeruimt ofte gemaekt worden een
 besondere Kamer ofte Vertreck, met Bedde-
 stonden ofte Kribben ende andere noodwendige
 den versien, om aldaer de Patientien te visite-
 ren; ende een ander tot private Section der
 Verstorvenen:

Patientien ende Subjecten souden sijn 1. Kinder
 van uit gemelte Kinder Guis, 2. Arme Lieden
 oudt ende jong, uit de Klufften der Diaconen,
 3. Quael. dootden uit het Spian. Guis, &c. alle
 met langduirige, swaere ende rare, ende niet
 met boymottelijke Sieckten belanden; die, ge-
 noeghen sijnde, souden moeten verbrucken ofte ver-
 plucht sijn worden; maer verstorvenen sijnde, in't
 prive ofte publicq groeyent, ende werlyk be-
 graden worden:

Doctoren muste sijn eens, ofte tweede Professo-
 res Medicinae per vias; de visitatende op be-
 seemde daegen ende tijden, twee ofte meer ma-
 len in de Weeke, nae exigentia der Sieckte.

Chirurgijn kende sijn een d'ordinarius
 Chirurgus van't Kinder Guis, tot cure van uit-
 wendig Sieckten ende Chirurgique operatien;
 ander d'alt de Chirurgus Anatomicus, tot dienst
 van de Section ende enige Chirurgique opera-
 tien in de Leede Lijfsmen:

Apothecque souden sijn des groene, die daer ende
 sijn an't Kinder Guis Medicamenten leeuwet,
 enige wijninge

Afb. 26 Het voorstel van Henricus Eyssonius voor een universitaire kliniek in het Groene Weeshuis, ca. 1675. RHC Groninger Archieven.

kijken, zouden gedekt worden door onder andere de entreegelden voor de lessen en de dissecties. De curatoren reageerden echter niet; waarschijnlijk is het plan gesneuveld in de eeuwige strijd tussen de stad en de Ommelanden.

Noch van Eyssonius, noch van zijn zoon Rudolf, die hem in 1690 opvolgde, zijn in de jaren daarna nog secties bekend. Pas toen Rudolf Eyssonius in 1699 de openbare sectie van een hond aankondigde – bedoeld als provocatie – werd hem schielijk beloofd dat hij de eerste de beste veroordeelde die in het provinciale tuchthuis zou komen te overlijden mocht ontleden. Ook wezen de Staten Eyssonius jr. wat geld toe voor de aankoop van nieuwe instrumenten.²⁹ Het was hun eer te na dat de hoogleraar anatomie van de provinciale academie zich zou moeten behelpen met een gesmoorde hond.

DE BEURS

Een belangrijke voorziening, voor studenten zeker belangrijker dan een bibliotheek, was de beurs of *burse*. Toen Gomarus in 1629 zijn Leidse collega-predikant Rivet inlichtte over de voor- en nadelen van een studie geneeskunde in Groningen, besteedde hij net zo veel aandacht aan de verdiensten van de hoogleraar geneeskunde als aan de beschikbaarheid en toegankelijkheid van deze eettafel voor de studenten, waar een zogenaamde beursmeester of *oeconomus* elke dag voor een vast aantal studenten maaltijden bereidde.³⁰ Al op 28 februari 1615 namen de Staten het besluit tot het instellen van zo'n voorziening:

Is oock goet gevonden, dat alhijr een Beurse voor het getall van veertich studenten met een oeconomo voereerst sall worden bestelt, ende daertoe een bequaem huys gehuijrt ofte gekofft, ende die Provincie vijff ende vijftich Carolus gulden jaerlicx voor yder student, mitsgaders sees ofte soeven schuijten veentorff tot brandt sall geven: dies dat een ijder student noch vijff ende veertich gulden anden oeconomum sall moeten betaelen, daervoer d'Oeconomus tot sijnen laste ende perijckel behoorlicke cost ende dranck, knecht ende mageden, ende wat tot d'huyshoudinge wyders behoort, sall moeten versorgen.³¹

Kort daarop kochten de Staten het huis aan het Broerkerkhof van jonker Sicko Panser en lieten dat vertimmeren tot een academische beurs of mensa (dit duurde enige tijd en zolang werd de beurs elders ondergebracht). Als eerste beursmeester of schaftmeester werd Itze Edzema benoemd.³²

Aanvankelijk was de beurs bestemd voor veertig studenten. Arme studenten konden zich bij de rector melden en kregen, als deze vastgesteld had dat ze werkelijk over weinig middelen beschikte, een 'cedul' waarmee ze zich bij de *oeconomus* konden melden. Deze wees de gelukkige een plaats toe (als er tenminste een plek vrij was). Helemaal gratis was de eettafel dus niet: de provincie betaalde de *oeconomus* per student per jaar 55 gulden, terwijl deze zelf 45 gulden moest neertellen. Voor de studenten stonden elke dag in een grote zaal vijf tafels voor elk acht studenten klaar, voor het ontbijt, het middageten en het avondeten. Een 'Ordonnantie voor de Beurse ofte Oeconomie', die al op 11 maart 1615 werd afgekondigd, regelde hoe het bij die maaltijden toe zou gaan.³³ Per dag was voorgeschreven wat de *oeconomus* moest opdienen. Voor zondag tussen de middag bijvoorbeeld: 'Een Broodt-Soppe [als voorgerecht]. Warm Vleesch,

Afb. 27 Ordonnantie op de burse of mensa, 11 maart 1615. Universiteitsmuseum Groningen.

gesprenckelt ofte geroect met Speck, nae gelegenheit van de tijt. Hutspot, twee halve tarven Brooden yder van twee blancken, goet Boter ende Kees, groen ofte witte.’s Avonds stond er weer een complete maaltijd klaar: ‘Melck ende Wegge, grof Vleesch, gesprenckelt ofte geroect, een Gebraedt, met een oortiens poffe voor elcke student, met goet Boter ende Kees, als boven.’ Door de week waren de maaltijden iets soberder,

maar op vrijdag werd altijd vis gegeten. Aanvankelijk at men drie keer per dag, maar het ontbijt verviel al snel en de middagmaaltijd verschoof toen van twaalf uur naar elf of zelfs tien uur. Bij de maaltijden werd altijd bier geschonken, behalve op de eerste zondag na 23 augustus en de eerste zondag na 1 januari, als er wijn op tafel kwam. Tussen Allerheiligen en Sint-Pieter (dus tussen 1 november en 22 februari) werd er een flink vuur in de zaal gestookt.

Het gedrag van de studenten tijdens de maaltijd was aan duidelijke regels gebonden. Voor elke maaltijd moest een van de studenten ‘clara voce’ een gebed uitspreken, te beginnen met de eerste student aan de eerste tafel en dan elke week de volgende. Alle tafels hadden een per week wisselende president, die als eerste opschepte en de orde aan zijn tafel moest bewaren. Aan tafel had iedereen zijn vaste plaats, alles volgens anciënniteit: wie het langst in de beurs kwam, zat aan de eerste tafel vooraan. Het was mogelijk om gasten mee te nemen naar de maaltijd, maar die moesten wel ter plekke betalen. De *oeconomus* mocht ten slotte voor eigen rekening nog andere commensalen kost en spijs leveren, als dat maar geen ‘trivialisten’ (leerlingen van de Latijnse school) waren. Om de kosten van de maaltijden laag te houden was de *oeconomus* gedeeltelijk vrijgesteld van de impost op het geslachte.

Het getal van veertig studenten op de beurs werd al in 1628, op verzoek van de hoogleraren, verhoogd tot zestig, dit vooral met het oog op de steeds grotere toeloop van buitenlandse studenten. Daarom werd ook vastgelegd dat minstens de helft van het aantal plaatsen gereserveerd moest worden voor deze ‘uitheemse’ studenten.³⁴ Het zal hier wel vooral om arme studenten uit het Duitse Rijk zijn gegaan, die berooid uit dat oorlogsgebied waren aangekomen. Maar met de buitenlandse studenten kwamen ook buitenlandse gebruiken, en in 1637 klaagden de professoren over vechtpartijen tussen de studenten onderling. Vaak richtte die agressie zich tegen de *oeconomus*, die nogal eens het verwijt kreeg de studenten te weinig eten van te slechte kwaliteit voor te zetten. Hoe dan ook, in 1658 besloten de Staten het aantal plaatsen tot 54 terug te brengen en een hoogleraar als inspecteur aan te wijzen. Men liet de keuze toen vallen op de filosoof Martinus Schoock, wat geen gelukkige keuze zou blijken. Toen na het beleg van de bisschop van Münster in 1672 het aantal studenten scherp daalde, besloten de Staten in 1673 nogmaals het aantal plaatsen in de beurs terug te brengen, nu tot dertig, minder dus dan toen men er in 1615 mee begonnen was.

DE HORTUS

Een moderne universiteit had in de zeventiende eeuw niet alleen een bibliotheek en een snijzaal of anatomisch theater, maar ook een hortus botanicus. Daar werden de geneeskrachtige kruiden gekweekt die elke student geneeskunde moest kennen om de gangbare medicaties te kunnen toedienen. In Groningen duurde het even voor er een dergelijke voorziening kwam.³⁵ Op de landdag had de voorbereidingscommissie wel de inrichting van een dergelijke tuin voorgesteld, maar toen op 28 februari 1615 de Staten allerlei voorzieningen voor de universiteit troffen, werd het verzoek om een hortus aan te leggen ‘vuytgesteld tot op een ander gelegentheyd.’³⁶ Pas met de benoeming van Petrus Mulierius tot hoogleraar botanie in oktober 1628 erkenden de Staten ten volle

het belang van dit vakgebied. Mulerius had achter zijn huis in de Schuitemakersstraat een botanische tuin, waar hij veel planten hield die hij tijdens zijn studiereizen verzameld had (hij had Montpellier bezocht en was in 1624 in Valence gepromoveerd). Hij gebruikte deze tuin, naar we mogen aannemen, ook voor zijn onderwijs, maar het was zijn eigen tuin, niet die van de universiteit.³⁷

Een echte *universitaire* botanische tuin kwam pas later tot stand. In de Rozenstraat, in het noordwesten van de nieuwe stadsuitleg, woonde in de jaren dertig de apotheker Hendrik Munting, een veelbereisd man die tussen 1596 en 1611 in Middelburg, Londen, Parijs, Rome, Napels en Praag een uitgebreide botanische kennis had opgedaan.³⁸ In Londen was hij in de leer geweest bij bijvoorbeeld de befaamde kruidkundige Matthias Lobelius en in Rome had hij zijn kennis opgedaan bij Johannes Fabri, de ‘simpliciaris’ van paus Paulus v, de man dus die zorg droeg voor de medicamenten (‘simplicia’) van de Heilige Vader. Na terugkeer in Groningen vestigde Munting zich als apotheker aan de Breede Markt (Grote Markt), maar in 1626 kocht hij een stuk grond aan de Rozenstraat, een huis met een tuin, die hij in de jaren daarna vergrootte door aanpalende stukjes grond bij te huren.³⁹ Waarschijnlijk kweekte hij daar de kruiden die hij in zijn apotheek verkocht. Munting wilde echter meer en schreef zich daarom in januari 1633 – hij was toen bijna vijftig – in als student geneeskunde en promoveerde naar verluidt in 1637, onbekend is waar.⁴⁰ Hij was in die tijd ook actief in de tulpenhandel, die toen op zijn hoogtepunt was. Toen de markt instortte, legde hij flink toe op zijn handeltje en misschien om zijn financiële positie weer enigszins te verbeteren vroeg de geleerde apotheker in 1642 toestemming aan de Staten om colleges botanie te geven – of was het omdat Mulerius jr. zijn taken op dat vlak niet of nauwelijks waarnam? Tegelijk bood hij aan zijn eigen tuin als hortus botanicus open te stellen voor de studenten. De Staten gingen op het verzoek in: tegen een bescheiden salaris van 400 carolusgulden (en 50 gulden voor brandstof) werd Munting aangesteld als provinciaal botanicus, met de titel, maar niet met de rang van buitengewoon hoogleraar. Hij mocht zich dus wel hoogleraar noemen, maar hij had geen toegang tot de senaat en mocht, zeer tot zijn spijt, niet deelnemen aan de examens of zich tijdens academische plechtigheden bij de hoogleraren voegen. Wel kreeg hij 300 gulden subsidie om zijn tuin te onderhouden en open te stellen voor de studenten, zodat de hoogleraar filosofie Martinus Schoock de hof in 1648 kon aanduiden als een ‘hortus publico-privatus’.⁴¹ In de eerste gedrukte plantenlijst, Muntings *Gazophylacium* uit 1646, komen al de namen van zo’n tweeduizend planten voor.⁴² Behalve levende planten verzamelde Munting ook allerlei ‘rariteiten’; in zijn kabinet kon men zeldzame gesteenten, gedroogde vruchten, geprepareerde dieren en fraaie schelpen bewonderen.

Kennelijk beviel de publiek-private samenwerking goed. In 1654 kreeg Munting de rang van gewoon hoogleraar en in 1656 stelden de Staten maar liefst 1200 gulden (het jaarsalaris van een hoogleraar) ter beschikking voor de bouw van een *reconditorium*, een verwarmde kas waarin subtropische en dus vorstgevoelige planten de winter konden doorkomen. De keerzijde was wel dat de Staten er eigenlijk na de dood van Munting in 1658 niet omheen konden diens zoon Abraham als zijn opvolger aan te wijzen; zonder hem zou de universiteit immers geen tuin meer hebben. Maar men ging graag met de jonge Munting in zee. Hij had in Groningen gestudeerd (‘gratis propter parentem’), had daarna een academische rondreis gemaakt door Frankrijk en was ten slotte in An-

Afb. 28 Hortus botanicus in Groningen. Detail van een plan van Groningen, tweede helft van de achttiende eeuw. Vergrote uitgave van de oorspronkelijk door Henricus Hofsnider vervaardigde en in 1743 te Groningen bij Warnerus Febens verschenen kaart. Universiteitsbibliotheek Groningen. De hortus bevindt zich links onder, tussen de Rozenstraat (cc) en de Kruisstraat (dd).

gers tot doctor in de geneeskunde gepromoveerd. Na terugkeer in Groningen, waar hij bij Schoock ook nog in de filosofie promoveerde, was hij in 1654 officieel assistent van zijn vader geworden en had hij al enige colleges van hem overgenomen. Hij werd dus na de dood van zijn vader zonder problemen eerst tot buitengewoon en in 1660 tot gewoon hoogleraar botanie benoemd. Al die jaren bleef de tuin privébezit. Als hoogleraar was Abraham iets productiever dan zijn vader. Van hem verscheen in 1671 een soort kwekershandboek, de *Waare Oeffeninge der planten*, terwijl in 1696 zijn hoofdwerk van de persen rolde, de met vele platen versierde *Naauwkeurige beschrijving der aardgewassen*. De uitgevers, François Halma in Utrecht en Pieter van der Aa in Leiden, prezen in hun opdracht aan de Leidse (!) regenten Muntings hortus aan als een ‘Groenings Paradijs’ en de Rotterdamse dichter en schrijver Peter Rabus noemde het boek in zijn lofdicht:

Met regt een Wonderboek, dat ons niet slegts van buiten
Den schets vertoont, maar natuur's geheimen weet t'ontsluiten
En niets vergeet wat tot al 't Aardgewas behoort.
Wat vroet gij, Artzen, of Kruidkenners, en Bloemisten?
Wat moogt gij zoekende al uw tijd en arbeid quisten?
Hier is des Werrelds Tuin. Treed binnen op mijn woord.⁴³

De *Naauwkeurige beschrijving* was een postuum werk, verschenen op een moment dat de Muntings niet meer aan de Groningse universiteit verbonden waren. Abraham Munting was al in 1683 overleden en toen opgevolgd door zijn zoon Albert, maar deze kon het financieel niet bolwerken. In 1690 voelde hij zich gedwongen het huis met de tuin te verkopen. De bakken en vaten die met provinciaal geld waren betaald zouden wel buiten de koop blijven, maar wat had de universiteit eraan zonder tuin? Gelukkig vonden Munting en de Staten elkaar en ging de hortus academicus begin 1691 alsnog over in eigendom van de Staten.⁴⁴ Munting kon in het huis blijven wonen, maar moest wel huur gaan betalen. Toen hij in 1694 overleed, waren de Staten niet meer verplicht iemand uit de familie Munting als botanicus aan te stellen. De kruidkunde vertrouwden zij toen toe aan Rudolf Eyssonius, een leerling van Albert Munting – en zelf ook een zoon van een Gronings hoogleraar! De universiteit was in sommige opzichten net een familiebedrijf.

EEN KWESTIE VAN PRIORITEITEN

Met een anatomie, een bibliotheek, een beurs en een botanische tuin zijn nog niet alle voorzieningen genoemd waar een universiteit in de zeventiende eeuw over diende te beschikken. Onontbeerlijk waren ook gelegenheden waar de studenten paard konden rijden, zich konden oefenen in de wapenhandel of zich konden vermaken met een balspel. Daarom kende Groningen ook een rijsschool, een schermeschool en een kaatsbaan. Strikt genomen waren dit particuliere ondernemingen, maar de Staten gaven de pikeur en de dans- en schermmeester wel een toelage, om hen aan Groningen te binden en te garanderen dat zij hun gelegenheden open zouden stellen voor studenten. De rijsschool konden de studenten vinden op de hoek van de Kleine Jacobijnerstraat (nu de Hofstraat) en de Kattenhage, dus achter het Groene Weeshuis, terwijl de schermeschool onderdak had in de Corps de Garde, op de hoek van de Oude Boteringestraat en het Lopende Diep.

Een rijsschool was essentieel, een scheikundig laboratorium kennelijk niet. Scheikunde werd in Groningen zeker wel gedoceerd. Het vak *materies medica* (geneesmiddelenleer) was een normaal onderdeel van het onderwijspakket. De gedachte dat zich in het menselijk lichaam allerlei chemische processen afspeelden die – al dan niet gecombineerd met anatomische en fysische inzichten – een uitstekende verklaring konden geven van zaken als spijsvertering, ademhaling en secretie, was ook in Groningen niet onbekend. Hoogleraren in de geneeskunde konden de scheikunde als hulpwetenschap eenvoudig niet negeren en sommige studenten wijdden zich met overgave aan de beoefening van de scheikunde, buiten elk onderwijsprogramma om. De gewezen Waalse predikant (en latere chiliast en mysticus) Petrus Serrarius, die zich in 1628 in Groningen inschreef als student geneeskunde, stortte zich in zijn Groningse jaren vol overgave op alchemistische en iatrochemische onderzoekingen en moet – waar is onbekend – de beschikking hebben gehad over een klein chemisch laboratorium.⁴⁵ Ook was menige disputatie of dissertatie aan een in wezen chemisch onderwerp gewijd. In 1647 was er bijvoorbeeld de promotie van de Amsterdamse apotheker Goswijn op Heyden, een ‘chymicus expertus’ die al een grote naam had op het terrein van de geneesmiddelenbereiding en nu

ook een academische titel verlangde. In datzelfde jaar vermeldt de *ordo lectionum* trouwens al een cursus over de *ars chymica* die de botanicus Hendrik Munting in de winter in zijn huis bij de hortus botanicus gaf, vooral voor apothekersleerlingen. In de instructie bij zijn benoeming als *botanicus provincialis* in 1642 stond nadrukkelijk dat hij de apothekers en de studenten geneeskunde niet alleen vertrouwd moest maken met de uit planten en dieren bereide geneesmiddelen, maar ook met metalen en mineralen en met de instrumenten die nodig zijn ‘in chemicis’. Artikel 18 stipuleerde zelfs: ‘Sal in het manuael, ofte de hantgrepen op een bequame plaatse daar toe gestellet, selffs voorgaen, de Ovens leeren maecken, nae vereijsch van het Vuir regeeren, de vasa lautereren ende dichte maecken, ende soo voortds.’⁴⁶ Munting moet dus wel een klein laboratorium hebben gehad om de studenten alles voor te kunnen doen. Maar zelfs toen Rudolf Eyssonius in 1696, een jaar na zijn benoeming als hoogleraar botanie, uitdrukkelijk opdracht kreeg ook chemie te doceren, trokken de Staten niet de beurs om een apart chemisch laboratorium te bouwen.⁴⁷ Eyssonius moest het doen met het kleine privélaboratorium dat Hendrik Munting indertijd al in zijn huis bij de hortus had ingericht. Leiden had een officieel laboratorium sinds 1669, Utrecht sinds 1695, maar in Groningen was men nog niet zover. Een rijsschool was kennelijk belangrijker dan een chemisch laboratorium.

6 COLLEGES EN DISPUTATIES: ACADEMISCH ONDERWIJS

Een universiteit in de vroegmoderne tijd was een onderwijsinstelling. Studenten schreven zich in om kennis op te doen en zich een bepaalde manier van denken eigen te maken. Voor de hoogleraren was het geven van onderwijs ook hun enige officiële taak. Iemand kon een uitstekende hoogleraar zijn zonder zelf de wetenschap één stap verder te hebben gebracht, en een student hoefde niet getraind te worden in het beoefenen van wetenschap. Natuurlijk waren wetenschap en geleerdheid in het academische leven niet zonder betekenis. Als een hoogleraar de vruchten van zijn naspeuringen te boek stelde, waardeerden de autoriteiten dat wel degelijk. Geleerdheid, vond men, had een beschavende werking. Maar dat hield niet in dat een hoogleraar zelf de wetenschap actief moest beoefenen: hij kon volstaan met het doorgeven van de bestaande kennis. In de universiteit draaide alles uiteindelijk om het onderwijs, de colleges, de examens en – als bekroning – de promotie.¹

HET ONDERWIJSPROGRAMMA

Het onderwijs aan de Nederlandse universiteiten in de zeventiende eeuw onderscheidde zich door zijn sterke humanistische inslag. Men had een grote afkeer van wat men zag als de haarkloverijen van de middeleeuwse scholastiek en ruimde veel plaats in voor de studie van oude talen, filosofie en geschiedenis. Formele logica en zeker metafysica, kernvakken in het middeleeuwse curriculum, waren daarentegen minder in tel. Maar verder was het onderwijs zelf, net als in de Middeleeuwen, nogal vrij. Veel regels waren er niet. Er waren geen toegangseisen, het stond studenten vrij om wel of niet naar college te gaan, er was geen voorgeschreven volgorde waarin zij de colleges moesten volgen, de studieduur stond niet vast en er waren geen tussentijdse toetsen of examens om de student en de docent inzicht te geven in de vorderingen. Alles kwam neer op het afsluitende examen en de daaropvolgende promotie. Dit had als voordeel dat studenten gemakkelijk konden overstappen van de ene naar de andere universiteit, binnen én buiten de Republiek. Dat leidde er ook toe dat van de in Groningen ingeschreven studenten maar een klein aantal hier uiteindelijk ook promoveerde. Dat een student niet in Groningen promoveerde, betekende niet dat hij gesjeesd was, maar dat hij waarschijnlijk elders wilde promoveren – waar het misschien goedkoper of makkelijker was. Die grote studievrijheid had natuurlijk als nadeel dat de studenten in hoge mate aan zichzelf waren overgelaten: studieadviseurs bestonden niet, tegen studie-uitval – een onbekend begrip – werd niets gedaan. Over ‘rendementen’ had niemand het.

Toch was niet alles vrij en vrijblijvend. Er bestond wel degelijk een beeld van hoe een student zijn studie diende in te richten – sommige hoogleraren publiceerden daar zelfs over. Antonius Matthaeus, de jurist, schreef bijvoorbeeld *De studio juris recte instituendo* ('Over de juiste manier om de rechtenstudie te beginnen', 1627).² Studenten hoorden van elkaar in welke volgorde zij het beste de colleges konden lopen, en hoogleraren gaven op individuele basis studieadviezen waar serieuze studenten zeker rekening mee zullen hebben gehouden. Er waren ongeschreven regels en reglementen die van generatie op generatie werden doorgegeven. In het algemeen gold dat het voor iedereen, of hij nu advocaat, geneesheer of predikant wilde worden, verstandig was eerst enige jaren colleges te lopen in de propedeutische of filosofische faculteit. Latijn had men al geleerd op de Latijnse school, althans daar ging men van uit. Maar in de filosofische faculteit kon men ook anderen talen leren, zoals Grieks, Hebreeuws en Arabisch, kon men elementaire kennis van de wiskunde opdoen en leerde men in ieder geval volgens de elementaire regels van de logica denken en argumenteren. Pas als de student zo zijn basis had verbreed, was het tijd om door te gaan naar een van de drie hogere faculteiten. Niet iedere student was zo verstandig deze aanbevelingen ter harte te nemen en van het humanistische karakter dat de studie in theorie had, kwam dan ook in de praktijk soms bitter weinig terecht. Het regende in de zeventiende eeuw klachten over studenten die totaal onvoorbereid met de studie theologie of rechten begonnen. Lollius Adama, de eerste hoogleraar filosofie in Franeker, klaagde al in 1606 over studenten die 'met ongewassen handen en voeten in het heiligdom der hogere faculteiten binnendringen', woorden die al spoedig ook in andere universiteiten gemeengoed werden.³ Ook in de studie van het recht, de theologie of de geneeskunde hoefde de student niet een bepaalde volgorde in acht te nemen, als hij maar in de loop van twee à drie jaar alle vakken had gevolgd waarover op het afsluitende examen vragen werden gesteld. Als dat examen met goed gevolg was afgelegd, kon de eigenlijke promotie plaatsvinden en verliet de student als doctor in de geneeskunde of in de rechten de universiteit (theologen promoveerden zelden).

HOOR- EN DICTAATCOLLEGES

In het academisch onderwijs ging het er in de zeventiende eeuw (en nog lang daarna) om de student vertrouwd te maken met de manier van denken die in een bepaald vakgebied gangbaar was. Na afloop van de studie moest hij zelfstandig kunnen denken als een jurist, een theoloog of een medicus. Praktisch onderwijs was er vrijwel niet en het ging al helemaal niet om het zelfstandig kunnen doen van wetenschappelijk onderzoek. Zelfstandig denken was – en is – al moeilijk genoeg.⁴

Om de student zelfstandig te leren nadenken beschikten de hoogleraren over twee onderwijsvormen: de *lectio* (de lezing of het hoorcollege) en de *disputatio* (het dispuut of het discussiecollege).⁵ De *lectio* bestond in theorie weer uit drie gedeelten. Eerst las de hoogleraar een passage voor uit een handboek, dat de student voor zich diende te hebben. Dat was de eigenlijke 'lezing'. Het handboek in kwestie kon een klassieke tekst zijn – van Aristoteles bijvoorbeeld – maar vaker was het een moderne samenvatting (*compendium*) of een handboek van eigen makelij. In ieder geval gaf de tekst weer wat de hoog-

Afb. 29 Collegeportefeuille met aan de binnenzijde twee gravures van een student (links) en een geleerde (rechts) op hun kamer, vierde kwart zeventiende eeuw. Groninger Museum.

leraar als de vaststaande kennis op een bepaald terrein beschouwde. Daarna volgde het commentaar, dat de hoogleraar op dicteersnelheid voordroeg, zodat de studenten alles letterlijk konden opschrijven. Dictaatcolleges waren, hoe weinig didactisch verantwoord het ook lijkt, in de zeventiende eeuw zo vanzelfsprekend dat er nauwelijks over gesproken werd. Soms ziet men alleen uit de mededeling dat een hoogleraar theologie de Heidelbergse catechismus tijdens zijn leven viermaal gedurende twee jaar heeft 'gedicteerd' iets van de manier waarop het onderwijs feitelijk plaatsvond.⁶ Mocht er na het dictaatgedeelte nog tijd over zijn, dan stelde de hoogleraar de studenten enkele vragen, om te controleren of zij de pointe van de voorgelezen tekst plus het commentaar wel begrepen hadden. Ook deze *responsio* was tamelijk schools omdat men ervan uitging dat er op elke vraag maar één antwoord mogelijk was, wat een geregelde discussie dus niet stimuleerde. Voor de studenten was de *responsio* echter uitermate nuttig, omdat ze er zo achter konden komen wat de hoogleraar werkelijk belangrijk vond. De vragen die op het responsiecollege gesteld werden, konden zomaar terugkeren op het examen.

De *lectiones* begonnen naar moderne maatstaven nogal vroeg. Ravensperger stond al om zeven uur college te geven, de meeste collega's begonnen een uur later. In de win-

ANNO MDCCLXXII.

RECTOR & SENATUS ACADEMIÆ PROVINCIALIS GRONINGÆ & OMLANDIÆ

Lecturi Salutem.

Cum Academia infra, ac infirma illarumque Proprietariorum hujus Provinciae DD. Ordinum, in **STUDIUM UNIVERSITATIS A.L.B.**, in quo omnes Facultates etque aditus publici tractantur: ac vultu conspectu patet, quod Doctorum in eis vel sunt singulis disciplinam illustrandam inchoati: sumptibus autem propriis, ad usum Lycei accedentes, quædam præsertim in area infra indicata, illis expellere quærit, quæ sibi Praeceptorum delictis et consiliis debent: Nihil ergo nobis, instabili aetate Academiarum exemplo, hoc Scholæ præcipere, sed publicam Lecturam, etiamque Examinum, ad abstrahendum Studijus Jurisconsulti infirmitatem comparandum, fieri etque, iudicio sumptibus.

**LECTIONES MATUTINÆ
HORA OCTAVA**

D. **MARTINUS SCHOOCKIUS** L.A.M. Logice & Physicæ Professor, dicitur *Leae, Maris, Ævo, ac Fæmæ*.
 Oppos. Antiphonice tradit: dicitur vero *Leae ac Fæmæ* præcepta Logice tradit, quædam abstrahenda.

HORA NONA

D. **MATTHIAS PAIDA** S. Theologicæ Doctor, systemæ & Philosophiæ Practicæ Professor, atque in Facultate Artium Senator, Philosophiæ systema exponit, ac exempla hystoriarum tam veterum, quam recentiorum illustrat, dicitur *Leae, Maris, Ævo, ac Fæmæ*.

D. **TORRIAS ANDRÆA A.L.M.** Historiarum & Græcæ Linguae Professor, Commentariorum Aristophanicarum, quæ ex præcipuo intelligit, interpretatur, dicitur *Leae, Maris, Ævo, ac Fæmæ*.

HORA DECIMA

D. **SAMUEL MARRIUS** S. Theologicæ Doctor & Professor primarius, proponit Compendium Theologicæ Prædictæ-Essentia, quædam abstrahenda, dicitur *Leae* inchoatæ tractat quædamque, modo Dogmaticæ, modo Practicæ dicitur *Maris*: dicitur autem *Leae ac Fæmæ* per se in huiusmodi Locutionum Communium explanatione, per quædam Dialecticæ, Polæmaticæ, Practicæ.

D. **JOHANNES STEINBERGIUS** J.U.D. & Professor primarius, dicitur *Leae, Maris, Ævo, ac Fæmæ* post prædictam expellit vultu explanationem, inchoatam Leges per casus hystoriarum, ac rationes dicitur *Leae* & dicitur *Maris* lib. 1. et Codicis *Die Fæmæ* continuantem ordinem dicitur *Leae* Leges per observationes dicitur *Leae* & dicitur *Maris* per se inchoatæ tractat quædamque, modo Dogmaticæ, modo Practicæ dicitur *Leae, Maris, Ævo, ac Fæmæ* præcepta Logice tradit, quædam abstrahenda.

**LECTIONES POMERIDIANÆ
HORA PRIMA**

D. **ARDIAS WINDARIUS** S. Theologicæ Doctor & Professor, tenet Novæ Testamenti difficultates, magisque controversias explicat, et

EXERCITIA PUBLICA & PRIVATA.

Disputationes publicæ per omnes Facultates inchoantur dicitur Mercurij & Saturni à matutinis usque ad vespertinas: quæ si prius commiserint, etiam à primis pomeridianis ad vespertinas.
Collegia privata Expositiva, Examinativa, Disputativa, Thematica, Practica, &c. habentur à Triduo usque usque vespertinas, &c. Thematicæ, Juridicæ, Medicæ, &c. Artium, per usum usque usque vespertinas.

GRONINGÆ.

Typis O. HANNE S. A. L. Ordinum, & Academiae Typographi.

Afb. 30 Oudste gedrukte collegerooster van de Groningse universiteit, 1647. Library of the University of Sheffield.

ter kon dat wel eens een probleem zijn: verlichting was er in de gehoorzalen wel, maar verwarming niet en als het heel koud was – en in de vroege zeventiende eeuw was het vaak heel koud – werden de colleges opgeschort.⁷ Wanneer welke hoogleraar welk college gaf stond aangegeven op het collegerooster, de *ordo* of *series lectionum*, dat aangeplakt werd ‘in vestibulo academiae et anteriori parti aedium pedelis’, dus onder de academiepoort voor het huis van de pedel. In 1646 werd besloten deze *ordo* te drukken (in een oplage van 100 stuks) en ze te verspreiden onder hoogleraren, studenten en andere belangstellenden.⁸ Wie die *ordo* doorneemt, ziet dat de hoogleraren bijna op alle dagen van de week college gaven, voor elk vak dat zij gaven één uur per dag. Op maandag, dinsdag, donderdag en vrijdag vonden de *lectiones* plaats, op woensdagmiddag en zaterdagmiddag was tijd vrijgehouden voor de disputaties (daarover straks meer). De werkweek van de hoogleraar én de student was dus goed gevuld.

In principe waren de colleges openbaar: iedereen die ingeschreven stond, had het recht om alle colleges te volgen en er was geen controle of iemand wel echt ingeschreven stond. Een collegekaart of iets dergelijks bestond niet. In Leiden kreeg een student bij inschrijving een papiertje mee dat bewees dat hij ingeschreven was en dus recht had op vrijstelling van directe belastingen, maar in Groningen kenden de studenten zulke voorrechten niet en hadden ze dus ook niet zo’n papiertje nodig.⁹ Het was daardoor mogelijk dat een advocaat of een predikant nog eens een college volgde zonder zich te hebben ingeschreven, gewoon uit interesse. De hoogleraar kon dat niet veel schelen. De colleges waren namelijk gratis: wie eenmaal ingeschreven was en het inschrijf- of recensiegeld betaald had, hoefde niet nog eens apart voor de colleges te betalen. Het nadeel van de vrije toegang tot de colleges was wel dat de hoogleraar niet goed kon beoordelen wat het peil van zijn toehoorders was, en zijn college niet kon afstemmen op het bevattingsvermogen van zijn studenten.

De publieke colleges waren dus gratis, maar anders lag dat bij de zogenaamde private colleges. Al spoedig na de opening van de universiteit – het eerste gedocumenteerde verzoek aan de senaat dateert uit 1620 – meldden zich ambitieuze gepromoveerden die naast de reguliere, openbare colleges van de hoogleraren aanvullend onderwijs wilden geven, hetzij ter ondersteuning van het gewone onderwijs (als een soort bijles dus), hetzij in vakken die niet op het collegerooster voorkwamen.¹⁰ Gedurende het hoorcollege behandelde de hoogleraar een standaardtekst, maar in een zo laag tempo dat wie maar betrekkelijk kort aan de Groningse universiteit verbleef, alleen enkele brokstukken van de stof voorgeschoteld kreeg, die vaak niet aansloten op wat er op andere universiteiten werd gedoceerd. In een privaat college kon een jonge jurist of filosoof – tegen betaling – in hoger tempo wel de voor het examen vereiste stof doornemen en de studenten zo beter en sneller voor het examen voorbereiden.

Privaatdocenten en privaatcholleges kwamen niet op de *ordo lectionum* voor, maar zij waren van levensbelang voor elke universiteit. Wie alleen op de *ordo* zou afgaan, zou ook een volkomen vertekend beeld hebben van het feitelijke onderwijsaanbod, dat altijd gevarieerder en moderner was dan uit de officiële stukken op te maken valt.¹¹ Maar niet alleen de studenten profiteerden ervan, een privaatchollegeschap was voor een jong geleerde ook een mogelijkheid in zijn levensonderhoud te voorzien, zich als docent te bewijzen en dus in aanmerking te komen voor een hoogleraarsbenoeming. Van meer dan één hoogleraar uit de begintijd van de Groningse hogeschool is bekend dat hij eerst

als privatdocent in Groningen of elders actief is geweest. Meyvert bijvoorbeeld, die in 1620 hoogleraar filosofie werd, had daarvoor vele jaren als privatdocent in Franeker gewerkt en Tobias Andraea had voor zijn benoeming in Groningen al private colleges gegeven in Bremen en in Groningen zelf. Ten slotte was het privatdocentschap een mogelijkheid om vakken die (nog) niet op het rooster voorkwamen aan de universiteit te introduceren. In 1644 vroeg een zekere Johannes Isebrands toestemming om colleges over metafysica te geven, wat hem toen echter nog geweigerd werd, als te controversieel. Hij mocht wel over een onderwerp uit de fysica les gaan geven ('de visu') of uit de politieke wetenschappen ('de senatoribus'). Kennelijk was een college over een politiek onderwerp minder controversieel dan een college over het Zijn.¹² Ten slotte waren er altijd wel privatdocenten die het onderwijs in de Franse taal verzorgden. Het verschil tussen een repetitor en een privatdocent was dat de laatste altijd toestemming van de senaat en de curatoren moest hebben. Dan konden er ook voorwaarden gesteld worden. Toen Herman Upmeijer, doctor in de theologie, in 1688 toestemming vroeg om colleges theologie te geven, kreeg hij die toestemming 'mits sigh in alles conformerende met Godst H. Woordt, de Nederlantse belijdenis en de Heidelbergse Catechismus'.¹³

Het geven van private colleges nam hand over hand toe. Na verloop van tijd gingen ook de hoogleraren zulke privaacolleges geven, in ieder geval sinds 1633. Voor de hoogleraren was dit aantrekkelijk omdat ze nu de gelegenheid kregen wat specialistischer onderwerpen aan te snijden of teksten te bespreken die ongeschikt waren voor hoorcolleges. Soms kocht de docent ten behoeve van zijn privaacolleges een groot aantal exemplaren van de te bespreken tekst, die hij vervolgens doorverkocht aan zijn studenten. Omdat de studenten zich van tevoren moesten intekenen, kon de hoogleraren goed inschatten hoeveel exemplaren er nodig waren. Zo bestelde de hoogleraar Hebreuws Jacob Alting in 1660 via een paar studenten die naar Holland vertrokken, bij de Amsterdamse jood Abraham Senior Coronel tien exemplaren van de *Midrasj Lekah Tov*, een bijbelcommentaar van een elfde-eeuwse joodse geleerde uit Mainz, Tobia ben Elieser, en als de prijs schappelijk zou zijn, wilde hij er nog wel twintig meer hebben. Die zal hij zeker niet alleen voor eigen gebruik nodig hebben gehad.¹⁴ Al snel werden de privaacolleges voor de studie belangrijker dan de gewone colleges. Officieel waren de autoriteiten daar niet blij mee en het feit dat er vanaf 1646 gedrukte collegeroosters verspreid werden, is misschien een poging om hoogleraren én studenten duidelijk te maken dat de openbare colleges toch de kern van de studie uitmaakten (daarvoor volstond men waarschijnlijk met een handgeschreven overzicht van de colleges, aangeplakt in de academiapoort). Maar de verschuiving in de richting van de privaacolleges was niet tegen te houden en tegen het eind van de eeuw werden lang niet meer alle aangekondigde openbare colleges ook daadwerkelijk nog gegeven. In de loop van de zeventiende eeuw kregen de privatdocenten zelfs toestemming hun lessen op het officiële bord in de poort van het Academiegebouw aan te kondigen. Toen Jean de la Barre in 1670 toestemming vroeg om zijn lessen in de Franse taal aan te kondigen op de plek waar de hoogleraren hun 'schedula' aanplakten, verwees hij naar twee andere privatdocenten die daarvoor al eerder toestemming hadden gekregen.¹⁵

Privaacolleges waren niet openbaar: de privatdocenten gaven deze colleges op hun kamers, de hoogleraren deden het thuis – en niet iedereen kon daar zomaar binnenlopen. Maar in de loop van de zeventiende eeuw vroeg de ene na de andere privatdocent

of hij ook *publieke* colleges mocht geven en aan het eind van de eeuw stonden curatoren en senaat dit wel eens toe. In 1679 kreeg ene Johannes Staufenbergh toestemming om ‘*publicas Lectiones in Mathesi*’ te geven (er was op dat moment geen hoogleraar wiskunde). In 1696 kreeg de *privaatdocent* Goedhard Borgesius, die filosofie wilde doceren, daarvoor zelfs de titel ‘*lector*’, al hield dat niet in dat hij ook een salaris kreeg. Voorwaarde was wel dat hij zou doceren op momenten dat de hoogleraren geen college gaven.¹⁶

Privaatcolleges waren zoals gezegd ook niet gratis: van tevoren sprak de docent – *privaatdocent* of hoogleraar – met de belangstellende studenten een bepaalde prijs af (in Utrecht lag de prijs voor een *privaatcollege* dat een heel jaar duurde op 30 gulden per student). Voor geleerden aan het begin van hun carrière en voor ballingen die in de Republiek opnieuw aan de slag wilden, maar ook voor hoogleraren die hun salaris wilden aanvullen, was dit een niet te versmaden bron van inkomsten. (Nog lucratiever waren de zogenaamde *privatissima*, colleges die de hoogleraar op verzoek voor een klein groepje studenten gaf, uiteraard tegen een hoog collegegeld.) Alleen bij de theologen was zoiets niet mogelijk. Het vragen van geld voor colleges waarin Gods Woord werd behandeld, voelde als een vorm van *simonie*, een zonde dus. Ter compensatie kregen de hoogleraren theologie een hoger basisloon.¹⁷ Maar hun collega’s in de andere faculteiten hadden er geen moeite mee. En de studenten waren grif bereid het collegegeld te betalen, want ze leerden daar meer dan tijdens de *publieke* colleges.

De vakanties lagen vast in de *academiewetten*. Rond Kerst, rond Pasen en rond Pinksteren stonden de colleges een of twee weken stil en in de zomermaanden, van juli tot september, werd evenmin college gegeven. Hoogleraren konden dan familie in Holland of Duitsland bezoeken. Streng toezicht op de hervatting van de colleges was er niet. Op 23 augustus moest iedereen wel terug zijn voor de overdracht van het *rectoraat*, maar niet iedereen begon meteen daarna met zijn colleges. Een dreigende *pestepidemie* (in de zomer) of *ijzige kou* (in de winter) kon gemakkelijk leiden tot het verlengen van de vakantie. Ook tijdens de jaarmarkten stond het onderwijs feitelijk stil.

DISPUTATIES

Colleges, van welke aard ook, waren gericht op kennisoverdracht. Wat de studenten met die kennis konden doen, leerden ze in de zogenaamd *disputaties*. Door het aandragen van argumenten voor en tegen een bepaalde stelling oefenden zij zich in logische en retorische vaardigheden. Op de *Latijnse school* werden leerlingen hier al in getraind en op de universiteit gingen zij er gewoon mee door. Zo leerden de leden van de elite hoe zij zich in het debat staande konden houden, een competentie die zij in een nog sterk orale cultuur hard nodig hadden, of zij nu een bestaan als *advocaat*, *predikant* of *bestuurder-regent* tegemoet gingen.

Er waren twee soorten *disputaties*: de *oefendisputatie* (*disputatio exercitii causa*) en de *disputatie tijdens de promotie* (*disputatio inauguralis of pro gradu*). Een *oefendisputatie* verliep volgens een vast stramien. De hoogleraar wees een van de studenten aan als de zogenaamde *defendens* of *respondens*. Deze kreeg van de hoogleraar of bedacht zelf een aantal stellingen om tijdens de *disputatie* te verdedigen, schreef er wat toelichting bij

en liet dat alles vervolgens op kosten van de universiteit drukken bij de academiedrukker. Het aantal stellingen stond niet vast, maar bij oefendisputaties waren het er vaak minder dan tien. De pedel verspreidde de gedrukte stellingen onder de studenten en nodigde hen uit naar de verdediging te komen. De disputaties vonden plaats in een van de auditoria in het Academiegebouw of in het koor van de Academiekerk. Het stond daar iedereen vrij om de *defendens* op zijn stellingen aan te vallen en dus de rol van de *opponens* op zich te nemen (al wees de hoogleraar van tevoren ook vaak studenten aan om die rol te spelen). De hoogleraar, die op een kathedor boven het spreekgestoelte van de *defendens* stond, zat officieel alleen de disputatie voor, maar als de *defendens* echt in het nauw gebracht werd, kon hij hem te hulp schieten. De inhoud van de stellingen was altijd ontleend aan de colleges die de hoogleraar gaf; de stellingen hoefden niet de vrucht van eigen onderzoek van de student te zijn of op een andere manier een originele invalshoek op de thematiek te bieden. Van de studenten werd eenvoudig verwacht dat ze lieten merken dat ze het geleerde ook konden toepassen, het waren immers oefendisputaties.¹⁸

Disputaties waren niet voor elk vak een geschikte onderwijsvorm. Voor vakken als logica, natuurfilosofie of Romeins recht kon men er uitstekend mee uit de voeten, maar voor zaakvakken als geschiedenis en anatomie was een disputatie onhandig. Niettemin was het disputeren vanaf het begin zeer populair, wat de eerste Groningse hoogleraren een extra belasting opleverde waar zij niet op gerekend hadden. Elke week vond er wel een openbare disputatie plaats en vooral onder theologen was het enthousiasme van de studenten niet te stuiten. Daarom nam de senaat op 1 november 1616 het volgende besluit:

Also die disputationes alhier *seer veelvoldigh* ende den Professoribus moylick zijn ende in ander Academien deswegen een honorarium a magistratu offte studiosis wort gegeven, ende 'tselve hijr niet geschiet, is goedt gevonden dat voer ijder disputatie een goudtgulden a studiosis gevordert magh werden.¹⁹

Men hoopte op deze wijze de ijver van de studenten wat te temperen, wat overigens maar zeer ten dele lukte. In 1619 moest de senaat alsnog bepalen dat theologische disputaties maar één keer in de veertien dagen gehouden mochten worden.

Bij disputaties ging het er soms nogal heftig aan toe. Daarom vaardigde de senaat al in 1619 een reglement uit om de excessen in te dammen. Inderdaad gebeurde er nog wel eens wat bij een disputatie: niet alleen argumenten vlogen over de banken, maar ook beledigingen en in sommige gevallen ook al dan niet weke voorwerpen. Bovendien werd menige disputatie 's avonds afgesloten met een grote slemppartij, waarbij alle onmin en ergernis die overdag was opgebouwd met alcohol werd weggespoeld. Voor disputaties werden volgens het reglement nu twee dagen in de week gereserveerd: op woensdagmiddag konden de theologiëstudenten en de studenten in de filosofische faculteit disputeren, op zaterdagmiddag stonden de hoorzalen open voor de studenten in de juridische en de medische faculteit – en wederom de filosofen. Verder schreef de senaat voor dat disputaties maximaal twaalf stellingen mochten omvatten (met uitzonderingen), dat de studenten zich goed moesten gedragen en dat ze pas mochten disputeren – in de hogere faculteiten althans – als ze meer dan een jaar met die studie bezig waren.²⁰

Afb. 31 Disputatie in de zeventiende eeuw. Detail van het titelblad van Caspar Barlaeus, *Oratien en Blyde Inkomst* (Amsterdam 1662). Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Op de hoogste kathedier staat de hoogleraar die de disputatie voorziet, op de kathedier onder hem zit de student die de stellingen verdedigt, de *defendens*.

Waarom disputaties zo populair waren, is lastig te zeggen. We weten dat de academische cultuur in de zeventiende eeuw veel meer dan tegenwoordig een vechtcultuur was, waarin meningsverschillen met alle mogelijke en niet altijd even beschaafde middelen werden uitgevochten. Zoals ook in het openbare leven trouwens toentertijd de grens tussen geoorloofde en ongeoorloofde middelen om een conflict te beslechten wat anders lag dan tegenwoordig en geweld sneller toegepast werd dan nu. Verder moet men er rekening mee houden dat het doel van het onderwijs ook was om studenten de retorische training te geven die zij later als advocaat, theoloog of regent nodig hadden om zich in de rechtszaal, op de kansel of in de regentenkamer te kunnen laten gelden. Op die plekken ging het vaak ook niet om wie gelijk had, maar om wie gelijk kreeg. En ten slotte zal meegespeeld hebben dat het optreden als *defendens* in een disputatie voor studenten die studeerden op kosten van een ander (een rijke oom of een stadsbestuur) de mogelijkheid bood iets van de studievoortgang te laten zien.

Een moeilijk te beantwoorden vraag is wie de eigenlijke auteur was van de stellingen van een disputatie. Als op de titelpagina staat dat de student 'auctor et defendens' is, mogen we aannemen dat hij zelf de stellingen heeft bedacht. Maar vaak was het de hoogleraar, die zijn onderwijs in een aantal stellingen samenvatte en daar dan soms zijn eigen, nieuwe inzichten aan toevoegde. Voor hoogleraren was het houden van disputaties namelijk een goedkope en veilige manier om hun mening over soms controversiële zaken wereldkundig te maken. De universiteit betaalde voor het drukken van de disputaties, en eventueel controversiële stellingen konden altijd afgedaan worden als oefenmateriaal om de retorische vaardigheden te trainen en de geest te scherpener. Waren de disputaties een succes, dan kon de hoogleraar de stellingen bundelen en als eigen werk uitgeven. Zo heeft de hoogleraar rechten Matthaëus meermalen verzamelm bundels van zijn disputaties het licht doen zien, onder andere zijn *Collegia iuris sex*

(1636). Daaruit blijkt dat Matthaeus – maar anderen zullen het ook gedaan hebben – regelmatig groepen studenten bij elkaar bracht, waarvan de leden in wisselende rollen een hele reeks disputaties over een bepaald thema hielden (vergelijkbaar met de latere werkcolleges of werkgroepen met hun referaten of papers). Zo'n werkgroep heette een *collegium* en de deelnemende studenten heetten *collegae*.²¹

Medische studenten disputeerden ook, maar daarnaast zou voor hen ook aanschouwelijk onderwijs aan het ziekbed of het opdoen van praktische vaardigheid in het ontleden van het menselijk lichaam handig zijn geweest – maar daarvan was in de zeventiende eeuw nog vrijwel geen sprake. Weliswaar was al bij de oprichting van de universiteit een ruimte aangewezen als academische snijzaal, maar gesneden werd daar maar weinig, en zeker niet door de studenten. En als er een keer een lijk werd ontleed, was dat zoals gezegd eerder een 'social event', waarin het spektakel centraal stond dan een leermoment. Disputeren deden de studenten echter wel, en met overgave. Eigen onderzoek werd daarin niet verwerkt, maar de studenten gaven er wel blijk van op de hoogte te zijn van de laatste stand van zaken in de medische wereld.²²

EEN HOGLERAAR 'VERRAADT' ZICHZELF

Soms verraden de disputaties zelf wie de auteur is geweest. Op een woensdag in 1619 verdedigde de student Johannes Henricus Hardenack uit Overijssel in twintig bladzijden zes stellingen over de vraag of een mens in dit leven wel zeker kan zijn van zijn zaligheid.²³ De hoogleraar theologie Hermann Ravensperger, die de disputatie voorzat, zocht de zekerheid in de persoon van de gelovige, tegenover de katholieken, die beweerden dat de individuele mens, zonder bijzondere openbaring, nooit geheel zeker kon zijn. Hardenack mocht nu het standpunt van Ravensperger verdedigen. Beiden kenden elkaar al langer. Ravensperger had ooit in Steinfurt gedoopt en Hardenack had daar toen gestudeerd (later was hij via Bremen naar Groningen gegaan).²⁴ De disputatie is opgedragen aan burgemeesters en raden van Deventer, die Hardenack, met de predikanten, ouderlingen en diakenen van Deventer, aanduidt als de weldoeners die zijn studie mede mogelijk maakten.

Door deze opdracht lijkt de disputatie het werk van de Hardenack te zijn, maar aan het eind blijkt het tegendeel. Daar geeft de auteur een discussie weer die hij ooit in Münster had gevoerd met een van de jezuïeten in die stad, een zekere Hermann Bösendorp. Deze stelde dat Paulus zeker kon zijn van zijn heil omdat hij een bijzondere openbaring had gehad, maar dat hij, Hermann Bösendorp, daarvan niet zeker kon zijn, want hij had geen bijzondere openbaring gehad. Waarop zijn tegenstrever verklaarde dat hĳ, Hermann Ravensperger, wel zeker kon zijn omdat hij op de openbaring van de Heilige Schrift kon terugvallen. Waarop Bösendorp weer verbaasd uitriep: 'Ergo tu, vocaris Hermannus [Dus jij heet ook Hermann]!? Ja, antwoordde Ravensperger toen, 'vocol [zo heet ik]'. Waarmee dus wel duidelijk is dat Ravensperger de auteur van deze disputatie was, en niet Hardenack.²⁵

Een ander voorbeeld. Op 13 november 1622 verdedigde de uit Emden afkomstige student Herman Lisingius onder Ravensperger een disputatie over de voldoeningsleer, dus over de vraag of Christus werkelijk voor de zonden heeft geboet waarvoor God eigenlijk ons, de gewone mensen die deze zonden begaan, zou moeten straffen.²⁶ Net als Hardenack droeg Lisingius de disputatie op aan degenen die zijn studie mogelijk hadden gemaakt, de magistraat van Emden in zijn geval. Maar aan de disputatie voegde Lisingius ook – tamelijk ongebruikelijk – een voorwoord toe waarin hij uitlegt dat de disputatie eigenlijk een vervolg is op een debat dat Ravensperger in 1617-1618 had gevoerd met een paar remonstranten. In 1617 had Ravensperger Hugo de Groot op de korrel genomen, die er naar zijn idee niet in geslaagd was zich vrij te pleiten van socianisme. Grotius' geestverwant Vossius had daarop korte metten gemaakt met Ravensperger (zie hoofdstuk 4). Ravensperger had toen wel willen reageren, maar de Groningse senaat had op 14 oktober 1618 – in afwezigheid van Ravensperger, die toen net buitenslands verkeerde – besloten dat het beter was dat hun collega zich maar even stilhield. Misschien was dat omdat de hoogleraren beseften dat hun collega zwak stond, misschien omdat zij op dat kritieke moment, kort voor de ontknoping van de Bestandstwisten, geen olie op het vuur wilden gooien. Maar in 1622 was de remonstranten definitief de mond gesnoerd en kon niemand er bezwaar tegen hebben dat Ravensperger alsnog zijn positie in een reeks disputaties verdedigde. In dit voorwoord presenteert Lisingius de tekst dus uitdrukkelijk als een product van Ravensperger, al was hij er op zijn manier wel een beetje trots op dat hij ook er nog wel iets aan had kunnen toevoegen: 'meae tenellae operae interventu'. Hier blijkt dat de disputatie toch een vorm van samenwerking tussen hoogleraar en student is geweest, al was de taak van de student vooral het mondeling verdedigen van de ideeën van de hoogleraar.

EXAMENS, PROMOTIES EN GRADEN

Naast de oefendisputatie was er ook de *disputatio pro gradu*, die deel uitmaakte van het afsluitende examen dat elke student moest afleggen die de universiteit met een graad wilde verlaten. Zo'n formele afsluiting, doorgaans aangeduid als de promotie, was niet voor iedereen verplicht. Theologen hoefden niet te promoveren omdat in hun geval de classis het afsluitende examen afnam, en toekomstige regenten konden ook wel zonder. Maar wie later ergens als advocaat of arts wilde worden toegelaten, moest een diploma kunnen laten zien en voor die beroepsgroepen was een promotie dus zonder meer een vereiste.

Ook voor de promotie stelde de senaat een apart reglement op, dat afgekondigd werd op 30 augustus 1616 (toen de eerste promoties overigens al achter de rug waren).²⁷ Volgens dit reglement kende de universiteit verschillende graden: het baccalaureaat, het licentiaat en het doctoraat. Deze graden werden verleend aan het eind van de studie; een tussentijds examen zoals later het kandidaats bestond dus niet, ook niet bij de overgang van de filosofische naar een hogere faculteit. De mogelijkheid om het onder-

wijs in de propedeutische of filosofische faculteit met een formeel examen af te sluiten bestond wel; men was dan bevorderd tot *magister artium* of, wat halverwege de zeventiende eeuw steeds gebruikelijker werd, tot *Philosophiae Doctor et Liberalium Artium Magister*. Die graad – voldoende voor wie leraar aan een Latijnse school wilde worden – was echter niet nodig om door te kunnen studeren in de theologie of de rechten.

Het doctoraat was de gebruikelijkste graad; het *baccalaureaat* werd in de Republiek en zeker in Groningen nooit verleend, het *licentiaat* zelden. Officieel waren *licentiaat* en *doctoraat* equivalent, maar een *doctoraat* gold als eervoller. Bovendien werd de student bij een *licentiaat* wel over dezelfde stof ondervraagd, maar minder streng (*‘eodem modo, sed minus rigide’*), en kon de kandidaat zich bij zijn *disputatie* laten helpen door zijn hoogleraar. Toen de Gelderse edelman Willem van Dompseleer in 1635 het *licentiaat* in de rechten begeerde, kon hij voor zijn *disputatio pro gradu* kiezen uit twee, waarschijnlijk al helemaal uitgewerkte onderwerpen.²⁸ Niet onbelangrijk was dat het *licentiaat* goedkoper was dan het *doctoraat*: het examengeld voor het *doctoraat* lag op 20 rijksdaalder, voor het *licentiaat* op 16 rijksdaalder.²⁹ Heel af en toe kwam het voor dat iemand die al het *licentiaat* had alsnog tot *doctor* promoveerde, zoals Matthias Tilingius, een praktiserend medicus in Bremen die het in 1668 kennelijk toch nodig vond ook die meer gebruikelijke titel te kunnen voeren.³⁰ Voor sommige examens was een minimumleeftijd vastgesteld. Wie bijvoorbeeld medicus wilde worden, moest minstens 22 jaar zijn.

Maar lang niet alle studenten sloten hun studie af met een promotie. Voor theologen – de grootste groep studenten – was een promotie zoals gezegd helemaal niet nodig. De toelating tot het predikambt was in principe een zaak van de *classis* en bij de examens voor dat regionale kerkbestuur hoefden de kandidaten alleen een *testimonium* te laten zien dat zij de colleges bij de theologische hoogleraren hadden gevolgd. Drie predikanten namen daarna eerst het preparatoir examen af, bestaande uit een overhoring over belangrijke leerstukken, de vertaling van een Hebreeuwse tekst en een proefpreek. Daarna kon de kandidaat in verschillende plaatsen als *proponent* serieus gaan oefenen in het preken. Als de kandidaat-predikant dan een beroep van een gemeente had ontvangen, volgde nog een afsluitend, *peremptoir* examen, weer voor een paar predikanten van de *classis*. Als dat examen met succes was afgelegd, volgde de bevestiging van de jonge predikant in zijn nieuwe standplaats.³¹ In Groningen was dat in de zeventiende eeuw echter anders geregeld. Daar bleef de oude situatie bestaan, waarin (ook) de universiteit het recht had theologische kandidaten te examineren en door middel van handoplegging in het ambt te bevestigen (wat gelijkstond met het *peremptoir* examen). De bevestiging door de handoplegging verviel weliswaar na 1650 – het *peremptoir* examen werd nu een zaak van de *classis* – maar de universiteit behield het recht het preparatoir examen af te nemen. Volgens het besluit van de landdag van 28 februari 1615 werd dat examen afgenomen door een commissie van drie leden uit de senaat (namelijk door de hoogleraar theologie en twee andere hoogleraren ‘soe vanden examinatore daertoe duchtich en bequaem geacht sullen worden’), en wel in aanwezigheid van twee curatoren en twee gedeputeerden van de Provinciale Synode. Na 1691 was het de faculteit die de kandidaat ondervroeg. Veel studenten kozen overigens niet voor de facultaire weg, want de hoogleraren golden als (te) streng. Liever meldden zij zich rechtstreeks bij de *classis* waarin zij geplaatst wilden worden.³²

Omdat een promotie in veel gevallen geen vereiste was, behaalde naar schatting nog geen 10 procent van de studenten aan de Nederlandse universiteiten een doctorale graad. En als ze het al deden, gebeurde dit pas nadat zij verschillende universiteiten hadden bezocht, zodat het verhouding tussen inschrijvingen en promoties zeker in een jonge universiteit als Groningen nog ongunstiger uitviel. In het begin zullen veel studenten na een of twee jaar in Groningen te hebben gestudeerd voor hun promotie naar een universiteit met een al gevestigde naam zijn gegaan. De *peregrinatio academica*, die in de Middeleeuwen heel gebruikelijk was, bestond in de zeventiende eeuw dus nog steeds, al bleef het aantal universiteiten dat de student bezocht nu beperkt tot twee of drie. Voor een klein aantal gefortuneerde studenten kon na de afsluiting van de eigenlijke studie nog een educatiereis door Europa volgen, waarbij niet zozeer het verwerven van een extra graad het doel was, als wel het leren van vreemde talen en het opdoen van wat aanvullende culturele en sociale bagage. Italië was en bleef het ideale reisdoel, maar in de praktijk ging een grand tour meestal niet verder dan een aantal Franse of Zwitserse steden. Gerard Horenken, later heer van Dijksterhuis, studeerde in de jaren zeventig achtereenvolgens in Groningen, Leiden en Utrecht en maakte daarna tussen mei 1681 en september 1683 een 'Groote Tour' door Frankrijk, Zwitserland, Italië, Duitsland en Engeland. Na terugkeer in patria trouwde hij met de dochter van een andere jonker, werd lid van de Hoge Justitiekamer of Hoofdmannenkamer in Groningen en was in 1695 en 1696 en vervolgens nog eens in 1705 en 1706 curator van de Groningse hogeschool.³³

De promotie als formele afsluiting van de studie bestond uit verschillende onderdelen en duurde meerdere dagen.³⁴ Eerst werd examen afgenomen in alle onderdelen van het betreffende vakgebied. Daarbij moesten minstens drie hoogleraren en twee curatoren aanwezig zijn. De examinering geschiedde door de hoogleraren, maar volgens het reglement waren bij de examens in de geneeskunde ook een of meer medisch doctoren uit de stad aanwezig, onder wie de provinciaal medicus – zelfs als deze, in het geval van Jacobus Stalpaert van der Wielen, een katholiek was. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij de promotie van Jacob van Dooreslaer in 1617.³⁵ Was de kandidaat voor het examen geslaagd, dan kreeg hij enkele klassieke teksten op (uit het *Corpus Juris Civilis* of uit het werk van de Griekse arts Hippocrates), waarop hij de dag daarna ten overstaan van de examinatoren een toelichting moest geven. Was dit met succes afgerond, dan was de weg vrij voor de disputatie die hij in het openbaar moest houden, de zogenaamde *disputatio pro gradu*, ook wel de *disputatio inauguralis* of dissertatie genoemd. Dit keer moest hij de korte verhandeling met bijbehorende stellingen, nu meestal wel van eigen hand, verdedigen ten overstaan van de hele senaat (maar ook de curatoren waren aanwezig en mengden zich soms in de discussie). Er was in dit geval geen hoogleraar die de disputatie voorzat en in goede banen leidde, en daarom heette dit een *disputatio sine preside*. Wederom was het niet beslist de bedoeling dat de kandidaat originele gedachten naar voren bracht, al bestond de mogelijkheid in aparte stellingen, de zogenaamde *corrolaria*, controversiële punten aan te snijden. Als de kandidaat zijn dissertatie met succes verdedigd had – en dat kon ettelijke uren in beslag nemen, vaak drie, maar minstens twee – volgde het afsluitende ceremonieel van de promotie, de officiële creatie van de doctor door het overhandigen van de bul.

Bij de promotie kon de kandidaat kiezen voor een plechtigheid in het koor van de kerk of in de beslotenheid van de senaatskamer. Bij een publieke promotie vond het ei-

genlijke examen wel plaats in de senaatskamer in het Academiegebouw, maar werd de disputatie gehouden in de kerk. De kandidaat stond dan, met zijn rug naar het schip van de kerk, achter de onderste kathedr, terwijl de promotor in de kathedr daarboven zat. Als de disputatie was afgelopen en de voorzittende hoogleraar of promotor een redevoering had gehouden, sloot de laatste het hele ceremonieel af door de kandidaat naar de bovenste kathedr te roepen en hem daar de attributen die bij het doctoraat hoorden te overhandigen: de mantel of toga, de doctorale hoed of kap, een ring en een boek dat de promotor eerst dicht- en daarna weer opendeed.³⁶ Gaandeweg vonden de promoties echter steeds vaker plaats in de senaatskamer ('privatim, in curia Academiae') en moest in 1667 zelfs een apart reglement voor die private promoties worden opgesteld.³⁷ Aan zo'n private promotie waren aanzienlijk minder kosten verbonden dan bij een 'gewone' promotie (alleen al vanwege de vaak ingehuurde muziek en het feestmaal dat na afloop aan de professoren en een beperkt aantal studenten moest worden aangeboden). De gewone promotie werd dus juist buitengewoon en heette na verloop van tijd een promotie 'more majorum' (op de wijze van de ouden). Dat ritueel vond op den duur alleen plaats als een promovendus met een goedgevulde beurs of van hoge afkomst zich wilde onderscheiden van de gewone studenten.³⁸

Het examen was niet altijd even streng. In 1654 kreeg een rooms-katholieke kandidaat uit Groningen die niet aan de vereisten voldeed, maar wel enkele plaatselijke beschermheren kende en reeds als advocaat was toegelaten, toch de verlangde graad omdat de universiteit niet de verdenking op zich wilde laden hem vanwege zijn geloof afgewezen te hebben: 'ne in odium Religionis res rapiatur'.³⁹ Maar gemakkelijk of niet, academische graden waren niet te koop. Een kwakzalver ('empiricus') uit Holland die het in 1647 en 1649 probeerde en er 100 gulden voor overhad, werd met verachting afgewezen.⁴⁰ Maar lang niet altijd ging het verlenen van een titel gepaard met een officieel examen en een inaugurele disputatie. Meermalen kwam het voor dat een nieuwe hoogleraar theologie, die alleen nog maar *magister artium* was, bij zijn komst in Groningen voor de vorm ook nog werd bevorderd tot doctor in het vak dat hem opgedragen was. Ook hoogleraren elders werden zo uit de brand geholpen. Al op 25 april 1618 kreeg Winand Rutgers, hoogleraar theologie in Steinfurt, op zijn verzoek het doctoraat in de theologie, zonder examen en disputatie, 'als genoeghsam bekend ende almede Professor'.⁴¹ Een ander voorbeeld was de Utrechtse predikant en theoloog Gisbertus Voetius. Deze was in 1634, zonder ooit in de theologie gepromoveerd te zijn, tot hoogleraar theologie aan de illustere school in Utrecht benoemd. Toen deze school twee jaar later in een universiteit werd omgezet en de hoogleraren het jus promovendi kregen, werd het zaak eerst de hoogleraren die zelf nog geen *doctor theologiae* waren aan die titel te helpen. Voetius kwam daarvoor naar Groningen en promoveerde op 13 augustus 1636, kort voor het begin van de cursus, in de theologie.⁴² Dit komt in de buurt van een soort erepromotie, al bestond die term in deze tijd nog niet. De eervolle kwalificatie 'cum laude' bestond ook nog niet; die werd pas in 1657 voor het eerst verleend.⁴³

Alles gebeurde in het Latijn, maar aan het eind van de zeventiende eeuw werden daarop enige uitzonderingen gemaakt. Het ging daarbij steeds om medische proefschriften. In 1683 mocht de Zierikzeese chirurg en operateur Job Baster, die buiten het academisch circuit al de nodige kennis van de geneeskunde had opgedaan, in het Ne-

derlands promoveren. De senaat liet Baster op zijn verzoek toe tot het afleggen van de examens 'belgico idiomate', omdat, naar men verklaarde, 'op andere Academien soodane personen, hebbende kennis van saken, alschoon geen latijn verstaen, sijn inde duitse tael geëxamineert en vervolgens gepromoveert'.⁴⁴ Ook de curatoren hadden geen bezwaar. Welke 'andere Academien' eerder niet-latinisten tot de promotie hadden toegelaten, is overigens niet duidelijk. Verwees men misschien naar de landmeters die in Franeker in het Nederlands konden promoveren? Of dacht men aan Duitse en Zwitserse universiteiten, waar men minder strikt aan het Latijn vasthield?

Het Groningse voorbeeld kreeg navolging in Utrecht, waar in 1692 tweemaal een promotie tot *doctor medicinae* in het Nederlands plaatsvond. In Groningen zelf diende zich pas weer in 1694 een geneesheer in spe aan die in het Nederlands wilde promoveren. Dit was wel een heel bijzonder geval. Hendrik van Deventer, de aanvrager, was in veler ogen een man met een dubieuze reputatie. De in Den Haag geboren en daar als goudsmid opgeleide Van Deventer was sinds 1670 een aanhanger van de bekeerde jezuïet Jean de Labadie, die een radicale ascetische en mystieke sekte binnen het gereformeerde protestantisme leidde. In die gemeenschap, die in 1675 verhuisd was van het Duitse Altona (bij Hamburg) naar het Walta-slot bij Wieuwerd ten noorden van Sneek, had Van Deventer een medische scholing ondergaan en een grote vermaardheid opgebouwd als chirurg, iatrochemicus, geneesmiddelenfabrikant, vroedmeester, orthopeed en theoloog. Als een van de sprekende broeders van die gemeenschap trad hij ook regelmatig buiten de beslotenheid van het Walta-slot op. Tot in Denemarken had men van zijn expertise gebruikgemaakt en men wist dus in 1694 in Groningen wie hier om een promotie in het Nederlands kwam vragen.⁴⁵

De promotie zelf schijnt zonder problemen te zijn verlopen. Van Deventer werd op 27 oktober 1694 streng ('vernacule, nec minus rigide') ondervraagd over de theorie en de praktijk van de geneeskunde, moest twee dagen later een bepaalde casus toelichten en vragen daarover beantwoorden, en verdedigde op 1 november in de senaatskamer, 'sine preside', zijn *Inaugurale positien in de medicyne. Opgesteld in form van disputatie, tot verkrijginge van de doctorale gradus in die Faculteyt*. Dat was maar een klein boekje van (inclusief de titelpagina) vier pagina's en twaalf stellingen.⁴⁶ Omdat de 'ongeleterde' promovendus wel degelijk over een grote kennis en ervaring bleek te beschikken, stond in zijn bul dat hij was geslaagd 'cum laude'. De promotor, de cartesiaan Gerhard Lammers, bevorderde Van Deventer daarop tot *doctor medicinae*. Voorzien van deze felbegeerde waardigheid ging de niet meer zo jonge doctor een maand later naar Den Haag om daar een praktijk te beginnen.⁴⁷

Ook na Van Deventer vonden er nog enkele medische promoties in het Nederlands plaats. Het betrof de promoties van de chirurgijns Cornelis Boenaart uit Zierikzee (1695) en Hermann Swijchhuijsen uit Oldenburg (1698) en van de Haarlemmer Jean Huwé, een volgeling van Van Deventer (1699). De Duitse student Henricus Ruthe kreeg in 1695 zelfs de titel van *doctor medicinae* na de verdediging van een proefschrift in het Duits, waarbij de Franse hugenoot Jacques Gousset, hoogleraar in de filosofische faculteit, als promotor optrad! De Nederlandse promotie van Huwé in 1699 zou echter de laatste zijn. Het besluit om zulke promoties toe te laten lokte namelijk ook kritiek uit. Zo verscheen in 1700 een anoniem pamflet *Vergaderinge der onnosele geletterden*, waarin de auteur eraan herinnerde dat een aantal jaren daarvoor 'seker quaksalver in de jaer-

merckt staende' tot doctor in de geneeskunde was gepromoveerd. Maar een kwakzalver blijft altijd een kwakzalver en was, eenmaal gepromoveerd, niet beter dan een gekroonde ezels. De auteur suggereert dat in dit soort gevallen geldzucht het altijd won van de dorst naar echte geleerdheid.⁴⁸ Bovendien bleek in de praktijk de verworven titel niet geaccepteerd te worden. De twee studenten die in Utrecht waren gepromoveerd en in Amsterdam een praktijk hadden willen opzetten, werden daar niet toegelaten en Van Deventer overkwam hetzelfde in Den Haag (waar de medici hun collega's in Amsterdam hadden geraadpleegd). Met instemming van de Haagse magistraat kon Van Deventer alsnog beginnen, maar het was duidelijk dat de door hem gevolgde sluiproute naar de academische titel niet bracht wat hij ervan had gehoopt. Dit bracht de Groningse curatoren er in 1705 toe te besluiten dat er voortaan niet meer in het Nederlands mocht worden gepromoveerd, 'om het respect ende de reputatie van van de academie niet te verkleinen ofte verdonkeren'. Er mocht geen misverstand meer bestaan over wie de titel echt verdienden en wie de ware kennis en eruditie misten.⁴⁹ Vandaar ook wellicht dat Huwé in 1705 nogmaals naar Groningen kwam om er voor de tweede keer, maar nu in het Latijn te promoveren. Dat vond men in Groningen ook weer niet nodig, zodat hij na een verkorte procedure nu ook een bul kreeg waaruit bleek dat hij wel degelijk het Latijn meester was. En al spoedig was men in Groningen vergeten dat er ooit in het Nederlands was gepromoveerd. Toen in 1741 vanuit Frederikstadt in Sleeswijk werd geklaagd dat ene Christoph Feder, die in 1726 in Groningen op het proefschrift *De hydrope* ('Over waterzucht') tot doctor in de geneeskunde was gepromoveerd, niet over de vereiste kennis van het Latijn bleek te beschikken en het vermoeden rees dat hij in Groningen in het Nederlands was geëxamineerd, wees de senaat dat verontwaardigd van de hand. Men liet de heren in Frederikstadt weten 'dat niemand in de onze senaat is toegelaten om in het Duits of Nederlands het examen te ondergaan' ('quod nemo admittatur in Curiam nostram ad examen lingua Germanica vel Belgica subeundem').⁵⁰ Dat het ooit anders was geweest, werd er niet bij verteld.

Er was nog een andere uitzondering op de regel dat er alleen examens in het Latijn werden afgenomen. Al in 1617 examineerde de hoogleraar wiskunde, Mulerius, samen met de ingenieur kapitein Hendrik van der Merwe en de cartograaf Bartholt Wicherige, twee landmeters in het Nederlands in de vestingbouwkunde en meetkunde. Na afloop kregen beide heren, Thomas van der Bargh en Jacob Slijp, een universitair diploma dat hun het recht gaf in Groningen als landmeter aan de slag te gaan, bijvoorbeeld bij de uitleg van de stad of bij de verkaveling van de veengebieden. Slijp was een Fries, die met zijn Groningse diploma ook in Friesland admittie vroeg (en kreeg). Dat lijkt een omweg. In Franeker werd namelijk sinds 1598 door Adriaan Metius in het Nederlands onderwijs gegeven in allerlei toegepaste wiskundige wetenschappen, dit ten behoeve van aankomende landmeetkundigen, wijnroeiers, rekenmeesters en ingenieurs. Maar om officiële erkenning van hun kundigheden te krijgen moesten de 'studenten' zich nog wel melden bij het Hof van Friesland in Leeuwarden, dat een officieel examen afnam. Pas in 1641, onder professor Bernard Fullenius sr., kon de Franeker hogeschool zelf landmeetkundigen laten promoveren. Dezelfde terughoudendheid om de opleiding tot landmeetkundige helemaal aan de universiteit over te laten bestond in Leiden. Daar funtioneerde sedert 1600 de Nederduytsche Mathematicque, een door Simon Stevin opgezette opleiding tot landmeetkundige en militair dan wel civiel inge-

nieur. Deze 'school', hoewel nauw verbonden met de universiteit, had geen bevoegdheid om examens af te nemen en diploma's uit te reiken. Ook in Holland moest een ingenieur zich tot het Hof wenden om 'geadmitteerd' te worden. In Groningen in 1617 ging dat dus anders; daar kregen Van der Bargh en Slijp na een in de senaatskamer in aanwezigheid van de rector magnificus in het Nederlands afgelegd examen een universitair diploma mee. Maar daar bleef het voorlopig bij. Onderwijs in het Nederlands – in de geometrie en de vestingbouwkunde – werd nog steeds gegeven, maar voor hun examens moesten de kandidaten zich weer wenden tot de burgemeesters en raden van de stad Groningen, Gedeputeerde Staten of de Hoofdmannenkamer. Deze instanties schakelden vervolgens weer een hoogleraar en een erkende landmeetkundige in om de kandidaat te examineren – in het Nederlands. Maar de betrokken hoogleraar deed dit nu op persoonlijke titel en vertegenwoordigde dus niet de universiteit.⁵¹

HET ONDERWIJSPROFIEL

Het recht om een graad te verlenen is het onderscheidende kenmerk van een universiteit. In Groningen is daar meteen gebruik van gemaakt. De eerste promotie vond al op 8 juli 1615 plaats, toen twee ambtenaren uit Holland zich in Groningen tot doctor in de rechten lieten bevorderen. Waren dit nog private promoties geweest, de eerste openbare promoties vonden plaats op 16 september 1616. Toch is het een opvallend feit dat er in Groningen in de eerste helft van de zeventiende eeuw beduidend minder werd gepromoveerd dan in andere universiteiten in de Republiek. De historicus Pieter Caljé heeft berekend dat van de in Groningen ingeschreven studenten nog geen 3 op de 100 ook in Groningen promoveerden, terwijl dat er in Leiden bijna 10 op de 100 waren. Nu moet hierbij meteen aangetekend worden dat het ook in de andere Nederlandse universiteiten even duurde voordat er een regelmatige stroom promoties loskwam. In Franeker duurde het tot 1591 voor er, kort na elkaar, twee studenten bevorderd werden tot licentiaat in de rechten en pas vanaf 1613 wordt een promotie een normaal onderdeel van het academisch leven in Franeker.⁵² Het duurt gewoon even voor een universiteit haar naam gevestigd heeft. Maar zelfs als we daar rekening mee houden, is het opvallend dat de stroom promoties in Groningen maar langzaam op gang komt. Had dat te maken met het peil van het universitaire onderwijs, de faam van de hoogleraren of beschouwden de studenten de Groningse universiteit, ook al was zij een volwaardige instituut voor hoger onderwijs met promotierecht, vooral als een wat uitgebreidere illustere school, waar men vooral de voorbereidende studie deed alvorens aan een andere universiteit de begeerde graad in de rechten of de medicijnen te behalen?

Aan het niveau van het onderwijs zal het niet gelegen hebben. Uit alle detailstudies blijkt keer op keer dat de studenten in Groningen bij hun hoogleraren een goede indruk kregen van de stand van zaken op een bepaald terrein van studie en dat de hoogleraren in hun colleges en vooral ook bij het disputeren actuele kwesties in de wetenschap niet schuwden. De nog vaak gehoorde mening dat bijvoorbeeld de medische faculteit in Groningen slechts een conserverende en reproducerende rol in het academisch en wetenschappelijk bedrijf heeft gespeeld, blijkt bij nadere studie van de disputaties en dissertaties onhoudbaar. De universiteit als zodanig had geen taak bij het vernieuwen van de

wetenschap en ook Groningen kende voorbeelden van conservatieve geleerden. Zoals de hoogleraar geneeskunde Freytag, die nu nog vooral bekend is als doorgewinterde opponent van de Wittenbergse hoogleraar geneeskunde en atomist Daniel Sennert.⁵³ Maar andere medici stonden wel degelijk open voor nieuwe inzichten op hun vakgebied. Zij lieten hun stem horen – rechtstreeks of via hun leerlingen – in wat de medisch-historicus Mart van Lieburg noemt ‘het complexe debat dat de antieke c.q. Renaissance-geneeskunde transformeerde naar de Verlichtingsgeneeskunde van de achttiende eeuw’.⁵⁴ Al onder Mulerius konden studenten zich verdiepen in de nieuwe, chemisch georiënteerde geneeskunde van Paracelsus en Sennert, en onder Antoni Deusing maakten studenten kennis met een heel breed scala van moderne opvattingen over de werking van de menselijke organen, ook al was de hoogleraar zelf het niet altijd eens met die nieuwere denkbeelden. Het doel van de academische opleiding was echter niet om de wetenschap vooruit te helpen, maar om de studenten zelfstandig te leren denken, en daartoe lieten de hoogleraren hun pupillen volop kennismaken met uiteenlopende opinies.

Dat Groningen nog lang het karakter heeft behouden van een illustere school waar af en toe gepromoveerd werd, had meer te maken met wat men met een anachronisme het onderwijsprofiel van de Groningse universiteit zou kunnen noemen. In het onderwijsaanbod lag sterk de nadruk op de vakken die in de filosofische faculteit thuis hoorden. Dit was zeker niet typisch voor Groningen. Ook in Leiden bijvoorbeeld hadden de *humaniora* van meet af aan een veel grotere rol gespeeld dan in de middeleeuwse universiteit het geval was geweest, en in de andere Nederlandse universiteiten werd dit model overgenomen. Die humanistische insteek werkte ook door in de hogere faculteiten. Het doel van het onderwijs op dat niveau was ook niet om de studenten op een bepaalde functie in de maatschappij voor te bereiden, maar om hun een manier van denken aan te leren, enige eruditie bij te brengen en een zeker gemak mee te geven om zich uit te drukken over theoretische kwesties. Het onderwijs was dus niet praktisch in de zin dat het op de praktijk van een bepaald beroep gericht was, maar wel in de ruimere zin dat de studenten leerden om hun klassieke kennis op algemene, eigentijdse problemen toe te passen. In overeenstemming met dit humanistische karakter van het universitaire onderwijs kwamen in de eerste decennia van het bestaan van de universiteit de meeste studenten naar Groningen om er in de artes te studeren. In de periode tot 1650 ging het om 60 procent van de studenten. Kennelijk maakte Groningen in het begin deel uit van het netwerk van illustere scholen en gymnasia dat in de calvinistische gebieden in het Duitse Rijk tot stand was gekomen en zou het even duren voordat de nieuwe instelling ook als universiteit voor vol werd aangezien. In feite borduurde de universiteit voort op het uitstekende onderwijs in de vrije kunsten zoals dat in de zestiende eeuw door Praedinius was verzorgd en door Ubbo Emmius na 1594 weer tot bloei was gebracht. ‘De formele stichting van de hogeschool in 1614 was dus minder een cesuur in de noordelijke onderwijsgeschiedenis als [sic!] men zou denken’, merkt Caljé terecht op.⁵⁵ Dat plaatst Jonckbloets idee van een bloeiperiode onmiddellijk na de stichting van de universiteit toch in een wat ander licht.

7 REDE VERSUS OPENBARING (1640-1665)

Over het gebruik en het misbruik van de rede in de theologie en het geloof – zo luidt de titel van de oratie waarmee Samuel Maresius op 20 januari 1643 het ambt van hoogleraar in de theologie in Groningen aanvaardde. De Franse calvinist, gehard in de strijd tegen allerlei concurrerende geloofsrichtingen, verweerde zich in deze oratie tegen aan de ene zijde de socinianen en remonstranten, die de menselijke rede op een voetstuk plaats-ten en haar gebruikten om geloofswaarheden op hun juistheid te toetsen, en aan de andere zijde de lutheranen en sommige katholieken, die met hun verabsolutering van het geloof-tegen-alle-rede-in juist in het andere uiterste vervielen. Zeker, de rede had haar eigen plaats in geloof en theologie. Zij kon uitleggen wat bepaalde bijbelteksten betekenden, leerde wat er uit bepaalde geloofswaarheden volgde, en was nuttig om het ware geloof tegen ongelovigen te verdedigen. Maar altijd moest de rede door de openbaring verlicht worden – zonder geloof geen rede. De oratie leek wel een uitleg van het motto van de universiteit – ‘het Woord des Heren is als een lamp voor onze voeten’.

Maresius had het vooral gemunt op oude bekenden: socinianen, remonstranten, katholieken en lutheranen. Inmiddels was echter een richting opgekomen die volgens sommigen een minstens zo grote bedreiging vormde voor het ware geloof, namelijk de filosofie van de Franse wis- en natuurkundige René Descartes. In zijn al snel befaamde *Discours de la méthode* uit 1637 wees hij, radicaler dan wie dan ook, de rede aan als enige bron van zekere kennis. Zijn bekende uitspraak ‘Je pense, donc je suis’ (‘Cogito, ergo sum’) vatte zijn rationalisme pakkend samen en het verontrustende was daarbij dat hij zich zelfs verstoutte pro forma aan het bestaan van God te twijfelen. Een clash met degenen die niet de rede, maar de openbaring als de ultieme bron van kennis, zeker over God, beschouwden, was onvermijdelijk. Deze strijd tussen rede en openbaring zou het grote thema van het intellectuele leven in de tweede helft van de zeventiende eeuw worden en ook de Groningse universiteit kreeg er volop mee te maken.¹ Maar het zou niet het enige conflict zijn waar de universiteit in betrokken raakte. Conflicten lijken in deze tijd wel inherent aan het academisch leven.

HET VOORSPEL IN UTRECHT

De strijd rond Descartes begon in Utrecht. Die stad had sinds 1634 een eigen instelling voor hoger onderwijs.² Nadat Harderwijk, Deventer en Amsterdam haar waren voorgaan, richtte de stad Utrecht in dat jaar een illustere school of gymnasium op, waar vijf hoogleraren college gaven in de letteren en de filosofie, de rechtsgeleerdheid en de

theologie. Op 17 en 18 juni 1634 hielden de eerste hoogleraren hun oratie, op 21 augustus gevolgd door de hoogleraar theologie, de eerdergenoemde Gijsbert Voet of Voetius, een voorheen weinig bekende predikant uit Heusden. Zijn rede had als titel *De pietate cum scientia conjugenda* ('Over het verbinden van vroomheid met wetenschap').³ Al binnen twee jaar verleenden de Staten van Utrecht de stad octrooi om van de 'schola illustris' een universiteit te maken – die werd betaald, nog steeds, door de stad, maar haar promotierecht ontleende aan de Staten. De inwijding vond plaats op woensdag 16 maart 1636, nadat op de zondag daarvoor Voetius in de Domkerk al een *Sermoen vande nutticheydt der Academien ende Scholen* had gehouden.⁴ Al snel ontwikkelde Voetius zich tot de voorvechter van de orthodoxe gereformeerden in de Republiek, met invloed tot ver buiten Utrecht. Hoe dacht Voetius over geloof en wetenschap?

Voetius haalde in zijn rede uit 1634 vooral uit naar libertijnen en epicuristen, die de studenten aan de illustere school van het rechte pad zouden kunnen afbrengen. Zijn betoog is één groot pleidooi tegen bandeloosheid, wanordelijk gedrag, dronkenschap en ijdel vertier. Hiertegenover plaatste hij de levenswijze van de godzaligen, die leven naar bijbelse normen. Als vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie, de stroming binnen het gereformeerd protestantisme die ook een strikte hervorming van de levenspraktijk nastreefde, legde Voetius alle nadruk op de sobere, deugdzame levenswandel van de studenten, waarbij de kerkelijke voorschriften (zoals zondagsrust) nauwgezet in acht moesten worden genomen. Over de wetenschap die de studenten zich aan de illustere school eigen zouden maken, is Voetius tamelijk ambivalent. Wie zich voorbereidde voor de hoogste functies in kerk en staat kon niet zonder wetenschap, maar in die wetenschap school een groot gevaar, zeker omdat:

[...] nu het bijgeloof [het katholieke geloof] is verdreven, het Libertinisme, het Epicurisme, de zorgeloosheid, de losbandigheid, ja de geheele wereld als een in een slagorde geschaard leger op ons losstormt, zoodat in waarheid van onzen tijd kan gezegd worden, dat er veel wetenschap, maar weinig geweten is.⁵

Tegenover de 'onmatige begeerte naar kennis' die zijn tijd kenmerkte stelt Voetius het ideaal van de 'ware wijsheid', waarbij de godsvrucht de wetenschap in goede banen leidt:

De ware wijsheid, welker voedsterlingen en beoefenaars zich op de Gymnasia bevinden, is die, welke niet slechts het verstand verlicht, maar ook het hart verwarmt, welke niet slechts bloote begrippen der waarheid en vluchtige beelden in of van buiten op de hersenen schildert, maar ook innerlijk doordringt tot het binnenste van het gemoed en de genegenheden, die geheel en al heiligt en ten krachtigste bekeert; zij maakt niet slechts geleerder (*doctior*), maar ook beter (*melior*).⁶

Wijsheid die geen morele meerwaarde had was niet alleen onverstandige wijsheid, maar ook vleselijk, aards en duivels. 'Want gelijk een zwaard in de hand van een razende, alzo is alle kennis en wetenschap, indien niet de godsdienst als leidsman en beheerscher der gemoederen het roer in handen houdt.'⁷ Het zijn uitspraken die zo ontleend konden zijn aan de rede waarmee Ubbo Emmius in 1615 het rectoraat had neergelegd.

Maar wat betekent het dat de godsdienst de leidsman van de wetenschap moet zijn? Daarover zei Voetius veel meer in zijn preek uit 1636. Alle wetenschappen – en hij behandelt ze allemaal – moeten zich baseren op wat de Bijbel over hun domein vertelt.

De Bijbel is immers ‘het boek van alle wetenschap’, de ‘academie der academiën’. Omgekeerd konden de wetenschappen heel nuttig zijn om bepaalde duistere bijbelplaatsen op te helderen of de betekenis van bepaalde geloofswaarheden uit te leggen. De jurist zal zien dat de grondbegrippen van het recht al in de Bijbel uiteen zijn gezet, de natuurfilosoof heeft aan Genesis genoeg om te weten hoe de wereld in elkaar zit, en de logicus kan overal in de Bijbel de regels herkennen die het juist redeneren en beargumenteren beheersen. Moderne filosofen en wiskundigen, Galileo Galilei voorop, beklemtoonden in deze tijd weliswaar dat de Bijbel geen handboek natuurfilosofie is en vooral gelezen moet worden om de morele boodschap, maar Voetius stelde zich op het standpunt dat de Bijbel juist wel alfa en omega van alle kennis is. Door die volledige onderwerping aan de letterlijke tekst van de Bijbel ging Voetius verder dan de grondleggers van de Groningse universiteit, voor wie het levende woord van God wel de mens verlicht en inspireert bij zijn gang door het leven en zijn verkenning van de wereld, maar die de wetenschap niet reduceerden tot wat er in de Bijbel staat.⁸

Ondanks zijn ferme houding kon Voetius niet verhinderen dat ook in ‘zijn’ academie nieuwerwetse ideeën binnenslopen. Toen de filosoof Henricus Reneri in 1639 overleed, werd in de lijkrede ook diens vriend Descartes uitbundig geprezen, wat de argwanende Voetius reden gaf zich in het werk van de Franse filosoof te verdiepen. Nadat hij dat gedaan had, legde hij in een reeks disputaties ‘Over het atheïsme’ de ware aard ervan bloot. Maar het was vooral de buitengewoon hoogleraar geneeskunde Henricus Regius die voor problemen zorgde. Regius, die onder andere in Italië had gestudeerd en daar kennis had gemaakt met het filosofisch materialisme, was een origineel denker en een vriend van Descartes. In 1641 organiseerde hij twee series disputaties, waarin hij enkele controversiële stellingen liet verdedigen. Hij verklaarde zich voorstander van de beweging van de aarde om de zon, bestreed het bestaan van substantiële vormen (een kernstuk van de aristotelische filosofie) en als klap op de vuurpijl beweerde hij dat de mens niet een ‘ens per se’, maar een ‘ens per accidens’ is – dat de vereniging van lichaam en geest dus geen nieuwe eenheid oplevert, maar dat het samengaan van lichaam en geest altijd iets toevalligs houdt en dat dus het een zonder het ander denkbaar is. Exit de wederopstanding des vleses en nog wat andere gereformeerde dogma’s.⁹

Voetius kon dit niet onweersproken laten. Ideeën waarvan hij dacht dat ze met de veroordeling van de remonstranten waren uitgebannen leken opnieuw de kop op te steken. Dat Regius zich bijvoorbeeld beriep op David Gorlaeus, die ten tijde van de Bestandstwisten een atomistische natuurfilosofie als grondslag voor een remonstrantse theologie had ontwikkeld, deed alle alarmbellen bij Voetius rinkelen.¹⁰ De getergde theoloog organiseerde daarom in december 1641 enkele disputaties waarin hij zijn leerling Lambert van den Waterlaet liet waarschuwen tegen het nieuwerwetse gedachtegoed van Regius, tegen diens copernicanisme, tegen zijn afwijzen van de aristotelische substantiële vormen, maar vooral tegen de ‘ens per accidens’-stelling. Zijdelings kwam daarbij de naam van Descartes, als de grote inspirator van Regius, ter sprake. Toen Regius zich verweerde in een *Responsio*, wist Voetius de senaat en het stadsbestuur zo ver te krijgen dat zij dit boekje verboden. Regius werd op 24 maart 1642 gesommeerd zich voortaan strikt tot de geneeskunde te beperken en zich niet meer met algemeen filosofische, laat staan theologische zaken te bemoeien. Het cartesianisme was veroordeeld, Voetius had gezegevierd.

Afb. 32 René Descartes. Gravure en ets door Cornelis Hellemans, uitgever Joannes Tangena, 1687-1691. Rijksmuseum Amsterdam. Onder de rechervoet van Descartes een boek met de geschriften van Aristoteles.

Op dat moment betrad Descartes het strijdtoneel. Aan de tweede editie van zijn *Meditationes de prima philosophiae*, die in juni 1642 van de pers kwam, voegde hij een *Brief aan Dinet* toe. Jacques Dinet was de provinciaal van de jezuiten in Frankrijk en Descartes beklagde zich bij hem erover dat de jezuiten zo afwijzend op zijn filosofie hadden gereageerd. Maar het tweede deel van die brief bevatte een scherpe veroordeling van Voetius' optreden in Utrecht. De gronden waarop Regius tot de orde was geroepen, werden weerlegd en in plaats daarvan beschuldigde Descartes Voetius van gezagsondermijnende activiteiten. Dat kon Voetius natuurlijk niet over zijn kant laten gaan en hij zon op een tegenzet. Hij wendde zich daartoe tot een van zijn oud-leerlingen, de filosoof Martinus Schoock, die inmiddels hoogleraar filosofie in Groningen was geworden. Zo raakte ook de Groningse universiteit betrokken bij de strijd tussen Voetius en Descartes.

MARTINUS SCHOOCK TUSSEN HAMER EN AAMBEELD

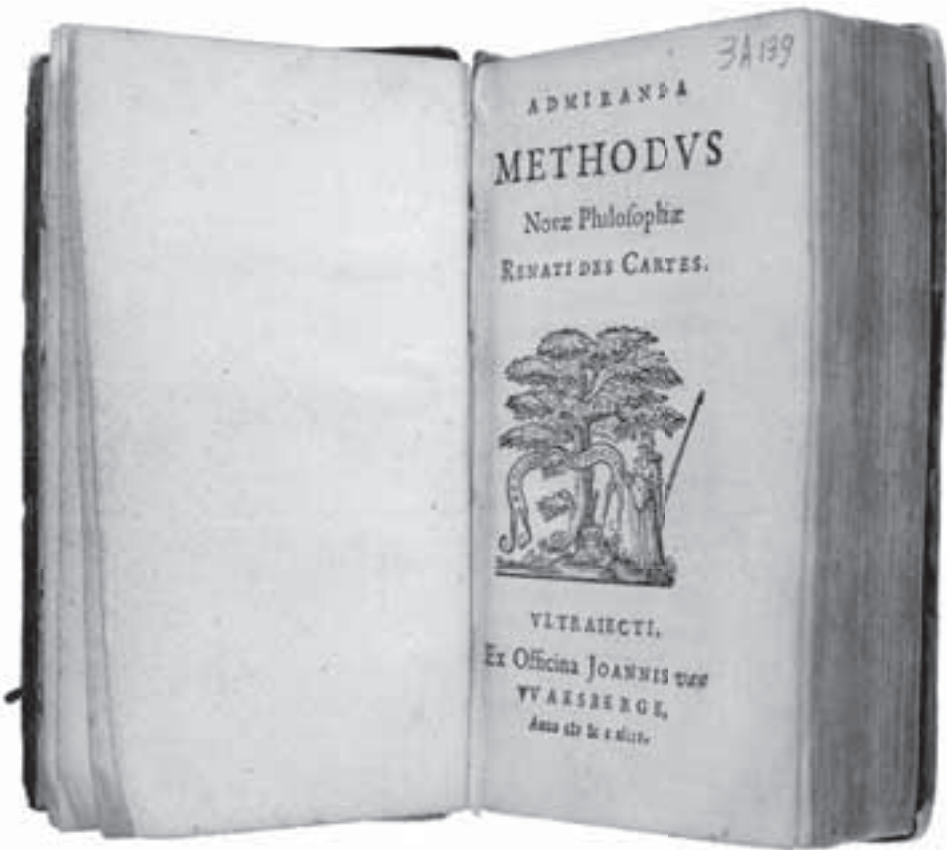
Schoock was in 1614 in Utrecht geboren, had in Franeker en Leiden gestudeerd, maar was bovenal een kwekeling van de Utrechtse hogeschool.¹¹ Al in 1635 had hij toestemming gekregen om privaatcolleges wijsbegeerte te geven aan wat toen nog de illustere school was en toen deze school het jaar daarop omgezet werd in een universiteit, was hij de eerste die daar, in 1636 nog, promoveerde. In 1638 volgde een benoeming tot buitengewoon hoogleraar letteren en welsprekendheid. Dit had Schoock ten dele te danken aan de hulp die hij Voetius in voorgaande jaren had geboden bij tal van polemieken met kerkelijke tegenstanders. Zo had Schoock in 1636 op verzoek van Voetius een bestrijding geleverd van de remonstrantse Amsterdamse hoogleraar Caspar Barlaeus, onder de titel *Vorstius redivivus*, en in 1637 had hij zijn pen geleend voor een aanval op de remonstrantse predikant Jacobus Batelier uit Den Haag, dit keer onder de titel *Remonstranto-libertinus*. De voorman van de remonstranten, Simon Episcopius, noemde Schoock niet ten onrechte de 'schilt-knaep' of 'lacquey' van Voetius.¹² Kort na zijn benoeming als hoogleraar in Utrecht vertrok Schoock echter naar de illustere school in Deventer en van daar ging hij in 1640 als hoogleraar naar Groningen. Maar Voetius was hem niet uit het oog verloren en schakelde hem in 1642 andermaal in om een lastige tegenstander onschadelijk te maken. Tijdens de zomervakantie van dat jaar, die Schoock zoals altijd bij zijn familie in Utrecht doorbracht, zette Voetius hem aan het schrijven van een boek tegen Descartes. Zo verscheen begin 1643 bij de Utrechtse uitgever Joannes van Waesberge de *Admiranda methodus novae philosophiae Renati Des Cartes* op de markt (de titel is natuurlijk ironisch bedoeld). Het titelblad vermeldde geen auteursnaam, maar het voorwoord stond op naam van Schoock en ook uit de tekst was duidelijk dat dit een werk van de Groningse hoogleraar was. Schoock had zich namelijk al eerder tegen Descartes gekeerd. In zijn Groningse oratie van 14 april 1641, die ging over de beste manier om in de filosofie weer de hoogten te bereiken die de ouden hadden bereikt, onderscheidde hij twee wegen die naar de 'burcht van de wijsheid' leidden. Er is de smalle, gevaarlijke weg van het rationalisme, een weg die alleen diegenen proberen te nemen die zich halfgoden wanen en geen baat denken te hebben bij de kennis en kunde van het voorgeslacht (iedereen wist dat hij hier op Descartes doelde), en er is de brede, toegankelijke weg van de eruditie en de zintuiglijke waarneming, waar iedereen elkaar helpt om vooruit te gaan. De filosofie en de wetenschap waren voor Schoock, anders dan voor Descartes, een collectieve onderneming, waarin niet die ene grote sprong, maar een hele reeks van kleine stapjes tot wezenlijke vernieuwing leidt. Dat is een zinnige kijk op de wetenschap, die uiteindelijk ook een uitweg bood voor het dilemma tussen rede en openbaring. Maar Schoock bewees zichzelf geen dienst door die boodschap in zijn *Admiranda methodus* te verstoppen onder een eindeloze reeks invectieven tegen Descartes en de zijnen.¹³

De *Admiranda methodus* is niet bepaald een werk waar de Groningse universiteit trots op mag zijn.¹⁴ Het was een onooglijk boekje (in duodecimo, een van de kleinere formaten) en bevatte een zeer persoonlijke aanval op de persoon en de filosofie van Descartes. Schoock speculeerde driftig over Descartes' seksuele escapades, verweet hem zowel luiheid als hoogmoed, en beschuldigde hem ook nog van atheïsme. Door traditionele godsbewijzen te ontkennen en er veel zwakkere voor in de plaats te zetten zette Des-

cartes de deur wagenwijd open voor wie Gods bestaan wilde loochenen en dus propageerde hij onder het mom van godsdienstigheid juist het atheïsme, vond Schoock. Descartes was wat Voetius in zijn disputaties over het atheïsme uit 1639 een ‘indirecte atheïst’ had genoemd, iemand als de door iedereen geminachte Italiaanse filosoof Lucilio Vanini, die in 1619 in Toulouse op de brandstapel terecht was gekomen. Omdat Schoock zo op de man speelde en zijn boek lardeerde met schimpscheuten, scheldpartijen en stoten onder de gordel, heeft zijn geschrift vanaf het moment van verschijnen een slechte naam gehad.

Maar Schoock wist ook wel degelijk serieuze bezwaren tegen de cartesische filosofie in te brengen. Dat Descartes zonder meer alle boekenwijsheid aan de kant schoof en met een geheel schone lei wilde beginnen, vond Schoock dwaasheid. De in boeken opgetaste wijsheid van eeuwen heeft de mens, met zijn beperkte verstandelijke vermogens, hard nodig om vooruit te komen. Ook het enkel vertrouwen op de menselijke rede wees Schoock van de hand. De rede, helemaal aan zichzelf overgelaten, verdwaalt heel makkelijk en geeft zich dan over aan fantasieën die geen grond hebben in de werkelijkheid; de controle van de zintuiglijke waarneming, de ervaring, is hard nodig om de rede in goede banen te leiden. Dat was, nogmaals, op een zichzelf goed en verstandig uitgangspunt. Het oordeel van de kenner van het cartesianisme, Paul Dibon, dat Schoock een ‘très médiocre philosophe’ was, wiens encyclopedische kennis zijn oordeelsvermogen in de weg zat, is niet terecht.¹⁵ Zijn combinatie van eruditie, empirisme, vertrouwen in de kundigheden van de ambachtslieden en de natuurlijke historie als bron van kennis vormde een origineel alternatief voor de cartesische filosofie. Schoock had een belangrijk filosoof kunnen worden, ware het niet dat zijn zakelijke kritiek op Descartes geheel overschaduwde werd door de grove aantijgingen die hij aan het adres van de Fransman richtte.

Descartes had al vroeg de hand weten te leggen op de drukproeven van het boek en kon dus onmiddellijk na verschijnen ervan zijn weerwoord publiceren, dit keer in de vorm van een open brief aan Voetius, *Epistola ad Voetium*. Uit alles valt te merken dat de *Admiranda methodus* hem gekrenkt had. Vooral de beschuldiging dat hij een ‘tweede Vanini’ was, zat hem hoog, aangezien hij niets liever wilde dan dat zijn boeken op de scholen en universiteiten in het zo christelijke Frankrijk werden voorgeschreven. Hij haalde dus weer flink uit naar Voetius, die hij aanzag voor de eigenlijk auteur van de *Admiranda methodus*. Hij was er nu vooral op uit om Voetius in een kwaad daglicht te stellen bij de Utrechtse magistraat, in de hoop dat deze de theoloog de mond zou snoeren. Maar het pakte heel anders uit. De magistraat, door Descartes zelf in bezit gekomen van de *Epistola*, stelde inderdaad een onderzoek in, zoals Descartes had gewild, maar dat hield in concreto in dat ze hem in juni 1643 dagvaardden om zich nader te verklaren. Daar had Descartes geen zin in – hij vreesde gevangengezet te worden – en daarom volstond hij met een schriftelijke verklaring. Omdat ondertussen ook Voetius tijd had gehad zich tegen de aantijgingen van Descartes te verweren en onder meer van Schoock een verklaring had weten los te krijgen dat hij, Schoock, toch echt de auteur van het geincrimineerde boek was, koos de Utrechtse magistraat de kant van Voetius. Op 23 september 1643 werd Descartes openlijk veroordeeld en gesommeerd alsnog naar Utrecht te komen. Daar bleef het echter bij, omdat de filosoof de Franse gezant Caspar Cognet de la Thuillerie inschakelde, die op zijn beurt weer stadhouder Frederik Hendrik voor

Afb. 33 Titelblad van Martinus Schoock's *Admiranda methodus*, 1643. Universiteitsbibliotheek Groningen.

zijn zaak wist te interesseren. Het gevolg was dat de stadhouder de Staten van Utrecht vriendelijk verzocht ervoor te zorgen dat de stad Utrecht het proces tegen Descartes zou staken. Dit gebeurde ook, en later verbood het stadsbestuur zelfs elke discussie over Descartes, zodat ook Voetius en de zijnen niet meer vrijuit tegen Descartes konden ageren, schrijven en disputeren. Zoals altijd ging het de regenten vooral om het bewaren van de orde, en pas in de tweede plaats om het handhaven van welk filosofisch of theologisch leerstuk ook.

Voor Descartes was dit een onbevredigende afloop. Daarom richtte hij in 1644 zijn pijlen maar op Schoock in Groningen en probeerde hij hem zover te krijgen dat hij toegaf dat Voetius de eigenlijke schrijver van de *Admiranda methodus* was.¹⁶ Hij wendde zich weer tot De la Thuillierie, die daarop in een brief aan de Staten van Stad en Lande van 15 maart 1644 zijn beklag deed over de behandeling die zijn landgenoot van Schoock had gekregen. De Groningse hoogleraar had Descartes meningen toegedicht die hij niet had verkondigd, had Descartes, een man van adel, vergeleken met (in de Nederlandse vertaling) 'eene ongestadighe, ofte omswervende Cain', en had hem ook nog eens vergeleken had met de atheïst Vanini, die dingen gezegd had die alleen met galg en rad bestraft konden worden. De la Thuillierie vroeg de Staten de *Admiranda methodus* te ver-

bieden en de auteur tot herroeping van zijn geschrift te dwingen. Op 11 april werd de brief in de Staten besproken en aan de secretaris ter hand gesteld, met het verzoek bij Schoock nadere inlichtingen te verzamelen en de Staten daarover weer te rapporteren.

Voorlopig gebeurde er echter niets en bovendien was Descartes van plan enige tijd naar Frankrijk te gaan. Wel vroeg hij de hoogleraar Grieks en geschiedenis in Groningen, Tobias Andreae, die hij vagelijk kende, om hem via zijn Leidse vrienden op de hoogte te houden van de vorderingen van het onderzoek in Groningen. Maar toen Descartes in oktober 1644 in de Republiek terugkeerde, was er nog niets gebeurd. Het feit dat Schoock in het academisch jaar 1643-1644 rector magnificus was, zal daar zeker mede debet aan zijn geweest. Na enig tijd wachten spoorde Descartes daarom zowel Andreae als, met diens steun, de Staten aan om alsnog in actie te komen. De Staten verwezen de zaak nu door naar de senaat. Deze sprak er voor het eerst over op 23 maart 1644 en pakte de zaak, onder de nieuwe rector magnificus, de theoloog Samuel Maresius, dit keer wel voortvarend aan. Er zou grondig onderzoek komen.

Dat Maresius leiding zou geven aan dat onderzoek, was voor Descartes niet ongunstig.¹⁷ Op het eerste gezicht hadden beide heren weinig gemeen, behalve dan het feit dat zij Fransman waren en in de Republiek woonden. Descartes was opgevoed bij de jezuiten in La Flèche en had zich na omzwervingen in de Republiek, het Duitse Rijk en Italië (en een verblijf van enkele jaren in Frankrijk) in 1629 metterwoon in de Republiek gevestigd. Als katholiek voelde hij zich in de door protestanten gedomineerde Republiek prima thuis, maar hij heeft nooit aanstalten gemaakt om de moederkerk te verlaten. Maresius daarentegen was een felle calvinist, die als predikant in Laon en vervolgens als hoogleraar aan de hugenotenacademie in Sedan volop verwickeld was geweest in de strijd tussen de katholieke meerderheid en de protestantse minderheid in Frankrijk. Via Maastricht, waar hij enige jaren als Waals predikant was opgetreden, en 's-Hertogenbosch, waar hij behalve Waals predikant ook hoogleraar aan een kleine illustere school was geweest, was Maresius in 1643 in Groningen terechtgekomen als hoogleraar theologie (hij volgde in die hoedanigheid Gomarus op). Descartes en Maresius kenden elkaar oppervlakkig, maar wel zo goed dat Descartes begin 1644 Maresius al een exemplaar had gestuurd van zijn jongste publicatie, zijn *Principia philosophiae*. Ook was bekend dat Maresius een zekere sympathie had voor de denkbeelden die Descartes eerder in zijn *Discours de la méthode* en zijn *Meditationes* had geuit. Maar bovenal was het in Descartes' voordeel dat Maresius in onmin leefde met Voetius, de grote boosdoener volgens Descartes.

De vete tussen Maresius en Voetius was in 1642 begonnen. Ze kruisten toen de degenen over de vraag of het de nieuwe protestantse machthebbers in 's-Hertogenbosch geoorloofd was lid te worden van de prestigieuze Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw, een uit 1318 stammende vereniging van leken die als primair doel had het vereren van de maagd Maria, maar die ook aan armenzorg deed.¹⁸ Voetius zag daarin een vorm van indirecte idolatrie, Maresius verdedigde het goed recht van de magistraat om tot dit volgens hem nu seculiere genootschap toe te treden. Hij betoogde dat om de katholieken voor de goede zaak te winnen een tegemoetkomend beleid jegens hen het beste was en dat men zeker niet de gemeenschap met hen moest verbreken. Bovendien school er geen kwaad in de Broederschap, omdat deze vanouds toch ook een burgerlijke sociëteit zou zijn geweest. Maresius wist dat dat niet waar was, zoals hij ook wist dat

de Broederschap nog steeds op de katholieke feestdagen bij elkaar kwam, maar de harmonie in het net overwonnen 's-Hertogenbosch was hem heel wat waard. Deze controverse leidde tot een reeks van geschriften en tegengeschriften, die nog bleven verschijnen lang nadat Maresius uit 's-Hertogenbosch vertrokken was.

Dat Maresius, een inmiddels een verklaard tegenstander van Voetius, in 1645 leiding moest geven aan een onderzoek naar de twist tussen Descartes en Voetius (en Schoock), kwam de filosoof dus heel goed uit. Maresius legde Schoock het vuur na aan de schenen en ontlokte hem uiteindelijk de verklaring (een 'Corte deductie') dat Voetius een groot aandeel had gehad in de totstandkoming van de *Admiranda methodus*. De grievendste passages in dat boek waren ingevoegd – door Voetius of door diens rechterhand Van den Waterlaet – nadat Schoock het manuscript naar Utrecht had gestuurd.¹⁹ Met zo'n getuigenis op zak was het voor Maresius niet moeilijk Descartes in het gelijk te stellen. De senaat deed uitspraak op 20 april 1645 en gaf Schoock een reprimande voor zijn optreden in deze zaak.²⁰ Diens reputatie kreeg daardoor wel een behoorlijke knauw en dat is hij nooit meer te boven gekomen, ook al bleef hij nog twintig jaar hoogleraar in Groningen en liet hij de ene na de andere publicatie verschijnen. Tussen hem en Voetius is het ook nooit meer goed gekomen.²¹

CARTESIANISME EN DE VRIJHEID VAN DE FILOSOFIE

Voor Voetius was het allemaal overduidelijk: Maresius was in deze zaak vooringenomen geweest en had alleen maar de kant van Descartes gekozen omdat hij een vete had met zijn Utrechtse collega over de Bossche Broederschap. Zo simpel lag het echter niet. Maresius was ook wel degelijk gecharmeerd van de persoon en de ideeën van Descartes. Wat Descartes had geschreven over de onmogelijkheid van het vacuüm, de gelijkstelling van materie en uitgebreidheid, het bestaan van een aangeboren idee van God en de onmogelijkheid om eigenschappen los te denken van het object dat die eigenschappen heeft (de accidentenleer), het zijn zomaar wat opvattingen die Maresius volledig onderschreef. Het heeft er veel weg van dat Maresius mede gecharmeerd was van de cartesiaanse filosofie omdat hij deze als een potentieel betere filosofische grondslag voor de gereformeerde theologie zag dan de geschriften van de jezuiten die Voetius zo graag aanhaalde.²² Maresius beschouwde zich echter niet als een overtuigd cartesiaan; hij wilde zich überhaupt liever niet mengen in filosofische disputen.²³ Er waren inderdaad ook punten waarop Maresius met Descartes van mening verschilde, zoals de plaats van de aarde in de kosmos. Volgens Maresius stond de aarde 'gewoon' onbeweeglijk in het middelpunt van de kosmos, zoals vanouds werd geleerd. Toen later de cartesianen Maresius tot de hunnen begonnen te rekenen, maakten anderen daar terecht bezwaar tegen. 'Is sulck een man al mede een Cartesiaen,' schreef in 1656 de aristoteliiaan Jacob du Bois in *Schadelickheit van de Cartesiaansche philosophie*, 'so salder Doct. Velthuyssen [een bekend copernicaan, met wie hij polemiseerde] noch wel duysenden vinden.'

Maar het is zeker mede aan de invloed van Maresius te danken dat het cartesianisme zich in Groningen vrijelijk kon ontplooien.²⁴ Groningen telde net zo goed aanhangers van Descartes als de andere hogescholen. De belangrijkste van hen was wel de al vaker genoemde Tobias Andreae (1604-1679).²⁵ Als veel van zijn collega's kwam hij uit

Duitsland. Zijn gelijknamige vader was predikant geweest aan het hof van de graaf van Solms-Braunfels (20 km ten oosten van Giessen) en zijn moeder was een dochter van de Herbornse theoloog Johannes Piscator.²⁶ Andreae studeerde theologie bij zijn grootvader in Herborn, liep er colleges bij de semi-ramist en encyclopedist Johann Heinrich Alsted, vertrok vervolgens naar Bremen, waar hij filosofie studeerde bij Gérard de Neufville, die hem in contact bracht met de denkwereld van de Tsjechische theoloog, filosoof en pedagoog Jan Amos Comenius. Na verdere studie in de geneeskunde in Marburg en Keulen kwam Andreae in Groningen terecht als gouverneur van de zonen van de hoogleraar Hendrik Alting, die hem naderhand een vergelijkbare positie bezorgde bij de hertog van Landsberg. Met diens zoon bezocht hij Leiden, waar hij tussen 1632 en 1635 ook zelf ingeschreven stond als student in de filosofie. In 1635 werd hij teruggehaald naar Groningen, waar hij de sinds 1632 leegstaande leerstoel Grieks en geschiedenis van Jan Gebhard bekleedde. In 1643 hertrouwde hij (zijn eerste vrouw was

Afb. 34 Tobias Andreae. Gravure uit *Effigies et vitae* (Groningen 1654). Universiteitsbibliotheek Groningen.

kort daarvoor overleden) met Elizabeth de Geer, de dochter van de koopman Louis de Geer, die de beschermheer was van Comenius. Behalve colleges in het Grieks en de geschiedenis verzorgde Andreae privaatcolleges filosofie bij zich aan huis en liet hij studenten disputeren over filosofische onderwerpen.

In de loop van de jaren veertig raakte Andreae geïnteresseerd in de denkbeelden van Descartes, die hij een keer persoonlijk ontmoette en met wie hij ook enkele brieven zou wisselen.²⁷ Al in januari 1644 wist Maresius aan zijn correspondent David le Leu de Wilhem in Holland te melden dat Groningen binnenkort ook een aanhanger van Descartes zou tellen: 'Zoals de cartesiaanse filosofie nu in Leiden verdedigd begint te worden, zo schijnt ook hier een groot en geleerd man aanhanger van die sekte te worden, over wie we, als hij op de ingeslagen weg voort blijft gaan, binnenkort meer zullen horen.'²⁸ Daarmee kan Maresius alleen Andreae hebben bedoeld, die inderdaad een overtuigd aanhanger van Descartes was geworden. Een van de eerste studenten die daar de vruchten van plukten, was de later vooral in Duitsland bekend geworden cartesiaan Johannes Clauberg uit Solingen, die zich op 26 april 1644 in Groningen inschreef. Clauberg liep college bij Andreae en werd door hem voor verdere instructie in de leer van Descartes naar zijn collega en geestverwant Johannes de Raey in Leiden gestuurd. Twee maanden nadat Clauberg zich in Groningen had ingeschreven, noteerde een tweede toekomstige cartesiaan zijn naam in het *Album studiosorum*, Christopher Wittichius uit Silezië (die eerder in Bremen had gestudeerd).

Hoe openlijk Andreae zich in het begin voor Descartes uitsprak, is niet duidelijk. Het lijkt erop dat hij zich rond 1650 op het standpunt stelde dat filosofen de vrijheid moesten hebben om over alle filosofische stromingen te debatteren en disputeren en dat de waarheid het hoogste goed was. De 'libertas philosophandi' was in deze tijd een veelbesproken onderwerp, ook op college (zie de kadertekst).²⁹ Na de dood van Descartes in 1650 correspondeerde Andreae met Claude Clerselier, die zich over de nagelaten geschriften van Descartes ontfermde, en schreef hij tweemaal een verdediging van Descartes, in 1652 een *Brevis replicatio* tegen diens voormalige vriend en partijganger Hendrik Regius en in 1653 een tweedelige *Assertio methodi cartesianae* tegen Descartes' geharnaste Leidse tegenstander de theoloog-dichter Jacob Revius. Die verdedigingschriften zijn weinig origineel, maar geven wel aan dat Andreae zich ernstig verdiept had in het denken van Descartes en veel van diens ideeën tot de zijne had gemaakt.³⁰

Dat de ruimdenkendheid ten aanzien van het cartesianisme die Maresius en Andreae voorstonden niet de uitzondering, maar de regel vormde in Groningen, bleek in 1651. In Herborn, de alma mater van Andreae, was commotie ontstaan over het optreden van twee in 1649 benoemde cartesiaanse hoogleraren, Andreaes leerlingen Clauberg en Wittichius.³¹ Orthodoxe hoogleraren en hoge functionarissen aan het hof drongen bij graaf Lodewijk Hendrik van Nassau, onder wiens gezag Herborn viel, aan op het ontslag van de twee nieuwlichters en geconfronteerd met deze weerstand vroeg de graaf alle Nederlandse (en een aantal buitenlandse) universiteiten wat hij van het cartesianisme moest denken. Was het verantwoord de filosofen de vrije hand te laten of was het verstandig het navolgen van Aristoteles dwingend voor te schrijven? De meeste universiteiten hielden zich op de vlakte en bepaalden zich tot de mededeling dat het aristotelisme bij hen de voorgeschreven filosofie was.³² In Groningen was de uitkomst iets anders. De senaat wees er in een verklaring van 18 september 1651 op dat ook in Gro-

ABRAHAM TROM EN DE VRIJHEID VAN DE FILOSOFIE

Een van de bekendste predikanten van Groningen in de zeventiende eeuw was Abraham Trom of Trommius (1633-1719). Deze Trom was de opsteller van de *Volkomene Nederlandsche concordantie ofte Woord-register des Ouden en Nieuwen Testaments* (1672-1691), waarin per woord alle vindplaatsen in de Bijbel worden opgegeven, een boek dat nog steeds in druk is. Op hoge leeftijd stelde Trommius zijn herinneringen op papier, waarin vooral zijn studietijd in Groningen uitvoerig aan bod komt.³³

Trommius was afkomstig uit een gegoede familie. Zijn vader was lakenverver en zou later lid van de gezworene meente worden. Hij verdiende voldoende om zijn zoon een goede opvoeding te geven. In 1650 deed Trommius belijdenis van het geloof en schreef hij zich in aan de Groningse universiteit (30 september 1650). Wat dat was, studeren, daar had hij echter geen flauwe notie van. Hij wist alleen dat het om theologie te kunnen studeren goed was eerst een paar jaar colleges filosofie en aanverwante vakken te volgen. Daarom meldde hij zich meteen bij de Martinus Schoock, de officiële hoogleraar filosofie in Groningen.

Het college dat Schoock over de logica gaf, ging Trommius evenwel duidelijk boven de pet. Hij moest met de andere studenten meteen gaan disputeren over de vraag of de logica nu een kunst, een wetenschap of een handigheid was ('An Logica sit ars, an scientia, an prudentia'). Hij kreeg een paar boeken op, nam deze door om argumenten voor het ene of andere standpunt te vinden, maar kon er geen touw aan vastknopen. 'Ick hebbe my daerom menighmael verwondert, hoe dat de geleerde en schrandere mannen in 't stuck van sulcke saken geen net onderscheyt maken tusschen eenvoudige aenkomelingen (gelijck men se noemt) en wat meer geoeffende verstanden.' Een al wat gevorderde student, Bernardus Beeckman uit Wesel, wees hem echter op de privaatcolleges van de hoogleraar Grieks Tobias Andreae, van wie Trommius al de publieke lessen over Aristophanes volgde. Elke dag tussen elf en twaalf uur besprak Andreae bij hem thuis met ongeveer dertig studenten de beginselen van de cartesische filosofie, en wel aan de hand van Descartes' *Principia philosophiae* uit 1644, 'welcke dien Heer op een seer klare en verstaenbare wijze soodanigh uytleyde, dat ick ten eenemaal mijn genoegen daer in vonde'. Later las Trommius met Andreae nog Descartes' *Dissertatio de methodo*, de Latijnse vertaling van het *Discours de la méthode* uit 1637. Hij werd nu een student vooral van Andreae, die hem ook na college wel eens apart nam om wat overgebleven vragen te beantwoorden. Trommius volgde vrijwel alle colleges van Andreae, te weten een college logica, een college Grieks en ten slotte een *collegium oratorium*, waarin de hoogleraar zijn leerlingen inwijdde in de regels van de welsprekendheid – en hen liet oefenen in de gehoorzalen (maar met gesloten deuren).

Drie studenten – de beste ongetwijfeld – mochten ook een openbare redevoering houden: de Oostenrijker Lodewijk Wolzogen, Johan Arntzen uit Wesel, en Trommius. Trommius koos een actueel thema: 'Ick koos een stoffe, die te dier tijd wel paste, so ten opsichte van my selven, als mede ten reguarde van 't gene dies tijds in de Academie passeerde. De oratie was *De libertate philosophica*.' Meer in het bijzonder ging het

om de vraag: Aristoteles of Descartes? Trommius stelde zich tussen beide op en beoogde ‘dat men hier vrijheydt moest hebben, oock gebruycken, en elck sijn vrye keur doende, dat men malkanderen in liefde verdroegh, en over dese verschillende gevoelens, in saken van natuur-kunde, geen vyantschap opnam, maer een jeder sijne vryheyd onverhindert liet gebruiken’. Hij liet de redevoering drukken en ‘omdeelen’, zoals zijn twee kompanen ook deden. Dit alles viel bij Andreae zo in de smaak dat hij hem het hoogleraarschap in de welsprekendheid in Duisburg aanbood. Twee van zijn leerlingen, de cartesianen Clauberg en Wittichius, waren daar hoogleraar geworden en hadden hun Groningse leermeester gevraagd of hij nog iemand kende voor het hoogleraarschap in de welsprekendheid. Trommius, die beslist predikant wilde worden, overlegde met zijn vader en zag er vervolgens, ook omdat hij nog zo jong was, van af.

Zo was Trommius door Andreae gewonnen voor het cartesianisme en hij hield daar voorlopig aan vast. Na afloop van zijn studie theologie (in 1655 liet hij zich door drie hoogleraren theologie en twee deputaten examineren voor de classis Groningen) maakte hij een lange studiereis door Duitsland, Zwitserland, Frankrijk en Engeland. In Bazel volgde hij nog de colleges Hebreuws van de beroemde Johannes Buxtorff jr. Uit dankbaarheid schonken hij en zijn reisgenoten de Bazelse universiteitsbibliotheek toen een tweedelige uitgave van de werken van Descartes!

ningen weliswaar de statuten het navolgen van Aristoteles voorschreven, maar dat dat niet betekende dat men nieuwe denkbeelden bij voorbaat veroordeelde omdat de ideeën nieuw waren en nog niet door Aristoteles verkondigd waren. Sommige denkbeelden die op naam van Descartes stonden, waren bovendien al door oudere en algemeen gerespecteerde filosofen en theologen naar voren gebracht. In Groningen beoordeelde men nieuwe ideeën liever op hun eigen merites en niet op het feit of Aristoteles er ook zo over had gedacht:

Socrates, Plato, Aristoteles, de Conimbricenses, Suarez, Ramus en Descartes zijn onze vrienden, maar meer nog is de Waarheid ons dierbaar. Haar beoordelen wij niet naar de mensen [die haar verkondigen], maar wij beoordelen iemand op basis van de waarheid.³⁴

Dit was geen nieuwe gedachte en zeker ook geen zeventiende-eeuwse formulering van het principe van de academische vrijheid. De spreuk was algemeen bekend, werd aangehaald ook door orthodoxe of conservatieve geleerden en ging naar men meende terug op een antieke bron. Zelfs Ubbo Emmius, die bepaald geen voorstander van filosofische vrijheid was, had in zijn brieven meer dan eens met instemming deze zegswijze aangehaald. In 1603 citeerde hij haar in het Grieks in zijn polemieek met de Friese historici Suffridus Petrus en Bernard Furmerius, ook al voegde hij eraan toe dat deze uitspraak een heidense oorsprong had: ‘quanquam non christianus’. En in 1614 voerde hij de spreuk aan in de strijd tegen Hugo de Groot, die het in zijn ogen ook niet zo nauw nam met de waarheid – en ook toen verontschuldigde Emmius zich voor het feit dat hij een spreuk van een heiden (‘ethnicus’) aanhaalde.³⁵ Emmius dacht er dus in wezen

niet anders over dan de Leidse theoloog Johannes Coccejus, die in een brief van 24 februari 1651 aan de Groningse hoogleraar Andreae schreef dat zij weliswaar als hoogleraren de studenten niet onwetend mochten houden van wat Plato, Aristoteles, Ramus en Descartes dachten, maar dat zij wel vast moesten houden aan de zuivere en eenvoudige waarheid van het woord van God. Kennelijk dacht Andreae daar echter anders over. Het lijkt er op – vandaar de restrictie die Coccejus aanbracht – dat voor hem de spreuk geen herinnering was aan het gegeven dat, bij alles wat anderen ook mochten zeggen, de waarheid al vaststond, maar een aansporing om juist op zoek te gaan naar de waarheid.³⁶

Het is in die zin dat we de Groningse uitspraak in het advies aan de graaf van Nassau moeten verstaan. We kunnen daarbij de invloed van Andreae vermoeden, die zo opkwam voor zijn twee leerlingen, die in Herborn in het nauw waren gebracht, maar we mogen ook zeker niet de rol onderschatten die de rector magnificus van dat moment, Maresius, gespeeld heeft. Dat hij als rector zijn zegen gaf aan dit advies – nadat een eerder ontwerp van zijn hand door de collega-hoogleraren afgestemd was – moet zelfs de doorslag hebben gegeven.³⁷ Door consequent deze houding in te nemen heeft Maresius ervoor gezorgd dat het cartesianisme zich zonder veel ophef in Groningen kon nestelen.

Die relatieve vrijheid en de openheid voor nieuwe ideeën bleven ook in de jaren vijftig en zestig bestaan. Niet dat alle filosofen, medici en theologen nu meteen cartesiaan werden. Schoock was dat zeker niet. Maar hij kon wel in volle vrijheid, zonder door de gewetenspolitie van Voetius op de vingers gekeken te worden, zijn eclectische natuurfilosofie uitdragen. De titel van zijn *Physica generalis qua discutiuntur secundum libertatem philosophicam, non minus antiquorum quam recentiorum philosophorum placita, ut simul major ratio habeatur veritatis, quam autoritas humanae* (1660) zegt het al: wie de filosofische vrijheid serieus neemt, en zowel oude als moderne meningen behandelt, is beter in staat de waarheid op het spoor te komen dan degene die op menselijk gezag afgaat.³⁸

Van een hogere vorm van veelzijdigheid was het werk van Antoni Deusing, die van 1646 tot 1666 in Groningen geneeskunde doceerde. Deusing was een typische vertegenwoordiger van de grensganger onder de hoogleraren. Hij kwam uit de stad Moers (Meurs) nabij Duisburg, uit een graafschap dat sinds het begin van de zeventiende eeuw in het bezit was van de Nassaus. Deusing's vader was vaandrig in het leger van prins Maurits en een studie in de Republiek lag dus voor de hand. De jonge Deusing ging naar Leiden, waar hij zich aanvankelijk onder leiding van wiskundige Jacob Golius toelegde op de oosterse talen, in het bijzonder het Arabisch, Turks en Perzisch. Via het Arabisch raakte hij echter geïnteresseerd in de geneeskunde en in 1637 promoveerde hij uiteindelijk in Leiden tot *doctor medicinae*. Na enige omzwervingen belandde Deusing in 1640 in Harderwijk, waar hij zich mengde in een lopend debat over het copernicanisme.³⁹ In Groningen, waar Deusing ook een aanstelling kreeg als provinciaal geneesheer en lijfarts van de stadhouder van Friesland en Groningen Willem Frederik, concentreerde hij zich weer meer op de geneeskunde. Tijdgenoten roemden zijn veelzijdigheid: hij had net zo goed in aanmerking kunnen komen voor een leerstoel in de oosterse talen of de filosofie als voor een leerstoel in de geneeskunde, vond men. Het nageslacht had daarentegen een heel andere mening: zijn hart zou 'vol bitterheid' zijn geweest, hij was zich te buiten gegaan aan 'overdreven zelfverheffing' en 'walgelijke ei-

genlof, was opgetreden met 'onverstandige drift' en had een 'kwaadaardig' karakter gehad.⁴⁰ Een modern cultuurhistoricus was nog betrekkelijk mild toen hij Deusing een 'geleerde achteruitkijker' noemde.⁴¹ Deze weinig vleierende kwalificaties dankt Deusing vooral aan zijn pennenstrijd met de Leidse hoogleraar geneeskunde Franciscus de le Boë Sylvius, met wie hij tussen 1660 en 1664 in de clinch lag over de functie van de lever. Sylvius, een iatrochemicus, wordt doorgaans gezien als de man van de vooruitgang, die met nieuwe methoden de verstarde geneeskunde probeerde te doorbreken, terwijl Deusing zich zou hebben vastgebeten in het traditionele standpunt. Daar valt echter wel wat op af te dingen en dat is inmiddels ook al gedaan.⁴² Wat Sylvius deed, was in feite niet veel anders dan het in toentertijd moderne, namelijk corpusculaire termen vertalen van traditionele medische inzichten. Ziet men daar doorheen, dan zijn de verschillen met Deusing niet meer zo groot. Ook was de agressieve therapie van Sylvius, die alles met kwik te lijf wilde gaan, in de praktijk voor de patiënt veel schadelijker dan de terughoudende behandelmethodes van Deusing. En ten slotte laat nauwkeurige lezing van het werk van Deusing zien dat hij beslist openstond voor nieuwe denkbeelden. Zo had hij had geen enkele moeite met de theorie van de bloedsomloop van William Harvey.⁴³ De traditie was voor Deusing niet heilig; hij pleitte juist voor het aanhoren van verschillende meningen en het vervolgens bewaren van alles wat door 'ratio' (de rede) of 'experientia' (de ervaring) wordt bewezen. Dat betekent niet dat Deusing meteen een man van de vooruitgang was, maar dat is voor iemand die de taak had medici op te leiden ook niet het relevante criterium.⁴⁴ Deusing was gewoon bij de tijd en gaf zijn studenten in die geest een gedegen opleiding, met aandacht voor het oude én het nieuwe. Meer kon men van een hoogleraar in de geneeskunde in het midden van de zeventiende eeuw niet verwachten.

Al met al valt het met het traditionalisme van de Groningse filosofen en medici dus wel mee. Dankzij de opstelling van geleerden als Maresius, Andreae, Schoock en Deusing heerste er in Groningen een sfeer van principiële openheid tegenover nieuwe denkbeelden. Maresius en de zijnen waren bereid te erkennen dat, anders dan Voetius en andere precieze gereformeerden dachten, het tolereren van nieuwe denkbeelden niet noodzakelijkerwijs leidt tot onderlinge tweedracht of het ondermijnen van het ware geloof. De 'libertas philosophandi' was niet iets om bang voor te zijn, zolang ze binnen zekere perken bleef. Later, na 1670, toen het spookbeeld van het radicale cartesianisme opdook, met Benedictus de Spinoza als iconische figuur, kwamen zij daar min of meer op terug. Spinoza kon wel beweren dat de vrijheid van de filosofie niet alleen toelaatbaar is, maar zelfs de publieke zaak ten goede komt, de ideeën die hij over God en de natuur ventileerde, gingen mannen als Maresius toch werkelijk te ver. Maar dat doet niet af aan het feit dat zij in de jaren vijftig de vrijheid binnen de academie een warm hard toe hebben gedragen.

VERDERE UITBOUW DER ACADEMIE

Maresius was in de jaren veertig en vijftig onmiskenbaar de sterke man in Groningen. Hij was geen groot en oorspronkelijk theoloog en zijn twistzieke aard – althans zijn reputatie op dat punt – neemt ons niet voor hem in, maar hij was een goed docent en een

productief geleerde. Studenten hingen aan zijn lippen. De bekende, wat dwarse predikant Balthasar Bekker, die zich uiteindelijk meer thuis voelde bij mensen als Andreae en Jacob Alting, haalde later in een brief aan Maresius herinneringen op aan de tijd ‘dat ik aan uw lippen hing’.⁴⁵ Verschilden de geleerden van mening, dan gaf het oordeel van Maresius altijd de doorslag. Ook was Maresius een zeer kundig bestuurder. Hij was vier keer rector en verving gedurende een jaar een zieke collega. Geen wonder dat hij wel eens klaagde over de bestuurlijke last van een hoogleraar. Hij vergeleek het besturen van een universiteit met een fuik: ‘De vissen buiten de fuik zwemmen er niet bepaald met tegenzin in, maar de vissen die naar binnen zijn gegaan, zoeken en verlangen naar de uitgang.’⁴⁶

Direct na zijn aantreden als hoogleraar begon Maresius al met het bijhouden van de acta van de theologische faculteit. Veel was er niet te noteren, want vergaderd werd er niet (de faculteit bestond op dat moment uit maar twee gewone hoogleraren, Maresius en Hendrik Alting, en een buitengewoon hoogleraar, Jacob Alting voor Oosterse talen), maar af en toe was er een promotie en soms werd er een testimonium of advies gevraagd. Ook ontdekte Maresius in juni 1643 dat indertijd, bij de promotie van Voetius, de nieuwe doctor de belijdenisgeschriften niet had ondertekend, en dat moest alsnog gebeuren. Daarom kreeg Schoock – die toen net de *Admiranda methodus* had gepubliceerd en zoals elke zomer een tijd naar familie in Utrecht ging – het boek met de acta mee om Voetius alsnog te laten tekenen.

De volgende stap in de verdere uitbouw van de universitaire organisatie was het opstellen van eigen faculteitsregels, de *Leges*. In 1654 stelde Maresius een reglement op, dat bedoeld was om problemen tussen de collega’s te voorkomen. Als voorbeeld gebruikte hij de statuten van de universiteit van Heidelberg. In het reglement werden allerlei zaken vastgelegd: de verdeling van de colleges, de eisen voor de examens, het gemeenschappelijk afgeven van adviezen en testimonia, het houden van disputaties en het bestuur van de faculteit. Elk kwartaal wisselde het decanaat en het was vanzelfsprekend dat Maresius, die na de dood van de oude Alting *professor primarius* was geworden en daarom in het huis naast de academie kwam te wonen, de eerste decaan werd. Het is mede aan dit reglement, dat een paar keer licht gewijzigd werd, te danken dat ondanks de reputatie die Maresius inmiddels had opgebouwd als een hoogleraar die gauw in zijn wiek was geschoten, de verhoudingen binnen de theologische faculteit zo lang zo goed zijn gebleven. Al moet daaraan toegevoegd worden dat Hendrik Alting en later Widmarius zich zeer inschikkelijk hebben betoond en Maresius alle ruimte hebben gegeven.⁴⁷

De administratieve stroomlijning van de theologische faculteit was zoals gezegd mede ingegeven door de toename van het aantal leerstoelen in de faculteit. Gomarus, die in 1641 overleed, werd opgevolgd door Maresius (voor theologie) en Jacob Alting (voor Hebreeuws, binnen de artesfaculteit), en in 1645 kreeg ook Hendrik Alting twee opvolgers, Widmarius en Pasor (die van wiskunde overstapte naar theologie, maar in de filosofische faculteit wel ethica bleef geven). Een dergelijke, overigens nog bescheiden, uitbreiding kenden de andere faculteiten niet, sterker nog, men mocht daar blij zijn als het aantal leerstoelen op peil bleef. Want in de jaren rond 1650 ging het even wat minder met de Groningse universiteit, ten dele overigens door omstandigheden waar de hoogleraren geen enkele greep op hadden.

Waar ze wel verantwoordelijk voor waren, en wat ze hadden kunnen voorkomen, waren de vele onderlinge ruzies. Dergelijk ruzies waren in de begintijd van de universiteit niet voorgekomen, maar in de jaren veertig was de tijd van pionieren kennelijk voorbij en namen de irritaties over en weer toe. Soms leek het wel of iedereen met iedereen ruzie had en of de ene ruzie de andere uitlokte. Het is al eerder opgemerkt: de academische cultuur was in de zeventiende eeuw veel openlijker dan nu een vechtcultuur, waarin door gebrekkige driftbeheersing kleine kwesties tot grote conflicten konden uitgroeien. Net als in de politiek en de religie moest men ook op wetenschappelijk terrein leren leven met verschillen en lang niet iedereen was bereid te erkennen dat verscheidenheid van opinies een groot goed was. Maar lang niet alle conflicten hadden hun wortels in de grote vraagstukken van de dag – rede of openbaring, voor of tegen Copernicus. Soms waren het simpel onverenigbare humeuren die de bron van de ellende waren, of onenigheid over de afbakening van ieders terrein. Het ging dan uiteindelijk om geld, omdat het weglokken van studenten tot verlies van inkomen kon leiden. Daarom kreeg Schoock het in 1648 aan de stok met Andreae omdat de laatste met een college logica op het terrein van Schoock was gekomen. Schoock kreeg daarbij in de senaat de steun van de licht ontvlambare jurist Johan Steinbergen, maar dat leidde weer tot ruzie met andere hoogleraren. De rector, Widmarius, keurde het gedrag van Steinbergen in de senaat af, Pasor klaagde over gedichten die achter disputaties waren geplaatst die onder leiding van Steinbergen waren verdedigd, en Deusing kreeg de gram van Steinbergen te verduren toen hij een keer te laat op een vergadering kwam. Steinbergen ontzag zich in zulke gevallen niet om zijn studenten tegen zijn collega's op te zetten, wat weer leidde tot het ingooien van ruiten bij sommige hoogleraren. In 1649 vaardigde de senaat wel een edict uit om dit soort 'daedelijkheden' in de toekomst te voorkomen, maar echt helpen deed het niet. In 1652, toen Maresius als rector flink wilde optreden tegen vuilspuitende studenten, werden ook bij hem de ruiten ingegooid en moesten er eerst een paar studenten opgepakt en in de kerker gesloten worden, voordat de rust enigszins weerkeerde.⁴⁸ Het is een schrale troost dat dit soort toestanden ook elders voorkwam. De hogeschool liep bovendien geen direct gevaar.

Anders was dit met de gaten die in de jaren veertig in het hooglerarenbestand dreigden te vallen. Gomarus en Alting sr. werden vlot opgevolgd, en ook bij de filosofen waren er weinig problemen, maar toen de medicus Freytag in 1641 overleed, werd er niet onmiddellijk een opvolger aangesteld en toen ook de tweede medicus, Welman, twee jaar later overleed en niet meteen opgevolgd werd, was de medische faculteit even geheel van hoogleraren verstoken. Pas begin 1647 werden er weer twee medici aangesteld, de al genoemde Deusing en Christiaan Perizonius, maar de laatste overleed al weer na drie jaar. Studenten moesten zich in zo'n interregnum maar zien te behelpen met zelfstudie of begeleiding van privaatchoortdocenten. Bij de juristen gold eigenlijk hetzelfde. Toen Lange in 1643 overleed, duurde het twee jaar voor Johannes Conrad Monaeus zijn opvolger werd, en toen deze na drie jaar overleed, duurde het zelfs drie jaar tot in zijn opvolging werd voorzien door de benoeming van Franciscus F.N. Junius (de kleinzoon van de Leidse hoogleraar met dezelfde naam). Gelukkig was Steinbergen, de tweede jurist, al die tijd gewoon in functie.

De haperende voorziening in vacatures had alles te maken met de politieke perikelen in Stad en Ommelanden, waardoor bij tijd en wijle de bestuursmachine in de provincie

lam werd gelegd.⁴⁹ Op alle mogelijke terreinen ging het in de jaren veertig wat minder met het gewest. Het economisch leven vertoonde tekenen van stagnatie en achteruitgang, wat tot uitdrukking kwam in verminderde belastingopbrengsten en daardoor financiële krapte bij de overheden. Dat had zijn weerslag op het bestuursapparaat. Als het economisch wat minder wordt, proberen mensen meer dan voorheen deel te krijgen aan de privileges die een bestuurlijke functie met zich mee brengt. Zo ook in Groningen. Allerlei commissies en bezendingen gingen in de jaren 1640 opeens uit meer mensen bestaan. Ook bij het college van curatoren van de universiteit was dat het geval: zonder werkelijke noodzaak werd het aantal curatoren in 1646 opgehoogd van vier tot zes. Een ander mechanisme dat in periodes van teruggang zichtbaar wordt, is het vooraf, bij toerbeurt, verdelen van de bestuurlijke functies, om zo spanningen bij de verdeling van de baantjes te voorkomen. Er kwam in Groningen een ingewikkeld stelsel tot stand, waarbij in de Ommelanden al lang vooruit bepaald was welk ambt in welk jaar aan welk onderkwartier toeviel (de Ommelanden bestonden uit drie kwartieren, die elk weer in drie onderkwartieren waren verdeeld). Zo wist men in 1663 al dat in 1673 de curatoren uit de Ommelanden zouden worden geleverd door het Marnsterdeel, het Duurswoltsterdeel en het Vredewoltsterdeel.⁵⁰ Maar dat was niet voldoende om de toenemende spanningen op te vangen, die zich op minstens drie niveaus manifesteerden: tussen de stad Groningen en het Oldambt, tussen de stad en de Ommelanden en binnen de stad tussen de bestuurlijke elite en de gilden.

Sinds jaar en dag had de stad Groningen de jurisdictie in een groot buitengebied, te weten het Gorecht en het Oldambt. Jonkers, boeren en ook enkele burgers in het Oldambt betreurden het zeer dat in hun gebied de stad het voor het zeggen had. Het Oldambt zou liever als derde lid in de Provinciale Staten vertegenwoordigd zijn, naast de stad en de Ommelanden. De problemen begonnen al in 1631, toen de stad besloot het kanaal van Groningen naar Sappemeer door te trekken naar Winschoten en de Oldambters voor de kosten te laten opdraaien. Tegelijk wilde de stad het sterk gegroeide Sappemeer losmaken uit het dorpsgebied van Zuidbroek (een dorp in het Oldambt). De Oldambters verweerden zich tegen de plannen van de stad, maar na bemiddeling van de Staten-Generaal moesten ze bakzeil halen. In de zomer van 1648 stuurden de Hoogmogende Heren stadhouder Willem II naar Groningen en kwam er een commissieoordeel uit dat geen van de aspiraties van de Oldambters honoreerde (het was bij die gelegenheid dat Constantijn Huygens over de treurige toestand van de universiteitsbibliotheek dichtte). De Staten-Generaal bevestigde dat oordeel in 1650 en daarmee had de stad op alle fronten gewonnen – het kanaal werd doorgetrokken en Sappemeer werd losgemaakt van Zuidbroek.

Minder gunstig voor de stad was de afloop geweest van het conflict met de Ommelanden in deze tijd. Dit keer ging het om de tolleren die de stad op het Reitdiep (de toegangsweg naar zee) hief, en de beperkingen die de stad aan de visserij op die rivier oplegde. In 1641 vonniste de Hoofdmannenkamer in het voordeel van de stad (niet onbegrijpelijk gezien de samenstelling van dat gerechtshof, met bijna allemaal leden benoemd door de stad), maar de Ommelanders lieten het er niet bij zitten. In 1643 begonnen ze buiten de stad samen te komen, een recht dat de Staten-Generaal erkende. In 1645 wisten vertegenwoordigers uit Den Haag eindelijk een compromis te bereiken. De Hoofdmannenkamer zou voortaan meer leden uit de Ommelanden tellen, terwijl

de voorzitter, de luitenant, om en om door Stad en Ommelanden werd benoemd. Maar wel verboden de Staten-Generaal de Ommelanden zich voortaan te bemoeien met de 'interne' aangelegenheden van de stad – zoals de bestuursmacht van de stad over de Omdambten. Ook mochten er geen nieuwe markten in de Ommelanden komen en verdween de waag van Delfzijl.

De stad hield daarna genoeg interne problemen over, want in de jaren vijftig kregen de regenten het regelmatig aan de stok met de vertegenwoordigers van de gilden, die te hoop liepen tegen het nepotisme en allerlei andere misbruiken in het openbaar bestuur. Het ging daarbij soms hard toe en ook in dit conflict moesten buitenstaanders ingrijpen. Zo kwam raadpensionaris Johan de Witt samen met de noordelijke stadhouder Willem Frederik bemiddelen in het conflict. Maar al in 1657 liep het weer helemaal uit de hand en werd de woning van een van de burgemeesters geplunderd. Lang leken de gilden aan de winnende hand te zijn, maar uiteindelijk wist de raad van Groningen in 1662 de gilden op de knieën te krijgen. Vier van hun voormannen werden ter dood veroordeeld, zo groot was de verbittering bij de regentenpartij. Een van de gildeleiders liet daadwerkelijk het leven op het schavot, twee werden voor het leven verbannen, maar de grootste aanstichter van de onrust, Johan Schulenborgh, had bijtijds de benen genomen naar Münster. Zo waren in 1663 de gilden voorgoed politiek mond-dood gemaakt en konden de regenten onbelemmerd hun macht in de stad uitoefenen. De stadhouder speelde in het geheel geen rol van betekenis; hij had hoegenaamd geen mogelijkheden meer om tegenwicht te bieden tegen de almacht van het kleine groepje regenten dat nu in Groningen de dienst uitmaakte – net zo min als hij in de Ommelanden iets tegenover de macht van een inner circle van de jonkers en een paar eigenerfde boeren kon stellen.

Dat in een situatie met zo veel conflicten en spanningen het vervullen van universitaire vacatures in de Staten geen prioriteit had – en dat de Ommelanden wel eens de stad pestten door een benoeming op te houden – mag wel duidelijk zijn. Ook het noodzakelijke onderhoud van de gebouwen van de universiteit kwam gemakkelijk in gedrang. Al in 1644 drong Maresius, toen rector, aan op noodzakelijke verbeteringen, maar ondanks toezeggingen werd het uitvoeren van achterstallig onderhoud keer op keer op de lange baan geschoven. Dezelfde Maresius liet in augustus 1648, na de dood van de hoogleraar rechten Monaeus, zijn correspondent Vossius weten dat in verband met de 'troebelen' in de provincie een spoedige vervulling van de vacature niet te verwachten was.⁵¹ In 1653 wendde de senaat zich nog maar eens tot de curatoren met een verlanglijstje. Er was (tijdelijk) enige ontspanning opgetreden in de politieke verhoudingen in het gewest en er waren nu kansen om de Staten tot actie te bewegen. Op 10 februari 1653 vroeg de senaat om een jurist, een medicus, een filosoof en een wiskundige, terwijl bijna alle gebouwen opgeknapt moesten worden: de kerk, de bibliotheek, het anatomisch theater, de gehoorzalen en het Academiegebouw.⁵² Aan het eind van dat jaar kwam het verlossende woord: de curatoren kregen van de Staten verlof om deze zaken te regelen. Inderdaad werden in 1653 en 1654 enkele nieuwe hoogleraren benoemd. Allereerst benoemden de Staten eind 1653 de rector van de Latijnse school in Wesel, Joachim Borgesius jr., tot buitengewoon hoogleraar in de wiskunde en de wel-sprekendheid. Hij volgde als hoogleraar wiskunde zijn broer Johannes op, die in 1652 was overleden. Kort nadien trad ook een nieuwe hoogleraar geneeskunde aan, Henri-

cus Eyssonius. Volgens een besluit van de Staten van 6 januari 1654 werd hij als buitengewoon hoogleraar aan Deusing toegevoegd, speciaal voor de anatomie, die hij ook met verve beoefende. Een aanwinst was ook de voormalige senator van de stad Bremen Gerhard Coccejus (de oudere broer van de bekende theoloog Johannes Coccejus). Deze jurist combineerde onderwijservaring (ooit was hij hoogleraar in Bremen geweest) met politieke en diplomatieke expertise, want bij de vredesonderhandelingen in Münster had hij ervoor gezorgd dat de onafhankelijke positie van de stad Bremen niet in gevaar was gekomen. Op 23 november 1654 hield hij zijn inaugurele rede in Groningen. De laatste nieuwe kracht was Abraham Munting, die in de loop van 1654 assistent werd van zijn vader, de hoogleraar botanie, en die in 1658 buitengewoon hoogleraar botanie werd als opvolger van zijn vader.⁵³

Maar ook de behuizing van de universiteit werd aangepakt. De senaatskamer werd vergroot, de bibliotheek kreeg een ruimer onderkomen en het anatomisch theater onderging een opknapbeurt. Verder kreeg de hoogleraar in de botanie, Hendrik Munting, wat meer financiële armsglag. In het uitgavenboek van de Provinciale Staten van 1653 staat namelijk:

Aen Dr. Muntinck professor Botanicus betaelt de somma van achtenvijftich car. gulden acht-tijn b.b. [Brabantse] stuiver, tot voldoeninge van sekere kaste soo dieselve int hoff, an sijn behuysinghe, tot conservatie van een rare [zeldzame] adelaer, van zijn antecessor [Petrus] Mulerius overgenomen, heeft laten maken en approprieren.⁵⁴

Twee jaar later kreeg Munting nog de veel grotere som van 1200 gulden voor een *reconditorium*, een kas voor planten die anders de winter niet zouden doorkomen.

‘FLORET ACADEMIA NOSTRA’

Een mooie uitdrukking van het nieuwe elan dat de Groningse universiteit in 1654 uitstraalde, was in dat jaar het verschijnen van het eerste officiële gedenkboek. Bij de Groningse uitgever Johannes Nicolai (Claessen) verschenen de *Effigies et vitae professorum Academiae Groningae et Omlandiae, cum historiola foundationis ejusdem academiae* (‘Portretten en levens van de hoogleraren van de universiteit van Stad en Ommelanden, met een beschrijving van de opening van deze universiteit’).⁵⁵ De vergelijking met het boek dat in 1625, bij het eerste halve eeuwfeest van de Leidse universiteit, was verschenen, *Athenae Batavae*, geschreven door de Leidse hoogleraar geschiedenis en Grieks Johannes Meursius, ligt voor de hand en is van meet af aan gemaakt. Aanvankelijk heette het boek ook *Athenae Groninganae*.

Wie oorspronkelijk het idee heeft geopperd, valt niet met zekerheid te zeggen, maar waarschijnlijk is Maresius in 1645 met het plan gekomen. Hij was in 1644-1645 rector magnificus en zorgde in dat jaar voor een betere administratie en archivering van de senaat. In het archief trof Maresius een verslag aan dat Ubbo Emmius in 1614 van de openingsplechtigheden van de universiteit had geschreven, de ‘*Natales Academiae*’. Het moet Maresius, die voor zichzelf altijd snel de weg naar de drukpers wist te vinden, een aantrekkelijke gedachte hebben geleken dit verslag alsnog uit te geven. In deze tijd voelde men de behoefte de oprichtingsgeschiedenis van de universiteit vast te leggen.

Afb. 35 Titelblad van de
Effigies et vitae professorum
Academiae Groningae et
Omlandiae (Groningen 1654).
Universiteitsbibliotheek Groningen.

De generatie die de oprichting had meegemaakt was zo langzamerhand uitgestorven en de jongeren wilden de herinnering daaraan niet verloren laten gaan. Op 26 november 1647 besloot de senaat daarom Eckhard Matthaeus, een zoon van de hoogleraar rechten, de opdracht te geven alvast een excerpt te maken van de archieven.⁵⁶ Daar is niets van terechtgekomen, maar de 'Natales' van Emmius waren een aantrekkelijk alternatief. Aanvankelijk was het de bedoeling dat aan dat verslag van Ubbo Emmius alleen de portretten zouden worden toegevoegd van de hoogleraren die sinds 1614 waren aangesteld. De Utrechtse graveur Steven van Lamsweerde kreeg de opdracht de beeltenissen van de hoogleraren in koper vast te leggen. Tobias Andreae, hoogleraar Grieks en geschiedenis, dus 'de Groningse Meursius', zou een korte inleiding schrijven. Maar de kwaliteit die Van Lamsweerde leverde, was niet meteen goed en van de nog in functie en in leven zijnde hoogleraren moesten portretten naar het leven worden gemaakt, wat tijd kostte. Ook wilde de senaat steeds meer aan de uitgave toevoegen. Eerst ging het alleen om het verslag van Emmius en de portretten; later wilde men ook bij elk portret een gedicht plaatsen, de (auto)biografieën van overleden en nog levende hoog-

leraren opnemen, en ten slotte wilde men nog een lijst van de *professores primarii* toevoegen, of, wat uiteindelijk beter leek, van de curatoren. En toen men toch bezig was biografieën te schrijven of te verzamelen, besloot de senaat ook nog uitvoerige biografieën op te nemen van de drie inmiddels canonieke voorlopers van de universiteit, Gansfort, Agricola en Praedinius, die ooit de letterroem van Groningen hadden uitgemaakt. Net als in 1614 plaatsten ook de hoogleraren van 1654 zich graag in een lange, eerbiedwaardige traditie.⁵⁷

Een beetje propaganda kon de Groningse universiteit wel gebruiken, want in 1652-1653 was vrij plotseling het aantal nieuwe inschrijvingen flink gedaald. In de jaren veertig had het aantal eerste inschrijvingen op gemiddeld 97 gelegen, met een uitschieter van 118 in het academisch jaar 1646-1647. Maar in 1652-1653 daalde de instroom plotseling naar 77, om pas na een aantal jaren weer op het oude niveau terug te keren. De oorzaken van deze inzinking zijn moeilijk vast te stellen. Men kan natuurlijk denken aan de combinatie van onderlinge ruzies, uitblijvende benoemingen en jarenlange verwaarlozing van de gebouwen, maar dat soort problemen leidt doorgaans tot een geleidelijke terugloop van het aantal nieuwe aanmeldingen. Bovendien waren de ergste relletjes na de zomer van 1652 al weer voorbij. Een mogelijke oorzaak is nog het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog in mei 1652. Maar deze oorlog werd alleen uitgevochten op zee en daar had een landstad als Groningen in principe weinig last van. Niet dat er geen zorgen waren. 'De situatie in onze provincie en de trieste conditie van ons vaderland benauwt me', schreef Maresius op 30 mei 1652 aan een vriend.⁵⁸ Maar het is de vraag of studenten uit de oostelijke gewesten of de naburige Duitse vorstendommen zich daardoor zouden hebben laten afschrikken. Hoe het ook zij, in 1653 herstelde de instroom zich weer (vanaf de zomer van 1653 waren ook de gevechten tussen Nederlanders en Engelsen feitelijk gestaakt en in mei 1654 werd de Vrede van Westminster gesloten) en mede dankzij een uitschieter naar boven van 167 nieuwe studenten in 1655-1656 kwam het gemiddelde voor de jaren vijftig toch nog uit op 113.

De studenten bleven dus komen, uit eigen stad en provincie, maar ook uit de andere gewesten en uit het soms verre buitenland. Ondanks het feit dat in het Duitse Rijk de Dertigjarige Oorlog was afgelopen en de tijd van grote verwoestingen voorbij was, kwamen er nog altijd ballingen naar Groningen. Op 10 februari 1648 meldde zich bij rector Widmarius bijvoorbeeld een student uit Hannover, die gratis werd ingeschreven 'quia exul et per exulem inscriptus' – Widmarius zelf was indertijd immers uit de Palts gevlucht. Op 25 augustus 1658 mochten zich ook twee theologische studenten uit de kring der waldenzen (een vervolgte protestantse gemeenschap in de Italiaanse Alpen) gratis inschrijven, 'ob conditionem Ecclesiarum patriarum afflictam'.⁵⁹ Een bijzonder vermelding was nog de gratis inschrijving van de Poolse student Samuel Serenius Chodowiecky op 10 oktober 1660, die als balling een aanbeveling op zak had van de al genoemde Comenius. Deze woonde op dat moment in Amsterdam, maar was nog niet vergeten dat hij een paar jaar daarvoor vorstelijk was onthaald in Groningen.⁶⁰ Maar Groningen trok ook geheel nieuwe categorieën studenten aan. Zo nam rond het midden van de eeuw het aantal Hongaren dat naar Groningen kwam snel toe. Meldde zich voordien gemiddeld maar een Hongaar per jaar bij de rector, op 28 juli 1646 stond er opeens een groepje van zes Hongaarse studenten in de theologie voor de deur. Ook elders in de Republiek groeide het aantal Hongaren in deze tijd snel. In Hongarije (in-

clusief Transsylvanië) bestond een calvinistische minderheid, die wel over eigen academies beschikte, zoals in Debrecen en Weissenburg, maar die voor de afronding van de opleiding tot predikant aangewezen was op de broedergemeenten in het westen.⁶¹ Ook Groningen profiteerde daarvan.⁶² Mede dankzij die Hongaren hield Groningen in de jaren na 1660 het peil vast dat aan het eind van de jaren vijftig bereikt was. In vergelijking met Leiden was het misschien niet overdreven veel, maar voor de Groningse universiteit ging het om forse aantallen. Maresius had dan ook in 1660 ondanks de economische teruggang van het gewest kunnen herhalen wat hij al in 1647 en 1650 in brieven had geschreven: 'Floret nostra Academia [Onze Academie bloeit]'.⁶³

8 DE ACADEMISCHE GEMEENSCHAP

Een universiteit in de vroegmoderne tijd was een corporatie. Niet zomaar een school die een aantal opleidingen aanbood, maar een juridische enclave in de maatschappij, met eigen rechten en regels en een grote mate van interne autonomie. De universiteit was echter meer dan alleen maar een rechtskring. Het onderwijs had ook een zedelijk, dat wil zeggen veelal godsdienstig doel. Het hoger onderwijs was er om de studenten behalve kennis en bekwaamheden ook christelijke deugden bij te brengen en hen te wapenen tegen de krachten die daar een bedreiging voor vormden. De universiteit was dus behalve een zakelijke organisatie ook een morele *gemeenschap*, een samenlevingsverband van hoogleraren en studenten met eigen normen en waarden.

STAD EN ACADEMIE

De academische gemeenschap vormde een onderdeel van de stedelijke gemeenschap. Anders dan in de Engelse universiteiten, waar de ‘colleges’ gesloten enclaves waren in een stad die ogenschijnlijk langs die instellingen heen leefde, overlaptten in Groningen de academische en de stedelijke gemeenschap elkaar in hoge mate. In Groningen geen poorten en hoge muren die het territorium van de universiteit afbakenden; hier woonden hoogleraren en studenten juist tussen de andere burgers. De stedelijke en de academische gemeenschap ontmoetten elkaar voortdurend: als een student langs de schoenlapper ging om zijn laarzen te laten maken, als de meid van de hoogleraar op de markt vis en groenten kocht en een praatje aanknoopte met de meid van de syndicus, of als een hoogleraar zich naar de Martinikerk repte voor een vergadering van de kerkenraad. Niet altijd verliep die ontmoeting soepel en tot wederzijdse tevredenheid. Al te vaak gingen studenten op de vuist met de nachtwakers. Ook schiepen zij er een satanisch genoegen in om dienstmeisjes schrik aan te jagen door met hun degens over de keien te krassen. Maar uiteindelijk woog voor de stadsbewoners het economisch voordeel dat zij van de studenten trokken zwaarder dan de hinder die zij van hen ondervonden.

Dat zojuist het voorbeeld voorbijkwam van een hoogleraar die lid was van de kerkenraad, is niet zonder reden. In Groningen streefde de magistraat lange tijd, tot ver in de zeventiende eeuw, volgens Duits model naar een vereenzelviging van de stedelijke, de kerkelijke en de academische gemeenschap. Het ideaal was een kleine calvinistische republiek, waarin alle burgers tot dezelfde kerkelijke richting behoorden, een orthodoxe, maar niet al te dogmatische gereformeerde kerk. Religieuze pluriformiteit was in

de zeventiende eeuw nergens in de Republiek een ideaal, en zeker in Groningen niet. Maar terwijl elders al in de eerste decennia van de zeventiende eeuw de religieuze diversiteit als een feit werd geaccepteerd, hielden de regenten in Groningen nog lang vast aan het streven uiteindelijk iedereen binnen één kerkelijk verband onder te brengen. Daarom werd de lutheranen pas aan het eind van de zeventiende eeuw een eigen kerkgebouw gegund (in de Haddingestraat) en mocht de Waalse (Franse) kerk zich tot ver in de achttiende eeuw niet apart organiseren van de Nederduits Gereformeerde Kerk.

Die verbondenheid tussen stedelijke en kerkelijke gemeenschap spreekt uit de wijze waarop de gereformeerde kerkenraad was samengesteld. De stad Groningen telde in de zeventiende eeuw negen predikanten, zestien ouderlingen en achttien diakenen. Ten aanzien van de ouderlingen gold als regel dat acht van hen uit de kring van de gewone lidmaten moesten komen, vier uit de kring van de stadsbestuurders en ook weer vier uit de kring der geleerden (hoogleraren en gepromoveerden). De kerk stond dus nadrukkelijk onder toezicht van de stadsregering, die ook het salaris van de predikanten betaalde en bij elke benoeming van een predikant goedkeuring moest geven. Maar ook de universiteit was betrokken bij de kerk. De Groningse hoogleraren moesten met de predikanten en de stadsbestuurders borg staan voor het gereformeerde karakter van de stad Groningen. Stedelijke, kerkelijke en academische gemeenschap – *civitas, ecclesia, academia* – vormden in de zeventiende eeuw in Groningen een nauw verbond.

DE HOOGLERAREN

In 1666 voerden burgemeesters en raden van de stad Groningen het grootburgerrecht in. Alleen degenen die dat recht verworven hadden, waren verkiesbaar in politieke functies en hoge bestuurlijke ambten. De andere burgers van de stad moesten het doen met het kleinburgerrecht, dat nodig was om toe te kunnen treden tot de gilden of om rechtskundige of politieke bijstand te krijgen in het geval van conflicten met partijen van buiten de stad. Het stadsbestuur had deze onderscheiding aangebracht om twee redenen: ten eerste om de gilden definitief van elke politieke en bestuurlijke invloed te beroven en ten tweede om iets te doen aan de zwakke financiën van de stad. Het grootburgerrecht was namelijk duur; alleen al het entreegeld bedroeg 300 gulden. Bij de invoering ervan werden de hoogleraren daar niet automatisch mee begiftigd. Ze hadden het wel gevraagd. Maar het stadsbestuur had dat verzoek afgewezen; wie het wilde, moest het grootburgerrecht maar langs de normale weg proberen te bemachtigen.¹ Een enkeling deed dat, zoals de hoogleraar anatomie Henricus Eyssonius, maar de meesten zagen ervan af.

Deze episode typeert de positie die de hoogleraren in de stedelijke samenleving innamen. Ze beschouwden zichzelf als leden van de maatschappelijke bovenlaag, maar werden door degenen die daar evident wel toe behoorden niet als gelijkwaardig gezien. Ze hingen als het ware tegen de elite aan, waren daar vaak mee verwant, maar maakten er geen deel van uit. Hoewel er altijd uitzonderingen waren, behoorden de hoogleraren tot de groep die zich bevond tussen de maatschappelijke top en de gegoede burgerij daaronder. Een bij uitstek onzekere positie, waarin eer en rang en status gevoelige kwesties waren.

Een goede indicatie van de maatschappelijke standing van de hoogleraren bieden de bedragen die de hoogleraren gaven voor de wederopbouw van de toren van de Der Akerk in 1710.² Op 12 april van dat jaar was de toren zonder noemenswaardige aanleiding zomaar ingestort. In alle kluften (wijken) van de stad gingen kort daarna de predikanten en hun helpers langs de deuren om te noteren wat men voor de wederopbouw wilde geven (katholieken en menisten werden daarbij niet overgeslagen!) De burgemeesters en raden gaven het goede voorbeeld door elk 250 gulden toe te zeggen, terwijl de predikanten hadden afgesproken elk 100 gulden te geven. De hoogleraren gaven elk 50 gulden, met uitzondering van de jurist Alexander Arnold Pagenstecher die 'maar' 25 gulden toezegde, en de medicus Lammers, die niet meer dan 20 gulden wilde beloven. Toch was dat meer dan wat de meeste medisch doctoren en officieren schonken en zeker heel wat meer dan wat de pedel gaf (een gulden), of de weduwe van de beursmeester (3 gulden), of al die burgers met een krappe beurs die maar een paar stuivers konden missen. Niettemin waren er behalve de burgemeesters, raden en predikanten altijd nog 39 burgers die meer dan 50 gulden doneerden, en dertien anderen die net zoveel als de hoogleraren schonken. Natuurlijk zijn die bedragen geen directe weerspiegeling van de welstand van de betrokkenen. Wat men gaf, was het resultaat van een afweging van wat men kon geven en wat men geacht werd te geven. Bij hoogleraren was het verschil daartussen waarschijnlijk tamelijk groot: hun vermogenspositie was relatief bescheiden in vergelijking met hun maatschappelijk aanzien. De hoogleraar onderscheidde zich – door de taal die hij sprak en de kleren die hij droeg, maar ook door degenen met wie hij omging en met wie zijn dochters trouwden – wel van de gegoede middenstand, maar de verdiensten waren niet significant beter.

Wie waren de hoogleraren? Waar kwamen ze vandaan, wat was hun afkomst, wat waren hun vooruitzichten? Allereerst, hoe werd men hoogleraar? Aan een hoogleraar werden maar een paar eisen gesteld: men moest van de gereformeerde religie zijn en een universitaire opleiding hebben doorlopen. Verder sprak het vanzelf – niemand die daar ook maar een moment over hoefde na te denken – dat alleen mannen in aanmerking kwamen. Vrouwen in de vroegmoderne samenleving waren zeker niet van alle beroepen uitgesloten of maatschappelijk onzichtbaar. Ook in de universitaire wereld werden ze niet helemaal over het hoofd gezien. Als de vrouw van een hoogleraar stierf, werd ook haar begrafenis soms door middel van een zogeheten *programma funebre* aan de academische gemeenschap bekendgemaakt, net als dat bij hoogleraren en curatoren gebeurde (over dit gebruik later meer). Maar dat een meisje zou gaan studeren en predikant of jurist zou worden, dat was eenvoudig ondenkbaar.

Wie aan bovenstaande vereisten voldeed, was er nog niet. Omdat er geen vaste procedures waren en er niet gesolliciteerd kon worden, hing het van ieders netwerk af of men bij het vervullen van een vacature in beeld kwam. Publicaties konden daarbij helpen, maar waren beslist geen vereiste; soms werden nieuwe hoogleraren zo van de collegebanken gehaald, voordat ze zelfs maar de gelegenheid hadden gehad om iets te publiceren. Connecties met zittende hoogleraren en met de curatoren konden opwegen tegen een matige publicatielijst – het doen van onderzoek of het meedoen aan een debat in kerk en staat waren immers bijkomende zaken, onderwijs geven stond voorop. Het geven van privaatonderwijs was daarom een kansrijker route naar een hooglerarschap dan een publicatie. Zo werd Marcus Pels in 1674 hoogleraar geschiedenis omdat

hij ‘reeds voor lange van syn kennis en verdere bequaemheit in gem[elde] professio hier goede preuves heeft gedaan’.³ Soms voerden de studenten actie voor hun docent door er bij de curatoren op aan te dringen hem een vast dienstverband als hoogleraar te geven. Dat gebeurde in het geval van Lange, die in 1618 naar Groningen kwam, een jaar lang kennelijk zeer gewaardeerde privaatcolleges gaf en eind 1619 op verzoek van zijn studenten tot buitengewoon hoogleraar werd benoemd.⁴ Maar wie wist dat het onderwijs zijn sterkste punt niet was, kon het toch proberen door een publicatie op te dragen aan een machtig man en te hopen dat deze dan een goed woordje voor hem zou willen doen.

Specialisatie was al helemaal niet nodig. Het was juist een aanbeveling als men breed inzetbaar was. Het aantal voorbeelden van hoogleraren die verschillende, soms zeer uiteenlopende vakken konden doceren – of van wie men althans dacht dat ze het konden – is legio. Emmius en Mulerius mochten onderling uitmaken wie van hen wiskunde en wie Grieks zou geven; Johannes Borgesius was zowel medicus als wiskundige; Deusing, een ware polyhistor, kon ingezet worden voor geneeskunde, filosofie en oosterse talen; Jacob Alting was eerst hoogleraar Oosterse talen en later hoogleraar theologie; Pasor maakte een soortgelijke switch van wiskunde naar theologie; en Johannes Bertling was in Herborn hoogleraar theologie voor hij in Groningen wiskunde en filosofie ging doceren. Alleen in de rechtenfaculteit lijkt geen enkele multispecialist rondgelopen te hebben.

Uit welke sociale kringen werden de hoogleraren zoal gerekruteerd? Wie onder hoogleraren in de zeventiende eeuw een enquête zou hebben gehouden en elk van hen zou hebben gevraagd wat het beroep van zijn vader was (zie tabel 1, kolom 2), zou het meest gehoord hebben: ‘Ook hoogleraar.’ Tussen 1614 en 1714 zijn 55 hoogleraren benoemd en van 40 hoogleraren weten we het beroep van de vader. In 9 gevallen was die vader ook hoogleraar, dus bijna een kwart. Dat is waarschijnlijk wat geflatteerd, omdat bij degenen van wie we het beroep van de vader niet weten er weinig of geen zullen zijn geweest van wie de vader ook hoogleraar was (hoogleraren zijn de best gedocumenteerde beroepsgroep van het ancien régime), maar de uitkomst is toch opvallend.⁵ Dit betekent niet dat het ambt overerfbaar was – zoals met tal van functies in deze tijd wel het geval was – maar wel dat geleerden met een vader als hoogleraar een streepje voor hadden. Dat Petrus Mulerius hoogleraar werd, was niet mogelijk geweest als zijn vader het niet al was geweest;⁶ hetzelfde geldt voor Hendrik en zoon Jacob Alting. Dat Abraham Munting hoogleraar botanie werd, had er alles mee te maken dat vader Hendrik hoogleraar in dat vak was geweest (én met het feit dat vader de eigenaar was van de tuin die fungeerde als hortus botanicus). Men kon eigenlijk niet om hem heen, zoals men later niet om Abrahams zoon Albert heen kon.

Er waren ook een paar echte hooglerarenfamilies, waarin ooms, grootvaders en kleinkinderen heel vaak hoogleraar waren. De familie Matthaëus bijvoorbeeld: Antonius, die als hoogleraar rechtsgeleerdheid naar Groningen kwam, had niet alleen een zoon die hoogleraar werd (Conrad), maar ook drie broers die hoogleraar waren. Aan het eind van de zeventiende eeuw was de familie Pagenstecher zo’n hooglerarenengeslacht: de Groningse hoogleraar (ook in de rechten) Alexander Arnold P. had een oom, een broer en drie zoons die ergens een leerstoel beklommen.⁷ Was de vroegmoderne universiteit daarom een familiebedrijf, waarin een klein aantal families veel functies bezetten? Het lijkt er wel op. Andreae was de kleinzoon was van Piscator in Herborn, Johannes van

Afb. 36 Antonius Matthaeus
(1). Portret uit *Effigies et vitae*
(Groningen 1654).

Marck was de kleinzoon van Johannes Cloppenburg in Franeker, Schoock had een zoon die hoogleraar werd in Frankfurt aan de Oder enzovoorts. Dat familiebanden zo belangrijk waren, duidt niet noodzakelijkerwijs op nepotisme, als we daaronder verstaan vriendjespolitiek met materieel gewin als voornaamste drijfveer. Het kiezen voor familieleden kan ook wijzen op een behoefte aan zekerheid. Van familie kan men op aan en dat was niet onbelangrijk in een tijd waarin veel onzeker was.

Behalve relatief veel hooglerarszonen treffen we in de virtuele enquête ook veel zonen van predikanten aan: 6 van de 40. Verder een opvallend aantal zonen van rectoren (5) en bestuursambtenaren (6). Opvallend slecht vertegenwoordigd zijn – maar hier kan de vertekening door het aantal ‘beroep onbekend’ een rol spelen – hoogleraren met een achtergrond in de koophandel en de nijverheid. In die spaarzame gevallen ging de zoon bovendien vaak in tegen de wens van de vader: de wiskundige Johann Bernoulli was door zijn vader bestemd voor de handel, net als de jurist Jacobus Oiselius. Ook Jo-

hannes Braun, een vluchteling uit de Palts, kwam naar Leiden om zich in de handel te bekwamen en maakte daar, op instigatie van een van de hoogleraren, alsnog de overstap naar de academie en werd theoloog. Terwijl een hoogleraarschap dus voor zonen van hoogleraren, rectoren en predikanten een serieuze optie was, lag dat in de wereld van de handel heel anders. Het ideaal van de mercator sapiens, de geleerde koopman, was vooral een ideaal van de geleerde, niet van de koopman. Wie in de handel wat voorstelde, zag zijn zoon toch liever niet een universitaire kathedr bestijgen. Dat hoeft geen anti-intellectualisme te betekenen – al zal dat veel voorgekomen zijn – maar geeft wel een maatschappelijk standsverschil aan.

Dat hoogleraren vaker uit intellectuele dan uit handelskringen voortkwamen, gold niet alleen voor de Groningse universiteit. Wel typerend voor de Groningse universiteit in de zeventiende eeuw is het zeer grote aantal hoogleraren het Duitse Rijk. Wie kijkt naar de herkomst van de Groningse hoogleraren, moet constateren dat meer de helft uit dat deel van Europa kwam: 28 uit het Duitse Rijk, 11 uit Stad en Lande, 8 uit de overige gewesten van de Republiek, 3 uit de Zuidelijke Nederlanden (samen 22 ‘Nederlanders’), 3 uit Frankrijk, 1 uit Zwitserland en 1 uit Schotland.⁸ Het zal dus regelmatig gebeurd zijn dat de meerderheid van de senaat uit Duitsers bestond! Dit zou echter een verkeerde indruk kunnen wekken, alsof ‘buitenlanders’ in Groningen de dienst uitmaakten. Oost-Friesland gold in de zeventiende eeuw nog nauwelijks als buitenland en ook hoogleraren uit Kleef of Wesel kwamen uit een omgeving die sterk verbonden was met de Republiek en waar het Nederlands nog lang de voertaal onder de maatschappelijke bovenlaag is geweest (in beide plaatsen lag vele jaren een Nederlands garnizoen om de oostgrenzen van de Republiek te beveiligen). Het woord ‘buitenland’ is op die plaatsen eigenlijk niet van toepassing. En ook diegenen die van wat verder kwamen, zoals de hoogleraren uit Bremen en Danzig, kwamen uit steden met een nadrukkelijke Nederlandse presentie, terwijl voor collega’s die uit gereformeerde bolwerken als Herborn en Heidelberg afkomstig waren, de band van het geloof vaak sterker zal zijn geweest dan het verschil in ‘nationaliteit’, wat dat in deze tijd ook moge betekenen. Dat er zo veel hoogleraren uit het Duitse Rijk kwamen, vooral uit het aangrenzende deel van het rijk en enkele gereformeerde vorstendommen meer naar het zuiden, betekent niet dat Groningen door ‘buitenlanders’ was overgenomen, maar dat Groningen nog in belangrijke mate als een Duitse, of preciezer een Westfaalse stad gold.⁹ Het valt niet te ontkennen dat de afstand tussen de Republiek en het Duitse Rijk geleidelijk groter werd en dat Groningen in allerlei opzichten meer op Holland georiënteerd raakte. De verbindingen met het westen werden frequenter, de prestigebouwwerken (maar niet de gewone huizen) werd steeds Hollandser en de politieke banden met Den Haag werden hechter. Toch bleef Groningen nog deel uitmaken van een Noordwest-Duits cultuurgebied dat zich uitstreckte van de grens met Friesland tot Danzig in het oosten en Kleef in het zuiden.

Wie eenmaal hoogleraar was, hoefde niet veel te doen om hoogleraar te blijven. Een evident disfunctionerende docent als Schoock werd berispt en vermaand, maar niet ontslagen. Ook hoefde een hoogleraar niet door publicaties aan het intellectuele en wetenschappelijke debat deel te nemen. Zeker, er waren onder de Groningse hoogleraren sommigen die heel veel boeken op hun naam brachten, zoals Mulerius, Maresius, Deusing en Pagenstecher. Meestal betrof het onderwijsmateriaal, zoals verzamelingen van

TABEL 1 NAAM, BEROEP VADER, HERKOMST, STANDPLAATS VÓÓR KOMST NAAR GRONINGEN, EN EVENTUELE VERVOLGCARRIÈRE VAN GRONINGSE HOOGLERAREN AANGESTELD 1614-1714

Emmius, Ubbo	predikant	Greetsiel (Oost-Fr.)	Groningen	
Ravensperger, H.	?	Siegen	Steinfurt	
Huninga, J.E.	landadel	Oostwold	Groningen	sted. raad Groningen
Mulerius, Nic.	?	Brugge	Leeuwarden	
Makdowell, W.	adel?	Schotland	St Andrews	president krijgsgericht
Pijnacker, C. van	?	Pijnacker	Leiden	gezant Staten-Generaal
Gomarus, Fr.	?	Brugge	Saumur	
Lange, Nic.	predikant	Meldorp (Ditmarschen)	Groningen	
Meyvart, Fr.	?	Gent	Middelburg	
Matthaeus, Ant.	hoogleraar	Franckenberg	Marburg	
Alting, Hendrik	predikant	Emden	Den Haag	
Gebhard, Jan	predikant	Schwartzhoven (Palts)	Rostock	
Mulerius, Petrus	hoogleraar	Harlingen	Amsterdam	
Pasor, M.	hoogleraar	Herborn	Oxford	
Freytag, Joh.	?	Wesel	Osnabrück	
Andreae, Tobias	hofprediker	Braunfels	reizend gouverneur	
Matthaeus, C.	hoogleraar	Herborn	Groningen	
Steinbergen, J.	?	Görlitz	Genève	
Welman, H.	leraar	Groningen	Groningen	
Schoock, M.	burgemeester	Utrecht	Deventer	hgl. Frankfurt
Maresius, Sam.	rechter	Oisemont (Picardië)	's-Hertogen- bosch	
Alting, Jacob	hoogleraar	Heidelberg	Oxford	
Widmarius, A.	rector	Lemgo (Lippe)	Harderwijk	
Monaeus, J.C.	rector	Creutznach (Palts)	Rinteln (Westfalen)	
Borgesius, Joh.	student	Westerwijtwerd	studie Frankrijk	
Deusing, Ant.	officier	Moers	Harderwijk	
Perizonius, Chr.	hofprediker	Brake (Lippe)	Groningen	
Junius, Fr. F.N.	officier	Emden	Groningen	sted. raad Groningen

Munting, H.	koopman	Groningen	Groningen	
Borgesius, Joach.	rector	Groningen	Wesel	
Eyssonius, H.	?	Groningen	Groningen	
Coccejus, Gerh.	stadssecretaris	Bremen	Aurich	
Munting, Abrah.	hoogleraar	Groningen	Groningen	
Wolzogen, Lod.	?	Amersfoort	Groningen	Middelburg
Bertling, Wessel	staatsambtenaar	Coesfeld	Herborn	
Lammers, G.	?	Kleef	Groningen	
Feltman, G.	schilder	Kleef	Duisburg	Hofgericht Aurich
Bertling, Joh.	burgemeester	Groningen	Herborn	
Oiselius, Jac.	koopman	Danzig	Utrecht/Den Haag	
Mensinga, Joh.	?	Groningen	Duisburg	
Pels, Marcus	?	Danzig	Groningen	sted. raad Groningen
Braun, Joh.	burgemeester	Kaiserslautern	Nijmegen	
Marck, Joh. van	rector	Sneek	Franeker	hgl. Leiden
Munting, Albert	hoogleraar	Groningen	Groningen	
Gousset, J.	staatsambtenaar	Blois	Dordrecht	
Mieg, J.F.	staatsambtenaar	Straatsburg	Heidelberg	
Hulsius, P.	hoogleraar	Breda	Middelburg	
Pagenstecher, A.A.	staatsambtenaar	Bentheim	Duisburg	
Bernoulli, Joh.	koopman	Bazel	Bazel	hgl. Bazel
Eyssonius, Rud.	hoogleraar	Groningen	Groningen	
Essen, Th. van	?	Moers	Keulen	
Isinck, A.M.	rechter	Kleef	Groningen	
Moor, Barth. de	predikant	Kapelle (ZH)	Amsterdam	hgl. Harderwijk
Muyckens, Th.	VOC-ambtenaar	Amsterdam	Amsterdam	
Rossal, Michael	?	Cahors	Groningen	

Bron: Boeles, 'Levenschetsen', de website www.hoogleraren.rug.nl, en aanvullende literatuur.

disputaties of handboeken. De belangrijkste publicatie van Maresius was bijvoorbeeld zijn *Collegium theologicum* (1648). Anderen schreven ook boeken en artikelen die primair bedoeld waren voor de vakgenoten, zoals Mulerius met zijn *Astronomia instaurata* en Bernoulli met zijn artikelen in de *Acta Eruditorum*. Wie op die manier aan de weg timmerde, werd zeker gewaardeerd; als dank voor een opdracht aan de Staten of de stedelijke regering kreeg de auteur dan een zilveren inktkoker of iets vergelijkbaars. Maar tegenover de productieve hoogleraren stonden de improductieve maar evenzogoed gewaardeerde hoogleraren, zoals Pasor, die moeilijk tot publicatie te bewegen was, Widmaris,

die daarvoor te beschroomd was, of Oiselius, die als hij al de pen oppakte liever anderen overschreef dan zelf wat bedacht. Maar het liefst besteedde de laatste zijn tijd aan het aanleggen en uitbreiden van zijn prachtige bibliotheek, met daarin ook de grootste collectie telescopen van de Republiek.¹⁰

Voor de grote meerderheid van de hoogleraren was het hoogleraarschap in Groningen de laatste stap in hun carrière (afgezien van het feit dat degenen die als buitengewoon hoogleraar waren begonnen nog wel doorstroomden naar een functie als gewoon hoogleraar). Er waren enkele kleinere instellingen, vooral in het nabije Duitsland, die voor Groningen als kweekvijver van professoraal talent dienden – de hogescholen in Steinfurt en Herborn en later de universiteit van Duisburg – maar Groningen zelf diende niet als oefenschool voor andere universiteiten. Er was wel een soort van hiërarchie tussen de universiteiten in de Republiek, met Leiden aan de top, Franeker, Groningen en Utrecht ex aequo op de tweede plaats en Harderwijk daaronder. Maar dit leidde nog niet tot een duidelijke doorstroming. In de eerste eeuw van haar bestaan ging één hoogleraar (uiteindelijk) naar Franeker, één naar Frankfurt aan de Oder, één naar Amsterdam, één naar Leiden, één naar Bazel en één naar Harderwijk.¹¹ Wie rekening houdt met de bijzondere omstandigheden waaronder zo'n overstap soms geschiedde (de door schulden beladen en onhoudbaar geworden Schoock die naar Frankfurt uitweek, de door zijn familie onder druk gezette Bernoulli, die naar Bazel terugkeerde) zal moeten erkennen dat van een grote uitstroom naar andere universiteiten geen sprake is.¹²

Groter, maar ook nog niet heel groot was de uitstroom naar een bestuurlijke of politieke functie: Makdowell die president van het krijgsgericht werd, Huninga, Junius en Marcus Pels, die lid werden van de stedelijke raad, en Feltman, die voorzitter werd van het Hofgericht in Aurich. Niet altijd liep dat goed af. Huninga werd na zijn overstap naar de stedelijke regering weliswaar burgemeester, maar moest in 1638 aftreden toen er onderzoek gedaan werd naar onregelmatigheden bij het vergeven van functies. In de stedelijke en gewestelijke politiek wisselden de facties elkaar soms snel af en wie het ene jaar boven lag, kon het volgende jaar onder liggen. Maar waarschijnlijk was het maatschappelijk prestige van zo'n functie toch beduidend hoger dan het hoogleraarschap. Eén hoogleraar maakte een stap in omgekeerde richting en gaf een regeringsambt op om hoogleraar te worden. Dat was de uit Bremen afkomstige jurist Gerard Coccejus, die voor hij in 1654 hoogleraar in Groningen werd senator in zijn vaderstad was geweest. Maar zo bijzonder was het misschien ook weer niet, want voor hij in 1640 tot senator was gekozen, was Coccejus al hoogleraar aan het gymnasium in Bremen geweest!

Het feit dat drie hoogleraren lid werden van de stedelijke raad toont aan dat in de zeventiende eeuw de doorstroming naar de echte elite niet helemaal uitgesloten was. Het geijkte middel daartoe was het huwelijk. Er zijn verschillende voorbeelden van hoogleraren die door een geschikt huwelijk hun maatschappelijke positie verbeterden. De veelbelovende Junius trouwde in 1652 met Deborah van Heeck, dochter van burgemeester Hendrik van Heeck, en kreeg al in het jaar van zijn huwelijk de nevenfunctie van syndicus van de stad (een functie die hij overigens binnen een halfjaar weer verloor). De medicus Lammers trouwde met de burgemeestersdochter Anna de Drews en de historicus Pels sloeg Siwerdina Cornelia ten Berge aan de haak, ook een burgemeestersdochter. Dat maakte het hem mogelijk veertien jaar niets van zich te laten

horen en toch in 1688 tot lid van de raad benoemd te worden. Maar ook de Ommelanden hadden hun aantrekkelijke kanten. Makdowell trouwde in 1617 jonkvrouwe Bernardina van Fritema, een kleindochter van de machtige Johan Clant, en hertrouwde na haar dood met jonkvrouwe Elisabeth Alberda, de dochter van Reint Alberda van 't Zandt, een van de machtigste jonkers en trouwens ook twee keer curator. Wessel Bertling huwde een dochter van Focco Helmholt, een 'hoveling' met bezit in Scharmer, Leegkerk en Dorkwerd, terwijl Paulus Hulsius het nog beter deed door in 1705 te trouwen met Everhardina Rengers, een jongedame uit een geslacht dat vanuit Slochteren de Ommelanden bestierde. Hij werd zo ook de zwager van de machtige syndicus van de Ommelanden, Henric Piccardt. Dat ettelijke hoogleraren door familiebanden met de politieke en bestuurlijke elite van het gewest verbonden raakten, bevestigt nog eens dat de groep hoogleraren als geheel niet tot de elite gerekend kan worden, maar er wel tegenaan hing. In hoeverre dat ook in hun levensstijl tot uitdrukking kwam, is bij gebrek aan gegevens moeilijk te zeggen. Makdowell kon na zijn huwelijk een statig pand aan de Vismarkt kopen en Maresius bezat een buitenhuis in Westerbroek ten oosten van Groningen, waar hij zich ook min of meer gedroeg als de heer van het dorp. Zo ontfermde hij zich speciaal over de beide zoons van de predikant van Westerbroek, Wilhelmus Johannes Noordijck, toen deze jongens (Johan en Gerhard) in augustus 1660, bij het begin van het rectoraat van Maresius, in Groningen gingen studeren.¹³ Maresius imiteerde zo de patricische levensstijl van de machtige burgemeesters van de stad Groningen. Hoeveel andere hoogleraren een huis buiten de stad hadden, is niet bekend.

Al eerder kwam de verdienste van de hoogleraar ter sprake. In algemene termen valt daarover weinig te zeggen. Beginnende, buitengewone hoogleraren werden soms afgescheept met een traktement van 300 of 400 gulden, terwijl gevierde (gewone) hoogleraren 1500 gulden per jaar konden verdienen. Maar deze getallen hebben alleen betrekking op het basissalaris. Daar bovenop kwamen de inkomsten uit de inschrijfgelden en de boetes, die gelijkelijk werden verdeeld onder alle hoogleraren.¹⁴ Verder konden de hoogleraren hun salaris aanvullen (in sommige gevallen tot 50 procent) door de entreegelden voor hun private colleges en de examen- en promotiegelden. Wie populaire colleges gaf, verdiende dus meer dan wie weinig studenten trok. Een andere mogelijkheid was om studenten in huis te nemen en hun dan behalve kost en inwoning ook bijles te geven. Zelfs een gevierde en goedverdienende hoogleraar als Maresius had zulke commensalen in huis. De *professor primarius* van de faculteit kon ten slotte aanspraak maken op een van de dienstwoningen in de Professorengang naast de academie.

Menig hoogleraar had ook inkomsten uit nevenfuncties. Binnen de universiteit waren er extra verdiensten voor de rector, de secretaris en de bibliothecaris. De academieprediker beschikte verder over een heel of een half predikantentraktement, terwijl de hoogleraar geneeskunde ook een redelijke bijverdienste kon noteren als provinciaal medicus – of, in het geval van Deusing, als lijfarts van de stadhouder. Maar ook buiten de universiteit waren er mogelijkheden. De theologen werden – individueel of als faculteit – regelmatig door universiteiten of overheden elders gevraagd een advies te geven over netelige kwesties, zelfs als deze tamelijk onbenullig waren. Zo schreef Maresius in 1668–1669 een advies voor een Duitse universiteit over de vraag of een meisje wel met een eunuch mocht trouwen en of dat wel een christelijk huwelijk mocht he-

ten. God had het huwelijk immers ingesteld ten behoeve van de voortplanting en die was in dit geval onmogelijk.¹⁵

Sommige nevenverdiensten waren niet zonder risico, zoals vooral de medici merkten. Zij hielden er naast hun hoogleraarschap bijna allemaal een particuliere praktijk op na. 'De Groninger doctoren en professoren werden over de geheele provincie ontboden', aldus Boeles, de lijkrede van Deusing op Perizonius parafraserende:

Met slechte middelen van vervoer, langs wegen die bij de tegenwoordige niet mogen genoemd worden, bezochten zij de patiënten, wier legers, meer nog dan in deze dagen, veeltijds door gebrek aan luchtversching overladen waren met smetstoffen, die zich weldra aan den arts mededeelden.¹⁶

Vandaar dat veel hoogleraren geneeskunde op relatief jonge leeftijd stierven. Conrad Matthaeus stierf toen hij 36 was, na negen jaar trouwe dienst, Henricus Welman hield het maar drie jaar vol en stierf toen hij 32 was en Perizonius bezweek na drie jaar en acht maanden, ook nog maar 41 jaar oud. Dan hadden de juristen het heel wat makkelijker. Hun adviezen konden ze veilig thuis opstellen en als ze op een missie werden gestuurd, waren de voorzieningen doorgaans beter, en de betaling ook.

Tegenover deze mogelijkheden om bij te verdienen stond dat er niet zoiets als een arbeidsongeschiktheidsregeling was. Daarom had Johannes Borgesius, die aan een oogziekte leed en al kort na zijn aantreden als hoogleraar wiskunde in 1646 volslagen blind werd, geen keuze; tot zijn dood in 1653 moest hij wel college blijven geven. Een blinde professor in de wiskunde, wat zegt dat niet over de wiskunde die hij doceerde? Ook pensioen voor hoogleraren op leeftijd bestond er niet. Wie niet over eigen kapitaal beschikte of op speciale gunsten van de Staten kon rekenen, moest dus tot het bittere einde doorgaan. Hoogleraren van ver boven de 70 waren in de academische wereld geen onbekend verschijnsel. Maresius ging door tot zijn vierenzeventigste, Widmarus werd 77, en Braun 80. Menig hoogleraar is dus in het harnas gestorven, zoals de theoloog Hulsius, die in 1712 midden in een college plotseling onwel werd en onder het uitroepen van 'Actum est mecum! [Het is met mij gedaan!]' de geest gaf. Overleed de hoogleraar eerder dan zijn vrouw, dan was er voor haar geen weduwepensioen. Zij was aangewezen op steun van de kinderen, kon commensalen in huis nemen of de boekenschat van haar overleden echtgenoot verkopen.

Welke rol speelden de hoogleraren nu in het sociale en culturele leven van Groningen? In een (voor die tijd) middelgrote stad als Groningen was een opeenhoping van intellect in een universiteit niet onbelangrijk. Behalve de betaalde nevenfuncties die al genoemd zijn, waren er ook tal van onbetaalde nevenfuncties die veelal door hoogleraren werden vervuld. Menig hoogleraar zat in de kerkenraad van de gereformeerde kerk. Maresius zat daar qualitate qua in omdat hij nu eenmaal Waals predikant was, maar Deusing en Wessel Bertling dienden de kerk als ouderling. Het feit dat de meerderheid van de hoogleraren niet van Nederlandse afkomst was, hoefde daarvoor geen belemmering te zijn. De taal die in Groningen gesproken werd, verschilde niet zoveel van die in Oost-Friesland of het aangrenzende deel van Westfalen en voor zover men een verschillend dialect sprak, verstond men elkaar over en weer goed. De 'Duitsers' zullen zich dus relatief snel aangepast hebben. Dat gold niet voor een Fransman als Maresius. Hoewel hij enige tijd in Maastricht en 's-Hertogenbosch had gewerkt, heeft zijn hele leven lang

moeite gehouden met het Nederlands, ook bij het lezen. Omdat hij in de universiteit met het Latijn uit de voeten kon en zijn belangrijkste bezigheden daarnaast in de Franse of Waalse gemeenschap had, was de aandrang om goed Nederlands te leren ook niet zo groot en in de kerkenraad heeft men zich kennelijk beholpen. Maar actieve participatie in het Nederlandse culturele leven was zo toch niet mogelijk.

Heeft de aanwezigheid van de hoogleraren (en de studenten) het provinciaalse Groningse culturele leven dan niet wat extra glans en uitstraling gegeven? Die cultuur is betiteld als ‘cultuur in het isolement’.¹⁷ Of dat een gelukkige uitlating is, valt te bezien. Niemand zal betwisten dat de literaire en artistieke voortbrengselen van de Groningers weinig voorstelden in vergelijking met de explosie van cultuur in Holland. Op het gebied van het toneel voerden de hoogleraren zelfs een uitgesproken repressief beleid. In 1623 veroordeelde de senaat zeven studenten die zonder toestemming van de hoogleraren een komedie hadden opgevoerd; als straf voor dat zedenbedervende bedrijf moesten zij een flinke boete betalen.¹⁸ Gedurende lange tijd is daarna nauwelijks meer iets over studententoneel vernomen. Toch betekent dit niet dat Groningen in een isolement verkeerde. Groningers waren uitstekend op de hoogte van wat er in de andere gewesten gebeurde. Men kan alleen zeggen dat voor zover de hoogleraren aan de cultuur hebben bijgedragen, dat hoofdzakelijk de intellectuele cultuur betrof, die zij verrijkten met hun boeken, hun onderwijs, hun preken, hun wetenschap. En met hun dichtkunst, want hoogleraren waren soms niet onverdienstelijke dichters, al wordt dat vaak over het hoofd gezien omdat ze dat doorgaans in het Latijn deden. Als studenten konden zij hun gaven tonen door verzen te schrijven bij de dissertaties van hun vrienden en leerlingen, en als hoogleraar kregen zij vaak de gelegenheid een gedicht toe te voegen aan een gedrukte oratie van een nieuwe collega of aan de lijkrede voor een overleden collega.¹⁹ Sommige hoogleraren verwierven zelfs enige lokale roem door hun gelegenheidsgedichten. De hoogleraar welsprekendheid Mensinga zou zelfs, althans volgens Boeles, landelijke bekendheid hebben gekregen als hij er maar toe te bewegen was geweest zijn gedichten te bundelen en te publiceren.²⁰ Hulsius beoefende samen met zijn zwager Piccardt de Latijnse dichtkunst en schijnt een verdienstelijk vers geschreven te hebben op de inwijding van de fraaie kerk die Piccardt in 1700 in Scharmer had laten bouwen. Maar de kroon spande de jurist Pagenstecher, die volgens zijn collega Adam Menso Isinck faam verwierf als sneldichter, in allerlei talen:

Hij kon zo maar, voor de vuist weg [stans pede], gedichten schrijven, in uiteenlopende talen en met verschillend metrum, en zeer vaak maakte de dichterlijke geest [impetus poeticus] zich van hem meester.²¹

Maar al deze poëzie was, alleen al door de taal waarin zij geschreven was, nogal intellectueel. Ook met hun hoofdzakelijk Latijnse gedichten bewogen de hoogleraren zich in de kleine binnenwereld van de latiniteit, die zij al waren binnengetroten toen zij, op de Latijnse school, hun gewone naam om moesten zetten in een Latijnse vorm. Buiten de kring van literati traden de hoogleraren alleen op als ze anatomische demonstraties in het *theatrum anatomicum* of fysische experimenten in de Academiekerk organiseerden. Over dichtgenootschappen of muziekgezelschappen horen we niets.

STUDENTEN

Studenten werden lid van de academische gemeenschap door zich bij de rector te melden, 18 stuiver te betalen en hun naam te noteren in het *Album studiosorum*. Over de betrouwbaarheid of liever de onbetrouwbaarheid van dit album is al eerder wat gezegd. Toch is het *Album* een schier onuitputtelijke bron van informatie over de studenten die naar Groningen trokken. De universiteit stelde geen toegangseisen aan de nieuwe studenten. Natuurlijk sprak het vanzelf dat alleen jongemannen konden gaan studeren, maar een bewijs dat de Latijnse school met goed gevolg was doorlopen was niet vereist en er werd niet naar het geloof gevraagd.²² Tussen de vele gereformeerde jongelieden zullen daarom ook wel doopsgezinden, lutheranen en katholieken rondgelopen hebben, en af en toe een al dan niet bekeerde jood.²³ Over andere zaken geven de inschrijvingen wel heel wat informatie. In principe wilde de rector alleen weten hoe de student heette, waar hij vandaan kwam en wat hij wilde studeren, maar sommigen wilden ook de leeftijd weten en lieten toe dat de studenten iets over zichzelf vertelden: of ze van adel waren, welke universiteit ze eerder hadden bezocht, welke geleerde of ambtelijke positie ze bekleedden en waar ze in Groningen woonden. Soms zijn de inschrijving heel kort en bondig, soms wordt er een heel verhaal verteld.

Iedereen moest bij inschrijving 18 stuiver betalen, maar in de praktijk waren er uitzonderingen.²⁴ Er waren studenten die zeiden dat ze geen geld bij zich hadden en het later zouden komen brengen, anderen vroegen zonder omwegen om vrijstelling van de betalingsverplichting en weer anderen kregen zelfs ongevraagd de inschrijving cadeau. De universiteit had, zonder dat het zwart op wit stond, op dit punt een bepaald beleid. Het inschrijfgeld werd zoals gezegd onder de hoogleraren verdeeld en zij waren dan ook autonoom in het verlenen van gratis inschrijvingen. Men onderscheidde een aantal soorten studenten die geen inschrijfgeld hoefden te betalen. De meest voorkomende grond om vrijstelling te geven was dat de student gewoon te arm was om iets af te dragen. Als de student zijn naam had genoteerd, voegde de rector er in dat geval aan toe: 'Gratis quia pauper' of 'ob egestatem', of ook wel eens 'destitutus nummis' en zelfs een keer, als understatement, 'ob conditionem minus felicem [vanwege zijn minder gelukkige omstandigheden]'. Maar soms was de student onderweg door struikrovers overvallen en zonder enige bezittingen in Groningen aangekomen, of was hij als balling uit een ver en vreemd land gevlucht ('quia exul' of 'ob exilium'). De rector moest daarbij afgaan op de inlichtingen die de student hem gaf, maar soms moest de student in kwestie – of zijn vader – er veel moeite voor doen om de rector ervan te overtuigen dat hij echt niets had. Bij de inschrijving van Jacob Adrianus Folckers uit Appingedam op 4 september 1699 moest zijn vader, die erbij was, tranen met tuiten huilen voordat de rector, in dat geval Johann Bernoulli, hem geloofde: 'Parens ejus qui praesens aderat indigentiam suam laychrimis testatus est.'

Er was ook een grote groep studenten die het inschrijfgeld wel kon betalen, maar het niet hoefde. En als deze studenten betaalden, dan kregen zij – of hun vader – het geld later via de pedel weer terug.²⁵ Deze groep is daarom zo interessant omdat zij het maatschappelijke netwerk blootlegt waarin de universiteit functioneerde. Het gaat dan in de eerste plaats om kinderen of verwanten van een van de hoogleraren of oud-hoogleraren – neven, achterneven, aangetrouwde neven en in een enkel geval ook kleinkinde-

ren. Zoals Samuel Emmius, de kleinzoon van Ubbo Emmius, die op 19 maart 1641 gratis met de studie in de letteren kon beginnen. Ook het personeel van de hoogleraren genoot soms dit privilege. Op 2 januari 1652 schreef Maresius gratis een zekere Johannes Gerlacus Wilhelmi uit Marburg in, de veertienjarige ‘amanuensis’ van de hoogleeraar Grieks (en bibliothecaris) Andreae. Een paar maanden later, op 25 juni, kreeg ook de zoon van de beursmeester gratis toegang tot de universiteit. Verder konden hoogleraren aanbevelingen doen voor studenten die uit het buitenland kwamen en op een of andere wijze bij hen in de gunst stonden: oud-leerlingen, of kinderen van oud-leerlingen, stadgenoten, goede bekenden enzovoorts. Maresius sprong vaak in de bres voor geloofsgenoten die het steeds repressievere Frankrijk ontvluchtten, en Pagenstecher schreef op 8 september 1712 om niet de hem verder onbekende Balthasar Muntz uit Oldenzaal in, ‘ter ere’, zo voegde hij eraan toe, ‘van zijn zeer kundige vader die indertijd in Steinfurt een van mijn eerst leerlingen was en er nu ook bij is’ – Pagenstecher was inderdaad, amper 22 jaar oud, in 1681 hoogleeraar rechten in Steinfurt geworden, om zes jaar later naar Duisburg te verhuizen.²⁶ Op dezelfde wijze konden kinderen van curatoren of burgemeesters van Groningen rekenen op een gratis inschrijving, evenals de zoons van de docenten van de Latijnse school. Hun relatie met de universiteit was heel duidelijk en direct. Een bijzondere categorie vormden nog de afvallige katholieke geestelijken die in Groningen kwamen om theologie te studeren, of de bekeerde joden. Kennelijk was het beleid om hen een extra steuntje in de rug te geven.

Maar de grootste groep is toch die van de kinderen van predikanten, niet alleen die in de stad, maar ook in plaatsen ver buiten Groningen. De eerste was Erasmus Spanaeus, ‘filius pastoris Doesborgensis’, die zich op 28 april 1618 meldde voor de studie theologie. Velen zouden hem volgen, of het nu om zonen van predikanten uit de stad ging, die de hoogleraren goed zullen hebben gekend, of om zonen van onbekende predikanten uit Loppersum, Warffum, Ezinge, Noordhorn, Noordlaren, Anloo, Meppel en verder weggelegen dorpen – tot in Duitsland aan toe. Dat deze studenten gratis ingeschreven werden, was niet een individuele keuze van de rector. Toen Maresius op 18 september 1652 een zoon van dominee Martinus uit Groningen gratis inschreef, voegde hij daar namelijk aan toe: ‘ut moris nobis est’ (‘zoals bij ons de gewoonte is’). Dat kinderen van hoogleraren en leden van de stedelijke regering vrijstelling kregen, hoort bij de van privileges aan elkaar hangende vroegmoderne samenleving en zegt verder weinig.²⁷ Maar dat kinderen van predikanten vrijstelling kregen, zegt iets over de grenzen van de academische gemeenschap, die kennelijk heel ruim getrokken werden. Op de een of andere wijze hoorden de predikanten ook bij die academische gemeenschap – of misschien moeten we het anders formuleren: kerk en academie waren in de heersende maatschappij- en staatsopvatting zo zeer overlappende instituties van de staat dat kinderen van dienaren in de kerk eo ipso vrijgesteld waren van het inschrijfgeld voor de academie.

Hoe oud waren de studenten doorgaans op het moment van inschrijving? Er is wel eens de suggestie gewekt dat zij soms op zeer jonge leeftijd – 12, 13 jaar oud – al naar de universiteit gingen, maar is dat ook zo? Dit blijkt zeker het geval te zijn geweest. Op 1 februari 1654 schreef de zestienjarige Thomas Ernestus Danckelman uit Lingen zich in, samen met zijn jongere broer Silvester Jacobus, 13 jaar oud. De jongste student in Groningen in de zeventiende eeuw, voor zover bekend, was Petrus de la Conseille, de zoon

van een Frans predikant uit Hamburg, die opgaf 12 jaar oud te zijn. Toch zijn dit echt uitzonderingen geweest. We weten dit omdat sommige rectoren de gewoonte hadden om bij de inschrijving naar de leeftijd van de nieuwe studenten te vragen. Andreae deed dat bijvoorbeeld toen hij in 1649-1650 rector was. Op de 102 studenten waren er dat jaar vier studenten van 16, onder wie Balthasar Bekker, de later vermaarde predikant, en Lodewijk Wolzogen, die politieke wetenschappen ('Politics') wilde studeren. De meest voorkomende leeftijdscategorie was echter die tussen de 17 en 20 jaar en het gemiddelde lag op 19,9 jaar. Er waren ook studenten die flink ouder waren – de oudste was 29 – maar deze behoorden vaak tot het contingent Hongaarse studenten die voor de afronding van hun studie naar Groningen kwamen. Een alleszins normale leeftijdsverdeling dus. Het jaar daarop, 1650-1651, toen Pasor rector was en ook leeftijden noteerde, was het beeld niet wezenlijk anders: twee waren 15, maar de meeste nieuwe studenten waren tussen de 18 en 21 jaar. Er is geen reden om aan te nemen dat het in andere jaren, toen de rectoren geen leeftijden noteerden, of niet systematisch, anders is geweest.²⁸

Behalve naam, studierichting en soms leeftijd vermeldt de inschrijving in de regel ook de plaats van herkomst. Dit was meer dan alleen een administratief gegeven; het drukte ook de identiteit van de student uit: een student was behalve theoloog in opleiding ook nog Westfaler of Fries. De plaats van herkomst die de student opgaf, was, op wat uitzonderingen na, steeds de plaats waar men geboren was, niet de woonplaats voorafgaand aan de reis naar Groningen.²⁹ Als we kijken naar de herkomst van de studenten, is het beeld eigenlijk hetzelfde als bij de hoogleraren: ze komen uit alle windstreken, maar vooral uit de Republiek en de noordwestelijke vorstendommen en steden in het Duitse Rijk. Over de periode 1614-1815 telde de historicus Franck Smit 4533 buitenlandse studenten op een totaal van circa 12.000 inschrijvingen; 80 procent van de buitenlanders was afkomstig uit het Duitse Rijk. Het zwaartepunt lag daarbij in de zeventiende eeuw, want in de periode 1614-1704 kwamen al 3322 buitenlandse studenten naar Groningen.³⁰ De Duitse studenten kwamen hoofdzakelijk uit de grensgebieden en de calvinistische vorstendommen, dus gebieden als Oost-Friesland, Bentheim, Lingen, Westfalen, het Kleefse, Nassau en de Palts, en steden als Emden, Bremen en Danzig in het noorden en Kleef, Wesel, Heidelberg en Marburg meer naar het zuiden. Vooral het noordwestelijk deel van het Duitse Rijk was sterk op de Republiek georiënteerd en kende geen eigen instellingen waar gereformeerden volwaardig hoger onderwijs konden volgen. Vaak waren het ook oude familiebanden waardoor studenten naar Groningen kwamen: hun vader of oom had er gestudeerd, dat was kennelijk goed bevallen en daarom werd ook zoon of neef naar Groningen gestuurd. Wie het *Album* doorneemt, komt dan ook steeds dezelfde namen tegen, zoals de Poolse familie Chodowiecky, de familie Bertling uit Rheine in Westfalen, de familie Goeddaeus uit Steinfurt en de familie Pagenstecher uit Bentheim.³¹ Het universitaire bedrijf was ook in dit opzicht vaak een familiebedrijf. Overigens moet de kwalificatie 'Duits' weer met een korreltje zout genomen worden. Duitse studenten integreerden snel en voelden zich al kort na aankomst in de Republiek eerder Nederlander dan Duitser. De Duitse student Daniël Gerdes, die in 1719 van zijn geboorteplaats Bremen naar Utrecht ging om daar verder te studeren (hij zou later hoogleraar in Groningen worden), schreef al heel kort na aankomst naar een vriend uit Bremen dat hij nu 'Belga' was geworden!³²

Over de studenten uit andere buitenlanden valt veel minder te vertellen. Van buiten het Duitse Rijk kwamen de studenten uit Scandinavië, Zwitserland (vooral Zürich), Frankrijk (opvallend veel gaven op dat ze uit Sedan kwamen, waar een hugenotenacademie was) en Schotland. Engelsen vertoonden zich niet of nauwelijks in Groningen (voor hen was Leiden veel aantrekkelijker) en studenten uit katholieke landen uit Zuid-Europa konden alleen maar last krijgen van een bezoek aan een protestantse universiteit als die van Groningen. Een aparte groep waren de Hongaren, die vanaf 1646 met enige regelmaat naar Groningen kwamen. Groningen was voor hen niet de belangrijkste universiteit in de Republiek. Franeker en Utrecht stonden hoger genoteerd, mede vanwege de betere faciliteiten die hun daar geboden werden. Maar ook Groningen trok een niet te verwaarlozen aantal Hongaarse studenten die naar de Republiek kwamen.

Als de studenten eenmaal ingeschreven waren, waar gingen ze dan wonen en hoe voorzagen ze in hun levensonderhoud? De Nederlandse universiteit kenden geen ‘colleges’ in de zin van huizen waar studenten zowel woonden als studeerden. Wie uit de stad kwam, bleef bij zijn ouders wonen; ‘apud matrem’ bijvoorbeeld. De anderen moesten op zoek naar een kamer of ‘cubiculum’. Het inschrijffregister geeft daarover enige informatie. Eerst ging men op zoek naar familie. Johannes Bake uit Bremen, die zich op 7 augustus 1657 inschreef, woonde bij de hoogleraar Coccejus, ‘qui propinqua cognatione junctus est [die mijn naaste bloedverwant is]’. Coccejus kwam uit Bremen en zijn moeder heette Elisabeth of Ilse Baken; de student was dus waarschijnlijk een neef. Hoogleraren waren sowieso geliefd als huisbaas, net als predikanten, want voor de ouders was het een hele geruststelling dat deze dan enig toezicht konden houden op hun kroost. Adellijke studenten vonden meestal onderdak in een logement, waar ze ook hun personeel onderbrachten, maar gewone studenten van buiten moesten een kamer huren bij een particulier. Hendricus Geerdes uit Emben, die zich op 28 augustus 1640 inschreef, woonde ‘in platea [straat] Ebbingi apud tonsorem’, bij een barbier dus. Vaak huurde men een kamer van een weduwe, die zo de eindjes aan elkaar kon knopen. Dat deed bijvoorbeeld Abel Louwens, een student uit de Ommelanden, die bij zijn inschrijving op 18 september 1621 noteerde dat men hem kon vinden ‘apud viduam Aschendorp in foro’, dus op de Grote Markt. Hoewel het aantal adressen in het *Album studiosorum* niet overweldigend is, kan men er wel uit opmaken dat de studenten verspreid over de hele stad woonden: van de ‘platea poel’ tot de ‘Kerelsweg’ (Caroliweg) en van het ‘forum piscatoris’ (Vismarkt) tot het ‘forum novum’ (de Ossenmarkt). Maar het liefst toch in de buurt van het Academiegebouw: ‘int gat [Kijk in ’t Jat] in een ganck’, ‘prope Academiam’ of ‘bij de burse’. Vaak aten de studenten ook bij hun hospes of hospita en deelden ze ook in andere opzichten in het leven van degenen bij wie ze in huis woonden. Een eigen sleutel hadden ze waarschijnlijk niet.

Hoe studenten hun studie bekostigden, is een wat schimmig verhaal. Sommigen studeerden met een beurs van de stad waar ze vandaan kwamen, maar de meesten zullen wel door hun ouders of rijke verwanten onderhouden zijn en de buitenlanders moeten geld uit hun land van herkomst hebben meegenomen. Een heel bijzonder geval is dat van twee studenten die op kosten van het Groene Weeshuis studeerden. Weesjongens die in dat weeshuis terecht kwamen, hadden weinig kans om hogerop te komen, maar in 1690 stelde het weeshuis twee van de pienterste wezen in de gelegenheid de universiteit te bezoeken. Ze gaven echter al spoedig aanleiding tot klachten over ‘haer ledig-

gaen, ongehoorsaamheit, versuim van collegie houden'. Toch waren de voogden bereid speciaal voor deze studenten op de 'kleersolder' van het weeshuis twee kamertjes af te timmeren, omdat de studenten erover klaagden dat het in het weeshuis te onrustig was om op hun kamer (die zij deelden met anderen) te kunnen studeren. Desondanks slaagden zij er niet in hun studie te voltooien, wat ook het geval was met een student die iets later ook weer vanuit het weeshuis met de studie theologie begon en zich ook al gauw schuldig maakte aan 'leeglopen'. Met moeite slaagden de voogden er in 1698 in hem als knecht bij het wijnhuis uit te besteden.³³

Studenten die geld tekortkwamen, hadden weinig mogelijkheden om voor aanvulling te zorgen. Er zal veel op de pof gekocht of van vrienden en magen geleend zijn. De vele dossiers van de academische rechtbank getuigen daarvan. Mogelijkheden tot bijverdienen waren er wel, maar niet veel. Het geven van bijles aan leerlingen van de Latijnse school was een mogelijkheid, of anders het verzorgen van privaatonderwijs aan medestudenten, al dan niet met toestemming van de senaat. De eerder genoemde Trommius kreeg toen hij nog op de Latijnse school zat onder andere bijles van de student theologie Nicolaus Warendorp uit Bremen, die bij de predikant Johannes Martinius woonde en ook diens zoon Gerhard regelmatig bijspijkerde.³⁴ Zo waren er meer.

Studenten kwamen naar Groningen als enkeling of in groepjes, maar zodra ze gearriveerd waren, zochten zij medestudenten op die uit dezelfde streek kwamen, niet alleen voor de gezelligheid, maar ook om een sociaal vangnet te creëren. Men was ver van huis en meestal ook ver van de eigen familie, zonder bescherming en connecties, en dus was het zaak in de nieuwe omgeving nieuwe 'familieleden' te zoeken. Het makkelijkst vond men die onder medestudenten uit de eigen streek en zo ontstonden de *collegia nationalia* – verenigingen van studenten uit eenzelfde gebied. Hoogleraren hadden het niet op die verenigingen begrepen. Natuurlijk begrepen zij wel dat die *collegia* in een behoefte voorzagen. Al sinds de oprichting van de universiteit in de volle Middeleeuwen zijn zulke *nationes* bekend en de hoogleraren hadden er tijdens hun eigen studie waarschijnlijk ook zelf deel van uitgemaakt. Maar de studentenverenigingen hadden de naam nogal luidruchtig en drankzuchtig te zijn en bovendien het gezag van de senaat over de studenten uit te dagen. De hoogleraren schreven zichzelf een soort vaderlijk gezag over de studenten toe, maar de studentenverenigingen, met hun ontgroeningen, eigen codes en onderlinge afspraken ondermijnden dat. In de wetten van de Groningse universiteit staat dan ook met zo veel woorden dat studenten zulke *collegia* niet mochten oprichten: 'Societates Nationales, et quae inde dependent, inter se non habent' (artikel 66). Maar dat verbod moest wel verdacht vaak herhaald worden. In 1632 besloot de senaat bij het begin van het academisch jaar een plakkaat aan te plakken om de studenten aan te sporen zich niet in te laten met die *collegia nationalia*, 'sub poena relegationis [op straffe van verwijdering van de universiteit]'. Maar in augustus en december 1634 moest dit verbod al weer herhaald worden. Op 11 juni 1635 achtte men het weer nodig en was men ook wat specifiek in dat wat er verboden werd.

Is goet gevonden dat die here Magnificus een programma sall believen an te schlaen om af te laten a comptationibus, grassationibus, provocationibus, strictionibus gladiatorum, percussionibus, pennalibus, societatibus nationalibus [drinkgelagen, straatschenderijen, provocaties, het krassen met de degens, vuistgevechten, ontgroeningen en nationale collegia].³⁵

Afb. 37 Een 'krassende' student. Gravure in: Johannes de Brune, *Emblemata of Sinne-werck* (1614, 1661).

Universiteitsbibliotheek Groningen. Het krassen met een degen over straatstenen om voorbijgangers bang te maken was officieel verboden.

En weer hielp het niet. Ook werden er preken tegen de *collegia* gehouden, vooral als het opnieuw uit de hand gelopen was.³⁶ Toch waren ze niet uit te roeien: de Groningers, de Friezen, de Oost-Friezen, de studenten uit Overijssel en Gelderland (een gebied dat doorgaans Transisalanica werd genoemd), de Hollanders en de Westfalers, ze bleven zich onderling verenigen. En als er te weinig studenten uit een bepaalde streek waren, kon men altijd nog tamelijk informele vriendenclubjes vormen, zoals in augustus 1652, toen een zevental Zwitsers bijna tegelijk naar Groningen kwam. Toen een van hen, Abraham Binderus, ziek werd en overleed, zorgden de anderen voor zijn begrafenis en een postume inschrijving in het *Album studiosorum*.³⁷

Juist omdat de *nationes* zo nadrukkelijk verboden werden, is veel over hun interne structuur en hun activiteiten onbekend gebleven; alles moest in het geheim, althans buiten het zicht van de academische autoriteiten gebeuren. Bij toeval is echter het *Album* van een *collegium* bewaard gebleven dat Groningse en Friese studenten in het midden van de zeventiende eeuw in Utrecht hebben opgericht.³⁸ In Utrecht waren de *collegia* net zo goed verboden als in Groningen. Nog in 1643 werd daartoe een plakkaat uitgevaardigd, waarschijnlijk naar aanleiding van een incident in Franeker waarbij een student omgekomen was. Niettemin richtten in 1648 negen Groningers en één Fries hun verder naamloze genootschap voor Friese en Groningse studenten op. De negen Groningers (acht uit de stad, één van buiten) hadden allen eerder in Groningen gestudeerd en de Fries kwam van Franeker. De wetten van hun gezelschap werden op 15 mei 1648 in een *Album societatis* vastgelegd en daaruit blijkt dat het bijstaan van de 'conter-

ranei' of landsmannen het belangrijkste doel was. Als een van hen ziek werd, moesten de anderen regelmatig op bezoek komen en als het kritiek werd, zouden ze bij de zieke moeten waken. Maar ook als een van de leden een disputatie hield, moesten de anderen op komen dagen – en zo vroeg mogelijk – om vanuit de zaal steun te verlenen en opponenten de mond te snoeren. Wie zich daaraan onttrok of te laat kwam (of te vroeg wegging) kreeg een boete. Bij het toetreden moest ieder zo stuiver neertellen en iets extra's betalen voor het wapen dat voor iedereen bij inschrijving werd ontworpen en dat in het album genoteerd werd. Bij toetreding hoorde het nieuwe lid ook de andere leden een inaugurele maaltijd aan te bieden (dit was een onderdeel van de ontgroening, waarover verder niets wordt gezegd). Omdat de verenigingen een slechte naam hadden, bevatten de statuten ook bepalingen tegen ruzie, dronkenschap en openbare geweldpleging. Niet onbelangrijk was dat men – als het een keer misging – het bestaan van de vereniging vooral geheim moest houden. Ook over de bestuursleden of 'rectores' bevatten de statuten bepalingen. Bestuursleden moesten met algemene stemmen worden gekozen, bleven dan twee maanden in functie en moesten bij hun aftreden rekening en verantwoording afleggen. Evenals bij veel ambachtsgilden vervulde het jongste, dat wil zeggen het laatst aangekomen lid, de *novissimus*, de functie van bode. Het genootschap kwam elke maand bij elkaar, op de Idus van de maand (dus de dertiende of vijftiende). In de negen jaar dat het genootschap bestond, traden in totaal 65 studenten uit Friesland, Groningen en Oost-Friesland toe, van wie meer dan de helft eerder in Groningen had gestudeerd. Dat betekent dat bijna alle 'Friezen' die in die tijd in Utrecht gingen studeren, lid zijn geworden. Een uitzondering was een baron van Inn und Knyphausen (ingeschreven in 1650), die zo'n netwerk niet nodig had.

Het kan ook zijn dat de andere 'Friezen' in Utrecht deze baron ook niet konden dwingen, want *collegia* oefenden nogal wat druk uit op nieuwelingen uit hun streek om toe te treden. In 1652 ontstond er in Groningen een geweldig oproer toen het *collegium nationale* van de Geldersen de student Carolus Vygh uit Nijmegen wilden dwingen lid te worden van hun genootschap.³⁹ Deze student woonde bij de hoogleraar (en rector magnificus) Maresius, die het opnam voor de weigerachtige student. De studenten namen dat niet en drongen zelfs een keer het huis van de rector binnen om Vygh te dwingen zich alsnog aan te sluiten bij hun vereniging. De rector wist ze het huis uit te werken, maar toen ze op 18 maart terugkeerden en weer bot vingen, trokken ze weg onder het uiten van nogal forse bedreigingen. Op diezelfde dag vond er elders in de stad een klop-partij plaats tussen studenten en een paar Groningse edellieden waarbij rake klappen viel. Voor zowel de studenten als de autoriteiten was de maat nu vol. Terwijl de senaat met de presiderende burgemeester overleg voerde over het herstel van de orde, namen ook de studenten maatregelen om hun belangen veilig te stellen en hun rechten te beschermen. Zij hadden er geen vertrouwen meer in dat de autoriteiten dat zouden doen. Op 19 maart 1652 kwamen de Hollandse, Gelderse, Oost-Friese en Westfaalse naties in de Martinikerk bij elkaar en beraadslaagden daar over de oprichting van één gemeenschappelijke vereniging, die een einde moest maken aan de beledigingen die de studenten keer op keer werden aangedaan. De Westfaalse studenten haakten af, maar de anderen gingen inderdaad een verbond aan en kozen de Drent Warner Emmen, uit de Gelderse natie, als voorzitter. Met de degen in de hand ging men daarop naar de herberg Sint-Jacob, waar een maaltijd werd gehouden en ieder, om beurten, onder het le-

digen van een bokaal en met de degen in de hand, zwoer de vrijheid van de studenten te zullen verdedigen. Toen de studenten 's avonds naar het huis van de rector in de Kijk in 't Jatstraat trokken, werden ze tegengehouden bij de wacht in de Corps de Garde, waarna een ware veldslag met de nachtwakers volgde. Er werden pistoolschoten gelost en er vielen gewonden. Uiteindelijk moesten de studenten wijken voor de hoofdwacht en vier van hen werden ingerekend. Hoe het afliep kan men bij Jonckbloet lezen, maar uiteindelijk keerde de rust weer in Groningen terug. Van het verbond van de naties werd echter niets meer vernomen en of de student Vygh nog toegetreden is tot de Geldere natie, in het geheim misschien, zal wel nooit opgehelderd worden.⁴⁰

Uit het feit dat er druk werd uitgeoefend om lid te worden van een *collegium* mag men niet afleiden dat de *collegia nationalia* een soort keurslijf waren. De meeste studenten zullen zich de dwang makkelijk hebben laten welgevallen, omdat er veel tegenover stond: bescherming, vriendschap, ondersteuning in moeilijke tijden en misschien zelfs wel hulp bij de studie. Hoe de studie in elkaar stak, stond immers nergens zwart op wit, dat moesten de eerstejaars altijd van ouderejaars leren. En bovendien: het was niemand verboden ook buiten de *collegia* om vriendschappen te sluiten. Ettelijke studenten legden een album amicorum aan, waarin vrienden tijdens de studie een inscriptie achterlieten (een paar dichtregels, een motto, soms een illustratie) en lang niet altijd bleven die inscripties beperkt tot de land- of streekgenoten.⁴¹ Ook hoogleraren leverden regelmatig een bijdrage en tijdens de eventuele educatiereis na afronding van de studie was er altijd nog wel ruimte voor de nieuwe vrienden die de oud-student dan maakte. Die vriendenboeken zijn er de getuigen van dat vele studenten tijdens hun studie juist hun oude banden loslieten en nieuwe, zelfgekozen banden aangingen.

HET FUNUS ALS ACADEMISCH RITUEEL

De hoogleraren beschouwden zich graag als degenen die tijdens de studie de opvoedende taak van de ouders overnamen. Daarom werden de studenten in eigen kring berecht (het *forum academicum*) en daarom verboden de hoogleraren de *collegia nationalia*. Maar uit het samenleven van hoogleraren en studenten ontstaat pas een gemeenschap als er ook gemeenschappelijke rituelen zijn waarin die verbondenheid een emotionele lading krijgt. Wetten en regels geven structuur aan de universiteit, privileges bakenen haar positie in de samenleving af, maar het zijn de rituelen die de academische gemeenschap invoelbaar maken. Nu kent de universiteit vele rituelen. Sommige staan in verband met het onderwijs, zoals de plechtigheden rond de promotie, andere markeren de intrede in het universitaire leven, zoals de ontgroening en de oratie, en weer andere bevestigen de gemeenschap van docenten en studenten, zoals de rectoraatsoverdracht. Maar geen ritueel drukte de verbondenheid binnen de academische gemeenschap in de zeventiende eeuw zo nadrukkelijk uit als het *funus academicum*, de academische rouw.

Als een student of een hoogleraar overleed, kon de universiteit de academische rouw afkondigen.⁴² De rector stelde dan – na zijn condoleances aan de weduwe of de nabestaanden te hebben overgebracht en de rouw te hebben aangeboden – een plakkaat op waarin hij kort het leven van de overledene beschreef en de begrafenis aankondigde. Dit *programma funebre*, een vel iets groter dan A4-formaat, werd in de academiepoort (ad

valvas) bevestigd en verder nog in de stad verspreid, zodat iedereen die er nog niet van gehoord had, op tijd op de begrafenis kon zijn. Op de dag van de begrafenis verzamelden docenten en studenten zich op de binnenplaats van de academie, vanwaar ze, voorafgegaan door de pedel en de rector magnificus, naar het sterfhuis van de betreurde academieburger trokken. Daar sloten ze zich aan bij de lijkstoet en liepen ze, voorafgegaan door de aanspreker, de kist, de familie en de curatoren, naar het graf, meestal in de Martini- of de Der Aa-kerk (soms in de Academiekerk). Werd de overledene buiten de stad begraven, dan trokken de hoogleraren en studenten mee tot aan de poort. Ging het om een hoogleraar, dan werd meestal enkele dagen na de begrafenis nog een dienst voor de overledene gehouden in de Academiekerk, waar een collega een lijkrede hield, een *oratio funebris* – nu met een uitvoeriger overzicht van het leven van de gestorvene. Meestal werd die lijkrede later apart uitgegeven. Eigenlijk wilden de gereformeerden na 1594 al van de lijkpredicaties af, omdat ze het houden daarvan als een paapse gewoonte zagen, maar in de praktijk bleek het ritueel niet uit te bannen.⁴³

Behalve eerbetoon aan de overledene bevatte de tekst van het *programma funebre* ook enige vertroostende woorden of een meditatie over de betekenis van de dood voor de levenden. Het oudste bewaarde programma, op 15 mei 1615 door Ubbo Emmius uitgeschreven voor burgemeester Hillebrand Rolteman, eindigt zelfs met een uitvoerige bespiegeling over de zin van de begrafenisplechtigheid voor de overlevenden:

Zij brengt ons onder ogen welk lot ons vroeger of later wacht, volkomen zeker, maar op een geheel onzeker tijdstip, zozeer dat niemand zich redelijkerwijs ook maar voor één uur of voor een korter tijdsdeel daarvoor gevrijwaard kan achten. Er kan voor de mens geen scherpe prikkel zijn om zijn leven goed en vroom te leven dan deze ernstige overdenking.⁴⁴

Doorgaans waren de meditaties korter. De beperkte ruimte dwong de opsteller vaak ook terug te grijpen op vrome formules, die misschien al eerder waren gebruikt. Maar toen rector Ravensperger in 1622 een programma moest schrijven voor de overleden burgemeester Johannes Wicheringe, die in zijn jonge jaren avontuurlijke reizen naar Moskou had ondernomen, lag het nogal voor de hand om te beginnen met een kort gedicht over het leven als een reis op weg naar een rustplaats in de hemel.⁴⁵

Opvallend aan het *funus academicum* was de ruime kring die voor dit eerbetoon in aanmerking kwam. Natuurlijk ging het meestal om hoogleraren en studenten. Dat ging zelfs zo ver dat toen in 1652 de Zwitserse student Binderus nog vóór hij zich kon inschrijven aan de pest bezweek, rector Maresius op verzoek van andere Zwitserse studenten in Groningen toch een *funus* uitschreef (en hem na afloop zelfs nog als student inschreef). Het valt te begrijpen dat de rector toen niet veel gegevens had om zijn korte necrologie op te baseren. De landgenoten van Binderus konden wel wat vertellen over de vader van de overledene, maar van zijn moeder wisten ze alleen dat ze Anna heette en al jaren dood was. Toch nam Maresius op deze manier nog graag de ongelukkige student op in de academische gemeenschap, die kennelijk ook de doden omvatte.⁴⁶ Naast de hoogleraren en studenten werd het *funus* uitgeschreven voor andere academieburgers, te weten de universiteitsdrukker en de *oeconomus* van de bourse.

Maar ook mensen die strikt genomen niet tot de academische gemeenschap behoorden, viel de eer van een universitaire aankondiging van de begrafenis te beurt. Te denken valt aan de curatoren, die toezicht hielden op de universiteit, aan de rector en de

conrectoren van de Latijnse school (de ‘voorhof’ van de universiteit), en aan buitenlandse geleerden die in Groningen overleden waren, ballingen doorgaans, die misschien het academisch onderwijs met hun privéonderricht aanvulden. Maar ook de stadhouder, de regenten en predikanten, die geen directe banden hadden met de universiteit, werden na hun dood door de universiteit geëerd. Dit als teken van het nauwe verbond tussen *academia*, *ecclesia* en *civitas* (universiteit, kerk en staat). Nog opvallender was dat zelfs de vrouwen van hoogleraren met de afkondiging van de academische rouw werden geëerd. Ongeveer 10 procent van de bewaard gebleven *programmata* is gewijd aan een vrouw of weduwe van een hoogleraar. Maria l’Hermitte, de tweede vrouw van Gomarus, werd in 1621 als eerste vrouw door rector Makdowell in een *programma funebre* herdacht. Of dat nu indirect toch een eerbetoon aan Gomarus was, of iets te maken had met de rol die zijn vrouw buiten alle officiële kanalen om in de universiteit had gespeeld, valt niet te zeggen. Zeer uitzonderlijk was in 1629 het *funus* bij het overlijden van Elisabeth, de ongetrouwde dochter van Ubbo Emmius. Waarschijnlijk viel haar die eer te beurt omdat zij haar vader tijdens zijn laatste ziekte zo goed had verzorgd.

Bij de oprichting van de Groningse universiteit was niets geregeld over het *funus academicum*. Het was een academische traditie die in 1615 zonder nadrukkelijke afspraak van elders werd overgenomen. Dat het een oude traditie was, betekende echter niet dat het *funus* geen ontwikkeling doormaakte. Het evolueerde nadrukkelijk mee met de tijd en weerspiegelde vrij nauwkeurig de veranderende verhoudingen tussen universiteit en samenleving. In de eerste helft van de zeventiende eeuw polemiseert de auteur, de rector dus, nog regelmatig tegen de remonstranten en de socinianen. In het programma voor de in 1641 overleden Gomarus noemt rector Andreae degene die Arminius in Leiden was opgevolgd, Conrad Vorstius, een ‘nog onzuiverder leraar [dan Arminius], een berucht en uitgesproken verdediger van de sociniaanse goddeloosheid’. In vergelijking daarmee stellen de negatieve uitlatingen over lutheranen, katholieken en doopsgezinden niets voor. Van de ouderling en rechter Petrus Pappus von Tratzberg, de bezorger van de werken van Gansfort, werd in 1628 enkel gezegd dat hij, die van lutherse afkomst was, ‘de dwalingen over de consubstantiatie, die hij met de moedermelk had ingedronken’, herkende voor wat ze waard waren, en had verworpen.⁴⁷ Maar tegen het eind van de eeuw verdwijnen de invectieven en de veroordelingen helemaal en treedt ook op het papier van de *programmata* de religievrede in.⁴⁸ Verder worden naarmate de eeuw vordert de vermaningen en vrome bespiegelingen in de *programmata* korter en algemener, totdat ze in de vroege achttiende eeuw helemaal verdwijnen. Opmerkelijk is tot slot dat de kring van mensen om wie gerouwd wordt rond 1700 steeds kleiner wordt. Geen regenten, echtgenotes en predikanten, zelfs geen studenten meer, alleen hoogleraren en curatoren. Kennelijk versmalde het idee van de academische gemeenschap zich meer naarmate de eeuw vorderde.

9 VAN CRISIS NAAR CRISIS (1665-1714)

Aan het begin van het academisch jaar 1663-1664 stonden hoogleraren en curatoren van de Groningse hogeschool op gepaste wijze stil bij het feit dat de universiteit haar vijftigste jaar was ingegaan. Direct na de overdracht van het rectoraat eind augustus 1663 werd op kosten van de Staten een banket aangericht waarop ongetwijfeld meer dan één heildronk werd uitgebracht op de Groningse academie.¹ Die stond er op dat moment goed voor. Het studentenaantal was voor Groningse begrippen hoog te noemen, er waren geen pijnlijke vacatures en de hoogleraren konden goed met elkaar opschieten. Ook politiek gesproken was het rustig, nu het gildeoproer was bedwongen en in de Ommelanden de factiestrijd was geluwd.

Weinig kon men bevroeden dat dit alles spoedig heel anders zou worden. Mede door omstandigheden waar de hoogleraren geen greep op hadden – oorlogen, besmettelijke ziekten, economische tegenspoed – kwam de universiteit binnen tien jaar in zwaar weer terecht. Verder ruzieden de stad en de Ommelanden weer over van alles en nog wat en werden in de universiteit de verhoudingen danig op de proef gesteld door hevige conflicten tussen bepaalde hoogleraren. Af en toe was er een lichtpuntje – een tijdelijke toename van het aantal studenten, een energieke nieuwe hoogleraar – en op wetenschappelijk terrein vielen juist in deze tijd interessante ontwikkelingen te melden, maar het slechte nieuws overheerste. De universiteit sleepte zich in de laatste decennia van de zeventiende eeuw voort van crisis naar crisis.

OORLOG!

De Republiek der Verenigde Nederlanden was een anomalie in het Europa van vorsten en prelaten.² Een klein land met een burgerregering die allerlei geloofsrichtingen tolererde, maar tegelijkertijd een wereldmacht die schepen uitzond naar alle hoeken van de wereld – zo iets paste niet in het denkraam van koningen die met absoluut gezag wensten te regeren. Dat zo'n land lang zou kunnen bestaan, geloofde ook eigenlijk niemand in Europa en het zou de natuurlijkste zaak van de wereld zijn als deze misgeboorte van de geschiedenis vroeg of laat weer zou verdwijnen of althans in rang zou worden teruggeplaatst.

Na de Vrede van Münster in 1648 was het niet meer Spanje dat de Republiek bedreigde, maar Engeland en, wat later, Frankrijk. Van 1652 tot 1654 was Engeland, dat de Republiek vooral haar handelsimperium benijdde, al met de Republiek in een oorlog verwickeld geweest, een strijd die min of meer onbeslist was geëindigd. Maar ook in het

Duitse Rijk waren er vorsten die op een kans wachtten om de Republiek een toontje lager te laten zingen. Een van hen was de bisschop van Münster, die tegelijk wereldlijk heerser was over een groot deel van Westfalen. Sinds Christoph Bernard van Galen in 1650 door het domkapittel in Münster als bisschop was gekozen, streefde hij ernaar in zijn prinsbisdom een absoluut bewind te vestigen, de invloed van de standen en de steden terug te dringen en overal het volgens de richtlijnen van het Concilie van Trente gezuiverde katholicisme door te voeren. De stad Münster verzette zich daar hevig tegen en kreeg daarbij steun van de Republiek. In Den Haag beschouwde men het westen van het Duitse Rijk als een buffer tegen eventuele aanvallen vanuit die hoek; in ettelijke steden, van Emden in het noorden tot Kleef en Rijnberk in het zuiden, lagen daarom Nederlandse garnizoenen. Maar als de druk te groot werd, waren de Staten-Generaal niet bereid tot het uiterste te gaan. Uiteindelijk liet Den Haag dan ook toe dat Van Galen Münster zijn wil oplegde.

De Nederlandse steun aan het weerspannige Münster was maar een van de grieven die de bisschop tegen de Republiek had. Er was ook nog een geschil over de Gelderse heerlijkheid Borculo en een lening die de bisschop op de graaf van Oost-Friesland wilde verhalen en waarbij hij ook weer dwarsgezet werd door de Republiek. Genoeg conflictstof dus, en toen in 1665 de Engelsen de Republiek weer de oorlog verklaarden, rook de bisschop zijn kans. Hij verbond zich in met de Engelsen en beloofde in ruil voor een flinke subsidie met een landleger een of meer havenplaatsen te bemachtigen die daarna als landingsplaats voor Engelse troepen zouden kunnen dienen.

Op 16 september 1665 viel de bisschop met een flinke troepenmacht Overijssel binnen, terwijl een ander deel van zijn toepen in het noorden via Ter Apel optrok naar Winschoten. Die plaats werd op 7 oktober ingenomen. De hoofdmacht maakte zich ondertussen meester van verschillende plaatsen in Gelderland en Overijssel en rukte vervolgens Drenthe binnen, tot voorbij Assen. De bedoeling was niet om de stad Groningen te bezetten; het ging erom Delfzijl te veroveren om daar een landing van Engelse troepen mogelijk te maken. Niettemin heerste er in de stad grote consternatie. De landsverdediging was na de Vrede van Münster nogal verwaarloosd en het was de vraag of de stad een beleg kon doorstaan. Maar het enthousiasme om de stad te verdedigen was er niet minder om. Met man en macht werden de wallen versterkt en werd het land rond de vestingwerken van obstakels vrij gemaakt. Ook de studenten leverden hun bijdrage. Hoewel leden van de academische gemeenschap geen krijgsdienst hoefden te verrichten, meldden de studenten zich massaal bij de senaat om ingezet te worden bij de verdediging van de stad. Wel wensten zij zelf hun commandanten te benoemen, en dat mocht. De leiding werd toevertrouwd aan de student Johann van Bergen uit Berlijn (kapitein), Edo van Wadwerden uit Maastricht (luitenant) en Boudewijn Tamminga uit Groningen (vaandrig). Als landspassaat (sergeant) dienden Johann Westendorp uit Hamm in Westfalen, Leonardus Petrejus uit Groningen en Johann Torman uit Berlijn.³ Er werden wapens uitgedeeld en er werd een eigen vaandel gemaakt, met het wapen van de universiteit en in gouden letters 'Deo, Patriae, Academiae'.⁴ En er kwam – dat was een voorwaarde – een door de hoogleraren opgesteld reglement waar de studenten die onder de wapenen waren zich aan dienden te houden. Streng wensten de hooggeleerden erop toe te zien dat de studenten tijdens het wachtlopen niet de mores van het soldatenvolk overnamen, maar oppassende academieburgers bleven – vergeefs natuurlijk.⁵

Alles liep met een sisser af. De troepen van de bisschop van Münster kwamen niet verder dan Zuidbroek, de Friezen sneden de aanvoerlijnen van de bisschop in Overijsel af, en omdat ook Engelse steun uitbleef, zat er voor de bisschop niets anders op dan de aftocht te blazen. Ook een naar Brabant gedirigeerde troepenmacht, die in Zeeland een landingsplaats had moeten bemachtigen, werd met Franse hulp door de troepen van de Staten-Generaal verdreven. De Fransen deden dat niet van harte, maar waren daar volgens een traktaat uit 1660 wel toe verplicht – de bisschop had verkeerd gegokt toen hij bij het begin van de oorlog op neutraliteit van de Fransen had gerekend. In april 1666 sloten de Unie en de bisschop in Keulen een vredesverdrag, terwijl een jaar later ook de Engelsen vrede sloten met de Republiek (bij dat verdrag werd Nieuw-Amsterdam geruild tegen Suriname). De oorlog had de bisschop niets opgeleverd.

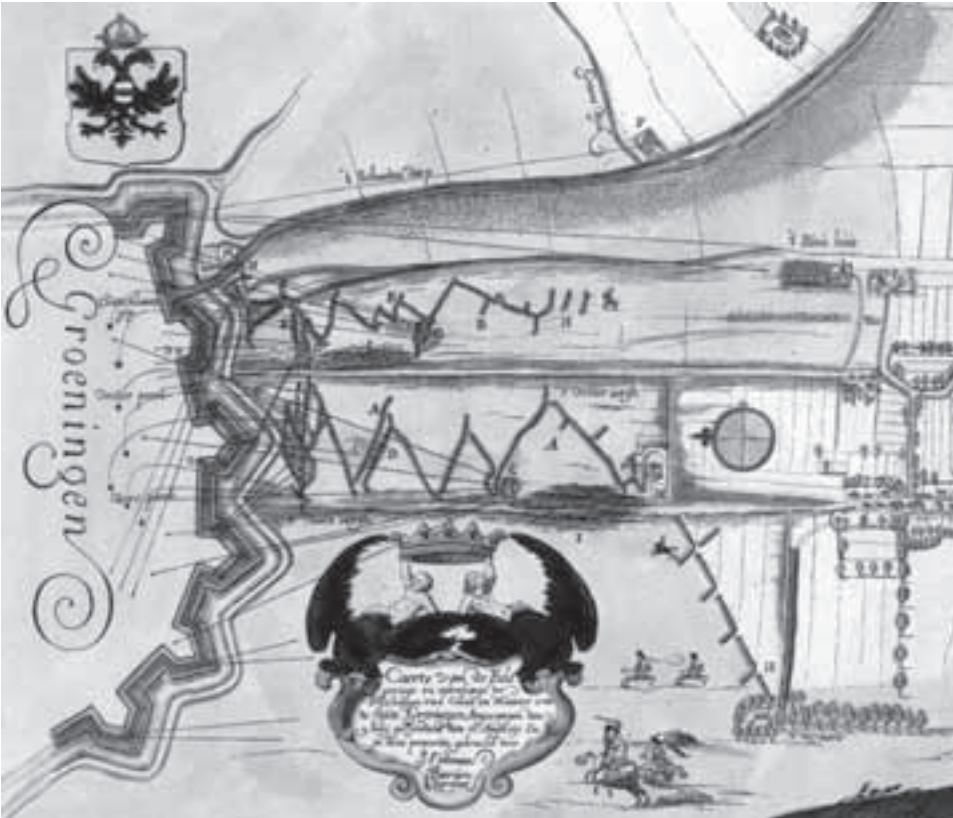
Zolang de studenten onder de wapenen waren, stonden de colleges stil. Pas op 7 december 1665 werd de studentencompagnie ontbonden en een week later werden de studenten op de area van de academie op plechtige wijze van hun plichten ontslagen. Maar met het Münsterse leger was ook de pest het land binnengekomen. In het jaar 1665-1666 maakte de ziekte in Stad en Ommelanden tal van slachtoffers. Tot hen behoorden de *oekonomus* en zijn vrouw, zodat de *burse* op 21 april 1666 voor twee maanden moest sluiten. Door de oorlog en de pest daalde ook de instroom van nieuwe studenten spectaculair. Terwijl zich in het academisch jaar 1664-1665 nog 101 studenten hadden ingeschreven, tuimelde dit aantal in 1665-1666 omlaag naar slechts 37; in september, anders altijd een drukke maand, meldde zich helemaal niemand en tot het eind van het kalenderjaar schreven zich maar tien studenten in. Ook het academisch jaar 1666-1667 zat met 74 nieuwe inschrijvingen duidelijk onder het gemiddelde van de voorgaande jaren. Pas rond 1670 keerden de inschrijvingen weer op het oude peil terug. Ten slotte had de opmars van de bisschop van Münster voor een van de hoogleraren nog een bijzondere onaangenaam staartje. Toen de bisschop naar het noorden optrok, verscheen ook een van de in 1663 verbannen voormannen van de gilden weer in het land, Gerard Udinck. Deze voormalige olderman van het kleermakersgilde, die voor de Münsterse troepen uit vluchtte om zijn Groningse bezittingen te beschermen, werd nu alsnog gevat en onmiddellijk terechtgesteld. Maar bij zijn arrestatie waren op hem ook enkele brieven van Maresius gevonden, die daarna wel enige moeite moest doen om zich vrij te pleiten van medeplichtigheid aan het oproer van destijds. Dat lukte, maar de gunst van de regenten was hij definitief kwijt.⁶

De bisschop van Münster was niet van plan zich bij zijn nederlaag neer te leggen. Hij bouwde weer een sterk leger op, bracht het graafschap Bentheim binnen zijn invloedssfeer en ging op zoek naar nieuwe bondgenoten. Hij wilde revanche voor de nederlaag die hij in 1665 had geleden. De gelegenheid daartoe kwam toen Karel II van Engeland en Lodewijk XIV van Frankrijk in 1670 een verdrag sloten – het verdrag van Dover – om samen de Republiek aan te vallen. Engeland en Frankrijk zochten voor hun plannen bondgenoten in het Duitse Rijk. Maximiliaan Hendrik, de aartsbisschop en keurvorst van Keulen, en de bisschop van Münster sloten zich graag bij het Engels-Franse verbond aan. De Keulse prelaat, die tevens prins-bisschop van Luik was, gaf de Fransen toestemming om via het prinsbisdom Luik tegen de Republiek op te trekken (zo konden de Franse troepen de Spaanse Nederlanden omzeilen en de Spanjaarden buiten de oorlog houden) en samen met de bisschop van Münster zou hij het noordoosten van

de Republiek binnenvallen – in ruil voor een flinke gebiedsuitbreiding en hoge schattingen na de te verwachten overwinning. Dat die overwinning de coalitie niet kon ontgaan, was wel duidelijk. De Republiek was in 1665 al erg kwetsbaar gebleken; verdedigingslinies die onneembaar leken, waren toen met het grootste gemak doorbroken. En ook al begonnen de heren in Den Haag in 1671, toen duidelijk werd wat hun boven het hoofd hing, versterkingen aan te brengen, tegen een gecombineerde Frans-Münsters-Keulse legermacht en een Engelse zeemacht kon zelfs de Republiek niets beginnen.

In april 1672 zette het Franse leger zich in beweging en in juni trokken de Keulse en Münsterse troepen bij Gronau de grens van Overijssel over. De Fransen stonden al snel in de Betuwe en konden elk moment naar het hart van de Republiek doorstoten. Het land was in verwarring – ‘het volk redeloos, de regering radeloos en het land redeloos’. Niets leek de vijandelijke troepen tegen te kunnen houden. Belangrijke steden in Overijssel en Gelderland vielen in handen van de bisschop en de aartsbisschop en ook de vesting Coevorden werd met betrekkelijk weinig moeite ingenomen. Hierdoor lag de weg naar Groningen open en dit keer was het nadrukkelijk wel de bedoeling die stad in te nemen. Maar in Groningen had men zich goed voorbereid. De interne tegenstellingen tussen de stad en de Ommelanden waren even opzijgezet en de Staten hadden een speciale commissie ‘tot de secrete en militaire zaken’ in het leven geroepen, die volmacht kreeg om urgente zaken direct te regelen. Omdat er op dat moment even geen stadhouder was die de troepen kon aanvoeren – Willem Frederik was in 1664 verongelukt en zijn zoon Hendrik Casimir II was minderjarig, en nog niet door de Staten als toekomstige stadhouder aangewezen – had men een ijzervreter uit Bohemen, Carl Rabenhaupt, baron van Sucha, met de verdediging van de stad en het gewest belast. De zeventigjarige Rabenhaupt, die nog onder prins Maurits in het staatse leger had gediend, pakte de verdediging van de stad grondig aan. Voorraden werden aangelegd, de wallen versterkt, het terrein voor de wallen opnieuw schootsvrij gemaakt en onder de bevolking werden wapens uitgedeeld (alleen de professoren en predikanten waren vrijgesteld van militaire taken). Grote delen van het Westerkwartier en Fivelingo (het hele gebied tussen het Damsterdiep en het Zuidlaardermeer) werden onder water gezet. Zodoende konden de vijandelijke troepen de stad alleen uit het zuiden benaderen en haar dus niet volledig afsluiten (in 1594 was dat wel gebeurd). Bevoorrading via het Reitdiep en het Damsterdiep bleef zo ook mogelijk. Het garnizoen bestond echter uit nog geen tweeduizend man, onvoldoende om de zeventien ‘dwingers’ (bastions) die de stad telde adequaat te verdedigen. Aanvoer van verse troepen van buiten was dus hard nodig. Maar de beroepssoldaten kregen ook assistentie van achttien burgervendels, vier compagnieën die waren samengesteld uit de notabelen van de stad (normaliter vrijgesteld van krijgsdienst), en vier compagnieën die waren gerekruteerd uit de gezellen en leerjongens van de gilden van de stad. En, opnieuw, een compagnie studenten.

Na een oproep van de Gedeputeerde Staten meldden zich op 17 juni ongeveer 150 studenten, met hun eigen commandanten: Wicher Wichers als kapitein, Rutger ten Berghe als luitenant en Scato Gockinga als vaandrig.⁷ Zij schaarden zich weer onder het vaandel van 1665. Wederom waren het niet alleen Groningers die zich voor deze compagnie meldden. Ook studenten uit het Duitse grensgebied, waar protestanten steeds meer verdrukt werden door de katholieke bisschop van Münster, waren van de partij. Zo telde de compagnie studenten uit Gronau, Lingen, Wesel, Düsseldorf en Gil-

Afb. 38 Het beleg van Groningen in 1672. Detail van een kaart van het beleg, getekend door de provinciale ingenieurs Johannes Feltman en Hendrik Bierum. RHC Groninger Archieven. De studentencompagnie was gelegerd tussen de Ooster- en de Herepoort, recht tegenover de loopgraven van de Münsterse troepen. Deze troepen hadden hun tenten opgeslagen tussen ten zuiden van het dorpje Helpen.

dehaus, alsmede iemand uit Pruisen. Zij zouden dienst doen op een van de risicovolste plaatsen in de verdediging van de stad, op de van struikgewas vrijgemaakte *fausse-braye* of onderwal aan de voet van de hoog uit de gracht oprijzende wal tussen Ooster- en Herepoort, recht tegenover de vijand. Net als in 1665 probeerden de hoogleraren door een uitgebreid reglement enige greep op het gedrag van de studenten te houden – en met even weinig succes. Verder werden voorzorgsmaatregelen getroffen voor het Academiegebouw en de bibliotheek. Op de area, waar geen put was, werd een ton water neergezet en in de bibliotheek fungeerden twee studenten 's nachts als brandwacht.⁸ In het Academiegebouw lag kruit opgeslagen en de Latijnse school diende als militair hospitaal.

Op 9 juli (o.s.) verschenen de Keulse en Münsterse troepen voor de wallen van de stad. De hoofdmacht streek neer bij het dorpje Helpen (Helpman) tussen Groningen en Haren, terwijl vooruitgeschoven eenheden loopgraven begonnen aan te leggen vlak bij de stad. Het was de bedoeling om de wallen kapot te schieten, de gracht te dempen en dan de stad stormenderhand in te nemen. De bisschop van Münster zette zwaar in op zijn artillerie, zijn moderne mortieren, karbouwen en ander grof geschut. Hij was een

modern man en vertrouwde op de verwoestende werking van dit wapentuig, zoals een modern leger vertrouwt op zijn luchtmacht. Verwoestend was het werk van al die kanonnen zeker: het regende vanaf 17 juli bommen en granaten, dag en nacht. Klassieke bommen, maar ook nieuwe brandbommen die de bisschop speciaal had laten ontwikkelen. Allerlei verhalen over wonderbaarlijke reddingen deden de ronde. Een granaat, vertelde een van de pamfletten, ‘quam een Candidaet, die op sijn kaemer sat te studeren [sic!], tusschen de benen door, en nam hem de stoel onder ’t lijf wech, dat hij achter over viel sonder beschaedicht te worden’.⁹

Met zijn bommen legde de bisschop een groot deel van de stad in puin, maar omdat zijn troepen, samen met die van de aartsbisschop, de stad slechts van het zuiden konden bestoken en de kanonnen niet verder reikten dan de zuidzijde van de Grote Markt, bleef het grootste deel van de stad gespaard. De burgers konden in de noordelijke wijken een goed, zij het wat benauwd heenkomen zoeken en ook het moreel werd niet aangetast. Het Academiegebouw en de bibliotheek bleven gespaard. Eén projectiel doorboorde het dak van het Academiegebouw, maar richtte verder weinig schade aan.

STUDENTENJOOLOP DE WALLEN

Rabenhaupt stond verbaasd over de moed die de Groningse burgerij toonde bij de verdediging van hun stad. Ook de kroniekschrijvers maken melding van de bijna opgewekte stemming die er onder de inwoners van de stad heerste. In de nacht van 25 op 26 juli zag een officier ongewone troepenbewegingen bij de Oosterdwinger. Hij sloeg alarm, een signaal dat meteen werd overgenomen door de op wacht staande tamboers. Onmiddellijk kwam iedereen in het geweer, als eerste wel de studenten, die in de fausse-braye hun post hadden. Men kon bijna niet wachten om de vijand te laten zien wat men waard was: ‘Hoe vrolick burgers, studenten, soldaten nae de wallen liepen, hoe welgemoet de vrouwens haer mans een afscheit-soentjen gaeven, en hoe sy die tot couragie vermaenden, is niet te zeggen!’ aldus de schrijver van het *Wytlopiger Journael*. Sommige vrouwen gingen mee de wallen op om de mannen kruut en kogels aan te geven, anderen liepen op straat en zongen luidkeels psalm 68: ‘De Heer zal opstaan tot den strijd / Hij zal zijn haters wijd en zijd / verjaagd, verstrooid, doen zuchten.’ Men vond het bijna jammer dat het loos alarm bleek te zijn.

Op de fausse-braye, dicht bij de vijand, hadden de studenten zo hun eigen manier om bisschop Van Galen te bestrijden, wiens troepen recht tegenover hen lagen. ’s Nachts zongen zij hun studentenliederen, zo hard ze konden, met de bedoeling dat de Münsterse het in hun kamp ook konden horen. Toen een van de studenten in de borst was getroffen (hij overleefde het), zongen zijn kameraden ononderbroken het uitdagende lied ‘Nachtgealtjen’, opdat de overzijde niet zou merken dat ze een keer raak geschoten hadden. En als Van Galen in de buurt was, werden hem van de overzijde van de gracht de fraaiste ‘eretitels’ toegeroepen, de ene nog grievender dan de andere. Het leek meer een studentenjool dan een krijgstoneel, maar het hield de moed erin.¹⁰

Afb. 39 Zilveren erепенning uitgereikt aan de studenten die geholpen hadden bij de verdediging van de stad Groningen in 1672. Universiteitsmuseum Groningen.

De studenten weerden zich als de besten, en soms op geheel eigen wijze. Maar ook de andere verdedigers gaven geen krimp en Van Galen, ‘de bandiet uit Münster’, zoals Maresius hem noemde,¹¹ moet steeds wanhopiger zijn geworden omdat de stad zich maar niet gewonnen wilde geven. Van tevoren hadden de bisschoppen op steun uit de stad gerekend, van ontevreden katholieken of leden van de gilden, maar deze hielden zich muistil. Dat het stadsbestuur aan het begin van het beleg een exempel had gesteld door de meier van de kloostergoederen bij Heiligerlee, die het alvast op een akkoordje had gegooid met de bisschop, samen met een onbetrouwbare poortwachter van de Steentilpoort op de Grote Markt te laten onthoofden, droeg daar zeker aan bij. Ondertussen slonk het leger van de bisschoppen met de dag. Terwijl de verdedigers weinig verliezen leden – honderd dodelijke slachtoffers, onder wie zo’n vijftien soldaten, maar geen studenten – drosten in het vijandelijke kamp de soldaten bij bosjes. Zij die bleven, werden niet zelden het slachtoffer van besmettelijke ziekten. Het eens zo imposante leger smolt langzaam weg. Ook de tegenvallende resultaten van het Franse leger, dat de Hollandse Waterlinie niet over wist te steken, en van de Engelse vloot, die de Nederlandse scheepsmacht onder bevel van Michiel Adriaenszoon de Ruyter niet op de knieën kon krijgen, moeten Van Galen en zijn Keulse collega mismoedig hebben gestemd.

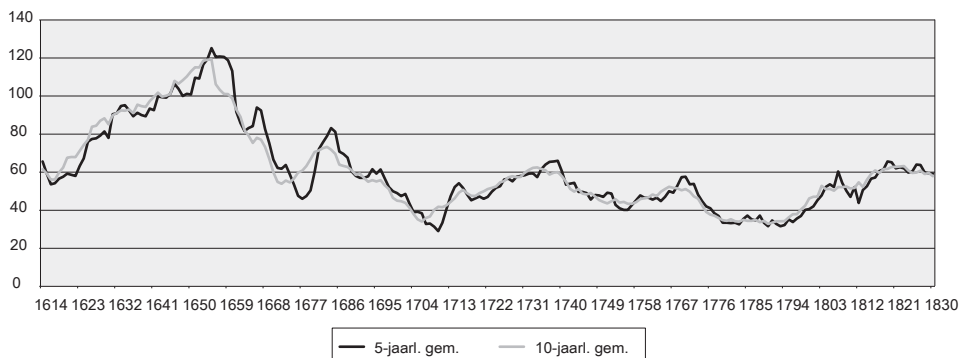
In Holland had zich ondertussen een niet zachtzinnige wisseling van de wacht voorgedaan. In juli moest raadpensionaris Johan de Witt toelaten dat de zoon van Willem II verheven werd tot stadhouder van Holland en Zeeland en kapitein-generaal van de Unie, en onder de bezielende leiding van de jonge Willem III slaagden de staatse troepen erin de opmars van de Fransen tot staan te brengen. Dat daarop Johan de Witt met zijn broer Cornelis op beestachtige wijze door het gepeupel van Den Haag vermoord werd, op 20 augustus 1672 (n.s.!), was op dat moment slechts een incident van ondergeschikt belang. Een tegenslag voor de bisschoppen van Keulen en vooral Münster was verder dat de keurvorst van Brandenburg, die door dynastieke banden aan de Oranjes was gelieerd en die sinds 1648 over enkele vorstendommen ten oosten en zuiden van Münster regeerde, zich leek op te maken metterdaad de kant van de Republiek te kie-

zen en de bisschop in de rug aan te vallen. Er zat voor hem (en voor de aartsbisschop) niets anders op dan het beleg af te breken. Halverwege augustus begonnen de Münstertse en Keulse troepen zich terug te trekken en op 17 augustus (o.s.) werd officieel vastgesteld dat het beleg ten einde was. Daarmee was de oorlog natuurlijk nog niet gewonnen. Het duurde nog vele maanden voordat de vijand uit alle belangrijke vestingen verdreven was. Coevorden werd pas eind december 1672 heroverd en daarna moesten de belangrijke Ommerschans en heel Overijssel nog bevrijd worden. Maar de bisschop en de aartsbisschop streden een verloren strijd en bij de Vrede van Keulen in april 1674 moesten zij alle veroveringen en aanspraken op gebied van de Republiek opgeven. In datzelfde jaar sloot ook Engeland vrede met de Republiek en vier jaar later erkende ook Lodewijk XIV bij de Vrede van Nijmegen dat de aanslag op de Republiek mislukt was. De Republiek was door het oog van de naald gekropen – en zo ook Groningen.¹²

Voor de universiteit waren de gevolgen van de strijd dramatisch. Al voor het beleg had een onbekend aantal studenten de stad verlaten en het was nog maar de vraag of ze weer terug zouden keren.¹³ De gebouwen en collecties mochten dan geen noemenswaardige schade hebben opgelopen, het onderwijs lag lange tijd stil en de lessen konden na de opheffing van het beleg ook niet zomaar worden hervat.¹⁴ De studenten bleven onder de wapenen totdat ze de zilveren erepenning hadden gekregen die hun was toegezegd voor betoonde moed. Dit gebeurde pas op 8 november. De hoogleraar welsprekendheid en geschiedenis Mensinga hield bij die gelegenheid een plechtige rede en op de area kregen de trotse studenten een voor een de beloofde penning uitgereikt. De compagnie was daarmee ontbonden. Maar de animo om in Groningen te gaan studeren was sterk teruggelopen.¹⁵ Had rector magnificus Eyssonius in 1670-1671 nog 86 studenten kunnen inschrijven, het jaar daarop kwam Johannes Bertling niet verder dan 66. Vooral in het voorjaar van 1672 kwamen maar weinig studenten naar Groningen. En in het oorlogsjaar 1672-1673 kon de rector – eerst Maresius en na zijn dood op 18 mei 1673 zijn voorganger en nu plaatsvervanger Bertling – slechts 43 studenten verwelkomen. Door de verwoestingen in de stad was het moeilijker geworden – en duurder – om een kamer te vinden en natuurlijk was het sowieso niet aantrekkelijk om in een deels desolate stad te studeren.

Maar er was meer aan de hand. De aantallen nieuwe studenten bleven dalen, ook toen

GRAFIEK 1 HET VERLOOP VAN HET AANTAL INSCHRIJVINGEN IN GRONINGEN TUSSEN 1614 EN 1830

het herstel van de materiële schade al flink op gang was gekomen. In 1679-1680 schreven zich maar 36 nieuwe studenten in en een jaar later zelfs nog minder. Dit zou gedurende de rest van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw het patroon worden: een over het algemeen dalende lijn in het aantal nieuwe inschrijvingen, met af en toe een onverwachte uitschieter naar boven. Lag in de jaren voor 1665 het gemiddelde aantal inschrijvingen per jaar nog boven de 100, in de jaren zeventig fluctueerde dit tussen iets boven de 100 tot onder de 40, in de jaren tachtig lag het gemiddelde rond de 60, in het volgende decennium rond de 55 en in het eerste decennium van de achttiende eeuw nog net boven de 30. In de jaren daarna zakte dat zelfs onder de 30 (zie grafiek 1). De vijandelijke invallen in 1665 en 1672 kunnen die structurele daling van de instroom niet afdoende verklaren.

HET ODIUM THEOLOGICUM

Toen Maresius in het najaar van 1672 zijn colleges hervatte, hield hij een rede die nogal somber gestemd was. De titel van de Nederlandse vertaling die het jaar daarop verscheen, geeft de stemming goed weer:

Een kort en Merck-weerdigh Tractaet, van den bedroefden toestant der H. Theologie in ons Vereenight Nederlandt, en bequaem middel tot herstel des selfs, ter neder gestelt, en uytgegeven na de belegeringe van Groeningen van den Hoogh-geleerden Heer Samuel Maresius, seer dienstigh, om in dezen droeven tijdt van so veel inkruypende, en ingekropen, soo Cartesiaensche, Coccejaensche, als andere Nieuwigheden, van alle liefhebbers der waerheydt te worden behertight, en in 't bysonder, om de Dienaren van Godt Woordt op te wecken, om met allen ernst en yver daer tegen te waecken.¹⁶

Dat de toestand van de vaderlandse theologie op dat moment niet al te best was, zullen weinigen ontkend hebben. De kerk werd in deze jaren verscheurd door een conflict tussen de theologen uit de school van Voetius, die streng orthodox waren en nogal precies in het naleven van de bijbelse voorschriften, en de school van Johannes Coccejus, hoogleraar theologie in Leiden, die over heel veel zaken minder rigide dacht en een geheel nieuw theologisch stelsel had ontwikkeld.¹⁷ Coccejus onderscheidde in de bijbelse en kerkgeschiedenis een reeks van verbonden die God met de mens had gesloten. Deze verbonden verschilden onderling wel van elkaar, maar vormden, indien op een rij gezet, toch een doorlopende ontwikkeling waarin God het heil aan de mens openbaarde. Dit tamelijk abstracte, historiserende uitgangspunt had soms heel concrete en praktische consequenties. Vooral de letterlijke lezing van het Oude en Nieuwe Testament was in de verbondstheologie van Coccejus niet meer zo vanzelfsprekend. Het vierde gebod, over het naleven van de sabbat, had volgens Coccejus voor de christenen bijvoorbeeld niet de kracht van wet die de voetianen eraan toeschreven. Dit gebod maakte deel uit van het verbond met de joden, en christenen, voor wie de sabbat op zondag viel, hoefden dat gebod dus niet tot in de kleinste details op te volgen. Het gebod was voor de christen niet meer dan een voorafschaduwing van de rust die hij ooit zal vinden in Christus. Over deze kwestie werd in de Nederlandse kerk heftig gestreden; soms leek het wel of de tijd van de arminianen en gomaristen was teruggekeerd.

Dit was ook de tijd dat de radicale cartesianen en aanhangers van de joodse filosoof

Benedictus de Spinoza van zich lieten horen. Lodewijk Meyer, een van Spinoza's adepten, publiceerde al in 1666 zijn *Philosophiae S. Scripturae Interpres* (een jaar later verschenen als *De philosophie d'uytleghster der H. schrifture*), waarin hij de rationele filosofie van Descartes en Spinoza naar voren schoof als norm voor de interpretatie van de Bijbel. En de grote filosoof zelf publiceerde in 1670 zijn geruchtmakende *Tractatus theologico-politicus*, waarin hij betoogde dat de predikanten elke bemoeienis met het politieke leven verboden moest worden, wat hij mede baseerde op een nogal fundamentele bijbelkritiek. Maresius had dus gelijk dat de kerk in een droevige toestand verkeerde. Maar niet iedereen was het met hem eens dat dat alleen maar kwam door het optreden van cartesianen, coccejansen en andere nieuwlichters. Ook de orthodoxe theologen, met hun eeuwige geruzie, viel het een en ander te verwijten, zeker in Groningen.

Debatten tussen hoogleraren, ook al worden ze op het scherp van de snede uitgevochten, zijn op zichzelf niet erg. Dat uit de botsing der meningen de waarheid tevoorschijn komt, was ook in de zeventiende eeuw bekend; dat idee vormde zelfs de rechtvaardiging voor het hele onderwijssysteem met zijn disputaties en dissertaties. 'Disputando veritas reperitur', vond Maresius: door te disputeren wordt de waarheid gevonden.¹⁸ Debat hoort dus bij wetenschap. Maar het kan ook te erg worden en dat is precies wat er in Groningen gebeurde, vooral onder theologen, die behept waren met een merkwaardige ziekte die te boek staat als het 'odium theologicum', theologisch geïnspireerde haat.

Groningen had op het vlak van professorale tweedracht al het nodig meegemaakt. Men was rond 1665 nog niet vergeten welke taferelen zich in de jaren veertig rond de filosoof Schoock hadden afgespeeld. Met zijn aanval op Descartes in 1643 had hij zich behoorlijk in de vingers gesneden en zijn latere vechtpartijen met studenten waren hem meer dan eens op een berisping komen te staan. Door zijn manifeste drankzucht was hij ook niet te handhaven geweest als toezichthouder op de bourse, een ambt dat men hem in 1658 nog had toevertrouwd.¹⁹ Maar Schoock was rond 1670 niet meer van de partij. Sinds augustus 1665 was hij uit Groningen verdwenen, op de vlucht voor schuldeisers, dacht men, en in juli 1666 liet hij weten dat hij niet meer terug zou komen. Hij was vertrokken naar Frankfurt aan de Oder, waar zijn zoon Isaac, die op 30 mei 1665 nog bij hem in Groningen in de filosofie gepromoveerd was, hoogleraar ethiek was geworden. Schoock sr. werd er hoogleraar geschiedenis, en historieschrijver van de keurvorst van Brandenburg. Hij overleed in 1669.

Het gedoe rond Schoock was nog niets vergeleken met de niet-aflatende stroom polemieken waar Maresius in verwickeld was. In zijn geval was het niet zijn gedrag dat tot ruzie leidde, maar zijn nogal precieze opvattingen over wat theologisch wel en niet door de beugel kon. Aanvankelijk waren het vooral conflicten met theologen elders: Voetius in Utrecht en Coccejus in Leiden. De controverse met Voetius dateerde uit de late jaren dertig, die met Coccejus begon in 1663 met een aantal disputaties over diens opvattingen over de joodse religie uit de tijd van het Oude Testament.²⁰ Maar in de late jaren zestig begon Maresius zijn pijlen ook te richten op zijn naaste collega in Groningen, Jacob Alting. Wederom werd dit een tamelijk onverkwikkelijk gevecht – 'pennensrijd' is een te lief woord – waar de Groningse universiteit behoorlijk last van kreeg. De strijd tussen Maresius en Alting was de Groningse variant van de in de hele Republiek uitgevochten strijd tussen hen die onverkort vasthielden aan de traditionele lezing van de Bijbel, en de voorstanders van vrij bijbelonderzoek.²¹

Afb. 40 Jacob Alting. Gravure uit Effigies et vitae (Groningen 1654). Universiteitsbibliotheek Groningen.

Jacob Alting was de zoon van de hoogleraar theologie Hendrik Alting. Hij kreeg zijn opleiding in Groningen en Leiden en verbleef daarna een tijdlang in Engeland, waar hij Oosterse talen studeerde, maar ook de wijding tot priester in de anglicaanse kerk onderging. In 1642 kreeg Alting echter een benoeming in Groningen als hoogleraar Hebreeuws, als opvolger (voor dat vak) van de overleden Gomarus. De kerk had in deze tijd eindelijk erkend dat de kennis van de grondtalen van het Oude en Nieuwe Testament meer nadruk verdiende in de opleiding tot predikant. Kennis van de taal van het Oude Testament werd belangrijk gevonden voor de exegese van de Bijbel, voor de verdediging van het christelijk geloof in zijn gereformeerde gedaante – en voor de bekering van de joden, die in de zeventiende eeuw allerwegen verwacht werd. Alle reden dus om ook in Groningen een aparte hoogleraar Hebreeuws te benoemen, in de filosofische faculteit. Tegelijk was Maresius aangetrokken om het theologisch onderwijs van Gomarus over te nemen. Beide nieuwe hoogleraren spraken op dezelfde dag hun oratie uit en

niets leek een vruchtbare samenwerking in de weg te staan. Ook als predikant werden zij directe collega's: Alting werd in 1647 academiepredikant en preekte wekelijks in het Nederlands en soms in het Duits in de Academiekerk, Maresius preekte regelmatig in het Frans in dezelfde kerk en werd in 1652 ook officieel Waals predikant. In deze tijd is er van enige wrijving tussen beiden geen sprake.

Dat werd anders toen Widmarius, de tweede hoogleraar theologie, in de loop van de jaren zestig begon te kwakkelen en zijn colleges niet meer naar behoren kon geven. Samen met Maresius vroeg Widmarius daarom in 1666 aan curatoren om Alting ook een benoeming te geven in de theologische faculteit, teneinde Widmarius te ontlasten. Maresius wist dat Alting op sommige punten met hem van mening verschilde. Zo was daar de sabbatskwestie, waarover Alting eigenlijk net zo dacht als Coccejus. Maar dit verschil van mening leek Maresius van ondergeschikt belang; hij had in ieder geval liever dat Alting de faculteit kwam versterken dan een andere kandidaat, Johannes Bertling, hoogleraar filosofie en theologie in Herborn.²² Deze was namelijk in Utrecht bij Voetius in de leer geweest en dat was geen aanbeveling. De Staten gingen akkoord en na een snelle promotie in de theologie, op 2 mei 1667, kon Alting in juni met zijn theologisch onderwijs beginnen. Bertling werd intussen tevredengesteld met filosofie en wiskunde (en toen voor dat laatste vak vrijwel geen studenten bleken te bestaan, zelfs ontheven van de verplichting dat vak te doceren).

Al snel moet Maresius de komst van Alting hevig betreurd hebben, want de verschillen tussen hem en Alting waren toch groter dan hij had gedacht. Zo was daar de kwestie van de belijdenisgeschriften, die elke hoogleraar bij zijn ambtsaanvaarding moest ondertekenen. De nieuwe hoogleraar theologie hield minder strikt vast aan die geschriften, die zijns inziens toch maar het werk van mensen waren, dan Maresius. Alting verklaarde die geschriften te onderschrijven 'soo hy die verstaet', dat wil zeggen niet omdat, maar slechts voor zover ze overeenkwamen met de bijbelse waarheid – een heel belangrijk voorbehoud.²³ Verder bepleitte hij vrij bijbelonderzoek, onbelast door de traditie van de scholastiek, of die nu van katholieke of gereformeerde huize was. Bij zijn promotie in de theologie hield hij een redevoering waarin hij verklaarde dat hij alleen de Bijbel als autoriteit erkende en het gezag van de Bijbel verre verkoos boven het gezag van mensen. Hij stond daardoor, zo vreesde Maresius, open voor allerlei onbekoonde nieuwe ideeën, precies datgene wat de gereformeerde kerk niet kon gebruiken. Hij vermoedde zelfs dat Alting in het geheim een aanhanger was Coccejus (wat niet zo was). Bij allerlei gelegenheden begon Maresius nu kritiek te leveren op zijn collega. In de lijkrede op Widmarius, op 31 maart 1668, vergeleek hij Alting in ongunstige zin met zijn vader en voer hij heftig uit tegen die theologen (hij noemde geen namen, maar iedereen wist om wie het ging) die het gebruik van 'termini technologici', wetenschappelijk jargon dus, afkeurden.²⁴ Het was duidelijk: Maresius was op oorlogspad.

Nu was Maresius altijd al op oorlogspad geweest. In juni en juli 1667 had hij bijvoorbeeld een aantal disputaties laten houden tegen Meyers *Philosophiae S. Scripturae interpretis*, een volgens Maresius godslasterlijke boek.²⁵ Dat radicale cartesianen deze weg opgingen, dwong hem nog eens goed na te denken over zijn welwillende houding tegenover de filosofie van Descartes, en het zou niet lang meer duren voordat Maresius, zij aan zij met Voetius, de cartesianen ging bestrijden. Een ander mikpunt van zijn kritiek werd Comenius, die hij niet om diens rationalisme, maar juist om diens chiliasme aanviel.

K1 Middeleeuws Groningen. Plattegrond van de stad Groningen door Jacob van Deventer, 1565 (detail). RHC Groninger Archieven. Rechtsboven de Martinikerk en daarachter de Sint-Walburgkerk (de kerk van de bisschop van Utrecht, afgebroken in 1627). Linksonder de Der Aa-kerk en daarboven de kerk van het Minderbroedersklooster. Daarachter weer de kapel van het Vrouw Sywenconvent. De Zwanestaat die de Grote Markt met de Oude Kijk in 't Jarstraat verbindt is nog niet aangelegd. Dat gebeurde pas in 1611.

K2 Volker Coiter, een van de beroemdste leerlingen van Praedinius. Portret door Nicolas Juvenel of de omgeving van Nicolaus Neufchatel, ca. 1575. Gemälde- und Skulpturensammlung, Museen der Stadt Nürnberg.

K3 Ubbo Emmius. Hoogleraarsportret door onbekende schilder, 1618. Universiteitsmuseum Groningen.

K4 Burgemeester Joachim Alting. Portret door onbekende schilder, ca. 1620. Universiteitsmuseum Groningen. Alting was lid van de commissie van acht man die de oprichting van de universiteit voorbereidde. Hij was ook betrokken bij de uitgave van de verzamelde werken van Wessel Gansfort.

K5 De eerste hoogleraren van de Groningse universiteit. Gedenkraam in het trappenhuis van het Academiegebouw, naar ontwerp van Rudolf en Otto Linnemann (1909). In het centrum staat Ubbo Emmius.

K6 Nicolaas Mulerius. Hoogleraarsportret door onbekende kunstenaar, 1618. Universiteitsmuseum Groningen. Hoewel Mulerius primair hoogleraar geneeskunde was, liet hij zich afbeelden met attributen die naar zijn werk als astronoom verwijzen. Kort voor dit portret geschilderd werd, was van hem de derde, verbeterde editie van Copernicus' *De revolutionibus orbium coelestium* verschenen.

K7 Plattegrond van Groningen, door Joan Blaeu, 1635-1645. Reproductie, RHC Groninger Archieven. Duidelijk zichtbaar is de expansie die de stad in de eerste decennia van de zeventiende eeuw onderging.

K8 Marten de Vos, *Allegorie op de zeven vrije kunsten*, 1590. Particuliere collectie. Collectie RKD/IB, Den Haag. In de Nederlandse universiteit lag een zwaar accent op de vakken die werden gedoceerd in de propedeutische faculteit, ook wel de faculteit der vrije kunsten (*artes liberales*) genoemd. Wie in die faculteit promoveerde, was *Magister Artium Liberalium*.

K9 Samuel Maresius, portret toegeschreven aan Pieter Hermansz Verelst, 1670. Hermitage Museum, St. Petersburg. Maresius (1599-1673) was, zoals uit dit portret wel blijkt, klein van stuk en gold als impulsief en militant. Hij is afgebeeld met zijn een van zijn belangrijkste werken, *La Sainte Bible française, qui contient le Vieux et le Nouveau Testament*, in 1669 uitgekomen bij de Leidse firma Elzevier. Aan deze uitgave werkte ook zijn zoon Henry mee.

K10 De bloeiende aloë americana. Uit: Abraham Munting, *De waare oeffening* (Amsterdam 1672) 244. Universiteitsbibliotheek Groningen. De aloë americana is eigenlijk een agave en bloeit, net als andere agaves, maar heel zelden. Als de plant dan toch, heel plotseling, tot bloei komt, is dat altijd een grote bezienswaardigheid. Abraham Munting wanhoopte lang of de agave in de Groningse hortus wel tot bloei zou komen. Wel zag hij in 1668 een bloeiend exemplaar in de hortus van de hertog van Holstein-Gottorp in de stad Schleswig en bij gebrek aan beter nam hij daarom in *De waare oeffening* maar een tekening van deze plant op. In 1673, een jaar later dus, maakte hij echter alsnog mee dat de Groningse agave tot bloei kwam! Zie: Vanderjagt, 'Des Werrelds Tuin', 23-24.

K11 Album amicorum van Peter Baumann, 1644-1648. Universiteitsbibliotheek Groningen. De Duitser Peter Baumann, afkomstig uit het graafschap Moers (Nederrijn), studeerde tussen 1644 en 1648 theologie in Groningen, na enige basiskennis in Bremen te hebben opgedaan. Tijdens zijn verblijf in Groningen legde hij een soms fraai geïllustreerd album amicorum aan, in het gebruikelijke oblong formaat (10 x 16 cm). Verreweg de meeste inscripties zijn afkomstig van medestudenten uit Duitsland. Zo behoort de hier afgebeelde allegorische tekening van bijen en bijenkorven in het veld bij de inscriptie van de Oostfriese student theologie Udo Bulcus (of Bulens) Veenhuysen, gedateerd 10/20 juni 1647. Daarnaast hebben acht hoogleraren een korte bijdrage geleverd, niet alleen de drie hoogleraren theologie, maar ook de hoogleraar Oosterse talen Alting, de graecus Andreae en de medicus Deusing. Opvallend is dat van de vijftig medestudenten die een inscriptie leverden er twintig niet in het Album studiosorum terug te vinden zijn (zoals Veenhuysen). Als dat een normale verhouding zou zijn (twee op de vijf niet ingeschreven), zou dat betekenen dat in het midden van de zeventiende eeuw niet tussen de 250 en 300 studenten in Groningen rondliepen (zoals men op basis van het Album studiosorum aanneemt), maar eerder 400 of zelfs meer. Zie G.C. Huisman en Franck Smit, 'Studeren over de grens: het album amicorum van Peter Baumann', *Stad en Lande* 8 (1996), nr. 4, p. 2-5. Een bijzonderheid is nog dat Baumann, die na zijn studie predikant werd in Friemersheim (nu deel van Duisburg in het graafschap Moers), bijhield wat er later van zijn vrienden is geworden. Zo noteerde hij dat Christiaan Alting uit Heidelberg op 18 juni 1647 (o.s.) was verdrongen in de buurt van Utrecht ('aqua submersus obiit prope Ultrajectum ad Rhenum') en dat Henricus van Brugh, ook uit Moers, in 1651 door zijn huisbaas in Keulen met het zwaard was doorstoken ('ab hospite gladio perfossus').

K12 Antonius Driessen, hoogleraar theologie te Groningen. Portret door onbekende kunstenaar. Senaatskamer, Academiegebouw te Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen.

K13 Cornelis Troost, *De wiskunstenaars of 't gevluchte juffertje*, 1741. Mauritshuis, Den Haag. Op deze pastel is een scène weergegeven uit het blijspel *De wiskunstenaars* uit 1715. De 'geleerde' Raasbollius (rechtsvoor) verdedigt de stelling dat de zon en de maan beide om de aarde draaien, terwijl Urinaal (in het midden) de copernicaanse stelling verkondigt dat de maan om de aarde en de aarde om de zon draait (de wijnsles op de grond stelt de aarde voor, de kaas de maan en de schaal met eten de zon). De strijd tussen copernicanen en de aanhangers van Ptolemaeus was rond deze tijd wel in het voordeel van de copernicanen beslist; alleen in Groningen was in de jaren 1730 nog een korte opleving ervan te bespeuren.

K14 Enkelvoudige luchtpomp naar ontwerp van Jan van Musschenbroek. Museum Boerhaave (bruikleen van Universiteitsmuseum Groningen).

K15 Prinses Anna van Hannover, gemalin en later weduwe van erfstadhouder Willem IV. Portret toegeschreven aan Johann Valentin Tischbein, 1753. Rijksmuseum Amsterdam. Na de dood van haar echtgenoot in 1751 nam de prinses enige jaren zijn taken als curator primarius en rector magnificentissimus in Groningen waar.

K16 Petrus Camper, hoogleraar geneeskunde in Groningen. Portret van Johann Friedrich August Tischbein, 1788. Universiteitsmuseum Groningen.

Het chiliasme (de overtuiging van de spoedige komst van het duizendjarige rijk) maakte in deze tijd veel opgang en Maresius vond het tijd daartegen een dam op te werpen. Al in de jaren vijftig had hij zich in brieven geërgerd getoond over Comenius' positieve houding tegenover allerlei eigentijdse profeten, maar in de jaren zestig trad Maresius ook in het openbaar in het strijdperk tegen de chiliasten. Op 26 juni 1668 hield hij enige disputaties tegen de chiliast Jean de Labadie (een 'homo pestilentissimus') en in februari 1669 keerde hij zich tegen Comenius. Alting, die het in Groningen tijdens Maresius' disputatie al voor de chiliasten had opgenomen, stuurde Comenius die disputaties toe, vergezeld van een weerwoord van zijn hand, en Comenius reageerde met de publicatie van een traktaat *De zelo sine scientia et charitate*, dat door weer een andere chiliast, Serrarius, vertaald werd als *Over den ijver zonder wetenschap en liefde*. Op minzame, maar misschien net iets te minzame toon bood Comenius Maresius dit traktaat aan als een broederlijke aansporing om hatelijkheden achterwege te laten ('pro minuendis odiis'). Maresius antwoordde met een ware scheldkanonnade, *Antirrheticus*, waarin hij Comenius wegzette als een fanaticus en een geestdrijver. Ook Coccejus kreeg weer een veeg uit de pan: hij zou een voorstander zijn van dezelfde kwalijke 'libertas philosophandi' waar Vorstius zich indertijd op had beroepen.²⁶ De woede was daarom ook zo groot omdat Maresius vermoedde dat Alting achter de schrijverij van Comenius zat en in brieven noemde hij zijn *collega proximus* dan ook een 'imbellis propugnator chiliastici delirii', een laffe verdediger van de waandenkbeelden van de chiliasten. Alting kon alleen maar verzuchten: 'Zoals hij eerst Coccejus aanpakte, zo pakt hij nu de goede Comenius aan.'²⁷

De publicatie van Altings boek over de sabbatskwestie (*Sabbatum mere Evangelicum Ecclesiae utriusque Testamenti proprium*) had in 1668 inmiddels geleid tot de eerste directe confrontatie met Maresius. Het was een oude kwestie, die in 1656 was opgerakeld door de Leidse hoogleraar Johannes Hoornbeeck, die opkwam tegen wat hij beschouwde als de profanatie van de dag des Heren. Hij riep op tot een strikte naleving van de zondagsheliging. Alting had een ruimer en milder standpunt. Net als Coccejus (wiens leer hij dus niet in alle opzichten navolgde) beschouwde hij het vierde gebod als een onderdeel van het oude verbond, dat door het nieuwe opgeheven was. Dat nu was tegen het zin van Maresius, die ondanks zijn conflict met Voetius, toch eerder een dogmaticus was die de traditie van de gereformeerde belijdenisgeschriften tot in alle details in ere wilde houden. Maar achter de haarkloverijen over de interpretatie van het vierde gebod school een dieperliggend conflict tussen een zo veel mogelijk letterlijke lezing van de Heilige Schrift en een meer historiserende benadering, die volgens de tegenstanders de rede boven de openbaring plaatste en daarmee de deur openzette naar subjectieve, ketterse ideeën. Hoe dan ook, na de zomer van 1668, juist toen Alting voor de derde keer rector magnificus was geworden, leverde Maresius in disputatie na disputatie felle kritiek op diens standpunt inzake de sabbat. Daarmee was een definitief einde gekomen aan hun samenwerking. De acta van de faculteit werden vanaf oktober dat jaar niet meer bijgehouden, er werden geen facultaire getuigschriften meer afgegeven en er werden geen gemeenschappelijke examens meer afgenomen. De studenten praatten over niets anders.

In oktober 1668 ging ook de Provinciale Synode zich ermee bemoeien. Tijdens de openbare veiling van de boeken van Widmarius, die op 12 en 13 oktober in een van de gehoorzalen van het Academiegebouw was gehouden, hadden enkele deputaten ge-

hoord hoe hoog de emoties opliepen, en zij stelden daarop pogingen in het werk om de beide kemphanen met elkaar te verzoenen. Die poging faalde, zoals ook een poging van de curatoren om de vrede te herstellen op niets uitliep. Maresius bleef erop hameren dat Alting 'nieuwigheden leerde, die in dese Academia ongehoort waeren', en hij verwees daarbij naar Altings opvattingen over de sabbat, de komst van het duizendjarige rijk, het lijden van Christus, de waarde van de kanttekeningen bij de bijbelvertaling, de symboliek van de regenboog enzovoorts. Op 3 november diende hij bij curatoren een lijst van 31 punten in waarop Alting volgens hem onrechtzinnig was. Alting was niet onder de indruk. Maresius zocht gewoon ruzie, zei hij, vooral met degenen die 'het met de Schriften hielden ende sijn Scholastijke Theologie niet en wilden volgen'.²⁸ Hij vond zich niet minder rechtzinnig dan zijn collega en diende een tegenklacht in. Maresius wilde daarop de zaak voorleggen aan de kerkenraad en de provinciale synode, Alting was daar weer tegen en zag liever dat curatoren en zo nodig de Staten ingrepen. Dat Maresius vooral een kerkelijke beslissing wilde forceren, is wel begrijpelijk, want sinds het gildenoproer van 1662 en vooral door de affaire met de brieven die in 1665 op de verbannen gildeleider Udinck waren gevonden, stond hij niet meer zo in de gunst bij de regenten en zocht hij zijn heil bij de kerk. Alting daarentegen beschouwde het geschil als een zuiver academische kwestie en zette zijn kaarten liever op het wereldlijk bestuur. Dat een neef van hem, Menso Alting, burgemeester van Groningen was, speelde daarbij vanzelfsprekend ook mee.

Toen duidelijk werd dat vermaningen niet hielpen, besloten de Staten in december 1668 een oordeel te vragen van de Leidse theologische faculteit, buiten de twee hoogleraren om (Alting wist er overigens wel van en had Coccejus alvast een apologie gestuurd). Dit oordeel kwam in januari 1669 en was duidelijk: Alting verkondigde geen ketterse ideeën; hij zou alleen voortaan wat voorzichtiger kunnen zijn. Maresius echter werd in het ongelijk gesteld: hij moest zich bescheidener opstellen en zou meer waarderend voor zijn collega moeten tonen. Ook dit oordeel werd beide heren niet meegegeeld, al probeerde Maresius wel langs slinkse weg een afschrift ervan te bemachtigen. Toen Alting in januari 1669 voor een paar dagen naar Leeuwarden was en er een brief van Coccejus voor hem aankwam, troggelde Maresius die brief van de brievenbezorger af (Maresius en Alting waren burenl!), maakte hem open en las daar ... dat Coccejus Alting niet op de hoogte mocht brengen van de uitkomst van het Leidse beraad.²⁹

Inmiddels raakten steeds meer mensen bij het conflict betrokken. Iemand die er veel last van ondervond, was de Franeker predikant Balthasar Bekker, een leerling en vriend van Alting en later bekend als vermeend bestrijder van heksenwaan en bijgeloof. Bekker, zoon van een predikant uit Metslawier en Warfhuizen, had tussen 1650 en 1654 in Groningen gestudeerd en had toen vooral bij Alting en Andreae colleges gevolgd. Van de eerste nam hij de gedachte over dat de vrije bijbeluitleg altijd boven het kerkelijk gezag ging, en van de tweede had hij geleerd dat filosofie en theologie beide zelfstandige wetenschappen waren, die niet met elkaar hoefden te botsen als men 'elk in sijnen palen besloten houdt'. Rede en openbaring kunnen nooit met elkaar in conflict komen, vond Bekker. 'God is so wel d'Auteur der Reden als der Openbaringe, evenals hy is de bron en oorspronk alles goeds.'³⁰ God heeft bovendien de rede gegeven om de openbaring te kunnen verstaan – wat natuurlijk leidde tot het verwijt dat Bekker de rede boven de openbaring stelde. Hoe dan ook, na voortgezette studie in Franeker was Bekker pre-

dikant in Oosterlittens en Franeker geworden. In 1665 promoveerde hij aan de Friese universiteit zonder enig probleem tot *doctor theologiae*, maar de catechisatieboekjes voor kinderen die hij uitgaf riepen, hoewel orthodox in de leer, toch al enige wrevel op bij collega's. Zijn openlijke verdediging van het cartesianisme bezorgde hem ook weinig vrienden onder de orthodoxe predikanten en hoogleraren in Franeker. Dat leidde ertoe dat hij in februari 1669 gepasseerd werd voor een positie als hoogleraar filosofie. In Groningen blokkeerden Maresius' geestverwanten later dat jaar een benoeming van Bekker tot predikant in de stad, wat een opstapje had moeten zijn voor een hoogleraar-schap aan de Groningse hogeschool. De magistraat en het kerkvolk zagen hem graag komen, wist Alting, maar een machtige factie in de kerkenraad, geleid door Maresius, blokkeerde zijn komst. Het belangrijkste argument van deze groep was, zo liet de predikant Thomas Alberthoma zich eens ontvallen, dat Bekker te veel altingiaan was ('*nimis Altingianum esse*').³¹ Later zou Maresius het Bekker nog flink lastig maken toen na de publicatie van diens catechismusboek voor volwassenen, *De vaste spijs der volmaekten* (1670), zich een groot onweer boven het hoofd van Bekker ontladde. Bekker, zo vertelde Alting later, was in dat conflict weer verzeild geraakt 'propter me' – en door gestook onder anderen van Maresius.³² Op zichzelf was dit conflict weer een voorafschaduwning van het grote conflict dat in de jaren negentig losbarstte naar aanleiding van de manier waarop Bekker in *De betoverde wereld* door een niet letterlijke, maar vaak figuratieve lezing van de Bijbel de angst voor de invloed van de duivel had proberen weg te nemen. Maar toen waren Alting en Maresius al lang overleden.

Terug naar 1669. Het Leidse oordeel over het geschil tussen Alting en Coccejus overtuigde de Groningse Staten dat de klachten van Maresius uit de lucht gegrepen waren. Zowel hij als Alting moest zich voortaan van publicaties tegen elkaar onthouden. Pamfletten die ze al hadden laten drukken, werden opgespoord bij de boekhandelaren en in beslag genomen. Een commissie uit de Staten onderzocht de zaak opnieuw, wat in augustus 1669 leidde tot een nog strenger gebod: op straffe van schorsing en inhouding van salaris mochten de twee kempnanen niet meer tegen elkaar schrijven of laten disputeren. In het openbaar hielden de twee zich na 1670 inderdaad rustig, maar op indirecte wijze bleven zij elkaar wel degelijk bestoken. Zo bagatelliseerde Maresius op college het belang van de studie van het Hebreeuws voor de predikantenopleiding. Ook degenen die hij als Altings medestanders beschouwde, kregen nog regelmatig een veeg uit de pan: Coccejus in Leiden (inmiddels overleden), Comenius in Amsterdam en Bekker in Franeker. De leerlingen van Alting lieten dit niet altijd over hun kant gaan. Op woensdag 6 maart 1672 verdedigde een student onder leiding van Maresius een disputatie waarin een uitval naar Coccejus voorkwam, maar een van de opponenten, Herman Alexander Röell, een leerling van Alting, verweet op heftige toon de *defendens* en daarmee Maresius dat hij Coccejus niet correct ('*non ingenue*') citeerde. Maresius was daar zo verbolgen over dat hij zich in de senaat over het brutale optreden van Röell beklaagde, waarop de senaat deze student tot de orde riep. Hij moest een verklaring ondertekenen dat hij het niet zo ernstig gemeend had en Maresius wel degelijk voor een geleerd man hield. In particuliere correspondentie luchtte Röell echter zijn hart over de 'twistzieke' Maresius.³³

Na de politieke omwenteling in 1672 en de opluchting over het doorstane beleg zag Maresius nieuwe kansen. In zijn al genoemde *Kort en Merck-weerdigh Tractaet* zinspeelde hij erop dat Willem III zijn pas verworven macht en goodwill zou gebruiken om, als

een nieuwe Constantijn de Grote, een concilie of synode bij elkaar te roepen teneinde de eenheid in de gereformeerde kerk te herstellen.³⁴ Eigenlijk hoopte Maresius op een reprise van de gebeurtenissen in 1618, toen Maurits de zijde van de contraremonstranten had gekozen en een Nationale Synode de remonstranten buiten de kerk had gezet. Hij had ook een drastisch middel in petto om in de universiteiten de eenheid te bewerkstelligen: in plaats van de provinciale hogescholen zou er één landelijke universiteit moeten komen, waar in ieder geval de predikantenopleiding geconcentreerd zou worden. In plaats van twee of drie theologen per universiteit zouden dan zeven tot acht theologen voor die ene opleiding verantwoordelijk worden.³⁵

Dit plan had geen schijn van kans – Maresius wist maar al te goed hoe sterk de provinciale naijver op dit punt was. Maar dat hij het lanceerde, maakt duidelijk vanuit welke invalshoek hij werkte. Terwijl Alting de belijdenisgeschriften niet boven elke twijfel verheven achtte en pleitte voor vrij bijbelonderzoek, wilde Maresius onverkort vasthouden aan die belijdenisgeschriften en op theologisch vlak strikte uniformiteit afdwingen. Concentratie van alle theologen op één plek zou controle daarop vergemakkelijken. Maresius vreesde dat de leervrijheid die Alting propageerde, zou leiden tot verwarring van de gelovigen en verzwakking van de kerk – en daarmee van de staat. Vrijheid zou ontaarden in bandeloosheid en willekeur. Het was een oud dilemma dat hier weer aan het licht trad. Dat Maresius zich dus kort voor zijn dood in 1673 nog wilde verzoenen met Alting, begrijpelijk vanuit het perspectief van een stervende, gelovige man, komt daarom weinig oprecht over. Niemand keek er dan ook van op dat in de derde druk van zijn theologische handboek, die na zijn dood verscheen, Alting wederom de volle laag kreeg; dat was de echte Maresius, niet degene die op zijn sterfbed nog een formule meende te hebben bedacht waarop hij en Alting zich konden verzoenen.

Conflicten als deze hoeven niet nadelig te zijn voor de vitaliteit van een academische gemeenschap. Een gemeenschap is niet per definitie een vreedzame gemeenschap, waarin iedereen het met elkaar eens is. De normen en waarden van een gemeenschap kunnen door allerlei omstandigheden verschuiven en de strijd over die normen en waarden hoeft de gemeenschap niet aan te tasten. Dat er gestreden wordt, betekent dat er iets op het spel staat. Maar in het geval van Maresius en Alting ging het toch wel iets verder. Uiteindelijk kende deze broedertwist ook geen winnaars, alleen verliezers. Maresius had niet kunnen voorkomen dat Alting zijn opvattingen bleef verkondigen, en hij had gemerkt dat hij in Groningen, althans bij het stadsbestuur, weinig krediet meer had. Het valt te begrijpen dat Maresius zich in Groningen niet meer zo gelukkig voelde en dat hij in 1673 nog openstond voor een beroep uit Leiden. Daar was de gehate Coccejus al in 1669 aan de pest overleden en na de omwenteling in 1672 werd er een duidelijk behoudender koers gevaren – met steun en aansporing van stadhouder Willem III. Maresius overleed echter voor hij gehoor had kunnen geven aan het verzoek uit Leiden. Maar ook Alting had weinig om tevreden over te zijn. De Groningse predikanten waren duidelijk niet op zijn hand en in de ogen van heel kerkelijk Nederland was hij een verdacht persoon geworden. Zelfs de regenten, die zoals regenten overal en altijd doen, alleen maar wilden dat het rustig bleef en daarin ook wel slaagden, moesten vaststellen dat hun optreden uiteindelijk niet het gewenste effect had gehad. De eens zo bloeiende theologische opleiding in Groningen, waar na de dood van Maresius alleen Alting nog

doeerde, raakte in de jaren zeventig in het slop. Na het Rampjaar 1672 bleven de studenten uit het buitenland steeds meer weg, terwijl het aantal Nederlandse studenten niet toenam. Hadden zich in 1669-1670 nog altijd 106 studenten in Groningen gemeld, tien jaar later, toen er na de dood van Alting even helemaal geen hoogleraar theologie was, schrompelde dat aantal zoals gezegd ineen tot 36, met heel weinig theologiestudenten (zie p. 220-221).

Het duurde na de dood van Alting enige jaren voor de theologische faculteit weer op sterkte was. De stad had al eerder een tweede hoogleraar naast Alting willen beroepen, maar vond daarbij de heren van de Ommelanden op haar weg. Toen de kwestie

EEN GEUR VAN VERVAL

Rond 1680 zat Groningen even in een dal. Het aantal studenten was ernstig teruggelopen en de hogeschool zat sinds het overlijden van Jacob Alting in 1679 zonder hoogleraar theologie – sommige studenten vertrokken al naar andere universiteiten. Maar niet alleen het onderwijs verliep, ook het gebouw waarin dit onderwijs gegeven moest worden was in verval. De pedel was de grote boosdoener. Hij diende volgens zijn instructie het Academiegebouw op orde te houden, maar in plaats daarvan maakte hij er een rotzooi van en het moet er geweldig gestonken hebben. In de zomer van 1681 hadden de hoogleraren er genoeg van en de senaat deed in een uitvoerig schrijven zijn beklag bij de curatoren. Er moest iets gebeuren.

Pedel was op dat moment Johan Becherer, die in 1673 zijn vader Bartholdus in deze functie was opgevolgd. Wat had hij misdaan? De senaat kwam met een hele waslijst:

De zindelijkheid en orde in de Academie violeert en verachtet hij ten eenenmale, doende niet alleen de vuiligheden uit gespecificeerde plaetsen niet wegh, maer brenget meer vuilheit daerin; stellende onder de gallerije koeijen, houdende op de souders geijten ende bocken, latende een grooten rekel [mannelijshond] loopen in de academie, dewelcke sijn vuilheit in de Auditoriis, in portien [portalen], en overal brenget, [zo]dat noch professoren, noch studenten ruym hebben om te gaen. Hoener en enten [eenjarige kippen] sijn mede te vinden. Hij laetet niet alleen het vuyle linnen onder de gallerije wasschen, maer het vuyle water door de geheele academie gieten, maer oock geduirich onder deselve tot verachttinge van de professoren kookken en smookken, schotels en tafelborden reynigen, soodat wij alle met verdriet moeten sien, dat hij van de academie een stall van koeijen en andere creaturen en een waschhuys maecket. De goten, omtrent de academie, schoon [hij] van de nabuyrige heeren professoren daertoe wordt vermaent, weygart hij niet alleen te reynigen, maer verbiedet oock sijn meyden onder dreygementen het selve te doen. De glazen in auditoriis staen ordinaris open, alsmede de deuren van de curia, soodat de studenten uyt en inloopen, blijkende uit het wechnemen van 't Veendel [uit 1665], en meer andere impertinentien, die met stilleswygen sullen passeren.³⁶

Verder weigerde de pedel bij feestmaaltijden de hoogleraren te bedienen – daar moesten ze zelf maar voor zorgen – en kondigde sinds enige tijd de meid het einde van elk college aan, en niet hijzelf. Wie er wat van zei, kreeg een grote mond.

Werd deze ongezeglijke en brutale pedel wegens ernstig plichtsverzuim nu ontslagen? Beslist niet. Hij kreeg een boete van 50 gulden en werd gemaand zijn leven te beteren. Maar dat deed hij niet. In 1682 klagen de hoogleraren weer over hem (en nu ook over zijn vrouw, de ‘pedelse’) en weer gebeurt er niets. Ook als een jaar later duidelijk wordt dat hij tabak heeft zitten roken in het torentje van de Academiekerk en daar toen een fikse brand heeft veroorzaakt (schade meer dan 2000 gulden), dan nog houden de curatoren hem de hand boven het hoofd. Pas in 1684 verdwijnt hij van het toneel, als hij wordt opgevolgd door zijn zoon Hendrik. Maar omdat deze nog lang niet meerderjarig is (hij is pas 12), neemt zijn moeder de taken van de pedel zolang waar. Pas in 1691 ontruimt zij de portierswoning. Hendrik blijft in functie tot 1723, als hij zijn baan kan overdragen aan zijn zoon Alexander Arnold.³⁷ Het hoogleraarschap was weliswaar niet erfelijk, de functie van pedel kennelijk wel. Maar Hendrik veroorzaakte tenminste geen klachten en dat was al heel wat.

in de Staten ter sprake kwam, verklaarden deze heren zich regelmatig ‘niet veerdig’. Dit was een periode waarin de twist tussen de stad en de Ommelanden weer hoog opklaaide. Na de opheffing van het beleg had de stad een van de machtigste jonkers, Osewald Rengers van Slochteren, gearresteerd, op verdenking van hoogverraad, evenals zijn schoonzoon Henric Piccardt. Piccardt had de stad echter na anderhalf jaar onder druk van Willem III weer moeten vrijlaten, waarna de Ommelanden hem meteen voor het leven benoemden tot syndicus van de Ommelanden. Piccardt zette nu alles op alles om ook zijn schoonvader weer vrij te krijgen en omdat het stadsbestuur ondanks het toepassen van tortuur geen belastende verklaringen uit hem kon krijgen, moest het in 1678 ook Rengers laten gaan. Geen wonder dat de verhouding tussen Stad en Ommelanden in deze tijd een dieptepunt bereikte. Korte tijd, tussen eind 1677 en begin 1678, waren de Ommelanden zelfs effectief onafhankelijk van de stad, totdat de stad toegaf en inbond. Dat academische zaken in die periode even geen voorrang hadden, begrijpt een kind.

Maar toen er na 1679 helemaal geen hoogleraar theologie meer was, moesten de Ommelanden toch iets doen. Na lang dralen en flinke druk van de Provinciale Synode kwam er een dubbele voordracht voor een nieuwe hoogleraar theologie. Van iedereen die gepolst werd, wilde echter alleen de Nijmeegse, uit de Palts afkomstige predikant Johannes Theodor Braun naar Groningen komen. Braun, volgens een tijdgenoot ‘zwar klein von Person, aber grosz von Erudition’, hield zijn oratie in december 1680, meer dan een jaar na de dood van Alting.³⁸ De nieuwe hoogleraar, geboren in de Palts, opgegroeid in Metz en opgeleid in Leiden, was ooit de favoriete leerling van Coccejus en daarbij overtuigd cartesiaan.³⁹ In Leiden had hij zich in de joodse rituelen en ceremonies verdiept en hij vestigde zijn naam met een boek over de kledij van de joodse priesters, *De vestitu sacerdotum Hebraeorum* (1680). Braun vertoonde een openheid tegenover andersdenkenden die in Groningen niet zo gebruikelijk was. Zijn eerste publicatie, uit 1675, was een pamflet geweest waarin hij het relatief tolerante beleid in de Unie jegens sek-

ten en dissidenten verdedigde. Hij relativeerde het gevaar dat van de sekten uitging – socinianen kwam je nooit in levenden lijve tegen, de andere sekten waren leefden verspreid en waren klein – terwijl de Staten wel degelijk grenzen stelden aan wat er verschijnen mocht, zoals gebleken was uit het verbod van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* in 1674. Dit tamelijk ontspannen standpunt zal Braun in de orthodoxe Ommelanden niet bepaald populair hebben gemaakt en het is dan ook maar de vraag of men daar wel blij was met zijn komst. Hij kreeg het ook meteen aan de stok met de anticartesiaanse filosoof Johannes Bertling, die in het interregnum tussen Alting en Braun enig theologisch onderwijs had gegeven en ook in zijn filosofisch onderwijs wel eens theologische kwesties aan wilde snijden.⁴⁰ Bertling meende – terecht – dat de Groningse hogeschool indertijd was opgericht juist om theologische nieuwluchterij te bestrijden, en nu zag hij dat uitgerekend een nieuwluchter als Braun hoogleraar theologie werd. In de senaat en tijdens colleges pakte Bertling zijn nieuwe collega daarom fors aan. Het *odium theologicum* bleek nog springlevend.

Een regelrechte provocatie was een disputatie die Bertling op 11 december 1681 wilde houden en waarin gesteld werd dat over de Drie-eenheid met behulp van de natuurlijke rede ('*ex lumine naturae*') niets te zeggen viel. Theologen die dat wel deden, waren slechte filosofen. Dat een geloofsmysterie als de Drie-eenheid niet te beredeneren viel, was een wel vaker gehoord bezwaar tegen de rationele theologie waar Braun op zijn manier een vertegenwoordiger van was. Maar volgens Braun was het niet legitiem dat een filosoof als Bertling over theologische kwesties disputeerde. Filosofie en theologie hadden elk hun eigen domein en eigen waarheid, al kon de waarheid van de filosoof nooit in strijd zijn met de waarheid van de theoloog omdat ze beide de goddelijke verlichting als bron hadden.⁴¹ De senaat besloot tot een compromis: de disputatie ging door – zij was tenslotte al gedrukt – maar Bertling kreeg ook te horen dat zijn optreden niet voor herhaling vatbaar was.

De controverses werden nog heftiger toen in 1682 de jonge Franeker hoogleraar Johannes van Marck de theologische faculteit kwam versterken, tegen een hoger salaris nog wel dan Braun en in een hogere rang, want de veel jongere Van Marck werd meteen *professor primarius*.⁴² In principe had men nu in Groningen een gouden duo in huis. Braun gold als degene die de verbondstheologie van Coccejus nog beter kon uitleggen dan de meester zelf, en zijn *De doctrina foederum* (1688) werd een standaardwerk. Van Marck op zijn beurt heette de hervormer van het voetianisme te zijn; zijn *Compendium Theologiae Christianae* (1686) bleef tot ver in de achttiende eeuw het handboek van de voetianen.⁴³ Maar het *odium theologicum* zat de heren nog steeds in de weg en bovendien had Braun alle reden zich gepasseerd te voelen. Ondanks het feit dat Van Marck zijn ambt aanvaardde met een rede over de harmonie tussen de godgeleerden (*De sopiendis in ecclesia litibus*), was er meteen weer sprake van onmin en animositeit. Van Marck beschuldigde Braun van nieuwluchterij en natuurlijk ook weer van socinianisme – het ergste van het ergste – en kreeg daarbij steun uit kerkelijk hoek. In 1686 deden de Ommelanden in de Staten zelfs een poging om Braun vanwege zijn opvattingen over de sabbat te schorsen, wat echter werd geblokkeerd door de stad.⁴⁴

Maar Braun stond niet alleen. Er waren onder zijn collega's nog andere cartesianen (Lammers, Henricus Eyssonius) en ook zijn studenten roerden zich. In 1686 wierp de student Justus Winther (uit Hessen) Bertling voor de voeten dat hij slechts holle woor-

den uitkraamde en niets van Descartes begreep: 'Insuper non intelligis mentem Cartesii.' Een andere student zou Bertling hebben toegeroepen dat hij willens en wetens Descartes verkeerd citeerde: 'Hoc est falsum, tu mala fide citas Cartesium.' De brutale student, Sebastiaan Boclo (ook uit Hessen), ging voor twee dagen achter slot en grendel.⁴⁵ Het zal voor Braun een opluchting zijn geweest dat Van Marck in 1689 naar Leiden vertrok en dat Bertling in september 1690 overleed.⁴⁶

HUGENOTEN IN GRONINGEN

Na het dieptepunt in 1680 steeg het aantal studenten in de loop van de jaren tachtig weer tot bijna het oude niveau. Dit had onder andere te maken met de komst van een klein contingent Franse studenten. Groningen had nooit veel studenten uit Frankrijk getrokken, hooguit twee of drie per jaar. In de tijd van Maresius – een Fransman die in Sedan had gedoopt – waren er wel wat meer naar Groningen gekomen speciaal om zijn onderwijs te volgen, maar veel waren dat er toch niet geweest.⁴⁷ Groningen was ver weg en kende – niet onbelangrijk – geen aparte Franse of Waalse kerk. Ten behoeve van de Franstaligen (een paar studenten en verder vooral officieren) preekte een van de Groningse predikanten, David de la Haye, sinds 1619 af en toe in het Frans, maar dat was alles. Na de komst van Maresius werd er iets meer voor de Franstalige gelovigen gedaan. Maresius nam wel eens een preekbeurt van De la Haye over en werd na diens dood in 1652 zelfs officieel Waals predikant. Maar de Franstaligen vielen gewoon onder de Nederduits Gereformeerde Kerk en waren afhankelijk van de Nederduitse diaconie.⁴⁸

Er veranderde veel voor de kleine Franse gemeenschap in Groningen toen Lodewijk XIV in het begin van de jaren tachtig de gereformeerden in zijn koninkrijk, beter bekend als de hugenoten, de duimschroeven begon aan te draaien. Indertijd had Hendrik IV, die van calvinist katholiek was geworden om de Franse troon te kunnen bestijgen, zijn voormalige geloofsgenoten, die ongeveer 10 procent van de bevolking uitmaakten, allerlei vrijheden toegekend. Volgens het Edict van Nantes uit 1598 hadden de leden van de *Réligion Prétendue Réformée* volledige gewetensvrijheid, waren ze voor alle openbare ambten en beroepen benoembaar, konden ze overal (behalve in Parijs en enkele bisschopssteden) kerken bouwen en kregen ze de beschikkingen over enkele versterkte steden. Aan hun politieke autonomie maakte Lodewijk XIII al in 1629 een einde door de inname, na een gruwelijk beleg, van hun laatste vrije stad, La Rochelle, en onder zijn opvolger kregen de hugenoten ook steeds meer met beperkende maatregelen te maken. Bepaalde beroepen werden 'gesloten' verklaard voor de hugenoten en ze moesten zich steeds meer intimidatie laten welgevalen. In 1681 werden ook hun opleidingsinstituten, zoals in Saumur en Sedan, gesloten. Er begon toen al een stroom op gang te komen van hugenoten die hun heil liever in het buitenland zochten en een deel van die stroom bereikte ook Groningen. Het stadsbestuur, dat kansen rook, vaardigde in 1681 een plakkaat uit waarbij hugenoten die overwogen naar Groningen te komen, allerlei privileges in het vooruitzicht werden gesteld: kosteloos burgerschap, vrije toegang tot de gilden, vrijstelling van belastingen en, mocht men bijvoorbeeld een textielindustrie willen beginnen, de vrije beschikking over arbeidskrachten uit het

weeshuis. Inderdaad kwam een klein contingent naar Groningen, maar veel studenten zaten daar nog niet bij.⁴⁹

Studenten uit Frankrijk kwamen pas naar Groningen nadat Lodewijk XIV in oktober 1685 formeel het Edict van Nantes had herroepen. Iedere hugenoot moest zich tot het katholieke geloof bekeren en de predikanten moesten binnen veertien dagen het land verlaten – met achterlating welteverstaan van alle kinderen ouder dan zeven jaar. De meeste predikanten weken inderdaad uit naar het buitenland, net als veel geloofsgenoten, die het verbod op emigratie, soms met gevaar voor eigen leven, trotseerden. In totaal verlieten ongeveer 200.000 hugenoten hun vaderland, van wie er zo'n 70.000 naar de Republiek trokken (grote contingenten gingen ook naar Engeland en Brandenburg, soms via de Republiek). Een klein aantal van hen – over de periode 1680-1720 nog geen 2000 – vestigde zich voor korte of langere tijd in Groningen. Zij werden misschien aangelokt door een nieuw wervend plakkaat van het Groningse stadsbestuur van 5 februari 1686, dat onder andere melding maakte van 'de commoditeyt van een florisante Academie'.⁵⁰ Bij de landelijke verdeling van de gevluchte Franse predikanten over de gewesten van de Republiek hadden Stad en Lande er elf opgenomen en deze elf waren nu ook de basis voor een aparte Franse kerk – los van de Nederduitse gemeente, dus met eigen kerkenraad en diaconie.⁵¹ Tot dat moment hadden de Fransen gepreekt in het kerkje van het Heilige Geestgasthuis in de Pelsterstraat, maar nu de gemeente groeide moesten ze verhuizen naar de Academiekerk. Om de predikanten te betalen en andere vluchtelingen ondersteuning te bieden (investeringskapitaal voor een bedrijf of reisgeld, alles was mogelijk) werd een grote collecte gehouden, die voor Nederlandse begrippen bijzonder veel opleverde – misschien door de bepaling dat katholieke inwoners van Groningen die bij het huis aan huis collecteren niets of weinig gaven genoeërd zouden worden en alsnog een aanslag konden verwachten.⁵²

Onder de vluchtelingen bevond zich nu ook een flink aantal studenten – of vluchtelingen die zich als student lieten inschrijven. Op 28 juli 1685 – dus nog voor de herroeping van het Edict van Nantes – schreef de rector de Fransman Petrus Dunoyerius (Dunoy) in, en wel gratis 'quia exul'. Maar de echte stroom arriveerde pas het jaar daarop, toen op 16 april opeens vier hugenoten zich bij de rector aandienden, spoedig gevolgd door meer. In het academisch jaar 1685-1686, dat toen al een eind op streek was, schreven zich in totaal zestien hugenoten in Groningen in, wat neerkomt op een kwart van het totaal aantal inschrijvingen. Ze kwamen uit alle delen van Frankrijk: uit Picardië in het noorden, Poitou in het midden en Aquitanië en de Languedoc in het zuiden. Voor zover ze een studierichting opgaven, was dat theologie: een benoeming als predikant van een van de vele snel in omvang toegenomen Waalse kerken in de Republiek bood hun een vrij duidelijk toekomstperspectief.

Op verschillende wijze hielpen de autoriteiten de Franse studenten. Niet alleen konden zij zich gratis inschrijven, de Staten verordonneerden in 1686 ook dat twee van de drie tafels in de beurs (dus twintig plaatsen) ter beschikking moesten komen van gevluchte Franse studenten. Dat gaf scheve ogen. De Provinciale Synode begon te klagen dat 'vreemden en uitlanders' bevoordeeld werden boven armlastige Nederlandse studenten.⁵³ Omdat de Staten ook weer niet bereid waren het aantal plaatsen in de beurs uit te breiden (vroeger waren er meer tafels geweest), werden de vrije tafels vervangen door een toelage van 120 gulden per jaar voor elke student die om het geloof zijn va-

derland had moeten verlaten – te betalen uit de collectes die regelmatig voor de vluchtelingen werden gehouden. Dit alles bleef goed betaalbaar, omdat na de eerste golf in 1686 in de jaren daarna alleen nog maar druppelsgewijs Franse studenten zich in Groningen meldden. Vaak ging het om gevallen van ‘gezinshereniging’. Zo schreef zich op 5 september 1688 de uit Montauban afkomstige Michael Rossal in. Met zijn broer Jean was hij uit Frankrijk gevlucht, maar terwijl Jean al snel (in 1686) naar Groningen was gereisd om theologie te studeren, probeerde Michael in Amsterdam aan de kost te komen. Toen dat niet lukte, trok hij in 1688 alsnog naar zijn broer in Groningen – een familieband was nog altijd de beste verzekering tegen ongeluk. Hij zou er overigens geen spijt van hebben. Terwijl zijn broer later predikant werd in Bremen en Minden, zou Michael hoogleraar Grieks in Groningen worden.⁵⁴ Gezinshereniging zal ook de achtergrond zijn geweest van een late aanmelding als die van Jacobus Maillart uit Abbéville op 2 september 1699, ‘gratis quia religionis causa profugus [voortvluchtig wegens het geloof]’. En hij was niet eens de laatste. Op 16 juli 1709 nog schreef zich in Carolus Jodouin, ‘gente Gallus, nativitate Batavus, Theol. Gratis quia pastoris filius [een Fransman, geboren in de Republiek, student theologie en gratis ingeschreven omdat hij de zoon is van een van een predikant]’. Een van de tweede generatie vluchtelingen dus.

De stroom van hugenoten naar Groningen leverde de hogeschool ook enkele nieuwe docenten op. Michael Rossal is al genoemd, maar vóór hem was al benoemd de theoloog en taalkundige Jacques Gousset. Deze was predikant van de hugenoten in Poitiers geweest en in 1686 via via in Dordrecht beland. Daar bereikte hem in 1690 de mededeling dat hij in Groningen benoemd was tot hoogleraar Grieks en wijsbegeerte, met de bevoegdheid om ook theologie te doceren, ‘doch nur Philologic’, zoals een tijdgenoot wist te melden.⁵⁵ Hoewel Gousset niet meer zo jong was (hij was al 55), ging het toch om een soort kredietbenoeming, want hij had nog maar weinig gepubliceerd. Voor zijn landgenoten in Groningen heeft hij veel gedaan. Hij nam andere vluchtelingen in zijn huis op en organiseerde in de Academiekerk voor de Franse predikanten in de stad een soort nascholing, om hen bezig te houden en om hen voor te bereiden op de verhoopde terugkeer naar eigen land. De voor deze kring gehouden exegetische voordrachten werden naderhand (in een door een van de aanwezigen, Jean Varnier, in het Latijn vertaalde versie) gepubliceerd als de *Vesperae Groninganae – Groningse nachten*.⁵⁶

Als taalgeleerde nam Gousset een tamelijk behoudend standpunt in. Hij verzette zich tegen de in die tijd in de hebraïstiek opkomen gedachte dat de kennis van het Hebreeuws en dus van het Oude Testament erbij gebaat zou zijn als de taal van de joden werd vergeleken met andere oosterse talen, in het bijzonder het Arabisch. In 1706 verdedigde de briljante Groningse student Albert Schultens bij Goussets collega Braun een *Disputatio theologico-philologica de utilitate lingae Arabicae in interpretanda S. Scriptura* (‘Over het nut van het Arabisch bij de interpretatie van de Heilige Schrift’), waarin de nieuwere visie op het Hebreeuws helder werd vertolkt. Gousset zag er niets in. Zulke taalvergelijking leidde tot ontheiliging van de Heilige Schrift. En waarom zou God voor het Hebreeuws hebben gekozen als die taal alleen maar goed te begrijpen zou zijn na vergelijking met het Arabisch? Deze lijn, het goussetisme, zou voorlopig in de studie van de oosterse talen in Nederland de dominante blijven en Schultens, die na een vervolgstudie in Leiden in 1709 nog in Groningen in de theologie promoveerde, moest naar Franeker en later Leiden uitwijken om zijn ideeën verder uit te kunnen werken. Met zijn

zuiver profane benadering van het Hebreeuws werd hij de grondlegger van de vergelijkende taalstudie in Nederland.⁵⁷

Zoals gezegd was het totale aantal hugenoten dat zich in Groningen liet inschrijven, over de hele periode gemeten, niet groot. Deze studenten hebben zich ook niet als de Hollanders of de studenten uit Westfalen, in een eigen *collegium nationale* verenigd. Net zo min als de hugenoten in het algemeen in Groningen veel veranderingen hebben bewerkstelligd – alleen de koffiehuisen waren misschien zonder hen niet zo gauw zo populair geworden en de eerste pruikenmaker in Groningen was ook een Fransman – hebben de studenten een stempel weten te zetten op het academisch leven. In een jaar als 1686 kon hun komst tijdelijk de neerwaartse trend in de inschrijvingen ombuigen, maar op de langere termijn heeft hun komst weinig effect gesorteerd. Ditzelfde geldt overigens voor het kleine contingent studenten uit de Palts dat in de late jaren tachtig en in de jaren negentig naar Groningen kwam. In 1688, bij het uitbreken van de oorlog tussen Frankrijk en de coalitie onder leiding van de nu ook tot Engelse koning verheven Willem III, was het vorstendom door Franse troepen bezet en moesten gereformeerden weer eens elders een goed heenkomen zoeken. Ze waren als vanouds hartelijk welkom in Groningen, maar ook zij konden het tij niet keren. Het werd steeds stiller in Groningen.

DE STRIJD ROND BERNOULLI

Na het vertrek van Van Marck bleef het een tijd rustig rond de theologen in Groningen. Van Marck werd in juni 1690 opgevolgd door Johan Frederik Mieg, die hoogleraar in Heidelberg was geweest en nu *professor primarius* in Groningen werd, en de al even rechtzinnige Middelburgse predikant Paulus Hulsius, die academiepredikant werd. Maar de eerste overleed al een maand na zijn oratie aan een kaakontsteking en de laatste hield zich vooreerst tamelijk stil. De controverses laaiden pas weer op nadat in 1695 de jonge Johann Bernoulli uit Bazel als hoogleraar wiskunde was aangetrokken. Na verloop van tijd begon deze opvattingen te verkondigen die zijn orthodoxere collega's niet onweersproken konden laten.

Johann Bernoulli (1667-1748) was al een bekend wiskundige voor hij naar Groningen kwam.⁵⁸ Hoewel hij door zijn vader was bestemd voor de handel en vervolgens toch geneeskunde was gaan studeren (hij promoveerde in 1694), wierp hij zich in de jaren tachtig samen met zijn dertien jaar oudere broer Jakob, hoogleraar wiskunde in Bazel, geheel op de wiskunde. Samen gaven zij een systematische uitwerking van de differentiaalrekening die Gottfried Wilhelm Leibniz in 1684 in een befaamd artikel met de titel 'Nova methodus pro maximis et minimis' in de *Acta Eruditorum* (een wetenschappelijk tijdschrift dat in Leipzig verscheen) aan de wereld bekend had gemaakt, maar op zo'n duistere manier dat toen nog maar weinigen het snapten. Nog tijdens zijn studie in Bazel lanceerde Johann Bernoulli het begrip 'integraal' (het omgekeerde van 'differentiaal') en in het jaar 1691 instrueerde hij de Franse wiskundige Guillaume markies de l'Hôpital in de nieuwe wiskundige techniek. Op basis van wat Bernoulli hem had geleerd en voor hem had ontdekt schreef l'Hôpital in 1696 zijn *Analyse des infiniment petits*, dat jarenlang als een standaardwerk gold.

Afb. 41 Johann Bernoulli.
Gravure door J. Ruben, 1743.
Universiteitsbibliotheek Groningen.

In de tussentijd had het stadsbestuur op de landdag in Groningen van 4 maart 1693 het voorstel gedaan om een jurist, een theoloog en wiskundige aan te stellen. Van een theoloog is het niet gekomen, maar de jurist kwam er 'al' in 1694 (dat was A.A. Pagens-techer). Het vinden van een wiskundige duurde iets langer. Sinds 1669, toen Bertling ontheven was van de plicht om colleges wiskunde te geven, had het onderwijs in de wiskunde in Groningen vrijwel stilgelegen; alleen een enkele privatdocent had studenten in dit vak op weg geholpen.⁵⁹ Maar Braun, die rector was geweest toen de landdag tot het beroepen van een paar geleerden had besloten, deed erg zijn best om Bernoulli naar Groningen te krijgen. Hij had hem al in 1681 ontmoet toen Bernoulli met zijn oudere broer door Nederland reisde en hij was toen erg onder de indruk gekomen van Bernoulli's gaven. Toen zowel l'Hôpital als Christiaan Huygens de Groningse curatoren attent maakten op Bernoulli was het pleit beslecht. Op 4 juli 1695 ging er een brief naar de Zwitser met de uitnodiging om in Groningen hoogleraar wiskunde te worden, tegen een salaris van 1250 gulden.⁶⁰ Bernoulli's vrouw was niet enthousiast ('habe meine frau nicht ohne mühe darzo persuadiert'), maar zij schikte zich en zo vertrok Bernoulli in september 1695 naar Groningen. Onderweg bereikte hem nog een brief van Leibniz waarin hem werd meegedeeld dat hij benoemd was tot hoogleraar aan de nieuwe universiteit van Halle, in het vorstendom Saksen, en op betere voorwaarden

Afb. 42 Brachistochroon van Johann Bernoulli. Kunstwerk van Henk Ovink in het kader van het RUG Kennisjaren-beeldenproject, in 1996 geplaatst op het Zernike Complex Groningen. Foto: Erik Hesmerg.

dan in Groningen, maar Bernoulli ging niet op dat aanbod in. En wel, schreef hij in zijn memoires, 'weil ich aber den Herren curatoren der universitet zu Groningen mein Wort albreyt von mir gegeben, und meine hardes [kieren] und bagage zu Groningen albereyt angelängt ware'.⁶¹ In oktober arriveerde Bernoulli met vrouw, kind en dienstmeid in Groningen en trok toen voorlopig in bij Braun, zijn eerste en beste vriend in Groningen. Op 28 november werd hij onder trompetgeschal en begeleid door muziek de Academiekerk binnengeleid, waar hij vervolgens zijn oratie hield, *In laudem matheseos*. Vier dagen later hield zij zijn eerste (publieke) les, in aanwezigheid van curatoren, collega's en een 'grossen confluxu von allerhand leuten'.

Met Bernoulli had de Groningse universiteit een ware grootheid binnengehaald, wiens ster snel rees aan het firmament van de wis- en natuurkundigen. In 1696 legde hij de wiskundige gemeenschap het probleem van de zogenaamde brachistochroon voor, de lijn waarlangs een voorwerp het snelst daalt van het ene punt naar een ander, daar schuin onder gelegen. De vorm van deze ideale glijbaan bleek geen rechte lijn, maar een cycloïde te zijn (de baan van een punt op de omtrek van een cirkel die over een vaste rechte rolt – zeg maar de baan van het ventiel bij een rijdende fiets). In de *Acta Eruditorum* van mei 1697 publiceerde Bernoulli zijn oplossing, samen met die van broer Jakob en de Engelse wis- en natuurkundige Isaac Newton. Het kwam niet

vaak voor dat het werk van een Gronings hoogleraar internationaal zo veel weerklank vond. De beloning voor Johann Bernoulli kwam in de vorm van de verkiezing tot lid van de Royal Society in Londen en *associé étranger* van de Académie Royale des Sciences in Parijs (beide in 1699) en lid van de Akademie der Wissenschaften in Berlijn (1701). Over het niveau van zijn Groningse studenten was Bernoulli daarentegen wat teleurgesteld. Hij had zich meer voorgesteld van het peil van de wiskunde in de Republiek en hij moest zich dan ook beperken tot de grondbeginselen van het vak. 'Hoe meer vooruitgang de studenten wellicht zullen maken, des te minder zal ik dat zelf doen,' klaagde Bernoulli al in december 1695 in een brief aan Leibniz, kort nadat hij zijn colleges was begonnen.⁶²

Na een paar jaar werd Bernoulli het middelpunt van weer een onverkwikkelijke theologenstrijd.⁶³ Hij was daar zelf niet helemaal onschuldig aan. Begin 1698 liet hij zich tijdens een disputatie ontvallen dat iemand door de stofwisseling in het menselijk lichaam op een gegeven moment een heel ander lichaam heeft dan een jaar daarvoor. Dat had gevolgen voor het dogma van de wederopstanding des vleses, een vast onderdeel van de geloofsbelijdenis, want als het lichaam voortdurend vernieuwd wordt, in welk lichaam zullen wij dan ooit herrijzen? Hulsius, die zich tot die tijd van polemiek had onthouden, rook onraad en begon Bernoulli van ketterse ideeën te beschuldigen. In een pamflet uit mei 1698 schreef hij dat de hoogleraar wiskunde bijvoorbeeld – daar komt het weer – sociniaan was. Bernoulli protesteerde wel en liet Hulsius weten goed gereformeerd te zijn (dat hij dat was staat ook buiten kijf), maar de theoloog ging door met zijn campagne. Hij preekte in deze tijd in de Academiekerk meerdere keren over de wederopstanding des vleses en betrok er uiteindelijk ook de provinciale synode bij. Dat was voor Bernoulli aanleiding om op 11 mei 1699 de student Scato Gockinga een disputatie *De nutritione* ('Over de voeding') te laten houden, waarin hij zijn standpunt nauwkeurig vastlegde en verdedigde. Maar Hulsius was niet overtuigd en liet een maand later, op 14 juni, een van zijn studenten, Philippus van Selbach, in een disputatie over de herrijzenis betogen dat Bernoulli's standpunt wel degelijk als ketterij te bestempelen was.⁶⁴ In de zomer zette Hulsius ook alles op haren en snaren om te voorkomen dat Bernoulli tot rector gekozen werd, onder andere door een disputatie te laten houden *De resurrectione*, acht dagen voor de rectoraatswisseling. Werkelijk schijnen de curatoren nog even gearzeld te hebben of ze zouden ingrijpen in de rectorverkiezing. Maar uiteindelijk werd Bernoulli gewoon rector en moest Hulsius daarin berusten. Bij de aanvaarding van zijn rectoraat op 20 augustus hield Bernoulli een (aanvankelijk niet gepubliceerde) *Apologia pro mea fama, honore, et religione*, waarin hij de aantijgingen van Hulsius weersprak. Ook maande Bernoulli in zijn rede de theologen tot terughoudendheid en voorzichtigheid. Het was niet aan hen om de ontwikkelingen in de moderne wetenschap te beoordelen.

Die laatste opmerking sloeg ook op een andere controverser waarin Bernoulli verzeild was geraakt, over de zogenaamde proefondervindelijke wijsbegeerte. In de zeventiende eeuw was de experimentele beoefening van de natuurwetenschappen erg populair geworden, mede omdat proefondervindelijk vastgestelde feiten een neutrale basis voor de natuurwetenschap leken te kunnen leveren, anders dan de meer rationele, al gauw speculatieve benaderingen, die hopeloos vastliepen in ideologische, dat wil zeggen politieke en theologische meningsverschillen.⁶⁵ Over de feiten kunnen katholieken en

Afb. 43 Titelpagina van het proefschrift van J.S. Entrup, Groningen 1722. Universiteitsbibliotheek Groningen. De Academiekerk waar Johann Bernoulli zijn natuurkundige proeven deed is rechtsonder afgebeeld.

protestanten, zo was de grondgedachte, het wel eens worden, terwijl ze het over metafysische vooronderstellingen altijd oneens zullen blijven. Sinds 1675 was deze benadering ook in het universitair onderwijs doorgedrongen, toen de Leidse hoogleraar Burchard de Volder uit Engeland wat instrumenten had meegenomen en daarmee zijn colleges natuurfilosofie begon op te luisteren. Die demonstraties waren een groot suc-

ces en Bernoulli was ook van plan zulke colleges te gaan verzorgen. Al in de *ordo lectionum* van 1697-1698 kondigde hij naast de colleges wiskunde (inclusief, voor liefhebbers, differentiaal- en integraalrekening!) een college experimentele natuurfilosofie aan.⁶⁶ Hij beschikte nog niet over voldoende instrumenten – het fysisch kabinet in Groningen bestond hoofdzakelijk uit wiskundige instrumenten – maar van overheidswege werd hem in 1697 een bedrag van maar liefst 1200 gulden (bijna zoveel als zijn jaarsalaris) toegekend voor het kopen van geschikte instrumenten. Het voorstel was geweest om de Staten dit bedrag te laten betalen, maar omdat de Ommelanden zich weer eens ‘niet veerdig’ hadden verklaard, kwam het geld ten slotte uit de kas van de stad.⁶⁷ Toen Bernoulli in de zomer van 1698 in Holland was en onder andere bij De Volder langsging, kocht hij bij de instrumentmaker Jan van Musschenbroek in Leiden enkele instrumenten, onder andere een luchtpomp volgens een ontwerp van de Leidse hoogleraar Arnold Senguerd. Het duurde toen nog even voordat alles naar Groningen getransporteerd was, maar in het vroege voorjaar van 1699 kon Bernoulli met zijn proefnemingen beginnen. De instrumenten werden opgeslagen in het *theatrum anatomicum* (achter de Academiekerk) en de proeven vonden plaats in het aangrenzende koor van de kerk. Geïnteresseerden toehoorders werden door middel van een gedrukt programma uitgenodigd om aanwezig te zijn. Zij kwamen in groten getale.

Fysische proeven in een kerk waren tegen het zere been van Hulsius, die daarom in de senaat onmiddellijk protest aantekende. Hij beschouwde het houden van fysische proeven in een kerk als ontheiliging van het godshuis. Maar Bernoulli was niet onder de indruk. In de gedrukte en uitgebreide versie van *De nutritione* liet hij weten dat wie kritiek had op de generositeit van de Staten (of eigenlijk de stad) zelf de gunst van die Staten niet waard was.⁶⁸ Maar belangrijker was de opmerking dat er geen betere manier was om God te eren dan door het bestuderen van Zijn werken. God demonstreert zijn wijsheid en almacht nergens beter dan in de wereld om ons heen, en de beschouwing daarvan voert ons rechtstreeks tot God. Niemand kan dat beter doen dan de wisen natuurkundige, en als hij dat in een kerk doet, is dat beslist niet ongepast. Ridicuul zijn degenen die de filosofen en wiskundigen belachelijk willen maken door het onnutte van hun werk te beklemtonen, ‘tanquam nullam haberent utilitatem in rebus momentosissimus [alsof ze niets te bieden hebben in zulke gewichtige zaken]’.⁶⁹ Met deze redenering sloot Bernoulli aan, niet alleen bij de recent in zwang gekomen proef-ondervindelijke wijsbegeerte, maar ook bij de nog jonge richting van de fysicotheologie, een soort leken-theologie die Gods almacht en voorzienigheid vooral uit de doelmatig ingerichte natuur probeert aan te tonen. In de Republiek was dit inmiddels een gevestigde stroming, met de Amsterdamse medicus Johannes Swammerdam en zijn grote *Bybel der Natuure* (pas gepubliceerd in de achttiende eeuw) als bekendste vertegenwoordiger. In Groningen was vooral Gousset een overtuigd aanhanger van de fysicotheologie. In zijn in 1696 verschenen *Oratio* over de harmonie in deze wereld betoogde hij bijvoorbeeld dat de *bombyx* of zijderups, een klein en onooglijk, maar uitermate gecompliceerd en voor de mens zeer nuttig diertje, het beste bewijs is voor het bestaan van een voorzienige God. Bernoulli schaarde zich nu achter mensen als Swammerdam en Gousset.

Tijdens het rectoraat van Bernoulli bleef het rustig. Op 23 augustus 1700 droeg hij tevreden zijn ambt over aan zijn vriend en begunstiger Braun, ‘meinem grossen freund

und fautori', en hield hij een rede 'De calendarii Gregoriani praestantia' ['Over de voortreffelijkheid van de gregoriaanse tijdrekening']. Volgens Bernoulli, aan wie ijdelheid niet vreemd was, was het gehoor van die rede zo onder de indruk dat de Groningse Staten kort daarop de verbeterde kalender overnamen.⁷⁰ Maar het jaar daarop begonnen de problemen weer. Op 18 januari 1702 liet Bernoulli in een disputatie de stelling verdedigen dat dieren geen ziel hebben (een 'gewone' cartesiaanse stelling) en op 1 februari poneerde hij in de disputatie *De globu et motu telluris* ('Over de ronde vorm en de beweging van de aarde') zelfs dat lichamen niet konden zondigen, wat allerlei consequenties had voor de betekenis van het lichamelijk lijden van Christus aan het kruis. De gedachte hierachter was dat ziel en lichaam volkomen gescheiden substanties zijn, zodat zondigen, bij uitstek een vermogen van de ziel, niet op het lichaam betrekking kan hebben. Deze radicale scheiding van ziel en lichaam ging in tegen de gereformeerde leer en riep herinneringen op aan allerlei oude en nieuwe ketterijen. Het idee doet zeker denken aan de radicaal-cartesiaanse filosofische stroming die bekendstaat als het occasionalisme, de theorie dat lichaam en geest op geen enkele manier op elkaar inwerken en dat alleen God ervoor zorgt dat bij elke gelegenheid ('occasio') tegelijk met de beweging van het lichaam de bijbehorende gedachte plaatsvindt (en omgekeerd). Deze theorie staat voornamelijk op naam van de Franse filosoof Nicole Malebranche, maar Gousset, die vasthield aan de klassiek-cartesiaanse stelling dat de beïnvloeding van het lichaam door de geest plaatsvindt via de pijnappelklier, claimde dat hij het occasionalisme al tegengekomen was in het onderwijs dat hij in de jaren vijftig in Saumur had genoten. Gousset claimde ook dat hij toen al had tegengeworpen dat als God inderdaad voortdurend bezig was bij iedereen geest en lichaam gelijk op te laten lopen, hij wel een heel slechte *opifex* moest zijn. Welke ambachtsman maakt nu een klok die daarna niet voor langere tijd uit zichzelf blijft lopen?⁷¹ Bernoulli leek nu alsnog dit occasionalisme te gaan verdedigen.

Tijdens de verdediging van de disputatie werd er al uit de zaal geroepen 'Tu evertis Theologiam nostram [Gij helpt onze theologie naar de knoppen]!' Later bleek dat een plaatselijke predikant te zijn, dominee Johannes van Leeuwen van Zeerijp, die er naderhand ook een verslag van publiceerde. Bernoulli, ook niet mals, repliceerde meteen met een uitval in de richting van de theologen: het *odium theologicum*, waar theologen mee behept waren, was een *odium diabolicum*, een haat die des duivels was. Hulsius, die natuurlijk al langer op een aanleiding wachtte om Bernoulli weer te kunnen aanpakken, reageerde nu met een *Exercitatio theologica de unione animae cum corpore* ('Theologische oefening over de eenheid van ziel en lichaam'), die op 15 februari 1702 werd verdedigd door zijn student Petrus Venhuysen. Deze stelde de opvattingen van Bernoulli op één lijn met die van Balthasar Bekker, die net veroordeeld waren. Een antwoord van Bernoulli kon toen niet uitblijven. Onmiddellijk kondigde hij voor 25 februari een nieuwe disputatie over het onderwerp aan (*Continuatio thesium apologeticarum*), waarin de *respondens*, Phaebus Themmen, de uitspraak in de mond werd gelegd dat 'wie stelt dat de ziel op het lichaam werkt, van de ziel een lichaam en van het lichaam een ziel maakt'.⁷²

Al eerder had Hulsius zich tot zijn ambtgenoot Braun gewend om namens de theologische faculteit deze stelling te veroordelen. Braun had zich daar evenwel niet toe laten verleiden; hij had Hulsius teruggeschreven dat de stelling van Bernoulli hem goed gereformeerd leek. Juist wie de stelling ontkende en dus wel de inwerking van de ziel

op het lichaam aanvaardde, maakte zich in feite schuldig aan spinozisme – inmiddels de ergste misdaad die in theologenland te bedenken was.⁷³ Braun schreef een brief met gelijke strekking naar Bernoulli, die zich dus gesteund wist door een van de theologen en deze brief ook opnam in de disputation van Themmen. Daarmee werd openbaar dat misschien Hulsius het spinozisme beleed, wat de theoloog onmogelijk over zijn kant kon laten gaan. Hij gaf kort daarna zijn *Depulsio spinozismi* ('Afweer van het spinozisme') uit, waarin hij zich 'in facie nostrae universitatis' vrij probeerde te pleiten van de geuite beschuldiging. Hulsius betichtte nu juist Bernoulli en Braun ervan spinozist te zijn (waarbij bleek dat hij verrassend goed op de hoogte bleek van de inhoud van Spinoza's filosofie). Tegelijkertijd schreef de student Venhuysen, ongetwijfeld geholpen door Hulsius, een aparte verhandeling over de materie, waarin Bernoulli er niet al te best afkwam. Weer werd hij op één lijn geplaatst met Balthasar Bekker.

Voor Bernoulli was de maat nu vol. Hij bracht de zaak ter sprake in de senaat en klaagde zich over de impertinentie van de student Venhuysen. Maar de senaat koos geen partij en besliste slechts dat voortaan alle theses eerst aan de rector ter goedkeuring moesten worden voorgelegd. Daarom wendde Bernoulli zich op 18 maart 1702 in een *Kort verhael* tot de curatoren en in feite tot de Staten, waarin hij het onbeschaamde optreden van vooral Venhuysen breed uitmat. Hij riep curatoren op onmiddellijk diens pamflet te verbieden, voordat het via koffiehuisen en herbergen verder verspreid werd en voordat Bernoulli's naam door het slijk werd gehaald. Venhuysen was een 'stout ignorant, by gheen geleerden bekendt, geacht, ofte geloofd', en er moesten disciplinaire maatregelen tegen hem getroffen worden. Ondertussen schreven Braun en Bernoulli ook zelf ieder een pamflet om de beschuldiging van Hulsius te ontkrachten: Braun een *Futilis depulsionis spinozismi* en Bernoulli een *Depulsionis spinozisme echo* (titels waarvan de betekenis onder zonder vertaling wel duidelijk is). Pas op 21 april kwamen de Staten met een besluit: ze maanden de kemphanen tot broederlijke liefde, droegen de filosofen op voortaan geen discussies meer aan te gaan over theologische onderwerpen, omdat zoiets alleen maar de gelovigen kon verwarren, en maanden de predikanten voortaan geen academische zaken vanaf de kansel te bespreken. Zoals steeds was het vooral de bedoeling de orde te bewaren, het volk rustig te houden en de universiteit niet in diskrediet te brengen. Aan een inhoudelijke beoordeling waagden de Staten zich niet. Zowel Hulsius en de zijnen als Bernoulli en Braun mochten zich dus als overwinnaar beschouwen. Bernoulli zal het ook zeker niet als een desavouering van zijn denkbeelden of persoon hebben beschouwd, want in 1703 stelde de stad, toen Utrecht aan hem trok, voor hem een forse salarisverhoging te geven. Toen de Staten daartoe weer eens niet bereid waren (zij waren 'niet veerdig'), betaalde de stad het extra salaris van 250 gulden uit eigen kas. Bernoulli wees daarop het Utrechtse aanbod af.⁷⁴

Is de strijd rond Bernoulli nu, zoals wel eens is voorgesteld, een voorbeeld van de eeuwenlange strijd tussen geloof en wetenschap en moest Bernoulli daarbij als kampioen van de wetenschap opboksen tegen de benepen theologen die bang waren dat de wetenschap het geloof zou ondermijnen? Het simpele feit alleen al dat Braun, hoogleraar theologie, de zijde van Bernoulli koos, toont aan dat deze voorstelling niet juist is. Hier stonden eerder twee opvattingen over de verhouding tussen ziel en lichaam tegenover elkaar dan wetenschap en geloof. Bernoulli was ook niet de arme wetenschapper die zich voortdurend moest verweren tegen de felle aanvallen van de theoloog. Hij zelf was

nogal lichtgeraakt en heeft er zeker niet aan bijgedragen de toon van het debat wat rustiger en beschaafder te maken. En deze clash met Hulsius is voor Bernoulli in 1705 ook niet de reden geweest om terug te keren naar Bazel, teleurgesteld als hij zou zijn over zo veel behoudzucht in Groningen. De belangrijkste reden om terug te keren was de steeds grotere aandrang van zijn schoonfamilie: de vrouw van Bernoulli kon niet aarden in Groningen en haar ouders en verwanten wilden haar heel graag terugzien. Aan die druk gaf Bernoulli in 1705 gehoor en zelfs een zeer aantrekkelijk aanbod uit Utrecht kon hem niet weerhouden om naar Bazel af te reizen, ‘welches dan bey den Herren von Utrecht ein gross lamentiren verursachte’.⁷⁵ Op 18 augustus 1705 verliet hij met vrouw en kinderen en een inwonende neef Groningen en omdat juist in die tijd zijn broer Jakob overleed, kon hij in Bazel meteen hoogleraar wiskunde worden, wat hij de rest van zijn leven gebleven is.

AFLOPEND GETIJ

Na het vertrek van Bernoulli en het einde van de controverses rondom zijn persoon bleef het aantal nieuwe inschrijvingen dalen (zie tabel 2). De oorzaak daarvan leek toen niet meer ver te zoeken. Het was niet een oorlog of een reeks ruzies tussen hoogleraren die de universiteit de das om leek te doen, maar de verlamdende tegenstelling tussen Stad en Ommelanden in de Staten. Telkens als in de Staten de benoeming van een nieuwe hoogleraar op de agenda stond, waren de vertegenwoordigers van de Ommelanden ‘niet veerdig’. Zo liep het aantal hoogleraren steeds verder terug, wat Groningen natuurlijk steeds minder aantrekkelijk maakte om er gaan studeren. In 1700 was het hooglerarenbestand nog redelijk op sterkte. In de theologische faculteit doceerden – hoezeer ze soms ook met elkaar overhooplagen – Braun en Hulsius, bij rechten had men de oude Wessel Bertling en de wat jongere Pagenstecher, in de medische faculteit werd het onderwijs verzorgd door de onvermoeibare Lammers (hoogleraar sinds 1667) en in de filosofische faculteit had men Bernoulli voor wiskunde en natuurfilosofie, Gousset voor Grieks en filosofie, Rudolf Eyssonius voor botanie en sinds kort Isinck voor geschiedenis en welsprekendheid. Kort daarna vielen echter de eerste gaten. Bernoulli vertrok in augustus 1705 en werd niet opgevolgd, Eyssonius overleed in november van dat jaar en werd evenmin opgevolgd. Wessel Bertling overleed in 1706 en kreeg geen opvolger, zodat Pagenstecher als enige jurist overbleef, en toen Braun twee jaar later overleed (1708), ondernamen de Staten ook geen actie om hem te vervangen;

TABEL 2 AANTAL NIEUWE INSCHRIJVINGEN IN GRONINGEN, 1705-1715
(VOLGENS HET ALBUM STUDIOSORUM)

1705-1706	45	1710-1711	46
1706-1707	41	1711-1712	37
1707-1708	51	1712-1713	23
1708-1709	23	1713-1714	24
1709-1710	35	1714-1715	27

vanaf dat moment had Hulsius het in de theologische faculteit alleen voor het zeggen.

Het was al eerder gebeurd dat de Staten het aantrekken van nieuwe hoogleraren hadden getraineed. Rond 1650 al had de senaat jaar in jaar uit moeten aandringen op actie om opengevallen plaatsen te vervullen en Maresius was na zijn dood in 1673 niet opgevolgd. Tussen de dood van de jurist Oiselius in 1686 en het aantreden van zijn opvolger Pagenstecher had maar liefst acht jaar gezeten. Maar in deze gevallen hadden de Staten uiteindelijk toch de wensen van de senaat gehonoreerd. Na 1700 was dit niet meer het geval. Na het vertrek van Bernoulli en de dood van Wessel Bertling deden de Ommelanden niets, en ook na de dood van Braun blokkeerden de Ommelanders alles. Toen de stad er in 1710 op terugkwam, waren de Ommelanden 'niet veerdig'. Was het misplaatste zuinigheid? Het economische leven in Groningen maakte moeilijke tijden door – al sinds 1640 werd het minder en minder – en de inkomsten uit belastingen en heffingen daalden navenant. In november 1686 werd het noordelijk deel van de provincie zwaar getroffen door de Sint-Maartensvloed, die 1600 mensen het leven kostte en veel landerijen voor langere tijd onbruikbaar maakte. Ook de deelname aan de Spaanse Successieoorlog kostte handenvol met geld. En ten slotte hadden de boeren rond 1710 te kampen met een reeks misoogsten. Men had in de Ommelanden in die tijd wel wat anders aan zijn hoofd dan het wel en wee van de universiteit. Of was het gebrek aan interesse en beschouwde men in de Ommelanden de hogeschool vooral als een speeltje van de stad, waar de stad dan ook maar voor op moest draaien?⁷⁶ Dat de Staten tot twee keer toe weigerden geld uit te trekken voor Bernoulli en dat de stad het toen maar uit eigen middelen betaalde, zegt veel. In ieder geval was een nadeel dat in Groningen van enig effectief stadhoudelijk gezag geen sprake meer was. Vroeger had een stadhouder de partijen nog wel eens tot elkaar kunnen brengen, maar daartoe waren de stadhouders in de laatste decennia van de zeventiende eeuw niet in staat. Na de dood van Johan Willem Friso – hij verdronk in 1711 bij de Moerdijk – volgde enkele jaren zelfs een heus stadhouderloos tijdperk, ook in Groningen.⁷⁷

Waar men echter rekening mee moet houden, is dat niet alleen in Groningen het aantal inschrijvingen daalde. Ook in Leiden, Franeker en Utrecht werden rond 1700 steeds minder studenten ingeschreven.⁷⁸ Hier en daar werd dat gecompenseerd, tijdelijk althans, door het optreden van een populaire docent, zoals de veelzijdige Herman Boerhaave in Leiden. Maar de studenten die hij extra trok, kwamen van andere universiteiten, die hun aantallen, althans in de medische faculteit, dus alleen nog maar verder zagen dalen. Overal werd het dus minder, Groningen was niet uniek en wie een verklaring van de achteruitgang van Groningen zoekt, zal dus niet alleen naar Groningse factoren moeten kijken. In een ruimer kader bekeken waren zulke factoren als het beleg van Groningen in 1672, de strubbelingen in de Staten en de ruzies tussen sommige hoogleraren hooguit kleine golfjes in een aflopend getij.

Een veelgehoorde verklaring voor het feit dat de universiteiten in de Republiek minder studenten trokken, is dat de instroom uit het buitenland stakte. In de eerste helft van de zeventiende eeuw, toen in het Duitse Rijk de Dertigjarige Oorlog woedde en menige universiteit gesloten, verwoest of verplaatst werd, was een universitaire studie in de relatief rustige en onbedreigde Republiek een aantrekkelijk alternatief; zo groot waren de culturele verschillen tussen de Duitse gebieden en de Nederlanden nu ook weer niet. Maar vanaf 1650, toen de universiteit van Marburg heropend werd, trok het aca-

demische leven in Duitsland weer aan. Vooral de keurvorst van Brandenburg was op dit vlak actief. Sinds de Vrede van Westfalen had hij definitief de heerschappij verworven in een aantal gebieden in het westen van het Duitse Rijk (de graafschappen Kleef, Mark en Ravensberg) en voor zijn onderdanen in die gebieden richtte hij vervolgens ook instellingen voor hoger onderwijs op. Zo ontstond de universiteit van Duisburg (in het Kleefse) en het gymnasium illustre in Hamm (in het graafschap Mark). Maar ook koningstadhouder Willem III was in deze contreien actief. In 1697 richtte hij in Lingen, een vestingstadje aan de Ems ter hoogte van Zwolle, een gymnasium academicum op, dat nadat het stadje in 1702 Pruisisch was geworden een tijdlang een bloeiend bestaan heeft geleid. Hoewel dat niet van al die nieuwe instellingen gezegd kan worden, onttrokken ze wel degelijk studenten aan Groningen (en andere Nederlandse universiteiten).⁷⁹ En niet alleen studenten, ook docenten. Men kon dat in Groningen al merken omdat in de jaren vijftig en zestig de gerenoveerde universiteit van Heidelberg alle moeite deed om Jacob Alting uit Groningen weg te kopen. Toen, tegen het eind van de eeuw, werd in Halle een nieuwe en moderne universiteit in het leven geroepen, die ook de Nederlandse universiteiten concurrentie aandeed. Studeren in de Republiek was niet meer zo vanzelfsprekend als vroeger. Voor iemand als Boerhaave wilde men wel een omweg maken, maar verder ook niet. Bovendien oefenden de vorsten in het Duitse Rijk steeds meer druk uit op hun onderdanen om in eigen land te studeren. Dat de Republiek rond het midden van de zeventiende eeuw zo veel buitenlandse studenten had getrokken, was eigenlijk een onnatuurlijke situatie geweest; zodra men in het nabije buitenland weer normaal kon studeren, viel de Republiek terug op haar eigen rekruteringsgebied en dat leverde minder hoge aantallen studenten op dan in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Men had in de Republiek gewoon enige tijd boven zijn stand geleefd en wat er rond 1700 gebeurde, was dus niets anders dan de terugkeer naar de 'normale' toestand.

Dit is echter niet het hele verhaal. Ook speelde mee dat in eigen land de animo om te studeren beduidend minder werd. Er is becijferd dat terwijl in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog 2,5 procent van de leeftijdsgroep tussen 18 en 23 studeerde, dit percentage rond 1800 was teruggelopen tot 1,3.⁸⁰ De toenemende aristocratisering en oligarchisering van de Nederlandse samenleving maakte zo op het oog geleidelijk een einde aan het relatief open en democratische karakter van de Nederlandse universiteiten. Een universitaire studie en zeker een academische graad werden steeds meer iets voor de elite; als algemeen vormende instellingen van onderwijs verloren de Latijnse school en de universiteit, zeker voor groepen onder de elite, hun aantrekkelijkheid. Een alternatief voor deze groepen werd de Franse school, waar de moderne talen en de zaakvakken gedoceerd werden die in het nijvere leven van nut konden zijn. In Groningen is in 1623 voor het eerst sprake van een Franse school. Het Latijn van de universiteit ontsloot niet langer een wereld van geletterd- en geleerdheid voor nieuwe groepen in de samenleving, maar sloot voortaan een elite af van de rest. Of dit ook voor de Groningse situatie gold, staat nog te bezien, maar het lijkt een redelijke verklaring voor het dalen van het aantal studenten dat in Groningen ging studeren.⁸¹

In het geval van Groningen speelden nog andere factoren mee. Tot ver in de zeventiende eeuw was Groningen nog een half-Duitse stad geweest, of althans een stad met een groot Duits achterland. Weliswaar was door de Opstand en de vorming van de Republiek een politieke grens ontstaan tussen Groningen en een groot deel van dat Duit-

se achterland, maar de culturele ruimtebeleving voegde zich daar nog niet direct naar. In de brede zone tussen Bremen en de Nederrijn bleef men zich oriënteren op Groningen; het was en bleef daarom een natuurlijke keuze voor studenten uit die regio om althans een deel van hun studie in Groningen te volgen. Maar de toenemende oriëntatie van Groningen op Holland én de veranderingen in sommige Duitse vorstendommen, zoals de rekatholisering van Münster, maakten die culturele band tussen Groningen en het Duitse grensgebied minder sterk. Dit was een geleidelijk proces en het duurde heel lang (tot in de negentiende eeuw was bijvoorbeeld het Nederlands nog de cultuurtaal in delen van Oost-Friesland, Lingen en Kleef), maar de trend was duidelijk. Groningen werd geleidelijk meer een Nederlandse dan een Duitse stad en was daarom minder aantrekkelijk voor Duitse studenten. De Groningse universiteit zag haar natuurlijke rekruteringsgebied in Duitsland geleidelijk inkrimpen.⁸²

De geconstateerde malaise contrasteert opvallend met het stijgend aantal promoties in Groningen. Het aantal studenten mocht dan teruglopen, het aantal promoties nam hand over hand toe. In de beginjaren van de universiteit werd er nauwelijks gepromoveerd; in de jaren 1614-1624 slechts 13 keer en in het volgende decennium zelfs nog minder, 5 keer. In de jaren dertig werd het iets meer en in het midden van de eeuw steeg het aantal promoties tot bijna 40 per tien jaar. Die groei zette in de laatste decennia van de eeuw verder door: 48 tussen 1675 en 1684 en 47 tussen 1685 en 1694. In de jaren daarna verdubbelde dat aantal zelfs nog: 81 promoties tussen 1695 en 1704 en maar liefst 103 tussen 1705 en 1714. Alleen al in 1713 promoveerden er 16 studenten in Groningen, meer dan in de eerste tien jaar van de universiteit. Soms vonden er meerdere promoties op een dag plaats, zoals op 26 juni 1693, toen de gebroeders Bernard Clemens, Hendrik Willem en Johannes Jacobus Mettingh het doctoraat verwierven, alle drie 'met de kap' ('more majorum'). Dit veroorzaakte meteen een probleem. Er hingen in Groningen maar twee kappen in de kast. Snel vroeg de senaat aan de Staten om toestemming om een derde bij te laten maken en een van de twee kappen die in de kast hing te laten opknappen, 'een van de Kappen geheel verscheurt sijnde'.⁸³ Was de universiteit in haar beginjaren nauwelijks te onderscheiden van een illustere school of gymnasium, aan het eind van de zeventiende eeuw benutte Groningen zijn recht om graden te verlenen ten volle.

Bij deze verrassende toename van het aantal promoties vallen wel enkele kanttekeningen te plaatsen. Om te beginnen vonden de meeste promoties in de rechtenfaculteit plaats, vaak en meer dan voorheen op 'theses' of 'positiones selectae'. Bij de 29 promoties uit de jaren 1713 en 1714 ging het om 24 juridische promoties en 5 medische promoties; promoties in de filosofische en theologische faculteit kwamen kennelijk niet voor. Vroeger, in de jaren zestig, was het wel eens anders geweest. Tussen 1661 en 1670 vonden op een totaal van 37 promoties 15 promoties in de medische faculteit plaats (40,5 procent) en 17 (45 procent) in de juridische faculteit. In de periode 1701-1710 was de verhouding (op 90 promoties) respectievelijk 27,7 en 66,6 procent. Een dergelijke eenzijdigheid kon op den duur niet goed zijn.

Verder is het opvallend dat steeds meer promovendi niet of nauwelijks in Groningen hadden gestudeerd. Van de zestien promovendi uit 1713 blijken er vier zich maar een paar dagen voor de promotie in Groningen te hebben ingeschreven en dus speciaal en alleen voor de promotie naar Groningen te zijn gekomen, namelijk Jacobus de Bruin

uit Emmerik (ingeschreven 28 mei, promotie 2 juni), Coop Ibeling van Rehden uit Emden (ingeschreven 31 augustus, promotie 2 september), Bernardus Fridericus Eilerts uit Esens, ook in Oost-Friesland (ingeschreven 9 september, promotie 18 september) en Paulus Adolphus Lodegingh uit Schaumburg bij Rinteln (ingeschreven 18 november, promotie 29 november). De korte tijd tussen inschrijving en promotie duidt erop dat de examens die voorafgingen aan de eigenlijke promotieplechtigheid niet in Groningen waren afgelegd, maar elders, waar het misschien goedkoper was. De steeds vaker bij inschrijving voorkomende aanduiding *Candidatus* wijst ook in die richting: een kandidaat was een student die al wel de voorbereidende examens met goed gevolg had afgelegd, maar nog niet de *disputatio pro gradu* had verdedigd. Dit soort 'flitspromoties' waren ook in het begin van de zeventiende eeuw wel eens voorgekomen. Winand Rutgersius, die op 25 april 1618 promoveerde, had zich ook pas tien dagen daarvoor in Groningen ingeschreven. Maar hij was dan ook al hoogleraar in Steinfurt en hoefde niet alle formaliteiten te doorlopen.⁸⁴ Wat toen een hoge uitzondering was, werd na 1700 tamelijk gewoon. Deze 'studenten' kunnen echter nooit actief aan het studentenleven in Groningen hebben deelgenomen en konden dus niet verhinderen dat het in de studiestad Groningen geleidelijk stiller en stiller werd.

Nog krasser dan de studenten die zich maar voor een paar dagen inschreven, maakten degenen het die zich helemaal niet inschreven. In 1713 betrof dit maar liefst vijf van de zestien promovendi, in 1714 ook nog eens vier van de dertien – een stevig percentage derhalve. Hoe dit mogelijk is, blijft onduidelijk, maar opvallend is het wel dat het in ettelijke gevallen gaat om beampten aan een buitenlands vorstenhof of rechtscollege, die kennelijk om redenen van status een doctoraat nastreefden. Henricus Hermannus de Halem uit Oldenburg, die op 31 maart 1713 op stellingen promoveerde, staat omschreven als 'dicasterii Oostfrisii vice secretarius' en Henricus Cöper uit Bremen, die op 29 mei op enkele 'positiones selectae' tot meester in de rechten promoveerde, liet zich inschrijven als 'assessor scabinatus principatus Mindensis'.⁸⁵ Groningen was in het sinds 1648 bij Brandenburg horende Minden kennelijk populair, want het jaar daarop promoveerde nog iemand uit die stad in Groningen, wederom zonder ingeschreven te zijn. Johannes Pörtner, die op 17 september 1714 in de rechten promoveerde, staat omschreven als 'canonicus, senator et assessor iudicii Mindensis'. Wellicht vond men het in Groningen wel een eer om dergelijke aanzienlijke personen tot doctor te bevorderen en zag men daarom door de vingers dat zij zich niet wilden inschrijven. In ieder geval leek Groningen hard op weg te zijn Harderwijk achterna te gaan, dat bekendstond als een stad van negotie, maar ook van handel in bullen van promotie.

Bij wijze van samenvatting kan men zeggen dat de combinatie van structureel lagere inschrijvingscijfers en toenemende aantallen promoties wijzen op een verandering van de plaats van de universiteit – of de universitaire opleiding – in de samenleving. Men kan spreken over transformatie of over functieverlies, maar kennelijk had tegen 1700 in leidende kringen in de Republiek en elders een academische opleiding niet meer dezelfde betekenis als een halve eeuw daarvoor. In een samenleving waar een kleine elite de lakens uitdeelde en sociale stijging steeds minder makkelijk werd, bood een universitaire opleiding, met uitzondering van die in de theologie, weinig stijgingskansen meer; maar de elite vond de titel daarentegen wel aantrekkelijker dan vroeger. Ook waren er voor degenen die geen graad nastreefden, maar op een universiteit wel een

soort algemene vorming zochten – inclusief het leren schermen, dansen en argumenteren – alternatieven gekomen in de vorm van bijvoorbeeld de Franse scholen in eigen land en de *Ritterakademien* in de naastgelegen Duitse gebieden.⁸⁶ De Nederlandse hogescholen, alle opgericht in de nadagen van het humanisme, hadden vanouds een sterk accent gelegd op het propedeutische onderwijs aan de filosofische faculteit, maar juist op dat vlak waren er inmiddels tal van alternatieven gekomen. Voor een beperkt aantal ambten en beroepen was nog steeds een academische graad nodig, maar aan algemeen, specifiek academische vorming was steeds minder behoefte. Een universiteit die wilde overleven, diende dus de bakens te verzetten en de filosofische studiën minder en de hogere faculteiten een sterker accent te geven.

OP WEG NAAR HET EINDE?

Op 4 april 1710 deden de Duitsers Zacharias Conrad en Johann Friedrich von Uffenbach Groningen aan. Deze uit Frankfurt afkomstige twintigers maakten een educatiereis door Nedersaksen, de Republiek en Engeland. Zoals in elke stad die zij bezochten, gingen zij in Groningen eerst op zoek naar een goede boekhandel, omdat men hen daar het beste kon inlichten over de zaken die voor mensen met belangstelling voor wetenschap, geleerdheid en vooral boeken de moeite waard waren. Tot hun verrassing vonden ze in de universiteitsstad Groningen geen enkele boekhandel; ze troffen alleen boekbinders die daarnaast wat boeken verkochten. Van een van hen kochten de gebroeders Von Uffenbach een rijk versierd boek over de Nederlandse waddeneilanden:

Wij hoorden verder van de boekbinder dat hier zeer weinig te doen is, dat de heren Braunius en Gousset dood zijn en dat er op dit moment nog maar zeven hoogleraren over zijn, terwijl er vroeger wel vijftien waren. Verder dat er hier niet meer dan 150 studenten zijn, terwijl de heer Mark, toen hij nog hier was, alleen al bijna 300 studenten in zijn colleges heeft gehad.⁸⁷

De hoogleraren bij wie de Von Uffenbachs daarna langsgingen, vermochten hen ook niet te imponeren. Pagenstecher, een lange magere man, stotterde heel erg. Hij was wel zeer hoffelijk en ontving de gebroeders allerhartelijkst, maar hij praatte alleen over wat er in de kranten stond, wat hen nogal ergerde.

Veel meer waren de gebroeders te spreken over burgemeester Menso Alting, die over een rijke bibliotheek beschikte. Maar professor Isinck, die geschiedenis en welsprekendheid doceerde, viel weer erg tegen. Hij had nogal wat lichaamsgebreken: hij had zeer slechte ogen en verder stotterde hij bijna nog erger dan Pagenstecher, ‘das sich dann vor einen *Professorem Eloquentiae* nicht wohl schicket’.⁸⁸ Maar met Isinck konden de Von Uffenbachs in ieder geval volop praten over oude boeken en manuscripten; hij had er vele en was zeer ijverig in het publiceren van tekstituitgaven. De universiteitsbibliotheek had lang zoveel niet te bieden: ‘Es siehet sehr obscur und wüste aus, und sind die hesslichen Bücher-Bretter [...] lang nicht voll, und der meiste Theil der Bücher ist, wo nicht in der That alt und schlecht, dennoch so gebunden.’⁸⁹ De mooiste bibliotheek was eigenlijk die van de jurist Gisbert Edingh, die in de Sint-Jansstraat woonde. Hij had een bibliotheek met ongeveer 15.000 titels, waaronder heel wat wiskundige

Afb. 44 Zacharis Conrad von Uffenbach. Portret door Pieter Schenk (I), 1670-1713. Rijksmuseum, Amsterdam. Tijdens een reis door Nedersaksen, de Republiek en Engeland bezocht de 26-jarige Von Uffenbach samen met zijn broer in april 1710 ook Groningen.

werken, maar ook een exemplaar van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*. Verder bezat Edingh een exemplaar van Robert Hooke's *Micrographia*, dat altijd openlag bij de plaat van de vlo. 'Dieses, sagte er, zeigte er denen Weibsleuten, wenn sie zu Zeiten auch seine Bibliothek sehen wollten.'⁹⁰ Toen de Von Uffenbachs naderhand in de herberg of het koffiehuis met twee leden van de Ommelander Staten over Edingh spraken, kregen ze echter weer een heel ander verhaal te horen. Edingh hield meer van zijn pijpje tabak dan van zijn boeken en die boeken van hem, die waren van geen enkel nut; dat de man nog iets voorstelde, was alleen maar omdat hij jaarlijks de almanak uitgaf waarin stond hoe de ambten dit jaar verdeeld zouden worden, de *Bestellinge der Generaliteyts, Provinciale ende voor yder Lidt-Particuliere ambten van de Provincie von stadt en lande*. Dat gaf een aardig kijkje op de intellectuele interesses van het gemiddelde lid van de Staten van het gewest. Toen de Von Uffenbachs op 14 april 1710 met de trekschuit via het Hoendiep naar Leeuwarden vertrokken, moeten zij een niet al te beste indruk van Groningen en zijn universiteit hebben gekregen. En dan waren zij nog vergeten te vermelden dat er twee hoogleraren geneeskunde waren, Bartholomeus de Moor en Theodorus Muyckens, die voortdurend met elkaar overhooplagen over het aderlaten en elkaar van grove incompetentie beschuldigden. Die roddel had hen kennelijk niet bereikt.⁹¹

Zeven hoogleraren waar er vroeger wel vijftien waren, dat was een hele teruggang.

Maar het zou nog erger worden. In 1712 overleed Hulsius. Hij werd niet vervangen. De stad wilde wel, maar de Ommelanden moesten er nog even over nadenken. Ook toen begin 1713 de vertegenwoordigers van de stad in het midden brachten dat ‘persoonen van distinctie’, die in Groningen wilden studeren, weer waren weggetrokken toen ze er achterkwamen dat er nog maar zo weinig docenten waren, bleken de heren van de Ommelanden niet bereid iets concreets te doen. Zelfs na het sluiten van de vrede in 1713 waren ze nog altijd ‘niet veerdig’. En ook toen een delegatie van de Provinciale Synode aandrong op althans het vervullen van de vacature voor theologie gebeurde er niets. Tot overmaat van ramp nam toen ook nog De Moor, het gesteggel met Muycckens zat, een beroep aan uit Harderwijk. Met als gevolg dat de Groningse universiteit het jubeljaar 1713-1714 inging met slechts vier gewone hoogleraren en één buitengewoon hoogleeraar: Pagenstecher voor rechten, Lammers en Muycckens voor geneeskunde, Isinck voor welsprekendheid en Rossal voor Grieks en filosofie. Veel studenten waren er ook niet. In 1708-1709 was het al eens gebeurd dat zich maar 23 nieuwe studenten hadden ingeschreven, en in 1712-1713 kwam het aantal nieuwelingen wederom niet hoger. Veel redenen tot feestvreugde was er dus niet. Even probeerde de senaat de Staten nog te bewegen het jubileum toch maar te vieren, en wel tijdens de rectoraatsoverdracht, die in verband met de introductie van de gregoriaanse kalender in 1701 niet meer op 23 augustus, maar op 3 september viel. In de Statenvergadering van 15 juni 1714 berichtten de heren van de stad dat de rector magnificus had verzocht te mogen weten hoe de professoren zich bij het komende lustrum zouden hebben te gedragen. Maar de heren van de Ommelanden waren boos dat de hoogleraren eerst met de stad hadden overlegd, en gingen er niet op in. In de senaatsvergadering van 4 juli 1714 berichtte de rector dat de eerste curator hem had laten weten:

[...] dat op de jongst gehouden Lantdag door de HH. van de Stadt voorgesteld sijnde, oft niet het Jubileum Academiae, dat op den 3 September deses jaers invalt, nae het exempel van andere Academiën en met alle en behoorlike solemniteit behoorde gecelebreert te worden, de HH. van de Ommelanden daarop hadden geantwoordt, dat sij daartoe niet veerdigh waren.⁹²

De hogeschool die door de inspanningen van Ubbo Emmius tot stand was gekomen, die met Gomarus en Maresius en Alting grote namen uit de vaderlandse kerkgeschiedenis aan zich had weten te binden en die Nicolaas Mulerius en vooral Johann Bernoulli tot haar coryfeeën had mogen rekenen, die universiteit was op sterven na dood.

DE EEUW VAN DE
VERLICHTING
(1714-1815)

INLEIDING

Schimmen zijn het, schijngestalten uit het academisch leven die ons vanuit de lijsten in de senaatskamer in het Groningse Academiegebouw aankijken. Wie kent deze hoogleraren uit de achttiende eeuw nog, Nicolaas Engelhard, Wijnold Munniks, Leonardus Offerhaus en al die anderen? De achttiende eeuw heeft niet veel namen opgeleverd die in het collectieve geheugen van de Groningse universiteit zijn blijven hangen. De jurist Frederik Adolf van der Marck misschien, en de medicus Petrus Camper natuurlijk, maar wie nog meer? Heel veel schokkende gebeurtenissen hebben zich ook niet voorgedaan in deze tijd – noch de patriottentijd noch de Bataafse Revolutie heeft diepe sporen getrokken in het academische bestaan. En wat er aan de universiteit ontbrak aan intellectuele uitstraling, maakte zij niet goed door een steeds toenemend aantal studenten en uitgereikte diploma's. Integendeel, het aantal studenten daalde tot een niveau waarop de universiteit nauwelijks meer levensvatbaar was. Het was een slappe tijd, die achttiende eeuw. In ieder geval niet het enerverendste tijdvak in de geschiedenis van de Groningse universiteit.

Dat ingesleten oordeel is niet terecht. Ook in de achttiende eeuw hebben hoogleraren hun best gedaan hun studenten een goede opleiding te geven en hebben studenten door hun studie een wereld ontdekt waarvan zij van tevoren het bestaan amper vermoedden. Niet alle hoogleraren mogen dan het volle licht naar zich toe hebben getrokken, ook in de schaduw gebeurden er dingen die later van cruciaal belang zouden blijken te zijn. De eerste helft van de eeuw was in veel opzichten nog een verlengstuk van de zeventiende eeuw, maar vanaf 1750 hoorden de tijdgenoten het eerste rituelen van een nieuwe tijd. Groningen verloor toen het karakter van een universiteit op de grens van twee werelden, die van de Republiek en het Duitse Rijk, en zij werd voor het eerst – met alle voor- en nadelen – een nadrukkelijk Nederlandse universiteit. Het was ook in deze periode dat Groningen Franeker voorbijstreefde en als enige universiteit in het Noorden overbleef. Verder schiepen de hoogleraren, zowel door de ontwikkelingen in het onderwijs als door de ontplooiing van de geleerde genootschappen, een beeld van zichzelf dat tot op de dag van vandaag doorwerkt. Eveneens ontloek in de achttiende eeuw een onderzoekscultuur die de definitie van een universiteit fundamenteel veranderde. Ten slotte ging in de achttiende eeuw het proces van secularisering van kennis en wetenschap een beslissende fase in. De worsteling om rede en openbaring, geloof en wetenschap met elkaar te verzoenen leidde nog niet meteen tot een duidelijke uitkomst, maar de manier waarop aan het eind van de eeuw over wetenschap, geloof en maatschappij werd gedacht, was wezenlijk anders dan een eeuw eerder.

Wie zou dus durven beweren dat de achttiende eeuw slechts een tussenspel is tussen de op het oog zoveel kleurrijker eeuwen ervoor en erna? Er is in de achttiende eeuw meer gebeurd dan men in eerste instantie zou denken.

10 RESTAURATIE EN REFORMATIE

(1714-1752)

Op 27 oktober 1716 overleed op zevenenvijftigjarige leeftijd Alexander Arnold Pagenstecher, hoogleraar in de rechten. Het was de zoveelste klap voor de al zwaar gehavende Groningse universiteit. Sinds 1706 was er geen nieuwe hoogleraar meer aangesteld en na het plotselinge overlijden van de theoloog Hulsius in 1712 had zelfs de hele theologische faculteit opgehouden te bestaan. Steeds als de stad in de vergadering van de Staten pleitte voor aanvulling van het magere hooglerarenbestand, verklaarden de Ommelanden zich 'niet veerdig'. En nu was door het overlijden van Pagenstecher ook nog eens de juridische faculteit geheel van hoogleraren verstoken.¹

Kennelijk was dit het sein om eindelijk maatregelen te treffen. Want toen de curatoren op 9 december 1716 opnieuw met benoemingsvoorstellen kwamen, waren de vertegenwoordigers van de Ommelanden opeens wél bereid om actie te ondernemen. Op 20 februari 1717 viel het besluit om maar liefst vijf hoogleraren te benoemen: twee theologen, twee juristen en één wiskundige of filosoof. Voor die laatste post hadden de Staten Johann Bernoulli in Bazel in gedachten, die al eerder, van 1695 tot 1705, hoogleraar in Groningen was geweest. Bernoulli voelde zich vereerd. 'Ist ja ein Zeichen, dass man mich sehr verlangte, dass ich das erste mahl müsse gute satisfaction gegeben haben'. Toch bedankte hij:

Möchte nur wünschen, dass mein angehendes alter [hij werd dat jaar 50] und andere *obstacula* nicht verhindert hätten, das vatterland, darin kein prophet viel giltet, zu vertauschen mit einem andern land, darin ich von grossen und kleinen so hertzlicht geliebet und estimiert worden bin.²

Maar de twee theologen en de twee juristen gingen wel op het aanbod in: Anthonius Driessen (predikant te Utrecht), Otto Verbrugge (hoogleraar theologie in Lingen), Jean Barbeyrac (hoogleraar rechten in Lausanne) en Petrus de Toullieu (hoogleraar rechten in Lingen). Tevens werd de buitengewoon hoogleraar Grieks, Michael Rossal, tot gewoon hoogleraar bevorderd. Van de nieuwe hoogleraren beet Driessen de spits af: op 19 september hield hij in de Academiekerk zijn oratie *De philadelphia*, over de broederliefde. Na afloop gingen hoogleraren en curatoren in feestelijk optocht niet, zoals gebruikelijk, naar het Academiegebouw aan de overkant – dat was een te korte wandeling om indruk te kunnen maken op het publiek – maar naar het huis van de rector, de medicus Muyckens, waar een feestelijke maaltijd klaarstond.³ Ditzelfde ceremonieel herhaalde zich in de week daarna nog een paar keer. Verbrugge oreeerde over de plaats van het paradijs (20 september), Barbeyrac over de juiste manier om rechten te studeren (23 september) en Toullieu over het verband tussen rechten en de theologie (ook op

Afb. 45 Alexander Arnoldus Pagenstecher, hoogleraar rechten in Groningen. Portretgravure Universiteitsmuseum Groningen. Pagenstechers dood in 1716 was het signaal voor de Staten van Stad en Lande om eindelijk de universiteit nieuw leven in te blazen. Pagenstechers beide zoons hielden intussen het juridisch onderwijs gaande.

23 september). Eindelijk was de Groningse universiteit weer op sterkte: twee hoogleraren theologie, twee hoogleraren rechten, twee hoogleraren geneeskunde (Lammers en Muyckens) en twee hoogleraren in de filosofische faculteit: behalve Rossal ook nog de historicus Isinck. De Staten hadden het in hun brief aan Barbeyrac gehad over hun streven naar de 'restauratio suae Academiae' en in dat streven leken ze redelijk geslaagd.⁴

EEN SOMBERE TIJD

Het tevreden gevoel duurde niet lang. Nog voor het eind van het jaar 1717 had een natuurramp van ongekende omvang Groningen in diepe rouw gedompeld. Op donderdag 24 december, de dag voor kerst, stak er langs de kust een hevige storm op, die naarmate de nacht vorderde alleen maar in kracht toenam. De autoriteiten maakten zich ernstig zorgen over de zeedijken en stuurden bij het krieken van de dag boden te paard naar de dijken om te zien of ze het hielden. 's Middags om twee uur kwam de eerste bode terug: de dijken hadden het niet gehouden, het water was in aantocht. En inderdaad, kort daarna zag men vanaf de stadswallen het water anderhalve meter hoog aan komen rollen. Tegen vier uur lag om de stad een grote zee, waaruit dorpen en boerde-

rijen als eilandjes omhoog staken. Diezelfde middag nog rustten de Gedeputeerde Staten schepen uit om mensen en dieren uit het noordelijk kustgebied te evacueren. Evacués kregen onderdak in provinciale gebouwen en bij burgers, maar voor het vee vond men een andere oplossing. Het binnenplein van het Academiegebouw en de tuin van het Broerklooster werden overdekt om als noodstallen te dienen.⁵ In de eerste maanden van 1718 kan er onmogelijk normaal college zijn gegeven.

De Kerstvloed van 1717 was de noodlottigste overstroming in de Groningse geschiedenis. Hele dorpen in het noorden van de provincie waren weggevaagd en er stierven naar schatting ruim 2100 Ommelanders (in het hele gebied rond de Duitse Bocht lieten ongeveer 14.000 mensen het leven, vooral in Oost-Friesland en Oldenburg).⁶ Er verdronken in Groningen verder bijna 12.000 koeien, 3000 paarden en 21.000 schapen. Jaren duurde het voordat de dijken weer op orde waren gebracht, mede ten gevolge van onenigheid tussen de verschillende partijen. Maar de overstroming was niet het enige waar Stad en Ommelanden in deze tijd onder te lijden hadden. Naast de algehele economische malaise had men sinds 1713 te maken met een besmettelijke ziekte onder het rundvee, de runderpest, die in 1715 bijna de helft van de veestapel wegvaagde en in de jaren na 1744 zelfs meer dan de helft. Ten gevolge van het vele water dat na de Kerstvloed overal was blijven staan, maakte ook een op zichzelf 'normale' ziekte als malaria nu ongekend veel slachtoffers. Verder leidden extreem koude winters regelmatig tot misoogsten en hoge prijzen en waren er regelmatig plagen van muizen, rupsen en ongedierte. Tot overmaat

Afb. 46 Titelblad van het Opregt en nauwkeurig historis-verhaal van de verwonderenswaardige, droevige, schrikkelijke en seer schadelijke waters-vloed (Groningen 1719). Universiteitsbibliotheek Groningen. De Kerstvloed trof Groningen in de nacht van 24 op 25 december 1717.

van ramp werd Groningen in 1732 ook nog getroffen door een plotselinge aantasting van de paalwerken bij dijken en in havens door de vraat van de paalworm (*Teredo navalis*). De enige remedie, maar een dure, was de havenhoofden en dijken voortaan te beschermen met stenen. Ettelijke borgen zijn in die tijd afgebroken en 'na de dijk gebracht'.⁷

Rampen horen bij het leven, daarvan was men zich in de vroegmoderne tijd maar al te zeer bewust: het waren nu eenmaal de beproevingen die God de mens oplegde om hem tot inkeer te brengen. Preken over de runderpest of de paalworm werden aandachtig aangehoord en even aandachtig gelezen.⁸ De algehele malaise werkte in op het religieuze gemoed van de Groningers. In de zeventiende eeuw was veel geklaagd over de onverschilligheid waarmee zij hun religieuze plichten nakwamen. Van de Nadere Reformatie die elders veel opgang maakte, was in Groningen weinig te merken. Maar in de eerste decennia van de achttiende eeuw was er in dit gewest weer iets van een religieuze herleving te merken en kon men, soms binnen, soms buiten de officiële kerk, een begin zien van een meer doorleefd geloof. Vooral in particuliere 'oefeningen', waarin gemeenteleden met elkaar hun geestelijke ervaringen bespraken, geestelijke liederen zongen en vurige gebeden ten hemel opzonden, manifesteerde zich een religieus reveil dat het accent legde op de persoonlijke geloofsbeleving en de doorwerking van het geloof in het dagelijks leven. Dat kon zich uiten in het strikt naleven van bepaalde, op de bijbelse wetten teruggaande gebruiken, het kon zich ook uiten in een sterk gevoelsmatige, door persoonlijke ervaringen ('bevindingen') gestuurde religiositeit. Niet leerstelligheid, maar praktische vroomheid maakte de kern uit van deze beweging, die nauw verwant was met het Duitse, vooral in lutherse kringen ontstane piëtisme. De aanhangers van deze beweging, die veelal te vinden waren onder het gewone volk, werden later vaak spottend de 'fijnen' genoemd, omdat zij, onder verwijzing naar Klaagliederen 4:1-2, klaagden dat het fijne goud der ware godsdienst verdonkerd was en dringend in al zijn fijnheid hersteld moest worden.⁹

Het bevindelijke christendom was een sombere vorm van religiositeit. De voorlieden en aanhangers van deze beweging benadrukten de onmacht en de nietigheid van de mens tegenover God en de onzekerheid of men wel persoonlijk door God was uitverkoren. De twijfel over de uitverkiezing werd alleen in evenwicht gehouden door de hoop dat God uiteindelijk ook deze onmachtige mens in genade zou aannemen. De zondige mens zelf kon niets doen om zijn eeuwige zaligheid te bewerken. Men moest natuurlijk het dagelijks leven zuiveren van alles wat God zou onteren, en de christelijke zedenwet met de grootst mogelijke precisie navolgen; ook moest men ervoor waken dat onbekeerde gemeenteleden, die nog in zonde leefden of onvoldoende geloof hadden, deelnamen aan het Heilig Avondmaal. Maar verder lag alles in Gods hand en was het maar afwachten hoe dat zou uitpakken. Tegelijk spraken de gelovigen met grote innigheid over de persoonlijke band die zij met Christus voelden. In de oefeningen of conventikels kon een bijna opgewekte stemming heersen en in stichtelijke traktaten en liederenbundels beschreven en bezongen voorgangers in bijna zinnelijke termen de versmelting van de ziel met Christus.¹⁰ Maar over het algemeen was de stemming somber: de tijden waren moeilijk, de zonden waren alom aanwezig en de persoonlijke uitverkiezing was hoogst onzeker.

Soms sloeg iemand door en leidde de wanhoop over de rampen waarmee God de mensheid bezocht opeens tot 'morele paniek'. In Groningen gebeurde dat in 1731, toen

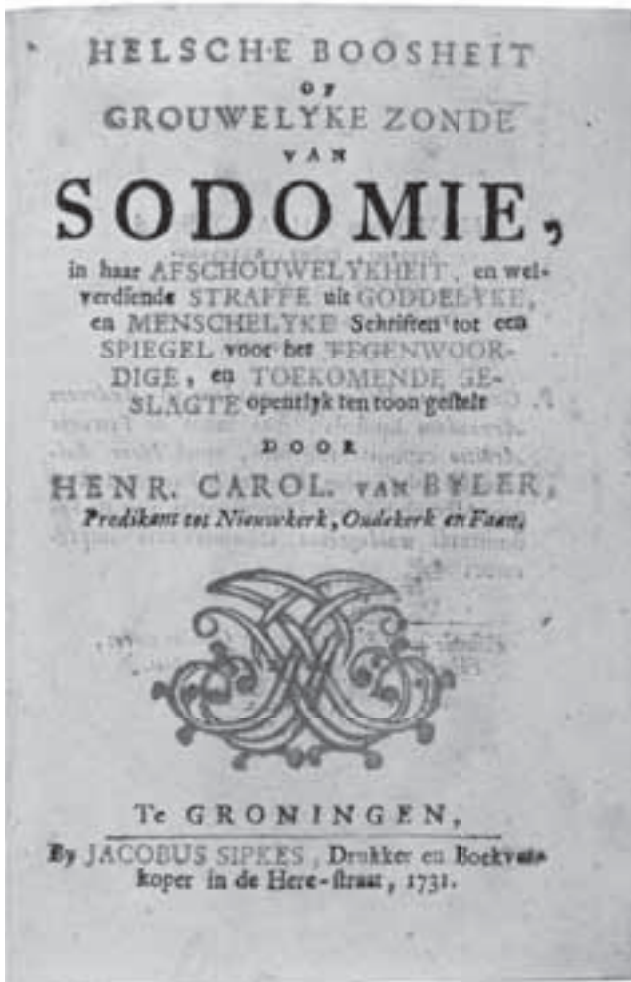
de angst voor homoseksualiteit plotseling de kop opstak en in Zuidhorn in het Westerkwartier op een en dezelfde dag maar liefst 21 'sodomieten' terechtgesteld werden (het woord 'homoseksueel' bestond nog niet).¹¹ Kort daarvoor, begin 1730, was in Utrecht en Holland een homoseksueel netwerk opgerold en waren ettelijke mannen opgepakt en geëxecuteerd, maar toen daar de vervolging al weer terugliep, kwam het in Groningen in april 1731 plotseling tot een golf van arrestaties. Dat was voornamelijk het werk van de grietman (hoogste rechter en gezagsdrager ter plaatse) van Oosterdeel-Langewold, jonker Rudolf de Mepsche, die in de borg Bijma bij Faan woonde.¹² Hij was daartoe geïnspireerd door de plaatselijke predikant, Henricus Carolinus van Byler, een studiegenoot uit Groningen die hij zelf als predikant in zijn grietenij had aangesteld. De fanatieke Van Byler, die al eerder had geschreven over de runderpest als straf voor het zondige leven van de mens, publiceerde in 1731 zijn bekendste boek, *Helsche boosheit of Grouwelijke zonden van sodomie [...] tot een spiegel tot het tegenwoordige, en toekomstige geslagte openlyk ten toon gestelt*.¹³ In dat boek mat hij niet alleen de zonden van de 'tegennatuurlijke' seks breed uit (soms veiligheidshalve in het Latijn), maar stelde hij ook ellende die de Groningers overkwam voor als de straf die God hun oplegde voor de laksheid waarmee zij hun godsdienstige plichten nakwamen, en voor de vele zonden die zij in hun mid-den toelieten:

Waar vandaan zyn de oorlogen, pest onder het vee, watervloeden en neringloosheit? Zijn ze niet wgens de zonden? Word daardoor de Staat verzwakt? Zyn luister gedooft? en vele menschen in die bekommerlijke toestand gebracht dat zij ter nauwernood de vereischte zwaarigheden en schattingen konden betalen?¹⁴

De auteur hoopte dat de Staten van Stad en Lande streng op zouden treden tegen dit 'nieuwe', nu ook in de Republiek opgedoken kwaad.

Aan die wens werd voldaan.¹⁵ Al op 14 juli 1730 hadden burgemeesters en raden van Groningen een streng plakkaat tegen sodomie uitgevaardigd en her en der waren al wat vermeende sodomieten opgepakt, stevig ondervraagd en (soms) veroordeeld. Maar de vervolging kwam pas echt op gang toen De Mepsche zich ermee ging bemoeien. Vanaf eind april 1731 arresteerde hij tientallen jongens en mannen uit zijn grietenij en na een spraakmakend proces veroordeelde hij meer dan twintig van hen tot de dood. Op 'rode maandag' 24 september 1731 werden op de executieplaats in Zuidhorn 21 mannen en jongens door de eveneens uit Groningen overgekomen beulen geworgd en vervolgens verbrand, samen met een man die tijdens zijn gevangenschap al was bezweken. Twee jongens van dertien, die te jong waren om veroordeeld te kunnen worden, moesten alles wel gadeslaan. Ter vergelijking: tussen maart 1730 en maart 1737 werden in de hele Republiek 98 doodvonnissen uitgesproken, waarvan dus bijna een kwart in het Groningse Westerkwartier!¹⁶

Over de vraag of er een behoorlijk proces aan de executies vooraf was gegaan, is het nodige te doen geweest. Er was weliswaar tortuur toegepast, maar dat was op zichzelf niet buiten de wet; het lijkt er alleen wel heel sterk op dat daarbuiten ook excessief geweld is gebruikt, waardoor in ieder geval één gevangene al voor het proces is overleden. Verder was er juridisch op de procesvoering van alles en nog wat aan te merken. Maar daar staat weer tegenover dat De Mepsche bijgestaan werd door vier gerespecteerde en onafhankelijke juridische adviseurs, die de gevangenen ook zelf hebben ondervraagd

Afb. 47 Helsche boosheit
of grouwelyke zonde van
sodomie van Henricus Carolinus
van Byler (Groningen 1731).
Universiteitsbibliotheek Groningen.

en uiteindelijk tot het vonnis hebben geadviseerd dat door De Mepsche ten uitvoer is gelegd.¹⁷

Een van die adviseurs was de Groningse hoogleraar in de rechten Arnold Rotgers.¹⁸ Dat een hoogleraar bij een rechtszaak om onafhankelijk advies gevraagd werd, zeker als het om een potentieel halsmisdrijf ging, was op zichzelf niet ongebruikelijk.¹⁹ Maar de vraag is hoe onafhankelijk hij wel was of is gebleven. Na de executies in Zuidhorn ging De Mepsche door met het vervolgen van nieuwe verdachten en toen hij in februari 1732 een grote vis gevangen leek te hebben, de Groninger stadsrekenmeester Jacobus Benema, die met zijn bezittingen in Noordhorn een van De Mepsches grote politieke tegenstanders was, werd dit in het huis van De Mepsche aan de Grote Markt in Groningen met een 'gala' gevierd. Daarbij werd zo veel gedronken dat Rotgers, die ook van de partij was, in beschonken toestand naar huis moest worden gebracht, 'gaande de professor's knecht een groote ruimte met de lantaarn vooruyt, om door het licht niet ontdekt te worden'. Later ontkende Rotgers dat hij dronken was geweest. Maar dat hij bij het feest van De Mepsche was geweest, ontkende hij niet.²⁰ Dit gehoord hebben achte

de Hoofdmannenkamer het toch maar beter om Rotgers niet, zoals De Mepsche graag had gewild, te benoemen als een van de rechters in de zaak van Bennema. Zijn plaats werd ingenomen door collega Toullieu, die kort daarna Bennema vrijsprak.

Het hele proces was een duidelijk voorbeeld van waar op het platteland de almacht van de jonkers toe kon leiden. Naderhand vond men het wel vreemd dat in deze zaak De Mepsche zowel aanklager als rechter was geweest en bovendien op de Ommelander Landdag mee mocht stemmen over klachten die tegen hem ingebracht waren, maar de Ommelander Staten en de Hoofdmannenkamer, die er ook bij werd gehaald, deden er niets tegen. En zo kon het gebeuren dat meer dan twintig jongens en mannen op grond van vage beschuldigingen en tegenstrijdige verklaringen aan de worgpaal eindigden, met de zegen van een Groningse hoogleraar in de rechten.

BESCHEIDEN HERSTEL

Het zou vreemd zijn geweest als onder deze omstandigheden en in dit geestelijke klimaat de Groningse universiteit werkelijk tot nieuwe bloei was gekomen. De Staten waren zeker van goede wille. Om Groningen weer aantrekkelijk te maken voor binnen- en buitenlandse studenten hadden zij in het voorjaar van 1717 besloten behalve nieuwe hoogleraren ook weer een pikeur, een dansmeester en een schermmeester aan te trekken. Voor de pikeur, die wel zelf voor een manege moest zorgen, reserveerden de Staten een bedrag van 2500 gulden. Met het oog op de ramp die zich rond kerst had voltrokken en die dure herstelwerkzaamheden nodig maakte, beslisten de Staten echter in januari 1718 om in ieder geval de aanstelling van de pikeur op de lange baan te schuiven.²¹ Met de aantallen nieuwe studenten en promoties ging het aanvankelijk nog wel de goede kant op. De komst van de nieuwe hoogleraren in 1717 leidde al meteen tot een toename van het aantal inschrijvingen. Arriveerden er in 1715-1716 slechts 34 studenten, in het daaropvolgende jaar steeg dat aantal tot 59.²² In het jaar 1717-1718 meldde zich eenzelfde aantal nieuwelingen bij de rector. Na 1718 was de groei er even uit, maar in de jaren dertig lag het gemiddelde toch weer net iets boven de 60 nieuwe studenten per jaar. Pas in de jaren veertig begon zich weer een langzame daling af te tekenen (zie p. 220). Als we er rekening mee houden dat niet alle studenten zich ook daadwerkelijk inschreven en veronderstellen dat studenten gemiddeld drie jaar in Groningen bleven, dan zullen er in die jaren in Groningen ongeveer 200 studenten rondgelopen hebben – een redelijk aantal, maar minder dan in de hoogtijdagen in de zeventiende eeuw.

Aan het benoemingsbeleid kan het niet gelegen hebben. Na de benoemingen uit 1717 waren de Staten over het algemeen alert in het opvullen van vacatures. Toestanden zoals die voor 1717 voorkwamen, waarbij de Ommelanden elke benoeming blokkeerden, kwamen niet meer voor. Sommige faculteiten groeiden zelfs. De theologische faculteit, die in 1717 met Driessen en Verbrugge een nieuwe start maakte, kreeg er in 1727 in de persoon van de Middelburgse predikant Albertus Voget een derde hoogleraar bij, en deze werd na zijn vertrek in 1735 naar Utrecht vlot opgevolgd door de kerkhistoricus Daniël Gerdes, tot dat moment hoogleraar in Duisburg. Vanaf 1728 telde de faculteit zelfs een vierde (eerst buitengewone) hoogleraar, Cornelius van Velzen, een luxe die deze faculteit nog niet eerder had gekend. Maar dit was dan ook de faculteit

waar de universiteit op dreef: de meeste studenten kwamen naar Groningen om later predikant te worden.

Ook de rechtenfaculteit had niet te klagen. Barbeyrac, hoewel een vreemdeling die nooit de moeite nam om Nederlands te leren, was een blijvertje en zijn collega Toullieu werd na zijn dood in 1734 na korte tijd opgevolgd door de Duitser Jacob Eck, hoogleraar te Duisburg en daarvoor te Hamm. Net als de theologische faculteit kreeg ook de rechtenfaculteit in 1727 de gelegenheid een derde hoogleraar aan te trekken, de al genoemde Rotgers, daarvoor hoogleraar te Harderwijk.

De twee andere faculteiten moesten het met minder doen. Toen de oude medicus Lammers in 1719 overleed, werd hij niet opgevolgd en toen Muyckens in 1721 vertrok, duurde het enkele jaren voor er opnieuw een hoogleraar geneeskunde werd aangesteld. In de tussentijd verzorgden plaatselijke doctoren het onderwijs, Yvo Gaukes en Antonius Eding, die ook drie keer als promotor optraden.²³ Pas in 1724 trad Jacob Hendrik Croeser aan, een leerling van de grote Herman Boerhaave en arts in Grave en Amsterdam. Bijna dertig jaar zou hij als enige verantwoordelijk zijn voor het medisch onderwijs in Groningen, inclusief dat in de plantkunde. Hij was beminnelijk en heette behulpzaam (Petrus Camper had het later over de 'zaalige Croeser'), maar van opmerkelijke prestaties is niets gebleken. Hij werd in 1727 provinciaal medicus (en deed in die hoedanigheden veel lijkopeningen), terwijl hij in 1729 een van de auteurs was van de *Pharmacopoea Groningana*, een boek met farmaceutische recepten dat uniformiteit bracht in manier waarop apothekers in Groningen hun medicijnen bereidden. Maar een grote aantrekkingskracht op studenten oefende Croeser niet uit.

De letterenfaculteit mocht ook al blij zijn dat het personeelsbestand op peil bleef. Isinck, de hoogleraar geschiedenis en welsprekendheid, overleed in 1727 en werd opgevolgd door de Duitser Leonardus Offerhaus, hoogleraar in Lingen. Voor wiskunde en filosofie kwamen na een lang interregnum in 1724 de Zwitser Jean-Pierre de Crousaz en de Nederlander Nicolaas Tilburg naar Groningen – de eerste een cartesiaan, de tweede een veel te laat geboren aristoteliaan. De Crousaz bleef maar twee jaar en werd na een kort intermezzo opgevolgd door zijn landgenoot Nicolaas Engelhard. Tilburg overleed onverwacht 1741, werd toen wel snel opgevolgd door David Frantzen, maar na diens dood, een halfjaar na zijn aanstelling, bleef de leerstoel opnieuw vele jaren leeg staan. Rossal, die het uithield tot 1744, werd pas na vier jaar opgevolgd door de Duitse oriëntalist Nicolaus Wilhelm Schroeder, die vanwege zijn grote kennis van het Arabisch wel 'de Arabier' werd genoemd.

Dat de opvolging van Rossal lang uitbleef, was geen incident. Tot 1740 was de bemensing van de universiteit redelijk op orde: vier theologen, drie juristen, één medicus en vier letterkundigen of filosofen. Maar in de jaren veertig begonnen er gaten te vallen in het hooglerarenbestand doordat overleden of vertrokken hoogleraren niet of niet aansluitend werden vervangen. Dat gold voor de theologen Verbrugge (overleden in 1745) en Driessen (overleden in 1748), de jurist Barbeyrac (overleden in 1744), de filosoof Frantzen (overleden in 1742) en, zoals gezegd, Rossal (in 1744). Telde de universiteit in 1740 twaalf hoogleraren, in 1750 was dat aantal weer gedaald tot acht. Niet dramatisch, maar het moest niet te lang duren, zeker omdat in de jaren veertig ook het aantal nieuwe inschrijvingen weer begon te dalen.

Dat ondanks een aanvankelijk snelle stijging van het aantal nieuwe inschrijvingen en een zeker tot de jaren veertig alert benoemingsbeleid het herstel van de Groningse uni-

versiteit niet doorzette, zal dan ook aan andere factoren moeten worden toegeschreven. Deze factoren zijn al eerder aan de orde gekomen: de voortgaande renaissance van het academisch bestel in het Duitse Rijk en de veranderende functie van een academische opleiding. Het rekruteringsgebied van de Groningse universiteit kromp door de stichting van nieuwe universiteiten in de Duitse vorstendommen en wie voornamelijk uit was op enige algemene vorming (en het opdoen van beschaafde manieren) had nu steeds meer keuze uit allerlei vormen van onderwijs. Deze trend deed zich overal in de Republiek voor en in Groningen kon men daar – als men de situatie al doorzag – weinig aan doen. Maar het moet niet uitgesloten worden dat het uitblijven van echt herstel in Groningen ook te maken had met het intellectuele klimaat dat er heerste: eerder benauwd en defensief dan open en ruimdenkend.

TEGENPOLEN: DRIESSEN EN BARBEYRAC

Degene die meer dan iemand anders dit geestelijke klimaat representeerde – en die er zelfs in hoge mate ook verantwoordelijk was – was de hoogleraar theologie Anthonius Driessen. Volgens de Schotse reiziger Robert Duncan, die in 1726 zijn impressies over Groningen op papier zette, was Driessen ‘a man of considerable fame, and a clear and distinct writer’. Hij noemde hem ‘one of the clearest, distinctest among all the Professors there’.²⁴ Driessen was inderdaad een wijd en zijd gerespecteerd theoloog, met opvattingen over theologie en filosofie die in brede kring op waardering konden rekenen. Maar niet iedereen was zo lovend over hem als Duncan. De hoogleraar was een fel en hardnekkig polemist, die elke afwijking van de rechte leer genadeloos kon afstraffen en alles – vriendschap, het belang van de universiteit, een goede verstandhouding met collega’s – ondergeschikt maakte aan zijn roeping om kerk en universiteit te vrijwaren van opinies die strijdig waren met Gods Woord, zoals door hem begrepen.

Dat Driessen – geboren in Sittard, student in Franeker en Leiden en predikant in Eysden, Maastricht en Utrecht – een felle was, wist men al voor zijn komst naar Groningen.²⁵ Zijn portret toont ons een man met een engelengezicht, maar toen hij in 1711 net in Utrecht benoemd was, stortte hij zich al in een felle polemiek met de hoogleraar Frans Burman Secundus over de toelaatbaarheid van het toneelstuk in een christelijke samenleving. Burman vond dat zoiets wel kon, Driessen was er faliekant op tegen. Eenmaal benoemd in Groningen verloochende Driessen zijn aard niet. Al in zijn eerste openbare les (die volgde op zijn oratie en naar gewoonte ook bijgewoond werd door alle collega’s) attaqueerde hij de gewezen predikant van de hugenoten en latere docent filosofie aan het remonstrantse seminarium in Amsterdam Jean le Clerc, die de mening verkondigde dat Mozes niet de auteur van de eerste bijbelboeken kon zijn. Dat was tegen het zere been van Driessen en alles wat orthodox dacht. Maar Driessens uitval wekte de ergernis op van een van de hugenoten in de zaal, de eveneens net benoemde Barbeyrac, die Le Clerc tot zijn vrienden rekende. Barbeyrac vond het smakeloos dat zijn vriend door de kersverse hoogleraar werd weggezet als een onnozele hals (‘nugatulus’) die niets van Hebreeuwse grammatica had begrepen.²⁶

Bleef de aanval op Le Clerc nog binnenskamers, veel geruchtmakender – en schadelijker voor de universiteit – was de campagne die Driessen in 1718 begon tegen de fi-

losoof Jacob Wittichius, hoogleraar in Duisburg.²⁷ Toen Bernoulli had bedankt voor de leerstoel wiskunde en filosofie in Groningen, had men het oog laten vallen op deze Wittichius, een leerling van de Leidse theoloog Taco Hajo van der Honert en een oomzegger van de bekende cartesiaanse theoloog en filosoof Christopher Wittichius, die nog in Groningen had gestudeerd. Maar toen Driessen lucht kreeg van de aanstaande benoeming van Wittichius, diepte hij een oude disputatie op die al in 1711, zeven jaar daarvoor, onder leiding van deze filosoof was gehouden, *De natura Dei*. Daarin werd de stelling verdedigd dat als zaken niets met elkaar gemeen hebben, de ene zaak niet de oorzaak kan zijn van de andere. Volgens Driessen was dit precies wat Spinoza ook al had gezegd, en hield het in dat óf de wereld niet door God geschapen is, omdat God en de wereld van een volstrekt andere orde zijn, óf dat God en de natuur één zijn, wat zuiver spinozisme was. In een klein traktaat bracht Driessen deze beschuldigingen naar buiten, in de hoop daarmee de benoeming van Wittichius in Groningen te verhinderen. Dit konden de medestanders van de aangevallen filosoof niet over hun kant laten gaan en in een brief aan de bekende Groningse predikant Abraham Trommius zette Van den Honert uiteen waarom Driessen zich vergiste. Trommius, die op 1 december 1717 net een doctoraat honoris causa in de theologie uit handen van Driessen had ontvangen, als blijk van erkenning voor zijn werk aan de *Concordantie* (het eerste echte eredoctoraat in Groningen, want zonder examen, kosteloos én ongevraagd), gaf de brief door aan de curatoren, waarna ook Driessen er lucht van kreeg, die vervolgens Van den Honert openlijk uitdaagde ook in het openbaar de verdediging van Wittichius op zich te nemen.²⁸ Het vervolg van deze polemiek, die bepaald onaangenaam werd en waarbij allerlei universiteiten betrokken raakten, tot die van Jena toe, is eigenlijk niet zo interessant. Belangrijk is wel dat Wittichius, geconfronteerd met zo veel tegenwind, besloot niet naar Groningen te gaan. De leerstoel voor de wiskunde en filosofie bleef daarna, tot schade van de universiteit, meer dan vijf jaar vacant.

De lijst van theologen, filosofen en filologen die het aan de stok kregen met Driessen, is eindeloos. Na Wittichius was in 1719 de Groningse predikant Leonardus Blom aan de beurt. Deze was in 1716 uit Vlaardingen naar Groningen gekomen, had hier de theologische faculteit ontvolkt aangetroffen en was toen begonnen met het geven van priaatlessen aan studenten of liefhebbers in de theologie. Driessen kon na zijn aantreden zulke concurrentie missen als kiespijn, temeer daar Blom zich nadrukkelijk in bevindelijke kringen bewoog, conventikels bezocht en deze zelf ook stichtte. Op die manier, meende Driessen, ondermijnde hij het gezag van officiële kerkelijke instanties. Driessen viel Blom zo heftig aan dat de Staten hem uiteindelijk het zwijgen moesten opleggen.²⁹

Maar er waren genoeg andere predikanten en theologen die Driessen kon kapittelen. De Dokkumer predikant Theodorus van Thuynen kreeg het in 1722 zwaar te verduren toen hij zich in zijn *Korte uitlegginge van het Gereformeerde Geloof* keerde tegen de opstelling van de 'fijnen', die zijns inziens een verkeerde en gevaarlijke opvatting over het wezen van het geloof hadden.³⁰ Driessen, die een paar jaar daarvoor Blom nog te bevindelijk had gevonden, wierp nu Van Thuynen voor de voeten dat hij juist te weinig oog had voor de waarde van de persoonlijke band van de gelovige met Christus. Ten slotte kreeg – om niet iedere affaire te noemen – in 1737 de Leidse oriëntalist Albert Schultens (ooit in Groningen opgeleid) onder uit de pan omdat hij het in zijn commentaar op het bijbelboek Job gewaagd had problemen bij de interpretatie van het Hebreeuws op te los-

sen door een vergelijking te maken met het Arabisch. Het Hebreeuws, vond Driessen, was de taal van Gods openbaring en was daarmee zelf ook goddelijk van aard. Wie zou het nu durven deze taal te verhelderen door zijn toevlucht te nemen tot een andere, latere en minder verheven taal als het Arabisch?³¹

De felle Driessen had echter ook een andere, een gevoelige kant. Hij worstelde voortdurend met de spanning tussen de geleerde exegese van Gods Woord en de beleving van de persoonlijk band met God. De scherp redenerende geleerde had tegelijk een sterke sympathie voor de vromen die juist hun hart lieten spreken en meer afgingen op hun persoonlijke bevindingen dan op de exegese van de predikant. Driessen werd bijna lijfelijk gekweld door onzekerheid over zijn uitverkiezing. Een van zijn studenten, de latere voorman van de Nadere Reformatie Alexander Comrie (Schot van origine), berichtte daarover. Toen Comrie in 1778 schreef over de angsten waarmee de onzekerheid over de uitverkiezing en het besef van de eigen zondige levensstaat gepaard konden gaan, memoreerde hij dat hij zoiets had gezien ‘in een Professor onder wien ik studeerde, by hem synde in sijne sielsangsten, waardoor hij in de dieptens en als in de onderste helle (hier nog op aarde sijnde) lag en als een worm kroop, roepende: O Godt is er een weg van ontkomen, maakt hem mij bekend.’³² Dat was Driessen. Een andere student, Meinhard Busscher, schreef de hoogleraar later dat hem nog levendig voor de geest stond hoe hij ’s nachts, in ‘een tyt van benauthheit, doe u bang was, doe de Heere U Hoog Eerw. hert kastyde’, bij een vertwijfelde Driessen moest waken. ‘De levendige herinnering daar van perst my onder het schrijven waarlik de tranen uit de ogen.’³³ Driessen maakte niet alleen anderen het leven moeilijk, maar ook zichzelf.

De tegenpool van Driessen was de hoogleraar rechten Jean Barbeyrac.³⁴ Evenwichtig, tolerant, redelijk – en internationaal een beroemdheid. Een man van de gematigde Verlichting met een sterk rationalistische visie op geloven die het verrassend genoeg tot zijn dood in het zo gereformeerde Groningen heeft uitgehouden. Al voor Barbeyrac in 1717 naar Groningen kwam, was hij een bekende naam in geletterde kringen. Zijn vader was een hugenootse predikant uit Béziers bij Montpellier die in 1685 naar Lausanne vluchtte, waar zijn zoon zich in 1686 bij hem voegde. De jonge Barbeyrac studeerde theologie in Lausanne, Genève en Frankfort aan de Oder, en werd in 1697 door de keurvorst van Brandenburg benoemd tot docent klassieke talen aan het Collège français, een speciaal voor de hugenoten opgezette predikantenopleiding in Berlijn. In deze tijd was Berlijn een stad ongeveer zo groot als Groningen, met een grote hugenotenkolonie, maar prettig had Barbeyrac het er niet. Hoewel hij slaagde voor de predikantsexamens, deden onverdraagzaamheid van de hugenoten onderling en de beschuldigingen dat hij sociniaan zou zijn, hem besluiten geen predikant te worden en in de letteren zijn emplooi te zoeken.³⁵ Het maken van Franse vertalingen van bekende werken op het relatief nieuwe terrein van het natuurrecht zou hem snel beroemd maken. Hij begon met het vertalen van het hoofdwerk van de bekende Duitse jurist Samuel Pufendorf, *De iure naturae et gentium* uit 1672. Die Franse vertaling, *Le droit de la nature et des gens*, verscheen voor het eerst in Amsterdam in 1706 en beleefde vele herdrukken. Het was dan ook niet zomaar een vertaling. Het werk werd ingeleid door een honderd pagina’s tellend ‘petit traité de l’histoire des doctrines morales’, was op tal van plaatsen stilistisch verbeterd en telde vele voetnoten en toelichtingen. Barbeyrac verwerkte er zo ook zijn eigen opvattingen in, zoals het volgens hem fundamen-

Afb. 48 Jean Barbeyrac, hoogleraar rechten te Groningen. Gravure door Jacob Houbraken naar een tekening van Jan Wandelaar, 1740. Universiteitsmuseum Groningen.

tele onderscheid tussen de morele en de juridische kwaliteiten van het handelen, een onderscheid dat later en vooral door de Duitse filosoof Immanuel Kant nader is uitgewerkt. Het volkenrecht baseerde Barbeyrac anders dan Hugo de Groot geheel op het natuurrecht en inzake de soevereiniteit meende Barbeyrac dat deze niet als een vorm van eigendom kan worden beschouwd. Het huwelijk zag hij als een uitsluitend burgerlijk contract.³⁶

De vertaling van Pufendorf baande voor Barbeyrac een weg terug naar Zwitserland. Eind 1710 verliet hij Berlijn en in maart 1711 werd hij in Lausanne geïnstalleerd als hoogleraar rechten en geschiedenis. Barbeyrac behoorde tot de sterren van de kleine hogeschool van Lausanne. In 1714 werd hij rector en ter gelegenheid daarvan hield hij op 2 mei 1714 een *Discours sur l'utilité des Lettres et des Sciences par rapport au bien de l'état* (gepubliceerd in Genève en al snel herdrukt in Amsterdam). Daarin keerde hij zich onder andere tegen degenen die een ruime verspreiding van kennis en geletterdheid onnodig of zelfs schadelijk achtten voor een land:

Il y a dans le monde une puissante République [hij bedoelde de Nederlandse Republiek], où la plûpart des Citoyens sont tout à la fois Négocians et Hommes de Lettres en quelque sort. La teinture qu'ils prennent, les uns plus, les autres moins, des Lettres et des Sciences, ne fait que les rendre plus habiles dans leur Commerce: et des Comptoirs on voit sortir quelquefois des Têtes capables de conduire les Etats, et de balancer les intérêts de l'Europe.³⁷

Barbeyrac dacht bij dat laatste ongetwijfeld aan de Vrede van Utrecht uit 1713, die niet alleen een einde had gemaakt aan de Spaanse Successieoorlog, maar ook de Franse expansie een halt had toegeroepen.

Maar kennis en beschaving waren niet alleen bevorderlijk voor de welvaart en het bestuur van een land. Een zekere mate van beschaving kon de mensen ook behoeden voor allerlei dwaze gedachten: de menselijke geest is namelijk zo zwak, dat

[...] s'il n'aquiert de bonne heure un certain degré de lumières, et s'il ne les cultive avec soin, il est capable de recevoir humblement, comme des Oracles du Ciel, les plus grandes absurditez du monde, les choses les plus contraires au bien de la Société Humaine et Civile.³⁸

Gezien het loflied op de Republiek is het niet vreemd dat Barbeyrac in 1717 inging op het verzoek van de Groningse universiteit om hoogleraar rechten te worden.³⁹ Op de achtergrond speelde ook mee dat hij in Lausanne in toenemende mate te maken kreeg met druk van de strengere gereformeerden in Bern (de hoofdstad van het kanton). Daar wilde men dat in Lausanne alle hoogleraren weer zonder voorbehoud de zogenaamde *Formula consensus Helvetica* zouden ondertekenen, een belijdenisgeschrift dat in 1675 was opgesteld om rationalistische interpretaties van de gereformeerde geloofsleer buiten de deur te houden. Barbeyrac was bereid die *Formula* te onderschrijven, maar alleen 'quatenus Sacrae Scripturae consentit [voor zover deze overeenstemt met de Heilige Schrift]'. Dat vond hij niet meer dan redelijk, omdat de belijdenisgeschriften nu eenmaal het werk waren van feilbare mensen, terwijl de Bijbel de directe openbaring Gods was. Maar de autoriteiten in Bern accepteerden dit niet en drongen aan op ondertekening zonder voorbehoud. Door naar Groningen te vertrekken kon Barbeyrac zich aan deze druk onttrekken. Daarbij kwamen de materiële voordelen die aan het hoogleraarschap in Groningen verbonden waren, te weten een ruim salaris en een groot huis met tuin vlak bij het Academiegebouw. Omdat hij formeel nog geen jurist was, regelde Barbeyrac nog wel dat hij voor zijn vertrek naar de Republiek in Bazel tot doctor in de rechtsgeleerdheid werd bevorderd – *in absentia* zelfs.

Barbeyracs kijk op het leven werd bepaald door de verschillende vormen van intolerantie die hij had ondervonden: eerst in Frankrijk, later in het hugenotenmilieu in Berlijn en weer later in Lausanne en Bern. Van de weeromstuit werd Barbeyrac een overtuigd pleitbezorger van tolerantie en godsdienstvrijheid. Het natuurrecht – de rechten die de mens toekomen op grond van zijn natuur – was voor hem de garantie voor de menselijke vrijheden en een bescherming tegen willekeurig bestuur. De rede was daarbij zijn richtsnoer: langs redelijke weg kon worden bepaald wat moreel goed was. Het kwam er dus op aan de mensen zo op te voeden dat zij hun redelijke vermogens ten volle benutten en zich zo wapenden tegen de negatieve invloeden van ongecontroleerde passies. Daarbij ging Barbeyrac niet zo ver dat hij God als bron voor de moraal verving door de menselijke rede; wel ontzegde hij de kerk alle macht in wereldlijke zaken en wilde hij haar onderwerpen aan het burgerlijk bestuur. Ook trok hij de gedachte dat

de mens opvoedbaar is niet zo ver door dat hij op termijn alle welopgevoede mensen samen in een democratie over de inrichting van de samenleving wilde laten beslissen. Democratie was voor Barbeyrac een theater van de wanorde, wat hij wilde was geestelijke vrijheid binnen de bestaande maatschappelijke orde.

In Groningen kon hij wat dat betreft prima uit de voeten. Vanaf het begin verkeerde hij op goede voet met de regenten in de stad en de jonkers in de Ommelanden. Hij was bevriend met de raadsheer Scato Gockinga en ging vertrouwelijk om met de machtige Evert Joost Lewe, heer van Aduard. Barbeyrac was regelmatig te vinden op het Huis te Aduard, dat Lewe tot een waar lusthof had omgetoverd.⁴⁰ In kerkelijke kring bewoog Barbeyrac zich zo min mogelijk. De twee Waalse predikanten beschouwde hij als intellectuele non-valeurs en hij kon heel goed begrijpen dat deftige Groningse regenten, die voorheen nog wel eens de Waalse kerk bezochten, deze kerk meden zolang er zo slecht gepreekt werd. Over het kerkelijk leven in de Republiek was Barbeyrac trouwens hoogst verbaasd. Hem viel vooral het contrast op tussen de grote vrijheid die de verschillende dissenters buiten de gereformeerde kerk hadden, en de grote 'tirannie' die binnen die kerk heerste.⁴¹ Door de hoge bescherming die Barbeyrac genoot, kon hij zich echter tamelijk onafhankelijk opstellen en als het zo uitkwam, liet hij zich graag gebruiken om de predikanten op hun plaats te zetten. Bij zijn aftreden als rector in 1721 hield hij een redevoering waarin hij betoogde dat de kerkelijke dienaren geen enkele zeggenschap hadden over wereldlijke zaken en het volk niet vanaf de kansel mochten opzetten tegen de wereldlijke magistraat, zelfs als de zittende magistraat zich misschien eens misdragen had. De rede, die in verschillende talen werd verspreid en meermalen werd herdrukt, bevatte andermaal een pleidooi voor religieuze tolerantie en beperking van de macht van de kerk. Zij veroorzaakte binnen de kerk veel opschudding, maar geen van de Groningse predikanten durfde hem ter verantwoording te roepen.⁴²

Niet alleen met het kerkelijk leven wilde Barbeyrac zich niet al te veel inlaten, ook het gebruikelijke sociale leven in een universiteitsstad als Groningen meed hij liever. De collega's met wie hij het meest omging, waren de twee andere hugenoten onder de professoren, Rossal en Toullieu. Zij hielpen Barbeyrac bij zijn inburgering in Groningen. Maar Barbeyrac vond het niet nodig Nederlands te leren, vertoonde zich niet in de kofiehuizen in de stad en nam geen deel aan de promotiemaaltijden die een hoogtepunt vormden van het studentenleven in de stad. Met zijn collega's en studenten sprak hij Latijn, met een enkeling ook Frans. Lewe van Aduard, op wiens borg hij menige zondag doorbracht, zal het Frans ook wel meester zijn geweest.

Toch voelde Barbeyrac zich niet bepaald geïsoleerd in het Groningse. Hij was een kosmopoliet en onderhield een uitvoerige correspondentie met gelijkgestemde geesten in binnen- en buitenland. Met zijn vertalingen van en toelichtingen op bekende werken over het natuurrecht bereikte hij een groot, internationaal publiek. De geannoteerde Franse vertaling van Hugo de Groots *De iure belli ac pacis*, verschenen in 1720 onder de titel *Le droit de la guerre, et de la paix*, beschouwde hij zelf als zijn hoofdwerk, maar hij vertaalde ook werk van John Tillotson, Richard Cumberland, Gerard Noodt en Cornelis van Bynkershoek. Vanaf 1728 was hij ook nog eens redacteur van een van de vele geleerde tijdschriften die vanaf de late zeventiende eeuw uit de grond schoten, de *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savans de l'Europe*. Hij verzorgde (anoniem, zoals toen ge-

bruikbaar) vooral recensies van werken op juridisch terrein. Kortom, Barbeyrac was een volwaardig en gewaardeerd lid van de internationale Republiek der Letteren, voor wie het rustige Groningen een goede uitvalsbasis was.

Dat betekende niet dat hij het niet als een buitenkans zag om in 1722, toen de druk in Lausanne om de *Formula consensus* aan iedereen op te leggen weer groter werd en zijn oude leermeester en vriend, de cartesische wiskundige en filosoof Jean-Pierre de Crousaz, in de problemen kwam, deze vermaarde geleerde naar Groningen te halen. 'Que diriez-vous, si nous redevenions Collègues?' schreef hij op 11 mei 1722.⁴³ Vooral dankzij handig lobbyen bij Lewe van Aduard wist Barbeyrac te bewerken dat er een uitnodiging naar Crousaz in Lausanne ging om in Groningen de nog altijd vacante leerstoel wiskunde en filosofie te bekleden, en misschien wel tot Barbeyracs eigen verrassing nam de Zwitserse geleerde die uitnodiging ook nog aan. Crousaz arriveerde begin september 1724 en het beviel hem meteen in Groningen. De stad, schreef hij, was een 'Paradis terrestre'.⁴⁴ Hij was in zijn Groningse tijd uitzonderlijk productief en wekte de indruk langere tijd in Groningen te willen blijven.⁴⁵ Met het oog op zijn colleges proefondervindelijke wijsbegeerte schafte hij in Leiden – wellicht bij de bekende firma van Jan van Musschenbroek – een groot aantal instrumenten aan.

Maar de onstuimige, opvliegende en trotse Crousaz beschikte niet over de tact om het lang uit te houden in de academische en kerkelijke slangenkuil van Groningen. Zijn provocerende gedrag in de senaat, waar hij zich al bij zijn introductie op zijn adellijke afkomst liet voorstaan, zorgde voor allerlei spanningen met collega's. Zijn positie werd echter beslist onhoudbaar toen hij ook nog ruzie maakte met Barbeyrac. Marie, een van de twee uit Lausanne meegekomen dochters van Crousaz, was verliefd geworden op Gabriel Tavel, een jongeman uit Zwitserland die als huisonderwijzer in dienst was bij de familie Lewe van Aduard, de patroon van Barbeyrac. Omdat Crousaz fel tegen die liaison was (Tavel had naar zijn smaak te weinig adellijke voorouders), was zijn dochter het huis uit gevlucht en had zij haar toevlucht gezocht bij de familie Barbeyrac. Daar kwam Crousaz achter en op een gegeven moment stond hij met getrokken degen op de stoep van Barbeyrac en eiste op hoge toon de uitlevering van zijn dochter. Madame Barbeyrac, die hem te woord stond, liet zich echter niet overdonderen en werkte de filosoof weer vakkundig de deur uit.⁴⁶ Crousaz moest toen wel zijn biezen pakken. Hij vertrok in 1726 en werd gouverneur van de zoon van de landgraaf van Hessen-Kassel. Niemand in Groningen die daar een traan om liet, ook Barbeyrac niet.⁴⁷

HET WOLFFIANISME IN GRONINGEN

In Groningen hadden de autoriteiten geen gelukkige hand met de leerstoel voor filosofie en wiskunde. Bernoulli wilde niet, Wittichius mocht niet, en Crousaz maakte zich onmogelijk. Pas met de benoeming van Nicolaus Engelhard in 1728 haalden de Staten iemand in huis die én filosofisch iets te betekenen had én ausdauer genoeg had om er iets van te maken. Engelhard had misschien niet het genie van Bernoulli of de brillen van Crousaz, maar hij bezorgde met zijn vele leerboeken Groningen wel een binnen de Republiek volstrekt eigen en gerespecteerde positie.

Afb. 49 Nicolaas Engelhard, hoogleraar filosofie te Groningen. Portret door onbekende kunstenaar, midden achttiende eeuw. Senaatskamer, Academieggebouw te Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen.

Engelhard was ook een Zwitser, afkomstig uit Bern en opgeleid, in de filosofie en de wiskunde, in Lausanne.⁴⁸ In 1721 schreef hij zich te Utrecht in als student theologie om de colleges te volgen van de piëtist Friedrich Adolf Lampe, maar uiteindelijk zou hij toch geen predikant worden, maar filosoof. In 1723 benoemde de Pruisische koning hem tot hoogleraar filosofie en wiskunde in Duisburg, als opvolger van de Nederlandse natuurkundige Petrus van Musschenbroek, die in dat jaar een benoeming in Utrecht had aanvaard. In 1728 volgde Engelhard dat voorbeeld en ging ook hij naar de Republiek. In Groningen wilden de curatoren nog eens proberen een hoogleraar wiskunde en filosofie aan te trekken en op aanraden van de Hollandse rechtsgeleerde en president van de Hoge Raad van Holland en Zeeland Bynkershoek, die misschien getipt is door zijn Groningse vriend en vertaler Barbeyrac, liet men de keus vallen op Engelhard.

De nieuwe hoogleraar was opgeleid in de cartesische traditie. Hij noemde zich zelfs een 'strenuissimus et rigidissimus sectator [een zeer vastberaden en strenge aanhanger]'.⁴⁹ Zijn leermeester in Lausanne was niemand minder dan Crousaz geweest, degene die hij in Groningen opvolgde. Maar geleidelijk raakte Engelhard ervan overtuigd dat de Duitse filosoof Leibniz, die zelf ook als cartesiaan was begonnen, een dieper inzicht in tal van filosofische kwesties had dan Descartes. Leibniz eiste een strenge metafysische fundering van concepten die de cartesianen nogal losjes gebruikten, en hij streefde naar een strikt mechanistische natuurverklaring. Voor universitair gebruik werd dit leibniziaanse gedachtegoed gesystematiseerd door in Halle werkzame filosoof

Christian Wolff (1679-1754) en daarom spreken we meestal over de leibniziaans-wolffiaanse filosofie. Engelhard ontwierp zijn eigen variant op deze filosofie en de leerboeken die hij schreef, waren tot het eind van de achttiende eeuw in Groningen en elders in gebruik.⁵⁰

Niet iedereen kon Engelhards keuze voor Leibniz en Wolff appreciëren. In Duisburg had hij al kritiek ondervonden,⁵¹ en in het jaar dat hij naar Groningen kwam, in 1728, publiceerde Driessen juist zijn *Lumen et doctrina conscientiae per Scripturam S. illustratae et pseudophilosophi nostri et praeteriti temporis oppositae* ('Het licht en de leer van het geweten, toegelicht uit de Heilige Schrift en gecontrasteerd met de pseudofilosofen uit heden en verleden'), waarin hij het speciaal op de leibniziaans-wolffiaanse filosofie gemunt had. Driessen maakte zich al jaren zorgen over de opkomst van deze filosofie. Hij had gemerkt dat studenten uit Duitsland ermee 'besmet' waren, en in 1724 had hij al bijna een traktaat gepubliceerd om die filosofie uit Groningen te weren. Hij hoorde toen echter dat de Duitse piëtist Joachim Lange dat al gedaan had, en wel op zo'n manier dat hij daaraan niets toe te voegen had. Lange was inderdaad niet de eerste de beste. Hij had in 1723 gedaan gekregen dat Wolff in verband met vermeende onrechtzinnigheid door een directe interventie van de Pruisische koning van de universiteit van Halle was verwijderd (waarna Lange de leerstoel van Wolff had overgenomen!) Dat was een geruchtmakende zaak geweest, die in heel Europa de aandacht had getrokken.⁵² Driessen besloot dus zijn verhandeling ongedrukt te laten. Maar nu, na het aantreden van Engelhard, bedacht Driessen zich en begon hij alsnog zijn bezwaren te ventileren.

Volgens Driessen waren de denkbeelden van Leibniz en Wolff onverenigbaar met de gereformeerde orthodoxie. Het determinisme, dat in de vorm van de 'harmonia praestabilita' een belangrijk element van het wolffianisme vormde, legde de handelingsvrijheid van God aan banden en ondergroef ook de morele verantwoordelijkheid van de mens voor zijn gedragingen. Engelhard, geconfronteerd met deze bezwaren, vond dat Driessen het een en ander niet goed begrepen had, en probeerde hem duidelijk te maken dat orthodoxie en wolffianisme wel degelijk samen konden gaan. Daartoe publiceerde hij in 1732 zijn *Institutiones philosophicae theoreticae*. Vanaf 1733 verschenen ook zijn *Feriae Groninganae*, bundels geschriften van wolffiaanse strekking, ook van hemzelf, die zijn gelijk moesten bevestigen. In het eerste deel publiceerde hij bijvoorbeeld een nieuwe editie van Leibniz' *Theodicee* (oorspronkelijk verschenen in 1710). Driessen was echter, zonder overigens de orthodoxie van Engelhard in twijfel te trekken, niet zo snel te overtuigen en greep opnieuw naar de pen. In zijn *Sapientia huius mundi quam Deus stultitiam fecit* ('De wijsheid van deze wereld die God tot dwaasheid maakt'), vatte hij in 1734 nog eens zijn bezwaren tegen het wolffianisme samen, nu speciaal gericht tegen Engelhard. Driessen hield staande dat God de wereld uit het niets heeft geschapen, dat God volkomen vrij is en door geen noodzakelijkheid gebonden is, dat er geen vooraf bepaalde harmonie tussen ziel en lichaam is en dat de mens dus moreel vrij en ook moreel verantwoordelijk is, dat de Heilige Schrift de onfeilbare goddelijke openbaring is en dat dus ook het scheppingsverhaal in Genesis voor waar moet worden aangenomen, dat wonderen niet onmogelijk zijn en wel degelijk plaatsgevonden hebben, en, ten slotte, dat de ziel onsterfelijk is (Wolff ontkende dit laatste weliswaar niet, maar gaf er volgens Driessen te zwakke argumenten voor). Het jaar daarna, in 1735, gaf Driessen nog eens een excerpt uit van de geschriften die Lange in 1726 en 1727 tegen Wolff had

geschreven. Deze discussie, voor zover het een echte discussie was, was dus duidelijk niet veel meer dan een echo van de pennenstrijd die een tiental jaren eerder in Duitsland had gewoed.

Driessen was niet de enige tegen wie Engelhard zich moest verweren. In 1737 werd hij – zonder overigens met naam genoemd te worden – vanaf de kansel aangevallen door de predikant Michael Bertling, die er aanstoot aan had genomen dat Engelhard op zijn colleges wiskunde het stelsel van Copernicus uiteen had gezet. In kringen van astronomen en andere wiskundigen was dit stelsel inmiddels al lang geaccepteerd als het ware model van de wereld, maar in sommige orthodoxe kringen leefde nog de overtuiging dat allerlei bijbelpassages een andere voorstelling van de loop van de hemellichamen gaven en dat dus het idee dat de aarde om de zon draaide gewoon niet waar kon zijn. Bertling, die zich ook later nog zou laten kennen als een reactionaire theoloog, behoorde tot die kringen en zei openlijk dat wie leerde dat de aarde om de zon draaide, God voor een leugenaar uitmaakte. Engelhard kon dit niet over zijn kant laten gaan en publiceerde een *Kort doch ernstig ondersoek nopens het verschil op wat wyze de Heilige Schriftuur met de onderstelling van de beweging der aarde moete overeen gebragt worden*. Groningen komt de twijfelachtige eer toe de laatste stad in de Republiek te zijn geweest waar een hoogleraar zich nog voor zijn copernicanisme had te verantwoorden.⁵³

Engelhard had zich niet alleen te verdedigen tegen de kritiek uit orthodoxe hoek. Hij moest ook zijn houding bepalen tegenover de opkomende newtoniaanse natuurfilosofie, die in Leiden door W.J. 's Gravesande en in Utrecht door Petrus van Musschenbroek werd gepropageerd en die vanaf de jaren twintig van de achttiende eeuw alle Nederlandse universiteiten leek te gaan beheersen.⁵⁴ Voor de aanhangers van de Britse wis- en natuurkundige Isaac Newton draaide het in de natuurwetenschap om de mathematische beschrijving van natuurverschijnselen en waren speculaties over diepere oorzaken niet nodig. Proefondervindelijke bevestigingen waren belangrijker dan metafysische verklaringen. Als systematisch filosoof had Engelhard echter weinig waardering voor dit nogal pragmatische standpunt, temeer daar de newtonianen bij de behandeling van bewegingsverschijnselen gebruikmaakten van kernbegrippen, zoals gravitatie en absolute ruimte, die niet nader filosofisch onderbouwd werden. Zonder metafysica was er volgens Engelhard, die hier Leibniz en Wolff volgde, geen fysica mogelijk. In 1738 formuleerde Engelhard de kritiek in de overigens onder het pseudoniem Daniel Coste van Hersom uitgekomen *Nodige dog korte Aanmerkingen over de Beginselen der Natuurkunde van de Heer P. Musschenbroek*, zoals de titel al zegt gericht tegen het twee jaar daarvoor door Musschenbroek gepubliceerde *Beginselen der Natuurkunde*. Uit het boek van Engelhard spreekt een duidelijk dedain voor de proefondervindelijke wijsbegeerte en het handwerk van de experimentele onderzoeker. Proeven doen is volgens Engelhard het werk van slaven, om precies te zijn de tempelslaven van Salomo, die materiaal mogen aandragen voor de Tempel der Wijsheid. Vooral de luchtpomp, gebouwd door Jan van Musschenbroek en intensief gebruikt door zijn broer Petrus, was bij Engelhard de kop-van-jut. Niet het bestuderen van het gedrag van gassen in een luchtpomp, maar de redeneringen van het verstand leveren de bewijzen voor stellingen in de fysica, meende Engelhard. De rede leerde bijvoorbeeld dat er onmogelijk een lege ruimte kon bestaan, wat de experimenten ook lieten zien. 'De Hr. Musschenbroek mag hier de Lugtpomp draaijen solang als Hy wil, het sal Hem weinig helpen om dese so klare bewysen omver

te stoten.⁵⁵ Engelhard begreep ook niet Musschenbroeks voorkeur voor alles ‘wat door de Wint van over See komt’, uit Engeland dus.⁵⁶

Natuurlijk konden de newtonianen dit niet op zich laten zitten en al snel kwam er, wederom onder een pseudoniem, een weerlegging van de kritiek van Engelhard, geschreven niet door Musschenbroek zelf, maar door een van zijn leerlingen, Johan Lulofs. Op zijn beurt werd Lulofs weer van repliek gediend door een leerling van Engelhard, naar men zegt, maar ten onrechte, Allard Hulshoff. Zelf droeg Engelhard iets bij aan de discussie door in 1740 een Latijnse vertaling op de markt te brengen van de al in 1716 in het Engels verschenen correspondentie tussen Leibniz en de newtoniaan Samuel Clarke, waarin bijna dezelfde punten waren aangeroerd.⁵⁷ Daarmee mengde Engelhard zich in de strijd die overal op het vasteland van Europa woedde tussen de aanhangers van Newton aan de ene kant en die van Leibniz en Wolff aan de andere kant. In de Republiek domineerden de newtonianen; ook in Franeker, waar de Zwitserse filosoof Samuel Koenig in de jaren 1746-1750 nog even de eer van Leibniz en Wolff hoog hield, kregen de newtonianen de overhand. Maar dankzij Engelhard lukte dat in Groningen niet. Ook in filosofisch opzicht was hogeschool van Stad en Lande de meest Duitse van alle Nederlandse universiteiten.

TEGEN GEESTDRIJVERIJ EN LIBERTINISME

De discussie over het wolffianisme was iets voor geleerden. Belangrijker, ook in hun maatschappelijke gevolgen, waren de controverses op kerkelijk en theologisch terrein. Sinds ongeveer 1650 werd dit debat gedomineerd door de tegenstelling tussen voetianen en coccejanen. De eersten waren voorstanders van een letterlijke interpretatie van de Bijbel, de anderen stonden een vrijere, dikwijls zinnebeeldige bijbeluitleg voor. Om de lieve vrede in de kerkenraden en de theologische faculteiten te bewaren streefden de autoriteiten er overal in de Republiek naar om bij vacatures om en om een voetiaan en een coccejaan te benoemen. Toen in 1727 in Groningen een derde hoogleraar theologie kon worden benoemd, lag het gezien de kleur van de zittende hoogleraren (Verbrugge was een voetiaan, Driessen een gematigd coccejaan die steeds meer naar het midden opschoof) voor de hand dat de keuze op een coccejaan zou vallen. Benoemd werd Voget, die inderdaad coccejaan was. Maar eigenlijk leefde het debat tussen voetianen en coccejanen niet meer. De meeste theologen streefden ernaar beide benaderingen met elkaar te verzoenen. Driessen beschouwde de tegenstelling tussen beide partijen zelfs als ‘een zaak die al lang in de Kerk afgedaan is’.⁵⁸ In plaats daarvan gingen de controverses binnen de kerk steeds meer over de toelaatbaarheid van nieuwe vormen van een strikt persoonlijke en vrije geloofsbeleving, controverses waarbij de status van de theologische faculteit, de grenzen van de religieuze tolerantie en de stabiliteit van het maatschappelijk bestel in het geding waren.

In Stad en Lande was in de eerste helft van de achttiende eeuw het piëtisme duidelijk in opmars, vooral bij de gewone man en vrouw, die zich niet aangesproken voelden door de geleerde bijbeluitleg, maar graag bij de predikant iets van de worsteling om het geloof en de directe band met Jezus terug wilden zien. Op de universiteit stond men daar nogal ambivalent tegenover. Morrelden de piëtisten met hun beroep op de

geestelijke kennis en het innerlijk licht niet aan het gezag van de theologische faculteit, waar vooral de rede werd ingezet om het woord van God uit te leggen? De faculteit beschouwde zich als de hoogste autoriteit op theologisch gebied en zag met lede ogen aan hoe de bevindelijken zich in hun conventikels onttrokken aan het kerkelijk leergezag. Die conventikels werden vaak geleid door 'oefenaars', doorgaans ouderlingen of diaconen die zich op eigen kracht enige theologische kennis hadden bijgebracht en door de vromen als zogenaamde 'kleine Professoren' vereerd werden.⁵⁹

Iemand die min of meer in dit alternatieve circuit was opgeleid en grote aanhang kreeg in de hele provincie, was Johan Verschuur (1680-1737).⁶⁰ Weliswaar had Verschuur enige privaatcolleges gevolgd bij Johann Bernoulli, maar een academische opleiding in de theologie had hij niet doorlopen.⁶¹ Hij was schoolmeester in Loppersum geweest en had zich bij een bevindelijke predikant ter plaatse voorbereid op de kerkelijke examens. Hij werd in 1714 predikant in Zeerijp en wist daar de gemeente al snel voor een bevindelijker geloofsbeleving te winnen. Verschuur klaagde veel over het verval van de officiële kerk en de ontoereikendheid van letterkennis alleen, maar trad ook streng op tegen wat hij zag als overblijfsels van paapse superstitiën, zoals het eten van paaseieren, het luiden van de klokken als een overleden lidmaat in de kist werd gelegd, het aanrichten van uitvaartmaaltijden ('uitigsten') en het vieren van het sinterklaasfeest. Zijn in 1737 verschenen *Waerheydt in het binnenste of bevindelijke godtgeleertheyt* behoort tot de klassiekers van de vroomheidsliteratuur van de achttiende eeuw.

Een jongere geestverwant was Sicco Tjaden (1693-1726), een ziekelijke, onzekere jongeman uit deftige kringen met een rookverslaving. Tjaden was wel naar de universiteit geweest, eerst in Groningen, later in Leiden.⁶² Als student maakte hij zich nog vrolijk over de naïeve vroomheid van de kleine luiden, maar na zijn terugkeer naar Groningen deed de bevindelijke predikant Blom hem inzien dat hij op het verkeerde spoor zat. Blom, die naast hem woonde, introduceerde de jonge kandidaat in de theologie bij conventikels of 'oefeningen' die hij aan huis of in de provincie hield, en op die manier werd Tjaden geheel voor de bevindelijkheid gewonnen. Hoewel hij zich lange tijd onwaardig vond om ergens predikant te worden – en lang niet overal welkom bleek te zijn – aanvaardde hij in 1720 ten slotte het predikantschap in het veenkoloniale Nieuwe Pekela. Dat was in die tijd een nog jonge nederzetting in een pioniersgebied, waar drankmisbruik, onwetendheid en onverschilligheid de boventoon voerden, een plaats 'op de grenzen dezer Provintie daar de menschen boven andere wild, woest en ongetemd zijn'.⁶³ Een kerk stond er pas sinds het begin van de eeuw. Maar in korte tijd wist Tjaden van dit roversnest in het wilde zuidoosten van de provincie een voorbeeldgemeente te maken, waar strenge tucht samenging met doorleefde vroomheid. Na zijn dood gaf zijn Groningse vriend en collega Johannes Hofstede een Nederlandse vertaling van Tjadens in het Latijn genoteerde dagboekantekeningen uit als *Eenige aantekeningen en alleenspraken betreffende het meest verborgen leven voor den Heere*. Het werd stukgelezen door de vromen.

Tegenstanders van deze conventikelvroomheid waren er ook. Wilhelmus Cup, predikant in Loppersum en dus goed bekend met Verschuur in het nabije Zeerijp, wilde alle conventikels verbieden. Als het iedereen vrijstaat anderen te onderwijzen in de Heilige Schrift en het ware geloof, is het einde zoek. Hij verwees naar de situatie in Engeland, waar wel driehonderd sekten zouden bestaan, omdat 'selfs de vrouwlieden op den predikstoel klimmen en de waschtobben omkeeren en daarop staan te prediken'.⁶⁴ Maar

Driessen en zijn collega's hielden zich opvallend stil. Verschuur en Tjaden handhaafden in hun gemeente een zeer strenge tucht en dachten in alles volkomen orthodox. In het geval van Tjaden zal ook mee hebben gespeeld dat hij uit een aanzienlijke Groningse familie stamde – via de tweede echtgenote van zijn grootvader was Tjaden geparenteerd aan de machtige burgemeestersfamilie Wolthers. Goede redenen dus om deze bevindelijke dominee met rust te laten.⁶⁵

Dat werd anders toen de heren theologen in 1736 kennismaakten met de hernhutters, leden van de evangelische broedergemeente.⁶⁶ Deze evangelische opwekkingsbeweging greep terug op het gedachtegoed van de hussieten, een laatmiddeleeuwse hervormingsbeweging uit Bohemen, die voorbij alle dogmatiek terugwilden naar een levend en oprecht geloof in de Heer Jezus Christus. Maar omdat zij tot geen enkele officieel erkende kerk behoorden, stond de gemeenschap bloot aan uitsluiting en vervolging, tot zij onderdak vond op het Saksische landgoed Herrnhut ('unter des Herrn Hut') van Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf. In de jaren dertig reisde deze graaf Europa door om steun te werven voor zijn gemeenschap en op 10 april 1736 deed hij, op weg naar het stadhoudelijk hof in Leeuwarden, ook Groningen aan. Hij woonde een 'oefening' van de bevindelijken bij, sprak met doctoren en predikanten en ging op de thee bij professor Van Velzen en zijn vrouw. Hij verwonderde zich erover dat de hoogleraar voor de thee bad, maar hij leerde er ook weer wat van: 'Er that es ganz erbaulich und weitläufig, das ich einigermassen seine Lection im Predigen dabei hören konte.'⁶⁷ Op de dag van zijn vertrek, op 11 april, ging Zinzendorf onder grote belangstelling voor in de lutherse kerk, de toehoorders tot tranen roerend. Die kerk was groot, 'aber da konte kein Apfle zur Erde fallen, so voll war sie'. Er waren dan ook niet alleen lutheranen aanwezig, 'da waren alle Religionen beysammen und ein Theil ihrer Pfarrer'.⁶⁸ Het is heel goed mogelijk dat daar ook hoogleraren tussen zaten, want Voget, die inmiddels in Utrecht doceerde, kreeg een verslag van iemand, wellicht een oud-collega, die hem vertelde dat velen nogal teleurgesteld waren in Zinzendorf. Volgens Voget en zijn in Groningen achtergebleven collega's kwam de mystiek die de hernhutters propageerden neer op verachting van het geschreven Woord van God en op een heilloze verwarring van allerlei geloofsartikelen. De reductie van Christus tot een 'innerlijk licht' dat ieder mens kan ervaren, legde de bijl aan de wortel van het ware geloof, op dezelfde manier waarop spiritualisten en andere 'fanatici' dat al eerder hadden gedaan. 'Met een woord,' aldus Voget, 'die grove Mystikery verschilt niet in het wezentlyke van het Spinozismus.'⁶⁹

Van de Groningse theologen keerde zich vooral Daniël Gerdes, die net in 1736 aangekomen was als opvolger van Voget, tegen de hernhutters.⁷⁰ Al in zijn oratie op 11 januari 1736, *De unctione fidelium* ('Over de zalving der gelovigen'), had hij zich gekeerd tegen de fanatici, de erfgenamen van de radicale reformatie uit de zestiende eeuw, die met hun vroomheid andere gelovigen op een dwaalspoor brachten en objectieve godskennis verwarden met subjectieve geloofsbeleving. Die rede was al eens vertaald (door een predikant uit Noordhorn), maar daartoe aangezet door het bezoek van Zinzendorf bracht Gerdes in 1738 een eigen vertaling uit, nu met een aanhangsel waarin hij zich expliciet tegen de hernhutters keerde. Hun eigen woorden verwarren zij met een godspraak, vond Gerdes, hun eigen hersenschimmen zien ze aan voor goddelijke ingevingen. Zo iemand 'drijft den geest en word by ons een geest-dryver genoemd'. Een geloof

in een ‘inwendige Christus’, die in de mens zou werken, zoals bij Tjaden, leidt alleen tot ‘sporeloze dweperij en schadelyke herssenschimmen’.⁷¹ Bijzondere geestesgaven, waar de Bijbel inderdaad over spreekt, kwamen alleen voor in de tijd van de apostelen en zelfs zij vergisten zich ook nog wel eens. Liever zocht Gerdes de beginselen van de godskennis in de gezonde rede en het geopenbaarde Woord. Niet het inwendige licht, maar alleen het *geschreven* Woord is een betrouwbare gids inzake het geloof. Of zoals de dichter en latere regent Lucas Trip het in zijn ‘welkomszang’ uitdrukte:

Des Geestes zin op heilige letters rust
Wie die veragt, zijn herssenschimmen kust.⁷²

Het Woord verlicht de geest en maakt de ogen waarlijk ziende – precies zoals de zinspreuk van de Groningse universiteit (‘het Woord Gods is als een lamp voor onze voeten’) het bedoelde.

Als in de faculteit het piëtisme zo argwanend werd bekeken en in de kerk het piëtisme zo’n opgang maakte, moest dat op den duur tot conflicten leiden. De hoogleraren theologie speelden immers een belangrijke rol binnen de kerk: in de Groningse kerkenraad waren enkele plaatsen speciaal gereserveerd voor hoogleraren (niet per se de hoogleraren theologie), hoogleraren werden vaak naar synodes afgevaardigd of aan het hoofd van onderzoekscommissies geplaatst, en de meeste predikanten hadden hun opleiding bij de Groningse hoogleraren theologie genoten. Maar lang niet altijd waren de heren theologen het onderling eens. Dat bleek wel bij de kwestie-Eswijler, die aan het eind van de jaren dertig van de achttiende eeuw opspeelde.

Al in 1685 waren de *Zielseensame meditatie*n van de binnenvader van het Hoornse Burgerweeshuis Jan Willemsz. Eswijler verschenen, een vroom en stichtelijk en rammelelend traktaat dat in Holland enige opgang had gemaakt maar verder voor weinig beroering had gezorgd.⁷³ Maar in 1734 verscheen in Rotterdam een bewerkte herdruk en in deze vorm vond het boek veel meer lezers, vooral in Rotterdam en omgeving, maar ook in Groningen. Binnen de gevestigde kerk wekte dit succes na enige tijd argwaan. Een Rotterdamse predikant legde een verband met het spinozisme en ontdekte ook sporen van het antinomisme (de opvatting dat de ware gelovige niet gehouden is aan de gangbare morele wetten). De classis Schiedam verbood daarop het boek, wat het natuurlijk alleen maar interessanter maakte voor degenen die in religieus opzicht liever op eigen gezag voeren. Toen er in 1739 ook nog, op naam van vier Rotterdamse kooplieden, een ferme verdediging van Eswijler verscheen, in briefvorm gepubliceerd onder de titel *De oude orthodoxe leer der ware gereformeerde kerke*, was het tijd voor de Staten van Holland en het stadsbestuur van Rotterdam in te grijpen. Uit angst voor een kerkscheuring verboden zij alle verdere discussie voor en tegen de eswijlerianen.

In Groningen had ook Driessen het nodig gevonden de gevaarlijke leer van Eswijler te bestrijden. In 1739 wijdde hij in *De ketterye van de apostolische eeuw* (een overzicht van verschillende joods-christelijke ketterijen in de eerste eeuw na Christus) een hoofdstuk aan het geschrift van Eswijler, waarin hij sommige van die vroegchristelijke ketterijen zag herleven. Na het verschijnen van *De oude orthodoxe leer der ware gereformeerde kerk, verdonkert en verlochent van den schrijver der brieven, in hare ware ligt herstelt*. Dit boek maakte weinig indruk op de geestverwanten van Eswijler, die eind 1739 antwoordden met een

Noodig aanhangsel, dat echter bij verschijnen al weer achterhaald was omdat Driessen inmiddels een nieuwe, uitgebreide versie van zijn bestrijding had uitgegeven. Driessen gunde zijn tegenstanders amper de tijd om zijn geschriften te lezen, laat staan om een adequaat antwoord te formuleren!

De discussie ging een nieuwe fase in toen Driessens collega Van Velzen het in zijn preken opnam voor de sympathisanten van Eswijler. Dat kon Driessen niet zomaar laten passeren en in een nieuw werk (we zijn inmiddels in 1740 aangeland), *De gevaarlijke voorspraak*, keerde hij zich fel tegen Van Velzen.⁷⁴ Hij 'ontmaskerde' zijn ambtgenoot zelfs als de eigenlijke auteur van al die verweerschriften uit Rotterdam. De familie van Van Velzen kwam uit Den Briel en had nog veel familie in Rotterdam en omgeving wonen. Het was dus niet onmogelijk dat Van Velzen ermee te maken had.⁷⁵ Maar concrete bewijzen dat hij de auteur van *De oude orthodoxe leer* was, had Driessen niet en door Van Velzen zo nadrukkelijk te kapittelen overspeelde hij zijn hand. Van Velzen publiceerde een verweerschrift, *Antwoord van Prof. C. van Velzen op de quaadaardige en lasterlyke aanmerkingen*, waarin hij de 'twistgierige aart' van Driessen breed uitmat. Van Velzen typeerde bij deze gelegenheid Driessen niet onaardig als iemand 'die als de Salamander in het vuur leeft, ende zyne hand tegen allen uitstrekt'.⁷⁶ Daarmee was het laatste woord over deze zaak nog lang niet gesproken, maar het belangrijkste was, althans in Groningen, dat de onenigheid die al enige tijd in de theologische faculteit heerste, nu openlijk geëtaleerd werd. En dat net in een tijd dat er in Groningen een veel belangrijker kwestie begon te spelen, de affaire-Schortinghuis.

Wilhelmus Schortinghuis was een bekende predikant te Midwolda in het Oldambt.⁷⁷ De vroeg wees geworden bakkerszoon uit Winschoten had zijn opleiding bij Driessen gekregen en was in 1723 beroepen als predikant van de gereformeerde gemeente in Weener, net over de grens in Oost-Friesland. Daar kreeg hij te maken met het piëtisme, dat in Oost-Friesland, mede onder lutherse invloed, al sterker was ontwikkeld dan in het aangrenzende Groningen. Na eerst de bevindelijkheid te hebben afgewezen maakte Schortinghuis een geloofscrisis door en werd hij zelf een hartstochtelijk pleitbezorger van een inniger geloofsbeleving. In 1733 werd hij beroepen als predikant in Midwolda, waar hij de bescherming genoot van de Groningse regent Johan Hora, de bewoner van Ennemaborg. Deze was weer getrouwd (voor het vervolg is dit niet onbelangrijk) met een dochter van de machtige burgemeester van Groningen Herman Wolthers, wiens tweede dochter getrouwd was met professor Van Velzen!⁷⁸ In Midwolda schreef Schortinghuis *Het innige Christendom*, een 670 pagina's lange samenspraak tussen vier personen die al debatterend een overzicht geven van de bevindelijke geloofsrichting. Het boek is vooral bekend geworden om de sterke nadruk op de onwaardigheid van de individuele mens om zijn heil te verwerven. De mens moet voor God verschijnen als 'een naakte, ellendige, iemand die niet heeft, niet weet, niet kan, niet wil en niet deugt'. Alleen de mens die alles loslaat en zich geheel ontledigt, kan zich tot God wenden, of, beter, kan ervaren dat Hij hem of haar tot zich trekt. Geloven is geen keuze, geen daad van de vrije wil, maar een overrompelende ervaring, pure genade.⁷⁹ Schortinghuis droeg *Het innige Christendom* op aan Hora en zijn echtgenote, op wier landgoed hij een graag geziene gast was. Professor Van Velzen droeg een gedicht aan de uitgave bij.

Om een boek op het terrein van de theologie te kunnen publiceren moest iedereen die niet in de theologie gepromoveerd was, bij de classis of de theologische faculteit

Afb. 50 Het innige Christendom van Wilhelmus Schortinghuis (Groningen 1740). Universiteitsbibliotheek Groningen.

van een betrouwbare universiteit approbatie of goedkeuring aanvragen.⁸⁰ Schortinghuis vond dit niet plezierig, want de innerlijke ervaringen waarop hij de nadruk legde, stonden mijlenver af van de koude en verstandelijke kennis van de universitaire theologen en de meesten van zijn collega's in de provincie. Maar zo waren nu eenmaal de regels en daarom legde hij zijn boek voor, niet aan de classis, waar op dat moment de bevindelijke richting in de minderheid was, maar aan de theologische faculteit in Groningen, waarvan hij toch iets meer verwachtte, onder andere omdat Van Velzen connecties had met Hora en Driessen enige neiging tot het piëtisme had. Een goed teken was dat de hoogleraren hem toestemming verleenden om alvast met het drukken te beginnen terwijl zij nog aan het lezen waren; ze hadden al eerder hun goedkeuring gehecht aan een boekje van Schortinghuis en dachten geen reden te hebben nu overdreven precies te zijn. Driessen en Gerdes waren echter bepaald niet te spreken over wat ze lazen in dit nieuwe boek van de predikant uit het Oldambt. Van Gerdes viel dit wel te verwachten. Deze hoogleraar had nooit blijk gegeven van enige sympathie voor het piëtisme. Als theoloog was hij weliswaar geïnteresseerd in de verhouding tussen geloof en rede, maar altijd koos hij voor de theologie van het verstand en niet voor die van het gemoed. De rede zelf was weliswaar ook een mysterie, maar, vond Gerdes, zij was onmisbaar om de heilsgheimen te kunnen begrijpen. Bij Driessen lag het iets anders. Hij had zeker wel sympathie voor de vromen en hun mystiek, maar tegelijk wilde hij waken voor excessen. Hij maakte een scherp onderscheid tussen echte en valse mystiek.

De hang naar het mystieke zou wel eens kunnen leiden tot onverschilligheid tegenover de leerstukken van de gereformeerde kerk:

Also kunnen ongeheiligden elendig na een Mystiekery vervallen en behouden een Practijk waar de ziel uit is. Want neemt de hoge verborgentheden des geloofs weg, die de ziel der ware Practijk en zijn, wat zal er overblijven, dat wezentlijk verschille van een Heidensche, Mohammedaansche, Sociniaanse morale?⁸¹

Schortinghuis nu ging volgens Gerdes en Driessen in zijn boek duidelijk te ver. Hoewel zij zijn orthodoxie niet in twijfel trokken, vreesden ze dat sommige uitlatingen toch makkelijk tot misbruik door al te enthousiaste vromen konden leiden. Vooral Gerdes was daar heel duidelijk in. De faculteit had de taak erop te letten, zoals hij later schreef, dat zij:

[...] in deze bedorven tijden, waarin de waarheid struikelt op de straten, waakt tegen allerlei zielsverderffelijke dwalingen van deze en gene, die het kostelijk ligt der waarheyd zoeken te verduisteren, en die (volgens het voorbeeld van den Satan die, schoon hij uit de leugen is en de leugen doet, egter in een engel des ligts hemselven weet te veranderen) de waarheid onder een dekmantel van een inniger godsvrugt betwisten.⁸²

Daarom vroeg de faculteit Schortinghuis in zijn boek een voorrede op te nemen en daarin op een twaalfstal punten een nadere toelichting te geven, meer conform de geldende orthodoxie. Het ging onder andere om de vrij willekeurige manier waarop Schortinghuis bijbelpassages gebruikte als bewijs voor bepaalde beweringen, om zijn nogal stevige kritiek op kerkelijke gezagsdragers, en om spreekwijzen die gemakkelijk door geestdrijvers en mystici misbruikt konden worden.⁸³ Schortinghuis was daartoe bereid (hij had ook geen keus), maar hield wel vol dat ook in de gewraakte formuleringen zijn ideeën volkomen strookten met de gereformeerde traditie. Dat laatste zagen de hoogleraren liever niet in druk verschijnen (de eswijlerianen beweerden ook zoiets) en omdat ze verwachtten dat Schortinghuis die claim wel zou laten vallen, gaven zij de gevraagde approbatie.

Driessen en Gerdes waren daarom in mei 1740, toen ze het boek in handen kregen, zeer verbolgen dat Schortinghuis die verwijzing naar de oude schrijvers toch in zijn voorrede had opgenomen. Dat was een regelrechte aantasting van het gezag van de faculteit, en als er iets was wat de theologen niet konden laten passeren, dan was dit het wel. Het aanzien van de faculteit was in het verleden altijd een gevoelig punt geweest en zowel de faculteit als de provinciale synode hadden er steeds op toegezien dat 'de luister van de Hooge School niet worde bezwalkt' door ongelukkige uitspraken van predikanten.⁸⁴ De faculteit droeg Gerdes dus op een zogenaamd *Historisch verhaal* samen te stellen, waarin de hele kwestie vanuit het gezichtspunt van de faculteit werd belicht. Dat relaas verscheen al op 30 juni 1740 en lokte onmiddellijk een repliek uit van Schortinghuis, zijn *Zeedig antwoord*, dat nu verscheen met approbatie van de classis Emden!⁸⁵ Toen later bovendien de classis Oldambt (inmiddels op de hand van de bevindelijken) zonder veel mankeren een approbatie gaf voor de tweede druk van *Het innige Christendom* (onder verwijzing naar de approbatie voor de eerste druk), begonnen de Groningse theologen helemaal te steigeren. Weer voerde Gerdes namens de faculteit het woord. Het ging hier, zo betoogde hij niet alleen om de toelaatbaarheid van bepaalde formule-

ringen, maar ook en vooral om de eer van de faculteit. De Provinciale Synode werd erbij gehaald en na een klacht van Gerdes over 'de mishandeling der theologische faculteyt toegevoegt door de classis van 't Oldamt' moest deze classis inbinden.⁸⁶ Er was de synode alles aan gelegen om de 'schadelijke verwijderinge tussen Hooge School en Kerk' te voorkomen.⁸⁷ Maar ondertussen bleek *Het innige Christendom* een geweldig succes en hoe de hoogleraren ook protesteerden, de verspreiding ervan was niet tegen te houden. Op het laatst moesten de raad van Groningen en de Staten van het gewest ingrijpen. Op 8 juni 1742 werd het boek van Schortinghuis formeel verboden en op 7 februari 1743 stelden de stadsbestuurders de tegenstanders van Schortinghuis nogmaals in het gelijk: Schortinghuis was te ver gegaan. Maar de stadsbestuurders voegden er, volgens beproefd recept, wel een opvallende verklaring aan toe: 'sullende verder hiermede wederzijts dese aangaande perpetuum silentium wesen en blijven geimponeert'.⁸⁸ Voor en tegenstanders van Schortinghuis mochten er dus niet meer over praten, wat in de praktijk neerkwam op een vrijbrief aan Schortinghuis en de zijnen om op het ingeslagen pad verder te gaan. Kritische stukken en verzoeken om een verbod van het werk van Schortinghuis waren immers niet meer toegestaan! De faculteit had uiteindelijk toch aan het kortste eind getrokken.⁸⁹

Nog gevaarlijker dan de bevindelijke theologie van Schortinghuis was de discussie over enkele doopsgezinde voorgangers in Friesland, die ook een uitstraling had naar Groningen.⁹⁰ In Heerenveen waren in 1739 twee doopsgezinde vermaners door de gereformeerde classis Zevenwouden aangeklaagd wegens vermeend socinianisme. Toen twee van hen weigerden een antisociniaanse verklaring te ondertekenen, werden zij uit hun ambt gezet. Daarop nam een doperse voorganger uit Harderwijk, Johannes Stinstra, het initiatief tot het indienen van een rekest bij de Staten van Friesland om doopsgezinde voorgangers voortaan vrij te stellen van elk onderzoek naar hun belijdenis. *Het regt der vryheid van geloove, godsdienst en consciëntie*, met bijgevoegde *Deductie*, verscheen begin 1740 en daarin stelde Stinstra dat in geloofszaken alleen de Heilige Schrift de norm kan zijn, niet de geschriften van feilbare mensen, dus ook bepaalde belijdenisgeschriften niet. Zulke belijdenisgeschriften beschouwde hij als een keten voor het geloof. Op de Friese Staten maakte dit argument geen indruk; zij bepaalden in hun vergadering van 12 maart 1740 dat de godsdienstvrijheid weliswaar gehandhaafd bleef, maar dat ook de plakkaaten tegen het socinianisme van kracht bleven. Vanuit Groningen deed ook Gerdes een duit in het zakje. In het voorwoord van zijn *Elenchus veritatum* (een overzicht van de gereformeerde dogmatiek), gedateerd op 18 mei 1740, verweet hij Stinstra dat hij geen vrijheid, maar ongebondenheid voorstond. Het was de plicht van de overheid om tegen het socinianisme op te treden omdat die leer het christelijk geloof en dus de morele basis van de samenleving ondermijnde.

Daarmee was de kous niet af, want Stinstra bleef in preken pleiten voor meer godsdienstvrijheid. Hij publiceerde die preken in *De natuure en gesteltheit van Christus Koninkrijk, onderdanen, kerke en godsdienst* (1740). Daarin kwam hij op voor wat hij noemde 'de redelijke en christelijke vrijheid en verdraagzaamheid'.⁹¹ Hij vond het vreemd dat de gereformeerden wel vrijheid tegenover Rome hadden opgeëist, maar opeens niets meer van vrijheid wilden weten zodra hun eigen gezag ter discussie stond. Volgens Stinstra mag de overheid niet ingrijpen in het geloofsleven van onderdanen zolang deze – een nieuw criterium – een vroom en deugzaam leven leiden. Dat zou ook moeten gelden, vond

hij, voor deugdzaam levende socinianen, 'ja, dit strekke ik zelfs uit tot Heidenen en Turken'.⁹² De samenleving had ook in de ogen van Stinstra nog altijd een moreel fundament nodig, maar dit fundament hoefde niet meer beslist christelijk te zijn.

Dit kon Gerdes niet laten passeren. In april 1741 stelde hij de zaak eerst aan de orde in de faculteit en toen deze de opinies van Stinstra veroordeelde, ging hij naar de Synode in Appingedam. De Synode vroeg hem de mening van de Groningers in Friesland bekend te maken. Bijna gelijktijdig verscheen Gerdes' persoonlijke antwoord op Stinstra, de eerste van *Twee godgeleerde verhandelingen, over de vrijheid des geloofs, des godsdienstes en der conscientie*. Daarin trok Gerdes weer van leer tegen het 'hanengekraai' van de socinianen (een toespeling op de naam van een vroegere voorganger van de doopsgezinden, de nogal spiritualistisch aangelegde Galenus Abrahamsz de Haan) en wierp hij Stinstra voor de voeten dat hij pleitte voor 'ene volslagen wuftheid en ongebondenheid van gevoelens en van leerpunten'.⁹³ De vrijheid geldt zolang zij niet in conflict komt met de waarheid. Mensen zijn verplicht om God op de juiste wijze te eren, want anders ont-eren zij hem. Daarom is er een 'rigtsnoer' nodig, een geloofsnorm zonder welke de gemeenschap niet kan bestaan. Het is de overheid die ervoor moet zorgen dat men zich daaraan houdt, en ketterij is dus een 'crimen publicum'. Gerdes wil geen gewetensonderzoek, ieder mag denken wat hij wil, maar als ketterse en onware denkbeelden in het openbaar worden verkondigd, moet dat verboden worden (het doden van kettters achtte hij overigens niet geoorloofd).⁹⁴

Een maand later, in juni 1741, kwam een officieel verzoek van de Staten van Friesland binnen om een oordeel van de theologische faculteit. De faculteit oordeelde unaniem over Stinstra dat diens ideeën af te keuren waren, zeker omdat hij ondertussen ook nog had beweerd dat de leer van de Drie-eenheid geen steun vond in de Schrift. Verder publiceerde Driessen een boek over of liever tegen de staatsopvatting van Stinstra, en publiceerde Gerdes zijn tweede *Godgeleerde verhandeling* tegen de Friese predikant. Hij haalde daarin fel uit naar de tamelijk lankmoedige beoordeling die de Franeker faculteit van de kwestie had gegeven, waarin hij de hand vermoedde van de in zijn ogen hoogst verdachte Franeker hoogleraar theologie Herman Venema, de leermeester van Stinstra. De kwestie eindigde er in januari 1742 voorlopig mee dat de Harlinger voorganger van de Staten een preekverbod kreeg en dat zijn boek verboden werd, een verbod dat de Groningse Staten op 14 mei 1742 overnamen. Gerdes publiceerde nog in 1742 een eigen overzicht van de kwestie, zijn *Narratio*, waarin hij tevreden terugkeek op de afloop van de affaire: 'Wat zou er op deze wijze van de kerk overblijven dan een wanordelijk, van alle wetten losgeslagen en op allerlei wind van leer uiteenvloeiende synagoge der libertijnen!'⁹⁵

Zo probeerden de Groningse theologen, ondanks hun onderlinge geschillen, met man en macht de orthodoxie van de gereformeerde kerk tegen aantastingen van links (de vrijdenkers) en rechts (de bevindelijken) te beschermen. Zij meenden dat de samenleving onmiddellijk uit elkaar zou vallen als zij haar christelijke grondslag zou kwijtraken. Daarom waren zij ervan overtuigd dat het niet aan de individuele gelovige was om uit te maken wat de rechte leer en de juiste levenswijze was. Wie geestelijke kennis stelde boven kennis van het Woord des Heren, zoals uitgelegd door hooggeleerde theologen, ondermijnde, hoe rechtgelovig hij ook meende te zijn, de samenleving. Een stabiele samenleving was alleen mogelijk bij de gratie van een christelijke overheid

die door geleerde theologen bij de les werd gehouden. Hoe onverteerbaar de theologische geschriften uit deze tijd ook zijn, niemand kan ontkennen dat hier fundamentele kwesties aan de orde werden gesteld.

OMWENTELING IN STAAT EN ACADEMIE

De maatschappelijke orde was niet werkelijk in gevaar door het optreden van libertijnen en bevindelijken, laat staan door de vermeende aanwas van sodomieten en andere zondaars. De bedreiging voor de bestaande orde kwam uit een heel andere hoek. De onvrede over de uitwassen van het bestuur van jonkers en regenten groeide in Groningen bijna met de dag. Het rechtssysteem deugde niet, de rijkere boeren en de ontwikkelde burgerij werden consequent van bestuur en beleid uitgesloten, het dijkwezen was ondoelmatig, het belastingsysteem onrechtvaardig. Hervormingen waren dringend noodzakelijk ook al zouden deze slecht uitpakken voor de redgers (plattelansrechters), grietmannen, jonkers en regenten die tot dan toe alles in het gewest bedisselden. Maar pas de politieke omwenteling die in 1747 en 1748 in de Republiek plaatsgreep, maakte in Stad en Lande een eind aan de bijna onbeperkte heerschappij van de regenten. De prins van Oranje, die als stadhouder Willem IV in Groningen voorheen amper bevoegdheden had gehad, kreeg plotseling het opperbestuur in de schoot geworpen. Ook de universiteit merkte wat dat betekende.

Het begon met de strijd tussen de Oostenrijkers en de Fransen om de Zuidelijke Nederlanden. In de Oostenrijkse Successieoorlog, die in 1740 was uitgebroken en waar ook de Republiek bij betrokken raakte, wisten de Fransen de hele Zuidelijke Nederlanden te veroveren, inclusief de barrièresteden, die voor de veiligheid van de Republiek moesten zorgen. Toen bovendien in april 1747 de Fransen Zeeuws-Vlaanderen binnentrokken, sloeg de paniek toe: in Zeeland hield het volk de zittende regenten verantwoordelijk voor het schamele optreden van het staatse leger en riep het om Oranje. Nog voor de maand om was, had de volksbeweging de regenten gedwongen de Fries-Groningse stadhouder Willem IV nu ook als stadhouder van Zeeland te erkennen. De gebeurtenissen volgden elkaar toen snel op: in mei werd Willem IV ook stadhouder in andere gewesten, op 16 september viel het onneembaar geachte Bergen op Zoom in Franse handen, en voor het eind van het jaar werd Willem IV zelfs erfstadhouder. Toen de Vrede van Aken in 1748 zeer nadelig voor de Republiek uitpakte, richtte de volkswoede zich helemaal tegen de zittende macht. In december 1748 werd Willem IV uiteindelijk verheven tot erfstadhouder in alle gewesten én tot erfelijk kapitein-admiraal van de Republiek. In krap twee jaar was er een einde gekomen aan het regentenbewind en was de macht in handen gevallen van de prins van Oranje. Zijn officiële titel was nog wel die van stadhouder, maar dat drukte geen afhankelijkheid meer uit; Willem IV was effectief koning geworden, en de Republiek een monarchie.⁹⁶

In Groningen ging het niet anders dan in Holland en Zeeland. In Groningen richtte de onvrede zich in eerste instantie tegen de rooms-katholieken, die vanouds als een vijfde colonne werden beschouwd. De rooms-katholieken waren door de succesvolle protestantisering van het gewest een kleine minderheid geworden (5 tot 10 procent van de bevolking was nog maar rooms-katholiek) en begonnen net de vruchten te plukken

van de toenemende liberalisering van de godsdienstpolitiek in Stad en Lande. Her en der werd de bouw van eigen kerken toegestaan. Nu werd dat plotseling teruggedraaid, werden huizen van rooms-katholieken aangevallen en hun kerken vernield. Omdat ook studenten daaraan meegedaan zouden hebben, vaardigde de senaat op 22 september 1747 een verordening uit waarin zij de studenten opriep ermee op te houden. Zij hadden er niets mee te maken, zeiden de hoogleraren (afgekeurd werd die antikatholieke agitatie niet!) Al snel verschoof het accent in de volksbeweging echter van achterdocht jegens rooms-katholieken naar de eis om de prins van Oranje veel ruimere bevoegdheden te geven. De stadhouder, in functie sedert 1729, was tamelijk populair in Groningen en hij was al een paar keer zeer feestelijk onthaald door de universitaire gemeenschap. De regenten daarentegen hadden zijn bevoegdheden zeer beperkt gehouden en daartegen – én tegen het misbruik dat de regenten van hun macht hadden gemaakt – richtte zich nu de volkswoede.⁹⁷

Op 11 maart 1748 werd in Groningen bekend dat een paar dagen daarvoor Willem IV een zoon had gekregen. Het volk was niet meer te houden. Men eiste onmiddellijke erkenning van de prins als hoogste autoriteit in de provincie en toen dat niet onmiddellijk gebeurde, kregen de regenten die de naam hadden tegen Oranje te zijn het zwaar te verduren. Op zondag 17 maart ging een volksmenigte naar het stadhuis om de raad te dwingen de stadhouder tot erfstadhouder uit te roepen, en toen men niemand aantrof die de eis kon inwilligen, trok het grauw op naar de Oosterstraat, naar het huis van de impopulaire burgemeester Johan Geertsema. De regent zelf was afwezig, maar de inboedel werd kort en klein geslagen. Het porselein ging aan diggelen, de koets werd in het water gegooid, kleren en meubelstukken werden op straat gesmeten. Te laat greep de raad in. Bij schermutselingen tussen inderhaast opgetrommelde soldaten en plundersaars vielen drie doden, maar 's avonds was de raad om: Willem IV werd als erfstadhouder erkend. Ook in de Ommelanden was het onrustig en de jonkers namen al maatregelen om zich tegen te hoop lopende boeren en burgers te beschermen. Op woensdag 20 maart waren de Ommelanden om; ook zij verklaarden nu dat het stadhouderschap voortaan erfelijk was. Studenten namen volop deel aan deze beweging ten gunste van Oranje. Zij grepen de aanstaande doop van de kleine Oranjelg aan om hun aanhankelijkheid aan het huis van Oranje te betuigen. Op 24 maart verscheen er een oproep aan alle studenten om een paar dagen later op de area bij elkaar te komen om erover te praten hoe dat het best kon.⁹⁸ Tevergeefs trachtte de senaat de politieke agitatie van de studenten de kop in te drukken, maar deze lieten zich, net als de burgers, niet meer tot de orde roepen. Op 26 april 1748 kreeg Willem IV officieel de titel van erfelijk stadhouder, zij het alleen in de mannelijke lijn en nog steeds volgens de oude instructie.

Dit was nog maar het begin. Allerlei groeperingen zagen in deze tijd hun kans schoon om hervormingen te eisen. In de stad roerden de gilden zich weer en klonk de eis dat de vrije raadskeur hersteld werd. Eind april vond in Appingedam zelfs een heus 'congres' plaats van boeren en burgers uit de Ommelanden en het Oldambt. Men wilde dat de prins op dezelfde manier zou worden aangesteld als in Holland en Zeeland, dat de predikantskeuze anders zou worden geregeld, dat het belastingstelsel werd hervormd en dat de rechtspraak eerlijker zou verlopen. Vertegenwoordigers van het Oldambt eisten voor hun gebied aparte vertegenwoordiging in de Staten, op gelijke voet met de stad en de Ommelanden. Met een proclamatie waarin deze eisen verwoord werden, toog men

Afb. 51 Oproer en plundering in Groningen in 1748. Anoniem, naar een prent van Caspar Luyken, 1748-1749. Rijksmuseum Amsterdam. Op de achtergrond de plundering van het huis van burgemeester Geertsema.

vervolgens naar Groningen, waar midden mei de Gewestelijke Staten bijeen zouden komen. Ook de studenten roerden zich weer. Op 14 mei vroegen zij toestemming om te vergaderen over hun rechten en privileges, en dit werd toegestaan.⁹⁹ De studenten kozen enkele gecommiteerden (voor elke faculteit één), die een rekest opstelden aan de senaat en dat de senaat weer moest doorgeven aan de curatoren en de Staten. Willem IV diende als *rector magnificentissimus* en *curator primarius* het oppergezag in de universiteit krijgen, het *forum academicum* moest behouden blijven (kennelijk waren er stemmen opgegaan om de rechtspraak van en voor de academieburgers op te heffen), in overheidsfuncties moesten bij voorrang Groningse gepromoveerden geplaatst worden, er moest vrijstelling van schoorsteengeld en imposten komen, evenals vrijheid van tolleren en weggelden, in de Academiekerk moesten de studenten vrije zitplaatsen krijgen en nog zo wat meer.

De spanning in de stad was, met zo veel buitenlui in de straten en kroegen, te snijden. Onder die druk konden de heren regenten niet anders dan toegeven aan de eisen. Het stadsbestuur ging al op 14 mei overstag en de Staten volgden een paar dagen later. Zij erkenden de prins nu als erfstadhouder op dezelfde voet als in Holland: het ambt was nu erfelijk in mannelijke én in vrouwelijke lijn en de stadhouder kreeg vergaande bevoegdheden. Voor de studenten betekende dit dat de stadhouder inderdaad de ambten van opperrector en 'supremus curator' aangeboden zouden worden (ambten die de stadhouder in Franeker al had). Op 18 mei werd dit officieel geproclameerd en diezelfde dag nog vierden de studenten hun overwinning met een plechtige optocht, waarop weer het vaandel van 1665 werd meegedragen. Na afloop was er een groot feest in het raadhuis en het aangrenzende Heren Wijnhuis op de Grote Markt (waarbij de feestvreugde enigszins werd getemperd door een duel tussen twee studenten, dat gelukkig zonder kwetsuren afliep). Na deze overwinning van de Oranjepartij was de rust echter nog lang niet weergekeerd. Niet alle eisen waren ingewilligd en over de uitvoering van de gedane toezeggingen was nog veel onduidelijkheid. In juni vonden nog enkele aanslagen op de pachtershuisjes plaats, de symbolen van de gehate belastingpachters. De regenten zegden schielijk ook op dit vlak hervormingen toe: voortaan zou de belasting niet meer worden verpacht aan particulieren, maar rechtstreeks geïnd worden. Of dit voldoende was om de volkswoede te bekoelen was nog maar de vraag, maar de studenten deden niet meer mee. Sterker nog, zij vroegen de rector nu juist toestemming om zich als verdedigers van de regenten tegen de oproerkraaiers te mogen opwerpen.¹⁰⁰

Nu duidelijk was welke richting het op zou gaan, kwamen ook de hoogleraren in actie. Zij vreesden nieuwe belastingen en aantasting van hun privileges. Op 5 juli besloot de senaat een delegatie naar de prins te sturen, bestaande uit rector, secretaris en pedel, niet alleen om hem met zijn nieuwe waardigheden te feliciteren, maar ook om hem te vragen om bevestiging van oude en verlening van nieuwe privileges, zoals vrijstelling van wachtgeld, het behoud van de vrije keuze van rector en assessoren, een hogere rang bij officiële plechtigheden en een uitbreiding van het aantal hoogleraren. Op 27 juli werd de delegatie onder leiding van rector Eck zeer minzaam door de prins in Den Haag ontvangen. Toezeggingen deed hij vooralsnog niet, maar de senaat mocht wel een uitgewerkt plan indienen, waarover dan later beslist werd. De aanstaande rectorseus mocht verder nog volgens de oude procedure plaatsvinden. Aldus de delegatie bij het uitbrengen van verslag op 15 augustus. Het zag er dus gunstig uit.

De climax kwam eind augustus 1748. De Staten zouden weer vergaderen, er kwamen oude en nieuwe eisen op tafel (bijvoorbeeld over de bevoegdheid van de stadhouder om bestuurders aan te stellen) en net als in mei stroomde de stad weer vol met boze boeren en burgers. Op maandag 26 augustus dwongen boze boeren de inmiddels tachtigjarige jonker Evert Joost Lewe van Aduard, de 'president' van de Ommelanden, onder allerlei bedreigingen en beschimpingen om naar de Statenvergadering toe te gaan. Hij zou die week de Statenvergadering voorzitten, maar de trotse jonker weigerde aanvankelijk naar de stad te gaan, totdat ook hij wel inzag dat het beter was toe te geven aan de eisen. Anderen haalden zijn schoonzoon (en medecurator!) Edzard Jacob Clant uit Zuidhorn op om ook ter vergadering te gaan, terwijl in de stad diens zoon Maurits, die rechten studeerde, onder hoongelach werd 'gepromoveerd' tot ko-

lonel van een studentenregiment dat met oranje linten en sjerpen door de straten paradeerde.¹⁰¹ De Staten gingen nu volledig door de knieën: op 29 augustus werden alle eisen tot hervorming ingewilligd. Er zou een geheel nieuwe 'Regerings Constitutie' komen, 'tot redres van de abuisen de Regeering ingesloopen'. Voor Willem IV was nu het moment aangebroken om van zich te laten horen. Hij riep op tot herstel van de orde, kondigde een algehele amnestie af en beloofde dat hij het jaar daarop naar Groningen zou komen om de wet te verzetten. In september 1748 kwam er een groot garnizoen naar de stad om de orde te bewaren en in januari 1749 stelden de bestuurders hun ambt ter beschikking. Bij het begin van de zomer arriveerden er commissarissen van de prins om de Statenvergadering te zuiveren, een einde te maken aan de contracten van correspondentie en andere uitwassen van de familieregering en om een nieuw bestuursreglement op te stellen.

Op 22 november 1749 kwam eindelijk ook de prins naar Groningen. Hij benoemde nieuwe bestuurders en stelde het door zijn commissarissen voorbereide Reglement Reformatoir vast, dat de bestuurlijke verhoudingen in Groningen ingrijpend wijzigde. Op 28 november stemden de Staten hiermee in en legden de leden in handen van de stadhouder de eed erop af. Op zaterdag 29 november werd Willem IV plechtig ingehuldigd als *rector magnificentissimus* en *curator primarius*. Hij werd in plechtige optocht door senaat en studenten opgehaald uit het Prinsenhof, hoorde eerst in de senaatskamer en vervolgens in de Academiekerk verschillende toespraken aan en sprak ook zelf een kort woordje. 's Middags hielden de studenten een grote optocht door de stad. Staande in de poort van het Prinsenhof nam de prins het defilé af. Op dinsdag 2 december kon Willem IV met een gerust hart de stad weer verlaten.

Het Reglement Reformatoir, de nieuwe grondwet van Stad en Lande, was een mix van oud en nieuw. De provincie bleef bestaan uit twee leden, de stad en de Ommelanden; het Oldambt, dat had geijverd voor een status als derde lid, bleef onderworpen aan de stad. Verder werd de vrije magistraatsverkiezing in de stad hersteld, zij het dat alle benoemingen aan de stadhouder ter bekrachtiging voorgelegd moesten worden. Mocht een voorgedragen kandidaat hem niet aanstaan, dan kon hij een eigen kandidaat benoemen. De 'gezworene meente' en de gilden werden in hun oude rechten hersteld, al stelde dat in de praktijk weinig voor. In de Ommelanden werden de onderkwartieren opgeheven en werd het creëren van schijn-eigenerfden (om op de Ommelander landdagen extra stemmen te verwerven) verboden. Alle vertegenwoordigers op de landdagen moesten nu van de gereformeerde religie zijn ('sympathisanten' werden niet meer toegelaten) en in plaats van de door de stad gedomineerde Hoofdmannenkamer kwam er nu een professioneel Provinciaal Gerechtshof of Hof van Justitie, dat geheel door de stadhouder benoemd werd en alleen uit gepromoveerde juristen mocht bestaan. Aan de willekeur van de redgers en de grietmannen in de dorpen op het platteland kwam nu een einde omdat er altijd hoger beroep mogelijk was bij het Hof van Justitie. Ook het belastingstelsel werd hervormd, evenals het dijkwezen. Omdat de stadhouder resideerde in Den Haag en maar zelden naar Groningen kon komen, wees hij zowel in de stad als in de Ommelanden een luitenant aan, die daar feitelijk als een onderkoning regeerde. 's Prinsen vertrouweling in de stad werd Pieter Rembt van Iddekinge, sinds 1723 lid van de raad van Groningen, maar toen lid van de factie die in de minderheid was. Hij had op tijd de bakens verzet en plukte daar nu de vruchten van.

De betekenis van het Reglement Reformatoir was groot. Het maakte een eind aan veel oude tegenstellingen binnen het gewest, zoals tussen de stad en de Ommelanden. Groningen werd nu een eenheid, op economisch, juridisch en politiek terrein. Het Reglement was daarmee een belangrijke stap in het proces van staatsvorming dat zich in de Republiek al sinds de late zestiende eeuw voltrok en waarbij Groningen – anders dan bijvoorbeeld Friesland – altijd wat had achtergelopen. Doordat Groningen nu meer in de pas liep met de andere gewesten en zich nog meer op Holland ging richten, werd tegelijk de afstand tot de Duitse buurgewesten groter. Dat kwam overigens ook door gebeurtenissen over de grens. Kort tevoren, in 1744, was het oude graafschap Oost-Friesland in handen gekomen van de koning van Pruisen en de Nederlandse troepen waren toen uit Leer en Emden vertrokken.¹⁰² De verlichte Pruisische koning Frederik de Grote probeerde vanaf dat moment zijn nieuwe onderdanen tot verlichte, voor de staat nuttige burgers op te voeden en ontmoedigde daarom de studie in de aangrenzende Republiek, waar zeker in de theologische faculteiten verlichte denkbeelden nog amper voet aan de grond hadden gekregen.¹⁰³ Groningen en Oost-Friesland dreven zo meer en meer uit elkaar: Groningen werd Nederlander, Oost-Friesland Duitser. De mentale omschakeling zou zich veel langzamer voltrekken dan de politieke, maar Groningen verloor toch steeds meer zijn Duitse of Westfaalse karakter.

Ook voor de universiteit had de afkondiging van het Reglement Reformatoir grote gevolgen. In artikel 44 werd bepaald dat de stadhouder voortaan als *rector magnificentissimus* en *curator primarius* de zes curatoren benoemde (voor het leven), dat hij de hoogleraren benoemde en dat hij over het beheer van de gebouwen ging. Vanaf dit moment stond de universiteit feitelijk onder de eenhoofdige leiding van de stadhouder – of liever van de luitenant van de stadhouder in de stad, eerst Pieter Rembt van Iddekinge en later diens zoon Antony Adriaan. De luitenant fungeerde ook de facto als president-curator. De verdeeldheid tussen de stad en de Ommelanden, die de universiteit in het verleden zo veel nadeel had bezorgd, speelde haar voortaan geen parten meer. De oude privileges waren bevestigd en de studenten kregen voor het eerst vrijstelling van accijnzen en imposten (daartoe kregen ze voortaan bij inschrijving een bewijsbriefje dat ze de winkeliers konden tonen). De stadhouder beloofde de hoogleraren dat hij een flink aantal nieuwe hoogleraren zou benoemen. In 1750 begonnen daarover serieuze gesprekken met de vertegenwoordigers van de erfstadhouder. Ook de herindeling van de vakken, een andere opzet van de publieke colleges, een hoger salaris en een vast budget voor de bibliotheek stonden op de agenda.

Door de onverwachte dood van de goedwillende, maar wat chaotische stadhouder op 22 oktober 1751 kwam er een kink in de kabel.¹⁰⁴ Zolang zijn opvolger, de jonge Willem V, minderjarig was, werden zijn taken waargenomen door zijn moeder, de krachtadige Anna van Hannover, dochter van de Engelse koning George II. Omdat tot die taken ook de ambten van *rector magnificentissimus* en *curator primarius* behoorden, betekende dat de universiteit nu voor het eerst onder leiding stond – formeel althans – van een vrouw! Een vrouw bovendien die haar beloften nakwam. Na verder overleg en onderhandelingen met de ‘gewone’ rector benoemde prinses Anna begin 1752 maar liefst zeven nieuwe hoogleraren: de theologen Michael Bertling, Paulus Chevallier en Ewald Hollebeek, de rechtsgeleerden Johann Gerhard Christian Rücker en Joachim Johannes Schwartz en de filosofen Johannes Daniël van Lennep en Dionysius van de Wijnpers-

se.¹⁰⁵ Verder werd voor de filosofie een lector aangetrokken, Frederik Adam Widder, een leerling van Engelhard en de enige docent die men eigen kweek mocht noemen.¹⁰⁶ In 1753 en 1754 werd het docentkorps verder uitgebreid door de benoeming van twee medici als opvolger van de overleden Croeser. De conclusie is onvermijdelijk dat de Groningse universiteit er halverwege de jaren vijftig, met veertien hoogleraren en een lector, beter voor stond dan ooit.

11 EEN 'VERLICHTE' UNIVERSITEIT (1752-1770)

De achttiende eeuw is de eeuw van de Verlichting. Maar wat houdt dat in, Verlichting? Kant had het in 1784 over 'de bevrijding uit de onmondigheid waar de mens zelf schuldig aan is', maar mensen vertrouwden al voor de achttiende eeuw op hun eigen verstand en aanvaardden al voor die tijd niet zomaar de overgeleverde oordelen en tradities. Ook ligt de tijd al lang achter ons dat wij de kern van de Verlichting zochten in de kritische geschriften van een aantal radicale Franse filosofen. De Verlichting is eerder een brede maatschappelijke en culturele beweging die de overtuiging uitdroeg dat de mens, als hij zich maar losmaakt van vooroordeel en bijgeloof, een betere wereld kan bouwen en een hogere trap van beschaving kan bereiken. Want alleen de rede, gesteund door ervaring en experiment, is in staat de natuurlijke grondslagen van geloof, recht en beschaving aan het licht te brengen en de mens op te voeden tot een deugdzaamer en gelukkiger leven.

In elk land kreeg het verlichte denken zijn eigen gezicht. In de Republiek speelde vooral het specifieke Nederlandse probleem van het nationale verval, dat in de tweede helft van de achttiende eeuw veel aandacht kreeg. Dat nationale verval werd opgevat als een moreel probleem. Het ontbrak de Nederlandse natie aan de deugden die in de zeventiende eeuw het land tot een van de rijkste en machtigste landen van Europa hadden gemaakt. In de Nederlandse Verlichting draaide het om concrete initiatieven om kennis te vermeerden en te verbreiden, maatschappelijke misstanden weg te werken en de natie vooral op te voeden tot deugd en geluk. Typierend voor de Nederlandse Verlichting was verder haar gematigde en christelijke karakter. Nederlandse auteurs voelden zich niet zozeer uitgedaagd door een repressief absolutisme en een allesverstikkende staatskerk; de vrijheid en de tolerantie waar elders voor gestreden werd, waren in de Republiek al in hoge mate gerealiseerd. Nederlandse denkers waren, binnen de grenzen van de bestaande orde, eerder uit op verzoening van geloof en rede. Geleid door een optimistische visie op Gods bedoeling met de mens streefden zij naar een 'verlicht' christendom.¹

Een dergelijk klimaat van rede en verlichting kan niet anders dan gunstig zijn voor een universiteit. In een universiteit draait het immers net als in de Verlichting altijd om kennis en redelijk inzicht. Maar hoe zat dat met de Groningse universiteit in de achttiende eeuw? In de eerste helft van de eeuw was er van 'verlichting' nog weinig te merken geweest. Elk pleidooi voor tolerantie en ruimdenkendheid werd vanuit de Groningse universiteit heftig bestreden en een verlichte geest als Barbeyrac bleef een geïsoleerde figuur. Maar in de tweede helft van de eeuw, toen het in Stad en Lande ook economisch beter ging, leek er in de Groningse universiteit meer ruimte te komen voor

het verlichte denken. De wil groeide om op basis van de rede recepten te ontwikkelen voor de verbetering van mens en maatschappij.

FRANEKER VOORBIJ

Dankzij de goedgunstigheid van gouvernante Anna van Hannover, die in 1752 de benoeming van zeven hoogleraren en een lector mogelijk maakte, kon de Groningse universiteit de toekomst weer met vertrouwen tegemoet zien. Ook werd in het vervolg steeds voor een tijdige vervulling van de vacatures gezorgd. Het eindeloze gekibbel tussen de stad en de Ommelanden was na de invoering van het Reglement Reformatoir verleden tijd en belemmerde niet langer het goed functioneren van de universiteit. Niet de Staten, maar de stadhouder besliste nu over de benoemingen. Dat garandeerde natuurlijk niet dat altijd de juiste keuzes werden gedaan. Politieke benoemingen kwamen voor, zoals in het geval van de theoloog Michael Bertling, een Groningse predikant die in 1752 met een leerstoel in de theologie beloond werd voor zijn gestook tijdens de troebelen van 1748.² Ook waren er benoemingen die voortkwamen uit pure onkunde. Dat Theodorus Lubbers in 1776 benoemd werd tot hoogleraar theologie, had niets te maken met zijn wetenschappelijke kwaliteiten – die waren er namelijk niet – en alles met het simpele feit dat stadhouder Willem v van de vier voorgedragen kandidaten alleen Lubbers kende (hij had hem bij een van zijn bezoeken aan Groningen horen preken).³ Maar er waren ook benoemingen die wél gelukkig uitpaktten. Vooral de medische faculteit, voorheen het stiefkind van de Groningse universiteit, kwam tot bloei. Hoogleraren als de medici Wouter van Doeveren en Petrus Camper en iets later de scheikundige en farmaceut Petrus Driessen bezorgden de faculteit een grote naam. Maar ook de andere faculteiten mochten niet klagen. De juridische faculteit kon eer inleggen met de kenner van het natuurrecht Frederik Adolf van der Marck, de filosofische faculteit kon bogen op de filosoof Dionysius van de Wijnperse en de historicus Jacobus de Rhoer, en de godgeleerden konden zeer tevreden zijn met hoogleraren als Ewald Hollebeek en Paulus Chevallier.

Niet alleen de goede bezetting – in kwantitatief en kwalitatief opzicht – van de Groningse universiteit leek borg te staan voor een nieuwe bloeiperiode, ook de herleving van de economie in Stad en Ommelanden moest wel gunstig zijn voor de universiteit. Al in de jaren veertig daalde de conjunctuur niet meer en waren er tekenen van voorzichtig herstel.⁴ De belastingopbrengsten stegen weer, de bevolking begon te groeien en de prijzen die de boeren voor hun producten kregen, vertoonden weer een opgaande lijn. Ondertussen ging de vervening in het zuidoosten van de provincie gestaag en zelfs in versneld tempo door. Terwijl er nog volop werd verveend in de Pekela's, begon in 1765 het graven van het Stadskanaal en kwamen de zuidelijk venen aan snee. Dit leverde de stad aanzienlijke inkomsten op – uit tolgelden en pachtrechten – en leidde tevens tot een toenemende behoefte aan schepen om de turf af te voeren, wat een eigen veenkoloniale scheepsindustrie deed ontstaan. Die bouwde vervolgens niet alleen turfschepen, maar ook kustvaarders, die langs de Noordzeekust tot in Denemarken een nieuwe tak van handel opzetten. Ten slotte waren er nog de inpolderingen, bij de Dollard, langs de Waddenkust en in de monding van het Reitdiep. Dankzij de verbeterde

economische situatie steeg het inwoneraantal van de provincie. Tegen het eind van de eeuw (1795) telde de provincie 114.655 inwoners, van wie er 23.770 in de stad woonden.⁵

Een nieuw stadhuis moest de uitdrukking worden van die nieuwe rijkdom van de stad Groningen. In 1775 ging het gammele, nog uit de Middeleeuwen stammende raadhuis op de Grote Markt tegen de vlakke, evenals het aangrenzende Heeren Wijnhuis, nadat er eerst een prijsvraag was uitgeschreven voor het ontwerp van een nieuw stadhuis (de hoogleraar geneeskunde Petrus Camper, die ook kunstzinnig onderlegd was, trad op als adviseur). Winnaar werd de architect Jacob Otten Husly, wiens monumentale neoclassicistische creatie nog altijd de Grote Markt domineert. De bouw van het nieuwe stadhuis ging echter gepaard met tal van, deels financiële problemen en jarenlang was er op de Grote Markt niet meer te zien dan een bouwput die vol water stond. Pas in 1792 kon met de bouw begonnen worden en uiteindelijk zou het stadhuis pas helemaal gereedkomen in 1810. Het stadsbestuur vergaderde al die tijd in een huis aan het begin van de Oude Boteringstraat. De functie van het Heeren Wijnhuis was overgenomen door het tegenover het oude stadhuis gelegen Provinciale Koffiehuis.

De invoering van het Reglement Reformatoir in 1749 heeft het beginnende herstel van de Groningse economie flink bevorderd. De oprichting van het Hof van Justitie en de hervorming van de zijlrechten maakten vooral op het platteland een einde aan veel willekeur, zorgden voor essentiële rechtszekerheid en creëerden daarmee een klimaat waarin boeren weer durfden te investeren in hun bedrijf. Ook een typisch Gronings verschijnsel als het beklemdrecht stimuleerde die ontwikkeling in hoge mate. Boeren die land pachtten van een plaatselijk heer onder de condities van het beklemdrecht, waren verplicht tot het betalen van een bedrag dat voor onbepaalde tijd vastlag en niet verhoogd kon worden, ook niet als de opbrengst van de landerijen steeg. Omdat de pachtrechten verder vrij verhandelbaar waren, werden de pachters of meiers feitelijk eigenaars van de grond en dus waren het de boeren en niet de formele eigenaars, de jonkers, die profiteerden van de economische opgang. In plaats van een land van jonkers werd het Groningse platteland in deze tijd een land van herenboeren. Terwijl de ene na de andere borg voor afbraak werd verkocht en de overgebleven adellijke families zich afvroegen hoe ze hun maatschappelijke positie konden vasthouden, bouwden de boeren kapitale boerderijen die er – met hun grachten en windsingels – uitzagen als havezaten. De gebroeders Douwe en Aedsge Teenstra, die tegen het eind van de eeuw met eigen middelen de Ruigewaard bij de monding van het Reitdiep inpolderden en er twee grote boerderijen lieten neerzetten, demonstreerden daarmee nadrukkelijk het nieuwe zelfbewustzijn van de Groningse boer.⁶

De goede economische vooruitzichten stimuleerden de boeren om verbeteringen aan te brengen in hun bedrijfsvoering. Doordat de prijzen sterker stegen dan de lonen, accumuleerden de boeren kapitaal dat gebruikt kon worden voor het uitproberen van nieuwe landbouwmethodes. Op het Groningse platteland was daarom een opvallende belangstelling voor de landbouwwetenschap te bespeuren. Het was typisch een uiting van een verlichte mentaliteit om de wisselvalligheden van de natuur niet langer gelaten te accepteren, maar naar wegen te zoeken om de grond te verbeteren, het oogsten efficiënter te maken en ziektes in vee en gewas actief te bestrijden. In het verlengde van die belangstelling voor nuttige kennis ten behoeve van het eigen bedrijf ontwikkelden de boeren ook belangstelling voor de denkwereld die daarachter zat. De Groningse

boer werd niet alleen welvarend, maar op zijn manier ook verlicht. Hij zond zijn zonen naar de universiteit, ijverde voor het aanstellen van een gestudeerde advocaat of notaris in het dorp en haalde literatuur in huis die hem op de hoogte hield van wat er in de grote wereld speelde. De universiteit kon inspelen op die behoefte aan voorlichting en deed dat ook.

En toch is het vreemd dat de Groningse universiteit, ondanks al die gunstige condities, in de tweede helft van de achttiende eeuw niet werkelijk tot bloei kwam, althans als we naar de cijfers kijken.⁷ Het aantal nieuwe inschrijvingen, inclusief die van studenten die alleen voor hun promotie naar Groningen kwamen en dus niet werkelijk aan het onderwijs deelnamen, schommelde na 1750 rond de 50 per jaar, toch wat minder dan men rond 1740 nog had meegemaakt. Na 1775 zou het aantal immatriculaties zelfs nog verder dalen, tot gemiddeld onder de 40 per jaar (zie grafiek 1, p. 220). De grote aantallen studenten die voor 1660 naar Groningen kwamen, werden dus bij lange na niet meer gehaald; hooguit kan men zeggen dat men na 1750 verdere teruggang nog enige tijd wist uit te stellen. Wie nog bewijs zoekt voor de stelling dat flinke investeringen en gunstige economische omstandigheden niet automatisch leiden tot bloei van het hoger onderwijs, vindt het hier. Kennelijk waren er krachten in het spel – culturele of demografische grondstromen – die veel sterker waren dan wat bestuurders daartegenover konden stellen.

Die diepere oorzaken van de krimp van de oude universiteit hebben weinig te maken met specifieke omstandigheden in Groningen en Ommelanden. De voortgaande daling van de studentenaantallen was in de achttiende eeuw namelijk ook elders in de Republiek zichtbaar.⁸ Leiden bleef verreweg de grootste universiteit, maar de terugloop was daar verhoudingsgewijs nog groter dan in Groningen. In Franeker was het verval zelfs ronduit dramatisch, vooral in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Het resultaat was dat de verschillen tussen de universiteiten in de Republiek kleiner werden en dat Groningen in de tweede helft van de achttiende eeuw niet alleen Harderwijk achter zich liet, maar ook Franeker voorbijstreefde.

Een belangrijke oorzaak voor de dalende studenteninstroom – het is al eerder gezegd – was het wegblijven van de buitenlanders. De opkomst van de Duitse universiteiten verklaart veel, maar ook de stroom van religieuze vluchtelingen droogde op. De versterking van het staatsgezag in verschillende delen van Europa leidde ertoe dat de teugels van de religieuze uniformiteit enigszins gevierd konden worden, waardoor de druk op minderheden van allerlei slag minder werd en de noodzaak om voor studie uit te wijken naar het buitenland afnam. Voor de gereformeerden elders in Europa werd daardoor de Republiek niet langer het vertrouwde centrum van de 'calvinistische internationale' die het in de tijd van de Synode van Dordrecht en nog lang daarna was geweest. Tegelijkertijd – ook dat is een gevolg van de toenemende verstatelijking van Europa – werd het gebruikelijk of zelfs verplicht om in eigen land te studeren en te promoveren, waardoor de *peregrinatio academica* eerder uitzondering dan regel werd. Vooral in de grotere Duitse staten – Brandenburg-Pruisen voorop – ontstond een netwerk van universiteiten waar vaak op hoger niveau dan in de Republiek onderwijs gegeven en onderzoek verricht werd. Daar ontstond aan het eind van de achttiende eeuw de moderne onderzoeksuniversiteit die later model stond voor universiteiten in andere landen.⁹ Zeker, niet alle buitenlanders verdwenen uit het straatbeeld van de Nederlandse

universiteitssteden. Er was zelfs een categorie 'buitenlanders' die toenam, namelijk de studenten die ergens in de koloniën uit Nederlandse ouders geboren waren. Ze kwamen uit Batavia, uit Ceylon, uit de Kaapkolonie, uit Curaçao en uit Suriname, en ze zullen het studentenleven door de verhalen die ze meebrachten zeker een exotisch tintje hebben gegeven. Maar het aantal 'echte' buitenlanders was toch beduidend minder dan in de zeventiende eeuw.¹⁰ En de aantallen liepen in de achttiende eeuw steeds verder terug.

Een tweede belangrijke oorzaak van de teruglopende instroom van nieuwe studenten was dat de rol die de universiteiten in de samenleving speelde een andere werd.¹¹ In de opbouwfase van de Republiek hadden de gewesten dringend behoefte gehad aan nieuw kader op allerlei terrein, bestuur en beleid, de kerk, de medische zorg en het primaire en secundaire onderwijs. Nieuwe groepen in de samenleving moest toegang geboden worden tot de universitaire opleidingen, en in het onderwijs diende de nadruk te liggen op de verwerving van die vaardigheden die in de raadszaal of in het onderwijs van pas kwamen. Dat was niet altijd specialistische kennis, maar vooral een goede beheersing van de taal, het goed kunnen argumenteren en het op overtuigende wijze kunnen brengen van een boodschap. Daarom lag in de universiteiten van de Republiek het accent op de vakken die al door de humanisten werden gepropageerd en die vooral in de filosofische faculteit waren ondergebracht. Toen de Republiek in de tweede helft van de zeventiende eeuw echter in een soort 'steady state' terecht was gekomen en tekenen begon te vertonen van oligarchisering en aristocratisering, verloor het model van de humanistische universiteit veel van zijn aantrekkelijkheid. De doorstroming van onderaf werd steeds moeilijker en een universitair diploma leverde niet meer vanzelfsprekend sociale stijging op. Groepen buiten de elite zochten dus hun heil elders en zo kwamen nieuwe, alternatieve vormen van onderwijs op, zoals tekenacademies, militaire kweekscholen, artilleriescholen en andere instellingen voor technisch onderwijs. Als concurrent van de Latijnse school verscheen – het is al eerder gezegd – in het laatst van de zeventiende eeuw de zogenaamde Franse school. Daar werden behalve Frans ook en vooral allerlei nuttige vakken gedoceerd, zoals wiskunde en aardrijkskunde en geschiedenis, vakken die niet vanzelfsprekend deel uitmaakten van het onderwijspakket van de Latijnse school, maar die door de burgerij wel zeer gewaardeerd werden. De universitaire opleiding en zeker het universitaire diploma (de promotie) gingen steeds meer gelden als bevestiging van een (hoge) maatschappelijke status. De titel van doctor in de rechten, die in deze tijd meer en meer nagestreefd werd, was voor de burgerlijke elite wat een adelsstempel voor de adel was. Maar als de universiteit steeds meer een instituut van de elite wordt, kan niet worden verwacht dat er grote aantallen studenten naar de universiteit zullen komen, eerder omgekeerd. Ook dat verklaart voor een deel de terugloop van de studentenaantallen.

Iedere universiteit reageerde – al naargelang de regionale situatie – anders op deze ontwikkelingen en niet alle universiteiten hadden er even veel last van. De Groningse universiteit begon steeds meer technisch onderwijs aan te bieden, voor aankomende chirurgijns en vroedvrouwen, maar ook voor technisch tekennaars en ingenieurs. Dit bleef allemaal buiten de officiële opgaven en het is daarom lastig, zo niet onmogelijk vast te stellen hoeveel 'niet-academische studenten' in de collegebanken zaten, maar het moet om een substantieel aantal zijn gegaan. Verder bleef Groningen ook in de

tweede helft van de achttiende eeuw nog lang een redelijk contingent buitenlanders trekken – vooral uit gebieden net over de grens, zoals Bentheim en Oost-Friesland. Men bood in die contreien hardnekkig weerstand aan de poging van de Pruisische koning om deze nog maar net verworven gebieden mee te nemen in de dynamiek van de Verlichting.¹² Ook werkte mee dat Groningen nu ook, in navolging van andere gewesten, over een modern en professioneel Hof van Justitie beschikte, wat het verwerven van een juridische titel nog aantrekkelijker maakte dan vóór de omwenteling van 1748. Alleen gepromoveerde juristen mochten zitting nemen in het Hof en bovendien had iedereen die daar zijn zaak wilde bepleiten – en met alle problemen rond het bekleemrecht kwam dat vaak voor – de hulp nodig van een gediplomeerde jurist. De terugloop van het aantal buitenlanders in Groningen werd zo ten dele opgevangen door de toename van het aantal studenten uit eigen gewest dat voor een rechtenopleiding koos omdat daar nu meer dan vroeger emplooi voor was. Opvallend is dat het vooral jongens uit de Ommelanden waren die daarvoor naar Groningen gingen; het relatieve aandeel van de Ommelanders nam in de tweede helft van de achttiende eeuw toe ten koste van het aandeel van de studenten uit de stad. Het Reglement Reformatoir had niet alleen een heilzame uitwerking op het Groningse platteland, maar ook – indirect – op de universiteit.

Niet alleen wist Groningen redelijk de toestroom uit eigen gewest op peil te houden, ook had de Groningse universiteit redelijk succes bij de werving van studenten uit de rest van de Republiek. Onopvallend – het ging om kleine aantallen – was het contingent Drentse studenten. Terwijl in de Ommelanden de academisering van onderop verliep, gebeurde dit in Drenthe van bovenaf, omdat de drost in Assen meer academici in zijn gewest wilde plaatsen. Maar het effect voor de Groningse universiteit was hetzelfde. Verder bleven er studenten uit Overijssel en Gelderland komen, alsook uit Holland en Zeeland, al moeten die getallen ook weer niet overdreven worden, omdat de vader van deze zogenaamde Hollanders soms sterke banden met Groningen of de Ommelanden hadden. Zo staan de gebroeders Pieter Govert en Tjaard Antoni van Iddekinge in het *Album studiosorum* op 3 september 1772 ingeboekt als 'Haga-Batavus', maar hun vader was de machtige Groningse regent A.A. van Iddekinge die in de jaren dat zijn zoons geboren waren als lid van de Staten-Generaal en de Raad van State tijdelijk in Den Haag woonde om de belangen van zijn gewest te behartigen. In 1755 was hij al weer naar Groningen teruggekeerd, met zijn twee zoons!¹³ Maar het opvallendst was de trek van Friese studenten naar Groningen, vooral na 1775. Vanouds koos een Friese student eerder voor de eigen universiteit (of Leiden of Utrecht) dan voor Groningen. Dat veranderde vrij plotseling in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Toen gingen Friese studenten juist bij voorkeur naar Groningen en kwam het moment in zicht dat er in Groningen zelfs meer Friezen zouden studeren dan in Franeker.

De verklaring daarvoor lijkt vrij helder. Nadat Franeker rond 1700 nog een flinke financiële injectie van de Staten had gekregen, bleek na 1750 dat de universiteit met meer dan vijftien hoogleraren boven haar stand leefde. Er kwam in 1774 een Plan van Menage op tafel, dat enkele forse bezuinigingen inhield.¹⁴ Het aantal hoogleraren ging structureel terug naar tien (minder dus dan in Groningen) en de beurs werd afgeschaft. Hoewel de vermindering van personeel door natuurlijk verloop zou plaatsvinden en dus geleidelijk geëffectueerd zou worden, hadden de voornemens onmiddellijk een

dempend effect op de rekrutering van nieuwe studenten. Franeker was, zeker ook door het afschaffen van de beurs, opeens een heel stuk minder aantrekkelijk als studentenstad. Daar kwam nog bij dat de universiteit vasthield aan haar oude onderwijsprofiel, waarin de filosofische vakken en de talen een prominente plaats innamen. Franeker kreeg daardoor de reputatie een ouderwetse universiteit te zijn, terwijl Groningen door de nadruk op de hogere faculteiten en met maatschappelijk betrokken coryfeeën als Van der Marck en Camper juist de naam verwierf modern en verlicht te zijn. Weliswaar waren in 1775 Van der Marck en Camper niet meer aan de Groningse universiteit verbonden, maar anderen bleven in dezelfde geest werkzaam en een eenmaal opgebouwde reputatie is niet zomaar verdwenen. Ook al pakte Franeker in 1785 nog eens flink uit bij de viering van het tweehonderdjarige bestaan, men kon niet verhelen dat het met Franeker niet goed ging.¹⁵ Om allerlei redenen was het dus voor Friezen aantrekkelijk om naar Groningen te gaan en Franeker links te laten liggen. Zodoende kon Groningen in de tweede helft van de achttiende eeuw zijn studentenpopulatie enigszins op peil houden, terwijl Franeker in dit opzicht dieper en dieper wegzonk.

Schaalvoordelen speelden ook een rol. Groningen was verhoudingsgewijs een grote stad, met rond 1750 ongeveer 20.000 inwoners. Daarmee was zij de zesde stad van de Republiek, na Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Leiden. Bovendien was Groningen het bestuurlijke en juridische centrum van het hele gewest en concentreerde zich daar het sociale en intellectuele leven. Groningen deed er ook alles aan om haar burgers een aantrekkelijke woonomgeving te bieden. Op initiatief van burgemeester Hendrik van Sijsen werd in 1765 ten zuiden van de stad een fraai wandelbos aangelegd, het Sterrebos, terwijl de wandelweg naar Helpman nog fraaier werd dan ze al was. Franeker was daarentegen een klein landstadje van 3000 inwoners, waar buiten de universiteit niet veel te beleven viel en het wandelen zich beperkte tot een rondje over de wallen. De politieke en maatschappelijke elite woonde in het veel grotere Leeuwarden, op meer dan een uur gaans. In de zeventiende eeuw, toen de universiteit een tamelijk in zichzelf besloten wereld was, vormde dat nog geen probleem, maar in de achttiende eeuw en vooral in de tweede helft van die eeuw, toen de banden tussen universiteit en samenleving nauwer werden (daarover later meer), begon het nadeel van de geïsoleerde ligging van Franeker te tellen. Bovendien verschoof ook in algemenere zin de verhouding tussen Friesland en Groningen. Financieel stond Groningen er nu beter voor dan Friesland, de haven van Delfzijl werd bijna even belangrijk als die van Harlingen en de landbouw in Groningen was moderner dan die in Friesland. Dat de Groningse universiteit Franeker voorbijstreefde, stond dus niet op zichzelf. Hoe bescheiden de positie van de Groningse universiteit ook was, zeker in vergelijking met Leiden of Duitse universiteiten als Halle en Heidelberg, een feit is dat tegen 1800 een oude droom weer realiteit leek te worden. Aan het eind van de Middeleeuwen hadden de stad Groningen gespeeld met het idee van een *pax Groningana*, een politiek verbond onder Groningse leiding dat behalve de Ommelanden ook Westerlauwers Friesland en Oost-Friesland moest omvatten. Die droom was toen snel uit elkaar gespat, maar drie eeuwen later was Groningen hard op weg in intellectueel en universitair opzicht wel degelijk de metro-pool van het Noorden te worden.

UNIVERSITEIT EN GENOOTSCHAP: PRO EXCOLENDO (1761)

Grondgedachte van de Verlichting is dat de mens een sociaal wezen is, dat het best tot zijn recht komt en de meeste vorderingen in deugd en kennis maakt in gezelschap van anderen. De individuele mens weet niet zoveel en kan niet zoveel, maar als mensen zich verenigen, elkaar stimuleren, elkaar corrigeren en elkaar helpen is bijna alles mogelijk. Vandaar dat in de loop van de achttiende eeuw burgers zich meer en meer in gezelschappen en kringen verenigden om buiten de bestaande instituties van kerk en staat om een bepaald maatschappelijk of cultureel doel na te streven. Dat kon uiteenlopen van het redden van drenkelingen tot het beoefenen van de schone letteren en het bevorderen van de wetenschap. Natuurlijk moet een stad – het is een open deur, maar wordt toch wel eens vergeten – een zekere grootte hebben om iets van een burgerlijk genootschapsleven mogelijk te maken, maar in Groningen was aan die voorwaarde voldaan. Er waren naast de hoogleraren en de studenten in de stad voldoende goed opgeleide burgers te vinden voor een bloeiend genootschapsleven.

Het oudste geleerde genootschap in Groningen was Pro Excolendo Iure Patrio, een gezelschap van voornamelijk juristen die zich in januari 1761 aaneensloten om het vaderlands recht te bestuderen.¹⁶ Daaronder verstonden de oprichters van het genootschap zowel het recht dat gold in Stad en Lande, als het recht van de andere gewesten in de Republiek. Het genootschap was geen onderdeel van de universiteit; het dreef in belangrijke mate op leden die buiten de academische gemeenschap (in strikte zin) stonden en een functie hadden bij het Hof of in het bestuur van stad en gewest. Toch ging de stoot tot oprichting van Pro Excolendo wel degelijk uit de universiteit. Het genootschap kwam namelijk voort uit onvrede over het juridisch onderwijs dat in Groningen (en elders) gegeven werd en de geestelijke vader, zo niet de oprichter van het genootschap was de hoogleraar in het natuur-, staats- en volkenrecht Frederik Adolf van der Marck.

Het is op zijn minst merkwaardig dat degene die zich zozeer voor het Groningse en ruimer het vaderlandse recht inzette dat hij er een genootschap voor wilde oprichten, zelf helemaal geen Groninger of zelfs maar Nederlander was.¹⁷ Van der Marck was in 1719 geboren in het Duitse plaatsje Hartnegge in het graafschap Mark, dat toen al lang onder Pruisisch bestuur stond, maar nog wel sterk op de Republiek georiënteerd was. Hij volgde onderwijs in Emmerik en Essen, studeerde vervolgens rechten in Duisburg en promoveerde in 1748 bij de jurist Heinrich Theodor Pagenstecher, zoon en leerling van de Groningse hoogleraar A.A. Pagenstecher. Van der Marck was enige keren kandidaat voor een hoogleraarschap in Duisburg en Harderwijk, maar hij koos ervoor om advocaat bij het Hof van Gelre en Zutphen in Arnhem te worden. Toen hij in 1752 wederom benoemd werd tot hoogleraar in Duisburg bedankte Van der Marck opnieuw; het salaris dat hij als hoogleraar zou verdienen, lag ver beneden dat wat hij inmiddels als advocaat verdiende. Bovendien stond het strenge toezicht dat de Pruisische ambtenaren op de Duisburgse hoogleraren uitoefenden hem waarschijnlijk helemaal niet aan. Maar toen prinses Anna hem per 1 juli 1758 benoemde tot hoogleraar staats-, natuur- en volkenrecht in Groningen (als opvolger van de overleden Jacob Eck), aarzelde Van der Marck geen moment. Hij laadde zijn spullen op de boot en vertrok naar het noorden.

Van der Marck was iemand die de controversie niet schuwde. In zijn oratie van 12 december 1758 ontpopte hij zich als een verklaard tegenstander van het Romeins recht, dat in de zeventiende en achttiende eeuw het onderwijs in de rechten aan de Nederlandse universiteiten nog domineerde.¹⁸ In de colleges ging alle aandacht uit naar het recht zoals dat in de zesde eeuw op last van de Romeinse keizer Justinianus was vastgelegd en dat maar gedeeltelijk kracht van wet had gekregen in de Republiek. Daarnaast werd er sinds de tijd van Oiselius in Groningen ook nog natuurrecht gedoceerd, maar niemand besteedde aandacht aan het feitelijk in de Nederlandse gewesten geldende recht. De universiteit leidde de toekomstige advocaten en juristen dus in het geheel niet op voor de praktijk. Waren ze eenmaal gepromoveerd en afgestudeerd, dan moesten ze het eigenlijke vak nog leren van de niet-gestudeerde procureurs, die de procesgang in de lokale rechtbanken en gewestelijk gerechtshoven wel door en door kenden. Van der Marck vond dat vreemd en hij vond het helemaal raar dat de studenten wél ingewijd werden in het Romeinse slavenrecht, terwijl slavernij in de Republiek niet bestond!¹⁹ Daar kwam nog bij dat de manier waarop die grotendeels irrelevante Romeinse rechtsregels onderwezen werden, ook het resterende gevoel voor realiteit doodde. In de Republiek heerste in het juridisch onderwijs de zogenaamde Hollandse elegante school, die het *Corpus Juris Civilis* vooral tekstfilologisch benaderde en uitblonk in oudheidkundige explicaties van de ooit vastgestelde tekst. Deze antiquarische benadering had in de Republiek de zogenaamde *mos italicus*, die wel de praktisch toepassing van de regels centraal stelde, helemaal verdreven. Vooral de Hollandse rechtsgeleerde Gerard Noodt, hoogleraar te Leiden, was daarvoor verantwoordelijk geweest, en de meeste hoogleraren in de Republiek deelden zijn mening dat de tekstuele explicatie van de Romeinse rechtsregels voorop moest staan. Zo hoorden juristen te worden opgeleid; de praktijk was iets van later zorg.

In plaats van het Romeinse recht wilde Van der Marck het liefst het plaatselijk (gewestelijk of landelijk geldende) recht als uitgangspunt nemen. Dat was waar het in de praktijk om draaide, daar diende het ook in het onderwijs om te gaan. Het probleem was echter: het inlandse recht was onvolledig en vaak zeer algemeen, het schoot vaak tekort. Wat stond de rechter dan te doen? Moest hij dan teruggrijpen op het Romeins recht of op het natuurrecht, voor zover geboekstaafd? Volgens Van der Marck moest in zo'n geval zeker niet teruggegrepen te worden op het Romeins recht. Het was namelijk nooit officieel afgekondigd en het was bovendien gesteld in een taal die de mensen die hun handelen ernaar zouden moeten richten, niet konden begrijpen, namelijk het Latijn. Ook de universele aanspraken van het Romeinse recht – als het recht tout court – erkende Van der Marck niet. De vage notie dat het Romeinse Rijk eigenlijk nooit had opgehouden te bestaan en via het Heilige Roomse Rijk en de opvolgerstaten doorleefde, en dat dus het Romeinse recht nog altijd levend recht was, ontbrak bij hem volledig. Het Romeinse recht was voor hem eenvoudig het recht van de Romeinen en de Grieken in een bepaalde fase van hun geschiedenis en niet meer dan dat. De vanzelfsprekendheid waarmee alles uit de klassieke Oudheid als algemeen geldend werd beschouwd – de klassieke cultuur als ‘de’ cultuur – was bij Van der Marck volkomen verdwenen. Voor hem stond het Romeins recht op dezelfde voet als het recht van andere volken en er was dus geen enkele reden om het in de Republiek een voorkeursstatus te geven. Romeins recht was vreemd recht – en dus irrelevant, en misschien zelfs gevaarlijk.²⁰

Als er dus, ter aanvulling van het inheemse recht, behoefte was aan een andere rechtsbron, dan was dat niet het Romeins recht, maar het natuurrecht. Uit de natuur, die immers door de rechtvaardige God was geschapen, waren fundamentele rechten af te leiden die alle mensen toekwamen en die, als men met behulp van de rede die regels tot een systeem had uitgewerkt, konden dienen als universeel geldend aanvullend recht. Het kon zijn dat zulke regels ook in het Romeins recht waren terechtgekomen. Eigenlijk was dat op grote schaal al het geval, want het Romeins recht bevat tal van regels, meest van algemeen ethische aard, die uit de natuur waren afgeleid. De tegenstelling tussen Romeins recht en natuurrecht was daardoor tot op zekere hoogte gezocht en de discussie over het verschil behoorlijk academisch. Maar als een natuurrechtelijke regel dan in het Romeins recht werd aangetroffen, dan was het zaak om zich daaraan te houden níet omdat het Romeins, maar omdat het natuurrecht was. Nu was niet iedere rechtsgeleerde overtuigd van de algemene geldigheid of zelfs van het bestaan van het natuurrecht. De al genoemde rechtsgeleerde Bynkershoek stelde een beroep op het natuurrecht daarom gelijk met juridische willekeur. Dat sommige advocaten wilden dat recht werd gesproken met een beroep op een begrip als 'billijkheid' was voor hem onbegrijpelijk: rechters dienen zich te baseren op het positieve recht en er geen eigen begrippen bij te verzinnen. Maar Van der Marck deelde de scepsis ten aanzien van het natuurrecht niet. Volgens hem bestond het, was het mogelijk vast te stellen wat het was, en kon een advocaat er in de rechtsgang met een gerust hart een beroep op doen. Wie twijfelt aan het bestaan van het natuurrecht, twijfelt eraan of hijzelf wel bestaat. Van der Marck verwees voor zijn opvattingen graag naar filosofen als Cicero, Pufendorf en Wolff.

In het juridisch onderwijs moest dus volgens Van der Marck veel meer aandacht geschonken worden aan het inheemse recht en het natuurrecht. Het natuurrecht stond, zoals gezegd, al op het programma; daarvoor was hij immers zelf in 1758 aangetrokken. Maar inheemse recht niet en daarom begon Van der Marck in 1760 op eigen initiatief met een publiek college 'ius patrium'. Tegelijk werkte hij hard aan zijn *Institutiones iuris civilis privatis communis et Rei Publicae Groningo-Omlandicae proprii*, waarvan in 1761 het eerste deel verscheen.²¹ Vooral het college was een groot succes, mede omdat advocaten en bestuurders die al lang de universiteit hadden verlaten opnieuw in de collegebanken aanschoven. Dit onderwijs smaakte naar meer en sommigen van de aanwezigen spraken de wens uit om zich ook op andere wijze verder te verdiepen in het eigen Groningse recht. Mensen 'van verstand en geboorte', zoals het later heette, staken de koppen bij elkaar en het resultaat was dat op 14 januari 1761 een veertiental juristen, bestuurders en belangstellenden besloten tot de oprichting van een Sociëteit 'Pro Excolendo Iure Patrio'. Op 31 januari kwam men weer bij elkaar en koos men de hoogleraar filosofie Nicolaus Engelhard als eerste voorzitter, of zoals men zei 'president'. Engelhard was weliswaar hoogleraar wiskunde en filosofie, maar had ook grote belangstelling voor het recht en was in 1738, tien jaar na zijn komst in Groningen, in de rechten gepromoveerd. Dat hij en niet Van der Marck de eerste president werd, had mede te maken met het feit dat Engelhard in anciënniteit boven Van der Marck stond. Rangen en standen telden in 1761 nog terdege mee.

Het lidmaatschap van Pro Excolendo stond ook open voor niet-juristen. Lid konden worden: gepromoveerde juristen, bekleeders van hoge bestuurlijke functies (zoals leden

van de raad van Groningen) en verder beoefenaars van andere vakken, mits zij ook gepromoveerd waren. De werkzaamheden van Pro Excolendo waren overzichtelijk. Op de laatste zaterdag van de maand, behalve in juli en augustus, kwamen de leden in een vast etablissement in de stad bij elkaar. Op zo'n vergadering, die om vijf uur begon, hield een van de leden een voordracht van maximaal een halfuur, waarna een ander, van tevoren aangewezen lid, die al kennis had genomen van de voordracht, zijn eveneens schriftelijk ingeleverde kritiek (de zogenaamde 'crisis') voordroeg. Nadat beide sprekers daarover van gedachten hadden gewisseld, werd in een 'omvraag' de andere leden van het genootschap om hun mening gevraagd. Om halfzeven was dit deel van de vergadering afgelopen en gold er 'vrijheid van conversatie en discours'. Dan kwam ook de drank op tafel. Op de eerste maandag na Nieuwjaar vond de bestuurswisseling plaats en werden de boeken nagekeken. Vervolgens, schreven de statuten voor, 'zal de avond met een ordentelijk soupee worden gepasseerd'.²²

De gehouden voordrachten moesten schriftelijk ingeleverd worden, maar het was aan de sprekers om te bepalen of zij hun teksten wilden publiceren. Die mogelijkheid bestond echter wel en toen in 1773 het eerste deel van de *Verhandelingen* van de persen rolde, stonden daarin bijdragen uit de hele periode waarin het genootschap al bestond. Behalve de uitgesproken voordrachten werden in de *Verhandelingen* ook rechtsbronnen gepubliceerd, zoals de Willekeuren van Langewold uit 1207 en het Hunsingoër Landrecht van 1252. De gedrukte *Verhandelingen* werden, net als de huur van de ruimte, de daar geschonken drank en de bode die bij elke vergadering aanwezig moest zijn, betaald uit de jaarlijkse bijdrage van de leden en de boetes die zij moesten betalen als zij zich niet aan de regels hielden. De jaarlijkse contributie was 4 dukaton (een dukaton is een zilveren munt ter waarde van 60 stuiver ofwel 3 gulden). Bij het opzeggen van het lidmaatschap

Afb. 52 Gedreven zilveren bokaal van het Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio, ca. 1769-1770. Groninger Museum.

was men 8 dukaton schuldig, voor het niet op tijd inleveren van de voordracht 4 dukaton en bij het ruilen met een ander lid 2. Verder was er een merkwaardig systeem dat leden die in hun werk een promotie maakten het genootschap ook weer een geldbedrag moesten schenken. Toen de arts Matthias van Geuns in 1776 als hoogleraar geneeskunde naar Harderwijk vertrok maar wel lid bleef, schonk hij 6 dukaton. Lid zijn van Pro Excolendo was niet goedkoop.²³

EEN ZIJDEWORM ALS BEELDMERK

Bij een zo streng gereguleerd genootschap als Pro Excolendo horen ook symbolen. Gaande de jaren nam het bedrag dat in kas was zo toe dat men het zich kon veroorloven enige voorwerpen te laten maken die het genootschapsleven extra glans zouden geven. Er werd een kleed besteld voor de tafel waar men bij elke vergadering om heen zat, en in november 1768 kregen drie leden – de voorzitter en raadsheer bij de Hoge Justitiekamer Saco Herman van Idsinga, de regent en dichter Lucas Trip en Van der Marck – de opdracht 'een silveren bekertje tot insigne societatis' te laten maken, dat bij elke vergadering op tafel zou staan en waaruit na de vergadering door iedereen champagne zou worden gedronken.²⁴ De drie heren bestelden bij de Groningse zilver-smid Joseph Seeser zo'n bokaal in rococostijl en vooral de dichter Trip leverde ideeën voor spreuken en beelden die duidelijk moesten maken waar het genootschap voor stond.²⁵ Behalve de wapenschilden van Stad en Lande en van de prins van Oranje was er een opvallende voorstelling van een 'zijde worm' met de spreuk 'Ducit de pectore filum quod tegat et foveat [Hij [dat is de zijderups] trekt uit eigen borst de draad die bedekt en koestert]'. Daarmee werd verwezen naar de ongebroke draad van de redenering die uit een fundamenteel beginsel het hele rechtsstelsel afleidt – meer een verwijzing naar het natuurrecht dus dan naar het vaderlands recht. Het beeldmerk van de zijde worm op een moerbeiblade verscheen ook in het motief van het tafelkleed en in het lakzegel dat ongeveer in dezelfde tijd werd vervaardigd.

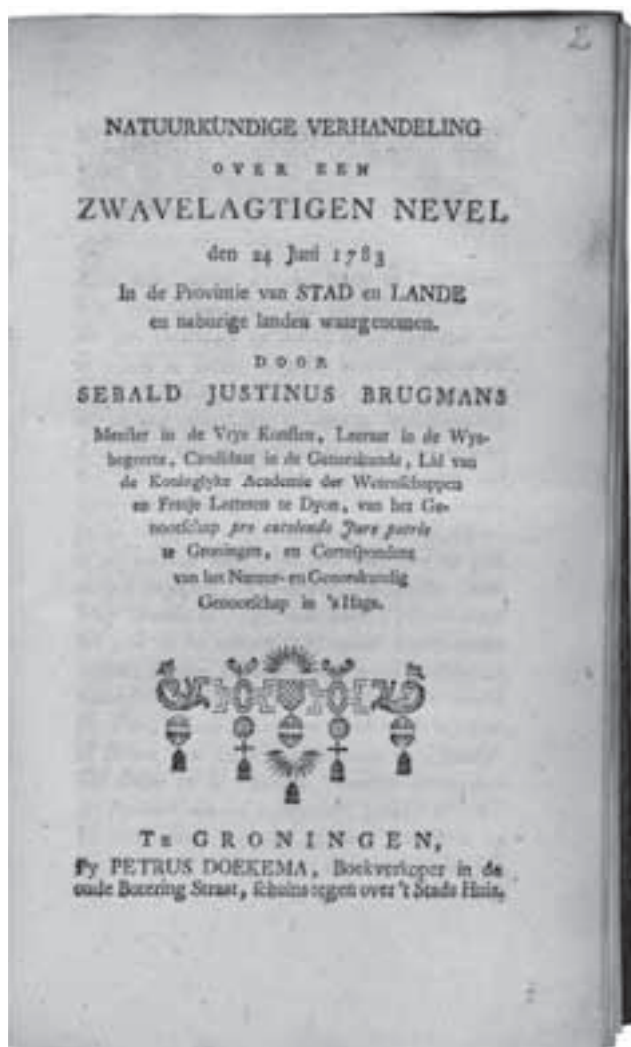
De leden van Pro Excolendo waren zich maar al te zeer bewust van de bijzondere positie van hun genootschap. In 1773, in de 'Voorreden' bij het eerste deel van de *Verhandelingen*, ging de redacteur, de hoogleraar filosofie Antonius Brugmans (de opvolger van Engelhard), uitvoerig in op het bestaansrecht van het genootschap. Hij wist dat men daar wel eens aan twijfelde:

De geletterde Genootschappen zijn in deze Eeuwe zoo zeer vermenigvuldigd, dat de bedilzigt de onze voor overtollig zoude kunnen rekenen. En zy had gelyk, liep ons werk over dezelfde schyven, en brachten wy niets nieuws voort. Dan dit meenen wy dat ons bevoorregt: Ons bestek is het eenigste in zyn soort, en het oirsprongelyke in ons Vaderland. De noestige vlijt van andere Genootschappen breide den kring van nuttige wetenschap door de geheele weereld uit. Wy roemen haren yver, en eerbiedigen derzelver verstandige leden als onbezoldigde Hoogleeraars van de Universiteit van Europa. Maar met dit alles zyn hunne pogingen

ten grootsten deele ophelderingen van takken der Wetenschappen, byvoorbeelt Godgeleertheit, Genees- en Natuurkunde, die op de Akademie behandeld worden [...]. Maar ons Genootschap is enkel bepaald aan ons Vaderland; een naam die de tederste betrekking uitaasemt, een gezeigent Land dat na des selfs constitutie door de wyze voorzorge der Doorlugtige Stadhouderen voor altoos gevestigd is.²⁶

Maar terwijl Pro Excolendo zich officieel op het vaderlands recht concentreerde, deed het genootschap dat op zo ruime schaal dat het toch weer bijna een algemeen wetenschappelijk genootschap werd. Het terrein van het genootschap wilde men, om nogmaals Brugmans te citeren:

[...] niet alleen bepalen tot het onderzoek van het Staats en Burgerlyk Recht van onze en de andere Provincien van het Vereenigd Nederland, maar uitstrekken tot alles, wat daartoe regstreeks of ter zyden dienen kan uit derzelve Taal- en Oudheidkunde, zoo wel als haar Physiske Historie.²⁷

Afb. 53 Titelblad van S.J. Brugmans, Natuurkundige verhandeling over een zwavelagtigen nevel den 24 Juni 1783 in de provincie van Stad en Lande en naburige landen waargenomen (Groningen 1783). Universiteitsbibliotheek Groningen. Brugmans, hoewel nog student in de geneeskunde, vermeldt met trots zijn lidmaatschap van het Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio. De nevel waarover hij bericht was veroorzaakt door een vulkaanuitbarsting op IJsland.

Men ging er, in het voetspoor van de Franse filosoof Charles de Montesquieu en zijn boek over *L'esprit des lois* (1748), van uit dat het recht van een land mede bepaald wordt door de historische, fysieke en zelfs klimatologische omstandigheden waarin een bepaald volk leeft. D.F.J. van Halsema verwees in 1762 in een voordracht over de 'aloude regeringsvorm' van de Ommelanden zonder Montesquieu te citeren wel degelijk naar zijn opvattingen.

Alle de raderen, en roersels, van den Staat dienen met een wijsgerig, en omzichtig, oog be-
gluurd te worden. De gestalte van lucht, en aardbodem, zeden, godsdienst, inrichting, en
bijzondere inzichten, van eenen Staat komen in aanmerking; want zij zijn de sterkste, en
voornaamste, drijfveren, en beweeggronden, der Burgerlijke inzettingen; maakende hunne
kracht eigenlijk den geest der wetten uit.²⁸

Daarom kon ook een historicus als professor De Rhoer, die in 1768 door zijn vriend en collega Van der Marck geïntroduceerd werd, jarenlang een prominente rol spelen in het genootschap: hij was meer dan eens president en hij gaf veel oude wetsteksten uit, zoals uiteindelijk (maar postuum) ook het *Stadboek* van Groningen uit 1425.²⁹ Ook voor medici was *Pro Excolendo* interessant. De eerder genoemde arts Matthias van Geuns sprak in 1775 bijvoorbeeld over 'het aanbelang van geneeskundige wetenschap en voor de wetenschap en voor de regten', waarin hij gedachten ontvouwde die vooruitliepen op de geneeskundige staatsregeling van de Bataafse Republiek een kwarteeuw later.³⁰ De keuze voor zo'n ruim arbeidsterrein van *Pro Excolendo* maakt ook begrijpelijk dat een natuurfilosoof als Brugmans een vooraanstaande plaats in het genootschap kon verwerven en dat zijn zoon Sebald Justinus, die zich toelegde op de natuurlijke historie en de geneeskunde, al op heel jeugdige leeftijd een trots lid van *Pro Excolendo* kon worden.³¹ Maar het begrip vaderlands recht werd soms wel heel ver opgerekt. Cornelis de Cock, die jaren in de Oost had gezeten en in 1785 was gerepatriëerd, voldeed in 1790 aan zijn verplichting door een voordracht in te leveren met als titel 'Iets over Ceilon, en wel eene beschrijving van de Eliphante jacht en haar gevegt'.

Toch was het voor de cohesie van het genootschap wel van belang dat veel, zo niet de meeste voordrachten wel degelijk verband hielden met het vaderlands recht. Daarbij ging het zowel om het nog vigerende als om het inmiddels opgeheven, oud-vaderlands recht. Want de leden zullen, om nog eenmaal Brugmans te citeren, 'al veelmalen die donkere tijden der onwetendheid moeten raadplegen, om in de wetten, door een meer verligte eeuw geschonken, niet mis te tasten'.³² Bij dat al waren de leden voorzichtig in hun aanvallen op het Romeins recht. Tussen de oorspronkelijke leden zat één uitgesproken aanhanger van het Romeins recht, de advocaat C.C. Emmery. Maar die zegde al na een paar jaar op en de hoogleraar Romeins recht D.G. van der Keesel is nooit lid geworden. Romanisten hadden in deze tijd niets te zoeken in *Pro Excolendo*.

Ook al leefde men dan in 'een meer verligte eeuw', aan de bestaande maatschappelijke verhoudingen werd in *Pro Excolendo* niet getornd. Kritiek op kerk en politiek werd niet geduld. Aanvankelijk lette men ook nauwkeurig op de trede van de maatschappelijke ladder waarop de leden stonden, dat bepaalde de rangorde. Hoogleraren gingen voor advocaten, bestuurders voor hoogleraren. Toen in juni 1761 de kleine en gezette dichter Lucas Trip, die lid van de raad van Groningen was, tot het genootschap toetrad, werd hij boven Van der Marck geplaatst. In 1764 werd Herman Tjassens, die aanvanke-

lijk dertiende in rang was, na zijn promotie tot ambtman van het Gorecht op de tweede plaats gezet. Maar toen vonden de leden dat al raar en later is deze regel afgeschaft. Vanaf 1770 ging men niet meer uit van het aanzien van het ambt dat iemand bekleedde, maar van het tijdstip waarop hij lid was geworden. Ook kreeg de discussie, die aanvankelijk zeer strikt gereguleerd was, later een vrijer karakter. Genootschappen, en dus ook Pro Excolendo, waren oefenscholen voor het geordend maatschappelijk debat en daarom was het begrijpelijk dat men strikt begon en later, toen de verhoudingen uitgekristalliseerd waren, de teugels wat liet vieren. Zo droegen de genootschappen ook voorzichtig bij aan de geleidelijke versoepeling van het onderscheid der standen. Binnen het genootschap was in principe iedereen gelijk.

Ook ten aanzien van mogelijke kritiek op het bestaande recht was men voorzichtig. Dat bleek wel toen de jeugdige Jan Arnold Engelhard (zoon van de hoogleeraar) op 27 november 1762 een betoog over of liever tegen het toepassen van tortuur voordroeg. Hij was op 3 juni 1761 bij Van der Marck gepromoveerd, advocaat bij de Hoge Justitiekamer geworden en onmiddellijk voorgedragen als lid van Pro Excolendo. Op grond van natuurrechtelijke principes probeerde Engelhard jr. aan te tonen dat het gebruik van de pijnbank, toegestaan volgens het geldend recht, afgeschaft moest worden. Het dreigen met of het feitelijk toepassen van tortuur was in de ogen van de jonge jurist namelijk het toedienen van straf voordat er een veroordeling had plaatsgevonden. Wie pijnigt, introduceert bovendien een element van toeval in het strafrechtproces, want de een is gevoeliger voor pijn dan de ander. Maar de criticus, de eerdergenoemde regent en representant van de zittende macht Trip, sprak de jonge advocaat enigszins uit de hoogte toe dat hij zich beter wat in kon houden. Hij, Engelhard, verwarde de uitwassen van een systeem met het systeem zelf. Trip betoogde dat in zeer nauwkeurig omschreven situaties (als de verdachte zelf al had bekend, maar zijn medeplichtigen niet wilde noemen) tortuur er wel degelijk voor kon zorgen dat het recht zijn loop kreeg.³³

Hier kwam het natuurrecht in conflict met het vaderlandse recht en zegevierde het laatste. Dat conflict was eigenlijk onvermijdelijk. De voorstanders van het vaderlands recht en de pleitbezorgers van het natuurrecht hadden een gemeenschappelijke afkeer van het Romeins recht, maar ze konden ook onderling botsen. De nadruk op de gebondenheid van het recht aan grond en historie kon op gespannen voet komen te staan met de tegelijkertijd beleden algemene idealen van humaniteit en de rechten van de mens, zoals later de romantische verheerlijking van het volk inging tegen de universele idealen van de Verlichting. Zover was het nog niet; het besef dat deze idealen ooit met elkaar in conflict konden komen, moest nog groeien. En voor de kwestie van het pijnigen zou dat ook niet meer relevant zijn. De tortuur werd steeds minder toegepast en de pijnbank is na 1788 in Groningen niet meer gebruikt. In 1798 zou het toepassen van tortuur zelfs uit het strafrecht verdwijnen. Dat zal in Groningen mede te danken zijn geweest aan het optreden van Engelhard jr., die in 1778 eerst adjunct procureur-generaal van de Hoge Justitiekamer werd, in 1780 procureur-generaal en in 1781 syndicus van de Ommelanden. Het pleidooi van Trip voor het handhaven van de tortuur was een achterhoedegevecht tegen de Verlichting geweest en misschien had Engelhard jr. dat al wel begrepen.

WETENSCHAP 'TEN VOORDEEL VAN 'T GEMEEN'

Geen Verlichting zonder kennis der natuur. Natuurlijk hebben ook – om maar iets te noemen – de bijbelkritiek en de kennismaking met vreemde culturen bijgedragen aan een geestelijk klimaat waarin verlichte denkbeelden konden rijpen. Maar de opkomende natuurwetenschap, het groeiende vertrouwen dat met rede en ervaring alles te verklaren is wat vroeger aan hogere machten werd toegeschreven, en de verwachting dat de mens met behulp van die kennis in staat is om zijn aardse bestaan te veraangename en geluk en deugd te vermeerderen, hebben duidelijk hun stempel gedrukt op het geestelijk klimaat van de achttiende eeuw. In Groningen was echter tot het midden van de achttiende eeuw van de opkomst van de natuurwetenschap, inclusief de moderne geneeskunde, nog weinig te merken geweest. Engelhard, die aangesteld was voor wiskunde en natuurfilosofie, hield zich vooral bezig met de metafysische grondslagen van de natuurwetenschap en sprak met minachting over het proefondervindelijk onderzoek van de Nederlandse adepten van Newton. Ook de impuls die de universiteit in 1752 kreeg door het aantrekken van een aantal nieuwe hoogleraren, had nog weinig te betekenen voor de nuttige wetenschappen. Als tweede filosoof werd de predikant Dionysius van de Wijnperse aangesteld, die zich voornamelijk aan de bespiegelende wijsbegeerte wijdde, terwijl de medische faculteit – het tehuis voor vakken als chemie en botanie en natuurlijk anatomie en fysiologie – helemaal geen versterking kreeg. Daar moest men het voorlopig doen met de immer beminnelijke Croeser, die zijn best deed, maar wiens eenmansfaculteit onmogelijk een moderne medische opleiding kon bieden. Geen wonder dat het aantal studenten geneeskunde bedroevend laag was.

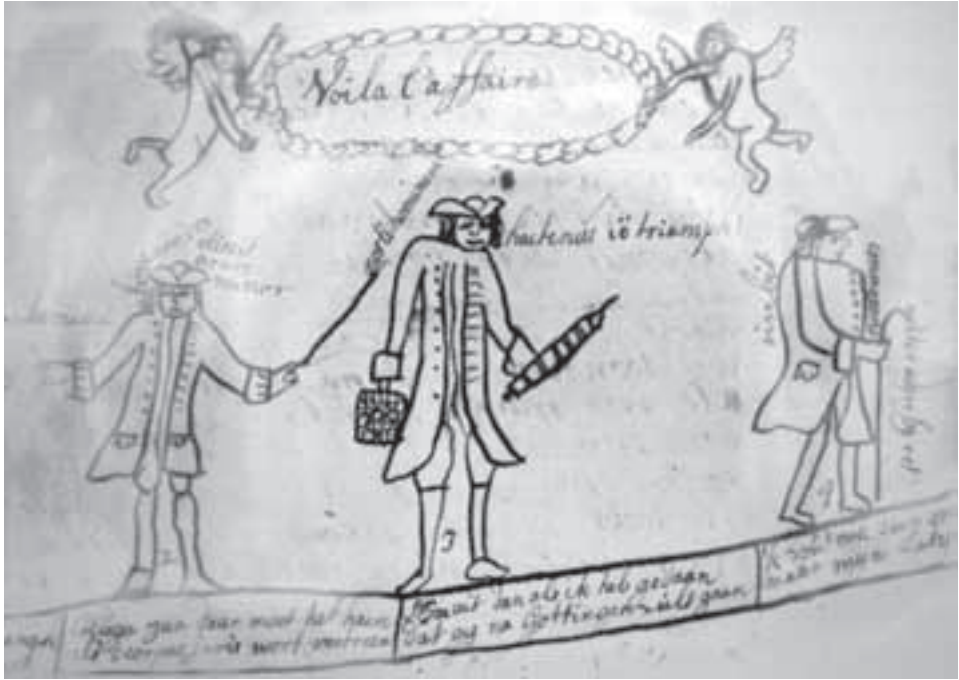
Kennelijk zagen ook de curatoren dit in, want toen Croeser op 13 januari 1753 insliep, dienden zij bij prinses Anna het plan in om in zijn plaats nu twee hoogleraren geneeskunde te benoemen: een voor de chirurgische vakken en een voor de botanie en de chemie. Dat kon gebeuren zonder verhoging van het budget van de universiteit als men tegelijk besloot de vacature in de juridische faculteit, die was ontstaan door het overlijden van Arnold Rotgers in december 1752, niet te vervullen. De prinses ging akkoord, vroeg een lijstje met mogelijke kandidaten en koos daaruit de Duitse medicus Johann Georg Roederer, buitengewoon hoogleraar te Göttingen, en de Franeker hoogleraar geneeskunde Tiberius Lambergen.³⁴ De laatste was een protegé van de Oranjes, een geboren Fries die door het hof in 1749 min of meer opgedrongen was aan de Franeker universiteit.³⁵ Daar had hij het echter aan de stok gekregen met zijn jongere collega Petrus Camper, die hem naar zijn gevoel zijn voorrang in de faculteit had ontstolen. Die ruzie werd tot voor het Hof van Friesland uitgevochten. Het was dus zaak Lambergen elders onder te brengen en de vacature in Groningen bood uitkomst. Daarom benoemde Anna hem en niet de hoger op de voordracht geplaatsten David de Gorter en Camper. Lambergen accepteerde de benoeming maar al te graag. Roederer daarentegen liet weten dat hij zijn post in Göttingen niet mocht (of wilde) verlaten. In zijn plaats werd daarop de jonge Leidse geneesheer Wouter van Doeveren aangetrokken, die nog maar net, in oktober 1753, in Leiden gepromoveerd was (op een proefschrift over ingewandswormen en in het bijzonder de lintworm), maar die inmiddels al naam had gemaakt als verloskundige. Omdat Van Doeveren – als beginnend geleerde – met een lager salaris genoegen moest nemen dan de gevestigde Roe-

derer, kon er nu tevens een lector van af, waarvoor men de Groningse geneesheer Ludolf Stenhuis aantrok.³⁶

Door de uitbreiding van het personeel was nu ook differentiatie en specialisatie in het onderwijs mogelijk. Lambergen kreeg de verantwoordelijkheid voor de praktische geneeskunde, de geneesmiddelenleer, de chemie en de botanie, en diende ook voor de hortus zorgen. Van Doeveren verzorgde het onderwijs in de anatomie, de fysiologie en de verloskunde, en werd belast met het leiden van anatomische demonstraties. Stenhuis ten slotte verzorgde het reguliere onderwijs in de chirurgie, zowel aan de studenten (in het Latijn) als aan de leerling-chirurgijns (in het Nederlands).³⁷ Verder mocht hij zelfstandig studenten begeleiden en optreden als prosector bij anatomische demonstraties, mits hij zich bij alles richtte naar de wensen van de beide hoogleraren. Dit arrangement maakt duidelijk dat de voor de achttiende eeuw kenmerkende toenadering tussen de chirurgie en de geneeskunde ook in Groningen van de grond kwam. Toen de beide hoogleraren op 11 juni 1754 hun oratie hadden gehouden en aansluitend hun eerste (openbare) les hadden gegeven, had Groningen weer een volwaardige medische opleiding. 'Mij dunkt dat hier thans iemand wel met nut in de medicijnen kan studeren,' schreef Van Doeveren in 1754 aan een oude studievriend.³⁸

Van de twee hoogleraren zorgde vooral Van Doeveren voor nieuwe impulsen. Hij was nog wel jong – slechts 23 bij zijn aantreden – maar hij had een modernere opleiding dan Lambergen gehad en anders dan zijn collega had hij ook buitenlandse ervaring. Van augustus 1751 tot juni 1752 had hij in Parijs colleges gevolgd van en praktisch werk gedaan bij de befaamde verloskundige André Levret. Al snel na zijn komst maakte Van Doeveren bovendien in Groningen naam als praktiserend geneesheer. Hij was een paar dagen voor zijn oratie bij een zwangere vrouw geroepen bij wie al vijf dagen daarvoor de vliezen waren gebroken, maar bij wie de weeën maar niet op gang kwamen. Haar bekken was te nauw om het kind door te kunnen laten. De doctoren hadden haar al opgegeven en ook Van Doeveren 'schrikte en beevde op dit rapport voor mijn debut', maar slaagde er toch in binnen korte tijd te verlossen van een groot, maar dood en al rottend kind. De vrouw, 'die seer cordaat en wel te behandelen was', overleefde de verlossing. 'Ondertussen,' schreef Van Doeveren een vriend, 'maakt dit een eclat door geheel de stad, die mij oneindige satisfactie en vergenoeging geeft'.³⁹ Een paar dagen later was hij weliswaar al weer veel minder opgetogen, omdat bij zijn oratie Lambergen maar liefst twee uur sprak en daardoor nauwelijks tijd overliet voor Van Doeveren om zijn verhaal te houden. Maar dit heeft de goede verstandhouding tussen de twee collega's niet blijvend verstoord; Van Doeveren stond niet op zijn strepen en gunde de oudere Lambergen de eer die deze voor zich opste.

Direct na zijn aantreden begon Van Doeveren het onderwijs op nieuwe leest te schoeien, om te beginnen in de anatomie en de chirurgie. Samen met Stenhuis blies hij de gewoonte om lijken te ontleden nieuw leven in. Door het energieke optreden van Van Doeveren nam het aantal studenten in de geneeskunde geleidelijk toe. Hij begon zijn colleges met vier of acht studenten, maar al snel waren dat er meer dan tien.⁴⁰ Eind oktober 1757 schreef hij: 'mijn toehoorders zijn zeer nombreux (in razione Groninganae)'. Weer was het aantal studenten toegenomen: 'zes nieuwelingen hebben 't getal onzer jonge esculapiades vermeerderd'.⁴¹ Ook het aantal examens en promoties nam toe. Studeerde daarvoor in Groningen slechts sporadisch een student in de geneeskun-

Afb. 54 Spotprent op Wouter van Doeveren, hoogleraar geneeskunde in Groningen. Uit: Frank Huisman, red., *Gezond weer op in Groningen. Gezondheidszorg en medisch beroep 1500-1900 (Groningen 1993)* 45. Van Doeveren wordt neergezet als een man met een bochel, met een klisterspuit. Herkomst en verblijfplaats onbekend.

de af, uit de acta van de faculteit blijkt dat in de jaren vijftig minstens één promotie per jaar plaatsvond (met Lambergen en Van Doeveren om beurten als promotor).⁴² Verder voerde Van Doeveren vaak samen met zijn studenten proeven uit. Blijkens een bewaard gebleven dictaat met experimenteerverslagen uit 1758, 'Experimenta et observationes in vivis animalibus instituta', deden Van Doeveren en Stenhuis met leerlingen als Johan Gout, Jacob Gummer en Matthias van Geuns in dat jaar onderzoek naar de prikkelbaarheid van organisch weefsel bij (levende) honden en vosjes.⁴³ Van die leerlingen was de doopsgezinde Van Geuns wel zijn favoriet, 'meus solertissimus auditor'.⁴⁴

Van Doeveren zette zich niet alleen in voor zijn studenten, hij hield er ook een goedbetalende medische praktijk op na. Bevallingen waren zijn specialiteit en hij werd dan ook regelmatig door andere geneeskundigen bij moeilijke gevallen geroepen. Na zo'n zware bevalling tot een goed einde te hebben gebracht schreef Van Doeveren in februari 1756:

Dit geval heeft mij hier seer veel goed gedaan; hetzelfde heeft vrij so veel gerugt gemaakt als het eerste voorlede jaar; waarom ik ook daaglijks bemerk, dat het vertrouwen van de sexe op mij toeneemd, en wel voornamelijk onder de fatsoenlijkste Dames.⁴⁵

Met een van hen, de dochter van professor Eck, zou hij kort daarna ook trouwen! Omdat hij tijdens de uitoefening van zijn vak regelmatig geconfronteerd werd met een 'criant gebrek' aan goede vroedvrouwen, begon hij in 1755 ook nog met een particuliere cursus verloskunde.

In 1763 overleed Van Doeverens collega Lambergen. Na de komst van diens opvolger, Petrus Camper, vond een herschikking van het onderwijs plaats. Van Doeveren droeg het onderwijs in de anatomie en chirurgie over aan Camper, behield de fysiologie en kreeg er de chemie en de praktische geneeskunde bij. In het kader van de praktische geneeskunde (feitelijk ziekteleer) begon hij met een *collegium casuale medicum*, een polikliniek voor inwendige ziekten, dat tegelijk als onderwijsvoorziening fungeerde. Patiënten van de gereformeerde diaconie konden zich één keer per week bij de hoogleraar in het anatomisch theater melden, werden daar door de hoogleraar onderzocht, kregen medicijnen en goede raad mee, vaak met het verzoek over een of meer weken terug te komen. Studenten waren daarbij steeds aanwezig en de hoogleraar legde hun in aanwezigheid van de patiënt uit wat hij constateerde en wat hij eraan dacht te kunnen doen. Tegelijkertijd begon Camper met een *collegium casuale chirurgicum* voor uitwendige ziekten (daarover later meer). Nog beter zou het zijn geweest om onderwijs te geven aan het ziekbed, zoals Boerhaave in Leiden indertijd wel had gedaan, maar door het ontbreken van een ziekenhuis was dat niet mogelijk (ook in Leiden werd het overigens niet meer gedaan).

Hier bleef het niet bij. Van Doeveren kreeg eind 1763 een eervolle aanbieding uit Göttingen om daar de beroemde Roederer op te volgen, maar hij sloeg dat aanbod af toen hem in Groningen in februari 1764 het nieuwe en lucratieve ambt van stadsgeenesheer werd aangeboden.⁴⁶ Bemoeienis met de stedelijke volksgezondheid had hij al eerder gehad. Al direct na zijn komst was hij lid geworden, samen met Lambergen, van het Collegium Medicum, een stedelijke commissie die alle medische beroepen in de stad reguleerde. Het college, opgericht in 1728, omschreef nauwkeurig de competenties van de verschillende medische beroepsgroepen en zag erop toe dat nieuwe doctores eerst het burgerrecht verwierven en hun diploma lieten zien voordat zij met hun praktijk begonnen. Behalve door een enkele apotheker en chirurgijn werden de zetels in het college vooral bezet door de *doctores medicinae* en de hoogleraren.⁴⁷ Nu hij stadsgeenesheer was geworden, ging de bemoeienis van Van Doeveren met de lokale gezondheidszorg nog verder. Niet alleen moest hij als forensisch expert optreden (om bijvoorbeeld de doodsoorzaak van een verongelukte stadsbewoner vast te stellen of uitsluitel te geven over de vraag of een doodgeboren kind werkelijk al voor de geboorte was overleden), ook werd hij nu officieel belast met het geven van verloskundig onderwijs aan vroedvrouwen.⁴⁸ Ten slotte werd Van Doeveren door het stadsbestuur in 1769, toen er weer een uitbraak van de veepest was, gevraagd studie te maken van de ziekte en middelen te beramen om deze ziekte aan te pakken. Hij deed dat samen met Camper, die hierbij al snel het voortouw nam (zie hierna).

Zelf stak Van Doeveren de meeste energie in de propaganda voor het inenten van kinderen en volwassenen tegen pokken, een indertijd veelvoorkomende en soms dodelijke ziekte.⁴⁹ Wie de ziekte overleefde, was door een pokdalig gezicht vaak voor het leven getekend. Al langere tijd werd geprobeerd bij kinderen een soort immuniteit op te bouwen door hen in contact te brengen met andere kinderen die de ziekte in lichte mate hadden, bijvoorbeeld door ze samen in bed te leggen. In de vroege achttiende eeuw experimenteerden artsen voor het eerst ook met een invasieve methode, waarbij smetstof met een mes, een naald of een draad onder de huid werd gebracht. Het kind liep dan een lokale infectie op, die veel milder uitpakte dan wanneer het kind de ziekte op natuurlijke wijze had gekregen. Toch waren de ingeënte en herstelde kin-

deren nadien immuun voor nieuwe besmettingen. Deze techniek werd in de zo van tuinkunst bezeten achttiende eeuw inoculatie genoemd, en tegenwoordig variolatie, naar de ziekteverwekker *Variola major* (ze moet dus onderscheiden worden van vaccinatatie, waarbij het veel lichtere koepokvirus als entstof wordt gebruikt, een methode die in 1798 door de Engelse arts Edward Jenner werd ingevoerd en minder risico's had).⁵⁰ Het inoculeren van kinderen bleef in de eerste helft van de achttiende eeuw vooral een Engelse praktijk, maar vanaf 1748 werd er ook in de Republiek hier en daar ervaring mee opgedaan. Er leefden echter tal van bezwaren tegen de inenting. Die bezwaren waren van religieuze aard (de ziekte was immers een straf van God, die men lijdzaam moest ondergaan), maar ook medisch. Nogal wat artsen beweerden dat de ziekte juist door de inenting verder verspreid werd en omdat niet altijd de juiste isolatie werd toegepast, was dat ook zo. Was het bovendien niet zo dat inoculatie vooral iets voor de rijkere burgers was, omdat alleen zij zich behalve een duur doktersconsult ook de vereiste isolatie van het ingeënte kind konden veroorloven? Het leek wel of de artsen vooral voor inoculatie pleitten omdat ze daar zelf beter van werden. Bij zijn komst in het conservatieve Groningen had Van Doeveren, die toen al een groot voorstander van inoculatie was, weinig illusies over de bereidheid van de Groningers om de nieuwe methode over te nemen:

Ik geloof niet dat in de wereld een stad is, daar men sig voor alle dingen meer omzigtig moet gedragen, als in dese, en daar de praejudicia vaster ingeworteld, en moeilijker te eradiceren zijn.⁵¹

Maar daar vergiste hij zich toch in. Bij de elite van Groningen, en zelfs bij hoogleraren in de theologie als Bertling, Chevallier en Gerardus Kuypers, bestond juist grote belangstelling voor de inenting. Toen in 1759 opnieuw een pokkenepidemie uitbrak – waarbij Van Doeveren zelf een pasgeboren dochttertje aan de ziekte verloor en zijn vrouw maar ternauwernood, en zeer gehavend, behield – kon hij voor het eerst een handvol kinderen uit de Groningse bovenlaag inenten, met succes. Het eerste kind dat hij inentte, was het zoontje van de raadsheer Berend van Iddekinge. In 1765 entte Van Doeverens leerling, inmiddels zelfstandig arts Van Geuns twee neefjes in tegen de pokken. Toen in 1769 een nieuwe uitbraak optrad, steeg het aantal ingeënte kinderen tot boven de vierhonderd, van wie er slechts twee overleden (voor die tijd een zeer gunstige verhouding).⁵²

Het succes van zijn inentingscampagne bracht Van Doeveren ertoe om in augustus 1770, toen hij als aftredend rector een toespraak moest houden waarin hij ook de belangrijkste lotgevallen van de universiteit moest releveren, nadrukkelijk aandacht te besteden aan die campagne en aan andere aspecten van de volksgezondheid van Groningen. De rede, *De sanitatis Groningarum praesidiis ex urbe naturali historia derivandis* ('Over de gunstige gesteldheid van de gezondheid van de Groningers, af te leiden uit de natuurlijke historie van de stad'), is een mooi staaltje van verlicht medisch denken, waarin preventie een belangrijke plaats krijgt naast het medisch ingrijpen, en waarin hygiëne aan de basis staat van een heel programma van bevordering van de volksgezondheid. Van Doeveren prees Groningen als een bij uitstek gezonde stad, maar kwam ook met een groot aantal aanbevelingen om de stad nog gezonder te maken. Om ziekten te bestrijden raadde hij aan de straten beter schoon te maken:

De zekere en gestadige opmerking heeft mij geleerd, dat de besmettelijke en rottige ziekten, de Pokjes, en andere diergelyken, wanneer ze in deeze Stad beginnen te heerschen, altoos eerst by het Gemeen, in hunne kamertjes en woonkelders, ontsteeken en voedzel krygen, voor zy tot de overige Burgers en aanzienlykere Inwoonders overslaat.⁵³

Ook moest de stadsregering leerlooierijen en andere fabrieken uit de stad weren, stoppen met het begraven in kerken, in plaats daarvan begraafplaatsen buiten de stad aanleggen, schadelijke wellust bestrijden (hij doelde op prostitutie en alcoholmisbruik), het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde door kwakzalvers en beunhazen tegengaan en ten slotte een echt ziekenhuis oprichten, waar studenten instructie aan het ziekbed zouden kunnen krijgen.⁵⁴ Al met al is deze rede een schoolvoorbeeld van de rationele gezondheidspolitiek die de moderne artsen van de tweede helft van de achttiende eeuw propageerden en die hun aanzien en maatschappelijke positie zeer ten goede kwam. Dat deze beweging zich zo sterk in Groningen manifesteerde, bezorgde de universiteit in de jaren na 1760 de roep misschien wel de modernste en verlichtste universiteit van het land te zijn.

Aan het slot van zijn rede kwam Van Doeveren weer terug op het succes van de inenting die hij, misschien tot verbazing van zijn toehoorders, rekende 'tot de voorspoedige gebeurtenissen van het afgelopen jaar', in de geschiedenis van de universiteit welteverstaan. Niet alleen omdat er veel studenten en kinderen van hoogleraren waren ingeënt:

Maar wel vooral, omdat uit de onderwyzingen van hen, die op deeze Hoogeschool de Geneeskunde leeraaren, en van hunnen eenparige iever (het zy zonder eigen lof gezegd) ter aankweking van deeze Konst, die verbaazend gelukkige voorgang der Inenting, welke wy gezien hebben, voornamelyk af te leiden is.⁵⁵

Het stadsbestuur was zo ingenomen met deze lovende rede dat het een aparte uitgave verzorgde. Een jaar later kwam er een Nederlandse vertaling uit, gemaakt door Van Geuns (uit die vertaling is zojuist geciteerd). Inmiddels had men in Groningen echter een grote teleurstelling moeten verwerken. Van Doeveren was kort na het houden van zijn toespraak ingegaan op het aanbod van de Leidse universiteit om daar hoogleraar te worden. De dichteres Anna van der Horst, die een gedicht bijdroeg aan de uitgave van de Nederlandse vertaling van de rede, vertolkte wat velen in Groningen voelden toen zij tokkelde over 'Van Doeveren [...], des Kranken Troost en Toeverlaat, om wiens verwenscht vertrek de Stad en School tans wenen'.⁵⁶ Maar er was hoop, want aan het eind van het gedicht spoort de dichteres Van Geuns aan de voetstappen van zijn leermeester te drukken:

En Gy van Geuns, ga voort in roem van Kundigheên
Leev steeds voor 't Vaderland, ten Voordeel van 't Gemeen
De deug schenkt loon aan hem die nuttig poogt te leven!⁵⁷

Maar Van Geuns zou Van Doeveren niet opvolgen. Van Geuns was namelijk doopsgezind en dat stuitte in Den Haag op onoverkomelijke bezwaren.⁵⁸ Daarom benoemde de stadhouder twee anderen als opvolgers van Van Doeveren: Campers leerling Wijnold Munniks kreeg anatomie en chirurgie, terwijl de Harderwijkse hoogleraar Paulus 's Graeuwen theoretische en praktische geneeskunde alsmede scheikunde kreeg. Camper nam de functie van stadsmedicus van Van Doeveren over.

PETRUS CAMPER EN DE BESTRIJDING VAN DE VEEPEST

Camper was bij zijn benoeming in 1763 al een coryfee op het terrein van de geneeskunde.⁵⁹ Hij was nog niet de internationaal vermaarde vergelijkend anatoom die zelfs de bewondering van Goethe oogstte, maar in de Nederlandse verhoudingen behoorde hij al tot de top. Hij was het type hoogleraar dat elke universiteit wel wilde hebben, academisch goed opgeleid, met een duidelijk oog voor het maatschappelijk nut en de toepasbaarheid van de kennis, en een uitstekend docent. Die opleiding had Camper genoten in Leiden, bij de leerlingen van Boerhaave. In 1746 was hij zowel in de filosofie als in de geneeskunde gepromoveerd, bij Petrus van Musschenbroek op een fysisch proefschrift over het zien (*De visu*) en bij Adriaan van Royen op anatomisch onderzoek over de oogkas en de ooglens (*De quibusdam oculi partibus*). Camper was vervolgens praktiserend geneesheer in Leiden geworden en sprak na het overlijden van zijn beide ouders in 1748 zijn erfenis aan voor een lange buitenlandse reis, die hem door Engeland, Frankrijk, Zwitserland en zuidelijk Duitsland voerde. Hij knoopte er banden aan met internationaal gerenommeerde medici en natuuronderzoekers, zoals de verloskundige William Smellie en de plant- en dierkundige Georges Louis Leclerc, comte de Buffon, maar hij vermaakte zich ook uitstekend tijdens de uitvoering van een opera van Händel en bij de beau monde in de luxe badplaats Bath. Tijdens die reis bereikte Camper het bericht dat hij in Franeker benoemd was tot hoogleraar filosofie (later ook in de geneeskunde). Hij maakte zijn reis af, werd ziek en trad daarom pas in het voorjaar van 1750 in Franeker aan.

Vijf jaar lang gaf Camper met overgave college in de anatomie en ondanks het gekibbel met zijn collega Lambergen wist hij de kleine medische faculteit in Franeker weer enig aanzien te verschaffen. Naar eigen zeggen begon hij met vier studenten en eindigde hij met 27. Ook het aantal promoties steeg.⁶⁰ Het beviel Camper echter steeds minder in het kleine Franeker, ook nadat de lastige Lambergen in 1753 naar Groningen was vertrokken.⁶¹ Franeker telde in die tijd maar een paar duizend inwoners en trok steeds minder studenten, ondanks de inspanningen van Camper. Later, toen hij al in Groningen doceerde, schreef Camper: 'De alleruiterste stilte der stad Franeker, de diepe rust en

Afb. 55 Verlostang van de Britse geneesheer William Smellie, tweede helft achttiende eeuw. Historische collectie UMCG/Universiteitsmuseum Groningen. Van Doeveren en Camper hebben veel met dit apparaat gewerkt. De toenadering van de academische geneesheren tot de niet-academische chirurgijns was vooral zichtbaar bij de verloskunde.

ledigheid, welke daar heerschen, hebben my, ik weet niet welk eene droefgeestigheid ingeboezemd.’⁶² We moeten die lamentatie overigens wel met een korreltje zout nemen, want Camper had in Franeker ook een puissant rijke jonge weduwe aan de haak weten te slaan, die hem in een klap tot een van de grootste landeigenaren in Friesland had gemaakt. Zij bezorgde hem uit de boedel van haar eerste man het vlak bij Franeker gelegen buitenhuis Klein Lankum, dat voor Camper gedurende de rest van zijn leven het middelpunt van de wereld is geweest – en een bron van politieke macht.⁶³

Hoe dan ook, in 1755 diende Camper zijn ontslag in en ging hij in op het aanbod van de Amsterdamse stadsregering om hoogleraar anatomie en chirurgie aan het plaatselijke atheneum te worden. Hij was ook en vooral aangetrokken om onderwijs aan chirurgijns en chirurgijnsleerlingen te geven, maar een stad als Amsterdam, met een bevolking van 240.000 mensen en een rijk cultureel leven, bood hem veel meer mogelijkheden om zijn talenten te ontplooien. In 1758 werd zijn leeropdracht nog uitgebreid met geneeskunde. Toch kon ook Amsterdam de rusteloze Camper niet blijvend binden. Succes had hij wel: zijn anatomische ontleding in *De Waag* trokken vele bezoekers. Maar zijn vrouw verlangde terug naar Friesland en Camper zelf wilde meer tijd voor zijn onderzoek. In september 1760 vroeg hij ontslag en in april 1761 vestigde hij zich metterwoon op Klein Lankum. Nadat hij een flink aantal jaren niets gepubliceerd had, verschenen er nu regelmatig studies van zijn hand. Al in 1760 publiceerde hij zijn *Demonstrationum anatomico-pathologicarum liber primus*, over de anatomie van de arm (deel twee verscheen in 1762) en in 1761 verschenen in de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen* (waarvan hij in 1760 lid was geworden) artikelen van hem over liesbreuken bij pasgeboren kinderen en over de voortplanting van de Surinaamse pad of pipa.⁶⁴ In 1761 verraste Camper de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem ook met een prijswinnend antwoord op een prijsvraag over de lichamelijke opvoeding van kinderen, terwijl hij als lid van het genootschap van deelname was uitgesloten! Camper zei dat niet te hebben geweten, zag zijn verhandeling alsnog gedrukt, maar moest de zilveren medaille aan zich voorbij laten gaan. Het heeft de ambitieuze en ijdele Camper niet weerhouden om mee te blijven doen aan prijsvragen, ook al probeerde men hem op subtiële wijze duidelijk te maken dat die prijsvragen eigenlijk bedoeld waren voor beginnende en niet voor gevestigde geleerden, die immers door hun ervaring onmiskenbaar in het voordeel waren.

In Klein Lankum begon Camper ook in de zogenaamde spectatoriale (opiniërende) weekbladen artikelen te schrijven over uiteenlopende maatschappelijke problemen – lichtelijk badinerend, maar met een serieuze ondertoon, zoals een columnist dat doet.⁶⁵ In bijdragen aan tijdschriften als *De Denker* en *De Filosoof* leren we Camper kennen als een typische man van de Verlichting, die met zijn artikelen en beschouwingen een bijdrage wil leveren aan de vorming van een nieuwe klasse van mondige medeburgers, mannen die zelfstandig nadenken, die zich los kunnen maken van de vooroordelen van geloof en maatschappelijke stand, en die met hun kennis iets nuttigs willen doen. De mens, zo weet Camper, is een in principe redelijk wezen, dat, mits op de juiste manier benaderd en volgens de juiste principes opgevoed, tot veel goeds in staat is. Camper beveelt daarom – à la Jean-Jacques Rousseau – een natuurlijke opvoeding van kinderen aan (moeders moeten hun kind zelf zogen en geen min inhuren) en pleit voor mildere straffen voor wanhopige moeders die hun pasgeboren baby’s vermoorden. Ook veroor-

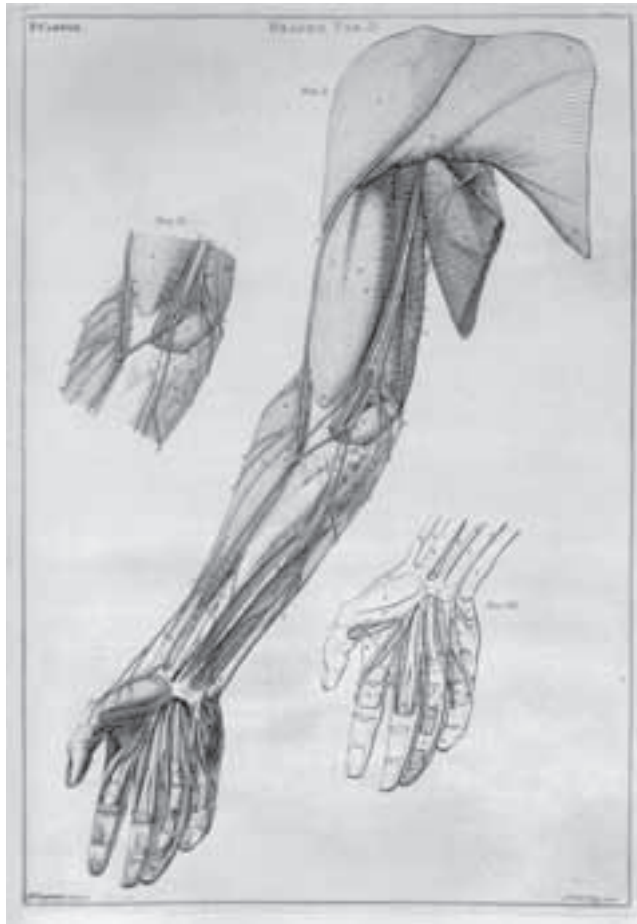
deelt hij de zuiver antiquarische wetenschap, beveelt hij het aan om kinderen een positief godsbeeld voor te houden en breekt hij de staf over het eenzijdige en ondermaatse onderwijs op de Latijnse scholen. Hij onderzoekt verder de oorzaken van het lage niveau van de vaderlandse wetenschap, verdiept zich in de oorzaken van de toenemende armoede en ridiculiseert de hang bij de gegoede stand om buiten de stad een landhuis te verwerven. In zijn allerlaatste bijdrage aan *De Filosoof* – we zitten dan al in 1769 – haalt hij uit naar de slavenhandel, waar ook de Nederlanders aan meededen:

De Oostersche Volkeren nog hedendaagsch, en wij, hoe groote Christenen wy ook veinzen te zijn, doen in America en elders in die barbaarsche handel, en onderwerpen ons door geld een mensch, die uit de wet der natuur evenveel recht tot vryheid heeft, als wy.⁶⁶

Elders toonde Camper langs anatomische weg aan dat het verschil tussen een blanke en een zwarte helemaal niet zo groot was als gedacht werd en dat zwarten eigenlijk blanken met een kleurtje zijn, of anders, dat blanken eigenlijk 'witte Moren' zijn.⁶⁷

Zo'n veelzijdig geleerde zag men in Groningen dus graag komen. Na het overlijden van Lambergen op 9 juni 1763 kwamen de Groningers meteen in actie. In juli polste president-curator Van Iddekinge Camper in Den Haag, in september volgde de benoeming en in november ging de grote geleerde al in Groningen aan de slag. Voor zover bekend waren er geen andere kandidaten en had Van Iddekinge de zaak al van tevoren kortgesloten met het stadhoudelijk hof, zodat alles zonder haperingen verliep.⁶⁸ Camper is Van Iddekinge altijd dankbaar gebleven voor zijn protectie en de soepele manier waarop de benoeming was verlopen. Waarom hij echter, amper drie jaar na zijn vertrek uit Amsterdam, toch weer de positie van hoogleraar aanvaardde, is niet helemaal duidelijk. Was het eenzame bestaan op Klein Lankum toch wat tegengevallen, was Friesland te klein voor zijn expansieve persoonlijkheid, had hij gemerkt dat hij een publiek nodig had om werkelijk tot zijn recht te komen? Groningen was Amsterdam niet, maar terwijl hij in Amsterdam eigenlijk maar een eenvoudige gemeenteambtenaar was, wist hij dat men hem in Groningen naar de ogen zou kijken. Want in Groningen wilde men hem heel graag hebben en was men tot heel veel bereid. Hoe het ook zij, Camper kreeg in Groningen precies die vakken die hem aanstonden, namelijk anatomie, chirurgie, *materies medica* en botanie, terwijl Van Doeveren de praktische geneeskunde, de fysiologie, de chemie en de verloskunde te doceren kreeg (naast zijn functie als stadsmedicus). In beider takenpakket wordt opnieuw zichtbaar wat de belangrijkste ontwikkeling in de medische wetenschap in de achttiende eeuw was, namelijk de toenadering tussen geneeskunde en chirurgie, met de verloskunde als intermediaire wetenschap.⁶⁹ In bladen in binnen- en buitenland lieten de twee hoogleraren het nieuwe medische onderwijsprogramma bekendmaken, in de hoop zo veel nieuwe studenten te trekken.⁷⁰

Met de hem kenmerkende voortvarendheid ging Camper in de herfst van 1763 aan het werk. Al op 8 november, nog voor zijn officiële aantreden in de senaat, begon hij in het anatomisch theater met zijn wekelijkse *collegium casuale chirurgicum*, waar hij in aanwezigheid van studenten lijdens aan uitwendige kwalen behandelde, geneesmiddelen voorschreef, hulpmiddelen verstreekte en soms ook opereerde. Die medicijnen en hulpmiddelen (zoals verband en breukbanden) werden betaald uit de collegegelden die de studenten Camper betaalden, maar hij moest ook veel uit eigen zak bijpassen.⁷¹ Zijn overige colleges begon hij pas nadat hij op 9 mei 1764 zijn oratie over de overeenkom-

Afb. 56 Ontleding van een arm, zoals afgebeeld in Petrus Camper, *Demonstrationum anatomico-pathologicarum liber primus* (Amsterdam 1760-1762). Universiteitsbibliotheek Groningen.

sten tussen dieren en planten en twee dagen later zijn *lectio inauguralis* (over hinken en mankgaan) had gehouden.

Volgens de *ordo lectionum* van 1764-1765 doceerde Camper elke dag's ochtends om zeven uur al botanie in de hortus en gaf hij 's middags om vier uur anatomie van het menselijk lichaam. Op donderdag onderwees hij de uitwendige chirurgie. Het jaar daarop werd dit pakket nog aangevuld met colleges theoretische geneeskunde en nog meer chirurgie. Dat dit onderwijs bij de studenten aansloeg, blijkt wel uit de sterke uitbreiding van het aantal studenten geneeskunde in Groningen. Promoveerde er tijdens de periode-Van Doeveren-Lambergen per jaar ongeveer één student in de geneeskunde, in de jaren dat Van Doeveren en Camper de geneeskunde bestierden, liep dat op tot bijna twee per jaar.

Naast de colleges die uit zijn leeropdracht voortvloeiden, was Camper in toenemende mate ook bereid een breder publiek te bedienen met lessen, voordrachten en anatomische demonstraties, van mens én dier.⁷² Zeker toen hij na het vertrek van Van Doeveren in 1771 diens functie als stadsmedicus overnam, trad Camper meer en meer als zodanig naar buiten. Hij sprak over het verschil tussen de mens en de aap, over het verband tussen de natuurlijke historie en de fraaie letteren en over gerechtelijke geneeskunde. Dit waren drukbezochte lessen, waarin Camper op zijn best was en waar hij de

retorische voordelen van zijn imposante gestalte ten volle benutte. Want Camper moet een aantrekkelijke man met elegante manieren zijn geweest. C.E. Daniëls, zijn eerste biograaf, was in 1880 nog altijd onder de indruk: 'Hij was flink gebouwd met een fraai gewelfd hoog voorhoofd, levendige helder bruine oogen, waar boven zware wenkbrauwen, een fijne Grieksche neus en gevulde roode wangen.'⁷³ Maar Camper was er niet altijd op uit om zijn publiek te plezieren, hij hield de mensen ook regelmatig een spiegel voor. Omdat het regelmatig voorkwam dat een tegen haar wil zwanger geworden meisje haar kind na de baring verstikte, een vergrijp waar dood door wurging op stond, was het essentieel om vast te stellen of het kind voor of na de bevalling was overleden. Camper liet zien hoe men door bestudering van het longweefsel van het overleden kind kon zien of het had geademd of niet, maar hij greep de gelegenheid ook aan om de hypocrisie aan de kaak te stellen van degenen die voor de veroordeling verantwoordelijk waren. Hij herinnerde zich:

[...] hoe ik in mijne jeugd een jong Meisje de strenge landstraffe van wurging, op gepleegde Kindermoord, heb zien ondergaan, die, tot dat de doodelijke strop haar de stem benam, om wraak schreeuwde over dien Vervloekten, die, naa haar onnozelheid opgeofferd te hebben aan zijn schandelijke wellust, haar hoog zwanger met geweld het huis uitgedreeven, en dus gelegenheid gegeven hadt tot dit grouwelstuk.⁷⁴

Omdat zo'n dienstmeisje met haar eer ook haar geloofwaardigheid had verloren, hoefde de heer des huizes, die haar verleid had, niets te vrezen, zelfs als zijn naam bekend was. Camper vond dat onrechtvaardig en pleitte daarom voor een mildere straf voor zulke meisjes, die immers ook geen misdaad tegen de maatschappij, maar alleen tegen zichzelf hadden gepleegd:

Ik pleite niet voor de misdaad, maar voor de menschelijkheid in eene verlichte Eeuwe, in welke de overboodige strengheid der Kerkelijke Wetten weggenoomen is, en in welke wij allen door de beschouwing van waare deugd bestierd, kalmer denken op het menschdom, en deszelfs gebreken.⁷⁵

Het zou nog heel lang duren voor Camper gehoor vond.

Zoals Van Doeveren zich inzette voor het inenten van kinderen tegen de pokken, daarbij geholpen door Van Geuns en Camper, zo maakte Camper van de strijd tegen de veepest zijn grote project.⁷⁶ Al eerder had deze runderziekte – een koortsige infectie die vooral de spijsverteringsorganen en de luchtwegen van de koeien aantastte en in verreweg de meeste gevallen binnen een paar dagen tot de dood leidde – Groningen geteisterd, eerst van 1713 tot 1721 en daarna weer van 1744 tot 1756. Er was geen kruid tegen gewassen. Bidden hielp niet, geneesmiddelen waren er niet en importverboden werden ontdoken. Zoals in Pruisen was gebleken, bood alleen het massaal ruimen van alle zieke en verdachte beesten nog enig soelaas. Maar daartoe ging men in de Republiek liever niet over. Toen in december 1768 enkele koeien in Haren verdachte verschijnselen begonnen te vertonen, verzochten de burgemeesters en raden van de stad Groningen (Haren lag in het Gorecht en viel dus onder de stad) Van Doeveren om te onderzoeken of het inderdaad om de gevreesde ziekte ging, en zo ja, na te denken over mogelijke bestrijdingsmiddelen. Vanaf het begin schakelde Van Doeveren Camper bij deze activiteiten in en het was al gauw Camper die zich opwierp als de grote bestrijder van de

Afb. 57 Boeren getroffen door de runderpest, 1745. Gravure van J. Smit. Rijksmuseum Amsterdam.

veepest. Als grootgrondbezitter in Friesland had hij een evident belang bij het vinden van een oplossing voor het probleem van de steeds terugkerende runderpest. Camper constateerde – met Van Doeveren – dat het inderdaad om de veepest ging en verdiepte zich in de literatuur die in de loop der jaren over deze ziekte was gepubliceerd. In februari 1769 hield hij een reeks openbare lezingen in het *theatrum anatomicum*, waarin hij iedereen die maar wilde komen – van regent tot student – voorlichting gaf over de runderpest. Naderhand werden deze voordrachten gepubliceerd als de *Lessen over de thans zweevende veesterfte*.⁷⁷

Een volgende stap – misschien het gevolg van gesprekken met zijn toehoorders – was dat Camper, ook nu gesecondeerd door Van Doeveren, in maart 1769 besloot tot oprichting van een Sociëteit om het Jongvee door Inentingte tegen de sterfte van de thans grasseerende Veeziekte te beveiligen. Wat bij de bestrijding van de kinderpokken aardige resultaten had opgeleverd, hielp wellicht ook bij de veepest. Elders was dit middel af en toe uitgeprobeerd, maar met zeer matige resultaten. In de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij* had J. Engelman in 1761 en 1762 over dergelijke proefnemingen geschreven.⁷⁸ Maar het leek Camper en Van Doeveren de moeite waard het nog eens en op ruimere schaal te beproeven. De raad van Groningen verleende op 4 april goedkeuring aan dit plan en de beide hoogleraren konden beginnen geld in te zamen.⁷⁹ De sociëteit gaf aandelen uit, kocht met het opgehaalde geld jonge, gezonde dieren, entte deze in met smetstof van zieke dieren en keek vervolgens of de dieren het overleefden of niet. Financieel was de onderneming een succes: de dieren waren aangekocht voor een bedrag van 26 gulden, terwijl de ‘gebeterde’ exemplaren (die de ziekte overleefden en naar men aannam nu ongevoelig waren geworden voor de veepest) bijna het drievoudig opbrachten. Maar van de 75 ingeënte dieren overleefden slechts 36 de

inenting, wat toch hooguit een bescheiden succes kon worden genoemd. Van Doeve-
ren haakte toen af; de ziekte was bovendien in Groningen al weer op haar retour. Maar
in Friesland woedde zij nog in alle hevigheid en daarom verplaatste Camper zijn activi-
teiten naar dat gewest. Hij richtte er, nu samen met zijn leerling Wijnold Munniks, een
soortgelijke maatschappij op als in Groningen en begon in Zuidwest-Friesland met
proeven met ingeënte dieren. Anders dan in Groningen was het verzet van de plaatse-
lijke bevolking tegen deze nieuwlichterij nogal heftig en de resultaten waren niet over-
weldigend. Ook Camper begon zijn interesse in de onderneming te verliezen.

Het was toen aan de Groningse boer Geert Reinders te danken dat de campagne toch
niet stilgelegd werd en dat er uiteindelijk zelfs succes geboekt werd.⁸⁰ Reinders was een
bijzondere man, een molenaarszoon die veeboer onder Garnwerd was geworden, zich
had ontworsteld aan het drukkende piëtisme van de Nadere Reformatie en filosofische
literatuur was gaan lezen, zoals (in vertaling) de werken van Christian Wolff. Hij had
zich ook zo veel juridische kennis eigen gemaakt dat hij namens andere boeren in be-
lastingprocessen voor de Hoge Justitiekamer in de stad Groningen kon optreden. In
verband met een landbouwkundig probleem had hij al eens met Camper gecorrespon-
deerd en eind 1768 zat hij met de geleerde aan tafel tijdens een diner dat de Groningse
advocaat-fiscaal Eppo Ippius speciaal voor beide heren had georganiseerd.⁸¹ Reinders
was ook meteen enthousiast over het plan om een sociëteit op te richten, legde geld
in, beloofde de eerste acht gebeterde koeien te kopen en haalde ook twee buurmannen
over geld in de onderneming te steken (zij waren de enige drie boeren in een gezelschap
van verder alleen burgers en jonkers). Toen Camper na het halve debacle in Friesland
op het punt stond ermee te stoppen, kocht Reinders voor eigen rekening nieuwe koei-
en en begon hij op verschillende plaatsen zelf proeven met inentingen te doen.

Veel proeven mislukten, maar het werd Reinders wel duidelijk dat als kalveren van
koeien die de ziekte hadden doorstaan op jonge leeftijd werden geënt, zij de ziekte
slechts in lichte mate kregen en na een tweede inenting zelfs ongevoelig voor de ziekte
werden. Zonder precies te weten hoe de immuniteit van moeder op dochter doorgege-
ven werd (al vermoedde hij dat het met de moedermelk of de voeding te maken had),
publiceerde Reinders in 1774 zijn bevindingen in een brief aan Willem v en niet lang
daarna in een apart geschrift, *Waarnemingen en proeven*. Camper en Munniks stelde hij
persoonlijk op de hoogte.⁸² Munniks was opgetogen en bood zijn medewerking aan,
maar Camper reageerde nogal zuinigjes – hij mopperde dat de brief hem 14 stuiver aan
vracht had gekost – en vroeg vooral nadere toelichting. Later moest Reinders echter
constateren dat de grote geleerde in verhandelingen die hij in 1777 naar buitenland-
se genootschappen had gestuurd weliswaar repte over waarnemingen van 'paysans' en
'Landwirthe', maar nergens Reinders noemde en de ontdekking van de maternale im-
muniteit geheel aan zichzelf toeschreef.⁸³ Ook al is men nog zo verlicht, wie ijdel is zal
ijdel blijven.

12 DE GRENZEN VAN DE VERLICHTING (1770-1795)

Toen Geert Reinders Petrus Camper op de hoogte stelde van zijn bevindingen omtrent de veepest, werkte deze al niet meer in Groningen. In mei 1773 had hij zijn ontslag bij de curatoren ingediend en was hij naar Klein Lankum vertrokken. Als het aan hem had gelegen, was hij al eerder weggegaan. In 1770, toen Leiden een nieuwe hoogleraar geneeskunde zocht, had ook Camper wel oren naar die functie gehad en hij was behoorlijk teleurgesteld dat niet hij, maar zijn collega Van Doeveren in de prijzen was gevallen. Nu, in 1773, vertrok hij alsnog.

Wat waren precies Campers 'veelvuldige redenen' om Friesland boven Groningen te verkiezen? In zijn ontslagbrief – en in brieven die hij schreef nadat de curatoren hem aanbiedingen hadden gedaan om hem alsnog te behouden – noemde Camper er twee. Hij wilde tijd vrijmaken voor de opvoeding van zijn zoons, van wie er twee in Franeker gingen studeren, en hij wilde meer tijd hebben voor het beheer van zijn landerijen en bezittingen in Friesland. Maar was dat alles? Het eerste motief klinkt niet zo geloofwaardig omdat die zoons na een jaar alsnog naar Leiden gingen en Camper gewoon in Klein Lankum bleef wonen. Was het niet eerder zo dat Groningen hem te klein geworden was? In de tien jaren dat hij er gewerkt had, was zijn roem in binnen- en buitenland steeds groter geworden. Zo was hij in 1770 lid geworden van de Académie Royale de Médecine in Parijs.¹ Of ambieerde Camper nu een politieke carrière? Hij had al eens namens Franekeradeel in de Friese Staten gezeten en aasde nu misschien op hogere functies.²

Maar misschien was er nog een heel ander motief in het spel. Eind 1772 en begin 1773 had zich in Groningen een zeer onverkwikkelijke affaire afgespeeld, toen de hoogleraar staats-, natuur- en volkenrecht Van der Marck ontslagen werd wegens vermeende onrechtzinnigheid. De affaire had veel opzien gebaard en ook Camper was er op een onplezierige manier bij betrokken geweest. Wellicht was Groningen voor een verlichte geest als Camper toch niet meer zo'n aangenaam oord als hij aanvankelijk dacht. Wat was er gebeurd?

DE AFFAIRE-VAN DER MARCK

Frederik Adolf van der Marck was geen makkelijke man. Vanuit de lijst van zijn portret kijkt hij ons vriendelijk aan, maar de hoogleraar was nogal polemisch ingesteld. In zijn oratie uit 1758 hield hij een gepeperd pleidooi vóór het natuurrecht en tegen het Romeins recht. Hij maakte zelfs het natuurrecht tot leidend beginsel van het geloof en

Afb. 58 Frederik Adolf van der Marck, hoogleraar rechten in Groningen. Gravure van onbekend kunstenaar, 1791. Universiteitsmuseum Groningen.

betoogde dat de openbaring ons alleen leert wat de rede ons ook al kan vertellen. Ook zijn rectorale rede van 1761 gaf na afloop heel wat stof tot gesprek – of gemompel – omdat Van der Marck daarin na een bespreking van de verhouding tussen kerk en staat de publieke, gereformeerde kerk (in deze tijd ook meer en meer de hervormde kerk genoemd) had gereduceerd tot niet meer dan één van de genootschappen in de staat, die zich net als alle andere moest houden aan de regels van de staat.

Op zijn beurt trok Van der Marck vanaf het begin studenten met tamelijk radicale ideeën en wie goed oplette, moet hebben gezien dat met de komst van Van der Marck Groningen een broeinest van radicalisme dreigde te worden. In 1760 promoveerde bijvoorbeeld Henry Goodricke bij hem, en wel op een natuurrechtelijk proefschrift *De jure puniendi* ('Over het recht om te straffen'), waaraan enkele stellingen waren toegevoegd die duidelijk ingingen tegen de bestaande orde.³ In de vijfde stelling poneerde Goodricke dat de burgerlijke tolerantie van uiteenlopende religies in het natuurrecht gegeven was; in de elfde dat in een welgeordend gemenebest alle religies, dus ook de katholieke, hun geloof in alle vrijheid moeten kunnen belijden; en in de negentiende

dat de kerkelijke tucht niet door de Heilige Schrift was voorgeschreven, maar op een onderlinge afspraak van de eerste christenen berustte (zodat deze dus weer afgeschaft kon worden). Reacties riepen deze stellingen voor zover bekend niet op. Goodricke was ook een wat uitzonderlijke student: geboren in Boulogne-sur-Mer als zoon van een Engelse edelman en diplomaat, welgesteld en internationaal georiënteerd, iemand die niet lang in Groningen zou blijven. Dat laatste pakte echter anders uit. In 1761 trouwde Goodricke, negentien jaar oud, in het Oost-Friese Wolthuyzen met een Hollandse koopmansdochter en in 1764 vestigde hij zich, met vrouw en kinderen, in Groningen, waar hij als vrijgestelde actief deelnam aan het sociale en culturele leven. Men zou nog meer van hem horen.

Maar voorlopig bleef het nog rustig rondom Van der Marck en zijn radicale leerlingen. De nieuwe hoogleraar Romeins recht Van der Keesel oefende in zijn oratie in 1762 wel enige kritiek uit op de verabsolutering van het natuurrecht en de depreciatie van het Romeins recht, maar die kritiek had geen vervolg. Van der Marck genoot van zijn succes. Het door hem in het leven geroepen genootschap Pro Excolendo Iure Patrio floreerde en zijn colleges trokken steeds meer studenten, zelfs studenten die naar Groningen waren gekomen om theologie te studeren. De studenten droegen hem op handen. Maar de irritaties namen toe en vroeg of laat moest dit tot een uitbarsting komen.⁴

Het eerste conflict ontstond naar aanleiding van een promotie van een leerling van Van der Marck in 1764. De rechtenstudent Lubbertus Matthias Schukking uit Beilen zou op 26 juni van dat jaar promoveren op de in Drenthe gebruikelijke symbolische overdrachtshandeling van de 'stoklegginge'. De zittende rector, de theoloog Paulus Chevallier, maakte echter daags voor de promotie bezwaar tegen een van de bijgevoegde stellingen, waarin de kandidaat de rechtskracht van het Romeins recht in Drenthe ontkende. Om een of andere reden achtte Chevallier die stelling schadelijk voor de universiteit en zonder met iemand te overleggen gebod hij de kandidaat die stelling te verwijderen. Schukking deed dat en promoveerde twee dagen later zonder problemen. Maar na de promotie publiceerde hij de dissertatie nog eens, nu mét de gewraakte stelling en met een uitleg over het gebeurde. Zo zette hij Chevallier lelijk te kijk. De toch al licht ontvlambare theoloog was des duivels. Hij legde de jonge doctor stadsarrest op en gelastte hem voor het *forum academicum* te verschijnen. Maar Schukking keek wel uit en maakte zich snel uit de voeten naar Drenthe. De schulte van Beilen en de drost van Coevorden wezen daarna alle verzoeken tot uitlevering af. In de senaat werd Schukking – natuurlijk, zou men zeggen – verdedigd door Van der Marck, die geen kwaad zag in de gewraakte stelling en bovendien vond dat Chevallier zijn boekje te buiten was gegaan door de faculteit niet te raadplegen. Uiteindelijk, toen bleek dat Schukking toch niet te vangen was, werd de zaak in der minne geschikt, mede dankzij de bemiddeling van Camper. Maar de actie van Schukking, waarvan iedereen vermoedde dat Van der Marck erachter zat, leverde de hoogleraar staats- en natuurrecht geen vrienden op, integendeel.⁵

Speelde dit conflict zich nog af in de beslotenheid van de senaat, een conflict dat zich in 1768 voordeed rondom de schoolmeester en koster van het dorp Spijk, bij Ap-pingedam, werd in alle openbaarheid uitgevochten.⁶ De kerkenraad had meester Pieter Coenraads op 16 september 1768 wegens plichtsverzuim en ruzie met de predi-

kant geschorst en wilde hem ook uitsluiten van het Heilig Avondmaal. Maar mevrouw Hora, douairière Alberda, die het collatierecht in het dorp had en dus de schoolmeester, de koster én de predikant benoemde, wenste de schoolmeester te handhaven. De zaak kwam uiteindelijk voor de Hoge Justitiekamer, waar de belangen van mevrouw Hora werden behartigd door twee oud-studenten van Van der Marck, de al genoemde Jan Arnold Engelhard en Christiaan Michael Merckelbach. De eerste was in 1761 gepromoveerd en werkte al ettelijke jaren als advocaat bij de Hoge Justitiekamer; de tweede was nog maar pas, in 1767, bij Van der Marck gepromoveerd, na ooit met een opleiding theologie te zijn begonnen.⁷ Het ging bij dit conflict natuurlijk niet alleen om het onderhoud van de kosterij of een woordenwisseling met de predikant. Het ging ook om de vraag in hoeverre de kerk vrij was in haar handelen. Engelhard en Merckelbach beoogden, in lijn met wat ze bij Van der Marck hadden geleerd, dat het de staat is die de ruimte bepaalt die de kerk heeft om haar taken uit te oefenen. Maar het natuurrecht schreef wel voor dat de staat daarbij de individuele keuzes van de staatsburgers moest respecteren en dus alle andere religies moest tolereren, zelfs de heidense. Bij de vertegenwoordigers van de kerk leefde natuurlijk de angst dat als de staat ook mocht oordelen over de juistheid van de kerkelijke censuur, 'de Vrijgeestery, Deistery, als alle andere kwade sentimenten onder schijn van Gereformeerde verder gefoveerd souden worden, en ieder ongestraft zou kunnen zeggen en schrijven, wat hem beliefd'.⁸ Toch volgde de Hoge Justitiekamer in februari 1769 de redenering van Engelhard en Merckelbach dat de kerk niet het recht had om de schoolmeester te schorsen. Ook de definitieve uitspraak, die in 1770 volgde, stelde de douairière in het gelijk. Daarna bevestigde de stadhouder dat oordeel nog eens, ondanks protest van de synode van Stad en Lande. Hoewel Van der Marck formeel niets met deze zaak te maken had, had kerkelijk Groningen alle reden om hem nog meer te wantrouwen – in het proces draaide het immers uiteindelijk om zijn theorieën.⁹

Dat maakt het begrijpelijk dat een van de Groningse predikanten, Theodorus Brunsveld de Blau, in een preek die hij op zondag 4 februari 1770 in de Der Aa-kerk hield, zich niet meer kon inhouden en uitviel naar de partij van Van der Marck.¹⁰ Ds. De Blau preekte over Johannes 6:64-65 ('Daar zijn sommigen van ulieden die niet geloven') en in zijn preek beklagde hij zich erover 'dat het waardig voorwerp des Geloofs werd verdonkerd door dien buitensporigen ophef der Natuur-Wet, waarvan sommigen in onze dagen veel meer dan van 't Evangelie spraken'. Ook klaagde hij over 'het tegenspreken van onse Formulieren en over de onvriendelijke uitwerkselen eener onverdragelijke verdraagzaamheid'.¹¹ Hoewel De Blau niemand bij name noemde, voelden een paar mensen zich wel degelijk aangesproken: Van der Marck natuurlijk, maar ook de jonge proponent Gerard Jacob Georg Bacot en de hoogleraar theologie Chevallier, die ondanks zijn eerdere aanvaring met Van der Marck bekendstond als voorstander van een door de natuurlijke rede geleide theologie.¹² Geen van allen waren onder het gehoor van De Blau geweest. Chevalliers vrouw was ziek geweest en Van der Marck liet zich maar zelden zien in de kerk (althans volgens De Blau). Maar leerlingen van Van der Marck ('zendelingen' noemt De Blau hen) hadden goed geluisterd en meteen Van der Marck en zijn vrienden ingelicht. De eerste die zich vervolgens boos bij De Blau meldde, was de lichtgeraakte, maar in wezen heel redelijke Chevallier. Hij liet op maandag 5 februari een brief bij De Blau bezorgen waarin hij er zich over beklagde:

[...] dat U Eerw. heeft kunnen goedvinden, om my benevens de Professor Van der Marck en Dr. Bacot, die onlangs voor my gepredikt heeft, tot voorwerpen te maaken van uw bestraffenden iever, ons te beschuldigen als bedervers van het Evangelie, de Overheid, in uw nagebed, tot waakzaamheid tegen zulke dwalende Hoogleeraars op te wekken, en wat diergelyke dingen meer zouden zyn.¹³

Hij eiste een uitgeschreven tekst van de preek en zo hij die niet kreeg, dan zou hij in het openbaar tegen de beschuldigingen protesteren.

Tussen Chevallier en De Blau kwam het al snel weer goed – ook hier schijnt Camper een bemiddelende rol te hebben gespeeld.¹⁴ Maar toen meldde Van der Marck zich aan het front. Hij zegde zijn colleges later die week af en schreef in één ruk een scherp en hatelijk pamflet tegen de predikant, dat al op zaterdag, gedrukt en wel, bij de geadresseerde werd bezorgd. Van der Marck stelde daarin ronduit dat zijn theorieën onmogelijk onrechtzinnig konden zijn omdat hij als aanhanger van het natuurrecht uitging van de onveranderlijke goddelijke orde in de natuur, terwijl predikanten zich slechts baseerden op geschriften van feilbare mensen. Natuurlijk kon De Blau dat niet zomaar laten passeren. Hij schreef een verweerschrift waarin hij zijn beschuldigingen herhaalde. Hij weigerde Van der Marck een uitgeschreven tekst van zijn preek te laten zien (die had hij ook niet) en hij hield vol dat hij het volste recht had hoogleraren te kapitelen: ‘De Academie behoort mede tot onse Gemeente en ik was niet waardig in een Academie-stad het lot der heilige Bediening te hebben, wanneer ik dat versuimde.’¹⁵ De oude gedachte dat kerk, stad en academie een eenheid vormen, was bij De Blau dus nog springlevend. Maar heel veel voorbeelden van de fnuikende invloed van het natuurrecht op de christelijke leer kon hij toch niet geven. Hij kwam niet verder dan een recent proces in verband met kindermoord waarbij de verdediging de geldigheid van de mozaïsche wet (het bijbelboek Exodus) ontkend had.

Waar De Blau het liet afweten, waren er anderen die veel beter wisten hoe ze de publieke opinie moesten bewerken. Pamfletten voor en tegen het natuurrecht buitelden over elkaar heen en als we de pamfletten mogen geloven, stichtte de kwestie zelfs onder het gewone kerkvolk grote onrust. Een van de pamfletten voert Broeder Blickslager op, die na het zondagse kerkbezoek naar zijn moeder snelt: ‘Och Grootje, de kerck is in gevaar, onse Academie is kettters geworden!’ Maar Jannetje Vooraan weet meteen wat haar te doen staat: ‘[Zij] nam aenstonds pen en papier, schreef aan Neef Rond-Hoed, dat hy syn zeuntje, die soo naarstig bij Do. Chevallier in de Kerck, by Van der Marck in ’t Collegie ging, ’s maandags al moest t’ huys haelen, of hy was bedorven.’¹⁶ Natuurlijk wordt hierin de spot gedreven met de beschuldigingen van De Blau, maar dat de spot deze vorm aannam, betekent de kwestie wel degelijk bij het kerkvolk leefde. Van natuurrecht begreep men niets, maar dat de academie in gevaar was, dat was de gewone man wel duidelijk. Een telling komt tot zo’n veertig pamfletten en er verscheen zelfs een periodiek – *De onderrigtende zedemeester omtrent de noodzakelijkheid der natuurwetten*, in twaalf afleveringen – waarin de zaak uitgebreid werd besproken.

De zaak werd nog gecompliceerder toen de student theologie Jan Campstede op 28 februari 1770 onder leiding van Van der Marck stellingen verdedigde waarin hij partij koos tegen De Blau.¹⁷ Campstede pleitte ervoor om niet kettters te vervolgen, maar juist de ketterjagers aan te pakken – lees: mensen als De Blau. Toen Campstede daarna lidmaat wilde worden van de gereformeerde kerk in Groningen en er in de ker-

kenraadsvergadering van 7 maart naar gewoonte gevraagd werd of iemand iets tegen Campstede had in te brengen, wilde De Blau wel opgemerkt hebben dat hij Campstedes opmerkingen afkeurde en hoopte dat hij zoiets niet meer zou zeggen, zonder hem daarom overigens te willen weigeren als lidmaat. Toch kreeg Van der Marck lucht van de opmerkingen van De Blau en onmiddellijk schreef hij een hooghartig briefje aan de kerkenraad waarin hij een afschrift eiste van de notulen van de vergadering waarin over de admissie van Campstede was gesproken. Ook dit werd weer een onverkwikkelijke ruzie, die ermee eindigde dat de commissarissen-politiek (vertegenwoordigers van het stadsbestuur die toezicht hielden op de kerkenraad) de predikanten het zwijgen oplegden. Niemand had gelijk gekregen, maar voorlopig was de rust weergekeerd.

Maar niet voor lang, want de behoudende predikanten bleven op hun kans loeren en Van der Marck, die nogal zeker van zijn zaak was, ging met toenemende agressiviteit op de ingeslagen weg verder. In het jaar 1770-1771 gaf hij een college over natuurrecht en christelijke zedenkunde, dat veel studenten trok, ook uit de theologische faculteit, en waarin hij duidelijker dan ooit verdedigde dat het natuurrecht het belangrijkste richtsnoer moest zijn voor het geloof. Van der Marck gaf dit college op uitdrukkelijk verzoek van enkele studenten theologie, onder wie Campstede, voor wie de juridische colleges over het natuurrecht niet geschikt waren. En wat zou ertegen zijn? Zoals Camper op verzoek van rechtenstudenten lessen had gegeven over gerechtelijke geneeskunde, mocht hij, Van der Marck, toch wel theologen de toepassing van het natuurrecht op de theologie laten zien? Na afloop van het college publiceerde Van der Marck wat hij op college gezegd had als de *Lectiones academicae*.¹⁸ En dát nu was een vergissing, want nu hadden zijn tegenstanders eindelijk iets in handen om hun pijlen op te richten. Op 11 oktober 1771 kwam er bij de senaat een aanklacht binnen die vier predikanten namens de classis Groningen en Gorecht hadden opgesteld, onder de titel *Bedenkingen en bezwaaren*. De vier predikanten waren Petrus Abresch en Theodorus Lubbers uit de stad, Lambertus van Bolhuis uit Noorddijk en Hermannus Knock uit Windeweer. Omwille van de 'bloey der Hooge School' vroegen zij de senaat de zaak te onderzoeken en eventueel maatregelen te nemen.¹⁹

Nu was het menens. Binnen de kortste keren wist heel Nederland ervan. Al op 19 oktober liet Van Doeveren vanuit Leiden aan Camper weten dat hij blij was dat hij niet meer over deze zaak hoefde te oordelen.²⁰ Want het was een heikel geval. Bij zijn aantreden had Van der Marck de gereformeerde belijdenisgeschriften ondertekend en als nu kon worden aangetoond dat hij zaken onderwees die daarmee in strijd waren, kon hij volgens de academiewetten uit zijn ambt worden gezet.²¹ Het was dus een ernstige beschuldiging, die tot op de bodem moest worden uitgezocht om te voorkomen, zo schreven de curatoren de erfstadhouder, dat de universiteit 'onder Verdenkingen worde gebragt, en daar door de Jeugd te ruggе gehouden, om op dezelve haare Studien te komen oeffenen'.²² Omdat het om een van de hoogleraren ging, wilden de curatoren aanvankelijk de zaak buiten de senaat houden en in eigen kring afhandelen. Maar de stadhouder ging daar niet mee akkoord: de zaak moest door de *senatus amplissimus* (dus curatoren én hoogleraren) behandeld worden. Wel moest Van der Marck alle gelegenheid krijgen om zich te verdedigen en zich te zuiveren van de aanklacht van onrechtzinnigheid. Als men er in de *senatus amplissimus* niet uit zou komen, moest het oordeel

van de theologische faculteiten van de vier andere universiteiten in de Republiek gevraagd worden.

De *Bedenkingen en bezwaaren* van de classis waren een slap en temerig stuk, waarin de klagers wel veel overhoophaalden, maar niet precies formuleerden wat nu de onrechtzinnige stellingen waren waartegen zij te hoop liepen. Het bleef bij insinuaties en bij meningen die de hoogleraar 'zou kunnen' huldigen. Volgens de opstellers van de *gravamina* was dat onvermijdelijk omdat Van der Marck zo duister en tegenstrijdig formuleerde, maar een sterke indruk maakte het niet. Toch is wel duidelijk dat de vier predikanten een aantal zeer principiële punten aansneden. Naast problemen rondom de leer van de bijzondere genade, de rol van Christus als Middelaar, de aard van de zonde, de betekenis van de wedergeboorte en de verhouding van God tot de natuurwetten, lag het belangrijkste geschilpunt wel in de fundamenteel verschillende visies op de vermogens die de mens na de zondeval had overgehouden. Was het zedelijk én het verstandelijk onderscheidingsvermogen van de mens sindsdien volledig bedorven, of was er voldoende overgebleven om er zelfstandige wetenschap op te kunnen baseren? In de eerste plaats, zo schreven de vier, door het sombere piëtisme aangeraakte predikanten, voelden zij zich bezwaard:

[...] of zijn WED:, zoo ten opzichte van den gevallen mensch, deszelven aangeborene blindheid in geestelyke en goddelyke zaken, volslagene dienstbaarheid aan de zonde, en dodelyk onvermogen, om door eige natuur-kragten zyn waaragtig en eeuwig heil te bevorderen, als in betrekking tot de leere der wedergeboorte, en de volstreckte noodzaaklykheid der kragtdaadig werkende, verliggende en vernieuwende genade van den H: Geest, om in de genieting van 't hoogste goed hersteld te worden, wel in allen deele met de vastgestelde leere van onze kerke overeenstemme.²³

Als bewijs daarvoor haalden de predikanten een plaats uit de *Lectiones academicae* aan, waarin Van der Marck de mening van de theologen had bestreden dat de menselijke rede volkomen gecorrumpeerd zou zijn, met het argument dat in dat geval de mens niets van de Openbaring zou kunnen begrijpen. Ook opmerkingen als 'dat de natuur zelf ons brengt tot de van Gods wege toegevoerde genade' en dat de mens tot de levende kennis van God komt "t zy uit de natuurlyke kragten, 't zy uit het wonder der wedergeboorte', sterkten de klagers in de overtuiging dat Van der Marck op het verkeerde spoor zat. Zij haalden de Heidelbergse catechismus, de Nederlandse geloofsbelijdenis en de Dordtse leerregels aan om te betogen dat Van der Marck zich hier aan ketterij schuldig maakte en op één lijn zat met de socinianen en de remonstranten. Om te bewijzen dat hij wel degelijk rechtzinnig was, mocht Van der Marck zich dan wel op Calvijn beroepen, die betoogd had dat de rede door de val slechts gedeeltelijk ('partim') was verlamd, maar zijn tegenstanders interpreteerden de uitspraken van Calvijn en de belijdenisgeschriften toch anders. Tegenover Van der Marcks optimistische, humanistische interpretatie van de leer van de zondeval plaatsten zij de pessimistische, gereformeerde lezing. Hier stonden dus twee, in wezen al heel oude principes tegenover elkaar, het vertrouwen in de capaciteiten van de mens om zelf tot kennis en verlichting te komen en het gereformeerde belijden van de onmacht van de mens, die daarom alleen door goddelijke genade gered kan worden. De zaak-Van der Marck was daardoor een sleutelmoment in de voortgaande secularisering van kennis en wetenschap.

Meer dan een jaar sleepte het conflict zich voort. In eerste instantie verweerde Van der Marck zich met een *Antwoord Exceptioneel*, dat hij eind maart 1772 inleverde en waarin hij betoogde dat de aanklacht op formele gronden moest worden afgewezen. De predikanten waren volgens hem niet gekwalificeerd om hoogleraren te visiteren. Hoogleraren hadden voor hun boeken geen approbatie van de kerkenraad of de classis nodig en voor een aanklacht als deze was de classis niet het geëigende gremium, maar de kerkenraad. En als de senaat dan toch de zaak in behandeling wilde nemen, kon zij niet tegelijk aanklager en rechter zijn. Dit zijn zuiver formele bezwaren, die door sommigen wel zijn geïnterpreteerd als een uitvlucht om geen inhoudelijke weerlegging te hoeven geven, maar dit is toch niet juist. Van der Marck had het grootste gelijk dat hij zo veel nadruk op de formele kant van de zaak legde, want het correct naleven van de geldende procedure is de beste bescherming van het individu tegen de staat.²⁴ Bovendien liet hij tegelijkertijd – maar buiten de formele procedure om – wel degelijk een inhoudelijk antwoord op de aanklacht verschijnen, zijn *Verklaring op en tegen de Bedenkingen en Bezwaren*. Hij schilderde zich hierin af als een groot voorstander van tolerantie, merkte op dat de formulieren die hij getekend had niet de onfeilbare uitdrukking konden zijn van de goddelijke waarheid, maar slechts een interpretatie daarvan, en wees erop dat ondertekening van die formulieren niet inhield dat men alles erkende, maar alleen dat men niets zou leren wat ermee in strijd was. Daarna ging hij over tot een puntsgewijze weerlegging van alle aanklachten van de vier predikanten. Bij de *senatus amplissimus* viel dit echter niet goed. Men nam het hem kwalijk dat hij met deze breed verspreide *Verklaring* de zaak zo te zeggen op straat had gegooid, verwierp zijn formele bezwaren en sommeerde hem alsnog om een inhoudelijk weerwoord in te leveren, tenzij hij de niet aan de senaat gerichte *Verklaring* als zodanig wenste aan te merken. Van der Marck had geen keus en beloofde alsnog met een inhoudelijk verweer te zullen komen.

Ondertussen hadden nieuwe incidenten rond promoties die onder leiding van Van der Marck plaats zouden vinden, olie op het vuur gegooid. Op 25 maart 1772 zou een van zijn leerlingen, Cornelis Willem Jacob Meurs, bij hem promoveren op een proefschrift *De valore hominis physico, morali et civili* ('Over 's mensen natuurlijke, zedelijke en burgerlijke waarde').²⁵ Er leek niets aan de hand, tot op de dag vóór de promotie plotseling de al doodzieke hoogleraar theologie Bertling bezwaar maakte tegen drie van de bijgevoegde stellingen, die hem stuk voor stuk onrechtzinnig voorkwamen. De promotie werd uitgesteld, de theologische en de juridische faculteit bogen zich erover (en kwamen tot een verschillend oordeel) en de *senatus amplissimus* besloot de dissertatie met de stellingen te seponeren. Meurs gaf er toen de voorkeur aan Groningen de rug toe te keren en eind april in Harderwijk snel op stellingen te promoveren. Wel publiceerde hij zijn oorspronkelijke dissertatie, met alle stellingen en een toelichting op wat er gebeurd was – tot woede natuurlijk van de theologen. Een andere leerling van Van der Marck, Onno Reint Alberda, deed min of meer hetzelfde. Hij trok zijn dissertatie *De jure naturae, limitibus non coarctando* ('Over het natuurrecht, dat niet aan grenzen is gebonden') op het laatste moment terug en promoveerde op 13 juni 1772 op stellingen. Maar naderhand gaf ook hij zijn dissertatie nog in druk uit, met toelichting.²⁶

De discussie rond Van der Marck speelde zich niet in het luchtledige af. In dezelfde tijd volgde men in kerkelijk Nederland ook nauwlettend de pennenstrijd die een andere Groningse academicus, de eerdergenoemde Engelse edelman en jurist Henry Good-

ricke, voerde met twee vaderlandse theologen, en wel over een vergelijkbaar onderwerp, namelijk de binding aan de belijdenis.²⁷ De aanleiding waren twee academische redevoeringen uit 1766 geweest, een rectorale rede van de Utrechtse orthodoxe theoloog Gisbertus Bonnet over (onder andere) de tolerantie, en een inaugurele oratie van diens Leidse collega Didericus van der Kemp over de situatie waarin de hervormde kerk in de Republiek zich bevond. Van der Kemp vond die situatie niet zorgwekkend: er waren wel krachten die voor meer tolerantie binnen de kerk pleitten, maar gelukkig waren er, zo betoogde Van der Kemp, nog altijd de Formulieren van Enigheid om de kerk op het juiste pad te houden – speciaal de Dordtse leerregels, dat ‘hemelse geschenk’, aldus de nieuwe hoogleraar. Daartegen kwam Goodricke in het geweer. Hoewel hij in de rechten was gepromoveerd en als zoon van een welgestelde Engelse landheer al zijn tijd aan literatuur en wetenschap kon wijden – in geen enkel opzicht hoefde hij zich door de standpunten van Bonnet en Van der Kemp bedreigd te voelen – pleitte hij er in een reeks van open brieven voor om juist níet zo veel nadruk te leggen op het verbindende gezag van de belijdenisgeschriften. Die geschriften, inclusief de Dordtse leerregels, waren door mensen opgesteld en waren dus feilbaar. Het enige echte richtsnoer voor de christelijke kerk was Christus zoals deze ons verschijnt in de Bijbel. In feite stelde Goodricke zich dus op het standpunt dat een bijbelse theoloog als Alting en een rationalistische filosoof als Barbeyrac al eerder hadden ingenomen, namelijk dat men alleen aan de belijdenisgeschriften is gehouden voor zover (‘quatenus’) deze overeenstemmen met de Heilige Schrift. Een predikant, zo betoogde Goodricke, die het niet op alle punten met de inhoud van de geloofsbelijdenis of de Dordtse regels eens is, moet vooral ook binnen de kerk blijven om zijn gemeente te overtuigen van de juistheid van zijn inzichten. De kerk is namelijk geen statische gemeenschap, maar ontwikkelt zich en moet dus ruimte laten voor nieuwe inzichten. Toen Goodricke dit standpunt nog eens uitvoerig herhaalde in zijn omvangrijke boek *De Belangen der Kristelyke Vryheid en Verdraagzaamheid*, waarvan het eerste deel in 1772 verscheen, zal het menigeen opgevallen zijn dat deze leerling van Van der Marck een standpunt verkondigde – de relativisering van de verbindende kracht van kerkelijke voorschriften – dat wonderwel harmonieerde met het standpunt dat Van der Marck zelf uitdroeg.²⁸

Van der Marck raakte zelf ook betrokken bij conflicten in de marge van zijn grote conflict met de kerk. Weer speelde Meurs hier een rol van betekenis. De ongezeglijke student bezorgde zijn leermeester in de zomer van 1772 de kritische notities die Chevallier in zijn exemplaar van *Lectiones academicae* had gemaakt. Deze waren hem, Meurs, toegespeeld door de zoon van Chevallier, die Meurs wilde laten zien wat zijn vader nu toch tegen Van der Marck had. Van der Marck confronteerde Chevallier met zijn kritische notities, maar Chevallier was vooral kwaad dat Van der Marck en zijn leerlingen tegen hem samenspanden. Van der Marck speelde de vermoorde onschuld en schreef Chevallier treiterige briefjes om hem te dwingen zich nader te verklaren. Het eind van het liedje was – en misschien was dit ook wel Van der Marcks bedoeling – dat Chevallier zich, om de schijn van vooringenomenheid te vermijden, onttrok aan de beoordeling van de aanklacht die de vier predikanten bij de senaat hadden ingediend. Dat Van der Marck in september 1772 geen rector werd – hij was wel aan de beurt – zal hem gezien dit alles niet hebben verbaasd, al protesteerde hij wel. In afwijking van de regels werd de aftredende rector, de theoloog Kuypers, voor een tweede termijn benoemd.

Afb. 59 Anthony Adriaan van Iddekinge, burgemeester en president-curator van de Groningse universiteit. Pastel, ca. 1790. Collectie Van Iddekinge, Fogelsanghstate, Veenklooster.

Begin oktober 1772 leverde Van der Marck zijn inhoudelijk verweer in, zijn Bericht aan den *Senatus Academiae Amplissimus* op en tegen de Bedenkingen en Bezwaaren etc. Het is een rustig en waardig stuk, dat weinig nieuwe elementen bevat. Weer betoogt Van der Marck dat zijn stellingen volkomen orthodox zijn en dat, om maar iets te noemen, de rede onmogelijk volkomen corrupt kon zijn, omdat anders niemand iets van Gods Woord zou begrijpen. Na enig uitstel vanwege de ziekte van twee curatoren zou de *senatus amplissimus* er op 12 december een beslissende vergadering aan wijden. De spanning liep in de dagen daarvoor flink op. De dag voor de finale beslissing bezocht de hoogleraar geschiedenis Offerhaus toevallig de president-curator, Van Iddekinge, die bij die gelegenheid liet merken dat het wat hem betreft de beslissing ten nadele van Van der Marck al gevallen was. Offerhaus antwoordde toen: 'Ik zou die niet gaarne op mijn conscientie hebbe', waarop Van Iddekinge zo boos werd dat hij de hoogleraar de deur wees. Hij beval hem ook nooit meer bij hem over de drempel te komen. 'Waarop Vader Offerhaus niet onthutst door de taal van dien Grooten baas zeer gelaten onder 't heengaan zeide "Ik zal den Burgemeester ook niet incommodeeren"'.²⁹

Bij de finale stemming bleek dat negen van de zestien aanwezigen vonden dat de bezwaren van de classis op hoofdpunten gegrond waren. Deze negen voorstemmers waren de president-curator Van Iddekinge en de hoogleraren Kuypers, Frans Lodewijk Cremer, Camper, 's Graeuwen, Munniks, Brugmans, Johan Jacob le Sage ten Broek en N.W. Schroeder. Zes anderen wilden eerst Van der Marck nog eens horen en hem positief geformuleerde stellingen voorleggen. Dit waren de drie andere aanwezige curato-

ren, Edzard Reint Alberda van Bloemersma, Hendrik van Sijssen en Cornelis Tjassens, en de hoogleraren Lodewijk Coenraad Schroeder (de jurist), Offerhaus en De Rhoer. Eén hoogleraar voelde meer voor een algemene vrijspraak voor Van der Marck. Dit was de juridisch hoogleraar Johannes Cannegieter. Twee curatoren waren wegens ziekte verhinderd, evenals de hoogleraar Bertling; Chevallier had zich verschoond. Het resultaat was duidelijk: Van der Marck was veroordeeld. Hierna ging het snel. Van Iddekinge wikkeld in geregeld overleg met de stadhouder de zaak binnen anderhalve maand af.³⁰ Hij wees alle protesten van Van der Marck van de hand. Dat het oordeel van de andere theologische faculteiten niet was gevraagd, dat niet eerst een vermaning was gegeven en dat ook in andere opzichten de academiewetten waren geschonden, het deed er volgens Van Iddekinge niet toe. Eind januari 1773 legde hij Van der Marck een akte voor waarin de hoogleraar zijn fouten en onrechtzinnigheden diende te erkennen. Van der Marck weigerde die akte te ondertekenen en werd daarop op 2 februari ontboden op het Provinciehuis op het Martinikerkhof om uit de mond van de president-curator zelf te horen dat hij van zijn ambt ontheven was.³¹

Het was ongehoord wat hier gebeurd was. Na een ordinair ketterproces was een bekend geleerde aan een protestantse universiteit uit zijn ambt gezet. Tot ver buiten Groningen was men verbaasd en verbijsterd. Zelfs de aanhangers van de kerkelijke partij hadden niet verwacht dat het hierop zou uitlopen. Doorgaans eindigde een conflict als dit immers met een van hogerhand afgedwongen compromis of een halfhartige herroeping, niet in ontslag. En dus rijst als vanzelf de vraag hoe het zo uit de hand heeft kunnen lopen. Wie had er schuld aan deze gang van zaken?

Natuurlijk heeft Van der Marck het zichzelf niet gemakkelijk gemaakt door zijn provocerende en hooghartige optreden. Niet voor niets noemde een kerkhistoricus hem 'allereerst het slachtoffer zijner eigene driften'.³² Niet alleen in het conflict uit 1771-1773, maar ook in de conflicten met Brunsveld de Blau en collega's in de senaat sloeg Van der Marck bijna altijd een provocerende toon aan. Vooral ten aanzien van Chevallier was dat vreemd, omdat deze als verlicht en vooruitstrevend bekendstond en in principe zijn bondgenoot had kunnen zijn. Was het Van der Marcks superioriteitsgevoel dat hem zelfs potentiële bondgenoten van zich deed vervreemden?

Maar er is meer aan de hand. Van der Marck was een charismatische figuur, een man met een boodschap die zijn colleges goed voorbereidde en veel deed voor zijn studenten. Geen wonder dat zijn leerlingen hem op handen droegen en hem in hun jeugdige overmoed tot uitlatingen verleidden die hij uit zichzelf niet zou hebben gedaan.³³ Sympathisanten hebben hem daar ook wel eens op gewezen. Zo verscheen kort na Van der Marcks veroordeling een pamflet waarin Barbeyrac hem vanuit de hemel bemoeidigend toesprak. Barbeyrac waarschuwde zijn jongere collega echter ook nadrukkelijk voor zijn leerlingen: 'La jeunesse est trop sensible à la gloire de ne pas penser comme le reste des hommes.'³⁴ Maar hoe provocerend Van der Marck ook was, het blijft een feit dat hij steeds met open vizier heeft gestreden – heel anders dan zijn tegenstanders – en dat hij natuurlijk niet zelf met de aanklacht is gekomen.

Schuld dragen daarom eerder de vier predikanten die de aanklacht tegen Van der Marck hebben ingediend. Pamfletschrijvers wisten wel raad met deze bende van vier. Een van hen schilderde Abresch af als iemand die 'voor het gezigt van wel gebilde Meisjes niet minder trek en begeerte, als zugt voor magt en aanzien meermalen getoond

heeft', en vond zijn oordeel bevestigd door het feit dat de predikant nog in 1773 als opvolger van Bertling tot hoogleraar theologie werd benoemd.³⁵ Natuurlijk kunnen de vier predikanten ook zijn gedreven door oprechte bezorgdheid over het heil van de kerk. Maar zelfs als de predikanten eerbare motieven hadden, dan nog blijft staan dat zij een opzettelijk vage en insinuerende aanklacht indienden. Door niet in nauwkeurige en positieve bewoordingen vast te stellen wat de ketterse opinies van Van der Marck waren, kreeg de hoogleraar geen de kans te bewijzen dat de aanklagers ernaast zaten. Verder is de predikanten aan te rekenen dat zij hun aanklacht niet indienden namens de kerkenraad, waar de kerkelijke censuur in eerste instantie thuishoorde (Van der Marck was lid van de Groningse gemeente). Maar waarschijnlijk hadden ze daar onvoldoende steun en probeerden ze het daarom via de classis, die eigenlijk geen partij was.

Wat ook kwalijk was – er zijn voldoende aanwijzingen in die richting – is dat de aanklagers zich hebben laten gebruiken door anderen die alle reden hadden om zelf niet als aanklagers op te treden. Iemand als de woelzieke hoogleraar Bertling, die viel over de minste of geringste afwijking van de ware leer en in 1737 al de goed-orthodoxe Engelhard om diens toen reeds volkomen geaccepteerde copernicaanse overtuiging had aangevallen, kon moeilijk als aanklager optreden omdat hij dan vervolgens in de senaat zijn mond moest houden. Maar de eigenlijke aanstichter van het onheil was waarschijnlijk de Rotterdamse predikant Petrus Hofstede (ooit student theologie in Groningen), die in het midden van de eeuw bij zo ongeveer alle acties tegen vermeende heterodoxie betrokken was. Hij steunde de vijanden van Van der Marck met geld en goede raad en wendde zijn niet onaanzienlijke invloed op de stadhouder aan om Van der Marck tot zwijgen te brengen. De vier predikanten die de aanklacht indienden, lijken niet veel meer dan marionetten in een spel waarbij mensen in Holland aan de touwtjes trokken.³⁶

Dat brengt ons op de rol van Willem v. Tot op het laatst heeft Van der Marck vertrouwen gehad in de goede intenties van de erfstadhouder. Zelfs na zijn ontslag noemde Van der Marck de prins nog 'de misleide'. En het moet gezegd dat de stadhouder aanvankelijk Van der Marck alle gelegenheid gaf zich te verdedigen. Alleen zag de prins er, slap als hij was, niet op toe dat zijn aanwijzingen ook werden opgevolgd; steeds als de senaat en de president-curator Van der Marck bepaalde rechten ontzegden, liet de prins het gebeuren. Sterker nog, toen op het allerlaatst, in januari 1773, Van der Marck de prins nog een smeekschrift wilde aanbieden en Van Iddekinge dit botweg weigerde, dankte de prins zijn luitenant daar nadrukkelijk voor. Hij had namelijk niet geweten wat hij op dat smeekschrift had moeten antwoorden, en nu had Van Iddekinge hem gelukkig van dat dilemma verlost.³⁷

Het is daarom Van Iddekinge die we als de kwade genius in dit drama moeten beschouwen. Als deze regent het gewild had, had hij de zaak een andere kant op kunnen sturen, maar hij heeft eerst de tegenstanders van Van der Marck alle ruimte gegeven en in het laatste stadium – zo blijkt ook uit de briefwisseling met de stadhouder – nadrukkelijk aangestuurd op de val van Van der Marck. Deze heeft zich vreselijk vergist in de president-curator en bijna tot het laatst gedacht dat hij op diens steun kon rekenen. Van der Marck had zijn benoeming in Groningen te danken aan de vader van Van Iddekinge en in 1761 zijn oudste zoon dezelfde voornamen – Anton Adriaan – gegeven als degene zich nu zo bruusk tegen hem keerde. Van echte vriendschap was natuurlijk geen sprake; Van der Marck was gewoon een van de cliënten van Van Iddekinge. Maar

dat de president-curator de door hem aanvankelijk geprotegeerde hoogleraar als een baksteen zou kunnen laten vallen, heeft Van der Marck niet willen geloven. En toch was het zo. Tot de zomer van 1772 was de regent de hoogleraar welgezind. Toen Van Iddekinge aan het begin van die zomer voor zaken naar Den Haag ging, sprak hij met Van der Marck af dat deze niets zou doen zonder overleg met hem en hij vertrouwde zelfs nog twee van zijn zoons aan de goede zorgen van Van der Marck toe. Maar na de zomer was dat over en toen de hoogleraar op 2 februari 1773 naar het Provinciehuis moest komen om daar de verklaring aan te horen dat hij uit zijn ambt was gezet, kwam de ware aard van Van Iddekinge boven. De klerk die het document moest voorlezen, was zo door emoties overmand dat hij geen woord kon uitbrengen. Van Iddekinge griste hem het papier uit handen en las het zelf voor, ‘alsof hy den Man [Van der Marck] nooit gezien of gekend hadde’.³⁸

Het is niet helemaal duidelijk waarom Van Iddekinge zijn gunsteling liet vallen. Eigentijdse pamfletschrijvers hadden er een eenvoudige verklaring voor: Van Iddekinge had twee jonge meisjes bezwangerd, van wie er een in het Oudevrouwengasthuis diende, en deze meisjes dreigden dus binnenkort een jonge Antonius of een jonge Antonia ter wereld te brengen. De theologen waren erachter gekomen, chanteerden Van Iddekinge ermee en dwongen hem zo hun kant te kiezen. Het zou kunnen. Er werden in deze tijd wel meer toespelingen gemaakt op de zogenaamde ‘onbevleete huwelykstrouw’ van de president-curator.³⁹ Maar er is ook een andere mogelijkheid. De voortdurende onrust die Van der Marck met zijn provocerende opstelling veroorzaakte, de druk die orthodoxe predikanten in Den Haag op de prins uitoefenden, en misschien ook de radicale politieke implicaties van het onderwijs van Van der Marck hebben Van Iddekinge, voor wie uiteindelijk niet het geloof of de vriendschap, maar alleen het behoud van zijn politieke macht telde, doen besluiten dat het beter was Van der Marck op te offeren. In de zomer van 1772, toen Van Iddekinge in Den Haag was en daar hoorde ‘waar heenen de zaak moest worden gedirigeerd’, was het lot van de hoogleraar bezegeld. Uiteindelijk was het proces tegen Van der Marck een politiek proces, gevoed door een conflict over ideeën.

Dat zou ook de vreemde opstelling van Petrus Camper kunnen verklaren. Het was een publiek geheim dat Camper geen strenggelovig christen was. Voor het oog van de wereld deed hij wat er van hem verlangd werd, al verzette hij zich er met succes tegen dat hij als rector elke vergadering met een gebed moest beginnen (het compromis dat eruit rolde was dat de secretaris een formuliergebed voorlas). Maar uit zijn geschriften blijkt geen vast vertrouwen in een persoonlijke God, en mensen die hem privé kenden verklaarden, onafhankelijk van elkaar, dat Camper dicht tegen het atheïsme aan zat. In een pamflet uit 1783 wordt hij afgeschilderd als een man ‘die zooveel religie had, dat Hij de Slang of Ourang-outang wel zou aanbeden hebben’ – als dat moest, bedoelt de pamflettist.⁴⁰ Maar de medicus wist dat hij zijn religieuze onverschilligheid vooral binnenskamers moest houden, zeker omdat hij rond 1770, na het mislopen van het hoogleraarschap in Leiden, serieuze politieke aspiraties kreeg. Hij raadde daarom Van der Marck in het begin van het proces nog aan zich eruit te redden door een ‘spotachtige herroeping’ uit te spreken, zoals ook De Buffon dat in een vergelijkbaar geval had gedaan. Camper stuurde hem zelfs het deel van de *Histoire naturelle* van De Buffon toe waarin de Franse natuuronderzoeker dat gedaan had. Dat Van der Marck dat vervol-

gens verontwaardigd van de hand wees, zal Camper niet gestimuleerd hebben zijn nek voor zijn collega uit te steken.⁴¹

Even dreigde ook Camper zelf in de problemen te komen. In december 1772 verscheen een hatelijke parodie op de aanklacht van de vier Groningse predikanten, onder de titel *Bedenkingen en Bezwaaren door de Weleerwaarde Classis van Rechtzinnighuizen*. Op 19 december werd er in de senaat melding van gemaakt en al snel raakte bekend dat de auteur niemand anders was dan de gouverneur van de zoons van Camper, de Duitser Johann Georg Faber. Zijn landgenoot Merckelbach, een oud-leerling van Van der Marck en inmiddels leraar aan de Latijnse school, had hem daarbij geholpen.⁴² Camper ontsloeg Faber onmiddellijk, die daarop de wijk nam naar Amsterdam, maar er waren aanwijzingen dat Camper niet helemaal vrijuit ging. Na de afzetting van Van der Marck, in februari 1773, is Camper daarover door een commissie uit de stedelijke raad nog eens flink aan de tand gevoeld, wat een hoogst onaangename en misschien wel benauwende ervaring voor de trotse Camper moet zijn geweest. Hij hield vol dat hij er absoluut niet van had geweten, maar Faber dreigde later toch nog enige voor Camper compromitterende brieven openbaar te maken, waaruit zou blijken dat zijn werkgever meer wist dan hij vertelde. Hoe het precies zat, zullen we nooit te weten komen, maar we mogen aannemen dat Camper niet zozeer geschokt was door de opinies van Van der Marck, als wel bang was voor zijn eigen carrière. Door op 12 december 1772 mee te gaan met Van Iddekinge probeerde hij de indruk te wekken dat de zittende macht op hem kon rekenen. Wilde hij in de politiek nog iets betekenen, dan moest hij zorgen Van Iddekinge en de prins niet tegen zich in het harnas te jagen.⁴³

Voor de beoordeling van de historische betekenis van het proces tegen Van der Marck is dit politieke element van doorslaggevend belang. Het is te gemakkelijk om Van der Marck af te schilderen, zoals Jonckbloet heeft gedaan, als 'het eminente slachtoffer der onverdraagzaamheid', als een 'martelaar voor de Waarheid'.⁴⁴ Het ging niet slechts om ideeën, het was meer dan een conflict tussen verlichting en orthodoxie. Daarom zit ook de historicus A.Th. van Deursen ernaast, die het ontslag van Van der Marck toeschreef aan het feit dat hij 'zijn optimistische waardering van 's mensen redelijke vermogens niet meer in overeenstemming kon brengen met de oude leer van de menselijke verdorvenheid'. De veroordeling van Van der Marck betekende volgens Van Deursen dat de universiteit daarmee vastlegde dat de openbaring boven de rede ging, en niet andersom. 'Het leidend principe van de Verlichting was in Groningen afgewezen.'⁴⁵

Zo eenvoudig ligt het echter niet. In de eerste plaats was de stemverhouding in de beslissende vergadering van 12 december 1773 niet zo duidelijk dat gezegd kan worden dat 'de' universiteit het leidend principe van de Verlichting afwees. Camper dacht er zeker niet zo over en Munniks, die geheel uit de hand van Camper at, al evenmin. Als deze twee volgens hun principes hadden gestemd, waren de bezwaren van de classis ongegrond verklaard!⁴⁶ In de tweede plaats waren ook de andere tegenstanders van Van der Marck niet zomaar tegenstanders van de Verlichting. Groningen was in de tweede helft van de achttiende eeuw niet meer het bolwerk van rechtzinnigheid dat het daarvoor was geweest, en de kerkhistoricus Chevallier gold zelfs als gematigd vooruitstrevend. Hij had in 1770 geschreven dat 'de Allerhoogste in de waarheden en plichten, bij het Redenlicht ontdekt, met geen minder gezag tot het menschdom [spreek] dan in de gewijde Openbaring'.⁴⁷ Verder hadden zelfs Abresch en Bertling volop Van Doeveren en Camper

gesteund in hun campagne voor de inenting tegen kinderpokken, tot verrassing zelfs van Van Doeveren. En ten slotte was, in de derde plaats, de positie van Van Iddekinge hoogst gecompliceerd. Theologische en filosofische overwegingen konden de man niet interesseren en over 'het leidend principe van de Verlichting' heeft hij waarschijnlijk nooit nagedacht; het enige wat telde was het behoud van de macht. Dat was in dit hele proces de crux: Van Iddekinge kon zich waarschijnlijk heel goed vinden in allerlei verlichte opinies, maar trok wel de grens daar waar die verlichte opinies een gevaar gingen vormen voor de bestaande machtsverhoudingen. Op dezelfde wijze had in de eerste helft van de achttiende eeuw een potentaat als Lewe van Aduard het uitstekend kunnen vinden met een verlichte geest als Barbeyrac, omdat deze nooit de bestaande maatschappelijke orde ter discussie stelde. Toen het optreden van een verlichte geest als Van der Marck te veel weerstand opriep en voor politieke onrust zorgde, tot in Den Haag, toen Van der Marck bovendien politieke meningen ging verkondigen die heel voorzichtig in een democratische richting wezen en dus potentieel de bijl legden aan de wortel van de macht van de regenten, was het genoeg. Toen liet Van Iddekinge zonder pardon zijn gunsteling vallen. Het proces tegen Van der Marck was dus niet een afwijzing van het leidend principe van de Verlichting, maar een waarschuwing dat in Groningen de Verlichting zich alleen binnen nauw omschreven politieke grenzen mocht ontplooiën.

PRINSGEZIND OF PATRIOT

De sfeer in academisch Groningen was na de veroordeling van Van der Marck nogal grimmig. Toen eind december 1772 duidelijk was dat de stemming in de *senatus amplissimus* gevolgd zou worden door het ontslag van de omstreden hoogleraar, ging men zich over en weer te buiten aan hatelijkheden – of erger. Tijdens preken op eerste kerstdag lieten de hoogleraren theologie Kuypers en Cremer triomfantelijk merken dat het gedaan was met hun collega en het kerkvolk trok daaruit de conclusie dat alles geoorloofd was om die 'Godversaker' een lesje te leren. Zijn knecht werd meermalen lastiggevallen en kwam met een bebloede neus thuis; iemand, die op Van der Marck leek, werd op een keer in het duister door twee kerels bijna in de gracht gegooid. Maar ook de andere kant liet zich niet onbetuigd. Op eerste kerstdag deed iemand tijdens een dienst in de Martinikerk een spotvers in het collectezakje. 'Op het verkragten der Vrijheid' heette het en het was ondertekend door 'B.A.X.' Een van de verzen luidde:

Streed eertyds Willem voor de vrijheid van geweten,
 Dus veste hy den staat met deugd en dapperheid.
 Nu soekt 't ontaarde kroost die vrijheid te vertreden
 Door heerschzugt aangespoort, door papen aangebeden
 Daar 't brave burgerrot zijn slaverny beschreidt.⁴⁸

Wie de verdere geschiedenis kent, ziet hier de eerste tekenen van de tegenstelling tussen prinsgezinden en patriotten die in de jaren tachtig van de achttiende eeuw het politieke en maatschappelijke leven in Groningen zou domineren. Kennelijk heeft de veroordeling van Van der Marck de sluimerende onvrede over het zittende regime in Groningen gevoed. Het stadsbestuur nam het incident in ieder geval hoog op. Het

loofde een premie van maar liefst 1000 gulden uit voor iedereen die de schrijver van het spotvers wist aan te geven.

In deze atmosfeer was het voor Van der Marck duidelijk dat hij niet in Groningen kon blijven. Op 1 juni 1773 verliet hij Groningen om in Nijmegen weer advocaat te worden. Daar bleef hij overigens maar kort, want begin juli ontving hij bericht dat de koning van Pruisen, Frederik de Grote, hem tot hoogleraar in de rechten aan het gymnasium academicum in Lingen had benoemd (wel tegen een laag salaris, nog geen 800 gulden).⁴⁹ Van der Marck werd daar met trots binnengehaald en hoefde bij zijn inschrijving in de gereformeerde gemeente niet eens een attestatie uit Groningen te tonen. Men geloofde zo wel dat hij rechtzinnig was. En Van der Marck zou Van der Marck niet zijn geweest als hij dat de gereformeerde kerkenraad in Groningen niet nog eens goed had ingewreven.⁵⁰

In Groningen bleef de affaire nog lang nawerken. De hoogleraar Offerhaus, die zich tijdens de beslissende stemming tegen Van Iddekinge had gekeerd, had nog enige jaren te maken met de boosheid van de president-curator. Pas in 1775 kon hij Van der Marck laten weten: 'De toorn van den Baas tegen mij schijnt te bedaren.'⁵¹ Ergerlijk was ook de opzichtige beloning die Abresch ten deel viel toen deze predikant in april 1773 na het overlijden van de aartsconservatieve Bertling snel tot hoogleraar theologie werd benoemd (na eerst door Chevallier nog tot *doctor theologiae* te zijn bevorderd). Minder snel ging het met de opvolging van Van der Marck. Uiteindelijk, toen de voorgedragen kandidaat liet weten niet voor een benoeming in Groningen te voelen, losten de curatoren het op door de hoogleraar burgerlijk recht, Schroeder, met het onderwijs in het natuur- en staatsrecht te belasten en in diens plaats een nieuwe hoogleraar te benoemen. Dat werd de Zutphense rector Hendrik Jan Arntzenius. Dat de verhoudingen allemaal niet zo prettig waren, wordt nog bevestigd door het vertrek van Camper in juni 1773.

Opvallend is dat het gedwongen vertrek van Van der Marck en kort daarna het vrijwillige vertrek van Camper geen al te grote terugslag hadden op het aantal nieuwe inschrijvingen in Groningen. Toen het conflict op zijn hoogtepunt was, in de eerste maanden van 1773, schreef zich even niemand in; alleen een verdwaalde Hongaar, die waarschijnlijk van niets wist, noteerde op 12 maart zijn naam in het *Album studiosorum*. In het hele academisch jaar 1772-1773 meldden zich slechts 48 nieuwe studenten, beduidend minder dan het jaar daarvoor, toen de rector het uitzonderlijke hoge aantal van 61 nieuwe studenten had kunnen noteren. Ook in het jaar 1773-1774 liep het niet storm: weer slechts 48 nieuwe studenten, en in het jaar 1774-1775 niet meer dan 42.⁵² Maar dit was ook ongeveer het aantal nieuwe inschrijvingen dat Groningen aan het eind van de jaren zestig had gehaald. Er zijn ook geen berichten over grote aantallen studenten die met Van der Marck Groningen verlieten. Als er al juridische studenten vertrokken, dan is het heel goed mogelijk dat dat verlies weer werd opgevangen door studenten theologie die nu niet meer in onzekerheid hoefden te verkeren over het rechtzinnige karakter van de Groningse universiteit. De affaire-Van der Marck is lang in het collectieve geheugen van de Groningers blijven hangen, maar de toename of afname van de studenteninstroom hing van andere factoren af.

In de senaat zijn na het ontslag van Van der Marck weinig woorden meer vuilgemaakt aan de affaire. In de acta wordt in april 1773 alleen melding gemaakt van de dank

van de classis voor het besluit van de senaat, 'streckende ter bewaring van de groey en bloey van de Hogeschool van Stad en Lande'.⁵³ De hoogleraren wilden het allemaal zo snel mogelijk achter zich laten en bovendien waren er nieuwe zaken die de aandacht vroegen.

Het belangrijkste was wel het bezoek van de stadhouder (en *rector magnificentissimus* en *curator primarius*) aan Groningen in augustus 1773. Groningers waren in de achttiende eeuw tamelijk Oranjegezind, zeker de inwoners van de Ommelanden. Toen Willem IV in 1729 stadhouder van Stad en Lande werd, haalden de Groningers hem met groot vertoon in en ook nadien was hem bij een bezoek aan Groningen steeds een hartelijk welkom ten deel gevallen. In 1738 had hij van zijn kant de senaat de eer bewezen een dubbele promotie 'more majorum' bij te wonen.⁵⁴ Na de invoering van het Reglement Reformatoir, dat een einde maakte aan enkele notoire misstanden in het gewest, was de verbondenheid met het huis van Oranje alleen maar groter geworden. Dat de universiteit in 1752 onder gouvernante Anna een aanzienlijke uitbreiding had ondergaan, voedde de Oranjeliefde in die kring natuurlijk ook danig. Geen wonder dat de universiteit in 1773 het bezoek van Willem V niet zomaar voorbij wilde laten gaan.

Op 28 juli werden de studenten op de area bij elkaar geroepen om instructies van de senaat te ontvangen.⁵⁵ Uit elke faculteit werd één vertegenwoordiger aangewezen, die verder met de senaat over de details ging praten. Namens de senaat liet de secretaris weten dat de hoogleraren graag zagen dat de studenten vier personen uit hun midden zouden kiezen om op de dag van de ontvangst als kolonel (en spreker), kapitein en zovoorts de stoet der studenten te leiden. De studenten waren geheel vrij in hun keuze, maar het zou de senaat aangenaam zijn als de keuze viel op zonen van curatoren, en wel die zonen die rechten studeerden. De studenten volgden dat advies maar ten dele op. Kolonel werd Edzard Reint Alberda, inderdaad zoon van een curator, maar kapitein werd Harmen Brouwer uit het Overijsselse Den Ham, ook een prominente student, maar geen zoon van een curator. Voor de kledij deed de senaat een suggestie: witte kousen, leren handschoenen, hoed en degen met kokardes en strikken met oranje linten. Verder zou er, in aanwezigheid van de prins, weer een promotie 'more majorum' plaatsvinden. De dag zou besloten worden met een optocht van de studenten door de stad, *ordine militari*, met het vaandel uit 1665.

Willem V arriveerde op 3 augustus in Groningen en op die dag al maakte de senaat met andere colleges zijn opwachting bij de prins. Vier dagen later, op zaterdag 7 augustus, vond de publieke promotie plaats. 's Ochtends om negen uur werd de prins door de curatoren, de senaat en de studenten in het Prinsenhof begroet (bij die gelegenheid sprak student Alberda zijn woord van welkom) en vervolgens naar de academie begeleid. In de senaatskamer woonde de prins een speciale zitting van de senaat bij en daarna ging het gezelschap, onder muzikale begeleiding, naar het koor van de Academiekerk.⁵⁶ Daar sprak rector Kuypers een lofrede uit en verdedigde de kandidaat, de student geneeskunde Martinus van Marum, zijn dissertatie *De motu fluidorum in plantis, experimentis et observationibus indagata*. Na de defensie ging het gezelschap weer terug naar de senaatskamer, waar de promotor, de filosoof Brugmans, het doctoraat in de wijsbegeerte officieel aan Van Marum uitreikte, nadat eerst de *rector magnificentissimus* een Latijns toespraakje had gehouden.⁵⁷ Na afloop werd de prins weer in optocht naar het Prinsenhof teruggebracht. Later die dag hielden de studenten hun militaire optocht

door de stad, waarbij de prins vanuit de voorpoort van het Prinsenhof toekeek. Na het ontbinden van de stoet bleven braspartijen uit, tot opluchting van de senaat. Alles was dus tot tevredenheid verlopen. 'De plechtigheid was deftig, de Prins minzaam, de rector welsprekend, de studenten waren zoet geweest,' aldus Jonckbloet.⁵⁸ De hoogleraren waren achteraf echter teleurgesteld dat zij, ondanks een bij de prins ingediend rekest, geen vermeerdering van privileges kregen. Ze hadden de vrijdom van accijnzen en imposten gevraagd die de studenten in 1749 hadden gekregen en die in andere universiteiten ook regel was, maar de prins had het op de lange baan geschoven. Ook Van Marum was teleurgesteld, omdat hij, ondanks zijn glansvolle promotie, toch niet in aanmerking kwam om de kort daarvoor vertrokken Camper op te volgen, al was het maar in de botanie.

Van Marum droop af naar Haarlem, waar hij zich als arts vestigde en spoedig carrière zou maken in de wereld van de genootschappen. Maar voor de hoogleraren was er in 1777 een herkansing, toen de prins wederom Groningen aandeed, nu met zijn echtgenote.⁵⁹ Ook bij dit bezoek wilden de autoriteiten het groots aanpakken. Er werden verschillende bals en maaltijden georganiseerd en voor een van die bals werd het Academiegebouw zelfs verbouwd. De area werd overspannen met tentdoek van katoen, zodat een grote overdekte danszaal ontstond. In de gehoorzalen werden eet- en speeltafels neergezet. Ook de pedelwoning en de beurs moesten tijdelijk ontruimd worden. Zelfs de senaatskamer werd voor het feest in gebruik genomen. De hoogleraren mopperden wat, maar konden er niets tegen doen en legden zich erbij neer dat zij tijdelijk maar bij elkaar moesten komen in de consistorie van de Waalse kerk (in het voormalige Minderbroederklooster aan de overkant van de straat).⁶⁰ De studenten waren veel minder volgzaam. Ze wilden graag een serenade houden, maar de hoogleraren vreesden ongeordendheden en zagen liever weer een militair defilé. De studenten hielden echter voet bij stuk en uiteindelijk gebeurde het een noch het ander. De promotie met de kap hadden de hoogleraren wel in de hand en deze vormde nu op 8 september 1777 het hoogtepunt van het bezoek van de prins. Onder het toeziende oog van de prins werd Joannes Amsingh, die al eerder zijn proefschrift *De imputatione rite ac legitime instituenda* ('Over de correcte manier om een tenlastelegging in te dienen') had verdedigd, tot doctor in de wijsbegeerte bevorderd.⁶¹ Omdat ook Wilhelmina van Pruisen, de gemalin van de prins, aanwezig was, kreeg nu ook de vrouw van de rector een speciale rol in het ceremonieel toebedeeld; zij moest de prinses gezelschap houden. (Een onderdeel van het programma voor de prinses was ook een rondleiding, door professor Munniks, in de hortus botanicus, dat op een nogal pijnlijk incident uitdraaide. Toen Munniks de interessantste planten moest aanwijzen en benoemen, kon hij niet op de juiste Latijnse naam komen. Hij redde zich eruit door de planten de Latijnse namen van menselijke spieren te geven – hij was nu eenmaal meer anatoom dan botanicus. De prinses merkte niets, maar de omstanders hadden het wel degelijk door.)⁶² Na de promotieplechtigheid ging de prins niet zoals anders naar de senaatskamer, maar stapte hij in zijn koets om een bezoek af te leggen bij de drost van Drenthe in Zuidlaren. De promovendus werd ondertussen door de *senatus amplissimus* onder het orgel in de Academiekerk ontvangen en na de receptie ging het gezelschap naar het Provinciale Koffiehuis aan de Grote Markt Noordzijde, begeleid door het corps der studenten. Van uitbreiding van de privileges van de hoogleraren kwam ook dit keer niets terecht. En nu was er geen

herkansing meer. Bij zijn volgende bezoek aan Groningen, in november 1785, sloeg de prins de universiteit over.

We zitten dan echter al in de periode in de Nederlandse geschiedenis die bekendstaat als de patriottentijd. Het desastreuze verloop van de Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-1784), uitgebroken ten gevolge van de Nederlandse steun aan de Amerikaanse vrijheidsoorlog, wakkerde de gevoelens van onvrede over het politieke regime van de stadhouder sterk aan. De burgerij, die in 1748 ook al buiten de regering was gehouden, wenste nu een stem in het kapittel. Groningen, waar het Reglement Reformatoir van 1749 een eind had gemaakt aan de ergste misstanden, liep hierbij bepaald niet voorop.⁶³ Ook het gunstige economische getij dempte de politieke tegenstellingen enigszins. Er was echter wel sprake van een verhoogd politiek bewustzijn: de kranten, die in Groningen sedert 1743 verschenen, lieten zich in deze tijd niet onbetuigd. Een sinds 1775 onregelmatig verschijnende lichtsatirische pamflettenreeks, *De Groninger Rarekiek*, leverde in toenemende mate kritiek op allerlei toestanden in stad en gewest (inclusief sommige misstanden in de universiteit). Maar van gecoördineerde politieke actie was geen sprake. Voor zover er door de burgerij politieke eisen gesteld werden, concentreerde men zich op het traditionele punt van de vrije verkiezing van gezworenen en raadsleden.

Officieel waren die verkiezingen sinds de invoering van het Reglement Reformatoir weer vrij, maar in de praktijk deelde Van Iddekinge de posten uit. Hij wachtte de sollicitaties in, selecteerde de mannen die hem welgezind waren (of tot zijn clan behoorden), en droeg hen dan voor bij de prins. Als deze akkoord was, kon de keuze plaatsvinden, maar vrij was die keuze dan niet meer. Een enkeling durfde het aan daar in het openbaar kritiek op te uiten. De conservatieve predikant Brunsveld de Blau, die het in 1770 zo aan de stok had gehad met Van der Marck, was een van hen. Na de raadsverkiezing van 1783 had hij in een preek zijn ergernis geuit over de afspraken die daar van tevoren over waren gemaakt en die van de hele verkiezing een 'ijdele vertooning' hadden gemaakt. Het afleggen van de eed en het uitspreken van het daaropvolgende gebed waren volgens Brunsveld de Blau 'niet vrij te pleiten van een spotten met den Allerhoogsten'. Niet dat hij een voorstander van meer volksinvloed was – verlicht en democratisch was de dominee allermintst – maar hij wilde eenvoudig dat het Reglement Reformatoir werd nageleefd zoals het in 1749 was bedoeld. Dat hij niet helemaal alleen stond, blijkt uit het feit dat de zittende raad, die op dat moment werd voorgezeten door de verlichte burgemeester Johan Hora Siccama, de predikant met een aam wijn vereerde (Siccama was dan ook bepaald niet op de hand van Van Iddekinge)!⁶⁴

In deze tijd kwam ook een actie op gang voor eerherstel voor Van der Marck. In 1782 wijdde iemand die schuilging achter het pseudoniem Groninganus nog eens een pamflet aan het proces tegen Van der Marck, waarin de auteur Van Iddekinge aanwees als de man achter de verwijdering van de hoogleraar. Mocht Van der Marck nu weer terugkeren, dan zou iemand binnengehaald worden 'die aan de Nederlandsche Jongelingen regte denkbeelden van waare Vrijheid, een welbestierd patriotisme en afkeer van allerlei overheersching inprente, die hun de waare regten en pligten van Mensch en burger vrijmoedig voorstelle'.⁶⁵ Van der Marck werd zo een icoon van de patriotten in Groningen en in een van de kranten verscheen zelfs een advertentie voor een portret van de weggestuurde hoogleraar. Bij de Staten werd nu ook een rekest ingediend om de

geleerde weer terug te halen naar Groningen. Daar was echter nog weinig kans op, niet alleen omdat Van Iddekinge dat zou blokkeren, maar ook omdat Van der Marck inmiddels aan het athenaeum in Deventer was benoemd. Hij had die benoeming te danken aan zijn goede verstandhouding met de Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol, de auteur van het opruiende pamflet *Aan het volk van Nederland*, waar in 1781 de patriottenbeweging mee begonnen was.⁶⁶

Terug naar de raadsverkiezingen. Pas in 1784 durfden in Groningen de gezworenen het aan om mannen te kiezen die niet op het lijstje van Van Iddekinge stonden. Willem v accepteerde dat, een teken dat de macht van Sint-Antoon (zoals Van Iddekinge soms spottend werd genoemd) tanende was. Dat gaf de burgers moed en de volgende stap was dat op 16 februari 1785 in de Martinikerk een Gronings vrijkorps of exercitiegenuootschap werd opgericht. Officieel gebeurde dat omdat er oorlog dreigde met Oostenrijk, over de afgesloten Schelde, maar in werkelijkheid ging het erom de patriotten te beschermen. Dit vrijkorps, 'Voor Onze Duurste Panden', opereerde naast de burgerwacht of schutterij en werd, zeer opmerkelijk, geleid door een katholiek. Op 10 maart erkende de stedelijke regering dit vrijkorps. Ook organiseerden de patriotten zich vanaf december 1785 in een sociëteit, die bijeenkwam in een bovenzaal van herberg Het Gouden Hooft aan de Grote Markt (hoek Waagstaat). Vanuit die sociëteit werd de stadsregering in de Boteringstraat bestookt met verzoekschriften en adressen. In het stadsbestuur lag op dat moment steeds meer de feitelijke macht bij de brede raad, waarin zowel de zittende raad als de gezworenen en de oud-leden van de raad zaten en de gezworenen een duidelijk overwicht hadden. De patriotten vonden daar dus vaak een gewillig oor. De raadsverkiezingen van februari 1785 waren ondertussen rustig verlopen en het bezoek dat Willem v in november 1785 aan de stad bracht, verliep zonder incidenten – maar ook zonder veel enthousiasme.⁶⁷ Maar begin 1786 verkozen de gezworenen wederom mannen die niet aan de leiband van de prins en zijn plaatselijke zetbaas liepen. De prins keurde dit keer een aantal van de gekozenen af; hij wilde hier een grens trekken en schoof in plaats van de afgekeurde kandidaten mensen van zijn eigen partij naar voren. Maar de brede raad hield de rug recht en vroeg op 17 maart 1786 de prins brutaalweg om zijn afwijzing nader te motiveren. Deze haalde daarop bakzeil en erkende alsnog de eerste keuze van de gezworenen.

De patriotten hadden het pleit gewonnen en wilden nu doorpakken. De brede raad benoemde enkele commissies die het politieke landschap in Groningen danig zouden moeten veranderen. Al sinds januari 1786 was er een commissie die nog eens precies naar de rechten van de gezworenen moest kijken. Nu kwam er een tweede commissie bij, die een Plan van Defensie moest opstellen. De patriotten waren nogal geschrokken van het feit dat de troepen van de prins de Gelderse stadjes Hattem en Elburg stormenderwijs hadden ingenomen en daar een eind hadden gemaakt aan het bewind van de patriotten. Zoiets wilden zij in Groningen voorkomen. Een derde commissie ten slotte zette zich vanaf oktober 1786 aan de taak om een weg uit te stippelen die moest leiden tot het aanvaarden van een nieuwe constitutie. Deze commissie kwam met een ongehoord radicaal democratisch voorstel: om mensen te kiezen die een nieuwe constitutie moesten schrijven, zou het kiesrecht moeten worden verleend aan alle mannen en ongehuwde vrouwen, zonder enige eis van gegoedheid en alleen met die beperking dat ze van christelijken huize dienden te zijn (de joden werd als een aparte natie beschouwd)

en ouder dan 25 jaar. Diezelfde groep kiezers zou aan het eind ook moeten stemmen over de nieuwe constitutie.

Toen dit voorstel werd ingeleverd, in september 1787, was het tij al weer gekeerd. Na een onheuse bejegening van prinses Wilhelmina, de gemalin van de prins, bij Goejanverwellesluis in juni 1787, was haar broer, de koning van Pruisen, op 13 september het land binnengetrokken om de orde te herstellen. Hij had daar weinig tijd voor nodig. In Groningen was geen Pruis te bekennen, maar eind september wist ook daar de oude raad zijn gezag te herstellen. Het exercitiegenootschap werd begin oktober ontbonden en alle 'onwettige' besluiten werden teruggedraaid. De bestuurlijke colleges werden in de loop van de tijd stilletjes gezuiverd en van alle beampten werd een nieuwe eed van trouw op het bewind van de prins geëist. Er werden hier en daar wat ruiten ingegooid bij patriotten en de theoloog en hoogleraar Abresch, die zich in de voorgaande jaren stilgehouden had, hield in preken een tirade tegen de 'losbandigheid' van de patriotten en de pers, maar een echte afrekening met de patriotten bleef uit.⁶⁸ Slechts een enkeling werd vervolgd, zoals Brunsveld de Blau, die in 1788 in verband met onvoorzichtige opmerkingen in een van zijn preken een preekverbod kreeg (in de stad). Slechts een handvol patriotten nam de wijk naar Duitsland of Frankrijk. Het ergste wat er gebeurde, was een grote vechtpartij rondom de Waag (op de Grote Markt) op 20 februari 1788, toen de prinsgezinden, bijeen in hun sociëteit De Gouden Roemer aan de Guldenstraat, slaags raakten met de patriotten, die hun sociëteit net om de hoek hadden. Maar bij deze zogenaamde 'slag om de Waag' vielen geen doden. Een oudere student in de geneeskunde, David Escher, een overtuigd patriot, raakte verzeild in de mêlee, liep flinke klappen op en moest, voor zijn eigen veiligheid, in de gevangenis worden opgesloten.⁶⁹ Dat lokte onmiddellijk een reactie uit van de studenten en de academische senaat, die hierin een schending van het privilege van het *forum academicum* zagen, maar alles liep met een sissier af. Er is nauwelijks bloed gevloeid in Groningen.

In deze spannende tijd stelden de Groningse hoogleraren zich naar buiten toe steeds neutraal op. Het was een publiek geheim dat Chevallier een aanhanger van de patriotten was. Toen begin 1786 de brede raad besloot om niet voor de druk van de stadhouder te zwichten en vast te houden aan de raadskeuze, was Chevalliers commentaar (in een brief aan zijn zoon Petrus) duidelijk: 'De goede zaak heeft hier eindelijk getriomfeert.'⁷⁰ Maar in zijn preken paste hij wel op om al te duidelijk voor zijn politieke overtuiging uit te komen. Datzelfde geldt voor zijn collega Kuypers, die als jong predikant ooit ter rechterzijde was begonnen, maar sindsdien wel naar links was opgeschoven.⁷¹ Ook als hoogleraar was hij nog lang een trouw aanhanger van het oude bewind gebleven, zoals zijn rol tijdens het proces tegen Van der Marck demonstreert. Maar in de jaren tachtig was Kuypers kennelijk van gedachten veranderd; nu was hij van mening dat prinsgezind, staatsgezind en patriottisch eigenlijk hetzelfde was. Opmerkelijk voor deze van oorsprong toch zo orthodoxe theoloog is dat hij in 1783 in een preek voor de landdag een krachtige pleidooi hield voor de 'vrijheid van denken en spreken, en dus ook van schrijven en drukken'.⁷² Ten slotte waren van hoogleraren als de medicus Wolther Forsten Verschuur en de historicus De Rhoer uitlatingen of handelingen bekend die hen op zijn minst als sympathisant van de patriotten doen kennen. Maar omdat ze óf wijs geworden waren door het proces tegen Van der Marck óf vonden dat het een hoogleraar niet paste om zich tot een bepaalde politieke stroming te bekennen, stelden

zij zich in de jaren tachtig neutraal op. En allen – uiteindelijk ook Chevallier – legden eind 1789 een eed van trouw af op de oude constitutie.⁷³

De studenten bekenden meer kleur. Al in het begin van de jaren tachtig zetten zij een petitiebeweging op om de curatoren en de Staten zover te krijgen dat zij bij de prins zouden vragen om uitbreiding van de privileges, om zo de minne toestand van de universiteit te redresseren (redres was ook een geliefd thema van de vroege patriotten). Veel haalde dat niet uit, maar er groeide niettemin een soort organisatie in de studenten-geleding.⁷⁴ Er lijkt sprake van een zekere continuïteit tussen die petitiebeweging enerzijds en de deelname aan de acties van de patriotten anderzijds. Het zou te ver gaan om te zeggen dat de studenten in meerderheid voor de patriottenbeweging kozen, maar ruim 20 procent was op een of andere manier betrokken bij deze beweging, bijvoorbeeld als lid van het exercitiegenootschap ‘Voor Onze Duurste Panden’. Velen haakten echter al af voordat in september 1787 de patriottenbeweging inzakte, en van enige zuivering van de studentengeleding is dan ook geen sprake geweest. Onder de Groningse ballingen die zich in het Noord-Franse Sint-Omaars bij andere daar vergaderde ballingen voegden, telde men zegge en schrijve één Groningse student, Willem Wolthuis uit Farmsum.⁷⁵ De patriottenbeweging is dus niet geheel aan de universiteit voorbijgegaan, maar een hoofdrol hebben hoogleraren en studenten niet gespeeld en het politieke rumoer heeft in de universiteitsgeschiedenis hooguit een rimpeling veroorzaakt. Als de hoogleraren en de studenten zich ergens echt druk om hebben gemaakt, dan was het eerder het behoud van de privileges dan de herinrichting van de staat.

‘DE EENS BEGONNEN ROSMOOLEN’

Hadden de Groningse hoogleraren zich in de patriottentijd gedeisd gehouden, hun collega’s in Franeker hadden dat zeker niet gedaan en daar vond na het echec van de patriotten wel een felle zuivering plaats. Een groot aantal hoogleraren moest het veld ruimen. Dat vormde een aderlating voor de Friese universiteit, die zij niet meer te boven is gekomen. De neergang die toch al waarneembaar was, werd er aanzienlijk door versneld en Groningen profiteerde daar direct van, zonder zelf iets te doen.

Toch ging het niet zo goed met de Groningse universiteit. Sinds het begin van de jaren tachtig kampte de universiteit met opnieuw teruglopende aantallen studenten. Schreven zich van september 1779 tot september 1780 nog 44 studenten zich voor de eerste keer in, het jaar daarop zakte dit aantal naar 32. Nog één keer kwam het aantal inschrijvingen boven de 40 (in 1789-1790), maar in 1791-1792 werd een nieuw dieptepunt bereikt met slechts 23 inschrijvingen.

Wie met globale aantallen en vijfjaarlijkse gemiddelden werkt, zal deze uitschieters naar beneden niet zo snel grote betekenis toekennen. Bij tijdgenoten kwamen zulke dieptepunten echter hard aan; ze versterkten het algemene gevoel van malaise dat sinds 1780 in de Groningse universiteit heerste. Een van de redenen dat de studenten in 1782 en 1783 zo aandrongen op handhaving en vooral uitbreiding van de privileges, was juist dat ze dachten op die manier de neergaande tendens te kunnen keren. Ze vroegen erom, zo lieten ze in november 1783 aan de Staten weten:

[...] in een tijd, in welke deeze Academie meer en meer afneemd, zo dat, daar er voor vijfjaaren nog ruym twee hondert studenten in de naam-rol derzelver stonden op geteekend, dit getal thands nog geen honderd dertig bedraagt, en het te duchten staat, dat dit verval van jaar tot jaar meer en meer zal toeneemen.⁷⁶

Deze treurige toestand vindt bevestiging in de brieven die Chevallier aan zijn zoon Petrus schreef. In oktober 1784 meldde hij dat de oriëntalist N.W. Schroeder in zijn college over het bijbelboek Jeremia slechts zes studenten had, dat diens broer, de hoogleeraar in de rechten L.C. Schroeder, er maar acht voor natuurrecht had, terwijl hijzelf in zijn college kerkgeschiedenis stond voor niet meer dan drie studenten. ‘Daar is Convent, als de oudste, de praetor [student-assistent], de ander heeft een afgrijselijke bult en de derde is een mij onbekende uilekop.’⁷⁷ Een maand later meldde Chevallier het verschijnen van ‘een nieuw Phaenomeen’, namelijk een kritisch weekblad getiteld *De Groninger Akademist*, ‘waarin het diep verval van onze stervende Akademie word opengelgd en de bronnen daarvan zullen nagespoord worden’. Maar het blad was geen lang leven beschoren, want een maand later kon Chevallier zijn zoon al weer laten weten dat het blad inmiddels ter ziele was gegaan. ‘Een ellendig stukje’, vond hij.⁷⁸

De analyse die Chevallier zelf gaf van het verval van de universiteit – en niet alleen in Groningen – was heel helder: overmaat aan behoudzucht en gebrek aan verbeelding.

Afb. 60 Het Doofstommeninstituut van Henri Daniël Guyot aan de Ossenmarkt. Gravure van Carel Christiaan Antony Last, 1834. RHC Groninger Archieven. Na eerst in verschillende panden in de Oude Boteringestraat en de Brugstraat te zijn ondergebracht, verhuisde het instituut in 1808 naar een nieuw pand aan de Ossenmarkt (nu Guyotplein). In 1829 werd in het parkje voor het instituut het afgebeelde monument voor Guyot opgericht.

Men stond in de Nederlandse universiteiten te weinig open voor vernieuwingen in de wereld van letteren en geleerdheid, en hij verweet dat zichzelf net zo goed als zijn collega's. Toen hij hoorde over lessen over moderne literatuur die aan de universiteit van Edinburgh werden gegeven, verzuchtte hij:

Wat heb ik mij geschaamd over mij zelve, en over de staat onzer Academiën, daar zulke zaaken onbehandeld blijven en men in den eens begonnen Rosmoolen ronddraaft of zig ophoudt met wantrapperijen.⁷⁹

En dat terwijl het culturele leven in Groningen bepaald geen tekenen van verval vertoonde. In 1790 nam de Waalse predikant Henri Daniël Guyot het initiatief tot het oprichten van het al spoedig landelijk bekende Doofstommeninstituut en in 1791 kwam het tot de oprichting van het departement Stad en Lande van de landelijke Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De doelstellingen van het Nut, namelijk regeneratie van de natie door het herstel van de vaderlandse deugden, sprak de studenten heel nadrukkelijk aan en vanaf het begin bestond 10 tot 15 procent van het ledenaantal van het Groningse departement uit studenten.⁸⁰ In 1792 volgde de oprichting van de English Reading Society. Van dat laatste gezelschap, dat tamelijk exclusief was omdat er per jaar 14 gulden moest worden betaald voor tijdschriften en boeken, was vanaf het begin de hoogleraar geneeskunde Forsten Verschuier lid, terwijl later ook Chevallier aan de activiteiten deelnam.⁸¹ Dat het met de universiteit niet bepaald goed ging, lag dus niet aan het intellectuele en culturele klimaat in de stad Groningen. Het had alles te maken, zoals Chevallier al uitlegde, met de inertie in de universiteit zelf. Om te overleven diende zij zichzelf opnieuw uit te vinden.

De vraag was hoeveel tijd men daar nog voor had. In Europa waren grote veranderingen op til. In 1789 was er in Frankrijk revolutie uitgebroken en in 1792 verklaarde het nieuwe revolutionaire bewind de oorlog aan Pruisen, Oostenrijk, Engeland en de Republiek. Een eerste aanval van de Franse troepen op de Zuidelijke Nederlanden liep in 1793 nog op niets uit, maar in 1794 kregen de Fransen de overhand en trokken zij zonder veel tegenstand te ontmoetten – hier en daar werden ze zelfs als bevrijders onthaald – de Republiek binnen. De stadhouder vluchtte naar Engeland en overal verdwenen de Oranjegezinde regenten van het toneel. In februari 1795 bereikten de Franse troepen ook Groningen en zeeg het oude regime ineen. De nieuwe provisionele representanten van het Bataafse volk namen het gezag over en hoewel de universiteit niet hun eerste prioriteit was, konden de gevolgen voor de universiteit niet uitblijven. Wie wist wat er na de revolutie met de universiteiten in Frankrijk was gebeurd, hield zijn hart vast. In 1793 waren de Franse universiteiten, als symbool en steunpilaar van het ancien régime, allemaal gesloten. In hun plaats kwamen, geheel in de geest van de Verlichting, op de praktijk toegesneden vakscholen. Nederland, dat na de Bataafse Revolutie geleidelijk de status kreeg van een vazalstaat van Frankrijk en in 1810 zelfs onderdeel werd van het Franse Keizerrijk, zou spoedig merken wat de Verlichting werkelijk in petto had voor de universiteit.

13 BESTUUR, BEHEER EN DE 'ZAAK DER PRIVILEGIËN'

De bestuurlijke structuur van de Groningse universiteit onderging in 1749 een belangrijke wijziging. Volgens het toen ingevoerde Reglement Reformatoir werd het gezag over de universiteit onttrokken aan de Staten en in handen gelegd van één persoon, de erfstadhouder. De Staten betaalden nog wel, maar alle belangrijke beslissingen moesten voortaan aan de erfstadhouder worden voorgelegd. In plaats van een jaarlijks wisselend college van curatoren, dat namens de Staten de universiteit bestuурde, kwamen nu curatoren die door de stadhouder voor het leven benoemd waren. Op papier lijken dit grote ingrepen, maar wat was daar in de praktijk van te merken? In 1748 had de stadhouder het oude regentenbewind in Groningen en de Ommelanden niet vervangen door iets nieuws, maar het enkel aan zich onderworpen. Gold dat ook voor de universiteit en bleven dus achter de nieuwe façade de oude mechanismen hun werk doen?

DE CURATOREN

De omwenteling van 1748 had de stadhouder de mogelijkheid gegeven het bestuur van de universiteit meer te laten lijken op de manier waarop in Duitsland de vorsten hun instellingen van hoger onderwijs bestierden. Zeker de koning van Pruisen – door familiebanden nauw aan de Oranjes verbonden – had via zijn Berlijnse ministerie en zijn zetbazen in de verschillende vorstendommen waar hij het bewind voerde een grote greep op bijvoorbeeld het benoemingsbeleid aan de verschillende instellingen. In Groningen was dit in principe ook mogelijk. Bij staatsbesluit van 24 augustus 1748 was de begeving van verschillende ambten in Stad en Lande, inclusief de benoeming van hoogleraren, opgedragen aan de stadhouder.¹ Maar Willem IV had noch de wil, noch het doorzettingsvermogen om het universitaire beleid aan zich te trekken. Ook in dit opzicht was hij, om het met de historicus E.H. Waterbolk te zeggen, 'tot hoger macht getild dan hij had gewenst of gewild'.² Willem IV volgde dus niet het voorbeeld van zijn Pruisische verwanten, en Willem V ook niet. Bovendien beschikten zij niet over een bureaucratisch apparaat dat vergelijkbaar was met dat van de koning van Pruisen. Zij moesten derhalve toch weer terugvallen op de colleges van curatoren bij de afzonderlijke universiteiten. Omdat de curatoren net als voorheen werden gerekruteerd uit de lokale en regionale regenten en adellijke personen, bleef de macht in de universiteit in belangrijke mate bij de lokale en regionale elite liggen.

Het college van curatoren zoals dat na de approbatie van het Reglement Reformatoir door de Staten op 28 november 1749 in functie trad, bestond net als voorheen uit zes le-

SAMENSTELLING VAN HET COLLEGE VAN CURATOREN IN 1749

Uit de stad waren benoemd:

- burgemeester Johan de Drews, die curator was sinds 1747, maar daarvoor ook al een paar keer deze functie had bekleed;
- burgemeester Pieter Rembt van Iddekinge, die al in 1735 en 1736 curator was geweest en wiens vader Rembt en broer Tobias Jan ook al curator waren geweest;
- burgemeester Scato Gockinga, die al in de jaren 1743-1744 en 1746-1748 curator was geweest.

Uit de Ommelanden waren benoemd:

- Geert Alberda, heer van Dijksterhuis, die in 1731-1733 en 1741-1742 al curator was geweest;
- Jan Piccardt, heer van Slochteren, die vanaf 1745 in het college had gezeten;
- Edzard Reint Alberda, heer van Bloemersma, de enige nieuweling in het college.

den, drie uit de stad, drie uit de Ommelanden.³ Opvallend is dat het college maar weinig nieuwe namen telde (zie het overzicht hierboven).

In principe opereerde het college collegiaal. Toch lag de feitelijke macht in handen van één persoon, namelijk burgemeester Pieter Rembt van Iddekinge. Deze had in het rumoerige jaar 1747-1748 als een van de eerste regenten de kant van Oranje gekozen en was daarvoor beloond met de functie van luitenant-stadhouder in de stad Groningen. Geert Alberda, zijn collega-curator, oefende weliswaar dezelfde functie uit in de Ommelanden, maar diens band met de stadhouder was veel minder hecht dan die van Van Iddekinge met Willem IV en zijn opvolgers. Toen de burgemeester in juli 1758 overleed, nam zijn zoon Antony Adriaan onmiddellijk alle functies van zijn vader over, ook in het college van curatoren. Als vertrouweling van de Oranjes bestierde de jonge Van Iddekinge voortaan vrijwel in zijn eentje de universiteit. Een voordracht voor een nieuwe hoogleraar werd weliswaar door de curatoren gezamenlijk bij de stadhouder ingediend, maar deze vroeg daarop weer speciaal het advies van Van Iddekinge, en diens advies werd doorgaans gevolgd. Van Iddekinge beschouwde zichzelf als de president-curator, een term die officieel toen nog niet bestond. Anderen noemden hem gewoon 'de Baas'.

Van Iddekinge staat bekend om zijn nepotisme.⁴ Zijn machtspositie in Groningen gebruikte hij echter niet om zichzelf te verrijken. Hij leefde sober in een op zichzelf wel voornaam huis aan de Oosterstraat, maar kon zich geen koets met paarden veroorloven, zeker niet nadat een grote brand in 1775 zijn huis in de as had gelegd en de herbouw (volgens ontwerp van zijn vriend Otten Husly, die ook het nieuwe stadhuis had ontworpen) een nieuwe aanslag op zijn vermogen had gedaan. Het was de uitermate vrome, maar tegelijk zeer zakelijk vrouw van Van Iddekinge, Quirina Jacoba van Persijn, die de financiën regelde, terwijl de regent zelf al zijn tijd aan de stedelijke politiek gaf. Andere Van Iddekinges waren wel rijk – twee broers waren elk getrouwd met een

dochter van de steenrijke Jan Albert Sichterman, die als koopman fortuin had gemaakt in de Oost – maar Antony Adriaan moest op de kleintjes letten. Hij gebruikte zijn grote invloed op de prins vooral om familieleden en gunstelingen aan goede baantjes te helpen. Hij beschikte daardoor over een uitgebreid netwerk van cliënten, op wie hij in moeilijke gevallen altijd kon rekenen. Een van die raderen in de politieke machine van Van Iddekinge was burgemeester Hendrik van Sijsen, die in 1759 Johan de Drews als curator was opgevolgd. De *Groninger Rarekiek* van 1783 portretteerde Van Sijsen als een verwoede kaartspeler, die slecht tegen zijn verlies kon, maar wiens humeur onmiddellijk opklaarde als hij zijn beschermheer tegenkwam. Van Sijsen zwoer Van Iddekinge volgens de *Rarekiek* ‘getrouwheid tegen eede en pligte, mits hij maar voorthelpe zijn Neve en Nigte’.⁵ Dat nepotisme betekende echter niet dat Van Iddekinge geen oog had voor de belangen van de universiteit of geen belang hechtte aan academische kwaliteiten bij hoogleraren en andere docenten. Hij was zelfs bereid te erkennen dat de vooral door zijn toedoen weggestuurde Van der Marck ‘voor het uitwendige veel heeft gecontribueerd tot den bloey van deese Hoge School’.⁶ Ook gaf hij toe dat de universiteit in de laatste jaren (mede door de affaires rond Van der Marck) ‘veel van haren Luijster heeft verloren, en [dat] het zeer moeilijk zal zijn deselve ooit wederom tot de vorige te releveren’.⁷ Niemand kan ontkennen dat Van Iddekinge begaan was met het wel en wee van de aan zijn zorgen toevertrouwde universiteit.

Dit gezegd zijnde, is en blijft het een feit dat Van Iddekinge vooral lette op de politieke of religieuze kleur van mogelijke kandidaten voor hoogleraarsposities. Naast een voetiaan moest altijd een coccejaan staan en in plaats van Van der Marck wenste hij natuurlijk geen ‘marckiaan’. Daarom viel in 1773 een goede kandidaat als Engelhard jr. meteen af. Van Iddekinge achtte hem weliswaar een ‘zeer bekwaam advocaat’, maar hij meldde de stadhouder in één moeite door ook ‘dat hij opentlijk is uitgekomen als een voorstander van den Hr. v.d. Marck, schoon het systema van wijlen den waerdigen Prof. Engelhardt sijn vader, daar lijnregt teegen aan loopt’.⁸ Niet benoemen dus. Om dezelfde reden was Van Iddekinge in 1774 voorstander van de benoeming van de jurist en classicus Arntzenius op de leerstoel van L.C. Schroeder, die de taak van Van der Marck had overgenomen. Van de drie namen op de voordracht had Arntzenius de voorkeur, omdat deze ‘door sijne Kundigheid in de Talen, oudheden, vaderlandsehe en andere Historien, meer smaakelijkheid en Cieraad aan de andersints drooge Roomsse Regtsgeleerdheid zal kunnen bijzetten, dan wel de twee andere’, maar vooral omdat er ‘meerdere apparentie is (dog meer durve ik niet zeggen), dat de genoemde Heer gezond denkt over de teegenswoordige constitutie dan de andere twee’.⁹ Van een andere aard was Van Iddekinges verzet tegen de benoeming van ds. Lubbers in de vacature die begin 1776 ontstaan was door het overlijden van de theoloog Cremer. Hoewel Lubbers voor een coccejaan doorging, helde hij naar de zin van Van Iddekinge te veel over naar de zijde der voetianen en zou dat het evenwicht in de faculteit in gevaar kunnen brengen.¹⁰

Van Iddekinge moest er in dit geval in berusten dat de prins, die eindelijk eens iemand kende die op een voordracht stond, juist wel voor Lubbers koos.¹¹ En het kwam wel meer voor dat Van Iddekinges advies het moest afleggen tegen andere krachten. Na het vertrek van Camper in 1773 wilde diens leerling Munniks graag het onderwijs in de botanie en chemie overnemen. Van Iddekinge vond hem daarvoor totaal ongeschikt en

schoof een eigen kandidaat naar voren, Bernardus Benes, *doctor medicinae* in Scheemda, die zou kunnen beginnen als lector. Maar Benes moest in verband met zijn zwakke gezondheid al snel bedanken en toen kwam Munniks opnieuw in beeld. Van Iddekinge vond hem nog steeds ongeschikt, maar, zo liet hij de prins weten, 'zoo zeeker huwelijk, waar toe men wil dat de gen. Hr. Munniks geraken zal, waar is, dan zal men argumenten van eene andere nature maken, en dan moet ik zwijgen'.¹² Munniks leek af te stevenen op een huwelijk met iemand uit de hoogste kringen in de Ommelanden, te weten Willemina Alberda van Dijksterhuis, weduwe van Evert Joost II Lewe van Aduard, die in 1768 was overleden.¹³ Die verbintenis ging weliswaar niet door, maar Munniks was toch niet meer te weren. Van Iddekinge wist nog wel te bewerken dat de Fries alleen voorlopig met botanie en chemie belast werd, maar uiteindelijk moest hij zwichten: de voorlopige toewijzing werd definitief.¹⁴

Bij de benoeming van hoogleraren was Van Iddekinges macht als president-curator dus beperkt; telkens konden er andere belangen doorheen spelen die zich aan zijn greep onttrokken. Toch lijkt de president-curator wel een soort personeelsbeleid voor de universiteit te hebben gevoerd. Wat met hoogleraren niet lukte, lukte wel met lectoren, docenten van een lagere rang die na 1750 een regulier aandeel kregen in het academische onderwijs en wier lessen daarom ook gewoon op de *ordo lectionum* verschenen (vóór 1750 kende men ook wel lectoren, maar dat waren incidentele benoemingen, op ad-hoc-basis geregeld). Van Iddekinge lijkt lokaal talent voor de Groningse universiteit te hebben willen behouden door hun eerst een lectoraat aan te bieden. Beviel de persoon in kwestie, dan kon hij later gewoon hoogleraar worden. De eerste die van dit systeem – een soort 'tenure track system' avant la lettre – profiteerde, was de filosoof Frederik Adam Widder, een Duitse leerling van Engelhard die in 1752, kort na zijn promotie, werd benoemd tot 'publicus philosophiae praelector', in 1767 werd bevorderd tot buitengewoon hoogleraar en in 1773 eindelijk de rang van gewoon hoogleraar kreeg. Zo soepel als het bij Widder ging, ging het niet altijd. Stenhuis, in 1754 benoemd tot lector in de geneeskunde, overleed voor men hem hoogleraar kon maken. Benes, die Van Iddekinge voor botanie op het oog had, moest om gezondheidsredenen afhaken. Maar met Petrus Driessen had Van Iddekinge weer succes. Deze werd in 1778 lector chemie, farmacie en materia medica, in 1787 buitengewoon en in 1791 ten slotte gewoon hoogleraar in diezelfde vakken.¹⁵

Dat de macht van Van Iddekinge niet totaal was, werd alleen maar duidelijker naarmate hij ouder werd. Zeker na het intermezzo van de patriotten, die in 1785-1787 het oude bewind in Groningen tijdelijk uitschakelden, was de greep van 'de Baas' op stad en universiteit onzeker geworden. Na zijn dood in 1789 trad ook niemand in zijn voetsporen. Zijn positie als luitenant-stadhouder werd overgenomen door een broer, burgemeester Berend van Iddekinge, die echter geen curator werd; de raadsheer Hendrik Ludolf Wichers volgde de oude Van Iddekinge in het curatorium op. Voor Wichers en zijn collega-curatoren viel echter het doek op 1 oktober 1795, toen bij resolutie van de provisionele representanten van het Volk van Stad en Lande het oude curatorium werd vervangen door een nieuw college, dat de Bataafse omwenteling welgezind was.¹⁶

GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN

Curatoren bereidden de voordracht en benoeming van nieuwe hoogleraren voor en zoals al in het vorige hoofdstuk bleek, ging dat in de periode van het Reglement Reformatoir stukken beter dan in het begin van de achttiende eeuw. Maar curatoren waren ook belast met het beheer van de gebouwen en voorzieningen van de universiteit: het Academiebouw, de kerk, de bibliotheek, het *theatrum anatomicum*, de hortus, het scheikundig laboratorium, de beurs. En ook hier geldt dat dat in de tweede helft van de achttiende eeuw beduidend beter ging dan in de eerste. Speciaal als het ging om de voorzieningen ten behoeve van de medische faculteit.¹⁷

De bibliotheek, die ondergebracht was in twee gangen op de bovenverdieping van het oude franciscanenklooster, achter de Academiekerk, was er aan het begin van de eeuw slecht aan toe.¹⁸ Toen de gebroeders Von Uffenbach Groningen in 1710 bezochten en ook de bibliotheek met een bezoek vereerden, was hun commentaar niet mals: ‘Es sieht sehr obscur und wüste aus.’ De jonge Zwitserse anatoom Albrecht von Haller, die in 1726 langskwam, was niet veel positiever: ‘eine erbärmliche Bibliothecque’.¹⁹ Nu zijn reisverslagen niet altijd even betrouwbaar; een reiziger die al veel gezien heeft, is al gauw blasé en verliest de proporties uit het oog. Maar in dit geval hadden de Duitse bezoekers gelijk: de toestand van de bibliotheek was niet al te best. Al sinds de jaren zeventig van de zeventiende eeuw had de bibliotheek te maken met teruglopende inkomsten. Er was geen vast budget, de bibliothecaris moest het doen met het restant van het *peculium* (het geld dat de rector mocht verdelen), inkomsten uit promoties en schenkingen. In 1699 werden voor het laatst boeken aangekocht, in 1705 vond voor het laatst een schenking plaats; aanwinsten waren er niet meer of werden niet genoteerd. Een besluit van de senaat uit 1704 om een supplement op de catalogus uit te brengen had geen effect. De bibliothecaris, de hoogleraar Lammers, kon er allemaal weinig aan doen en droeg in 1716, oud en der dagen zat, de functie over aan zijn collega Isinck, de hoogleraar wel sprekendheid – die ook weinig kon uitrichten zolang de Staten de financiën niet verbeterden. Wel bracht Isinck, die daartoe in het herstellingsjaar 1717 opdracht had gekregen, in 1722 het lang verwachte supplement op de catalogus uit.²⁰

Het verschijnen van het supplement op de catalogus was het eerste teken dat er iets aan het veranderen was, en onder Isincks opvolger, de graecus Rossal (bibliothecaris van 1727 tot 1744), wisten de curatoren gedaan te krijgen dat de bibliotheek een vast aankoopbudget kreeg. De curatoren dienden op 17 februari 1730 bij de Staten een rapport in, waarin ze meldden dat Rossal hen ervan had overtuigd dat er een vast budget voor de bibliotheek nodig was:

[...] waar uijt jaarlijx eenige voortreffelijke, en ook nieuws uijtkomende werken kunnen ingekogt worden, welke bij particulieren beswaarlijk te bekomen sijn, en daarom te nodiger in een publike bibliotheek eensdeels tot cieraad en luyjster der Academie, anderdeels en wel voornamentlijk, dat de studerende jeugt en andere haar daar van dienen kunnen en hare studien daar uijt voortsetten.²¹

De Staten stelden daarop bij resolutie van 4 maart 1730 een bedrag van 100 rijksdaalder (250 gulden) beschikbaar.²² Daar kon Rossal, en na hem de historicus Offerhaus (biblio-

Afb. 61 Titelblad van de Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers (35 delen, Parijs 1751-1780), deel I. Universiteitsbibliotheek Groningen.

thecaris van 1744 tot 1779), voorlopig mee uit de voeten, zeker omdat ook de inkomsten uit de promoties opliepen. Voor ongeveer 350 gulden per jaar kon vooral Offerhaus goede aankopen doen. Hij kocht in 1772 de toen verschenen zeventien delen van de *Encyclopédie* van Diderot en D'Alembert, de Bijbel van de Verlichting, en in 1774 de 51 delen van de *Acta Sanctorum* – verworven bij de veiling van de bibliotheek van het jezuïtencollege in Amsterdam (de orde der jezuïeten was kort daarvoor opgeheven – nog een overwinning van de Verlichting). Op dat moment had Offerhaus al een geheel nieuwe catalogus samengesteld, die in 1758 de oude verving.

Maar groei van de middelen was niet voldoende om het nog sneller toenemend aantal publicaties bij te houden. Oude vakgebieden breidden zich snel uit, er kwamen nieuwe bij, en wat vooral een probleem was: de nieuwe geleerde genootschappen gaven bijna allemaal verhandelingen uit. Ook voor de geleerden was deze snelle toename van het aantal publicaties wel eens hinderlijk. Te gemakkelijk gebeurde het dat ze iets over het hoofd zagen. In 1763 moest Camper een correctie publiceren op

zijn artikel over liesbreuken, omdat hem na het verschijnen ervan een ouder artikel van een Engelse chirurg onder ogen was gekomen waarin al hetzelfde was beweerd wat Camper als een nieuwe vondst had gepresenteerd. Camper achtte het gezien de almaar wassende stroom publicaties niet zo vreemd dat hij dat artikel over het hoofd had gezien: ‘Het getal der boekens [is] zo aangegroeid, dat er geene moogelykheid overblijft, hoe veel men ook leest, allen door te bladeren. Kleine werkjes hebben daarenboven het lot, schoon fraaje zaake behelsende, verlooren te gaan.’²³ Zeker voor bibliotheken was de toename van het aantal publicaties een groot probleem. Toch kon de Groningse bibliotheek het zich niet permitteren al die nieuwe reeksen niet in huis te halen. Dus werden in 1756 de *Histoire et Mémoires de l’Académie des Sciences* en in 1766 de *Philosophical Transactions* aangeschaft. De ruimte om al deze werken op te bergen was snel gevonden. In 1755 en 1774 werd in twee stappen na de oostelijke en zuidelijke nu ook de bovenzaal van de westelijke vleugel van het oude klooster achter de Academiekerk in gebruik genomen.²⁴ Het echte probleem waren de financiën. Een steeds groter deel van het budget ging op aan de aanschaf en het inbinden van de in aantal toenemende genootschapsuitgaven. N.W. Schroeder, die na een kort intermezzo in 1782 Offerhaus als bibliothecaris opvolgde, kreeg wel wat extra geld, maar lang niet zoveel als hij nodig had. Ook de historicus De Rhoer, die in 1798 het stokje overnam, moest het nog altijd doen met het budget dat in 1730 was vastgesteld, terwijl hij minstens 1000 gulden dacht nodig te hebben.²⁵ Hoewel de bibliotheek groeide, raakte zij toch achterop.

De bibliotheek was er voor de hele universitaire gemeenschap, maar andere voorzieningen kwamen maar één faculteit ten goede. Zo bediende de hortus botanicus alleen de medische faculteit – botanie en geneesmiddelenleer waren vakken die in die faculteit werden gegeven. Toch spendeerden de curatoren alleen al aan de hortus meer geld dan aan de bibliotheek. Pronkten de curatoren liever met een frisse, goedverzorgde hortus botanicus dan met een stoffige collectie boeken op de bovenverdieping van een oud klooster, vonden ze de faculteit der geneeskunde belangrijker dan de andere faculteiten, of dwong de autonome groei van de wetenschap hen mee te gaan in een richting die ze misschien uit zichzelf niet hadden gekozen?

Na de bloeitijd in de zeventiende eeuw was de tuin van vader, zoon en kleinzoon Munting aan de Grote Rozenstraat een beetje in de versukkeling geraakt.²⁶ Onder de hoogleraren Rudolf Eyssonius (1695-1705) en Muyckens (1705-1721) gebeurde er niet veel. Eyssonius kreeg een keer wat extra geld om wat gewassen aan te kopen en Muyckens mocht in 1707 het *reconditorium* vergroten, voor maximaal 2000 gulden, maar dat was het dan wel.²⁷ Want wat er verloren ging – door vorst, vocht of verkeerde behandeling – werd amper vervangen. Toen de gebroeders Von Uffenbach een rondleiding kregen, verbaasden de Duitsers zich over de ‘karigheid’ waarmee men voor de instelling zorgde. Keer op keer had Muyckens geld voor herstel van de hortus gevraagd, maar terwijl de stad wel mee wilde werken, lagen de Ommelanden voortdurend dwars.²⁸ En er waren nog meer bedreigingen voor de hortus. Toen Croeser na een intermezzo van drie jaren in 1724 de nieuwe hoogleraar geneeskunde en botanie werd, kreeg hij van de curatoren al snel te horen dat hij moest optreden tegen het misbruik dat van de universitaire tuin werd gemaakt. De curatoren hadden begrepen:

Afb. 62 Het bord met de Leges Bibliothecae Academiae uit 1775. Universiteitsbibliotheek Groningen.

[...] dat de Orange en andere boomen de Provincie toebehorende, door het veelvuldig snoejen, ter occasie dat tot dusverre is gepractiseerd geworden, dat de Professoren bij trouwen of anders om takjes en andere groente wierden aangesogt, 't welke beswaarlijk door deselve is geweigert worden, also seer veel komen te lijden.²⁹

Bovendien bleek dat onder Croesers voorgangers de gewoonte was ingeslopen dat burgers hun kwetsbare planten tijdens de winter stalden in de oranjerie of het *reconditorium* van de universiteit, tot schade van de kostbare planten van de hortus zelf. Croeser moest daar een einde aan maken en hij heeft dat waarschijnlijk ook wel gedaan, maar verder schijnt hij weinig aandacht voor de tuin te hebben gehad. Hij woonde wel in het huis naast de hortus, maar was primair medicus en deed de tuin er een beetje bij.

Dat werd heel anders onder degene die na Croesers dood voor botanie werd aangesteld, Tiberius Lambergen. In Franeker had hij een grote tuin tot zijn beschikking gehad en nu hij was weggepromoveerd naar Groningen, wilde hij ook in Groningen een tuin van allure aanleggen. Daar is hij – met steun van de curatoren – ook ruimschoots in geslaagd. Bij zijn benoeming werd hij financieel niet karig behandeld. Om te beginnen kwam er een flinke verbouwing van de dienstwoning. Die moest groter worden en omdat Lambergen de tuin niet wilde verkleinen, liet hij er een verdieping bovenop zetten. Daar bracht hij zijn boeken en rariteiten onder. Verder werd hem toegezegd dat alle tuinkosten zouden worden vergoed, en ten slotte mocht hij tegen een salaris van iets meer dan 200 gulden een tuinman of hortulanus in dienst nemen. De tuin werd regelmatig opgeknapt, er kwam er nieuw gereedschap, de oranjerie werd verlengd en Lambergen kreeg 500 gulden om op een veiling in Leiden nieuwe gewassen aan te kopen. In 1755 – in hetzelfde jaar als de eerste uitbreiding van de bibliotheek – kocht de universiteit zelfs voor 1150 gulden een stuk grond naast de hortus aan, dat bij de hortus werd gevoegd. Maar pronkstuk was de toen nieuwgebouwde palmenkas (eigenlijk het ingrijpend verbouwde *reconditorium*), waarin een gedenksteen werd aangebracht met een gedicht waarvan de laatste regels (in vertaling) luiden: ‘Lambbergen heeft in de Groningse hortus ingevoerd / wat Lybië of Peru of het vaderland Java voortbrengt’.³⁰ Deze regels geven precies aan wat Lambergen (net als de Muntings voor hem) met de hortus wilde: niet een verzameling inheemse geneeskrachtige kruiden, maar een tuin met ook zeldzame en exotische planten uit de hele wereld. Alleen een hortulanus bleek voor een salaris van net iets meer dan 200 gulden niet te vinden. Toen Lambergen in 1759 daarover zijn beklag deed, hadden de curatoren daar alle begrip voor. Het salaris voor de nog aan te trekken hortulanus ging omhoog naar 400 gulden, hij zou een dienstwoning tot zijn beschikking krijgen, verder hulp van een tuinknecht, die 150 gulden mocht kosten, plus 60 gulden om die tuinknecht in te wijden in de geheimen van de tuinkunst. Op die voorwaarden was in 1762 Johann Gottfried Roman bereid als hortulanus in dienst te treden.

Lambbergen overleed het jaar daarna en zijn opvolger als hoogleraar botanie werd zijn voormalige kwelgeest Petrus Camper. Anders dan Lambergen was Camper meer medicus dan botanicus. Hij was primair geïnteresseerd in het nut dat de mens en dan vooral de lijdende mens van de planten kon trekken. Bij elke plant zou hij, zo kondigde hij in zijn oratie aan, speuren naar ‘haar werkzaamheid en gebruik’. Hij wilde zich daarbij niet beperken tot de taxonomie van de planten, maar ook fysiologische kwesties behan-

delen, zoals de ademhaling en voedingswijze van planten. Daarbij was Camper bepaald geen voorstander van het indelingssysteem van de Zweedse natuuronderzoeker Carolus Linnaeus, dat Lambergen had ingevoerd. Camper vond dat systeem oppervlakkig en eenzijdig. Al in zijn oratie kondigde Camper aan dat hij alleen maar noodgedwongen het systeem van Linnaeus zou volgen. Uitgaan van de voortplantingsorganen van de plant, de meeldraden, stampers en vruchtbeginselen, dat was volgens Camper dwaas:

Linnaeus [leerde ons] de geheele natuur om zo te spreken oppervlakkig te beschouwen; zijne jeugd, zijne natuurlijke neiging tot de sexe, of schoon niet tot buitenspoorigheid hellende, deed hem de minnarijen der planten naspooren, haar huwelijken, en wulpsche huis-houding, haare concubinen, hoeren en echtverwisselingen; het geheele systema is een roman vervuld met fabelen van liefde, welke niet dan in een jongmens brein kon vallen.³¹

De tuin profiteerde in de daaropvolgende jaren enorm van de tomeloze energie van Camper. Onder zijn bewind bleef de hortus groeien en bloeien. Er vond weer een verbouwing van de hoogleraarswoning plaats (het huis was te klein voor een gezin met kinderen, de trap naar de eerste verdieping was te steil). Camper kocht in de buurt extra grond en huizen aan en begon met de aanleg van een collectie bomen en struiken, een arboretum.³² Ook de belangen van Roman werden niet vergeten. Camper vond het bezwaarlijk dat de hortulanus in de winter soms midden in de nacht over straat moest om ervoor te zorgen dat de orangerie in de hortus voldoende gestookt werd, en vroeg daarom curatoren geld voor de bouw van een tuinhuis bij de hortus zelf. In oktober 1768 gingen de curatoren akkoord: aan de noordzijde van de hortus, aan de Grote Kruisstraat, verrees een dienstwoning voor de hortulanus, die er in december 1769 zijn intrek kon nemen. Kosten: 3030 gulden! Bovendien kreeg Roman geld om in augustus 1772 gedurende twee weken een reis te maken langs botanische tuinen in andere steden. Ten slotte ging ook het materieel budget van de hortus structureel omhoog naar 325 gulden. Het lijkt wel of de curatoren Camper niets durfden te weigeren. En nog was het niet genoeg, want toen Camper de wens uitsprak dat het publiek via een 'inzigt' vanuit de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat een blik kon werpen op de verder geheel ommuurde tuin, werd meteen actie ondernomen. Er kwam aan die straat een poort met eikenhouten deuren met daarin een opening met tralies (en blinden om alles te kunnen afsluiten). Er kwam ook een trekbelt en een officiële aanduiding: 'Hortus medicus'.

Na het vertrek van Camper was de toestand van de hortus even onzeker. Zoals al gezegd bood Munniks zich aan om de botanie over te nemen, niet omdat hij zo'n groot plantkundige was, maar meer omdat hij dan het ruime huis bij de hortus kon bewonen (in principe het voorrecht van de oudste hoogleraar in de geneeskunde). Ondanks bedenkingen van Van Iddekinge werd Munniks inderdaad verantwoordelijk voor het botanisch onderwijs en de hortus. En het moet gezegd, Munniks, die het op andere punten wel eens liet afweten, heeft ontegenzeggelijk veel werk verzet voor de tuin. In 1776 stelde hij de tuin open voor het publiek (wat in het begin veel schade opleverde). Ook het personeel onderging uitbreiding. Er kwam een tweede tuinknecht en Munniks kon regelmatig een beroep doen op losse arbeidskrachten. Zo diende hij in 1786 een declaratie in van 26 gulden en 8 stuivers voor een wiedzter. Verder wist hij te bewerkten dat Roman in 1796 eindelijk een lang gewenste promotie kreeg. De representanten van het volk van Stad en Lande benoemden hem tot hortulanus-demonstrator. Voor

een salarisverhoging van 200 gulden moest hij naast zijn gewone werk voor de tuin ook apothekersleerlingen en studenten geneeskunde in de praktijk van de botanie instrueren en met hen op veldexcursie gaan. Hij kreeg niet de titel van lector (die kregen alleen gepromoveerden), maar hij mocht de studenten wel 2 dukaton voor zijn onderwijs vragen. Dat Roman die erkenning en promotie meer dan waard was, blijkt wel uit het feit dat hij in 1802 een *Catalogus plantarum usualium quae in horto Academico Groningano, in usum studiosae juventutis, coluntur* samenstelde, de eerste plantenlijst van de Groningse hortus sinds 1646. Daarin stonden – met gebruikmaking van de indeling van Linnaeus – alleen de geneeskrachtige kruiden, zowel de inheemse als de uitheemse. Een jaar na het verschijnen van deze catalogus wist Munniks door aankoop van een belendend perceel de tuin nog eens uit te breiden (op het nieuwe stuk kwam nu een vergroot arboretum te staan). Toen in 1806 eerst Roman en later Munniks overleed, viel niet te ontkennen dat de Groningse hortus er uitstekend voor stond. Aan Munniks opvolger, de chemicus Driessen, de taak dat te continueren. Driessen moest toen echter wel zijn aandacht verdelen over de hortus en het chemisch laboratorium, waar hij al enige tijd de scepter over zwaaide.

Pas onder de hoogleraar geneeskunde Muycgens, die in 1706 aantrad, kreeg Groningen de beschikking over een chemisch laboratorium.³³ In 1707 werd daartoe in de Kruitstraat, vlak bij de noordwestelijke wal, een aparte ruimte ingericht, dicht bij de kruut- of polvermolen (nu is dit de Kruisstraat).³⁴ Hoewel Muycgens voor zijn komst naar Groningen het een en ander over scheikunde had geschreven, kwam hij daar na zijn benoeming in Groningen niet meer toe. Of het laboratorium intensief gebruikt is, onttrekt zich aan onze waarneming.³⁵ Zijn opvolger Croeser deed er in ieder geval niets mee, want in diens tijd, in 1741, werd het pand waarschijnlijk weer verkocht, of althans buiten gebruik gesteld. Ook zijn opvolgers als hoogleraar chemie, Lambergen, Van Doeveren, 's Graeuwen en Forsten Verschuur, hadden geen behoefte aan een laboratorium.

Kennelijk stoorde dit de curatoren, en speciaal Van Iddekinge zon op een oplossing. Hij had het oog laten vallen op de eerdergenoemde Petrus Driessen, de kleinzoon van de vroegere hoogleraar theologie Anthonius Driessen en de zoon van de syndicus van de Ommelanden, Johannes Petrus Driessen.³⁶ De jonge Driessen studeerde geneeskunde in Groningen en promoveerde, 22 jaar oud, in 1773 op een neurologisch onderwerp. Op advies en wellicht met financiële ondersteuning van Van Iddekinge ondernam Driessen vervolgens een buitenlandse reis, die hem onder anderen langs de bekende scheikundigen Nicolaus Joseph von Jacquin in Wenen en Antoine François comte de Fourcroy en Antoine Laurent Lavoisier in Parijs voerde. Bij terugkeer in Groningen in 1778 viel hem een lectoraat in de geneeskunde ten deel, dat speciaal was gecreëerd om iemand aan te kunnen stellen voor het onderwijs in de scheikunde en de farmacie. Driessen legde daarbij het accent op de scheikunde en opende zijn lessen in 1779 met een voordracht *De emolumentis quae ex Chemiae cultura in aliquis artes redundant* ('Over de voordelen die beoefening van de chemie voor andere kunsten voortbrengt'). Acht jaar later, in 1787, werd hij bevorderd tot buitengewoon hoogleraar in de scheikunde en farmacie en na een afgeslagen beroep uit Harderwijk volgde in 1791 benoeming tot gewoon hoogleraar. Kennelijk was het onderwijs van 'het manneke' (want zo sprak men over

de dwergachtig kleine Driessen) wel in orde, maar een chemisch laboratorium was er niet.³⁷ Daar zou pas na de Bataafse omwenteling van 1795 ruimte voor komen (meer daarover in het volgende hoofdstuk).

Een hortus botanicus en een chemisch laboratorium waren tegen het eind van de achttiende eeuw normale faciliteiten voor een geneeskundige faculteit, maar hoe stond het met het anatomisch theater, de oudste voorziening waar deze faculteit over beschikte, gelegen achter de Academiekerk? Daar ging het niet om de hulpvakken van de geneeskunde, maar om het eigenlijke object van deze wetenschap, het menselijk lichaam. Ontledingen waren lange tijd bijna de enige gelegenheid die de student kregen om iets meer dan theoretische kennis over het menselijk lichaam op te doen. De toenadering tussen chirurgie en geneeskunde versterkte in de achttiende eeuw alleen nog maar het belang van het theater. Maar kreeg het anatomisch theater wel de volle aandacht van de curatoren?

Het antwoord is dat we er gewoon weinig over weten. In 1710 drong de stad na een uitvoerig rekest van Muyckens aan op herstel van het kennelijk wat vervallen theater, maar de Ommelanden voelden er niets voor – ze waren weer eens 'niet veerdig'.³⁸ Dit herhaalde zich in 1712 en 1713. Ook was er een voortdurend gebrek aan instrumenten. En ten slotte was het nog steeds lastig om aan lijken te komen. Het theater werd dus wel gebruikt, maar niet altijd waar het voor bedoeld was. Het was gewoon de collegezaal voor de studenten geneeskunde. Maar als plek waar gesneden en geanatomiseerd werd, was het theater maar weinig in gebruik. Dat veranderde onder Van Doeveren. Dat er in Groningen niet geanatomiseerd werd, was voor hem onacceptabel. Hij liet daarom het chirurgijns-gilde bij het stadsbestuur een verzoek indienen om geld beschikbaar te stellen voor de ontleding van enkele lijken per jaar.³⁹ Het bestuur kende zo 60 gulden toe en beloofde enige lijken. Daarop kondigde Van Doeveren zijn demonstraties aan met een rede waarin hij nadrukkelijk niet alleen een beroep deed op het verstand van zijn toehoorders, maar ook op hun gemoed werkte:

Laat somtijts genee onaangename lugt U weerhouden, maar gooij weg alle ijdele vrees of ake-
ligheid bij het zien van een Lijk, maar treed veel meer met eene stille eerbied toe om U zel-
ven te leeren kennen, daar men na alles behalven na zijn eigen samenstel nieuwsgierig is.⁴⁰

Studenten, chirurgijns, advocaten, theologen, iedereen was welkom bij de openbare dissecties om zijn voordeel te doen met het aanschouwen van de schoonheid en de orde van de inwendige bouw van het menselijk lichaam. Van Doeveren ruimde de bezwaren op die in wat hij noemde 'onse verlichte eeuw' nog tegen anatomische ontledingen leefden en spoorde de chirurgijns aan vooral voort te gaan met hun zegenrijke werk:

En laat ons onze belooningen, welke dikwerf zo ondankbaar zijn, voornamelijk daarin vinden, dat wij aan de Lijdende Menschheid eenen wezenlijken dienst bewijzen; wat is het genoegen niet strelend, wat is de herinnering niet grootsch, aan een hulpeloos Huisgezin den Trooster, den Vader, den onderhouder te hebben weergegeeven, de wreede Dood zijn half gegreepene buit te ontwingen; welk eene dankbare trek ontdekt men niet op het gelaat der bedroefden man wanneer men hem met eenige grond de beterschap zijner Hartsvriendinne aankondigt.⁴¹

Maar kennelijk waren er niet voldoende Groningse lijken en moest Van Doeveren ook naar andere leveranciers uitkijken. Hij slaagde er eind 1754 via zijn contacten in Amsterdam in om van de burgemeesters van die stad de toezegging te krijgen dat zij elk jaar twee of drie lijken uit een gasthuis naar Groningen zouden laten transporteren (zulke transporten gingen overigens ook naar andere universiteiten).⁴² In februari 1756 kon Van Doeveren een vriend melden dat hij inmiddels twee lijken had ontvangen en had ontleed, en hij verzekerde zijn correspondent 'dat hier in geen vijftich of meer jaren drie cadavera zijn geanatomiseerd, waardoor ik mijn credit seer gestabiliseerd heb'.⁴³ Maar gegarandeerd waren de leveranties uit Amsterdam ook niet; vervoer was alleen mogelijk in de winter en juist dan waren de vaarten en plassen vaak dichtgevroren en was er geen scheepvaart mogelijk. Om toch aan lijken te komen moest Van Doeveren daarom wel eens een noodgreep toepassen. In 1763 hoorde hij dat er net een jong meisje gestorven was dat een dubbele ruggengraat had. Hij liet een doodgraver die kort daarvoor ontslagen was, voor 2 gulden het lijkje opgraven en begon meteen met de ontleding (of hij dit in het anatomisch theater deed of thuis, vertelt het verhaal niet). De vader van het meisje, een hoedenmaker uit de Ebbingestraat, ontdekte echter de grafschennis, schakelde de kerkvoogden van de Nieuwe Kerk in en deze kwamen er al snel achter wat er gebeurd was. De doodgraver werd uit de stad verbannen, de hoogleeraar ging vrijuit.⁴⁴ Overigens, toen de stad in 1774 Van Geuns, die vier jaar eerder gepasseerd was voor een hoogleraarschap omdat hij menist was, aanstelde als stadsdokter, als opvolger van Camper, kreeg hij een eigen snijplaats, waar hij de lokale chirurgijns enig inzicht in de bouw van het menselijk lichaam kon geven. Hoe lang deze 'stadsschouwplaats' heeft gefunctioneerd en waar hij te vinden was, is niet bekend. Van Geuns verrok in ieder geval in 1776 als hoogleeraar naar Harderwijk (toen had Den Haag geen bezwaren). Of Munniks, die in 1770 de anatomie en de chirurgie van Camper overnam, ook zo energiek geanatomiseerd heeft, valt te betwijfelen. Later bleek dat hij vele jaren het geld had opgestreken voor het onderwijs in de anatomie voor chirurgijnsleerlingen zonder ooit een lijk te hebben ontleed.⁴⁵

Een anatomisch theater was in de achttiende eeuw al lang niet meer het kroonjuweel van een medische faculteit. Niet dat het anatomisch theater direct uit de gratie raakte; tot ver in de negentiende eeuw zouden in de Nederlandse medische faculteiten de anatomisch theaters en de verzamelingen preparaten die daar bewaard werden een belangrijke rol in het onderwijs blijven spelen.⁴⁶ Maar daarnaast was er steeds meer behoefte aan praktijkonderwijs, onderwijs aan het ziekbed. In Groningen had Henricus Eyssonius in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw al het plan gelanceerd om ten behoeve van het klinisch onderwijs in het Groene Weeshuis in de Hofstraat een ziekenhuis of nosocomium in te richten, waar hij met zijn studenten terecht zou kunnen, maar daar was toen niets van gekomen (zie p. 140).⁴⁷ In 1763 deden Camper en Van Doeveren een nieuwe poging. Zij begonnen in dat jaar met een *collegium casuale*, in feite een soort polikliniek voor inwendige en uitwendige ziekten.

Over de polikliniek van Van Doeveren is weinig bekend, maar over de polikliniek van Camper, voor uitwendige aandoeningen, des te meer, aangezien van de hoogleeraar een uiterst gedetailleerde boekhouding bewaard is gebleven.⁴⁸ Vanaf november 1763 konden patiënten die door de armendokter waren doorverwezen in het anatomisch theater

achter de Academiekerk gratis terecht voor consult en behandeling. Elke week, behalve in de academische vakanties, hield Camper daar op donderdag zitting. De hoogleraar zelf stelde de diagnose vast, steeds in het bijzijn van studenten, en schreef vervolgens geneesmiddelen voor, deelde medicijnen uit of verstreekte hulpmiddelen zoals verband en breukbanden. Als hij om een of andere reden verhinderd was, nam de *praetor* van dit college, een ouderejaars die als student-assistent optrad, het werk van hem over.

In de tien jaar dat zijn polikliniek functioneerde, zag Camper 289 patiënten, die in totaal 2410 bezoeken bij hem aflegden. Sommige patiënten kwamen wel meer dan tien keer terug, meestal omdat de behandeling niet hielp. In principe waren dit Groningers die ondersteuning kregen van de gereformeerde diaconie, maar Camper vroeg niet naar religie of woonplaats en behandelde dus ook patiënten van andere geloofsovertuigingen en uit de hele provincie (zelfs uit Drenthe). Alle mogelijke aandoeningen kwamen voorbij: ontstoken ogen, geslachtsziekten, gezwollen ledematen, gangreen, kanker-gezwollen, hazenlippen, liesbreuken enzovoorts. Sommige patiënten hadden wonden die een vreselijke stank verspreidden, andere hadden de meest afzichtelijke gezwollen op hun hoofd en weer anderen maakten ondraaglijke pijnen door. Hoewel het een chirurgisch college was, sneed Camper heel weinig; zeven kleine amputaties, zoals een wijsvinger die afgezet werd, of een gezwel dat weggesneden moest worden. Meestal stuurde Camper de patiënten naar huis met medicijnen of een breukband. De onmacht van de toenmalige medische wetenschap wordt nergens beter gedemonstreerd dan in de lijst van patiënten, vaak kinderen nog, die uiteindelijk toch op een gruwelijke manier overleden.

De kosten voor de geneesmiddelen, de breukbanden en het verband werden gedekt door de collegegelden van de studenten (4 gulden naast het gewone collegegeld voor de gewone colleges of 8 gulden voor wie dat college al meer dan drie keer had gevolgd en daarom geen collegegeld meer hoefde te betalen). Vanaf het begin was het duidelijk dat dat te weinig was, en Camper moest regelmatig uit eigen zak bijspringen.

Dat vond Camper op zichzelf geen probleem. 'Hierover dolere ik niet,' schreef hij in 1771 aan de curatoren, 'in tegendeel, ik draage de last met genoegen omdat zij strekt tot waar nut der academie.'⁴⁹ Maar het moest ook weer niet te gek worden. Daarom nam in 1766 de diaconie een deel van de financiële last over door de geneesmiddelen te betalen. Maar in 1770 stopte het armenbestuur daar weer mee omdat Camper ook niet-gereformeerde armen hielp. De stad sprong toen wel bij, maar dat was eenmalig en een beroep op de Staten liep op niets uit. Dat structurele financiële ondersteuning uitbleef, is misschien een van de bijkomende redenen geweest dat Camper in 1773 zijn post in Groningen verliet en zich weer terugtrok op Klein Lankum.

De pogingen die Van Doeveren en Camper deden om in Groningen klinisch onderwijs van de grond te krijgen, hadden dus geen blijvend succes. Het algemene ziekenhuis waar Van Doeveren in zijn bekende rede over de gunstige gesteldheid van de gezondheid van de Groningers voor gepleit had, mede ten dienste van het universitaire onderwijs, bleef een droom. Ambitieuze studenten moesten net als hij (en als Camper) naar de grote hospitalen in Wenen, Parijs en Londen om daar aan het ziekbed te leren wat moderne geneeskunde inhield. Petrus Driessen, die in 1775 naar Wenen ging, was daar een voorbeeld van.⁵⁰

DE SENAAT EN DE PRIVILEGES

Opvallend bij al die uitbreidingen van de faciliteiten van (vooral) de medische faculteit was dat de betrokken hoogleraren steeds rechtstreeks zaken deden met de curatoren. Hoewel het primair om onderwijskundige aangelegenheden ging, stond de senaat daar geheel buiten. Deed de senaat er dan niet meer toe, in de achttiende eeuw?

De samenstelling en werkwijze van de senaat onderging in de achttiende eeuw geen grote wijzigingen. Het Reglement Reformatoir had voor de senaat hoegenaamd geen gevolgen, want de nieuwe *rector magnificentissimus* liet de verkiezing van de (gewone) rector en de secretaris over aan de senaat, als vanouds. Ook bemoeide de stadhouder zich niet met ruzies tussen hoogleraren. Alleen in echt belangrijke zaken, zoals in het geval Van der Marck – greep de prins in en legde hij zijn wil op aan de senaat. Verder bleven de hoogleraren net als voorheen vaderlijke vermaningen over de studenten uitstrooien als er weer eens handtastelijkheden waren gemeld of toen – een heel ander geval – de studenten na de nederlaag van de patriotten oranje linten moesten dragen, als teken van afhankelijkheid aan de in zijn macht herstelde stadhouder. Ten slotte trad de senaat natuurlijk in vol ornaat aan bij de oraties, de promoties en de bezoeken van de prins en zijn gemalin. Wat er veranderde, was dat de rectoraatsoverdracht in 1774 verschoof naar de derde donderdag in december (tot de curatoren die plechtigheid in 1787 weer naar voren haalden en bepaalden op de tweede donderdag in oktober).⁵¹ Een verandering van eerder symbolische dan inhoudelijke betekenis was dat de senaat in 1784, in een tijd van aanzwellend patriottisch sentiment, besloot haar vergaderingen niet meer in het Latijn, maar in het Nederlands te notuleren. Als reden werd opgegeven ‘dat het wel eens heeft geëx[i]steert, dat onder de Professoren zijn geweest vreemden, welke de Nederlandsche sprake niet verstonden, als ook onder de Studenten Engelschen en anderen buitenlandschen, derselve tale geheel onkundig’.⁵² Het tekent de verschuiving van een internationale naar een Nederlandse oriëntatie van de Groningse universiteit.

Waar de senaat zeer aan hechtte, was zijn functie als academische vierschaar. Rond het midden van de eeuw was het aantal malen dat de senaat in die hoedanigheid, als *forum academicum*, bij elkaar moest komen, betrekkelijk beperkt. Bovendien bleef de senaat met grote mildheid over zelfs ernstige vergrijpen oordelen. Een voorbeeld. Op 22 juni 1747 behandelde de senaat de klacht van een vijftienjarig meisje, Marichje Frenks, tegen de Hongaarse student Stephanus Rethy. De vorige dag had zij achter haar huis op de wal bij de Herepoort gezeten en was daar aangesproken door de student, die haar ook wat kleingeld gaf, eerst 3 stuiver en later nog eens 3 stuiver. Hij nodigde haar uit om een wandeling te maken naar Helpman en daar aangekomen presenteerde hij haar drie broodjes – en een fles jenever, die zij overigens weigerde. Even buiten Helpman had de student haar ten slotte wat van de weg af geleid, zijn broek losgemaakt, haar rok opgetild en het meisje tegen een dijkje gegooid. Hij bood haar geld om, zoals hij zei, ‘wat met haar te spelen’. Maar het meisje worstelde zich onder haar belager uit, holde terug naar de weg en slaagde erin de student van zich af te schudden. Ze ging naar huis en vertelde haar oudere zus wat er gebeurd was. Die werd zo kwaad dat ze in een van de kroegen bij de Herepoort de inmiddels ook weer teruggekeerde Rethy opzocht en hem de huid vol schold omdat hij, zo noteerde de secretaris uit haar mond, ‘haar

Suster, een zo onnosel Meisje, hadden willen debaucheren [tot ontucht verleiden], dat doen de studenten'. Daarop had Rethy haar te grazen willen nemen, maar toen hij haar eindelijk te pakken had, bij de A-poort, had de stadswacht hem ingerekend – en later overgedragen aan de senaat. Rethy ontkende alles, maar er waren zo veel getuigen dat de senaat niet aan de verklaring van Marichje en haar zuster twijfelde. De student kreeg echter slechts een *consilium abeundi*, het advies of eerder het bevel om zo snel mogelijk Groningen te verlaten (na eerst wel met zijn huisbaas de kamerhuur te hebben afgerekend).⁵³ Het *consilium abeundi* was wat in de zeventiende eeuw *relegatio* heette.⁵⁴ De naam van de betreffende student werd echter niet meer uit het album geschrapt en niemand kon verhinderen dat de student zijn studie elders in de Republiek voortzette.

Die milde behandeling was opzet. De hoogleraren wisten dat ouders die wat verder weg woonden niet graag hun kinderen aan de zorg van de hoogleraren toevertrouwen als ze geen garantie hadden dat hun oogappels in eigen kring werden berecht en niet uitgeleverd werden aan de doorgaans strenger oordelende stedelijke regering. Bovendien gold nog het oude argument dat het beter was de studenten niet al te hard aan te pakken om te voorkomen dat zo een blijvende smet op het blazoen van de toekomstige elite van het land werd geworpen en elke studiezin werd uitgedoofd. Ten slotte speelde mee dat de academische senaat seksuele vergrijpen – het lastig vallen van dienstmeisjes op straat of het regelrecht aanranden en verkrachten van zulke meisjes – eerder veroordeelde vanwege de bijkomende verstoring van de openbare orde (omdat de studenten de nachtwakers bedreigden die het meisje te hulp schoten) dan als een aantasting van de eer en zedelijkheid van vrouwen uit het volk. Studenten die het heel bont hadden gemaakt, hoefden ook nooit een schadevergoeding aan de slachtoffers te betalen. Als er al boetes werden opgelegd, dan kwamen die niet de mishandelde vrouwen ten goede, maar de hoogleraren, die gerechtigd waren zulke boetes onder elkaar te verdelen (soms stortte de senaat het geld overigens wel in de armenkas). Het is moeilijk om dit geen klassenjustitie te noemen. Wel nam het aantal zaken waarin van seksuele vergrijpen sprake was af; kennelijk wisten de studenten hun driften gaande de achttiende eeuw steeds beter te beheersen.⁵⁵

De afbakening van de rechtsmacht van de senaat ten opzichte van de stad was altijd een probleem geweest. Zelfs als het om een misdaad leek te gaan waar een lijfstraf op stond, dan nog eiste de senaat het recht van eerste inspectie op, om uit te kunnen maken óf het misdrijf wel zo zwaar was dat de berechting aan de stad moest worden overgelaten. Het was bovendien mogelijk dat er verzachtende omstandigheden waren, die maakten dat in dat geval toch een lichtere straf op zijn plaats was. In een uitvoerig schrijven aan de stadhouder van 20 mei 1769 betoogde de senaat dat dit recht van eerste inspectie de senaat altijd toekwam als er een academieburger bij betrokken was.⁵⁶

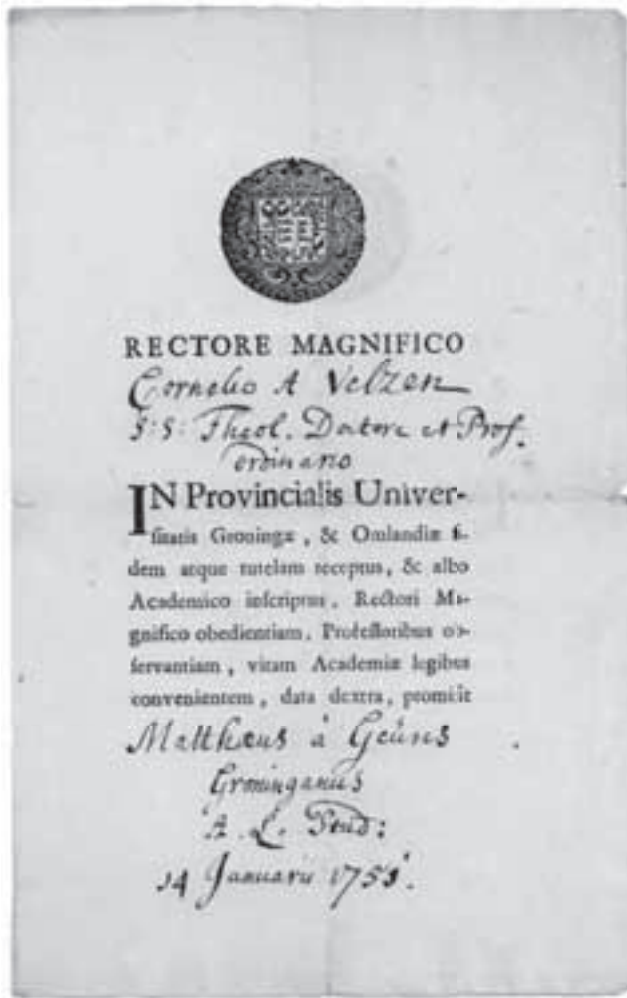
Natuurlijk waren er grenzen. De senaat wist heel goed dat in het geval van een kapitaal misdrijf, een vergrijp dus waar in principe de doodstraf op stond, de zaak aan de stad moest worden overgelaten. Daarom volgde in september 1764 maar een zwak protest van de senaat toen de gerechtsdienaren van de stad een student oppakten 'op be-tigting schuldig te staan aan een swaar en capitaal delict', in dit geval sodomie – nog altijd een halsmisdrijf. Het geval wekte veel commotie, temeer daar de student, Theodor Schultenburg, al de volgende dag in de gevangenis kwam te overlijden, volgens de hoogerlaar Van Doeveren, die er als stadsarts met twee chirurgijns bij was geroepen,

door het slikken van arsenicum.⁵⁷ Een 'horrible histoire', zo schreef de Friese edelman Onno Zwier van Haren op 13 oktober 1764 vanaf zijn buitenplaats Lindenoord bij Wolvega aan een Groningse vriend, de hekeldichter Nicolaas Heerkens. Van Haren, die een paar jaar daarvoor zelf in een zedenschandaal verzeild was geraakt toen zijn dochters hem van incest beschuldigden, hoopte met heel zijn hart 'que ceci n'aïlle plus loin à Groningue, cela ferait grand tort à l'université'.⁵⁸ Ging het echter om lichtere gevallen – volgens de toenmalige normen – dan claimde de senaat wel dat hij de zaak moest beoordelen. De schuldigen kwamen er, als ze dan overgedragen waren aan de senaat, meestal zeer genadig van af.

Vanaf ongeveer 1775 nam het aantal incidenten (vechtpartijen, seksueel wangedrag) waar studenten bij betrokken waren, weer beduidend toe en moest de senaat steeds vaker bij elkaar komen. Meer dan vroeger gaven de hoogleraren een *consilium abeundi* of schrapte de rector de naam van een onverbeterlijke student uit het *Album studiosorum*. Waarom er meer opgetreden moest worden, is onduidelijk. De universiteit kromp en men zou eerder denken dat daardoor ook het aantal delicten vanzelf zou afnemen. Of had het te maken met de veranderende samenstelling van de studentenbevolking – meer Ommelander boerenjongens bijvoorbeeld, of meer Friezen, die wellicht de gewestelijke rivaliteit opvoerden?

De studenten hechttten misschien nog wel meer aan het behoud van een eigen academische rechtspraak dan de hoogleraren. Dat bleek wel toen in 1782 de stadswachten na een vechtpartij tussen studenten en burgers twee studenten arresteerden en in de stadspoorten opsloten. De studenten richtten onmiddellijk een petitie tot rector en senaat om beide studenten weer onder jurisdictie van de senaat te brengen en de academische voorrechten te handhaven 'in derzelver oorspronkelijke heiligheid'.⁵⁹ Zulks geschiedde, de studenten verdwenen in de academiekerker en kwamen er met het gebruikelijke milde vonnis van af. Maar de senaat zag in het voorval aanleiding om in april 1783 te besluiten om een repertorium op de acta van de senaat aan te leggen om een goed overzicht te krijgen van de rechten en voorrechten van de universiteit. De hoogleraar rechten Arntzenius kreeg daartoe opdracht en leverde het jaar daarop het verlangde register bij de senaat in, die het vervolgens een speciaal plekje in het archief gaf.⁶⁰ Voor de studenten was dat niet voldoende en zij dreigden in een rekest van mei 1783 zelfs de recensie te staken als de senaat in de 'zaak der privilegiën' niet krachtiger tegen de stad optrad. Uiteindelijk wist de senaat de studenten tot bedaren te brengen.

Dat voorrechten voor bepaalde groepen (zoals studenten en hoogleraren) eigenlijk niet meer pasten in wat men zelf een 'verlichte eeuw' noemde, was op dat moment even niet aan de academieburgers besteed. Integendeel. In 1748 hadden de studenten, als dank voor hun Oranjegezinde optreden bij de omwenteling in dat jaar, juist een uitbreiding van hun privileges gekregen, te weten vrijdom van accijns op bier, wijn en tabak. Daarom kregen ze sindsdien ook een bewijs van inschrijving, om bij de winkeliers te kunnen aantonen dat ze student waren. De hoogleraren hadden iets later ook geprobeerd uitbreiding van hun voorrechten te krijgen. In 1749 vroegen zij Willem IV niet alleen om meer professoren te benoemen, maar ook om de professoren betere zitplaatsen in de hoofdkerken van Groningen te bezorgen. De stad had namelijk hoogleraren een plaats aangewezen 'agter de Ministers en andere bedienden, als secretarissen, rentmeesters en ontfangers'.⁶¹ De nieuwe hoogleraren kwamen er, maar van uitbreiding

Afb. 63 Inschrijvingsbewijs van de medisch student Matthias van Geuns, 1751. Utrechts archief, Archief Van Geuns, toegang 814, inv. nr. 29. Met dit bewijs kon een student vrijstelling van het betalen van sommige directe belastingen krijgen.

van privileges of betere banken in de kerk kwam niets terecht. Ook tijdens latere bezoeken van de stadhouder aan Groningen hebben de hoogleraren het nog geprobeerd, maar ook toen zonder succes. Hoezeer zij ook wezen op de ongelijkheid ten opzichte van andere universiteiten, de stadhouder hield hen aan het lijntje of verschool zich achter de onwillige of lakse Staten. Ook een lang gekoesterde wens, een weduwepensioen voor de vrouwen van hoogleraren, ging niet in vervulling. De hoogleraren moesten maar tevreden zijn met de privileges die ze hadden.

Of brak toch geleidelijk, in ieder geval onder de hoogleraren, het besef door dat het in een tijd van verlichting eigenlijk geen pas gaf om de traditionele ongelijkheden in stand te houden? Dat zou men althans kunnen afleiden uit het feit de hoogleraren het *forum academicum* in de late achttiende eeuw toch meer en meer als een anomalie gingen beschouwen. Toen de Fransen in 1811 dit privilege afschaften, was er eigenlijk niemand die protesteerde.

14 VRIJE BATAVEN IN EEN FRANS KEURSLIJF (1795-1812)

In augustus 1794 vestigde de jonge dokter Jakob van Geuns zich in Groningen. Hij was de zoon van de inmiddels in Utrecht benoemde hoogleraar geneeskunde Matthias van Geuns, wiens carrière ooit wat ongelukkig was begonnen in Groningen. Van Geuns jr. was wel benieuwd hoe het nu met de Groningse universiteit gesteld was, en ging daarom in oktober naar de plechtige overdracht van het rectoraat in de Academiekerk aan de Broerstraat. Hij was niet bepaald onder de indruk. In een brief aan zijn vader schreef hij hoe de aftredende rector, Petrus Driessen, met veel omhaal van woorden en misplaatste deftigheid een paar 'oude smeerige boeken en een bosje roestige sleutels' aan zijn opvolger overdroeg. Ook maakte hij zich vrolijk over de oratie van de nieuwe rector, de latinist Johannes Ruardi. 'Uit zijne aanspraak was zijne verknogtheid aan de oude constitutie en het Huis van Oranje ten duidelijksten merkbaar.' Terwijl de Fransen klaarstonden om de Republiek binnen te vallen, probeerde Ruardi er nog de moed in te houden door te wijzen op de kracht van de twee zoons van Willem v. 'De beide jonge princen,' aldus het verslag van Van Geuns jr., 'waaren *duo fulmina* [twee bliksem-schichten], welke de tweedragt, en despotismus moesten verpletteren.'¹ Helaas voor Ruardi liep het anders. De Franse troepen zouden niet verpletterd worden. Integendeel, de Fransen bezetten (of bevrijdden) het land binnen een paar weken en installeerden een revolutionair bewind. Uiteindelijk bleef van de Nederlandse zelfstandigheid niets over en werd de voormalige Republiek een onderdeel van het Franse Keizerrijk. De Groningse universiteit hield toen, althans tijdelijk, op te bestaan.

'EEN WAARLIJK GEZEGENDE OMMEKEER': DE BATAAFSE REVOLUTIE

Over stijf bevroren rivieren trok in december 1794 de Franse opperbevelhebber Jean-Charles Pichegru de Republiek binnen, met in zijn kielzog veel uitgeweken patriotten. Pichegru ondervond weinig weerstand. De Pruisische en Engelse troepen trokken zich terug naar het noorden en de Fransen konden bijna ongehinderd naar Den Haag oprukken. Stadhouders Willem v wachtte hun komst niet af en week op 18 januari 1795 uit naar Engeland. Nu grepen de patriotten hun kans. In Amsterdam dwong op 19 januari een *comité révolutionnaire* de zittende magistraat tot aftreden om vervolgens zelf de macht over te nemen. In andere Hollandse steden gebeurde hetzelfde. Op maandag 26 januari bezetten ten slotte patriottische afgevaardigden van enkele steden de vergaderzaal van de Staten van Holland, waar zij diezelfde avond nog enkele belangrijke besluiten namen: besluitvorming bij meerderheid van stemmen, afschaffing van het stadhou-

derschap, erkenning van de volkssoevereiniteit en afkondiging van de rechten van de mens. Andere gewesten volgden het Hollandse voorbeeld. De Republiek der Verenigde Nederlanden hield op te bestaan; de Bataafse Republiek kwam ervoor in de plaats.

In Groningen duurde het allemaal wat langer, want de Fransen maakten geen haast met hun opmars naar het Noorden. Toch was er ook in Groningen geen houden aan.² Op dinsdag 25 januari paradeerden de leden van het patriotse exercitiegenootschap 'Voor Onze Duurste Panden' weer door de straten van de stad, luid toegejuicht door de bevolking, en de dag daarop werd in goed overleg met de raad besloten tot oprichting van een comité van defensie. Dat moest de stad beschermen tegen de Engelse troepen die vluchtten voor de oprukkende Fransen. Uit voorzorg werd het ijs in de grachten gebroken en werden de kanonnen naar de wallen gesleept. Maar gelukkig trokken de Engelsen met een boog om Groningen heen naar Oost-Friesland. De kracht van de patriotten nam met de dag toe en uiteindelijk werd op zaterdag 12 februari 1795 het comité van defensie omgezet in een comité revolutionair, dat verkiezingen uitschreef voor een nieuw stadsbestuur. Die verkiezingen vonden de volgende dag al plaats, op zondag 13 februari, toen de volwassen mannelijke inwoners van Groningen in zes kerken kiesmannen aanwezig (één per wijk), die op hun beurt in de consistorie van de Martinikerk weer zestien provisionele representanten kozen. Dat was een nogal gemengd gezelschap: onder anderen de negentigjarige regent Hendrik van Sijzen, die al sinds 1737 in de raad zat, de doopsgezinde koopman en stijfselfabrikant Teunis Izaaks Hulshoff en de steenrijke katholiek Eppo Cremers.³ Als voorlopig stadsbestuur of municipaliteit namen deze heren de plaats in van de eerder op die middag naar huis gestuurde regenten. Op 14 februari werd onder grote belangstelling een vrijheidsboom, afkomstig uit het Sterrebos, midden op de Grote Markt geplant, pal tegenover het nog steeds in aanbouw zijnde nieuwe stadhuis. Iedereen had een rood-wit-blauwe kokarde opgespeld en was blij dat het vermaledijde regentebewind verdwenen was.

Inmiddels waren ook de Ommelanden in actie gekomen. Op 13 februari, toen de omwenteling in de stad haar beslag kreeg, organiseerden op het platteland de patriotten zich ook in een comité revolutionair, dat vervolgens verkiezingen voor het bestuur van de Ommelanden organiseerde. De in de dorpen gekozen kiesmannen kwamen bijeen in de Academiekerk aan de Broerstraat en kozen daar achttien provisionele representanten, vijf uit het Westerkwartier, zeven uit Hunsingo en zes uit Fivelingo. Onder hen geen enkele jonker, wel vrij veel landbouwers en predikanten. Op 17 februari namen zij het bestuur van de Ommelanden over van de jonkers die het tot dan toe in de Ommelanden voor het zeggen hadden gehad. Samen met de vertegenwoordigers van de stad bestuurden zij nu als provisionele representanten van het volk van Stad en Lande het gewest. De stadsjurisdicties – het Gorecht, het Oldambt en de Veenkoloniën, Westervolde – werden voorlopig nog vertegenwoordigd door de stad.⁴ Alles was rond toen op 19 februari de Franse troepen de stad binnentrokken. Het voorlopige sluitstuk was de gewestelijke Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger die de provisionele representanten op 26 februari afkondigden. Met blijdschap constateerden de representanten dat er een 'waarlijk gezegende ommekeer' had plaatsgevonden en dat de rechten van de mens waarover vroeger alleen maar was gesproken, nu ook in de praktijk werden erkend, 'zo dat noch geboorte, noch rijkdommen, maar alleen deugd en kundigheden den eenen boven den anderen verdienstelijk maken'. De erfstadhouder werd van al zijn

rechten vervallen verklaard, en afgekeurd werden alle maatregelen ‘waar door de Vrijheid van denkwijze word[t] bepaald of de Vrijheid der Drukpers beteugeld’, voor zover van die vrijheid natuurlijk geen misbruik werd gemaakt.⁵

Op deze eerste omwenteling zouden heel wat meer omwentelingen en bestuurswisselingen volgen. Om te beginnen vonden er verkiezingen plaats voor de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek in Den Haag, die uiteindelijk in maart 1796 aan het werk ging. Het belangrijkste punt op de agenda was het opstellen van een grondwet voor de nieuwe staat. Terwijl een speciaal daarvoor benoemde commissie aan het werk was, werd op 5 augustus 1796 alvast tot de scheiding van kerk en staat besloten en werd op 2 september de gelijkstelling van de ‘joodse natie’ met de Bataafse burgerij afgekondigd. Een brandende kwestie was hoeveel zaken er nog aan de provincies moesten worden overgelaten en wat op landelijk vlak geregeld diende te worden. De unitarissen, vaak oude patriotten die in Frankrijk de zegeningen van de centraal geleide eenheidsstaat hadden leren kennen en nu ook in eigen land een eenheidsstaat van de grond wilden tillen, botsten met de federalisten, die juist zo veel mogelijk de zelfstandigheid van de gewesten wilden behouden. Daardoorheen liep de strijd tussen de democraten, die het volk in ruime mate zeggenschap wilden geven, en de moderaten, die de politieke participatie liever beperkt zagen tot de gevestigde burgerij. Hoewel doorgaans de democraten ook voor de eenheidsstaat waren, lag dat bij de Groningse afgevaardigden anders; zij waren juist democraat én federalist. Het traditionele gewestelijke particularisme liet zich natuurlijk duidelijk gelden, maar in dit geval speelde er ook iets anders mee. De Groningers, die hun financiën op orde hadden, vreesden dat zij straks in een eenheidsstaat zouden moeten meebetalen aan de enorme schuldenlast die Holland in de loop der jaren had opgebouwd.

Toen de Nationale Vergadering er niet uit kwam – de omvangrijke, met compromissen volgestouwde grondwet die in augustus 1797 aan de bevolking werd voorgelegd, haalde het niet – pleegden de radicalen op 22 januari 1798 een staatsgreep. Zij stelden in rap tempo een sterk unitaristische en democratische staatsregeling op, die vervolgens in april door een gezuiverd electoraat werd aangenomen. Zodoende trad op 4 mei 1798 de eerste grondwet van Nederland in werking. Echter, het onverantwoorde optreden van de radicalen en de willekeur bij het zuiveren van het kiezersvolk ondermijnden al snel het gezag van het nieuwe bewind en op 12 juni 1798 voerden gematigde democraten, wederom met steun van de Fransen, een tegencoup uit, niet om de zaken terug te draaien, maar om de nieuwe grondwet juist uit te voeren zoals deze bedoeld was. De grondwet bleef dus van kracht; de Bataafse Republiek bleef een eenheidsstaat. Het land werd vanaf nu geregeerd door een Uitvoerend Bewind van vijf directeuren, die zich lieten bijstaan door acht agenten (een soort ministers, zij het met weinig ruimte om eigen beleid te maken). Daarnaast was er een Vertegenwoordigend Lichaam, bestaande uit een Eerste en een Tweede Kamer. Wezenlijk onderdeel van de staatsregeling was dat de provincies hun soevereiniteit verloren. In plaats van een soeverein lichaam werd de provincie een uitvoerend orgaan van de Nederlandse staat. De oude gewesten verdwenen zelfs letterlijk van de kaart. In een poging radicaal met het verleden te breken, werd het land opnieuw ingedeeld in acht nieuwe provincies of departementen. Het oude gewest Stad en Lande (inclusief Westerwolde) ging samen met het grootste deel van Friesland en de kop van Drenthe op in het nieuwe departement van de Eems. Hoofdplaats en bestuurlijk centrum van dit nieuwe departement werd Leeuwarden.

In theorie veranderde er in 1798 veel meer dan alleen de staatkundige structuur van Nederland. De eerder geciteerde dokter Van Geuns, die inmiddels betrokken was geraakt bij het opzetten van een academisch ziekenhuis in Groningen (daarover later meer), had het begin 1799 over 'een groote hervorming of epocque in de geest der menschen'.⁶ Op bijna elk maatschappelijk terrein moesten nieuwe regelingen getroffen worden: rechtspraak, belastingheffing, onderwijs, armenzorg, gezondheidszorg, kerkelijk leven enzovoorts. Maar de praktijk was weerbarstig. Het nieuwe regime moest het voorlopig nog doen met het apparaat van de oude Republiek. Bovendien was de uitkomst van de revolutie nog lang niet zeker. Nogmaals Van Geuns:

Een van beyden dunkt mij moet nog gebeuren, of er moeten nog meer, zoo niet de meeste troonen vallen, of de vrijheidsgeest en de republicquen moeten eronder. Welk van beyden ook mooge gebeuren, en het oogmerk der voorzienigheid zij, er is nog veel tegenstand en woelingen te wagten, waarmede toch alle groote omwendingen gepaart gaan.⁷

Dat de uitkomst van de revolutie allerminst duidelijk was, bleek al een halfjaar later. In augustus 1799 deden Russische en Engelse troepen een inval in Noord-Holland. Slechts met de grootste moeite slaagden de troepen van de Bataafse Republiek er in oktober in, gesteund door de Fransen, de invallers tot overgave te dwingen. De zwakte van het bewind was echter pijnlijk blootgelegd. Van het oorspronkelijke enthousiasme was vrijwel niets over.

Op 12 september 1801 vond opnieuw een staatsgreep plaats: het Uitvoerend Bewind schoof het Vertegenwoordigend Lichaam opzij en kondigde een nieuwe constitutie af, die een einde maakte aan het doorgeschoten en onwerkbaar centralisme in de oude staatsregeling. Het Uitvoerend Bewind heette voortaan het Staatsbewind. Voor de vorm legde het nieuwe bewind de nieuwe grondwet in oktober 1801 nog voor aan een wederom sterk ingeperkt kiezersvolk, maar toen dat in meerderheid de grondwet afwees, verklaarden de machthebbers haar alsnog voor aangenomen door de thuisblijvers gewoon bij de voorstemmers te tellen. Op 16 oktober 1801 trad de nieuwe constitutie in werking. Nationale verzoening van revolutionairen en aanhangers van het stadhoudelijk bewind stond bij de nieuwe machthebbers voorop. Al snel keerden daarom vroegere regenten in de bestuurlijke functies terug. De gewezen stadhouder Willem v, die inmiddels de steun van Engeland had verloren, gaf er in december 1801 zijn zegen aan door vanuit zijn ballingsoord Oranienstein in het graafschap Nassau zijn aanhangers te ontslaan van de eed van trouw die ze aan hem gezworen hadden. Voor de inwoners van Stad en Lande had de staatsgreep van 1801 tot gevolg dat nu de oude gewestelijke grenzen terugkeerden. Er kwam weer een apart departement van Stad en Landen van Groningen en de stad Groningen werd daar weer de hoofdplaats van. Toen in juni 1802 het nieuwe, voor deze keer door het Staatsbewind benoemde departementale bestuur aantrad, met twee afdelingen, waren de Groningers weer iets meer baas in eigen huis. De politieke betrokkenheid van de burgerij was ondertussen wel weer flink teruggebracht.

De oude regenten mochten dan terugkeren, de oude tijden keerden niet helemaal terug. De Fransen, die lak hadden aan Bataafse vrijheid, probeerden hun vazalstaat – want dat was de Bataafse Republiek – steeds meer in het gareel te krijgen. In april 1805 moest het Staatsbewind wijken voor het eenhoofdige bewind van de voormalige repre-

sentant Rutger Jan Schimmelpenninck, die nu als raadpensionaris (wij zouden zeggen: president) op tal van maatschappelijke terrein doorbraken kon forceren. Zo kwamen er een modern en uniform belastingstelsel en een wettelijke regeling van het lager onderwijs; ook kwam er begin 1806 een nationaal postwezen tot stand.⁸ Groningen kreeg op 1 augustus 1805 een kleiner departementaal bestuur, met maar één afdeling van zes leden en met minder bevoegdheden dan voorheen.

Maar ook Schimmelpenninck zat er niet lang. Met het oog op de instelling van het Continentaal Stelsel, de handelsblokkade gericht tegen Engeland, wilde Napoleon Bonaparte, keizer sinds 1804, nog meer greep krijgen op de Hollandse gewesten en daarom zette hij in juli 1806 eigenmachtig de Bataafse Republiek om in een koninkrijk, met zijn jongere broer Lodewijk Napoleon als koning. De bevolking wachtte af. In de stad Groningen, waar eerst zo enthousiast de revolutie was gevierd, treurden de regenten nu over het verlies van hun rechtsprekende bevoegdheden en hun jurisdictie over een deel van de omliggende gebieden. Toen op 16 oktober 1806 burgemeester Justus Datho Quintus (sinds 1803 had Groningen weer burgemeesters) een toespraak hield ter gelegenheid van de eerste raadsvergadering in het nieuwe stadhuis (dat overigens nog steeds niet helemaal klaar was), sprak hij namens velen toen hij verklaarde dat na de omwenteling van 1795 de stad veel van haar luister had verloren. ‘Zij gelijkt zich zelve niet en er wordt geene schaduw meer gevonden van hare vorige grootheid en luister, als de naam alleen. Zij wordt nu met de kleinste steden van ons vaderland – wat zeg ik? met den drost van eene jurisdictie gelijk gesteld.’⁹ Het afscheid van het ancien régime kostte sommigen kennelijk moeite, maar het gebrek aan verzet ertegen kan ook worden gezien als een teken dat vele anderen er eigenlijk wel aan toe waren. Stad en Ommelanden waren in de voorgaande decennia naar elkaar toe gegroeid en dat oude bestuurlijke scheidslijnen nu onder druk van de Fransen opzijgezet werden zullen velen met een zucht van verlichting hebben aanvaard.

In 1807 werden de departementen nogmaals gereorganiseerd. Het collegiale bestuur van de departementen maakte plaats voor het eenhoofdige bewind van een landdrost. In Groningen werd dat Hendrik Ludolf Wichers, een oude orangist (en voormalig curator). Hij werd bijgestaan door enkele assessoren. Zijn departement werd in december 1808 nog uitgebreid met Reiderland, het deel van Oost-Friesland ten westen van de Eems (Napoleon had in 1807 Oost-Friesland veroverd en maakte daar nu een departement binnen het Koninkrijk Holland van). Lodewijk Napoleon ontpopte zich ondertussen als een eigenzinnige, goedbedoelende, zelfs Nederlands denkende vorst. Onder zijn bewind kwam een nationaal muntstelsel tot stand en werd het strafrecht gehumaniseerd. Lodewijk Napoleon richtte ook het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten op, legde de grondslagen voor een Rijksmuseum en een Koninklijke Bibliotheek en deed serieuze pogingen om de nijverheid te bevorderen. Hij bezocht de slachtoffers van de kruitramp in Leiden van 12 januari 1807 en toonde twee jaar later als een echte landsvader zijn medeleven met degenen die getroffen zijn door de overstromingen in het Gelderse riviereengebied.

Maar keizer Napoleon was niet tevreden over zijn broer en schoof hem na vier jaar opzij. In juli 1810 deed Lodewijk Napoleon gedwongen afstand van de troon en lijfde de keizer het Koninkrijk Holland in bij zijn Franse keizerrijk. Nederland verdween van de kaart. De stad Amsterdam, onder Lodewijk Napoleon bevorderd tot hoofdstad

van een in theorie nog zelfstandige staat, werd nu de derde hoofdstad van het keizerrijk. Charles-François Lebrun, duc de Plaisance, moest als gouverneur-generaal van de Hollandse gewesten zorgen voor de geleidelijke versmelting van deze gewesten met de rest van het rijk. Het departement Groningen werd uitgebreid met een groot deel van Drenthe en ging met ingang van 1 november 1811 het departement van de Wester-Eems heten (Oost-Friesland en Jeverland vormden het departement van de Ooster-Eems). Wichers bleef voorlopig op zijn post, nu als prefect.

HET ONZEKERE LOT DER UNIVERSITEIT

Het belang van de Bataafse en Franse tijd in de Nederlandse geschiedenis is lang onderschat. Toch werden juist in deze jaren de fundamenten gelegd voor een geheel nieuwe politieke orde. Het land maakte kennis met de rechten van de mens en de burger, met de scheiding van kerk en staat, een gekozen volksvertegenwoordiging, de scheiding van bestuur en rechtspraak en natuurlijk de eenheidsstaat. Sinds de Opstand in de zestiende eeuw was het politieke bestel in de Nederlanden niet zo ingrijpend gewijzigd als nu. Maar wat veranderde er voor de universiteit, wat merkten de hoogleraren en studenten van alle veranderingen? De Groningse universiteit dankte haar bestaan én haar voortbestaan aan de soevereine Staten van het gewest, maar hoe zou het haar vergaan nu die gewestelijke soevereiniteit was opgeheven?

De Groningse universiteit was in alles het product van de oude politieke orde; de beginselen van het ancien régime waren ook de beginselen van de universiteit. De plaats die iemand in de oude samenleving innam, werd mede bepaald door de voorrechten en privileges die waren toegekend aan de groep of de stand waartoe men behoorde. Niet gelijkheid was het basisprincipe, maar ongelijkheid. Dat gold ook voor de universiteit: als immuniteit of juridische enclave in de stedelijke samenleving had de universiteit voorrechten die anderen werden onthouden. De universiteit beschikte in de regel over een eigen systeem van rechtspraak, studenten hadden vrijstelling van tal van belastingen en zowel studenten als hoogleraren waren vrijgesteld van bepaalde verplichtingen. Maar met de Fransen en de Bataven arriveerden ook de beginselen van vrijheid, gelijkheid en broederschap en konden al die privileges onmogelijk blijven bestaan.

Zeer ingrijpend voor de universiteiten was het doorvoeren van de strikte scheiding van kerk en staat. Die maatregel vormde een rechtstreekse bedreiging voor het voortbestaan van de theologische faculteit, de faculteit met door de bank genomen de helft van het aantal studenten van de universiteit. Tijdens het ancien régime was de gereformeerde of hervormde kerk de publieke, bevoorrechte kerk, als enige door de staat erkend en ondersteund. De predikanten werden door de lokale overheid betaald, de hoogleraren aan de theologische faculteiten door de provinciale overheid. Dat kon na de omwenteling niet zo blijven. Ofwel alle gezindten moesten, op kosten van de staat, hun eigen hoogleraren theologie aan de universiteit kunnen benoemen, ofwel de overheid moest de financiering van de bestaande theologische faculteit ten dienst van de 'voormaals Heerschende Kerk' staken en die kerk zelf laten opdraaien voor de opleiding van haar voorgangers. De eerste mogelijkheid was te duur en te chaotisch, de tweede mogelijkheid zou de bijl aan de wortel van de hele universiteit kunnen leggen.¹⁰

Verder vloeide uit de vestiging van de eenheidsstaat en de opheffing van de gewestelijke soevereiniteit voort – in theorie althans – dat de universiteiten niet meer ressorteerden onder de gewestelijke overheden, maar onder de nationale staat. Na 1748 waren wel veel bevoegdheden overgeheveld naar Den Haag, maar formeel was dat alleen omdat daar toevallig de erfstadhouder van Stad en Lande resideerde. Nu ging de centralisatie een stap verder. Voortaan zou het beleid gemaakt worden door de nationale overheid in Den Haag – in theorie althans. In concreto betekende dit dat de curatoren alles moesten voorleggen aan de Agent van Nationale Opvoeding. In het voorjaar van 1798 werd als zodanig benoemd de classicus en voormalige Franeker hoogleraar Theodorus van Kooten, die na een jaar plaatsmaakte voor de predikant en Leids hoogleraar Johan Hendrik van der Palm. Vroeg of laat zou deze nieuwe regeling ertoe leiden dat er centraal bekeken zou worden welke benoemingen zinvol waren en welke overbodig, en welke voorzieningen voor het onderwijs gecontinueerd en welke opgeheven moesten worden. Voor een grote universiteit als Leiden, de hogeschool bovendien van het dominante gewest Holland, zou dat niet veel uitmaken, maar voor kleine universiteiten als Franeker en Groningen kon het wegvallen van de provinciale inbedding wel eens fataal blijken.

Dat was de theorie. Maar wat merkten de Groningse hoogleraren in de praktijk van de omwenteling in de staat? Tijdens de revolutie van begin 1795 was het in en rond de universiteit opvallend stil. Slechts een enkeling schaarde zich openlijk aan de kant van de revolutionairen. De student Mattheus van Heijningen Bosch dichtte het lied dat op 14 februari werd gezongen bij de oprichting van de vrijheidsboom. Later zou hij zich nog vaak laten horen als lid van een radicale burgersociëteit en redacteur van de *Ommelander Courant* en het radicale weekblad de *Onverwachte Courier*. Toen een anonieme medewerker van dit blad felle kritiek uitte op het slappe optreden van de municipaliteit tegen de orangisten, werd eerst de drukker gearresteerd en vervolgens Van Heijningen Bosch en zijn twee mederedacteuren. Zijn zaak kwam toen ook ter sprake in de academische senaat, maar omdat spoedig daarna de auteur van het gewraakte stuk zich meldde, kwam Van Heijningen Bosch weer vrij. Hij trok zich begin 1796 uit de redactie van de *Onverwachte Courier* terug en hield zich voorlopig stil.¹¹

Een ander die kleur bekende, was de Chevallier. De oude hoogleraar hield op 15 februari 1795, toen de Franse troepen Groningen nog niet bereikt hadden, een kerkrede (later gedrukt) over *De voetstappen der Godlyke voorzienigheid in Nederlands staatsomwenteling opgelegd*. De vroeg ingevallen, onverwachte en zeer strenge vorst, ‘welke de oppervlakte der rivieren veranderde in een stevigen bodem, langs welken het verwinvend leger, zonder bruggen, zonder scheepen, zonder vloten en buiten de geringste belemmering der kanonneerboden met welken de stromen waren bedekt, gemakkelijk konde voortdrukken met hunnen krijgstoestel’, was volgens Chevallier een duidelijk teken: ‘Ziehier wederom Gods vinger!’¹²

Er was in 1795 ook op de universiteit geen sprake van een bijltjesdag, een afrekening met de steunpilaren van het oude bewind. Terwijl in Franeker, Leiden en Utrecht ontslagen vielen, kon iedereen in Groningen op zijn post blijven. Zelfs de nadrukkelijk Oranjegezinde theoloog Abresch werd ongemoeid gelaten. In verband met de dreigende opheffing van de voorrechten van de gereformeerde kerk keerde deze onverbetterlijke hoogleraar zich al in 1796 tegen het nieuwe bewind en voerde hij het hoogste

woord op de Oranjegezinde sociëteit De Toelast, maar het stadsbestuur trad niet tegen hem op.¹³ Zelfs de curatoren, die hun aanstelling te danken hadden aan de voormalige stadhouder en die hun collega's in Leiden al meteen na de revolutie hadden zien vertrekken, konden in Groningen aanvankelijk gewoon blijven zitten. Pas op 1 oktober 1795 maakten de burgemeesters Quintus en Van Sijsen, de raadsheer Hendrik Ludolf Wichers en de jonkers Reint Johan Lewe van Middelstum, Onno Reint Alberda en Scato Ludolf Alberda van Bijma plaats voor Tammo Adriaan ten Berge, lid van de municipaliteit, Louis Bothenius Lohman, idem dito, Cornelis Star Lichtenvoort, syndicus van de Ommelanden, en de officierszoon Joost Jarges, niet bepaald mensen die als radicaal te boek stonden.¹⁴ Dit nieuwe college verdween weer van het toneel toen op 29 april 1802 de zorg over de academie werd opgedragen aan het vier man sterke tweede departement (afdeling) van het bestuur van het departement van Stad en Landen van Groningen (dat tweede departement was belast met rechtspraak en bestuur en fungeerde de facto als een college van gedeputeerde staten). Maar ook dat was maar van korte duur, want al in 1805 werd het departementale bestuur sterk ingekrompen en in 1807 verdween het zelfs helemaal. De toen nieuw aangestelde landdrost (en oud-curator!) Wichers benoemde onmiddellijk drie van zijn assessoren tot provisionele curatoren. Deze bleven in functie tot de Groningse universiteit in 1812 opging in de Keizerlijke Universiteit van het Franse Rijk en de functie van curator helemaal verdween.

De voor de universiteit opvallendste gebeurtenis tijdens de eerste jaren van de Bataafse Republiek was de terugkeer van de oude Van der Marck. De in 1773 ontslagen hoogleraar natuurrecht was indertijd in ballingschap gegaan naar Lingen, was bij het begin van de patriottentijd op aanbeveling van de Overijsselse patriot Van der Capellen tot den Pol benoemd in Deventer en had na het verjagen van de patriotten zijn toevlucht gezocht in het Bentheimse Steinfurt. Maar de val van het stadhouderlijk bewind maakte de weg naar Groningen weer vrij.¹⁵ Hij had meer aanbiedingen – Deventer wilde hem graag terug hebben en in Utrecht werd hij tot raadsheer aan het Provinciaal Gerechtshof benoemd – maar de Groningers deden erg hun best om hem over te halen naar zijn oude universiteit terug te keren. Al op 20 maart 1795 benoemden de provisionele representanten hem opnieuw tot hoogleraar in Groningen. Maar wilde hij wel naar Groningen? Curatoren schreven hem een brief en stuurden een delegatie van burgers, geleid door de oude Chevallier, ooit zijn tegenstander, maar ten diepste altijd een geestverwant, naar Steinfurt om Van der Marck voor Groningen te winnen. Van der Marck zelf ging eens poolshoogte nemen in Groningen en het schijnt dat vooral een avond doorgebracht met de leden van Pro Excolendo hem bewoog om voor Groningen te kiezen. Zijn ambtgenoot L.C. Schroeder stond graag het onderwijs in het staats-, natuur- en volkenrecht weer aan zijn oude nieuwe collega af. De oratie die Van der Marck op 26 november 1795 hield, was voor hem een glorieus moment. Hij sprak 'de Jure, homini naturae insito, singulis aequaliter tribuendo perenni Rerumpublicarum stabilimento' ('over het de mens van nature ingeschapen, aan allen gelijkelijk toe te kennen recht, het onvergankelijke steunsel van de staten'). Hoewel notoire tegenstanders als Abresch en Lubbers in de *corona* zaten, onthield Van der Marck zich van persoonlijke aanvallen of rancuneuze terzijdes; hij was duidelijk van plan in Groningen een constructieve rol te spelen en niet het oude conflict op te rakelen.¹⁶

Van der Marck gaf, ondanks zijn 78 jaar, getrouw zijn colleges (van sommige was hij in verband met zijn hoge leeftijd wel vrijgesteld). In het jaar 1796-1797 was hij rector magnificus en tussendoor zette hij zijn gedachten over staat en samenleving op papier. Het resultaat daarvan was in 1798 zijn *Schets over de rechten van den mensch*, dat tevens een opzet bevatte voor een nieuw Bataafs wetboek. Al in november 1795 was hem een nog belangrijker taak opgedragen: hij werd door de burgers van de stad verkozen in de provinciale constitutiecommissie. Deze commissie, die vanaf 21 maart 1796 regelmatig in de senaatskamer vergaderde, moest een einde maken aan de oude tweedeling tussen de stad en de Ommelanden, de stadsjurisdicties een volwaardige stem in het bestuur van de provincie geven en en passant ook nog een nieuw reglement voor de universiteit opstellen. Van der Marck hing in die commissie vooral de professor uit, die zijn medecommissieleden de les las over de ongerijmdheden waaraan zij zich dreigden schuldig te maken, maar die hij als jurist niet mocht laten passeren. Toen Van der Marck op 1 november 1800 overleed, kon men niet zeggen dat hij na zijn terugkeer in Groningen op zijn lauweren was gaan rusten.¹⁷

Dat de Bataafse omwenteling gevolgen had voor de privileges van de academieburgers, merkten zij in 1795 meteen. Toen de Franse troepen in februari 1795 in de stad arriveerden, werden zij niet alleen bij burgers, maar ook bij hoogleraren ingekwartierd, in strijd met de academische wetten.¹⁸ De hoogleraren waren er al bang voor geweest. Op 7 februari had de senaat zich tot het stadsbestuur gewend en de bestuurders gewezen op de academiewet, die hoogleraren vrijstelde 'recipiendis in aedes suas militibus'. Maar daar stoorden de nieuwe machthebbers zich in het geheel niet aan; ook bij hoogleraren werden militairen ondergebracht (natuurlijk alleen officieren). Het duurde meer dan een jaar voordat zij de Fransen weer kwijt waren.

In 1810, na de inlijving bij Frankrijk, herhaalde de geschiedenis zich. Weer moesten er Franse troepen ingekwartierd worden, weer gebeurde dat ook bij hoogleraren en weer haalde protest van de senaat niets uit. Lebrun gaf de hoogleraren in niet malse bewoordingen te verstaan dat hij lak had aan hun privileges en dat het een daad van rechtvaardigheid was dat de last van de inkwartiering over alle burgers gelijkelijk werd verdeeld. Hij ging zelfs nog iets verder:

J'ai vu avec peine que des hommes qui, par leur état doivent enseigner les vérités utiles, aient voulu invoquer des privilèges accordés dans les tems d'ignorance, et se refuser à un devoir qu'ils auraient dû s'empreser de remplir quand leur concitoyens ne l'auraient pas exigé.¹⁹

Men kan niet verlicht zijn en tegelijkertijd privileges opeisen – dat hadden de Groningse hoogleraren nog even niet begrepen.²⁰

Er waren ergere bedreigingen voor de universiteit dan de tijdelijke inkwartiering van vreemde troepen. Een groot gevaar doemde op toen in 1796 de 21 man tellende commissie van de Nationale Vergadering in Den Haag die een ontwerp moest maken voor een grondwet, met het voorstel kwam om het hoger onderwijs in de Bataafse Republiek op één plek in het land te concentreren. In het ontwerp van constitutie dat op 10 november 1796 aan de Nationale Vergadering werd aangeboden en dat in het voorjaar van 1797 in bespreking kwam, stond letterlijk: 'Er zal ééne Nationale Hooge school zyn.' De grote vraag was vervolgens: blijft er daarnaast ruimte voor andere, bijvoorbeeld departementale hogescholen? En zo ja, hoeveel mogen dat er dan zijn, en waar komen zij? Zou de 'Nationale Hogeschool' in Leiden komen en mochten Franeker, Gronin-

GELIJKE ACADEMISCHE RECHTEN VOOR MAN EN VROUW?

Een opvallend element in het nieuwe wetboek dat Van der Marck ontwierp, was de aandacht voor de rechten van de vrouw. De hoogleraar baseerde de ‘natuurlijke’ gelijkheid van man en vrouw zowel op het natuurrecht, als op een soepele lezing van de Bijbel. De bijbelpassage waarin gezegd wordt dat de man na de zondeval zal heersen over de vrouw (Genesis 3:16), legde hij niet uit als de vaststelling van een recht, maar simpel als de voorspelling van een feit. Op grond van de gelijke rechten van man en vrouw pleitte Van der Marck in het hoofdstuk over de universiteiten ook nadrukkelijk voor academische vorming voor vrouwen. Vrouwen zijn net zo goed ‘redemagtige wezens’ en niets stond daarom een goede educatie van vrouwen in de weg. Maar heel ver ging Van der Marck daarin toch niet. ‘Ik zie niet waarom men [de schone sekse] geheel en al zoude uitsluiten van de Academische opvoeding [...]. Waarom zoude men dan ook niet de Dames op Academies tot Doctoressen in de Vroedkunde openlyk mogen promoveeren?’²¹ Maar waarom alleen in de vroedkunde? Zelfs voor Van der Marck was het moeilijk consequent te zijn.

gen, Harderwijk en Utrecht in een lagere rang blijven bestaan, of zouden zulke departementale instellingen ook in andere steden kunnen komen?²²

Radicale democraten uit Holland waren in de regel voor het afschaffen van alle instellingen van hoger onderwijs behalve die ene nationale universiteit.²³ Als alles op één plaats werd geconcentreerd, kon er bezuinigd worden en tegelijk een instelling in het leven geroepen worden die zich kon meten met de grotere universiteiten in het buitenland. Dat was in het belang van de wetenschap, van de studerende jeugd én van de schatkist. De Groningse afgevaardigde Ten Berge (tevens oud-curator van de Groningse universiteit) bracht daar tegenin dat het dan voor de ingezetenen die aan de grens woonden en niet zo rijk waren, wel heel bezwaarlijk werd om hun kinderen naar die ene, ver weg gelegen en ongetwijfeld in een dure regio gesitueerde nationale universiteit te sturen. Scato Trip Hzn., ook uit Groningen, achtte het zelfs ronduit schadelijk om maar één universiteit over te houden: ‘Dus zoude men de geleerdheid in het centrum bevorderen, terwijl men de domheid aan de grenzen zoude bevorderen.’²⁴ Nog erger was het schrikbeeld dat wat later de afgevaardigde uit Overijssel, mr. Gerhard Willem van Marle, aan de vergadering voorhield: het veronachtzamen van de belangen van de burgers uit de grensgewesten zou ertoe kunnen leiden dat de koning van Pruisen de schamele universiteit van Lingen, pal over de grens, snel zou uitbouwen tot een volwaardige universiteit om zo studenten uit Groningen, Drenthe en Overijssel te trekken, die dan in Lingen dingen zouden leren die bepaald niet strookten met de ware republikeinse gezindheid.²⁵

Men kwam er in eerste instantie niet uit en maakte het probleem – één nationale universiteit of behoud van alle bestaande instellingen – zoals dat heette ‘commissoriaal’. Een kleine commissie van zeven man moest met een concreet voorstel komen. Dat kwam er, op 1 mei 1797, en het luidde dat het niet verstandig was de vijf bestaande universiteiten te handhaven:

Er behoort in dezen tijd, waar de kring der geleerdheid, der wetenschappen en kunsten, zoo zeer, in uitgebreidheid als kostbaarheid, is toegenomen, te veel tot ééne volledig ingerichte, en, naar den tegenwoordigen staat der cultuur, wel aangelegde, universiteit, dan dat men vyf zou kunnen behoorlyk voorzien en onderhouden.²⁶

Maar het pleidooi van de afgevaardigden uit de landprovincies had ook indruk gemaakt en daarom kwam de commissie met een tussenvoorstel: wel één nationale universiteit, maar daarnaast een tweetal, ver van de nationale universiteit gelegen wetenschappelijke scholen of 'Bataafsche Academien'. Deze academies, die onderworpen waren aan het centrale gezag, waren bedoeld voor het onderricht in de eerste beginnelen van de wetenschappen, maar zij konden zich tevens toeleggen op de opleiding van heel- en vroedmeesters. Als plaats voor zulke academies had de commissie Groningen en Harderwijk in gedachten.

De tegenstanders van de nationale universiteit bleven zich tegen deze constructie verzetten. De Gelderse afgevaardigde mr. Herman Hendrik Vitringa hekelde het streven om een universiteit te creëren die het zou kunnen opnemen tegen bijvoorbeeld Göttingen, waar steeds meer geld naar toe moest om de universiteit op peil te houden. Ook vond hij het een kwestie van gelijke behandeling van alle Nederlandse burgers dat iedereen in zijn eigen omgeving kon studeren en dat niet de een ver moest reizen terwijl de ander dicht bij huis kon blijven. Dat hij met zijn pleidooi eigenlijk de gewestelijke soevereiniteit terug wilde krijgen, ontkende hij ten stelligste: 'Hij vond meerdere hoge scholen verspreid over de gehele republiek niet een federalistische gedachte, maar wel overeenkomstig het beginsel van eenheid en gelijkheid in rechten over de verschillende gedeelten des Lands.'²⁷ De eerdergenoemde Groningse representant Trip, die overigens niets wilde afdoen van de lofprijzingen voor Leiden, wees erop dat zijn eigen Groningse universiteit altijd een 'pépinière' of kweekplaats was geweest voor de Leidse universiteit. Lang was de lijst van namen van geleerden die hun academische carrière begonnen waren in Groningen en hadden voortgezet in Leiden: Hollebeek, Van Doeveren, Van de Wijnperse, Van der Keesel, Brugmans (jr.). Zo beoerd was het dus kennelijk niet gesteld met zijn universiteit en kennelijk hadden ook kleinere universiteiten een nuttige functie in het bestel als geheel. Uiteindelijk bleek bij de stemming dat een heel kleine meerderheid (44 tegen 43) ervoor was om naast de nationale universiteit ook nog een of meer Bataafse academies te onderhouden. Een eveneens heel kleine meerderheid (51 tegen 49) was er later die maand voor om het jus promovendi voor te behouden aan de nationale universiteit.²⁸ Eindeloze deliberaties volgden nog om uit te maken hoeveel academies er zouden komen en waar. Vooral de voorstanders van Franeker lieten zich nadrukkelijk horen. De stad zou geheel geruineerd worden als de universiteit helemaal verdween, zij had zo geleden in de patriottentijd, zij kon erop bogen dat het leven er zo goedkoop was en dat er minder 'verleiding' was dan in het grotere Groningen. Maar het hielp niet. Na veel deliberaties besloot de Nationale Vergadering op 24 mei 1797 om maar drie academies toe te laten en deze onder te brengen in Groningen, Harderwijk en Breda (dat laatste om de stroom van studenten naar Leuven in te dammen).

In Franeker heerste grote verslagenheid toen dit bekend werd. In een uiterste poging schreef het provinciaal bestuur nog een smeekschrift naar Den Haag om de heren op andere gedachten te brengen. Wat moest er van Franeker worden als haar de uni-

versiteit werd ontnomen? ‘Wij zijn verzekerd dat afgebrookene huizen, leedige velden en puinhoopen Uwe beslissing gestaedig zouden herinneren [...]’.²⁹ Maar het was te laat – de Nationale Vergadering nam het pleidooi niet meer in behandeling.³⁰ Ook een herstelplan dat het provinciaal bestuur op 9 juni aannam en dat enkele onorthodoxe maatregelen bevatte, zoals het geven van heel veel colleges in het Nederlands en het beschikbaar stellen van 42 beurzen van 100 gulden voor studenten van minder gegoe-de komaf, kwam als mosterd na de maaltijd.³¹ Maar of men in Groningen blij was met behoud van een in rang verlaagde, aan het centrale gezag onderworpen academie, waar niet gepromoveerd mocht worden, valt ook te betwijfelen. Uiteindelijk deed het er ook niet toe, want in augustus 1797 wees de bevolking, ook in Groningen, het ontwerp van constitutie af.³² Tot op zekere hoogte was dat jammer, want voor het eerst was nu duidelijk uitgesproken wat het doel was van het (hoger) onderwijs. Artikel 75 van de ontwerpconstitutie luidde namelijk:

Ter bevoordering van het Onderwijs in zodanige kundigheden, welke voor den vryen Burger onontbeerlyk zyn, in kunsten en wetenschappen, mitsgaders in alles, wat tot opheldering van het verstand, beschaving van den smaak en verëdeling van het hart dienen kan, zullen ’er zyn Grondscholen, Taalscholen, Academiën, en eene Nationale Hooge School of Univer-siteit.³³

Het onderwijs moest dus de burger – alle burgers – de middelen verschaffen om zijn vrijheid te kunnen genieten. Maar helaas, met de overige bepalingen van de ontwerpconstitutie verdween ook deze bepaling in de prullenbak en het zou heel lang duren voor er weer in vergelijkbare termen over het doel van het hoger onderwijs zou worden nagedacht. In de staatsregeling die in 1798 van kracht werd, stond niets meer over het hoger onderwijs.

Wel was ten gevolge van het in werking treden van de grondwet in 1798 nu een soort minister van Onderwijs in functie getreden, de Agent van Nationale Opvoeding, die ook het beheer van de universiteiten in de Bataafse Republiek in zijn portefeuille had en alle benoemingen aan zich trok. De eerste die als zodanig in dienst trad, Van Kooten, begon in het voorjaar van 1798 en beloofde ook voor de belangen van de Groningse universiteit op te zullen komen. Om dat te kunnen doen vroeg hij de curatoren een overzicht van de uitrusting van de universiteit, plus een lijst van eventuele wensen die men in Groningen had. Na consultatie van de faculteiten zonden curatoren zo’n overzicht in maart 1799 naar Den Haag. Van Kooten deed er echter niets mee, want een maand later werd hij al weer vervangen door Van der Palm. Deze richtte zijn aandacht veel meer op het lager dan op het hoger onderwijs.

Per saldo gebeurde er dus niets. De oude problemen bleven ook wat ze waren. Zo bleef er onzekerheid of er in de Bataafse Republiek ruimte was voor meer dan één universiteit. De Leidse universiteit probeerde eerst de Constituerende Vergadering en later de Eerste Kamer van het Wetgevend Lichaam ervan te overtuigen dat het principe van de nationale eenheid ook de concentratie van het hoger onderwijs in één nationale universiteit vergde, dus in Leiden. De andere universiteiten, Utrecht voorop, gooiden het daarentegen op het principe van het vermijden van monopolies. Uiteindelijk bleef alles bij het oude, en na 1801, toen een veel gematigder regime aan de macht kwam, keerde de rust terug, althans op dit punt.³⁴

Ondertussen speelde nog de kwestie van de theologische faculteiten. Het was iedereen duidelijk dat de bestaande situatie niet gecontinueerd kon worden, maar tegelijk vond men dat de staat niet in één keer alle betalingen kon stopzetten. Bovendien vond iedereen dat het christelijke geloof op een of andere manier het zedelijke fundament van de nieuwe maatschappelijke ordening moest zijn. Dat de staat zich eens los zou maken van het geloof in een hogere macht was ondenkbaar; wat zou in zo'n situatie nog de cohesie in de samenleving garanderen? Het resultaat van alle deliberaties was dat bij het in werking treden van de nieuwe grondwet in mei 1798 besloten werd dat de overheid nog tot 1801 de salarissen van de predikanten en de hoogleraren theologie zou betalen en dat de kerken de betaling daarna zouden overnemen.³⁵ De universiteiten wachtten dat niet af en zochten naar creatieve oplossingen. In Franeker vroegen de curatoren alle kerkgenootschappen die in aanmerking kwamen (hervormden, doopsgezinden, katholieken) om voortaan zelf hoogleraren aan te stellen en te betalen (zij zouden, als de kerken hadden toegehapt, voorlopers van de latere kerkelijke hoogleraren zijn geweest). In Groningen probeerde men iets anders. In 1798 waren er drie vacatures: een in de filosofische faculteit voor Oosterse talen (daarvoor werd nog in datzelfde jaar de Groningse predikant Hendrik Sijpkens benoemd) en twee voor theologie (de vacatures Kuypers en Chevallier). Voor die laatste vacatures wilde Van Kooten geen directe opvolgers aanwijzen, maar hij was wel bereid in de filosofische faculteit een hoogleraar kerkelijke geschiedenis te benoemen. Die hoogleraar zou natuurlijk de facto voor de theologische faculteit werkzaam zijn, net als Sijpkens, zonder dat ze in de theologische faculteit waren ondergebracht. Op grond van deze regeling werd de Harderwijkse hoogleraar Herman Muntinghe benoemd, een gewezen predikant die het werk van twee theologen overnam, maar met een leeropdracht kerkgeschiedenis en zedenleer aan de filosofische faculteit. Daarnaast mocht hij privaatcolleges theologie geven, al stond dat niet in zijn aanstellingspapieren. Op deze wijze was de continuïteit van het theologisch onderwijs gegarandeerd zonder dat er een nieuwe hoogleraar in de theologische faculteit hoefde te worden aangesteld. Na de staatsgreep van september 1801 was overigens de directe dreiging van opheffing van alle theologische faculteiten weer voorbij; de staat bleef de salarissen betalen. In 1803 kreeg Muntinghe alsnog een benoeming in de faculteit theologie. Als steunpilaar voor de maatschappelijke orde kon ook het revolutionaire bewind de kerk niet missen. Wel verdween in 1801, vijf jaar na de scheiding van kerk en staat, de verplichting tot ondertekening van de belijdenisschriften, maar dat was alleen pro forma. Over katholieke of doperse, door de staat betaalde theologische docenten werd niet meer gesproken; de hervormde kerk behield de facto haar academische monopolie.

Toch betekende dit niet dat alles nu weer als vanouds was. Door het tijdelijk onderbrengen van een paar theologische bijvakken bij de filosofische faculteit was de betekenis van die vakken en daarmee van de hele theologische opleiding wel degelijk veranderd.³⁶ Hulpvakken als kerkgeschiedenis en ethiek waren zelfstandiger geworden. Vroeger doceerde elke hoogleraar zijn eigen versie van de dogmatiek en als het zo uitkwam ook de nevenvakken; nu waren voor die hulpvakken speciale leerstoelen ingesteld en gaf niet iedereen meer dogmatiek. Ook de natuurlijke theologie nam veel stof over van de dogmatiek. De theologische faculteit na 1800 speelde daarmee in op de behoefte aan een ondogmatische, brede christelijke basis voor de samenleving. Boven-

dien was de faculteit, ooit de kern waar omheen de universiteit was opgebouwd, voor het eerst sinds de oprichting van de universiteit gedwongen haar bestaansrecht te bewijzen. Zij meende dat vrij eenvoudig te kunnen doen: de studie theologie leidt tot een betere kennis van het geloof, en dus tot een deugdzaam leven en dus tot verheffing van het volksbestaan. Wie dit een sterk argument vindt moet het vooral zeggen, maar het antwoord op de vraag naar het bestaansrecht van de theologie luidde wel heel anders dan een halve eeuw daarvoor: niet de dienst aan God, maar het maatschappelijk nut. Deugd, een begrip dat in de achttiende eeuw op ieders lippen lag, had de plaats van het zielenheil ingenomen. Ook binnen de kerk had de secularisering vorderingen gemaakt.

EEN ACADEMISCH ZIEKENHUIS

Behalve bedreigingen waren er ook kansen. Een omwenteling kan zorgen voor een doorbraak die onder 'normale' omstandigheden nog heel lang op zich had kunnen laten wachten. Iemand die dat doorhad, was de nog maar net, in november 1794, benoemde hoogleraar in de geneeskunde Evert Jan Thomassen à Thuessink. Als gefortuneerde burgemeesterszoon uit Zwolle had Thuessink geen medische praktijk naast zijn hoogleraarsambt nodig en kon hij zich geheel op zijn taak als hoogleraar concentreren. Hij had in Harderwijk en Leiden gestudeerd, had de hospitalen in Parijs, Londen en Edinburgh bezocht en was in 1785 in Leiden gepromoveerd op een proefschrift over het gebruik van opium bij de bestrijding van syfilis, 'observatis probato'. Na tien jaar een medische praktijk te hebben gehad in Zwolle en Den Haag was hij kort voor de Bataafse Revolutie in Groningen benoemd tot opvolger van Forsten Verschuier om onderwijs te geven in de pathologie, de therapie en de gerechtelijke geneeskunde. Graag zou hij het klinisch onderwijs dat elders al gegeven werd, bijvoorbeeld door zijn leermeester Van Geuns in Utrecht, ook in Groningen introduceren. Hij stond in voortdurend contact met Van Geuns en zon op mogelijkheden om zijn plannen uit te voeren. In februari 1795 kwam zijn kans.³⁷

Bij hun opmars hadden de Franse troepen bijzonder veel te lijden gehad van het water in de veengebieden waar ze door moesten trekken, midden in de winter nog wel, en veel soldaten waren daardoor ziek geworden. In de ambulante hospitalen was geen adequate verzorging mogelijk, ook omdat, zoals adjudant-generaal Charles Ambroise Dardenne aan Pichegru schreef, de zieken behandeld werden 'par des ivrognes, ou des chirurgiens ignorans, ci-devant barbiers'.³⁸ Toen de eerste Franse troepen op 19 februari in Groningen arriveerden, werden de zieken en gewonden voorlopig ondergebracht in het voor dit doel ontruimde Groene Weeshuis, toevallig of niet het gebouw dat Eyssonius al meer dan een eeuw daarvoor had aangemerkt als een goede locatie voor een *nosocomium academicum*. Omdat de Franse officieren van gezondheid nog niet gearriveerd waren en de commandant het nog steeds moest doen met die 'chirurgiens ignorans', nam hij graag het aanbod van Thomassen à Thuessink aan, die een deel van de verzorging op zich wilde nemen. De omstandigheden waren meer dan beroerd: de ziekenzalen waren overvol, de lucht was om te snijden, 'pestilentieus' zelfs, medicamenten waren er amper en iedereen stak elkaar aan. De hulp van Thuessink was dus meer

dan welkom. Maar de hoogleraar zag hier ook een kans om ‘eenige zieken tot een collegium clinicum voor zich over te nemen ten dienste zijner studenten’.³⁹ Deze zieken zouden dan moeten worden afgestaan door dr. Gummer, die officieel geneesheer van het Groene Weeshuis was, maar deze had daar geen bezwaar tegen.

Toen dat eenmaal geregeld was, benaderde Thuessink op 7 maart een van de plaatselijke artsen, de eerdergenoemde Jakob van Geuns, met de vraag of hij hem bij het opzetten van een speciale afdeling in het Weeshuis wilde helpen.⁴⁰ Van Geuns was net in Groningen als arts begonnen en Thuessink, die zelf geen kinderen had en wel wat in de nog ongetrouwde jongeman zag, probeerde hem zo op gang te helpen. In hun afdelinkje in het Weeshuis (met elf bedden) maakten Thuessink en Van Geuns nu dagelijks hun ronde, samen met de studenten. De hoogleraar stelde de diagnose en demonstreerde bijzonderheden aan de studenten, terwijl Van Geuns daarna de verdere verzorging regelde en de noodzakelijke medicijnen voorschreef. Ook hield Van Geuns de ziektegeschiedenis van elke patiënt bij, voorlopig allemaal om niet. Toen begin april eindelijk de Franse officieren van gezondheid arriveerden, gingen Thuessink en Van Geuns gewoon door. Maar Thuessink diende nu wel bij de curatoren het verzoek in om de in de praktijk ontstane regeling een officieel, dat wil zeggen academisch karakter te geven en in het Groene Weeshuis blijvend een aantal bedden te reserveren voor patiënten die hij en de studenten van zijn ‘collegium clinicum’ onder hun hoede zouden nemen. Hij zou dan de algemene leiding krijgen over die afdeling en voor de feitelijke behandeling zou een *medicus academicus* benoemd moeten worden, waarbij hij natuurlijk aan Jakob van Geuns dacht. Vanzelfsprekend waren daar kosten aan verbonden en dat is misschien de reden geweest dat het verzoek niet is gehonoreerd. Maar officieel ging Thuessink gewoon door met zijn *nosocomium*.⁴¹

In 1797 deed Thuessink opnieuw een poging. Het Groene Weeshuis was in maart van dat jaar door de Fransen ontruimd en teruggegeven aan de diaconie, die de kinderen en armen terug liet keren. Op 15 juli kaartte Thuessink opnieuw bij de curatoren de mogelijkheid aan om in het Weeshuis een *nosocomium academicum* in te richten. Volgens hem was dit een uitstekende kans om ‘een klein en geschikt Ziekenhuis voor deeze Univer-siteit’ te verkrijgen. Zo’n voorziening was hard nodig. Het was vreemd de studenten alleen in de theorie te onderwijzen en hen daarna onge oefend op hun patiënten los te laten – of ze te verplichten bijna om voor die oefening naar het buitenland te gaan. Ook de patiënten zouden er baat bij hebben en ten slotte zou het de positie van Groningen tegenover de Friese concurrent goeddoen, aangezien:

[...] onze Medische Faculteit, door het verval der Friesche Academie, merkelijk gewonnen heeft en niet ophouden zal studenten tot zich te trekken, wanneer zij gelegenheid hebben zich in de practijcq te oeffenen.⁴²

In concreto stelde hij voor twee zalen in het oude klooster voor zijn ziekenhuis te bestemmen, een voor de mannen en een voor de vrouwen, met in elke zaal vier kribben. De hoogleraar zou daar zieken opnemen ‘welke hij het best oordeelt voor zijne studenten, zoowel uit het Armenhuis als buiten hetzelfde’.⁴³ Een *medicus academicus* zou voor de dagelijkse leiding en behandeling van de zieken moeten zorgen. Daarnaast zou hij poliklinisch patiënten behandelen die niet opgenomen hoefden te worden – ongeveer op de manier waarop Van Doeveren en Camper dat zo’n dertig jaar daarvoor hadden gedaan.

Afb. 64 Het Groene Weeshuis (voormalig Jacobijnerklooster), achterplein aan de Hofstraat zuidzijde. Tekening van Albert Jurardus van Prooijen, 1858. Groninger Museum. In dit weeshuis begon Thomassen à Thuessink zijn nosocomium academicum.

De zaak werd sneller geregeld dan Thuessink voor mogelijk had gehouden. Al op 17 juli gingen de curatoren akkoord en ook de representanten van het volk van Stad en Lande zagen er wel wat in. Volgens resolutie van 5 augustus 1797 kreeg Thuessink zijn lokalen en zijn bedden, plus een aanvullende benoeming tot *professor medicinae clinicae* (extra jaarwedde 300 gulden), terwijl Van Geuns jr. eindelijk benoemd werd tot *medicus academicus*, tegen een salaris van 100 gulden. Voor de inrichting stelden de representanten eenmalig 500 gulden beschikbaar, en verder jaarlijks ongeveer 500 gulden voor medicamenten. Volgens het contract met de diaconie huurden de curatoren de ruimten van het Weeshuis en kwam de ‘oppassing der zieken’ in handen te liggen van de ziekenmoeder en ziekenvader van het weeshuis (dat een eigen ziekenzaal behield). Het Weeshuis zou ook zorgen voor voedsel, drank, vuur en licht en zo dikwijls als nodig verschoning van het linnen. En dat alles voor maar 600 gulden per jaar. Nadat ook de senaat er in oktober over had gesproken, kon Thuessink op 11 november 1797 officieel beginnen.⁴⁴ Op die dag hield hij in de voogdenkamer van het Weeshuis zijn allereerste spreekuur. Er verschenen meteen al vijf patiënten: twee weesjongens, twee bedeeden en één schoonmaakster. Thuessink stelde vast wat hun mankeerde en droeg hen vervolgens over aan Van Geuns, die voor de verdere behandeling zorgde, inclusief de verstrekking van geneesmiddelen.

De eerste opname geschiedde een paar dagen later: de vierentwintigjarige dienstmeid Hindrikje Portmans werd met ‘catarrhalische koorts’ (waarschijnlijk flinke griep) in de vrouwenzaal opgenomen.⁴⁵ Daar kreeg zij op 11 december gezelschap van een weesmeisje van 14 jaar dat ook aan koorts leed. Beiden werden op 23 december, geheel hersteld, weer naar huis gestuurd. Inmiddels was op 27 november ook de eerste mannelijke patiënt opgenomen, de zesenzestigjarige bedeede H. Lijphart, die verlam-

mingsverschijnselen vertoonde. Na ruim een week kreeg Lijphart gezelschap van de zestienjarige weesjongen Geert Klasen, die met hevige koorts werd opgenomen. De weesjongen kon na vier dagen weer gezond en wel naar huis en toen lag Lijphart weer alleen op zaal. Maar omdat in zijn conditie geen verbetering optrad en verdere behandeling zinloos leek, stuurde Theussink ook hem naar huis. Zo stond vanaf 14 december de mannenzaal weer leeg. Niet dat er geen zieken meer waren, maar de animo om zich in een ziekenhuis te laten behandelen was nu eenmaal niet groot. Ziekenhuizen werden in de achttiende eeuw nog vooral gezien als sterfhuizen, waar men heen ging als het eigenlijk al te laat was. Wie het kon betalen, liet de dokter thuiskomen en liet zich ook thuis verplegen. Het was dus verre vanzelfsprekend dat het initiatief van Thuessink een succes zou worden.

Maar een succes werd het. Al in 1798 berichtte Jakob van Geuns zijn vader in Utrecht over de grote toeloop van patiënten en uiteindelijk werden er in het eerste jaar (tot en met juni 1798) zestig patiënten in het nosocomium behandeld, onder wie twaalf ziekenhuisopnamen. Wel bleek het moeilijk om voor het onderwijs geschikte patiënten te krijgen en Thuessink moest uit eigen zak wel eens wat bijpassen (voor de hemden voor de patiënten bijvoorbeeld). Belangrijker was dat het steeds duidelijker werd dat er ook bedden zouden moeten komen voor heelkunde en verloskunde. Al in 1799, toen de curatoren de Agent van Nationale Opvoeding een overzicht gaven van de staat van de universiteit, vroegen zij om een heelkundige kliniek, met een kleine kraamkliniek:

Want ofschoon de Professor [Munniks] sedert vele jaren zelve in de Nederduitsche Taal onderwijs geeft in de Heelkunde, de heelkundige operatiën op lyken verricht, en by het onderwijs in de Verloskunde de studeerende jeugd altoos door hem op de phantôme geoefend wordt in het verrichten der handgrepen met en zonder verloskundige werktuigen, zo ziet en ondervindt de jeugd wel, wat in alle gevallen de konst voorstelt, maar niet wat in die omstandigheden de Natuur vermag, iets hetgeen echter in dezen van uitgestrekt nut en aanbelang te achten is, en door zulk een inrichting onfeilbaar verkregen wierde.⁴⁶

Voor die nieuwe afdelingen was ook een ander gebouw nodig en dat kwam in beeld toen in 1801 het voormalige West-Indische Huis aan de Munnekeholm in provinciale handen overging. Dit gebouw, dat na de opheffing van de West-Indische Compagnie in 1792 wisselende bestemmingen had gehad, werd nu door het departementaal bestuur bestemd 'tot het inrichten niet alleen van een nosocomium voor de praxis medica, maar ook voor chirurgica en obstetrica'. Financiële problemen dreigden nog even roet in het eten te gooien; de provincie zat krap bij kas en overwoog het pand weer te verkopen. Verder liet nu ook de commandant van het militair hospitaal in het Prinsenhof zijn oog op het gebouw aan de Munnekeholm vallen. Hij dacht dat daar zowel ruimte was voor zijn militaire hospitaal, als voor het *nosocomium academicum*. Maar Thuessink wilde daar niets van weten: de aanwezigheid van militairen zou patiënten afschrikken zich te melden en er zouden zeker geen vrouwen meer opgenomen kunnen worden. Verder zou zo'n combinatie van militair en academisch ziekenhuis alleen maar leiden tot extra administratie. Last but not least was de combinatie nadelig voor de opleiding van de jonge arts. De militaire geneeskundige praktijk, ruw en grof als zij is, was ongeschikt 'om aan de jonge lieden die zagte, naaukeurige en meer beschaafde behandeling te leren, waaraan zij zich, in een meer beschaafden kring werkzaam zul-

lende zijn, van stonden aan moeten gewennen'.⁴⁷ Uiteindelijk won Thuessink het pleit en in de zomer van 1803 opende het *nosocomium academicum* zijn deuren aan de Munnekeholm. Voor het eerst dus in een eigen gebouw met alleen maar eigen personeel.⁴⁸

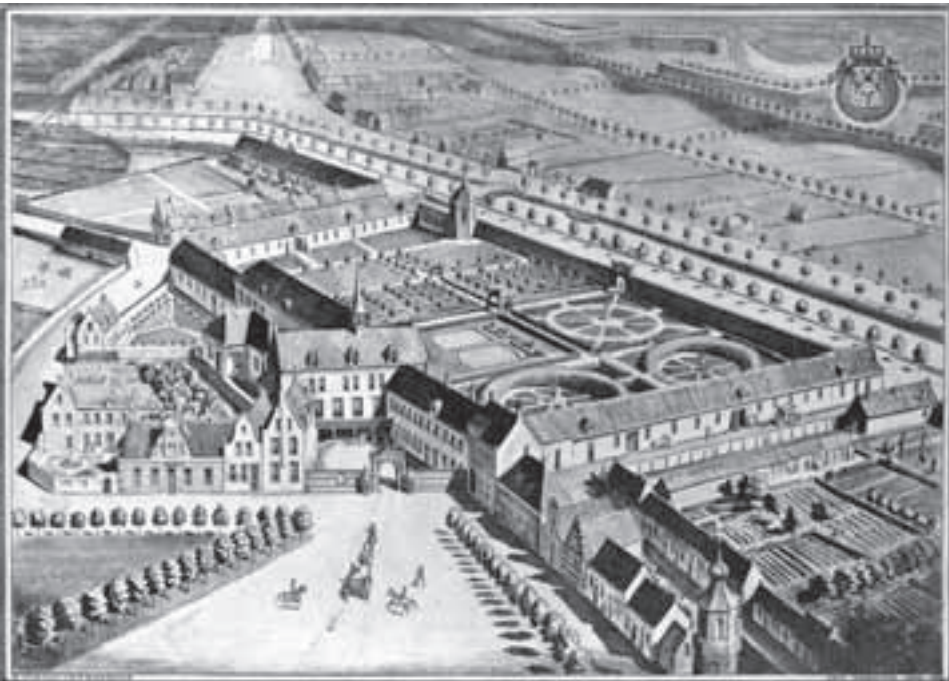
Aan de Munnekeholm wist Thuessink de opgaande lijn vast te houden. In het eerste jaar werden achttien mannen en achttien vrouwen opgenomen. Van hen overleed er slechts één, namelijk 'een vreemdeling die hier ingebracht zijnde stervende aan de waterzucht niet verder konde getransporteerd worden en wien de menschlievendheid dringend gebood in te nemen en het sterfuur zoveel de kunst nog vermogt, te verlichten'. Dat viel Thuessink dus niet aan te rekenen. Het departementaal bestuur uitte in december 1804 na lezing van het eerste jaarverslag daarom zijn tevredenheid over 'de complete reusite [succes] van dit zo belangrijk instituut', prees de hoogleraar en verhoogde het honorarium van de *medicus academicus* van 100 naar 200 gulden. Ook kreeg de chirurgijn Petrus Hendriksz, die af en toe bij operaties had geholpen, nu een jaarlijkse uitkering van 50 gulden.⁴⁹

De gewenste uitbreiding met nieuwe klinieken kwam er ook, zij het niet in het tempo dat Thuessink gewild had. Eerst kreeg het *nosocomium* in 1804 een eigen apotheek. Die werd gedreven door de arts Sibrandus Elzoo Stratingh, die net Van Geuns was opgevolgd als *medicus academicus* (Van Geuns had het te druk gekregen met zijn eigen praktijk).⁵⁰ Omdat Stratingh ook een bekwaam farmaceut was, kreeg hij de extra taak de studenten in de bereiding van geneesmiddelen te onderwijzen, tegen een extra uitkering van 50 gulden. Een deel van dat geld werd overigens snel terugverdiend omdat Stratingh in het *nosocomium* de geneesmiddelen goedkoper kon bereiden dan de stadsapotheek, die voorheen de medicamenten, Spaanse vliegen, lavementen en andere spullen leverde. Een tweede belangrijke uitbreiding onderging het *nosocomium* als gevolg van onderhandelingen met de in 1808 nieuw benoemde hoogleraar chirurgie en verloskunde Johannes Mulder. Deze Mulder was een gevierd hoogleraar in Franeker en wilde alleen naar Groningen komen als hij een eigen *nosocomium chirurgico-obstetricum* kreeg (twee ziekenzalen en een operatiekamer). De curatoren gingen akkoord en Mulder kwam naar Groningen. Die operatiekamer liet nog even op zich wachten, maar de chirurgische afdeling werd meteen een succes, omdat nu voor het eerst burgers zich tegen betaling lieten opnemen in die afdeling (de faam van Mulder als chirurg was namelijk groot). Voor die betalende patiënten moest echter wel een aparte zaal komen, want men kon toch moeilijk die zieken in één kamer laten liggen met arme patiënten die om niet behandeld werden. Mulder zou dit alles niet meer meemaken, want hij overleed al op 18 november 1810 aan een bloedvergiftiging, opgelopen bij een operatie aan zijn eigen oog. Zijn opvolger Gerbrand Bakker, die in 1811 aantrad, zou oogsten wat voor Mulder was gezaaid.

Een inventarisatielijst uit 1811 geeft een indruk van de omvang van het *nosocomium*.⁵¹ Allereerst een afdeling voor interne ziekten, met een mannen- en een vrouwenzaal (vijf respectievelijk vier bedden), een apotheek, een collegezaal, een kamer voor de hoogleraar en een keuken. Verder een chirurgische afdeling met twee ziekenzalen (met elk drie bedden), twee kraamkamers met elk drie bedden, en een hoogleraarskamer die ook als kraamkamer dienst kon doen. Ten slotte nog een 'chambre d'économie', een voorraadkamer en een kelder. De bescheiden afdeling voor Thuessink in het Groene Weeshuis was uitgegroeid tot een klein, maar volwaardig academisch ziekenhuis aan de Munnekeholm.

EEN TECHNOLOGISCH TOPINSTITUUT

De komst van de Fransen bood niet alleen de medici onverwachte kansen, ook de scheikundige Petrus Driessen leken de tijden gunstig gezind.⁵² Net als veel van zijn collega's vond Driessen dat wetenschap – in zijn geval de scheikunde – vooral nuttig moest zijn. In de Bataafse tijd, toen er allerwegen blauwdrukken voor een nieuwe samenleving werden gemaakt, kon ook de scheikunde daar een rol bij spelen – in de landbouw, bij de geneesmiddelenbereiding en bij de bevordering van de nijverheid. Op alle drie de fronten heeft Driessen zich ingezet. Om te beginnen zorgde hij ervoor dat de Groningse universiteit eindelijk een goedlopend chemisch laboratorium kreeg. Een aanbieding uit Utrecht medio 1795 stelde hem in staat zo iets te forceren. Hij veinsde belangstelling, maar liet tegelijkertijd de Groningse curatoren weten dat hij bereid was te blijven als zij hem een laboratorium in het vooruitzicht stelden. Er volgden pittige onderhandelingen, met als resultaat dat Driessen, die goed wist wat hij waard was, in augustus een budget van 400 gulden kreeg voor een eigen laboratorium, wat laboratorumbenodigdheden, een amanuensis en een tuinman.⁵³ Want bij dat laboratorium zou een tuin komen speciaal voor 'het nauwkeurig onderzoek van de nuttige planten voor ons Vaderland'. De universiteit had al een hortus botanicus, maar de planten daar werden vooral om hun medicinale werking gehouden, terwijl Driessen gewassen wilde kweken die de nijverheid zou kunnen gebruiken. Niet iedereen kon deze actie van Driessen waarderen. Jakob van Geuns schreef zijn vader (net benoemd tot hoogleraar in

Afb. 65 Reconstructietekening van het Prinsenhof in de achttiende eeuw door Anco Wigboldus, 1935. RHC Groninger Archiven. In de verste hoek van de tuin is het zomerhuis (met koepel) te zien waarin Petrus Driessen van 1795 tot 1810 zijn chemisch laboratorium had.

Utrecht) dat Driessens zogenaamde belangstelling voor de post in Utrecht alleen maar gediend had 'om zijne positie alhier lucratiever en zijne engagementen vaster te maaken' en vader Matthias van Geuns was het daar helemaal mee eens: 'Wat kan het eigenbelang de menschen niet vervoeren buiten de paalen van het decorum!'⁵⁴

Als plaats voor het nieuwe chemische laboratorium was het in 1738 verbouwde en vergrote zomerhuis van het (inmiddels door de prinselijke hofhouding verlaten) Prinsenhof aangewezen, helemaal achter in de Prinsentuin. Het hoofdgebouw was in beslag genomen als militair hospitaal, maar in het zomerhuis (naast de vroegere kruitkamer) was nog plaats. Driessen kreeg daar twee ruimten tot zijn beschikking: een ronde zaal voor de colleges en een experimenteerruimte ernaast. Een fraaier laboratorium zal er in die tijd niet te vinden zijn geweest. Welke chemicus kon opkijken naar een plafond waar een Groningse schilder met Italiaanse ervaring, Jannes Anticus, fraaie voorstellingen van de vier elementen en de verwarde chaos had aangebracht?⁵⁵ Vanuit de koepelzaal van het zomerhuis kon had men ook een fraai uitzicht over de landerijen ten noorden van Groningen. Het laboratorium voldeed kennelijk aan de verwachtingen, want toen de medische faculteit in 1799 in haar rapport voor de Agent van Nationale Opvoeding vroeg om een heelkundige kliniek (zie hiervoor), werd met enige jaloezie naar het scheikundig laboratorium in het Prinsenhof verwezen.⁵⁶ Een kleine vijftien jaar heeft Driessen daar kunnen werken, totdat de Fransen in 1810 het tuinhuis opeisten voor het militair hospitaal. In het tuinhuis werden toen de zieke of herstellende officieren ondergebracht.

Driessen kreeg niet alleen de beschikking over een laboratorium, in 1797 begon hij ook nog met colleges 'oeconomische scheikunde' (scheikunde ter bevordering van de welvaart) en in 1799 nam hij zitting in een nationale commissie die een *Pharmacopoea Batava* moest samenstellen.⁵⁷ Al kort na de Bataafse omwenteling waren er plannen gemaakt om de gezondheidszorg te reorganiseren. Voordien hadden steden en gewesten elk hun eigen regeling voor het toezicht op de chirurgijns, vroedvrouwen, apothekers en drogisten, maar in 1798 kreeg de Agent van Nationale Opvoeding de opdracht een landelijke regeling te ontwerpen. De gezondheidszorg werd nu een zaak van de nationale staat. Onderdeel van die staatsregeling moest zijn het samenstellen van een voor het hele land geldende farmacopee. Elke stad had haar eigen farmacopee en soms was deze al flink verouderd. In Groningen werkten de apothekers bijvoorbeeld nog met een farmacopee uit 1729 (uit de tijd dat het Collegium Medicum was opgericht). Een landelijke farmacopee, die bovendien regelmatig bijgewerkt zou worden, zou de gezondheidszorg zeer ten goede kunnen komen. Om zo'n landelijke farmacopee samen te stellen benoemde de Agent in 1799 een commissie bestaande uit twee artsen en drie hoogleraren, onder wie dus Driessen.⁵⁸ Hij was speciaal ingehuurd om te letten op de chemische aspecten van de analyse en bereiding van geneesmiddelen. Het werk van de commissie duurde vier jaar en resulteerde in 1805 in de publicatie van de *Pharmacopoea Batava* (twee jaar later vertaald als de *Bataafsche Apotheek*).⁵⁹ De commissie was grondig te werk gegaan en had alleen die geneesmiddelen in de farmacopee opgenomen waarvan in de geneeskundige praktijk was gebleken dat ze werkzaam waren. Om de geneesmiddelen aan te duiden was gebruikgemaakt van de nomenclatuur die hoorde bij de nieuwe zuurstofchemie van Lavoisier, wat de farmacopee al meteen een heel modern karakter gaf.

Dat Driessen benoemd was in de commissie voor de nieuwe farmacopee bevestigde dat hij tot de landelijke top van het chemisch en geneeskundig onderwijs hoorde. Kennelijk had hij daarvoor met zijn sterk op de praktijk gerichte onderwijs en onderzoek de aandacht op zich weten te vestigen (dat hij al aanbiedingen uit Harderwijk en Utrecht had gehad, wijst daar ook al op). Belangrijke bijdragen aan de theorievorming in de scheikunde heeft hij echter niet op zijn naam staan. Hij heeft sowieso niet veel gepubliceerd. Zijn *Natuur- en scheikundige waarnemingen over enige gewigtige onderwerpen der geneeskunde en oeconomie in ons vaderland uit 1791* is wel het belangrijkste geschrift dat van zijn hand is verschenen. Ook bij het verbreiden van de nieuwe zuurstofchemie van Lavoisier – lange tijd de lakmoesproef voor de betekenis van een Nederlandse scheikundige – heeft hij geen actieve rol gespeeld. Toen later in de negentiende eeuw het ideaal van de zuivere wetenschap dominant werd en ieders bijdrage aan de theorievorming centraal kwam te staan, werd ook het verleden in dat licht beschouwd en deden historici wat meewarig over een praktisch ingesteld scheikundige als Driessen. Maar in zijn eigen tijd golden er andere criteria voor excellentie en werd aan het ten nutte en te gelde maken van bestaande wetenschappelijke kennis een hogere waarde toegekend. Zo hield Driessen zich bezig met de zuivering van zouten uit zeewater, de productie van ammoniak uit roet, het gebruik van roet als kunstmest, de winning van zout uit zeeplanten en het bereiden van verf. De slagzin van het moderne wetenschapsbeleid, ‘kennis – kunde – kassa’, zou Driessen zeer hebben aangesproken.⁶⁰

Hoe belangrijk men het werk van Driessen vond, blijkt ook uit de rol die hem werd toegedacht in de plannen van het Bataafs bewind om de welvaart te bevorderen door gerichte stimulering van landbouw en nijverheid. Deze plannen bouwden voort op initiatieven die particulieren, meestal verenigd in genootschappen en maatschappijen, in de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw hadden genomen, maar die door gebrek aan overheidssteun meestal niet veel hadden opgeleverd. De rol van de in 1777 opgerichte Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen (die ook een afdeling in Groningen had) was voor het einde van de Republiek al goeddeels uitgespeeld. De aanstelling van een Agent van Nationale Oeconomie in 1798 zou daar nu verandering in moeten brengen. Als eerste werd op 31 mei op deze post benoemd de Amsterdamse makelaar Johannes Goldberg.⁶¹ Hij kreeg de taak om alles te doen wat voor de ‘bevordering, uitbreiding, opwekking en aanmoediging van Koophandel, Zeevaart, Visscheryen, Fabrieken, Trafieken, Landbouw, en alle middelen van bestaan, mitsgaders tot vermeerdering van de Nationale Industrie en Welvaart in het algemeen, kan verstrekken’. Na zich ingewerkt te hebben en een klein ambtelijk apparaat te hebben opgebouwd meende Goldberg er goed aan te doen eerst een inspectiereis door het land te maken om te bekijken wat er al op het genoemde terrein gedaan werd.

Tijdens deze reis deed Goldberg in september 1800 ook Groningen aan. Daar toonde hij in het bijzonder belangstelling voor het werk van Driessen. Hij bezocht diens colleges en zag daar behalve studenten ook apothekers, landbouwers en fabrikanten uit Stad en Ommelanden. Die werden door Driessen vertrouwd gemaakt met de wetenschappelijke aspecten van hun dagelijkse arbeid – wat een manier zou kunnen zijn om die dagelijkse routine te verbeteren en met dezelfde inspanningen meer en beter te produceren. ‘Door zulk een onderwijs,’ zo hield Driessen Goldberg voor, ‘houdt de mensch op, werktuiglijk te werken; het vormt ieder Fabrikteur tot een denkend wezen,

die de reden van zijn werkzaamheid kent.⁶² De hoogleraar liet de fabrikanten bijvoorbeeld zien hoe zij iets nuttigs konden doen met afvalstoffen en hoe door het opschalen van de productieprocessen het fabrieksrendement vergroot kon worden. Ook maakte Goldberg mee hoe Driessen met zijn studenten werkbezoeken aan de werkplaatsen en fabrieken aflegde:

[Hij gaat] eenmaal 's weeks met zijne leerlingen de eene of andere fabriek bezigtigen en legt aan de studenten en fabrikeurs de gronden van die werkzaamheden uit; hier heeft een gecombineerde werkzaamheid van den Professor en de fabrikeurs plaats tot beider nut en genoegen.⁶³

Met zijn colleges chemische technologie deed Driessen al precies wat Goldberg zo graag overal ingevoerd zag: wetenschap inzetten om de industrie op een hoger plan te brengen. *Innovatie avant la lettre*.⁶⁴

Geen wonder dat in het rapport dat de Agent van Nationale Oeconomie in 1801 bij het Uitvoerend Bewind inleverde, het onderwijs van Driessen model stond voor hoe het elders ook zou moeten. In dit *Voorstel tot het in werking brengen van een publiek onderwijs in de schei-, werktuig- en kruidkunde* stelde Goldberg onder andere de oprichting van een Nationaal Scheikundig Instituut voor de Fabryken voor, te vestigen in Groningen onder de directie van Driessen. Met twee amanuenses en een knecht zou Driessen daar onderwijs verzorgen voor fabrikanten en landbouwers, onderzoek doen op het terrein van de toegepaste scheikunde en ten slotte ook anderen opleiden om soortgelijk onderwijs buiten Groningen te geven (een soortgelijk instituut voor de werktuigkunde zou elders gevestigd moeten worden).⁶⁵ Het Uitvoerend Bewind stond in beginsel positief tegenover dit plan en was al bereid een bedrag van 3500 gulden voor de oprichting van het instituut weg te zetten, toen later dat jaar een coup plaatsvond en het Uitvoerend Bewind plaatsmaakte voor het Staatsbewind. Het plan van Goldberg verdween in een diepe la. Goldberg zelf nam in oktober 1801 ontslag als Agent van Nationale Oeconomie en verliet de overheidssdienst. Een buitenkans om een groot landelijk instituut aan de Groningse universiteit te verbinden was daarmee voorbijgegaan.

Niet dat daarmee de rol van Driessen was uitgespeeld. Hij zou een hoofdrol gaan spelen in de nieuwe opzet van geneeskundig toezicht in het departement Groningen. Ook was Driessen actief – samen met de scheikundige Sibrandus Stratingh Ezn., de predikant en landhuishoudkundige Jacobus Albertus Uilkens en de boer Geert Reinders – in afdeling Natuur- en Scheikunde van de provinciale Groningse Landbouwcommissie, opgericht in 1805. Ten slotte was hij in 1808, toen koning Lodewijk Napoleon het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten oprichtte, een van de weinigen uit Groningen wie de eer te beurt viel tot lid van dit nationale instituut van wetenschapsbevordering te worden benoemd.⁶⁶ Maar de landelijke invoering van het technologisch onderwijs naar Gronings model zat er voorlopig niet in.

BLAUWDRUKKEN VOOR EEN NIEUW STELSEL VAN HOGER ONDERWIJS

Ondertussen was een groot aantal zaken betreffende het academisch onderwijs nog steeds niet geregeld. Alle universiteiten worstelden nog met de precieze inbedding van

de theologische faculteit en ook de vraag of er wel vijf universiteiten konden blijven bestaan, hield de gemoederen nog bezig. Voor de regering had dit alles geen prioriteit – er waren dringender zaken te regelen, zoals de belastingen, het primaire onderwijs, de armenzorg en dergelijke. Pas na het aantreden van koning Lodewijk Napoleon in juli 1806 kwam ook de herinrichting van het hoger onderwijs op de agenda te staan.⁶⁷ Opnieuw werd duidelijk dat de politieke omwenteling en het ontstaan van de eenheidsstaat voor het academisch bestel grote gevolgen moesten hebben.

De komst van de koning lokte meteen al een aantal hervormingsvoorstellen uit, van de Leidse revolutionair Johan Valckenaer, van de grote dichter Willem Bilderdijk en van een anoniem, die *Quelques vues sur l'Instruction publique en Hollande* op papier zette. De grootste gemene deler van al deze plannen was dat de opstellers vonden dat er in het nieuwe koninkrijk te veel universiteiten en athenea waren en dat het peil van het onderwijs te wensen overliet. Om enigszins op het niveau van het buitenland te komen diende dat aantal teruggebracht te worden tot twee, en die twee instellingen dienden bovendien centraal aangestuurd te worden. Als het aan Bilderdijk lag, zouden alleen Leiden en Utrecht overblijven. Op basis van alle binnengekomen stukken stelde de secretaris van de koning, Jean-Baptiste-Denis Deprès, in september 1806 een soort beginselverklaring van de koninklijke regering op, het *Rapport sur les établissements d'instruction publique du Royaume de Hollande*. Deprès oordeelde hard over het niveau van de Nederlandse universiteiten, maar omdat hij de gehechtheid van de Nederlanders aan hoger onderwijs in eigen omgeving erkende, stelde hij niet zozeer reductie van het aantal instellingen voor, als wel het aanbrengen van grotere differentiatie. Er moest een stelsel komen van Latijnse scholen, departementale universiteiten en één Koninklijke Univer-

Afb. 66 Adriaan Gilles Camper.
Ingekleurde pentekening door
Michael Plonski, 1804. Museum
Martena, Franeker.

siteit. De departementale universiteiten zouden komen in Groningen, Franeker, Harderwijk, Deventer, Utrecht en Amsterdam, terwijl de Leidse universiteit de Koninklijke Universiteit zou worden. De departementale hogescholen zouden hun studenten opleiden tot de graad van ‘bachelier’, waarna zij eventueel voor de vervolgopleiding en de promotie naar Leiden konden gaan. De departementale hoogleraren zouden tegelijk lid zijn van de Koninklijke Universiteit, en de Leidse hoogleraren zouden daar ereleden van zijn. De koning zou over alle benoemingen gaan. Daarmee leek dit stelsel sterk op het in 1804 in Frankrijk ingevoerde stelsel van de Keizerlijke Universiteit, met één hoofdvestiging in Parijs en verder ondergeschikte academies in de verschillende departementen en arrondissementen.

De koning besloot de reorganisatie van het hoger onderwijs serieus aan te pakken. Om te beginnen trok hij bij Koninklijk Besluit van 12 januari 1807 het opperbestuur van het hoger onderwijs aan zich; voortaan deed hij alle benoemingen.⁶⁸ Vervolgens benoemde hij op voordracht van de minister van Binnenlandse Zaken een commissie die een blauwdruk moest leveren van de toekomstige organisatie van het hoger onderwijs in het koninkrijk. De commissie werd ingesteld bij decreet van 22 januari 1807 en voorzitter werd de gewezen Leidse regent Johan Meerman, die op dezelfde dag was benoemd tot directeur-generaal voor Openbaar Onderwijs en Wetenschappen.⁶⁹

Een van de leden van de commissie was Adriaan Gilles Camper, de zoon van Petrus Camper. Camper jr. was goed op de hoogte van hoe het op de universiteiten toging, en zijn stem woog binnen de commissie zeer zwaar. Nu was Camper een uitgesproken voorstander van het behoud van het traditionele onderwijsstelsel in de Republiek.⁷⁰ In zijn hoedanigheid van president-curator van de Friese hogeschool had hij in 1803 aan het departementaal bestuur van Friesland een rapport uitgebracht over de staat van het hoger onderwijs in de Bataafse Republiek en in Franeker in het bijzonder. In dat rapport gaf Camper, zonder in alle opzichten origineel te zijn, een heldere analyse van de staat waarin het hoger onderwijs in de Bataafse Republiek verkeerde, en hij had daarmee kennelijk ook buiten Friesland indruk gemaakt – vandaar de uitnodiging om tot de commissie toe te treden. Het loont de moeite wat nader op dat rapport in te gaan, omdat het mede ten grondslag heeft gelegen aan het rapport van de commissie-Meerman (en latere commissies) en op die manier ook gevolgen gehad heeft voor de positie van de Groningse universiteit.⁷¹

In zijn rapport schetst Camper hoe de universiteiten in de voormalige Republiek der Verenigde Nederlanden het slachtoffer waren geworden van de schaarbeweging van een zich almaar uitbreidende wetenschap en een voortdurend dalende instroom van studenten. Het domein van de wetenschap werd steeds ruimer en het aantal publicaties nam meer en meer toe, terwijl de Nederlandse universiteiten door de daling van het aantal studenten uit eigen land, het wegblijven van buitenlanders, de expansieve groei van de Duitse universiteiten, de geringe achting voor de wetenschap, de matige financiële vooruitzichten voor gegradueerden en de teruglopende financiën in de provincies steeds minder in staat waren onderwijs te verzorgen dat op niveau was van de actuele wetenschap.⁷² Er waren te weinig docenten, te weinig voorzieningen, te weinig hulpmiddelen om zelfs maar in de schaduw te kunnen staan van grote universiteiten in het buitenland als Jena, Göttingen, Halle, Montpellier en Bologna. Vooral Göttingen – het Harvard van de late achttiende eeuw – diende Camper steeds als vergelijking:

daar waren 24 hoogleraren en privatdocenten in de natuurkunde en 16 in de geneeskunde, daar schafte de bibliotheek per jaar 2200 boekdelen aan, daar studeerden 701 studenten (onder wie 456 uit het buitenland). ‘Tot zulk eene colossale gestalte is het stelsel der wetenschappen bij den aanvang der 19de Eeuw reeds aangegroeid, en wie zal haar paalen voor de nakomelingschap beschrijven?’⁷³ Daar kon geen enkele Nederlandse universiteit tegen op.

En zeker Franeker niet, want die universiteit was ook in eigen land in het nadeel ten opzichte van de andere instellingen van hoger onderwijs. Het kleine stille Franeker moest het vooral afleggen tegen het grotere en levendiger Groningen. Anders dan Franeker was Groningen tegelijk een centrum van handel, bestuur en rechtspraak, en de kinderen van al die ambtenaren, advocaten, medisch doctoren, kooplieden en regenten vormden op zichzelf al een goede rekruteringsbasis voor de universiteit. Bovendien was Groningen door zijn concentratie van activiteiten ook aantrekkelijk voor studenten van buiten. Er was nu eenmaal meer te doen en voor ambitieuze studenten lagen er allerlei kansen in de omgang met de welgestelde en deftige ingezetenen (Camper noemt het niet, maar hij zal bijvoorbeeld aan de huwelijksmarkt hebben gedacht). Ook voor hoogleraren was Groningen aantrekkelijker dan Franeker: meer verdiensten door het grotere aantal studenten, een groter cultureel aanbod, meer mogelijkheden om door openbare lessen naam te maken en een rijker sociaal leven. Groningen was in vergelijking met Franeker ‘een samenleving met lieden van meerder smaak en belezenheid’. Geen wonder dat er wel Friezen in Groningen gingen studeren, maar geen Groningers in Franeker. Natuurlijk gingen er ook wel Friezen naar Leiden, maar Groningen was wel de grootste bedreiging:

De nabijheid en rivaliteit van Groningen houden wij voor onze hoogeschool gevaarlijker en nadeeliger dan de voortreffelijkheid van Leijden, omdat Holland eensdeels voor inboorlingen van dit gewest [Friesland] meerder afgelegen is, en ten anderen om dat er de levensmiddelen aanmerkelijk duurder zijn.⁷⁴

Wel kleefden er aan een universiteit in een grote stad ook nadelen; er was daar veel meer wat de student van de studie kon afhouden. Franeker daarentegen kon claimen dat de rust die er heerste haar bij uitstek geschikt maakte voor studie en onderwijs. Maar Camper erkende dat studenten (en hun ouders) toch andere zaken belangrijker vonden. En hij had gelijk: in een tijd waarin een rijk sociaal leven (‘gezelligheid’) hoog aangeschreven stond en de overtuiging heerste dat wetenschap zich vooral nuttig moest maken voor de samenleving, lag Franeker verkeerd en Groningen goed.

De analyse van Camper was grotendeels juist. Toch trok hij niet de onvermijdelijke conclusie dat Franeker maar beter opgedoekt kon worden. Hoewel alles in het nadeel van Franeker sprak, dacht hij dat door het doen van investeringen in de bibliotheek, het herstellen van de theologische faculteit, het stichten van een academisch hospitaal (zoals in Groningen), het aanstellen van een paar extra hoogleraren, het beter handhaven van de tucht, de verkorting van de vakanties, het weren van de zedenbedervende komedies, het terugdringen van het Nederlands en het bevorderen van het Latijn de Friese universiteit de crisis waarin zij verkeerde te boven kon komen. De conservatieve Camper dacht kennelijk dat in een sfeer van beginnende restauratie het provinciaal bestuur, dat na de omwenteling van 1801 weer meer autonomie had gekregen, bereid zou

zijn zulke majeure investeringen te doen. Hij was in ieder geval zwaar teleurgesteld dat zo iets, na een hoopvol begin, niet gebeurde. Na een jaar duwen en trekken gaf hij er de brui aan. Hij stapte in februari 1805 op als curator en trok zich verongelijkt terug op Klein Lankum. Tot de koning of Meerman hem begin 1807 weer uit zijn isolement haalde en opnam in de Commissie tot de Formatie der Openbare en Koninklijke Hooge Scholen.⁷⁵

De commissie begon haar werkzaamheden met het verzamelen van gegevens over de universiteiten. Dat had de Agent van Nationale Opvoeding in 1798 ook al gedaan, maar nu moest het opnieuw gebeuren. Het werk van de commissie werd echter al meteen doorkruist door de op zichzelf misschien sympathieke geste van de koning om de Leidse universiteit na de ramp met het ontplofte kruitschip op 12 januari 1807 te verheffen tot 'Koninklijke Universiteit van Holland'.⁷⁶ In Leiden zag men dat als de inleiding tot de realisatie van een oud plan, dat al in de Nationale Vergadering was besproken, namelijk om Leiden tot nationale universiteit te verheffen. Maar de andere universiteiten lieten dit niet zomaar gebeuren. Utrecht eiste ook het predicaat 'Koninklijk' op en in Friesland pleitten de Franeker curatoren nog eens voor het voortbestaan van hun instelling. Franeker gooide het vooral over de boeg van de provinciale autonomie en het recht van de Friezen om in eigen omgeving te kunnen studeren. Op die manier, zo schreven de curatoren in maart 1807, was ook 'het behoud van oude en eenvoudige zeden, zoo noodzakelijk voor Predikanten', gewaarborgd en was het mogelijk 'eene weidschen smaak, zoo schadelijk voor elke minvermogende, zelfs voor eenen Regtsgeleerden, eenen Medicus en Literator enz. te verbannen'.⁷⁷ Opnieuw probeerde men dus in Franeker van een nadeel een voordeel te maken. En het lukte, want al op 4 april 1807 verklaarde de koning bij decreet – en op voordracht van de commissie-Meerman – dat alle universiteiten in zijn koninkrijk zouden worden gehandhaafd. Als er meerdere universiteiten waren, vond de commissie, konden deze zich aan elkaar optrekken. Emulatie zonder schadelijke rivaliteit, dat was het adagium. Leiden mocht wel enkele voorrechten krijgen, maar de kleinere universiteiten waren nadrukkelijk nodig en nuttig om ouders de gelegenheid te geven hun kinderen in eigen omgeving te laten opleiden. Opvallende elementen in het rapport dat de commissie in juni 1807 inleverde, waren verder de splitsing van de propedeutische faculteit in een letterkundig-historische en een natuurwetenschappelijke faculteit (naar Frans voorbeeld), de oprichting van een katholieke theologische academie en het opnemen van onderwijs in de toegepaste wetenschappen in het programma van de natuurwetenschappelijke faculteit. Ook werd voor alle universiteiten en alle vakgebieden het aantal leerstoelen vastgesteld (het eerste landelijke leerstoelenplan in de Nederlandse geschiedenis)⁷⁸

Ondanks het feit dat de commissie in het bestel niet alles bij het oude wilde laten, waren de koning en zijn adviseurs niet erg te spreken over het plan. Het rapport was te beknopt, besteedde geen aandacht aan het onderwijs aan de Latijnse scholen en ademde hier en daar een te utilitaire geest.⁷⁹ De koning stelde daarom op 8 november 1808 een nieuwe commissie in, die, uitgaande van het rapport van de commissie-Meerman, een evenwichtiger en vollediger plan moest presenteren. Voorzitter van de nieuwe commissie werd de natuurkundige en filosoof Jean Henri van Swinden, ooit hoogleraar in Franeker, maar sinds 1785 gevierd hoogleraar in Amsterdam en inmiddels ook voorzitter van het eerder dat jaar door de koning opgerichte Koninklijk Instituut. Van

Swinden was op dat moment ongetwijfeld degene die met het meeste gezag over de wetenschap kon spreken. Op 24 grasmaand (april) 1809 leverde de commissie haar rapport in, het uitvoerige *Vertoog over de Universiteiten*.⁸⁰

Over één ding hoefde de nieuwe commissie zich het hoofd niet te breken: het aantal universiteiten stond vast. Hoewel het *Vertoog* de verschillen tussen de universiteiten niet ontkende, stelde de commissie expliciet voor om de universiteiten alle dezelfde rechten te geven. De commissie wijdde zelfs een aparte paragraaf aan de noodzaak om Franeker, dat in recente jaren het meest onder ramspoed had geleden, weer uit het dal te trekken. Twee leden waren vroeger hoogleraar in Franeker geweest en droegen, zoals het *Vertoog* stelde, ‘nog een al te tederen aandenken aan dezelve in hunnen boezem om, dan dat zij niet zouden treuren over derzelver tegenwoordigen toestand en niet vurig verlangen naar haar herstel, ’t welk wij allen noodzakelijk oordeelen’.⁸¹ Tegelijk bevatte het rapport passages waaruit men zou kunnen opmaken dat de commissie het voortbestaan van de vijf Nederlandse universiteiten helemaal niet zo vanzelfsprekend vond. Gesteld voor de vraag (al in 1796 in de Nationale Vergadering besproken) of eigenlijk niet elk departement een eigen universiteit zou moeten hebben, dus ook bijvoorbeeld Overijssel en Brabant, antwoordde de commissie ontkennend: vijf universiteiten waren ‘meer dan voldoende voor de uitgestrektheid van het koninkrijk’ (cursief KvB). Eigenlijk vond de commissie vijf al te veel:

Uwe Majesteit houdt dezelve in wezen, om dat zij bestaan, om dat zij groote diensten gedaan hebben en nog doen, om dat hare vernietiging een wezenlijk nadeel zou toebrengen aan de steden en gewesten waarin zij gesticht zijn: maar indien zij niet bestonden, zouden wij twijfelen, of men Uwe Majesteit zou kunnen raden om ze opterigten.⁸²

Maar de commissie had niet de taak om na te denken over het wenselijke aantal universiteiten en kon zich geheel wijden aan het stroomlijnen en uniformeren van het bestaande stelsel van hoger onderwijs. Paragraaf na paragraaf ontwikkelde de commissie een voor alle universiteiten gelijke indeling van faculteiten en daarin te geven vakken.

De theologische faculteit, zo stelde de commissie voor, moest onderdeel blijven van elke universiteit. De opleiding tot predikant vereist kennis die alleen aan de universiteit gedoceerd kan worden, en de rol van de geopenbaarde religie in de samenleving is te groot om de opleiding tot predikant aan de kerken zelf over te laten. Een predikant zonder academische opleiding zou niet het aanzien hebben dat hij nodig had om goed te kunnen functioneren. Idealiter zouden protestanten en katholieken aan een en dezelfde faculteit moeten worden opgeleid. Maar de commissie wist dat de katholieke kerk daar nooit mee akkoord zou gaan, en achtte het daarom beter de katholieken een eigen theologische faculteit te gunnen. Dat zou in ieder geval te verkiezen zijn boven een aparte katholieke universiteit of een kerkelijke priesteropleiding die zich aan het toezicht van de staat zou onttrekken.⁸³ Ten aanzien van de propedeutische faculteit bepaalde de commissie dat deze in tweeën gesplitst moest worden. Er zou voortaan een zogenaamde filosofische faculteit komen voor de wijsbegeerte in strikte zin en de natuurwetenschappen (inclusief de aan de geneeskunde onttrokken botanie en scheikunde), en een letterkundige voor de talen, de geschiedenis en de klassieke archeologie.

Na de facultaire indeling volgen in het *Vertoog* de soms zeer gedetailleerde, voor het hele land geldende regelingen betreffende de positie en de taak van de hoogleraren, het

verloop van de studie en de studieduur, het aantal beurzen dat elke universiteit mocht uitdelen, de procedure rondom de promotie en de inrichting van de noodzakelijke voorzieningen voor het onderwijs. Niet alle universiteiten kregen evenveel. Aan twee theologische faculteiten werd bijvoorbeeld een hoogleraar in de lutherse theologie toegevoegd, in Utrecht omdat die universiteit centraal lag en in Groningen in verband met het sterk lutherse en sinds kort ook tot het koninkrijk behorende Oost-Friesland. Maar terwijl Leiden en Utrecht een volwaardig sterrenkundig observatorium kregen toegewezen, moesten de andere drie het met zeer eenvoudige waarnemingsplatforms doen. Voor wat betreft de hoogleraarsalarissen werd een grove driedeling aangehouden: in Leiden kreeg een hoogleraar 3000 gulden per jaar, in Groningen en Utrecht 2500 gulden en in Harderwijk en Franeker slechts 2000 gulden. Er werd dus wel een zekere rangorde aangebracht, maar de buitensporige bevoordeling die Leiden in het recente verleden had opgeëist, werd niet gehonoreerd.

Meer dan alleen maar stroomlijning is wat er in het rapport over het bestuur van de universiteiten gezegd wordt. In navolging enigszins van de statuten van de Keizerlijke Universiteit, die door de koning aan de commissie ter overweging waren meegegeven, kwamen Van Swinden en de zijnen met het voorstel de universiteiten in het Koninkrijk Holland alle onder het bestuur van de koning te brengen.⁸⁴ Het feitelijke toezicht zou in handen komen van de minister, die zich zou laten bijstaan door een Raad van Centraal Bestuur. Per universiteit voorzag men ten slotte een college van curatoren, waar op zijn minst de burgemeester van de stad in kwestie zitting in moest hebben. De Raad van Centraal Bestuur bestond volgens het plan uit vier ‘afgezonden’ per universiteit, twee curatoren en twee hoogleraren, die per jaar wisselden. Deze raad had echter geen besluitvormende bevoegdheid. Alle belangrijke beslissingen, inclusief benoemingen, werden door de koning genomen, die de titel kreeg van *curator magnificentissimus*. Niet zonder reden stelde de commissie dat zij de universiteiten niet langer als afzonderlijke lichamen beschouwde die weinig met elkaar te maken hadden:

[...] maar eerder als vijf takken van één geheel, waar van Uwe Majesteit het opperhoofd is; als inrigtingen, die naar dezelfde reglementen, dezelfde manier van onderwijs en met vereenigde krachten met elkander moeten medewerken tot een en het zelfde doel, tot het onderwijs der jeugd, tot de volmaking der wetenschappen en fraaije letteren, tot de uitbreiding der verlichting, en bij gevolg, tot den roem, Sire! van Uwer Majesteits regering en koninkrijk.⁸⁵

Zonder één universiteit als ‘de’ nationale universiteit aan te wijzen voerde de commissie – althans op papier – wel degelijk een verregaande, voor Nederlandse begrippen ongekende centralisatie van het hoger onderwijs door.

Alleen, er kwam niets van terecht. De commissie had zich niet gerechtigd gevoeld de koning meteen een concept van een Wet op het hoger onderwijs voor te leggen, maar door de grote detaillering en de artikelsgewijze indeling van elk hoofdstuk zou het betrekkelijk weinig moeite hebben gekost uit dit rapport een wetstekst te destilleren. Daar was echter geen gelegenheid meer voor. Eerst had de koning tijd nodig om het document uitvoerig te bestuderen en vervolgens legde hij het voor aan de grootmeester van de Keizerlijke Universiteit in Parijs, die weer advies vroeg aan een van zijn inspecteurs.⁸⁶ Tegen de tijd dat de grootmeester zijn lof uitsprak over het rapport, was het te laat: het Koninkrijk Holland liep toen al op zijn laatste benen. In juli 1810, toen de ko-

ning afstand deed van de troon om de weg vrij te maken voor de inlijving van zijn land bij het Franse Keizerrijk, was er niets met het rapport gebeurd. De universiteiten, ook Groningen, bleven wat ze waren, primair gewestelijke instellingen met een grote mate van autonomie. Nog even.

INLIJVING

De inlijving bij Frankrijk kon voor de Nederlandse universiteiten niet zonder gevolgen blijven.⁸⁷ Het was te verwachten dat niet alleen het bestuur, de rechtspraak en het economisch leven, maar ook het onderwijs op dezelfde voet zouden worden georganiseerd als in Frankrijk. Daar hadden de rationalisatie en uitdunning van het hoger onderwijs die in de tweede helft van de achttiende eeuw overal in Europa hun beslag hadden gekregen hun meest extreme vorm aangenomen. In plaats van de opgeheven universiteiten had Napoleon in 1804 één Keizerlijke Universiteit in het leven geroepen, met hoofdvestiging in Parijs. Alle overige instellingen van hoger onderwijs in het keizerrijk waren aan die Keizerlijke Universiteit onderworpen. Tot in alle uithoeken van het rijk waren alle scholen, van het basisonderwijs tot en met het universitaire onderwijs, in dat ene systeem samengevoegd, dat werd geleid door de grootmeester van de Keizerlijke Universiteit. Voor het hoger onderwijs gold dat in elk ressort of arrondissement van een Hof van Appèl maar één academie of instelling voor universitair onderwijs mocht overblijven. Die academie stond dus onder toezicht van de centrale vestiging in Parijs, maar hield zelf weer toezicht op het lager en middelbaar onderwijs in het betreffende ressort. Voor de departementen in het voormalige Koninkrijk Holland, die alle onder Hof van Appèl in Den Haag vielen, kwam dit neer op het behoud van slechts één universiteit. Leiden maakte goede kans die ene resterende universiteit te worden; voor Groningen, Franeker, Harderwijk en Utrecht zag het er somber uit.

Het Organiek Decreet dat Napoleon op 18 oktober 1810 uitvaardigde, vormde de basis voor de bestuurlijke invoeging van het voormalige Koninkrijk Holland in het keizerrijk. Volgens een van de artikelen moest de grootmeester van de Keizerlijke Universiteit, Louis, graaf de Fontanes, twee leden van de Raad van Centraal Bestuur van zijn universiteit aanwijzen om in de Hollandse departement te onderzoeken hoe de onderwijsinstellingen, van laag tot hoog, het best ingepast konden worden in het systeem dat in de rest van het keizerrijk gold. Tot het moment dat daarover een besluit zou vallen, liet de keizer de bestaande instellingen ongemoeid en garandeerde hij de doorbetaling van de salarissen. Als inspecteurs wees de grootmeester aan de taalkundige, inspecteur-generaal en voormalige Frans gezant bij de Bataafse Republiek in Den Haag François Noël en de zoöloog Georges Cuvier, een protestant met goede contacten in de wetenschappelijke wereld in de vroegere Republiek. Zij kregen in december 1810 tevens de opdracht om een soortgelijk rapport te schrijven over de departementen in Noordwest-Duitsland die Napoleon in deze tijd ook nog aan zijn keizerrijk had toegevoegd (ongeveer het gebied tussen Lübeck en Emmerik).⁸⁸

Tijdens hun reis door de Hollandse gewesten lieten Noël en Cuvier zich uitgebreid inlichten over de staat van het Nederlandse onderwijs. Sommige universiteiten bezochten zij samen, bij andere ging slechts een van beiden langs. Franeker en Gronin-

Afb. 67 Georges Cuvier. Gravure door James Thomson, uitgever Charles Knight, ca. 1799-1850. Rijksmuseum Amsterdam.

gen kregen alleen bezoek van Cuvier, die overigens van deze reis gebruikmaakte om ook oude wetenschappelijke contacten te hernieuwen. Zo stapte hij in de avond van 24 juni 1811 eerst af bij Adriaan Gilles Camper op Klein Lankum, waar hij ook logeerde, alvorens de universiteit van Franeker te bezoeken. Camper had op dat moment weliswaar geen officiële functie in universitair verband, maar Cuvier was ook gewoon ook nieuwsgierig naar het Museum Camperianum, dat zijn gastheer beheerde. Bovendien was Camper goed op de hoogte van wat er in Franeker speelde.⁸⁹ Cuvier verzekerde de Franeker hoogleraren en de curatoren dat er nog niets vaststond en dat pas na het bezoek conclusies getrokken zouden worden. Na Franeker bezocht Cuvier Groningen, waar hij op 29 juni door de senaat werd ontvangen. Hij woonde op 30 juni een senaatsvergadering bij en bezocht daarna de academische gebouwen. Boven op alle documenten en rapporten die hij al had, werden hem bij die gelegenheid ook nog een exemplaar van de *Effigies et vitae* uit 1654 en de Latijnse rede van Van Doeveren uit 1770 ter hand gesteld. Hij bezocht de gebouwen van de universiteit en werd op de laatste dag van zijn bezoek, op 1 juli, door de hoogleraren op een diner onthaald in herberg De Stadlander, net buiten de Herepoort.⁹⁰ De dag daarop reisde Cuvier door naar Duitsland, waar hij zich weer bij Noël voegde, die in de tussentijd nog Deventer had bezocht. En toen was het afwachten wat er in hun rapport zou staan en welk besluit de keizer zou nemen.

In Groningen kreeg men wisselende signalen. De betaling van de salarissen raakte in 1811 erg achterop en met ingang van 1 februari 1811 werd het *forum academicum* opgeheven. Maar de Groningse rector, de historicus Jan Rudolf van Eerde, was niet zonder

hoop. Net als alle andere rectoren deed hij in brieven naar de grootmeester in Parijs zijn best om een zo gunstig mogelijk beeld van Groningen te presenteren, en de brief die hij begin januari 1811 uit Parijs terugkreeg, stond zo vol lovende opmerkingen over zijn universiteit dat Van Eerde al bijna zeker wist dat Groningen het zou redden. Hij vertelde het alleen niet aan zijn collega's om geen valse hoop te wekken en de concurrenten niet aan te zetten tot een extra krachtsinspanning om hún universiteit overeind te houden.⁹¹

Het rapport van Noël en Cuvier was inderdaad uitermate gunstig voor Groningen.⁹² Cruciaal was wederom de geografische locatie van de universiteit. Zoals gezegd was er volgens de regels van de Keizerlijke Universiteit in het ressort van het Hof van Appèl in Den Haag slechts plaats voor één instelling van hoger onderwijs, en dat zou zeker Leiden worden. Vijf universiteiten op een bevolking van 1,9 miljoen was ook te veel. Maar het was Noël en vooral Cuvier opgevallen hoe slecht de verbindingen in de voormalige Republiek waren, vooral tussen de departementen ten westen en de departementen ten oosten en noorden van de Zuiderzee. In de zomer ging het nog wel, maar in de herfst en de winter waren de wegen onbegaanbaar en de waterwegen vaak bevroren. Des te belangrijker waren daarom de instellingen voor hoger onderwijs in het noorden des lands. Men moet beslist rekening houden, schreven Noël en Cuvier, met:

[...] la masse de lumière qu'elles répandent dans les cantons où elles sont situées, et qui n'ont souvent pas d'autres moyens d'épouiser l'influence des progrès que l'esprit humain fait dans le reste de l'Europe. Comment les sciences et les lettres auraient-elles pénétré jusqu'au bords marécageux et brumeux de la Mer du Nord, isolés de toute le reste du continent, sans les établissements de Franéker et de Groningue?⁹³

Bovendien hadden Noël en Cuvier met enige verbazing geconstateerd hoezeer de Nederlanders eraan hechtten om hun kinderen in de eigen omgeving een universitaire opleiding te geven en hoeveel jongemannen dus niet zouden gaan studeren als ze daarvoor ver zouden moeten reizen. Om die redenen – de geografische gesteldheid van het land en de honkvastheid van de Nederlanders – stelden Noël en Cuvier voor om in het ressort Den Haag niet één, maar twee universitaire arrondissementen te creëren, aan weerszijden van de Zuiderzee. In het westen viel de keus – niet verwonderlijk – op Leiden, aan de andere zijde van de Zuiderzee op Groningen.

Dat Groningen de voorkeur kreeg boven Franeker, lag in de rede. Niet alleen was Groningen groter dan Franeker (Groningen telde volgens de laatste tellingen 230 studenten, Franeker slechts 74), ook stond de universiteit in Groningen er aanmerkelijk beter voor dan haar zusterinstelling in Franeker. Cuvier was nogal kritisch over Franeker. Deze was gevestigd in een 'angle reculé de la Frise', in een kleine stad die de academici weinig te bieden had. Over Groningen, zowel over de stad als over de academie, was hij daarentegen tamelijk lovend:

La ville étant grande, belle, saine, peuplée d'habitans aisés et d'un commerce poli et aimable, les maîtres et les étudiants y trouvaient beaucoup d'agrément; et les chaires de Groningue étaient les plus recherchées, après celle de Leyde. L'esprit y était excellent, l'émulation très-grande; et on rend généralement à cette université le témoignage que c'est peut-être celle où l'on travaille le plus, et qui produit, proportion gardée, le plus de sujets distingués.⁹⁴

Ongetwijfeld speelde ook mee dat Groningen in vergelijking met Franeker een modern onderwijsaanbod had, met een grotere nadruk op de praktische, maatschappelijke betekenis van kennis en wetenschap. In die zin was het behoud in 1811 de beloning voor de koerswijziging die zich na 1750 wel in Groningen, maar niet in Franeker had voltrokken.⁹⁵ Dat was misschien wel een belangrijker argument dan het geografische. Natuurlijk, Groningen lag op het oog mooi centraal in een gebied dat zich uitstreckte van Stavoren in het westen tot Jever in het oosten. Al onder Lodewijk Napoleon had de Groningse universiteit de functie gehad het Nederlandse karakter van Oost-Friesland te versterken. Maar merkwaardigerwijs achtten Noël en Cuvier het beter het departement Oost-Friesland, ook al was het onderdeel van het voormalige koninkrijk geweest en lag het nu binnen het ressort van het Hof van Appèl in Den Haag, bij de Duitse departementen in te delen.⁹⁶

De aanbevelingen van Noël en Cuvier werden vrijwel alle overgenomen door de grootmeester en vervolgens de keizer. Tijdens Napoleons bezoek aan Amsterdam (waar een Groningse delegatie ontbrak; men vond het te ver) viel de definitieve beslissing. Op 22 oktober 1811 vaardigde de keizer een decreet uit over de wijze waarop het Nederlandse onderwijs in het systeem van de Keizerlijke Universiteit moest worden ingevoegd. Er kwamen inderdaad twee universitaire vestigingen van de Keizerlijke Universiteit, in Leiden en Groningen, die tevens de inspectie zouden krijgen over het hele onderwijssysteem in hun arrondissement. De universiteit in Utrecht werd in rang verlaagd tot *école secondaire* en werd onderworpen aan het toezicht van de Leidse universiteit. Ook het athenaeum in Amsterdam en de illustere school in Deventer werden een *école secondaire*. In alle grote steden zou een *lycée* komen dat de leerlingen voorbereidde op het hoger onderwijs (de Latijnse school zou verdwijnen).

Franeker en Harderwijk werden in het decreet nergens genoemd en de hoogleraren in beide steden moesten daaruit afleiden dat er voor hun universiteit in het nieuwe bestel geen plaats meer was.⁹⁷ Vooral voor de Friezen was dit een hard gelag. Na meer dan twee eeuwen zou er een einde komen aan een universiteit die grote bloei had gekend en zelfs in de laatste decennia, toen het echt slecht ging, toch een zekere creativiteit aan de dag had gelegd om met onorthodoxe maatregelen het hoofd boven water te houden. Veel meer onderwijs in het Nederlands, het laten benoemen van hoogleraren theologie door de kerken zelf, het beschikbaar stellen van studiebeurzen voor minvermogende studenten, een opleiding voor onderwijzers – allemaal maatregelen die modern mochten heten en later ook alsnog ingevoerd werden, maar die in de Franse tijd nog te revolutionair waren. In 1811 konden ze Franeker niet redden.

In Groningen ging na het ontvangen van de tekst van het decreet op 18 november 1811 de vlag uit. Op straat schudden hoogleraren en studenten elkaar de hand en feliciteerden zij elkaar met het behoud van de academie. ‘De academie blijft, ja, zij blijft, mijne vrienden!’ riep de oude professor Ruardi de studenten op straat toe.⁹⁸ Na zo veel jaren van onzekerheid kon men zich in Groningen nu eindelijk verzekerd weten van een nieuwe toekomst voor de universiteit. Natuurlijk moest men nu echt afscheid nemen van de provinciale universiteit, waarover in het verleden veel gekibbeld was en waaraan men toch ook gehecht was. De directieven voor de universiteit kwamen voortaan niet meer uit het Provinciehuis, ook niet uit Den Haag, maar uit Parijs, en dat zou wel wennen worden. Maar voorlopig overheerste de vreugde.

Bij de ontmanteling van de oude universiteit liep niet alles even vlot. Toen er in november 1811 niet meteen bericht uit Parijs kwam wie de nieuwe rector zou worden, bleef Van Eerde voorlopig maar aan. Voor de functie van *rector perpetuus* – veel zwaarder dan het rectoraat onder de oude bedeling, omdat het nu om een eenhoofdig bestuur ging, zonder bemoeienis van senaat en curatoren – zocht de grootmeester een zwaargewicht van buiten en hij liet in eerste instantie het oog vallen Camper jr., die eerder president-curator van Franeker was geweest. Maar Camper was niet bereid om naar Groningen te verhuizen en dus moest De Fontanes naar een ander omkijken. Uiteindelijk wees hij toch maar een van de zittende hoogleraren aan, de theoloog Herman Muntinghe, eertijds een gematigd patriot, nu bewonderaar van Napoleon, een plooi-bare man met academisch gezag. Op 31 april werd Muntinghe officieel door de grootmeester benoemd. Camper werd een van de twee inspecteurs in het onderwijsdistrict dat onder Gronings toezicht stond; hij kreeg het toezicht op het onderwijs in Friesland en de Monden van de IJssel (Overijssel). De nog jonge schoolopziener Theodorus van Swinderen werd de andere inspecteur (voor Oost-Friesland, Groningen en Drenthe). Toen op 6 juli ook de facultaire herindeling afgerond was (de vroegere filosofische faculteit moest gesplitst worden), stond niets een overdracht van de bevoegdheden meer in de weg. Op 14 juli 1812 kwam de *senatus amplissimus* om tien uur 's ochtends voor de laatste keer bij elkaar (de curatoren waren er overigens niet bij) en droeg Van Eerde het rectoraat over aan Muntinghe, die daarop de oude universiteit ontbond.⁹⁹

Een paar maanden later, op 3 november 1812, werd Groningen als *académie* van de Keizerlijke Universiteit feestelijk geopend, of heropend. Het hele garnizoen was opgeroepen, zowel om de plechtigheid meer cachet te geven, als om eventuele onrust meteen de kop in te drukken. De studenten haalden in optocht de rector van huis en brachten hem naar het Academieggebouw. Van daaruit ging het via een omweg naar de Academiekerk, waar de plaatselijke gezagsdragers en de rest van het publiek al zaten te wachten. Het was een wel heel ander gezicht dan vroeger. Voorop liepen nu twee pedellen in hun nieuwe Franse kostuum, elk met een nieuwe staf, bekroond met een vergulde keizerlijke adelaar.¹⁰⁰ Daarna kwamen de rector en de hoogleraren in de nieuwe, bonte tabbaarden van de Keizerlijke Universiteit: de theologen in het zwart, de juristen in scharlaken, de medici in purper, de natuurwetenschappers in violet en de literati in oranje.¹⁰¹ Muntinghe hield een klinkende rede vol loftuizingen aan het adres van de grote keizer Napoleon, een man, zo verkondigde de nieuwe rector, die in de geschiedenis zijns gelijke niet had. Waarschijnlijk meende hij het ook nog, want in Groningen had men werkelijk reden om de keizer om zijn weldaden te prijzen. Vervolgens legden de hoogleraren een eed af, bracht de burgerwacht de nieuwe instelling hulde, was er een illuminatie en volgde 's avonds nog een serenade. De volgende dag, 4 november, begonnen de colleges en schreven zich voor het eerst sinds juli weer nieuwe studenten in.¹⁰²

In zijn rede bij de overdracht van het rectoraat in juli 1812 had Van Eerde zich verheugd getoond over het besluit om niet alle hoger onderwijs op één plaats te concentreren. De voorstanders van dat idee stelden het zo voor dat net als de stralen van de zon de hele kosmos beschenen ook de stralen van een centraal gelegen universiteit alle streken en uithoeken van het land zouden kunnen 'verlichten'. Maar het was onjuist om dat beeld, ontleend aan de natuurwetenschappen ('*ex naturalibus et mathematicis ratioci-*

Afb. 68 Staf van de pedellen uit de tijd van de keizerlijke academie (1812-1813). Universiteitsmuseum Groningen.

niis'), toe te passen op het bestuur van een gemenebest.¹⁰³ Van Eerde was ook blij met de grote mate van continuïteit tussen de oude provinciale universiteit en de *académie* als onderdeel van de Keizerlijke Universiteit. De oude Groninger academie was niet te gronde gegaan, nee, zij zou in nieuwe gedaante voortleven. Wie de oude regels met de nieuwe vergelijkt, zo betoogde Van Eerde, ziet zo veel overeenkomsten dat de conclusie wel moet zijn dat de nieuwe regels alleen maar aanpassingen zijn aan de eisen van het keizerrijk en de geest van de tijd ('ut nova illa ad praesentis imperii et aetatis rationem sit conformata').¹⁰⁴ Maar was dat ook zo? Heel veel bleef inderdaad bij het oude. Dezelfde hoogleraren met dezelfde vakken, dezelfde gebouwen en hetzelfde personeel, een slechts op onderdelen aangepast vakkenpakket dat nog altijd in dezelfde taal, het Latijn, aan de studenten werd voorgezet (in Frankrijk zelf werd het onderwijs in het Frans gegeven). Maar de bestuurlijke structuur was wel wezenlijk anders geworden: er was nu een eenhoofdig bewind en de rector, benoemd voor een periode van vijf jaar, had zich niet tegenover zijn collega's of plaatselijke curatoren te verantwoorden, maar alleen tegenover de grootmeester in het verre Parijs. Curatoren waren er niet meer en in plaats van een senaat (met beslissingsbevoegdheden) was er nu een academische raad, die bestond uit tien ambtenaren van de *académie* (onder anderen de beide inspecteurs), die door de grootmeester waren benoemd. Deze raad besprak kwesties van tucht, financiën en materiële voorzieningen in het hele arrondissement van de academie, maar de beslissing bleef altijd aan de rector, die overigens voor de kleinste details contact moest opnemen met de grootmeester in Parijs.¹⁰⁵ Door het wegvallen van de senaat waren de faculteiten, geleid door een deken, ook meer dan voorheen op zichzelf staande entiteiten geworden; de Groningse universiteit bestond eigenlijk uit vijflossse faculteiten die alleen bij elkaar kwamen in de persoon van de rector. De privileges, inclusief het *forum academicum*, bleven afgeschaft.

Minder goed zichtbaar, maar wel zo belangrijk was dat de geest waarin het onderwijs gegeven zou moeten worden heel anders was dan onder de oude, provinciale bedeling: een strakter, tot in de kleinste details gereguleerd onderwijsprogramma brak met de oud-Hollandse vrijheid en zette daarvoor in de plaats strikte discipline, meer aandacht voor nuttige wetenschappen, grotere uniformiteit en volledige onderwerping aan de belangen van de staat. Er was veel aandacht voor wiskunde en weinig voor geschiedenis, want dat vak gold als 'accusatrice incommode' – de geschiedenis kon de student alleen maar op verkeerde ideeën brengen.¹⁰⁶ Veel van die elementen waren ook

terug te vinden in eerdere plannen, zelfs al in het stelsel dat de Nationale Vergadering in 1796 en 1797 had ontworpen. Wat dat betreft waren de regelingen die in 1812 ingevoerd werden niet uit de lucht komen vallen en had Van Eerde gelijk dat de regels van de nieuwe instelling aanpassingen waren aan de geest van de tijd (*ratio aetatis*). Maar van die oude plannen was er geen gerealiseerd en dat was niet zonder reden; het draagvlak daarvoor ontbrak indertijd (nog). Nu, in 1812, op het moment dat 'draagvlak' niet meer zo telde, werden de nieuwe regels wel ingevoerd en stond het universitair onderwijs in Hollandse departementen wel degelijk grote veranderingen te wachten.

15 GEPROMOVEERDE EZELS: ONDERWIJS EN ONDERZOEK

Toen de Nationale Vergadering zich in 1796 en 1797 over het hoger onderwijs boog, was al heel snel duidelijk dat de representanten niet bijster te spreken waren over het peil van dat onderwijs. Omdat er in de Republiek te veel universiteiten waren, ontbrak het overal aan voldoende middelen om goed onderwijs te geven en verlieten de studenten onvoldoende geschoold de universiteit. ‘Gepromoveerde ezels’, zo noemde de Groningse predikant en representant Bernardus Wilhelmus Hoffmann hen. Eerder had zijn Hollandse collega-representant Rutger Jan Schimmelpenninck zich al laten ontvallen ‘dat Pallas dikwerf met schreiende oogen neder gezien had op zommigen, aan wie men Bullen verleend had’.¹

Was het werkelijk zo erg? Zeker, gedurende de hele achttiende eeuw was er kritiek op het hoger onderwijs en de al te gemakkelijk verworven doctorsgraad. Harderwijk stond bekend als een stad waar ‘bullen van promotie’ te koop waren, maar over Groningen gingen soortgelijke verhalen. Tegelijk kennen wij uit deze tijd tal van dissertaties waarvoor de promovendi zelfstandig onderzoek hebben gedaan en die de bekroning moeten zijn geweest van een serieuze wetenschappelijke studie. Kwam de breed uitgemeten kritiek misschien ook niet gedeeltelijk voort uit het feit dat de eisen die aan een dissertatie werden gesteld in de achttiende eeuw juist omhoog waren gegaan?

DE AANKLACHT VAN PETRUS HOFSTEDE

Theologen promoveerden niet. Zij hoefden bij het preparatoire of voorbereidende examen, dat zij ten overstaan van de classis aflegden, alleen een testimonium van de hoogleraren theologie en Grieks te overleggen. Klachten over ondermaatse promoties konden dus niet op hen slaan. Toch was het juist de studie in de theologie die in de achttiende eeuw de felste aanklacht over het peil van de studie en vooral de instelling van de studenten uitlokte. In 1737 verscheen in Leeuwarden een anoniem geschrift onder de titel *Pseudo-studiosus hodiernus, dat is hedendaagsche naam-student of Groninger godsgeleerde*. In dit hekelschrift schilderde de auteur, bepaald niet ongeestig, hoe de studie van de theologie ontheiligd werd door een grote schare studenten die, met minachting van de wetenschap, maar één doel hadden: zo snel mogelijk ergens predikant worden. De collegebanken zaten vol met studenten die voor andere beroepen niet geschikt waren en dachten dat ze met een paar jaar zogenaamd studeren wel ergens als predikant aan de slag konden:

Een Smit de mooker, een Snyder de schare, en een Knoopemaker de naalde te swaar vallende, dreigt aanstonds de Geleerde Werelt om Predikant te willen worden, en wort van het onwetende graauw met blydschap aangenomen. Een Landbrouwer zyn bier niet naa genoeg konnende uitzetten, verlaat zyn vrouw en kinderen, en loopt met een dolle kop na de Academy, om daar zyn geluk te beproeven. Een Paruikemakers jongen, met zyn Baas verschil krygende, smyt de doos ter neer, en laat zyn naam by de Rector Magnificus intekenen, hoopende, zoo hy zyn zugt tot de letteren slegts te kennen geeft, wel haast een eerlyk onderhoud te zullen genieten, en wort dus doende, schoon hy also wel tot de wetenschappen bequaam is als de vos tot de ploeg, om met den groote Owen te spreken, in de order der Godgewyde jongelingen aangenomen.²

Het wemelde in Groningen van zulke ‘naam-studenten’, wie het niet om de studie, maar alleen om het baantje te doen was, en de auteur ergerde zich daar zo aan dat hij deze pseudostudenten eens flink aan de oren wilde wassen.

Waar moet volgens de anonymus, die zich verschool achter de letterafkorting R.L.O.R., de ideale predikant en dus ook de ideale student theologie aan voldoen? Om te beginnen moet zo iemand gezond zijn en over een krachtige lichaamsbouw beschikken. In plaats daarvan zijn veel studenten, vooral degenen die eerder een ander beroep uitoefenden, afgeleefd, uitgeput, ‘op’. Kreunend en steunend komen ze naar college, krom van de jicht. ‘Wie koomt by Monsieur Brandinus [een pseudoniem] en hoort niet dat zyn borst gorgelt als een orgelpyp?’³ Daarnaast moet een predikant geen in het oog lopende gebreken hebben, omdat de aanblik daarvan het effect van zijn verheven boodschap onmiddellijk teniet zou kunnen doen. Toch komt het maar al te vaak voor dat juist de manken en de gebochelden theologie gaan studeren. Een heldere en lieflijke stem, nog een belangrijke vereiste voor elke predikant, is een zeldzaamheid. Vaker hoort men studenten preken met het stemgeluid van een krolse kater, een krassende kraai of een onbeschaafde Hottentot. En waar is de grootmoedige, zelfstandige inborst die een predikant hoort te hebben? Valt geestelijke en zedelijke moed te verwachten van iemand ‘die van kintsbeen af gewoon is geweest, op ’t wenken van zyn Jonker, die hy voor de grootste Creatuur der weerelt houdt, te zidderen en te beeven, of daagelyks van zyn baas met de rotting en bollepees op een slaafagtige wyze behandelt te worden’?⁴ Sterker, slaafse onderdanigheid was juist in de ogen van zulke studenten een garantie voor een betrekking. Gevraagd hoe hij dacht, met zo weinig kennis van talen en wetenschappen, ooit een beroep te zullen krijgen, antwoordde een zekere Heraldus gevat:

Ho! Ho! is het anders niet, onze Heer (verstaa ’er zyn Dorpschout, of Amptman door) zeide tegens my, toen ik na de Hooge-schoole ging, dat, als ik my maar van de fymelaars [bevindelijken] afhield, en naa zyn genoegen wilde prediken, hy my wel een plaatze zoude verschaffen, en daar zal ik wel op passen.⁵

Dat het zulke studenten ook nog ontbrak aan een schrandere oordeel, een vast geheugen, vredelievendheid, nederigheid en vroomheid mag geen verrassing meer heten. Zelfs gelovig zijn ze niet. Er zijn er die wel drie keer per zondag in de kerk voorgaan, maar binnenskamers ‘spotten met die eenvoudige menschen (zo als zy ze noemen) die stigtinge, en opwekkinge uit een Predikatie meenen te haalen’.⁶

Uit alles blijkt dat de auteur alleen maar minachting voelt voor de studenten van bescheiden komaf die door een studie in de theologie hogerop denken te kunnen komen,

zonder het geld, de beschaving en de vooropleiding te hebben om iets van hun studie te kunnen maken. Hen drijft alleen het vooruitzicht van de materiële voordelen die aan het predikambt verbonden zijn. Daarom wil de zoon van Vulcanus zo graag predikant worden – en natuurlijk ook omdat zijn beminde dan ‘juffrouw’ genoemd wordt, geen bonnetten meer hoeft te stikken en zelf een meid in dienst kan nemen.⁷ Ook al spreekt hij niet één taal behalve zijn moedertaal, bij zijn dorpelingen is deze herder geliefd om zijn preken – die hij van anderen gestolen heeft. En hoe zien die armlastige studenten er niet uit! Monsieur Monoculus komt rustig met een gescheurde en gevlekte rok naar college, draagt kousen zo doorluchtig als ingeslagen vensters, schoenen zo hol en gebarsten als een honderdjarige wilg en hemden die in de hel lijken te zijn gewassen, ‘nikker-swart’.⁸ Dat hij maar een paar boeken bezat en niet zoals het eigenlijk hoorde per jaar zo’n 100 gulden uitgaf voor de opbouw van een goede bibliotheek, diskwalificeerde hem nog meer. En wat te denken van de volkomen misplaatste hoogmoed van Vitriarius, die zo trots was dat hij een keer in een van de hoofdkerken van Groningen mocht preken, maar die de auteur nog kende als ‘Reparateur der vermorzelde glazen’, als glazenmaker dus.⁹ Het dedain voor predikanten van minne komaf en een krappe beurs druipt eraf.

Dat de ‘naam-studenten’ niet voor de geleerdheid naar de universiteit kwamen, betekende niet dat zij geen plezier beleefden aan hun studie. Ze mochten dan amper Latijn kennen en al helemaal geen Hebreeuws, naar het college proefondervindelijke wijsbegeerte van de brave professor Tilburg kwam juist de domste student heel graag. Zo ving de auteur op wat ene Heraldus een nieuweling over de colleges experimentele filosofie vertelde:

De Philosophy, Kerel, [...] dat is een klugtig, en plezierig ding, daar leert men donderen, en blixemen, en ys, en sneeuw, hagel en ik weet niet wat voor goed al meer maaken. Wy kunnen door een... ik kan het nu zo ras niet noemen, alderhande beesten doen sterven, jaa jonge het gaat ’er wonderlyk toel De Professor laat ons alle morgen wat mooyts zien, gisteren liet hy houte kereltjes in een glas met water dansen, en van daag wil hy ons leeren, hoe men menschen doot schieten kan met een roer, zonder dat het baldert, ook schryft hy met inkt, die brand als vuur, en zo misselyk over het papier runt, dat ik ’er menigmaal een schrik van op myn leden hebbe gekreegen, en by my zelven gedagt hebbe, dat hy zekerlyk een weinigje van de tooverie moeste verstaan. Jaa ik geloof ook, dat hy ’er niet geheel vry van is, schoon hy het om de Drom... geen woort wil hebben. Hy zegt ons wel, hoe dat hy alle deeze dingen doet, maar hy praat ’er zo wonderlyk in om, dat ik ’er althans, al zou ik ook barsten, geen woort van verstaan kan.¹⁰

En toch verbeelden deze lieden zich dat ze heel goed weten of ze voetiaan of coccejaan zijn en dat zij na een jaar of twee studie al geschikt zijn om de kansel te beklimmen. Geen wonder dat hun preken niet om aan te horen zijn:

Deeze schreeuwt als een Meerkat, of brult als een misdadiger in de bul van Phalaris. Geene piept als een muisjen van 6 daagen, of teemt onverdraagelyker als een kraamvrouw, die met haar eerstgeboren zontje speelt. Die maakt ’er een doodelyke zonde van, zyn oogen slegts eenmaal in een geheele predicatie te openen. En deeze kreunt ’r zig niet aan, al laat hy ze zelfs onder het gebed de geheele kerke doorswieren. Die is van gedagten, dat God ons de handen niet gegeven heeft om ze op de predikstoel te gebruiken. En deeze wederom van een ander gevoelen zynde, swaait ’er meede als een Westphaalsche Gras-jonker met zyn scherp-snyden-de zeissen doet, wanneer hy voor de eerstemaal van ’t jaar, in ’t weelderig Hollands Klaver-groen treed.¹¹

Afb. 69 Petrus Hofstede als predikant te Rotterdam. Portret door Jacob Houbraken, 1763. Rijksmuseum Amsterdam.

Veel beter zou het zijn als die studenten gewoon zeven jaar studeerden, want dat was volgens de auteur wel het minimum. Uitvoerig beschrijft hij welke vakken de student in die zeven jaar moet lopen, en in welke volgorde.

Maar wie wás die auteur die zo ongemeen fel uithaalde naar zijn medestudenten? Tijdgenoten wisten het al: achter de letters R.L.O.R. verschool zich de student theologie Petrus Hofstede.¹² Hij was in 1716 geboren in Zuidlaren als oudste zoon van de predikant Johannes Hofstede, die zes jaar later de hoogste trede van de predikantenladder bereikte toen hij predikant in de stad Groningen werd. Op 10 september 1732 schreef Petrus Hofstede, zestien jaar oud, zich in als student theologie aan de Groningse universiteit, en wel 'gratis', omdat hij nu eenmaal de zoon van een stadspredikant was. Als student was hij bepaald geen lieverdje. Hij was betrokken bij vechtpartijen, beschimpde burgers en gooide met stenen naar de nachtwakers in de stad. Meer dan eens moest hij zich voor de academische vierschaar verantwoorden. Zo kreeg hij in april 1735 zes weken huisarrest omdat hij een nachtwaker met een steen verwond had (later verzwaard met acht dagen opsluiting in de academiekerker). Tegelijk liep er een aanklacht tegen hem omdat hij na een partijtje kolven in Helpman een medestudent, ene Abel Lijphardt, met een degen te lijf was gegaan en hem tot bloedens toe had verwond. Hofstede moest 6 zilveren dukaton als boete betalen, binnen acht dagen te voldoen.¹³ Een vechtersbaas dus, maar kennelijk ook iemand die trots was op zijn afkomst en het

niet kon hebben dat andere studenten, van geringer allooi in zijn ogen, het niet zo nauw namen met de studie van de Heilige Schrift.

Tijdgenoten wisten heel goed wie Hofstede met zijn hekelschrift op de korrel wilde nemen. Groningen was een kleine gemeenschap en de typering van de naamstudenten waren zo treffend dat met een beetje puzzelen ieder pseudoniem wel te ontraadse- len was.¹⁴ ‘Monoculus’ was Uildrik Teller, die in 1735 om niet theologie was gaan stude- ren (‘gratis quia petiit’, waarschijnlijk omdat hij zo arm als de kerkratten was). Dat hij geen licht was, blijkt wel uit het feit dat hij niet verder kwam dan een predikants- plaats in het nietige Herkingen op Goeree-Overflakkee. De ‘zoon van Vulcanus’ was Jonas Gronouw uit Zwolle, die in 1734 op vierendertigjarige leeftijd zijn eerste stand- plaats vond op het eilandje Nesserland bij Emden en het jaar daarop beroepen werd in Zuidwolde vlak boven Groningen.¹⁵ Was hij misschien de zoon van een smid, die pas toen hij ver in de twintig was ging studeren omdat de smederij hem te zwaar viel? ‘Vi- triarius’ was het pseudoniem voor Diederich ten Camp, een al wat oudere student die oorspronkelijk uit Emden kwam, in 1725 theologie in Groningen ging studeren en via het kleine Esklum bij Leer in Oost-Friesland terechtkwam in Weener, in het Oost-Frie- se deel van Reiderland (hij was daar in 1734 de opvolger van Schortinghuis).¹⁶ Hofstede zal lang niet al deze studenten uit eigen ervaring hebben gekend, maar van zijn vader wel allerlei verhalen gehoord hebben. Dat Hofstede sr. in 1736 overleed en dus geen be- zwaar meer kon maken tegen het openbaar maken van die verhalen, zal er zeker mee te maken hebben gehad dat Hofstede zijn hekelschrift in 1737 durfde te publiceren (en kon financieren!) Op het moment dat hij zijn boek publiceerde (in Leeuwarden!) had Hofstede Groningen al verlaten. Hij schreef zich op 27 september 1737 in Franeker in als student theologie (speciaal voor de studie van de oosterse talen). Hij zou ook nooit meer naar Groningen terugkeren. Alleen tijdens de affaire-Van der Marck, bijna veertig jaar later, zou hij zich er nog een keer nadrukkelijk laten gelden.

EEN NIEUW STUDIEPATROON?

Hofstede was in zijn tijd niet deze enige die over de studie en de studenten klaagde. Klachten over het onderwijs zijn er altijd al geweest. Al in de zeventiende eeuw maak- ten bijvoorbeeld in Franeker de hoogleraren zich zorgen over studenten die met voor- bijgaan aan de propedeutische studies dachten direct wel te kunnen beginnen met de studie van de theologie. De filosoof Adama verweet die studenten dat ze met vui- le voeten de hogere faculteiten betraden, en zijn collega Christiaan Schotanus klaag- de over het slechte gedrag van de aanstaande predikanten, die ‘haeren tyd meest oft met onordentlyc studeren en versuymenis der philosophie en talen (vliegen willende eer se vleughelen hebben), off in ledicheit ende drinken overbrengen’.¹⁷ In de acht- tiende eeuw was het niet veel beter. De Utrechtse hoogleraar geschiedenis en wel- sprekendheid Carolus Andreas Duker schreef in 1740 aan een rector uit Arnhem die hem om inlichtingen over de toestand op de Nederlandse universiteiten had gevraagd ‘dat alle academiën van Nederland in veel opsichten bedurven sijn; dat het grootste gedeelte van de jonge luiden die daer op gesonden worden om te studeren lichtmis- sen, ten minste fainéan[t]s [leeglopers] worden, en somtijds meer weten óp de acade-

miën als daer àf komende'.¹⁸ Nieuw is misschien dat in de *Pseudo-studiosus hodiernus* een medestudent aan het woord is en dat in zijn klacht ook een element van standsbesef zit: een telg uit een oud en eerbiedwaardig predikantengeslacht die de studie grondig aanpakt, voelt zich bedreigd door studenten van eenvoudige komaf die zo snel mogelijk en met zo min mogelijk moeite een plek als predikant proberen te krijgen.¹⁹ Maar met zijn klachten over de studenten in de theologie stond Hofstede niet alleen. Schortinghuis uitte in *Het innige Christendom* (1740) een soortgelijke klacht: velen studeren theologie enkel omdat het hun een verzekerd bestaan oplevert, 'enkel uit aardsche, werldsche en vleeselijke insigten om (o schande voor christenouders) eene kostwinninge, rijk bestaan of eerambt in de wereld te verkrijgen, en als predikant boven het gemeen gegroet te worden'.²⁰ De meeste theologanten maken niet veel werk van hun studie en zij die nog wel studeren bijten zich vast in ijdele speculaties, gaan zich te buiten aan partijschappen (voetianen versus coccejanen) en praten altijd maar hun leermeesters na. Dat zijn geen voorbeelden voor hun gemeente, maar 'huurlingen, nietige herders, beenbrekers en moordenaars der arme zielen'.²¹ En wie Schortinghuis te vooroordeeld vindt, kan zijn oor nog te luisteren leggen bij de Duitse reiziger Johann Beckmann, de latere hoogleraar technologie in Göttingen, die op 10 december 1762 op een reis door de Republiek ook Groningen aandeed en toen weinig positiefs te melden had over de Groningse universiteit, en vooral over de studenten in de theologie:

Die Universität Gröningen ist gewisz schlecht. Man hat daselbst wenig berühmte Professoren. Alle Studenten sind Reformirte Theologen, die fast all grob und ungeschickt scheinen.²²

Klachten over het onderwijs kunnen twee dingen betekenen: of het peil van het onderwijs daalde, of de aard van het onderwijs veranderde en sloot niet meer aan bij de verwachtingen van een oudere generatie. Dat het studiepatroon in de achttiende eeuw van karakter veranderde, is onmiskenbaar. Lag de nadruk in de vroege zeventiende eeuw nog op de brede algemene vorming, in de late zeventiende en nog sterker in de achttiende eeuw werd de opleiding voor velen een snelle route naar een latere carrière. Voor sommigen was dit een academisch beroep, zoals dat van predikant, advocaat of arts, voor anderen was dat een bestuurlijke functie waarvoor toch wel enige juridische kennis nodig was. Er waren er ook die wilden promoveren omdat de titel een soort adelsbrief was waarmee men in niet-intellectuele kringen enig aanzien verwierf, zoals in het leger. De titel was niet het bewijs dat men de opleiding met goed gevolg had voltooid, de opleiding was alleen maar een middel om een titel te verwerven. Deze 'professionalisering' van de studie leidde tot een grotere nadruk op de hogere faculteiten en een devaluatie van de betekenis van de filosofische faculteit. Omdat er tegelijkertijd sprake was van een gestage stijging van de studiekosten (voornamelijk doordat steeds meer onderwijs in private colleges werd gegeven, waarvoor apart moest worden betaald), zette dit de studenten aan tot een uiterst doelgericht en efficiënt studiegedrag, waarbij alleen die colleges werden gevolgd die strikt noodzakelijk waren. De studenten die wat beter in de slappe was zaten en het zich konden veroorloven vele jaren aan de universiteit door te brengen, haalden daar hun neus voor op en hadden het over 'broodstudie' (Hofstede bijvoorbeeld), maar de meeste studenten konden niet anders. De hoogleraren, die nog vanuit hun eigen verleden hechtten aan de vormende waarde van de opleiding, betreurden het ten zeerste dat de studenten vakken oversloegen en zich niet de

tijd gunden het geleerde te laten bezinken, maar binnen het bestaande systeem was dat bijna niet te vermijden. Het is een verschijnsel van alle tijden dat ander studiegedrag door de oudere generatie voor minderwaardig wordt aangezien, en de achttiende eeuw vormt op dat patroon geen uitzondering.

Maar het ging niet alleen om een meer doelgerichte manier van studeren, ook wat men studeerde veranderde. Meer dan in de zeventiende eeuw kreeg het hoger onderwijs, althans in Groningen, een praktische inslag. In de theologie werd meer dan vroeger aandacht besteed aan het preken en daarbij stond minder de geleerde uitleg van een bepaalde bijbelpassage voorop en meer de wens om een boodschap over te brengen die aansloot bij de beleving en het bevattingsvermogen van de gemeente. In de medische faculteit zochten de theoretische geneeskunde en de praktische chirurgie toenadering tot elkaar en bij de studie van het recht kwam eindelijk de belangstelling op voor het vaderlands recht als een studieobject naast (of misschien wel in de plaats van) het Romeins recht. Die praktischer inslag had niet alleen gevolgen voor het programma dat de ingeschreven studenten moest volgen, maar lokte ook niet-academici naar de universiteit die, meestal zonder ingeschreven te zijn, op de universiteit wat aanvullende, meer theoretische kennis kwamen opdoen. Zo zaten in de collegebanken ook apothekers, chirurgijns, vroedmeesters en aankomende landmeters en ingenieurs. In andere gewesten zullen velen van hen buiten de universiteiten om enig technisch of praktisch onderwijs hebben gevolgd, maar in Groningen stelde de universiteit zich voor die vraag open. Hoeveel niet-academische studenten er waren, is niet bekend. Omdat ze maar een paar colleges liepen, schreven ze zich vaak niet officieel in. Maar zij zullen de lage inschrijvingscijfers die wij uit de tweede helft van de achttiende eeuw kennen en die de indruk zouden kunnen wekken dat de universiteit voor een steeds kleinere groep jongemannen uit de samenleving interessant was, wat minder dramatisch hebben gemaakt.

De praktische inslag van het academische onderwijs en het verschijnen van meer niet-academische studenten zal niet iedereen bevallen zijn. Petrus Hofstede was vast niet de enige die er een teken van verval in zag. Hij dreef de spot met de lage afkomst van veel van zijn medestudenten en zag hun aandacht voor de praktische kant van het predikantenbestaan aan voor een depreciatie van de geleerdheid die hij zelf juist zo hoog schatte. Maar er zaten onder de landmeetkundigen, de apothekers en de chirurgijns soms jongens die het ver schopten. Zo is er het voorbeeld van Klaas Willem Kiers uit Zuidbroek, die ergens in de jaren veertig van de achttiende eeuw na enkele jaren de Latijnse school in Groningen te hebben bezocht bij Engelhard de colleges wiskunde en vestingbouwkunde volgde en daarna een loopbaan begon als ingenieur en modellist van stadhouder Willem IV (die tot 1747 in Leeuwarden zetelde).²³ De stadhouder had een speciale belangstelling voor de natuurwetenschappen en had eerst in Leeuwarden en later in Den Haag een grote verzameling wetenschappelijke instrumenten en modellen, die mede beheerd werd door Kiers. Dezelfde Kiers werd ook uitverkoren als de leraar wiskunde van de latere Willem v. 'Vrienden' die in zijn album amicorum gedichten schreven, vergeleken hem daarom met Simon Stevin, die indertijd prins Maurits in de wiskunde en de vestingbouwkunde had onderwezen.²⁴ Later werd Kiers nog luitenant-ingenieur in het staatse leger en hij eindigde zijn leven als ondernemer in de zeepmakerij en de salpeterbereiding, met een grote buitenplaats aan de Amstel en indrukwekkende verzameling boeken en instrumenten. Niet slecht voor een eenvoudige jongen uit Zuidbroek.

EEN AL TE GROTE STUDIEVRIJHEID

Maar niet alle klachten kunnen worden teruggevoerd op de algemene verandering van het studiepatroon in de achttiende eeuw. Er waren ook heel specifieke klachten over het optreden van de studenten en de manier waarop ze studeerden. De studenten waren te jong, ze verstoorden de openbare orde, ze misten een goede vooropleiding, ze verdeden hun tijd met toneelspelen en bacchanalen, ze hadden geen respect voor hun hoogleraren en ze sloegen welgemeende studieadviezen in de wind. Verder waren de vakanties te lang. Maar in grote lijnen waren er twee soorten klachten: over de al te grote studievrijheid en over ondermaatse promoties.²⁵

De studievrijheid was in de vroegmoderne universiteit zeer groot. Studenten hoorden in theorie eerst de filosofische faculteit te doorlopen om zich kennis van de logica, de geschiedenis en de filosofie eigen te maken, en zouden daarna pas moeten beginnen aan de hogere vakken. Ook over de volgorde waarin men de afzonderlijke vakken diende te volgen, bestond een zekere overeenstemming. Hoewel er grote vrijheid heerste, was er geen volslagen anarchie. Het zevenjarige theologische studieprogramma dat Hofstede in de *Pseudo-studiosus hodiernus* schetste, was bijvoorbeeld beslist niet enkel aan zijn brein ontsproten.²⁶ Er waren weliswaar geen formele voorschriften die de studie reguleerden, maar er waren wel vaste gewoonten, die de ene lichter studenten van de vorige overnam en waar bijvoorbeeld bij de roostering van de colleges rekening mee werd gehouden. Er waren zelfs docenten die aanwijzingen gaven hoe de stof moest worden bestudeerd – Barbeyrac wijdde er in 1717 zijn oratie aan.²⁷ Maar niemand hoefde die adviezen op te volgen, iedereen mocht in het geheel gemodulariseerde collegeaanbod zijn eigen weg zoeken. Het gevolg was dat de hoogleraren er bij alle colleges rekening mee moesten houden dat het niveau van hun toehoorders nogal verschillend kon zijn.

De meeste studenten hadden de Latijnse school doorlopen. Daar leerden zij vooral Latijn en ook wat aardrijkskunde en geschiedenis. In de zeventiende eeuw was de Latijnse school een brede opleiding geweest, waar in bepaalde zaakvakken ook in het Nederlands onderwijs was gegeven. Maar door de concurrentie van de Franse en Nederlandse scholen, waar die zaakvakken nog beter werden onderwezen, was de Latijnse school zich in de achttiende eeuw steeds meer gaan concentreren op de vooropleiding voor de universiteit. Dat had weliswaar tot gevolg dat het aantal leerlingen daalde, maar dat betekende niet dat het peil ook daalde.²⁸ Wat dat peil echter was, viel moeilijk te zeggen omdat bij vrijwel alle Latijnse scholen de rector en de andere docenten aanvullende private lessen aanboden, naast het gewone onderwijsaanbod. Leerlingen die een aantal private lessen hadden genoten, konden dan besluiten de hoogste klas van de school over te slaan en direct naar de universiteit te gaan. Rijkere studenten, werden in plaats daarvan of daarnaast onderwezen door een kostschoolhouder of een huisleraar (gouverneur), vaak een jong en ambitieus geleerde uit Zwitserland of Westfalen. Enige controle op het niveau bij het verlaten van de Latijnse school of de inschrijving bij de universiteit was er niet. Het werd aan de studenten overgelaten om te bepalen of ze goed voorbereid waren. Een enkele hoogleraar heeft voorgesteld het probleem van het nogal uiteenlopende beginniveau van de studenten aan te pakken door een toelatingsexamen in te voeren, maar veel verder dan een idee is het niet gekomen.²⁹

EEN WONDERLIJK LEERPLAN

Op 12 september 1739 schreef Antonius Ewald of Ewout Sichterman, 'Indo-Batavus', zich in als student in de rechten in Groningen. De vader van de nieuwe student was Jan Albert Sichterman, die als koopman en bestuurder in Indië een groot fortuin had vergaard en daarvan in Groningen aan de Ossenmarkt een indrukwekkend stadspaleis had laten bouwen. Dat zijn zoons zouden studeren stond vast, maar hoe zag hun opleiding eruit?³⁰

Antonius was in 1722 in Batavia geboren, maar werd al op driejarige leeftijd naar Nederland gestuurd om daar opgevoed en opgeleid te worden. Eerst woonde hij bij zijn grootmoeder in de Oosterstraat, later ging hij naar Den Haag om bij ene Slicher behalve lezen, schrijven en rekenen ook Frans te leren; in Den Haag sprak men beter Frans dan in Groningen. Verder stonden paardrijden en dansen op het programma. In 1736 – Antonius was toen 14 jaar – besloot zijn vader, die nog steeds in Azië zat, hem hem onder de hoede te plaatsen van een gouverneur, de Franssprekende Zwitser Burnand. Tegen een beloning van 800 gulden per jaar moest Burnand de jonge Antonius Latijn en Frans bijbrengen, oefenen in beschaafde conversatie en allerlei 'fraaie studiën' en er verder op toezien dat de jongen niet met verkeerde vrienden omging. Hij moest hij er bijvoorbeeld op letten dat Antonius nooit alleen over straat ging. Verder moest Burnand zijn pupil de beginselen van de wiskunde en de geografie bijbrengen, altijd Frans met hem spreken en ervoor zorgen dat hij zich ook in het Engels oefende door contacten aan te knopen met Engelse studenten in de stad. Want ook toen Antonius in 1739 aan de universiteit ging studeren, bleef hij onder het toezicht van zijn gouverneur staan.

Vader Sichterman volgde de opleiding van zijn zoon nauwlettend en schreef regelmatig corrigerende en vermanende brieven aan zijn zoon en zijn gouverneur (die op een gegeven moment ook een jongere broer van Antonius, Gerrit Jan, onder zijn hoede kreeg). Zo hoefde Antonius niet méér Latijn te leren 'als jemant nodig heeft om sich doctor juris te laten promoveeren'.³¹ Op een geleerde zoon zat de oude Sichterman niet te wachten. Van zijn kant hield Antonius zijn vader in brieven van zijn doen en laten op de hoogte, zowel van de manier waarop hij zijn toelage spendeerde, als van zijn vorderingen in de studie. In een brief uit het najaar van 1739 – hij is net met de studie begonnen – geeft hij een overzicht van zijn dagindeling:

[...] morgen na 't wassen, kleden, drinken, prepareer ik mij voor de proff. Offerhaus over de Historien, daar ik te negen gae, te tien prepareer ik mij voor de proff. Engelhard over de Mathesis. Wij hebben een gedeelte van de sijfferkunst gedaan, d'algebra en zijn nu in 't midden van de Geometrij, 't welk wij toekomende jaar g'eijndigt zullen hebben, te twaalf eten wij, t'een komt onse schrijfmeester, t'twee ben ik bezig met mijnheer Burnand, t'zes met mijn categoriseermeester, te zeven lees ik een of 't ander boek, tragt ik tijd van 't avondmaal te houden, te negen lees ik weer of teken, of vioolspelen, of leer voor mijn categoriseermeester, en dat gaat alle dag zijn eigenste gang behalven Woensdag, Zaterdag, Zondag op welke dagen ik de helft van mijn onderwijssens maar heb.³²

Zijn vader was een en al verbazing, zo liet hij Burnand weten. Hij begreep dat zijn zoon werd onderwezen in het Frans en het Latijn, de godsdienst, het hanteren van het floret en het bespelen van de viool, en ook dat hij zijn goede stem verwaarloosde omdat hij geen goede zangmeester kon vinden. Zelf was hij nooit student geweest, alleen maar militair en koopman, maar van zo'n wonderlijk leerplan snapte hij niets. Want Sichterman vond ook dat zijn zoon nog moest leren schieten, paardrijden en reizen. Om goed te kunnen paardrijden moest de gouverneur maar paarden kopen, waarbij hij er ook een voor zichzelf mocht aanschaffen. En tijdens het reisje door de Republiek (in de grote vakantie) moesten bepaalde familieleden en relaties beslist bezocht worden. Op de kosten hoefde niet te worden gelet: 'Sur tout il faut que vous ayés soin de vous loger dans les hôtelleries de plus renommés.'³³ Ten slotte merkte Sichterman nog op dat Burnand er goed op moest letten dat zijn pupil zich niet overgaf aan een onmogelijke liefde, want dat zou de zo zorgvuldig opgebouwde opvoeding in één keer teniet kunnen doen.

En toch is dat precies wat er gebeurde. In 1742 overleed de moeder van Sichterman, bij wie Antonius en zijn broer al die jaren in huis waren, en ging bovendien Burnand terug naar Zwitserland. Antonius en Gerrit Jan huurden nu kamers bij een zekere Albert Christ, die voor de verzorging van beide studenten (en hun knecht) maar liefst 1200 gulden per jaar kreeg. Nu het dagelijkse toezicht verdwenen was, raakte Antonius hopeloos verliefd op de mooie Josina Petronella Alberda, dochter van de machtige jonker Mello Alberda van Rensema, in wier familie de jongeman echter bepaald niet welkom was. Sichterman mocht dan directeur van een VOC-vestiging in de Oost zijn, en puissant rijk, een huwelijk van een dochter van een jonker met een koopmanszoon bleef een mesalliance! Alleen, de geliefden gaven elkaar niet op en om de zaak te forceren schaakte Antonius zijn beminde. Het was te danken aan de bemiddeling van de twee voogden van de jongeman dat de jonker zich er na enige tijd alsnog mee verzoende dat zijn dochter met hem wilde trouwen en op 5 januari 1743 werd het huwelijk voltrokken. Het jonge paar ging wonen in een nieuw gebouwde huis aan de zuidzijde van de Grote Markt. Vader Sichterman liet zich van zijn gulle kant zien door voor zijn kersverse schoondochter voor 4000 gulden aan juwelen te bestellen!

Ondertussen was Antonius nog steeds student in de rechten. Pas in 1745 vond hij dat hij wel genoeg geleerd had en stopte hij met de studie (hij promoveerde niet). Hij koos daarna, net als zijn vader aanvankelijk, voor een militaire loopbaan. En niemand die vond dat hij wel een heel vreemde omweg bewandeld had om kapitein in het staatse leger te worden.³⁴

Betekende al die haast om de Latijnse school te verlaten nu dat de studenten eigenlijk te jong waren op het moment dat ze naar de universiteit gingen? Net als in de zeventiende eeuw zijn er inderdaad voorbeelden bekend van studenten die de baard nog in de keel moesten krijgen op de dag dat ze zich inschreven. De jongste zoon van de hoogleraar theologie Anthonius Driessen, Antonius jr., was nog maar dertien toen hij voor de studie in Groningen meldde.³⁵ Ook de hoogleraar De Rhoer stuurde een zoon

naar de universiteit die nog maar dertien was, en de latere hoogleraar Muntinghe was begonnen als jongen van veertien.³⁶ Als dit schering en inslag was geweest, zou het te begrijpen zijn dat studenten soms grappen uithaalden die zo flauw zijn dat men ze alleen van scholieren van een Latijnse school verwacht. Zoals die keer dat een paar studenten voor het college op de pruik die Barbeyrac tijdens zijn colleges opdeed een dode muis vastmaakten – wat tijdens college voor zo veel hilariteit zorgde dat Barbeyrac van zijn stoel opstond en boos zijn pruik in het publiek gooide.³⁷ Maar studenten van dertien of veertien waren uitzonderingen. In Utrecht bijvoorbeeld lag de leeftijd van een groep beginnende studenten in de theologie in de tweede helft van de achttiende eeuw op zeventien; nog geen 10 procent was jonger dan zestien.³⁸ Ook wijzen de leeftijden van de leerlingen die zich in het laatste kwart van de achttiende eeuw inschreven voor de hoogste klassen van de Latijnse school in Groningen er niet op dat het heel gebruikelijk was om vóór de leeftijd van zeventien al naar de universiteit te gaan.³⁹ Veeleer lijkt het erop dat leerlingen die versneld de Latijnse school hadden doorlopen door hun ouders nog wat langer bij de rector in de leer werden gehouden, of bij een plaatselijke predikant, om hen zo intellectueel en moreel beter voor te bereiden op de universitaire studie. Zo verliet Thomassen à Thuessink de Latijnse school toen hij twaalf was, maar bleef hij nog enkele jaren thuis in Zwolle wonen om onderwezen te worden door de plaatselijke rector. Pas na een aantal jaren reisde hij af Harderwijk voor de studie geneeskunde. Ouders vonden het gewoon ook veiliger en goedkoper om hun zoons de vakken uit de filosofische faculteit dicht bij huis en voor minder kosten te laten volgen. Dan konden ze daarna meteen aan de studie van het recht of de geneeskunde beginnen, niet omdat ze de propedeutische vakken overbodig vonden, maar omdat ze die al uitvoerig thuis en op de Latijnse school hadden gehad. Dat ze zich daarin regelmatig vergisten – niet in elke rector schuilt een geleerde – kwam dan pas aan het licht als de leerlingen aanschoven in de collegebanken en merkten dat ze de hoogleraar niet konden volgen (of verstaan).

Tussentijdse toetsing was niet geheel onbekend. De hoogleraren wisselden hun dictaatcolleges af met responsiecolleges, waarin de studenten op hun vragen moesten antwoorden en zo konden tonen dat ze begrepen hadden wat de hoogleraar verteld had – of niet natuurlijk. Maar deze responsiecolleges volgden vaak een vast patroon, waarbij de studenten van tevoren wist wie wanneer aan de beurt was om het antwoord te geven.⁴⁰ Verder kregen ouders die hun kinderen bij een van de hoogleraren in de kost hadden gedaan, van hem op gezette tijden berichten over de studievoortgang van hun kroost. Crousaz had bijvoorbeeld ettelijke studenten uit Zwitserland in huis, over wie hij regelmatig met hun ouders correspondeerde, niet alleen over de studie trouwens, maar ook of ze hun geld wel verantwoord uitgaven en voldoende op hun viool oefenden.⁴¹ Daarnaast konden de veelvuldige oefendisputaties dienen om de student en de hoogleraar inzicht te geven in de studievorderingen. Als de student een exemplaar van de disputatie naar zijn ouders of voogden of weldoeners stuurde, kon hij zich verzekerd weten van een nieuwe uitbetaling van maand- of jaartoelage.⁴² Maar wederom: niets was verplicht. Wie niet wilde disputeren, hoefde niet te disputeren.

Welke colleges er gegeven werden stond vermeld op de *ordo lectionum*, het collegeoverzicht dat elk jaar bij het begin van het academische jaar werd verspreid. Anders dan in de zeventiende eeuw stonden daar in de achttiende eeuw behalve de publieke lessen

ook private colleges van de hoogleraren op vermeld. Alleen, lang niet alle publieke colleges die op de *ordo* stonden, werden ook daadwerkelijk gegeven. Al aan het eind van de zeventiende eeuw was het accent in de studie geheel komen te liggen op de private colleges (oorspronkelijk dus de bijlessen). In een publiek college wist de hoogleraar nooit precies wie hij voor zich had, en daarom kon hij moeilijk zijn betoog afstemmen op het bevattingsvermogen van de studenten. Sommigen gingen daarom maar makkelijker colleges geven om toch maar bevattelijk te zijn voor de zwakkere studenten (Barbeyrac deed dat), anderen weigerden concessies te doen en spraken dan over de hoofden van de meeste studenten heen (Bernoulli was daar een voorbeeld van). In beide gevallen hield de hoogleraar maar heel weinig toehoorders over. Anders lag dat bij de private colleges, waar de hoogleraar precies wist wat voor vlees hij in de kuip had. Maar private colleges waren ook financieel voordelig voor de hoogleraar, omdat de daarvoor betaalde gelden rechtstreeks in zijn zak vloeiden.

De autoriteiten waren hier allerm minst gelukkig mee. Dat er steeds meer private colleges gegeven werden, joeg de studenten op kosten en maakte ook controle op wat er gezegd werd goeddeels onmogelijk. Op 31 mei 1710 gelastten de Staten van Stad en Lande daarom de Groningse professoren 'haar pligt in 't exerceren der publieke lessen naar behooren waar te nemen, zullende deze haar worden geïnsinueerd'.⁴³ Dat hielp weinig, want veertig jaar later werden ze nog steeds niet of nauwelijks gegeven. Op 27 april 1750 zond de senaat een voorstel naar de erfstadhouder en *curator primarius* Willem IV, waarin de hoogleraren wens formuleerden ten aanzien van het herstel van de universiteit. Behalve de vraag om meer hoogleraren, hogere salarissen, meer privileges en een hoger materiaal budget bevatte de brief ook een wens ten aanzien van de publieke colleges:

Ook zoude het een zonderling voorrecht voor ons wezen, bij aldien ons publiek werk (want de bijzondere collegies zijn hier uitgezondert) zoo bepaalt werd, dat men wel ontheft zijnde van de zoogenoemde dagelijkze publieke lessen (die hier al vele jaren lang in onbruik geraakt zijn) egter gehouden weze, maandelijks in elke Faculteit een publijcque solemnele les te houden, wanneer alle weken b.v. op Donderdag agtermiddag van een der Professoren een publijcque les over uitgeleze stoffen moest gehouden worden, dat meer luister aan de Academie, meer bevordering in de wetenschappen, en meer lust en graagheit aan het auditorium geven zoude dan nu, daar men doorgaans drie of vier toehoorders zonder meer in de lessen zag koomen.⁴⁴

Een soort studium generale dus. Maar de suggestie werd niet opgepakt. In 1752, bij de algehele hervorming van de universiteit, kwam de rector er nog eens op terug. Hij stelde voor – en de senaat ging akkoord – dat op vier dagen per week twee openbare colleges zouden worden gegeven en dat iedere hoogleraar op die manier één keer in de veertien dagen aan de beurt zou komen. Zo hoefden de private colleges er niet onder te lijden en hoefden de hoogleraren niet te vrezen voor verlies van inkomsten.⁴⁵ Ook nu kwam er niets van terecht.

Het was echter niet alleen de onwil van de hoogleraren om publieke lessen te geven die ervoor zorgde dat ze in onbruik raakten. Het waren ook de studenten die er de zin niet van inzagen en wegbleven. Barbeyrac schreef Crousaz in 1724 dat hij zijn publieke colleges al vijf jaar daarvoor had moeten staken 'faute d'auditeurs'.⁴⁶ In het geval van

Barbeyrac was dat misschien mede omdat hij niet zo'n bijster goed docent was, maar het verschijnsel deed zich net zo goed voor bij andere docenten. Studenten kwamen niet of niet meer naar de universiteit om een brede vorming te ondergaan, maar om in zo kort mogelijke tijd een examen te doen om daarna de maatschappelijke functie te gaan bekleden waar die graad voor nodig was. Daarvoor waren publieke colleges minder geschikt dan private colleges. Dat die colleges niet goedkoop waren, namen de studenten voor lief. Hoeveel collegegeld men in Groningen moest betalen, is overigens niet bekend. In Utrecht had de universiteit in de achttiende eeuw bepaald dat de hoogleraar voor een heel college van vier uur per week 30 gulden mocht vragen en voor een half college van twee lessen 15 gulden. Dat gold als het gemiddelde voor de Republiek.⁴⁷ Het feit dat de student dat bedrag voor elk privaat college opnieuw moest neertellen, wierp een grote financiële drempel op voor iedereen die wilde gaan studeren. Ook dat zal ertoe hebben bijgedragen dat vanaf de late zeventiende eeuw het aantal inschrijvingen inzakte.⁴⁸

Er waren twee soorten private colleges. Voor de reguliere colleges, waarin de hoogleraar de stof behandelde die voor een testimonium vereist was of in het examen gevraagd kon worden, konden de studenten zich vrij intekenen. Daarnaast kon de hoogleraar op verzoek van een paar rijke (of luie) studenten speciale lessen geven, tegen een onderling af te spreken prijs (soms wel een paar honderd gulden voor de hele groep). Dit waren de zogenaamde *privatissima*. Zulke tamelijk exclusieve colleges gaf de hoogleraar ook wel eens voor de bij hem inwonende studenten, die door hun ouders speciaal aan zijn zorgen waren toevertrouwd.

De vorm van een privaat college week niet veel af van een ouderwets publiek college: een hoogleraar die een dictaat voorleest, waarin hij een klassieke tekst bespreekt en van commentaar voorziet, of, gebruikelijker, een *compendium* van een nadere toelichting voorziet. Mits de student over een systeem van afkortingen beschikte, kon hij letterlijk alles noteren wat de hoogleraar opmerkte. Dictaten van vele honderden bladzijden waren dan ook niet ongewoon en wie een goed dictaat had, kon er aardig aan verdienen. Een beginnende hoogleraar had het behoorlijk druk met het samenstellen van zijn dictaten, maar als dat eenmaal gebeurd was, had hij het betrekkelijk rustig, want het was niet gebruikelijk om het dictaat regelmatig aan te passen. Er werd zelfs gefluisterd dat hoogleraren nog werkten met het dictaat van hun voorgangers! In ieder geval werd het aan het eind van de achttiende eeuw hoogst ongebruikelijk gevonden dat de theoloog Chevallier op hoge leeftijd nog zijn dictaat geheel ging omwerken. Ook de responsiecolleges namen weinig voorbereidingstijd in beslag. Aan de oefendisputaties was de hoogleraar zelfs minder tijd kwijt dan in de zeventiende eeuw. Het disputeren was namelijk minder geschikt voor vakken waarin het empirische element de hoofdzaak is, zoals bij de natuurwetenschappen en de geneeskunde, en juist deze vakken zaten in de achttiende eeuw in de lift. Op den duur zou alleen de *disputatio pro gradu* overblijven, als onderdeel van de promotie.⁴⁹

De toename van de private colleges plaatste de hoogleraar in een wat vreemde verhouding tot de universiteit. Hij was niet meer alleen in dienst van de Staten om onderwijs op een bepaald terrein te geven, hij was ook een zelfstandig ondernemer die zich met zijn kennis en geleerdheid op de markt voor hoger onderwijs begaf. De universiteit verleende hem faciliteiten en bezorgde hem potentiële klanten, maar liet hem de

verdiensden zelf behouden. De private colleges vonden daarom behalve in de auditoria ook plaats bij de hoogleraar thuis. Sommigen huurden voor hun private colleges een zaaltje, maar de meeste hoogleraren hadden thuis een collegezaal ingericht, met een echte kathedr en echte collegebanken. Toen Van der Marck in 1773 noodgedwongen Groningen moest verlaten, verkocht hij zijn collegebanken met een dikke winst aan zijn kwelgeest dominee Abresch (die net hoogleraar was geworden). Normaal kostte een bank 28 gulden, maar Van der Marck vroeg 32 gulden!⁵⁰ Omdat de hoogleraren verspreid over de stad woonden, moesten ze er rekening mee houden dat de studenten tijd nodig hadden om zich van de ene professorenwoning naar de andere te verplaatsen. Een college duurde daarom in de regel niet een vol uur, maar hooguit vijftig minuten. Er bestond dus al zoiets als een academisch kwartiertje.

De opkomst van het private college schiep ook de functie van de *praetor*, een oude-rejaarsstudent die de lijst bijhield waarop men kon intekenen voor het college. Waarschijnlijk was het eerste college nog vrijblijvend te bezoeken, maar moest men zich daarna bij de *praetor* melden om zich in te tekenen. Die lijst was van belang omdat de hoogleraar na afloop van het college met de studenten moest afrekenen. Uit de opbrengsten zal de hoogleraar ook de *praetor* hebben betaald. En men mag aannemen dat deze student ook voor andere klusjes werd ingeschakeld; hij was dus eerder een soort student-assistent dan een klassenvertegenwoordiger.⁵¹

Het is de vraag welke taal in de colleges werd gebezigd. In de Duitse universiteiten, die in veel, maar niet in alle opzichten het voorbeeld voor de Nederlandse universiteiten werden, propageerden sommige hoogleraren al aan het eind van de zeventiende eeuw het gebruik van de landstaal (het Duits dus). In 1687 veroorzaakte bijvoorbeeld Christian Thomasius, hoogleraar rechten in Leipzig, een schandaal door als eerste daadwerkelijk over te stappen op het Duits. Maar in de loop van de achttiende eeuw werd dit de gewoonste zaak van de wereld. Ook in Zwitserland verloor het Latijn terrein. Voordat Barbeyrac hoogleraar werd in Groningen, had hij in Lausanne zijn private colleges al in het Frans gegeven.⁵² Maar in de Republiek hield men onverkort vast aan het Latijn.

Misschien moeten we een onderscheid maken tussen de publieke en de private colleges. In de weinige publieke colleges die nog werden gegeven, sprak de hoogleraar onveranderlijk Latijn. Maar talrijk zijn de klachten over de gebrekkige beheersing van die taal bij jonge studenten, al bestaat de mogelijkheid dat de studenten het Latijn niet begrepen omdat de hoogleraren, die vaak van Duitse origine waren, die taal zo heel anders uitspraken dan de studenten op de Latijnse scholen gewend waren geweest. Met het zo goed als verdwijnen van de buitenlandse studenten moet het echter verleidelijk zijn geweest in de beslotenheid van de private colleges over te stappen op het Nederlands – een taal die de meeste studenten uit de aangrenzende Duitse gebieden ook wel verstonden. In Emden bijvoorbeeld, maar ook in Duisburg of Wesel werd in deze tijd nog als regel in het Nederlands gepreekt. Talrijk zijn in ieder geval de klachten dat in het openbaar, als Latijn verplicht was, de beheersing van die taal zo slecht was dat men niet kan aannemen dat het in de private colleges net zo stuntelig is toegegaan. Omdat in de tweede helft van de achttiende eeuw universitaire docenten in het Nederlands onderwijs gingen geven aan chirurgijns, vroedvrouwen en apothekers, zal niemand ervan opgekeken hebben als een hoogleraar in zijn private colleges de vrijheid nam van

het Latijn op het Nederlands over te stappen. Het Nederlands was in opkomst, het Latijn werd echt een dode taal, die niet iedereen meer even goed beheerste en waar zelfs hoogleraren soms moeite mee hadden. Op grond van het povere Latijn van de rede waarmee de theoloog Cremer in 1768 het rectoraat neerlegde, werd hij zelfs openlijk belachelijk gemaakt.⁵³

Er is in de achttiende eeuw maar één keer serieus geprobeerd om grenzen te stellen aan de grote vrijheid die studenten en docenten in het onderwijs hadden. Op 22 mei 1773, kort na de verwijdering van Van der Marck, probeerden de curatoren de teugels ook op onderwijsgebied aan te halen. Zij schreven de senaat een brief waarin zij verklaarden:

[...] dat het ten eenenmale agterlaten van de publicque Lessen verstrekt in detrimentum Academiae, en, dat Hun Edele Mogende daarom verwagten, dat de Heeren Professoren in de respective Faculteiten, van nu voortaan, en van tyd tot tyd, publicq zullen leesen, zonder dat de Heeren Curatoren voor als nog de hoeveelheid daarvan begeeren te bepalen.⁵⁴

Ook vroegen zij de senaat de *ordo lectionum* zes weken voor publicatie aan de curatoren toe te zenden om hen in staat te stellen die te 'examineren en dies nodig bevonden wordende, de Heeren Professoren daar over nader te verstaan'.⁵⁵ Controle dus.

De senaat deed alsof er niets aan de hand was, en stuurde de nieuwe *ordo lectionum* op zonder verder in te gaan op het verlangen van de curatoren om weer publieke lessen te geven. Curatoren namen dit niet en schreven op 19 juni een uitvoerig epistel, waarin ze naast een aantal algemene klachten ook per faculteit heel specifieke klachten over het gegeven onderwijs uitten, met het verzoek daar wat aan te doen. Een belangrijke klacht (naast die over het achterwege laten van de publieke colleges) was dat er in vrijwel alle faculteiten te veel colleges werden gegeven, zodat er voor de studenten te weinig tijd overbleef 'om zich teffens in andere wetenschappen, als die, welke hunne Hoofdstudie uitmaakt, te oeffenen'.⁵⁶ Als eerste voorbeeld noemden zij het feit dat alle hoogleraren theologie een college dogmatiek gaven (en daar hun eigen 'systema' uitlegden). De studenten moesten al die colleges volgen – er kon op het examen naar gevraagd worden – maar het zou veel efficiënter zijn als de theologen allemaal op hetzelfde uur hun 'systema' doceerden en dat de student daaruit mocht kiezen.⁵⁷ Maar ook de andere faculteiten kregen kritiek. Ten aanzien van het onderwijs van de hoogleraar geschiedenis Offerhaus hadden de curatoren zelfs een hele waslijst aan opmerkingen en suggesties. Zij spraken de wens uit dat het vak Romeinse oudheden voortaan elk jaar gegeven zou worden, en niet om het jaar, zoals de hoogleraar nu deed. Verder zou hij het vak algemene geschiedenis in één jaar moeten afhandelen en niet, zoals de praktijk was, in twee. Ten slotte was het raadzaam dat vak niet om elf uur 's ochtends te geven, omdat de studenten in de rechten het dan niet konden volgen (zij hadden dan een ander belangrijk college).⁵⁸

Wat precies de bedoeling van de curatoren was, is niet helemaal duidelijk. Wilden zij dat er meer publieke colleges werden gegeven omdat zo makkelijker te controleren was of er ongepaste of gevaarlijke meningen werden geventileerd? En was de vraag om maar één college dogmatiek op het rooster te zetten erop gericht om de student de gelegenheid te geven meer bijvakken te volgen en zo zijn blik te verruimen? Of was het een poging de studiekosten te beperken en de studie daardoor aantrekkelijker te maken?

Hetzelfde geldt voor de wens om de rechtenstudenten ook de mogelijkheid te bieden het vak algemene geschiedenis te volgen. Was dat omdat de ongelukkige roostering zorgde voor studievertraging en dus verhoging van de studiekosten voor de student en zijn ouders? Een goed jurist hoorde iets te weten van de algemene geschiedenis, maar als hij het vak pas kon doen nadat hij de juridische colleges had afgewerkt en niet eerder, dan verlangde dat de studietijd – en dat kostte geld.

De hoogleraren lieten zich niet de wet voorschrijven door de curatoren. Op 13 augustus antwoordde de senaat met een lang epistel waarin de bezwaren van de curatoren werden weerlegd. De hoogleraren vreesden dat als studenten meer tijd zouden besteden aan bijvakken, het hoofdvak in de verdrukking zou komen. Bovendien zou het volgen van veel andere vakken afbreuk kunnen doen aan de diepgang van de studie. En ten slotte, als de hoogleraren theologie op hetzelfde uur hetzelfde vak zouden geven, hielden sommigen maar heel weinig studenten over. Dat zou hun aanzien schaden en – maar dat stond er niet bij – tot aanzienlijke vermindering van inkomsten leiden. In Duitse universiteiten, waar de theologische faculteit soms wel negenhonderd studenten telde, was zo'n regeling misschien mogelijk, maar niet in het veel kleinere Groningen.⁵⁹

Ook de afzonderlijke faculteiten reageerden. Zo voegden de theologen aan de argumenten van de senaat nog toe dat men zich niet een al te verheven voorstelling van de instelling van de studenten moest maken. Ze waarschuwden dat 'onze Theologische Studenten, behalven het *Systema*, doorgaans weinig lust toonen tot andere partes van onze wetenschap'.⁶⁰ Ook de hoogleraren rechtsgeleerdheid lieten merken dat hun studenten niet stonden te trappelen om vakken te volgen die zij niet strikt nodig hadden (rechtsgeschiedenis bijvoorbeeld).⁶¹ Van de hoogleraar geschiedenis Offerhaus kregen de curatoren een heel vertoog waarom het hem onmogelijk was elk jaar een college Romeinse antiquiteiten te houden (hij had al zo veel andere colleges te geven) of het college algemene geschiedenis in één jaar af te wikkelen.⁶² Omdat hij zowel de aanstaande juristen als de aanstaande theologen moest bedienen, moest hij aandacht besteden aan de politieke én de kerkelijke geschiedenis, en dat maakte de stof gewoon heel omvangrijk en complex. 'Men kan wel met omissie van den samenhang, en verswijging van de waare oorsaaken, en uitkomst der dingen, van de pacta en foedera, maaken, dat men aan 't einde koome; maar of dat voorzigtiger en beter kan maaken, laat ik geraag aan 't oordeel van U Ed. Mogende.' Over de aanmerking dat het wat ongelukkig was om het college algemene geschiedenis om elf uur te beginnen, was Offerhaus zelfs enigszins gepikeerd:

Ik hadde gehoopt, dat op dat uur, 't geene ik na zoo veele jaaren arbeids eindelijk verkreegen hebbe, en 't geen voor mijn constitutie, daar zoo dikwijls met slaapeloosheid geplaagd worde, 't geschikste is, geen reflexie zoude zijn gemaakt. Ook weet ik niet, dat de Professores Juris een uitsluitend regt op 't uur van elf hebben. Jaa zelfs ben ik van gedagten dat de Studiosi Juris, zo wel als andere, de Historien dienen te bestudeeren, voor en al eer zij tot 't Jus overgingen.

Dat was een goed punt: het probleem werd veroorzaakt door studenten die niet eerst, zoals het hoorde, de colleges in de filosofische faculteit doorliepen, maar meteen doorgingen naar de juridische colleges en later nog een enkel college uit de propedeuse

meepikten. Maar afgezien daarvan, zo vervolgde Offerhaus, hij had al rekening gehouden met zijn juridische collega's. Hij had zijn colleges zo geschikt 'dat 't Collegium Pandectarum [voor gevorderden] zeer wel op 't zelve uur kan gehouden worden doordien genoegzaam nooit, die in 't Jus tot de Pandecten geavanceert zijn, de Historiën hooren' (een mooi voorbeeld van een vaste gewoonte die de anarchie in het onderwijs enigszins binnen de perken hield). Ook het einde van Offerhaus' brief was sterk:

Ik vertrouwe dat U Ed. M. een oud man, die in vrijmoedigheid voor God kan zeggen, nu volle vijf en veertig jaaren zijn kragten ten nutte van deese hoogeschoole, en in 't naartig waarnemen van 't ampt hem toevertrouwd, besteedt te hebben, niet sullen beswaaren met onaangename omstandigheden, die den Lust uitblussen.⁶³

Daar konden Van Iddekinge en de andere curatoren het mee doen. Er kwam begin 1775 een nieuwe curator, Willem Alberda van Rensema, die niet zo tilde aan het achterwege laten van de publieke colleges en die de private colleges niet ter discussie wilde stellen.⁶⁴ Alles bleef toen bij het oude. Als de curatoren wat aan de stroomlijning van de studie hadden willen doen, hadden zij beter zoets als een verplicht programma met tussentijdse toetsing kunnen invoeren, maar daarvoor was de tijd nog bepaald niet rijp.⁶⁵

PROMOTIEPERIKELLEN

Een argument om niet veel te doen aan de inperking van de studievrijheid was altijd dat op het examen voorafgaand aan de promotie alle noodzakelijke kennis toch wel zou worden getoetst. Toegegeven, tussen het onderwijs en de promotie bestond geen dwingend verband. Men kon in de ene stad studeren en in de andere promoveren, dus zonder ooit aan het onderwijs van de promotor te hebben deelgenomen. Ook sloten lang niet alle studenten hun studie af met het behalen van een graad. Theologen promoveerden niet; wie alleen maar leraar aan een Latijnse school wilde worden had voldoende aan de vakken die in de filosofische faculteit werden gedoceerd, al werd het in de achttiende eeuw wel steeds gebruikelijker in die faculteit te promoveren (men werd dan 'Liberalium Artium Magister et Philosophiae Doctor'). Studenten van adellijke afkomst haalden zelfs hun neus op voor diploma's en testimonia. Maar voor beroepen als arts en advocaat was wel een promotie vereist en dat deden de studenten in de achttiende eeuw meer en meer bij de universiteit waar ze gestudeerd hadden. Die studenten moesten dus wel degelijk onder het juk van het examen en de openbare of private verdediging van een proefschrift door. Of men nu kort of lang had gestudeerd, veel of weinig colleges had gevolgd, verschillende universiteiten had bezocht of juist steeds op dezelfde plaats was gebleven, bij het afsluitende examen werd iedereen in principe aan dezelfde toets onderworpen. Maar juist aan de strengheid van die promotie werd in de achttiende eeuw ernstig getwijfeld. Men wist maar al te goed dat er studenten waren die jaar in jaar uit niets uitvoerden en zich dan kort voor het examen door een repetitor lieten klaarstomen om net zo veel formules uit het hoofd te leren dat ze voor het examen konden slagen. En als zelfs dat niet lukte, of als de hoogleraren een keertje streng wilden zijn, kon de student gewoon naar een andere universiteit uitwijken, waar men de lat niet zo hoog legde. Wie in Gro-

Afb. 70 Promotie met de kap ('more majorum'). Tekening door Jacobus Buys, 1775. Rijksmuseum Amsterdam. De afgebeelde promotie vond plaats in Leiden ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest in februari 1775, maar het ritueel was aan alle Nederlandse universiteiten ongeveer gelijk.

ningen door de mand viel, kon het altijd nog in Franeker of Harderwijk proberen.⁶⁶ En wat het proefschrift betreft, er waren altijd jonge geleerden die op bestelling een niet onaardig werkstuk leverden waarmee de promovendus ook de laatste horde kon nemen.

In de achttiende eeuw zijn er geen veranderingen in het ceremonieel rond de promotie doorgevoerd. De private promotie, in de senaatskamer, was nog altijd verreweg de gebruikelijkste vorm, maar de publieke promotie in de Academiekerk, *more majorum*, bleef in gebruik – voor wie het kon betalen of voor wie er bij een speciale gelegenheid voor gevraagd werd. Wel veranderde de frequentie waarmee gepromoveerd werd. In Groningen werd rond 1700 al druk gepromoveerd, maar veel van die promoties kwamen op naam van studenten die alleen voor de promotie naar Groningen waren gekomen. Tussen 1716 en 1730 kwam zelfs de helft van het aantal promoties voor

rekening van dergelijke promotiestudenten, die in deze tijd 21 procent van het aantal studenten uitmaakten (in Harderwijk was het percentage in deze tijd overigens nog groter, zo'n 50 procent).⁶⁷ Later in de achttiende eeuw liep de frequentie waarmee gepromoveerd werd alleen nog maar op (zie tabel 3). Eerst was er na een lichte piek rond 1730 een lichte daling van het aantal promoties tot nog geen acht per jaar rond 1750, maar daarna begon het aantal weer te stijgen, tot bijna vijftien per jaar in de jaren rond 1770. Al is het verleidelijk die sterke stijging vooral toe te schrijven aan het optreden van coryfeeën als Van Doeveren en Camper, de stijging blijkt zich toch over de hele linie voor te doen en vooral bij rechten. Was de verhouding tussen juridische en medische promoties in de periode 1747-1767 ongeveer 5:1, in het decennium 1767-1777 is het 6:1.

TABEL 3 AANTAL PROMOTIES IN GRONINGEN IN DE ACHTTIENDE EEUW

1717-1726	75	1767-1776	147
1727-1736	93	1777-1786	133
1737-1746	89	1787-1796	101
1747-1756	77	1797-1806	128
1757-1766	96	1807-1813	151

De nog grotere stijging van het aantal promoties in de Franse tijd duidt overigens niet op een verhoogde studiezijn, maar alleen op de wens van veel studenten om nog snel te promoveren voordat door de reorganisatie van het hoger onderwijs door Lodewijk Napoleon of de keizer ofwel de Groningse universiteit zou ophouden te bestaan, ofwel het promoveren veel moeilijker gemaakt zou worden. Alleen al in 1810 promoveerden er 41 studenten in Groningen, van wie de helft in de maand december. Kennelijk dacht men dat na de inlijving Groningen kans liep met ingang van 1 januari 1811 het jus promovendi te verliezen.⁶⁸

De kwaliteit van al die dissertaties liep nogal uiteen. Wat bijvoorbeeld te denken van de promotie 'in absentia' die op 24 september 1737 plaatsvond, toen op voorstel van de hoogleraar theologie Gerdes (die zelf uit Bremen kwam) de Bremense predikant G.L. Rhode (Rhodius) na inzending van een werkstuk tot *doctor theologiae* werd bevorderd? Ook het afleggen van de eed en de ondertekening van de belijdenisgeschriften geschieden per post.⁶⁹ Wie stond er in dit geval voor in dat het werkstuk werkelijk door Rhode was geschreven? Maar ook in het geval dat de promovendus zelf zijn proefschrift kwam verdedigen, was men er niet zeker van dat hij er ook de auteur van was. Was het misschien niet het werk van de promotor, of van armlastige academicus die op bestelling proefschriften kon leveren?⁷⁰ Dat in 1698 Hermann Swijchhuijsen, de stamvader van een bekend medisch geslacht in Groningen, aan de titel van zijn dissertatie liet toevoegen 'auctor et respondens', geeft aan dat het heel gebruikelijk was dat de promovendus het proefschrift juist niet zelf had geschreven.⁷¹ Dat 'gebruik' bleef de hele achttiende eeuw bestaan. Zelfs de grote Van der Marck werd er in 1765 in een anonieme open brief van beschuldigd dat hij bereid was voor 'onkundige of hunnen tijd verwaarlozende candidaten' disputationen en dissertaties in elkaar te zetten.⁷²

In één geval gaf Van der Marck dat ook zelf toe. Het ging om Hillebrand Jacob Wi-

chers, zoon van de Groninger raadsheer Louis Wichers. Op 21 augustus 1762 meldden vader en zoon zich bij Van der Marck aan de deur en verzochten hem – ‘met veel hardiesse en, mag ik ’t zeggen, met importuniteit’, zoals Van der Marck later aan Van Iddekinge vertelde – om een datum voor de promotie van de jongeman. Het proefschrift, *De republica bene constituenda et constituta prudenter regunda* (‘Over het juist instellen en, eenmaal ingesteld, verstandig besturen van een gemenebest’), had hij al klaar. Van der Marck hield de heren voor dat hij niet zomaar op hun verzoek kon ingaan en eerst overleg moest voeren met de faculteit, maar daar namen vader en zoon Wichers geen genoegen mee. Zij wendden zich onmiddellijk, maar zonder dat Van der Marck te vertellen, tot Willem v als *rector magnificentissimus* van de universiteit. Op 23 augustus besloot de faculteit ondertussen Wichers, ondanks het feit dat men twijfel had over zijn kunnen, toe te laten tot de promotie en die twee dagen later te laten plaatsvinden. Het feit dat Wichers zijn proefschrift aan de erfstadhouder had opgedragen en dat deze inmiddels de opdracht had aanvaard, was een belangrijke reden hem toch maar toe te laten; dat niet te doen zou een schoffering van de stadhouder zijn geweest. Van der Marck was het daar niet mee eens. Hij vond de dissertatie onder de maat en had wel een ander werkstuk klaarliggen waarop Wichers desgewenst kon promoveren (over de toepasbaarheid van het Romeinse recht in Groningen). Wichers weigerde dat echter en daarop vroeg Van der Marck een collega (L.C. Schroeder) om de promotie voor hem waar te nemen. Wichers liet zich op 23 augustus, dus nog dezelfde dag, inschrijven als ‘jur. cand.’, betaalde een achterstallige boete, en promoveerde op de vastgestelde dag, 25 augustus.⁷³ Weer een regent die zonder dat de rechtsgeleerdheid hem werkelijk interesseerde een titel had verkregen – maar voor ons is het vooral interessant te zien hoe Van der Marck een student zonder intellectuele ambitie wel op een door hem geschreven dissertatie wilde laten promoveren. Kennelijk had Van der Marck zulke traktaatjes klaarliggen. Later dat jaar publiceerde de hoogleraar de versmadede dissertatie alsnog, nu onder eigen naam!⁷⁴

Drie jaar later deed zich een ander geval voor. De student Feddo Hovingh trok in 1765 op het laatste moment zijn dissertatie over de toepasbaarheid van het Romeins recht in Groningen terug (de anders zo soepele Schroeder had juist deze dissertatie geweigerd) en promoveerde snel op stellingen – om daarna de dissertatie alsnog te publiceren.⁷⁵ De senaat was wederom ‘not amused’ en besloot toen maar dat promoties op stellingen niet meer toegestaan zouden worden. Promoveren op stellingen was een oude en geaccepteerde gewoonte, zowel bij medici als juristen. Het proefschrift oftewel de *disputatio pro gradu* was van oorsprong ook niet veel meer dan een aantal theses met een korte of lange toelichting. Maar in de achttiende eeuw begon men kennelijk meer van een proefschrift te verlangen dan alleen enkele stellingen; de toelichting werd eigenlijk belangrijker dan de stelling waar de toelichting bij hoorde. Inderdaad vonden er na 1765 enige jaren geen promoties op alleen theses meer plaats. Maar in 1772 was het weer zover: Onno Reint Alberda, ‘nobilis Omlandus’ en telg uit de machtige Alberda-clan, promoveerde toen weer op stellingen omdat hij met het proefschrift dat hij eerst bij Van der Marck had willen verdedigen in de problemen dreigde te komen. In de jaren daarna was er elk jaar wel een of twee keer een student die alleen op stellingen de graad behaalde. Misschien was simpelweg de concurrentie met andere universiteiten, waar promoveren op stellingen wel mogelijk was (Harderwijk bijvoorbeeld), een reden

om het verbod stilzwijgend in te trekken. Toen op 9 maart 1776 de twee studerende zoons van president-curator Van Iddekinge op stellingen tot *doctor juris* promoveerden, wist iedereen dat er van een ban op promoties op stellingen geen sprake meer was.

Promoveren op een proefschrift dat door een ander geschreven was, en promoveren op enkele disparate stellingen – ons klinkt dat vreemd in de oren. Maar zo vreemd was het niet. In de zeventiende eeuw ging het bij het disputeren en promoveren immers niet om het naar voren brengen van originele gedachten. Het ging erom dat de student aantoonde dat hij beweringen, van wie ook afkomstig, overtuigend en in correct Latijn kon verdedigen. Dat was in een samenleving die nog in sterke mate leunde op mondelinge vaardigheden niet zo'n gekke gedachte; in een orale cultuur heeft het toetsen van de vaardigheid om een zaak te kunnen beargumenteren een vanzelfsprekend belang. Disputaties en dissertaties – het is goed dat steeds voor ogen te houden – waren altijd primair een vorm van *onderwijs*. Het leren verdedigen en aanvallen was belangrijker dan de inhoudelijke originaliteit van de oefenstof. Om een hedendaags auteur te citeren: 'Het spel werd als het ware nu eens met schitterende stuiters, dan weet met inferieure knikkers gespeeld.'⁷⁶

Maar in de achttiende eeuw nam niet iedereen meer genoegen met deze opvatting over de juiste afsluiting van de academische studie. De promotieplechtigheid wekte in de achttiende eeuw steeds vaker de spotlust op. In de promotieverzen die vrienden van de promovendus aandroegen voor de gedrukte versie van het proefschrift (en die in de achttiende eeuw in toenemende mate in het Nederlands waren geschreven) wordt ronduit de draak gestoken met het spektakel rondom de plechtigheid. 'Het is kermis in de kerk,' schreef iemand in 1703 naar aanleiding van de muziek waarmee de plechtigheid werd opgeluisterd. Anderen vestigden de aandacht op de aanwezigheid van dames op de publieke tribune ('juffers op het beuntje'):

Daar barst de solder schier,
Gepropt en opgevult met Grunoos Jufferzwier.⁷⁷

Dit betrof natuurlijk de dure promoties 'more majorum', die in de Academiekerk werden gehouden.⁷⁸ Maar ook de gewone, private promoties moesten het meer en meer ontgelden. De eerste aflevering van de *Groninger Rarekiek*, uit 1775, bevat een satirisch gedicht waarin promoties als schertsvertoningen met 'gekogte dispuute' worden afgeschilderd:

Wat groeit hier ter Steê de goede Negotie,
Men koopt hier Latijn, men handeld promotie,
Dat maakt ook veel klante, dat geeft ook braaf nering,
Het kost wel wat geld, maar het spaard ook veel lering.⁷⁹

De opmerking van de representant Hoffman over de 'gepromoveerde ezels' kwam dus niet uit de lucht vallen – al was deze opmerking (uit 1795) misschien mede ingegeven door kritiek op de maatschappelijke bevoorrechtiging van regenten die het zich konden veroorloven een dissertatie te kopen en na afloop een groot promotiefeest te geven.

EEN PROMOTIE ‘MORE MAJORUM’

Er zijn weinig beschrijvingen van hoe het toeging bij een promotie ‘more majorum’ oftewel promotie met de kap, maar toen in 1814 weer zo’n deftige promotie plaatsvond, deed Theodorus van Swinderen daar uitgebreid verslag van in de *Almanak* van de Groningse universiteit voor 1815.⁸⁰

De aanleiding om iemand met de kap te laten promoveren, was het tweede eeuwfeest van de Groningse universiteit – en het bezoek dat de soevereine vorst Willem I ter gelegenheid daarvan aan Groningen aflegde. De kandidaat wie deze eer te beurt viel, was Jan Constantijn Driessen, die in de filosofie zou promoveren op een proefschrift *De auro fulminante* (‘Over dondergoud’). Nu was deze Driessen, geboren in 1790 en in Groningen ingeschreven sinds 1806, niet de eerste de beste promovendus. Zijn vader, Antonius Driessen jr., was hoogleraar in Deventer geweest, en later raadsheer bij het Hof van Friesland, en zijn grootvader was de bekende, zo men wil beruchte hoogleraar Anthonius Driessen sr. Verder was een oom syndicus van de Groningse Ommelanden en was de hoogleraar scheikunde Petrus Driessen zijn neef. Een andere neef was drost van het Westerkwartier en vrederechter in Zuidhorn. De promovendus stamde dus uit een geslacht dat zich zowel bestuurlijk als intellectueel goed genesteld had in Groningen.

Willem I had maar weinig tijd en woonde alleen het publieke deel van de promotie bij. Het tijdrovendste en misschien ook het voor de vorst minst interessante deel was de feitelijke verdediging van het proefschrift en dat werd geprogrammeerd een paar dagen voor het hoge bezoek; de ceremoniële bekleding van de promovendus met de kap en de andere parafernalia van het doctoraat kon dan een paar dagen later in de aanwezigheid van de koning plaatsvinden. De verdediging geschiedde dus op donderdag 6 oktober in de senaatskamer, waar zeven opponenten de promovendus de eer aandeden met hem in het strijdperk te treden en zijn stellingen aan te vallen (onder hen zijn neef Petrus Driessen, maar ook iemand van buiten als dominee Lucas Fockens uit Sneek). Na afloop werden er verversingen geserveerd, voor de professoren in de senaatskamer, voor de studenten in het huis van de pedel.

Maar de grote dag was dinsdag 11 oktober. Omdat de vorst op tijd naar Leeuwarden wilde vertrekken, was de plechtigheid van het gebruikelijke tijdstip van elf uur naar acht uur ’s ochtends verplaatst. Vanuit het Academiegebouw vertrokken hoogleraren en studenten naar de Nieuwe Kerk, vergezeld van de kandidaat, naar oud gebruik omhangen met een rode mantel, en zijn twee paranimfen. Nadat iedereen gearriveerd was en de vorst door de rector naar zijn plaats geleid was – ‘onder het aanheffen van een vrolijk Muziek en het verdoovend gejuich en handgeklap’ – hield de promotor, Jacob Baart de la Faille, vanaf het bovenste spreekgestoelte in het Latijn een toespraak over de geneugten van de wiskunde en natuurwetenschappen. Hij gaf ook een overzicht van de studieverrichtingen van de kandidaat en diens activiteiten in verschillende geleerde genootschappen. Daarna ging hij ertoe over Driessen de attributen te overhandigen die bij het doctoraat in de wijsbegeerte hoorden. De promovendus leg-

de daartoe de rode mantel van de kandidaten af, verliet het lagere spreekgestoelte en beklom de treden van het hogere, waar zijn promotor op hem stond te wachten. Van Swinderen beschrijft het aldus:

Hier gekomen, las de Promotor den Doctorandus eerste den Doctoralen eed voor, welken deze door het opsteken van de beide voorste vingers van den rechterhand onder het uitspreken der woorden 'Ut ita me Deus adiuvet', afleide.

Thans sprak de Promotor het gewoon Formulier der bevordering uit, waarna hij den nieuwen Doctor eerst met den Doctorale toga omhing, vervolgens den Doctoralen hoed of zoogenaamde kap, zijnde een ronde fluwelen hoed met een breeden rand aan de rechterzijde opgeslagen en van boven versierd met een laurierkrans op het hoofd zette, tot een teeken van vrijheid, daarna een gouden ring aan den tweeden vinger der rechterhand stak tot eene afbeelding der trouw, die een' Doctor hoort te bezielen, hierop denzelfden eerst een geopend en daarna een gesloten boek, zijnde de werken van Aristoteles, voorhield, geopend om daarin verder te lezen en de lessen van den beroemden schrijver te raadplegen, gesloten om ook zelf te denken. Eindelijk gaf de Promotor den Doctor het Diploma over, hetwelk hem ten blijk verstrekte van deze zijne nieuwe waardigheid, besluitende alles met een broederlijke omhelzing, ten teeken van de gelijkheid, welke er nu tusschen den Promotor en den Doctor bestond.⁸¹

Terwijl het orkest inzette, verliet de promotor hierna het spreekgestoelte om plaats te nemen tussen de andere hoogleraren. De jonge doctor daarentegen hield echter vanaf zijn verheven plek, die hem nu rechtens toekwam, nog een korte toespraak tot lof van de natuurkunde, en sprak woorden van dank aan de rector, de hoogleraren, zijn drientachtigjarige (!) vader, zijn neef de hoogleraar Driessen en ten slotte de studenten. Daarna werd de vorst door de rector naar de koets buiten de kerk geleid, waarmee Willem I zich snel naar de A-poort en van daar naar Leeuwarden begaf. Of hij er iets van begrepen heeft, vertelt het verslag niet.⁸²

EEN PRILLE ONDERZOEKSCULTUUR

Tussen de 'naam-studenten' en de promovendi die met andermans veren pronkten, liepen in de achttiende eeuw ook heel wat serieuze studenten rond, die niet alleen ernst maakten met hun studie, maar ook promoveerden op proefschriften waaraan wel degelijk eigen denkwerk aan te pas was gekomen, waar zelfs eigen onderzoek in was verwerkt en die meer een proeve van wetenschappelijke bekwaamheid dan een proeve van retorische vaardigheid waren. De hoogleraar kan ook bij die proefschriften het onderwerp hebben gesuggereerd en cruciale aanwijzingen hebben gegeven, maar de uitwerking was toch het werk van de student zelf. Zeker in de tweede helft van de eeuw ziet men als het ware een meritocratische, door burgerlijke idealen van nut en deugd gedreven promotiecultuur over de oude, door overwegingen van stand en status bepaalde, vaak aristocratische cultuur heen schuiven. Het resultaat kan verwarrend zijn. Een hoogleraar kon én proefschriften voor luie regentzootjes schrijven én zijn studenten inspireren tot het schrijven van werkstukken van geheel eigen makelij; de ene student promoveerde met veel pracht en praal in de Academiekkerk op een proefschrift dat een ander

had geschreven, en de andere verdedigde in de senaatskamer een werkstuk waarvoor hij thuis weken, zo niet maanden experimenteel werk had verricht. De onbepaaldheid van het fenomeen ‘academische promotie’ maakte zulke contrasten mogelijk. Het oude patroon was nog springlevend, terwijl het nieuwe zich al nadrukkelijk aandiende.

Het was vooral Van Doeveren met wie in 1754 een nieuwe koers inzette. Deze jonge hoogleraar omringde zich met een aantal toegewijde leerlingen, die niet alleen aanhoorden wat hij te melden had, en dat op gezette tijden reproduceerden, maar ook samen met hem experimenteel onderzoek verrichtten. Het bewijs daarvan is het eerdergenoemde manuscript ‘*Experimenta et observationes in vivis animalibus instituta*’, waarin verslag wordt gedaan van onderzoek op levende honden en vosjes – een practicumverslag meer dan een dictaat eigenlijk.⁸³ Dit was weer de basis voor de fysiologische disputatie *De eo quod vitam constituit in corpore animali* (‘Over dat wat het leven uitmaakt in het dierlijke lichaam’), waarmee Matthias van Geuns op 14 juni 1758 zijn studie in Groningen afsloot (hij ging daarna naar Parijs en vervolgens Leiden, om daar uiteindelijk te promoveren).⁸⁴ In het voorwoord van de disputatie schreef Van Doeveren nog eens nadrukkelijk dat dit geschrift geheel het werk was van Van Geuns en niet aan hem als voorzitter van de verdediging moest worden toegeschreven.

De disputatie van Van Geuns week in zoverre van eerdere disputaties en dissertaties af dat nu niet meer de logica voor of tegen een bepaalde stelling besliste, maar vooral nieuw empirisch materiaal, dat was verkregen door middel van experimenten, die weer ten dele door de student zelf waren uitgevoerd. Dit werd bij medische proefschriften al snel de regel, niet alleen bij Van Doeveren, maar ook bij Camper, die in 1763 de medische faculteit in Groningen kwam versterken. In de dissertaties die onder Camper verdedigd of voorbereid werden, schuilen wederom heel wat werkstukken die blijk geven van origineel wetenschappelijk onderzoek, al moet natuurlijk de inbreng van de hoogleraar niet onderschat worden. Het betreft dan bijvoorbeeld de proefschriften van Marcus Jan Busch, *De mechanismo organi vocis, hujusque formatione* (1770), Christiaan Allardi, *De respirationis mechanismo* (1771), Clemens Jacob Keuchenius, *De ossiculis et cordibus animalium* (1772) en Ladislaus Chernak, *De respiratione volucrum* (1773).⁸⁵

Men hoeft de titels van de dissertaties maar naast elkaar te leggen om te zien dat dit geen willekeurig gekozen onderwerpen zijn, maar onderdelen van een onderzoeksprogramma, in dit geval over de ademhaling en de ademhalingsorganen. Het heeft er veel van weg dat Camper een deel van zijn onderzoeksprogramma door studenten liet uitvoeren en de dissertaties gebruikte om de eerste bevindingen wereldkundig te maken. In de afzonderlijke dissertaties wordt ook regelmatig naar de dissertatie van een medestudent verwezen. In 1770 verwees Busch de lezer die meer wilde weten over de dissectie van een oude vrouw die door Camper was verricht, naar de nog te verschijnen dissertatie van Allardi (waar de titel had moeten staan, liet Busch een paar puntjes drukken), terwijl Allardi omgekeerd in zijn dissertatie uit 1771 terugverwees naar de dissertatie van Busch uit het jaar daarvoor. Soms worden als getuigen ‘enkele vrienden’ aangehaald, waarmee duidelijk de medestudenten in een bepaald college van Camper worden bedoeld. Allardi zegt ook ergens met zo veel woorden wie die ‘vrienden’ waren: ‘*Experimentorum testes fuerunt commilitones amiciss. L. Beckering, C. Asman et C. Keuchenius.*’⁸⁶ Asman en Keuchenius waren beide studenten in de geneeskunde en zouden ook in dat vak promoveren, maar Lambertus Beckeringh zou in april 1773 promoveren op een juridisch

onderwerp! Kennelijk deed hij toch actief mee aan een college van Petrus Camper.⁸⁷

Natuurlijk drukten de hoogleraren op al deze dissertaties een sterk stempel. Niet alleen gaven zij leiding aan het onderzoek, zij deden ook veel van de anatomische dissecties waar de promovendi naar verwezen, en zij stelden hun eigen verzamelingen open voor de studenten. Allardi verwijst bijvoorbeeld naar Campers dissectie in het anatomisch theater van een twintigjarige man in 1769, naar diens anatomische demonstraties ‘in institutionibus privatis’ (dus private colleges) en naar twee botten uit de verzameling van Van Doeveren die deze hem had aangewezen.⁸⁸ Chernak verwees naar de anatomische preparaten en beenderen die hij met eigen ogen had gezien in de prachtige ‘thesaurus’ van Camper. Het was ook zeker aan Camper te danken dat sommige van de dissertaties in buitenlandse bladen werden gerecenseerd. De grote anatoom Albrecht von Haller wijdde een uitvoerige en lovende recensie aan de dissertatie van Busch en maakte er bij het herschrijven van het hoofdstuk over de stem in zijn *Elementa physiologicae* op ruime schaal gebruik van. Chernaks dissertatie *De respiratione volucrum* (‘over de ademhaling van vogels’), verdedigd op 25 augustus 1773, werd zelfs in het Duits vertaald. Maar dit was dan ook een opmerkelijk proefschrift, want hierin maakte de auteur Campers ontdekking van het bestaan en de functie van de luchtholtes in de botten van vogels wereldkundig.⁸⁹ Niet zonder reden worden Van Doeveren en vooral Camper in de dissertaties van hun leerlingen met de grootste eerbied genoemd. Chernak adoorde Camper werkelijk; bij hem is het voor en na ‘CELEBERISSIMUS CAMPER’, de zeer beroemde Camper.⁹⁰

Toch voerden de studenten ook wel degelijk zelf experimenteel onderzoek uit. Chernak vermeldt hoe hij in augustus 1773 (de maand waarin hij promoveerde!) nog een dissectie had uitgevoerd op een paar levende steenuilen, om meer te weten te komen over de functie die de holtes in de botten van vogels hadden voor hun ademhaling. Ook in de dissertatie van Allardi wordt gerefereerd aan experimenten die hij zelf, waarschijnlijk op zijn kamer en in aanwezigheid van zijn vrienden, had uitgevoerd. Het valt niet meer vast te stellen hoeveel van een proefschrift op naam van Camper moet worden gesteld en hoeveel eigen werk van de studenten erin zit, maar dat laatste deel is groter dan meestal gedacht is. De overigens zo bescheiden en ingetogen Busch schreef in 1791 aan Van Geuns sr., toen deze hem polste voor een hoogleraarschap in Harderwijk: ‘Ik heb rede van te klagen, dat men Camper zoo veel deels toeschrijft aan die dissertatie, daar toch alles mijn werk is, behalven de decouverte van kleine Cartilaginee in de vliezen, die strekken van de arytenoideae naar de epiglottis.’⁹¹ Dat is netjes geformuleerd, maar Busch bedoelde natuurlijk dat Camper zich wel heel gemakkelijk iets toe-eigende waar hij eigenlijk geen recht op had. Als een student een keer een bijzonder geslaagd preparaat had gemaakt, confisqueerde de hoogleraar dat onmiddellijk voor zijn eigen anatomische collectie en kennelijk liet hij de buitenwereld graag in de waan dat de vondsten die de studenten in hun dissertaties openbaar hadden gemaakt eigenlijk de zijne waren. Men herinnere zich hoe hij na 1770 ook de resultaten van Geert Reinders op het gebied van de inenting tegen veepest voor de zijne uitgaf. Misschien was Camper de voorloper van de moderne hoogleraar of instituutsdirecteur die zijn naam laten toevoegen aan de lijst van auteurs van een artikel waar hij geen letter aan heeft bijgedragen, of zich opdringt als coauteur van artikelen die door zijn promovendi zijn geschreven.

Camper zette zijn promovendi dus aan tot origineel wetenschappelijk onderzoek en introduceerde zo een onderzoekselement in de promotiecultuur in Groningen. Maar

hij was daarin niet uniek. Van Doeveren was hem al voorgegaan, op bescheiden schaal, en op een geheel andere wijze had al Van der Marck reeds zijn studenten gestimuleerd om zelf hun materiaal te verzamelen. Juridisch onderzoek had (en heeft) een geheel ander karakter dan het medisch of natuurwetenschappelijk onderzoek, maar wat de studenten van Van der Marck deden, hoefde in originaliteit niet onder te doen voor het werk van de studenten van Camper. Vooral zijn onderwijs op het gebied van het vaderlands recht sprak een nieuwe generatie studenten aan, die daarop in hun promoties aspecten van het Gronings, Drents of Gelders recht aan een onderzoek onderwierpen. Voor studenten als Meurs, Hovingh en Alberda was dat geen rituele exercitie, die alleen bedoeld was om de doctorstitel te verwerven, maar een nuttige bijdrage aan de herwaardering van het eigen recht.

Antonius Brugmans zette voort wat Van Doeveren en Camper begonnen waren. Hij volgde in 1766 de oude Nicolaas Engelhard op als hoogleraar filosofie en pakte nu het onderwijs in de proefondervindelijke wijsbegeerte voor het eerst goed aan. Net als Van Doeveren en Camper stopte hij ook steeds meer onderzoek in zijn onderwijs. Brugmans was vóór zijn komst naar Groningen hoogleraar filosofie in Franeker geweest en had daar in zijn oratie uit 1756, *De sensu communi*, al laten zien dat hij belangstelling voor de metafysische vooronderstellingen van de natuurwetenschap heel goed wist te combineren met een actieve beoefening van de proefondervindelijke natuurkunde. In zijn Groningse tijd concentreerde hij zich op de studie van het magnetisme, waarover hij in 1778 zijn bevindingen publiceerde. Ook de studenten die bij hem promoveerden, dienden in hun dissertatie hun eigen experimenten te verwerken en zich niet tevreden te stellen met het herkauwen van de overgeleverde kennis of de inzichten van anderen. Zijn beste leerling was zijn eigen zoon Sebald Justinus, die in 1778 op vijftienjarige leeftijd in Groningen ging studeren en daar al in 1781 bij zijn vader promoveerde – niet op een experimenteel onderzoek, maar op een onderzoek naar het vóórkomen van verschillende gesteenten op de Hondsrug, waarvoor hij het materiaal bijeen had gebracht tijdens strooptochten ten zuiden van de stad Groningen. Hij zou een paar jaar later nogmaals promoveren, in de geneeskunde dit keer, en vervolgens hoogleraar geneeskunde in Franeker en Leiden worden.

De introductie van een nieuwe promotiecultuur weerspiegelde een brede maatschappelijke beweging waarin de nadruk op maatschappelijk nut en eigen verdienste centraal stond. Diezelfde verandering valt te zien in de nieuwe taakopvatting van de hoogleraren die in en na 1752 aangesteld waren en die mede of vooral ingegeven was door de opkomst van de wetenschappelijke en maatschappelijke genootschappen waarin zij participeerden (meer daarover in het volgende hoofdstuk). Wie wilde meetellen in de geletterde wereld, moest lid zijn van dergelijke genootschappen en publiceren in de tijdschriften die de genootschappen uitgaven. Ambitieuze hoogleraren werden behalve docenten ook onderzoekers en lieten voor zover mogelijk hun studenten in hun onderzoek meewerken. Natuurlijk bleef de universiteit nog primair een onderwijsinstelling. Het overgrote deel van de studenten – zeker bij theologie – was niet geïnteresseerd in het verleggen van de grenzen van de kennis, zij kwamen alleen om zich voor een specifieke beroep te kwalificeren. Slechts een kleine minderheid vond het aantrekkelijk om over de schouders van de hoogleraren mee te kijken hoe hun onderzoek verliep en om daaraan bij te dragen. Ook was het slechts een kleine elite onder de hoogleraren die

EEN GEMISTE KANS

De meest getalenteerde leerling van Camper was Martinus van Marum, en als men in Groningen (of in Den Haag) iets meer op kwaliteiten en minder op connecties had getet, had Van Marum de opvolger van Camper kunnen worden.⁹²

Van Marum was afkomstig uit Groningen. Zijn vader had daar in 1736 een graad als landmeter verworven en was daarna naar Delft vertrokken, waar hij na enige tijd eigenaar werd van een plateelbakkerij. Later verhuisde vader Van Marum met zijn gezin terug naar Groningen, waar de veertienjarige Martinus zich op 31 december 1764 als student inschreef. Hij studeerde geneeskunde, maar vatte al snel een voorliefde op voor de natuurwetenschappelijke vakken. Vooral het onderwijs in de botanie van Petrus Camper trok hem aan. In zijn oratie uit mei 1764 had Camper de aandacht gevestigd op de overeenkomsten in de levensfuncties van planten en dieren, en op dit punt ging Van Marum verder. Hij wilde voor zijn promotie in de filosofie een omvattende verhandeling schrijven over de sapstromen in planten, maar omdat de autoriteiten hem in 1773 vroegen zijn proefschrift te verdedigen tijdens het bezoek van prins Willem v begin augustus van dat jaar, promoveerde Van Marum toen snel op een gedeelte van zijn onderzoek. Met zijn *Dissertatio de motu fluidorum in plantis, experimentis et observationibus indicato* vestigde hij meteen zijn naam. Er verscheen een uittreksel in het Parijse tijdschrift *Journal des Sçavans* en nog veel later oogstte Van Marum de lof van Alexander von Humboldt, die hem roemde als iemand 'durch dem die Pflanzenphysiologie so unendlich gewonnen hat'.⁹³ Overigens, het proefschrift waarop Van Marum later in dezelfde maand promoveerde in de geneeskunde, zijn *Dissertatio botanico-medica inauguralis, qua disquiritur quo usque motus fluidorum, et caeterae quaedam animalium et plantarum functiones consentiunt*, ging ook over de overeenkomsten in de levensfuncties van planten en dieren.

Camper was kort voor de promoties van Van Marum vertrokken uit Groningen en Van Marum had hem graag als hoogleraar botanie opgevolgd. Bij de besprekingen over zijn versnelde promotie begin augustus 1773 werd hem die opvolging ook min of meer beloofd. Althans, als we Van Marum mogen geloven, die er later in zijn autobiografie heel duidelijk over was:

On me la promet effectivement, mais on m'en fit attendre le diplôme pendant plusieurs mois. A la fin, après qu'on eut probablement oublié ses promesses, je fus informé dans le printemps de 1774, qu'on en avoit favorisé quelqu'un, qui ne s'étoit aucunement appliqué à l'étude des plantes.⁹⁴

Die voordringer was Wijnold Munniks, een wat oudere jaargenoot van Van Marum die al in 1771 het onderwijs in de anatomie en chirurgie van Camper had overgenomen en er nu ook de botanie bij kreeg.⁹⁵ Als het aan president-curator Van Iddekinge had gelegen, was Munniks nooit benoemd, maar Munniks beschikte over betere connecties aan het hof dan Van Marum (of Benes, de kandidaat van Van Iddekinge).

Zwaar teleurgesteld wendde Van Marum zich daarop af van de plantkunde, maar nog was hij voor Groningen niet verloren, want hij bleef wetenschappelijk actief. In

plaats van op de botanie stortte hij zich nu op de fysica en in het bijzonder op het verschijnsel van de elektriciteit – ook een jong onderzoeksgebied met vele mogelijkheden. Hij had er tijdens de colleges fysica van Antonius Brugmans voor het eerst kennis mee gemaakt en hij beseftte dat de toepassingsmogelijkheden in de studie van de natuur, ook in de geneeskunde, eindeloos waren. De bestaande apparaten om elektriciteit op te wekken – het ging altijd om wrijvingselectriciteit – voldeden echter naar de smaak van Van Marum niet. Door de hoge luchtvochtigheid kwamen ontladingen vaak voortijdig tot stand en door de slijtage van de schijven die bij wrijving elektrisch geladen werden, was de kracht van de ontlading niet constant. Voor demonstraties van het verschijnsel was dat niet van betekenis, maar om er onderzoek mee te doen was het fnuikend. Daarom ontwierp Van Marum samen met de Groningse instrumentmaker Gerhard Kuiper een nieuw soort elektriseermachine, waarin beide bezwaren werden ondervangen, onder andere door de draaiende schijven door een bad met kwik te laten lopen. De experimenten die Van Marum met deze nieuwe elektriseermachine uitvoerden, beschreef hij helder en overzichtelijk in zijn *Verhandeling over het electrizeeren*, die in 1776 uitkwam. Het jaar daarop verschenen een Duitse en een Franse vertaling van dit werkje en op basis van die Franse versie verkreeg Van Marum een paar jaar later de benoeming tot corresponderend lid van de Académie des Sciences.⁹⁶

Groningen had de zo jong al zo succesvolle onderzoeker inmiddels laten lopen. Van Marum was het wachten op een aanstelling in Groningen zat en verhuisde in het voorjaar van 1776 naar Haarlem, waar hij zich als arts inschreef. Haarlem koos hij niet, zo verklaarde hij later, omdat medici daar zo goed betaald werden, maar omdat er sinds de oprichting van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in 1752 een gunstig wetenschappelijk klimaat was ontstaan. Van Marum werd in korte tijd de spil waar veel van het wetenschappelijk leven in Haarlem om draaide. In mei 1776 werd hij al – op voordracht van Camper – lid van de Hollandsche Maatschappij, in oktober werd hij door het stadsbestuur aangesteld als lector in de filosofie en de wiskunde (om in openbare lessen natuurwetenschappelijke demonstraties te verrichten) en het jaar daarop werd hij aangesteld als directeur van het fysisch kabinet van de Hollandsche Maatschappij. Later zou hij er ook secretaris worden, en directeur van het museum van de Teylers Stichting (opgericht in 1777). Van Marum had zijn bestemming gevonden en groeide uit tot misschien wel de belangrijkste Nederlandse natuuronderzoeker na Camper. Groningen had het nakijken en moest het stellen met een mindere godheid als Munniks.

werkelijk grensverleggend onderzoek wilde en kon doen. Niettemin veranderde onder hun invloed het beeld van de universiteit, want juist die hoogleraren met een uitgesproken belangstelling voor onderzoek bepaalden de reputatie van hun universiteit.

Doordat het onderzoek een steeds grotere rol ging spelen in het leven en het werk van de hoogleraren (en de betere docenten) en omdat in verschillende vakgebieden de

onderzoeksculturen steeds verder uit elkaar gingen lopen, begon vooral de filosofische faculteit steeds grotere scheuren te vertonen.⁹⁷ Die faculteit was oorspronkelijk het voorportaal voor alle hogere studies geweest en ook in de zestiende eeuw, in de tijd van het late humanisme, was zij al bij uitstek de plek geweest waar de studenten de brede, algemene vorming opdeden die toen als het doel bij uitstek van een academische studie gold. Oorspronkelijk stonden daarbij de logica en retorica, de geschiedenis en de talen centraal. In al deze vakken, maar ook in de wiskunde, was de methode ongeveer dezelfde: de nauwgezette lezing van overgeleverde, met gezag omklede teksten, en het disputeren erover. Maar in de late zeventiende eeuw, met de opkomst van de wiskunde en de natuurwetenschappen, was er een begin van een tweedeling ontstaan tussen een letterkundig-historische en een filosofisch-natuurwetenschappelijke sectie. De verdere zelfstandiging van de natuurwetenschappen in de achttiende eeuw maakte de gedachte dat de hele filosofische faculteit een propedeutische functie had eigenlijk achterhaald. Afhankelijk van waar men het accent op legde, sprak men daarom in deze tijd dan ook over de literaire of de filosofische faculteit (waarbij bedacht moet worden dat *natuurfilosofie* de toen gangbare term was voor wat wij de natuurwetenschappen noemen).

Ook de toenemende beroepsgerichtheid van de studie achterhaalde de verwachting dat de studenten alle vakken in de propedeutische faculteit zouden volgen. Meer voor de hand lag het om alleen die vakken te volgen die voor de vervolgstudie nuttig waren. Dat er in die vakken bovendien een onderzoekscomponent ontstond versterkte deze tendens; een onderzoekselement stelde aan de studenten eisen die verder gingen dan bij een zuivere propedeuse nodig waren. Dus vielen studenten geneeskunde niet meer te motiveren om uitvoerig propedeutische colleges in de talen te volgen, en zagen aankomende juristen steeds minder het nut in van colleges op het terrein van de experimentele natuurwetenschappen. Ook hoogleraren gaven hun studenten het advies om niet te veel tijd te besteden aan vakken die voor de hoofdstudie weinig betekenis hadden. Vroeg of laat moest dit uitlopen op een splitsing van de filosofische faculteit. Ten tijde van de Republiek was het niet reëel zoiets te verwachten; conservatisme was toen troef. Maar in de Bataafse tijd was opeens alles bespreekbaar. Zeker toen de Franse Keizerlijke Universiteit ook in de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland het na te volgen model werd, werd zo'n opsplitsing onafwendbaar.

EEN NIEUWE DEFINITIE VAN DE UNIVERSITEIT

Dit alles liep uit op het *Vertoog over de Universiteiten*, waarin de commissie-Van Swinden in 1809 een blauwdruk formuleerde voor het universitaire bestel van de toekomst. De voorzitter, Van Swinden, was zelf iemand die in zijn jonge jaren als hoogleraar in Franeker en Amsterdam een actief onderzoeker was geweest en die had meegedaan aan het prijsvragencircuit dat door de genootschappen in het leven was geroepen. Sinds 1808 was hij als eerste voorzitter van het Koninklijk Instituut de belichaming van de hoogleraar die ook onderzoeker was. Hij was geen hoveling die de vorst naar de mond praatte, maar een onafhankelijke geest die in het rapport samenvatte waar naar zijn idee de ontwikkeling van het hoger onderwijs op uit was gelopen. Een paar elementen zijn hier van belang.

Om te beginnen definieerden Van Swinden en de zijnen de universiteit nu als veel

meer dan alleen een onderwijsinstelling. Zeker, ook zij beschouwden de universiteiten primair als ‘onderwijzende lichamen’, maar daarnaast verklaarden zij dat universiteiten tegelijk ‘geleerde lichamen’ waren, ‘geschikt om door de talenten, de ontdekkingen en de werken hunner leden, mede te werken ter volmaking der wetenschappen en der letteren’. Verder waren universiteiten nog instellingen om ‘de verlichting te verspreiden’ en als, tot slot, lichamen

die zich door de verdiensten van hunne leden eene behoorlijke beroemdheid verworven hebbende, door die beroemdheid zelve vreemdelingen uitlokken, om in hunnen boezem de geleerdheid te komen zoeken onder kundige, in alle menselijke wetenschappen, en in de kunst van onderwijzen volleerde meesteren.⁹⁸

Dat laatste is niet direct een onderdeel van een definitie van de universiteit, maar geeft wel aan hoe belangrijk een wetenschappelijke reputatie inmiddels was geworden.

Een groot deel van het betoog werd ingenomen door de uitwerking van het al eerder door de commissie-Meerman geopperde plan om voortaan uit te gaan van een universiteit met vijf faculteiten. De theologie bleef als aparte faculteit bestaan. De vakken die daar gedoceerd worden, zijn, aldus de commissie-Van Swinden, van groot belang voor de andere faculteiten, en het belang van de geopenbaarde religie voor de samenleving is te groot om de opleiding in de theologie over te laten aan de kerken. Maar de filosofische of literaire faculteit dient gesplitst te worden in een faculteit voor ‘fraaie letteren’ en een faculteit voor filosofie en ‘hogere wetenschappen’, dat wil zeggen de natuurwetenschappen. Tot de eerste faculteit, de faculteit der beschaafde letteren, rekt de commissie vakken als Grieks en Latijn, oosterse talen, geschiedenis, esthetica of kunstwetenschap en klassieke archeologie. Tot de tweede faculteit, die der wijsgerige wetenschappen, behoren vakken als de eigenlijke filosofie (logica, metafysica, natuurlijke theologie, zedekunde en natuurrecht), geschiedenis van de filosofie, wiskundige wetenschappen, proefondervindelijke natuurkunde, sterrenkunde, geografie, botanie en scheikunde (de laatste twee vakken zouden van de medische naar de filosofische faculteiten moeten verhuizen). Ook een vak als ‘oeconomie’, dat zowel staathuishoudkunde als statistiek als technologie omvatte, zou deel moeten uitmaken van de filosofische faculteit.

Het *Vertoog* kon rekenen op brede instemming, maar kwam te laat om nog in beleid te kunnen worden omgezet. Toch geeft het rapport uitstekend weer waartoe de opkomst van de onderzoeker in de universiteit zou leiden. De universiteit kreeg rond 1800 de drieledige bestemming die nog steeds in de missie van elke universiteit te herkennen valt: onderwijs, onderzoek en maatschappelijke dienstverlening. Onderzoek was niet langer een min of meer toevallige bijkomstigheid van het feit dat in een universiteit nu eenmaal geleerden rondliepen die het niet konden laten ook wel eens wat nieuws op te schrijven, maar begon voorzichtig een normaal onderdeel te worden van het takenpakket van althans de elite onder de hoogleraren. Onderzoek werd geleidelijk een vast onderdeel van het universitaire leven; het drong door in het onderwijs, bepaalde mede hoe de hoogleraar zichzelf zag, en werd belangrijk voor de reputatie van de universiteit. Alleen de manier waarop de hoogleraren onderwijs en onderzoek zouden moeten combineren, lag nog lang niet vast. In de negentiende eeuw zou een lange zoektocht naar de ideale combinatie volgen.

16 GENOOTSCHAPPEN EN ONTGROENSENATEN: NIEUW ACADEMISCH LEVEN

Als het onderwijs van karakter verandert, verandert ook het academische leven. Dat het onderwijs in de achttiende eeuw veranderde, leidt geen twijfel. Studenten bezochten in de regel nog maar één universiteit, de opleidingen werden meer carrièregericht, onderzoek ging heel voorzichtig een rol spelen in het onderwijs, en de maatschappij verwachtte van hoogleraren recepten voor een welvarender, deugdzamer en gelukkiger bestaan. Het zou vreemd zijn als dat geen weerslag had op de manier waarop docenten en studenten vormgaven aan de academische gemeenschap.

IN HET HUIS VAN DE PROFESSOR

Het leven van een achttiende-eeuwse hoogleraar speelde zich in hoofdzaak af in zijn eigen huis. Daar had hij zijn boeken en zijn studeerkamer, daar voerde hij zijn correspondentie, daar onderhield en onderwees hij zijn commensalen, daar ontving hij andere studenten en buitenlandse bezoekers, en daar gaf hij zijn private colleges en zijn *privatissima*. Openbare colleges, in de gehoorzalen van het Academiegebouw, gaf hij niet of nauwelijks. Dat wil niet zeggen dat de hoogleraar er niet meer uit kwam. Voor de senaatsvergaderingen moest hij nog steeds naar het Academiegebouw, voor de disputaties en promoties eveneens, en voor de bijzondere plechtigheden werd hij als vanouds in de Academiekerk verwacht. Maar het kloppend hart van zijn bestaan, dat was zijn eigen huis.¹

Symbool voor dit huiselijke professorenbestaan was de kamerjas waarin de hoogleraar zijn private colleges gaf. In de laatste decennia was de gewatteerde kamerjas of 'Japonsche rok' in de mode gekomen (eigenlijk een soort kimono) en geleerden lieten zich daarin graag portretteren, en niet, zoals later, in toga.² Hoogleraren waagden zich ook wel in deze kamerjas over straat, bijvoorbeeld voor een kort bezoek aan de buurman. In Groningen is deze dracht nog lang in de mode gebleven, tot in de jaren zestig, zoals de Duitse reiziger Beckmann in 1762 merkte toen hij een college van de oriëntalist Schroeder meemaakte: 'Er docirte, wie alle Holländische Theologen, im Schlafrock, so wie auch viele von seine Zuhörern in diesem Putze erschienen.'³ De toga of tabbaard, die zij bij hun aantreden kregen, droegen ze alleen bij academische plechtigheden, zoals oraties, promoties en de wisseling van het rectoraat.

Doordat de nadruk in het hooglerarenbestaan zozeer op zijn eigen huis lag, kreeg de vrouw des huizes in het academisch leven een rol van enige betekenis. Niet alle hoogleraren waren getrouwd; Tilburg was een verstokte vrijgezel, evenals Schwartz en Widder.

Maar in hun geval was er altijd een meid in huis (of meerdere) die voor zijn huishouding zorgde, de studenten en bezoekers binnenliet en de collegeruimte schoonmaakte. Als de hoogleraar getrouwd was, bleven dit de taken van de meid, maar de vrouw des huizes nam wel enige representatieve taken op zich. Er bestond in de achttiende eeuw de neiging de echtgenoten (en dochters) van hoogleraren meer bij het reilen en zeilen van de universiteit te betrekken. Bij promoties waren ook vrouwen aanwezig en bij de komst van prins Willem v in Groningen in 1777 had de vrouw van de rector zelfs een officiële functie omdat zij de echtgenote van de prins tijdens de promotieplechtigheid in de Academiekerk diende te vergezellen.

Terug naar de kamerjas. Het feit dat de hoogleraar zich tijdens de uitoefening van zijn ambt zo kleepte, geeft aan dat de grens tussen privé en publiek, tussen de hoogleraar als particulier persoon en de hoogleraar als beambte tamelijk vaag was. Het verplaatsen van het accent van het publieke naar het private onderwijs, waar de hoogleraar apart voor betaald werd door de studenten, zorgde er zoals eerder gezegd voor dat de hoogleraar zich eerder ging beschouwen als een zelfstandige ondernemer, die voor sommige zaken gebruikmaakte van de faciliteiten die een universiteit bood, dan als een loontrekker die opereerde binnen de kaders van de organisatie die hem in dienst had genomen. Het leverde een zelfbeeld op dat eigenlijk haaks stond op de formele positie van de hoogleraar. De universiteit werkte dit nog in de hand door van hoogleraren te verwachten dat zij op eigen kosten hulpmiddelen aanschafte – boeken, naturaliën, instrumenten – die zij eigenlijk nodig hadden om hun taak als hoogleraar goed te kunnen uitoefenen. En nog meer werd het gevoel van autonomie versterkt toen later in de achttiende eeuw het onderzoek een steeds belangrijker onderdeel ging uitmaken van de werkzaamheden van de hoogleraar. Het oordeel van vakgenoten elders ging zwaarder wegen dan het oordeel van de organisatie waarbij men in dienst was. Sindsdien kent een hoogleraar een dubbele loyaliteit: jegens zijn universiteit en jegens de collega's in het vakgebied waarbinnen hij opereert.

In dit opzicht is het verhelderend om de positie van de hoogleraar aan een Nederlandse universiteit te vergelijken met die van zijn collega's aan een Duitse universiteit, bijvoorbeeld in Brandenburg-Pruisen.⁴ In Duitsland was de binding aan de universiteit waar men doceerde in de regel veel sterker dan in Nederland. Hoogleraren waren in dienst van de vorst en konden niet zonder de toestemming van hem of zijn ministers vertrekken. Academische vrijheid betekende in Duitsland ook wat anders dan in de Republiek: als een hoogleraar een mening had verkondigd die door de ambtenaren van de vorst als ongewenst werd beschouwd, of als hij alleen maar de naam had genoemd van iemand die bij het hof in ongenade was gevallen, kon dat de hoogleraar in kwestie komen te staan op een reprimande van de minister. De theoloog Gerdes wist daar alles van. Voordat hij naar Groningen kwam, had hij in Duisburg gedoceerd en daar was het hem overkomen dat hij in 1733 in een geschrift een collega-theoloog uit Duisburg had aangehaald wiens opinies slecht lagen in Berlijn. De hofprediker deed hem daarover verwijten en Gerdes moest toen diep door het stof. In brieven aan het ministerie en de hofprediker moest hij zijn spijt betuigen over het gebeurde. Hij gooide het erop dat hij ziek was geweest en om te bewijzen dat hij het meende, verzorgde hij, op eigen kosten, een herdruk van het gewraakte stuk waarin de verwijzing naar zijn ambtgenoot was verwijderd.⁵ Om dit soort problemen te vermijden gaf een ongezeglijk type als Van

der Marck, die gemakkelijk hoogleraar in Duisburg had kunnen worden, toch de voorkeur aan een carrière in het vrije Nederland. Want in de Republiek bestond weliswaar geen onbeperkte academische vrijheid, zoals hij later aan den lijve zou ondervinden, maar standjes werden toch zelden uitgedeeld. De Nederlandse hoogleraar voelde zich een vrije burger in de Republiek der Letteren, de Duitse hoogleraar was toch primair onderdaan van een absolute vorst.

Een ander belangrijk verschil tussen een Pruisische en een Nederlandse universiteit was dat Duitse hoogleraren veel meer dan hun Nederlandse collega's carrière maakten in hun eigen universiteit. De Duitsers doorliepen allerlei rangen en verhuisden soms van de ene faculteit naar de andere binnen dezelfde universiteit, terwijl dat in de Republiek nauwelijks voorkwam. Verder vertrokken Duitsers veel minder makkelijk naar een andere universiteit in een ander vorstendom, terwijl hoogleraren in de Republiek opereerden in een landelijk netwerk van vakgenoten. Vertrek naar een andere universiteit – van Harderwijk naar Franeker, van Groningen naar Leiden – was heel gebruikelijk. Steeds meer ontstond er een hiërarchie van de Nederlandse universiteiten, met Leiden aan de top en Harderwijk onderaan, en de andere daartussen. Deze uitwisselbaarheid werd na 1750 nog in de hand gewerkt door het feit dat vanaf toen het patronagestelsel van de Oranjes zich over de hele Republiek uitstreckte. Binnen die landelijke kring van vakgenoten vonden de hoogleraren ook de maatstaf om te beoordelen of iemand als hoogleraar wat voorstelde of niet.

In één opzicht leek de positie van de Groningse universiteit wel op die van de Duitse universiteiten. In Duitsland was er een nauwe verbondenheid met de lokale bestuurlijke elite of het vorstelijk hof. Er was de mogelijkheid om vanuit een academische positie op te klimmen binnen de rangen van het lokale bestuur of het hof, zoals er ook hoogleraren voortkwamen uit het hof. In Leiden of Utrecht was zoiets uitzonderlijk: regenten en hoogleraren vormden twee gescheiden werelden. Niet in Groningen. Daar was al vanaf het begin van de zeventiende eeuw de band tussen academie en stadsbestuur tamelijk hecht. Hoogleraren waren niet *ebenbürtig* aan de regenten die de stad bestuurden, of aan de jonkers die in de Ommelanden de lakens uitdeelden, maar ze verkeerden wel met de stedelijke en gewestelijke elite en er waren mogelijkheden om door huwelijk of het verwerven van ambten in de rijen der regenten opgenomen te worden – en als het de hoogleraar zelf niet lukte, dan misschien zijn zoon of kleinzoon. Er waren grenzen: terwijl hoogleraren wel zij aan zij met regenten rond de tafel van het genootschap Pro Excolendo zaten, werden ze niet toegelaten als lid van de exclusieve Grootte Sociëteit, die in 1765 werd opgericht.

Hadden hoogleraren echter de middelen om mee te kunnen doen met de regentenkringen? Er is wel eens gesuggereerd dat hoogleraren net boven hun stand leefden en ook maar net konden voldoen aan de sociale verplichtingen die het hoogleraarschap met zich meebracht. Zo in het algemeen valt daarover weinig te zeggen. Het salaris van een hoogleraar in de vroegmoderne tijd was een variabele grootheid. De Staten betaalden de Groningse hoogleraren een bij aanstelling afgesproken basissalaris, dat kon variëren (in de achttiende eeuw) van 1000 tot 1800 gulden per jaar. Dat was op zichzelf al een behoorlijk bedrag, zeker als we het vergelijken met het jaarloon van een ambachtsman als een katoendrukker (500 gulden) of een dagloner in Amsterdam als deze het hele jaar door werk zou hebben (250 gulden). In Leiden lagen de salarissen van de hoog-

leraren echter structureel hoger en aan de andere universiteiten waren er ook uitschietters naar boven. Zo kreeg de Duitse jurist Everard Otto in de eerste helft van de achttiende eeuw in Utrecht een basissalaris van 2600 gulden.⁶ Maar toen Van der Marck, die in Groningen een salaris van 1400 gulden had genoten, in 1773 noodgedwongen Groningen moest verlaten en een positie in het kleine Lingen aanvaardde, viel hij terug naar een jaarsalaris van nog geen 800 gulden!

Maar de genoemde bedragen waren niet meer dan basissalarissen. In werkelijkheid lag het inkomen van een hoogleraar aanzienlijk hoger. Een theoloog kon bijverdienen als academiëprediker, wat 200 à 400 gulden opbracht, een medicus kon er een medische praktijk op na houden of voor de diaconie werken, een jurist kon rechtskundige adviezen verstrekken. Vervolgens waren er de wisselende inkomsten uit promotiegelden, inschrijfgelden, boetes die aan de studenten werden opgelegd, winst bij boekverkopingen, en gratificaties die het stadsbestuur of een andere instantie kon verlenen als men een boek aan de burgemeesters of de gedeputeerden had opgedragen. Maar lucratief waren vooral de inkomsten uit de private colleges, die bij populaire docenten (of docenten die onmisbare colleges verzorgden) soms tot de helft van het jaarsalaris konden ophalen. Uit die verdiensten moesten wel onkosten vergoed worden (verlichting, verwarming, thee of

TABEL 4 SALARISSSEN VAN GRONINGSE HOOGLERAREN IN 1750 EN 1799

Salarissen in 1750	Salarissen in 1798
C. van Velzen f 1800 en f 150 voor huishuur	G. Kuypers f 1500
D. Gerdes f 1500 en vrije woning	P. Abresch f 1700
A. Rotgers f 1000	Th. Lubbers f 1500 en vrije woning
J. Eck f 1500 en vrije woning	Van der Marck f 1400 en f 300 voor huishuur
J.H. Croeser f 1000 en f 200 voor de hortus, plus vrije woning	L.C. Schroeder f 1400 en vrije woning
N. Engelhard f 1600 en vrije woning	J. Cannegieter f 1400
L. Offerhaus f 1000 en f 200 als bibliothecaris	W. Munniks f 1400 en vrije woning
N.W. Schroeder f 1200	P. Driessen f 1400, en f 200 voor huishuur, f 200 voor chemische proeven en f 200 voor een knecht
	E.J. Thomassen à Thuessink f 1200, en f 200 voor huishuur en f 300 voor het hospitaal
	N.W. Schroeder f 1400 en vrije woning, en f 200 als bibliothecaris
	J. de Rhoer f 1600
	J. Ruardi f 1400
	J. Baart de la Faille f 1200
	J. Bosman f 1500

De opgave is niet helemaal compleet omdat bij de hoogleraren theologie het traktement als academiëprediker niet is verdisconteerd. Als er over vrije woning wordt gesproken, worden daarmee de dienstwoningen in de Professorenengang naast het Academiegebouw bedoeld.⁷

koffie en in sommige gevallen tafelwijn), maar een hoogleraar hield er heel wat van over.

En toch waren de hoogleraren daarmee niet de best betaalden met een intellectueel beroep. Een advocaat verdiende ongeveer evenveel, maar een arts kon heel veel meer verdienen, tot meer dan 3000 gulden per jaar. Vooral bevallingen in de betere kringen betaalden goed en iedere jonge arts streefde ernaar zo snel mogelijk op dat terrein naam te maken. Ook een arts had kosten – een rijtuig om in de provincie assistentie te kunnen verlenen bijvoorbeeld – maar een medische praktijk bleef een goede bron van inkomsten. Toch nam vrijwel elke arts aan wie een leerstoel werd aangeboden dat aanbod aan, want het leven van een arts was zwaar en moeilijk vol te houden. Van Geuns, die in 1770 zo graag zijn leermeester Van Doeveren had opgevolgd, was er erg duidelijk over toen hem in 1775 een post in Harderwijk werd aangeboden. Hij verdiende als arts in Groningen ongeveer 3500 gulden per jaar, maar in Harderwijk kreeg hij ‘slechts’ 1400 gulden en toch liet hij dat niet lopen. Hij koos voor het professoraat:

[...] wegens het bedaarder en geregelder leven hetwelk zij mij aanbied, en wegens de voortreffelijke gelegenheid van opgegaderde ondervindingen in orde te schikken, mij te verlevendigen, en mijne kundigheden voor mij zelf en anderen beter te beoefenen en ten nutte te maken gedurende mijn volgend [resterend] leven, iets hetwelk ik zeker weet, en dagelijks meer en meer ondervind, dat onmogelijk is in den steeds draaiende rosmolen van het hobbelig leven eens in de beoefening der geneeskunde zoozeer verslaafde arts als ik ben.⁸

Kennelijk had het hoogleraarschap bepaalde voordelen – een geregeld leven, de mogelijkheid om school te maken en om onderzoek te doen, wellicht ook de status – die opwogen tegen een geringer inkomen. Wat dat laatste betreft moeten we overigens de zaak niet dramatiseren. Van Geuns had altijd een scherp oog voor zijn financiële belangen en zal ingecalculeerd hebben dat hij als arts in Harderwijk goed kon bijverdienen. Bovendien sleepte hij uit de onderhandelingen met Harderwijk dat hij een nevenaanstelling kreeg als hoogleraar verloskunde, wat hem 200 gulden extra opleverde.

Een enkele hoogleraar was of werd werkelijk rijk. Voor de eerste helft van de achttiende eeuw zijn we afhankelijk van toevallig verkregen gegevens. Barbeyrac, die in 1717 als een man van bescheiden middelen naar Groningen kwam, bleek na zijn dood in 1744 een aanzienlijk vermogen te hebben nagelaten aan zijn schoonzoon en kleindochter.⁹ De totale waarde van zijn nalatenschap was 19.999 carolusgulden en 6 stuiver en omvatte een huis aan het Martinierkhof dat hij voor 3415 carolusgulden had gekocht, zilverwaar voor in totaal 2439 carolusgulden, 1140 carolusgulden aan contant geld, uitstaande leningen voor 4337 carolusgulden en de opbrengst van de verkoop van een deel van zijn bibliotheek van 1119 carolusgulden. Barbeyrac liet zich goed betalen voor de vertalingen die hij maakte van natuurrechtelijke standaardwerken, maar hij had ook het geluk dat hij een keer bij een loterij een prijs van 5000 gulden had gewonnen. Aan het begin van negentiende eeuw beschikken we over meer systematische gegevens en dan blijkt dat er inderdaad een enkele hoogleraar tot de rijkere inwoners van de Groningen te behoren zonder puissant rijk te zijn. In de lijst van honderd hoogstaangeslagenen in de belasting die in 1812 voor de stad Groningen werd opgemaakt, komen drie hoogleraren voor: Seerp Gratama, de hoogleraar natuur- en volkenrecht, Sijpkens, de hoogleraar Oosterse talen, en Thomassen à Thuessink, de hoogleraar geneeskunde, die van huis uit al gefortuneerd was en in Groningen zomaar voor 14.000 gulden een

Afb. 71 Havezate Oldengaarde te Dwingeloo, 1732. Tekening van Abraham de Haen (II), vroeger toegeschreven aan Cornelis Pronk. Rijksmuseum Amsterdam. Oldengaarde was rond 1800 het buitenhuis van de hoogleraar geneeskunde en botanie Wijnold Munniks.

huis aan het Schuitendiep kon kopen. Verder vinden we in de lijst de medicus Jacob en de advocaat Bernard Munniks, de twee zoons van de in 1806 overleden hoogleraar geneeskunde en botanie Wijnold Munniks.¹⁰ Vermogende hoogleraren kwamen dus voor, maar de meesten moesten het doen met hun basissalaris en de emolumenten die verder nog aan het hoogleraarschap kleefden.

Wat kon een hoogleraar met een inkomen van ruim 2000 gulden per jaar doen? De meeste regenten beschikten over een buitenplaats in de provincie, zoals de jonkers en heren uit de Ommelanden bijna altijd een huis in de stad hadden. Maar een buitenplaats was voor een hoogleraar doorgaans alleen weggelegd als er uit de familie of door een huwelijk kapitaal beschikbaar was. Camper had Klein Lankum bij Franeker verworven door zijn huwelijk met een jonge weduwe van een oude en steenrijke Harlinger burgemeester en zijn leerling en opvolger Munniks kon dankzij een geslaagd huwelijk met een rijke Amsterdamse koopmansdochter de havezate Oldengaarde bij Dwingeloo kopen – met de bijbehorende speciale herenbank in de dorpskerk van Dwingeloo.¹¹ Maar de meeste hoogleraren moesten het doen – als ze er al belangstelling voor hadden – met een zomerhuisje op een stukje grond vlak buiten de stad. Zo kocht Gerdes, die in de Oude Ebbingestraat woonde, in 1737 van dominee Robertus Alberthoma een stenen zomerhuisje net buiten de Ebbingepoort. In 1752 verkocht hij het weer door aan zijn collega Schroeder (de Arabier). Anderen lieten zich graag uitnodigen op de buitenplaats van een regent of jonker. Zo was Barbeyrac in de jaren twintig op zaterdag en zondag vaak in Aduard te gast bij Evert Joost van Lewe; de machtige jonker liet hem dan op zaterdag met zijn karos halen en op zondag weer terugbrengen. Verder vertoefde de theoloog Cornelius van Velzen in dezelfde tijd regelmatig op de Ennemaborg onder Midwolde, waar zijn aangetrouwde zwager Johan Hora borgheer was. De heren lieten de professoren proeven van de geneugten van het leven op het land en de professoren verschaften met hun conversatie hun gastheren enig intellectueel genoegen (mogen we hopen).

Een probleem voor de hoogleraren was dat zij moesten doorwerken tot zij erbij neervielen. Emeritaat – dat wil zeggen pensioen krijgen – bestond niet. Vandaar dat het regelmatig voorkwam dat hoogleraren die de zeventig al gepasseerd waren, nog volop actief waren – voor zover dat van een zeventigjarige verwacht kan worden. De eerste

hoogleraar die voor zijn overlijden al mocht stoppen met werken en toch doorbetaald kreeg, was de hoogbejaarde Offerhaus, wiens vijftigjarige ambtsvervulling in 1778 uitbundig gevierd werd en die 1779 officieel 'professor honorarius' werd. Een halfjaar later was hij echter dood. Ook een weduwepensioen bestond niet. Hoewel hoogleraren daar regelmatig om vroegen, bleven de Staten doof voor hun bedes. Pas in de Bataafse tijd, aan het begin van de negentiende eeuw, werden mondjesmaat weduwepensioenen uitgekeerd – maar als gunst, niet als recht. De weduwe van een regent stond er dus heel wat beter voor dan de weduwe van een hoogleraar die nog geen kapitaal had kunnen opbouwen, maar wel een aantal kinderen op de wereld had gezet.

Status valt niet in geld uit te drukken en op dat vlak moesten de hoogleraren ook voortdurend constateren dat ze er net niet bij hoorden. Elke zondag opnieuw moesten de hoogleraren constateren dat de kerkenbanken die hun waren toegewezen uitdrukten dat ze in rang lager stonden dan de provinciale rentmeesters, de ontvangers van de belastingen en de secretarissen van provinciale commissies, allemaal ambtenaren boven wie de hoogleraren zich toch verheven voelden. De hele achttiende eeuw door zijn er klachten over het feit dat hoogleraren moesten plaatsnemen in de derde of vierde bank, terwijl die pennenlikkers een kussen hadden in de tweede bank. Mede daarom waren de hoogleraren, hoe verlicht ze ook waren, zo gehecht aan de privileges die ze als lid van de academische gemeenschap genoten, zoals de vrijstelling van wachtlopen, want daardoor onderscheidden ze zich van het gros van de hogere middenklasse waar ze wat verdiensten betreft toe behoorden.

Een goed huwelijk was nog steeds een manier om hoger op te komen. Sommigen slaagden er bijvoorbeeld in om met de weduwe van een rijke regent te trouwen. Zo lukte het de oude professor Bertling om in 1770, twee jaar voor zijn dood, nog de foelielelijke weduwe van burgemeester Wolthers in zijn netten te vangen, tot hilariteit van dichtminnend Groningen.¹² Gerard Kuypers huwde met de weduwe van Antonius Sichterman, die geen burgemeester was geweest, maar wel heel rijk was. Maar doorgaans trouwden hoogleraren toch met dochters van andere hoogleraren of predikanten. De theoloog Hollebeek trouwde met de dochter van zijn oudere collega Gerdes en Van Doeveren legde het aan met de dochter van de hoogleraar rechten Eck. Een huwelijk met een meisje uit de koopmanstand was een uitzondering.

Niet alleen trouwden hoogleraren vaak met een domineesdochter, zij zelf waren ook vaak afkomstig uit een predikantengeslacht. Van de 62 hoogleraren die tussen 1717 en begin 1814 zijn benoemd, hadden zeker 16 een predikant als vader – of eigenlijk 17, want de vader van de filosoof Frantzen was weliswaar een koopman uit Silezië, maar de kleine David is na de vroege dood van zijn ouders opgevoed door een oom die predikant was in het Drentse Zuidwolde. Verder is het opvallend dat zeker drie van de hoogleraren filosofie die in de achttiende eeuw in Groningen hebben gewerkt hun carrière als predikant zijn begonnen: Dionysius van de Wijnpersse, J.J. de Sage ten Broek en Jan Bosman. Hendrik Sijpkens ten slotte, hoogleraar Oosterse talen, was ook predikant voordat hij in Groningen benoemd werd. Geen andere beroepsgroep drukte zo zeer een stempel op de academische wereld als die van de predikanten. Alle hoogleraren waren ook lid van de gereformeerde kerk, die tot 1796 de heersende kerk was. Sijpkens was in 1798 de eerste die in Groningen benoemd werd na de formele scheiding van kerk en staat, maar hij behoorde net als de na hem benoemden tot de gereformeerde kerk; hij

was immers predikant. Officieel werd de verplichting om de geloofsbelijdenis en de catechismus te onderschrijven in 1801 opgeheven, maar het duurde nog even voor er hoogleraren kwamen die tot een ander kerkgenootschap dan het hervormde behoorden.

Toch sprak het al in de achttiende eeuw niet meer helemaal vanzelf dat de hoogleraren tot de gereformeerde religie behoorden. Een bijzonder geval deed zich voor in 1744 toen het er even op leek of er een docent van joodse origine zou worden aangesteld. Sinds 1731, toen de bank van lening in de Poelestraat aan Mozes Goldsmid uit Amsterdam werd verpacht, bestond er een sterk groeiende joodse gemeente in Groningen en deze kreeg in 1744 een door de stad goedgekeurd reglement, waardoor de gemeente nu officieel erkend werd.¹³ Niet toevallig probeerde toen een student van joodse origine die al privaatcolleges gaf een officiële aanstelling aan de Groningse universiteit te krijgen. Reeds in de zeventiende eeuw hadden bekeerde joden als privaatdocent lessen Hebreeuws kunnen geven, dus zonder officiële aanstelling. In 1744 was dat anders. Er was een student, Johann Adelbert Gottfried Schniebert uit Maagdenburg, die zich in september 1743 voor de studie theologie had ingeschreven en die al sinds het najaar van 1743 private colleges Hebreeuws gaf. De hoogleraar theologie Gerdes duidde hem in een van zijn brieven aan als 'Jood' – maar formeel zal hij wel een bekeerde jood zijn geweest.¹⁴ Toen in het voorjaar van 1744 duidelijk werd dat de hoogleraar Oosterse talen Verbrugge door zwakte zijn onderwijs niet meer kon geven, bood Schniebert aan die colleges over te nemen en vroeg hij de senaat hem daartoe de titel van lector te verlenen. De hoogleraren stonden er welwillend tegenover en Anthonius Driessen, die zijn studenten in de theologie ook wat Hebreeuws bijbracht, steunde het voorstel zelfs. Toch vond men het verlenen van de titel van lector meer een zaak van de *senatus amplissimus* en dus van de curatoren en daar strandde het voorstel uiteindelijk. Na enige jaren is Schniebert toen maar weer vertrokken.¹⁵

Tien jaar later deed zich een ander geval voor. Na het overlijden van de medisch hoogleraar Croeser in 1753 wilde prinses Anna twee nieuwe hoogleraren in de medische faculteit benoemen en de keus viel toen op de Franeker hoogleraar Lambergen en de Göttingse hoogleraar verloskunde Johann Georg Roederer. Lambergen was gewoon gereformeerd, maar Roederer was lutheraan en toch was dat kennelijk voor de prinses (die zelf in Engeland anglicaans was opgevoed) geen probleem. Weliswaar bedankte Roederer voor de eer, maar als hij gewild had, was hij de eerste niet-gereformeerde hoogleraar in Groningen geworden. Principiële problemen had de prinses daar kennelijk niet mee.¹⁶

Later bleek het benoemen van een niet-gereformeerde toch wel een probleem te zijn. In 1770, toen Van Doeveren zijn vertrek aankondigde, was zijn favoriete leerling Van Geuns een serieuze kandidaat. Dat hij doopsgezind was, hoefde niet onoverkomelijk te zijn, dacht Van Geuns. Tien jaar eerder, zo schreef hij Arnout Vosmaer, de beheerder van de stadhoudelijke verzamelingen van kunst en natuur in Den Haag, die een goed woordje voor hem zou kunnen doen, was hij al eens genoemd als opvolger van de net overleden lector Stenhuis en het was toen alleen niet doorgegaan omdat de plaats 'om redenen van menage' vervallen was (wegbezuinigd dus). In Groningen stond men niet zo afwijzend tegenover dissenters en bovendien was Van Geuns niet zo'n rechtlijnig menist dat hij niet regelmatig met zijn oudste zoon Jan in de publieke kerk was te vinden, aangezien hij het peil van de doopsgezinde voorgangers nogal bedroevend vond.

K17 Antonius Ewout Sichterman, zijn vrouw Josina en zijn kinderen. Portret door Philip van Dijk, ca. 1750. Particuliere collectie.

K18 Het Academiegebouw omgetoverd tot balzaal tijdens het bezoek van Willem v en zijn gemalin aan Groningen, 1777. Aquarel door C.N. Hofkamp. Universiteitsmuseum Groningen. De aquarel is in december 1914 aan de universiteit geschonken door W.G.L. Wieringa, kandidaat in de wis- en natuurkunde, en is gemaakt door een oudoom van de schenker. De aquarel heeft lang in de conciërgekamer van het Academiegebouw gehangen.

K19 Abel Eppo van Bolhuis, student geneeskunde. Pastelportret door zijn medestudent en neef Lambertus Beckeringh, 1761. Groninger Museum. Van Bolhuis is afgebeeld met attributen die verwijzen naar zijn studie in de geneeskunde, zoals een geraamte en flessen met slangen op sterk water. Op de achtergrond uitzicht op een stadstuin – of de hortus?

K20 De Waalborg bij Roderwolde, buitenhuis van Seerp Gratama, hoogleraar natuur-, staats- en volkenrecht en Romeins recht van 1801 tot 1827. Gratama kocht het landgoed in 1809 bij een openbare verkoping. Het omvatte toen behalve een behuizing met gracht en singel ook een boerderij, landerijen, een heren- en een vrouwenbank in de kerk van Roderwolde en twee graven in dezelfde kerk. Gratama verpachtte de boerderij en de landerijen, maar verbleef zelf elk jaar van mei tot oktober op de Waalborg. Hij had rechts van de voordeur een grote studeerkamer en door het zijraam kon hij dan, over de rietlanden langs het Peizerdiep uitkijkend, in de verte nog de Martinitoren zien.

K21 'De Americaensche Aloe of Agave Americana Lin.', door Gerardus de San, 1797. Havezate Oldengaarde, Dwingeloo. In de herfst van 1797 kwam de Amerikaanse agave in de hortus botanicus in Groningen voor het eerst sinds menschenheugenis weer in bloei. De tekenaar-schilder Gerardus de San (1754-1830) legde deze bijzondere gebeurtenis in deze tekening vast, waarbij hij zichzelf rechts afbeeldde, met de hoogleraar botanie Munniks voor zich. De San, geboren in Brugge en jarenlang werkzaam in Rome, was in 1795 voor de Franse bezetters uit Brugge gevlucht en in Groningen neergestreken, waar een broer priester was van de katholieke kerk in de Oude Ebbingestraat. In Groningen probeerde De San een nieuw bestaan op te bouwen als kunstenaar en mede dankzij de bemiddeling van een invloedrijk hoogleraar als Munniks lukte hem dit vrij aardig. In 1798 werd hij de eerste instituteur of directeur van de net opgerichte Akademie van Teeken-, Bouw- en Zeevaartkunde, de latere Akademie Minerva. De Sans tekening van de bloeiende agave, een tot voor kort onbekend werk van zijn hand, verraadt duidelijk dat hij enige Italiaanse invloed had ondergaan.

K22 Johann Ludwig Hauck, *Het planten van de Vrijheidsboom op de Grote Markt te Groningen, februari 1795*. Groninger Museum. Links is het nog niet voltooide nieuwe stadhuis zichtbaar.

K23 Kaart van het departement van de Ems, verdeeld in zeven ringen. Uit: Nieuwe zaakatlas der Bataafsche Republiek (Leiden 1800). Universiteitsbibliotheek Groningen. Tussen 1798 en 1801 maakte het oude gewest Stad en Lande deel uit van het departement van de Ems, met Leeuwarden als hoofdstad.

K24 Herman Muntinghe, hoogleraar theologie in Groningen en rector in de Franse tijd. Portret door Jan Ensing, 1858. Senaatskamer, Collectie Rijksuniversiteit Groningen.

K25 Evert Jan Thomassen à Thuessink, hoogleraar geneeskunde te Groningen. Portret door Anna Wilhelmina Böhl, 1912, naar pastel van Wessel Lubbers uit 1807. Universiteitsmuseum Groningen.

K26 Voormalig West-Indisch Huis aan de Munnekeholm te Groningen. Aquarel van Jan Bulthuis, 1786. Groninger Museum. In het West-Indisch Huis werd in 1802 het nosocomium academicum ondergebracht.

K27 Petrus Driessen, hoogleraar geneeskunde en scheikunde in Groningen. Portret door Wessel Lubbers, ca. 1820. Senaatskamer, Academiegebouw Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen.

K28 Theodorus van Swinderen. Portret door Jan Ensing, naar portret van Van Swinderen door Cornelis Bernardus Buijs uit 1843. Universiteitsmuseum Groningen. Het portret werd in 1852 door de weduwe van de voorgestelde aan de universiteit geschonken.

K29 Garde d'honneur uit Groningen (infanterist en cavallerist) met op de achtergrond silhouet van Groningen. Ingekleurde ets in Uniformes des gardes d'honneur, des différens corps dans les 7 départemens de la Hollande, formés pour la réception de S.M. l'empereur et roi (Amsterdam 1811). Legermuseum.

K30 Herinneringsplaat aan het tweede eeuwfeest van de Groninger Hogeschool, 1814. Universiteitsmuseum Groningen. De tekst op de gedenkzuil luidt: 'Tweede eeuwgetijde der Universiteit van Groningen, in tegenwoordigheid van Z.K.H. den souverainen vorst der Vereenigde Nederlanden, plechtig gevierd op den 10 van wijnmaand 1814'. De zuil is omringd met figuren die de verschillende faculteiten voorstellen. Aan de voet van de zuil een afbeelding van de Grote Markt met de Martinitoren.

K31 (rechts) Koning Willem I. Portret door Joseph Paelinck, 1819. Rijksmuseum Amsterdam.

K32 Snuifdoosje aangeboden aan medisch student M.J. Keiser voor verleende hulp tijdens de uitbraak van de Groninger ziekte in 1826. Universiteitsmuseum Groningen (gestolen op 4 augustus 1983). Tijdens deze uitbraak van malaria vermengd met tyfus overleed ongeveer tien procent van de bevolking van de stad Groningen. Ook studenten geneeskunde werden ingeschakeld bij de bestrijding van de ziekte.

Van Geuns was zelfs bereid naar de publieke kerk over te stappen, al deed hij het liever in stilte achteraf en niet openlijk vooraf. Hij haalde nog eens het precedent van Roederer aan en besloot met de opmerking dat 'ook de wetten van de Academie zulks eigenlijk niet eischen'. De Academiewet dat men niets mag leren wat tegen de gereformeerde leer strijdt, gold volgens Van Geuns alleen voor de theologen. Medici en de juristen *kunnen* immers helemaal niet iets leren wat met de gereformeerde leer in strijd is omdat ze zich niet op theologisch terrein begeven.¹⁷ Op deze manier probeerde hij enige academische vrijheid te claimen die medici en juristen voorheen niet gegund was. Vanuit zijn standpunt was dat ook een redelijke gedachte, omdat voor hem de scheiding tussen theologie en profane wetenschap inmiddels vanzelfsprekend was. Maar de gereformeerde theologen, die alle wetenschap in het licht van Gods Woord wilden zien, zagen dat toch anders en in Den Haag was men ook nog niet zover. Bovendien was Munniks beter voorzien van Haagse connecties en dus werd hij benoemd. Van Geuns had het nakijken.¹⁸

Dit alles wil niet zeggen dat de Groningse universiteit nog steeds het bolwerk van calvinistische orthodoxie was zoals Anthonius Driessen zich dat in de eerste helft van de achttiende eeuw gedacht had. In de loop der jaren gingen de autoriteiten in Groningen, in navolging van hun collega's elders, steeds soepeler om met dissenters en andersgelovigen. Lutheranen, menisten en katholieken konden zonder problemen studeren en promoveren en in de achttiende eeuw begon dit ook te gelden voor de joden in Nederland. Maar de hoogleraren bleven zonder uitzondering lid van de gereformeerde gemeente.

PARTICIPATIE IN DE GENOOTSCHAPSCULTUUR

Alle hoogleraren behoorden dus tot dezelfde kerkelijke gezindte. Maar wie op hun herkomst let, ziet wel grote verschillen. In de eerste helft van de achttiende eeuw kwam het nog zeer regelmatig voor dat hoogleraren van buiten de Republiek benoemd werden. Negen van de zestien hoogleraren die benoemd werden tussen 1717 en 1750 waren van buitenlandse origine: vijf Duitsers, twee Zwitsers en twee Fransen. Strikt genomen behoort ook Driessen nog tot de buitenlanders, omdat zijn geboorteplaats, Sittard, in de achttiende eeuw niet tot de Republiek behoorde, maar tot het Duitse graafschap Gulik. Van de 46 hoogleraren echter die tussen 1752 en het eind van de Franse tijd benoemd werden, waren er maar vijf buiten Nederland geboren, dus één op de negen. Dat zegt zowel iets over de Groningse universiteit, die meer dan voorheen een Nederlands karakter kreeg (het aantal buitenlandse studenten nam immers ook af), als over de Duitse universiteiten, waar kennelijk meer dan voor 1750 emplooi was voor getalenteerde studenten.

De versterking van het Nederlandse karakter is niet het enige verschil tussen de eerste en de tweede helft van de achttiende eeuw. Ook de algehele maatschappelijke oriëntatie van de hoogleraren in beide helften van de eeuw was een andere. In de eerste eeuw helft stond het academische leven in het teken van de aristocratische neigingen van zowel de studenten als de studenten. Neem iemand als Barbeyrac. Deze hoogleraar rechten was een kosmopoliet die geen woord Nederlands sprak en zich in het contact

met zijn collega's bij voorkeur van het Frans bediende (zelfs met de echtgenote van Driessen, die hij tot elke prijs te vriend wilde houden, kon hij tot zijn verbazing goed Frans spreken). In geschrifte richtte hij zich vrijwel altijd tot een francofoon publiek dat zich hoofdzakelijk buiten de Republiek bevond. Groningen was voor hem slechts een aangenaam oord van waaruit hij de internationale Republiek der Letteren bediende, via vertalingen en bijdragen aan Franstalige tijdschriften, waarvan hij er zelf ook een redigeerde en gedeeltelijke volschreef. In Groningen hield hij zich het liefst op met de 'grotten' van Stad en Ommelanden, in het bijzonder Lewe van Aduard, die hij als zijn patroon beschouwde. Barbeyrac hield er onmiskenbaar verlichte ideeën op na, maar in het natuurrecht zag hij toch vooral een middel om de mens te beschermen tegen de knellende banden van de geopenbaarde religie en de willekeur van vorsten en prelaten. Verder conformeerde hij zich geheel aan de bestaande maatschappelijke verhoudingen; het veranderen of hervormen van de maatschappij stond niet op zijn agenda.

Barbeyracs vriend en leermeester De Crousaz, die in 1724 naar Groningen kwam, had die aristocratische neigingen in nog veel sterkere mate. De Crousaz was zelf van adel (hoe bescheiden ook) en demonstreerde nadrukkelijk wat heette een 'goût naturel pour la haute société'.¹⁹ Het liefst tooide hij zich niet in een toga, maar in een rode mantel en met degen, als een 'cavalier'. De curatoren waardeerden hem ook om zijn kennis van de levensstijl van de hogere kringen. Hij kreeg meteen bij zijn aanstelling gedaan dat er ook geld beschikbaar werd gesteld voor een dansmeester en een 'maître d'armes', en van hun kant vroegen de curatoren hem te bemiddelen bij de komst van een nieuwe Zwitserse pikeur. Uiteindelijk ging de oprichting van een rijkschool niet door, maar dat men er oren naar had, toont wel aan hoe men in regentenkringen in deze tijd de universiteit zag: als een instituut waar de fine fleur van de Groningse samenleving kon leren hoe men zich in aristocratische kringen diende te gedragen.

In de tweede helft van de achttiende eeuw brak een ander cultureel ideaal door. Dat was niet aristocratisch, in de zin dat de verfijnde cultuur van aristocratie en adel de toon aangaf en als voorbeeld diende voor andere maatschappelijke groeperingen, maar burgerlijk en utilitair, dat wil zeggen doortrokken van de gedachte dat burgerdeugden als nut, spaarzaamheid en arbeidzaamheid leidend dienden te zijn voor ieder lid van de maatschappij, zowel de elite als de mindere standen. De universitaire geleerden meenden dat het hun taak was niet alleen studenten een nuttige opleiding te geven, maar ook hun expertise in te zetten ten dienste van het gemenebest. Zij traden daarom buiten de kaders van het universitaire onderwijs en buiten de internationale kring van doorgaans academisch opgeleide geleerden en geletterden, en leverden in opiniërende tijdschriften of naar hervorming strevende genootschappen een bijdrage aan de verbetering van staat en samenleving. Hun ideaal was een samenleving waarin kennis, deugd en eigen verdienste doorslaggevend waren, een samenleving waarin een humaner leven mogelijk was. Natuurlijk waren ook geleerden in de zestiende en de zeventiende eeuw bereid hun kennis ten dienste te stellen van het gemenebest door adviezen te geven aan de autoriteiten of hun stem te verheffen tegen wat er mis dreigde te gaan in staat, kerk en maatschappij, maar in de tweede helft van de achttiende eeuw was dit niet meer het ideaal van een kleine groepering, maar van brede segmenten van de bevolking. Net als elders in Europa was er sprake van de groei van een publieke ruimte, tussen staat en maatschappij, waarin een nieuwe, mondige burgerklasse zich vrij van de druk van kerk

en staat, en enigszins los van de beperkingen die de standenmaatschappij hun oplegde, kon scholen in morele, intellectuele en op den duur ook politieke zin.

Zoals Barbeyrac model kan staan voor het aristocratische culturele ideaal van de eerste helft van de achttiende eeuw, kan Petrus Camper model staan voor het burgerlijk-utilitaire ideaal van de tweede helft van de eeuw. Zijn internationale reputatie als geleerde deed niet onder voor die van Barbeyrac, maar terwijl Barbeyrac zijn werk vooral benutte om voor zichzelf en zijn geestverwanten een ruimte af te bakenen waarbinnen zij vrij zouden zijn van de druk van kerk en staat, streefde Camper ernaar om zijn kennis ook aan iedere burger dienstbaar te maken. Hij zag voor zichzelf een taak weggelegd om zijn landgenoten op te voeden in deugd en humaniteit en om een bijdrage te leveren aan het oplossen van maatschappelijke problemen. Hij was daarom actief als schrijver van spectatoriale, opiniërende stukjes in algemene tijdschriften, zette zich in voor de inenting tegen pokken en gaf cursussen en richtte maatschappijen op om in Groningen en Friesland de runderpest te bestrijden. De Groningers droegen daarom de alleskunner Camper op handen en treurden zeer over zijn vertrek in 1773. Nog lang bleef hij het voorbeeld van 'de geleerde'. Toen in december 1780 de Italiaan Pietro Gandola, 'beeldgieter van Amsterdam', naar Groningen kwam en in de *Groninger Courant* adverteerde met allerlei vormen van 'beeldwerk', had hij in zijn assortiment beelden van Rubens, Van Dyck, Shakespeare, Voltaire en – speciaal voor de Groningers – Petrus Camper.²⁰

De natuurlijke habitat voor de nieuwe geleerde van de tweede helft van de achttiende eeuw was niet meer alleen de universiteit, maar ook het genootschap. De achttiende eeuw was bij uitstek de eeuw van de genootschappen. Zeker, geleerde en letterkundige genootschappen bestonden voor die tijd al. In de zeventiende eeuw vond bijvoorbeeld de oprichting plaats van de Royal Society (1660) en de Académie des Sciences (1666), grote, door de vorst gesteunde en vaak gefinancierde nationale academies, die via een netwerk van geassocieerde leden en correspondenten ook geleerden uit andere landen aan zich konden binden. Maar in de Republiek waren er voor de achttiende eeuw slechts enkele aanzetten voor zulke genootschappen geweest, steeds zonder blijvend succes. De hoge adel en de hoge geestelijkheid die elders de fondsen konden fourneren voor een nieuw initiatief, ontbraken in de Republiek en er was geen vorst die goede sier had kunnen maken door een nationale academie in het leven te roepen. In de loop van de achttiende eeuw kwam daar verandering in, toen gezeten burgers het initiatief namen om mannen bij elkaar te brengen ter bevordering van letteren en wetenschap. De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, die in 1752 in Haarlem werd opgericht en in 1761 een privilege van de Staten van Holland kreeg, geldt als het oudste geleerde genootschap van Nederland. Spoedig zouden er meer volgen, sommige voor de actieve bevordering van de wetenschap, andere meer om de nieuwe wetenschap in eigen kring te verspreiden. In Haarlem gaf een doopsgezinde koopman, Pieter Teyler van der Hulst, via zijn testament de stoot tot de oprichting van Teylers Stichting, die een godgeleerd en een wetenschappelijk genootschap in het leven riep, in Utrecht kwam het Provinciaal Utrechtsch Genootschap tot stand, in Rotterdam het Bataafsch Genootschap voor Proefondervindelijke Wijsbegeerte en in Vlissingen het Zeeuwsch Genootschap. In Groningen kwam in 1761 Pro Excolendo Jure Patrio van de grond. Deze genootschappen hielden regelmatig bijeenkomsten, gaven verhandelingen uit, legden

verzamelingen aan en schreven vaak prijsvragen uit, allemaal om de wetenschap te bevorderen. In al deze gevallen was er sprake van samenwerking tussen kapitaalkrachtige burgers en geleerden.

Genootschappen werden niet alleen opgericht ter bevordering van de wetenschap. Ze konden ook andere, vooral maatschappelijke doeleinden dienen en dat gebeurde ook op ruime schaal. Het werd zelfs een rage om genootschappen op te richten; was er een probleem, dan was het eerste waar men aan dacht het oprichten van een nieuw genootschap, bijvoorbeeld voor het redden van drenkelingen of het opzetten van volks- onderwijs. Burgers wachtten niet meer op de overheid om maatregelen te treffen om een misstand op te heffen of een gewenste vernieuwing door te voeren, maar staken zelf de handen uit de mouwen, brachten een fonds bij elkaar en riepen een genootschap in het leven om de gewenste verandering tot stand te brengen. Het openbare leven veranderde daardoor ingrijpend van karakter. Burgers die voorheen vooral onderdanen waren, eisten nu voor zichzelf een taak op en organiseerden zich daartoe in gezelschappen, sociëteiten, genootschappen, maatschappijen of hoe hun verbanden ook mochten heten. Samen met de al bestaande tijdschriften, kranten en vlugschriften creëerde dit genootschappelijk leven een nieuwe publieke ruimte waarin de burger zich kon manifesteren, zich kon beschaven, en zich kon aangorden om iets voor de samenleving te betekenen.

Voor de universiteit bleef dit alles niet zonder gevolgen. Vanouds waren de universiteiten in de Republiek bij uitstek de bolwerken van geleerdheid geweest, bijna zonder concurrentie, maar nu gingen de hoogleraren, net gepromoveerden en soms ook studenten aan het genootschapsleven deelnemen. Wie in de wereld van de wetenschap iets wilde voorstellen, diende voortaan naam te maken in het circuit van geleerde genootschappen. Jonge academici, maar ook gevestigde hoogleraren, gingen een deel van hun tijd besteden aan het beantwoorden van prijsvragen die binnen- en buitenlandse genootschappen en academies uitschreven. Als zij in de prijzen vielen, een gouden of zilveren penning wonnen en hun antwoorden gedrukt zagen in de *Mémoires* of *Verhandelingen* van de academie in kwestie, mochten zij hopen binnen afzienbare tijd benoemd te worden tot lid of correspondent van diezelfde academie. Dat gold altijd als een grote eer. Menig geleerde liet op de titelpagina van zijn boeken afdrukken dat hij niet alleen hoogleraar in Leiden of Groningen was, maar ook lid van een of meer genootschappen. Niet iedereen ging zo ver als Petrus Camper, die als hij ergens lid van was geworden meteen een mededeling in de krant plaatste.²¹ Maar het ontstaan van de genootschappen veranderde wel de definitie van wat een geleerde was. Op die titelpagina's werden natuurlijk alleen de grote of de buitenlandse academies vermeld, maar ook op lokaal niveau participeerden de hoogleraren volop in de genootschappen, met allerlei gevolgen voor de manier waarop de traditionele universitaire geleerde zich nu in de stedelijke samenleving bewoog. Hij kon lid zijn van een eenvoudig leesgezelschap, waar gezamenlijk de recente literatuur werd besproken, maar ook van een geleerd genootschap, waar men zich liet onderrichten door een ingehuurde kracht of waar men voor elkaar voordrachten hield. Op dat niveau zaten de hoogleraren dan vaak zij aan zij met predikanten, advocaten, medisch doctoren of gewoon ontwikkelde burgers – die menging was juist de kwintessens van het genootschapsdenken. Of er ook salons zijn geweest in Groningen, waar adellijke dames een kring van interessante mensen bij elkaar brach-

ten, is niet bekend. Misschien dat Willemina Alberda, die na de dood van haar oudere echtgenote in 1768 van Aduard naar de stad verhuisde, in haar huis aan de Boteringestraat zo'n salon heeft gehouden.²²

Ook Groningse geleerden participeerden in het landelijke netwerk van geleerde genootschappen. In de eerste helft van de achttiende eeuw waren enkele hoogleraren al lid van een buitenlandse academie. Barbeyrac, Gerdes en Verbrugge waren lid van de Pruisische Academie van Wetenschappen en Gerdes werd op latere leeftijd ook nog lid van de Societas Latina Jenensis. In de tweede helft van de eeuw kwamen daar de Nederlandse genootschappen bij. Engelhard en Offerhaus waren lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen sinds 1755, Camper trad toe in 1760, Van Doeveren volgde in 1765, Brugmans, Widder, Van Geuns en de apotheker Boudewijn Tieboel in 1770 en Van der Marck in 1771.²³ Maar Haarlem was ver weg en eigenlijk leverde alleen Camper een serieuze bijdrage aan het werk van het genootschap.

In de Franse tijd kwam er een landelijk opererend wetenschappelijk genootschap van een geheel eigen karakter bij. Op 4 mei 1808 richtte koning Lodewijk Napoleon het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schone Kunsten op, de voorloper van de huidige Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.²⁴ Deze instelling werd gevestigd in Amsterdam en telde negentig leden, die verdeeld waren over vier klassen: voor natuurwetenschappen, geneeskunde en techniek, voor vaderlandse letterkunde en geschiedenis, voor oude en Oosterse talen en algemene geschiedenis, en voor schone kunsten. Het Instituut hield het midden tussen een buitendienst van het staatsapparaat en een traditioneel genootschap. Het moest de koning adviseren over de wetenschap en haar toepassingen, maar het moest ook de wetenschap en de schone kunsten bevorderen, onder andere door het beleggen van regelmatige bijeenkomsten waarop de leden elkaar over hun onderzoek konden informeren. Onder de negentig leden die in 1808 benoemd werden, bevonden zich ook enkele Groningers. Driessen was lid van de eerste klasse, Muntinghe, de theoloog, werd ingedeeld bij de derde klasse. Het bijwonen van de maandelijks vergaderingen was voor de Groningse leden vrijwel onmogelijk (een reis naar Amsterdam duurde in die dagen nog twee etmalen, op zijn minst), maar veel gebeurde ook schriftelijk. Veel sporen hebben de Groningse leden overigens niet in de archieven van het Instituut nagelaten. Het was vooral de eer die telde.

Maar eer was niet zomaar iets, een strelende bijkomstigheid in een bestaan dat vooral door de tredmolen van het onderwijs werd bepaald. Het lidmaatschap van de Hollandsche Maatschappij en later het Koninklijk Instituut gold als een erkenning van de onderzoeksprestaties van de geleerden. Dankzij die genootschappen was het nu tamelijk gemakkelijk geworden te bepalen wie werkelijk iets voorstelde en wie niet. Natuurlijk werden onder 'onderzoek' zeer uiteenlopende zaken verstaan: uitzonderlijke kennis van klassieke of Oosterse talen, al dan niet in publicaties tentoongespreid, bijzondere gaven in het verspreiden van wetenschappelijke kennis, of het doen van originele natuurwetenschappelijke, proefondervindelijke naspeuringen die resulteerden in publicaties in buitenlandse tijdschriften – het was allemaal reden om iemand voor te dragen als lid van de Hollandsche Maatschappij of het Koninklijk Instituut. Iemand als Petrus Driessen bijvoorbeeld publiceerde niet veel, heel weinig eigenlijk, maar hij gold niettemin door zijn aandacht voor 'oeconomische' toepassingen van de bestaande schei-

kundige kennis als een van de leidende chemici in Nederland. Maar hoe onderzoek ook werd gedefinieerd, het voegde een nieuwe dimensie toe aan het hooglerarenbestaan.

Originaliteit begon een steeds belangrijker criterium te worden bij de beoordeling van geleerdheid – of het nu originaliteit was die uit publicaties bleek of uit praktische toepassingen van oude en nieuwe kennis. Maar zo rigoureuus als het later als criterium werd gebruikt, lag het in de achttiende eeuw nog niet. Dit blijkt wel uit het voorbeeld van de alomt gerespecteerde Groningse hoogleraar Offerhaus. Deze historicus was geen man die de wetenschap nieuwe wegen wees. Hij is vooral bekend geworden als schrijver van een aantal handboeken op het terrein van de geschiedenis, zoals een *Compendium historiae universalis* (1751) en een *Compendium historiae Federati Belgii* (1763), een overzicht van de Nederlandse geschiedenis vanaf de tijd van de Bourgondiërs. In beide gevallen steunde Offerhaus sterk op een ouder overzicht, in het eerste geval op een boek van de jezuïet Dionysius Petavius uit 1633-1634, in het tweede geval op een boek van zijn Utrechtse collega Arnold Drakenborch uit 1737. Bedenklijk is dat de woordelijke overeenstemming met Petavius zeer groot is, al wordt deze bron wel genoemd, maar onacceptabel is eigenlijk het feit dat in het handboek over de Nederlandse geschiedenis Drakenborch niet eens genoemd wordt! Dat heet tegenwoordig plagiaat en gold ook in de achttiende eeuw als wetenschappelijk wangedrag. De Rotterdamse filosoof Pierre Bayle en de polyhistor Theodorus ab Almelooven hadden er aan het eind van de zeventiende eeuw al over geschreven en Offerhaus kon dat weten. Tijdgenoten wisten het ook (in een van de exemplaren van het *Compendium historiae Federati Belgii* zijn de vindplaatsen in Drakenborchs *Breves positiones* er door de lezer, een andere Utrechtse hoogleraar, keurig bij gezet), maar kennelijk durfde niemand Offerhaus ermee lastig te vallen.²⁵

Het was dus – om daarop terug te komen – een eer om lid te worden van landelijke geleerde genootschappen als de Hollandsche Maatschappij of het Koninklijk Instituut, ook al konden Groningers door de afstanden vaak weinig bijdragen aan het werk van die genootschappen. Dat lag anders bij Pro Excolendo, dat in het begin veel meer is geweest dan een uitsluitend juridisch genootschap. De relatie die leden met de Hollandsche Maatschappij onderhielden, was uitsluitend een papieren relatie, maar als lid van Pro Excolendo ging men naar bijeenkomsten, sprak men met de andere leden en nam men beslissingen over statuten, drinkbekers en de publicatie van verhandelingen. Maar Pro Excolendo was zeker niet het enige genootschap dat Groningen rijk was. Al in het midden van de jaren vijftig richtten de nieuwbenoemde hoogleraren Van Doeveren, Rücker, Schroeder en Van Lennep een zogenaamd vrijdagavondgezelschap op, waarin de leden als vrienden onder elkaar gezelligheid en geleerdheid combineerden.²⁶ Waar dat gezelschap bij elkaar kwam, is niet bekend. Was het bij een van de leden thuis, was er een roulatieschema, of kwam men bij elkaar in een van de etablissementen die de stad rijk was? Hoe het ook zij, tegen het eind van de eeuw bestond dit gezelschap nog steeds, toen de jonge Jakob van Geuns er lid van werd. In die tijd zaten daar behalve een enkele hoogleraar (zoals Petrus Driessen) vooral medisch doctoren en zelfs een chirurgijn in. Het gezelschap is dan nog in volle fleur, want Van Geuns klaagt in brieven aan zijn vader over zijn ‘slaafagtige verbondenheid’ aan dit gezelschap als hij een bijeenkomst moet missen of eruit weg wordt geroepen voor een bevalling of een ongeluk.²⁷ Daarnaast telde de stad een leesgezelschap (of meerdere) en een medisch leesgezelschap, waar Van Geuns jr. ook lid van was.

Het bestaan van zulke gezelschappen en genootschappen moet zoals gezegd Groningen een duidelijk voordeel boven Franeker hebben gegeven. De juristen en docenten die men voor het opzetten van plaatselijke genootschappen nodig had, zaten in Friesland niet in Franeker, maar in Leeuwarden. Geen wonder dat Camper als jong hoogleraar in Franeker, toen hij nog naam moest maken en op zoek was naar een publiek, teleurgesteld was over 'de alleruiterste stilte der stad Franeker' en 'de diepe rust en ledigheid, welke daar heerschen'. Hij was toen net teruggekeerd van een langdurige reis langs de hoofdsteden van Europa, waar hij volop genoten had van het rijke culturele leven in die steden. Later, toen hij inmiddels naam had gemaakt, zou hij die stilte en rust juist gaan waarderen. Te veel afleiding is ook weer niet goed. Maar hij was toen de uitzondering die de regel bevestigde: de hoogleraar van de tweede helft van de achttiende eeuw was iemand die zijn huis uitkwam en deelnam aan een gevarieerd sociaal en cultureel leven zoals dat alleen in middelgrote en grote steden te vinden was.

Het verschil tussen de vroege en de late achttiende eeuw kan niet genoeg benadrukt worden. Aan het begin van de eeuw bestond er amper zoiets als een 'cultureel leven' in Groningen. Er waren toen geen sociëteiten, geen openbare concerten, geen toneelvoorstellingen, hooguit af en toe een anatomische dissectie – en natuurlijk de eindeloze predikaties. Verder was er de kermis, minstens twee keer per jaar als er vrijmarkt was, maar daar overheerste toch het kluchtige en niet het verfijnde. Het openbare leven stond sterk onder toezicht van de kerk en wie zich te frivoool gedroeg, of te veel had gedronken, of openlijk ruziemaakte, kon rekenen op een corrigerende tik van de kerk. Maar daarvan waren in de tweede helft van de achttiende eeuw zelfs de ouderlingen niet meer erg onder de indruk. Toen in 1771 een ouderling op de bruiloft van zijn dochter gedanst bleek te hebben en daarvoor door de predikanten ter verantwoording werd geroepen bij de *censura morum* voorafgaand aan de viering van het Heilig Avondmaal, kregen de predikanten in de kerkenraad te horen dat ze eerst maar eens naar zichzelf moesten kijken. Volgens de ouderling mochten zij namelijk geen pruiken dragen, omdat in de Bijbel stond dat Gods dienaren een kalotje moesten dragen.²⁸ Ook stond de kerk aan de zijlijn bij de opbloei van het genootschappelijk leven in de tweede helft van de achttiende eeuw; noch met de oprichting van de Grootte Sociëteit, noch met die van de vrijmetselaarsloge L'Union Provinciale, waar ook hoogleraren en studenten lid van waren, had de kerk enige bemoeienis. Hoogleraren en studenten bezochten zonder schroom de opera en speelden soms een hoofdrol in muziekgezelschappen. Reeds als student bespeelde Nicolas Arnoldi Knock het Schnitgerorgel in de Academiekerk en van de hoogleraar Albertus Jacobus Dymaer van Twist, die sinds 1802 rechten doceerde, wordt gezegd dat hij het als beoefenaar van de toonkunst, vooral van piano- en orgelmuziek, 'tot eene hoogte [bracht], die liefhebbers zelden bereiken.'²⁹ Hij bezat als een van de weinigen in de stad een pianoforte, had les gekregen van de bekende Leidse organist en kapelmeester Christian Friedrich Ruppe en gold als de steunpilaar voor het muziekleven in Groningen.³⁰ Het zwaartepunt van het leven van de hoogleraar was van de beslotenheid van zijn huis verschoven naar de semi-publieke genootschappen en kringen waar hij lid van was.

ONDER VRIENDEN: DE NIEUWE STUDENTENCULTUUR

In de achttiende eeuw kwamen er minder studenten naar Groningen dan in de zeventiende eeuw, maar de diversiteit bleef hetzelfde. Er waren minder buitenlandse studenten, maar ze waren er nog steeds: de Duitsers, de Hongaren en de Zwitsers. De studenten bleven langer op één plaats dan vroeger, maar het aantal dat in de ene stad studeerde en in de andere promoveerde, was nog steeds niet helemaal te verwaarlozen. Ook in de achttiende eeuw kende de Groningse universiteit dus studenten in soorten en maten. Er waren aanstaande regenten, die voornamelijk naar de universiteit kwamen om na een min of meer serieuze studie de graad te halen die een moderne regent diende te hebben, er waren theologen en literatoren die wel enige kennis dienden op te doen maar niet hoefden te promoveren om daarna als predikant of docent aan een Latijnse school aan de slag te kunnen, er waren advocaten en artsen in spe die de doctorsgraad beslist nodig hadden om het beoogde beroep te kunnen uitoefenen, en er waren ook nog een paar studenten van adellijke afkomst die de studie noch de graad serieus namen, maar naar de universiteit kwamen om hun opvoeding af te ronden. Niet iedereen kwam dus met dezelfde intentie naar de universiteit en niet iedereen voelde zich in dezelfde mate betrokken bij wat daar gebeurde. De hoogleraren vormden nog steeds een redelijk homogeen groep, maar bij de studenten lag dat wel wat anders.

Ook in religieus opzicht was de diversiteit bij de studenten groter dan bij de hoogleraren. Dat er lutherse, doopsgezinde en katholieke studenten naar Groningen kwamen, was nooit een probleem geweest, al was hun aandeel in vergelijking tot de omvang van hun geloofsgemeenschap bescheiden. Voor katholieke studenten lag het bijvoorbeeld niet voor de hand om rechten te gaan studeren, omdat de bestuurlijke functies voor hen gesloten waren. Eigenlijk had het voor een katholieke of doopsgezinde student alleen zin om geneeskunde te studeren. Maar er waren uitzonderingen. Gerard Nicolaas Heerkens uit Sappemeer, die door zijn vader eerst naar een jezuïeten-college in Meppen (Westfalen) was gestuurd, ging in 1744 gewoon rechten studeren in Groningen en maakte vrienden onder de studenten van gereformeerden huize. Dat hij Groningen vroegtijdig moest verlaten, had ook niets te maken met zijn religie, maar alles met de rake manier waarop hij in 1746 onder het pseudoniem Curillus de gelegenhedichters die een societyhuwelijk in Groningen met hun lofdichten hadden opgeluisterd op de korrel had genomen. Heerkens was in zijn spot net iets te ver gegaan en kreeg van de zelfbenoemde keurmeester van dichtminnend Groningen, Lucas Trip, een zo ongenadig pak slaag dat hij het beter vond naar Leiden te gaan om daar zijn studie – inmiddels was dat toch geneeskunde geworden – voort te zetten. Dat weerhield zijn oudere broer Harmen, die in Parijs rechten had gestudeerd, in Reims was promoveerd en in het katholieke Venlo griffier was geworden, niet om zijn vier zoons naar het gereformeerde Groningen te sturen voor de studie.³¹

Ook joodse studenten werden in Groningen niet geweerd en konden er na verloop van tijd ook promoveren. De eerste jood die promoveerde was een zekere Salomon Davids, die op 9 september 1744, een halfjaar na het afkondigen van het eerste reglement voor de joodse gemeente in Groningen, tot *doctor medicinae* promoveerde op een proefschrift *De mensium fluxu immodico sive de haemorrhagia uteri*, dus over overvloedige menstruatie. Het was wederom niet toevallig dat dit een promotie in de geneeskunde was. In

het *Album promotorum* staat expliciet vermeld dat Davids een 'judaeus Amstelodamensis' was, iets wat niet vermeld was bij zijn inschrijving in het *Album studiosorum* op 27 augustus, dus kort daarvoor. Deze Salomon, die misschien familie in de stad had maar verder weinig sporen heeft nagelaten, kreeg veertig jaar later pas gezelschap van Ezechiël Jozef Goldsmit, die op 18 juni 1783 promoveerde, ook in de geneeskunde en wederom over een gynaecologisch onderwerp, namelijk op een *Dissertatio anatomico-physiologica, sistens fluxus menstrui partumque illum producentium delineationem*.³² Naar aanleiding van deze promotie (kennelijk was dat in 1744 niet nodig gevonden) besloot de senaat dat in het vervolg bij het promoveren van een joodse student in de eed die alle promovendi moesten afleggen de woorden 'ad Christianam pietatem' te vervangen door 'ad veram pietatem'.³³ Was het toeval, zo vroeg Jonckbloet zich af toen hij dit meedeelde, dat bij de eigenlijke promotie de vier hoogleraren in de theologie afwezig waren?³⁴

Voor alle studenten – Groninger of vreemdeling, gereformeerd of doopsgezind – gold dat de studiekosten in de achttiende eeuw voortdurend stegen. Het inschrijfgeld bleef op 18 stuiver staan, maar de forse toename van het aantal, feitelijk verplichte private colleges, waarvoor in Groningen 5 gulden voor een college van een uur per week moest worden betaald (en de meeste colleges werden meer dan één keer per week gegeven), joeg de studiekosten omhoog. Weliswaar ging de prijs van een kamer al aan het eind van de zeventiende eeuw fors omlaag, maar in de loop van de achttiende eeuw kroop die prijs weer omhoog en in het laatste kwart van de eeuw was een kamerhuur van 80 gulden per jaar niet ongewoon.³⁵ Of men nu bij een hoogleraar in huis was opgenomen of een kamer had gehuurd, bij de hospita at of naar een eettafel in de buurt ging, al met al kostte een jaar studeren voor een uitwonende student tegen het eind van de achttiende eeuw tussen de 300 en 400 gulden. Wilde of moest men de studie afsluiten met een promotie, dan kwamen daar in dat laatste jaar nog vele tientallen gulden bij, want alle hoogleraren van de faculteit hadden recht op promotiegeld, de student moest zelf zijn dissertatie laten drukken, zich in een gehuurd rijtuig naar de plechtigheid laten rijden en na afloop voor zijn vrienden en de hoogleraren in een van de herbergen van de stad een promotiediner aanrichten.³⁶ Studeren was dus zelfs voor kinderen van de goede middenstand bijna onmogelijk, want studiebeurzen waren er niet of nauwelijks.

De stijging van de studiekosten, de toenemende gerichtheid op de latere carrière en het afnemen van het aantal buitenlandse studenten waren ook van invloed op wat doorgaans met een weidse term 'studentencultuur' heet – de zeden en gewoonten van de individuele en de in groepsverband optredende studenten. Over het individuele gedrag van de student in de achttiende eeuw is niet veel bekend. Hoe de student zijn geloof beleed, hoe hij de tijd op zijn kamer doorbracht, hoe het stond met de seksuele moraal – het onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming. Soms lichten nagelaten familiepapieren een tipje van de sluier op, zoals bij de student Michiel van Bolhuis, later als rechter en regent een steunpilaar van de maatschappij, die er in zijn correspondentie met zijn medestudent Petrus Muntinghe rond 1735 een duidelijke hang naar het obscene op na bleek te houden.³⁷ Maar ook over het collectieve optreden van de studenten zijn we in de eerste helft van de achttiende eeuw maar matig ingelicht. De beruchte *collegia nationalia*, de verenigingen van studenten uit eenzelfde landstreek die rond 1650 de stad nog op stelten konden zetten en de senaat tot wanhoop konden drijven, waren zo goed als verdwenen. De terugloop van het aantal buitenlandse studen-

ten zal daar zeker debet aan zijn geweest. Maar ook de veranderende instelling van de studenten – een scherper oog voor de maatschappelijke carrière na de studie – kan een factor van betekenis zijn geweest. Een eerste blijk van een andere, meer ‘verantwoordelijke’ instelling was de enthousiaste deelname van de studenten aan de verdediging van de stad tegen de aanvallen van Bernard van Galen, bisschop van Münster, eerst in 1665, daarna in 1672. In de jaren daarna hebben ook nieuwe lichten studenten graag de herinnering aan de toen opgerichte studentencompagnieën levendig gehouden door, als het maar even kon, bij officiële bezoeken van de stadhouder door de stad te paraderen, voorafgegaan door het vaandel van 1665.³⁸ Maar verder stelde het gemeenschappelijk optrekken van de studenten stelde nog weinig voor. In de stad zal niemand het verdwijnen van de *nationes*, die zo berucht waren om hun drankgelagen en vechtpartijen, betreurd hebben.

Dit betekent niet dat studeren in deze tijd een eenzaam avontuur was geworden. Er zullen allerlei informele netwerken zijn geweest waarin studenten enig houvast konden vinden, vriendengroepen bijvoorbeeld die dankzij het feit dat studenten vaak hun hele studie in Groningen bleven, een hecht en duurzaam karakter konden krijgen. Meestal blijven deze informele verbanden door het ontbreken van bronnenmateriaal onder de radar van de geschiedschrijving, maar af en toe vangen wij er een glimp van op. Dat is bijvoorbeeld het geval als vrienden gedichten laten opnemen in de dissertatie van een van hun kornuiten of, wat een enkele keer ook gebeurde, een aparte bundel met lofdichten samenstelden. Toen Petrus Muntinghe en Theodorus (of Dirk) Beckeringh in 1738 ‘more majorum’ promoveerden, stelden hun vrienden een gedichtenbundel samen die uitkwam – in een zeer beperkte oplage ongetwijfeld – onder de titel *Fons Caballinus seu florumsparsio congratulationum* (‘Paardenbron of bloemenstrooisel van felicitaties’).³⁹ In deze dichtbundel treffen we gedichten aan van onder anderen Lucas Trip, Michiel van Bolhuis, Petrus Hofstede en Abel Lijphart (die een paar jaar daarvoor nog met Hofstede gevochten had, maar kennelijk nog steeds tot dezelfde vriendenkring behoorde). Sommigen waren al afgestudeerd en als advocaat werkzaam, anderen studeerden nog, zoals Hofstede, die zich hier als ‘studiosus Franequeranus’ aanduidt.

De opkomende vriendschapscultus was de motor van de toenemende organisatie van de studenten in de tweede helft van de achttiende eeuw. Vriendschap was in deze tijd iets anders dan in de zeventiende eeuw. Vrienden zijn er altijd geweest, maar vriendschap had in de zeventiende eeuw behalve een affectieve ook vaak een zakelijke kant; de gedachte aan wederzijds dienstbetoon was nooit helemaal afwezig. ‘Vrienden’ waren ook doorgaans jongemannen die objectief iets met elkaar deelden, zoals familieafkomst of herkomst uit een bepaald gebied. Maar met het losser worden van de traditionele bindingen van geloof en herkomst zochten studenten, ter compensatie daarvan, nu houvast in soms nogal sentimenteel beleden vriendschappen; door de koerswinst van het gemoed en het sentiment in de achttiende eeuw kreeg vriendschap een heel andere, meer emotionele lading. Dat kan men – om het tot de studentenwereld te beperken – goed zien aan de neergang en de wedergeboorte, in een nieuwe vorm, van het album amicorum, waarin medestudenten uiting konden geven aan hun vriendschap met de eigenaar van het boekje. Nadat het album amicorum in de loop van de zeventiende eeuw sterk aan populariteit had ingeboet en in het tweede kwart van de achttiende eeuw bijna een marginaal verschijnsel was geworden, beleefde het genre in de

Afb. 72 Twee bladzijden uit het album amicorum van Christiaan Michael Merckelbach. Universiteitsbibliotheek Groningen. Op twee tegenover elkaar liggende bladzijden schreven twee vrienden van Merckelbach, de Groningse student theologie Herman Beekman, en de rechtenstudent Jan Willem Racer uit Delden, hun albumbijdrage. 'Sic pagina jungit amicos' (zo verbindt de bladzijde de vrienden) schreef een van hen erbij.

laatste decennia van de achttiende eeuw een ware Renaissance.⁴⁰ Er waren duidelijke verschillen met de zeventiende eeuw. Zo zagen de boekjes er allemaal ongeveer hetzelfde uit: oblong formaat, weinig illustraties, uniforme indeling in citaat, vriendschapsbetuiging, naam, plaats, datum en *symbolum* of motto van de auteur. Hoogleraren leverden zelden meer een bijdrage en de meeste inscripties kwamen uit dezelfde plaats; de *peregrinatio academica* bestond immers nauwelijks meer. Het is duidelijk dat het album niet meer dient als papieren memento aan de studietijd of een manier om met belangrijke personen in contact te komen. Nu komen de bijdragen alleen van 'echte' vrienden, en soms van een hele vriendenkring. Heel regelmatig komt het namelijk voor dat twee vrienden van de eigenaar die ook onderling bevriend zijn op tegenoverliggende pagina's van het boekje hun bijdrage schrijven en daarboven noteren: 'Sic jungit ... pagina amicos' (Zo verbindt de pagina de vrienden).

Nieuw in het studentenleven was in de tweede helft van de achttiende eeuw dat sommige studenten – vrienden meestal van elkaar – zich nu ook aaneensloten voor studieuze of maatschappelijke doeleinden. Zo waren er studenten die net als de hoogleraren – en vaak gestimuleerd door hoogleraren – hun eigen kleine lokale geleerde gezelschappen oprichtten. Al in 1757 richtten enkele studievrienden het Letter- en Wetenschapoeffenend Genoodschap op, waar onder anderen de theoloog Ahazuërus van den Berg, de oriëntalist Hendrik Sijpkens, de medicus Matthias van Geuns en de jurist Eylard Willem Uchtman lid van waren.⁴¹ Wat deze vrienden precies deden, is niet geheel duidelijk, waarschijnlijk kwamen zij op de kamer bij elkaar om voordrachten te houden, daarover te discussiëren en daarna het glas te heffen. Opvallend is dat verschillende confessies – gereformeerd, luthers, menist – in dit dispuut broederlijk bijeen zaten. Als het over wetenschap ging, telden de confessionele scheidslijnen niet. Veel minder is bekend over een gezelschap dat acht studenten in 1769 oprichtten met het doel de natuurwetenschappen toe te passen 'op de bedrijven des dagelijkschen levens', in het bijzonder de landbouw. Lid waren onder anderen Petrus Driessen en Martinus van Marum. Vermoedelijk had het onderwijs van Petrus Camper deze studenten bij elkaar gebracht. Officieel was het bedoeling om in de lijn van zijn optreden – het was de tijd

van de strijd van Camper en Munniks tegen de runderpest – nuttige toepassingen voor wetenschappelijke kennis te bedenken, precies ook de wetenschapsopvattingen die Driessen en Van Marum later hebben uitgedragen, maar er werd ook gefluisterd dat de belangrijkste drijfveer van de studenten was dat ze gewoon later hoogleraar wilden worden. Wat dus Van Marum niet, maar Driessen wel lukte.⁴²

Beter dan over de wat schimmige gezelschappen van Van Geuns en Van Marum zijn we geïnformeerd over het natuurwetenschappelijk genootschap dat dertig jaar later op initiatief van de student Theodorus van Swinderen tot stand kwam, het Natuur- en Scheikundig Gezelschap. Van Swinderen, zoon van Wicher van Swinderen, een van de rijkste inwoners van Groningen, richtte op 28 februari 1801 op zijn kamer in zijn ouderlijk huis aan het Martinikerkhof Zuidzijde samen met de gebroeders Warmolt en Johannes Tonckens, Sibrandus Stratingh Ezn., Jan Gerard Woldringh en Onno Joost Sickinge het nieuwe genootschap op, deels om zich door de beoefening van de wetenschap te vermaken, deels ook om hun kennis te vermeerderen. Op Stratingh na, die de medische colleges volgde, studeerden de oprichters allemaal rechten, maar ze hadden elkaar ontmoet in de met experimenten doorspekte colleges natuurkunde van de hoogleraar Baart de la Faille, en bij de colleges scheikunde van Petrus Driessen.⁴³

De studentengenootschappen van Van Geuns en Van Marum hadden maar kort bestaan, maar het Natuur- en Scheikundig Gezelschap bleef bestaan ook nadat de oprichters afgestudeerd waren en in de samenleving een plek hadden gevonden. Het vriendenclubje kwam wekelijks op zaterdag om halfzes bij elkaar bij Van Swinderen thuis en trok al spoedig vier andere studenten aan, zodat ze ten slotte met tien man waren. Zij noemden zichzelf de werkende of dirigerende leden en moesten een jaarlijkse contributie van 10 gulden betalen, om daarmee instrumenten en benodigdheden voor allerlei proeven te kunnen betalen. Van Swinderen had al een elektriseermachine waarmee hij proefjes kon doen, en Stratingh kon via zijn oom Laurens, bij wie hij in huis woonde en die een apotheek dreef aan het Akerkhof Noordzijde, makkelijk aan chemicaliën komen.⁴⁴ Daarnaast nam elk van de leden het op zich om voordrachten te houden over een bepaald deel van de natuurkunde en de tijdschriften op dat terrein bij te houden. De leden organiseerden ook leergangen en hielden zogenaamde vrije lezingen. Zo sprak Van Swinderen over ‘vurige weerverschijnselen’, Stratingh over ‘scheikundige aantrekkingskracht’ en Wolter Hendrik Crull over ‘de schedelleer van Dr. Gall’. Behalve voordrachten en proefnemingen in eigen kring verzorgde het gezelschap ook openbare voordrachten, waar ook niet-leden mochten komen (zelfs dames).⁴⁵ Aanvankelijk liep dat nog niet zo, maar na een paar jaar werden die openbare voordrachten behoorlijk populair. Groot succes oogstten de leden van het genootschap toen ze op 16 juni 1804 een met waterstof gevulde ballon oplieten, die een dag later bij Halle, diep in Duitsland, werd gevonden en waarover een hoogleraar fysica van de universiteit van Halle in de *Annalen der Physik* een artikel schreef. Blijkens het kaartje dat aan de ballon was gehecht, zou degene die de ballon terugbracht bij ‘de Hr. P.R. Sickinge op ’t groot kerkhof te Groningen of bij den heer [J.L.] Tonckens te Westervelde in Drenthe [...] een daalder tot verering hebben’.⁴⁶

De heren kregen echter concurrentie. In 1803 richtte de kleermaker Eldert Vinkenborg een burgermaatschappij op, het Natuurkundig Gezelschap.⁴⁷ Vinkenborg en de zijnen wilden niet zozeer zelf proeven doen, als wel door gezamenlijke lezing van be-

**VRIENDSCHAP EN WETENSCHAP:
DE VELE GENOOTSCHAPPEN VAN THEODORUS VAN SWINDEREN**

De altijd nijvere Van Swinderen hield zijn hele leven lang een dagboek bij. Wij zijn daarom goed op de hoogte van de oprichtingsgeschiedenis van het Natuur- en Scheikundig Gezelschap – en van enkele andere genootschappen die Van Swinderen al in zijn studententijd in het leven riep.

Op college bij professor Baart de la Faille was Van Swinderen vertrouwd geraakt met allerlei natuurkundige proeven:

Doch nu [1800] was professor De La Faille tot de electriciteit genaderd en daar ik den eersten morgen, dat ik denzelven electriche proeven had zien in het werk stellen, geheel opgetogen te huis kwam, zoo bragt dit papa op het denkbeeld om mijnen broeder te verzoeken mij zijne electriseermachiene voor eenige dagen te leenen, dat deze gereedelijk deed. Maar nauwelijks had ik dit werktuig twee dagen in huis gehad of er borst door het al te digt plaatsen van eene test met vuur bij het werktuig een van deszelfs glazen schijven, dat mij ijselijk verlegen en bijna ziek van schrik en angst maakte.⁴⁸

‘Papa’ voelde zich gedwongen het apparaat over te nemen, te laten repareren en aan Theodorus te geven. Die liet het vervolgens niet ongebruikt op zijn kamer staan:

Daar het in het werk stellen van phijsische proeven altijd mijne meest geliefdkoosde uitspanning bleef en nu mijne electriseermachine weder in orde was, verzocht ik in het begin van dit jaar [1801] eerst op eenen avond eenstemmige kennissen van mij en vervolgens op eenen anderen avond eenige dames – grootendeels dezulke die eenige jaren tevoren een natuurkundig collegie bij professor De la Faille gehouden hadden – bij mij, voor welk ik eenige proeven met de electriseermachine nam. Deze beide eerste proeven gelukten heerlijk. Ik ontving de hartelijkste dankzeggingen voor mijn werk en de vleijendste lofspraken over hetzelfde en werd met de krachtigste drangredenen verzocht zulke werkzaamheden te vervolgen.⁴⁹

Dat leidde op 28 februari 1801 tot de oprichting van het Natuur- en Scheikundig Gezelschap.

Al eerder, in het najaar van 1800, had Van Swinderen een ander genootschap opgericht, het Logisch Gezelschap, waarin hij en zijn vrienden C. Brouwer, W.R. de Sitter, J.G. Woldringh en L.H. Wijghel de logica beoefenden, dat wil zeggen dat zij in de vergaderingen beurtelings Latijnse redevoeringen afstaken om te leren zich beter in die taal uit te drukken. En tegen het eind van zijn studietijd – hij promoveerde in 1805 eerst op een juridisch en later op een scheikundig onderwerp – richtte Van Swinderen een genootschap op voor de bestudering van de filosofie van Immanuel Kant, Veritas et Officium (‘Waarheid en Plicht’). In de colleges van professor Bosman (die het oude handboek voor de metafysica van Dionysius van de Wijnperse gebruikte) had hij de indruk gekregen dat de kantiaanse of kritische wijsbegeerte een directe bedreiging vormde voor de geopenbaarde godsdienst. Maar een Leids student, ene D. François,

die hij in 1803 in Leiden had ontmoet op een verkoop van fysische instrumenten, had hem duidelijk gemaakt dat het precies andersom was. Het kantianisme gaf juist de meest redelijke verklaring van de leer der voorbeschikking en andere grondwaarheden van het christelijk geloof. Om die wijsbegeerte nader te bestuderen hadden François en zijn vrienden het gezelschap *Officium et Veritas* opgericht en Van Swinderen deed nu hetzelfde in Groningen. Voor het nieuwe gezelschap maakte Van Swinderen in 1805-1806 commentaren op alle drie de kritieken van Kant, die hij vervolgens aan zijn acht medeleden voorlas:

En ziedaar, den grond gelegd van dat *Veritas et Officium*, daar ik en al de leden van hetzelfde ter beschaving van ons verstand, veredeling van ons hart en verfijning van onzen smaak veel aan te danken hebben, dat onzen overigen leeftijd zoo veel veraangenaamd heeft, dat ons allen met onverbreekelijke banden aan elkander heeft geboeid en meer dan eenige andere dergelijke vereeniging kan doen, de zoetste genoogens eener vriendschap welker doel veredeling is, heeft doen smaken.⁵⁰

Beter had Van Swinderen de bedoeling van de hele genootschappelijke beweging van de late achttiende eeuw niet onder woorden kunnen brengen.

paalde handboeken hun kennis van de natuurkunde vergroten. Zo lazen zijn het *Natuurkundig schoolboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* en de *Grondbeginselen der proefondervindelijke natuurkunde* van Abraham van Bemmelen uit 1799. Omdat de leden zelf niet de kennis hadden om lezingen te verzorgen, trokken ze daarvoor twee buitenstaanders aan, een leraar van de plaatselijke Akademie van Tekening-, Bouw- en Zeevaartkunde, Johan Pieter van de Capelle, en de predikant van Eenrum en popularisator van de natuurkunde Uilkens. Verder legde het gezelschap een boeken- en instrumentenverzameling aan. Van Swinderen en de zijnen keken neer op dit gezelschap van kleinburgers, maar zij voelden zich toch gedwongen hun eigen manier van werken enigszins aan te passen. Zij doopten hun gezelschap om tot *Natuur- en Scheikundig Genootschap* en hielden hun bijeenkomsten niet langer bij Van Swinderen thuis, maar in de promotiezaal van de Latijnse school. Maar dat deed de het gezelschap van Vinkenborg in het geheel niet. Het ledenaantal steeg tot boven de honderd en omdat de term 'gezelschap' daarop niet meer van toepassing was, doopte men het genootschap in 1808 om in *Natuuronderzoekende Maatschappij*. Uiteindelijk kwam op initiatief van Van Swinderen, inmiddels al lang afgestudeerd, een fusie van beide genootschappen tot stand. Op 15 oktober 1810 ontstond zo het nieuwe *Natuur- en Scheikundig Genootschap*. De wetten van dit nieuwe lichaam waren sterk geënt op die van de *Natuuronderzoekende Maatschappij*. Doelstelling was 'door beoefening en uitbreiding der Natuur- en Scheikunde en van eenige aangrenzende wetenschappen, aan deszelfs leden en anderen nuttig te zijn'.⁵¹ De gefuseerde vereniging telde maar liefst 214 leden. Waar een initiatief van een paar studenten niet al toe kon leiden.

Na het afstuderen bleven de vriendenclubs bestaan. Ook de vorming was na de promotie nog niet ten einde. Menige vriendenkring combineerde het nuttige met het aan-

Afb. 73 Bronzen penning, geslagen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Genootschap voor Natuurkundige Wetenschappen (voortgekomen uit het Natuur- en Scheikundig Gezelschap), 1851. Universiteitsmuseum Groningen.

gename door na de promotie nog een gemeenschappelijke reis te maken, die niet meer als de oude grand tour naar Frankrijk of Italië hoefde te gaan, maar ook steden in het aangrenzende deel van Duitsland tot doel kon hebben. Zo vertrok Van Swinderen in de zomer van 1809 – hij was net benoemd als schoolopziener – met acht studievrienden voor een voetreis door Duitsland. Via Coevorden en steden in Westfalen liepen de vrienden naar Göttingen. Deze universiteitsstad was het eigenlijke doel van de voetreis, voor Van Swinderen althans, die zich als schoolopziener interesseerde voor de onderwijskundige vernieuwingen die in Göttingen waren doorgevoerd. Ook de universiteiten van Giessen en Kassel werden met een bezoek vereerd, alvorens de vrienden over de Rijn terugkeerden naar het vaderland. Na afloop publiceerden zij in brieven een verslag van hun reis, waarin zij ook uitvoerig en op gevoelige wijze rapporteerden over het natuurschoon in Duitsland en de indruk die dat op hun gemoed had gehad. Uit het verslag blijkt zonneklaar dat de reis hun vriendschap had verdiept, hun gemoed had veredeld en hun kunstzin had verrijkt. Een ware *Bildungsreise*, om het op zijn Duits te zeggen.⁵²

ESPRIT DE CORPS

Door het oprichten van genootschappen imiteerden de studenten het culturele leven van de volwassenen, waar ze ook overigens steeds meer aan gingen deelnemen. De studentenmaatschappij stond niet meer tegenover die van de volwassenen, maar ging daarop lijken en ging er ook gedeeltelijk in op. De studietijd werd meer dan voorheen ook een periode waarin de student zich voorbereidde op zijn bestaan als verantwoordelijke burger. Weliswaar bleven de traditionele, studentikoze elementen bestaan, zoals de neiging tot het satirische en het groteske, maar uit het conflict tussen Trip en Heerens bleek dat een student daar toch mee moest oppassen. Al met al bleef het studentenleven een herkenbaar eigen plaats innemen in het stedelijk leven. Het ijveren voor

het behoud en uitbreiding zelfs van de privileges en de opkomst van de ontgroensenaten geven zelfs blijk van de groei van een zeker esprit de corps onder de studenten. Wat studenten doen mag dan lijken op wat volwassenen doen, toch is het anders.

Studenten waren zeer gevoelig waar het ging om al dan niet vermeende aantasting van hun groepsprivileges. In 1749 waren die privileges uitgebreid en steeds als die vrijheden in het gedrang dreigden te komen, tekenden de studenten verzet aan. Ook de groepseer was hun heilig. Zo waren enige studenten begin 1773, in de tijd rond het ontslag van Van der Marck, zeer verbolgen over het feit dat zij de schuld kregen van allerlei ongeregelde heden die in de tijd daarvoor waren voorgevallen. De senaat had op 2 februari een proclamatie uitgevaardigd en ad valvas aangeplakt waarin de studenten gemaand werden hun baldadigheden te staken. Een paar dagen later werd toen bij de rector een brief bezorgd waarin de studenten verontwaardigd elke betrokkenheid bij de baldadigheden ontkenden (het zou het werk van schippers zijn geweest). Als de senaat de proclamatie niet binnen 24 uur zou intrekken, zouden de studenten zichzelf recht verschaffen. Was getekend: 'Vigintiviri Libertatis Patriae et praecipue Studiosorum defendendae [De Twintig belast met de bescherming der Vrijheid van het Vaderland en bovenal van de Studenten]'. De curatoren, die vermoedden dat dit het werk was van maar één student, gaven de hoogleraren de raad niet te reageren op deze 'insolenten en rasenden brief' en voor zover bekend zijn er geen ongelukken gebeurd.⁵³

In de jaren tachtig zijn er weer berichten over de zelforganisatie van de studenten en dit keer namen de hoogleraren die berichten serieuzer. Al eerder is melding gemaakt van een conflict tussen de studenten en de senaat over het in de ogen van de studenten te slappe optreden van de senaat inzake de handhaving van het recht om de studenten in eigen kring te berechten. In december 1782 dienden 108 studenten een rekest bij de senaat in en het jaar daarop volgde een *libellum supplicem* of smeekschrift met hetzelfde doel, te weten het garanderen van het *forum academicum*.⁵⁴ In deze tijd is er ook voor het eerst sprake van een sociëteit van de studenten, met directeuren en leden. Op de zitting van de senaat van 8 december 1784 deelde de rector mee:

[...] dat de studenten Warmolts, Offerhaus, Van Swinderen major, Mark, Esschers en Van Die-men zich bij zijn Hoogl. hadden geadresseert, klagende dat [zij] door de studenten Van Lier, Iddekinge en Van der Leeuw waren geinjureert op de studenten sociëteit ter oorsake deselve niet hadden betaalt de verschulde quota, en versoekende deswegens satisfactie.⁵⁵

De rector had de aangeklaagden voor zich geroepen en van hen gehoord 'dat hoe seer sij meenen hunne qualiteit als directeuren niet te weeten te buiten gegaan, zij echter geenzints bedoelt hebben, de Heeren te injurieeren en dat zij hen houden van eerlijke en onbesproken studenten'.⁵⁶ De excuses werden geaccepteerd en daarmee was voor de klagers de kous af. De verleiding is groot om in de studentensociëteit een patriottensociëteit te zien – het was een tijd van grote politieke agitatie – maar het feit dat een familielid van 's prinses luitenant in Groningen, Anthony Adriaan van Iddekinge, een van de directeuren was, maakt dat niet waarschijnlijk. Meer voor de hand ligt het om de sociëteit als een vorm van genootschappelijkheid onder studenten te beschouwen, een lokaal waar studenten op geregelde tijden bij elkaar konden komen om te praten, een kaartje te leggen, een krant te lezen of een voordracht aan te horen.⁵⁷

Het belangrijkste privilege, waar de studenten steeds weer op terugkwamen, was het bestaan van de eigen universitaire rechtspraak, het *forum academicum*. Toch had dat forum zijn langste tijd gehad. In 1799, toen de Agent van Nationale Opvoeding de vraag aan de orde stelde of de academische vierschaar gehandhaafd diende te blijven, zette de senaat nog eens de traditionele argumenten die daarvoor pleitten op een rij. Het oude argument dat door de academische vierschaar de jeugd het best tegen zichzelf werd beschermd, werd opnieuw van stal gehaald. De senaat voerde aan dat de vierschaar:

[...] meermalen Jongelieden van aanzien en verdiensten, door begane coups de Jeunesse, en folien van meerder of minder aanbelang aan gene corporale straf onderhavig, heeft bewaard en gedekt voor fletissuren [schandvlekken], welke, indien zij voor den plaats gehad hebben den civilen Rechter hadden moeten worden te recht gesteld, hunne eersucht zouden hebben uitgedoofd, en zij, daardoor, misschien tot zekeren trap van laagheid zouden zijn vervallen, welke hen nooit tot zulke nuttige leden der Maatschappij zou hebben doen geraken, als dezelve door de *privata et paterna castigatio*, aan de Akademische Wet verbonden, geworden zijn.⁵⁸

De in besloten kring en op vaderlijke wijze uitgevoerde kastijding zou geen kenbare 'macula' achterlaten waar de studenten later last van zouden houden. Ook het argument dat ouders zonder het bestaan van een academische vierschaar hun kinderen niet zo gauw naar de universiteit zouden sturen, werd weer van stal gehaald.

In 1808 oordeelde men al heel anders. Op 28 april van dat jaar liet de senaat Johan Meerman, inmiddels directeur-generaal van Wetenschappen en Kunsten, weliswaar weten ervan overtuigd te zijn dat de rust die de academie genoot en de bloei waarin zij verkeerde mede te danken was aan de manier waarop in eigen kring recht werd gesproken, maar tegelijk verklaarden de hoogleraren dat zij niet 'naaijerig' waren op het punt van de academische jurisdictie:

Wij gelooven niet, dat de bloey en welvaard eener Hoogeschool gebiedend vorderd, dat aan het Collegie van Professoren eenige rechtsoeffening werde gedemandeerd. [...] Indien bij eene eventueele reorganisatie der Academien alle jurisdictie geheel, ook aan onze vergadering ontnoomen [...] wierd, wij zullen er niet tegen hebben, en nog aan de beoeffening der Wetenschappen, nog aan het volstrekt belang dezer Academie eenig nadeel toegebragt rekenen.⁵⁹

De senaat liet er daarom geen traan om dat op 28 februari 1811, nog voor de inlijving van de universiteit in de Keizerlijke Universiteit, de mededeling binnenkwam dat het instituut van de academische vierschaar was opgeheven en dat de papieren verzegeld dienden te worden (wat onuitvoerbaar was omdat de verslagen van de rechtbank in de gewone notulen van de senaat waren opgenomen). Op 27 februari was het laatste vonnis uitgesproken, maar toen de student in kwestie een paar maanden later een kopie van dat vonnis vroeg, kon dat niet meer: de senaat ging daar niet meer over.⁶⁰

De opheffing van het *forum academicum* lijkt een onvermijdelijke zaak te zijn geweest. Een zo duidelijke schending van de gelijkheid van eenieder voor de wet kon in een verlichte eeuw niet meer geduld worden en de opheffing van het instituut was dan ook een werkelijk einde van het ancien régime. Maar dat had misschien meer te maken met het soort argumenten dat de voorstanders van het *forum academicum* altijd hadden aangevoerd en vooral met het argument dat bij openbare, burgerlijke bestraffing de eer van de jongens uit de latere elite zozeer zou zijn aangetast dat ze later geen bestuur-

lijke functies meer konden uitoefenen en verloren zouden zijn voor de samenleving – alsof zij een soort natuurlijk recht hadden op die hogere functies. Maar achter het lang handhaven van een academische vierschaar zat ook de gedachte dat studenten een aparte groep jongelieden waren die nog niet volwassen waren en die dus ook in overeenstemming daarmee moesten worden behandeld. Het is hetzelfde argument om er, zoals nog steeds, naast het volwassenenrecht een speciaal jeugdrecht op na te houden. Een dergelijk recht kende men ook in de achttiende eeuw. Zo werden volwassenen voor een misdrijf als sodomie ter dood veroordeeld, maar het leven van kinderen tot 13 jaar die zich daar schuldig aan zouden hebben gemaakt, werd gespaard. Het verschil was alleen dat bij het speciale recht dat voor studenten gold jongemannen tot ver in de twintig op een aparte, minder strenge manier werden behandeld.

Studentencultuur is een vorm van jeugdcultuur.⁶¹ Het studeren, zeker in een vreemde stad, is het ontdekken van een nieuwe wereld en het vinden van wegen om in die nieuwe wereld thuis te geraken. Experimenteren, met drank en seks, maar ook met intellect en affectie, hoort daarbij. De student is geen onmondige jongen meer die in het keurslijf van de Latijnse school opgroeit, maar ook nog geen volwassene, die geacht mag worden in vrijheid de verantwoordelijkheid voor zijn doen en laten te kunnen dragen. Studeren is het leren omgaan met vrijheid en het aanleren van nieuwe, deels zelfgekozen regels. Een student legt het oude bestaan af, maar bereidt zich nog voor op het leven in de ‘echte’ wereld, wat er onder andere toe leidt dat in de studentenwereld heel veel zaken worden gekopieerd die later in de grote wereld dagelijkse praktijk worden, zowel de beschaafde omgangsvormen als de vaardigheid om door overleg en vergaderen tegengestelde belangen te verzoenen. In zo’n situatie van vrijheid zonder verantwoordelijkheid kan er nog wel eens wat misgaan, en als er fouten worden gemaakt, moeten die niet al te streng bestraft worden, juist omdat het om een leerproces gaat. Het *forum academicum* was de erkenning van het overgangskarakter van het studentenbestaan. Alleen waren de argumenten gegoten in de taal van een verouderde maatschappijvisie, die tegen het eind van de achttiende eeuw niet meer overtuigde.

Tot de typische studentencultuur behoorden niet alleen het molesteren van onschuldige burgers en het lastigvallen van eerbare dienstmeisjes – of erger – maar ook het maken van satirische gedichten bij voorkomende gelegenheden. Vermeld is al hoe de student Heerkens in 1746 de regenten in de stad schoffeerde door de spot te drijven met de gelegenheidsgedichten die ze voor een jong bruidspaar uit hun kring hadden geschreven.⁶² Van parodie is het maar een kleine stap naar toneel en vooral komedie, en ook daarvoor hadden studenten grote belangstelling. Lange tijd waren de hoogleeraren erin geslaagd de studenten van het zedenbedervende toneel af te houden, maar met de Verlichting kwam ook het toneel terug. In 1768 werd er in Groningen door burgers én studenten een heus toneelgezelschap opgericht, Pro Excolenda Eloquentia. De senaat nam dat niet zomaar voor kennisgeving aan. In januari 1769 sprak de rector de betrokken studenten er rechtstreeks op aan en toen dat niet hielp, werd er een maand later een vaderlijk vermaan opgesteld waarin de studenten opgeroepen werden zich afzijdig te houden ‘a ludis scenicis’. Wie toch aan dit lichtzinnig bedrijf meedeed, moest er rekening mee houden dat de universiteit hem dan niet meer in rechte zou bijstaan, mocht hem iets overkomen.⁶³ Het gezelschap, dat over een eigen ruimte in de Brugstraat beschikte, bleef bestaan en studenten bleven optreden. Zo deelde Petrus Cam-

per in de senaatsvergadering van 20 maart 1772 mee dat de student Harmen Brouwer een van de prominente acteurs was en deze werd onmiddellijk op het matje geroepen. Hij bekende schuld, zei dat hij maar één keer op de planken had gestaan, en beloofde het niet meer te doen.⁶⁴ Maar de senaat streed een verloren strijd, zeker toen het tijdperk van de Bataafse vrijheid was ingetreden. In 1796 kwam het tot de oprichting van het Toneellievend Genootschap Utilitatis et Iucunditatis Ergo, de ‘Heerencomédie’, waaraan veel studenten deelnamen en dat vooral speelde tijdens de academische vakanties!⁶⁵ Aanvankelijk speelde dit gezelschap in de voormalige herberg De Kaatsebaan in de Kleine Butjesstraat, maar al snel moest men in verband met de aanwas van ‘Academische jeugd’ op zoek naar een andere plek. Die vond men op de hoek van de Nieuwe Kijk in ’t Jatstraat en de Kleine Kruisstraat. In januari 1798 werd dat theater in gebruikgenomen. In 1799 stelde de senaat voor het plakkaat uit 1769 nog maar eens aan te plakken ‘daar wy thans wederom alhier, ja met veel groter toestel een Tooneel zien opgericht, waarin de studenten mede zelve als Acteurs geen gering aandeel hebben’.⁶⁶ Maar niets kon de bloei van het (studenten-)toneel stuiten.

Ook het muziekleven kon op belangstelling van studenten rekenen. Sinds 1769 werden onder leiding van cantor Johan Philip Riedel in zijn huis in de Poelestraat muziekuitvoeringen gehouden, waar ook studenten naar toe gingen.⁶⁷ Op de eerste avond zongen monsieur Marsiany en madame Barbarini samen *La Serva Padrona* van Giovanni Battista Pergolesi. Goedkoop was het niet – de toegangsprijs was een gulden – maar het was een begin. In 1780 was er zelfs een heuse operavoorstelling in de stad toen Franciscus Neyts met zijn Nederduitse en Vlaamsche Opera enkele stukken opvoerde, onder andere ‘*De Dezerteur*, groote opera in 3 deelen, verciert met zijne decoratiën en spectakel’. Het zou vreemd zijn geweest als ook daar geen studenten op af waren gekomen.⁶⁸ Muziek en toneel waren voor de student wat voor de huidige studenten muziek en film zijn, iets wat onlosmakelijk met het studentleven verbonden is. Het is ondenkbaar dat studenten dat zouden opgeven omdat ouderen zich eraan stoorden.

Waar de senaat zich ook voortdurend aan ergerde – maar waar zij geen goed zicht op had – was de hardnekkige gewoonte om nieuwe studenten in georganiseerd verband te ‘ontgroenen’. Zolang de universiteit bestond, werden nieuwe studenten al door ouderejaars door middel van soms speelse, soms vernederende rituelen ingelijfd in de studentengemeenschap. De *nationes* wisten heel goed hoe ze dat moesten doen. Die ontgroening kon allerlei vormen aannemen, van een drinkgelag op de kamer van een van de oudere studenten tot een gedwongen bezoek aan een prostituee of het verplichte stangen van een nachtwaker. Veel van de seksuele misdrijven die voor de academische vierschaar werden behandeld hadden een collectief karakter en zouden wel eens uiting kunnen zijn geweest, niet van onbeheerste driften van een student, maar van bewust in elkaar gezette inwijdingsrituelen – om erbij te horen moest je zoiets gedaan hebben. De grens tussen studentenvereniging en jeugdbende is dan opeens minder scherp dan het lijkt.

Na de teloorgang van de *nationes* werd het ontgroenen waarschijnlijk op kleine schaal en informeel voortgezet, al zijn de berichten daarover uiterst schaars. Vanaf ongeveer het midden van de achttiende eeuw komt het ontgroenen echter weer in zwang. In Groningen is er voor het eerst weer sprake van in 1747, als uit een getuigenverhoor blijkt dat voor het raam van een kamer van een eerstejaars geroepen was: ‘Pennaal, de keers uit! Groentje, de keers uit!’ (‘Pennaal’ is het Latijnse woord voor ‘kleine vleugel’,

oftewel ‘kuiken’, dat wil zeggen ‘groentje’).⁶⁹ Een aantal ouderejaarsstudenten zag er kennelijk op toe dat de eerstejaars op tijd naar bed gingen; andere beproevingen zouden zeker nog volgen.

Het is niet bekend waarom het ontgroenen in de tweede helft van de achttiende eeuw weer opkwam – en of het eigenlijk ooit was weggeweest. Was het een voortleven van oude praktijken, of kende het ook nieuwe elementen en moeten we het zien als een wat ruwe vorm van genootschappelijkheid die in de tweede helft van de achttiende eeuw overal doordrong? Soms zoekt men de oorsprong van het achttiende-eeuwse ontgroenen in de private colleges die in deze tijd de gebruikelijke vorm van de colleges waren geworden.⁷⁰ Die colleges strekten zich vaak over meerdere jaren uit. Had zich eenmaal een groep studenten gevormd die dit college volgde, dan werden nieuwelingen niet zomaar toegelaten. De studenten die het college al eerder gevolgd hadden, noemden zichzelf veteranen en lieten, misschien onder leiding van de *praetor* nieuwelingen pas toe als deze een bepaalde proef hadden afgelegd of een zekere beproeving hadden doorstaan. Dat kon een slemppartij zijn, maar ook een spotpromotie in een nepwetenschap (in Harderwijk bijvoorbeeld in het *ius dramaticum et perdramaticum*), waarin de ouderejaars voor rector en senaat speelden en de nieuweling voor promovendus.⁷¹ Of dit klopt is niet duidelijk, maar het lijkt er soms op dat het ontgroenen aan het eind van de achttiende eeuw per college was georganiseerd en zeker niet ‘universiteitsbreed’, en ook niet per natie.

Omdat studenten zich nog wel steeds gedurende het hele jaar konden inschrijven en met colleges konden beginnen, hadden deze collegeontgroeningen het hele jaar door plaats, al zal het accent op de maand september hebben gelegen. Er ontstonden dus semipermanente ‘ontgroensenaten’, die op een gegeven moment ook meerdere (private) colleges gingen omvatten en die elkaar ook gingen beconcurreren (de eerste melding daarvan komt in 1749 uit Harderwijk). Een recent aangekomen student kon dus ‘bezocht’ worden door meer dan één ontgroensenaat, al kunnen er tussen de senaten wel afspraken zijn gemaakt. In Utrecht en Leiden ontstonden nog voor 1800 zelfs federaties van ontgroensenaten. Geleidelijk kreeg de rituelen van de ontgroening een steeds complexer karakter, waarbij zeker met een half oog gekeken zal zijn naar de rituelen van de vrijmetselarij. Alles was net als daar omringd met grote geheimzinnigheid (al was het maar om aanstaande studenten enige angst in te boezemen) en documentatie is dus uitermate schaars. De aan de novieten opgelegde zwijgplicht versterkte natuurlijk het gevoel van onderlinge saamhorigheid dat ten dele het doel was van het ontgroenen.

Ook hoogleraren hadden er aanvankelijk geen goed zicht op wat er precies in die ontgroensenaten gebeurde. Het ontgroenen kwam pas in de senaat aan de orde toen op 17 januari 1776 de rector magnificus, Abresch, klaagde dat enkele ouderejaars studenten begonnen waren nieuwelingen te ontgroenen en tot echte studenten te maken (‘ut novicios in veteranorum numerum redigerent’). Dat gaf aanleiding tot drinkgelagen en andere zaken die tegen de eerbaarheid streden, maar de studenten reikten de nieuweling ook een document (‘testimonium’) uit waarin de spot gedreven werd met de waardigheid van de senaat. Waarschijnlijk hield dat in dat de ontgroeners zichzelf aanduiden als een ontgroen- of studentensenaat. Die aantasting van de waardigheid van de academische senaat kon niet worden getolereerd en daarom vaardigde de senaat drie dagen later een edict uit tegen de ontgroenpraktijken.⁷²

Waarom waren de hoogleraren tegen het ontgroenen? Niet vanwege de excessen, de dronkenschap en de vechtpartijen, al verschaften die verstoringen van de openbare orde de senaat wel een makkelijk excuus om tegen de groeiende praktijk van het ontgroenen op te treden. Het verzet van de hoogleraren ging echter dieper dan dat. Hoogleraren stonden in de zeventiende en achttiende eeuw altijd wat ambivalent tegenover organisaties van de studenten. Als de studenten zich op verzoek van de hoogleraren organiseerden, bijvoorbeeld om officieren te kiezen die namens de studenten de erfstadhouder tijdens zijn bezoek aan de stad konden begroeten, was er geen probleem. Maar als de studenten zichzelf organiseerden, zich niet de wet lieten voorschrijven door de senaat en zelfs het optreden van de senaat parodieerden, vatten de hoogleraren dat op als insubordinatie. Het vaderlijk gezag dat de hoogleraren zich toedichtten, werd dan uitgedaagd en de goede band tussen docenten en studenten, die samen de academische gemeenschap zouden moeten vormen, stond dan ter discussie. De hoogleraren hielden dat idee van de universiteit als een gezin of familie graag in stand, maar de studenten organiseerden zich liever los van de hoogleraren.

Na het afkondigen van het plakkaat tegen het ontgroenen van 1776 bleef het een hele tijd rustig. Maar het ontgroenen was allerm minst verdwenen. In september 1798 vroeg de toenmalige rector, Thomassen à Thuessink, of het niet goed zou zijn 'eene Publikatie in het Nederduitsch te laten doen, tot verbieding van de zogenaamde gewoonte van ontgroening' (kennelijk beschouwde Thuessink het verschijnsel nog als iets betrekkelijk nieuws). Zoals gebruikelijk in Groningen kreeg de oproep het karakter van een vriendelijke vermaning:

Sedert eenigen tijd ontwaar zijnde geworden, dat sommigen onzer Akademie-Burgers hebben kunnen goedvinden, om bij nieuw aankomende Studenten zoogenaamde ontgroeningsvisiten af te leggen, en bij gelegenheid van dezelve zich zaken te veroorloven, welke met eene welge-regelde samenleving, en goede zeden geenszins overeenkomen, hebben wij het onzen plicht geoordeeld te zijn, zodanige daden te keer te gaan en ten dien einde verkoren, een ieder, door enen, als 't ware Vaderlijken raad te vermanen, zich zorgvuldig voor dergelijke bezoeken te wachten, en anderen hunner Mede-Burgers ongestoord te laten, in die hope en dat vertrouwen, dat niemand, na deze onze Welmening vernomen te hebben, ons het ongenoegen, 'twelk wij door dusdanige handelingen gevoeld hebben, vernieuwen, en, door deze onze Waarschouwing in den wind te slaan, tot het nemen van andere maatregelen aanleiding geven zal.⁷³

Veel haalde deze vermaning niet uit en Thuessinks opvolger Baart de la Faille moest in maart 1799 al weer laten weten 'dat sedert enigen tyd sommige Academieburgers hadden kunnen goedvinden onder zich een Rector en Professoren tot een soort van Tribunal op te richten, met onderlinge verbindtenissen, die zeer nadeelige gevolgen zouden kunnen hebben'. Kennelijk hadden studenten hun eigen rechtbank opgericht, waar ze hun onderlinge geschillen beslechtten, buiten de senaat en het *forum academicum* om. Daarom werd op 8 maart 1799 weer een programma de wereld in gestuurd, dit keer in het Latijn. Daarin werd de studenten te verstaan gegeven dat het oprichten van een college van rector en rechters ('Rector Magnificus et Judices') in strijd was met de academiewet, dat de studenten alleen aan die wet dienden te gehoorzamen en dat de ouders erop moesten toezien dat hun zoons niet aan dergelijk praktijken meededen, en zeker niet bij hen thuis.⁷⁴ Het hielp wederom weinig. Al op 14 oktober van hetzelfde jaar moest Abresch melden dat hij gehoord had 'dat verscheidene oud-studenten hier een zo ge-

naamde raad van ouden geformeerd hadden, waartoe de nieuw aangekomen studenten geciteerd wierden om hunne matriculaas te vertoonen en dezelve te examineren'. Het plakkaat van maart werd daarom nogmaals aangeslagen.⁷⁵ Maar de gewoonte van het ontgroenen bleek niet uit te roeien. Van Swinderen schrijft er bijvoorbeeld in zijn dagboek over alsof het de gewoonste zaak van de wereld was. Op 4 juli 1799 had hij de Latijnse school verlaten en op 11 juli had hij zijn naam laten optekenen in het *Album studiosorum*:

Daar ik reeds eenige kennis had aan den een' en anderen student en in zonderheid de vriendschap genoot van mijne oude schoolmakers, die een half jaar vroeger dan ik studenten geworden waren en er dus niet vele studenten in de stad waren en ik dus daarenboven bij mijne ouders in huis woonde, zoo kwam ik zeer gemakkelijk door de ontgroenpartij, dewijl eenige mijner vrienden onder de studenten mij op een avond dat ik hen ten dien einde bij mij verzocht had, eene acte hiertoe gereed maakten.⁷⁶

Jaar op jaar bleven echter de klachten over de ontgroeningen terugkomen. Men bleef optreden. Daarom werd in 1802 een Hollands plakkaat tegen het ontgroenen ook in het departement Groningen verspreid en in 1803 werden zelfs zes studenten opgepakt, die door de eerstejaars student Gerhard Hendrik Immink waren aangeklaagd in verband met een uit de hand gelopen ontgroening. Bij het verhoor bleek dat het op de bewuste avond nogal fors was toegegaan – er waren door de zes heren in totaal twaalf flessen wijn door gejaagd – en er bleek inderdaad een nepexamen te zijn afgenomen en een namaakdiploma te zijn uitgereikt aan de nieuwe student.⁷⁷ De zes studenten werden enige tijd in de academiekerker vastgezet, maar het ontgroenen was daarmee niet voorbij. Sterker nog, een paar jaar later, in 1808 is er sprake van dat in de herberg Het Gouden Hooft aan de Grote Markt de studentensociëteit Concordia instaurata bij elkaar komt. Die naam, 'Herstelde Eenheid', suggereert dat het hier ging om een poging tot vereniging van een aantal ontgroensenaten. De sociëteit, die 52 leden telde, had echter maar een kortstondig bestaan, want na een halfjaar werd zij weer ontbonden in verband met onaangenaamheden met de kastelein. Of had ook deze sociëteit niets te maken met het ontgroenen en ging het weer om een genootschap voor gezelligheid en onderlinge vriendschap?⁷⁸

In de bul die in 1803 aan Immink was uitgereikt, was meermalen sprake van 'amicitia', vriendschap. De bul was een 'amicitiae testimonium'. Amicitia was een kernwaarde van de studentengemeenschap geworden, een belangrijk onderdeel van de ideologie van de nieuwe studentenmaatschappij. In de tijd van de *nationes* was zo iets nog niet nodig geweest. Afkomst, herkomst en geloof waren toen voldoende bindmiddelen geweest, maar dat was tegen 1800 niet meer afdoende om houvast te vinden. Want dat blijft essentieel. Het ontgroenen beantwoordde aan een diepgevoelde behoefte van de studenten om zich een identiteit te verschaffen, nieuwe banden aan te gaan na het loslaten van de oude, en zich ritueel te onderscheiden van gewone scholieren en burgers. Er zat in het ontgroenen een element van gewichtigdoenerij en parodie – vandaar de titels van rector en raad van ouden (senaat) en de spotpromoties – maar daaronder leefde het besef dat het student-zijn een aparte vorm van existentie was, die op een bepaalde manier afgebakend moest worden. De studenten lieten zich daarbij niet langer de wet voorschrijven door de hoogleraren. Zij hadden een esprit de corps opgebouwd en eisten een eigen rol op in het academisch leven.

17 OUDE TIJDEN DIE HERLEVEN (1812-1815)?

Op het moment dat Muntinghe als rector van de 'académie de Groningue' de loftrumpet stak over Napoleon, in november 1812, had voor de Franse keizer de bel voor de laatste ronde al geklonken. De Russische veldtocht was op een ramp uitgelopen. Van de meer dan 700.000 manschappen die Rusland in juni binnen waren getrokken, arriveerden er in december amper 20.000 in Duitsland, zonder cavalerie en zonder artillerie. Nog gaf Napoleon zich niet gewonnen. In het voorjaar van 1813 had hij weer voldoende troepen verzameld om zijn tegenstanders enkele nederlagen toe te brengen, maar in oktober moest hij in de Volkerenslag bij Leipzig definitief het hoofd buigen. De Franse troepen trokken zich overal terug uit de bezette, geannexeerde en onderworpen gebieden en uiteindelijk moest Napoleon op 11 april 1814 in Parijs afstand doen van de troon. Hij werd verbannen naar Elba, een Bourbon, Lodewijk XVIII, werd weer koning van Frankrijk en het land kreeg weer de grenzen van voor 1792.

In de voormalige Republiek, waar de Fransen in november 1813 hun hielen hadden gelicht, regeerde sinds eind november 1813 een vorst uit het huis van Oranje-Nassau, Willem I. Deze stond onder andere voor de taak het hoger onderwijs te reorganiseren. De Keizerlijke Universiteit bestond niet meer en het keurslijf waarin studenten en docenten sinds 1812 zaten, stond iedereen tegen. Maar zouden ook hier weldra de oude tijden herleven, zoals een proclamatie van 17 november 1813 beloofde?

FRANSE CHAOS

De Fransen hadden op het gebied van het hoger onderwijs orde beloofd, maar chaos gebracht. Op papier zag het er allemaal heel rationeel en weldoordacht uit: een strak hiërarchisch systeem voor het hele onderwijs, van lagere school tot universiteit, een uitgewerkt studieplan voor de vijf faculteiten en duidelijke richtlijnen voor de hoogleraren. Maar de werkelijkheid was heel anders.¹

Om te beginnen was het onduidelijk wat er moest gebeuren met de instellingen die hun universitaire status hadden verloren. Niemand wist bijvoorbeeld precies wat een *école secondaire* was en wat men in Utrecht dus wel en niet kon doen. Eerst kwam het bericht dat alle onderwijs in Utrecht voorlopig moest stoppen, later werd dit besluit weer ingetrokken. Uiteindelijk bleek dat het onderwijs inderdaad mocht doorgaan 'sur le même pied', maar dat er geen graden meer mochten worden verleend.² Al die tijd betaalde de stad gewoon de salarissen van de hoogleraren door. In Franeker en Harderwijk stopte het onderwijs wel definitief, maar was er gedoe over de vraag waar de be-

zittingen van de universiteit naartoe moesten. Leiden legde weliswaar beslag op de goederen van Harderwijk (dat binnen zijn ressort viel), maar in Franeker speelde de inspecteur Adriaan Gilles Camper Leiden en Groningen behendig tegen elkaar uit om het herstel van zijn geliefde Franeker na de eventuele ineenstorting van het Franse Keizerrijk niet onmogelijk te maken. Er gingen wat instrumenten naar Leiden en wat planten naar Groningen, maar daar bleef het voorlopig bij.³

Buitengewoon ergerlijk was dat de salarissen van de hoogleraren aan de universiteiten die gehandhaafd waren, amper uitbetaald werden. In 1811 was het Franse bewind al met uitbetaling gestopt en andere bronnen van inkomen waren er amper. Hoogleraren moesten interen op hun kapitaal, hun huisraad verpanden, veel meer tijd besteden aan betaalde nevenactiviteiten, of bij de grootmeester in Parijs om een voorschot bedelen. Leiden ging daarbij stelselmatig voor boven Groningen. Pas in het voorjaar van 1813 kregen de Groningse hoogleraren hun salarissen over 1811 en 1812, maar met forse kortingen. De rector en de inspecteurs kregen helemaal niets, de kosten voor de verpleging in het *nosocomium academicum* moest Thomassen à Thuessink blijven voorschieten en de beampten van de universiteit werden afgescheept met een fooi. Men kan zich voorstellen in welke stemming de hoogleraren hun onderwijs gaven.⁴

Daar kwam bij dat de hele organisatie van het hoger onderwijs nog veel te wensen overliet. De *lycées* kwamen nergens van de grond, de heffing van de schoolgelden werd gefrustreerd (Amsterdam en Utrecht weigerden bij te dragen) en de academische raad, die in Leiden en Groningen de rector moest adviseren, was verre van voltallig. Met de splitsing van de filosofische faculteit in een letterkundige en een natuurwetenschappelijke faculteit werd nog geen begin gemaakt (in Groningen althans), evenmin als met de werving van nieuwe hoogleraren door middel van een vergelijkend examen of *concours*. Johann Hermann Gerhard Wolters, de eerste die na de invoering van de Keizerlijke Universiteit werd aangesteld, werd op 24 februari 1813 door middel van een simpel 'arrête' tot hoogleraar Oosterse talen benoemd, als opvolger van Sijpkens, en bij de benoeming van Annaeus Ypey, de nieuwe hoogleraar theologie, ging het later dat jaar niet anders.⁵ Uitermate verwarrend was ten slotte het feit dat het nieuwe, straffe curriculum alleen voor de nieuwe studenten gold en niet voor degenen die voor 1812 aan de studie begonnen waren, zodat er in feite twee programma's door elkaar moesten worden gedraaid. Gouverneur-generaal Lebrun klaagde in brieven aan de grootmeester van de Keizerlijke Universiteit voortdurend over de kwijnende staat van het onderwijs in de Hollandse departementen.

De chaotische situatie van het onderwijs maakte de studenten balorig en bandeloos, meende Lebrun, en de hoogleraren wisten niet hoe ze hen in het gareel moesten krijgen. De studenten vochten niet meer als vanouds met de Groningse schippers, maar treiterden nu de Franse douaniers. Ook gingen zij zich te buiten aan beledigingen bij het zogenaamde *appel nominal*, het afroepen van de presentielijst bij het begin van elk college. Om daar paal en perk aan te stellen riep de rector alle studenten op 24 december 1812 bij elkaar in de Academiekerk, om hen te wijzen op de ernstige gevolgen die hun baldadigheden konden hebben. Maar ondanks de aanwezigheid van alle hoogleraren – in vol en kleurrijk ornaat – en de nog dreigender presentie van de Franse commissaris van politie (wiens dreigementen eerst in het Nederlands moesten worden vertaald), haalde het niet veel uit. "Tacite renitebantur omnes [Zwijgend verzetten allen

zich],’ zei een tijdgenoot.⁶ Wel zo verstandig, want in de loop van 1813 werd duidelijk dat het wel eens snel afgelopen zou kunnen zijn met het Franse bewind.

Maar voordat het zover was, ondervonden de studenten nog eens op pijnlijke wijze dat het gedaan was met de privileges die ze vroeger genoten hadden. Vanouds waren hoogleraren en studenten gevrijwaard van militaire dienst – als ze de wapens opnamen, deden zij dat op vrijwillige basis. Weliswaar had Napoleon in 1810 ook in de Hollandse departementen de conscriptie of dienstplicht ingevoerd en waren ook enkele studenten ingeloot, maar deze konden de militaire dienst ontwijken door een fors bedrag (1600 gulden) voor een remplaçant neer te tellen; een niet-ingelote jongeman van minder gegoede komaf kon op die manier aan een inkomen geholpen worden. Die uitwijkmogelijkheid bestond echter niet toen ook studenten in het voorjaar van 1813 opgeroepen werden om zich te melden voor de regimenten van de garde d’honneur, de erewacht te paard die Napoleon had opgericht na zijn smadelijke terugkeer uit Rusland.⁷ Elk departement was aangeslagen voor een bepaald aantal gardes, dus ook het departement van de Wester-Eems (Groningen en Drenthe). De gardes moesten geselecteerd worden uit de jongemannen van gegoede komaf tussen de 18 en 30 jaar, die zich, met een streng gekeurd paard en een zelf bekostigde uitrusting, naar Parijs of daaromtrent moesten begeven. Waren er te weinig ‘vrijwilligers’, dan kon de prefect geschikte jongemannen aanwijzen. In theorie was de garde een erewacht voor de keizer, maar in werkelijkheid was de oprichting ervan vooral bedoeld om de elite van stad en land aan het keizerlijke regime te binden (in feite waren hun zoons gijzelaars van de keizer) en om het schreeuwende tekort aan paarden na het Russische debacle weer aan te vullen. In Groningen moesten ook een paar studenten hun opleiding onderbreken om met paard en uitrusting naar Parijs te vertrekken. Het departement van de Wester-Eems stond op de rol voor 48 jongemannen. Er kwamen twaalf vrijwilligers, zodat de prefect – Auguste Petit de Beauverger, die juist in april 1813 Wichers had vervangen – er nog 36 moest aanwijzen. Onder hen bevonden zich negen studenten.⁸

De theorie werd nog in zoverre serieus genomen dat de Fransen bij de selectie niet alleen op politieke gezindheid, financiële draagkracht of maatschappelijke positie van de ouders letten, maar ook op het karakter van de gardes zelf. Uit de aangelegde lijsten blijkt dat ze goed geïnformeerd waren over het gedrag van de jongemannen in kwestie. Johannes Franciscus Nicolai Cremers, student rechten en rooms-katholiek, was van goed gedrag, maar Hemmo Heiliko Nauta, ook student rechten, heette nogal lichtzinnig te zijn ten gevolge van een verwaarloosde opvoeding. Hij was een ruziemaker die meermalen zijn kameraden tot een duel uitdaagde – wat in de Hollandse departementen weinig voorkwam.⁹ ‘Heethoofdig’ is de kwalificatie voor Berend Wichers, maar zijn opname in de garde d’honneur was onvermijdelijk; een familielid van de voormalige prefect kon men niet laten lopen. Hoe de Fransen precies aan deze informatie kwamen, is niet duidelijk, maar ze stonden erom bekend overal hun spionnen te hebben. Op 17 mei 1813 moesten de geselecteerde jongemannen zich melden bij het bureau van de prefect in Groningen, voorzien van hun paard (of 600 franc om eventueel een paard te kopen) en op 30 juni trok het eerste detachement naar Tours om daar enige training te krijgen. Het tweede detachement vertrok tien dagen later. De Groningse studenten hebben niet meer aan het front gestreden; ze arriveerden in Midden-Duitsland net toen de Volkerenslag bij Leipzig gestreden was en het Franse leger zich uit alle gebie-

den begon terug te trekken. Allen kwamen in april 1814 weer ongedeerd thuis, maar zonder paarden.¹⁰

Ondanks de grote problemen met de invoering van het nieuwe studiesysteem, de ongeregeldheden die de studenten veroorzaakten en de ingrepen van de Franse autoriteiten, werden er in Groningen wel degelijk ook nieuwe studenten ingeschreven. Al op 4 november 1812 schreef August Velser uit Borculo zich in als student wetenschappen en letteren en 47 anderen volgden zijn voorbeeld in de twee maanden die het academisch jaar 1812 nog telde. In 1813 kwamen 53 nieuwe studenten naar Groningen, een alleszins redelijk aantal voor Groningen. Ook over het aantal promoties had men niet te klagen. In 1813 promoveerden tien studenten, van wie er vier de eenvoudiger te behalen graad van licentiaat in de rechten verwierven. Een belangrijk initiatief uit deze tijd was ten slotte eind 1812 de publicatie van de *Almanak der Akademie te Groningen* van de inspecteur Van Swinderen. Hij gaf deze *Almanak* jaarlijks uit en vermeldde daarin alles wat maar de moeite van het weten waard was voor de Groningse academische gemeenschap: de kalender, de vertrektijden van de veerboten, de namen van de ambtenaren en hoogleraren, het lesprogramma, een overzicht van de decreten over het hoger onderwijs, levensberichten en een korte beschrijving van de belangrijkste gebeurtenissen in het academische leven van het voorbije jaar. Geen enkele universiteit kende zo'n jaarboek, maar het bleek al spoedig in een behoefte te voorzien en de uitgave werd ook na de val van het Franse bewind voortgezet.

Afb. 74 Aankomst van de prins van Oranje te Scheveningen, 30 november 1813. Tekening van Willem Hendrik Hoogkamer, 1813. Rijksmuseum Amsterdam.

Toch kan men niet zeggen dat het Franse systeem overal ingang had gevonden en naar behoren draaide toen in november 1813 duidelijk werd dat de aftocht van de Fransen aanstaande was. Op 15 november trokken de Russische kozakken, die de Franse troepen op de hielen zaten, Groningen binnen en werd er even geen onderwijs gegeven. De Academiekerk werd in gebruik genomen voor de opslag van stro en de stalling van paarden. De Groningers waren wel blij dat de Fransen de aftocht hadden geblazen, maar verder keken zij de kat een beetje uit de boom. Van spontane blijken van Oranjeliefde was geen sprake. Ook toen op 30 november prins Willem Frederik, de oudste zoon van de voormalige stadhouder Willem v, in Scheveningen voet aan wal zette, was Groningen niet meteen voor hem gewonnen. Maar in Groningen had men weinig in de melk te brokkelen. Een driemanschap in Den Haag dat na het vertrek van de Fransen het Voorlopig Bewind op zich had genomen, werkte aan de terugkeer van het Oranjobewind. Zij hadden de erfprins uitgenodigd om in de voormalige Republiek het bewind over te nemen, zij proclameerden op 17 november dat de oude tijden weerom zouden keren, en zij boden de prins de soevereiniteit aan. Op 2 december werd de prins in Amsterdam als soeverein vorst Willem I uitgeroepen (dus niet als koning). Hij deed dat, zo heette het, op verzoek van de natie en 'onder waarborging eener wijze Constitutie'. Op 6 december aanvaardde hij de regering. Maar inmiddels had het Voorlopig Bewind op 4 december al een streep gehaald door de organisatie van de Keizerlijke Universiteit in de Nederlanden. Leiden en Groningen konden voorlopig op de oude voet doorgaan, maar in Utrecht moesten ze nog even wachten totdat een definitieve regeling voor het hoger onderwijs getroffen was. De Groningse universiteit stond dus weer op eigen benen, maar had wel een dode te betreuren. De oude professor De Rhoer, die steeds had gezegd dat hij de aftocht der Fransen nog zou meemaken, overleed op 12 december 1813, negentig jaar oud, ten gevolge van de staat van opwinding waarin de bevrijding van het vaderland hem had gebracht.¹¹

HET ONTWERP VOOR EEN NIEUW UNIVERSITAIR BESTEL

De reorganisatie van het hoger onderwijs werd voortvarend aangepakt. Al op 18 januari 1814 benoemde de vorst een commissie die orde moest scheppen in de chaos die het Franse bewind had achtergelaten in het hoger onderwijs. Voorzitter van deze commissie werd Adam Frans Jules Armand van der Duyn heer van Maasdam, lid van het driemanschap dat prins Willem naar Nederland had gehaald. De andere leden waren F.W. Boers, Martinus van Marum, H. Collot d'Escury van Heinenoord, H. Tollius, J.M. Kemper en D.J. van Lennep, terwijl J.L.W. de Geer secretaris werd. Groningen, Harderwijk en Franeker waren daarmee niet in de commissie vertegenwoordigd; de afstand maakte geregelde aanwezigheid van een gezaghebbend figuur uit deze steden in Den Haag onmogelijk. Daarom werden Muntinghe, rector in Groningen, A.G. Camper, voormalig curator in Franeker, en J.F.W. van Spaen van Biljoen, voormalig curator in Harderwijk, als een soort corresponderende of buitenleden aan de commissie toegevoegd. Als ze in Den Haag waren, mochten ze aan de besprekingen deelnemen, maar voor het overige konden zij langs schriftelijke weg hun mening kenbaar maken. Vooral Camper en Muntinghe hebben daar dankbaar gebruik van gemaakt – en niet zonder resultaat.¹²

Op 27 januari kwam de commissie voor het eerst bij elkaar. Namens de regering zette de algemeen secretaris van staat Anton Reinhard Falck uiteen wat de bedoeling was. Bij hun besprekingen dienden de leden van de commissie steeds in het oog te houden,

eensdeels, wat de geest van den Nederlandschen landaard en deszelfs gehechtheid aan alle oude instellingen vorderen, maar ook ten anderen, welk voordeel in de gedeeltelijke navolging der maatregelen van lateren tijd zoude gelegen zijn.¹³

Met dat laatste duidde Falck natuurlijk op het systeem van de Keizerlijke Universiteit, dat in 1812 in Nederlandse departementen was ingevoerd; andere ingrepen in het hoger onderwijs waren er in de voorbije eeuwen namelijk niet geweest. Na de opdracht uitgelegd te hebben overhandigde Falck alle verzoekschriften en pleitredes die al op zijn bureau waren binnengekomen, aan de commissie en verliet hij de vergadering. Vanaf nu was Van der Duyn van Maasdam voorzitter.

Niet Van der Duyn van Maasdam, maar zijn vriend Joan Melchior Kemper, hoogleraar rechten te Leiden, bleek de ziel van de commissie te zijn. Kemper was in de rommelige overgangsfase tussen het vertrek van de Fransen en de komst van Willem I commissaris-generaal van het departement van de Zuiderzee geweest (als vervanger van de Franse prefect), had de proclamatie opgesteld waarmee de vorst op 2 december 1813 de soevereiniteit had aanvaard, en was inmiddels rector van de Leidse universiteit geworden. Hij had een duidelijke mening over de toekomstige inrichting van het hoger onderwijs en kreeg in de commissie alle kans om zijn ideeën in conceptbesluiten om te zetten.¹⁴ Al op de tweede vergadering, op 28 januari 1814, kwam hij met een agenda voor de werkzaamheden van de commissie, namelijk een hele reeks punten waar men zich over diende te beraden, van het aantal en de locatie van de instellingen voor hoger onderwijs tot de verschillende manieren om in de universiteiten de wetenschappen en de kunsten te bevorderen. Ook later drukte hij zijn stempel op de discussies binnen de commissie, en het rapport dat de commissie in de vroege zomer van 1814 aan de koning presenteerde, was in feite de droom van een (Leidse) hoogleraar die nog geheel leefde in de sfeer van het ancien régime. De aansporing om rekening te houden met de gehechtheid van de Nederlanders aan de oude instellingen had Kemper goed in zijn oren geknoopt, maar van een serieuze overweging van de voordelen van de 'maatregelen van lateren tijd' lijkt geen sprake te zijn geweest.

De algemene teneur van het rapport van de commissie-Van der Duyn was namelijk een formalisering van de ongeschreven regels die in het academisch bedrijf voor de komst van de Fransen hadden gegolden. Het enig werkelijk nieuwe element in het stelsel zoals dat in het rapport werd geschetst, was dat het aantal instellingen waar volwaardig hoger onderwijs zou worden gegeven teruggebracht werd tot drie: Leiden, Groningen en Utrecht. De opheffing van de universiteiten van Franeker en Harderwijk werd, ondanks protesten van Camper en Van Spaen van Biljoen, niet ongedaan gemaakt. Franeker en Harderwijk zouden slechts herrijzen als rijksatheneum, op voet van gelijkheid met de stedelijke athenea van Deventer en Amsterdam. Maar waren die athenea in de tijd van de Republiek een soort miniuniversiteit geweest, waar onderwijs op academisch niveau werd gegeven maar alleen geen graden konden worden verleend, in de nieuwe situatie was de doelstelling van een atheneum wezenlijk anders dan die van een universiteit. Een universiteit leidde op tot 'een geleerde stand', dat wil zeggen

voor functies waarvoor een academische opleiding vereist was, maar een atheneum was primair bedoeld voor de verspreiding van smaak en beschaving in de omliggende regio. Een atheneum moest dus een ruimer publiek bedienen dan alleen jongemannen die later verder wilden studeren aan een universiteit.

Maar ook de drie overblijvende hogescholen werden niet gelijk behandeld. Ongetwijfeld op aandrang van Kemper was aan Leiden in alle opzichten de voorrang gegeven. Niet alleen kreeg Leiden meer hoogleraren, hogere salarissen, meer beurzen en meer prijzen toegewezen, ook zou Leiden zich als enige van de instellingen voor hoger onderwijs 'universiteit' mogen noemen; de andere twee moest tevreden zijn met de betiteling van 'academie'. Wat onder Lodewijk Napoleon en onder het bewind van keizer Napoleon niet gelukt was – het verheffen van Leiden en alleen Leiden tot koninklijke of nationale universiteit of later tot enige vestiging van de Keizerlijke Universiteit in de Hollandse departementen – moest nu langs deze weg alsnog gerealiseerd worden. Het sprak vanzelf dat Muntinghe, hierbij gesteund door Camper, in een minderheidsadvies dat aan het rapport werd toegevoegd, daartegen ernstig bezwaar maakte. Ook de academische raad in Groningen protesteerde in een verzoekschrift dat rechtstreeks aan de vorst werd gestuurd krachtig tegen deze ongelijke behandeling.

Zullen buitenstaanders op het punt van de bevoordeling van Leiden al een gevoel van *déjà vu* hebben gehad, nog meer zal dat het geval zijn geweest bij de voorstellen die de commissie deed op het punt van de inrichting van de universiteit. Op heel veel punten zien we dat gebruiken die in de zeventiende en achttiende eeuw gegroeid waren, nu status van wet kregen. Er werd geen poging gedaan de in onbruik geraakte publieke colleges te doen herleven; alle onderwijs zou voortaan gegeven worden in private colleges, waarvoor de studenten apart dienden af te rekenen met de hoogleraren (wel werd nu een landelijk tarief vastgesteld). Verder werd nu een globaal studieprogramma opgesteld per vakgebied, waarbij een student een examen in de propedeutische vakken diende af te leggen voordat hij in een van de hogere faculteiten kon beginnen. De al in de achttiende eeuw feitelijk tot stand gekomen en bij de invoering van de Keizerlijke Universiteit beloofde splitsing tussen een literaire en een natuurwetenschappelijke faculteit werd nu definitief doorgevoerd, maar studenten in elk van de hogere faculteiten moesten nu in beide propedeutische faculteiten verplicht een aantal vakken volgen. Kemper en de zijnen hielden dus vast aan de klassieke, brede academische propedeuse en namen afstand van de meer utilitaire stroming die tijdens het Franse regime de wind in de zeilen had gehad.

Ten aanzien van de promoties bevatte het rapport ogenschijnlijk een paradox. Als het aan de commissie lag, zouden voortaan alle predikanten eerst moeten promoveren alvorens beroepen te kunnen worden. Op dit punt wenste de commissie studenten theologie niet anders te behandelen dan studenten geneeskunde of rechten. Het zou, vonden men, het aanzien en het gezag van de predikanten ten goede komen als zij allemaal gepromoveerd waren. Dat daarmee een relatief goedkope manier om een academisch beroep uit te oefenen voor minder draagkrachtige studenten werd afgesneden, werd niet als een bezwaar, maar eerder als een voordeel gevoeld. Diezelfde neiging tot aristocratisering van de studie spreekt ook uit het voorstel om twee soorten juridische promoties in te stellen: een, met een zwaar examen, voor degenen die een juridisch beroep wensten uit te oefenen (dat van advocaat bijvoorbeeld), een ander, met een lichter exa-

men en over een geringer deel van de stof, voor degenen die alleen maar ‘honoris causa’ studeerden, dat wil zeggen de regentenzonen die later net als hun vader bestuurlijke functies zouden vervullen waaraan een juridische titel enige glans zou kunnen geven. Die tweedeling bestond feitelijk ook al voor 1812: sommige juristen promoveerden op een paar theses, anderen deden echt onderzoek voor een proefschrift, afhankelijk van wat ze later van plan waren met hun titel te doen. Dit gebruik, dat nooit officieel was gesanctioneerd, zou nu dus een wettelijke norm worden.

Nog duidelijker spreekt de gehechtheid aan het ancien régime uit de vele privileges die de commissie de professoren en studenten meende te moeten gunnen. De commissie beschouwde de universiteit niet als een dienst van de overheid, maar als een zedelijk lichaam dat een bepaalde mate van autonomie mocht eisen. Dus behoud van het *forum academicum* (hier *forum privilegiatum* genoemd), vrijstelling van schuttersdiensten en allerlei stedelijke belastingen en een zelfstandige positie van de curatoren ten opzichte van de landelijke overheid. Benoemingen zouden moeten geschieden door de lokale colleges van curatoren, niet door de minister of de koning. Er zou alleen een nieuwe ambtenaar moeten komen die voor een minimale coördinatie tussen de verschillende instellingen van hoger onderwijs moest zorgen. De periode waarin de erfstadhouder feitelijk de benoemingen deed, werd even vergeten; men wilde terug naar tijd voor 1748.¹⁵ Speciaal voor Groningen was interessant dat de commissie voorstelde in Groningen een aparte opleiding voor lutherse predikanten op te richten. Dat was een idee geweest van Van Swinderen, die als inspecteur van de Keizerlijke Universiteit tijdens zijn reizen door Oost-Friesland een bijzondere band met dat landsdeel had opgebouwd. Hij hoopte dat door in Groningen ook minstens één lutherse hoogleraar in de theologie aan te stellen studenten uit Oost-Friesland naar Groningen zouden blijven komen.

In het voorjaar van 1814 was de commissie gereed met haar beraadslagingen en in juli werd het rapport, met enkele bijlagen en een conceptbesluit, aangeboden aan de koning. Die wilde er echter pas over beslissen na het advies te hebben ingewonnen van zijn belangrijkste raadgevers, de Raad van State en de ministers Falck (Algemene Zaken) en Willem Frederik baron Röell (Binnenlandse Zaken). Hun adviezen zouden in september of oktober gereedkomen.

TWEEHONDERD JAAR GRONINGSE UNIVERSITEIT

Terwijl in Den Haag de ambtenaren van Willem I zich over het rapport van de commissie-Van der Duyn bogen, bereidden de professoren en de studenten in Groningen zich voor op het grote lustrumfeest dat in 1814 te vieren stond. De Groningse universiteit zou dan tweehonderd jaar bestaan en anders dan bij vorige gelegenheden zou dit met alle mogelijke luister gevierd worden.¹⁶

Speciaal voor deze gelegenheid zouden ook Willem I en zijn gemalin Wilhelmina van Pruisen naar het Noorden komen. De vorst had zelfs 1400 gulden voor het vieren van het tweede eeuwfeest geschonken. Het was niet de eerste keer dat de vorst naar Groningen kwam. Al in april 1814 had hij een bezoek aan de stad gebracht en toen kort met hoogleraren en wat studenten gesproken, maar nu kwam hij speciaal voor het feest van de universiteit. En dat terwijl Lodewijk Napoleon niet verder was gekomen dan Assen

en Napoleon Amsterdam al ver genoeg had gevonden. De voorbereiding lag in handen van de onderwijsinspecteur Van Swinderen, die in de academische raad ook het idee voor het feest had geopperd en die door zijn vele connecties in de wereld van de Groningse genootschappen ook heel veel andere organisaties bij de feestviering kon betrekken. Allerlei verenigingen en genootschappen maakten zich op om tijdens het bezoek van de vorst acte de présence te geven, en de studenten vormden een directie van acht man om zich van hun beste kant te laten zien.

Op zondag 9 oktober arriveerden Willem I en zijn gemalin in Groningen. Bij De Punt, de provinciegrens, werden zij opgewacht door de gouverneur van de provincie, een delegatie van het garnizoen en een erewacht van studenten te paard, onder leiding van Hemmo Nauta (voormalig lid van de garde d'honneur van Napoleon!) Toen het vorstelijk paar bij de Herepoort arriveerde, werd het daar onder andere welkom gezegd door het corps der studenten, aangevoerd door de acht uit hun midden gekozen directeuren. Voor deze gelegenheid was zelfs het vaandel van 1665 weer tevoorschijn gehaald. Die middag hield de vorst een audiëntie in het voormalige Hof van Justitie in de Oude Boteringstraat, woonde hij een kerkdienst bij in de Martinikerk, gaf hij voor een aantal genodigden een diner, maakte hij een rijtoer door de feestelijk met lampions versierde stad en liet hij zich toezingen tijdens een serenade van de studenten.

Afb. 75 'Akademie'. Zinnebeeldige voorstelling van de universiteit in: Hubert Korneliszoon Poot, Het groot natuur- en zedekundigh werelttooneel of woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egyptische, Griessche en Romeinsche zinnebeelden of beeldenspraek (3 delen, Delft 1743-1750), 1, 46. Universiteitsbibliotheek Groningen. Aan deze voorstelling van een zittende vrouw met vijl en de tekst 'Detrahit atque Polit', gebruikt bij de viering van het tweehonderdjarige bestaan van de Groningse universiteit, ontleende het studentencorps Vindicat atque Polit later haar naam.

De volgende dag, maandag 10 oktober, zouden de eigenlijke feestelijkheden beginnen. Van alle torens en gebouwen wapperden een Oranjevlag en een Hollandse vlag en er was geen schip in de haven dat niet met vlaggetjes in rood, wit, blauw en oranje was versierd. Ook aan talloze huizen waren versieringen aangebracht. 'Reeds waren alle straten en pleinen met aanschouwers van allen rang en stand, met inwoners en vreemdelingen vervuld,' aldus het verslag van Van Swinderen.¹⁷ Aan het begin van de Nieuwe Boteringestraat stond een door de academie opgerichte erepoort, waar de vorst onderdoor moest op weg naar de Nieuwe Kerk (daar vonden de academische plechtigheden plaats). Verder hadden de studenten bij de kastelein L. van der Molen aan de Grote Markt een chassinet (een houten kozijn met daarin verwisselbare afbeeldingen) van 10 bij 12 meter aangebracht waarin allerlei voorstellingen van de universiteit en de geleerdheid waren te zien. Zo was er een zittende vrouw die de academie voorstelde. Zij zat op een voetstuk met het jaartal 1614, had op haar hoofd een gouden kroon en hield in haar rechterhand een vijl die was omwikkeld met een banderol waarop stond: 'Detrahit atque polit [Zij [de vijl] neemt af en beschaaft]'. Haar linkerhand rustte op een schild met het wapen van de universiteit.¹⁸

Op die maandagochtend was iedereen al vroeg in touw. Nadat de vorst de troepen had geïnspecteerd, woonde hij opnieuw een dienst bij in de Martinikerk, dit keer geleid door de hoogleraar theologie Eelco Tinga. Vervolgens gaf de vorst weer een audiëntie, waarna hij, gezeten in een door de studenten en de hortulanus met frisse guirlandes versierde stoel, in de Nieuwe Kerk naar een plechtige redevoering van Muntinghe over de geschiedenis van de universiteit luisterde. Even kundig als hij indertijd de keizer de hemel in had geprezen, bewierookte de rector nu de nieuwe vorst. Het zangkoor van de rooms-katholieke gemeente (!) zorgde voor enige muzikale omlijsting. Die rede werd nog gevolgd door de declamatie van een Latijns gedicht van de hand van de hoogleraar Latijn en welsprekendheid Ruardi. Bij deze plechtigheid was ook Kemper als rector van de Leidse universiteit aanwezig, evenals de Utrechtse hoogleraar kerkgeschiedenis Dithmar Huisman en de heer Collot d'Escury van Heinenoord als afgevaardigde van de Commissie-Van der Duyn. Later die middag bezochten de vorst en zijn echtgenote het Doofstommeninstituut, om vijf uur volgde een diner voor honderd personen in het Concerthuis, daarna liet Willem I een maskerade van de boekdrukkers en de boekhandelaren aan zich voorbijtrekken en de dag eindigde met een bal in het Concerthuis, dat tot in de vroege uren van de volgende dag duurde. Ook de directeuren van het corps der studenten mochten daarbij aanwezig zijn.

Op dinsdag 11 oktober ging het feest verder. 's Ochtends om acht uur woonde de vorst een plechtige promotie (met de kap) bij van Jan Constantijn Driessen, die door Baart de la Faille werd bevorderd tot doctor in de wijsbegeerte (zie hiervoor p. 432). Daarna vertrokken de vorst en vorstin weliswaar naar Leeuwarden, maar in Groningen moest voor de studenten het hoogtepunt toen nog komen. Om tien uur 's avonds zette de stoet van de grote maskerade zich in beweging, een allegorische optocht bestaande uit wagens waarop zinnebeeldige voorstellingen van de wetenschappen te bewonderen waren, voor Groningen een novum. Voorop ging een kar met een figuur (een als vrouw verklede mannelijke student) die Minerva moest voorstellen, vergezeld van enkele priesterfiguren die feestliederen zongen. Daarna volgden vier wagens die de faculteiten moesten voorstellen en die versierd waren in de kleur van de faculteit (hemels-

LACHEND DE WAARHEID ZEGGEN

Tussen de papieren van de latere student Berend Kymmell, uit Assen, is een spotdicht aangetroffen dat een optocht van de Groningse hoogleraren van commentaar voorziet.¹⁹ Kennelijk was Kymmell bij de viering van het tweehonderdjarig bestaan van de universiteit in oktober 1814 aanwezig en heeft hij toen, misschien met studenten die hij al kende, dit spotvers geschreven. Het geeft een karakteristiek van elke hoogleraar (met de medicus Stratingh als laatstbenoemde). Sommige daarvan zijn heel treffend:

Op d'eersten bank ziet men een vent,
Dien anderen als hun baas begroeten.
T is Muntingh dien een ieder kent
Aan lip, karbonkel, neus en sproeten.
Als Rector maakt hij goede buit,
Maar thans verkoopt zijn winkel uit.

Eerst kroop hij neer voor een tyran
En kwam daarop de prins weer eeren;
Ja zelfs indien den Duivel kwam,
Zou hij hem ook graag zien regeeren.
Hij hangt het huigje naar de wind
En is dan Frans, dan Prinsgezind.

In de medische faculteit Thomassen à Thuessink gekritiseerd om zijn 'heerschzugtig trots gedrag', terwijl in de juridische faculteit Duymaer van Twist om zijn schraapzucht een veeg uit de pan krijgt:

Juist naast den deken, zeer gedwee,
Ziet men Van Twist gebrild passeeren.
Vier oogen zien toch meer als twee,
Zoo kan men dubbeld rekenen leeren.
'T Collegie 60 gulden, 't kan,
Hoe vind gij dat? Voor ieder man.

In de literaire faculteit ten slotte ontkomt de hoogleraar Oosterse talen Wolters niet aan commentaar op het feit dat hij vegetariër is:

Hier op volgt Wolters d'Arabier,
Wien men nooit melk of vleesch kan geven,
Nog iets van 't geen komt van een dier,
Maar slegts uit 't groeizaam rijk wil leven.
Wat raakt 't ons ook hoe hij zich mest,
Een gek klinkt toch zijn bel het best.

Men vraagt zich af, als Kymmell zo weinig respect had voor de Groningse hoogleraren, wat er nog van zijn voorgenomen studie kon worden.

blauw voor theologie, neutraal wit voor de rechten, bloedrood voor de geneeskunde en bladgroen voor de filosofen).²⁰ Op elk kar zetelde een bij de faculteit passende figuur met dito boek: Religio had gezelschap van de kerkvaders Augustinus en Chrysostomus, Themis van de Romeinse rechtsgeleerden Ulpianus en Tribonianus, en Aesculapius van de antieke artsen Hippocrates en Galenus. Achter de oude wijze man met passer en sfeer die de wijsbegeerte moest uitbeelden, liepen de filosofen Aristoteles en Cicero (aan de splitsing van de oude filosofische faculteit was men nog niet toegekomen). Om middernacht was de trein terug bij het uitgangspunt en kon de maskerade ontbonden worden. Na afloop vierden de studenten nog lang feest bij 'hun' kastelein Van der Molen.

Op woensdag 12 oktober vonden nog meer evenementen plaats. Er was een harddraverij voor zestien paarden, maar ook, 's middags in de Nieuwe Kerk, een buitengewone vergadering van het Natuur- en Scheikundig Genootschap, dat zichzelf niet zonder recht zag als een 'uitvloeijsel der Akademie'. Dominee Uilkens uit Eenrum hield een rede over de invloed van de natuurwetenschappen op de ontwikkeling van onze geestesvermogen en enkele verdienstelijke landbouwers werden tot honorair lid benoemd. Onder hen de oude Geert Reinders, die zich in de jaren zeventig van de voorgaande eeuw zo had ingezet had voor de bestrijding van de runderpest. Op de slotdag van de feestweek, donderdag 13 oktober, organiseerde het Groningse departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, dat zich in haar missie erg verwant voelde met de universiteit, een 'kinderfeest'. 's Ochtends werd kinderen uit de weeshuizen een publiek examen afgenomen en 's middags mochten 3440 allemaal even brave jongens en meisjes, getooid met oranje linten en palmtakjes, luisteren naar een toespraak van de net tot hoogleraar natuurlijke historie benoemde schoolopziener Van Swinderen. Het moet voor de kinderen een onvergetelijke dag zijn geweest.²¹

De festiviteiten waren opgezet om het tweehonderdjarige bestaan van de universiteit te vieren, maar de stad voelde zich zo verbonden met de universiteit dat het een volksfeest voor heel Groningen werd. In de gezwollen taal van de *Groninger Courant*:

Geheel Groningen, in dit gedenkbaar uur, één hart, één geest, één huisgezin, vierde aldus, met eene voorbeeldeloze eendragt, alles verwijderende, wat de algemeene blijdschap storen konde, de herstelling van Nederland tot een' vrijen, onafhankelijken staat, en in dit alles het hooge feest der menschheid.²²

Men was trots op de academie en liet dat merken ook.

LOKALE AUTONOMIE OF CENTRAAL TOEZICHT?

Intussen bevond zich de behandeling van het rapport van de commissie-Van der Duyn feitelijk in een impasse. In september 1814 had de Raad van State zijn commentaar ingeleverd. Dat was over het algemeen positief. De Raad was het eens met de maatregelen om de vooropleiding bij de Latijnse school aan strengere eisen te laten voldoen, stemde in met de eigen doelstelling die aan de athenea werd toegekend, en kon zich vinden in de keuze voor drie en niet meer dan drie universiteiten. Op sommige punten zou de Raad het hoger onderwijs ook wel anders willen regelen. De Raad was ertegen

dat alleen Leiden de titel van universiteit zou voeren en de andere twee instellingen die van academie. Dat verschil in betiteling zou ten onrechte suggereren dat Leiden andere rechten had dan Groningen en Utrecht. Het moest voldoende zijn als Leiden 'de eerste universiteit van het land' zou heten, want niemand kon ontkennen dat de Leidse universiteit de beste was; iedere hoogleeraar die van elders naar Leiden geroepen werd, beschouwde dat als een promotie. Verder was de Raad niet zo gecharmeerd van het invoeren van een zwaardere en een lichtere promotie bij rechten. Misstanden die in het verleden waren opgetreden, zouden beter verholpen kunnen worden door de examens een openbaar karakter te geven. En ten slotte, om niet alle punten te noemen, was de Raad er beslist tegen om de leden van de academische gemeenschap een juridisch andere status te geven dan de andere leden van de samenleving. Maar al die punten van kritiek betroffen details en niet de algemene teneur van het voorstel van de commissie. De Raad drong daarom aan op een spoedig besluit van de vorst.

Maar Willem I was niet tevreden. Hij vond dat de commissie zich met te veel zaken had bemoeid. Zij had niet alleen gerapporteerd over het hoger onderwijs in strikte zin (inclusief de Latijnse school), maar ook over het hogere beroepsonderwijs. Dat wilde de vorst echter liever apart regelen. Daarom gaf hij Falck in januari 1815 opdracht een veel beknopter wetsvoorstel te maken. Maar dat nieuwe voorstel werd niet alleen beknopter, het regelde ook de verhouding tussen de lokale bestuurders en de landelijke overheid fundamenteel anders dan de commissie. Falck was – net als zijn collega van Binnenlandse Zaken Röell – voorstander van een efficiënte eenheidsstaat, waarin het onderwijs centraal werd geregeld en aangestuurd. In zijn commentaar op het voorstel van de commissie en het advies van de Raad van State liet hij daarover geen twijfel bestaan: het departement van Binnenlandse Zaken moest serieus toezicht houden op de universiteiten, de curatoren hadden zich te houden aan de voorschriften van de minister, en de hoogleraren moesten zich weer richten naar de voorschriften van de curatoren. Hoogleraren waren gewone overheidsdienaren, ambtenaren zoals alle andere. De commissie had daar anders over gedacht en de universiteit als een 'zedelijk lichaam' een behoorlijke zelfstandigheid tegenover de vorst willen geven. Daarom wilde de commissie dat de curatoren de hoogleraren benoemden. Maar volgens Falck moest de koning dat doen (op voordracht, dat wel, van de curatoren). Gaf de commissie de rector, als voorzitter van de senaat, voorrang boven de curatoren, in het ontwerp van Falck stonden de curatoren juist boven de rector. De curatoren vertegenwoordigden immers het overheidsgezag waaraan de hoogleraren onderworpen waren. Ook het idee om in Groningen een lutherse theoloog te benoemen wees Falck af. De lutheranen waren in Nederland sinds 1791 gesplitst in een verlichte en een behoudende richting en als de lutheranen een eigen hoogleeraar kregen, waarom dan niet de remonstranten, de doopsgezinden en wie al niet meer?²³

Het ontwerp van Falck weerspiegelde de algemene tendens in het denken over universiteit, staat en samenleving in de vroege negentiende eeuw. Overal versterkte de staat zijn greep op het hoger onderwijs en evolueerde de universiteit van een autonoom lichaam naar een buitendienst van het staatsapparaat. Maar er speelde nog iets anders mee. Willem I had na terugkeer op vaderlandse bodem slechts de titel van soeverein vorst aangenomen (hij liet zich overigens wel 'Zijne Koninklijke Hoogheid' noemen). Ook toen in mei 1814 bij de Vrede van Parijs de overwinnaars van Napoleon besloten

de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden samen te voegen, om zo ten noorden van Frankrijk een sterke bufferstaat te creëren die nieuwe expansiepogingen van Frankrijk in de kiem kon smoren, veranderde er niets aan de titel en status van Willem I. Hij nam in de zomer van 1814 het gezag in de zuidelijke provincies over, maar met welke titel hij zich uiteindelijk zou mogen tooien bleef nog in het ongewisse. Daarover zou op het Congres van Wenen een definitieve beslissing vallen. Maar toen ontsnapte Napoleon in maart 1815 van Elba. Binnen de kortste keren zetelde hij weer als keizer in Parijs en rukte hij op naar de Nederlanden. Willem I maakte toen aan alle diplomatieke onzekerheid een einde door zich op 15 maart uit te roepen tot Koning der Nederlanden. Op 18 juni vond de slag bij Waterloo plaats en werd de Franse keizer definitief verslagen. Het Koninkrijk der Nederlanden was nu stevig gevestigd en bij de nieuwe monarchale waardigheid van Willem I pasten nu niet meer de beperkende bepalingen die in het concept van het Koninklijk Besluit over het hoger onderwijs waren opgenomen.²⁴ In het nieuwe ontwerp dat Falck nu snel maakte, was de koning niet langer de goedwillende vorst die van een afstand toezag hoe het hoger onderwijs zich ontwikkelde en die hooguit zijn goedkeuring hechtte aan wat anderen al hadden besloten, maar de spil waar alles om draaide, degene die de cruciale beslissingen nam en ook de hoogleraren en curatoren benoemde.

Zo kwam op 2 augustus 1815 een Koninklijk Besluit tot stand dat het hoger onderwijs op een heel andere wijze regelde dan de commissie-Van der Duyn had voorgesteld. Volgens het besluit, dat al snel bekendstond als het Organiek Besluit, kwamen er in de noordelijke provincies (voor de zuidelijke zou de koning op 25 september 1816 een aangepaste regeling treffen) drie universiteiten, in Leiden, Groningen en Utrecht. Daarnaast zouden er rijksathenea komen in Franeker en Harderwijk, naast de stedelijke athenea in Deventer en Amsterdam. Leiden zou in veel opzichten een streepje voor hebben (meer hoogleraren, hogere salarissen, meer beurzen), maar geen aparte status of titel krijgen. Elke universiteit zou uit vijf faculteiten bestaan en de hoogleraren zouden in hoge mate vrij zijn in het onderwijs dat zij gaven, mits ze in ieder geval het vak doceerden waarvoor ze waren aangesteld. De studie zou volgens een vast, maar niet al te strak patroon verlopen en de studenten zouden zich tussentijds aan een aantal examens moeten onderwerpen. De koning benoemde de hoogleraren en het ministerie hield permanent toezicht op de universiteiten. Al met al een soort compromis tussen Hollandse vrijheid en Franse discipline.

Franeker treurde, maar Groningen juichte. Op 6 november 1815 – het onderwijs was nog maar net begonnen – vond de feestelijke inwijding van de hogeschool plaats, die nu niet meer een gewestelijke, maar een nationale instelling was, opgenomen in een landelijk stelsel van hoger onderwijs.²⁵ De hoogleraren kwamen nu weer in hun oude, zwarte toga's bijeen om te luisteren naar een redevoering van de president-curator, Ten Berge (in het Nederlands) en de opnieuw bevestigde rector Muntinghe (in het Latijn). Voor de gelegenheid was de oude staf van Ubbo Emmius weer tevoorschijn gehaald.²⁶ De curatoren gaven na afloop een diner, de studenten hielden een serenade en aan het eind van de avond was er een souper.

Dat de hoogleraren weer in hun vertrouwde zwarte toga's over straat gingen, had symbolische betekenis. Dat de Groningse universiteit nu opgenomen was in een landelijk stelsel van hoger onderwijs, was een opvallende breuk met het ancien régime. De

universiteit was geen gewestelijke instelling meer, maar een nationale. Dat is een gegeven van niet te onderschatten betekenis, maar het zou alleen op den duur de betekenis krijgen die wij er nu aan toekennen. Op de wat kortere termijn was de feitelijke restauratie en in sommige opzichten zelfs versterking van het oude bestel veel belangrijker – en dat werd gesymboliseerd door de terugkeer van de zwarte toga. De hele manier waarop het onderwijs werd ingericht, was, precies zoals de commissie-Van der Duyn had bedoeld, een formalisering van de gebruiken die ten tijde van het ancien régime hadden gegolden. Alle colleges in de vorm van private colleges, met apart collegegeld, voor alle studenten een verplichte propedeuse in de beide lagere faculteiten, en natuurlijk alle onderwijs in het Latijn. Van Swinderen, die in september 1814 tot hoogleraar natuurlijke historie was benoemd, wees daarom weer zoals zijn voorgangers hadden gedaan een van de studenten als *praetor* aan, bij wie degenen die op zijn eerste college kwamen kijken zich konden aanmelden als ze het hele college wilden bijwonen.²⁷

De terugkeer van de zwarte toga staat ook voor het herstel van de professorale waardigheid. Na een korte tijd in een keurslijf van Franse snit te hebben moeten lopen, konden de hoogleraren in het nieuwe en tegelijk oude bestel weer functioneren zoals ze vóór de Franse tijd hadden gefunctioneerd, als autonome geleerden, als een aparte geleerde stand met een dubbele loyaliteit, jegens de universiteit en jegens de wetenschap. Ze waren nu formeel ambtenaren, dienaren van de staat, maar zo voelden ze het niet. Aan experimenten om hoogleraren door middel van advertenties of vergelijkende examens te werven was een einde gekomen, van Haagse bemoeizucht hadden ze voorlopig geen last en aan de lokale autoriteiten waren ze geen verantwoording meer schuldig. Dat nu de minister in het verre Den Haag het voor het zeggen had in het hoger onderwijs, bezorgde de hoogleraren juist een gevoel van zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Het lijkt paradoxaal: doordat de hoogleraren nu formeel beambten in dienst van de nationale staat waren, voelden ze zich feitelijk juist minder ambtenaar. Maar dit was wel precies het effect van het Organiek Besluit van 2 augustus 1815.

OP DE DREMPEL
VAN DE
MODERNE TIJD
(1815-1876)

INLEIDING

Vormden de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden en het Organiek Besluit van 2 augustus 1815 een nieuw begin voor de Groningse universiteit? De mythe wil dat onder koning Willem I een nieuw tijdvak in de Nederlandse geschiedenis begon. ‘Onze geschiedenis verdeelt zich in drie perioden,’ schreef de Leidse historicus Robert Fruin in 1865, ‘die door diepe kloven van elkander zijn gescheiden, en ieder een geheel op zichzelf vormen’. Tussen het tijdvak van de Republiek en het tijdvak van het Koninkrijk der Nederlanden had de Bataafse Revolutie gewoed, ‘die niet slechts de republikeinsche instellingen van voorheen vernietigd, maar tevens met de traditie der republiek volkomen gebroken [heeft]’.¹ De universiteit was een van die republikeinse instellingen en men zou dus kunnen zeggen dat ook voor het hoger onderwijs in 1815 een nieuw tijdvak aanbrak. Intussen weten we wel beter. Nederland was een eenheidsstaat geworden onder monarchaal bewind, maar in zowel politiek als economisch als cultureel opzicht vertoonden de eerste jaren van het bewind van Willem I een grote mate van continuïteit met de voorgaande periode; ook het Organiek Besluit was, zo is hiervoor al betoogd, in veel opzichten een formalisering en stroomlijning van gewoonten die al in de tijd van de Republiek waren ontstaan. Pas de Wet op het hoger onderwijs, die in 1876 met veel vertraging door de volksvertegenwoordiging werd aanvaard, schoeide het universitaire leven op nieuwe leest. De tussenliggende jaren, van 1815 tot 1876, zou men dan ook beter een overgangperiode kunnen noemen, ware het niet dat eigenlijk elke tijd een overgangstijd is.

Volgens Jonckbloet leverde de eerste halve eeuw ‘der geschiedenis van onze Hoogeschool in haar verjongden vorm niet veel gebeurtenissen van blijvend belang op’.² Of dat werkelijk zo is, valt nog te bezien; ten slotte ontstond juist in deze periode het moderne, georganiseerde studentenleven, om maar iets te noemen. Zeker is in ieder geval dat deze jaren voor de Groningse universiteit niet de makkelijkste in haar bestaan waren. Kwam zij in 1815 nog goed uit de startblokken, al na enkele decennia deelde zij in de malaise die Nederland tegen het midden van de eeuw in haar greep had. Voor de Groningse academie zag het er in de jaren zestig van de negentiende eeuw door factoren waarop zij geen enkele invloed had zelfs ronduit somber uit. Niet dat men zich hier zomaar bij neerlegde. Integendeel, juist deze jaren van crisis laten een zelfbewustzijn en een creativiteit zien die men in betere tijden wel eens miste. Maar met opheffing van de universiteit moest ernstig rekening gehouden worden.

18 GULDEN JAREN (1815-1840)

Op woensdag 18 juni 1823 om kwart over negen 's avonds legde de trekschuit uit Stroobos aan bij de A-poort in Groningen. Tussen de passagiers die aan wal stapten, bevonden zich twee jongemannen die door hun kleding en tongval direct opvielen. Hollanders ongetwijfeld. Zo'n twintig jongens die op de kade rondhingen, stoven onmiddellijk op hen af, in de hoop tegen een kleine vergoeding de valiezen van de heren naar hun logement te mogen brengen. Het werd zo'n gekrioel dat een van de jongemannen de jongens met zijn stok uit elkaar moest slaan, om daarna twee van hen hun koffers toe te vertrouwen. Beide heren, de een student nog te Leiden, de ander net gepromoveerd, ook in Leiden, maakten een rondreis door Nederland, te voet, met de trekschuit en per diligence, en waren via Enkhuizen, Lemmer, Harlingen, Leeuwarden en Dokkum nu in de metropool van het Noorden aangekomen. Zij namen hun intrek in herberg De Toelast, aan de noordzijde van de Grote Markt, en waren van plan de dagen daarna verschillende bezoeken af te leggen en allerlei gebouwen en verzamelingen te bekijken.

Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp, zoon respectievelijk van een Amsterdamse hoogleraar en een Haagse aristocraat, waren niet erg onder de indruk van wat ze zagen. Het viel de heren, die in het kleine Franeker met alle egards waren behandeld, om te beginnen al tegen dat de meeste hoogleraren bij wie ze aanklopten niet thuis waren. Gelukkig wilde de hoogleraar natuurlijke historie – en vvv-man *avant la lettre* – Theodor van Swinderen hun wel een rondleiding geven.¹ Hij nam hen mee naar het Academieggebouw ('niets bijzonders'), liet hun de Academiekerk zien ('geheel vervallen') en woonde samen met hen een openbaar examen in de rechtsgeleerdheid bij ('niet moeilijk'). Het hospitaal van professor Hendriksz viel alleszins mee en het uitzicht vanaf de toren van de Martinikerk was wel de moeite waard, maar de verzameling van Petrus Camper, die kort daarvoor door de koning aan Groningen was geschonken en gedeeltelijk bij Van Swinderen thuis was opgesteld, stond er verlopen bij. 'Alles vrij slecht in orde, als ook de vogels welke zonder eenige rangschikking van in of uitlandsche geplaatst waren, en daarenboven slecht opgezet.' Later die dag (zaterdag) hadden ze nog een uitvoerig gesprek met het gemoedelijke, maar o zo conservatieve Kamerlid en curator mr. Tammo Sijpkens over het eigenaardige, in Groningen geldende beklemdrecht.²

Die avond, de laatste avond die beide heren in Groningen wilden doorbrengen, ging het bijna mis. Direct onder hun kamers werd een promotiepartij gehouden. De Friese jurist Wiardus Willem Buma had die dag zijn dissertatie *De iure gratiae* ('Over het recht van gratie') verdedigd en gaf voor zijn vrienden een afscheidsfeest. Op een gegeven moment zag een van hen op de gastenlijst van de kastelein de naam van Van

Afb. 76 Gezicht op de Grote Markt te Groningen begin negentiende eeuw. Kopergravure door R.J. Schierbeek naar Hendrik Leffert Mijling, ca. 1810-1820. RHC Groninger Archieven.

Hogendorp staan en onmiddellijk ontstak hij in woede. Van Hogendorp was het jaar daarvoor in Leiden gepromoveerd op een historisch-juridisch proefschrift waarin hij het recht van stadhouder prins Willem I op de soevereiniteit van het graafschap Holland had verdedigd. Dat was een proefschrift uit de school van Willem Bilderdijk, die gruwde van alles wat met verlichting, revolutie, verdraagzaamheid en volkssoevereiniteit te maken had. Van Hogendorp dacht er net zo over. Hij had zelfs geweigerd als advocaat de eed op de Grondwet af te leggen, omdat hij meende – met Bilderdijk – dat een grondwet een uiting van wantrouwen is, terwijl de christenmens juist vertrouwen moet hebben in het van God gegeven gezag van de koning. Hoe dan ook, de vrienden van Buma beschouwden zich als liberalen en wilden die vermaledijde Van Hogendorp wel eens een lesje leren. Ze zouden hem naar beneden halen en hem voor zijn lastertaal ter verantwoording roepen. In het verslag van Van Lennep (gedeeltelijk in dichtvorm):

Men krijt met heesche stem: ‘Van Hogendorp verschijn!
En leere wat het zegt, geen liberaal te zijn.’⁷³

Even vreesden Van Lennep en Van Hogendorp het lot te zullen delen van de populaire Duitse dichter en toneelschrijver August von Kotzebue, die in 1819 in Mannheim vanwege zijn reactionaire opinies vermoord was door een nationaal-liberale theologistu-

dent.⁴ Gelukkig wist Buma zijn dolle vrienden in bedwang te houden, maar boven op de gang had Van Lennep zich al schrap gezet om met zijn stok zijn vriend en zichzelf tegen de Groningse liberalen te verdedigen. De volgende ochtend verlieten ze schielijk het etablissement en de stad.

Tijdens zijn verdere reis had Van Lennep het nog vaak over dat hachelijke moment in Groningen. Deze ervaring lijkt in sterke mate zijn visie op de Groningse hogeschool te hebben bepaald. De brutaliteit en de laagheid van de Groningse studenten weet hij vooral aan de slechte invloed van hun hoogleraren:

De Hooge School te Groningen heeft bij het inzuigen van Duitsche wanbegrippen, bij het leeren van onzinnige Duitsche filosofie, bij het inscherpen van Duitsche neologie [nieuwlichterij] en liberalisme, de gezonde Nederlandsche begrippen vergeten, de voortreffelijke humaniteit der oude wijsgeren mingeacht, wat meer is, den echten geest des Christendoms verwaarloosd. Daardoor zijn de herssenen van jongelingen, die anders veellicht edel zouden gedacht en gehandeld hebben, verwrongen, en met geëxalteerde denkbeelden van vrijheid of losbandigheid, met navolgingszucht van hetgeen de Duitse neologen in hun verderfelijke werken predikten, vervuld.⁵

De Groningse studenten stonden niet open voor het schone en het goede, voor het ware en bevallige van de Ouden, aldus Van Lennep, zij waren alleen ontvankelijk 'voor het schoonschijnende, het woeste, het harde, het doldriftige en het vrijheidsgekraai van de nieuwe moralisten'.⁶ De invloed van de Duitse studentencultuur illustreerde Van Lennep aan wat er op de schermeschool in Groningen gebeurde. De studenten werden daar niet alleen onderwezen in de schone kunst van het schermen, maar ook in de lage kunst van het 'snijden'. Ze gingen er prat op 'met gemeene [gewone] boeren te vechten en hen in 't gezicht te kerven'.⁷ Toen Van Lennep een maand later in de badplaats Bad Bentheim, net over de grens bij Oldenzaal, enkele Groningers tegenkwam die daar hun vakantie doorbrachten, kwam het gesprek weer op die benauwde momenten bij kastelein Bruins in De Toelast. "Is het daar niet wat gehoorig en drok?" Ja, zeide Van Hogendorp, "vooral met promotiepartijen".⁸

Was het werkelijk zo erg? Was Groningen in het begin van de negentiende eeuw een broeiest van radicalisme of bedoelden de Groningse studenten met hun liberalisme toch wat anders dan de revolutionaire studenten in de door conservatieven geregeerde Duitse staten? En was Groningen inderdaad nog zo door de Duitse studentencultuur beïnvloed of zagen Van Lennep en Van Hogendorp voorbij aan alles wat ook Groningen inmiddels een Nederlandse universiteit had gemaakt?

NEDERLAND ONDER WILLEM I

Door het Organiek Besluit van 2 augustus 1815 was de Groningse universiteit definitief onderdeel geworden van het nationale bestel van hoger onderwijs in Nederland. In Groningen zou men voortaan nog meer dan voorheen de invloed ervaren van de politieke verwickelingen op landelijk vlak. In goede en in slechte tijden.

Na de hectiek van de Bataafs-Franse tijd had Nederland in 1813 vooral behoefte aan rust en orde.⁹ Daarom kostte het Willem I en de Haagse heren die hem in het zadel

hadden geholpen weinig moeite om een verlicht, maar autocratisch bewind in te voeren. Er was een grondwet, die in 1814 door een vergadering van notabelen was goedgekeurd, maar de volksvertegenwoordiging had weinig in de melk te brokkelen. In 1815, na de aanhechting van de Belgische gewesten, vonden er wel wat aanpassingen plaats; de Staten-Generaal bestond voortaan uit een Eerste Kamer van 40 tot 60 leden (door de koning benoemd) en een Tweede Kamer van 110 leden (door de Provinciale Staten gekozen), en er werden enkele grondrechten in de Grondwet opgenomen. Maar veel verschil maakte het niet uit: de koning regeerde feitelijk per decreet en de ministers waren geheel van hem afhankelijk. Maar Willem I bedoelde het goed. Hij stelde zich op als een vader te midden van zijn huisgezin en deed alles in het belang van zijn volk. Omgekeerd verwachtte hij dat zijn onderdanen hem onbeperkt vertrouwen schonken en zich van oppositie onthielden. De politieke cultuur in het Koninkrijk der Nederlanden was er daarom een van onthouding.¹⁰ Heel anders dus dan in de roerige beginjaren van de Bataafse Republiek, toen het betere deel van de natie eindelijk de kans had gekregen zich politiek te roeren – desnoods in de oppositie. Willem I was daar niet van gediend en kweekte een elite van notabelen (een versmelting van de adel en de oude patricische geslachten), die hem in ruil voor allerlei voorrechten en een goede positie loyaal moesten dienen bij het uitvoeren van de plannen die hij met Nederland had. Een aantal patricische geslachten werd daartoe zelfs in de adelstand verheven, de jonkheren en jonkvrouwen. Kerk en onderwijs beschouwde de koning als nuttige instellingen die daarom maar beter onder voogdij van de staat konden staan. Zo kreeg de Nederlandse Hervormde Kerk in 1816 een Algemeen Reglement, dat het kerkgenootschap onderwierp aan de koning, die het hoofd ervan was. De bevolking had over dit alles niets te zeggen. Door een hoge census was de betrokkenheid van de bevolking bij politiek en bestuur zowel op het platteland als in de stad uiterst beperkt. De politiek betrokken burger uit de patriottentijd en de tijd van de Bataafse Republiek maakte plaats voor de nijvere, ingetogen huisvader, die deugden als gematigdheid, harmonie, eenvoud, huiselijkheid en vaderlandsliefde betrachtte.

Voor Groningen betekende de stichting van het Koninkrijk een volgende stap op weg naar volledige integratie in de nationale, centraal geleide staat.¹¹ De Provinciale Staten – die nu bestonden uit drie standen, de Ridderschap, de stad en het platteland, met elk twaalf leden – had weinig te zeggen.¹² Het hoogste gezag lag in handen van de gouverneur, die zijn orders rechtstreeks uit Den Haag kreeg. De gouverneur kon bijvoorbeeld besluiten van de Staten aan de koning ter vernietiging voorleggen. Van 1814 tot 1830 was Gustaaf W. baron van Imhoff gouverneur; na hem kwam tot 1850 Willem F.L. baron Rengers. Beiden waren tevens lid van het college van curatoren van de Groningse universiteit, die daarmee ook onder toezicht van de koning stond.

Zo behoudend als de sociale politiek van de koning was, zo modern was zijn beleid ter zake van de infrastructuur van Nederland. Er werden kanalen gegraven, wegen verhard en ontginningen ter hand genomen. Het pauperprobleem werd aangepakt, het postverkeer verbeterd, de burgerlijke stand en het kadaster werden verder ingevoerd en de rechterlijke macht werd geprofessionaliseerd. Groningen was nog altijd een in haar vestingwallen besloten stad waar 's avonds om tien uur de poorten dichtgingen en het platteland buitengesloten werd, maar de aansluiting bij de rest van Nederland werd steeds beter. De integratie van Groningen in Nederland, op politiek, economisch, cul-

tureel en mentaal vlak, ingezet in 1594, ging in hoog tempo door. Voor de universiteit zou dat alleen niet in alle opzichten een zegen blijken te zijn.

Aanvankelijk werkte het systeem van repressie en onthouding goed, maar in de jaren twintig kwam er voor het eerst enige oppositie tegen het regime van Willem I. Niet alleen in de zuidelijke provincies, waar een machtige coalitie van liberalen en katholieken ontstond, maar ook in het Noorden. In 1823 tekenden 1900 Groningse boeren een adres waarin zij vroegen om importheffingen voor graan en peulvruchten. Sinds 1818 daalden namelijk de prijs gestaag door de import van goedkoop graan uit gebieden rond de Zwarte Zee. Na een grote stormvloed in februari 1825 in Noord-Nederland legde de regering inderdaad enige beperkende maatregelen aan de graaninvoer op, maar door het uitbreken van een besmettelijke ziekte in 1826 en een reeks koude zomers met schrale oogsten hield de malaise aan. Tijdens de epidemie van 1826 stierven ruim tweeduizend inwoners van Groningen, ongeveer tien procent van de totale bevolking.¹³ Landelijk werd er in deze tijd gevraagd om constitutionele hervormingen, zoals de invoering van ministeriële verantwoordelijkheid en een betere controle op de regering, en in 1829 stemde de Staten-Generaal zelfs de tienjaarlijkse begroting.

De weigering van de koning om aan de verlangens van de oppositie tegemoet te komen leidde in het revolutiejaar 1830 tot opstand in Brussel, met als gevolg dat (on-

DE GRONINGER ZIEKTE EN DE UNIVERSITEIT

Toen de Groninger ziekte in het najaar van 1826 op zijn hevigst was, bleek dat er te weinig doktoren waren om de zieken te behandelen. Het garnizoen stelde militaire artsen ter beschikking, artsen uit andere steden schoten te hulp en ook medische studenten boden zich aan. Zelfs de hoogleraar wis- en sterrenkunde Seerp Brouwer, die ooit als medicus was gepromoveerd, nam zijn medische beroep weer op. Omdat het stadsziekenhuis en het *nosocomium academicum* te klein bleken om alle patiënten op te vangen die niet thuis konden worden verzorgd, werd ook het Arsenal aan de Turfsingel als noodhospitaal ingericht. De oude hoogleraar Thomassen à Thuessink kwam samen met zijn collega Bakker aan het hoofd van dat tijdelijke ziekenhuis te staan. Het gewone academische werk moest maar even wachten.

Onder deze omstandigheden viel er na de zomervakantie niet aan te denken om het gewone academische leven weer op te pakken. Het begin van de colleges werd steeds maar weer uitgesteld, uiteindelijk tot kort voor de kerstvakantie, en de overdracht van het rectoraat vond pas plaats op 21 december. Door geen kerst- en geen paasvakanties te houden zou in 1827 geprobeerd worden de achterstand enigszins in te halen. Maar waren er wel studenten? In 1825 hadden zich nog 72 nieuwe studenten ingeschreven, maar in 1826 daalde dat aantal tot 57, van wie iets minder dan de helft zich pas in december inschreef, toen rector en assessoren toestonden dat men zich in verband met de heersende ziekte ook schriftelijk kon laten inschrijven.¹⁴ Ook in 1827, toen in het voorjaar de epidemie nog een klein staartje kreeg, kwam het aantal inschrijvingen niet hoger dan 45. Pas het jaar daarop was het aantal nieuwe studenten weer normaal.

bedoeld) nog datzelfde jaar de zuidelijke provincies zich afscheidden om het nieuwe koninkrijk België te vormen. De grote mogendheden lieten het gebeuren, maar de koning verzette zich hevig. In oktober 1830 kondigde hij de algehele mobilisatie af en riep hij vrijwilligers op zich te melden voor de krijgsdienst. Zonder succes was dat niet. Het eerste scheidingsverdrag, opgesteld in Londen in juni 1831, legde de koning naast zich neer en na de inzet van zijn troepen tijdens de Tiendaagse veldtocht, waaraan ook Groningse studenten meededen, kreeg hij in oktober van dat jaar veel gunstiger voorwaarden voorgelegd. Oostelijk Limburg zou nu bij het verkleinde Koninkrijk der Nederlanden komen. Maar de koning was niet tevreden, tekende het verdrag niet en volhardde jaar in jaar uit in die weigering.

Boven de grote rivieren was men in 1830 niet rouwig om het vertrek van de Belgen, maar wel was men ontevreden over de manier waarop dat was gegaan. Nederland voelde zich in de steek gelaten door de grote mogendheden, die in 1814 juist hadden aangestuurd op de vereniging van Noord en Zuid om zo een krachtige buffer tegen Frankrijk te creëren. De sfeer in het land was er een van gekwetste trots, wantrouwen tegenover het buitenland, afkeer van buitenlandse politiek en een zich vermeien in de herinnering aan het roemrijke verleden. Nederland werd nog meer dan daarvoor een in zichzelf gekeerd land. Op de troon zat een verbitterde koning, die elke binnenlandse oppositie beschouwde als landverraad. Liberalisme stond gelijk aan staatsondermijning; katholicisme was op zijn minst verdacht.

Inmiddels bleek de 'volhardingspolitiek' van Willem I onbetaalbaar te zijn. Het op de been houden van het 70.000 man tellende leger kostte meer dan er binnenkwam, zodat de belastingen omhoog moesten. Al bij de afkondiging van een gedwongen rijkslening in 1830 kwam het hier en daar tot protest. De boeren in Groningen, die toch al te lijden hadden onder het opheffen van de importbeperkingen in 1830 en het wegvallen van de afzetmogelijkheden in België, dienden in samenwerking met advocaten, kooplieden, ambtenaren en intellectuelen uit de stad (onder hen twee hoogleraren, de historicus Van Eerde en de jurist Hendrik Nienhuis) adressen in waarin zij vroegen om verlaging van de belastingdruk en de afschaffing van de Ridderstand.¹⁵ Gouverneur Rengers trad krachtig op, ontsloeg een weerspannige burgemeester en dreigde met inkwartiering van soldaten als de lening niet werd voltekend. Maar in 1832 klonk opnieuw kritiek toen ten gevolge van een nieuwe kadastrale indeling de grondbelasting omhoogging. Het dagblad *De Ommelander* gaf als enige krant de oppositie een stem, maar werd gerechtelijk vervolgd en uiteindelijk opgeheven. De gouverneur maakte zich ernstig zorgen over de opkomst van het 'ultraliberalisme' in zijn provincie, waar door de zijns inziens te lage census een klasse aan het woord kon komen 'die vooringenomen is tegen allen die door stand of geboorte uitblinken'.¹⁶

Maar het waren niet alleen liberale boeren en academici die zich roerden. In het Noord-Groningse dorp Ulrum verliet de orthodoxe predikant Hendrik de Cock in 1834 de Nederlandse Hervormde Kerk, die naar zijn mening – en naar die van een groot deel van zijn gemeente – te vrijzinnig was geworden. Samen met andere afgescheiden predikanten vormden zij de Christelijke Afgescheiden Gemeenten. De koning vond deze breuk met zijn landskerk onacceptabel, verbood de bijeenkomsten van de afgescheidenen en droeg zijn gouverneurs op streng tegen hen op te treden. Krasse maatregelen als boetes, inkwartiering en veroordelingen voor ongeoorloofde samenscholing wisten

de afgescheidenen evenwel niet tot terugkeer te brengen, al werd de beweging zo wel enigszins ingedamd. Wie zich afscheidde, wist namelijk heel goed dat hij voortaan tot een kleine minderheid van geminachte en gediscrimineerde burgers zou behoren.¹⁷

Uiteindelijk gaf Willem I in 1839 toe dat zijn 'volhardingspolitiek' tot niets had geleid. Knarsetandend tekende hij alsnog het traktaat met België. Nu was er echter een aanpassing van de Grondwet nodig en de oppositie zag plots nieuwe kansen. Vooral in Groningen werd zeer voor een ingrijpende grondwetswijziging gepleit. Men eiste directe verkiezingen, het afschaffen van alle privileges, het verkiezen van burge-meesters en de verlaging van de toelage van de Kroon. Onder leiding van de Oost-Groningse herenboer Jan Freerks Zijlker kwamen de liberalen in de stad bij elkaar en in het dagblad *Tolk der Vrijheid* verkondigden zij hun meningen. Maar de gouverneur zag er vooral een republikeins complot in en trad weer hard op. Een redacteur werd tot vier jaar cel veroordeeld, de uitgever, Jan Hendrik Bolt, verdween twee jaar achter de tralies. Bij het proces werd een van de redacteurs verdedigd door mr. J. Hui-zinga, die tien jaar eerder als student al betrokken was geweest bij de protesten tegen het beleid van Willem I.¹⁸ Uiteindelijk bleef het in 1840 bij een heel beperkte grondwetswijziging. De teleurgestelde en verbitterde koning trad daarna af en op 7 oktober 1840 besteeg zijn zoon Willem II de troon. Veel hoop op snelle politieke veranderingen liet deze 'ridderlijke' koning de oppositie echter niet. Hoe de liberalen ook probeerden te breken met de kleurloosheid van de alle geschillen toedekkende politiek die in Nederland zo lang de toon aan had gegeven, en hoe zij ook hamerden op de heilzame, productieve functie van debat en discussie, de heersende elite gaf voorlopig geen krimp.

Ondertussen stonden de ministers van de koning wel voor de taak om de wankele overheidsfinanciën weer op orde te brengen. Forse bezuinigingen waren onvermijdelijk en onderwijs en wetenschap, zo stond te vrezen, konden daarbij niet buiten schot blijven. Werden de universiteiten en athenea rond 1820 nog heel behoorlijk gefinancierd, na 1830 kwamen de eerste bezuinigingen en na het aantreden van de nieuwe koning werd het alleen nog maar erger.

DE REGELS VAN HET ORGANIEK BESLUIT

Het Organiek Besluit van 2 augustus 1815 schiep orde waar eerst chaos heerste.¹⁹ Voor het eerst werd nu duidelijk uitgesproken wat hoger onderwijs eigenlijk was:

Onder de naam van hooger onderwijs wordt verstaan zoodanig onderwijs, als ten doel heeft, den leerling, na afloop van het lager en middelbaar onderwijs, tot eenen geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden (art. 1).

Die definitie is met allerlei problemen omgeven. Niet duidelijk was bijvoorbeeld wat lager en vooral wat middelbaar onderwijs was. Het onderwijs op de Latijnse school moest de leerling voorbereiden op de universitaire studie en werd om die reden tot het hoger onderwijs gerekend. Maar ook het begrip 'geleerde stand' is met problemen omgeven.²⁰ Het gebruik van het onbepaald lidwoord 'een' duidt erop dat er meerdere geleerde standen waren en dat het woord niet opgevat moet worden als aanduiding

van een maatschappelijke categorie (zoals arbeidende stand of middenstand). ‘Geleerde stand’ betekent hier zoveel als ‘beroep waarvoor een academische opleiding nodig is’, zoals predikant, advocaat, geneesheer of rector van een Latijnse school. Dat de definitie van hoger onderwijs daarmee tamelijk inhoudsloos en formeel wordt (‘hoger onderwijs leidt op tot beroepen waarvoor hoger onderwijs nodig is’) moet men dan maar voor lief nemen.

Zoals gezegd omvatte het hoger onderwijs meer dan alleen het universitaire onderwijs. Het eerste hoofdstuk van het Organiek Besluit gaat over de Latijnse scholen, het tweede over de athenea, die academisch onderwijs verzorgden maar geen graden verleenden, en het derde over de universiteiten – of hogescholen, zoals men die instellingen nog steeds noemde. Het aantal Latijnse scholen was onbepaald; de stedelijke regeringen moesten zelf maar zien of zij een dergelijk instituut wilden financieren. Ook over het lesprogramma van de Latijnse school zei het besluit weinig. Ten aanzien van de athenea daarentegen bevatte het besluit juist heel veel bepalingen. Uitgangspunt was, in goed Nederlandse traditie, de landelijke spreiding van kennis en kunde; de zucht tot concentratie die in de Bataafs-Franse tijd had geheerst, gold nu als on-Nederlands. In elke provincie – het arme, dunbevolkte Drenthe uitgezonderd – moesten de inwoners althans een begin kunnen maken met een academische studie. In die provincies waar geen universiteit was, moest dus een atheneum komen. Er was in de noordelijke provincies van het koninkrijk ruimte voor zes athenea: twee door het rijk betaalde instellingen, in Franeker en Harderwijk, en vier door de stedelijke overheid te onderhouden instellingen, in Deventer, Amsterdam, Breda en Middelburg. Een atheneum had een tweeledige doelstelling: enerzijds ‘zoo veel mogelijk algemeene verspreiding van smaak, beschaving, geleerdheid enz.’, anderzijds ‘het ten minste gedeeltelijk vervangen van de hooge scholen en van het akademisch onderricht ten behoeve van die jonge lieden, welke door hunnen omstandigheden verhinderd worden, den tijd tot eene academische loopbaan noodzakelijk, geheel aan eene der hooge scholen door te brengen’ (art. 36). Elk atheneum zou over vijf tot acht hoogleraren beschikken, afhankelijk van de vraag of er medisch onderwijs werd gegeven en of er Nederduitse taal- en letterkunde op het collegerooster stond.

De meeste artikelen in het Organiek Besluit betreffen de universiteiten of hogescholen. Daarvan waren er drie: in Leiden, Utrecht en Groningen (de oude universiteit van Franeker en Harderwijk keerden niet terug en werden zoals gezegd rijksathenea). De universiteiten telden elk vijf faculteiten: theologie, rechten, geneeskunde, wis- en natuurkunde, en bespiegelende wijsbegeerte en letteren. De theologische faculteit werd dus volledig in ere hersteld en diende als vanouds uitsluitend ‘tot vorming der kweekelingen voor den hervormden godsdienst’ (art. 56).²¹ Dat de koning de faculteit haar oude positie teruggaf, was eigenlijk onvermijdelijk. Zonder de studenten theologie zouden er te weinig studenten overblijven voor de drie universiteiten in het noordelijk deel van het land. Voordeel was ook dat de hervormden hem nu eeuwig dankbaar waren en dat zij in 1816 zonder morren het Algemeen Reglement accepteerden dat de Nederlandse Hervormde Kerk feitelijk onder toezicht van de vorst plaatste. In elk van de vijf faculteiten konden de studenten promoveren en sommige faculteiten kenden zelfs meerdere doctoraten.²² Bij rechten kon men kiezen tussen het gewone doctoraat in het Romeins en hedendaags recht en het ‘gemakkelijke’ doctoraat in de rechten (‘doctora-

tus iuris'). Bij geneeskunde kon een gepromoveerd geneesheer nog drie aanvullende doctoraten verwerven, in de heekunde, in de verloskunde en in de farmacie.

De weg naar het doctoraat was in het Organiek Besluit helder omschreven. Toegang tot de universiteit kreeg men door een getuigschrift van de Latijnse school of een toelatingsexamen bij de universiteit. In elke faculteit moest de student eerst een voorheen onbekend kandidaatsexamen afleggen, vervolgens doctoraalexamen doen om ten slotte op te gaan voor de promotie. Bij de drie hogere faculteiten (theologie, rechten en geneeskunde) moest de student voorafgaand aan het kandidaats in zijn eigen faculteit ook nog een propedeutisch examen afleggen in een van de twee oude propedeutische faculteiten (dat examen werd verwarrend genoeg ook 'kandidaats' genoemd).²³ Aankomende medici moesten een propedeutisch examen afleggen in de faculteit der wis- en natuurkunde, aankomende theologen en juristen moesten dat doen in de faculteit der bespiegelende wijsbegeerte en letteren. Dat examen bestond, net als het kandidaats- en het doctoraalexamen, uit twee onderdelen: een mondeling examen in een aantal vakken en een bewijs (testimonium) dat men 'met vrucht' het onderwijs in een aantal andere vakken had gevolgd. Theologen moesten tijdens hun studie een beetje wis- kunde en proefondervindelijke natuurkunde opsnuiven en medici konden niet om het Grieks heen. Op deze manier drukte de wetgever uit dat hij hechtte aan een brede vorming van de toekomstige elite van Nederland en dat hij wilde waken voor een te snelle specialisatie (het spookbeeld van de vakscholen, waar de Fransen zo'n voorstander van waren geweest). Bijkomend voordeel was dat nu ook de hoogleraren in de wis- en natuurkunde en filosofie en letteren voldoende studenten kregen. Die twee faculteiten leidden namelijk niet of nauwelijks op voor een identificeerbaar beroep. Bij letteren was er tenminste nog het beroep van leraar aan een Latijnse school. Rectoren en in grotere steden ook de conrectoren moesten volgens artikel 17 van het Organiek Besluit namelijk gepromoveerd zijn, terwijl gewone leraren minstens kandidaats moesten hebben (de eerste lesbevoegdheid in de Nederlandse onderwijsgeschiedenis). Maar bij de faculteit der wis- en natuurkunde was er geen enkel beroepsperspectief.²⁴

Behalve een ruim geformuleerd studieprogramma bevatte het Organiek Besluit nog vele andere bepalingen: het aantal hoogleraren per universiteit en per faculteit, hun salarissen en overige inkomsten, de taal waarin het onderwijs moest worden gegeven (het Latijn, maar met mogelijkheden voor het Nederlands) en de vakken die gedoceerd moesten worden, waaronder enkele nieuwe, zoals Nederlandse taal- en letterkunde en landhuishoudkunde.²⁵ Ook regelde het besluit tot in detail de materiële voorzieningen, zoals kabinetten, een bibliotheek en een hortus, de beurzen voor minder draagkrachtige studenten, prijsvragen om de wetenschapsbeoefening onder studenten te bevorderen en de uitgave van jaarboeken waarin de lotgevallen van de universiteiten konden worden opgetekend (alsmede de rectorale redes en de winnende inzendingen van de door de universiteit uitgeschreven prijsvragen).²⁶ De inschrijfkosten en de college- en examengelden waren eveneens nauwkeurig vastgelegd. Ten slotte stonden er ook ettelijke bepalingen in het Organiek Besluit over het bestuur van de universiteit: de senaat, voorgezeten door de rector magnificus, voor de interne en onderwijskundige zaken, en het college van curatoren voor het beheer van de gebouwen en voorzieningen, de aanstelling van personeel en het bewaken van de begroting van de universiteit.

Hoewel het Organiek Besluit een uniforme regeling voor het hoger onderwijs in de

noordelijke helft van het koninkrijk bedoelde te zijn, werd er toch voortdurend een onderscheid gemaakt tussen de Leidse universiteit en de zusterinstellingen in Utrecht en Groningen. In Leiden verdienden hoogleraren 600 gulden meer dan hun collega's elders en Leiden kreeg ook een paar hoogleraren meer toegewezen dan de twee andere universiteiten (zie tabel 6). In Leiden werden ook meer vakken onderwezen dan elders: in de faculteit rechten bijvoorbeeld staatkundige geschiedenis van Europa, diplomatiek (oorkondeleer) en statistiek. Verder was het budget voor het academisch ziekenhuis in Leiden twee keer zo hoog als dat voor de ziekenhuizen in Utrecht en Groningen, en Leiden had meer beurzen en meer prijsvragen te verdelen dan de twee andere hogescholen. Nu was Leiden ook wel groter dan Utrecht of Groningen, maar of de opleiding in Leiden ook navenant beter was dan elders zou nog moeten blijken.

TABEL 5 HET AANTAL HOOGLERAREN PER UNIVERSITEIT EN FACULTEIT
(VOLGENS OB, ART. 67)

	Leiden	Utrecht	Groningen
Theologie	4	3	3
Rechten	4	3	3
Geneeskunde	4	3	3
Wis- & natuurkunde	4	4	4
Letteren	5	5	5

De bedoeling van de wet was de codificatie van het traditionele onderwijs, met vermindering van de misstanden en misbruiken die in de loop der jaren ingeslopen waren. Maar met het besluit bedreef de koning ook een vorm van sociale politiek.²⁷ Belangrijk doel van de wet was om door middel van het centraal gereguleerde hoger onderwijs een bovenlaag van notabelen te kweken die loyaal uitvoering zou geven aan het beleid van de koning – het ambtenarenapparaat was nog te klein om dat goed te kunnen doen. Daarvoor was het nodig dat alleen of hoofdzakelijk jongemannen uit de betere kringen toegang kregen tot de universiteit. Tal van bepalingen van het Organiek Besluit zorgden daarvoor. Om te beginnen was al een behoorlijke drempel voor de middenklassen opgeworpen doordat de studenten eerst de Latijnse school moesten doorlopen om de taal te leren die op de universiteit gebruikt werd, het Latijn. Op zo'n Latijnse school werd weinig anders geleerd dan voor een toekomstige universitaire studie nuttig was, en dus koos de nijvere burger die zijn zoon voor de handel of het grootbedrijf wilde opleiden in principe niet voor de Latijnse school – en dat was ook precies de bedoeling. Het zware accent dat in het onderwijsbeleid op klassieke vorming werd gelegd, was dus niet alleen ingegeven door de overtuiging dat zo'n vorming intrinsiek waardevol was – alleen de klassiek gevormde mens was werkelijk burger – maar ook om lieden die niet tot de kring der notabelen behoorden buiten de deur te houden.²⁸

Een andere manier om de universiteit het exclusieve domein van de notabelen te maken was het opwerpen van financiële drempels. Studeren was niet goedkoop. In plaats van 18 stuiver, zoals ten tijde van de Republiek, werd nu bij inschrijving 3 gulden van de student gevraagd, terwijl voor de recensie elk jaar een gulden verschuldigd was.²⁹

Het collegegeld varieerde van 15 gulden voor een college dat twee keer per week werd gegeven, tot 30 gulden voor een college dat meer dan twee keer per week werd gegeven. Examen- en promotiegelden liepen in de tientallen guldens. Zo kostte het doctoraat in de rechten, de geneeskunde en de wis- en natuurkunde 100 gulden (art. 127). Zelfs wie een beurs had, kon de studie alleen maar bekostigen als er van huis uit enig geld was. Die beurzen waren ook helemaal niet bedoeld voor de lagere standen; ze werden liever gegeven aan jongemannen uit respectabele families die door tijdelijke omstandigheden krap bij kas zaten.³⁰ Ten slotte bepaalde artikel 74 dat om een doctoraalexamen te kunnen afleggen de student minstens drie jaar aan de universiteit diende te hebben gestudeerd waar hij dat examen wilde afleggen (bij geneeskunde was dat zelfs vier jaar). Dat voorkwam dat een student zich de benodigde kennis thuis en door zelfstudie eigen maakte om tegen minimale kosten snel de begeerde graad te halen.

Werkte de eis dat men klassiek gevormd moest zijn en over kapitaal diende te beschikken de entree van jongemannen uit de minder gegoede klassen tegen, omgekeerd waren er ook bepalingen die voorkwamen dat studenten die wel over kapitaal, maar helaas niet over talent beschikten de hun toekomende graad misliepen. Om die reden was er een eenvoudig doctoraat in de rechten ingevoerd, dat de aankomende regent wel een passende titel opleverde, maar geen beroepskwalificatie. Het doctoraal voorafgaand aan zo'n lichte promotie bestond slechts uit een schriftelijke toelichting op twee passages uit het wetboek van keizer Justinianus (art. 86) – en niemand die erop toezag dat hij dat ook zelf deed in plaats van een armlastige jurist tegen betaling zo'n toelichting te laten schrijven. Officieel moest de kandidaat die uitleg nog tegen bedenkingen van de faculteit verdedigen, maar hij mocht erop rekenen dat, als de connecties maar goed waren, de hoogleraren het hem niet al te moeilijk zouden maken. Na de promotie mocht de jonge meester in de rechten geen advocaat worden, maar een beetje regent ambieerde zo'n baantje ook helemaal niet. Het was belangrijk dat hij een titel had, dat gaf extra maatschappelijk aanzien, maar om den brode hoefde hij het niet te doen. In feite was dit een formalisering en sanctionering van de al ten tijde van de Republiek bestaande gewoonte om het regentenzonen wie het alleen maar om de titel te doen was niet al te lastig te maken. Later, in 1840, werd het de luie of domme regentenzonen nog makkelijker gemaakt toen werd bepaald dat juristen desgewenst ook op alleen stellingen konden promoveren – een privilege dat promovendi in andere faculteiten werd onthouden. Gebrek aan intellect stond het verkrijgen van een universitaire graad in de rechten dus niet in de weg! En de cijfers wijzen uit dat die sociale politiek van Willem I goed werkte. De grote meerderheid van de studenten kwam na 1815 of uit de adel en het patriciaat of uit de geleerde stand; de gegoede burgerij en de middenstand kwamen er nauwelijks aan te pas.³¹

Ook na afkondiging van het Organiek Besluit is sociale politiek altijd een bijvoegmerk van het onderwijsbeleid gebleven. Zo sleutelde de regering een aantal malen aan de regelingen die voor de studie in de theologie golden. Een Koninklijk Besluit van 15 november 1820 maakte – op verzoek van de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk – de studie theologie aantrekkelijker. Er dreigde een tekort aan predikanten en de Synode had al een oproep aan de betere standen gedaan om hun zonen vooral theologie te laten studeren.³² Nu kwam de koning de kerk ook te hulp. Studenten theologie, die al vrijgesteld waren van krijgsdienst, hoefden nu ook geen college-

geld meer te betalen. De hoogleraren, die zo inkomsten misliepen, kregen compensatie door hun een jaarlijkse toelage van 400 gulden toe te kennen. Ook ging het zogenaamde academiëgeld omhoog, het bedrag dat predikanten kregen als zij hun zoon theologie lieten studeren. Eerst was dat 100 gulden gedurende maximaal zes jaar, nu werd dat 200 gulden (voor een zoon die een andere studie volgde, kreeg een predikant slechts 50 gulden).³³ Verder werd de verplichting om colleges landhuishoudkunde te volgen teruggebracht van twee naar één jaar. En ten slotte verviel voor theologiestudenten de bepaling dat men niet tegelijkertijd met een rijksbeurs en een particulier leen mocht studeren.³⁴ Toen het tekort aan predikanten dreigde om te slaan in een proponentenoverschot, werden de maatregelen weer ingetrokken.³⁵

Lang is de lijst van kleine en iets grotere veranderingen die het Organiek Besluit in de loop der jaren onderging. In 1825 werden colleges technologie aan het programma toegevoegd, een jaar later werden de graden 'cum laude' en 'summa cum laude' ingevoerd, in hetzelfde jaar werd wiskunde voor theologen en juristen in plaats van een testimoniumvak een examenvak en in 1827 bepaalde de regering dat er voortaan ook colleges pedagogiek gegeven moesten worden. Het zijn stuk voor stuk kleine veranderingen, die de grondslag van het Organiek Besluit ongemoeid lieten. Aanvankelijk was dat geen probleem. Het Organiek Besluit paste goed bij het Nederland dat na de roerige Bataafse en Franse periode weer enig houvast zocht, maar de negentiende-eeuwse samenleving veranderde, de visie op het onderwijs veranderde eveneens, en voor men het goed en wel doorhad, was het Organiek Besluit een anachronisme geworden. Al vrij snel rees de vraag of het niet tijd werd voor een algehele herziening van de regeling van het hoger onderwijs.

EÉN VAN GEEST

In 1815 herrees de Groningse universiteit, 'niet meer dezelfde en toch de oude', zoals Jonckbloet het in 1864 uitdrukte.³⁶ De nieuwe rijkshogeschool leek nog zo op de oude gewestelijke academie dat sommigen moeite hadden om te wennen aan de nieuwe verhoudingen. Even werd er bijvoorbeeld nog een zwakke poging gedaan om weer enkele privileges te krijgen, zoals vrijstelling van contributie voor de stedelijke schutterij, maar de tijd dat hoogleraren en studenten vrijheden genoten die anderen onthouden werden, was definitief voorbij.³⁷

Niet meer dezelfde en toch de oude, dat gold ook voor het personeelsbestand. Sommige functionarissen keerden niet meer terug. De beurs was en bleef gesloten en dus ging de oeconomus definitief met pensioen. Ook de voorzanger in de Academiekerk en de auctionaris traden niet meer in dienst van de universiteit. Maar aan een teken-, rij- en schermmeester, dacht men, was nog wel behoefte (die schermmeester gaf trouwens ook lessen Frans en – opvallend – Engels).³⁸ In het hooglerarenbestand was het niet anders: een mengeling van oud en nieuw. Naast veteranen als Petrus Driessen en Thomassen à Thuessink, wier aanstelling nog uit de tijd van de Republiek stamde, traden nieuwe krachten aan, zoals de Gelderse hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde Barthold Hendrik Lulofs en de predikant-landbouwvernieuwer Uilkens, die het eveneens nieuwe vak landhuishoudkunde ging doceren. Ook Van Swinderen, die al in 1814 voor natuurlijke historie was benoemd, behoorde eigenlijk tot de nieuwe krachten.

Ondanks deze mengeling van oud en nieuw is het verrassend te zien hoezeer men één van geest was. De geestelijke habitus van oudgedienden als Muntinghe of Van Eerde verschilde niet wezenlijk van die van Van Swinderen, Lulofs of Uilkens. Over wetenschap en onderwijs dachten de jongeren hetzelfde als degenen die hun vorming hadden ondergaan in nadagen van de Republiek. Huizinga heeft het over ‘het naleven van de 18e eeuw’,³⁹ maar juister zou het zijn om het geestelijk klimaat in de jaren tien en twintig van de negentiende eeuw te zien als de culminatie van de gematigde Verlichting die in Groningen in de laatste decennia van de achttiende eeuw tot ontplooiing was gekomen. De ervaringen van de Bataafse tijd en de Franse inlijving hadden er het politieke karakter aan ontnomen – van oppositie, hoe ingetogen ook, was geen sprake meer – maar het fundament waar de opvattingen van de generatie van Van Swinderen en Lulofs op rustten, was niet anders dan bij Driessen en Muntinghe.⁴⁰

De wereld, aldus Van Swinderen en de zijnen, is een perfecte, goddelijke orde, speciaal tot nut van de mens ingericht. De mens kan uitgroeien tot een volmaakt wezen, dankzij kennis, nuttige wetenschap, liefderijke opvoeding en het juiste inzicht in het heil dat God de mens heeft bereid. Rede en geloof zijn geen tegenpolen, maar gaan juist uitstekend samen en streven langs verschillende wegen naar hetzelfde doel, het inzicht in de goddelijke orde, waarin ieder mens zich een eigen plek kan verwerven. Niemand was buitengesloten, of hij nu hervormd, dopers of katholiek was, als hij zich maar los wilde maken van de vooroordelen uit vroeger tijden. Omdat uiteindelijk het zedelijk doel van de wetenschap vooropstond, legden Van Swinderen en de zijnen niet de nadruk op een strenge methode, maar op het zoeken naar het aangename en profijtelijke. De hoogleraren spraken voortdurend over de veredeling van het hart, de verbetering van de smaak en de vermeerdering van de kundigheden.

Alles draaide in deze tijd om opvoeding tot nut en deugdzaamheid. Niet voor niets was Van Swinderen ook schoolopziener, en wel een die zijn taak hoogst serieus nam. Hij was bezielde van een grote drang om zich overal nuttig te maken. Hij reisde stad en land af om op lagere scholen het onderwijs te verbeteren, richtte het ene na het andere monument op om bij stad- en streekgenoten de bewondering voor de grootste prestaties van het voorgeslacht op te wekken, hield talloze populaire voordrachten voor het Natuur- en Scheikundig Genootschap en benadrukte in zijn colleges natuurlijke historie steeds maar weer de morele lessen die uit de beschouwing van de natuur te trekken waren. Hij geloofde er heilig in dat ieder mens, of het nu het kind van een arme dagloner was of de zoon van de rijke koopman, door de juiste opvoeding een beter mens en een nuttig lid van de samenleving kon worden, ieder op zijn eigen plaats natuurlijk.⁴¹

Godsdienst speelde bij de opvoeding een belangrijke rol, niet door de gelovigen met hel en verdoemenis te dreigen – dat stadium had men achter zich gelaten – maar door hun voor te houden hoe God, in Christus verschenen, de mens wil leiden naar een beter leven. Muntinghe, de dominante persoon in de theologische faculteit, beschouwde de geschiedenis van de mensheid als het relaas van Gods opvoeding van de mens tot zedelijke en verstandelijke beschaving. Een door de rede gezuiverde godsdienst was zijn inziens de beste weg tot een deugdzaam leven. Godsdienst is immers geen stelsel van dogma's en geboden, maar vooral een vorm van opvoeding tot deugd, een deugdenleer. Over goddelijke voorbeschikking, de voldoeningeleer, de Drie-eenheid en de straffende hand van God hoorde men Muntinghe niet, maar des te meer over vrede,

verdraagzaamheid en verzoening. Het klonk allemaal wat moralistisch, bevoogdend vooral, maar het getuigt tegelijk van een blijmoedig vertrouwen in de mogelijkheden van mens om het goede te doen en het kwaad achter zich te laten.

Bij de colleges natuurlijke historie hoorden de studenten van Van Swinderen in wesen dezelfde boodschap. Natuurlijke historie was niet een dorre opsomming van soorten en ondersoorten, maar een levende demonstratie dat God de natuur zo heeft ingericht dat de mens daar in geestelijk en materieel opzicht ten volle van kan profiteren. Veelzeggend is ook dat het nieuwe vak landhuishoudkunde, dat alle ruimte gaf aan bespiegelingen over de natuur en Gods almacht en voorzienigheid, in Groningen gegeven werd door een predikant, de al genoemde Uilkens. De introductie van dit vak was trouwens een idee van een andere predikant, Muntinghe, die het als buitenlid van de commissie-Van der Duyn had ingebracht.⁴²

In dit geestelijk klimaat werd wetenschap opgevat als een middel om het leven van de mens op een hoger plan te brengen, zowel in geestelijk als in materieel opzicht. Niet de kennis als zodanig was van belang, maar het nut dat daaraan ontleend kon worden. Dat 'nut' kon zowel een zedelijke als een materiële strekking hebben. Om de geest te kenmerken waarin het (hoger) onderwijs in Nederland onder Willem I werd gegeven, wordt wel eens de term 'humanisme' gebruikt. Dat is wat misleidend. Doorgaans impliceert die term een klassiek, vooral door de platoonse filosofie geïnspireerd vormingsideaal dat weinig oog heeft voor het praktische nut dat wetenschap en kunst kan stichten. Zo vatte de Utrechtse filosoof Ph.W. van Heusde, die ook in Groningen aanhangers had, het begrip misschien op, maar dit gold niet voor de hoogleraren die in 1815 in Groningen aantraden. Hoewel Van Swinderen en de zijnen gepokt en gemazeld waren in de klassieke filosofie, distantieerden zij zich allermint van de toepassing die kennis en wetenschap in het dagelijks leven konden hebben. Voor hen bestond er geen tegenstelling tussen het aanwenden van godsdienst en filosofie voor opvoedkundige doeleinden en het toepassen van bestaande kennis in nieuwe productiemethoden of vervoersmiddelen. Door die aandacht voor het praktische nut van wetenschappelijke kennis onderscheidde het intellectuele klimaat aan de Groningse universiteit zich ten tijde van Willem I duidelijk van dat aan de twee andere universiteiten, waar een klassiekere vorm van humanisme de toon aangaf. In het vrijzinnige Groningen, waar boeren op het Hogeland of in de polders rond de Dollard inspeelden op allerlei verlichte denkbeelden, stond de universiteit van haar kant open voor een praktijkgerichte benadering van de wetenschap.

Die traditie, om ook het praktisch nut van wetenschap naar voren te halen, had wortels in de late achttiende eeuw en een oudere hoogleraar als Petrus Driessen bleef daarvan ook na 1815 een belangrijke exponent. In zijn rectorale rede van 1818 ontvouwde Driessen nog eens zijn visioen dat in de verre toekomst niet alleen ook vrouwen zouden studeren, maar universiteiten grote werkplaatsen voor de beoefening van de natuurwetenschap zouden kennen, waar met het oog op het algemeen welzijn ('ad communem civium utilitatem') de wonderen van de natuur zouden worden ontraadseld.⁴³ Sibrandus Stratingh, die Driessen in 1824 opvolgde, droeg dezelfde boodschap uit. Deze hoogleraar liet bijvoorbeeld zijn gedachten gaan over het toekomstige vervoer en construeerde mede daarvoor een stoomvoertuig waarmee hij in 1834 proeven deed op de verharde weg tussen Groningen en Assen. Hij verzorgde ook net als Driessen colleges

toegepaste scheikunde voor fabrikanten, die weliswaar geen doorslaand succes werden, maar waarmee hij wel zijn hele leven is doorgegaan, lang nadat men er elders al weer mee was gestopt. Huizinga had niet veel op met de nadruk die in de eerste helft van de achttiende eeuw op ‘nut en nog eens nut’ werd gelegd.⁴⁴ Maar zo naïef als Huizinga het voorstelde, waren Stratingh en de zijnen ook weer niet. En nu innovatie en valorisatie vandaag alfa en omega van de wetenschap lijken te worden, kijken we toch iets anders terug op de eerste wankele schreden die Stratingh en de zijnen op dit pad zetten.

Het grote vertrouwen in de opvoedbaarheid van de mens en de maakbaarheid van de wereld was nadrukkelijk apolitiek. Van Swinderen, Muntinghe, Uilkens en Stratingh bleven met al hun opvoedingsidealen binnen de kaders van de bestaande politieke en maatschappelijke orde. Dat die kaders doorbroken moesten worden om hun idealen werkelijk kans van slagen te geven, kwam niet in hen op. Toch was hun ruime mensenmin niet geheel van politieke betekenis ontbloot. Vanuit een dergelijke overtuiging was het niet moeilijk om sympathie op te vatten voor volkeren of volksdelen die naar grotere vrijheid of ruimere erkenning van hun rechten streefden, zoals de Grieken, die in 1821 in opstand kwamen tegen de Ottomaanse overheersers. Een kermisdichter stak er in een gedicht over een door studenten drukbezochte wafelkraam een beetje de draak mee:

Nu komt men op den Griek: hier zijn zij allen t’huis.
 Hoe davert nu de kraam en schudt van ’t woest gedruisch!
 Men heft Alcides’ kroost ten hemel, vloekt den Turken –
 Intusschen gaat men voort met flesch bij flesch te ontkurken,
 En redt dit d’armen Griek al uit geen slavernij,
 De kastelein voor ’t minst maakt daar zijn reek’ning bij.⁴⁵

Die geestdrift voor de vrijheidszin van de Grieken beperkte zich niet tot het drinken op hun gezondheid: de studenten zamelden ook geld in voor de strijd tegen de Turken.⁴⁶ Dat Bilderdijk schold op iedereen die steun verleende aan ‘oproerlingen tegen eene ons bevriende natie’ (hij bedoelde de Turken!), was een reden te meer om in de buidel te tasten. Maar ook de liberale oppositie in Frankrijk en in de Belgische gewesten kon aanvankelijk op sympathie van de Groningers rekenen. De in Brussel uitgegeven *Courier des Pays-Bas* werd in Groningen ijverig gelezen. In vergelijking met het luidruchtige conservatisme dat in Holland in de kring van Bilderdijk opgang maakte, kreeg de zachtaardige en blijmoedige mensenliefde van de Groningse hoogleraren dus uitgesproken liberale trekken. Bilderdijk was in Groningen bijzonder gehaat. Een hoogleeraar als Seerp Gratama, een oude patriot, moest niets weten van Bilderdijks reactionaire opvattingen en bracht dat ook over op zijn studenten – zoals Van Hogendorp en Van Lennep bijna aan den lijve ondervonden. En zijn collega Jan ten Brink, classicus en letterkundige, vroeger patriot en nu vurig bewonderaar van de Franse liberalen, spoelde elke keer zijn mond als hij een gedicht van Bilderdijk had moeten voordragen – want dichten kon Bilderdijk natuurlijk als geen ander.⁴⁷

De nabijheid van de Duitsland, waar in verschillende vorstendommen de politiek van de restauratie werd uitgedaagd door liberale groeperingen, heeft hier zeker ook een rol gespeeld. Groningers maakten graag uitstapjes naar Duitsland en ook in hun literaire voorkeur waren ze zeer op Duitsland georiënteerd. Van Swinderen

maakte in 1809 met zijn vrienden een voetreis naar Göttingen en Kassel en in 1823 ging de student theologie Petrus de Groot op bedevaartstocht naar de geboorteplaats van de vrome Duitse medicus, econoom en literator Johann Heinrich Jung-Stilling diep in Westfalen.⁴⁸ Van beide reizen verscheen een verslag, want kennelijk bestond daar vraag naar. De hoogleraar Nederlands Lulofs, die uit Gelderland kwam en eerst substituut-officier van de rechtbank in Arnhem was geweest, stond ook dicht bij de Duitse cultuur (hij was ook een van de reisgenoten van Van Swinderen). Als letterkundige reikte hij niet ver. Te vaak spande hij zijn citer voor onbenullige zaken. Maar hij legde een zeker enthousiasme in zijn gedichten dat verwantschap vertoont met de vroege Duitse Romantiek. De keerzijde daarvan was een zeker wantrouwen tegen alles wat uit Holland kwam – maar al te graag zette Lulofs de romantiek van het noorden en het oosten van het land af tegen de zakelijkheid van Holland. Groningen was, betoogde hij, wellicht minder beschaafd dan Holland, maar het gewest was daardoor wel een edeler bron van dichtelijke bezieling. Zoals Agricola zich ooit voor een half-beschaafde Fries uit het hoge Noorden uitgaf, zo stelde Lulofs zich nu voor als een Gelderse lomperd, opgegroeid tussen halve moffen en onbedoeld verzeild geraakt in het hoge Noorden:

Aan 's werelds uiterste eind, waar 't in uw oogen wis
 Niet waar? Cimmerisch donker is
 En 't spook der Duitschheid grijnst van achter 's Dollards boorden.⁴⁹

Maar in Duitsland bloeide de historische taalkunde (met dank aan de gebroeders Jacob en Wilhelm Grimm) en gloeide de vonk van de vrijheidszin. Ten Brink, ook een letterkundige, deelde in veel opzichten de opvattingen van Lulofs, al koketteerde hij niet zo nadrukkelijk met de duisternis van het Noorden. Hij gold als driftig, maar was ook rondborstig van aard en was net als Lulofs een wat dwarse geest. In zijn onderwijs was hij eropuit 'naar de echte beginselen van zedelijke vrijheid, veel, zoo niet alles over te laten aan de eigen en vrije ontwikkeling van het individu'.⁵⁰ Dat leverde misschien geen diepe inzichten in de klassieke literatuur op, maar verschaftte, hoe vreemd het ook klinkt, Groningen wel de reputatie een broeinest van liberalisme te zijn.

Toch moet men zich niet verkijken: de Groningse hoogleraren waren in wezen heel tevreden over hoe het ging, en niet zonder reden. In de eerste jaren na de troonsbestijging van Willem I en de afkondiging van het Organiek Besluit ging het de universiteit bepaaldelijk voor de wind. De universiteit telde drie hoogleraren meer dan voor de Franse tijd en op materieel vlak werd de universiteit niet vergeten. In de periode 1816-1818 stond er jaarlijks ruim 30.000 gulden op de universitaire begroting, vooral in verband met de opbouw van allerlei nieuwe voorzieningen, zoals verschillende kabinetten en de uitbreiding van het ziekenhuis. De eerste jaren na 1815, toen de nieuwe organisatie moest worden uitgewerkt, waren, zoals Huizinga terecht schreef, 'gulden jaren'.⁵¹ Na die opbouwfase zakte het budget weliswaar terug tot ruim 10.000 gulden, maar daarmee kon men zich in Groningen tot 1830 goed redden. Te betreuren was wel dat in 1826 de Academiekerk, die door de koning aan de katholieke parochie in Groningen was toegewezen, verloren ging voor de universiteit. Vanaf dat moment zat de universiteit zonder eigen onderkomen waar in stijl promoties konden plaatsvinden en oraties konden worden gehouden. Maar tegenover het verlies van de Academie-

kerk stond de aanwinst van het omvangrijke Museum Camperianum, dat de koning aan de Groningse universiteit schonk; het nosocomium moest zelfs verbouwd worden om die verzameling enigszins naar behoren te kunnen opstellen. Ook in de periode 1830-1840, toen de eerste serieuze bezuinigingen op het hoger onderwijs doorgevoerd werden, daalde het materieel krediet toch niet verder dan tot 9000 gulden. Dat was toen, gezien de ontwikkelingen in de wetenschap, die eigenlijk de bouw van nieuwe laboratoria noodzakelijk maakten, te weinig om bij de tijd te kunnen blijven, maar als de bezuinigingen van tijdelijke aard waren, hoefde dat geen onoverkomelijk probleem te zijn.

In deze jaren was men in Groningen ook meer dan tevreden over het aantal studenten. In de eerste jaren steeg het aantal nieuw ingeschrevenen snel tot ongeveer zestig per jaar en dit niveau wist men vast te houden tot ongeveer 1840. Groningen profiteerde in deze tijd duidelijk van het wegvallen van Franeker als universiteit, terwijl ook uit de aangrenzende Duitse gebieden weer meer studenten kwamen dan voor de eeuwisseling. In die gebieden had sinds het midden van de achttiende eeuw het Pruisische bewind geprobeerd de band met Groningen losser te maken door het Nederlands als kerktal te vervangen door het Duits en de aankomende predikanten te verplichten in Duitsland te studeren. Maar die 'germanisering' was maar gedeeltelijk geslaagd en in de Franse tijd, toen Oost-Friesland zelfs deel uitmaakte van het Koninkrijk Holland, was er weer sprake van vernederlandsing van de grensstreken. In 1813 maakten de geallieerden Oost-Friesland weliswaar los van Nederland – het gebied werd nu toegewezen aan het Koninkrijk Hannover – maar het Nederlands bleef gewoon de kerktal. Dat zorgde ervoor dat na 1815 weer een aanzienlijk aantal 'Duitsers' naar Groningen kwam om er (vooral) theologie te studeren. De meesten lieten zich na de studie alleen in Oost-Friesland examineren, maar een aantal van hen legde ook in Nederland een proponentsexamen af en één zette al zijn kaarten op een carrière in de Nederlandse Hervormde Kerk door zich alleen in Nederland te laten examineren.⁵²

Het getal van zestig eerstejaars is dan ook niet meer dan een benadering.⁵³ Hoeveel het er precies waren, valt moeilijk te zeggen, omdat de statistieken nogal onbetrouwbaar zijn. Behalve de reguliere studenten, dat wil zeggen jongemannen die van de Latijnse school kwamen en de hele studietijd, tot en met de promotie, in Groningen doorbrachten, waren er ook toehoorders, zoals aankomende chirurgijns die wel kennis opdeden maar geen examens aflegden. Verder waren er spookstudenten, die zich wel inschreven maar feitelijk geen enkel college volgden, en promotiestudenten, die zich alleen voor de promotie inschreven. Maar hoe dan ook, voor Groningen waren zestig nieuwe studenten per jaar heel wat, zeker als men bedenkt dat de studieduur in deze tijd rond de zes jaar lag. Dat betekende dat er op enig moment in de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw ruwweg tussen de 250 en 300 studenten in Groningen rondliepen. Daarmee was Groningen weliswaar nog steeds de kleinste universiteit van het land, maar niemand in Groningen kon zich herinneren dat de universiteit zo goed bezocht was.⁵⁴ Er waren zelfs meer studenten dan in menig jaar in de zeventiende eeuw, toen er meer inschrijvingen waren, maar de gemiddelde duur van het verblijf in Groningen een stuk korter was geweest. Niet voor niets had men in Groningen het idee een nieuwe bloeitijd door te maken – de 'gulden jaren' van Huizinga.

Afb. 77 Grote Markt met de waag en de herberg Het Gouden Hooft. Aquarel door Jan Bulthuis, 1782. Groninger Museum. In Het Gouden Hooft werd in 1815 de senaat *Vindicat Atque Polit* opgericht.

De studenten gedroegen zich ook veel beter dan het ruwe volk dat zich in de zeventiende eeuw student had genoemd. In 1815 hadden de Groningse studenten zich verenigd in het studentencorps *Vindicat atque Polit* ('Handhaaft en beschaaft') en in de herberg Het Gouden Hooft aan de Grote Markt een eigen sociëteit in gebruik genomen. Ten dele was dit een poging om de wanordelijkheden die elk jaar tijdens de ontgroening plaatsvonden te voorkomen, ten dele was de oprichting van *Vindicat* een uiting van het verder doordringen van de idealen van het genootschappelijk leven in studentenkringen. De geest van verlichting, beschaving en opvoeding tot deugd die onder de hoogleraren heerste, was ook vaardig geworden over de studenten, die zich nu in georganiseerd verband trachtten te bewijzen als waardige toekomstige leden van de grote maatschappij. Groningse studenten mochten dan in Holland de naam hebben liberaal te zijn, oppositioneel waren ze allerminst. Toch stonden de hoogleraren wat ambivalent tegenover het georganiseerde corps. Enerzijds stelden ze het op prijs dat de studenten zichzelf op deze wijze wilden beschaven, anderzijds wantrouwden zij nog altijd de zelforganisatie van de studenten, die zich op die manier misschien zouden onttrekken aan het vaderlijk gezag dat de hoogleraren vanouds over de studenten pretendeerden uit te moeten oefenen. Lang bleven de autoriteiten in hun opstelling aarzelen tussen tolereren en verbieden, maar voorlopig noteerden ze dat de studenten zich braaf gedroegen en de universiteit niet te schande maakten.⁵⁵

UILKENS EN DE BEVORDERING VAN NUTTIGE NATUURKENNIS

Geen van de vakken die volgens het Organiek Besluit van 1815 onderwezen moesten worden, illustreert beter de mentaliteit die toen in het hoger onderwijs heerste dan de landhuishoudkunde, de wetenschap van de landbouw. Het was een nieuw vak, althans voor Nederland, want in Duitsland bestond het al langer. Johann Beckmann was al in 1766 in Göttingen tot hoogleraar landhuishoudkunde benoemd en had in die hoedanigheid niet alleen landbouwkunde onderwezen, maar ook 'technologie' (de wetenschap van ambachtelijke processen). Traditionele ervaringskennis werd door hem geordend, gesystematiseerd en op een hoger plan gebracht. Het motief om landhuishoudkunde op het rooster te zetten was in Nederland wel anders dan in Duitsland. Willem I wilde met dit vak niet alleen de stoffelijke welvaart van het land vergroten, maar ook het zedelijk peil van de natie verhogen. De ideale landhuishoudkundige was niet alleen technoloog, maar ook volksopvoeder.

Niemand kwam in Groningen meer voor het doceren van landhuishoudkunde in aanmerking dan dominee Jacobus Uilkens uit Eenrum.⁵⁶ Hij was een boerenzoon uit Wierum (boven Groningen), die al op jonge leeftijd naar de stad was verhuisd, waar hij opgroeide zonder echt een stadskind te worden. Als jongen zwierf hij graag door het vrije veld, 'bij voorkeur in stormachtige en woeste dagen, liefst geheel alleen en afgezonderd', zoals zijn eerste biograaf schreef.⁵⁷ Uilkens studeerde vanaf 1799 theologie in Groningen, maar werd meer geboeid door de natuurwetenschappen en vooral door de colleges van de fysicus Jacob Baart de la Faille, die de jonge theoloog liet zien dat men God even zo goed kan leren kennen uit de natuur als uit de Bijbel. Uilkens promoveerde daarom in de natuurkunde voordat hij in zich beroepbaar stelde als predikant. Hij kwam terecht in Lellens, een plaatsje bij Ten Post, en vervolgens, vanaf 1799, in het grotere en rijkere Eenrum. Daar kon hij zich weer uitleven als landbouwer, want een flink deel van zijn inkomsten moest hij halen uit de bewerking van de pastoriegoederen: twee tuinen en 37 jukken ofwel bijna 20 hectare land in de omgeving van het dorp.

Over Uilkens als predikant is weinig bekend, maar des te meer weten we over het vele wat hij ernaast deed. Hij schreef een natuurkundig schoolboek voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, gaf elke zondagavond zijn gemeente uitleg over Gods presentie in de natuur aan de hand van de bekende *Katechismus der Natuur* van de predikant en volksopvoeder J.F. Martinet en gaf de stoot tot de oprichting van het departement De Marne van het Nut, waarvan hij meteen secretaris werd. Voor de leden van dat departement gaf Uilkens lessen in landbouwwetenschap, vaak aan de hand van Duitse vakliteratuur. Verder deed hij af en toe een uitvinding (een betere zaaimachine bijvoorbeeld), nam hij zitting in de Provinciale Commissie voor Landbouw en trad hij op als spreker voor het Natuur- en Scheikundig Genootschap in de stad. Landelijke bekendheid kreeg hij door het boek dat hij vanaf 1801 publiceerde, *De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, tot verheerlijking van God en de bevordering van nuttige natuurkennis*. De titel klinkt als een programma, en is dat ook.

Afb. 78 Jacobus Albertus Uilkens, hoogleraar landhuishoudkunde te Groningen. Portret door Wessel Lubbers, ca. 1810-1815. Universiteitsmuseum Groningen.

Uilkens wilde niet alleen zijn gemeenteleden wijzen op Gods grootheid in de natuur; hij wilde vooral ook de boeren onder hen nuttige tips geven hoe zij hun bedrijf beter konden inrichten.

Toen men in 1815 iemand zocht om landhuishoudkunde in Groningen te doceren, was Uilkens dus de aangewezen man. Het vak was namelijk speciaal bedoeld voor aankomende predikanten. Zij zouden, volgens het ideaal van Willem I, in hun plattelandsgemeenten ook boeren moeten voorlichten over nieuwe gewassen en betere manieren aan de hand doen om te ploegen, te zaaien, te oogsten en te dorsen. De predikant zou zijn gezag als zielenherder moeten inzetten om de stugge boeren als producent bij de tijd te brengen en hun tegelijk enige algemene beschaving bij te brengen. Artsen en juristen zouden dat ook kunnen doen, maar die woonden meestal in de stad, terwijl verreweg de meeste predikanten op het platteland stonden. Daarom moesten de studenten theologie minstens twee jaar het onderwijs in de landbouwkunde hebben gevolgd voor zij kerkelijk examen konden doen. Een kolfje naar de hand van Uilkens, die de zaken ook meteen grondig aanpakte. Hij zorgde, gedeeltelijk uit eigen middelen, voor een geschikte collegezaal, een laboratorium, een kabinet van werktuigen en een tuin met nuttige en profijtelijke gewassen. Natuurlijk schreef hij meteen een handboek. In navolging van Beckmann begon Uilkens in 1818 ook met een college technologie.

Hoe jammer was het daarom dat de studenten theologie al snel lieten merken dat zij het onderwijs van Uilkens niet zo zagen zitten. Uilkens mocht dan als predikant graag het land bewerken, een nieuwe generatie predikanten vond dat niet in overeenstemming met hun waardigheid. Zij maakten hun handen niet graag vuil en voedden hun gemeenteleden liever op door de kracht van het Woord. Al in 1819 vroeg daarom de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk aan de koning om de verplichte colleges landhuishoudkunde te schrappen, en het jaar daarop werd die verplichting inderdaad gedeeltelijk opgeheven; voortaan dienden de studenten slechts één jaar bij Uilkens aan te schuiven. Uilkens verzette zich daar heftig tegen. Een predikant moest ook volksleraar zijn, die boeren nuttige kennis bijbracht. Bovendien zou een predikant zijn gezag onder de boeren verliezen als hij het verschil niet wist tussen bloeiend raapzaad en paardenbloemen. Maar het mocht niet baten. In 1831 werd het vak als verplicht onderdeel van de theologiestudie geheel geschrapt (het bleef alleen verplicht voor de enkeling die doctoraalexamen wilde doen en wilde promoveren).

Gelukkig hoefde Uilkens dat niet meer mee te maken. Rond 1820 had hij op persoonlijk vlak allerlei tegenslagen te verduren. Zijn tweede vrouw overleed en van zijn kinderen stierf de een na de ander. Hij trok zich steeds meer terug op zijn buitenhuisje bij Warfhuizen, in het Marnegebied, het 'Arcadië van Groningen'. Dat huisje had hij in 1820 gekocht omdat hij het buitenleven zo miste. Hij mocht daar graag op de maren en diepen gaan vissen. Bij voorkeur voer hij 's nachts met zijn bootje het Zijldiep op om onder de immense sterrenhemel en omgeven door het wijde, stille land te mijmeren over Gods almacht en voorzienigheid. Zijn gezondheid ging zienderogen achteruit en op 30 mei 1825 overleed hij in zijn buitenhuisje. Het was aan zijn opvolger H.C. van Hall om nog wat van de landhuishoudkunde te maken.

HERZIENING VAN HET ORGANIEK BESLUIT: NODIG OF OVERBODIG?

Het Organiek Besluit had het hoger onderwijs goed geregeld, vond men in 1815. Maar in de loop van de jaren kwam er steeds meer kritiek op het stelsel, vooral uit het Zuiden, waar in 1816 een lichtelijk aangepaste versie was ingevoerd. Al in 1824 voelde de Groningse hoogleraar Lulofs zich daarom geroepen een brochure uit te geven, *Iets over onze noordelijke hoogeschoolen*, waarin hij zich verzette tegen de aandrang vanuit het Zuiden om de universiteiten te hervormen.⁵⁸ Voorstellen om de colleges tot een halfjaar te comprimeren, de vakanties te bekorten, de studenten meer studievrijheid te gunnen en de meeste examens af te schaffen achtte hij schadelijk voor de studie. Het zou maar leiden tot gejaagdheid en oppervlakkigheid. Toch hield de roep om verandering aan en daarom stelde de koning op 13 april 1828 een commissie in, 'ter raadpleging over sommige punten betreffende het hooger onderwijs'. Voorzitter van deze commissie was de oud-minister en voorzitter van de Eerste Kamer Willem Frederik baron Röell. Begin mei 1828 stuurde deze commissie een lijst met 57 vragen naar de universiteiten waarin bijna elk denkbaar punt uit de wetgeving aan de orde kwam. Ook in kranten en perio-

dieken werden deze vragen gepubliceerd, zodat ook individuele burgers de commissie van goede raad konden voorzien. Van die mogelijkheid werd veelvuldig gebruik gemaakt. De commissie werd bestookt met gevraagde en ongevraagde adviezen en een aantal hoogleraren greep de gelegenheid aan om zich in boeken en brochures tot een breder publiek te richten. Voor het eerst kwam het nu tot een landelijk en publiek debat over het hoger onderwijs, een debat dat sinds 1828 eigenlijk nooit meer verstomd is.⁵⁹

De belangrijkste vraag die commissie stelde was of het hoger onderwijs 'wel geheel geëvenredigd [was] aan de behoefte der Maatschappij'. Moest het niet allemaal praktischer en beroepsgericht worden? Afgeleide vragen waren: was het een goed idee om de colleges halfjarig te maken, het aantal universiteiten te beperken, het Latijn af te schaffen, de testimoniumcolleges te laten vervallen, schriftelijke examens af te nemen, het collegegeld centraal te innen, de buitengewone hoogleraren dezelfde rechten te geven als de gewone, priva doceenten toe te laten en hoogleraren door middel van een concours te werven? De vragenlijsten werden op de universiteiten verdeeld over de faculteiten en nadat de faculteiten hun gedachten erover hadden laten gaan, gaf in de meeste gevallen de senaat een samenvattend oordeel. In Groningen wijdde de senaat er op 22 en 23 mei 1828 een lange vergadering aan. Curatoren zonden een eigen brief aan de commissie, waarin ze niet veel afweken van wat de senaat al had gezegd. Nadat van alle zes universiteiten in het koninkrijk de antwoorden waren binnengekomen en over sommige punten nog wat aanvullende vragen waren beantwoord, begon het eigenlijke werk van de commissie, het opstellen van een samenvattend rapport voor de koning.

De Groningse senaat volgde in zijn advies ruwweg de volgorde van de vragen van de commissie, die weer overeenkwamen met de artikelen van het Organiek Besluit van 1815. De antwoorden getuigden van een geest van behoud: men was tevreden over de wijze waarop de studie was ingericht, en voelde niets voor de veranderingen die de commissie suggereerde. Die veranderingen grepen terug op het Franse systeem met zijn permanente rector, een concours voor de hoogleraren, een strakkere discipline en een strikt utilitaire opvatting van het hoger onderwijs. Vooral de curatoren gruwden van dat 'despotieke' systeem, dat kennelijk toch nog aanhangers kende. Maar sowieso waren curatoren en senaat tegen ingrijpende veranderingen. Veranderingen zorgen voor onvastheid en verwarring, en zijn dus schadelijk voor het universitaire leven. Het idee om bij het departement een permanente 'Raad van bekwame mannen' in het leven te roepen, die constant aan de verbetering van het hoger onderwijs zou moeten werken, werd daarom met kracht verworpen. De universiteiten zouden dan worden 'een speeltuig van het streven naar eene onbereikbare volmaaktheid'. Zo sprak de conservatief, die met huiver terugdacht aan de veranderzucht uit de Bataafse en Franse tijd.⁶⁰

Gevraagd naar de algemene visie op de universiteit was de Groningse senaat heel duidelijk. Universiteiten zijn zowel 'vereeningpunten van kennis en wetenschap' waar iedereen naartoe komt die door de zucht naar kennis en wetenschap wordt gedreven, als een instelling voor de vorming van bekwame staatsdienaren en staatsburgers. Beide horen samen te gaan en de senaat was dan ook faliekant tegen de oprichting van vakscholen, die uitsluitend bestemd waren voor de opleiding voor bepaalde beroepen. Ook de samenvoeging van zogenaamde dure faculteiten (geneeskunde en wis- en natuurkunde) in een faculteitsschool, los van de universiteit, wees de senaat af. Het isolement waarin die school zou komen te verkeren en de eenzijdigheid van de opleiding

Afb. 79 Barthold Hendrik Lulofs, hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde te Groningen. Portret door Jan Ensing. Senaatskamer, Academiegebouw Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen. Dit schilderij werd na de dood van Lulofs gedeeltelijk op kosten van de Senaat vervaardigd naar een oudere staalgravure. Het portret werd in 1854 opgehangen in de nieuwe portrettengalerij in het nieuwe Academiegebouw.

zou de vorming van de studenten schaden, de algemene verbreiding van natuurkennis belemmeren en tot opeenhoping van studenten en dus tot massaonderwijs leiden. Het belangrijkste argument voor de concentratie – dat de hulpmiddelen zo duur waren en dat samenvoeging dus besparing opleverde – ging bovendien niet op omdat die verzamelingen en kabinetten er al waren en alleen maar onderhouden hoefden te worden.

Gedeeltelijk dezelfde argumenten voerde de senaat aan tegen het idee om een of meer universiteiten te sluiten en eventueel in plaats daarvan een polytechnische school in het leven te roepen. Het onderwijs aan de universiteiten, liet de senaat weten, voldeed nu al uitstekend aan de behoeften in de maatschappij. Verder waren zes hogescholen niet te veel voor het koninkrijk. Concentratie van het hoger onderwijs in een kleiner aantal was niet wenselijk. Spreiding van hoger onderwijs was op zichzelf al een groot goed. Het gehele land moest behoorlijke gelegenheid krijgen tot het opdoen van allerhande nuttige kennis en wetenschap, en kleine scholen met een beperkt aantal studenten boden de beste garantie dat er behoorlijk toezicht was op de studenten. Bovendien moest men er rekening mee houden dat universiteiten ‘niet slechts kennis en wetenschap moeten bevorderen door het onmiddellijk onderwijs, aan Studenten gegeven, maar ook werken op de beschaving van de bevolking dier plaatsen, waar dezelve zijn opgerigt, en vanwaar de verlichting zich allengskens tot in de naburige streken uitbreidt’.⁶¹ Bij dit punt benadrukte de senaat nogmaals dat de wetenschappen vooral niet uit elkaar gehaald moeten worden: ‘alle wetenschappen ondersteunen elkaar wederkerig’, geen faculteit kan zonder de andere.

De adviezen van de andere universiteiten waren van gelijke strekking en toon. Niemand zag de noodzaak voor ingrijpende wijzigingen van het stelsel van hoger onderwijs. Ook de hoogleraren die de publieke opinie – voor zover die bestond – trachtten te beïnvloeden door het schrijven van boeken en brochures zagen over het algemeen weinig in drastische veranderingen van het hoger onderwijs. De Utrechtse filosoof Van Heusde zong in zijn bekende en ook nu nog altijd zeer leesbare *Brieven over den aard en strekking van Hooger Onderwijs* (1829) de lof van de universiteit waarin de vormende waarde van kennis en wetenschap centraal stond, terwijl in Leiden de classicus John Bake en de bibliothecaris Jacobus Geel hetzelfde deden in hun brieven *Over universiteiten en hooger onderwijs* (1828-1829). Vanuit Groningen deed de wat excentrieke Lulofs in 1828 een duit in het zakje met de publicatie van de *Gedachten van Jan de Schreeuwer over het Hooger Onderwijs*. In dat bij vlagen hilarisch geschrift laat Lulofs een gewezen advocaat uit een klein stadje ergens in Nederland aan het woord, die precies het tegenovergestelde beweert van wat de hoogleraren aan de universiteiten betoogden. Jan de Schreeuwer volgde daarbij punt voor punt het betoog van de Groningse senaat en als het boekje niet uitsluitend tot vermaak van zijn lezers is geschreven heeft Lulofs zijn collega's als het ware in een lachspiegel nog eens de argumenten van de senaat voor willen houden. Of hij enige invloed op de publieke opinie heeft gehad, laat zich niet vaststellen. Feit is echter wel dat de staatscommissie, die op 30 mei 1829 een 400 pagina's tellend, in voorzichtige termen gestelde rapport inleverde, moest ervaren dat het werk allemaal voor niets geweest was. De koning aarzelde er wat mee te doen en door de Belgische opstand, die in augustus 1830 uitbrak, viel er voorlopig niet aan herziening van het Organiek Besluit te denken.

JAN DE SCHREEUWER OVER HET HOGER ONDERWIJS

Jan de Schreeuwer, de creatie van Lulofs, klimt in de pen als een bedachtzaam heerschappij op de sociëteit in zijn vaderstad de lof zingt van het stelsel van hoger onderwijs in het koninkrijk. Waarom zou men daaraan iets veranderen? Veranderingen zijn slecht:

Zit een oude rok (hier werd de oude heer wat plat) niet gemakkelijker dan een nieuwe, en bederft hij, die altijd aan een uurwerk knutselt, hetzelve op het laatst niet geheelenaal? Is ook dit niet een heilloos gevolg van het veranderen, dat er alles door op losse schroeven gezet wordt, en niets ooit zijn' vollen groei en wasdom erlangen kan [...].⁶²

Jan de Schreeuwer is het daar in het geheel niet mee eens. Hij wil aantonen 'dat men nimmer te veel en van gronds op veranderen kan, en dat een herhaald ten onderste boven werpen allernuttigst is'.⁶³ Door steeds maar weer de dingen te veranderen bewijzen de Nederlanders dat zij geen koudbloedig, vadsig en onverschillig volk zijn. Verder verschaft het voortdurend veranderen van de universiteit de professoren een 'beminnelijke ongedurigheid' en stimuleert de dreiging 'ontprofessord' te worden hun ijver. Die voortdurende verandering past trouwens heel goed bij de geest van de eeuw, die vooral een eeuw van woeling en wisseling is.

Om die reden is Jan de Schreeuwer voor de opheffing van zo veel mogelijk universiteiten, ook al zeggen bezadigde en verstandige lieden dat een universiteit voor de wijde omgeving een centrum van beschaving en verlichting is. Hij is verder voor het verbod om langer dan drie jaar te studeren, want een lang verblijf aan de universiteit ‘geeft slechts verstoppingen in den onderbuik en belemmert de in onzen tijd niet genoeg te waarden vaardigheid van spreken en schreeuwen’.⁶⁴ Hoe minder je weet, hoe makkelijker het is om ergens over mee te praten. Ook is Jan de Schreeuwer voor het afschaffen van de propedeutische vakken, want Grieks, Latijn, Nederlands en welsprekendheid zijn nergens voor nodig. ‘Zien wij toch niet wel eens mensen, die van al die fraaiheden geen het minste begrip hebben, processen winnen en hunne cliënten zoo goed uitkleeden, als ieder ander?’⁶⁵ Het toelaten van privatdocenten is natuurlijk een goed idee, want die zullen de hoogleraren scherpe concurrentie aandoen. Voor het publiek zal zich een alleraangenaamste wedstrijd van nijd en afgunst gaan afspelen, waarbij de docenten de gekste stellingen zullen bedenken om aandacht te trekken en steeds lagere collegegelden zullen vragen om de ander uit de markt te drukken. Het heilzame effect zal een heerlijke oppervlakkigheid zijn, toch al een van de hoofddeugden van deze tijd. Het eergevoel van de studenten zal gestreeld worden omdat de professoren en privatdocenten naar hun gunst dingen en de docenten zullen zich te buiten gaan aan ‘vermakelijk gunstbejag, pluimstrijken, kuiperijen, onderkruipingen enz.’ Een dringende eis is het invoeren van staatsexamens, ook al zal het niet makkelijk zijn buiten de universiteiten examinatoren te vinden die deskundig zijn en niet vatbaar voor partijdigheid, vooringenomenheid en omkoperij. Tot slot bepleit Jan het afschaffen van de collegegelden en de verlaging van de jaarweden van de hoogleraren. Dat zal hen dwingen nuttige bijbaantjes te zoeken en zich te oefenen in onderdanigheid. ‘Het zal aan hunne ruggen eene aangename buigzaamheid geven, en den hoed, die hun nu wel eens, wanneer iemand hen onheusch en uit de hoogte bejagent, als gespijkerd op het hoofd zit, al op een half uur afstands doen afnemen.’⁶⁶ Of nog beter, het zal hen dwingen het veld te ruimen voor buitenlanders, want die buigen beter.

Men kan niet ontkennen dat Jan de Schreeuwer op sommige punten wel een heel vooruitziende blik had.

TE WAPEN!

Studenten hadden bij de discussie over het hoger onderwijs niets in te brengen, maar zij hadden zo hun eigen manier om duidelijk te maken dat zij niet meer zo tevreden waren over het bestaande stelsel. De toenemende onwil van de predikanten in opleiding om nog colleges landhuishoudkunde te volgen was niet het enige signaal dat er barsten kwamen in de harmonie die direct na 1815 had geheerst. Ook het feit dat het bezoek aan de colleges van de ooit zo populaire Van Swinderen terugliep, wees in die richting. Steeds minder konden de nieuwe lichten studenten zich vinden in het goeddelijke moralisme waarmee Van Swinderen zijn onderwijs kleurde. Dat de onge-

zeglijkheid van de studenten niet definitief uitgebannen was, bleek ook in 1828, toen er een rel ontstond naar aanleiding van een bundeltje satirisch gedichten over de hoogleraar Cornelis de Waal, die door studenten in een bordeel was betrapt (zie hierna p. 709). Ernstiger was nog het feit dat het corps eind 1828 begon met de uitgave van een eigen almanak. Daarmee beconcurrerden de studenten de *Almanak* die Van Swinderen elk jaar uitgaf en waarop hij flink verdiende. Omdat de studenten tot de belangrijkste afnemers van de *Almanak* van Van Swinderen hadden behoord en nu allemaal hun eigen almanak aanschaffen, was het binnen een jaar gedaan met de professorale *Almanak*.

Toch leken de zorgen over de ongezeglijkheid van de studenten wat overdreven toen die studenten zich in 1830 massaal aanmeldden voor de strijd tegen de afvallige Belgen.⁶⁷ Eind augustus van dat jaar brak in Brussel een opstand uit tegen het bewind van Willem I, die de koning in september gewapenderhand probeerde te onderdrukken, maar zonder succes. Daarom riep de vorst op 5 oktober op tot een algemene mobilisatie, 'tot bescherming van uw geboortegrond' (alsof de Belgische opstandelingen de noordelijke gewesten bedreigden). Zouden ook studenten in Groningen aan die oproep gehoor geven? In 1815, toen Napoleon de jonge staat der Nederlanden bedreigde, had een oproep om als vrijwilliger dienst te nemen en de vijand terug te slaan, in Groningen weinig losgemaakt. Terwijl zich in Leiden en Utrecht genoeg studenten meldden om een aparte compagnie te vormen, was het aantal vrijwilligers in Groningen heel schamel geweest. De actie moest daarom afgeblazen worden. Kennelijk joeg de naam van Napoleon in het noorden niet zo veel schrik aan als in het westen van het land. De Groningse boeren hadden in de tijd van de inlijving bij Frankrijk nogal geprofiteerd van de stijgende prijzen en misschien waren hun zoons dan ook niet zo te porren om de wapens tegen de keizer op te nemen.

In 1830 was er van een dergelijke reserve geen sprake. Al op 6 september schreef een groep Groningse studenten onder leiding van de theologant en rector van Vindicat Abraham Rutgers van der Loeff een brief aan de koning waarin zij hun aanhankelijkheid aan de vorst uitspraken en waarin zij hun diensten aanboden. Zij hadden, schreven zij, hun leven veil voor de krachtige handhaving van de wettige orde en de verdediging van de roem, eer en waardigheid van de koning. Aanvankelijk verdween deze brief in een diepe la, maar na een bezoek van Utrechts studenten aan Willem I kwam hij weer tevoorschijn en ging de koning alsnog in op het gedane aanbod. Ondertussen hadden ook anderen zich achter de oproep van de koning geschaard. Op 11 oktober had de hoogleraar theologie Joan Frederik van Oordt, die als Utrechts student in 1815 tegen Napoleon was uitgerukt, in een open brief in de *Groninger Courant* de ouders opgeroepen hun zonen af te staan voor de krijgsdienst. Een dag later richtte de scheidende rector magnificus Hendrik Nienhuis zich in een brief tot de studenten en riep hen op zich als vrijwilliger te melden. Ziekte maakte het hem onmogelijk de studenten op de area toe te spreken, maar als hij niet ziek was geweest, verklaarde hij, zou hij zelf ook dienst genomen hebben. Twee andere hoogleraren meldden zich wel, de al genoemde Van Oordt en de net uit Amsterdam overgekomen medicus Willem Vrolik.

Daar bleef het niet bij. Op de maandelijkse professorenkrans stelden Van Oordt en de botanicus Herman Christiaan van Hall voor de actie ook financieel te ondersteunen en dat initiatief sloeg aan.⁶⁸ De wiskundige Seerp Brouwer (die in 1813 tot de garde d'honneurs had behoord en in 1813 als Leids student bij Waterloo had gevochten)

Afb. 80 Groningse flanker.
 Ingekleurde lithografie, 1830.
 Universiteitsmuseum Groningen.

stortte een half jaarsalaris 'op het altaar des vaderlands', Lulofs schonk zijn rijpaard, een collega die onbekend wilde blijven gaf een bedrag van 415 gulden en 5 cent, Van Hall en zijn collega theologie Petrus Hofstede de Groot stelden ieder twee Russische coupons à 50 gulden beschikbaar en Van Swinderen doneerde een certificaat van werkelijke schuld groot 1000 gulden.⁶⁹ Het aantal vrijwilligers onder de studenten liep nu gestadig op en uiteindelijk meldden zich 115 van de 246 in Groningen ingeschreven studenten. Deze studenten mochten, blijkens een brief van de directeur-generaal van Oorlog van 22 oktober, een aparte compagnie vormen onder de naam Vrijwillige Flankeurs. Zij werden toegevoegd aan de 8ste Afdeling Infanterie en zouden onder leiding

van twee beroepsmilitairen, kapitein Hylkama en eerste luitenant A.W. van Pallandt, naar het zuiden trekken. Ook zestien studenten uit Franeker werden bij deze compagnie ingedeeld. Omdat ook nog twee studenten die officieel in Gent studeerden zich aanmeldden, kwam het totaal aantal studenten van de Groningse flankeurscompagnie op 137. Op 8 november werd de compagnie voor de studentensociëteit geïnstalleerd door generaal-majoor Everts.⁷⁰

De studenten volgden een korte militaire training, maar ook de mentale voorbereiding op de komende veldtocht werd niet verwaarloosd. De hoogleraren theologie wijdden in hun academiepreken op zondagavond uitvoerig aandacht aan de komende veldtocht. Hofstede de Groot stelde deze op 7 november voor als een kruistocht tegen onzedelijkheid. Want waarom had God dit land, deze provincie, zo gekastijd met overstromingen, ziekte, schrale oogsten en nu oorlog? Dat had alles te maken met het verval van de christelijke volksdeugden, zoals huiselijkheid en godsdienstzin. Het Nederlandse volk had te lijden gehad onder ‘den wuften, onzedelijken en ongodsdienstigen Belgischen geest, dien Frankrijk steunde’. Onder invloed daarvan werden huwelijken met andersdenkenden heel gewoon, lieten ouders de opvoeding van hun kinderen steeds meer aan vreemden over en beschouwden de betere standen de dienstboden niet meer als leden van het gezin. De dagelijkse huiselijke godsdienstoefening, samen met het personeel, raakte in onbruik en de zondag werd nu vooral gebruikt voor ijdel, werelds vermaak. Op donderdag 25 november haalde De Groot er ook de politiek bij, toen hij over vrijheid preekte. De Belgen, zei hij, zeggen dat zij meer vrijheid willen, maar zij verwarren, net als de joden, de uiterlijke en staatkundige vrijheid met de inwendige en zedelijke vrijheid die alleen Christus kan schenken.⁷¹

Eerder op diezelfde donderdag hadden de flankeurs op de pui van het stadhuis uit handen van ‘een bloeyende Maagdenschaar’ uit Groningen een door de jongedames zelf vervaardigd vaandel ontvangen. Bij die gelegenheid declameerde Lulofs enige verzen waarin hij het oorlogsvuurte nog eens flink opstookte:

Ontvangt, manhafte schaar van ed'le Muzenzonen,
 En die hen voert, dees vaan, die Gij hier wapp' ren ziet!
 Zij wordt U aangeboôn door 't puik van onze Schoonen,
 Dat U in haar een blijk van hulde en achting biedt.
 [...]
 't Afvallig Belgiëën heeft ons verderf gezworen;
 Het dreigt met moord en brand oud-Hollands dierbren grond.
 Te wapen! of het land der Vad'ren is verloren;
 Te wapen, Hollands jeugd! klinkt dond'rend in het rond.
 [...]
 Keert roemrijk of keert nooit in Gruno's oude wallen!
 Soldaten zijt gij thans; blijft aan uw vaan getrouw!
 Eer moog de laatste man in uw geled'ren vallen,
 Dan dat lafhartigheid dees vaan onteeren zou!⁷²

De oorlogsgroes had kennelijk ook de hoogleraar welsprekendheid bevangen.

Op vrijdag 26 november scheepten de studenten zich eindelijk in naar het front. Via Dokkum, Leeuwarden, Franeker en Harlingen ging het eerst aan op Amsterdam,

waar ze net als overal waar ze kwamen als helden werden toegejuicht. 's Avonds in de schouwburg droeg een acteur enige dichtregels voor die Jacob van Lennep speciaal voor deze gelegenheid had geschreven:

Welkom! Broeders uit het Noorden!
 Die, aan Aa en Dollerts boorden
 Uitgerust ten heil'gen kamp,
 't Koor der Muzen hebt begeven
 Om te streven
 In des oorlogs sulferdamp.⁷³

Men merkt onmiddellijk dat Van Lennep een net iets betere dichter was dan Lulofs.

Van Amsterdam, waar kapitein Willem van der Bruggen de leiding overnam van kapitein Hylkama, trokken de flankeurs door naar Utrecht en uiteindelijk sloegen zij hun tenten op in westelijk Brabant. Daar moesten zij zich gereedhouden voor de mars op Brussel. Lang bleven ze nergens. Ze trokken heen en weer tussen Etten, Tilburg, Breda, Oudenbosch, Ginneken en nog zo wat plaatsen op veilige afstand van het front. Maandenlang hielden ze zich onledig met poetsen, exerceren, uitstapjes maken en vervelen. Ze lazen veel, al was het wel eens moeilijk in 'dit land van domheid en bijgeloof' aan goede lectuur te komen.⁷⁴ De omgang met soldaten van een wat ruwer slag dan zij thuis gewend waren, had geen gunstige invloed op hun gedrag, maar de hoogleraren Vroliek en Van Oordt slaagden er als tweede luitenant redelijk in de orde te handhaven, Vroliek deftig en geretireerd, Van Oordt meer op een gezellige manier. Van Oordt liet zich ook wel eens beetnemen door de studenten. Men verzekerde hem dat hij met zijn wijde officiersmantel en met de armen over de borst geslagen op Napoleon leek en ge-

Afb. 81 Rustende flankeurs te Tilburg, 10 februari 1831. Tekening uit het schetsboek van L.C. Hora Siccama. RHC Groninger Archieven. Hora Siccama maakte geen deel uit van de Groningse flankeurscompagnie, maar was lid van een burgercompagnie.

vleid door deze opmerking liet Van Oordt zich sindsdien graag in die pose zien, tot stil vermaak van de studenten.⁷⁵

Terwijl de studenten zich achter het front verveelden, arriveerden medio 1831 in Groningen drie Nederlanders die daarvoor hoogleraar waren geweest aan een van de Zuid-Nederlandse universiteiten. Zij waren of voelden zich daar niet meer welkom en werden om die reden ‘tijdelijk’ toegevoegd aan de universiteiten in het noordelijk landsdeel. Groningen werd verblijd met de komst van Gerrit Joan Meijer, die in Leuven Nederlandse taal- en letterkunde had gedoceerd en in Groningen vaderlandse geschiedenis ging geven, Frederik Christiaan de Greuve, die ook in Leuven filosofie had gedoceerd en dat nu ook in Groningen ging doen, en Petrus van Limburg Brouwer, die in Luik hoogleraar klassieke talen was geweest en in Groningen speciaal met Grieks werd belast. Dat in Groningen drie literatoren werden ondergebracht, had als reden dat in Groningen de zittende titularissen al behoorlijk oud waren. Meijer en De Greuve waren als geleerde van weinig betekenis, maar Van Limburg Brouwer was een ware aanwinst voor de Groningse universiteit. Zijn brede, cultuurhistorische kijk op de klassieke Oudheid vormde een welkom alternatief voor de strikt filologische benadering, die in Leiden domineerde. De komst van De Greuve zorgde in Groningen nog wel voor een novum. De Greuve had in Münster, Warmond en Rome gestudeerd en was daar tot priester gewijd. Hij was dus de eerste katholieke hoogleraar in Groningen. Weliswaar een verlichte katholiek – vandaar dat Willem I hem in Leuven had benoemd – maar toch, een katholiek. Zelfs toen De Greuve Nederlands hervormd werd en in het huwelijk trad, bleef men hem in Groningen een beetje wantrouwen. Maar hij stierf in 1863 ‘zonder in de schoot der R.C. Kerk te zijn teruggekeerd’, zoals zijn biograaf opgelucht vaststelde.⁷⁶

Terug naar het front. Begin augustus 1831 leek daar het echte werk te beginnen. Op 2 augustus trokken de troepen van Willem I het afgescheiden België binnen en al snel vielen Turnhout, Geel, Diest en Hasselt in Nederlandse handen. De vrijwillige flankeurs trokken mee, maar hoefden zelf niet in actie te komen. Wel zagen zij de lijken langs de kant van de weg liggen en konden ze zien dat er soms zwaar was gevochten. Van Hasselt ging het vervolgens naar Leuven, waar de Belgische koning Leopold I, voorheen de prins van Saksen-Coburg, zijn kampement had opgeslagen. Tijdens de opmars naar Leuven hoorden de studenten voor het eerst de kogels om hun hoofd fluiten en twee hunner raakten ook lichtgewond, zodat ze toch nog konden zeggen dat er bloed was gevloeid. Maar aan de echte gevechten namen zij geen deel. Bij de inname van Leuven, op 12 augustus, zaten zij in de achterhoede. Zij bleven voor Leuven liggen en trokken niet met de andere troepen zegevierend de oude universiteitsstad binnen.

En toen was het opeens afgelopen. Een paar dagen daarvoor was een Franse legermacht de zwakke Belgen te hulp geschoten. Op aandringen van de Engelsen besloot Willem I de confrontatie met dat grote Franse leger niet aan te gaan en trok hij zijn troepen terug. De studenten behoorden tot de eersten die naar Brabant terugkeerden; op 19 augustus arriveerden ze weer in Tilburg. Daar viel de eerste en enige dode te betreuren. Een van de flankeurs, C.M. de Waal, zoon van de hoogleraar filosofie, werd ernstig ziek en overleed op 27 september in een hospitaal in Breda, achttien jaar oud. Op de dag was zijn overlijden waren zijn kameraden echter al weer vertrokken, want op 18 september hadden ze te horen gekregen dat ze naar huis mochten. Via 's-Herto-

genbosch, Nijmegen, Arnhem en Zwolle ging het op Assen aan, waar ze op 29 september feestelijk werden binnengehaald. In Groningen had men ondertussen een uitgebreid programma samengesteld om de studenten te eren voor hun dappere optreden. Op vrijdag 30 september werden ze met rijtuigen afgehaald van Assen. Bij de provinciegrens stonden de curatoren en de provinciale autoriteiten hen al op te wachten en bij de grens van het stadsgebied werden zij onthaald door de achtergebleven studenten. Begeleid door de schutterij trokken de flankeurs vervolgens de stad binnen, omstuwd door een juichende menigte. Op de markt voor het Stadhuis werden de helden door de voltallige senaat en enkele professoren uit Franeker opgewacht. Rector magnificus Hendriksz sprak bij deze gelegenheid een plechtig woord van welkom uit. 'Het vaandel werd door eene schare van jonge dames met lauweren bekroond,' schreef Jonckbloet, 'bij welke gelegenheid de hoogleeraar Lulofs wederom in verzen het woord voerde.'⁷⁷

De dag daarop, op 1 oktober, hield Hofstede de Groot in een afgeladen Martinikerk een welkomstpreek, waarin hij iedereen opriep om nu met geestelijke middelen, zoals volksverlichting en volksverbetering, verder te werken aan de redding van het vaderland. 'Sterken wij de zedelijke kracht, die eindelijk altijd de stoffelijke overwint.'⁷⁸ Dat

Afb. 82 Metalen kruis, uitgereikt aan de studenten die deelgenomen hadden aan de Tiendaagse veldtocht, 1831. Universiteitsmuseum Groningen. In de vier poten van het kruis staat in reliëf: 'Trouw aan koning en vaderland'. In het midden staat 1830-1831 en daaromheen is een lauwer- en een eikenbladkrans weergegeven.

de hele expeditie goeddeels een mislukking was geweest omdat de grote mogelijkheden Willem I tot de aftocht hadden gedwongen, werd maar even vergeten. Het was vooral belangrijk dat de eer gered was; niemand wilde immers die trouweloze Belgen nog terug. De flankeurs kregen als dank voor bewezen diensten en als herinnering aan hun heldhaftig optreden allemaal een zilveren penning, en een jaar later, op 22 juni 1832, werd hun nog een militair kruis uitgereikt, gemaakt uit twee omgesmolten kanonnen die bij Hasselt op de Belgen waren buitgemaakt. De twee hoogleraren die waren meegegaan, werden wegens betoonde moed en inzet begiftigd met de Militaire Willemsorde, vierde klasse. De twee officieren en de zestien Franeker studenten werden tot ereburger van de Groninger academie benoemd. Maar liefst twee gedenkboeken legden alles voor het nageslacht vast.⁷⁹

Helemaal voorbij was het overigens nog niet, want zolang het met de Belgen nog niet tot een akkoord gekomen was, bleef de mogelijkheid bestaan dat de troepen en dus ook de studentencompagnieën opnieuw moesten uitrukken – tenslotte waren de studenten alleen maar met onbepaald verlof naar huis gestuurd. Toen de Fransen en de Belgen in het late najaar van 1832 het beleg sloegen voor de citadel van Antwerpen (op dat moment nog in handen van de Nederlanders), werden de studenten ook weer onder de wapenen geroepen. In die tijd meldden zich zelfs nieuwe vrijwilligers. De studenten hoefden echter niet uit te rukken; er vonden alleen wat oefeningen plaats.⁸⁰ Pas na de eindschikking met België in 1839 werden de troepen ontbonden en kon het boek gesloten worden. Het vaandel werd opgeborgen in de senaatskamer. Vanaf 1841 hielden de voormalige flankeurs nog om de vijf jaar een reünie om herinneringen aan hun krijgsverrichtingen op te halen, totdat in 1885 de 25 nog overgebleven student-soldaten besloten dat het zo wel mooi was geweest. Allen stonden immers op het punt, zoals een van hen zei, voorgoed met groot verlof te gaan.⁸¹

OPLOPENDE SPANNINGEN

De terugkeer tot het normale academieleven was moeilijker dan gedacht.⁸² Aan de ene kant was er een ervaring van het gemeenschapsgevoel onder de Groningse studenten, vooral onder de flankeurs. Om de verloren tijd in te halen werd er ook in de jaren na 1831 ernstig gestudeerd, althans door sommigen. Maar aan de andere kant keken de oud-flankeurs nogal neer op degenen die thuis waren gebleven, wat de sfeer geen goed deed. Er sloop een algemene prikkelbaarheid in het studentenleven, die haar uitwerking niet miste. Was het omdat de studenten die meegeestreden hadden overgevoelig waren op het punt van eer, die zij bij het minste of geringste gekrenkt achtten, of was het de frustratie over het feit dat hun optreden in werkelijkheid veel minder heldhaftig was geweest dan iedereen dacht? Zij hadden zich immers tijdens de campagne vooral verveeld in de kazernes en op het moment suprême waren zij in de achterhoede geplaatst. Hoe het ook zij, in de eerste jaren na de terugkeer van de vrijwilligers vonden er regelmatig opstootjes plaats, gingen de collegebanken in het literair auditorium in het Academieggebouw regelmatig aan barrellen en lieten de studenten zich weinig gezeggen door de hoogleraren, die maar niet begrepen waar die onrust vandaan kwam.

Vooraf na de zomervakantie van 1833 werd het onaangenaam. Bij de regeling van de begrafenis van de populaire hoogleraar rechten Gabinus de Wal, eind september, achtte het studentencorps zijn eer gekrenkt en daarom sloten de studenten zich niet aan bij de officiële rouwstoet; wie dat wel wilde doen, werd zelfs bedreigd. 's Avonds werden bij sommige hoogleraren de ruiten ingegooid. Nu was de maat vol. De senaat vaardigde op 3 oktober een streng edict uit: Vindicat werd verboden, evenals het ontgroenen.⁸³ Maar de studenten namen het niet. Meer dan honderd studenten onder leiding van de rector van Vindicat, C.L. Venhuizen Munniks, trokken op naar het Academiegebouw en uitten dreigementen aan het adres van de senaat. De rector magnificus, de classicus Ten Brink, gaf geen krimp, trommelde een paar soldaten van het garnizoen op en liet de studenten uiteen jagen. Venhuizen Munniks moest zich de volgende dag voor de senaat verantwoorden voor zijn optreden van de vorige dag, maar de studentenleider kwam niet alleen. Weer vulde de aula zich met zo'n honderd studenten, die intrekking van het edict eisten. Ten Brink trad naar buiten en gelastte de studenten de academie te verlaten. 'Ik, rector magnificus, beveel de heeren, heen te gaan!' Er gebeurde echter niets, de studenten bleven gewoon staan. 'Blijf, blijf!' riepen ze elkaar toe. Pas toen zij Venhuizen Munniks op de schouders hadden getild en deze had geroepen: 'Ik, Munniks, rector van de studenten, rector van Vindicat, verzoek de heeren, heen te gaan', verspreidden de studenten zich, de vernederde Ten Brink in verbijstering achterlatend. Nog nooit was het gezag van de academische senaat zo getart als dit keer. Het edict werd niet ingetrokken, maar ook niet gehandhaafd en Munniks, die zich natuurlijk alsnog voor de senaat moest verantwoorden, kwam er tamelijk genadig van af. De hoogleraren durfden hem niet van de universiteit te verbannen, legden hem alleen een gevangenisstraf van vier weken op en veranderden dat in verband met de heersende cholera in huisarrest – waar de student zich natuurlijk niet aan hield, net zo min als de andere oproerkraaiers die veroordeeld waren. Het duurde nog jaren voordat de rust in Groningen was teruggekeerd.⁸⁴

Maar de onrust was niet echt verdwenen. Zij manifesteerde zich alleen niet meer op straat. In de boezem van Vindicat woedde in de tweede helft van de jaren dertig een strijd tussen degenen die aan het ideaal van zelfbeschaving, dat in 1815 tot de oprichting van Vindicat had geleid, wilden vasthouden, en degenen die daar genoeg van hadden en die zich op de sociëteit wilden kunnen uitleven in kroegjolen, ruige ontgroeningen en andere geneugten van het 'traditionele' studentenleven. Er werden binnen Vindicat weer regionale gezelschappen opgericht, die door hun onderlinge rivaliteit en animositeit de eenheid van het corps behoorlijk op de proef stelden. Uiteindelijk leidde de tegenstelling tussen de moralisten en de traditionalisten tot een scheuring in het corps. In 1841 maakte een groep studenten die de zelfbeschaving hoog in het vaandel had staan zich los van Vindicat. Zij richtten een eigen studentencorps op, dat zij de veelzeggende naam Post Chaos Lux ('Na Chaos Licht') gaven, met een eigen bestuur, een eigen sociëteit en eigen ontgroeningen.

De hoogleraren hadden ondertussen zo hun eigen redenen om ontevreden te zijn. In 1836 werden de universiteiten voor het eerst geconfronteerd met echte bezuinigingen. Op 15 juni van dat jaar stelde de koning een bezuinigingscommissie in en op grond van haar advies vaardigde hij op 13 oktober een Koninklijk Besluit uit met een paar fikse ombuigingen. De universitaire jaarboeken zouden voortaan niet meer afzonderlijk verschijnen, maar werden opgenomen in één landelijk verslag, waarvoor Leiden zou

zorgen. Er werden minder beurzen beschikbaar gesteld (vijftig in plaats van zeventig) en voortaan mochten de universiteiten alleen bij toerbeurten prijsvragen uitschrijven, één à twee per faculteit. Ook moesten de studenten theologie weer collegegeld gaan betalen. Verder gingen de inschrijf-, recensie- en examengelden omhoog: het inschrijf- en recensiegeld met 10 gulden en het examengeld met de helft van het oude bedrag (30 tot 100 gulden). Daar stond wel tegenover dat elke universiteit de verhoging van de inschrijf- en examengelden in een zogenaamd Academisch Fonds mocht storten, dat de curatoren konden gebruiken voor de uitbreiding van de bibliotheek of welke andere voorziening ten behoeve van het onderwijs ook. In Groningen werd in dit fonds meteen al ruim 5000 gulden gestort. Dat de forse verhoging van de inschrijf- en examengelden zou kunnen leiden tot vermindering van de instroom van studenten, achtte de regering geen bezwaar. Men vond dat het aantal mensen dat door een academische studie hogerop probeerde te komen 'zeer aanzienlijk, ja welligt buiten evenredigheid groot was te noemen'.⁸⁵ Naast al deze bezuinigingen op de universiteit kwam in mei 1837 nog eens een korting op de pensioenen van de hoogleraren.

Een maand later kwam Willem I naar Groningen. Voor een van de hoogleraren, Lulofs, was dat aanleiding om op 13 juni, aan de vooravond van dat bezoek, in de *Groninger Courant* een opmerkelijk 'woord bij de komst van Z.M. de Koning te Groningen' te plaatsen. De schrijver, die zijn naam niet onder het stuk zette maar zich voorstelde als 'oud-leerling van den hoogleraar Gratama', drong aan op het verlenen van een onderscheiding aan deze inmiddels tachtigjarige hoogleraar in de rechten. Ook sprak hij de hoop uit dat de koning de wetenschap en het hoger onderwijs in bescherming zou nemen. 'De vervallen gebouwen roepen als met open keel de hulp des Konings.' Ten slotte protesteerde de schrijver op bedekte wijze tegen de korting op de pensioenen. Stijl en toon waren duidelijk die van Lulofs, en hij werd dan ook onmiddellijk door gouverneur Rengers op het matje geroepen. Hem werd te verstaan gegeven dat er verdenkingen tegen hem waren gerezen en dat hij de verkiezing tot rector (hij was in september aan de beurt om dit lucratieve ambt te vervullen) wel kon vergeten, tenzij hij beloofde zich voortaan voorzichtiger te gedragen. Natuurlijk wilde Lulofs weten wat hij had misdaan, maar de gouverneur wilde alleen kwijt dat hij bekendstond om 'zijn kwalijkgezindheid en bedilzucht der handelingen van het gouvernement'. Lulofs liet schriftelijk weten dat hij het ambt van rector natuurlijk niet begeerde als hij verdacht werd, maar dat hij wel een nadere toelichting verwachtte. Daarop kwam geen reactie, alleen bleek inderdaad in september dat een ander tot rector was benoemd, namelijk de theoloog Hofstede de Groot. Ook een brief aan de koning, waarin Lulofs schreef dat hij als vrij Nederlander recht had te weten wat men tegen hem had ingebracht en wie dat had gedaan, bleef onbeantwoord.⁸⁶

EEN GRONINGS RÉVEIL

Hoe treurig de studentenonrust en het incident rond Lulofs ook waren, in de jaren dertig van de negentiende eeuw gebeurden er ook dingen waar men in Groningen eer mee kon inleggen. Dit waren ook de beginjaren van een nieuwe beweging in de vaderlandse theologie die vanuit Groningen het wat ingedutte kerkelijk Nederland nieuw leven

inblies, de 'Groninger Richting'. En aangezien theologie nog altijd de belangrijkste faculteit van de universiteit was (in 1830 studeerden 142 van de 290 studenten in Groningen theologie, dus 49 procent),⁸⁷ straalde de roem van de theologen ook af op de hele universiteit. Nog een reden om deze tijd toch de gulden jaren van de Groningse academie te noemen.

In de eerste decennia van de negentiende eeuw leefde bij velen onvrede over de heersende richting binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze richting, het supranaturalisme, probeerde een middenweg te vinden tussen orthodoxie en Verlichting. Het supranaturalisme handhaafde het bovennatuurlijke karakter van de bijbelse openbaring, maar nam tevens aan dat de mens de waarheid van de geloofsartikelen, als ze eenmaal geopenbaard zijn, met behulp van de rede kan inzien. Rede en openbaring waren dus met elkaar te verzoenen, er hoefde tussen beide niet gekozen te worden.⁸⁸ Vooral in Utrecht, waar zich de meest traditionele theologische faculteit bevond, had deze stroming veel aanhangers, maar ook in Groningen waren ze te vinden. Herman Muntinghe was een van hen. De opvattingen van deze supranaturalisten zijn later wel eens afgedaan als een onsamenvattend compromis tussen nieuw en oud, als 'een stelsel van transactie, een halve maatregel, een dusgenaamd *juste-milieu*', waarbij de rede de scherpste punten van de oude gereformeerde dogmatiek afsleep.⁸⁹ Dat doet echter geen recht aan de opzet van die theologen, die door terug te keren tot de bijbelse bronnen zich juist wilden bevrijden van de beklemming van de oude en afgeleefde dogma's. Voor hen was de leer van de dubbele predestinatie niet meer dan een bijzaak, en zij vermeden het lastige begrip 'Drie-eenheid', omdat dat niet in de Bijbel voorkomt. Maar wat de intenties ook waren, in de praktijk leidde dit supranaturalisme vaak tot een vlak en ongeïnspireerd rationalisme, waar weinig bezieling van uitging. Van een bloeiend gemeenteleven was in de eerste decennia van de negentiende eeuw dan ook beslist geen sprake. Slechts een kleine minderheid van de gelovigen deed ook daadwerkelijk belijdenis van het geloof. In Groningen niet meer dan 19 procent, ver onder het toch al niet hoge landelijke gemiddelde van 33 procent.⁹⁰

Geleidelijk groeide het aantal theologen dat dit niet langer accepteerde en probeerde kerkelijk Nederland te reanimeren. Ter rechterzijde wilde men dat doen door naar de gewone gelovigen te luisteren en terug te keren tot de vertrouwde dogmata van de gereformeerde kerk zoals deze waren vastgelegd op de Synode van Dordrecht. Die gaven houvast in onzekere tijden. Een bron van inspiratie daarbij was voor sommigen de reactionaire dichter-filosoof Bilderdijk, die alles waar de burgerij vooruitgang in zag als verworping en verbastering aan de kaak stelde. In Leiden, waar Bilderdijk sinds 1817 privaatsdocent was, verzamelde hij een groep veelal deftige en voornamelijk leerlingen om zich heen die met enthousiasme zijn kruistocht tegen de moderne tijd op het kerkelijk erf overbrachten. Zo'n leerling was de bekeerde jood Isaac da Costa, die in 1823 zijn strijdschrift *Bezwaren tegen den geest der eeuw* het licht liet zien. Een geestverwant was de Haagse aristocraat Guillaume Groen van Prinsterer, de secretaris van het kabinet van de koning. Met Da Costa behoorde Groen tot de bekendste Nederlandse vertegenwoordigers van het Réveil, een internationale opwekkingsbeweging van orthodoxe gereformeerden.

Tegenover deze behoudende richting stond een groep jonge, vrijzinnige predikanten die juist een vernieuwing van de kerk en geloof nastreefden. Dit was de lijn van

Afb. 83 Petrus Hofstede de Groot, hoogleraar theologie te Groningen, op jeugdige leeftijd. Universiteitsmuseum Groningen.

de Groninger Richting, een aanvankelijk los verband van Groningse hoogleraren in de theologie en geestverwante predikanten in stad en provincie, die hun heil zochten in een geloof waarin alles draaide om de persoon van Jezus Christus en om de aansporing tot deugd en volmaking die van Zijn optreden uitging.⁹¹ Door meer nadruk te leggen op het religieuze gevoel dan op het koude verstand en door een ruimhartiger opvatting van de belijdenis te verkondigen probeerden de Groningers op hun manier een reveil in de Nederlandse Hervormde Kerk op gang te brengen.

De meest op de voorgrond tredende vertegenwoordiger van de Groninger Richting was Petrus de Groot, die later de naam van zijn moeder aan zijn eigen naam toevoegde en toen door het leven ging als Petrus Hofstede de Groot.⁹² Hij was in 1802 in Leer in Oost-Friesland geboren, waar zijn vader, een artillerieofficier in het leger van de laatste stadhouder, in 1795 een goed heenkomen had gezocht (later woonde het gezin nog in Emden). Nadat vader De Groot in 1814 naar Nederland was teruggekeerd, bezocht de jonge Petrus in Groningen de Latijnse school. Als kind had hij al grote moeite met bepaalde leerstukken van het orthodoxe gereformeerde geloof. Hij kon nachten wakker liggen van de gedachte dat hij misschien niet tot de uitverkorenen behoorde en dus verloren zou gaan, net als het grootste deel van de mensheid. Toch ging hij in 1818 theologie studeren in Groningen. Niet per se om predikant te worden, maar 'om te zien wat het christendom eigenlijk wilde'. Als zou blijken dat leerstukken als de dubbele predestinatie, het zedelijk onvermogen van de mens en de noodzaak van de voldoening aan Gods straffende gerechtigheid toch bijbels van oorsprong waren, zou hij alsnog letterkundige kunnen worden (of overstappen naar de remonstranten).

De dominante figuur in de Groningse faculteit theologie was in die dagen nog altijd Muntinghe, de hoogleraar dogmatiek. Muntinghe, 'een hoogst eenvoudig man-

neke met een door de jaren min of meer gebogen hoofd', werd werkelijk vereerd door zijn leerlingen.⁹³ In zijn *Geschiedenis der menschheid naar den Bijbel* (11 delen, verschenen tussen 1801 en 1819) had hij aan de hand van de bijbelse geschiedenis tot de komst van Christus laten zien hoe God zich in grote gebeurtenissen en later in profetieën aan de mens openbaarde en hoe God de mensheid geleidelijk opvoedde tot hogere menselijkheid. De Groot was later nogal kritisch over Muntinghe, omdat deze de figuur van Jezus Christus zijns inziens veel te leerstellig benaderde. Maar aan de andere kant was hij zijn leermeester dankbaar dat hij hem had laten zien dat de verlossing in Christus vooral een zedelijke strekking had. Daarnaast stak De Groot veel op uit de lectuur van de Duitse taalkundige, historicus en filosoof Johann Gottfried Herder, wiens *Sämtliche Werke* hij min of meer bij toeval ontdekte toen hij door de Groningse universiteitsbibliotheek struinde, en van de Franse protestantse filosoof Benjamin Constant, die in zijn *De la Religion* betoogde dat niet de rede, maar het gevoel de zetel van het geloof is. Volgens Constant beschikt de mens over een ingeschapen vermogen tot religie, 'le sentiment religieux', dat enkel gewekt hoeft te worden om tot ontplooiing te komen.

Beslissend voor Hofstede de Groot was de kennismaking met de filosofie van de eerdergenoemde Utrechtse hoogleraar geschiedenis, oudheden en Grieks Van Heusde. Van Heusde leerde dat in de geschiedenis de volkeren een steeds hogere trap van beschaving bereiken. De Griekse beschaving was de kinderleeftijd van de mens, de middeleeuwse de knapenleeftijd en de Germaanse beschaving de volwassenheid van de mens, die onder andere tot uiting kwam in de Reformatie en het protestantisme, dat dus een hogere vorm van religie was dan het katholicisme. Voorbereid als hij was door het onderwijs van Muntinghe sprak deze gedachte De Groot zeer aan. In een theologisch studenten-gezelschap besprak hij al in 1819 een dictaat van Van Heusdes college geschiedenis van de filosofie dat een Oost-Friese student uit Utrecht had meegenomen. Hij begreep het maar half, maar toen de in Utrecht opgeleide theoloog Th.A. Clarisse in 1823 naar Groningen kwam – eerst als hulp voor Muntinghe, een jaar later als diens opvolger – kon deze hem uitvoerig inlichten over de ideeën en de persoonlijkheid van Van Heusde.⁹⁴ De Groot maakte ten slotte persoonlijk kennis met deze inspirerende wijsgeer toen hij in 1825 in Utrecht de gouden medaille in ontvangst nam voor zijn met goud bekroonde antwoord op een prijsvraag die de Utrechtse theologische faculteit had uitgeschreven over de Brief aan de Hebreëen. In Utrecht maakte De Groot ook kennis met andere adepten van Van Heusde, zoals de iets oudere Utrechtse predikant Joan Frederik van Oordt en de student theologie Lodewijk Gerlach Pareau, beiden later zijn collega.

In 1826 deed Hofstede de Groot proponentsexamen voor het provinciaal kerkbestuur van Groningen. Hij deed dat met enige aarzeling, omdat hij er niet zeker van was dat de eed die hij als proponent moest afleggen hem voldoende vrijheid liet om zijn eigen ideeën te ontwikkelen. Maar op dit punt stelde men hem gerust: de Nederlandse Hervormde Kerk huldigde sinds de invoering van het Algemeen Reglement in 1816 het principe van de leervrijheid. De bedoeling was dat de Hervormde Kerk zich zo zou ontwikkelen tot een brede volkskerk, waarin ook andere protestantse groeperingen, de remonstranten voorop, opgenomen zouden kunnen worden. Sinds het eind van de achttiende eeuw had de Hervormde Kerk zich in deze oecumenische richting ontwikkeld – kanselruil tussen hervormden en remonstranten was geen ongewoon verschijnsel meer – en de afkondiging van het Algemeen Reglement was een nieuwe stap in die richting.

Niet iedereen legde zich daarbij neer. Veel gemeenteleden en predikanten gingen er na 1816 toch nog van uit dat de kerk zich als altijd baseerde op de zogenaamde drie Formulieren van Enigheid, te weten de Nederlandse geloofsbelijdenis, de Heidelbergse catechismus en de leerregels die in 1618-1619 op de Synode van Dordrecht waren vastgesteld. Dat stond echter nergens zwart op wit. Alleen in de zogenaamde proponentseed, die elke aankomende predikant na zijn examen moest ondertekenen, stond een passage die gelezen kon worden als een leerstellige uitspraak. De predikanten moesten namelijk beloven dat zij ‘de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in de aangenomene formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk is vervat, ter goeder trouw aannemen en hartelijk gelooven’. Maar de zinsnede ‘overeenkomstig Gods Heilig Woord’ was dubbelzinnig. Zij kon betekenen dat de predikanten de leer aannamen ‘omdat’ deze overeenkwam met de Heilige Schrift, maar ook dat zij dat deden ‘voor zover’ die overeenkomst bestond.⁹⁵ Wie koos voor de interpretatie ‘voor zover’ (*quatenus*) verschaftte zich heel wat vrijheid ten opzichte van degenen die ‘omdat’ (*quia*) lazen, en dat stelde Hofstede de Groot gerust. Hij legde de eed af en wachtte op het eerste beroep. Ondertussen werkte hij aan een dissertatie over de Griekse wijsgeer en kerkvader Clemens Alexandrinus, waarop hij op 29 november 1826 bij Clarisse promoveerde. In het licht van wat later nog zou volgen is vooral de laatste stelling opmerkelijk: ‘Wie de vrijheid van denken en schrijven over geloofszaken aan banden legt, doet iets dat voor zowel de geloofsleer als het geloofsleven zeer schadelijk is.’⁹⁶

Twee weken later trad Hofstede de Groot aan als predikant in het Noord-Groningse dorp Ulrum. Voor De Groot, die nogal klein uitgevallen was en daarom door de gemeenteleden ‘lutje doomni’ werd genoemd, was dit een moeilijke gemeente. Het was kort na de grote overstroming van 1825, die het jaar daarop leidde tot de uitbraak van de ‘Groninger ziekte’. Ook De Groot en zijn vrouw waren enige tijd ernstig ziek. Verder was er een voortdurende spanning tussen de verlichte collatoren, die hem benoemd hadden, en de orthodoxe gemeenteleden, meest arbeiders en kleine middenstanders, die vaak hun heil zochten in bevindelijke ‘oefeningen’. Op een zondag kreeg De Groot eens bezoek van een aantal gemeenteleden met een stapeltje boeken van zogenaamd oude schrijvers onder hun arm. Zij zeiden dat dominee wel goed preekte, maar dat het toch nog stichtelijker zou gaan als dominee zijn preken wilde halen uit boeken zoals zij bij zich hadden, en die zij dominee wel wilden geven. De Groot zei toen dat hij die boeken wel kende (Schortinghuis zal een van de auteurs zijn geweest), maar dat hij uit een veel ouder en kostelijker boek preekte, en op dat moment haalde hij de oude Statenbijbel tevoorschijn.⁹⁷ De Groot probeerde zijn gemeenteleden ervan te overtuigen dat de Formulieren van Enigheid een ‘papieren paus’ waren en dat het goed was al zij zich van dat ‘juk der formulieren’ ontdeden.⁹⁸

In 1828 overleed Clarisse, en Hofstede de Groot, hoewel nog maar 26 jaar en nog geen drie jaar predikant, werd zijn opvolger. In Groningen trof hij als collega Van Oordt, die een halfjaar daarvoor Eelco Tinga had opgevolgd en met wie hij het onmiddellijk goed kon vinden. Samen zetten zij zich elke vrijdagavond aan de lezing van het Nieuwe Testament. De Belgische Opstand en de Tiendaagse Veldtocht zorgden echter voor een onderbreking van hun samenwerking, want Van Oordt was vanaf november 1830 onder de wapenen en werd in het verre Brabant gelegerd. De Groot nam toen tijdelijk de colleges van Van Oordt over om te voorkomen dat de achtergebleven studenten naar an-

Afb. 84 Lodewijk Gerlach Pareau, hoogleraar theologie te Groningen. Portret door Jan Ensing, ca. 1851-1854. Senaatskamer, Academiegebouw te Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen. Pareau was samen met Hofstede de Groot de drijvende kracht achter de Groninger Richting.

dere universiteiten zouden uitwijken. Hij werd op die manier nog meer generalist dan hij al was. Maar eind september 1831 keerde Van Oordt weer terug en in november van dat jaar kreeg de theologische faculteit versterking van Pareau, gewezen predikant in Neerlangbroek, die de afgeleefde kerkhistoricus Annaeus Ypey opvolgde.

Pareau was een grote aanwinst voor de Groningse faculteit en hij werd ook onmiddellijk opgenomen in het vrijdagavondgezelschap dat Hofstede de Groot en Van Oordt hadden gevormd en waar zij hun onderwijs bespraken, gezamenlijk nieuwe theologische literatuur lazen en de toestand in de kerk doornamen. Veel meer dan De Groot of Van Oordt was Pareau een theoreticus die de losse gedachten van de Groningse geleerden kon samenbinden in een nieuw systeem. Aan de basis daarvan staat het al in 1822 bij Pareau gerezen inzicht dat de theologie niet moet uitgaan van God, zoals de supranaturalisten meenden, maar van Jezus Christus.⁹⁹ God openbaart zich op vele manieren aan de mens: in de natuur, in de geschiedenis (bijbels en profaan), maar vooral in de verschijning en het optreden van Christus. Geloven is primair leven met Christus – niet het aannemen van de leer van Christus, maar navolging van Christus zelf. Zoals Pareau in zijn oratie in 1831 betoogde: Christus is bij uitstek een leraar die niet een kant-en-klare, volledig uitgeschreven leer brengt, maar die een groep van leerlingen bij elkaar brengt, aan zijn persoon bindt en hun stap voor stap leert hem na te volgen.¹⁰⁰ De leuze van de Groningers werd dan ook: ‘Niet de leer, maar de Heer!’ De vier boeken waarin het leven van Jezus staat opgetekend, het evangelie, vormen daarom de kern van de

Bijbel. Met de komst van Christus heeft het oude verbond eigenlijk afgedaan en is een nieuw verbond gesloten. Het geeft dus ook geen pas om, zoals Muntinghe en de andere theologen van zijn generatie nog deden, met passages uit het Oude Testament het specifiek christelijke geloof te schragen. Maar ook de tekst van de vier evangeliën zelf moet niet als absoluut worden genomen. Het gaat niet om de letterlijke tekst van de Bijbel, maar om de geest die spreekt uit het optreden van Jezus. De Groningers waakten dan ook voor wat zij noemden ‘bijbeldienst’ of ‘formulier-knechterij’. Het eigenlijke evangelie is niet de tekst van de Bijbel, maar de daarin vervatte boodschap. De Groot en de zijnen benaderden de figuur van Christus dan ook eerder gevoelsmatig dan leerstellig en konden met grote warmte en innige liefde over Christus spreken als hun persoonlijke leidsman.

De verregaande implicaties van dit uitgangspunt zouden wellicht nog lang onuitgesproken zijn gebleven als Hofstede de Groot niet eind 1833 door ds. Hendrik de Cock uit Ulrum uitgedaagd was om eens helder te omschrijven wat hem nu van de orthodoxen onderscheidde.¹⁰¹ De Cock was in 1829 nog door De Groot als zijn opvolger in Ulrum bevestigd, maar was in de jaren daarna steeds meer tot de orthodoxie gaan overhellen. De gedreven predikant hekelde nu de vervlakking binnen de Nederlandse Hervormde Kerk en bepleitte een compromisloze terugkeer naar de zuivere leer van de Dordtse vaderen. De redding van het land, meende hij, was daarvan afhankelijk.¹⁰² Tijdens een familiebezoek aan Noord-Groningen in augustus 1832 ontmoette De Groot De Cock weer en wat hij toen hoorde en zag, beviel hem helemaal niet. Hoewel De Groot de verontrusting van De Cock over de toestand van het land deelde, maakte hij zich grote zorgen over de dweepzucht van de jonge predikant en trachtte hij hem daarvan te genezen. Verzet tegen het koude rationalisme van de heersende partij in de kerk was goed, maar de ‘mystikerij’ die De Cock predikte, was net zo fout. Er ontspon zich een korte, maar pittige correspondentie, waarin principe tegenover principe stond. De hoogleraar betoogde dat de predikant te veel nadruk legde op de letter van de Bijbel en te weinig oog had voor de geest van het zich ontwikkelende christendom. Het christelijk geloof was geen stelsel van eens en voor altijd vastgelegde leerstellingen, maar een levende beweging, die moest uitlopen op heiliging en volmaking van de mens in Jezus Christus. De Cock van zijn kant beweerde dat De Groot door het leergezag opzij te schuiven de deur opengooide voor allerlei soorten ketterij. De Groot stelde weer dat het vrije onderzoek van de Bijbel nooit beknot mocht worden (dat was ronduit schadelijk voor de voortgaande ontwikkeling van de kerk) en dat de Dordtse regels niet bindend waren omdat ze in Dordrecht afgekondigd waren, maar ‘alleen omdat en in zooverre zij Bijbelwaarheid bevatten’. Het was een tamelijk vruchteloze discussie.¹⁰³

Maar het bleef niet bij een particuliere correspondentie. Ook in geschrifte begon Hofstede de Groot afstand te nemen van de ideeën van De Cock, zoals ook deze zijn tegenstanders in scherpe bewoordingen op de korrel nam. Medio november 1833 antwoordde de predikant twee criticasters door de publicatie van *De verdediging van de ware Gereformeerde Leer en van de ware Gereformeerden, bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde Gereformeerde Leeraars, of De Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock*.¹⁰⁴ Ongeveer tegelijkertijd publiceerde De Groot anoniem het boekje *Wien zult gij geloven, den mensch of God?*, waarin hij de stellingen van De Cock naast bijbelpassages zette die precies het tegendeel beweerden. Was God nu een dwingeland die willekeurig han-

Afb. 85 Gezicht op Ulrum. Aquarel door Jan Bulthuis, 1784. Groninger Museum. In deze plaats waren zowel Hofstede de Groot als Hendrick de Cock predikant. In Ulrum begon in 1834 de Afscheiding.

delt en de oorzaak is dat velen omkomen in hun ellende, of iemand die rechtvaardig is tegenover iedereen en alle mensen opneemt in Zijn liefde?¹⁰⁵

De Cock werd fors aangepakt. Nadat hij zich ook nog eens smalend had uitgelaten over de evangelische gezangen die in 1807 in de Nederlandse Hervormde Kerk waren ingevoerd, werd hij op 19 december 1833 door de classis Middelstum geschorst.¹⁰⁶ De predikant wist echter van geen wijken, ging in beroep bij het provinciaal kerkbestuur en toen dat de schorsing bevestigde en de maatregelen nog wat aanscherpte, wendde de predikant zich nog tot de Algemene Synode en de koning – allemaal tevergeefs. Alles liep er in oktober 1834 op uit dat de meeste gemeenteleden in Ulrum een Acte van Afscheiding of Wederkeering tekenden, waarmee zij, samen met De Cock, de Hervormde Kerk verlieten. Anderen sloten zich daarbij aan en in 1834 kwam ook een afgescheiden gemeente in de stad Groningen tot stand. De Afscheiding was een feit.¹⁰⁷

Een paar dagen na de schorsing van De Cock publiceerde Hofstede de Groot, geholpen door zijn faculteitsgenoten, zijn *Gedachten over de beschuldiging, tegen de Leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebracht, dat zij hunnen eed breken, door af te wijken van de leer hunner kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden*. In deze brochure van ruim veertig bladzijden betoogde De Groot dat predikanten inderdaad onder bepaalde omstandigheden hun eed mogen breken, zeker als die eed hen bindt aan een door feilbare mensen vastgelegde leer. Maar zo'n eed is nooit van de predikanten geëist. De belijdenisgeschriften waar iedereen het over heeft, moeten namelijk niet als de leer zelf worden beschouwd, maar als de uitdrukking, in een tijdgebonden vorm, van een geloof. De proponentseed bindt de predikanten daarom aan de belijdenisgeschriften voor zover die stroken met Gods Woord, niet omdat ze daar in alle opzichten mee overeenkomen. De-

genen die de Groninger theologen ervan beschuldigen dat zij hun eed breken als ze zich niet tot op de komma houden aan de belijdenisgeschriften, verwarren het onveranderlijke geloof met de veranderlijke menselijke uitdrukking daarvan. De kern van het geloof is Gods openbaring in de persoon en het leven van Jezus Christus, maar de interpretatie daarvan is altijd afhankelijk van het bevattingsvermogen, het ontwikkelingsniveau en de omstandigheden van de mensen in een bepaald stadium van de geschiedenis. Elk geslacht zet een nieuwe stap op het pad naar de volmaking en begrijpt de goddelijke waarheid op een nieuwe en betere manier.

Deze 'bekentenis' van Hofstede de Groot sloeg in als een bom.¹⁰⁸ Nooit eerder had een zo vooraanstaand lid van de kerk zo duidelijk afstand genomen van de strikte interpretatie van de belijdenisgeschriften. Vroeger hadden de hoogleraar theologie Jacob Alting en de hoogleraar rechten Jean Barbeyrac dezelfde relativisering aangebracht, maar zij hadden er niet zo veel ruchtbaarheid aan gegeven als De Groot. Nu lag dat anders en daarom was het niet vreemd dat er van verschillende kanten, ook door lieden die niet met de Afscheiding meegingen, protest werd aangetekend. De Haagse advocaat C.M. van der Kemp publiceerde in maart 1834 *De beschuldiging tegen de Leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk gestaafd*, waarin hij met grote kennis van zaken het strikte standpunt van De Cock c.s. verdedigde. Verder begonnen de orthodoxen een nieuw tijdschrift, *Nederlandsche Stemmen*, dat de spreekbuis werd van het Réveil. De Groot liet zich natuurlijk ook niet onbetuigd en schreef in de zomer met twee stadspredikanten, C.H. van Herwerden en M.A. Amshoff, een aantal essays uit onder de titel *Christelijke betrachtungen*, waarin zij nogmaals hun positie uiteenzetten. Tegen de achtergrond van cholera, economische recessie en drukkende oorlogslasten wilden de auteurs hun landgenoten opwekken tot een waarlijk christelijk leven, 'teneinde onze natie, door de staatkundige en kerkelijke beproevingen van deze tijd gelouterd en geheiligd, vordere in Christelijke kennis en liefde, en zich eene betere toekomst bereide, dan onze voorvaderen immer zagen'.¹⁰⁹ In kerkelijk Nederland kwam de partijvorming op gang en op de Algemene Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk zou jarenlang een strijd tussen streng-reformeerden en de vooral Groningse vrijzinnigen uitgevochten worden.

Erg kansrijk waren de orthodoxen daarbij niet. De Algemene Synode, die elk jaar in de maand juli in Den Haag bij elkaar kwam, was zo samengesteld dat het orthodoxe geluid daar op weinig sympathie kon rekenen. De Synode bestond uit twaalf predikanten die elk een kerkprovincie vertegenwoordigden, één (voormalige) ouderling en drie hoogleraren (van elke universiteit één) die als adviserend lid waren toegevoegd. Zestien mannen uit de top van de Hervormde Kerk die doorgaans tot de richting van het supranaturalisme behoorden. De koning wees de voorzitter aan en het ministerie van Eeredienst (ooit ingesteld door Lodewijk Napoleon) stuurde een waarnemer die erop moest toezien dat de Synode bleef binnen de bepalingen van het Algemeen Reglement. Dat hield onder andere in dat zij zich niet mocht uitlaten over leerstellige geschillen en zich diende te beperken tot het besturen van de kerk. Zo zou het ideaal van een brede volkskerk niet in gevaar komen. Voor eenvoudige dorpspredikanten en gewone gemeenteleden die aandrongen op een strikte naleving van het gereformeerde geloof was de Algemene Synode dus niet het juiste adres – maar een ander adres was er ook niet, dus probeerde men het toch maar.

De eerste keer dat de Algemene Synode met een verzoek tot handhaving van de belijdenis werd geconfronteerd, was al in 1834. In juni van dat jaar wendde een groot aan-

tal gemeenteleden uit de noordelijke provincies zich tot de Synode om, zoals zij zeiden, de eenheid in de kerk te herstellen. De adressanten, ‘aanklevers der leer, zooals die vervat is in de Geloofsbelijdenis, den Catechismus en de Dordtse Leerregels’, vroegen haar om een nadere verklaring uit te laten gaan over de proponentseed, in het bijzonder over de betekenis van de woorden ‘overeenkomstig Gods Woord’. Het was duidelijk te merken dat de indieners beginnelingen waren op het gebied der adresseerkunst. Ze zinspeelden op afscheiding (nogal onhandig in een tijd dat ook de kwestie-De Cock nog speelde), hun adres was nogal vaag, ze noemden geen namen, poneerden veel, maar bewezen weinig en vroegen van de Synode iets wat deze niet kon doen, namelijk een uitspraak doen over een leergeschil. De Synode ging dan ook niet op het verzoek in. Volgens de commissie die de Synode adviseerde (en die rapporteerde bij monde van de Groningse hoogleraar Pareau) waren de adressanten zelfs onbevoegd om zich tot haar te wenden; gewone gemeenteleden moesten zich altijd laten vertegenwoordigen door hun kerkenraden of predikanten en konden niet zelf de Synode aanschrijven. De heren moesten zich met hun klachten maar tot de classis wenden.¹¹⁰ Adressen die in de daaropvolgende jaren werden ingediend en die opnieuw vroegen om aanscherping van de proponentformule haalden even weinig uit. Hofstede de Groot en met hem sympathiserende predikanten zorgden er wel voor dat zulke adressen werden geneutraliseerd door een stroom van tegenadressen die de Synode vroegen de confessionele vrijheid juist niet te beperken. Dat zou tegen de geest van het protestantisme zijn.

De strijd tussen De Cock en Hofstede de Groot had ondertussen geleid tot de institutionalisering van de Groninger Richting. Wat eerst een losse groepering van bevriende theologen en predikanten was, werd nu een hecht verband, een richting, een school, met bijbehorend wij-gevoel. Op 12 oktober 1835 richtten de drie hoogleraren en enkele predikanten uit stad en provincie ten huize van De Groot het Theologisch Gezelschap op, ook bekend als het Godgeleerd Gezelschap.¹¹¹ Deze studiekering kwam maandelijks bij elkaar, in de winter in de stad, in de zomer bij de leden die buiten de stad woonden. Men was zelfs bereid zo ver als Stadskanaal en Wetslawier in Friesland te gaan. Een lid hield daar een voordracht, er werd over gediscussieerd en er werd natuurlijk over gemeenschappelijke belangen gesproken. Er was geen vaste voorzitter; de gastheer fungeerde als zodanig. Er was wel een vaste secretaris, Pareau, die ook nu weer optrad als stuwende kracht op de achtergrond.¹¹² Net als bij andere genootschappen was er een systeem van boetes en een rooster. Naast de gewone leden, van wie men het aantal tot twaalf beperkt hield (zoveel als er apostelen aan de voeten van Christus hadden gezeten), waren er corresponderende leden, voor wie een van de gewone leden als contactpersoon fungeerde. Meestal waren de corresponderende leden degenen die te ver weg woonden om als gewoon lid te kunnen functioneren.

Het bleef niet bij een godgeleerd gezelschap. In januari 1837 kwam uit de besprekingen in het gezelschap het tijdschrift *Waarheid in Liefde* voort, dat zich blijkens de ondertitel afficheerde als een godgeleerd tijdschrift ‘voor beschaafde Christenen’.¹¹³ In het voorbericht van het eerste nummer presenteerden de redacteuren het blad niet direct als de spreekbuis van een nieuwe theologische richting in Nederland. Anders dan in Duitsland was in Nederland de strijd over geloof, gevoel en rede goeddeels gestreden, vond men, en hing iedereen min of meer dezelfde beginselen van de Reformatie aan, al verschilde men nog van mening over de toepassing:

LIBERALITEIT EN CENSUUR: DE STRIJD OM DAVID FRIEDRICH STRAUSS

Wie zijn kaarten zet op leven en persoonlijkheid van Jezus Christus, is bijzonder kwetsbaar, omdat alles staat of valt met de historische betrouwbaarheid van de vier evangeliën. Die betrouwbaarheid kwam echter juist in deze tijd nogal in het gedrang, toen de jonge Duitse theoloog David Friedrich Strauss in 1835-1836 zijn gerucht-makende boek *Das Leben Jesu kritisch bearbeitet* publiceerde. Daarin interpreteerde de schrijver allerlei verhalen rond de figuur van Christus als mythen, door latere aanhangers naar joodse voorstellingen in het leven geroepen om de bijzondere positie van hun leidsman te onderstrepen. Van wonderen en een direct ingrijpen van God, zoals de supranaturalisten aannamen, was volgens Strauss in het geheel geen sprake geweest en een goddelijke natuur had Christus ook niet gehad.

Aanvankelijk reageerden de Groningse godgeleerden nogal rustig; naar hun idee was het boek in Duitsland al voldoende weerlegd en was het niet nodig dat voor een Nederlands publiek nog eens over te doen. Dat veranderde toen in 1839 de radicale Groningse uitgever J.H. Bolt in de *Provinciale Groninger Courant* aankondigde dat hij een Nederlandse vertaling op de markt zou brengen. Hofstede de Groot reageerde als door een adder gebeten. Op 4 juni 1839 stond er in de krant een ingezonden brief van zijn hand waarin hij protest aantekende tegen de voorgenomen vertaling. Zo'n vertaling zou 'eene schande voor onze stad en ons land' zijn. Strauss, meende De Groot, had namelijk 'het beste en heiligste, hetwelk wij hebben, aangetast, om er ons, konde het mogelijk zijn, van te berooven, zonder iets weder te geven'. Het werk was 'eene misgeboorte van onze eeuw', een vertaling onwaardig. Zoals alleen de geneesheer hoeft te weten wat krankzinnigheid is om deze te kunnen genezen, zo zouden alleen theologen het boek van Strauss moeten lezen om het te kunnen weerleggen – maar daar hoefde het niet voor te worden vertaald. Een Nederlandse vertaling zou onder gewone gelovigen zelfs groot onheil kunnen aanrichten. De Groot vond daarom dat Bolt zijn pers niet moest onteren 'door zulk een misvormd voortbrengsel der Duitsche letterkunde op onzen bodem over te planten'. Mocht iemand hem, De Groot, om deze reden van 'illiberaliteit' willen beschuldigen, dan moest die wel bedenken dat bij een vrije pers er nu eenmaal geen ander middel was om de verspreiding van schadelijke boeken tegen te gaan dan de publiciteit.¹¹⁴

Bolt was allerminst van plan zijn voornemen op te geven. In een ingezonden brief liet hij weten dat hij als uitgever niet al te kieskeurig kon zijn – een uitgever moet immers allereerst aan zijn gewin denken. Zoals hij eerder wel eens iets van De Cock had uitgegeven, zag hij er nu geen bezwaar in om een vertaling van het controversiële boek van Strauss uit te geven. Bovendien, schreef Bolt, hoeveel mensen ergeren zich niet aan de geschriften van professor De Groot? Is dat soms een reden om die geschriften ongedrukt te houden? Bolt bedankte De Groot in ieder geval voor de ongevraagde, maar bijzonder welkome gratis publiciteit.

Maar zo gemakkelijk kwam Bolt er toch niet mee weg. De Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels begon nu een regelrechte boycot van de uitga-

ve. Boekhandelaren werden door de Vereeniging gesommeerd niet op het boek in te tekenen, waardoor het boek feitelijk onverkoopt werd. Bolt moest dus alsnog bakzeil halen. Ook toen hij in 1842, na twee jaar in de gevangenis te hebben gezeten voor zijn aandeel in de uitgave van het dagblad *Tolk der Vrijheid*, alsnog een vertaling van Strauss op de markt bracht, bleef hij door de tegenwerking van de boekverkopers met het grootste deel van de oplage zitten. De onverkochte exemplaren werden door de Vereeniging opgekocht en uiteindelijk vernietigd. De liberaliteit waar De Groot zo'n voorstander van was, had kennelijk toch haar grenzen.

Er is derhalve geene behoefte aan eene vreemde en ongehoorde leer, of aan eene hervorming van het al bestaande in onze Vaderlandsche Kerk; integendeel! er is slechts behoefte aan meerdere opwekking van den geest, die de Hervormers bezielde, aan voortgang in den geest van LUTHER en CALVIJN, en aan ontwikkeling en verduidelijking, juist niet van alle bijzondere leerstellingen, die zij aankleefden, maar van dezelfde waarheid, die zij beleden.¹¹⁵

Meer in het bijzonder zou er volgens de redacteuren behoefte zijn aan een zowel verlichte als gemoedelijke voorstelling van het evangelie, waarvoor andere godgeleerden al eerder hadden gepleit. Kennelijk sprak dit aan, want het blad, dat elk kwartaal verscheen, kon zich meteen in een redelijk debiet verheugen. In 1837 waren er 341 particulieren, boekhandelaars, leesgezelschappen en bibliotheken die erop intekenden, waaronder ook de hoogleraren Cornelis Star Numan, een conservatieve jurist, Lulofs en Nienhuis.¹¹⁶ *Waarheid in Liefde* had de wind in de zeilen en het aantal abonnees steeg na vijf jaar tot boven de vierhonderd. Bijna de helft van de oplage ging overigens naar abonnees in de drie noordelijke provincies en Oost-Friesland, want de Groninger Richting was nog altijd in hoofdzaak een noordelijke aangelegenheid.

De sluitsteen van de institutionalisering was in 1840 het verschijnen van het eerste van een reeks handboeken van de hand van Pareau en Hofstede de Groot. Al eerder had De Groot een handboek voor de natuurlijke theologie geschreven, en in 1835 voor de kerkgeschiedenis, maar nu zette hij samen met Pareau een systematische reeks op. In het Latijn natuurlijk, want het was een 'Series compendiorum in usum scholarum academicarum'. Het eerste van de uiteindelijk zeven handboeken was de *Encyclopedia Theologi Christiani*, dat De Groot en Pareau ook werkelijk samen schreven. Het handboek over de moraal dat Pareau in 1842 op de markt bracht, zijn *Initia institutionis Christianae moralis*, schreef hij daarentegen alleen.

CONTRA CALVIJN

Het is niet toevallig dat Pareau en Hofstede de Groot een reeks handboeken opzetten nadat een van het oorspronkelijke driemanschap, Van Oordt, in 1839 naar Leiden was vertrokken. Al langere tijd speelde Van Oordt met de gedachte om Groningen weer te verlaten. Hij en zijn vrouw voelden het verblijf in het hoge Noorden toch als een

‘halve ballingschap’ en bovendien ontbrak het bij Van Oordt aan die volkomen overeenstemming van gedachten met Pareau en De Groot die tussen beide laatste wel bestond. Daarbij kwam dat Van Oordt ook iets leerstelliger dacht dan zijn collega’s en zich soms ergerde aan de hoge toon waarop de leerstelligheid van anderen werd veroordeeld. Pareau en De Groot waren heel verschillend, soms zelfs elkaars tegenpolen. Pareau was bedachtzaam, beschouwend, theoretisch aangelegd, De Groot daarentegen impulsief, praktisch, makkelijk vatbaar voor gemoedsbewegingen. Alles wat hij meende, meende hij vurig, aldus Huizinga.¹¹⁷ Als Pareau iets schreef, dacht hij er eerst lang over na alvorens het op papier te zetten. Op wandelingen van Groningen naar Haren (professoren wandelden veel in deze tijd) ordende Pareau zijn gedachten, om ze bij thuiskomst meteen uit te schrijven. Hij veranderde die tekst daarna nauwelijks meer. De Groot zette zijn gedachten juist heel snel op papier en sloeg dan later aan het corrigeren. Maar Pareau en De Groot vulden elkaar daarom juist heel goed aan en Van Oordt had het gevoel daarbuiten te staan. Daarom liet hij de mogelijkheid die hem in 1839 werd geboden om naar Leiden te vertrekken niet lopen.¹¹⁸ Dat vertrek betekende overigens niet dat hij van standpunt veranderde; hij bleef redacteur van *Waarheid in Liefde* en bij alle woelingen die nog zouden volgen, zou hij de Groninger Richting krachtig blijven verdedigen. In plaats van Van Oordt werd in Groningen Willem Muurling benoemd, een Fries uit Bolsward die was opgeleid in Utrecht en die sinds een aantal jaren hoogleraar theologie was aan het kwakkelende Rijksatheneum in Franeker.¹¹⁹ Hij werd onmiddellijk lid van het Theologisch Gezelschap en voegde zich snel in het heersende klimaat. Zijn komst betekende dus geen verzwakking van de Groninger Richting.

De oratie waarmee Muurling zijn ambt aanvaardde, handelde over Wessel Gansfort. Muurling was in 1831 bij de Utrechtse kerkhistoricus H.J. Royaards op het leven van Gansfort gepromoveerd – de eerste moderne studie over deze bijbelse humanist – en had al veel materiaal voor een tweede deel over diens theologie verzameld, toen in 1834 de grote studie van de Duitse theoloog Carl Christian Ullmann over Gansfort verscheen. Dat maakte een vervolgdeel over Gansforts theologie overbodig. Wat hij al had verzameld, verwerkte Muurling nu in zijn oratie. Deze keuze moet de Groningers wel aangesproken hebben, want in de jaren daarvoor had zich bij Hofstede de Groot, die kerkgeschiedenis doceerde, al de voorstelling gevormd van een bijzondere Nederlandse traditie op theologisch gebied die begon bij Geert Grote en de Broeders des Gemeenen Levens en voorlopig was uitgemond in het streven van de Groninger Richting. Aanzetten voor zo’n visie waren al in Utrecht gegeven door Van Heusde, die ten behoeve van het vaderlands herstel na de Franse tijd veel aandacht schonk aan vaderlandse filosofen en theologen. In zijn *Brieven over den aard en strekking van Hooger onderwijs* (1829) verdedigde hij, onder verwijzing naar Geert Grote, Thomas a Kempis, Agricola en Erasmus de zijns inziens typisch Nederlandse traditie van volksopvoeding, die haaks stond op de elitaire onderwijsideeën van de Belgen.¹²⁰ De Groot had zich voor het eerst in die traditie verdiept toen hij in 1832 aan een studie over de Groningse Broerkerk werkte en zo voor het eerst goed kennismakte met leven en werk van Gansfort, Agricola en Praedinius.¹²¹ Zijn interesse in de Nederlandse christenhumanisten uit de vijftiende en zestiende eeuw blijkt ook uit zijn voornemen om een biografie van Erasmus te schrijven, een werk dat hij in 1836 echter moest

staken omdat hij het te druk kreeg met de voorbereiding van de uitgave van *Waarheid in Liefde*.¹²²

Onder invloed van de politieke ontwikkelingen scherpte Hofstede de Groot zijn visie in het volgende decennium nog aan. Willem II, die in oktober 1840 de troon besteege, stond meer dan zijn vader open voor de verlangens van zijn katholieke onderdanen, terwijl hij ook een eind maakte aan de repressie van de afgescheidenen.¹²³ Zowel de orthodoxe protestanten als de katholieken wilden graag hun kinderen naar eigen scholen sturen en om nu te bekijken of en hoe hij aan die verlangens tegemoet kon komen, stelde de koning al in november 1840 een commissie in die een eventuele wijziging van de Wet op het lager onderwijs moest voorbereiden. Het lager onderwijs was in Nederland sinds 1806 weliswaar geheel in handen van de staat, maar het was niet religieus neutraal. De leerlingen moesten worden opgevoed 'tot alle maatschappelijke en christelijke deugden'. Daarom was er voor de Israëlitische gemeenschap apart onderwijs voorzien. Het opzetten van bijzondere scholen, bijvoorbeeld door de afgescheidenen, werd onder Willem I actief tegengewerkt. Opvoeding in de eigen confessie diende thuis en in de kerk te gebeuren, niet in de scholen, waar juist het nationale element de boventoon moest voeren. De Groot was als schoolopziener een groot voorstander van dit 'openbare', maar wel algemeen-christelijke onderwijs, omdat hij er een van de fundamenteën voor de nationale saamhorigheid in zag. Maar katholieken en sinds enige tijd ook orthodoxe gereformeerden eisten de vrijheid om eigen scholen te stichten waar ouders hun kinderen in hun eigen geloof konden laten opvoeden. Willem II ging nu voorzichtig met die verlangens mee door in november 1840 de genoemde commissie in het leven te roepen. Dit was het begin van de schoolstrijd, die Nederland tot het begin van de twintigste eeuw zou bezighouden.

De instelling van de staatscommissie riep in hervormde kring veel verzet op. De leden van de commissie, onder wie twee katholieken en Groen van Prinsterer, werden dan ook van alle kanten bestookt met adviezen en verzoeken om vooral niet aan de verlangens van de katholieken en afgescheidenen tegemoet te komen. De actie had in die zin succes dat het werk van de commissie uiteindelijk niet tot ingrijpende wijzigingen in het lager onderwijs leidde. De commissie was niet in staat een unaniem advies aan de koning te geven en bij Koninklijk Besluit van 2 januari 1842 werden daarom alleen wat marginale veranderingen in het lager onderwijs aangebracht.¹²⁴ Bij Hofstede de Groot had de instelling van de staatscommissie geleid tot een nog grotere aandacht voor de geschiedenis van het volksonderwijs in Nederland. De bedreiging die van de commissie uitging, had hem de waarde ingescherpt van de Nederlandse traditie van ruim opgezet, algemeen-christelijk volksonderwijs en des te meer begon hij zich te interesseren voor degenen die zich daar in het (verre) verleden al sterk voor hadden gemaakt, in de eerste plaats de Broeders des Gemeenen Levens en de mannen die uit die beweging waren voortgekomen. Waren de mannen die De Groot op het oog had – Geert Grote, Thomas a Kempis, Gansfort, Erasmus – voor hem eerst nog gewoon belangrijke personen uit de algemene kerkgeschiedenis, naast mannen als Luther en Calvijn, rond 1840 vormde zich bij De Groot het idee dat zij een eigen, oorspronkelijke, echt-Nederlandse opvatting van het christendom vertegenwoordigden en dat zij al een authentiek Nederlandse hervorming vóór de Reformatie in gang hadden gezet, waarin net als bij de Groningers het leven en de persoon van Christus centraal hadden gestaan.¹²⁵ Zo schreef hij in 1840 in *Waarheid in Liefde*:

Niet van elders uit Duitsland of Zwitserland is ons de hervorming toegekomen, maar op dezen grond, door mannen als Wessel Gansvoort, Agricola, Erasmus, zoowel als door bijzondere omstandigheden des tijds daartoe bereid, uit het gevoel van de behoefte der menschen, die in het Evangelie alleen bevredigd werd, geboren. Zij had hier hare bijzondere meest praktische en geheel naar de Heilige Schrift zich vormende rigting.¹²⁶

In dat ondogmatische en vooral praktische christendom waren vroomheid, wetenschap en volksopvoeding harmonieus verenigd.

Die oorspronkelijke echt-Nederlandse hervorming was echter in de zestiende en zeventiende eeuw door de grote buitenlandse hervormers, Luther en Calvijn, verdrongen; zij was overspoeld door een leer die veel meer op de letter dan op de geest van het evangelie leet. In een 'Beschouwing van den gang der Christelijke Godgeleerdheid in Nederland' in het *Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* van 1842 bracht Hofstede de Groot deze nieuwe, maar al enige tijd in hem sluimerende visie op de Reformatie in Nederland voor het eerst onder woorden.¹²⁷ Hij schuwde daarin ferme uitspraken allerminst. Hij had het over 'andere elementen' uit Duitsland en Zwitserland, 'die alras de heerschappij in Nederland verkregen, en waardoor derhalve de natuurlijke, echt Nederlandsche, ontwikkeling van den Christelijken geest alhier is afgebroken en verstoord geworden'.¹²⁸ Dat was een nogal gewaagde stelling voor een prominent lid van de Nederlandse Hervormde Kerk – het calvinisme als een buitenlandse kracht die een eigen, echt-Nederlandse hervorming verdrongen had – maar De Groot begon haar toch steeds meer te zien als het noodzakelijke historische fundament voor zijn eigen visie op geloof en kerk. Muurling, met zijn kennis van Gansfort, kwam dus als geroepen. Maar H.J. Koenen, een man van het Réveil uit Amsterdam, constateerde dat De Groot het calvinisme hiermee diskwalificeerde als een 'exotische plant', die niet in Nederland thuishoorde.¹²⁹

Ondertussen was de strijd op de Algemene Synode over de belijdenisgeschriften en de proponentformule al weer hoog opgelaaid. Na de troonswisseling in 1840 vatten de orthodoxen nieuwe moed. Willem II zou als een nieuwe Maurits rechtzetten wat onder zijn vader verkeerd was gegaan. Bilderdijk en Da Costa dichtten hem (letterlijk) bij voorbaat zulke kwaliteiten toe. De orthodoxen pakten het nu grondig aan. Een predikant uit Wijk, in het Land van Heusden, Bernardus Moorrees, stelde in 1841 een adres aan de Synode op waarin hij vroeg om herstel van de gereformeerde belijdenis op basis van de drie Formulieren van Enigheid, herinvoering van de oude proponentseed en herstel van de Dordtse kerkorde (die de gemeenten veel meer zeggenschap gaf). Op voorgedrukte lijsten betuigden vijf predikanten en ruim achtduizend gemeenteleden hun instemming. Voor het eerst werd nu het gewone kerkvolk op grote schaal gemobiliseerd. Maar ook meldden zich verschillende kerkenraden met een verzoek tot scherpe handhaving van de oude leer, en de aanstelling van hoogleraren die recht in de leer van de kerk waren (de Groningers, was de impliciete boodschap, waren dat niet). De Synode, waarin de predikanten het voor het zeggen hadden en waarin men niet zo gediend was van inmenging van het kerkvolk, ging in juli 1841 natuurlijk niet in op die verzoeken. Het adres van de kerkenraden werd om een formaliteit niet ontvankelijk verklaard en ook bij de rechtsgeldigheid van de handtekeningenactie van Moorrees c.s. stelde de adviescommissie vraagtekens. 'Op verre de meeste [lijsten] dragen de handtekeningen het bewijs van den min beschaafden stand der deelnemers,' werd er opgemerkt.¹³⁰

Sommige lijsten bevatten niet de oorspronkelijke handtekeningen maar de door één persoon gemaakte afschriften, op andere hadden mannen tevens voor hun vrouwen getekend, en op weer andere hadden personen alleen met een 'merk' getekend (bijvoorbeeld een kruisje). Het was wel duidelijk dat dergelijke lieden niet bevoegd waren om over moeilijke zaken des geloofs te oordelen. Maar ook Moorroes en de andere predikanten kregen er flink van langs. De suggestie dat de kerk van haar oude, vaste grondslagen was losgerukt, werd met kracht verworpen. Voor die aantijging zouden de indieners eigenlijk gestraft moeten worden. Bovendien was een terugkeer tot 'Dordt' onmogelijk. Dat zou, zo verklaarde men:

[...] geheel en al in strijd liggen met de tegenwoordige gesteldheid der zaken, die, zoo door de vordering in alle vakken der Godgeleerde wetenschap, als door nieuwe behoeften, te veel verschilt van hetgene voor ruim twee eeuwen plaats had, dan dat men, hetgene in der vaderen dagen goed en nuttig gerekend mogt worden, thans nog als even doelmatig zoude te beschouwen hebben.¹³¹

Voor de orthodoxen was dit een ongehoord revolutionair geluid; voor hen was de kerk gebonden aan het Woord van God, dat juist voor alle tijden hetzelfde is. Voor de Groningers was het precies andersom: met de tijd schrijdt ook het inzicht voort in wat God met de mens en de wereld voorheeft. In feite sanctioneerde de Algemene Synode hier het standpunt van de Groningers.¹³²

Hofstede de Groot triomfeerde. Eind 1841 bracht hij (anoniem) een Nederlandse editie uit van een boek dat hij ruim een jaar eerder in het Duits in Hamburg had uitgegeven en waarin hij (ook toen anoniem) een overzicht had gegeven van de kerkelijk strijd in Nederland. Had hij in de Duitse editie vooral geschreven over de afgescheidenen en hun geestverwanten binnen de Nederlandse Hervormde kerk, in de herziene uitgave, *De bewegingen in de Nederlandsche Hervormde Kerk in de jaren 1833 tot 1839, met voortzetting van het verhaal tot 1841*, ging hij ook in op de strijd die zich in 1841 op de Algemene Synode had afgespeeld. De orthodoxe predikanten hadden geprobeerd 'het gemeen' op te stoken, maar zonder succes. De partij van de verstandige en beschaafde predikanten had gewonnen van degenen die de bekrompen en onaanzienlijke stand in het veld had gebracht. 'Hiermede mogen wij vertrouwen,' schreef De Groot, 'dat deze zaak wel voor altijd zal zijn afgedaan, daar volgende Synoden wel niets noodig zullen hebben, dan op vorige besluiten en rapporten te verwijzen.'¹³³

Voor Hofstede de Groot en de zijnen was het van groot belang dat zij van de Algemene Synode de ruimte kregen om hun ideeën verder te ontwikkelen. Hun streven was niet alleen een kerkelijk of theologisch, maar ook een vaderlands streven. Nu was een nauwe verbondenheid tussen kerk en staat niets vreemds in deze tijd. Ondanks de formele scheiding tussen kerk en staat was de Nederlandse Hervormde Kerk nog altijd een instrument van de staat en was de predikant nog altijd een soort ambtenaar, een gezagsdrager. Hij was niet de predikant van de gemeente, maar een vaak door anderen aangewezen predikant bij de gemeente. Het was dus niet vreemd dat Willem I de predikanten inzette voor de opvoeding van de Nederlanders tot brave vaderlanders. Alleen de specifieke invulling die De Groot c.s. daaraan wilde geven was nieuw. Binnen het bestaande kader – het Algemeen Reglement uit 1816 – wilde hij in de Nederlandse Hervormde Kerk weer de geest van de vroegste hervorming tot leven wekken en drager ma-

ken van een daarop geënte nationale gedachte. In de tijd van het Verenigd Koninkrijk (tot 1830) zou dit een wat lastig verhaal zijn geweest, omdat toen de meeste onderdanen van Willem I katholiek waren, maar na de Belgische Opstand lag dit anders. In het verkleinde Nederland vormden de Nederlands-hervormden ruim 55 procent van de bevolking. Met enig recht kon de Nederlandse Hervormde Kerk, waarin de Groningers nu de toon aangaven, claimen de meerderheidskerk te zijn, de drager van een christelijk én nationaal reveil, geïnspireerd door representanten van een oorspronkelijk Nederlandse geestelijke traditie als Geert Grote, Wessel Gansfort en Desiderius Erasmus. 'Ik acht,' schreef de trotse De Groot later over zijn eigen beweging, 'dat wij hierin zeer Nederlandsch zijn, en nog meer Nederlandsch dan onze meeste Landgenooten.'¹³⁴

19 GRONINGEN BEDREIGD (1840-1868)

Nederland was in 1840 definitief een klein land geworden. Een klein land met een groot verleden en een onzekere toekomst. Op allerlei terreinen moest men zich aan de nieuwe situatie aanpassen. Allereerst moest de staat zijn financiën op orde brengen – Nederland had te lang op te grote voet geleefd. Ook grondwettelijk diende het land de nieuwe verhoudingen onder ogen te zien. Willem I had nog gedacht dat hij de natie wel in beweging kon krijgen, maar dat was op een deceptie uitgelopen en onder Willem II was het duidelijk dat de burgers het heft in eigen handen moesten nemen. En dan was er nog de mentale aanpassing die nodig was, nu Nederland definitief een kleine staat temidden van grote mogendheden was geworden. Was er in het Europa van de negentiende eeuw nog wel plaats voor een land als Nederland?

Wat dit alles voor het hoger onderwijs inhield, laat zich raden: versobering, verzakelijking, rationalisering. Kon het kleine Nederland zich nog wel drie universiteiten veroorloven en hoe zouden die er dan uit moeten zien? En als er een universiteit moest verdwijnen, welke zou dat dan zijn? Groningen was de kleinste van de drie, en het ging niet goed met Groningen.

AFSCHEID VAN FRANEKER

Nederland stond er rond 1840 financieel beroerd voor. Tussen 1829 en 1839 was de staatsschuld toegenomen met 408 miljoen gulden tot een bedrag van bijna 1,3 miljard. De staat moest daarvoor per jaar bijna 44 miljoen gulden rente betalen, wat neerkwam op bijna de helft van de rijksbegroting. De koning had met schimmige leningen het hoofd nog boven water weten te houden, maar na de troonswisseling was het duidelijk dat het zo niet langer door kon gaan. De volksvertegenwoordiging eiste inzicht in de financiële situatie waarin het land verkeerde, en drong aan op maatregelen om de begroting weer enigszins op orde te krijgen.

Bezuinigingen waren in deze situatie onvermijdelijk, ook op het hoger onderwijs. In 1840 stelde een Kamerlid uit Brabant de minister van Binnenlandse Zaken de vraag of in dat verband ook niet gedacht moest worden aan het opheffen van een of meer universiteiten, en de minister liet doorschemeren daar in principe geen bezwaar tegen te hebben. Hij zette in 1841 een commissie aan het werk om een aantal bezuinigingen voor te bereiden en vroeg ook de universiteiten of zij nog mogelijkheden zagen om verder te besparen. Groningen zette zich schrap. Al begin 1841 stelde iemand in de senaat de vraag of de minister – of de koning – eigenlijk wel het recht had de Groningse

universiteit op te heffen.¹ Had de Nederlandse staat in 1798, bij de vorming van de eenheidsstaat, niet alle rechten en plichten van de voorheen autonome gewesten overgenomen, inclusief de plicht om voor de Groningse universiteit te zorgen? En hoe zat het precies met de stichting van de universiteit in 1614? Maakten regelingen die toen tussen stad en gewest getroffen waren het niet gewoon onmogelijk om eenzijdig de universiteit op te heffen? Niemand in de senaat die het antwoord wist. Het zou eens uitgezocht moeten worden.

Dat plan is niet onmiddellijk uitgevoerd, maar dat betekent niet dat men in Groningen verder lijdzaam afwachtte wat de regering in Den Haag besloot. Hofstede de Groot plaatste (zoals in die tijd gebruikelijk anoniem) in het weekblad *De Tijdgenoot* van 3 februari 1842 een artikel waarin hij de argumenten tegen de bezuiniging door opheffing van een universiteit op een rijtje zette. Het is een kort artikel van amper vier kolommen, maar hier nam wel voor het eerst iemand in Groningen de moeite om systematisch uiteen te zetten wat de rechtvaardiging was voor het bestaan van een kleine, provinciale universiteit als die in Groningen. In deze – het woord klinkt wat zwaar, maar is wel op zijn plaats – Groningse ‘universiteitsideologie’ draaide het vooral om de nauwe banden tussen stad, gewest en universiteit.²

Hofstede de Groot vroeg de voorstanders van concentratie van het hoger onderwijs eerst eens goed na te denken over wat die bezuinigingen inhielden, of het wel echte bezuinigingen waren, of er geen alternatieven waren en welke gevaren de concentratie van studenten en docenten in grote universiteiten met zich meebracht. Wie een universiteit sluit, bespaart misschien enkele tienduizenden guldens op de rijksbegroting, maar berooft tegelijk een groot aantal inwoners van de stad en de streek waarin de universiteit gevestigd is van hun levensonderhoud en ontnemt hun een onvervangbare bron van voorlichting en beschaving. Een universiteit is zoveel meer dan een handvol hoogleraren die een paar honderd studenten college geven. Sluit men een universiteit, dan berokkent men onberekenbaar grote schade aan de natie in ruil voor slechts een klein berekenbaar voordeel. En levert het sluiten van een universiteit wel een echte bezuiniging op? De studenten van de opgeheven instelling vertrekken naar de overgebleven instellingen en om deze studenten goed onderwijs te kunnen geven zullen daar weer nieuwe hoogleraren moeten worden aangesteld! Stel dat alleen in Leiden een universiteit zou komen. In dat geval zouden de Leidse hoogleraren snel overbelast raken door onderwijs en administratie, tenzij zij hulp zouden krijgen van nieuwe collega's. Waar is dan nog het voordeel?

Maar stel dat het lukt op de begroting 50.000 gulden te bezuinigen, is dat het eigenlijk wel waard? Vergelijk het eens met de cavalerie die Nederland op de been houdt, ook in 1842 nog. De Groningse of de Utrechtse universiteit kost evenveel als 25 cavaleristen! Niemand zou het verdwijnen van 25 cavaleristen merken, maar het opheffen van een universiteit zou een geweldig verlies zijn. Onderwijs, althans hoger onderwijs, is goedkoop, een leger daarentegen erg duur. Een overheid die beknipt op het onderwijs maar het leger op volle sterkte houdt, is als een landbouwer die bezuinigt op zaaikoren, maar op de kermis evenveel blijft verteren als altijd.

Daarmee waren de argumenten van Hofstede de Groot nog lang niet uitgeput. Hij voorzag bijvoorbeeld dat de ene overblijvende, grote universiteit zou leiden tot een gebrek aan competitie tussen de hoogleraren. Ook vreesde hij dat door de bezuinigingen

de overheid het respect van een groot deel van de bevolking zou verliezen en dat bij opheffing van Franeker en Groningen grote delen van het land zich zouden afkeren van de rest. Ook voorspelde De Groot dat er op die ene grote universiteit van de vorming van de persoonlijkheid van de student, die de hoogleraren mede tot hun taak rekenen, niets meer zou overblijven: 'gij krijgt eene Duitse Akademie, waar weinig wordt gestudeerd, veel politieke plannenmakerij gedreven, veel gedanst en gedronken en geduëlleerd, dewijl de Studenten er verre staan van hunne leermeesters.'³ Maar afgezien van al deze min of meer rationele argumenten speelde evident bij de auteur ook een soort verbazing of verbijstering mee dat er in het Nederland van 1842 mensen waren die er serieus over dachten om juist op hoger onderwijs te bezuinigen.

Klein, zeer klein is uw Land op de kaart der volken, – een stipje op de aardbol; maar groot was het voormaals, magtig, aanzienlijk en rijk door zijne groote mannen, wijzen, Staatslieden, Geleerden, Kunstenaars. Die de mogelijkheid, om dezulken verder te vormen vermindert, – die werkt aan Nederlands ondergang.⁴

Maar de bedreiging kwam niet alleen van degenen die een of meer universiteiten wilden opheffen. Niet minder gevaarlijk waren de plannen voor de hervorming van de geneeskundige staatsregeling die begin 1842 in de openbaarheid kwamen.⁵ Nederland kende vanouds een tweedeling tussen academisch gevormde doctoren en een heel conglomeraat van in de praktijk opgeleide beoefenaren van de geneeskunst, te weten chirurgijns of heelmeeesters, vroedmeesters en vroedvrouwen, tandmeesters en oogmeesters. Terwijl de medisch doctoren, de zogenaamde eerste medische stand, de inwendige geneeskunde beoefenden, waren de heelmeeesters en de andere leden van de tweede medische stand alleen bevoegd om kwalen van uitwendige aard te behandelen, of kwalen die door uitwendige ingrepen verholpen konden worden. In de geneeskundige staatsregeling van 1818, die voortbouwde op regelingen uit de Franse tijd, was dit vastgelegd. Desgewenst konden medisch doctoren ook een graad in de heel- en in de verloskunde krijgen, maar tot 1838 mochten zij die verschillende bevoegdheden niet tegelijk uitoefenen (tenzij bij consultatie). De leden van de tweede stand leerden hun vak in de praktijk bij een gevestigde heel- of vroedmeester, of, sinds 1823, op een klinische school, waarvan er in Holland en Zeeland enkele waren opgericht. Maar of ze nu een private opleiding volgden of naar een klinische school gingen, de heelmeeesters en vroedmeesters moesten hun examen afleggen voor een provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt. In Groningen en Friesland was de situatie iets anders, omdat in deze contreien geen klinische school was opgericht. Hier fungeerden de universiteit en het Rijksatheneum als de plek waar de aanstaande heelmeeesters en apothekers hun theoretische scholing konden krijgen. Maar ook in Groningen en Friesland kregen de apothekers en heelmeeesters hun bevoegdheid pas na het afleggen van een examen voor de geneeskundige commissie.⁶

Deze regeling oogstte echter steeds meer kritiek. Er kwam steeds meer concurrentie tussen de eerste en de tweede geneeskundige stand, vooral op het platteland, de ontwikkeling van de medische wetenschap stelde steeds hogere eisen en sinds 1838 was het de medisch doctoren ook toegestaan tegelijk als heel- en verloskundige op te treden. De klinische scholen kwijnden en de werkwijze van de geneeskundige commissies stond aan kritiek bloot. Daarom stelde de regering in november 1841 een staatscom-

missie in ter voorbereiding van een nieuwe geneeskundige staatsregeling. In het rapport, dat in april 1842 verscheen, bepleitte de commissie een integratie van de eerste en de tweede medische stand, het opheffen van de klinische scholen en het laten examineren van aankomende artsen door een staatscommissie. Over de vraag of de medische faculteiten konden blijven bestaan waren de leden van de commissie het niet eens. De meeste leden van de commissie wilden de opleiding bij de universiteiten laten, maar een minderheidsadvies bepleitte het opheffen van alle medische faculteiten en de concentratie van de opleiding in een meer op de praktijk gerichte nieuwe geneeskundige school in Amsterdam.⁷

Het rapport van de staatscommissie wekte veel beroering in de medische wereld. Vooral de hoogleraren aan de medische faculteiten fulmineerden heftig tegen het plan om al het onderwijs in Amsterdam te concentreren. Anderen waren bang dat het ontnemen van de examenbevoegdheid aan en eventueel het opheffen van de medische faculteiten ook voor de rest van de universiteit fatale gevolgen zou hebben. Wat zou er overblijven van de faculteit der wis- en natuurkunde, die eigenlijk alleen bestond dankzij het propedeutisch onderwijs voor studenten geneeskunde? Verder vreesden de hoogleraren voor het academisch karakter van de medische opleiding als de studenten geneeskunde het contact met de andere wetenschappen zouden verliezen. Vanuit Groningen werd het verzet tegen de plannen aangevoerd door de hoogleraar obstetrie en pathologische anatomie Jacob Baart de la Faille jr. Hoewel juist in Groningen de praktische inslag van het medisch onderwijs al tamelijk geprononceerd was, zetten ook hier de hoogleraren de hakken in het zand zodra er een pleidooi gevoerd werd voor een medische vakschool. Baart de la Faille schreef een brochure *Eenige opmerkingen betreffende het Rapport van de Commissie voor de Geneeskundige Staatsregeling* die er niet om loog. De hoogleraar betoogde:

[...] dat alleen aan universiteiten den jongeling gelegenheid tot harmonieuze ontwikkeling van krachten en veelzijdige vorming [wordt] gegeven; dáár alleen is doelmatig gezorgd voor alle mogelijke vakken van menselijke kennis; dáár alleen wandelt hij op klassieke bodem en scheidt uit zuivere bron van Wetenschap en Kunst, al wat hij noodig heeft voor het practisch leven.⁸

Voor de aankomende medicus is volgens Baart de la Faille 'het levende woord, de bezielende voordracht van den leeraar' veel belangrijker dan het zien van een groot aantal patiënten (het grote voordeel van het vestigen van de nieuwe medische school in het volkrijke Amsterdam, volgens de minderheid in de commissie). Hij zal het ook helemaal eens zijn geweest met zijn Leidse collega C. Pruys van der Hoeven, die vreesde dat een geneeskundige school slechts eenzijdige, bekrompen artsen zou afleveren, medici zonder karakter. Gelukkig voor Baart de la Faille en Pruys van der Hoeven dreef het onweer al weer snel voorbij. De minister diende in november 1842 een wetsontwerp in dat slechts een slap compromis was van de meningen die binnen en buiten de commissie gehoord waren, en de Tweede Kamer verwierp het vervolgens met grote meerderheid.

Hervormingen bleven uit, maar de bezuinigingen gingen wel door. Een Koninklijk Besluit van 14 februari 1843 bevatte een aantal voor de universiteiten hoogst onaangename maatregelen. Was in oktober 1836 al flink op de prijsvragen gekort, nu werden ze geheel afgeschaft. Ook de studiebeurzen verdwenen, evenals de academische jaar-

boeken. Andere maatregelen waren een korting op de salarissen van de hoogleraren, afschaffing van de presentiegelden van de curatoren en halvering van de bureaustkosten van de rector en de secretaris van de senaat. Dit was allemaal hoogst onaangenaam en teleurstellend, maar iedereen wist dat de pijnlijkste ingreep nog moest komen. Op 25 februari 1843 tekende de koning het Koninklijk Besluit waarbij het Rijksatheneum in Franeker werd opgeheven.⁹ Van de in het Organiek Besluit voorziene athenea waren die in Middelburg en Breda nooit van de grond gekomen en was het atheneum in Harderwijk, dat van begin af aan weinig levensvatbaar was geweest, al in 1818 opgeheven. Nu zou ook het atheneum in Franeker sneuvelen en zouden alleen de stedelijke athenea in Amsterdam en Deventer overblijven.

Het ging al jaren niet goed met het Friese atheneum. Het was in 1815 opgericht ter compensatie voor het niet herstellen van de Franeker universiteit en als gunst was de instelling toen voor rekening van de staat gekomen, als rijksatheneum. Maar levensvatbaar was het eigenlijk nooit geweest. In 1830 waren er zestig studenten, het hoogste aantal dat het atheneum gekend heeft, maar één op de drie studenten was toen heelmeeester in opleiding en dus niet echt student. Na 1830 liep het aantal studenten steeds verder terug en in 1840 waren er nog maar 27 – al vierden deze het lustrum nog met een bescheiden maskerade. Materieel gesproken was er aan alles gebrek en hoewel de vacatures nog redelijk vlot vervuld konden worden, was niet te voorkomen dat vertrekkende hoogleraren soms een aantal van hun studenten meenamen naar hun nieuwe standplaats (zoals in het geval van de theoloog Muurling, die in 1840 naar Groningen ging).¹⁰ Geruchten over de komende opheffing van het atheneum waren ook niet bevorderlijk voor de toestroom van nieuwe studenten.

Begin januari 1842 kregen de Gedeputeerde Staten van Friesland ten slotte het verzoek van de minister om de financiering van het Rijksatheneum over te nemen – het rijk trok zijn handen ervan af. Al lang stelde men zich in Den Haag de vraag of Nederland wel zo veel hogescholen en athenea nodig had. ‘Men zal moeten toegeven,’ voegde de minister er listig aan toe, ‘dat indien dezelve niet reeds bestonden, men er thans niet aan zoude denken om voor het Hooger Onderwijs vier Rijks-inrigtingen daar te stellen.’¹¹ Een student in Franeker kostte de schatkist ook drie tot vier keer zoveel als een student in Leiden of Groningen. De Friezen reageerden boos en voelden zich miskend. De curatoren wezen op de voordelen van een kleine instelling in een kleine plaats, waar niets is ‘hetwelk tot uitspattende vermaken kan uitlokken’, het Franeker gemeentebestuur klaagde over het dreigende verlies aan inkomsten, de gemeentesecretaris van Franeker, mr. A. Telting, zette in een brochure nog eens omstandig uiteen waarom Franeker recht had op het atheneum en wat het economische belang ervan was voor stad en gewest, het Friesch Genootschap wees in een verzoekschrift aan de koning op het grote nut dat de oude academiebibliotheek stichtte en de rectoren van de elf Latijnse scholen in Friesland voorspelden de koning dat na de opheffing van het atheneum niemand in Friesland meer de moeite zou nemen Latijn te leren. Maar de minister liet niets van zich horen en toen later dat jaar ook nog eens de hoogleraar geneeskunde overleed en zijn opvolging urgent werd, ging de rector, de wiskundige W.A. Enschedé, in eigen persoon naar Den Haag om van de minister te horen hoe het er nu mee stond. De minister ontving hem op 3 september en vertelde dat op de rijksbegroting nog wel geld voor Franeker was uitgetrokken, maar dat vacatures niet meer zouden worden vervuld.

De nog aan het atheneum verbonden hoogleraren wisten nu genoeg en probeerden zo snel mogelijk weg te komen. Op 7 maart 1843 kregen de curatoren het bericht dat twee weken daarvoor de koning het opheffingsbesluit had getekend. De drie overgebleven hoogleraren werden aan de universiteiten geplaatst: de theoloog Joannes Henricus Scholten in Leiden, de zoöloog Pieter Harting in Utrecht en de wiskundige Enschédé in Groningen. Op woensdag 30 augustus sloot het Rijksatheneum voorgoed de deuren. De burgemeester van Franeker werd belast met het beheer van de bezittingen ervan; over de definitieve bestemming daarvan zou later beslist worden.

Zo verdween Franeker definitief van de academische kaart van Nederland. Voortaan moest het stadje het vooral hebben van de herinnering aan de oude universiteit. Overheidsbezuinigingen en het geringe aantal studenten waren de officiële argumenten om het Rijksatheneum te sluiten, maar op de achtergrond speelde ook mee dat men vond dat het hele idee van een atheneum, dat behalve vooropleiding voor de universiteit ook centrum van beschaving voor de directe omgeving moest zijn, uit de tijd was. In een geheim rapport uit 1836 heette het dat het ging om 'eenen inrigting, die door verandering van tijden en denkwijze geen nut meer stichten kon'.¹² Groningen was nu definitief 'de' universiteit van het Noorden geworden – tenminste, als Groningen de bezuinigingen wel zou overleven.

In Groningen pakte men het anders aan dan in Franeker. Niet alleen klagen en argumenteren, maar ook de handen uit de mouwen steken. Al in 1840 had het gemeentebestuur het initiatief genomen tot de bouw van een nieuw Academiegebouw en daarbij het provinciale bestuur aan zijn zijde gekregen. Terwijl in Den Haag werd gedelibeereerd over bezuinigingen, investeerden stad en provincie in een nieuw en representatief onderkomen voor de universiteit (zie hierna p. 617-621). Maar de hoogleraren bleven niet achter. Toen bij Koninklijk Besluit van 15 februari 1843 de prijsvragen werden afgeschaft, nam de senaat het initiatief om een fonds op te richten waaruit voortaan de prijsvragen zouden worden bekostigd. Op 30 juni 1843 kwam zo het 'Fonds van de Hoogleraren te Groningen, ter aanmoediging van geleerdheid' tot stand, de voorloper van het later Groningse Universiteitsfonds (ook daarover later meer).¹³ Dankzij dit initiatief konden de Groningse faculteiten in 1845 gewoon weer prijsvragen uitschrijven. In Leiden en Utrecht kreeg het Groningse voorbeeld al snel navolging. Niet dat men dat een gelukkige oplossing vond. In een gemeenschappelijk verzoekschrift lieten de Leidse en de Groningse senaat de koning in 1844 weten dat het uitschrijven van prijsvragen voor rekening van de hoogleraren niet ideaal was. 'Het zal naauwelijks betoog behoeven, dat eene zoodanige uitschrijving niet dan hoogst gebrekkig werken kan, zoolang het openbare gezag eraan ontbreekt.'¹⁴ Ook de Groningse studenten wendden zich tot de koning en lieten hem weten desnoods met minder dan bronzen medailles genoeg te nemen, als het instituut maar in stand bleef. Zelfs een beloning in de vorm van een getuigschrift zou hen al tevredenstellen. Op geen van beide rekensten kwam een antwoord, maar het punt bleef zo wel in de aandacht. Nog in 1846 omschreef de chroniqueur van de universiteit in de Groningse studenten Almanak de opheffing van de prijsvragen als 'eene kwalijk begrepene, mag ik zeggen, bespottelijke bezuiniging'.¹⁵

Tegen die tijd was de dringende noodzaak tot bezuiniging al weer verdwenen. Door nieuwe leningen uit te schrijven tegen een lagere rente en de oude leningen daarmee

af te lossen had de minister van Financiën Floris van Hall (een broer van de Groningse hoogleraar H.C. van Hall) in 1844 de begroting weer enigszins op orde kunnen brengen. Ook door de toenemende baten uit Indië begon het er voor Nederland financieel wat draaglijker uit te zien. In 1847 wist de regering zelfs weer een sluitende begroting aan de Tweede Kamer te presenteren. Daarmee waren nog lang niet alle economische en sociale problemen van de baan. Maar men kon, als men een instelling voor hoger onderwijs zou willen opheffen, in ieder geval niet meer zeggen dat de penibele stand van de overheidsfinanciën daartoe dwong.

KERKELIJKE BINDING OF ACADEMISCHE VRIJHEID?

Het gevaar kwam nu eerder en opnieuw uit de kerkelijke hoek. Hofstede de Groot had eind 1841 nog met voldoening vastgesteld dat de poging van de orthodoxen om de proponentformule aan te scherpen afgeweerd was, maar hij had te vroeg gejuicht. De Algemene Synode van 1842 werd opnieuw het toneel van een felle strijd tussen orthodoxe en verlichte gelovigen, en de orthodoxe partij bleek alleen maar aan kracht gewonnen te hebben.

Het waren in 1842 geen dorpspredikanten en gewone gemeenteleden die bij de Synode aandrongen op maatregelen tegen de Groninger Richting, maar mannen van aanzien.¹⁶ Zeven Haagse heren – geen theologen, maar deftige juristen en medici – richtten een schrijven tot de Synode waarin ze om een uitspraak vroegen over vier kwesties: de handhaving van de Formulieren van Enigheid, de academische opleiding van hervormde predikanten, het godsdienstige karakter van het lager onderwijs en het kerkbestuur. Dirk van Hogendorp, de leerling van Bilderdijk, was degene die het adres op 21 mei 1842 inleverde bij de Synode, maar het was geschreven door Groen van Prinsterer, inmiddels hoofd van het Koninklijk Huisarchief in Den Haag. De zeven heren behoorden allen tot de kring van het Réveil, althans tot de Haagse tak. Zij eisten erkenning van de hoofdwaarheden van het evangelie en als middel daartoe de handhaving van de Formulieren van Enigheid, en verder openlijke afkeuring van wat daarmee in strijd was. De heren richtten hun pijlen vooral op de Groningse godgeleerden, die er in hun tijdschrift *Waarheid in Liefde* blijk van gaven aanhangers te zijn van, zoals Groen het smalend uitdrukte, een ‘gevoels-theologie, welke, na den grondslag van de vereeniging met God weggenomen te hebben, zich in ijdele bespiegelingen en droomerijen over eene liefde zonder straffende gerechtigheid verliest’.¹⁷

Omdat dit adres ruim voor het bijeenkomen van de Synode was verspreid, hadden de Groningse theologen alle tijd om een tegenactie op touw te zetten. Na een vergadering van het Godgeleerd Gezelschap in Scheemda stelde de oud-flankeur Rutgers van der Loeff, nu predikant te Noordbroek, een adres op aan de Synode waarin hij het adres van de Haagse heren kwalificeerde als onwaar, sluw, onredelijk, onbetamelijk, onchristelijk, onprotestants en ongereformeerd. Het was waar dat de Groningers en de Haagse heren van mening verschilden; zoals Groen en de zijnen zich vooral op Calvin richtten, sloten de Groningse hoogleraren in hun interpretatie van de Heilige Schrift meer aan bij Zwingli en Melanchton. Maar beide partijen bleven zo binnen de traditie van het gereformeerde protestantisme. Rutgers van der Loeff en zijn medeondertekte-

naars vroegen de Synode daarom niet te tornen aan de vrijheid die zij de godgeleerden in 1841 had gelaten. Dit adres, dat evenals dat van de Haagse heren in druk verspreid werd, kreeg ondersteuning van vele anderen en op grond daarvan besloot de Synode, waarin nog altijd de gematigden de toon aangaven, in juli 1842 geen nadere uitspraak te doen over de belijdenisgeschriften en het te laten bij wat er in 1841 was besloten. Zij bleef 'persisteren' bij de verklaring van 1841, zoals het heette, maar voegde daar nu wel aan toe 'dat zij uit dien hoofde afkeurt en blijft afkeuren elk gevoelen, waardoor het gezag van Gods onfeilbaar Woord, begrepen in de Schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds, en de wezenlijke leer der Hervormde Kerk wordt ondermijnd of bestreden'.¹⁸ Maar wie tegen bepaalde personen een aanklacht wilde indienen, besloot de Synode, moest niet bij haar zijn, maar bij de regionale kerkbesturen.

Met zo'n verklaring konden de Groningers wel leven, maar een vrijbrief om door te gaan op het ingeslagen pad was het ook bepaald niet. Temeer daar de Synode op voorstel van de Utrechtse hoogleraar Herman Bouman, een supranaturalist van het conservatievere soort, een brief stuurde naar alle provinciale kerkbesturen om bij het examineren van nieuwe kandidaten voor het predikambt alleen diegenen door te laten die 'getoond hebben de Leere, die in de Symbolische Schriften der Hervormde Kerk voorkomt, gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk, te zijn toegedaan'. De besturen moesten waken voor 'ongebreidelde vrijzinnigheid'.¹⁹ De Synode probeerde duidelijk een middenkoers te varen tussen leervrijheid en orthodoxie: de eisen van de orthodoxen werden afgewezen, maar tegelijk wilde men paal en perk stellen aan de vrijmoedigheid waarmee de Groningers de Bijbel interpreteerden. Op het oog leek het alsof de Synode van 1842 uitgedraaid was op (weer) een overwinning van de Groningers, maar wie goed keek zag dat ook de Groningers een waarschuwing kregen.

Misschien heeft dat de Haagse heren gestimuleerd met hun actie door te gaan. Alleen gooiden zij het nu over een andere boeg.²⁰ Begin 1843 publiceerden Groen van Prinsterer en de zijnen het manifest *Aan de Hervormde Gemeente in Nederland*, waarin zij predikanten, ouderlingen en gemeenteleden in heel Nederland opriepen om zich massaal met adressen tot de Synode te wenden om alsnog gedaan te krijgen wat hun het jaar daarvoor niet was gelukt. Ook drongen zij erop aan om alle wettige middelen aan te wenden om onrechtzinnige hoogleraren van de universiteit te verwijderen, of in ieder geval ervoor te zorgen dat ze niet meer belast werden met het theologisch onderwijs (ze zouden desnoods in de faculteit der letteren en wijsbegeerte kunnen doceren). In 1839 hadden de orthodoxe gelovigen in Zwitserland weten te voorkomen dat de beruchte David Friedrich Strauss, schrijver van *Das Leben Jesu*, hoogleraar theologie in Zürich was geworden en zo iets was misschien ook in Nederland mogelijk. Deze poging om de massa tegen de Groningse godgeleerden te mobiliseren was nogal revolutionair en in de politieke cultuur van Nederland in de jaren veertig van de negentiende eeuw ongehoord. Politiek en kerkbestuur waren zaken waar het gewone volk zich niet mee diende te bemoeien; dergelijke zaken moest men overlaten aan degenen die daar door afkomst of ontwikkeling over konden oordelen. De Haagse heren braken daarmee en deden wel een beroep op de gelovigen achter de kerkbesturen.

Het manifest van Groen c.s. verontrustte de Groningers in hoge mate en zij gingen onmiddellijk tot tegenactie over. Bij geestverwante predikanten in den lande drongen

Hofstede de Groot en de zijnen aan op het sturen van zo veel mogelijk tegenadressen aan de Synode, en door het uitgeven van redevoeringen en preken probeerde men de invloed van het manifest van Groen c.s. op het kerkvolk tegen te gaan. Maar ook de burgerij van Groningen kwam in actie. Op 8 maart 1843 tekenden zo'n driehonderd Groningse gemeenteleden uit de bovenlaag van de samenleving een *Plegtige Verklaring*, waarin adhesie werd betuigd aan het onderwijs en de godsdienstige opstelling van de Groningse theologen. Tot de ondertekenaars behoorden maar liefst tien collega-hoogleraren en twaalf uitgevers uit de stad! Ook de studenten schaarden zich als één man achter hun hoogleraren. Leden van zowel *Vindicat* als het afgescheiden *Post Chaos Lux* gingen samen op 13 april 1843 in een fakkeloptocht de huizen van de hoogleraren langs en hielden daar een serenade (het was het begin van de hereniging van de twee corpora). De Groningse godgeleerden werden ongemeen populair bij de Groningse bevolking en maar al te graag stelde men de actie van de Haagse heren nu voor als een kruistocht tegen Groningen. Gevoelens van gewestelijke trots vermengden zich zo met oprechte verontrusting over de bedreiging van de godsdienstige vrijheid die van het manifest van de Haagse heren uitging. Men voelde zich in gevaar en ervoer, zoals Huizinga het uitdrukte, 'het prikkelend genot der persecutie'.²¹ Ook de politiek raakte erbij betrokken. Dat Van Hogendorp tot de ondertekenaars van het manifest behoorde was in Groningen niet onopgemerkt gebleven en het was nu onvermijdelijk dat de politieke strijd tegen de reactionairen uit de school van Bilderdijk samenviel met de kerkelijke strijd tegen die richting. Het vrijzinnige Groningen zette zich schrap tegen het reactionaire Den Haag.²²

Toen de Algemene Synode in juli bij elkaar kwam, bleek hoe groot het succes van de Groningse actie was. Het manifest van Groen en de zijnen had maar één adres uitgelokt, ten gunste van de Groningers waren maar liefst 55 adressen binnengekomen, veel uit het noorden des lands, maar ook uit andere provincies, zelfs uit Zeeland. In totaal hadden van de 1453 predikanten die Nederland toen telde maar liefst 473 zich achter de Groningse theologen opgesteld, dus bijna één op de drie. De Synode kon dan ook weinig anders doen dan constateren dat onder de adressanten de aanhangers van de Groningers verre in de meerderheid waren en dat er dus geen reden was om tegemoet te komen aan het verzoek van de orthodoxen om de belijdenisgeschriften te handhaven. De Synode hield vast aan de vrijheid van onderzoek en prediking die Groen zo graag had willen inperken. De Groningers hadden het *Réveil* opnieuw een gevoelige nederlaag toegebracht.

Toch kon men in Groningen nog niet opgelucht ademhalen. Er was op de Synode nog een tweede kwestie aanhangig gemaakt die een bedreiging vormde voor de Groninger Richting, namelijk de wenselijkheid om de kerk een stem te geven bij de benoeming van hoogleraren in de theologie aan de hogescholen. Weliswaar werden hoogleraren benoemd door de staat (de koning), maar zij werden aangesteld om kwekelingen voor de Nederlandse Hervormde Kerk op te leiden en het leek niet onredelijk dat de kerk wat te zeggen zou krijgen over degenen die haar toekomstige dienaren opleidden. Omdat op dit punt orthodoxen en gematigden wel gezamenlijk optrokken, zou dit er op den duur wel eens toe kunnen leiden dat de Groningers hun positie aan de universiteiten alsnog kwijt zouden raken. De strijd was dus nog niet gestreden.²³

De kwestie was in 1841 op de Algemene Synode aangekaart door de permanente secretaris van de Synode, de Haagse predikant Isaac Johannes Dermout. Meteen bij het

begin van de Synode deed hij het voorstel om de koning te verzoeken 'dat van nu voortaan aan de Hervormde Kerk worde toegewezen en verzekerd een regtmatige invloed bij de benoeming van Hoogleraren in de Godgeleerdheid aan de Hooge Scholen des Rijks'.²⁴ Dermout deed dat verzoek niet zo maar. Hij was hofpredikant in Den Haag en dus uitstekend op de hoogte van de veranderingen die zich na de troonswisseling in 1840 aan het hof hadden voorgedaan. Hij moet begrepen hebben dat de belangen van de Hervormde Kerk niet meer zo veilig waren bij de nieuwe koning Willem II, met zijn roomse vrienden en nieuwe ideeën over de verdere scheiding van kerk en staat. De koning zou op den duur ook wel eens een hoogleraar kunnen benoemen van een richting die de Synode niet aanstond. Het was zelfs denkbaar dat hij iemand uit de hoek van de afgescheidenen of de rooms-katholieken zou benoemen! Mogelijk deed Dermout zijn voorstel ook om de orthodoxen de wind uit de zeilen te nemen. Op dezelfde Synode waren adressen van kerkenraden binnengekomen waarin zij de Synode verzochten haar invloed aan te wenden 'tot verkrijging van Hoogleraren, die met hun hart de kerkleere zijn toegedaan, op dat weer van onze voor de Godgeleerdheid opgeleide jongelingschap gezegd kunne worden, dat zij kweekelingen zijn der Waarheid en der Godsvrucht'.²⁵ Weliswaar waren die adressen om formele redenen niet in behandeling genomen, maar het signaal was duidelijk. Het was misschien beter als de Synode zelf tot actie overging. Dat vond ook de meerderheid van de aanwezigen. De rapporteurs erkenden dat er meer dan ooit behoefte was aan waardige evangeliedienaren en dat invloed op de benoeming daarvoor een goede waarborg zou kunnen zijn. De rapporteurs wezen er ook op dat de rooms-katholieke kerk wel zelf degenen benoemden die hun geestelijken opleidden, terwijl ook zij financiële ondersteuning van de staat genoten. Men besloot een brief naar de koning te sturen. Twee van de drie hoogleraren die aanwezig waren, lieten echter aantekenen dat dit gebeurde in strijd met hun advies. Een van de twee was Hofstede de Groot.

De koning antwoordde op 21 september 1841 via zijn minister van Eeredienst dat hij het verzoek wel wilde honoreren. Het was dus aan de Algemene Synode van 1842 om te bepalen hoe die invloed eruit moest zien. De Synodale Commissie, het permanente bestuur van de Synode, kreeg opdracht om daarover advies uit te brengen. Tevens moest zij een voorstel doen over de wijze waarop de hoogleraren, ook zij die al benoemd waren, 'in nadere betrekking tot de Nederlandse Hervormde Kerk zullen worden gebracht'.²⁶ De Synode probeerde dus ook meer greep te krijgen op de zittende hoogleraren aan de universiteiten. Dat op diezelfde Synode ook het adres van de Haagse heren ter sprake kwam, waarin ook de opleiding van de toekomstige predikanten aan de orde werd gesteld, zal een extra aansporing zijn geweest om de hoogleraren nauwer aan de kerk te verbinden.

Op de Algemene Synode van 1843 kwam de Synodale Commissie met een voorstel over die 'nadere betrekking' van de hoogleraren tot de Nederlandse Hervormde Kerk. De commissie onderschreef nogmaals de noodzaak om de kerk meer zeggenschap te geven over de benoeming van de hoogleraren theologie. De staat benoemt wel, maar kan onmogelijk de geschiktheid van de kandidaten voor het onderwijs in de theologie beoordelen. Bovendien zou de staat wel eens hoogleraren kunnen benoemen die niet tot de Hervormde Kerk behoren, zeker 'wanneer te eeniger tijd eene of andere toepassing van erkende Staatkundige beginselen verandering mogt te weeg brengen in de

bestaande verordeningen op het Hooger Onderwijs'. Verder vond de commissie het niet meer dan redelijk om van een nieuw te benoemen hoogleraar te vragen 'de betuiging van zijne verkleefdheid aan de Nederlandsche Hervormde Kerk en de leer, welke, overeenkomstig Gods Heilig Woord, in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak van hare belijdenis uitmaakt'.²⁷ Bij de zittende hoogleraren, die allen vroeger predikant waren geweest en een gelijkkluidende proponentenverklaring hadden ondertekend, was zo'n 'verkleefdheidsverklaring' (mijn term – KvB) niet nodig. De Synode ging op 20 juli akkoord en besloot tot het oprichten van een Commissie van Vertegenwoordiging, die de minister of de koning moest adviseren over de geschiktheid van kandidaten voor een hoogleraarschap in de theologie. Verder moest de Synodale Commissie in overleg treden met de godgeleerde faculteiten in den lande en op basis daarvan een nader advies indienen over de 'nadere betrekkingen'.²⁸

In 1844 stond de kwestie dus weer op de agenda van de Algemene Synode. De Synodale Commissie had de faculteiten aangeschreven en voor zichzelf al een aantal vraagpunten op een rij gezet. Was een verklaring voldoende of moest de hoogleraar ook expliciet het recht van de kerk erkennen om te oordelen of hij getrouw was aan zijn verklaring? Wat doet de kerk met de verklaring, wie kan een klacht indienen dat een hoogleraar zich er niet aan houdt, en moet in zo'n geval altijd het advies van de betreffende faculteit ingewonnen worden? Is er hoger beroep mogelijk en bij wie dan? En ten slotte, wat doet de kerk als zij constateert dat een hoogleraar ontrouw is aan zijn verklaring? Op basis van de binnengekomen antwoorden van de faculteiten was de Synodale Commissie tot een nader voorstel gekomen. Elke nieuwe hoogleraar moet een 'verkleefdheidsverklaring' ondertekenen en krijgt dan van de kerk de verzekering dat zij alle door hem opgeleide kandidaten na examen zal toelaten tot het ambt. Alleen de Algemene Synode beoordeelt of een hoogleraar zich houdt aan zijn belofte, en alleen een provinciaal kerkbestuur kan daarover bij de Algemene Synode een klacht indienen. De faculteit wordt in zo'n geval geraadpleegd en hoger beroep is mogelijk bij een volgende, van samenstelling verschillende Algemene Synode. Als de definitieve uitspraak negatief is voor de hoogleraar in kwestie, zal deze onbevoegd verklaard worden om predikanten op te leiden en zal de regering gevraagd worden over de leerstoel van de betrokkene te beschikken. Verder leverde de Synodale Commissie een conceptinstructie in voor de Commissie van Vertegenwoordiging.²⁹

Met dat laatste gingen de aanwezigen zonder discussie akkoord, maar over de regeling van de 'verkleefdheidsverklaring' ontspon zich nog een discussie. Er werden wat kleine wijzigingen aangebracht. In plaats van 'provinciale kerkbesturen' wilde men 'kerkbesturen' lezen, om ook de Waalse en de Indische kerkbesturen de mogelijkheid te geven een aanklacht in te dienen. Het belangrijkste was dat de verklaring ook getekend zou moeten worden door de zittende hoogleraren, en ook door de hoogleraren van de athenea in Amsterdam en Deventer. Nadat aldus besloten was, kreeg de Synodale Commissie opdracht opnieuw in overleg te treden met de faculteiten, opdat op de volgende Algemene Synode, in 1845, een 'finaal besluit' zou kunnen worden genomen. Zonder slag of stoot ging dit echter niet, want niet alleen twee van de drie aanwezige hoogleraren, onder wie weer Hofstede de Groot, verklaarden zich tegen dit besluit, ook de helft van de gewone synodeleden stemden tegen. Het was de dubbele stem van de voorzitter die de doorslag gaf. Het was dus maar de vraag of er in 1845 wél een meerder-

heid zou zijn voor het voorstel om zittende en toekomstige hoogleraren door middel van een ‘verkleefdheidsverklaring’ onder controle van de kerk te brengen.

De protesten waren niet van de lucht. De drie faculteiten verklaarden zich, hoe voorzichtig zij hun overwegingen ook inkleedden en hoeveel begrip zij ook toonden voor de wens van de Synode, nadrukkelijk tegen de inperking van de vrijheid die de theologen bij hun onderwijs genoten. De Groningers waren het meest radicaal in hun afwijzing.³⁰ Op 9 mei 1845 schreven zij de Synode dat zij als *beoefenaar van de (theologische) wetenschap* niet voor de rechtbank van de kerk gedaagd konden worden. De Synode had immers zelf verklaard: ‘De wetenschap ligt buiten het rechtsgebied der kerk.’ Ook als *opleiders* van toekomstige predikanten stonden zij niet onder het gezag van de kerk. Niet de hoogleraren, maar de kerk nam het examen af dat toegang gaf tot het predikambt en als de kerk vond dat de opleiding van een kandidaat niet voldeed, stond het haar volkomen vrij die kandidaat te weigeren. Alleen als predikant en *academieprediker* was een hoogleraar theologie onderworpen aan kerkelijk toezicht. Maar behalve formele, waren er ook inhoudelijke bezwaren tegen de voorgestelde regeling. Als de hoogleraren theologie alleen maar zouden mogen verkondigen wat de Synode voorschreef, zou het beoefenen van wetenschap neerkomen op ‘eenvormig herhalen van wat eenmaal als waar is geijkt’. Zoudra ze daarvan afweken, zouden ze de verdenking op zich laden ketterij te propageren.

Maar het belangrijkste was misschien wel dat wetenschappelijke vrijheid een fundamenteel beginsel van het protestantisme was:

Blijkens de geschiedenis heeft de Hervorming uit vrij Akademisch onderzoek haren oorsprong genomen, en is zij daaruit steeds gelaafd en gereinigd. Dat dit onderzoek als eene rijke bron overstrooming kan baren en een uit haar ontsprongen vloed akkers en dorpen grootelijks beschadigen, ontkennen wij niet. Maar des noods beter die nu en dan eens komende schade, die zich alras weder herstelt, dan dat men om haar de bron geheel of half stopt of van onze landen zoekt weg te leiden.[...] De Hervormde Kerk tast haar levensbeginsel er door aan. Zij steunt niet op gezag, maar op de wetenschap, op het vrije onderzoek; moeten deze vallen, dan valt haar steun en grondslag, de *Hervormde Kerk*, en moet zij zich weder oplossen in de op gezag rustende Kerk, welke uitgetreden te zijn, alsdan eene misdaad is.³¹

De tegenstelling met de Rooms-Katholieke Kerk wordt vervolgens nog eens flink aangezet:

Het behoort tot de Roomsche [Kerk], te vreezen voor het vrije onderzoek. Het is de eer der Hervormde Kerk, dat zij nooit voor de wetenschap heeft gevreesd, dat zij niets dan de waarheid wil, dat zij licht zoekt, en Hem alleen volgt, die het licht der wereld is. Die eer moet zij niet wegwerpen, en zich verlagen tot den rang der Roomsche Kerk, die noch aan Leeken, noch aan Geleerden, het vrije Bijbelonderzoek toelaat. De Hervormde Kerk heeft dusverre, door die vrijheid altijd toe te laten, getoond te vertrouwen op den Heer der Kerk, die met de zijnen is tot het einde der wereld, en zij is niet beschaamd geworden; de Roomsche Kerk heeft dien Heer gewantrouwd en wordt meer en meer het slagtoffer van haar ongelooft. Zou dan onze Kerk nu hare kroon wegwerpen?³²

Op de historische juistheid van de stelling dat er een natuurlijk bondgenootschap bestaat tussen protestantisme en wetenschappelijke vrijheid, valt misschien wel wat af te dingen, maar Hofstede de Groot en zijn collega's maakten hier wel een heel belangrijk punt.

Als eersten formuleerden zij hier het beginsel van de academische vrijheid, de kernwaarde van elke moderne academische gemeenschap. In de regel wordt dit beginsel gekoppeld aan de manier waarop de onderwijshervormer Wilhelm von Humboldt in 1810 de nieuwe universiteit van Berlijn inrichtte, een neohumanistisch universiteitsmodel, dat vervolgens in heel Duitsland en ver daarbuiten navolging zou hebben gekregen. In het model van Von Humboldt zou de wetenschap gevrijwaard worden van de inmenging van de staat.³³ Ook wordt het vaak zo voorgesteld dat de academische vrijheid een vrucht van de secularisering van de wetenschap is, die vrij is geworden van de inperkingen die de religie aan haar ooit oplegde. De opstelling van de Groningse theologen in 1845 maakt echter duidelijk dat het beginsel van de academische vrijheid juist ook wortels heeft in het geloof, althans in de vrijzinnige opvatting van het protestantisme die op dat moment in Groningen de overhand had. Natuurlijk waren er al aanzetten in voorgaande eeuwen. In de zeventiende eeuw hadden filosofen, in Groningen en elders, betoogd dat de 'libertas philosophandi', de mogelijkheid om ook leerstukken te bespreken die buiten de kaders van de gereformeerde orthodoxie vielen, niet gevaarlijk was. De uitspraak van de Groningse senaat uit 1651 dat men weliswaar een vriend van Plato en Aristoteles, maar meer nog die van de waarheid was, komt ook in de buurt. Ten slotte hadden Van Geuns en anderen kort na 1750 de leervrijheid proberen op te rekken door te betogen dat het leergezag alleen gold voor theologen. Maar het wezenlijke verschil tussen de formuleringen uit de zeventiende en achttiende eeuw en die van de Groninger theologen uit 1845 was dat de hoogleraren nu ook expliciet de vrijheid claimden om naar eigen inzicht te onderwijzen ook als duidelijk was dat dit op korte termijn tegen het belang van de gezagdragers inging. Essentieel voor academische vrijheid is immers dat bij docenten en onderzoekers de loyaliteit aan wat zij zien als de waarheid prevaleert boven die aan welke autoriteit dan ook.

Dat men de zaak in Groningen hoog opnam, blijkt uit het feit dat ook de Groningse senaat zich in de kwestie mengde. Hofstede de Groot maakte de zaak bij zijn collega's aanhangig en op 17 april werd de zaak in een vertrouwelijke bijeenkomst van de senaat besproken. Men besloot een protestbrief aan de koning te richten, waarvan de tekst op 14 mei werd vastgesteld. In die brief zette de senaat uiteen dat de Algemene Synode haar boekje ver te buiten ging door toezicht op de hoogleraren theologie te eisen. Zij handelde in strijd:

[...] met het groote beginsel van afscheiding van Staat en Kerk, waarop sedert de laatste jaren der vorige eeuw het Nederlandsche Staatsregt voor altijd is gevestigd; in strijd met de Grondwet en met het Kon. Besluit regelende het Hooger Onderwijs. De geest van terugwerking die zich voorstelt een verdwenen maatschappelijken toestand te doen terugkeeren, zoekt in alle steden van Europa, heimelijk of opentlijk, opzettelijk of onbewust, vooral die grondwet van vele nieuwere staatsregelingen te ondermijnen, welke in de volkomen afscheiding van de regten der Kerk en van den Souverain bestaat. Ook het voorloopig besluit der Synode kenmerkt zich, naar het oordeel van den Senaat, door dien geest.³⁴

Hoogleraren zijn, volgens artikel 128 van het Organiek Besluit, landsbeambten, en dus alleen verantwoording schuldig aan het landsbestuur, zowel over wat zij onderwijzen als over wat zij onderzoeken. Als de Algemene Synode erkent dat de wetenschap buiten het rechtsgebied van de kerk ligt, en dat deed zij, kan zij niet tegelijk eisen dat zij wordt erkend als rechtbank over de hoogleraren. Bovendien, wie de kerk het recht geeft te oor-

delen over de hoogleraren die studenten tot de predikdienst opleiden, moet haar ook het toezicht geven op de hoogleraren in de Oosterse talen, de filosofie, de Griekse oudheden, de geschiedenis enzovoorts. Ook die hoogleraren nemen immers – in de prope-
deuse – een deel van de opleiding van de toekomstige predikanten voor hun rekening:

En heeft de Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk het regt, zulk een toezigt te houden over de Hoogleraren, dan zullen weldra de Academiën in ons Vaderland eene nieuwe gedaante moeten aannemen. Dan immers zoude het ook de Lutherse, de Remonstrantsche, de Doopsgezinde, en vooral de Roomsch-Katholijke Kerk toekomen, te zorgen, dat hare belangen niet benadeeld wierden; en dus met hetzelfde regt kon men vorderen, dat er Hoogleeraren in de Wijsbegeerte en in de Geschiedenis aan de Academiën wierden aangesteld, die te dien opzichte door bepaalde verbindtenissen haar oppertoezigt over hun onderwijs erkenden.³⁵

Zo'n verzuilde opzet van de universiteit zou het einde van de universiteit en van de wetenschapsbeoefening zijn, zo bedoelde de senaat. Men kon niet bevroeden dat Nederland een halve eeuw later – de Vrije Universiteit dateert van 1880 – al een aardig begin had gemaakt met de introductie van dit systeem.

De protesten, de facultaire bedenkingen en de aan de koning gerichte adressen misten hun uitwerking niet. De koning liet via zijn minister weten dat hij de adressanten had beloofd dat, mocht de Algemene Synode hem bepalingen betreffende de betrekkingen van de hoogleraren tot de Nederlandse Hervormde Kerk ter bekrachtiging voorleggen, deze bepalingen 'met oplettendheid zullen worden overwogen en daarop geresolveerd, met zorgvuldige inachtneming, zoo wel van de belangen der wetenschap en der godsdienst, als van de regten, aan den Staat en aan het Hervormde Kerkgenootschap in Nederland toekomende'.³⁶ De boodschap was wel duidelijk: de kans dat de koning de beoogde bepalingen zou accorderen, was klein. De Synode trok daaruit de conclusie dat het beter was de zaak aan te houden. De aanval op de academische vrijheid was voorlopig afgeslagen en de verhoudingen tussen de theologische faculteiten en de kerk waarvoor de studenten werden opgeleid, waren voorsnog te gecompliceerd om door middel van een eenvoudige 'verkleefdheidsverklaring' op te lossen.

Van uitstel kwam afstel. In 1846 kwam de Algemene Synode wel met een nieuwe regeling, waarin men dacht aan de bezwaren tegemoet te zijn gekomen, maar de drie faculteiten bleven er afwijzend tegenover staan. In het najaar van 1848 lag er een nieuw concept op tafel, maar ook daarover kwam men niet tot overeenstemming. Het jaar daarop concludeerde de Synode dat de zaak niet meer zo urgent was en dat 'het tegenwoordig tijdsgewricht voorzeker zich daarvoor in geen deele aanbeveelt'. De Synode besloot de zaak voor onbepaalde tijd 'in de Handelingen der Synode te deponeren'.³⁷ De politieke situatie in Nederland was in 1848 namelijk grondig gewijzigd. De liberalen waren aan de macht gekomen en hun voorman Johan Rudolf Thorbecke had Nederland van een nieuwe grondwet voorzien. Volgens die grondwet moest het hoger onderwijs voortaan bij wet geregeld worden en de Synode nam zich voor eerst maar eens de wet af te wachten die het Koninklijk Besluit van 1815 moest vervangen, alvorens het oude punt weer op te rakelen. Omdat bovendien in de discussie die meteen op gang kwam al werd gesuggereerd om de theologische opleiding geheel buiten de universiteit te plaatsen, achtte men het ook beter voorlopig geen ergernis te wekken door voor te stellen de band tussen kerk en faculteit juist inniger te maken.

HET LEESGEZELSHAP VAN DIEPENBEEK

De strijd om de belijdenisgeschriften liet ook zijn sporen na in de belletrïe. In 1847 nam de Groningse hoogleraar Petrus van Limburg Brouwer in zijn roman *Het leesgezelschap van Diepenbeek* op humoristische wijze ijveraars voor een strikte handhaving van de gereformeerde belijdenis op de hak. Het boek is misschien niet een hoogtepunt in de Nederlandse literatuurgeschiedenis, maar het heeft toch iets weg van de *Camera obscura* van Hildebrand (alias Nicolaas Beets) en de roman werd in 1939 nog een heruitgave waardig gekeurd in de Bibliotheek der Nederlandse Letteren.³⁸

Van Limburg Brouwer zal niet hebben gedacht dat dit het enige van zijn vele geschriften zou zijn dat de twintigste eeuw zou halen. Hij was een man van vele talenten. Ooit was hij begonnen met de studie geneeskunde; hij promoveerde zelfs op een proefschrift *De senectute* ('Over de ouderdom', 1816). Kort daarna zwaaide hij echter om naar de letteren, promoveerde opnieuw, dit keer op de tragedies van Sophocles, en werd conrector van de Latijnse school in Rotterdam. In 1825 ging hij als buitengewoon hoogleraar klassieke talen naar Luik en in 1831, na de Belgische afscheiding, volgde overplaatsing naar Groningen, waar hij klassieke talen (speciaal het Grieks) en geschiedenis doceerde. Tussen 1833 en 1842 verscheen in acht delen zijn hoofdwerk, *Histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs*. Van kenner van de Griekse literatuur had hij zich toen ontwikkeld tot algemeen cultuurhistoricus. Maar tussendoor publiceerde hij ook, vooral ter ontspanning, literair werk, zoals een Griekse zedenschets getiteld *Diophanes* (1836) en, naar aanleiding van de strijd tussen de Groninger Richting en de mannen van het Réveil, een brochure in fictievorm *De Synode en de Zeven wijzen: een gesprek tussen twee jezuïeten* (1845). Helemaal aan het einde van zijn leven – Van Limburg Brouwer overleed in 1847, overwerkt en uitgeput – verscheen het werk dat hem een blijvende, zij het bescheiden plaats in de Nederlandse literatuurgeschiedenis bezorgde, *Het leesgezelschap van Diepenbeek*.

Het plot is eenvoudig. In het fictieve Gelderse dorp Diepenbeek moet een nieuwe dominee beroepen worden en de leden van het plaatselijke leesgezelschap nemen het op zich om de kandidaten voor het predikantschap te toetsen op hun rechtzinnigheid. Anders zou men zo maar een leerling van de Groninger Richting kunnen benoemen! Daarvoor is het nodig dat de leden zich eerst vertrouwd maken met de leerstukken van de Hervormde Kerk, die ze altijd voor onomstotelijk waar hadden gehouden, maar die ze eigenlijk niet goed kenden. Zij komen samen ten huize van de rentenierende zeekapitein Van Berkel, die zich in een kasteeltje net buiten het dorp had gevestigd. Op de schepen waarover hij ooit het commando voerde, had hij het de gewoonte zaak van de wereld gevonden dat hervormden, lutheranen, katholieken, quakers en joden broederlijk samenwerkten en samenleefden, maar op de vaste wal was hij er vast van overtuigd dat er maar één waarheid was, vastgelegd in de Formulieren van Enigheid. Als hij iemand tegenkwam die nogal liberaal was op het stuk van de godsdienst, placht hij te zeggen: 'Bewijs mij eerst dat ik op zee terecht kan zonder kompas, dat zal ik u toestemmen dat wij de formulieren wel kunnen missen.'³⁹ Maar zodra Van

Afb. 86 Titelpagina van Petrus van Limburg Brouwer, Het leesgezelschap van Diepenbeek (Groningen 1843). Universiteitsbibliotheek Groningen.

Berkeel zich begint te verdiepen in de leer der kerk en gedwongen wordt zelf na te denken, blijkt zijn gezond verstand te protesteren. Als hem wordt voorgehouden dat de leer van de dubbele uitverkiezing, die leert dat ook zij die geloven verworpen kunnen zijn en dat zij die niet geloven juist wel uitverkoren kunnen zijn, bedoeld is om God te eren, kan hij dat niet accepteren:

Ieder mens, die zijn vijf zinnen bij elkander en een greintje gezond mensenverstand heeft, [kan] u bewijzen kan dat die leer niet dienen kan om God te verheerlijken, maar om hem te onteren, daar God verheerlijkt wordt door rechtvaardigheid, terwijl dat gehele leerstuk een samenweefsel zou zijn van ongerechtigheid.⁴⁰

Ook de gedachte dat het ongeloof de schuld van de mens is en het geloof een genadige gave Gods, vindt hij ongerijmd:

Als het nu mijne schuld is dat ik niet geloof, dan komt dat toch alleen daar vandaan dat ik kiezen kan, of ik geloven wil of niet. Anders zou 't mijne schuld niet zijn. Welnu, als ik dus wel geloof, dat is, als ik, in plaats van te kiezen om niet te geloven, verkies wel te geloven, wiens schuld is het dan? Ik heb eerbied voor de kerk, dat weet gij, maar ik kan, ik mag niet geloven dat God onbarmhartig en onrechtvaardig genoeg zou zijn, om hem, die verlangde door het geloof aan Christus vergiffenis te erlangen van zijne zonden, daarvan uit te sluiten, terwijl hij anderen, onverschillig of zij het verlangden of niet, daaraan deel zou geven.⁴¹

Even ongerijmd is zijns inziens de leer van de erfzonde, die inhoudt dat God de kinderen straft om wat hun voorvaderen gedaan zouden hebben. Stel dat mensen zo met elkaar om zouden gaan!

De andere leden van het gezelschap proberen de kapitein van zijn standpunt af te brengen. Wat Van Berkel niet begrijpt, is een 'verborgenheid'; die moet je niet proberen te begrijpen, daar moet je in *gelooven!* 'Dat er waarheden zijn, tegen welke het hoogmoedige en arglistige hart des mensen opkomt, wie weet dit niet,' verzucht de burgemeester, maar twijfel is uit de duivel en het beste is te blijven hopen en te bidden dat God de kapitein mag verlichten en hem te vergeven wat hij in zijn onkunde misdrijft. Maar naarmate de leden van het leesgezelschap de zeebonk proberen te overtuigen van zijn ongelijk, verstrikken zij zich ook zelf meer en meer in hun redeneringen, en het eind van het liedje is dat ook de burgemeester, en de chirurgijn en zelfs de zedige schoolmeester Peperkamp ketterse denkbelden gaan verkondigen. Alleen baas Hartman, de vrome timmerman, blijft op zijn standpunt staan – maar aan het eind van de roman verhuist hij met de afgescheidenen naar Amerika. En de nieuwe predikant wordt natuurlijk een Groninger!⁴²

LIBERALEN EN CONSERVATIEVEN OVER KRIMP EN CONCENTRATIE VAN HET HOGER ONDERWIJS

In februari 1848 brak in Frankrijk opnieuw een revolutie uit en in de maanden daarop sloeg de onrust ook over naar andere landen in Europa. In Nederland raakte koning Willem II in paniek. Hij besloot de revolutie voor te zijn door enige liberalen uit te nodigen op korte termijn een nieuwe, in hun geest opgestelde grondwet aan hem voor te leggen. Op 17 maart 1848 werd de Leidse hoogleraar in de rechten Thorbecke benoemd tot voorzitter van een commissie met een tweeledige taakstelling: het opstellen van een nieuwe grondwet en het formeren van een ministersploeg die tijdelijk het land diende te regeren. Het tweede deel van de opdracht werd de commissie spoedig ontnomen. De koning haalde de gezant in Londen, Gerrit graaf Schimmelpenninck, naar Nederland en installeerde hem op 25 maart als regeringsleider – mede om Thorbecke buiten de regering te houden. Maar de jurist uit Leiden werkte wel door aan 'zijn' grondwet, lever-

de op 11 april zijn rapport in en zag tot zijn tevredenheid dat de koning deze grondwet door de Staten-Generaal loodste. Voortaan zouden er rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer plaatsvinden (volgens het districtenstelsel en het censuskiesrecht) en zouden de ministers niet meer verantwoording schuldig zijn aan de koning, maar aan de Staten-Generaal. Ook de Provinciale Staten werden voortaan rechtstreeks gekozen en de indeling van de Staten naar standen verdween. Op 3 november 1848 werd de nieuwe grondwet van kracht en op 30 november vonden voor het eerst rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer plaats.

Thorbecke was een van de 68 rechtstreeks gekozen Kamerleden, maar hij moest knarsetandend toezien dat wederom anderen geroepen werden om een begin te maken met de wetgevende arbeid die voortvloeide uit de nieuwe grondwet. Er moest een nieuwe kieswet komen, een nieuwe provinciewet, een nieuwe gemeentewet, en ook tal van terreinen van maatschappelijk verkeer moesten nu in plaats van door Koninklijke Besluiten door een wet geregeld worden: het onderwijs, de armenzorg, de militie enzovoorts. Dit was de taak van minister J.M. de Kempnaer, die in mei 1848 het stokje had overgenomen van Schimmelpenninck en sinds 21 november 1848 samen met de Haagse advocaat Dirk Donker Curtius het kabinet leidde. Beiden behoorden tot de liberale richting in de Nederlandse politiek, maar waren wat gematigder dan Thorbecke en leken wat geschrokken te zijn van de verregaande veranderingen die Thorbecke in het Nederlandse politieke bestel had aangebracht. Ingeklemd tussen de doctrinaire liberalen die op de hand van Thorbecke waren, en de vele conservatieven die ook in de Tweede Kamer waren gekozen, stonden De Kempnaer en Donker Curtius voor de zware opgave een begin te maken met de nieuwe wetgeving.

Ondertussen moest ook het land nog geregeerd worden. Dat betekende onder andere het opstellen van een begroting voor het volgende jaar en het leek daarbij onvermijdelijk dat daarbij ook nu weer bezuinigd werd. Op 13 november 1848 diende het kabinet zijn bezuinigingsvoorstellen bij koning Willem II in en een onderdeel daarvan was inderdaad een reeks bezuinigingen op onderwijs en wetenschappen. De minister van Binnenlandse Zaken, De Kempnaer, stelde voor de functie van inspecteur voor de Latijnse scholen op te heffen, de toelagen voor onderwijzersgezelschappen te schrappen en de subsidie voor het Koninklijk Instituut te halveren. Maar de grootste bezuiniging moest van het hoger onderwijs komen:

Op de kosten der Hoogeschoolen zal, hetzij door vernietiging van eene derzelve, hetzij door verdeling der faculteiten onder dezelve, hetzij door verandering van inrigting kunnen worden uitgespaard.... f70.000,00.

Opeens was daar weer het oude spook van de bezuinigen. De universiteiten waren weer in gevaar.

De reacties uit de academische wereld bleven natuurlijk niet uit; vooral vanuit Utrecht en Groningen werd protest aangetekend. Het te bezuinigen bedrag kwam namelijk precies overeen met wat elk jaar aan zowel de Utrechtse als de Groningse universiteit werd gespendeerd, en het was dus duidelijk waar men zich zorgen moest maken. Een van de reacties kwam van de Utrechtse hoogleraar Cornelis Willem Opzoomer, een jonge filosoof (hij was pas 27 jaar en toch al drie jaar hoogleraar) en een vurig adept van Thorbecke. In zijn memorie *De belangen van het Hooger Onderwijs* hekelde Opzoomer de ge-

bruikelijke, visieloze manier van bezuinigingen, somde hij de punten op waarover in een nog te benoemen staatscommissie eens goed nagedacht moest worden, wilde men het hoger onderwijs ook echt verbeteren, en stipte hij en passant ook even aan dat bezuinigen en verbeteren heel goed konden samengaan als men de drie betrekkelijk kleine universiteiten zou laten opgaan in één grote en goed geoutilleerde universiteit.⁴³ Opzoomers oudere collega Gerrit Jan Mulder, van huis uit medicus maar in Utrecht hoogleraar scheikunde, dacht daar heel anders over. In zijn brochure *Verval van Nederland, bezuiniging, onderwijs* pleitte hij juist voor extra investeringen in het onderwijs. Terwijl het in het land gonsde van 'bezuinigen, bezuinigen', was volgens Mulder de redding van het vaderland alleen te verwachten van 'vermeerdering van kennis en wetenschap'. De ontwikkeling van de natie was immers afhankelijk van het onderwijs.⁴⁴ Dus niet beperken van het aantal universiteiten door het opheffen van Groningen, waarover kennelijk gesproken werd, maar uitbreiden van het aantal door Amsterdam in de gelegenheid te stellen het atheneum om te zetten in een universiteit. Ook moesten er nieuwe faculteiten bijkomen, zoals voor nieuwe letteren en landbouwwetenschappen.

Vanuit Groningen kwam een soortgelijk geluid. Op 10 januari 1849 legde Hofstede de Groot, inmiddels het boegbeeld van de Groningse universiteit, de laatste hand aan de brochure *Is bezuiniging op het Onderwijs, vooral door opheffing eener Hoogeschool, aan te raden?* In deze brochure werkte hij de universiteitsideologie die hij zeven jaar eerder in *De Tijdgenoot* had verwoord verder uit. Hij voerde een heel scala van argumenten aan tegen het bezuinigingsbeleid en de mogelijke opheffing van de Groningse universiteit. Voorop stond het formele argument dat de staat helemaal niet het recht had de Groningse universiteit op te heffen. Bij de Reductie van Groningen in 1594 was afgesproken de genaaste geestelijke goederen aan te wenden 'ad pios usus' en die verplichting had de Bataafse Republiek, en als opvolger daarvan het Koninkrijk der Nederlanden, overgenomen. De Groot kwam hier in hoofdzaak met dezelfde argumenten die de Groningse raadsheer, archivaris en curator Hendrikus Octavius Feith ontwikkelde in zijn bijna gelijktijdig verschenen brochure *De Academie van Groningen, hare grondslagen en regten, en de gevolgen, welke uit hare opheffing zouden voortvloeijen* (zie p. 609-610). Feith benadrukte dat de stichting van de universiteit niet was uitgegaan van de stadhouder, maar van de Groningse Staten, van de ingezetenen. De instelling was daarom niet zozeer een staatsinstelling, als wel een volksinstelling, die de staat de Groningers niet zomaar kon ontnemen.⁴⁵

Sterker dan dit historisch-juridische argument was misschien het financiële argument van Hofstede de Groot dat de voorgenomen ingreep helemaal geen bezuiniging zou opleveren. Net als in *De Tijdgenoot* in 1842 betoogde hij dat wat op de ene plek wordt bespaard, ergens anders weer moet worden uitgegeven. Bezuinigen op onderwijs is bovendien kortzichtig: 'Onderwijs is, blijkens de geschiedenis, voor den Staat, wat het zaaizaad voor den landbouw is. Die op dit zaaizaad bezuinigt, geeft iets minder voor 't oogenblik uit, om over weinige maanden in een slechten oogst twintig- of dertigvoudige schade te ondervinden'.⁴⁶ De staat moet dus niet op het onderwijs bezuinigen, hij moet het juist versterken.

Belangrijker vond Hofstede de Groot zelf de principiële argumenten. Concentratie van hoger onderwijs in één of twee universiteiten was nadelig voor de studie, de wetenschap, de kerk en de staat zelf. In grote universiteiten moest massaonderwijs gegeven

worden, werden de docenten te veel specialist en verloren zij zich te veel in spitsvondigheden. Ook de vooruitgang van de wetenschap liep dan gevaar:

Zoo er in ons geheele Land maar ééne volledige inrigting van Hooger Onderwijs is, en dus b.v. maar ééne godgeleerde en ééne wijsgeerige Faculteit, is er een dreigend gevaar, dat eene eenzijdige rigting of bijzondere zienswijze in dit of dat vak uitsluitende gelding verkrijgt, dat een met regt gevreesd, maar dusverre in Nederland niet gevonden, monopolie van onderwijs bestaat, dat één drijver, tegen wien zijne ambtgenooten niet in eeuwigen strijd willen leven, in wijsbegeerte of godgeleerdheid, of ook in regt, geneeskunde, natuurkunde en letterkunde, alles zal overheerschen, en ons klein landje in bekrompene eenzijdigheid verkwijnen. Drie Hoogeschoolen geven wrijving, en wrijving licht.⁴⁷

Ten slotte was er gevaar te duchten als te veel jongemannen bijeengebracht werden in een grote universiteit. Zo'n stad zou een oord, meer van vermaak en uitspatting, duel en staatkundige woeling, dan van ernstige studie worden:

Overal waar zeer groote Universiteiten zijn, te Parijs, in Italië, Duitschland, Boheme, hebben de Studenten een voornaam aandeel gehad in de oproeren en opstanden der laatste maanden. De omwentelingen in Weenen en Berlijn, die Europa schokken, zijn grootendeels aan de Studenten van die en andere naburige steden te wijten. – Mag men het Nederlandsche Rijk aan zulke gevaren blootstellen?⁴⁸

Veel beter is het om het hoger onderwijs te spreiden over het land, in overzichtelijke universiteiten. Dan kunnen de docenten meer voeling houden met wat er onder studenten leeft, en worden ook meer mensen in aanraking gebracht met de heilzame effecten van wetenschap en verlichting:

Eene Academie is nu door hare Leeraren, Bibliotheek, Musea, Tuinen, Scheikundige Laboratoria, Ziekenzalen, Verzamelingen voor Natuurkunde, Landbouw enz., voor een wijden omtrek eene lichtbaak, waar, uit het platteland en uit vele steden van meer dan ééne Provincie, gedurig zieken en gezonden, Landbouwers en Fabrikanten, Genees- en Letterkundigen, Theologen en Regtsgeleerden raad en hulp komen vragen. Geheele Provincieën zouden die vraagbaken reeds voorheen niet dan met groote smart en tot groote schade kunnen missen.⁴⁹

Ook tegen het plan om door herverdeling van de faculteiten de kosten van de universiteiten terug te brengen – een soort Taakverdeling en Concentratie *avant la lettre* – kon niet op instemming van De Groot rekenen. Een universiteit kan alleen goed functioneren als alle wetenschappen vertegenwoordigd zijn en als de beoefenaars ervan steeds met elkaar in aanraking komen. Als de universiteiten omgezet worden in vakscholen voor genees- of rechtskundigen, leidt men de studenten niet meer op tot ware wetenschap, maar tot eenzijdige bekwaamheid. Ook zullen de beoefenaren van de verschillende vakken elkaar gaan minachten, zal de theoloog de natuurkennis hoogmoedig veroordelen en de medicus tot materialisme vervallen. Bijna niemand zou nog een beschaafd mens worden, maar een eigenwijze, voor de wetenschap weinig betekennende kamergeleerde. 'Door zulk eenen maatregel zou Nederland tot in den aanvang der middeleeuwen terug gaan en zich verachtelijk maken voor alle natieën, dewijl het zich onder het peil der beschaafde volken zou verlagen.'⁵⁰ Dat waren krasse woorden, maar er school een kern van waarheid in.

Het venijn van de redenering van Hofstede de Groot zat in de details, in de noten bij zijn betoog. Zo rekende hij voor dat Nederland aan onderwijs maar de helft uitgaf van wat een land als het 'zuinige' Pruisen eraan spendeerde. Zelfs het 'arme' Denemarken, dat geen grote koloniën had, deed meer voor onderwijs dan Nederland. Het land had twee grote universiteiten, in Kopenhagen en Kiel (Holstein hoorde in 1848 nog bij Denemarken, ook al was het een Duitse stad), die zich met de grote Duitse universiteiten konden meten.⁵¹ Toen Pruisen in 1806 totaal vernederd was door Napoleon, nam de Pruisische koning het besluit een nieuwe universiteit in Berlijn op te richten, die naderhand heel veel betekende voor de herleving van de natie.⁵² Nederland had wel geld, maar gaf het aan de verkeerde dingen uit. De Groot rekende voor dat aan de Groningse universiteit net zo veel werd uitgegeven als aan één eskadron dragonders. Eenderde van de staatsbegroting ging op aan defensie, waarop zonder problemen wat bespaard kon worden om het hoger onderwijs uit de wind te houden. Als aan de verdediging van het onverdedigbare Maastricht al twee keer zoveel werd uitgegeven als aan het gehele onderwijs, namelijk 2 miljoen gulden, waren de verhoudingen, zo was de boodschap van De Groot, helemaal zoek.⁵³ Net als Mulder betoogde hij dat om Nederland weer in beweging te krijgen de regering niet op onderwijs moest bezuinigen, maar daar juist in moest investeren.

Hofstede de Groot werd op zijn wenken bediend. Nog voordat de inkt van zijn artikel droog was, stapte de regering af van haar plannen om op het hoger onderwijs te bezuinigen. Op 15 januari 1849 stelde de minister De Kempenaer een staatscommissie in die een wet moest voorbereiden op het hoger onderwijs. In 1828 was er al eens een commissie aan het werk geweest om het hoger onderwijs bij de tijd te brengen, maar door de Belgische opstand was daar niets van gekomen. Sindsdien waren de klachten over de gebrekkige kwaliteit van het hoger onderwijs alleen maar toegenomen. 'Er is zeer veel eigenliefde toe noodig,' had al eens iemand in 1842 in *De Gids* gezegd, 'om met deze van oudsher beroemde inrigtingen ingenomen te blijven. En wat men zeggen moge: wij zijn niet au niveau van andere natiën.'⁵⁴ Op de studiezijn van de studenten viel veel aan te merken, vond men, en het aanzien van de hoogleraren zou de laatste jaren sterk zijn gedaald. Om iets aan de onvoldoende voorbereiding van de studenten te doen was al in 1845 een landelijk, door een staatscommissie af te nemen toelatingsexamen ingevoerd, maar er viel nog veel meer te verbeteren. Voorzitter van de commissie werd Daniël Jacob van Ewijck, sinds 1840 gouverneur van de provincie Noord-Holland en – niet onbelangrijk – sinds kort curator van de Leidse universiteit. Voordat hij het bestuur in was gegaan, had hij vele jaren op het departement van Binnenlandse Zaken de verantwoordelijkheid gehad voor het hoger onderwijs. Deskundig mocht Van Ewijck dus wel heten. Secretaris van de commissie was de eerdergenoemde Opzoomer, en Hofstede de Groot was een van de acht overige leden. Hij had de lange reis naar Haarlem, waar Van Ewijck zetelde en waar de commissie bij elkaar kwam, er graag voor over.⁵⁵

Dat Van Ewijck voorzitter van de commissie werd, gaf al enigszins aan dat het rapport van de commissie niet veel revolutionaire voorstellen zou bevatten. Van Ewijck was een conservatief man, die ervan uitging, zoals hij een vriend schreef, 'dat wanneer bestaande misbruiken door nieuwe vormen worden tegengegaan, al ras nieuwe misbruiken zich zullen voordoen'.⁵⁶ De bron van wat hij 'de verkeerdheid' noemde, zat namelijk niet in het stelsel, maar in de mensen. Het stelsel van hoger onderwijs dat zijn

commissie op 31 augustus 1849 presenteerde, is dan ook vooral een verbetering van het oude stelsel, een aanpassing van het oude aan de eisen van de moderne tijd. Nieuw in het conceptwetsvoorstel van Van Ewijck c.s. is dat als doel van de universiteiten niet alleen de beroepsvoorbereiding wordt genoemd, maar ook en nadrukkelijk de training in wetenschappelijk werk. In artikel 11 heet het over de hogescholen:

Zij strekken om door grondig onderwijs hare kweekelingen voor maatschappelijke betrekkingen te vormen en hen voor te bereiden tot eigen studie en voortgezette beoefening der wetenschap, mitsgaders om door ontwikkeling van vereenigde krachten tot uitbreiding van kennis en geleerdheid mede te werken.⁵⁷

Wetenschapsbeoefening moet dus in de ogen van Van Ewijck en de zijnen een expliciete taak van de universiteiten worden. In de andere artikelen van het conceptwetsvoorstel komt daar echter weinig van terug en lijkt beroepsvoorbereiding toch weer het enige doel van het onderwijs.⁵⁸ Ook het aantal faculteiten onderging geen verandering en er bleef een godgeleerde faculteit voor de kweekelingen van de Nederlandse Hervormde Kerk. Nieuw was dat het toelatingsexamen, dat in 1845 ingevoerd was, niet meer voorafgaand aan de inschrijving moest worden afgelegd, maar voor het afleggen van het eerste examen. De academische examens leidden nu op tot het 'meesterschap', terwijl het doctoraat een uitsluitend wetenschappelijke titel werd, zonder effect in 'het werkdadig leven'. De afsluitende examens werden voortaan afgenomen, niet door de eigen docenten, maar door staatscommissies, waarin behalve hoogleraren ook personen van buiten de universiteit benoemd zouden worden. Maar beurzen en prijsvragen keerden terug, het bestuur bleef in handen van het college van curatoren en de academische zaken ressorteerden als vanouds onder de senaat en de rector. Nieuw was weer dat het collegegeld, nu gesteld op 60 gulden, per universiteit centraal werd geïnd, waarna het wel weer voor vijfzede werd verdeeld onder de hoogleraren. De functies van lector en buitengewoon hoogleraar verdwenen, maar de privaatsdocent, die de universiteit voor 1795 al had gekend, maakte zijn rentree. Het Latijn werd niet in de ban gedaan; het was nu aan de hoogleraar of hij in het Nederlands of in het Latijn wilde doceren.

Een heet hangijzer, zo liet de commissie zelf ook weten, was de vraag of de drie bestaande universiteiten behouden moesten blijven, of dat concentratie in één grote universiteit te verkiezen was. Aanvankelijk was een kleine meerderheid (zes van de tien leden) voor handhaving van de bestaande instellingen geweest, alle op gelijke voet, terwijl een minderheid opteerde voor één grote en twee kleine instellingen. Uiteindelijk overwoog alsnog de mening van de minderheid – waarom is niet helemaal duidelijk. In het rapport wordt enerzijds erkend dat er allerlei bezwaren aan kleven om alle studenten in één grote universiteit samen te brengen. Dat houdt immers gevaar in voor orde en rust (zoals is gebleken in Praag, Berlijn en Wenen), is nadelig voor de nauwe band tussen de hoogleraar en zijn discipelen ('voor de studie en soms voor de zeden van onberekenbaar nut'), beperkt de keuzevrijheid van de ouders en schaadt de wetenschappelijke wedijver.⁵⁹ Maar voor drie universiteiten die in alle opzichten op de hoogte van de tijd zijn, is Nederland gewoon te klein. 'De wetenschap maakte in de eeuw waarin wij leven reuzenschreden,' stelde de commissie,⁶⁰ en het is ondoenlijk drie universiteiten zo in te richten dat de wetenschap daar in haar volle breedte aan bod komt. Daarom was besloten tot een compromis: in Groningen en Utrecht werd alles gedoceed

wat nodig was om goede juristen, medici, theologen, rectoren en natuurfilosofen op te leiden, maar in Leiden werd de mogelijkheid geschapen hoogleraren aan te stellen in vakken die buiten het reguliere pakket vielen.⁶¹ Zo zou volgens het rapport alleen in Leiden een studie gevolgd kunnen worden die leidt tot het meesterschap in de Oosterse letterkunde. Terwijl Leiden in totaal 42 hoogleraren kreeg, zouden Groningen en Utrecht het elk met 26 moeten doen. Dat was op zichzelf wel een uitbreiding in vergelijking met de bestaande situatie, maar omdat de salarissen omlaaggingen zou dit stelsel niet duurder uitkomen. Zo leek Leiden alsnog de ambitie om als eerste universiteit van het land erkend te worden te gaan realiseren.

Er was één commissielid dat zich hier in het geheel niet mee kon verenigen, te weten de secretaris, Opzoomer. Hij verweet de andere commissieleden beginselloosheid, omdat zij slechts oppervlakkige remedies aandroegen voor algemeen erkende gebreken van de universiteiten. Hoe hij zelf tegen de universiteit aankeek en hoe hij zich de universiteit van de toekomst dacht, zette hij in augustus 1849 uiteen in de brochure *De hervorming onzer Hoogescholen. Rapport, Wetsontwerp, en Memorie van Toelichting*. Daarin blijkt hij het vooral oneens te zijn met Hofstede de Groot. Zoals deze het conservatieve standpunt inzake de universiteit vertegenwoordigde, zo bracht Opzoomer de nieuwe liberale kijk op staat en universiteit onder woorden. Terwijl De Groot streed voor het behoud van de Groningse universiteit, mét een theologische faculteit, beargumenteerde Opzoomer waarom Nederland beter af zou zijn met één universiteit in het centrum van het land, zonder theologische faculteit.⁶²

Met de ijzeren logica die ook het handelsmerk was van zijn grote voorbeeld, de liberale voorman Thorbecke, ontwikkelde Opzoomer zijn schets van het stelsel van hoger onderwijs vanuit één grondbeginsel.⁶³ Studenten, verklaarde hij, studeren alleen serieus voor vakken waarvan zij weten dat ze deze later in de beroepspraktijk echt nodig hebben. Handelsrecht en strafrecht worden dus ernstig bestudeerd, Romeins recht en natuurrecht niet. Studenten theologie zijn geïnteresseerd in colleges Oude en Nieuwe Testament, maar niet in wiskunde, metafysica en of Arabisch, vakken die ze later nooit meer nodig hebben. Studenten komen namelijk niet naar de universiteit om rechtsgeleerden of godgeleerden te worden, maar willen als advocaat of predikant aan de slag. Alle gebreken in het hoger onderwijs komen eruit voort dat de studenten gedwongen worden colleges te lopen waar ze de zin niet van inzien en die alleen interessant zijn voor die kleine groep onder hen die werkelijk wetenschappelijk geïnteresseerd is. Dat studenten alleen gaan voor vakken die zij later echt nodig hebben, betreurt Opzoomer niet; hij geeft hun juist groot gelijk. Universiteiten zijn er niet om geleerden te kweken, maar om nuttige staatsburgers op te leiden. Voor hen is wetenschap geen doel, maar middel.⁶⁴

Zijn oplossing is simpel: de student hoeft voortaan alleen maar die vakken te volgen die nuttig zijn voor de latere beroepsuitoefening (of die de grondslagen van die vakken behandelen). De staat hoeft ook alleen maar voor die vakken docenten aan te stellen: wie in een ander vak excelleert of bijzondere belangstelling heeft – Opzoomer noemt als voorbeeld van zo'n 'liefhebberij' het Nieuwgrieks – moet zelf voor zijn financiering zorgen. 'Die het geld van den staat wil trekken, moet doen hetgeen voor den staat belangrijk is.'⁶⁵ Wie echter consequent aan dat principe vasthoudt, zal merken dat een complete universiteit niet meer dan 40 tot 45 hoogleraren hoeft te tellen, en eigen-

lijk nog minder, omdat op een door de staat gefinancierde universiteit geen plaats is voor een theologische faculteit die alleen predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk opleidt (Opzoomer hechtte sterk aan het principe van de scheiding tussen kerk en staat).⁶⁶ Bij zo weinig hoogleraren is het duidelijk dat Nederland aan één universiteit genoeg heeft. Die wil Opzoomer vestigen in Utrecht, omdat deze universiteit centraal gelegen is en in de loop der jaren door eigen inspanning op gelijke voet is gekomen met Leiden. Leiden mag dan wel zeggen de oudste rechten te hebben, maar Opzoomer is daarvan niet onder de indruk. 'Het verleden is vervlogen, de toekomst ligt voor ons.'⁶⁷ Dat het opheffen van twee universiteiten ook nog een behoorlijke besparing voor de schatkist oplevert, noteert de Utrechtse hoogleraar als een bijkomend voordeel van zijn stelsel.

In de loop van zijn betoog had Opzoomer al een paar keer de gelegenheid argumenten van Hofstede de Groot voor handhaving van drie universiteiten te weerleggen. Zo liet hij weten waarlijk niet in te zien waarom het feit dat Nederland te veel dragonders had, tot de conclusie moest leiden dat Nederland wel drie universiteiten nodig had.⁶⁸ Op de laatste bladzijden van de brochure neemt Opzoomer nu de moeite om nog eens systematisch alle argumenten van De Groot langs te lopen – en te ontkrachten.⁶⁹ Dat Groningen niet mag worden opgeheven vanwege de verplichtingen die uit het Traktaat van Reductie voortkomen is onhoudbaar; de staat is in zo'n geval na opheffing hooguit verplicht tot schadevergoeding. Dat concentratie in één universiteit een grote uitbreiding van hoogleraren zou vergen (en dus geen bezuiniging zou opleveren), is eveneens onjuist, mits men maar van het stelsel van Opzoomer zelf uitgaat. Dat een stad als Groningen zwaar zou lijden onder het opheffen van de universiteit, is misschien waar, maar dat verlies kan gecompenseerd worden door de oprichting van andere, nuttiger instellingen van onderwijs. Ook moet men niet te hoog opgeven van de betekenis van universiteiten als brandpunten van beschaving en verlichting in hun directe omgeving. 'Bij de hoge wetenschap, die aan de universiteit te huis hoort, [komt het] minder op de uitbreiding aan, dan wel op de degelijkheid. Wat overal verbreid moet worden, is niet het hogere, het geleerde, maar het lagere, het volksonderwijs.'⁷⁰ Het bezwaar dat het aanstellen van veel hoogleraren op één plaats leidt tot het kweken van specialisten die zich in bijzaken verliezen, vervalst als men maar doet wat Opzoomer voorstelt en slechts één hoogleraar per vak benoemt, die dat vak dan wel op hoog niveau doceert. Ook voor de uniformiteit die volgens Hofstede de Groot optreedt als men alle universitaire onderwijs op één plaats concentreert, hoeft men niet bang te zijn; wie wedijver verlangt, doet er juist goed aan de kampvechters in één strijdperk te plaatsen en bovendien, als er in eigen land geen competitie is, dan is er altijd nog het buitenland waarmee men de wedkamp kan aangaan.

Ook voor de studenten voorziet Opzoomer geen problemen bij de oprichting van een nationale universiteit. Dat studenten daar lastig zouden worden gevallen met alle hulpwetenschappen die de gespecialiseerde hoogleraren willen onderwijzen, hoeft niet te gebeuren als, zoals hij voorstelde, de studie maar tot het noodzakelijke beperkt blijft. Dat het op zo'n nationale universiteit zou ontbreken aan de persoonlijke invloed van de hoogleraren op de studenten, vindt Opzoomer eigenlijk een gotspe. 'Het coquetteren met dien persoonlijke invloed heeft voor ieder, die onze hoogescholen kent, iets zeer vreemds,' stelt hij.⁷¹ Bovendien, in zijn stelsel, met een relatief korte stu-

dieduur van slechts drie jaar en een beperkt aantal nieuwe studenten per jaar (zo'n 150), zal de ene universiteit die hij in Utrecht wil vestigen niet heel veel groter zijn dan de Leidse van dat moment.⁷² Dat de zedelijkheid in gevaar kan komen als alle studenten in één universiteit geconcentreerd worden, leek hem tamelijk gezocht. Als de studenten in de fout gaan, komt dat vooral door de verveling en ergernis die voortvloeien uit het feit dat ze zich zo veel nutteloze kennis moeten eigen maken – waarvan in het stelsel-Opzoomer geen sprake meer zal zijn. Ten slotte mist de angst voor staatkundige woelingen elke grond. 'Geen vrees kan ons volkskarakter, vooral het streven onzer academische jeugd, meer miskennen.'⁷³ Die woelingen zijn er nu niet, terwijl Leiden bijvoorbeeld amper kleiner is dan de ene universiteit die Opzoomer in gedachten heeft. Ook in de toekomst zullen ze er dus niet zijn. Bovendien, wat moet men van zo'n argument denken in een staat die net in de Grondwet het recht van vereniging en vergadering heeft vastgelegd?

Aan het slot van zijn betoog geeft Opzoomer toe dat hij niet verwacht dat zijn ingrijpende voorstel tot hervorming van de universiteiten meteen ingevoerd zal worden. Maar als liberaal vertrouwt hij erop dat hij de toekomst aan zijn zijde heeft:

Bedrieg ik mij niet, dan liggen mijne wenschen in de rigting van onzen tijd, dan zijn zij inig verbonden met het geheele leven, dat zich thans bij de volken ontwikkelt. Die rigting des tijds is magtiger dan individuen, die haar willen bedwingen; een stroom, die elken dam omverwerpt. Wat het heden nog weigert, schept de toekomst.⁷⁴

Het was ook zeker een krachtig betoog, maar of hij gelijk had? Opzoomer had in ieder geval Hofstede de Groot niet overtuigd dat één universiteit, zonder theologische faculteit, het beste was voor het land. Het meningsverschil tussen beiden zat daarvoor te diep. Het ging bijvoorbeeld niet echt om de vraag of de Nederlandse regering het recht had een universiteit te sluiten die indertijd door de Staten van Stad en Lande was gesticht met geld dat afkomstig was uit Groningse kerkelijke goederen. Waar het om draaide, was een wezenlijk verschil van inzicht omtrent de verhouding tussen staat, samenleving en hoger onderwijs. Opzoomer, liberaal én jurist, dacht in formeel-juridische en vooral staatkundige termen, koos als uitgangspunt de vraag wat de staat strikt genomen nodig had, en kwam strak redenerend tot de conclusie dat de staat voor de opleiding van het toekomstige kader genoeg had aan één universiteit, die dan natuurlijk centraal gelegen moest zijn. Staatsdenken en centralisme gaan altijd samen. Maar de strikt utilitaire opzet van Opzoomer bevredigde de predikant en volksofvoeder die De Groot was in het geheel niet. Hij zag de universiteit als primair een morele gemeenschap, de drager van bepaalde waarden die meer biedt dan alleen een beroepsopleiding. Uitgangspunt voor hem waren de hogere behoeften van de natie of de samenleving, en de samenleving heeft aan meer behoefte dan aan studenten die na drie jaar studie van alleen het voor hun toekomstige beroep direct noodzakelijke als advocaat, leraar of arts aan het werk kunnen gaan. In zijn ogen was een predikant niet alleen zielenherder, maar ook volksofvoeder; een predikant werkte volgens hem niet alleen voor een bepaald kerkgenootschap, maar had ook nog een taak bij de vorming van de nationale gemeenschap. Zoiets gold ook voor de toekomstige medicus of advocaat of letterkundige. Concentratie en centralisatie zijn in die gedachtegang onverstandig. De staat heeft een duidelijk centrum, maar de samenleving is overal en dus moet ook het onderwijs over-

al beschikbaar zijn. Denken in termen van de samenleving en nationale gemeenschap leidt vanzelf tot de spreidingsgedachte. Hoe krachtig de argumenten van Opzoomer dus ook waren, het geheel zal De Groot niet op andere gedachten hebben gebracht.

Aan de andere kant: als Hofstede de Groot zich door de liberalen niet zo uitgedaagd had gevoeld, had hij zich misschien nooit zo duidelijk over de ideale universiteit uitgelaten. In het denken over het hoger onderwijs in de negentiende eeuw waren het steeds weer de liberalen die de aanzet gaven tot de discussie, maar waren het de conservatieven die uiteindelijk vormgaven aan het universitaire bestel. Maar dat Opzoomer De Groot niet kon overtuigen, was uiteindelijk niet relevant, want kort na de publicatie van de brochure van Opzoomer viel het kabinet-Donker Curtius-De Kempenaer. Na een moeizame formatie trad begin november 1849 een kabinet onder leiding van Thorbecke aan en deze had als minister van Binnenlandse Zaken wel wat anders aan zijn hoofd dan het regelen van het hoger onderwijs. Eerst moesten er een Provincie- en een Gemeentewet tot stand komen en op onderwijsgebied hadden het lager en het middelbaar onderwijs voorrang. Het rapport van de commissie-Van Ewijck en het afwijkende advies van Opzoomer verdwenen in een diepe la en het zou vele jaren duren voordat het hoger onderwijs weer op de politieke agenda kwam te staan.

EEN UNIVERSITEIT IN VERVAL?

Uitstel van wetgeving was ongunstig voor Groningen. Ieder jaar dat de nieuwe Wet op het hoger onderwijs langer op zich liet wachten, nam het aantal studenten in Groningen verder af. Exacte cijfers zijn moeilijk te geven. Universitaire statistieken in de negentiende eeuw zijn notoir onbetrouwbaar.⁷⁵ De drie universiteiten maakten hun verslagen op verschillende wijzen op en ook binnen een universiteit werden niet altijd dezelfde criteria gebruikt. Zo werden in de eerste decennia van de eeuw de studenten die theologie kwamen studeren, tijdens hun propedeuse nog tot de letterenstudenten gerekend en later in de eeuw niet meer. Er waren dubbele inschrijvingen omdat studenten vergeten waren zich op tijd te laten recenseren (herinschrijven) of omdat ze een aanvullend doctoraat wilden behalen; vooral bij medici kwam dit voor. De ene student was ook de andere niet. Naast de reguliere student, die zo van de Latijnse school kwam en na vijf of zes jaar promoveerde of zijn proponentsexamen deed, waren er de promotiestudent, die verder buiten het studentenleven stond, de toehoorder, die als aankomende heelmeeester of apotheker een paar colleges liep om zich op zijn examen voor te bereiden, en de pro-formastudent, die zich alleen maar liet inschrijven om de statistieken gunstig te beïnvloeden (hetgeen in Groningen regelmatig voorkwam). Maar als voor de niet-reguliere studenten is gecorrigeerd, zoals Caljé heeft gedaan, blijkt dat in Groningen, anders dan in Leiden en Utrecht, vanaf ongeveer 1840 een duidelijke daling van het aantal studenten plaatsvond.⁷⁶

De afname van het aantal nieuwe studenten laat grotere en kleinere schommelingen zien. Er was een scherpe daling in 1845, toen het *Album studiosorum* slechts 41 nieuwe inschrijvingen telde tegenover 70 het jaar daarvoor. Die abrupte daling is geheel te verklaren uit het feit dat vanaf dat jaar nieuwe studenten een pittig staatsexamen moesten doen om toegelaten te worden tot de universiteit. Vijf jaar later schafte Thorbecke dat

staatsexamen echter weer af, zonder er iets voor in de plaats te stellen. Het aantal studenten nam daarop, ook in Groningen, weer snel toe.

In de negentiende eeuw liet men zich net zo min door dit soort fluctuaties van de wijs brengen als hedendaagse historici. Het *Album studiosorum* en het *Verslag* dat de Groningse universiteit elk jaar naar het departement moest opsturen spraken duidelijke taal: er was een neergaande trend in het aantal nieuwe inschrijvingen. Schreven zich tot 1840 ongeveer 60 studenten per jaar in, in 1850 was dit gedaald tot 50 en in 1860 tot 45.⁷⁷ In 1868, juist op het moment dat er eindelijk weer werk gemaakt werd van de beloofde wet op het hoger onderwijs, meldden zich nog maar 29 nieuwe studenten, een historisch dieptepunt. Voor het totaal aantal studenten had dit tot gevolg dat er van de 300 studenten die in de jaren 1820-1840 soms in Groningen hadden rondgelopen rond 1870 minder dan 150 over waren. Geen wonder dat elders in het land de vraag gesteld werd of de Groningse universiteit nog wel reden van bestaan had. Want aan de andere twee universiteiten was geen sprake van teruglopende aantallen studenten.⁷⁸ Tot ongeveer 1850 was de ontwikkeling in Groningen ongeveer gelijk op gegaan met die in Leiden en Utrecht, maar na het midden van de eeuw kon Groningen niet meer in het spoor van de andere twee blijven. Het wordt allemaal nog dramatischer als men zich realiseert dat het aantal studenten in Groningen daalde, terwijl de bevolking van Nederland, en ook die van de provincie Groningen, groeide! Het inwoneraantal van Nederland groeide van 1829 tot 1869 van 2.632.487 naar 3.579.529, een stijging van 44 procent. Het aantal studenten in Groningen daalde in dezelfde tijd met 50 procent.⁷⁹

Tijdgenoten zochten natuurlijk naar verklaringen. Een conservatieve hoogleraar, de botanicus Van Hall, analyseerde al in juni 1855 voor de senaat waarom de inschrijvingen terugliepen.⁸⁰ Hij wees, zonder onderscheid te maken tussen structurele en conjuncturele factoren, op de dominantie van liberalen in stad en provincie, die conservatievere ouders ervan zou weerhouden hun zoons naar Groningen te studeren, op de alleenheerschappij van de Groninger Richting in de hervormde gemeente ter plaatse, die hetzelfde effect had, op de ruwe geest onder de studenten, de afgelegen ligging van de stad, de slechte voorzieningen, het kleine aantal beurzen en het vasthouden aan het Latijn als taal van het onderwijs. Daarnaast waren ook algemene factoren in het spel, zoals het verminderde aanzien van de doctorstitel, het onzelfstandige karakter van de studie, de verminderde omgang van hoogleraren en studenten met elkaar en – weer specifiek voor Groningen – de onzekerheid wat de nieuwe wet voor de universiteit zou brengen. Wie stuurt zijn zoon naar een universiteit die opgeheven dreigt te worden? Andere hoogleraren deelden de mening van Van Hall: het hoger onderwijs daalde in de achting van de jeugd en de regering droeg onvoldoende zorg voor de Groningse universiteit.

Huizinga vond de opstelling van de Groningse hoogleraren kortzichtig.⁸¹ Hij beaamde dat de regering te weinig middelen beschikbaar stelde om de universiteit tot bloei te brengen, en hij gaf toe dat de studenten in Groningen de naam hadden nogal ruw te zijn, maar hij vond dat ook de hoogleraren het een en ander te verwijten was. De meeste hoogleraren waren in hun denken en doen nogal ouderwets en behoudend. Was de universiteit onder Willem I nog modern, door amper met de tijd mee te gaan had de universiteit geleidelijk een conservatievere signatuur gekregen. Het duidelijkste voorbeeld leverde de theologische faculteit, die nog steeds homogeen 'Gronings'

was, terwijl elders in het land juist het modernisme in opkomst was (daarover later meer) en de orthodoxie bloeide. Maar ook de andere faculteiten leverden tal van voorbeelden van hoogleraren die vooral in het verleden leefden en niet of nauwelijks opstonden voor de nieuwe bewegingen in de wetenschap en de samenleving. In de literaire faculteit, door Van Hall eens de 'fossiele' faculteit genoemd, zat men bijvoorbeeld tot 1863 opgescheept met de filosoof De Greuve, die door niemand goed begrepen werd (al moet gezegd worden dat Van Hall en veel van zijn collega's weinig ophadden met filosofie in het algemeen).⁸² Grieks en Latijn waren in handen van J.A.Ch. Rovers en J.A.C. Van Heusde jr., die nog in de trant van de oude Van Heusde doceerden. Toen beiden in 1855 naar Utrecht terugkeerden, was een van hun opvolgers de bibliotheekmedewerker W.A. Hecker, die nog net als Lulofs vooral dichterlijk intuïtie liet meespreken en veel werk maakte van zijn oratorisch talent, terwijl de tijd van de welsprekende wetenschap toch echt voorbij was. In de juridische faculteit was het niet veel beter. Nienhuis was zo goed als dement, Star Numan had na 1850 zijn beste jaren wel gehad en de stijve Jacob Herman Philipse doceerde jaar in jaar uit het Romeins recht alsof hij op een andere planeet leefde.⁸³ Ook de natuurwetenschappelijke faculteit wekte niet de indruk met de tijd mee te willen gaan. Claas Mulder, die in 1842 de chemicus Stratingh had opgevolgd, maakte niet veel werk van de scheikunde en was in 1851 dolblij dat hij na de dood van de oude Van Swinderen kon doorschuiven naar natuurlijke historie, die hij nog steeds op de ouderwetse fysicotheologische wijze bedreef. Van Hall zelf maakte zich nuttig door het landbouwonderwijs op poten te zetten, maar doceerde botanie eveneens op ouderwets-teleologische wijze. En de wis- en natuurkundige Jan Willem Ermerins had weinig animo om proeven te doen en droeg vooral zijn geloof in de diepe harmonie van de schepping op zijn leerlingen over. Hij vond wiskunde voor theologen nog altijd een heel goed idee.

Maar de kroon spande de medische faculteit. Nu stelde het medische onderwijs ook elders niet bijster veel voor. Toen Jacob Moleschott in 1848 de staf brak over de medische faculteiten in Nederland en als enige remedie nog zag dat Nederland een onderdeel van het nieuwe Duitsland werd (waar moderne stromingen in de medische wetenschap wél alle ruimte kregen), stak een storm van protest op, maar hij had wel degelijk een punt. In Groningen werd de oude eclectische geneeskunde vooral vertegenwoordigd door Baart de la Faille, die sceptisch stond tegenover elke medisch-wetenschappelijke vernieuwing en graag nog de wonderdokter uithing. Hij had een brede, humanistische interesse (hij had bijvoorbeeld een grote muntencollectie), dacht nog in termen van de humorale geneeskunde, geloofde in het nut van aderlaten en vertrouwde vooral op zijn ruime praktijkervaring. Naast hem stond sinds 1844 Frans Zacharias Ermerins, die net als Baart de la Faille groot voorstander was van de neohippocratische geneeskunde, maar die daar vooral uiting aan gaf door het beoefenen van de *geschiedenis* van de geneeskunde. Hij is bekender geworden door zijn edities van Griekse artsen als Hippocrates en Aretaeus dan door zijn prestaties op het eigenlijke geneeskundig terrein.⁸⁴ Op latere leeftijd werd hij nagenoeg blind, maar dat was voor hem geen reden om zijn onderwijs te staken. Tot zijn dood in 1871 bleef hij college geven. Alleen de derde hoogleraar, August Arnold Sebastian, gold als modern, maar hij had een zo overladen takenpakket dat hij aan niet veel anders dan lesgeven toekwam. Bovendien maakte hij het zich niet makkelijk door als chirurg bij voorkeur een conservatieve behandeling toe

te passen (die tijdrovend was) en niet overal meteen het mes in te zetten. Toen hem in 1849 assistentie werd geweigerd, nam hij ontslag. Zijn opvolger, Jan Hissink Janssen, bleek echter een zenuwlijder te zijn, die vaak moest verzuimen en aan onderzoek al helemaal niet toekwam. Geen wonder – zo impliceert Huizinga – dat de neergang van de universiteit rond die tijd duidelijk begon te worden.

De conservatieve inslag van de universiteit zorgde – een vierde factor die Huizinga noemt – rond 1850 voor een toenemende vervreemding tussen de universiteit en haar liberale omgeving. Zo oefende in 1850 de conservatieve staatsrechtgeleerde Star Numan in de krant stevige kritiek op het liberale Kamerlid Zijlker uit Nieuw-Beerta ('de baron met de spade') vanwege diens kritiek op Groen van Prinsterer, een vriend van de hoogleraar. Het leidde tot een vinnige polemiek die het aanzien van de universiteit ernstig schaadde. Ook noemt Huizinga het tekenend dat in 1849, na de eerste verkiezingen voor de Provinciale Staten volgens de nieuwe grondwet, enkele liberale afgevaardigden uit de boerenstand tegen de laatste tranche van de provinciale bijdrage aan het nieuwe Academiegebouw stemden.⁸⁵ De zelfbewuste boeren beschouwden de universiteit ('het groote huus') als een nutteloze instelling en zouden het net zo min als de graan- en houthandelaren uit de stad erg vinden als dat bolwerk van conservatisme zou verdwijnen. De hoogleraren ergerden zich op hun beurt aan enkele weinig vleierende opmerkingen die in het provinciale verslag over 1853 over de hoogleraren waren gemaakt. En nog meer aan het feit dat hun protest daartegen bij de nieuwe, net door Thorbecke aangestelde commissaris des Konings, de Drentse liberaal Isaäc Antoni van Royen, op weinig begrip bleek te kunnen rekenen. Van Royen was weliswaar alumnus van de Groningse universiteit; hij was zelfs in 1821-1822 rector van Vindicat geweest.⁸⁶ Ook was hij sinds 1853 president-curator van de universiteit. Maar hij had weinig consideratie met het stelletje ouderwetse hoogleraren. Het was uiteindelijk minister G.C.J. van Reenen (de conservatief-liberale opvolger van Thorbecke) die de Staten erop wees dat zij zich voortaan van neerbuigende of kritische opmerkingen ten aanzien van de hoogleraren dienden te onthouden.

De observaties van Huizinga zijn juist, maar als verklaring voor de neergaande lijn in het aantal nieuwe inschrijvingen voldoen zij niet. Zijn beeld van de Groningse universiteit rond 1850 is te somber, gekleurd als het is door zijn liberale vooroordelen en door het contrast met de evidente bloei die de Nederlandse universiteiten aan het eind van de negentiende eeuw doormaakten. Groningen telde in de jaren vijftig inderdaad een aantal soms ronduit ouderwetse en conservatieve hoogleraren en de wrijving tussen liberale provincie en de conservatieve universiteit werkte zeker niet in het voordeel van de universiteit. Maar dat is niet het hele verhaal.

Om te beginnen moet de ouderwetsheid van de Groningse universiteit niet overdreven worden. Ook in Groningen drongen na 1850 nieuwe richtingen als het positivisme en het materialisme door; de eensgezindheid die in de tijd van Uilkens en Van Swinderen had geheerst, maakte plaats voor een diversiteit aan opinies en filosofieën, die voor een universiteit alleen maar positief kan zijn. In de literaire faculteit stond naast de ouderwetse classicus Hecker de strenge en precieze filoloog Cornelis Marinus Franken, die volledig op de hoogte was van wat moderne wetenschap was. Lulofs, die niet alleen over literatuur sprak, maar zelf ook de dichtkunst beoefende, maakte in 1849 plaats voor de meer zakelijke Matthias de Vries, de grondlegger van de moderne me-

dioneerlandistiek. Toen deze eind 1853 naar Leiden vertrok, volgde zijn vriend Jonckbloet hem op, die de neerlandistiek op dezelfde professionele wijze beoefende als De Vries, maar die ook net iets gedurfter was (hij had het in 1847 aangedurfd in een recensie in *De Gids* een vernietigende recensie te schrijven van een handboek van Lulofs en in hem ook een hele richting in de literatuurgeschiedenis te veroordelen). In de juridische faculteit kreeg Nienhuis naast zich de man met de zes voornamen, R.T.H.P.L.A. van Boneval Faure, die op zijn beurt weer snel plaatsmaakte voor de gedegen en gelijkmatige Groninger Gerhardus Diephuis, de man van 'het' boek over het Nederlands burgerlijk recht. De afgeleefde Star Numan werd in 1857 opgevolgd door twee jonge dertigers, de dwarse antirevolutionair B.J. Gratama, een hoogst originele denker, die gewoon hoogleraar natuur- en strafrecht werd, en Otto van Rees, die juist de liberale richting was toegedaan en buitengewoon hoogleraar in de staathuishoudkunde werd (Star Numan was sinds 1843 met het onderwijs in dat vak belast). Toen Van Rees in 1860 naar Utrecht vertrok, werd hij opgevolgd door B.D.H. (Bernardus) Tellegen, een antiklerikale ka-

Afb. 87 Izaak van Deen, hoogleraar geneeskunde in Groningen, in zijn laboratorium. Particuliere collectie.

tholieke Groninger met veel invloed binnen de liberale stroming. Er werd in de jaren zestig en zeventig geen liberaal kabinet gevormd of Tellegen had er de hand in! In de natuurwetenschappelijke faculteit was de vernieuwing al eerder begonnen. Doordat Claas Mulder in 1851 doorschoof naar de natuurlijke historie, kon de Utrechtse chemicus P.J. van Kerckhoff in Groningen benoemd worden en deze wist in korte tijd het chemisch laboratorium te moderniseren en het onderwijs naar de nieuwste inzichten te hervormen (opgestoken in Utrecht bij G.J. Mulder).

En de medische faculteit? Ook daar begon in het begin van de jaren vijftig de oude garde te wijken voor jongere en modernere krachten. In 1851 benoemde Thorbecke, tegen de zin van de Groningse faculteit, dat wel, Izaak van Deen tot hoogleraar fysiologie in Groningen. Van Deen, zoon van een joodse rabbi, was een vriend van Jacob Moleschott en, evenals deze, aanhanger van de materialistische fysiologie die in Duitsland opgeld deed. Hij introduceerde de op de natuurwetenschappen gebaseerde geneeskunde in Groningen. Weliswaar moest hij nog vele jaren de conservatieve Baart de la Faille naast zich dulden, maar toen deze eindelijk in 1865 met emeritaat ging, werd diens leerstoel gesplitst en werden de Duitser S.S. Rosentein en de Nederlander Tj. Halbertsma benoemd, die met elkaar in korte tijd het medisch onderwijs op de hoogte van de tijd brachten. De bouw van een fysiologisch laboratorium in de tuin achter het Academiegebouw was de materiële bevestiging van de transformatie die de medische faculteit had ondergaan. Het gebouw kwam in 1866 gereed en was het eerste in zijn soort in Nederland. Hadden de Groningse medici rond 1850 ergens onder aan het klasement gebungeld, tegen 1870 waren zij in de voorhoede te vinden. En toch zette in die tijd de neergang van het aantal studenten zich onverminderd voort. Kennelijk was de kwaliteit van de leerkrachten niet het bepalende element in de keuze van de studenten voor of tegen Groningen.

Ook de wrijving tussen de conservatieve universiteit en het liberale gewest moet niet al te zeer worden aangezet. Het is zeker niet waar dat de Groningse universiteit buiten het politieke en economische leven van de provincie was komen te staan. Hoogleraren als Hofstede de Groot, Van Hall en Star Numan waren weliswaar geen liberalen, maar stonden bepaald niet met hun rug naar de maatschappij. Het waren eigenlijk alleen enkele liberalen die het moeilijk hadden met de universiteit. Thorbecke vond Groningen maar een moeilijk gewest. Toen hij in 1850 de oude, conservatieve gouverneur Rengers verving door de liberaal L.G.A. graaf van Limburg Stirum, nu als commissaris des Konings, vertrouwde hij de nieuw man toe dat hij zijn bedenkingen had bij de geest van particularisme die er in de Groningse universiteit heerste:

Mij is verzekerd, en het is mij zelve dikwijls zoo voorgekomen, dat bij de Groninger Hooge School in het algemeene eene sterke neiging bestaat om die Rijksinstelling te beschouwen als uitsluitend in het belang der provincie Groningen: dat men, bij alle handelingen, bijna alleen let op de voor- of nadeelen, die de Provincie, niet die het algemeen er van hebben zal: dat deze rigting tevens die is van vele Groningers, in en buiten de Statenvergadering; welke de Akademie als een voorwerp van provinciale ijdelheid koesteren. Men zegt mij, dat, ook ten gevolge van deze beperkte zienswijze, de Groninger studenten in het algemeen, wat ontwikkeling & beschaving betreft, bij de andere achter staan: dat er weinig gemeenschap bestaat tusschen de Groninger Hoogleraren & studenten & die der andere Hooge Scholen; zoodat het voor de Groningers in vele opzigten te wenschen ware, dat zij liever andere inrigtingen bezochten, dan zich, gelijk zij veelal doen, binnen Groningen opsloten.⁸⁷

Thorbecke zal hierbij ongetwijfeld gedacht hebben aan de brochures die Hofstede de Groot en de oude Feith in 1849 hadden gepubliceerd en waarin zij de rijksoverheid het recht ontzegden om eventueel de Groningse universiteit, als instelling primair van het oude gewest Stad en Lande, op te heffen. Ook heeft Thorbecke misschien gedacht aan de inspanningen van stad en gewest om de universiteit in 1850 een nieuw Academiegewest te bezorgen. Maar Thorbecke hoopte dat met de aanstelling van graaf Van Limburg Stirum en zijn benoeming tot president-curator aan de geschetste mentaliteit een einde zou komen:

Dergelijk eenzijdig, bekrompen provincialisme, zoo of voor zooveel het mogt bestaan, kan op de Hoogeschool niet anders dan hoogst nadeelig werken. Ik vertrouw, en in deze onderstelling heb ik bijzonder gewenscht UWHgeb. aan het hoofd van het collegie van Curatoren te zien, dat UWHooggeb. zal doen wat in uw vermogen is om dien geest te keeren. UWHooggeb. is gewis met mij van gevoelen, dat de Groningsche Hoogeschool niet als eene provinciale, maar als eene Rijksinstelling voor onderwijs en wetenschap dient te worden behandeld. Zoo het verwijt, dat men aan de Groningers doet, grond heeft, is een tegenwigt zeer noodig tegen die hooge, egoïstische gevoeligheid, welke ieder maatregel ten opzichte der Universiteit als een eisch of eene krenking van hun gewest doet aanmerken.

UWHooggeb. zal uit andere oogen zien, en ik bouw op uwe medewerking om eene meer vrije, met den aard eener *nederlandsche* Hoogeschool overeenkomstiger stemming te bevorderen [cursief in origineel].⁸⁸

Formeel had Thorbecke gelijk: de universiteit was een rijksdienst, die de regering naar believen ook naar Zierikzee of naar Winterswijk had kunnen overplaatsen. In die zin was de Groningse universiteit misschien wel een universiteit voor de Groningers (of voor Noord-Nederland), maar niet van de Groningers of van het Noorden. Maar Thorbecke ging eraan voorbij dat een universiteit, wil deze goed functioneren, altijd ook méér is dan een opleidingsinstituut; het is een gemeenschap die gegroeid is in en uit haar omgeving en die daar niet ongeschonden uit losgemaakt kan worden.

Of Thorbecke tevreden was over de manier waarop Van Limburg Stirum en na hem Van Royen geprobeerd hebben van Groningen een meer nationale instelling te maken, valt niet vast te stellen. Duidelijk is wel dat hij zich later nooit meer zo negatief over de Groningse universiteit heeft geuit en dat hij, waar hij kon, haar welzijn heeft bevorderd. In 1851 willigde hij bijvoorbeeld het verzoek in om een vierde hoogleraar geneeskunde te aanstellen, wat tot de aanstelling van Van Deen leidde. Ook van de ergernis van de liberale boeren bleef weinig hangen. Zij konden mopperen op de 'doodeters' aan de universiteit, maar zij lieten hun zoons er later wel gewoon studeren. En terwijl Star Numan boer Zijlker tegen zich in het harnas joeg, legde Van Hall zich met grote energie toe op het landbouwonderwijs voor Groningse boeren. De oprichting van een aparte landbouwschool in Haren, met een eigen boerenbedrijf, was daarvan het tastbare resultaat.

Dat de universiteit niet en bloc conservatief en antiliberaal dacht, blijkt wel uit haar geringe betrokkenheid bij de Aprilbeweging in 1853. Dit was de massale protestantse agitatie tegen de invoering van de katholieke bisschoppelijke hiërarchie. Thorbecke werd verantwoordelijk gehouden voor deze aanval op het protestantse karakter van de Nederlandse natie (zo zag men dat) en het resultaat was ook dat hij in april 1853 het veld moest ruimen. Als deze actie een lakmoesproef was voor het conservatieve gehalte

van de Groningse universiteit, kan het eindoordeel niet anders dan genuanceerd zijn.⁸⁹ In de eerste plaats hadden de adressen die vanuit Groningen naar de koning gestuurd werden al niet die scherpe antipaapse toon die zo kenmerkend was voor de adressen uit Utrecht en Amsterdam. De verhoudingen tussen de grote protestantse meerderheid en de kleine katholieke minderheid in Groningen waren redelijk goed; veel Groningse katholieken waren bovendien helemaal niet zo gediend van de inmenging van Rome in hun kerkelijk leven. Het waren daarom ook niet de hervormden die vooropliepen in het verzamelen van handtekeningen, maar de afgescheidenen. Uiteindelijk lag het percentage tekenaars daardoor beduidend lager dan in Amsterdam of Utrecht. In de tweede plaats heeft de universiteit als zodanig niet aan de adressenbeweging meegeëddaan. Hoewel Hofstede de Groot volledig achter die actie stond, had hij als rector magnificus in de senaat te weinig speelruimte om de universiteit erbij te betrekken. De senaat telde flink wat conservatieve hoogleraren zoals hijzelf, Star Numan en J.J.P. Valleton, sinds 1845 hoogleraar Oosterse talen en sympathisant van de gereformeerde orthodoxie, maar ook overtuigde liberalen als De Vries en Van Deen. Toen na de val van het kabinet-Thorbecke zijn Groningse aanhangers geld inzamelden om hun held een prachtexemplaar van de Grondwet in een gouden koker aan te bieden, tekenden vier hoogleraren de collectelijst.⁹⁰ Ook het feit dat studenten een eigen adres aan de koning opstelden, waar 140 studenten hun handtekening onder zetten, betekent niet dat 'de' universiteit zich engageerde. Vindicat heeft geen bemoeienis gehad met deze strikt particuliere actie.

Natuurlijk sympathiseerden individuele hoogleraren met de Aprilbeweging. Vooral Hofstede de Groot was bijzonder gebeten op Thorbecke. Hij nam hem kwalijk dat hij de deur openzette voor de oprichting van bijzondere scholen, die het algemeen-christelijke, nationale lager onderwijs ondermijnden, en hij kon het niet verkroppen dat de Armenwet, die Thorbecke in de pen had, de betrokkenheid van de kerken bij de armenzorg sterk reduceerde. Na het aftreden van Thorbecke schreef de hoogleraar daarom een triomfantelijk stuk in de *Groninger Courant* van 26 april 1853 waarin hij analyseerde waarom Thorbeckes ministerie gevallen was. De weerzin die Thorbecke had opgeroepen kwam hieruit voort, aldus De Groot, dat 'zijn bestuur antinationaal was, of, om duidelijker te spreken, omdat hij de natie in de teederste bestanddeelen van haar geestelijk leven onophoudelijk wondde' (cursief in origineel).⁹¹ De natie, en daaronder verstond De Groot 'de kern des volks, de beschaafde, zelfstandige, op vrijheid en godsdienst den hoogsten prijs stellende leden des volks, uit allerlei standen', voelde zich gekrenkt door het slopen van het Koninklijk Instituut, door 'het dreigende zwaard, dat hij over onze universiteiten deed zweven, en de beknibbeling harer subsidiën', door de afschaffing van het staatsexamen, waardoor rijp en groen naar de universiteit konden komen en de gymnasia voortijdig hun leerlingen verloren, en door het ontslag van de inspecteur van het lager onderwijs, in wiens plaats een 'tabellen-heerschappij' kwam, die nooit het toezicht van personen kon vergoeden.⁹² Ook de toegevendheid jegens de paus, de aanmatigende toon jegens de koning en het ringeloren van de gemeenten tastten de natie in haar diepste gevoelens aan, vond De Groot. Geen wonder dat de natie zich tegen hem gekeerd had! Thorbecke begreep dat niet, maar dat was omdat hij de natie niet kende: hij was weliswaar in Nederland geboren, maar uit Duitse ouders, had heel lang in Duitsland en België vertoefd en ook meer tussen zijn boeken dan te midden van men-

sen geleefd. Hij was wel scherpzinnig, maar niet diepzinnig en hij miste het gemoedelijke van de echte Nederlander. Thorbecke maakte dezelfde fouten als indertijd Johan de Witt, met wie hij wel vaker werd vergeleken. De Witt miskende in 1672 hoezeer de natie aan het huis van Oranje was gehecht en was daaraan te gronde gegaan. Het was een teken van de meerdere beschaving van Nederland dat Thorbecke nu op vreedzame wijze van het pluche was gestoten en niet het lot van zijn verre voorganger deelde.

Het artikel loog er niet om, maar het verscheen anoniem. Slechts weinigen wisten dat het een stuk van de rector magnificus van de Groningse universiteit was. Zeker Thorbecke heeft dit niet geweten.⁹³ Zoals hij ook niet wist dat dezelfde Hofstede de Groot nog een kleine rol heeft gespeeld op het politieke toneel door als Groningse contactpersoon op te treden voor G.J. Mulder, de reactionaire hoogleraar scheikunde in Utrecht, die tot de grote gangmakers van de Aprilbeweging behoorde. Mulder probeerde met de kiesvereniging Koning en Vaderland na de ontbinding van de Tweede Kamer op 26 april 1853 meer conservatieve afgevaardigden in de Tweede Kamer te krijgen om te voorkomen dat Thorbecke opnieuw in de regering kwam. In Friesland lukte dat, in Groningen niet: de vier liberale Groningse afgevaardigden werden met ruime meerderheid herkozen. Lang bleef onbekend dat De Groot achter de schermen tegen de liberalen geagiteerd had, en als de liberale boeren al iets tegen de universiteit hadden, kan de Aprilbeweging daar nauwelijks aanleiding toe hebben gegeven.

De antiliberaal stemming aan de Groningse universiteit heeft verder maar kort geduurd. In 1853 telde de senaat zoals gezegd al minstens vier uitgesproken liberalen en na de dood van Star Numan in 1859 was er al helemaal geen sprake meer van een conservatieve signatuur. Integendeel, door toedoen van Tellegen werd de universiteit in de jaren zestig juist het troetelkind van de Groningse liberalen, die via hun afgevaardigden in Den Haag hun uiterste best deden om Groningen voor de ondergang te behoeden. Alleen, en daar gaat het om, op de instroom van studenten had dit allemaal geen enkele invloed. Als de conservatieve opstelling van de universiteit oorzaak zou zijn geweest van de terugloop van het aantal nieuwe studenten, zou men verwachten dat door de steeds duidelijker liberale kleur van de universiteit de aanmeldingen in de jaren zestig weer zouden toenemen. Maar daarvan is niets te merken. Ondanks de goede verstandhouding tussen de verjongde universiteit en het liberale gewest na 1860 bleef het aantal nieuwe studenten dalen.

Was het dan de verwaarlozing door de regering die Groningen dreigde de das om te doen? Hofstede de Groot suggereerde wel zoiets en de geschiedenis van de bouw van het nieuwe Academiegebouw, dat in 1850 gereedkwam, ondanks de tegenwerking vanuit Den Haag, lijkt dat te bevestigen (zie hierna). Maar was er echt sprake van systematische verwaarlozing van Groningen en bevoordeling van de andere universiteiten? Niet echt. De opeenvolgende regeringen – van liberale of conservatieve snit – waren zuinig, op het krenterige af, maar ze waren dat tegenover alle universiteiten. Zelfs Thorbecke, die uit principe weinig geld overhad voor het hoger onderwijs (luxe maakt lui, was ongeveer zijn redenering), was wel degelijk voor rede vatbaar. Toen hij in 1849 na de dood van Lulofs overwoog de leerstoel voor Nederlands en geschiedenis te schrappen, kon men hem snel op andere gedachten brengen. Evenzo was Thorbecke een jaar later, toen er opnieuw besnoeid werd op het materiële krediet van de universiteit en een onaantvaardbare situatie dreigde, bereid naar de protesterende curatoren te luisteren en de

maatregel te verzachten. En vanaf 1856 steeg het materiële krediet weer, ondanks een dalend aantal studenten. Dat de regering lang bleef vasthouden aan het wettelijk voorgeschreven aantal hoogleraren in Groningen – en dus niet tot vervanging overging van de drie hoogleraren die in 1831 uit Leuven en Luik naar Groningen waren overgeplaatst – voelde als een bezuiniging, maar was het eigenlijk niet. Groningen mocht in deze jaren helemaal niet klagen over haar personeelssterkte. Uit het oogpunt van de wetenschap, die zich snel specialiseerde, was het misschien wat karig, maar wie de staf-studentratio als maatstaf neemt, moet concluderen dat Groningen er beter uit sprong dat haar zusterinstellingen. En af en toe was de regering bereid iets te doen wat strikt genomen ook geweigerd had kunnen worden. Toen in 1850 bleek dat Hissink Jansen door ziekte niet goed functioneerde, was Thorbecke bereid Groningen alsnog de vierde (buitengewone) hoogleraar in de geneeskunde toe te kennen die in 1849 de overbelaste Sebastian nog geweigerd was. Die vierde hoogleraar werd toen Van Deen. In 1864, tijdens het tweede kabinet-Thorbecke, kreeg Groningen een nieuwe bibliotheek. Dat de regering in Den Haag de Groningse universiteit verwaarloosde, kan dus moeilijk als verklaring gelden voor de teruglopende studentenaantallen.

Om erachter te komen wat dan wel de dalende instroom verklaart, is het nuttig de geografische herkomst van de Groningse studenten te analyseren.⁹⁴ Aan het begin van de negentiende eeuw werd het voedingsgebied van de Groningse universiteit gevormd door de drie noordelijke provincies, delen van Overijssel (Salland en Twenthe) en een aantal gebieden vlak over de Duitse grens: Oost-Friesland, Reiderland en in mindere mate Bentheim. Deze instroom van 'Duitsers' verklaarde voor een deel de snelle stijging van het aantal studenten in Groningen na 1815 (zie het vorige hoofdstuk). Ook profiteerde Groningen in deze tijd van de degradatie van Franeker tot rijksatheneum. Friese studenten gingen in nog grotere aantallen dan voorheen naar Groningen om daar hun opleiding te volgen of althans te voltooien (als ze in Franeker begonnen waren).

Deze voor Groningen gunstige omstandigheden waren echter niet van blijvende aard. Na 1830 werd de germaniseringspolitiek in Oost-Friesland en de andere grensstreken weer krachtig ter hand genomen, nu door het Koninkrijk Hannover. In de jaren dertig daalde daardoor het aantal studenten uit de grensgebieden drastisch. Na 1840 liep de instroom nog verder terug door het feit dat de Friezen, de inwoners van Salland en Twenthe en zelfs de Drenten in toenemende mate voor Utrecht of Leiden kozen en Groningen links lieten liggen. Dat Overijssel voor Groningen verloren ging, was te verwachten. Bij de theologen gold Overijssel, net als Gelderland, als deel van het natuurlijke voedingsgebied van de Utrechtse faculteit theologie. In 1832 had de Algemene Synode met het oog op het examineren van aankomende predikanten Nederland verkaveld in drie gebieden en daarbij Gelderland en Overijssel aan Utrecht toegewezen.⁹⁵ Pijnlijk voor Groningen was het echter dat ook Friezen in toenemende mate niet voor Groningen, maar voor Leiden en Utrecht kozen. Vooral de studenten van aristocratische afkomst en de studenten uit de Friese steden reisden naar het zuiden af.

De reden daarvoor lijkt niet moeilijk te raden. Na 1848 was het de elite in Friesland definitief duidelijk geworden dat het centrum van de macht nu werkelijk in Holland (Den Haag) lag. Het politieke, culturele en economische zwaartepunt van Nederland kwam nog meer dan daarvoor te liggen in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Dat deel van Nederland werd ook steeds beter bereikbaar. Al voordat de aanleg van de

Afb. 88 Spoorwegkaart van Nederland in 1860. Uit: Guus Veenendaal, Spoorwegen in Nederland: van 1834 tot nu (Amsterdam 2004). De spoorlijn Utrecht-Zwolle kwam gereed in 1863, werd in 1867 doorgetrokken naar Meppel en in 1868 naar Leeuwarden (dat sinds 1866 een spoorverbinding had met Groningen).

spoorwegen begon, werd de reis over land of per schip van het oosten en noorden naar het westen van Nederland steeds makkelijker: korter, sneller en comfortabeler. In 1842 kwam de verharding van de straatweg van Groningen over Leeuwarden naar Harlingen gereed en van daaruit kon men per stoomboot in een paar uur naar Amsterdam varen, onafhankelijk van wind en stroming. De komst van de spoorwegen maakte het alleen

nog maar makkelijker om naar Amsterdam of Utrecht te reizen. Terwijl Groningen tot 1870 moest wachten op een directe spoorverbinding met Amsterdam en Utrecht, waren deze steden al voor 1850 onderling door een spoorlijn verbonden en wie die situatie eenmaal gewend was, vond Groningen ontzettend ver weg liggen. Al in 1855 constateerde Van Hall zoiets in de nota die hij voor de senaat over het teruglopen van het aantal nieuwe studenten schreef. Een van de problemen was de lange reis naar Groningen: 'Dit hindert nu des te meer, omdat men elders door spoorwegen enz. aan eene veel sneller wijze van reizen gewoon is geraakt.'⁹⁶ De komst van de spoorwegen versterkte dus in eerste instantie het idee dat Groningen ver weg lag. Wie tussen Groningen en het westen van het land woonde en kon kiezen, koos daarom al snel voor Leiden of Utrecht.

Zo kromp het rekruteringsgebied van de Groningse universiteit in tot het eigen gewest en het aangrenzende deel van Friesland (Oostergo en Zevenwouden). Gelukkig steeg tegelijkertijd het aantal studenten uit eigen stad en gewest. Vooral op het platteland rondom Groningen was sprake van een opmerkelijke academisering: predikanten stuurden hun zoons meer dan voorheen naar de universiteit en veel heelmeesters in de Ommelanden zonden hun zoons naar de stad om daar een geneeskundige opleiding te volgen. Normaal gesproken werden heelmeesters opgeleid aan de klinische scholen, die losstonden van de universiteit. Holland en Zeeland kenden sinds 1823 een tamelijk dicht netwerk van zulke scholen (van Hoorn tot Middelburg), maar voor de noordelijke provincies functioneerde feitelijk de medische faculteit van de Groningse universiteit als klinische school. Deze extra instroom vanuit de Ommelanden compenseerde ten dele het wegblijven van studenten uit omliggende provincies.

Het waren dus niet het ouderwetse profiel van de Groningse universiteit en het conservatieve karakter van de academische gemeenschap in Groningen die de noordelijke universiteit aan de rand van de afgrond brachten. De Groningse universiteit raakte door de teruglopende studentenaantallen wel in een crisis, maar van 'verval', wat een kwalitatieve kwalificatie is, was geen sprake. Het was de logica van de voortgaande eenwording van Nederland die Groningen fataal dreigde te worden.⁹⁷ Nationale integratie werkt in eerste instantie in het voordeel van het centrum en leidt tot een trek naar het centrum. Dat proces stelde weliswaar de Groningers ook in staat meer dan voorheen deel te nemen aan landelijke activiteiten, maar het was maar zelden dat die activiteiten zich naar Groningen verplaatsten. Pas in tweede instantie plukt ook de periferie de vruchten van de opname in een groter geheel, maar in de tussentijd kwam de Groningse universiteit wel in de gevarenzone terecht.

Natuurlijk is enige voorzichtigheid hier op haar plaats. Getallen suggereren een verband, maar zolang wij niet van de studenten (of hun vaders) zelf horen waarop zij hun keuze voor Leiden, Groningen of Utrecht baseerden, blijft het gissen. Niet uit te sluiten valt dat toch ook de aanhoudende discussie over de sluiting van de Groningse universiteit een rol heeft gespeeld bij het teruglopen van de studentenaantallen in Groningen. Voor degenen die dicht bij Groningen woonden, zal dat geen factor van doorslaggevende betekenis zijn geweest, maar voor degenen die op wat grotere afstand woonden of zich een verblijf in het duurdere Leiden of Utrecht konden veroorloven (de Friese aristocraten) gold dat misschien wel.

Hoe het ook zij, door het sluiten van de grens met Duitsland raakte Groningen steeds meer aangewezen op de Nederlandse studenten en wreekte zich hier het feit dat de stad

nu in een uithoek van het land was komen te liggen, geografisch, maar ook psychologisch. De zuigkracht van de centra van macht, economie en cultuur in het westen van het land werd steeds groter en dat onttrok in toenemende mate studenten aan Groningen, die de universiteit zo hard nodig had om overeind te blijven. Die beweging werd wel enigszins gecompenseerd door de extra studenten die het eigen gewest leverde, maar naarmate de toegezegde wet op het hoger onderwijs, die het voortbestaan van Groningen veilig kon stellen, langer uitbleef, werd het twijfelachtiger of dat genoeg was. Toen in 1868 voor het eerst in bijna twintig jaar weer sericus gesproken werd over een wet voor het hoger onderwijs, zag het er voor Groningen zeer somber uit.

EEN FEEST VAN HOOP EN VERBONDENHEID

Dat de verwijdering tussen universiteit en stad en gewest wel meeviel, bleek in 1850 toen op uitbundige wijze de inwijding van het nieuwe, door stad en provincie gefinancierde nieuwe Academiegebouw werd gevierd. Dagenlang was Groningen het toneel van een groot volksfeest, met redevoeringen, plechtige bijeenkomsten, eredocoraten, een maskerade, kerkdiensten, een optocht van de boekdrukkers en allerlei vormen van volksvermaak. In 1864 herhaalde zich dat nog eens, op nog grotere schaal. De universiteit bestond 250 jaar en het bereiken van die mijlpaal wilden de senaat en de burgerij niet ongemerkt voorbij laten gaan. In september van dat jaar stond het leven in Groningen daarom een paar dagen helemaal in het teken van het jubileum. Het ging niet goed met de universiteit, maar de viering van deze verjaardag van de universiteit werd groots aangepakt. Wilde men bewijzen dat er nog leven zat in de universiteit?⁹⁸ De Groningse universiteit werd bedreigd en het kon geen kwaad iedereen nog eens te demonstreren hoezeer men aan het voortbestaan van de universiteit hechtte. Maar bedreiging dwingt ook tot bezinning en te midden van alle festiviteiten ontbrak het dan ook niet aan momenten waarop de universiteitsideologie verder uitgewerkt werd.

Feest werd er inderdaad gevierd. Net als in 1850 waren er in 1864 weer plechtige bijeenkomsten, redevoeringen, eredocoraten, een maskerade, kerkdiensten, een optocht van de boekdrukkers en diverse soorten van volksvermaak.⁹⁹ Al maanden van tevoren waren de voorbereidingen getroffen. Eind 1862 zette de senaat een commissie van zes hoogleraren aan het werk om de eerste voorbereidingen te treffen, waaronder de samenstelling van een boek 'bevattende bouwstoffen voor de geschiedenis dezer Hoogeschool'. Er werd subsidie gevraagd bij de stad en de Staten, er kwam een gemeenschappelijke voorbereidingscommissie van senaat, stad en Staten en er werden data voor de feestviering vastgesteld. Er gingen uitnodigingen de deur uit naar hoogwaardigheidsbekleders, elke faculteit kende een aantal eredocoraten toe (behalve de rechtenfaculteit, die het niet gepast vond) en Baart de la Faille, een verdienstelijk numismaat, mocht een ontwerp maken voor een herinneringsmunt.¹⁰⁰ Oud-studenten organiseerden zich en zetten een reünie op touw, de eerste algemene reünie in de geschiedenis van de universiteit. De reünisten werd als verzamelpunt de pas gereedgekomen, maar nog niet in gebruik genomen Korenbeurs aan de Vismarkt toegewezen. Maar ook stad en provincie maakten zich op om het feest te vieren, het studentencorps besloot een maskerade te houden en aan het eind van de lustrumweek een bal te organiseren in de burgerso-

Afb. 89 Optocht van het cortège van curatoren en hoogleraren ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van de Groningse universiteit. Uit: W.J. Wendel, Groningens Akademiefest van September 1864 (Groningen 1864). Op de achtergrond de door de Groningse boekverkopers opgerichte tempel en daar weer achter de zojuist gereedgekomen Korenbeurs, plaats van samenkomst voor de reïnisten. De hoogleraren dragen de baret, die in 1850 na ingebruikneming van het nieuwe Academieggebouw de steek had vervangen.

ciëteit De Harmonie.¹⁰¹ Allerlei organisaties die zich verbonden voelden met de universiteit wilden ook een bijdrage leveren, zoals het Natuurkundig Genootschap, dat een bijzondere zitting hield, en het Doofstommeninstituut, dat een publieke les organiseerde. De verenigde boekdrukkers en boekhandelaren – zonder hun werk was de wetenschap nergens – hadden zelfs op de Vismarkt een heuse tempel opgericht, waar Laurens Jansz Coster werd geëerd. Bovenop stond een beeld van de Haarlemse uitvinder van de boekdrukkunst, met een letter A in zijn hand, en binnen was een boekhandel nagebouwd.¹⁰² Ook was daar een sneldrukkers opgesteld, waarmee tijdens het lustrum vlugschriften en kleine boekjes met liedteksten konden worden gedrukt. De boekhandelaren zouden tijdens het lustrum ook een optocht door de stad houden om hun verbondenheid met de universiteit te onderstrepen.

Gewone burgers bleven niet achter. Overal in de stad vormden zich straatcomités die plannen maakten, geld inzamelden en al dan niet met hulp van een ingehuurd aannemer hun straat versierden en zo de stad een feestelijk aanzien gaven. Met hulst en dennengroen werden straten omgetoverd in groene lanen en de Oosterstraat werd zelfs met groen overdekt. Drenthe werd kaalgeplukt om Groningen in feesttooi te kunnen steken. In de Poelestraat en de Oude Ebbingstraat hadden de bewoners rotspartijen aangebracht (van beschilderd doek), compleet met een tunnel, kleine bergbeekjes en bomen, om – ja om wat te doen, eigenlijk wist men het niet, maar het was wel spectaculair en feestelijk. Aan de gevels van voorname huizen werden chassinetten aangebracht met daarin allegorische voorstellingen van Minerva en andere symbolen van geleerdheid. Overal stond ‘vivat’ of ‘floreat’ of ‘crescat academia’ te lezen. Ook in de Sledemen-

nerstraat, een arbeidersstraatje ingeklemd tussen het Lage der Aa en de hoge vestingwallen, deed men mee en zelfs aan het begin van de nog armoediger Raamstraat, pal achter het Zuiderdiep, verrees een ereboog met de tekst:

Al wonen wij hier achteraan,
Toch bieden wij u [de universiteit] hulde aan.¹⁰³

De schepen in de grachten waren met vlaggen versierd; op een schip in het Winschoterdiep waren maar liefst duizend lampionnen opgehangen. De Grote Markt was omzoomd door guirlandes op palen. Overal legde men gasleidingen aan om 's avonds de hele stad te kunnen verlichten en op sommige plaatsen verzezen installaties met Grieks en Bengaals vuur om zo de illuminatie nog spectaculairder te maken. Op de Martinitoren werd zelfs een elektrische verlichting aangelegd – het nieuwste van het nieuwste. En kooplui zouden geen kooplui zijn geweest als zij in het lustrum geen mogelijkheid hadden gezien om hun handelswaar aan de man te brengen. Er kwam ter gelegenheid van het lustrum een speciale Ubbo Emmius-sigaar op de markt en toen bekend werd dat Thorbecke naar Groningen zou komen, adverteerde een tabaksfirma meteen met een sigaar van het merk Thorbecke. Wie liberaal dacht, pafte nu ook liberaal.

Het lustrumfeest zou beginnen op dinsdag 13 september, maar in de dagen daarvoor werd het al ongekend druk in de stad. Diligences met bijwagens brachten voortdurend nieuwe deelnemers aan het feest naar de stad (de spoorlijn naar Leeuwarden was nog niet gereed) en wie niet met de diligence kwam, pakte de trekschuit. Op zondag werd in alle kerken van de stad over de komende de lustrumviering gepreekt. De doopsgezinde voorganger W.J. Straatman sprak bijvoorbeeld over Spreuken 20:15b ('De lippen der wetenschap zijn een kostelijk kleinood'). Op maandagavond vond in de bovenzaal van het Concerthuis in de Poelestraat de overhandiging plaats van een nieuw vaandel voor studentencorps Vindicat atque Polit. Het corps had al een vaandel (eigenlijk een banier), maar daarop ontbrak nog het corpswapen (zwaard en vijl) en enkele jongedames uit de betere kringen hadden nu voor het lustrum eigenhandig een banier met daarop in schitterende kleuren het wapen van het corps geborduurd. De dochter van de predikant en hoogleraar theologie E.J. Diest Lorgion overhandigde met een toespraakje het nieuwe corpsvaandel aan de rector van Vindicat en deze dankte de Groningse joffers hartelijk voor dit onmisbare corpsattribuut. Het zou voortaan bij feestelijke of droevige gelegenheden (een maskerade of een begrafenis) voor de studentenstoet uit worden gedragen.

Eregast bij het feest was de liberale voorman Thorbecke, die inmiddels al weer twee jaar aan het hoofd stond van zijn tweede liberale kabinet. De koning was ook uitgenodigd, maar had laten weten verhinderd te zijn. Niemand schijnt dat betreurd te hebben, want veel liever had men Thorbecke in zijn midden. De staatsman arriveerde op dinsdagavond in Groningen, komende vanuit Duitsland (tussen Winschoten en Groningen had hij de gelegenheid te baat genomen de spoorlijn die daar aangelegd werd in ogenschouw te nemen). Hij nam zijn intrek in de ambtswoning van de commissaris des Konings Van Royen in de Oude Boteringestraat, maar vond 's avonds nog wel gelegenheid het spoorwegstation even buiten de stad te bezichtigen. Die avond schreef hij zijn vrouw een kort briefje, waarin hij ook iets over Groningen zei: 'De stad zelve is, tot in de geringste achterbuurten, ongelooflijk fraai getooid.'¹⁰⁴ Zou het ook tot de mensen in de Raamstraat zijn doorgedrongen dat Thorbecke er zo over dacht?

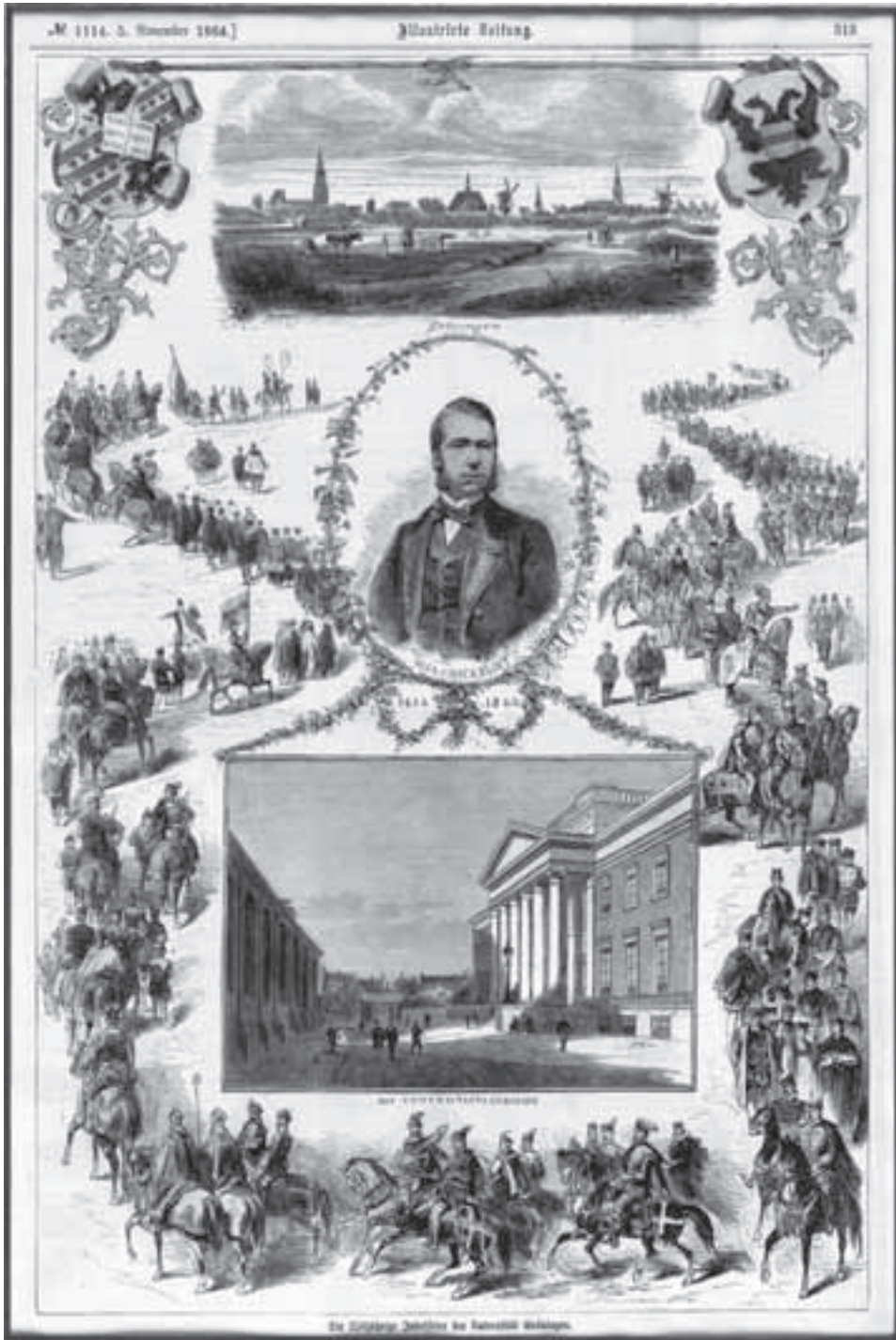
In de dagen daarna ontrolde zich het lustrumprogramma precies zoals het feestcomité het zich had voorgesteld. Op dinsdagochtend vond in de Martinikerk een godsdienstige wijding plaats door Hofstede de Groot, die sprak over 'het christendom als kweker der humaniteit'.¹⁰⁵ De volgende ochtend sprak rector magnificus Jonckbloet de officiële feestrede uit, weer in een eivolle Martinikerk.¹⁰⁶ Bij die gelegenheid werd ook het gedenkboek gepresenteerd dat hij in opdracht van de senaat had geschreven (hij had de opdracht daartoe overigens pas officieel op 15 maart 1864 gekregen, dus halfjaar voor de lustrumviering!) Terwijl de genodigden, onder wie Thorbecke en twee andere ministers, zich 's middags voor een feestmaal naar de bovenzaal van het Concerthuis begaven, trok de maskerade die Vindicat had georganiseerd door de stad – begunstigd door mooi weer. Uitgebeeld werd de intocht van Maria van Hongarije in Groningen in 1545.¹⁰⁷ 's Avonds werd die maskerade, nu bij fakkellicht, nog eens herhaald, waarbij halverwege halt werd gehouden bij het huis van burgemeester en curator W. de Sitter aan de onbeplante Ossenmarkt om de hoofdrolspelers in de maskerade de gelegenheid te geven zich even te onderhouden met de hoge gasten in het huis van de burgemeester. Deze gaf daar op dat moment een soiree. Donderdagochtend was er de uitreiking van de eredoctoraten, waarbij de classicus Hecker de rede hield. Tien geleerden uit binnen- en buitenland kregen een eredoctoraat, onder wie de historicus John Lothrop Motley, op dat moment Amerikaans gezant bij het Oostenrijkse hof, maar vooral bekend om zijn boek over de Nederlandse Opstand (Motley was kon overigens niet naar Groningen komen om het eredoctoraat in ontvangst te nemen).¹⁰⁸ Aansluitend was er de officiële inwijding van het nieuwe bibliotheekgebouw aan de Oude Kijk in 't Jatstraat (het gebouw was nog leeg; de boeken waren nog opgeslagen in het koor van de Martinikerk). 's Middags was er een matinée musicale, door het studentencorps aangeboden bij de uitspanning De Jong buiten de Herepoort, gevolgd door de officiële feestmaaltijd van de reünisten in de Korenbeurs en 's avonds de optocht van de boekverkopers en de boekdrukkers. Vrijdag en zaterdag waren vooral bestemd voor de algemene volksfeesten. Op vrijdag vonden een paardenkeuring en een harddraverij plaats, was er 's middags een tombola, en kon men zich 's avonds vertreden en vermaken in een vauxhall (parktheater) dat in het Sterrebos was aangelegd.¹⁰⁹ Helaas viel daar weinig te genieten omdat de regen juist toen met bakken uit de hemel viel. Later op de avond trok de regen gelukkig weg en kon de avond worden besloten met een prachtig vuurwerk op de Grote Markt. Op zaterdagen kwam het gewone volk zelf in actie. Het comité dat anders de 28 augustusfeesten had georganiseerd (de dag waarop het einde van het beleg van 1672 werd gevierd) had zijn activiteiten verplaatst naar september en had nu zulke befaamde volksvermaken georganiseerd als kuipsteken, talhoutrapen en paalklimmen (wie het snelst de met zeep ingesmeerde paal in kon klimmen, mocht een prijs van 3 gulden mee naar huis nemen). De dag werd besloten met een groot bal dat Vindicat de burgerij aanbood in sociëteit De Harmonie.

Het feest was een groot succes, nergens was de orde verstoord door baldadigheden en de politie had alleen een paar zakkenrollers gearresteerd. Vrijwel niemand had ook maar een toespeling gemaakt op de wat zorgelijke toestand waarin de jubilerende universiteit zich bevond. Alleen in de rede van Jonckbloet kwam dit onderwerp – hoe kon het ook anders? – nadrukkelijk aan de orde. In het eerste deel van zijn rede gaf hij een summier overzicht van de geschiedenis van de universiteit, aan de hand van de cijfers

en de gegevens die hij voor zijn gedenkboek had verzameld. Hij vermeed de mindere momenten in die geschiedenis niet, maar eindigde met de feestelijke herrijzenis van de universiteit in 1815. Na de pauze, waarin op het orgel werd gespeeld, sloeg hij een andere toon aan:

Het verleden verrees in omtrekken voor onzen geest; en met openhartigheid konden wij het bespreken; laat ons den moed hebben, ook in dit feestelijke uur, even rondborstig de beschouwingen meê te deelen, waartoe het tegenwoordige aanleiding geeft, ook daar waar teêre snaren moeten worden aangeroerd. De vrijen man betaamt het vrije woord.¹¹⁰

Geeft de toestand waarin de universiteit zich bevindt wel het recht de feesttoon aan te slaan, vroeg Jonckbloet zich af. 'Of is de horizon zo beneveld, dat daardoor een schaduw wordt geworpen over ons feest?'¹¹¹ Wat er in de laatste vijftig jaar was gebeurd, gaf hem reden te denken dat de feestvreugde daardoor 'niet al te zeer' hoefde te worden getemperd. Hij ontkende niet dat na een goed begin na 1815 vooral in de laatste jaren een gestage daling van het aantal studenten was opgetreden en dat de universiteit weer op het niveau was gekomen van de 'zeer slappe jaren' van de late achttiende eeuw. Dat lag niet aan de kwaliteit van het onderwijzend personeel of het peil van het onderwijs in Groningen. De vele reünisten die naar de stad waren gekomen, waren er het duidelijkste bewijs dat het daarmee wel goed zat. Was men dan in Groningen te streng voor de studenten, zodat ze naar elders uitweken? Ook dat was niet het geval, en dan nog, men kon beter te streng dan te slap zijn. Als de universiteit dus niet gefaald had, moest de oorzaak liggen in algemene omstandigheden, waarop men weinig greep had en die de achteruitgang misschien minder zorgelijk maakten. Ten eerste constateerde Jonckbloet dat er overall minder studenten naar de universiteit gingen, omdat er opleidingen bij waren gekomen, zoals in Delft, waarvoor men vroeger naar de universiteit ging. Ten tweede was Nederland nu wel voldoende voorzien van predikanten en doktoren, zodat er minder emplot was voor afgestudeerden. Ten slotte waren er nog oorzaken die specifiek voor Groningen negatief uitpaktten, zoals het wegblijven van de vreemdelingen en de afgelegen ligging van het gewest en de moeilijkheid van de reis erheen, 'die men steeds meer begint te voelen, naarmate elders het vervoer aan minder bezwaren onderhevig is'.¹¹² Door al dit soort oorzaken was de toekomst van de universiteit, 'waarom het verbloemen, niet onbewolkt'. Maar dat was wel vaker zo geweest en toen waren de onweersbuien toch ook overgedreven. Hoe vaak was er geen sprake van opheffing van de universiteit geweest? En toch vierde de universiteit nu al weer haar tweehonderdvijftigjarig bestaan! 'Waarom zouden ook wij niet mogen hopen, dat de tijdelijke nevel zal opklaren en dat de zon der Groninger Academie weêr helder zal schijnen?'¹¹³ Als iedereen zijn best deed, zou dat ook kunnen gebeuren. Vandaar dat Jonckbloet in het laatste deel van zijn rede alle aanwezigen, ieder in zijn eigen hoedanigheid, opriep eraan mee te werken om de universiteit opnieuw tot bloei te brengen. Hij spoorde Thorbecke aan om nu werk te maken van de wet op het hoger onderwijs, om de slagbomen die de toegang tot de studie bemoeilijkten op te heffen, om degelijke examens in te voeren en om het onderwijs af te stemmen op de behoefte van de tijd. Als aan die voorwaarden was voldaan, 'dan gaan de hoogeschole in Nederland eene schoone toekomst te ontmoet, en ook de Groninger Akademie kan daarvan de vruchten plukken'.¹¹⁴ Dat men bij de komende wet alle universiteiten zal laten opgaan in één Nederlandse uni-

Afb. 90 Herinneringsplaat van het feest ter gelegenheid van het lustrum van de Groningse universiteit in 1864. Universiteitsmuseum Groningen. Van boven naar beneden: silhouet van Groningen, portret van W.J.A. Jonckbloet en het Academie-gebouw, alles omringd door een afbeelding van de maskerade. Links- en rechtsboven de wapens van de universiteit en de stad Groningen.

versiteit, daar was Jonckbloet niet zo bang voor. Het was een droom die velen koesterden, maar die altijd wel een droom zou blijven:

Maar mocht onze zon ter kimme neigen, mochten wij te gronde gaan, dan ware het roemrijker voor deze Hoogeschool en beter voor dit Gewest, dat wij op eenmaal werden opgeheven [...]; dat ware beter dan langzaam te sterven aan uitputting, aan verkwijning, aan tering, die lusteloosheid en flauwheid, zoowel bij onderwijs als studie, ten nasleep heeft; waardoor de geest wordt uitgedoofd, waardoor een intellectueel miasma zich over dit schoone gewest zou verspreiden.¹¹⁵

Of dit zou gebeuren, had men echter voor een deel zelf in de hand. Vandaar dat Jonckbloet ook de curatoren en de hoogleraren aanspoorde hun best te doen. De condities waren uitstekend: men kon in vrijheid spreken, onderwijzen en onderzoeken. Ook de studenten konden het hunne bijdragen, want goede en ijverige studenten sporen anderen aan ook naar Groningen te komen. 'Vaagt dan de rimpels van het voorhoofd, Feestgenooten, en geniet in volle mate de vreugde van het oogenblik.'¹¹⁶ Niets hoefde het genot te vergallen. 'Terwijl wij niet zonder fierheid den blik naar achteren slaan, zijn wij niet zonder regtmatige hope voor de toekomst.' En helemaal aan het eind van zijn rede, na iedereen en alles bedankt te hebben, riep Jonckbloet nogmaals uit: 'Het verleden is onze roem, de toekomst onze hoop.'¹¹⁷

Het minste wat men van deze rede kan zeggen, is dat ze inderdaad eerlijk en rondborstig was. En misschien was het ook beter om de feiten nuchter onder ogen te zien en er dan ook wat tegenover te stellen, dan het probleem onbenoemd te laten en in de hoofden van de feestgangers steeds de gedachte te laten rondzingen dat het wat vreemd was het jubileum zo uitbundig te vieren terwijl de toestand zo zorgelijk was. Door te doen wat hij gedaan had, kon Jonckbloet een feest dat anders een nare bijmaak had gehad omzetten in een feest van hoop en vertrouwen.

Maar het was niet alleen een feest van hoop, het was ook een feest van verbondenheid. Geheel in overeenstemming met de Groningse universiteitsideologie was heel veel werk gemaakt, zowel door de universiteit en de studenten als door de notabelen in de stad, en ook door het gewone volk zelf, van de gedachte dat de universiteit een bezit van heel Groningen was. Als zelfs de arme sloebers in de Raamstraat centen en stuivers bij elkaar legden om met een ereboog hulde te brengen aan de universiteit, een universiteit die zij alleen maar kenden van optochten en fuivende studenten, dan betekent dat toch wel dat de universiteit met duizend draden met de Groningse samenleving was verbonden. Het was daarom niet meer dan terecht dat de senaat na afloop in de lokale kranten een dankbetuiging aan de Groninger bevolking plaatste. De mensen van buiten waren huiswaarts gekeerd, zo schreef Jonckbloet als rector magnificus, 'met de volle overtuiging, dat Groningens ingezetenen nog steeds met vurige geestdrift gehecht zijn aan hunne hoogeschool'.¹¹⁸

DE NEERGANG VAN DE GRONINGER RICHTING

Op zondag 25 september, een week na de grootse lustrumviering, hield de hoogleraar praktische theologie, Willem Muurling, in de Martinikerk een preek bij de aanvang

Afb. 91 Willem Muurling,
 hoogleraar theologie te Groningen.
 Portret door Jan Ensing,
 ca. 1851-1852. Senaatskamer,
 Academiegebouw te Groningen.
 Collectie Rijksuniversiteit
 Groningen.

van het academisch jaar. Hij sprak over ‘Ontwikkeling en vooruitgang des geestes op het gebied der godsdienst’. In deze rede betoogde hij, aanknopend bij het lustrum, dat de menselijke geest voor oneindige ontwikkeling vatbaar is en dat die ontwikkeling niet alleen mogelijk, maar ook nodig en zeker is. Ontwikkeling is ook de kern van het protestantisme, dat steeds om voortgezet onderzoek vraagt teneinde de waarheid in Christus beter te leren kennen. ‘Stilstaan op godsdienstig gebied is roomsch, vooruit gaan is protestantsch.’ Dat was ook altijd de overtuiging geweest van de voorlieden van de Groninger Richting, maar nu, zo constateerde Muurling, deinzen zij terug voor wat zij zelf in het leven hebben geroepen (op dat moment keek iedereen in de kerk naar Hofstede de Groot en Pareau, die ook aanwezig waren). De Groninger theologen moesten openstaan voor moderne ontwikkelingen in de godgeleerdheid, ook al gingen die verder dan oorspronkelijk bedoeld.¹¹⁹

Dat de ene hoogleraar zo openlijk de andere de maat nam, was al opmerkelijk, maar een paar dagen later deed Muurling er nog een schepje bovenop. In een toespraak voor de studenten theologie bij de opening van zijn lessen, met als titel ‘Ontwikkeling en vooruitgang op het terrein der godgeleerdheid’, formuleerde hij vier eisen waaraan de moderne theoloog en predikant moest voldoen. Een moderne theoloog moet bij de uitleg van de Bijbel volstrekt objectief te werk gaan en heilige teksten niet wezenlijk anders benaderen dan profane teksten, hij moet steeds blijven zoeken naar de oorspronkelijke zuiverheid van het christendom, hij moet daarbij niet stilstaan bij het

christendom van de apostelen, maar teruggaan naar Christus zelf, en hij moet vooral het christendom prediken 'in het licht en overeenkomstig de behoefte van onze eeuw'.

De woorden van Muurling sloegen in als een bom. Muurling was 'modern' geworden en had zich openlijk aangesloten bij de 'moderne' theologie. Dat was een nieuwe richting in de Nederlandse theologie, die de godsdienst vooral in overeenstemming wilde brengen met de wetenschap en de cultuur van de eigen tijd.¹²⁰ De normen en waarden van de negentiende-eeuwse wetenschap, met haar nadruk op empirie en kritische analyse, dienden ook van toepassing te zijn op de godgeleerdheid en dat betekende bijvoorbeeld dat de tekstanalyse die inmiddels op middeleeuwse teksten werd toegepast ook op de bijbelboeken moest worden losgelaten. Verder diende de godgeleerde niet te aanvaarden wat op geen enkele manier in overeenstemming te brengen viel met de bevindingen van de natuurwetenschap. Het gevolg was dat er geen geloof meer moest worden gehecht aan wonderverhalen, dat de figuur van Jezus als een volledig menselijke verschijning moest worden beschouwd en dat de bijbelse verhalen vooral als mythe en niet als historische realiteit moesten worden begrepen. De wederopstandig van Christus was bijvoorbeeld geen fysiek verschijnsel geweest, maar een betekenisvol visioen. Hadden Hofstede de Groot en andere 'Groningers' die visie op het evangelie dertig jaar daarvoor nog fel bestreden, nu was een van hen 'overgelopen' naar dat kamp.

Voor Muurling lag het modernisme in de lijn van de theologie van de Groninger Richting, maar Hofstede de Groot en Pareau zagen dat heel anders. Ook zij wilden niet stil blijven staan, ook zij vonden dat de theologie zich moest blijven ontwikkelen, maar alleen niet in de richting die de moderne theologen wensten. Want het modernisme maakte een einde aan het geloof in een bovennatuurlijke God en in de goddelijke inspiratie van de auteurs van de verschillende bijbelboeken, inclusief de vier evangelies. Al in de loop van de jaren veertig had De Groot zich daarom fel gekant tegen de eerste uitingen het modernisme. Muurling had echter in toenemende mate moeite met de scherpe wijze waarop de modernen bestreden werden. In 1861 pleitte hij in een toespraak bij de opening van zijn lessen, 'De regte verhouding van den student in de godgeleerdheid tot de moderne theologie', al voor een nuchtere, onpartijdige beoordeling van de nieuwe richting. Studenten moesten de moderne theologie uit de bronnen bestuderen, oog houden voor de variatie in de moderne theologie en meer letten op het beginsel en het uitgangspunt dan op het systeem van deze of gene moderne theoloog. Zitten er goede elementen in de moderne theologie, en die waren er, dan zou de student die moeten overnemen, zitten er negatieve kanten aan, en ook dat was het geval, dan moest de student die afwijzen. Maar bovenal diende de student te bedenken dat geen enkele theologie absolute waarheid kan claimen; er is altijd voortschrijdend inzicht. Achteraf kan men zeggen dat Muurling zich dus al in 1861 losgemaakt had van de Groninger Richting en een neutraal standpunt had ingenomen, dat in 1864 werd ingeruild voor een modern standpunt.

Het was duidelijk dat Muurling niet meer op zijn plaats was in het Godgeleerd Gezelschap, waar hij sedert 1840 lid van was geweest. Dat bleek wel toen Muurling kort voor zijn definitieve afscheid van de Groningse godgeleerden in het gezelschap een voordracht hield over de vraag 'Hoe kan de beweging, die thans op theologisch gebied, ook in ons vaderland, plaatsvindt, dienstbaar gemaakt worden om de gemeente tot ware zelfstandigheid des geloofs op te leiden?' Deze voordracht, die enerzijds typisch

'Gronings' is door de nadruk op opleiding en opvoeding, maar anderzijds grote waardering verraadt voor de moderne theologie, werd door de redactie van *Waarheid in Liefde* geweigerd als strijdig met de geest van het gezelschap en zijn orgaan. Daarop besloot Muurling te bedanken voor het gezelschap (de laatste bijeenkomst die hij bijwoonde was die van 12 september, net voor de lustrumfeesten). Op 23 september verklaarde hij in de redactievergadering van *Waarheid in Liefde* 'wegens verandering van godsdienstige zienswijze' niet meer aan het blad te kunnen meewerken. Zijn collega's probeerden hem nog van dit besluit af te brengen, maar toen op 4 oktober tijdens een vergadering van de redactie Muurlings afscheidsbrief werd voorgelezen, was de scheiding definitief. De goede verstandhouding bleef bestaan, maar Muurling ging een andere weg en werd nu de leidsman van de Groningse studenten die zich meer tot de modernen dan tot de Groninger Richting voelden aangetrokken. In 1866 stond hij mede aan de wieg van de landelijke Vergadering van Moderne Theologen en toen in 1870 Opzoomer de Nederlandse Protestantenvbond oprichtte, zorgde Muurling er meteen voor dat er een Groningse afdeling kwam. De Protestantenvbond had als doel de bevordering 'van de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven zoo binnen den kring der Kerkgenootschappen als daarbuiten'.

Het bleef niet bij de desertie van Muurling. In 1864 vroeg ook de Groningse predikant Amshoff vervroegd emeritaat aan omdat hij tot de moderne richting was overgegaan. Meer nog dan de overgang van Muurling was dit een klap voor Hofstede de Groot. Amshoff was 46 jaar een gewaardeerde collega-predikant geweest, en een steunpilaar van de Groninger Richting, maar ook een goede vriend – en die liet hem nu in de steek. In de faculteit zelf bleef het ook niet bij Muurling. Ook Diest Lorgion, die sinds 1860 als buitengewoon hoogleraar Pareau ter zijde stond, maakte aanstalten om naar de moderne richting over te gaan. Feitelijk stond De Groot er sinds 1864 alleen voor. Pareau, die in 1860 door een ongelukkige valpartij hersenletsel had opgelopen, was namelijk tot weinig meer in staat en zou in 1866 komen te overlijden (Diest Lorgion volgde hem toen op als gewoon hoogleraar). Zo raakte de Groninger Richting, eens de roem van de Groningse universiteit, binnen een paar jaar haar dominante positie in Groningen kwijt. In 1864, tijdens de godsdienstige rede bij de opening van de lustrumfeesten, kon De Groot nog één keer schitteren, daarna was het over. In de *Studenten Almanak* voor 1871 lieten de studenten weten dat zij het zouden waarderen wanneer de hoogleraar 'een weinig minder polemiseerde en zich voor te groote eenzijdigheid wachte'.¹²¹

Zoals de modernen de Groningers links inhaalden, zo werd Hofstede de Groot rechts ingehaald door de oplevende orthodoxie.¹²² Na de nederlaag die Groen van Prinsterer en de zijnen in 1842 en 1843 in de Algemene Synode hadden geleden, hadden zij zich in eigen kring steeds beter georganiseerd. Zij hadden bijvoorbeeld, in samenwerking met afgescheidenen, in 1851 in Groningen een eigen schoolvereniging opgericht, die eerst één, later twee bijzondere (confessionele) lagere scholen stichtte. Er kwamen eigen zendingsgenootschappen en ook bij de evangelisatie trokken zij liever met elkaar op dan met de vertegenwoordigers van de Groninger Richting. Keer op keer drongen orthodoxe gemeenteleden in Groningen er bij de kerkenraad ook op aan bij vacatures toch eens een orthodoxe predikant te benoemen. Het orthodoxe deel van de Groningse gemeente stond door het verpletterende overwicht van de 'Groningers' min of meer in de kou en koos ervoor weg te blijven of bij de afgescheidenen te kerken. Tot ver in de jaren vijf-

tig had dit ijveren voor de benoeming van rechtzinnige predikanten geen effect, maar in 1860 kwam daar verandering in. Nadat eerst nog een predikant was benoemd die wel openstond voor de orthodoxie zonder zich daar geheel toe te bekennen, kreeg het orthodoxe volksdeel steeds meer predikanten van eigen kleur (terwijl er ook wel eens een moderne predikant werd benoemd). Het effect was onmiddellijk duidelijk: de kerken werden beter bezocht, de orthodoxen deden weer volop mee aan het kerkelijk leven. De kerkenraad, die de gemeente nooit een stem in het kapittel had willen geven, moest nu naar het kerkvolk luisteren en dat ging ten koste van de invloed van de 'Groningers'.

Het werd nog erger toen op 1 maart 1867 in de Nederlandse Hervormde Kerk een nieuw reglement voor het beroepen en benoemen van predikanten van kracht werd. In plaats van het systeem van coöptatie kwam nu een systeem van getrapte verkiezingen: in elke gemeente kregen de mannelijk lidmaten het recht zelf hun predikanten en de overige leden van de kerkenraad te kiezen. Dat kon op verschillende manieren gebeuren: de lidmaten konden zelf een kiescollege kiezen, dat vervolgens een predikant beriep en benoemde, of zij konden besluiten voor een bepaalde periode die bevoegdheid aan de kerkenraad te delegeren. Hofstede de Groot en zijn aanhangers waren sterk geporteerd voor het laatste, maar bij de stemming onder de lidmaten leden zij een gevoelige nederlaag: de overgrote meerderheid van de gemeente verkoos een apart kiescollege aan te wijzen. Bij de daaropvolgende verkiezingen, waarin met heuse kiesverenigingen werd gewerkt, werden de kandidaten van De Groot al bij de eerste stemming weggestemd. Het ging nu bij de tweede stemming tussen de moderne en de orthodoxe kandidaten. Dit was het moment waarop De Groot moest kiezen. Nu kon hij zich niet langer, als 'Groninger', opwerpen als degene die tussen of beter nog boven de twee opkomende partijen stond. Hij telde zijn knopen en koos voor de orthodoxie. Binnen een paar jaar was er van de 'Groningse' dominantie in de Groningse kerkenraad weinig meer over en was de stad vast in handen van de orthodoxie. De Groninger Richting was te veel verbonden was geweest met de standsgebonden, paternalistische verhoudingen in kerk en maatschappij om in een allengs democratischer wordende wereld overeind te kunnen blijven. Zo ging in korte tijd datgene verloren wat de Groningse universiteit in het midden van de eeuw lang iets eigens had gegeven.¹²³

Hofstede de Groot bleef als hoogleraar aan tot 1872, maar zijn rol als boegbeeld van de Groningse universiteit was uitgespeeld. Dat werd nog eens onderstreept toen in 1868 Muurling als aftredend rector magnificus en dus als officiële voorman van de universiteit een rede hield over 'De vrijzinnige godgeleerde'. In die rede beval Muurling, in een tijd van crisis in de kerk, liberaliteit aan als richtsnoer voor het kerkelijk leven. Die liberaliteit is een denkwijze die iedereen het recht toekent 'om zich een eigen gevoelen te vormen, dat openlijk uit te spreken en aan te bevelen'. Die vrijzinnigheid vormt de kern van de Reformatie, maar voor de ware aanhanger van de vrijzinnigheid tellen kerkelijke grenzen niet. 'Al wie het menschdom tracht te verlichten, te verbeteren, te beschaven, te heiligen, d.i. al wie aan het Godsrijk werkt, om 't even of hij dat doet als Christen, als Jood, of als Mohammedaan, of als Boeddhist, die is zijn broeder.'¹²⁴ Muurling sprak de vurige hoop uit dat de Groningse universiteit, 'zolang zij bestaat', op het gebied van de wetenschap 'de gezegende werkplaats' van de ware liberaliteit zou blijven.

Dat was mooi gesproken, maar zou de Groningse universiteit die kans wel krijgen, met slechts 142 studenten en een nieuwe regeling van het hoger onderwijs op komst?

20 CENTRALISATIE VAN BESTUUR EN BEHEER

De schok van een crisis of een revolutie kan een heilzame uitwerking hebben op een vastgelopen organisatie. Gold zoiets nu ook voor het bestuur van de universiteiten? De Fransen hadden in 1811 het collegiale bestuur van curatoren en senaat vervangen door een eenhoofdig systeem van een permanente rector die werd bijgestaan door twee inspecteurs en een academische raad. Dat was een fundamenteel andere manier om een universiteit te besturen. Maar de inlijving duurde te kort om uit te kunnen maken of dit werkelijk een verbetering was. Het Organiek Besluit van 1815 herstelde de oude situatie, zij het met aanpassingen. Het bestuur van de universiteiten kwam weer in handen van curatoren die de benoemingen voorbereidden, de gebouwen beheerden en toezicht hielden op de financiën. Ook de senaat keerde terug, met een jaarlijks wisselende rector en vier assessoren. Maar werkte het ook?

HET COLLEGE VAN CURATOREN

Het Organiek Besluit van 2 augustus 1815 bevatte duidelijke bepalingen met betrekking tot het college van curatoren.¹ Elke universiteit kreeg een college van vijf curatoren, personen ‘evenzeer onderscheiden door hunne zucht voor de letteren en wetenschappen, als door hunne stand in de maatschappij’ (art. 229). Zij werden benoemd door de koning en drie van de vijf leden moesten afkomstig zijn uit het gewest waarin de universiteit was gevestigd. De twee anderen dienden uit de aangrenzende provincies te komen. De burgemeester van de stad waar de universiteit gevestigd was, zat qualitate qua in het college van curatoren en trad af als hij geen burgemeester meer was.² De anderen hadden een benoeming voor het leven, tenzij de koning hen in een functie benoemde die onverenigbaar was met die van curator. Bij een vacature mochten de overgebleven curatoren bij de koning een dubbele voordracht indienen voor de vervulling van de vacante zetel; er was dus feitelijk sprake van coöptatie. Voor hun werk ontvingen de curatoren geen traktement, maar zij mochten onderling wel het voor elke vergadering vastgestelde presentiegeld verdelen: 75 gulden in Leiden, 50 gulden in Utrecht en Groningen. Aanvankelijk vergaderden de curatoren vrij veel, meerdere keren per maand (zij het dat er soms maar twee curatoren aanwezig waren), later werd dat wat minder.³ Reiskosten werden vergoed volgens een al in 1808 vastgesteld tarief. De curatoren moesten zorgen voor de naleving van de wetten en toezicht houden op het geven van het onderwijs. Verder voerden zij het beheer over de gebouwen en verzamelingen, stelden zij de instructies voor lagere beambten vast, stelden zij een jaarlijkse begroting

Afb. 92 De curatorenkamer in het tweede Academiegebouw. Universiteitsmuseum Groningen. Links is het vaandel van 1665 aan de muur bevestigd.

op en zagen zij toe op de uitgaven. Ten slotte werd hun toevertrouwd 'de behartiging van alles wat kan strekken tot handhaving en vermeerdering van het nut en de roem van hun hoogeschool' (art. 234). Niet genoemd, maar wel bedoeld was het doen van voorstellen voor de benoeming van nieuwe hoogleraren. De benoeming zelf bleef echter voorbehouden aan de koning.

Het Organiek Besluit maakte geen melding van de functie of titel van president-curator. Artikel 231 bepaalt alleen dat de curatoren in het college zitting hebben naar de orde van hun aanstelling. In de praktijk was er wel degelijk een president-curator, die soms als presiderend voorzitter, soms als president-curator werd aangeduid. De eerste president-curator was de oude regent Tammo Adriaan ten Berge, die al curator was geweest in de Bataafse tijd. Sinds 1812 was hij vice-president van de rechtbank in Groningen en in 1821 zou hij president van die rechtbank worden. Kort daarvoor, in 1820 was hij als president-curator opgevolgd door een andere oude bekende, mr. Hendrik Ludolf Wichers, curator tijdens het ancien régime, landdrost van Groningen van 1807 tot 1811 en prefect van het departement van de Westereems onder Napoleon. Na het vertrek van de Fransen werd Wichers directeur-generaal van de indirecte belastingen en lid van de Raad van State (en sinds 1817 jonkheer). In 1820 legde hij zijn Haagse functies neer, keerde terug naar Groningen en werd daar (tot 1828) president-curator. Tammo Sijpkens, een van de andere curatoren, officier van de rechtbank, was overigens zijn schoonzoon! De gewoonte dat gouverneur of later de commissaris des Konings quali-

tate qua lid en voorzitter was van het college van curatoren bestond aanvankelijk niet. Dat gebeurde pas in 1828, toen gouverneur Van Imhoff lid werd van het college en in een apart Koninklijk Besluit op 28 maart meteen benoemd werd als president-curator, als opvolger van de hoogbejaarde Wichers. Sindsdien zat de hoogste provinciale bestuurder altijd uit hoofde van zijn functie het college van curatoren voor. Toen Thorbecke in 1850 de conservatieve gouverneur van Groningen, baron Rengers, wipte, verdween deze daarom ook uit het college van curatoren en werd hij als president-curator opgevolgd door de nieuwe commissaris des Konings, graaf Van Limburg Stirum. Deze werd bij Koninklijk Besluit van 9 januari 1851 benoemd tot president-curator.⁴

Bij hun werk werden de curatoren ondersteund door een ambtelijk secretaris, die (in Groningen en Utrecht) een salaris van slechts 600 gulden ontving. Die functie was dus bedoeld als een deeltijdbaan. Zo was de jurist Arend Ludolf Wichers, die van 1825 tot zijn dood in 1845 secretaris was, tegelijk hoofdcommies ter provinciale griffie in Groningen (hij was bovendien oomzegger van president-curator Wichers).⁵ Maar in de loop van de negentiende eeuw nam de omvang van het werk geleidelijk toe. Naarmate de correspondentie met het departement intensiever werd, kreeg de secretaris een grotere rol in het bestuur van de universiteit. Curatoren vergaderden niet regelmatig en zaken die geen uitstel konden lijden, werden daarom in een direct contact tussen president-curator en secretaris afgedaan. Geleidelijk werd de secretaris de spil van het universitaire bestuur. Dat het toch om een deeltijdfunctie bleef gaan, blijkt uit de carrière van Johan Herman Geertsema Czn. Deze telg uit een patricisch geslacht promoveerde in 1839 in Groningen in de rechten, vestigde zich als advocaat en werd in 1845 secretaris van het college van curatoren. In de loop van de jaren verzamelde hij steeds meer nevenfuncties. Hij liet zich inschrijven als notaris, werd thesaurier van de tekenacademie, was van 1853 tot 1863 lid van de Groningse gemeenteraad, zat van 1859 tot 1866 in de Provinciale Staten en veroverde in 1863 een zetel in de Tweede Kamer. Zeker na zijn huwelijk in 1842 met jonkvrouw Arendina Wichers (weer een Wichers!) was hij *ebenbürtig* aan de curatoren die hij als secretaris diende. Maar de grootste stap zette Geertsema toen hij in 1866 al zijn functies opgaf en kortstondig minister van Binnenlandse Zaken werd. Hij was toen opeens niet langer dienaar van de curatoren, maar hun baas!

De bepaling dat de curatoren uit Groningen of een van de aangrenzende gewesten moesten komen, was geen tegemoetkoming aan het oude gewestelijk particularisme. Behalve een praktische overweging – reizen was nogal bezwaarlijk – zat er ook de bedoeling achter dat de koning op deze manier de lokale of regionale elite nauwer aan het landsbestuur wilde binden. Het ministerie was te klein om alles op de universiteit goed te kunnen controleren en moest dus veel delegeren aan loyale regionale regenten. Het eerste college van curatoren in Groningen bestond uit een opperhoutvester die ook lid van de Raad van State was, een vicepresident van de rechtbank, een officier bij de rechtbank, een directeur-generaal bij de indirecte belastingen (en lid van de Raad van State) en een burgemeester van Groningen. Vanaf 1828 zou het college echter gedomineerd worden door de gouverneurs van de noordelijke provincies. Tot 1876 zaten er vijf gouverneurs of commissarissen des Konings in Groningen in het college, verder vier uit Drenthe en één uit Friesland. Naast hen was er in die periode alleen nog maar plaats voor drie presidenten of raadsheren van het gerechtshof – en natuurlijk de burgemeester van Groningen. De burgemeesters maakten echter maar kort deel uit van het colle-

ge van curatoren, terwijl de commissarissen des Konings veel langer zaten. Baron Rengers vervulde deze functie van 1830 tot 1850 en de commissaris van Friesland, jhr. J.E. van Panhuys, hield het uit van 1849 tot 1877.

De vermelding van een baron en een jonkheer geeft al aan dat de curatoren inderdaad mensen waren die zich onderscheidden door hun stand. Net als in Leiden en Utrecht werden de curatoren zeer eenzijdig gerekruteerd uit het patriciaat en vooral de adel. Het waren meestal mannen op leeftijd, die al een behoorlijke staat van dienst hadden opgebouwd in het lokale, gewestelijke en landelijke bestuur of in de rechterlijke macht. De meeste curatoren ontvingen hun benoeming tussen hun vijftigste en zestigste jaar. Afkomst en ervaring garandeerden dat zij de weg wisten in de politieke wandelgangen op landelijk en gewestelijk niveau, terwijl hun stand het toekennen van een traktement overbodig maakte.

In hoeverre de curatoren zich ook onderscheidden door 'hunne zucht voor de letteren en de wetenschappen', is minder duidelijk. Verreweg de meeste curatoren hadden een academische graad, niet minder dan 26 van de 30 curatoren die tot 1876 in Groningen zijn benoemd. Van die 26 had er één in Leiden en één in Utrecht gestudeerd, de overigen waren alumnus van de Groningse universiteit. Dat gaf hun een zekere vertrouwdheid met het academisch milieu, maar het betekent nog niet dat de wetenschap hen ook meer dan gemiddeld interesseerde. Allen waren namelijk gepromoveerd in de rechten, voor zonen van de elite een weliswaar onontbeerlijke, maar doorgaans slechts symbolische kwalificatie voor een carrière in de wereld van bestuur en beleid. Een enkeling had de wetenschap gediend – Hendrik Ludolf Wichers was president van Pro Excolendo geweest en had in 1794 een toelichting geschreven op het Traktaat van Reductie dat in juridische kring lang als een standaardwerk gold – maar voor de meesten gold dat toch niet.

Voor een universiteit waar ook de natuurwetenschappen en de theologie werden gedoceerd, was een college van curatoren met uitsluitend juristen bepaald eenzijdig te noemen. Een zeker conservatisme in academische zin was daarmee ook ingebakken in het systeem. Al in 1828, toen de commissie-Röell een inventarisatie maakte van de klachten over bestuur en inrichting van de universiteiten in het Koninkrijk, klaagde men in het zuiden erover dat de curatoren niet werkelijk op de hoogte waren van de behoeften van hun universiteit en dat hun verslagen geen goed beeld gaven van hoe de universiteit ervoor stond. Was het niet beter een landelijk centraal curatorium in te stellen, dat op plaatselijk niveau zakendeed met de secretaris?⁶ Of inspecteurs in plaats van curatoren, zoals in de tijd van de Franse inlijving? De commissie-Röell nam die ideeën niet over, maar dat er onvrede was over de colleges van curatoren mag duidelijk zijn. Er zijn echter uit Groningen geen klachten uit de medische of natuurwetenschappelijke faculteit bekend over het feit dat in het college niemand zitting had met enige affiniteit met de moderne natuurwetenschappelijke methode en de eisen die dit aan de voorzieningen van de universiteit stelde.⁷

Aanvankelijk functioneerden de curatoren vooral als vertegenwoordigers van 'hun' universiteit bij de landelijke overheid. Maar in de loop der jaren, en zeker toen de liberalen het in Nederland voor het zeggen kregen, veranderde dit en werden de curatoren primair de vertegenwoordigers van de landelijke overheid bij een bepaalde universiteit.⁸ Beetje bij beetje perkte de overheid hun speelruimte in. Al in 1821 moesten zij bijvoorbeeld de eigen inkomsten van de universiteiten, uit kapitaal- en grondbezit, over-

EEN STRIJDLUSTIGE CURATOR

Curatoren deden het toezicht op de universiteit er altijd bij; het was een bijbaan. Maar voor mr. Hendrikus Octavius Feith (1778-1849), die curator in Groningen was van 1846 tot 1849, was het toch meer dan dat. Hij was maar kort curator, maar geen van de curatoren heeft zich zo voor 'zijn' universiteit ingespannen als hij. Maar Feith was dan ook niet zo maar een curator.⁸

Feith was allereerst een notabele. Hij was de zoon van de Zwolse dichter en regent Rhijnvis Feith, had in Groningen rechten gestudeerd en was in 1820 gepromoveerd op een dissertatie *De tyrannide* ('Over tirannenmoord'). Na zijn studie werd hij advocaat en rechter in Noordwest-Groningen. In 1827 trad hij toe tot de stedelijke raad van Groningen en bleef dat tot 1847. Toen in 1838 Groningen weer een Provinciaal Gerechtshof kreeg, werd hij raadsheer aan dit hof. Naast deze officiële functies was hij lid van de directie van het Doofstommeninstituut, voorzitter van het Kollegie van Kerkvoogden van de Nederlandse Hervormde Kerk in Groningen, curator van de Latijnse school en archivaris van de provincie Groningen (van 1832 tot zijn dood in 1849). Zijn status blijkt ook uit zijn verkiezing tot buitengewoon lid van de Tweede Kamer, toen de dubbele Kamer in 1840 een oordeel moest vellen over de grondwetswijziging.

Behalve notabele was Feith ook geleerde. Ook na zijn studie was hij als beoefenaar van de juridische wetenschap actief gebleven. Hij publiceerde in 1828-1837 in twee delen een bronnenuitgave over het Groningse beklemrecht en schreef in 1848 nog een handboek over deze materie. Meer historisch van aard was de samen met de oude hoogleraar Ypey geschreven studie *Oudheden van het Gooregt en Groningen, ontleend aan den gijfbrief van Hendrik III aan de St. Maartenskerk van Utrecht van den jare 1040* (Groningen 1836), waarin hij betoogde dat de bisschop van Utrecht destijds geen recht van oppergezag over de stad Groningen had verkregen. De onafhankelijkheid van de stad Groningen, in heden en verleden, lag Feith zeer na aan het hart. Ook als rijksarchivaris – de functie waar hij het meest om bekend is geworden – deed hij veel voor het aanzien van de stad Groningen. Hij was niet de eerste archivaris van de provincie; dat was R. Keuchenius Driessen geweest, de broer van de hoogleraar scheikunde. Maar Feith legde wel de grondslag voor de professionele, op archieven berustende geschiedvorsing van de tweede helft van de negentiende eeuw.⁹ Feith was lid van vele geleerde genootschappen: Pro Excolendo, de Nederlandse Maatschappij van Letterkunde, het Provinciaal Utrechtsch Genootschap, het Historisch Genootschap te Utrecht en drie buitenlandse genootschappen. In 1838 werd hij corresponderend lid van de Tweede Klasse van het Koninklijk Instituut in Amsterdam.

Zijn grote historische kennis zette Feith ook in ten bate van de Groningse universiteit. Met die universiteit heeft hij zich altijd nauw verbonden gevoeld. 'Alles wat wij geworden zijn, hoe weinig dan ook, zijn wij aan deze *alma mater* verschuldigd', schreef hij kort voor zijn dood.¹⁰ Als lid van de stedelijke raad was hij al een van de warmste pleitbezorgers van de bouw, op kosten van de stad, van een nieuw Academiegebouw en toen in 1849 even de opheffing van de Groningse universiteit dreigde, schreef hij,

Afb. 93 Hendrikus Octavius Feith sr., rechter, curator en archivaris te Groningen. Universiteitsmuseum Groningen.

inmiddels curator geworden, de brochure *De Academie van Groningen; hare grondslagen en regten en de gevolgen, welke uit hare opheffing zouden voortvloeijen* (Groningen 1849) (postuum verschenen en bezorgd door zijn zoon H.O. Feith jr., die hem ook opgevolgd was als rijksarchivaris).¹¹ In deze brochure haalde hij alle historische argumenten uit de kast om te bewijzen dat de rijksoverheid niet het recht had om de Groningse universiteit te sluiten. Zowel de afspraken die de Staten-Generaal na de Reductie met de Staten van Stad en Lande hadden gemaakt over de bestemming van de kloostergoederen 'ad pios usus', als de recente afspraken van de regering met de stad Groningen over de financiering van het nieuwe Academiegebouw maakten volgens Feith zoïets onwettig. Ook toonde Feith aan dat de stichting van de Groningse universiteit niet toegeschreven moest worden aan stadhouder Willem Lodewijk, zoals in de achttiende eeuw wel eens abusievelijk was beweerd, zelfs niet aan de gedeputeerden van Stad en Lande, maar aan de Staten zelf. Hij beweerde daarom dat de Groningse universiteit 'geen anderen oorsprong heeft, dan in de zuivere volkswil, meer en sterker, dan eenige andere hoogeschool in ons vaderland'.¹² Aan het bestaansrecht van de Groningse universiteit kon daarom niet getornd worden, tenminste 'zoo lang er nog eene schaduw van regt in Nederland bestaat'.¹³

dragen aan het rijk. Ook de benoeming, bij Koninklijk Besluit, van de gouverneur des Konings tot lid en voorzitter van het college van curatoren impliceerde de toenemende centralisatie van bestuur en beheer. Daar stond in 1836 nog wel tegenover dat zij de inkomsten van de verhoging van de inschrijf- en examengelden in een vrij te besteden fonds mochten storten. Maar een paar jaar later eiste de minister, zonder verdere aankondiging, het benoemingsrecht van de lagere beambten voor zich op. De centralisatie van het universitaire beleid, al in 1815 door Willem I begonnen, ging dus gewoon door.

Voor na 1850 uitte de toenemende greep van de centrale overheid op het lokale beleid zich ook hierin dat de minister lang niet altijd de voordrachten van de curatoren voor de benoeming van nieuwe curatoren of hoogleraren overnam. Vooral Thorbecke liet zich goed over potentiële kandidaten informeren en benoemde desnoods een eigen kandidaat. Een bekend voorbeeld is de benoeming, in 1851, van Van Deen tot buitengewoon hoogleraar in de fysiologie. Van Deen was de nieuwe, natuurwetenschappelijke en materialistische richting in de geneeskunde toegedaan en was zeer actief op wetenschappelijk terrein, maar zowel in 1848 als in 1849 werd hij gepasseerd voor professoraten in Leiden en Groningen. In Zwolle was Van Deen echter de huisarts van de familie Thorbecke en toen Johan Rudolf Thorbecke in 1849 minister werd, zag het er beter voor Van Deen uit. In 1851 leek Groningen na lang soebatten een vierde hoogleraar geneeskunde in Groningen te krijgen en Van Deen was natuurlijk opnieuw kandidaat. Van tevoren maakte Thorbecke de Groningse curatoren duidelijk dat hij niet zonder meer de voorkeur van de Groningse faculteit of van de curatoren zou accepteren. Op 7 april 1851 schreef hij president-curator Van Limburg Stirum:

Ik meen te weten, dat in Groningen zeer aan familie betrekkingen wordt gehecht & [dat] daarop, bij het doen van voordrachten of bij benoemingen, sterk wordt gelet. Mogt het de bedoeling wezen den nieuwen leerstoel te doen vervullen door iemand, die aan een der Curatoren of Hoogleeraren is verwant, zou het ligt den schijn hebben, als of de sterke aandrang om eenen vierden hoogleeraar haren oorsprong vindt in bijzondere belangen, niet in die van het algemeen. Zoodanige voordragt zou dan ook bij mij nimmer ondersteuning vinden, en even min, ik ben daarvan verzekerd, bij u.¹⁴

Waarop Thorbecke de curatoren verzocht hem eens mede te delen hoe men dacht over de kwaliteiten van onder anderen Van Deen.

Thorbecke had groot gelijk met zijn opmerking dat Groningen door een kleine kring van onderling nauw verwante families werd geregeerd. Dat was sinds jaar en dag de politieke cultuur in Groningen geweest en daar had de invoeging van Groningen in het Koninkrijk der Nederlanden niets aan veranderd. Maar de nieuwe gouverneur van Groningen kon de minister geruststellen.¹⁵ Met de oude gewoonten zou gebroken worden en betreffende de vacature bij de medische faculteit betekende dat ook dat uiteindelijk de buitenstaander Van Deen werd benoemd. En dat ondanks een kritisch oordeel van de faculteit, die vooral Van Deens geschiktheid als docent in twijfel trok (en niet helemaal ten onrechte). Daarmee werd in Nederland de eerste hoogleraar van joodse origine benoemd.¹⁶

DE SENAAT EN DE RECTOR MAGNIFICUS

Curatoren, hoe belangrijk ze ook waren voor de universiteit, stonden buiten de academische gemeenschap. ‘Het ligchaam der universiteit,’ zo stond er in artikel 241 van het Organiek Besluit, ‘wordt vertegenwoordigd door rector en ordinare professoren gezamenlijk, vergaderd onder voorzitting van den eersten’. Deze *senatus academicus* vormde met het college van curatoren het bestuur van de universiteit (dit heette de ‘duplex ordo’). Als de hoogleraren samen met de curatoren vergaderden, vormden zij de *senatus amplissimus*. De gewone senaat en het college van curatoren hadden duidelijk aparte werkterreinen. Terwijl de curatoren het uitwendige bestuur uitoefenden, besliste de senaat over het inwendige leven van de universiteit. Voor zaken die slechts de beoefenaars van één vak aangingen, was er de faculteit, de onderste bestuurslaag van de universiteit. De faculteit verdeelde de examens, stelde de graden vast en deed alle andere onderwijszaken af. Voorzitter was een deken, die weer werd bijgestaan door een secretaris, doorgaans de laatstbenoemde hoogleraar.¹⁷

Wat precies de bevoegdheden van de senaat en de rector waren, staat in het Organiek Besluit niet expliciet omschreven. De opstellers ervan gingen er kennelijk van uit dat de senaat als vanouds over onderwijskwesties en studentenzaken beraadslaagde. Slechts op één punt is de bevoegdheid van de senaat duidelijk omschreven: de academische tucht. Hoewel het *forum academicum* in 1811 was afgeschaft, kregen de senaat en vooral de rector als voorzitter van de senaat de bevoegdheid om statuten en plakaten uit te vaardigen om de orde op de universiteiten te handhaven. De rector kon verder, als ‘opperbestuurder van de academische politie’, een student bij zich ontbieden om opheldering te vragen of een terechtwijzing te geven, kamerarrest op te leggen of hem in verzekerde bewaring te stellen (in dat laatste geval moet hij dat wel melden aan de assessoren, die konden beslissen over verlenging van de gevangenschap). Elk jaar koos de senaat een nieuwe voorzitter. Dat wil zeggen: de hoogleraren stelden een nominatie op van vier personen uit wie de koning een keuze deed. Op deze nominatie ontbrak de faculteit van de zittende rector; voor het overige lag vast dat de vier genoemden degenen waren die in hun faculteit het langst geen rector waren geweest. De faculteit die het langst geen rector had geleverd, stond bovenaan. Men kon dus lang van tevoren uitrekenen wie wanneer aan de beurt was om het rectoraat te vervullen, want alleen bij hoge uitzondering week de koning (op advies ongetwijfeld van de curatoren) af van de volgorde van de voordracht. De nieuwe rector trad aan bij het begin van de colleges, doorgaans in de eerste helft van oktober. Bij die rectoraatswisseling gaf de aftredende rector een overzicht van de lotgevallen van de universiteit in het verstreken jaar en hield hij een wetenschappelijke voordracht over een onderwerp naar eigen keuze, de zogenaamde rectorale rede.

In de discussie over de herziening van het Organiek Besluit in 1828 werd, vooral in het Zuiden, wel eens geopperd om het ambt van de rector een permanent karakter te geven. Dat zou zijn positie tegenover curatoren verstevigen. In het Noorden was men daar echter nadrukkelijk tegen, omdat een dergelijke verandering van het bestuur tegen het karakter van de universiteit inging. In zijn *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs* uit 1829 liet Van Heusde een van de briefschrijvers zeggen: ‘Voor het beheer der akademische zaken mag het nuttig zijn, maar voor de akademie zelve, en

dat is toch de hoofdzaak, zou het nadeelig, zoo niet verderfelijk wezen.¹⁸ De Groningse senaat dacht er ook zo over: het jaarlijks wisselen van het rectoraat bevordert de gelijkheid onder de hoogleraren, die ‘in het gemeenebest der letteren behoort aanwezig te zijn’.¹⁹ Maar misschien was ook een argument dat het ambt van rector nogal profijtelijk was. Hij toucheerde negentiende van de inschrijfgelden (het overige tiende deel werd over de andere hoogleraren verdeeld), deelde de inkomsten van de recensies met de secretaris en kreeg een deel van de emolumenten van de promoties die hij voorzat (zelfs een dubbel aandeel als de promotie in een andere dan zijn eigen faculteit plaatsvond). Ook de secretaris van de senaat genoot uit hoofde van zijn functie extra inkomsten: een deel van de recensiegelden en een deel van de emolumenten van de promoties. Bovendien moest een student hem 7 gulden betalen voor elk diploma dat hij uitschreef. Terwijl de rector door de koning werd benoemd, kwam de benoeming van de secretaris toe aan het college van curatoren, maar ook op basis van een jaarlijks door de senaat opgestelde voordracht. Aan de functie van assessor en deken van een faculteit waren geen geldelijke voordelen verbonden; die functies behoorden tot de gewone verplichtingen van de hoogleraren.

Volgens het Organiek Besluit van 1815 hadden alleen de gewone hoogleraren zitting in de senaat; de aanstelling van een buitengewoon hoogleraar moest een uitzondering blijven. Toch hield men daar niet altijd de hand aan. Toen Van Deen in 1851 buitenge-

EEN NIEUW ZEGEL EN EEN NIEUWE SCEPTER

Na de Franse tijd moest de universiteit een nieuw zegel en een nieuw stel scepters krijgen. Het zegel met de Franse adelaar was immers niet meer bruikbaar. Van terugkeer tot het oude zegel met provinciewapen en opengeslagen Bijbel kon geen sprake zijn – de universiteit was nu een rijksinstelling. Dus kreeg de universiteit in 1815 een geheel nieuw zegel, met een klimmende leeuw, pijlenbundel in de klauw en daarboven de woorden ‘Academia Groningana’. Het wapenschild werd overeind gehouden door twee leeuwen. Het rijkswapen – de Nederlandse leeuw – had zo elke memorie aan de provinciale oorsprong van de universiteit verdreven (later keerde het oude wapen overigens weer terug). Ook de bijbeltekst verdween. De aanpassing van de scepters vergde iets meer tijd. De Franse scepters, met vergulde adelaar en lauriertak, werden afgedankt en de oude zeskantige scepter van Ubbo Emmius werd in ere hersteld. Omdat het toch wel handig was twee scepters te hebben – er waren immers twee pedellen – werd er een tweede van gelijke vorm besteld, met afbeeldingen van de vijf faculteiten en het nieuwe wapen van de universiteit, en met daarboven de tekst: ‘sceptrum alterum Academiae Groninganae MDCCCXVII’.²⁰

Maar de gehechtheid aan het oude, provinciale wapen was groot. Op 26 september 1838 en 1 januari 1852 werd in de senaat het voorstel gedaan het als zielloos ervaren rijkswapen te vervangen door het wapen van vóór 1815, dus met het provinciewapen en de bijbelspreuk. Ook tijdens de lustrumviering van 1864 was het oude wapen nog veel te zien.²¹

woon hoogleraar in de fysiologie werd, kreeg hij alle rechten van een gewoon hoogleraar, inclusief het recht van zitting in de senaat.

Een gevoelig punt was de verhouding tussen senaat en college van curatoren. Ten tijde van de Republiek was het gebruikelijk dat de *senatus amplissimus* voorgezeten werd door de rector, maar onder koning Willem I was de verhouding omgedraaid. Artikel 233 van het Organiek Besluit bepaalde nadrukkelijk: 'Bij academische plechtigheden of vergaderingen heeft het kollegie van curatoren den eersten rang.' Ook het feit dat de rector en secretaris bij hun verkiezing een eed moesten afleggen ten overstaan van de curatoren, geeft al aan dat de curatoren, als vertegenwoordigers van het bevoegd gezag, boven de hoogleraren stonden. Niettemin probeerden kort na 1815 de Groningse hoogleraren toch nog hun oude recht van voorrang terug te krijgen. Al op 23 september 1816, toen voor het eerst onder de nieuwe bedeling de overdracht van het rectoraat plaatsvond, nam rector Muntinghe als vanouds de voorzittersstoel in. De curatoren maakten hem echter duidelijk dat hij fout zat, en Muntinghe moest zijn zetel afstaan aan president-curator Ten Berge. Maar de nieuwe rector, de dwarse Seerp Gratama, liet het daar niet bij zitten. Op soms zeer emotionele toon eiste hij bij verschillende gelegenheden de voorrang op, totdat de regering besliste: de president-curator zat de *senatus amplissimus* voor, en niemand anders.²² Bij de overdracht van het rectoraat in 1817 gaf Gratama in zijn rectorale rede de curatoren nog wel een veeg uit de pan omdat zij de waardigheid van het ambt van de rector hadden aangetast, maar daar bleef het bij. Men moest er in Groningen nog wat aan wennen dat de oude zelfstandigheid van de universiteit door de nieuwe regeling weer wat was ingeperkt.

GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN I: ACADEMIEKERK EN ACADEMIEGEBOUW

De curatoren beheerden de academische gebouwen. Was naar hun mening een grondige reparatie of verbouwing nodig, dan moesten zij daarvoor contact opnemen met het departement in Den Haag (dat wilde doorgaans zeggen met de administrateur van de afdeling Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen). Ook het huren van een gebouw of het laten bouwen van iets nieuws kon niet doorgaan zonder de instemming van de verantwoordelijke minister. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd het overleg met het departement steeds intensiever, want niet alleen waren de gebouwen er slecht aan toe, ook de expansie van de wetenschap stelde steeds nieuwe eisen aan de behuizing van de universiteit. Het beheer daarvan droeg in belangrijke mate bij tot het ontstaan van een universitaire bureaucratie, hoe overzichtelijk deze in het begin ook was.

Het hart van de Groningse universiteit bestond in het begin van de negentiende eeuw nog altijd uit het Academiegebouw en de daartegenover liggende Broer- of Academiekerk. Die gebouwen zagen er in 1815 eigenlijk nog net zo uit als in het begin van de zeventiende eeuw. Wat toen echter nog een net onderkomen voor de universiteit was geweest, was in 1815 na twee eeuwen verval een nogal schamele bedoening geworden.²³

Het grootste zorgenkind was de Academiekerk. Daar werden de promoties en oraties gehouden en daar vond de jaarlijkse overdracht van het rectoraat plaats; daar hield ook elke zondagavond een van de hoogleraren theologie de academiepreek. In de Franse

tijd waren die diensten gestaakt, maar na 1813 waren ze hervat. Aan het houden van die diensten in de Broerkerk kwam korte tijd later echter definitief een eind. Op 23 september 1814, kort voor zijn bezoek aan Groningen ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest, bepaalde Willem I dat het Schnitgerorgel van de Academiekerk naar de Der Aa-kerk verplaatst moest worden, waar men nog steeds niet over een groot orgel beschikte.²⁴ Deze overplaatsing kreeg begin 1815 haar beslag. Zonder orgel kon er in de Academiekerk niet langer gepreekt worden en daarom weken de hoogleraren voor de diensten uit naar de Martinikerk. Maar daar bleef het niet bij. In 1818 richtte de rooms-katholieke parochie in Groningen een verzoek aan de koning om voor haar godsdienst-oefeningen de beschikking te krijgen over een van de hoofdkerken van de stad en omdat van alle kerken alleen de Academiekerk in het bezit van het rijk was, besloot de koning juist die kerk aan de rooms-katholieken toe te wijzen. Ter voorbereiding van een Koninklijk Besluit werden de gebouwen rondom de kerk nauwkeurig opgemeten en trad het departement in overleg met de curatoren om te bezien hoe men de universiteit kon compenseren voor het verlies van de kerk. Was deling van de kerk misschien een optie (de katholieke mis in het schip en de promoties in het koor) of was er elders in de stad een gebouw waar de academische plechtigheden konden plaatsvinden? Misschien het Prinsenhof, waar het militair hospitaal was onderbracht? Maar nog voor er duidelijkheid was over de herhuisvesting van de universiteit, vaardigde Willem I op 25 oktober 1821 het Koninklijk Besluit uit waarbij hij de Academiekerk en de aangrenzende kloostertuin officieel overdroeg aan de rooms-katholieke parochie. Voor de noodzakelijke verbouwingen zegde de koning 25.000 gulden toe (dat bedrag was mede bedoeld voor het laten maken van een nieuwe toegang tot de bibliotheek en het verplaatsen van het *theatrum anatomicum*).

De rooms-katholieke parochie paste echter, want men had uitgerekend dat voor een goede verbouwing minstens 60.000 gulden nodig was, en zoveel kon de parochie niet opbrengen. De curatoren hadden echter ondertussen de smaak te pakken gekregen en leverden in 1822 bij de minister een plan in voor een ruim opgezet, geheel nieuw Academiegebouw aan de Oude Kijk in 't Jatstraat, schuin tegenover de ingang van de Broerstraat. Daar zou genoeg ruimte zijn voor zowel de plechtigheden die tot dan toe in de Broerkerk plaatsvonden als voor de colleges en vergaderingen in het oude Academiegebouw. Kosten 150.000 gulden. Natuurlijk wees de minister dit onmiddellijk van de hand en de universiteit moest het vooralsnog doen met het oude gebouw. Maar het verval van de kerk schreed voort; er vielen stenen uit het gewelf en eigenlijk was het niet meer verantwoord om in de kerk bij elkaar te komen. Op 21 december 1826 vond er voor het laatst een academische plechtigheid plaats, de in verband met de 'Groninger ziekte' keer op keer uitgesteld rectoraatsoverdracht. Sindsdien was, in de woorden van Hofstede de Groot, 'deze voormalige tempel van godsdienst en wetenschap, waarvan de gewelven hunne steenen en de ramen hunne glazen niet konden vast houden, een onbetwist eigendom van storm en regen'.²⁵ Voor de oraties week de universiteit uit naar de Doopsgezinde Kerk in de Oude Boteringestraat en voor de publieke promoties gebruikte men een van de auditoria in het Academiegebouw, hoewel die ruimte eigenlijk te klein was.

De koning zette ondertussen zijn plan door om de Academiekerk over te dragen aan de rooms-katholieken in Groningen. Op 6 mei 1829 kwam hij andermaal met een Ko-

ninklijk Besluit met die strekking, maar dit keer zegde de koning toe dat alle noodzakelijke verbouwingen voor rekening van het rijk kwamen. Nu ging het rooms-katholieke parochiebestuur wel akkoord. Na een grondige verbouwing werd in 1836 de Sint-Martinuskerk – zo heette de kerk voortaan – met een plechtige mis ingewijd. De grafzerken van de hoogleraren die in voorgaande eeuwen in het koor van de kerk waren begraven – onder anderen Ubbo Emmius – werden voorlopig op de area opgeslagen; de graven zelf werden geruimd. Het *theatrum anatomicum* verhuisde naar het voormalige stadsziekenhuis in de Schuitemakersstraat.

De rooms-katholieken hadden een nieuwe kerk, maar een nieuw Academiegebouw zat er voorlopig niet in. Vanaf het moment dat duidelijk werd dat de kerk afgestaan moest worden, maakten curatoren plannen voor een nieuw hoofdgebouw, maar steeds liep het spaak. Verschillende locaties passeerden de revue: het uit 1791 daterende statige woonhuis van de in Indië rijk geworden medicus Jacobus van der Steege in de Oude Boteringestraat (later de ambtswoning van de commissaris des Konings, nu het bestuursgebouw van de universiteit), een pand aan de Nieuwe Weg, het Prinsenhof, het eerdergenoemde terrein aan de Oude Kijk in 't Jatstraat, de Oude Ebbingestraat tussen de Jacobijnerstraat en de Hofstraat (waar nog het Groene Weeshuis stond) – niets lukte. Uiteindelijk kregen curatoren in 1828 bericht dat zolang de commissie-Röell zich nog beraadde over de toekomst van het hoger onderwijs, men plannen voor een nieuw gebouw wel kon vergeten. Ook al omschreven curatoren in hun jaarlijkse verslagen in schrille termen de conditie van het oude gebouw – een augiasstal was het, of een uitgewoonde kazerne – de regering hield de boot af.²⁶

Dat bleef zo tot de minister van Binnenlandse Zaken in de zomer van 1839 een werkbezoek bracht aan Groningen en met eigen ogen zag wat voor een ruïne het Academiegebouw eigenlijk was.²⁷ Hij begreep dat de klachten werkelijk ergens op gebaseerd waren en dat het dringende verzoek dat hij in 1838 van gouverneur Rengers had gekregen om toestemming te geven voor de bouw van een nieuw Academiegebouw serieus te nemen was. De gouverneur had de minister toen al op verschillende mogelijke locaties gewezen: de Oude Ebbingestraat Oostzijde, de Vismarkt Zuidzijde of het Martinikerkhof tussen het Provinciehuis en het militair hospitaal in het Prinsenhof, alle drie wat we nu zouden noemen mooie zichtlocaties. De koning tekende op 13 augustus 1839 een Koninklijk Besluit dat Rengers opdroeg nader te onderzoeken of met de eigenaars van de panden op de genoemde locaties zaken viel te doen. Dat leverde echter helemaal niets op en ondertussen ondertussen schreed het verval van het Academiegebouw voort. Eind 1840 klaagden Rengers en zijn mede-curatoren dat het literarisch auditorium, dat al in slechte staat verkeerde, door de vernielzucht van de studenten nu helemaal onbruikbaar was geworden. Eens te meer was de ervaring bevestigd 'dat gebouwen, der slooping nabij, of wier gebreken voor bijna onherstelbaar worden gehouden, weldra vervallen in de magt van het vernielend graauw'. Van de banken waren nog maar twee rijen over en van de kathedra van de professor stond alleen nog het hekwerk overeind. 'Hetwelk alles een zoo afschuwelijk geheel oplevert, dat men waarschijnlijk nergens een' zoo slecht ingerigten beestenstal zal aantreffen.'²⁸

De gesprekken met het ministerie over nieuwbouw liepen nog toen in 1840 de noodzaak tot forse bezuinigingen zich aandienende. In Den Haag werd wederom gesproken

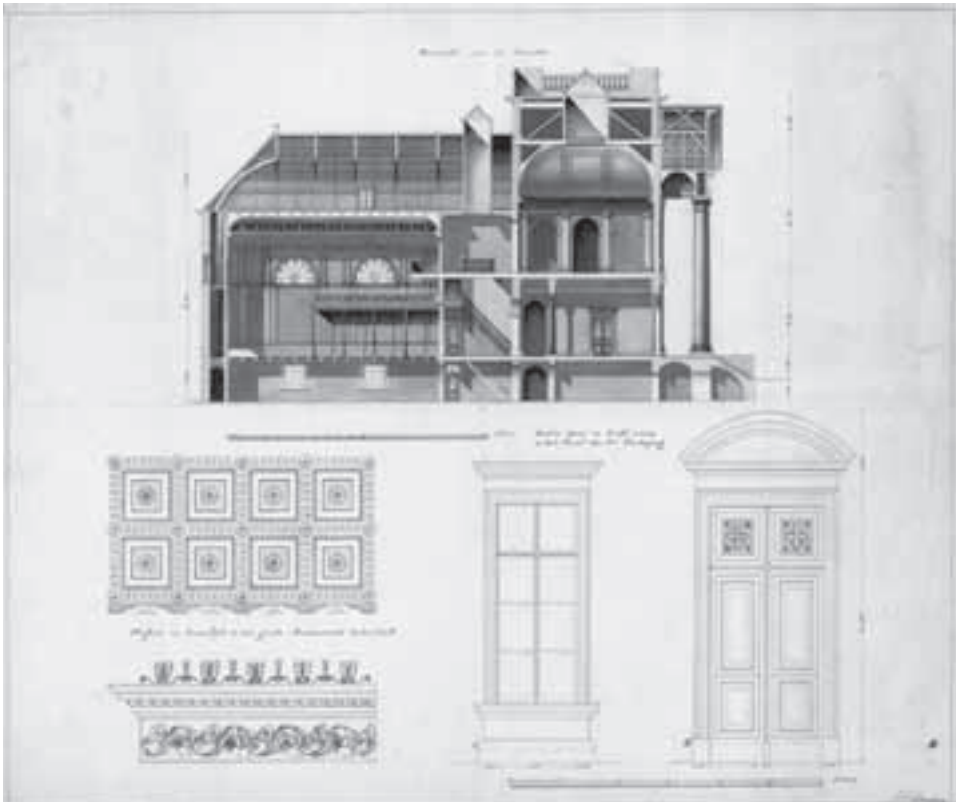
over de mogelijkheid – de minister zei daar geen moeite mee te hebben – om een van de bestaande instellingen voor hoger onderwijs op te heffen. Van nieuwbouw in Groningen kon toen helemaal geen sprake meer zijn. Dat was het moment waarop het Groningse stadsbestuur in actie kwam. Om te voorkomen dat de universiteit aangewezen werd om opgeheven te worden, moest zij zo snel mogelijk een nieuw Academiegebouw krijgen en als het rijk dat niet wilde betalen, dan moest de stad dat maar doen. Een van de wethouders, mr. Herman de Ranitz, diende op 31 januari 1842 bij de gemeenteraad een voorstel in om op kosten van de stad op de plek van het bestaande complex een nieuw Academiegebouw te laten verrijzen, dat na voltooiing aan het rijk kon worden overgedragen. Het vooruitzicht om gratis een nieuw gebouw voor de hogeschool te krijgen zou de regering zeker weerhouden de opheffing van Groningen serieus te overwegen. De financiering van het plan was eenvoudig: de stad bracht twee van de drie professorenwoningen in (die op de plaats van het oude Vrouw Menoldaconvent stonden), alsmede het Menoldafonds zelf, en de rest kwam uit een belasting die de stad en de Groningse gemeenten aan het rijk moesten afdragen, maar die al bestemd was om er ooit een nieuw Academiegebouw van te bekostigen.²⁹ Met die gelden zou een eenvoudig gebouw neergezet kunnen worden, dat later zonder veel moeite viel uit te breiden. De gemeenteraad ging op 24 februari 1842 akkoord en droeg een commissie op om in overleg met curatoren nadere voorstellen te doen. Die commissie ontwierp een iets grootser Academiegebouw, nog steeds te betalen uit stedelijke middelen, en de raad stemde daar in februari 1844 mee in. Wel ging een verzoek uit naar Gedeputeerde Staten om een financiële bijdrage voor de nieuwbouw.

Dat was ook wel verstandig, want het plan werd steeds ambitieuzer. Men dacht aan een representatief, neoklassiek gebouw, met aparte ruimten voor de curatoren, de senaat, de vijf faculteiten en de colleges schei- en natuurkunde, terwijl men later nog een galerij extra wilde toevoegen voor de bibliotheek en het kabinet voor natuurlijke historie.³⁰ De totale begroting bedroeg 150.000 gulden. De stad zelf kon 70.000 gulden bijdragen en de overige 80.000 gulden zouden van de provincie moeten komen of geleend moeten worden. Toch was het te doen, als de provincie naast de gewone bijdragen (eerst 20.000 gulden en later nog eens 36.000 gulden) gedurende de looptijd van de lening (1846-1866) per jaar 1000 gulden aan rentebetaling zou bijdragen. Daartoe was de provincie bereid en dus konden de onderhandelingen met de regering geopend worden.³¹ Die vloten niet echt. Steeds maar weer kwam de regering met nieuwe vragen: zou het gebouw werkelijk na voltooiing aan het rijk worden overgedragen, had de stad echt de volle beschikking over het Menoldafonds enzovoorts. Maar steeds wist de stad de minister gerust te stellen en uiteindelijk kreeg men het groene licht. Het Koninklijk Besluit van 5 januari 1846 gaf de stad toestemming voor de bouw van een nieuw Academiegebouw, onder de conditie dat als de universiteit toch eens opgeheven mocht worden, dit gebouw weer eigendom van de stad zou worden. De stadsassistent-opzichter J.F. Scheepers Jzn., kreeg de leiding over ontwerp en bouw (hij ontwierp in deze tijd ook de nog bestaande Zuiderbewaarschool in de Nieuwstad).

Het werk begon kort daarna. De colleges werden verplaatst naar een lokaal in de Sint-Jansstraat en de promotiezaal van de Latijnse school achter de Sint-Martinuskerk, waarna de academische jeugd op 21 april 1846 nog één keer haar krachten mocht beproeven op de inboedel van de auditoria. Op 12 mei werd het gebouw voor afbraak verkocht. De

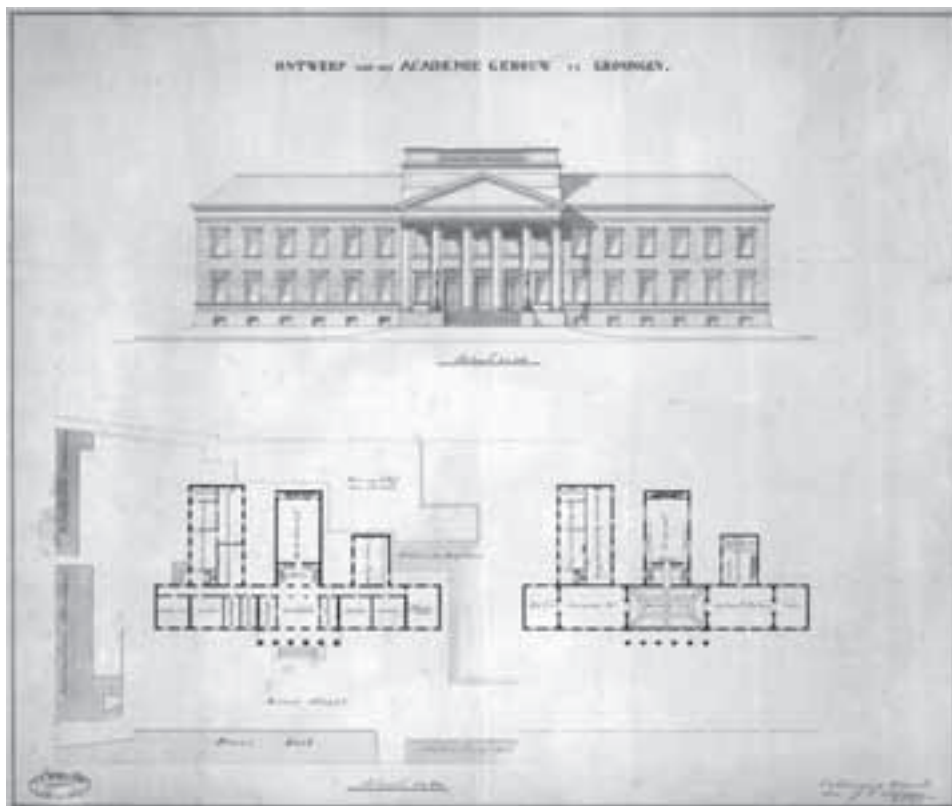
Afb. 94 Het Academieplein (Broerstraat) te Groningen, 1885-1890. Maker van de foto is onbekend. Collectie Universiteitsmuseum Groningen. Links het nieuwe Academiegebouw.

Afb. 95 Bestektekening van het nieuwe Academiegebouw, door J.F. Scheepers, 1846. RHC Groninger Archieven.

opbrengst ging, met toestemming van de regering, naar het fonds voor de nieuwbouw. In juli 1846 stond er niets meer wat nog herinnerde aan het oude gebouw. Niemand schijnt er een traan om gelaten te hebben. Een tekenaar was op het laatst nog langsgelopen om de façade te vereeuwigen, maar dat was het dan ook wel. Natuurlijk, het gebouw was ondoelmatig en uitgewoond, maar het was toch het gebouw waar Ubbo Emmius voor het eerst de senaat had voorgezeten, waar vele generaties studenten college hadden gelopen en waar heftige confrontaties tussen hoogleraren hadden plaatsgevonden. Kortom, een ankerplaats voor heel veel herinneringen aan een rijk academisch verleden. Daar was nu niets meer van over dan wat puin en een gat in de grond. Maar in het midden van de negentiende eeuw dacht men heel anders over oude gebouwen dan tegenwoordig. Er werden wel mooiere bouwwerken opgeofferd aan de vooruitgang.

Op 8 oktober 1846 werd de eerste steen gelegd voor de fundamenteën van het nieuwe Academiegebouw. Om kosten te besparen deed de gemeente dat in eigen beheer. De aanbesteding voor het gebouw zelf vond plaats op 2 maart 1847 en werd gewonnen door een aannemer uit Leeuwarden, P.J. van der Wal, die dacht het voor het enorme bedrag van 189.000 gulden te kunnen doen (daar kwam later ruim 40.000 gulden bij omdat enkele huizen die het zicht op het nieuwe gebouw belemmerden aangekocht en afgebroken moesten worden). In de herfst van 1848 stonden de Ionische zuilen al over-

Afb. 96 Vooraanzicht en plattegrond van beneden- en bovenverdieping van het in 1850 gereedgekomen Academiegebouw. Bestektekening uit 1849. RHC Groninger Archieven.

eind die het beeldbepalende element in het nieuwe gebouw vormden. De initiatiefnemer, De Ranitz, die eind 1842 burgemeester van Groningen en daarmee curator van de universiteit was geworden, mocht dit niet meer meemaken. Hij was al in augustus 1846 in een Duits kuuroord overleden.

Op het allerlaatst leek het toch nog fout te gaan. In november 1848 maakte de regering haar voornemen bekend om 70.000 gulden op de Nederlandse universiteiten te bezuinigen, een bedrag dat precies overeenkwam met het bedrag dat de regering elk jaar kwijt was aan elk van de universiteiten in Groningen en Utrecht. Opheffing van een van deze twee was dus opeens weer zeer reëel en dat de keuze op Groningen zou vallen was verre van denkbeeldig. Groningen zou dan wel een nieuw Academiegebouw hebben, maar geen academie. Iedereen en alles kwam daartegen in het geweer. Curator en archivaris Feith beargumenteerde dat het rijk niet eens het recht had de Groningse universiteit op te heffen en de hoogleraar Hofstede de Groot rekende eerst de senaat en later het publiek voor dat het opheffen van een universiteit weinig zou opleveren en dat concentratie van alle hoger onderwijs op een of twee plaatsen allerlei bezwaren had. Al snel kwam de regering op haar plannen terug en toen in januari 1849 de commissie-Van Ewijck aan het werk ging, was wel duidelijk dat ingrijpende bezuinigingen van de baan waren en dat niets het voltooiën van het Academiegebouw meer in de weg stond. Weliswaar kondigde Thorbecke, die in november 1849 leider van zijn eerste kabinet werd, een flinke korting op het materiële budget van de universiteit aan en verbood hij in tweede instantie stad en provincie voortaan nog geld te steken in een rijksinstelling. Hij zag er een bewijs in dat de Groningers de universiteit nog steeds als hun eigendom beschouwden, en niet als een rijksinstelling ten behoeve van alle Nederlanders. Maar voordat de tweede maatregel bekend was geworden, had de stad al besloten het voor de festiviteiten bestemde geld voor de materiële uitrusting van de universiteit te bestemmen. Men besloot de burgers te vragen geld te doneren voor de feestviering en aan die oproep werd in ruime mate gehoor gegeven.

In september 1850 werd met veel feestvertoon het nieuwe gebouw ingewijd.³² De Groningers pakten groots uit om duidelijk te maken dat de band tussen universiteit, stad en gewest heel hecht was en dat iedereen die dacht dat de noordelijke universiteit zonder problemen kon worden opgeheven zich deerlijk vergiste. Er waren toespraken, eredictoraten, feesten en natuurlijk ook een maskerade. Zelfs de oude dichter en raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof Hajo Albert Spandaw, die zijn lier eigenlijk al aan de wilgen had gehangen, droeg een lang dichtstuk voor, waarin hij nog eenmaal zijn landgenoten waarschuwde voor de vernielzucht van liberalen, communisten en andere maatschappijhervormers – onverlaten die het ook op de Groningse universiteit hadden voorzien. Het was de zwanenzang van het oude Groningen, dat op het punt stond opzijgezet te worden door de liberale krachten in stad en gewest.³³ Na afloop van de feestelijkheden liet de senaat in de dagbladen een mededeling afdrukken waar hij zijn tevredenheid uitsprak over het feest, dat 'de ondubbelzinnigste bewijzen gaf van het belang, 't welk Groningen's stad en provincie stellen in den luister harer Akademie, en van den prijs, welchen zij hechten aan het duurzaam bestaan dezer stichting in haar midden'. De senaat hoopte dat de feestviering 'den band der eensgezindheid tusschen Groningen's burgerij en de leden onzer Hoogeschool meer en meer moge bevestigen, tot heil der Akademie, welke eene der schoonste paarden is aan Groningen's stede-

kroon'.³⁴ Natuurlijk was de universiteit er voor heel Nederland, maar zij was toch heel bijzonder ook de universiteit van Groningen, wat men er in Den Haag ook van vond.

Het gebouw mocht er ondertussen zijn. Het was 72,80 meter breed en telde twee verdiepingen. De bezoeker die de hardstenen trappen opliep en onder de Ionische zuilen door naar binnen ging, kwam in een hal waarachter zich in een langwerpige uitbouw het groot auditorium bevond. Wie vervolgens vanuit de hal naar rechts ging, een brede gang in, passeerde achtereenvolgens de collegekamers voor filologie, filosofie en wiskunde, alle met ramen op het plein aan de voorkant. Aan het eind van de gang stond men voor de senaatskamer, aan de oostzijde van het gebouw. Tegenover de collegekamer voor filosofie en wiskunde was aan de achterzijde van het gebouw de collegekamer voor natuurkunde gebouwd. Wie vanuit de hal naar links liep, de andere gang in, had aan zijn linkerhand achtereenvolgens de pedellenkamer, de wachtkamer voor de hoogleraren, twee collegekamers voor godgeleerdheid en, helemaal aan het eind, de curatorenkamer. Tegenover de collegekamers voor theologie lag een derde uitbouw naar achteren, met daarin een derde collegekamer voor theologie, alsmede een laboratorium en verschillende werkruimten voor scheikunde. Wie ten slotte in de hal de trappen naar de bovenverdieping opliep, stond daar voor de grote zaal van het Museum van Natuurlijke Historie, dat de hele breedte van het gebouw besloeg. Geen van de andere universiteiten in Nederland had op dat moment zo'n fraai, ruim en doelmatig Academieggebouw. Terecht dat er feest werd gevierd.

GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN II: BIBLIOTHEEK

Achter de voormalige Academiekerk lag ondertussen nog altijd de enigszins verwaarloosde universiteitsbibliotheek.³⁵ Tot 1829 was deze bereikbaar via het koor van de kerk en een trap die van daaruit naar de bovenverdieping van het kloostergebouw voerde, maar door de bouwvallige staat waarin de kerk verkeerde, werd die toegang steeds onveilig. Toen er in mei 1829 stenen uit de muur op het afdak boven de deur naar de trap vielen, besloten curatoren dat het genoeg was. De bibliotheek ging tijdelijk dicht en er werd een nieuwe toegang gemaakt via het huis van de eerste preceptor van de Latijnse school in het Hoogstraatje (nu de Poststraat). Chic was het niet, maar men was weer even uit de brand (die nieuwe ingang was trouwens ook nodig omdat de kerk net in die tijd overgedragen werd aan de rooms-katholieke parochie).

Het Organiek Besluit van 1815 bevatte een paar hoopgevende bepalingen over de bibliotheken van de afzonderlijke universiteiten. Het was de bedoeling elk jaar 'een ruime som' voor de aanschaf van nieuwe boeken toe te kennen en over de besteding daarvan was goed nagedacht. Eerst zou het geld moeten worden besteed aan de *acta academiarum et societatum*, de seriewerken die door universiteiten en genootschappen werden uitgegeven, dus vooral tijdschriften (art. 169). Van de rest was eenderde bestemd voor uitgaven op het terrein van de natuurwetenschappen, inclusief de natuurlijke historie (duur vanwege de plaatwerken) en tweederde voor de overige vier faculteiten. Aanvankelijk leek de belofte ook ingelost te worden. Al meteen na installatie van het college van curatoren op 3 november 1815 stelde het college voor november en december 1815 250 gulden ter beschikking. Voor het hele jaar 1816 stond 3500 gulden klaar,

Afb. 97 Spotprent van Jan Rudolf van Eerde, hoogleraar geschiedenis en van 1816 tot 1835 bibliothecaris van de universiteit. Door Jhr. mr. W. Gockinga. Universiteitsmuseum Groningen.

veel meer dan de bibliotheek ooit had kunnen uitgeven. De nieuwe bibliothecaris – de curatoren wezen in 1816 de historicus Van Eerde aan als opvolger van de al in 1813 overleden De Rhoer – kon alle vertrouwen in de toekomst hebben.³⁶

Helaas hadden de curatoren met de aanwijzing van Van Eerde geen gelukkige keuze gedaan. De man miste eigenschappen die voor een bibliothecaris onontbeerlijk zijn, zoals daadkracht en ordelievendheid. Men had hem aangesteld voornamelijk omdat hij al tijdens de laatste jaren van De Rhoer de stokoude geleerde een beetje geholpen had. Spoedig bleek echter dat Van Eerde slordig omging met het beheer van de gelden, niet of nauwelijks werkte aan een alfabetische en een systematische catalogus (beide voorgeschreven door het Organiek Besluit), en in het algemeen de voorrang gaf aan zijn werk als hoogleraar geschiedenis. Als hij in de bibliotheek werkte, verloor hij zich in de boeken en borg hij de nieuw binnengekomen boeken voorlopig maar even op in een aparte ruimte, waar ze, tot ergernis van iedereen, eindeloos bleven liggen. Toch kreeg

hij voor het werk aan de bibliotheek een toelage van 300 gulden en mocht hij voor de dagelijkse werkzaamheden, zoals het openstellen van de bibliotheek, rekenen op de steun van een ‘dienaar’, die vanaf 1822 de titel van amanuensis mocht voeren (hij verdiende 250 gulden).

Nu moet ter verontschuldiging van Van Eerde gezegd worden dat de omstandigheden waaronder hij moest werken niet ideaal waren. Na het goede begin in 1816 zakte het aankoopbudget jaar na jaar, totdat er in het midden van de jaren dertig nog maar de helft van over was (1550 gulden in 1834). Dat was amper genoeg om de vervolgdelen van reeksen en nieuwe jaargangen van bestaande tijdschriften aan te schaffen en in te binden. Financiën om nieuwe boeken te kopen en op nieuwe tijdschriften in te tekenen waren er dus niet, tenzij – wat Van Eerde in toenemende mate deed – het bindwerk werd uitgesteld en er alvast gekocht werd op basis van de fondsen die het jaar daarna pas ter beschikking zouden komen. De boeken die er waren, stonden vaak op de verkeerde plek en van de boeken die uitgeleend werden, werd geen goede administratie bijgehouden. Toen Van Eerde, na lang aandringen van de curatoren en zelfs onder dreiging van ontslag als bibliothecaris, in 1835 eindelijk een alfabetische catalogus aanbod, bleek deze zeer onvolledig en slordig opgemaakt te zijn. Aan een systematische catalogus was Van Eerde maar helemaal niet begonnen. Kennelijk dacht hij dat daar geen behoefte aan was omdat de boeken toch per vakgebied in de boekenkasten waren opgesteld. Het enige lichtpuntje in deze tijd was dat in 1818 een verwarmde leeskamer werd ingericht in de zuidoostelijke hoek van het kloostergebouw.

Een van de oorzaken van de chaos in de bibliotheek was het feit dat hoogleraren en curatoren vrije toegang hadden tot de bibliotheek. Elk van hen had een sleutel en kon op elk uur van de dag naar de bibliotheek gaan om een boek te lenen. Officieel moesten ze dan een reçu uitschrijven, maar dat gebeurde lang niet altijd; en als de heren hun boeken retourneerden, zetten ze deze vaak op de verkeerde plaats terug. Daarom verviel het sleutelrecht al in 1823. Er kwamen nieuwe sloten op de deur en op het hek waarachter de boeken stonden, en alleen de bibliothecaris en de amanuensis kregen een sleu-

DE BIBLIOTHEEK EEN MIERENNEST?

Studenten waren uiterst ontevreden over de (on)toegankelijkheid van de universiteitsbibliotheek. Zij gaven daar uiting aan door in de *Groningsche Studentenalmanak* voor 1829 het volgende aforisme op te nemen:

De starrenhemel, een mierennest en de bibliotheek te –

In dit alles heerscht voor het ongewapend oog een groote wanorde: bij de eerste is deze slechts schijnbaar, daar er een God is, die de starren hare vaste plaats aanwijst, en die de mieren het instinkt tot orde heeft ingeboezemd. – Bij de laatste is zij volkomen, daar er een bibliotheek-verzorger is, die aan de boeken noch hunne vaste plaats aanwijst, noch hun het instinkt kan inboezemen, die zelve te zoeken.

tel. Als een hoogleraar buiten de reguliere openingstijden een boek wilde lenen, kon hij alleen onder begeleiding van de amanuensis de bibliotheek in. Deze kreeg met het oog daarop een dienstwoning vlak bij de bibliotheek toegewezen. Ook werden in verband met de nieuwe regeling de openingstijden enigszins verruimd. Voortaan was de bibliotheek vijf dagen per week open: op maandag, woensdag en zaterdag van negen tot één uur, en op donderdag en vrijdag van twee tot vier uur. Dat waren ook de enige tijden dat de studenten bij de boeken konden, want zij mochten geen boeken lenen.

Ondermijnd door miskennis en afgemat door het vele werk overleed Van Eerde in november 1835, en het was aan zijn opvolger om orde op zaken te stellen. Dit keer dachten de curatoren beter na over wie ze als bibliothecaris zouden aanwijzen en met voorbijgaan aan de enige sollicitant voor de functie, de hoogleraar Nederlands Lulofs, koos men voor de jonge letterkundige Petrus van Limburg Brouwer, die nu ook gewoon hoogleraar werd. Van Limburg Brouwer heeft de curatoren niet teleurgesteld. Hij begon met het wegwerken van de schulden die Van Eerde had nagelaten, waarbij hij het geluk had dat vanaf 1836 de universiteit de beschikking had over het Academisch Fonds, want uit het reguliere budget was dat niet mogelijk geweest. Met behulp van dezelfde gelden wist de nieuwe bibliothecaris ook de achterstand in het bindwerk in te lopen. Tot slot slaagde hij erin een supplement op de catalogus van Van Eerde uit te brengen, met niet alleen de nieuwe aanwinsten, maar ook de correcties op het werk van zijn voorganger. Waar Van Limburg Brouwer echter niets aan kon veranderen, was het krappe aanschafbudget van de bibliotheek. In de magere jaren veertig zat een verhoging van dat budget er niet in, ook al betoogden curatoren en bibliothecaris nog zo hard dat de wetenschap snel groeide, nieuwe wegen insloeg, steeds meer nieuwe publicaties opleverde en dat de bibliotheek daarop moest inspelen. Al in 1834 had de minister curatoren laten weten:

[...] dat bij het besteden der materiële subsidie in de eerste plaats behoort te worden gelet op het onderhouden en de instandhouding der aanwezige verzamelingen, en dat alleen behoort te worden overgegaan tot het doen van uitgaven voor uitbreiding en vermeerdering, wanneer daarvoor, na voldoening der onderhoudskosten, eenige gelden blijken over te schieten.³⁷

Zo'n restrictief beleid is misschien acceptabel voor een natuurhistorische verzameling die uitsluitend ten dienste staat van het onderwijs, maar niet voor een verzameling boeken die toegang moet geven tot de wereld van de expanderende wetenschappen. De minister – en in dit geval ook de curatoren – hadden echter sowieso opvattingen over een bibliotheek die wat ouderwets mochten heten. Curatoren herinnerden de bibliothecaris er voortdurend aan dat hij alleen kostbare werken mocht aanschaffen, boven de 50 gulden. Nog in 1847 gelastten curatoren Van Limburg Brouwer ervoor te zorgen 'dat alleen zoodanige werken worden aangeschaft, als welke geacht kunnen worden van blijvend nut te zijn en wegens derzelve groteren omvang in den regel niet in de bibliotheken der hoogleeraren en studenten gevonden worden'.³⁸ Kennelijk gingen de curatoren er nog steeds van uit dat een academicus bij zijn studie of werk primair moest steunen op zijn eigen bibliotheek (eventueel op die van de genootschappen waar hij lid van was) en alleen voor dure boeken moest kunnen terugvallen op de bibliotheek van de universiteit. De universiteitsbibliotheek was vooral een aanvulling op wat de geleerden zelf al bezaten, individueel of collectief. Dit weerspiegelde echter

Afb. 98 Petrus van Limburg Brouwer, hoogleraar Grieks en geschiedenis en bibliothecaris te Groningen. Portret door Louis Moritz. Senaatskamer, Academiegebouw te Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen. Het portret werd in 1861 door de zoon van de afgebeelde aan de Groningse universiteit geschonken, nadat de Senaat er al in 1850 een kopie van had gevraagd.

een tamelijk statische kijk op wetenschap en geleerdheid. Dat door de snelle groei van de wetenschap deze beperkte visie achterhaald was, leek niet aan de curatoren besteed, evenmin als de gedachte dat door de nieuwe inzichten die de wetenschap voortdurend produceerde het steeds minder makkelijk te zeggen was welke boeken ‘van blijvend nut’ waren. Misschien bleek hier toch wel dat een bestuur van enkel juristen niet het juiste oog had voor de belangen van een bibliotheek die alle wetenschappen moest bedienen.

Curatoren waren ook zeer terughoudend als het om een ander probleem ging, het verruimen van het recht om boeken uit de bibliotheek te lenen. Alleen hoogleraren en curatoren hadden dat recht, en sinds 1816 ook de rector van de Latijnse school (en in 1836 de andere docenten van die school). Maar studenten konden alleen ter plekke boeken raadplegen. Inmiddels was in andere universiteiten het leenrecht wel tot de studenten uitgebreid en de Groningse studenten drongen daar ook keer op keer op aan. Omdat de bibliotheek sinds 1836 gedeeltelijk betaald werd uit de gelden die de studenten opbrachten (via de opslag op inschrijf- en examengelden die in het Academisch Fonds verdween), vonden ze dat ook onrechtvaardig. In het Groningse studentenblad *Panathenaeum* deed een student, die kennelijk ook in Utrecht was geweest, zijn beklag:

Dáár een ruime sierlijke zaal, alles even net als keurig ingerigt, hier op eene plaats, die men niet vinden kon, indien de eenige leelijke Roomsche Kerk er niet stond. Zij is merkwaar-

dig door eene ellendige opgang, na welke men in eene menagerie meent te komen: het bagatel boeken achter hekken als wilde dieren, waar men gebruik van maken kan, wanneer men vriendelijk tegen den oppasser spreekt, om onder het luisteren naar de interessante gesprekken der beambten het een en andere te lezen, zonder zooals te Leiden of te Utrecht het boek mee naar huis te mogen nemen. De studenten bekostigen namelijk de bibliotheek om zooveel mogelijk het gebruik er van te missen.³⁹

Pas in 1847 kwam er enige verruiming van het leenrecht tot stand, toen de predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk toegestaan werd boeken uit de bibliotheek te lenen. Maar toen in 1848 enige advocaten, onder wie de latere hoogleraar Tellegen, hetzelfde privilege vroegen – zij konden door hun drukke werkzaamheden geen gebruikmaken van de alleen overdag toegankelijke bibliotheek – kregen zij nul op het rekest. Curatoren lieten weten dat bij inwilliging van dit verzoek het hek van de dam zou zijn en dat ook andere gepromoveerden hetzelfde voorrecht gegeven zou moeten worden. Het gevolg zou zijn dat ‘tot groot ongerijf zoowel van de Hoogleeraren als van de studeerende jeugd eene menigte boeken in stede van op de bibliotheek, waar ze behooren, op de studeerkamers van particulieren te vinden [zouden] zijn’.⁴⁰

Pas onder de opvolger van Van Limburg Brouwer kwam er verandering in de zaak. Van Limburg Brouwer overleed in 1847, plotseling, slechts 51 jaar oud. Hij had de verwaarloosde bibliotheek weer op orde gebracht, maar zijn laatste jaren als bibliothecaris waren enigszins overschaduwd door wat tegenwoordig een arbeidsconflict zou heten. De oude amanuensis, die het feitelijke werk liet doen door zijn zoon en toen die daartoe niet meer in staat was door een ingehuurde kracht, was in 1844 overleden en in zijn plaats was de gepromoveerde neerlandicus Hecker aangesteld, de eerste wetenschappelijke beambte van de bibliotheek. Tegelijk werd de ingehuurde kracht, een schoolmeester, benoemd tot bediende, zodat het personeel van de bibliotheek nu uit drie personen bestond. Maar Hecker, die hogere aspiraties had en veel tijd stak in de onderwijscommissies waar hij lid van was, kon niet opschieten met Van Limburg Brouwer en was veelvuldig afwezig. Toen Van Limburg Brouwer overleed, wilde Hecker echter graag diens betrekking overnemen. De curatoren vonden dat niet zo’n goed idee, maar wie het wel moest worden bleef lang onzeker. Pas in april 1851 droegen de curatoren de hoogleraar wis- en sterrenkunde W.A. Enschedé bij de minister voor als nieuwe bibliothecaris. Er werd meteen een nieuw reglement opgesteld, volgens hetwelk nu voor het eerst ook de studenten de mogelijkheid kregen om op vertoon van een aanbevelingsbrief van een hoogleraar boeken uit de bibliotheek te lenen. In één moeite door werd dit recht nu ook toegekend aan alle ‘gegradueerde personen, hier ter stede woonachtig’, aan de voorgangers van alle kerkgenootschappen in Groningen en aan ‘zoodanige geletterde of wetenschappelijke, ofschoon niet gegradueerde personen, die naar het oordeel van den Bibliothecaris op gelijke vergunning als bovengenoemden aanspraak kunnen maken’.⁴¹ De bibliotheek was nu voor het eerst ook echt een stadsbibliotheek geworden. Toen deze bepalingen van kracht werden, op 1 januari 1852, verdween het hek dat de bezoekers van de boeken scheidde. Iedereen had nu vrije toegang tot de boeken in het magazijn (een recht dat de hoogleraren behielden tot 1985!)

Enschedé bleek een energieke bibliothecaris. Hij begon ook onmiddellijk met de invoering van een nieuwe indeling en labeling van de boeken. Onder zijn voorgangers stonden de boeken ruwweg per vakgebied bij elkaar in de kasten – zoals bij een kleine

bibliotheek voor de hand ligt. Elk boek had een signatuur dat bestond uit een nummer van de kast, van de plank en van de plaats van het boek op de plank (zoals 'Aa1'). Enschedé begon nu met een nauwkeuriger systeem: hij ontwierp met behulp van Romeinse en Griekse letters een indeling met 60 hoofdafdelingen (vakgebieden) en 660 onderafdelingen, en voegde daar een indeling op formaat aan toe door bijvoorbeeld bij octavo boeken onder de tweede letter één streepje te zetten en bij folio boeken twee streepjes. Tevens plaatste hij de boeken van hetzelfde formaat bij elkaar, zodat er niet meer zo veel ruimte verloren ging. Deze hele operatie kwam alleen op de schouders van Enschedé terecht; de andere twee beambten waren bezet door de dienstverlening aan de bibliotheekbezoekers. Maar in 1858 was de omnummering voltooid en in de vorm van de handgeschreven lijsten per onderafdeling beschikte de bibliotheek nu voor het eerst over een systematische catalogus.

De grootste operatie die Enschedé had uit te voeren, lag op dat moment nog voor hem. De behuizing van de bibliotheek baarde hem steeds meer zorgen. Elk jaar kwamen er weer nieuwe boeken en tijdschriften bij en zeker toen het budget vanaf het midden van de jaren vijftig weer wat ruimer werd (in 1856 ging het omhoog van 1650 naar 2800 gulden) groeide de bibliotheek nog meer. Zo langzamerhand was zij niet meer een aanvulling op particuliere bibliotheken, maar een basisvoorziening voor alle wetenschap en onderwijs. Een duidelijk teken van de nieuwe verhoudingen was dat in 1853 het genootschap Pro Excolendo Iure Patrio zijn bibliotheek in bruikleen aan de universiteitsbibliotheek afstond. Het aantal titels steeg daardoor in 1857 tot bijna 32.000 (in ruim 12.000 banden). Tegelijk begon het gebouw duidelijke tekenen van verval te vertonen. In 1859 moest bijvoorbeeld de puntgevel aan de oostzijde van de bibliotheek vervangen worden (de gevel stond op instorten). Een rapport van de hoofd-ingenieur van de Provinciale Waterstaat, Christiaan Brunings, uit juli 1861 was zelfs ronduit alarmerend: in de westelijke vleugel dreigden de muren en de balken onder de zware boekenlast te bezwijken, met groot gevaar voor de leerlingen van de Latijnse school in de klaslokalen daar pal onder. De school werd onmiddellijk ontruimd en in de lege lokalen werden stutten geplaatst om de bovenverdieping te schragen. Voor de zekerheid werden ook boeken van boven naar beneden gehaald en tussen de stutten geplaatst. De toestand werd onhoudbaar.⁴²

Het kostte Enschedé, het stadsbestuur en de curatoren weinig moeite de minister, mr. Schelto baron van Heemstra, ervan te overtuigen dat nieuwbouw onvermijdelijk was.⁴³ De minister ging akkoord, op voorwaarde echter dat de nieuwe bibliotheek gebouwd werd op plek van de oude. Het idee om de nieuwe bibliotheek onder te brengen op het terrein tussen het nieuwe Academiegebouw en de Oude Kijk in 't Jatstraat wees hij van de hand; vanwege de aankoop van de daar gelegen huizen werd dat te duur. Hoofdingenieur Brunings ontwierp vervolgens voor het oude terrein een nieuw bibliotheekgebouw dat in totaal, dus inclusief de boekenkasten, meer dan 100.000 gulden moest kosten. De minister zou dat, knarsetandend ongetwijfeld, goedgekeurd hebben, ware het niet dat hij op 2 februari 1862 plaats moest maken voor Thorbecke, die aan zijn tweede kabinet begon. Volgens Thorbecke moest het goedkoper kunnen. Hij schakelde de Leidse architect J.W. Schaap in, die in 1861 net een reis langs buitenlandse bibliotheken had gemaakt met het oog op de verbouwing van de Leidse universiteitsbibliotheek (vooral de Reading Room van het British Museum had hem erg geboeid).

Afb. 99 Het nieuwe bibliotheekgebouw te Groningen. Tekening door F. van Wolde, 1912. Universiteitsbibliotheek Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen.

Schaap ging aan het werk en leverde in oktober 1862 een plan in dat in alle opzichten een verbetering was in vergelijking met het ontwerp van Brunings: het gebouw was compacter, bood meer plankruimte en was een stuk goedkoper: 50.000 gulden. Daar wilde Thorbecke het wel voor doen en ondanks enig verzet van de Kamer – er waren Kamerleden die met het oog op de nog in te dienen Wet op het hoger onderwijs en de mogelijke opheffing van de Groningse universiteit liever even pas op de plaats maakten – kreeg hij toestemming om op de begroting voor 1863 alvast 25.000 gulden te zetten voor de nieuwe Groningse bibliotheek. Op 13 april vond de aanbesteding plaats, het oude klooster ging vervolgens tegen de vlakte, en op 25 september legde Enschedé de eerste steen voor de nieuwbouw. De boeken van de bibliotheek waren inmiddels ondergebracht in het koor van de Martinikerk, en de bureau's van de bibliotheek waren verhuisd naar het Ommelanderhuis in de Schoolstraat. De uitlening ging intussen bijna ongehinderd door – zelfs tijdens de verhuizing van de boeken in september 1862.

De bouw ging zo vlot dat al op 15 september 1864, tijdens de viering van het tweehonderdjarig bestaan van de universiteit, het gebouw officieel geopend kon worden. Weliswaar was het helemaal leeg – de boeken stonden nog in de Martinikerk – maar iedereen kon alvast zien welk een aanwinst de Groningse universiteit had geboekt. Het gebouw bestond uit twee gedeelten, een middeengebouw voor de boekopslag en een ringgebouw voor de kamers van de medewerkers, de leeszalen en de uitleenbalie. De architect had zich inderdaad duidelijk laten inspireren door het nieuwe British Museum in Londen. Het middeengebouw bestond uit een zelfdragende ijzeren constructie van twee verdiepingen, waarin een gietijzeren roostervloer de beide verdiepingen scheidde. De boekenkasten liepen door de vloer heen van onder tot boven en de boekenplanken waren verstelbaar. Dit middengedeelte werd overkapt door een glazen dak, waardoor het geheel op sommige bezoekers de indruk van een volièrre maakte. De toegang tot de

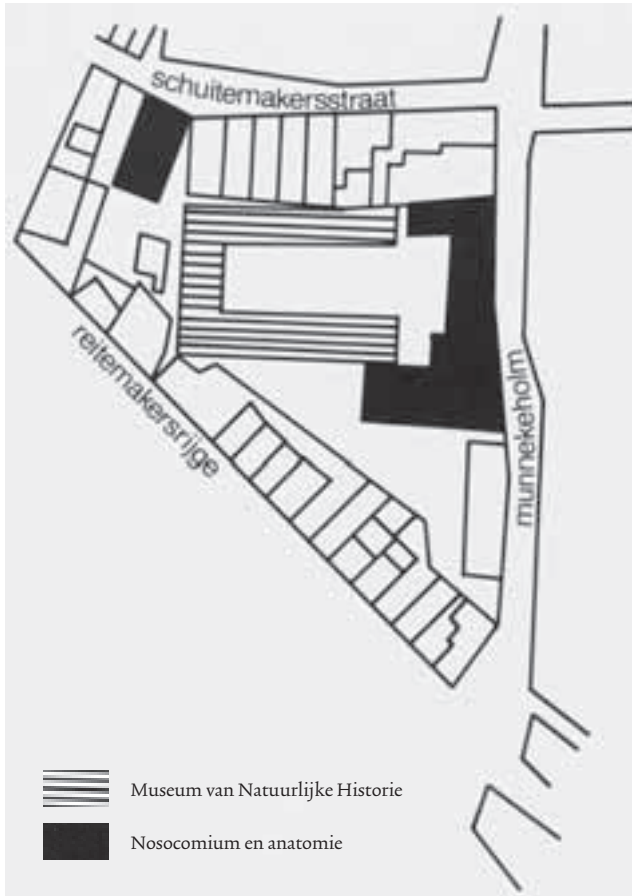
bibliotheek was een grote deur op het zuiden, bereikbaar door een steegje vanuit de Zwanestraat (men liep dan onder het oude poortje van de Latijnse school door, totdat dat in 1867 werd afgebroken). Al met al beschikte Groningen nu over een uiterst moderne bibliotheek, de eerste in Nederland die ook als zodanig was ontworpen. Weliswaar waren er nog wat kleine mankementen (er waren wat lekkages en in de zomer van 1865 werd het ondraaglijk warm onder het glazen dak van het middengebouw), maar deze werden verholpen en op 31 maart 1866 kon het gebouw eindelijk in gebruik genomen worden. Een gebouw om trots op te zijn.

GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN III: ANATOMISCH THEATER EN ZIEKENHUIS

De voormalige sacristie van de Broerkerk had sinds de oprichting van de universiteit een anatomisch theater geherbergd, maar dat theater kon daar niet blijven na de overdracht van de kerk aan de rooms-katholieke gemeente.⁴⁴ De nieuwe eigenaar wilde er een catechisatiekamer van maken. In 1832 verhuisde het theater daarom naar een pand in de Schuitemakersstraat dat zojuist was ontruimd door het stadsziekenhuis.

Om de hoek, in de Munnekeholm, op een steenworp afstand dus van het anatomisch theater, lag het *nosocomium academicum* van Thomassen à Thuessink. Het Organiek Besluit van 1815 bepaalde dat elke universiteit over zo'n academisch ziekenhuis diende te beschikken. Er was in dat besluit ook een bepaald budget voor deze ziekenhuizen vastgelegd. Leiden kreeg per jaar 10.000 gulden, Utrecht en Groningen moesten het elk doen met 4500 gulden per jaar. Dat was nog altijd een flink bedrag en de toekomst van de ziekenhuizen leek daarmee verzekerd. De Groningse curatoren besloten daarom in 1817 het *nosocomium* voor 10.000 gulden te verbouwen. Het pakhuis van het voormalige West-Indische Huis werd vertimmerd tot heel- en verloskundige afdeling, er kwam een operatiekamer, een zogenaamd 'Theater tot het verrichten van heelkundige operatiën', en voor de toentertijd populaire badbehandelingen kwamen er twee badkamers.⁴⁵ De operatiekamer diende overigens tevens als oefenzaal voor de plaatselijke tekenacademie. De kunstschilder Gerardus de San, de directeur van die instelling, gaf er les en de leerlingen konden zich ook op eigen gelegenheid oefenen door te tekenen naar de gipsen beelden en waspreparaten die in de zaal waren opgesteld.⁴⁶ Daarnaast werden in de tuin ook twee vleugels gebouwd voor het museum van natuurlijke historie (daarover later meer). Volgens de bepalingen van het Organiek Besluit zag een controleur toe op de bedrijfsvoering. Watse van der Tuuk was de eerste economisch directeur van het academisch ziekenhuis; hij verdiende er 200 gulden per jaar mee.

Het *nosocomium* was een zuivere onderwijsinstelling en verschilde daardoor wezenlijk van het stadsziekenhuis.⁴⁷ Groningen had een stedelijk ziekenhuis sinds 1817, toen de stad te kampen had met een uitbraak van tyfus. Dergelijke ziekten braken vooral uit in de arme wijken tussen het Zuiderdiep en de stadswallen, en om ervoor te zorgen dat de ziekte zich niet verder verspreidde, was isoleren van de zieken noodzakelijk. Omdat de hoogleraren weigerden de zieken op te nemen in het *nosocomium*, werd in de Kattenhage een noodhospitaal ingericht, dat later in 1817 verhuisde naar een pand in de Lammehuiningestraat (de tegenwoordige Akerkstraat). Dat hospitaal, dat een permanent karakter kreeg, stond sindsdien onder directie van een van de stadsarmendok-

Afb. 100 Schetskaartje van het Academisch Ziekenhuis en omgeving naar de situatie van 1803 tot 1852, naar het kadastrale plan van Groningen van 1838. Uit: B.P. Tammeling, Honderdvijfzeventig jaar AZG (Groningen 1978) 53.

toren, Jacob Baart de la Faille jr. (zoon van de hoogleraar fysica). In 1820 verhuisde dit stadsziekenhuis naar de Schuitemakersstraat, dus nog iets dichterbij het nosocomium in de Munnekeholm, tot het in 1832 weer doorverhuisde naar de vroegere gevangenis aan de Popkenstraat (hoek Schoolstraat). Het ziekenhuis telde tot 25 tot 30 bedden, die in de regel werden bezet door heel andere patiënten dan in het nosocomium. Omdat het nosocomium een onderwijsinstelling was, wilde de 'prefectus', eerst Thomassen à Thuessink, later S.E. Stratingh, alleen patiënten opnemen die een voor de studenten 'interessante' ziekte of afwijking hadden en niet te lang in het ziekenhuis zouden blijven.⁴⁸ Ze lagen daar meer voor medische observatie en behandeling dan voor langdurige verpleging. Zieken met 'gewone' of chronische aandoeningen die niet thuis konden worden verpleegd (welgestelde burgers bleven altijd thuis) waren aangewezen op het stadsziekenhuis, dat in het opnamebeleid meer het sociale motief liet meespelen. Het verschil kwam ook tot uitdrukking in de huisregels. In het nosocomium mochten de patiënten niet dobbelen, kaarten of roken, maar hadden ze wel een kleine bibliotheek met stichtelijke werkjes tot hun beschikking; in het stadsziekenhuis, dat ingesteld was op langduriger verblijf van de patiënten, werd juist wel voor speelkaarten, tabak en snuifdozen gezorgd.⁴⁹ Een ander verschil was dat in het stadsziekenhuis vooral veel medicijnen werden voorgeschreven, terwijl de medici in het nosocomium ook ande-

re therapieën hanteerden: er werd meer geopereerd, patiënten konden een badbehandeling krijgen en soms werd elektrotherapie toegepast. Het ziekenhuis had verschillende elektriseermachines, het stadsziekenhuis maar één. Omdat het nosocomium ten dienste stond van het onderwijs, was het gesloten tijdens de zomervakantie, maar daar stond tegenover dat er een polikliniek aan was verbonden, waar ambulante zieken een consult konden krijgen en eventueel met medicijnen naar huis konden gaan. Elk jaar verscheen in de plaatselijke kranten een advertentie waarin de prefectus aankondigde wanneer het nosocomium en de polikliniek weer open zouden gaan.

In de loop van de jaren groeiden het nosocomium en het stadsziekenhuis naar elkaar toe. In 1831 werden de hoogleraren nog op de vingers getikt door de curatoren omdat ze zeven werklieden hadden opgenomen die oninteressante verwondingen hadden opgelopen bij de verbouwing van de voormalige Academiekerk.⁵⁰ Toen echter Baart de la Faille in 1832 aantrad als hoogleraar verloskunde, pathologie en gerechtelijke geneeskunde en dus ook betrokken raakte bij de exploitatie van het nosocomium, werden de verschillen nog kleiner. Sindsdien werden daar behalve de onderwijskundig gezien interessante gevallen ook arme stadsbewoners ter genezing en verpleging opgenomen. Groningen werd zo vaak getroffen door uitbraken van tyfus, malaria, dysenterie en na 1831 ook cholera dat het stadsziekenhuis het niet alleen aankon. Het nosocomium werd dus gaandeweg in de volle zin van het woord een ziekenhuis.

Al die jaren bleef het behelpen. Al kort na de verbouwing in 1817 waren er problemen met de exploitatie van het ziekenhuis, omdat het rijk de beloofde gelden nooit volledig en vrijwel altijd te laat overmaakte. Hoogleraren moesten daarom wel eens iets uit eigen middelen bijpassen (voor voeding, hulpmiddelen, verrichte diensten). In 1819 was dat al opgelopen tot 400 gulden, terwijl juist in dat jaar de rijkssubsidie terugliep tot 1000 gulden. De toestand in het ziekenhuis was ook bepaald niet fris. Kraamvrouwen die niet regelmatig verschoond werden, liepen huidziekten op, en patiënten moesten vaak een bed delen en besmetten elkaar op die manier. De hoogleraren zagen geen andere mogelijkheid dan het sluiten van het ziekenhuis, schreven zij de curatoren. Met kunst- en vliegwerk werd dit voorkomen, maar een begin van een oplossing werd pas gevonden toen de stad vanaf 1821 financieel aan het onderhoud van het ziekenhuis begon bij te dragen, eerst met 1000 gulden, en in de jaren dertig, toen de rijksbijdrage nog verder terugliep, met 2000 gulden. De stad had er immers alle belang bij dat er in Groningen een goed draaiend academisch ziekenhuis bestond. Toch hielden de klachten aan, vooral over de ruimtenood die ontstond toen het ziekenhuis in 1825 enige ruimten moest afstaan aan het Museum van Natuurlijke Historie. Er was toen bijvoorbeeld geen lijkenkamer meer (de gestorven patiënten bleven tot hun begrafenis op hun bed liggen) en van een goede afzondering van de patiënten met een besmettelijke ziekte was geen sprake meer. Pas in 1836 kwam er verlichting toen bij Koninklijk Besluit 7500 gulden aan extra middelen werden toegezegd, vooral bedoeld voor de aankoop van instrumenten. Toch moesten in dat jaar de chirurg en de medicus ontslagen worden om de begroting in evenwicht te krijgen. Heel welkom was daarom vanaf 1844 de bijdrage uit het nieuwe Academisch Fonds ter grootte van 2500 gulden. De kwaliteit van de medische voorzieningen verbeterde, maar de kosten namen ook voortdurend toe!

Aan het eind van de jaren veertig werd de situatie kritiek. Dreigde er eerst concentratie van al het medisch onderwijs in één medische school in Amsterdam, nu ging het om

de mogelijke opheffing van de hele Groningse universiteit, wat eveneens het einde zou betekenen van het nosocomium. In december 1848 richtten de medische hoogleraren zich met een noodkreet tot het college van curatoren.⁵¹ De exploitatie van het nosocomium, zo betoogden zij, was onder andere door de lage vergoeding die het ziekenhuis voor elk patiënt kreeg, heel moeilijk, terwijl er juist in deze tijd behoefte bestond aan uitgebreider medisch onderwijs. Daarvan was niets minder dan het 'voortdurend bestaan van de Geneeskundige Faculteit dezer Hoogeschool of van de Academie zelve' afhankelijk. Nu had men gehoord dat de provincie gelden die bestemd waren voor een provinciaal krankzinnigengesticht wilde aanwenden voor de bouw van een provinciaal ziekenhuis. Zou het niet beter zijn dat plan te combineren met de wensen van de faculteit en ook het stedelijk ziekenhuis daarbij te betrekken en zodoende één gemeenschappelijke voorziening van academie, stad en provincie te creëren? Eerdere pogingen in die richting waren mislukt, maar nu leek de tijd rijp om het opnieuw te proberen. Curatoren vonden dat een goed idee en twee van hen, H.O. Feith en G.W.H. baron Van Imhoff (de burgemeester) traden samen met de secretaris, Geertsema, in overleg met de stad, de provincie en de regering. De stad voelde er wel voor. De verpleegkosten in het stadsziekenhuis aan de Popkenstraat lagen mede door de ruime verstrekking van medicijnen beduidend hoger dan die in het academisch ziekenhuis, en fusie kon een besparing opleveren. Ook de provincie en uiteindelijk ook de regering bleken bereid mee te werken en zo konden in 1851 de contracten gesloten worden voor de oprichting van een Algemeen Provinciaal-, Stads- en Academisch Ziekenhuis (APSAZ), te vestigen op de plek van het *nosocomium academicum*. Het Museum van Natuurlijke Historie was inmiddels al ondergebracht op de bovenverdieping van het nieuwe Academiegebouw, zodat de twee vleugels achter het oude nosocomium nu bij het ziekenhuis konden worden getrokken. Op 1 juli 1851 vond de aanbesteding plaats, de patiënten verhuisden tijdelijk naar het gebouw van anatomie in de Schuitemakersstraat en de verbouwing (totale kosten 30.000 gulden) kon beginnen. De vleugels van het voormalige museum werden ingericht als kliniek, het voorgebouw huisvestte de dienstvertrekken, inclusief de collegezalen. Op 30 september 1852 werden de eerste patiënten opgenomen in het nieuwe ziekenhuis en de dag daarop keerden de tijdelijk elders ondergebrachte patiënten terug naar de Munnekeholm. Het nieuwe ziekenhuis, dat namens de drie betrokken partijen werd bestuurd door een commissie van toezicht, telde 124 bedden, meer dan de twee oude ziekenhuizen samen.

De ingebruikname van de nieuwe inrichting ging zonder feestelijkheden gepaard en dat was ook wel begrijpelijk, want achter de nieuwe voorgevel ging nog altijd een ratjetoe van kamers en ziekenzalen schuil. Terwijl elders in Nederland echt moderne ziekenhuizen verrezen, zoals het Coolsingelziekenhuis in Rotterdam, geopend in 1851, viel het nieuwe APSAZ vooral op door wat er nog ontbrak.⁵² Er was geen laboratorium, geen was- en mangelkamer, geen desinfectiekamer, geen apotheek. Ook was er nog steeds geen lijkenkamer en deugde de afscheiding tussen de besmettelijke patiënten en de andere patiënten niet. Er was nog altijd een schrijnend gebrek aan schone hemden en zelfs de verwarming van het wachtlokaal van de vrouwelijke en mannelijke oppassers vormde een probleem. Wel waren de mogelijkheden voor de badbehandelingen uitgebreid, speciaal voor betalende patiënten, terwijl er in 1854 een geavanceerd elektromagnetisch inductieapparaat werd aangeschaft.⁵³ Maar het grootste probleem

Afb. 101 Het Algemeen Provinciaal, Stedelijk en Academisch Ziekenhuis aan de Munnekeholm, gezien vanuit het zuiden. Aquarel door B. Bueninck, ca. 1908. Collectie Rijksuniversiteit Groningen.

vormden de achterblijvende provinciale en gemeentelijke bijdragen in de exploitatie van het ziekenhuis. Die bijdragen lieten overigens een voortdurende stijging van de kosten van de medische voorzieningen zien:

TABEL 6 BIJDRAGEN VAN RIJK, STAD EN GEMEENTE AAN DE EXPLOITATIE VAN HET APSAZ⁵⁴

	1852	1862	1872
Rijk	2125	4650	4900
Stad	2900	5800	7800
Provincie	600	1200	3600
Totaal	5625	11.6501	6.300

Wat de sfeer in het ziekenhuis was, blijkt wel uit de klachten die de controleur in 1856 bij de commissie van toezicht indiende. De ziekenvader liet zich pas na negen uur 's ochtends zien, hield slecht toezicht op het personeel en verkeerde voortdurend in beschonken toestand. Verder lieten de oppassers de patiënten regelmatig voor allerlei extra diensten bijbetalen, zoals een wasbeurt of een extra portie eten. 'Vermoedelijk worden levensmiddelen het gesticht uitgevoerd,' aldus de controleur.⁵⁵ Aan dat laatste probeerde de commissie wat te doen door de portier opdracht te geven de manden en korven die het gebouw verlieten te controleren. Maar de dronken ziekenvader bleef in functie.

Enige verbetering trad op toen in 1861 het hoekpand van de Schuitemakersstraat, dus pal naast het APSAZ, aangekocht werd voor de verpleging van lijdens aan geslachtsziekten en de verplichte visitatie van prostituees (ingevolge een gemeentelijke verordening op het toezicht op publieke vrouwen die op 21 juli van dat jaar was ingegaan).⁵⁶ Maar

Afb. 102 S.S. Rosenstein, hoogleraar geneeskunde te Groningen. Universiteitsmuseum Groningen.

pas in de loop van de jaren zestig leek er uitzicht te komen op substantiële verbeteringen. De nieuwe geneeskundige wetten die Thorbecke in 1865 invoerde, stelden nieuwe en hogere eisen aan het medisch onderwijs aan de universiteiten. Dit dwong de medische faculteiten hun onderwijs te moderniseren. Omdat de studenten nu ook moesten leren zelf medicijnen te bereiden, was bijvoorbeeld een ziekenhuisapothek onontbeerlijk. Het kwam goed uit dat in oktober 1865 de conservatieve clinicus Baart de la Faille met emeritaat ging. Curatoren kregen toen de mogelijkheid iemand aan te trekken die de moderne, op natuurwetenschappelijke leest geschoeide geneeskunde ook in de klinische praktijk kon doorvoeren (Van Deen was voornamelijk buiten het ziekenhuis actief). Met enige moeite vond men de Berlijnse arts en privaattoecent S.S. Rosenstein, een leerling van de grote patholoog Rudolf Virchow, bereid naar Groningen te komen, maar toen deze het APSAZ bezocht, schrok hij. Het ziekenhuis was te klein, de inrichting ondoelmatig, verwarming en ventilatie slecht en de afscheiding tussen besmettelijke en niet-besmettelijke gevallen onvoldoende. 's Winters was het ziekenhuis een wijkplaats voor bedelaars en zwervers, die er rond de kachel een pijpje konden ro-

ken. De ziekenvader was nog steeds dronken en de oppassers waren onbetrouwbaar. Het eten was van slechte kwaliteit en het tekort aan hemden was nog steeds niet opgelost. Essentiële hulpmiddelen als thermometers en stethoscopen waren vrijwel onbekend.⁵⁷ Alleen als curatoren toezegden te zorgen voor grondige verbeteringen was Rosenstein bereid de benoeming te aanvaarden. Curatoren deden die toezeggingen, lieten de dronken ziekenvader ontslaan en zorgden ervoor dat de zwervers gewerd werden, maar konden voor het overige weinig bereiken. Verzoeken aan de minister om geld ter beschikking te stellen voor de bouw van een compleet nieuw ziekenhuis, het liefst buiten de stad, bleven keer op keer steken omdat de minister eerst wilde afwachten hoe de beloofde wet op het hoger onderwijs uit zou vallen. Hij achtte de kans aanwezig dat Groningen op grond van de nieuwe wet opgeheven zou worden, en wilde daarom niet vele duizenden guldens steken in een nieuw academisch ziekenhuis. Rosenstein, die in juni 1866 aantrad, was ondertussen wel begonnen het onderwijs te moderniseren. Hij schakelde studenten in bij het werk in de polikliniek en zag tot zijn genoegen dat het ziekenhuis in 1867 een eigen apotheek kreeg. Maar op de bouw van een nieuw ziekenhuis zou hij nog lang kunnen wachten.⁵⁸

Alleen Van Deen viel in deze tijd in de prijzen. Toen hij in 1851 benoemd werd tot hoogleraar fysiologie, had hij al laten weten dringend behoefte te hebben aan een modern fysiologisch laboratorium.⁵⁹ In overeenstemming met de nieuwe, natuurwetenschappelijke benadering van de geneeskunde, waarbij ziekte werd beschouwd als de lokale verstoring van een overigens normaal levensproces, moest de studie van de normale levensprocessen, dus de fysiologie, een centrale plaats krijgen in de medische opleiding en daarvoor was een modern laboratorium nodig. Curatoren wilden wel meewerken en schreven op 31 december 1851 de minister dat Van Deen vond dat hij een nieuw laboratorium nodig had. 'Het schijnt dat de wijze waarop de hoogleraar Van Deen het fysiologisch vak wenscht te behandelen geheel afwijkt van die welke vroeger door den

Afb. 103 Het nieuwe, in 1866 gereed gekomen Fysiologisch laboratorium achter het Academiegebouw. H.M.J. Missët, 1912. Universiteitsmuseum Groningen.

heer Sebastian gevolgd is.⁶⁰ Toegevoegd was een opsomming van alles wat Van Deen zelf dacht nodig te hebben: twee vertrekken met allerlei kasten, een inrichting voor vers water, een aantal hokken voor proefdieren, allerlei balansen, grote en kleine microscopen, elektromagnetische toestellen, thermometers, barometers, vochtmeters, luchtpompen, droogtoestellen onzovoorts. Hij moest echter voorlopig genoegen nemen met de collegekamer voor de anatomie en het *theatrum anatomicum* in de Schuitemakersstraat. In 1853 werden echter boven de werkkamer van de anatomie nog twee collegezalen bijgebouwd, een voor Van Deen en een voor zijn collega, de patholoog F.Z. Ermerins. Van Deen kon nu eindelijk een klein laboratorium inrichten, zij het gedeeltelijk op eigen kosten.⁶¹ In 1858 kreeg hij bovendien een assistent toegewezen. Maar een echt, modern laboratorium kwam er pas toen in 1864 Utrecht de toezegging kreeg dat men daar een apart fysiologisch laboratorium mocht bouwen. Groningen wilde, mede met het oog op de verwachte invoering van de nieuwe geneeskundige wetten van Thorbecke, niet achterblijven en met steun van de stad verrees in de tuin achter het Academiegebouw een gloednieuw laboratorium. Het werd in 1866 geopend, nog eerder dan in Utrecht. Het nieuwe laboratorium, ontworpen met de voor die jaren kenmerkende vensters met afgeronde bovenhoeken, had op dat moment in Nederland zijns gelijke niet.⁶² Tübingen had iets eerder een nieuw laboratorium gekregen, maar het Groningse was beter en uitgebreider. Hier kon Van Deen in volledige vrijheid, niet gehinderd door de patiëntenzorg die in het ziekenhuis altijd voorop stond, zijn onderzoekingen uitvoeren. Helaas heeft hij maar kort plezier van het laboratorium gehad. Hij overleed namelijk al in 1869.

GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN IV: HORTUS BOTANICUS EN 'OECONOMISCHE TUIN'

Vanouds behoorde ook de hortus botanicus tot de voorzieningen van de medische faculteit. Maar de redenering daarachter – planten als leverancier van geneesmiddelen – verloor in de eerste helft van de negentiende eeuw aan betekenis. Medici hadden meer behoefte aan een apotheek dan aan een tuin. Maar de beheerder van de botanische tuin kon zich gelukkig ook nog op andere manieren nuttig maken.⁶³

Sinds 1806 was de chemicus Petrus Driessen prefectus van de hortus. Hij woonde sindsdien ook in de ambtswoning bij de hortus in de Grote Rozenstraat. Hoewel Driessen primair scheikundige was, verwaarloosde hij de tuin allerm minst. Onder zijn bewind zijn tal van verbeteringen aan de kassen aangebracht en onderging de tuin een bescheiden uitbreiding. Hij kocht nieuwe soorten aan, bracht ruilverkeer met 's Lands Plantentuin in Buitenzorg (Indië) op gang en verzamelde met hortulanus Jacob Pieter Leichtenberg ook inheemse planten tijdens excursies in de omgeving van de stad. Na de opheffing van de Franeker universiteit in 1811 wist Driessen te bewerken dat een aantal zeldzame planten van Franeker naar Groningen verhuisde (toen in 1815 Franeker weer herrees, als atheneum, moesten de planten weer terug, maar de zeldzaamste bleven in Groningen). De toenemende ruimtenood van de hortus werd in 1817 verlicht door de aankoop van een woning in de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat, waar de hortulanus ging wonen, en de gelijktijdige sloop van de oude woning van de tuinman aan de Kruisstraat – dat stuk grond werd bij de tuin getrokken.

Driessen ging in 1823 met emeritaat, maar bleef nog een paar jaar college geven en mocht tot zijn dood in de woning aan de Rozenstraat blijven wonen. Maar toen hij in 1827 ziek werd, nam de hoogleraar landhuishoudkunde en plantenfysiologie Van Hall, die in 1825 naar Groningen was gekomen als opvolger van Uilkens, de botanische colleges over. Na de dood van Driessen op 11 januari 1828 kon Van Hall eindelijk ook de door hem zo begeerde ambtswoning bij de hortus betrekken. Inmiddels had Van Hall ook een nieuwe tuinman kunnen aanstellen: na de dood van Leichtenberg in 1827 wist hij de hortulanus van Franeker, J.C. Hoffman, over te halen om naar Groningen te komen. Hoffman voldeed uitstekend. Naast zijn gewone werk gaf hij lezingen over botanische onderwerpen en het Natuur- en Scheikundig Genootschap benoemde hem tot honorair lid.

Van Hall was gepromoveerd in de geneeskunde, maar hij was toch vooral botanicus. Voor hem was de hortus, anders dan voor Driessen of Munniks, geen bijzaak, maar hoofdzaak. Samen met Hoffman pakte hij de zaken flink aan. Meteen al in 1828 werd de hortulanus naar Holland gestuurd om nieuwe planten te bemachtigen en tegelijk kocht de universiteit ten behoeve van de hortus de particuliere tuin van wijlen professor Driessen aan. In 1834 onderging de verwarmde kas een aanzienlijke uitbreiding en in 1843 kreeg Van Hall een groot deel van de planten uit de hortus van het opgeheven atheneum in Franeker. Ook werd het ruilverkeer met Indië geïntensiveerd. De notie dat de hortus primair bedoeld was als plaats voor het kweken en demonstreren van geneeskrachtige kruiden, was aan Van Hall niet meer besteed. Hem ging het erom een collectie bijzondere planten bijeen te brengen die kon wedijveren met de botanische tuinen in andere universiteitssteden.

In 1839 onderging de hortus een flinke uitbreiding door de aankoop van een perceel ten westen van de tuin. Dat stuk land was bedoeld voor de zogenaamde 'oeconomische tuin', die tot die tijd aan de Oude Kijk in 't Jatstraat had gelegen. Ooit was Driessen, toen hij nog een chemisch laboratorium in het zomerhuis van het Prinsenhof had, met de aanleg van zo'n tuin begonnen. Hij verbouwde daar economisch interessante planten, zoals verschillende landbouwgewassen en vruchtbomen. Na de ontruiming van het Prinsenhof had hij die 'oeconomische tuin' voortgezet achter zijn woonhuis aan de Ossenmarkt en later in de Rozenstraat, bij de hortus, maar in 1815, toen het nieuwe vak landhuishoudkunde werd ingevoerd, lag het voor de hand dat de nieuw te benoemen hoogleraar voor dat vak het beheer zou krijgen over een 'oeconomische tuin'. De nieuwe hoogleraar, de al vaker genoemde Uilkens, mocht alvast een amanuensis aanstellen en kreeg in 1817 toestemming om voor 300 gulden een lapje grond aan de Rozenstraat te huren, naast de hortus. De minister protesteerde weliswaar – in het Organiek Besluit stond niets over zo'n tuin – en stelde voor de tuin te integreren in de hortus botanicus, maar dat stuitte op bezwaren van Driessen, die Uilkens niet op zijn terrein duldde, en daarom ging de minister alsnog akkoord. In 1822 zou de tuin naar het complex van het nieuw geprojecteerde Academiegebouw in de Oude Kijk in 't Jatstraat gaan, maar zoals eerder gemeld sneuvelde dit plan op het ministerie. Het jaar daarop verhuisde de tuin alsnog naar die plek, na een ruzie met de verhuurder van het terrein aan de Rozenstraat. De inrichting van de nieuwe tuin in de Oude Kijk in 't Jatstraat moest echter wachten op de benoeming van Van Hall. Deze nam behalve de tuin ook de amanuensis over, maar deze beviel hem zo slecht dat hij hem in 1830 ontsloeg. De jongste tuinknecht J.H. Groenewold nam diens plaats in. Hij zou in dienst van de universiteit blijven tot 1885!⁶⁴

Van Hall was niet zo te spreken over de locatie van de tuin. Het stuk land dat hij tot zijn beschikking had, was te laag, te nat en te klein. Bovendien nodigde de ingang aan de smalle en morsige Uurwerkersgang niet uit om een bezoek aan de tuin te brengen. Toch was dat wel de bedoeling: de hoogleraar wilde in deze tuin aan boeren en kwekers laten zien welke oude en nieuwe gewassen er zoal geteeld werden en hoe zij hun opbrengsten konden verhogen. De situatie verbeterde aanzienlijk toen Van Hall in 1830 een belendend perceel kon huren dat hoorde bij de tekenacademie (dat deel lag hoger) en de ingang kon verleggen naar de Oude Kijk in 't Jatstraat.⁶⁵ Die tuin was aan alle zijden door schuttingen of stenen muren omgeven en had daardoor een wat warmere ligging. In de vruchtbare, enigszins vochtige kleigrond kon hij naar hartelust granen en peulvruchten telen (in 1835 al 142 variëteiten) en daarnaast groente en fruit. Nu kwam de loop er ook in. In 1832 kwamen de eerste boeren langs om voorlichting te krijgen en klopten groentekwekers uit de nabijheid van de stad aan voor zaden. In dat jaar experimenteerde Van Hall ook met grote en kleine pootaardappelen en hij constateerde dat grote pootaardappelen op hetzelfde stuk land 18 tot 55 procent meer opbrachten dan kleine. Eigenlijk werd de tuin een soort landbouwkundig proefstation.

In 1839 moest Van Hall al weer verhuizen. Het terrein van de tekenacademie was aangewezen als locatie voor een nieuw te bouwen krankzinnigengesticht en dus moest de 'oeconomische tuin' wijken. Men vond nu een stuk grond ten westen van de hortus en zo keerde de 'oeconomische tuin' weer terug naar de Rozenstraat (het krankzinnigengesticht is er overigens nooit gekomen; in 1856 verrees daar het nieuwe gebouw van sociëteit De Harmonie). De huizen op het nieuwe perceel werden afgebroken, op één na, waar Groenewold kwam te wonen. Hij hoefde geen huur te betalen, maar moest als tegenprestatie wel op eigen kosten twee koeien houden, waarvan de mest voor de tuin gebruikt kon worden. Voor Van Hall was de verhuizing een hele vooruitgang, omdat hij nu niet meer heen en weer hoefde te lopen naar de Oude Kijk in 't Jatstraat. Maar hij hield de beide tuinen wel gescheiden door middel van een houten hek. Een succes bleef het. Belangstellenden konden zich vanaf twaalf uur bij Groenewold melden, die de bevoegdheid had van allerlei gewassen kosteloos wat zaaigoed weg te geven, op voorwaarde dat de ontvangers Van Hall op de hoogte brachten van de resultaten. Zo ontvingen in 1855 64 verschillende personen of verenigingen in totaal 696 afzonderlijke hoeveelheden zaden of aren, waaronder populaire variëteiten van wintertarwe zoals mummie-tarwe, Whittington-tarwe en Australische guldenweit.⁶⁶

Al met al hadden de hortus en de 'oeconomische tuin' samen in 1840 de respectabele omvang van 1,5 hectare bereikt. Maar meer uitbreiding zat er voorlopig niet in. Omstreeks die tijd begon een moeilijke periode voor de hortus: de bezuinigingen die de regering doorvoerde, troffen vooral de botanische tuin en zelfs dringende reparaties aan de kassen waren bijna niet mogelijk. In de verslagen die Van Hall bij de curatoren inleverde, beklagde hij zich voortdurend over lekkende kassen, kapotte ramen, onvoldoende verwarming en onvoldoende middelen om de collectie op peil te houden. De minister erkende in 1853 dat de middelen die hij beschikbaar stelde onvoldoende waren om de vorderingen der wetenschap bij te kunnen houden, maar deed er vervolgens niets aan. Van Hall voelde zich achtergesteld, niet alleen bij de botanische tuinen in Utrecht en Leiden, maar ook bij de andere instellingen in Groningen. Verongelijkt

schreef hij in 1856 aan curatoren: '[...] als ik naga, wat aan andere Hoogescholen in ons land en met andere lokalen aan onze Hoogeschool plaats heeft, dan is het duidelijk dat mijne zaaken altoos achterstaan.'⁶⁷ Toch zat hij niet bij de pakken neer. Toen in 1849 de zelden bloeiende *Agave americana* (de honderdjarige aloë) in bloei kwam, voor het eerst sinds 1797, stelde hij de hortus open voor publiek en in twee dagen tijd bezochten enkele duizenden stadgers het lustoord aan de Rozenstraat. Ze gedroegen zich zo netjes – niet één zette een voetstap in de perken – dat Van Hall daarna de tuin in de zomermaanden op woensdagmiddag van één tot vier uur openstelde voor publiek. Om de belangstellenden ook op andere dagen een blik in de tuin te gunnen werd in de noord-oostelijke hoek van de tuin, naast de woning van de hortulanus, in plaats van een hoge schutting een lage muur gemetseld, met daarop een afrastering.

In de jaren zestig begonnen de subsidies weer wat rijker te stromen. In 1862 kon de hortulanus voor het eerst sinds lange tijd weer een reis naar Holland maken om bij kwekers en collega's in andere botanische tuinen planten te kopen. De hortulanus, sinds 1845 William Kent, de laatste hortulanus van Franeker, die de kort daarvoor overleden Hoffman had opgevolgd, kocht daar voor het fenomenale bedrag van 18,65 gulden planten aan. In 1863 kon Van Hall eindelijk de bouwvallige, tweehonderd jaar oude orangerie afbreken en door een nieuwe vervangen. Ook andere kassen werden verbouwd of door nieuwbouw vervangen. Tegelijk begon Van Hall met de aanleg van een herbarium (hij had zelf al een uitgebreid herbarium, maar nu begon hij ook voor de universiteit te verzamelen). Een ruilvereenkomst met het Rijksherbarium in Leiden vormde een goed begin, maar een onbeholpen poging om zijn zoon Herman, die door toedoen van Thorbecke bij het Rijksherbarium in Leiden was ontslagen, als buitengewoon hoogleraar voor het Groningse herbarium aan te trekken, mislukte. De curatoren adviseerden negatief en Thorbecke, die in voortdurende onmin leefde met de familie Van Hall, voelde er al helemaal niet voor.⁶⁸ Toch kon Van Hall, die in 1871 met emeritaat ging en naar Berg en Dal onder Groesbeek vertrok (daar woonde een van zijn dochters), een redelijk onderhouden hortus aan zijn opvolger overdragen.

GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN V: CHEMISCH LABORATORIUM

Toen Driessen in 1806 hoogleraar botanie werd en verhuisde naar de Grote Rozenstraat, had hij nog de beschikking over een modern chemisch laboratorium in het zomerhuis van het Prinsenhof.⁶⁹ De inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 maakte daar een einde aan. De Fransen eisten nu ook het zomerhuis van het Prinsenhof op, ten behoeve van het militair hospitaal. Driessen moest vertrekken. In het verslag over zijn bezoek aan Groningen in juli 1811 had Cuvier het al over het 'gewezen chemisch laboratorium'. De inboedel verhuisde zolang naar de hortus in de Rozenstraat. Een nieuw laboratorium kwam er pas in 1814, na het vertrek van de Fransen, toen speciaal voor het onderwijs in de scheikunde naast de woning van Driessen aan de Grote Rozenstraat een huisje werd ingericht als chemisch laboratorium. Bij het bezoek van Willem I aan Groningen in het najaar van 1814 legde de vorst ook een bezoek af aan Driessen in zijn pas opgeleverde laboratorium. Toch was Driessen niet bijster tevreden over zijn nieuwe onderkomen; in zijn rectorale rede van 1818 klaagde hij over zijn

‘ruwe en onaanzienlijke werkplaats’. Hij kon slechts dromen van de grote laboratoria die later opgericht zouden worden.

Driessen ging in 1823 met emeritaat en werd het jaar daarop als hoogleraar scheikunde opgevolgd door de apotheker Sibrandus Stratingh Ezn. Aanvankelijk maakte de nieuwe hoogleraar nog wel gebruik van het laboratorium aan de Rozenstraat, maar na de aankoop (met het geld van zijn echtgenote) van het kolossale pand Ossenmarkt 5, verhuisde Stratingh zijn activiteiten, ook als hoogleraar scheikunde, daarnaartoe. Het huis aan de Ossenmarkt had van 1816 tot 1825 toebehoord aan de hoogleraar landhuishoudkunde Uilkens. Deze had op de eerste verdieping twee ruime kamers voor zichzelf ingericht, een om zijn boeken te herbergen en een om als werkruimte te dienen. In deze ruimte stonden zijn natuurkundige instrumenten en zijn collectie mineralen. Langs de wanden bevonden zich grote kasten en verder bevatte deze kamer vier lange tafels met banken waarop Uilkens of zijn amanuensis experimenten kon doen voor zijn studenten. Daarnaast had de hoogleraar in zijn achtertuin een bijgebouw als werkruimte ingericht: een collegezaal, een laboratorium voor chemische en landhuishoudelijke proefnemingen en een instrumentenzaal. De griffier van de Staten die dit pand in 1825 had gekocht, had alles gelaten zoals het was, en toen het huis na twee jaar in handen van Stratingh overging, kon deze zo aan de slag.⁷⁰ Het laboratorium aan de Rozenstraat werd nog wel gebruikt, maar onderwijs en onderzoek vonden vooral plaats aan de Ossenmarkt. Stratingh was daarbij rijk genoeg om zich de modernste instrumenten aan te kunnen schaffen of, ingeval zoiets lastig was, zelf door een plaatselijke instrumentmaker te laten maken. Studenten waren overigens in deze ruimten doorgaans slechts passieve toehoorders. In Duitsland had Justus von Liebig, hoogleraar in Giessen, al in 1820 de gewoonte ingevoerd om studenten stelselmatig zelf proeven te laten doen, om hen zo actief de met materie kennis te laten maken. In Nederland had Gerrit Jan Mulder, toen nog docent scheikunde aan de klinische school in Rotterdam, die onderwijsvorm overgenomen en later, toen hij hoogleraar werd in Utrecht, ook in het academisch onderwijs geïntroduceerd. In Groningen werd ook wel zulk praktisch scheikundig onderwijs gegeven, maar veel minder dan in Utrecht.

Na de dood van Stratingh in 1841 nam Claas Mulder zijn taak over. Hoewel ook hij praktisch onderwijs gaf – weer in het oude laboratorium aan de Rozenstraat – lag zijn belangstelling niet echt bij de scheikunde; hij zou veel liever natuurlijke historie en vooral zoölogie doceren, maar dat vak was al bezet. Bovendien had hij geen goed chemisch laboratorium tot zijn beschikking. Het laboratorium aan de Rozenstraat mocht die naam niet meer hebben en de laboratoria van Stratingh waren particuliere vertrekken geweest. Pas in 1850, toen het nieuwe Academiegebouw werd opgeleverd, kreeg Mulder een serieus chemisch laboratorium. In de westelijke vleugel van het gebouw waren een collegekamer, een instrumentenvertrek, een zitkamer voor de hoogleraar en een ruime werkzaal ingericht, de laatste voorzien van een enorme schoorsteen zoals te zien op oude schilderijen van alchemisten. Mulder maakte echter amper gebruik van deze voorzieningen, want tot zijn grote vreugde kon hij in 1851 de leerstoel natuurlijke historie van de in dat jaar overleden Van Swinderen overnemen. Zijn opvolger voor scheikunde werd de directeur van de industrijschool in Maastricht, P.J. van Kerckhoff.

Afb. 104 Het scheikundig laboratorium in het nieuwe Academiegebouw. Foto uit 1905. Universiteitsmuseum Groningen.

Met Van Kerckhoff begon in Groningen op chemisch terrein een nieuwe wind te waaien. De nieuwe hoogleraar was bij Gerrit Jan Mulder in de leer geweest en in 1844 bij hem gepromoveerd. Wat Mulder in Utrecht had gedaan, wilde Van Kerckhoff ook in Groningen doen en hij begon dan ook onmiddellijk na zijn benoeming met de reorganisatie van het chemisch laboratorium in het Academiegebouw. De grote, schilderachtige, maar nutteloze schouw werd eruit gesloopt, er kwam nu een practicumzaal met trekkasten en rekken met reagentia, en in de collegekamer verscheen een grote tafel waarop proefnemingen konden worden gedaan (daarnaast was er nog een apart laboratorium voor het ruwe werk). De bedoeling was dat de studenten daar zelf praktisch werk gingen doen en voor sommige studierichtingen, zoals farmacie, was dat zelfs verplicht. Die studenten kon daarvoor ook de hele week door op het laboratorium terecht, waar ze dan werden bijgestaan door de hoogleraar of zijn assistent, sinds 1852 de jonge en nog niet gepromoveerde landbouwscheikundige Jakob Maarten van Bemmelen (later leraar scheikunde aan en directeur van de Rijks Hogere Burgerschool in Groningen en nog weer later hoogleraar in Leiden). In 1853 kwam er ook een gasleiding in het laboratorium. Toen Van Kerckhoff in 1868 naar Utrecht vertrok, waar hij zijn leermeester kon opvolgen, was het laboratorium 'uitmuntend' ingericht en liep het onderwijs als een trein. De nieuwe hoogleraar, Rudolf Sicco Tjaden Modderman, kwam in een gespreid bedje.

GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN VI: KABINETTEN EN VERZAMELINGEN

In het Organiek Besluit van 1815 stonden uitvoerige bepalingen over verzamelingen en kabinetten waarover elke universiteit diende te beschikken om het onderwijs op niveau te brengen. Het besluit schreef voor dat er verzamelingen anatomische, fysiologische en pathologische preparaten moesten worden aangelegd, ook met aandacht voor de vergelijkende anatomie, en steeds onder directie van de desbetreffende hoogleraar. Ook moest er een verzameling heel- en vroedkundige instrumenten komen, inclusief de fantomen (modellen) waarop de studenten konden oefenen. Daarnaast schreef het besluit de oprichting voor van een kabinet van natuurkundige instrumenten en modellen van werktuigen, van astronomische instrumenten, van natuurlijke historie en, als onderdeel daarvan, van steensoorten en fossielen. Met behulp van deze verzamelingen konden de studenten zich vertrouwd maken met de bouw en de orde van al het geschapene. Dit alles overeenkomstig het heersende, nogal statische kennisideaal, waarin de onveranderlijke orde in de natuur centraal stond en nog niet zozeer de ontwikkelingsprocessen. Op al die gebieden bestond er in Groningen zo goed als niets. De medische faculteit moest het vrijwel zonder preparaten doen. Na het vertrek van Petrus Camper, die gebruik had gemaakt van zijn uitgebreide particuliere collectie, was er in Groningen niets gedaan om die lacune te vullen. Ook op de andere gebieden was het armoe troef. In 1807, toen koning Lodewijk Napoleon Groningen zou bezoeken, had de senaat een petitie opgesteld waarin men vroeg 'dat eene toereikende somme bepaalde worde tot aankoop van Physische, Chemische en Astronomische instrumenten, welke aan deze Academie zéér gebrekkig zijn'.⁷¹ In het verleden hadden Bernoulli en Crousaz wel eens instrumenten mogen kopen, maar van een serieus kabinet van fysische instrumenten was nooit sprake geweest. Wat de universiteit had, was opgeborgen in de curatorenkamer in het Academiegebouw, in de bibliotheek, thuis bij professor Seerp Brouwer en in kisten bij de pedel.⁷²

Het Organiek Besluit had wel de aanwezigheid van kabinetten voorgeschreven, maar over de financiering stond er niets in. Alles hing af van het initiatief van de hoogleraren. Bij de medici deed Bakker nog wel eens wat; af en toe kreeg door zijn toedoen een preparaat of een instrument een plekje in het anatomisch theater, de plaats waar de medische faculteit haar voorwerpen bewaarde. Maar zijn collega's in de faculteit deden weinig op dit gebied en ook over de aanschaf van fysische en astronomische instrumenten horen wij weinig. De enige die met grote voortvarendheid aan de opbouw van een kabinet begon, was Van Swinderen, hoogleraar natuurlijke historie (de facto zoölogie en mineralogie).⁷³ Hij ontdekte al kort na zijn aantreden hoe nuttig het was als hij de stof waarover hij college gaf, kon illustreren met concrete voorwerpen uit de natuur. Dat zijn colleges zo goed bezocht werden, schreef hij toe aan de:

[...] gelukkige inval om op de eerste les bij het spreken over de schoonheid der natuur eenige schoone voorwerpen te vertoonen, waarop ik eerst een paar uren voor het begin van het college kwam, doch dat zooals ik ook van agteren gehoord heb, velen die anders enkel uit nieuwsgierigheid de eerste les kwamen bijwoonen, bewogen heeft ook de volgende te hooren en op het collegie [in] te teekenen.⁷⁴

Hij had daarbij het geluk dat hij kon terugvallen op de verzameling die zijn 'papa' al vanaf diens jeugd had bijeengebracht. Van Swinderen nam zich daarop voor die collectie verder uit te breiden. Hij was een man van weinig talent, maar hij had een grote werkkraft en een uitgebreid netwerk, en het opbouwen van een natuurhistorische verzameling was een kolfje naar zijn had.

Van Swinderen pakte het systematisch aan door in 1816 eerst maar eens een studiereis te maken naar Duitsland en daar verschillende natuurhistorische musea te bezoeken. In Berlijn bezocht hij het wijd en zijd vermaarde Museum für Naturkunde van zijn collega Martin Lichtenstein, en in Hanau bezocht hij het ruilbureau voor natuurhistorische objecten, waar verzamelaars hun dubletten konden ruilen tegen objecten die in hun collectie nog ontbraken. In Hanau ontmoette Van Swinderen ook de jonge, veelbelovende Heinrich Kuhl, wie hij een baan aanbood als amanuensis of conservator van het nog op te richten kabinet van natuurlijke historie in Groningen. Kuhl nam het aanbod aan en ging met Van Swinderen mee naar Groningen. Hoewel hij maar kort voor Van Swinderen gewerkt heeft (hij werd in 1820 door Willem I samen met zijn studievriend J.C. van Hasselt op een officiële botanische expeditie naar Indië gezonden, waar beiden spoedig zouden overlijden), mag Kuhls rol in de opbouw van het kabinet niet onderschat worden.⁷⁵

Terug in Groningen ging Van Swinderen meteen aan de slag, kocht links en rechts kleine collecties op en begon vanaf 1817 in zijn *Almanak* te rapporteren over de aanwinsten voor het kabinet. Het jaar daarop wist hij curatoren zo ver te krijgen dat zij voor zijn verzameling-in-opbouw de bovenverdieping van het huis van de hoogleraar Gramma in de Sint-Jansstraat huurden, waar hij acht kamers kreeg om zijn objecten uit te stallen. In datzelfde jaar 1818 publiceerde hij in zijn *Almanak* ook voor het eerst een naamlijst van de voorwerpen die in het kabinet te bezichtigen waren, waarbij hij niet naliet bij voorwerpen die hem geschonken waren te vermelden wie de gulle gever was geweest. Hij hoopte dat anderen zich daardoor aangespoord voelden hem ook een nog ontbrekend object cadeau te doen.

Zijn grote slag sloeg Van Swinderen toen in 1820 het immense museum van Petrus Camper op de markt kwam. Deze collectie, bestaande uit fossielen, mineralen, anatomische, pathologische en vergelijkend anatomische (dus veelal zoölogische) preparaten en voorwerpen, door Camper op zijn buitenhuis Klein Lankum bij elkaar gebracht en na zijn dood nog door zijn zoon Adriaan Gilles Camper uitgebreid, was na de dood van de laatste door diens weduwe aan koning Willem I aangeboden. Van Swinderen kwam onmiddellijk in actie en suggereerde via via de koning dat hij deze collectie voor Groningen moest bestemmen. Al eerder had de koning natuurhistorische collecties aangekocht en vervolgens aan een universiteit geschonken. Zo had in 1819 nog Leiden de verzameling van de overleden S.J. Brugmans gekregen. Nu was Groningen aan de beurt en inderdaad werd bij Koninklijk Besluit van 20 juli 1820 de hele collectie door de staat gekocht en aan de Groningse universiteit geschonken.⁷⁶ In één klap beschikte Groningen nu over een verzameling die niet voor die van de andere universiteiten onderdeed.

De collectie-Camper bestond uit zowel een natuurhistorisch als een medisch gedeelte en om die reden werd de verzameling ook gesplitst. De anatomische, pathologische en verloskundige voorwerpen kregen een plek deels in het *theatrum anatomicum* en deels (in opslag) in het *nosocomium*. Na de overdracht van de Academiekerk aan de

rooms-katholieke gemeente in 1829 en de bouw van een nieuw anatomisch theater in de Schuitemakersstraat kwamen daar in 1832 alle medische voorwerpen weer bij elkaar te staan. Daar onderging de collectie in de loop der jaren belangrijke uitbreidingen, onder met andere anatomische en verloskundige modellen van papier-maché (handiger en duurzamer dan modellen van was). In 1844 bestelde Sebastian voor het bedrag van 1700 gulden bij de firma van Louis Auzoux in Parijs een geheel uitneembaar model van het menselijk lichaam (het 'kunstlijk') en kocht Baart de la Faille bij dezelfde firma een serie van zeven modellen van de baarmoeder die de verschillende fasen van de zwangerschap lieten zien.⁷⁷

Ondertussen werkte Van Swinderen onverdroten verder aan de uitbouw van zijn kabinet van natuurlijke historie in de Sint-Jansstraat, waar nu het hele pand werd gehuurd. Hij maakte excursies buiten de stad om daar dieren te vangen, regelde jachtvergunningen voor vrienden die voor hem op jacht wilden gaan, en richtte in 1822 zelfs een nieuw genootschap op, het Genootschap ter Bevordering van de Natuurlijke Historie, om met andere verzamelaars waarnemingen uit te wisselen en objecten te ruilen (dit genootschap groeide als kool en fuseerde in 1830 met het Natuur- en Scheikundig Genootschap tot het Genootschap van bevordering der Natuurkundige Wetenschappen). Eveneens in 1822 publiceerde hij, geholpen door een paar studenten, een geheel nieuwe *Index rerum naturalium quae conservantur in Museo Academico Groningano*, die in weerwil van de Latijnse titel verder Nederlandstalig was en als tweede titel ook had *Wegwijzer in het Museum van Natuurlijke Historie der Hoogeschool te Groningen*. Die gids was niet alleen bedoeld voor bezoekers, maar ook voor studenten, die er tijdens college aantekeningen in konden maken en thuis nog eens konden nakijken waar de professor het over had gehad. Voor studenten was het museum opengesteld op zaterdag van twee tot vier uur en zij hoefden zich daar niet voor aan te melden omdat ze voor het hele jaar een speciaal door Van Swinderen getekend pasje hadden gekregen. Andere bezoekers konden op woensdag van één tot twee uur terecht, mits zij zich een dag van te voren bij de hoogleraar meldden. Zo kon Van Swinderen de toeloop een beetje reguleren en voorkomen dat het al te druk werd. Heel erg ruim was het namelijk in het pand in de Sint-Jansstraat nu ook weer niet.

Om die reden was Van Swinderen naarstig op zoek naar een ruimere huisvesting. In 1822 leek hij al meteen succes te hebben toen curatoren bij de minister een plan voor een nieuw Academiegebouw inleverden waarin ook een hele vleugel bestemd was voor het Museum van Natuurlijke Historie. Zoals bekend wees de minister het plan direct van de hand. Het was te duur en bovendien vond hij de ruimte die de natuurlijke historie in het geprojecteerde gebouw kreeg buiten alle proporties. Het Groningse kabinet, liet hij weten, was 'alleen voor het onderwijs en niet tot pracht bestemd'.⁷⁸ Van Swinderen moest genoegen nemen met wat hij had, en zijn ambitie om een zo volledig mogelijke verzameling bij elkaar te brengen laten varen. Het Rijks Museum van Natuurlijke Historie in Leiden was het nationale centrum van de natuurlijke historie en men moest in Groningen niet proberen op gelijke hoogte te komen. Tegen de zin van Van Swinderen werd in de tuin achter het nosocomium toen maar een speciaal voor zijn verzameling groot, U-vormig gebouw neergezet waar hij zijn inmiddels verder aangegroeide verzameling ruimer kon onderbrengen (in het gehuurde pand in de Sint-Jansstraat, waar hij voor die tijd zijn verzameling had ondergebracht, kwam nu ruimte

voor de collectie fysische instrumenten). Met de nodige vertraging ging het museum daar in 1827 open.⁷⁹ Wie de voorgeschreven route langs de laden, vitrines en wandkasten volgde en ook de moeite nam op de gaanderij de voorwerpen langs te lopen die daar nog opgesteld stonden, kreeg een redelijk goed beeld van de rijkdom van de levende natuur van de hele wereld – en van de pracht en verscheidenheid van de wereld van mineralen en fossielen. Maar ook dit gebouw was niet de definitieve bestemming van het museum. In het nieuwe Academiegebouw dat eind jaren veertig op de plaats van het oude gebouw verrees, was namelijk de hele bovenverdieping gereserveerd voor het kabinet van natuurlijke historie (verhuizing van het kabinet naar de Broerstraat zou in de Munnekeholm ruimte scheppen om het oude nosocomium om te bouwen tot het Algemeen Provinciaal-, Stads- en Academisch Ziekenhuis, waartoe in 1849 besloten was). Bij de opening van het nieuwe Academiegebouw in 1850 kon de oude Van Swinderen dus meer dan tevreden zijn over de manier waarop zijn collectie was ondergebracht.

Ondertussen was de universiteit ook nog in het bezit gekomen van een collectie waarover in het Organiek Besluit van 1815 in het geheel niet gesproken was, namelijk op het terrein van de landhuishoudkunde.⁸⁰ Op eigen initiatief was de hoogleraar op dit terrein, Uilkens, na zijn aantreden begonnen behalve een 'oeconomische tuin' ook een Kabinet van Landhuishoudkundige Instrumenten aan te leggen, waarin zowel traditionele als nieuwe landbouwwerktuigen een plaats kregen. Van Swinderen leverde hem 'plantaardige zelfstandigheden', zoals houtsoorten, zaden en gedroogde vruchten. Uit Engeland betrok Uilkens oculeer- en entgereedschap en uit Duitsland een nieuwe zaaimachine. Soms liet hij een werktuig namaken, zoals een appelplukker die hij in een Duits tijdschrift was tegengekomen, of een toestel om met zwaveldamp veldmuizen te verdelgen. Uilkens bracht deze verzameling onder in het bijgebouw van zijn huis aan de Ossenmarkt, waar hij ook zijn colleges gaf en zijn studenten dus direct kon wijzen op de nadelen van oude en de voordelen van nieuwe werktuigen. Ook anderen waren welkom, want de verzameling moest een voorlichtende functie voor het hele gewest krijgen. De inventarislijst, opgemaakt bij de dood van Uilkens, telde circa tweehonderd nummers, zowel gereedschappen, modellen en tekeningen als chemicaliën, houtsoorten, plantenresten en natuur- en scheikundige instrumenten.

Uilkens' opvolger Van Hall breidde de verzameling verder uit.⁸¹ Omdat de ruimte aan de Ossenmarkt niet meer beschikbaar was, werd de collectie nu ondergebracht in het pand aan de Sint-Jansstraat waar eerder Van Swinderen zijn kabinet van natuurlijke historie had gehad. Daar was de collectie elke dinsdagmiddag te bezichtigen. Jaarlijks kreeg Van Hall 1500 gulden subsidie om de verzameling te onderhouden en uit te breiden (in 1830 werd dit bedrag teruggebracht tot 900 gulden). In 1836 verhuisde de verzameling naar de bovenverdieping van het Corps de Garde op de hoek van de Oude Boteringestraat en het Lopende Diep, waar vroeger de scherm- en danszalen van de universiteit waren gevestigd. Op de nieuwe locatie trok de verzameling vrij veel bezoekers, ongeveer vijfhonderd per jaar, van wie sommigen de werktuigen en modellen nauwkeurig bestudeerden en na lieten maken – precies wat Van Hall beoogde. In 1839 bestond de verzameling inmiddels uit 403 voorwerpen, voor het merendeel uit de sfeer van de akkerbouw, maar daarnaast ook op het gebied van tuinbouw, houtteelt, rundveehouderij, bijenteelt en zelfs zijdeteelt. Omdat de collectie almaar groeide, moest in 1839 ook de benedenverdieping van het Corps de Garde bij de expositieruimte getrok-

ken worden – en ook die ruimte was tien jaar later al weer helemaal vol. Daarom besloot Van Hall voortaan geen werktuigen op ware grootte meer in zijn verzameling op te nemen, maar alleen modellen – wat de bruikbaarheid van zijn collectie wel verminderde. Al talrijker worden in de jaren vijftig de klachten van Van Hall over het onderkomen van zijn verzameling. In juli 1856 schreef hij in zijn verslag aan curatoren dan ook dat hij hoopte dat er geen bezoekers zouden komen, zo ‘slordig en vuil’ was het gebouw inmiddels geworden. Een ander probleem was ook dat het steeds moeilijker was om de snelle groei van het aanbod aan nieuwe landbouwwerktuigen bij te houden, vooral uit het buitenland. De rol die Van Hall wilde spelen bij het introduceren en verspreiden van nieuwe landbouwkundige werktuigen en methoden, werd steeds meer overgenomen door commerciële importeurs van landbouwwerktuigen. Van Hall wenste zich daar echter niet bij neer te leggen en toen er kritiek kwam op het ontbreken van de nieuwste landbouwwerktuigen in zijn verzameling, verweerde hij zich door te zeggen dat die werktuigen ontbraken omdat ze toch niet aanbevelenswaardig waren voor de boeren. Dat was geen sterk argument.

CRISIS DOOR GEBREKKIGE UITRUSTING?

Was de bestuurlijke en materiële uitrusting van de Groningse universiteit in de eerste helft van de negentiende eeuw nu onder de maat en was dat mede oorzaak van de crisis waar zij na 1850 in terechtkwam? Het lijkt er niet echt op. De situatie was in menig opzicht niet ideaal, maar dat gold ook voor andere universiteiten. Groningen kreeg bovendien in 1850, met steun van de regering, een nieuw Academiegebouw en later een nieuwe bibliotheek en een state of the art fysiologisch laboratorium. Alleen op het laatst, rond 1870, leek het alsof men weer terug was gekeerd naar de tijd dat de Staten van Stad en Lande verantwoordelijk waren geweest voor het onderhoud van de universiteit en door het steeds opnieuw ‘niet veerdig’ zijn van de Ommelanders de universiteit dreigde dood te bloeden. Nu was het de regering in Den Haag die, hangende de beloofde wet op het hoger onderwijs, niet wilde investeren in de Groningse universiteit. Op zichzelf gerechtvaardigde verzoeken van de curatoren tot uitbreiding van het personeelsbestand en modernisering van de voorzieningen werden door achtereenvolgende ministers steeds weer geweigerd. Geen wonder dat de medische studenten in 1870 klaagden over de ‘stiefmoederlijke manier waarop onze Academie wordt behandeld’.⁸²

Toch was het echte probleem in Groningen het al sinds 1850 teruglopende aantal studenten. Waar de universiteit last van had, was de perifere ligging in een tijd van centralisatie van bestuur, verdere nationale integratie en voortgaande concentratie van macht in het westen en het centrum van het land. De curatoren konden hier ook weinig aan doen en mooiere en rijker uitgeruste gebouwen en een ruimer personeelsbestand hadden waarschijnlijk ook weinig effect gehad. Het was hopen en bidden dat de politieke elite de Groningse universiteit niet in de steek zou laten en dat de universiteit lang genoeg kon overleven om niet alleen de nadelen van de modernisering van Nederland te ondervinden, maar op termijn er ook de vruchten van te plukken.

21 METAMORFOSE VAN HET ONDERWIJS

Wie in Nederland in het begin van de negentiende eeuw ging studeren, kwam niet alleen voor de colleges die op een bepaald vakgebied werden gegeven. Doel van de studie was namelijk niet de training voor een bepaald beroep, maar de vorming tot een lid van de geleerde stand. In zijn boekje over de noordelijke hogescholen uit 1824 bracht de hoogleraar Nederlands Lulofs dat nog eens treffend onder woorden:

In het algemeen geloof ik, dat het voornaamste nut, hetwelk door de Hoogescholen gesticht kan worden, ten minste evenzeer ligt in het Geheel van derzelve Inrigtingen; in de verzameling van een aantal Mannen, die over onderscheidene vakken van Wetenschap, schrijven, spreken en handelen; in de aanraking en wrijving van zoo veel Jonge lieden, die uit verschillende oorden bijeengekomen zijn, om gemeenschappelijk van het Akademisch onderwijs gebruik te maken; in den Naijver, die hierdoor onder hen wordt opgewekt; in het wederkerige Nut, dat zij van elkanders omgang trekken; in het Overzigt, dat men op eene Hoogeschool, zelfs buiten de lessen, ongemerkt en door de onderlinge verkeerling der Studenten uit onderscheidene Faculteiten, van het geheele gebied der Wetenschappen erlangt; in het bekend raken met gemeenschappelijke hulpmiddelen, als daar zijn aanzienlijke Boekerijen, Kruidtuinen, Kabinetten van Natuurlijke Historie enz. enz., kortom in den geheelen dampkring (mag ik het zoo eens noemen?) of Atmosfeer eener Akademie – als blootelijk in het hooren der Voorlezingen en wat daartoe verder betrekking moge hebben.¹

Daarom was in het Organiek Besluit van 1815 vastgelegd ten eerste dat de studie moest beginnen met een brede, algemene, bijna encyclopedische propedeuse en ten tweede dat ook in de fase daarna specialisatie en beroepstraining vermeden moesten worden. Die uitgangspunten bleven goeddeels van kracht tot 1876, toen het parlement eindelijk de al veel eerder beloofde Wet op het hoger onderwijs aanvaardde. Maar terwijl op wettelijk gebied alles heel lang bij het oude bleef, veranderde het onderwijs zelf ingrijpend, zowel naar vorm als naar inhoud. De oude standenmaatschappij brokkelde verder af, de wetenschap sloeg nieuwe paden in en het denken over vorming en opleiding maakte grote ontwikkelingen door. Achter de klassieke pui van de oude hogeschool werd druk getimmerd en gemetseld aan een moderne universiteit.²

ONRIJP OOF? DE LATIJNSE SCHOOL EN DE ACADEMISCHE PROPEDEUSE

Een van de heilzame elementen in het Organiek Besluit van 1815 was dat er eindelijk een duidelijke regeling kwam voor de toelating tot de universiteit. In de tijd dat universiteiten nog een zeer internationaal publiek trokken en de rondtrekkende student

op elk gewenst moment kon ‘instappen’, was zo’n regeling amper mogelijk. Maar omdat in de eerste jaren van de negentiende eeuw buitenlandse studenten een kleine minderheid waren geworden, kon Willem I in 1815 een duidelijke, landelijke regeling invoeren. Het Organiek Besluit bepaalde dat iemand toegang kreeg tot de universiteit als hij een getuigschrift kon laten zien van de curatoren van een Latijnse school waaruit bleek dat hij voldoende kennis van het Latijn en wat bijvakken had opgedaan om met vrucht academisch onderwijs te kunnen volgen (dat werd immers nog steeds in het Latijn gegeven). Kon een aspirant-student niet zo’n verklaring laten zien, bijvoorbeeld omdat hij alleen particulier onderwijs had genoten, dan kon hij ten overstaan van hoogleraren uit de faculteit der letteren, aangevuld met de hoogleraar wiskunde, een universitair toelatingsexamen doen. Er waren heel wat studenten die zo’n toelatingsexamen aflegden. Cijfers over Groningen ontbreken, maar in Utrecht kreeg in de eerste helft van de negentiende eeuw 33 procent van het aantal studenten toegang tot de universiteit door het afleggen van zo’n universitair admmissie-examen.³ Buitenlandse studenten (die er overigens nauwelijks waren) konden vrijstelling van dat examen krijgen als ze verklaarden na hun studie naar hun vaderland terug te zullen keren. De kwaliteit van het onderwijs op de Latijnse scholen werd volgens het Organiek Besluit gegarandeerd ten eerste doordat nu een welomschreven vakkenpakket werd voorschreven (behalve Latijn ook Grieks, geschiedenis, aardrijkskunde, wiskunde en mythologie) en ten tweede doordat er nu ook eisen kwamen voor de opleiding van de docenten. De rector van een Latijnse school moest gepromoveerd zijn en in de grote steden (met meer dan 20.000 inwoners) gold dat ook voor de conrector. De andere leerkrachten moesten minstens het kandidaatsexamen in de letteren hebben behaald.

Op papier was de toegang tot de universiteit dus goed geregeld. In de eerste jaren na de invoering van de nieuwe regeling was men in universitair Nederland ook uitermate tevreden over het resultaat. Nog in 1828, toen de commissie-Röell bij senaten en colleges van curatoren informeerde of er aanpassingen van onder andere het toelatingssysteem nodig waren, waren de academische autoriteiten overal van mening dat dat niet het geval was. Tien jaar later was dat echter wel anders en het aantal klachten over de onvoldoende voorbereiding van de leerlingen op de academische studie nam vanaf 1840 hand over hand toe. De Latijnse scholen leverden, zoals Huizinga dat uitdrukte, nog altijd ‘onrijp ooft’ af.⁴ Sommige studenten konden dan wel Latijn verstaan, maar waren niet in staat tien regels Homerus te vertalen. Anderen hadden zelfs al moeite met de Latijnse auteur Cornelius Nepos, op de Latijnse school de auteur voor beginnelingen.

Er waren twee oorzaken voor deze treurige situatie.⁵ Om te beginnen waren er te veel Latijnse scholen met gemiddeld te weinig leerlingen om geregeld onderwijs mogelijk te maken. In 1835 telde Nederland 67 Latijnse scholen met in totaal 1459 leerlingen (op een totale bevolking van ongeveer 2 miljoen). Dat leverde dus gemiddeld bijna 22 leerlingen per school op. Maar de verdeling was zeer ongelijk: naast een paar grote scholen waren er wel twintig met minder dan tien leerlingen (voor vier of vijf leerjaren). De Latijnse school in Groningen, die nog altijd in het Minderbroederklooster gevestigd was, telde in deze jaren ongeveer dertig leerlingen en kon doorgaan voor een grote school.⁶ Maar eenmanschooltjes waren bepaald geen zeldzaamheid. In plaatsen die in de zeventiende eeuw nog een florerende Latijnse school hadden gehad maar waar economische achteruitgang of concurrentie van de Franse school voor een gestage terugloop

van het aantal Latijnse scholieren had gezorgd, hield het gemeentebestuur uit prestigeoverwegingen vaak vast aan het voortbestaan van de school. De regels van het Organiek Besluit waren in die plaatsen hooguit richtlijnen, geen voorschriften. Bij Koninklijk Besluit van 23 maart 1828 werd zelfs aan kleine scholen ontheffing verleend van de bepaling dat de rector gepromoveerd moest zijn.⁷ Het is duidelijk dat men zich van het peil van het onderwijs van vooral de kleinere scholen niet te veel moet voorstellen en dat de waarde van de door de curatoren van die scholen afgegeven getuigschriften op zijn minst twijfelachtig was.

Dat betekent niet dat het er overal zo slecht voor stond en dat er geen pogingen werden gedaan om het peil van het Latijnse onderwijs op te krikken. Er werd ernst gemaakt met het onderwijs in het Grieks; in 1827 werd bij Koninklijk Besluit bepaald dat het onderwijs in de wiskunde voortaan gegeven moest worden door iemand die minstens het kandidaats in de wis- en natuurkunde had behaald en de leerkrachten van de Latijnse scholen sloten zich in 1830 aaneen in de Vereeniging van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia (het woord 'gymnasium' werd in deze tijd gebruikt als deftig synoniem voor Latijnse school). Die vereniging zette zich in voor een betere pensioenregeling, maar gaf ook gelegenheid tot het bespreken van onderwijskundige kwesties. Een belangrijk initiatief om de Latijnse scholen meer standing te geven was in 1838 de oprichting van een zogenaamde tweede afdeling, waar leerlingen ook onderwijs kregen in moderne talen en wiskunde. De leerlingen die voor deze tweede afdeling kozen, ambiëerden geen academische studie, maar bereidden zich voor op een vervolgstudie aan de Koninklijke Militaire Akademie in Breda of het Koninklijk Instituut voor de Marine in Medemblik – of voor een betrekking in de handel of de nijverheid. De Latijnse school in Den Haag begon ermee en noemde zich vanaf dat moment nadrukkelijk gymnasium. Elders kreeg het initiatief navolging en twintig jaar later hadden al 31 van de 63 Latijnse scholen zich omgezet in een gymnasium.⁸ In Groningen liep men niet voorop. De hoogleraren hadden in 1828 de commissie-Röell laten weten niet veel heil te zien in een dubbele doelstelling van het gymnasium en ook de docenten van de Latijnse school voelden er niet veel voor. Een overweldigend succes werden de tweede afdelingen ook niet; het aantal leerlingen dat er voor koos, bleef achter bij de verwachting. Maar het initiatief toont aan dat er op de Latijnse scholen serieus werd gewerkt aan verbetering van het onderwijs en verbreding van het voorheen zo eenzijdige onderwijsaanbod.

De tweede oorzaak voor de blijvend onbevredigende situatie rond de Latijnse scholen was dat het universitaire admmissie-examen door de bank genomen veel te makkelijk was. Het niveau daarvan was afgestemd op het gemiddelde niveau van de Latijnse scholen, en dat was dus niet hoog. De hoogleraren hebben vanwege die lankmoedige examinering veel kritiek te verduren gekregen. Door zo veel mogelijk kandidaten door te laten zouden ze vooral hun eigenbelang hebben gediend: meer nieuwe studenten leverden meer inkomsten voor hen persoonlijk op. Maar misschien is dit toch te cynisch gedacht. Achter het ruimhartige toelatingsbeleid zat ook een gedachte, een bepaalde opvatting over hoger onderwijs. Dat onderwijs was nog in belangrijke mate standsgeboden; een bepaalde afkomst gaf bijna automatisch het recht op het volgen van hoger onderwijs. Strenge selectie op individuele prestaties hoorde daar dan niet bij; hooguit moest aan zekere minimale voorwaarden voldaan worden. Dat hield niet in dat men kwaliteit onbelangrijk vond of excelleren bewust ontmoedigde. Het invoe-

ren van prijsvragen (daarover later meer) wijst op het tegendeel en het is niet zonder betekenis dat in 1826 bij examens de graden 'cum laude' en 'summa cum laude' werden ingevoerd. Maar waardering voor kwaliteit en excellentie mocht de wat minder be- gaafde zonen van notabelen die een eerzaam bestaan in een geleerde professie zochten niet verhinderen hun bestemming te bereiken.⁹ Niettemin is het een feit dat de examinatoren door hun ruimhartige opstelling de pogingen om het onderwijs op de Latijnse scholen op een hoger plan te brengen frustreerden. Niet zelden verlieten leerlingen al in de voorlaatste klas de school om zich in korte tijd, eventueel met de hulp van een repetitor, voor te bereiden op het niet al te moeilijke universitaire toelatingsexamen.

Omdat de klachten aanhielden, nam de regering een drastisch besluit. Bij Koninklijk Besluit van 23 mei 1845 kreeg een student in spe alleen toegang tot de universiteit na het afleggen van een landelijk staatsexamen voor een speciaal daarvoor bijeengeroepen centrale commissie. De curatoren van de Latijnse scholen verloren het recht om hun leerlingen naar de universiteit te 'promoveren' en de hoogleraren die te gemakkelijke examens afnamen, werden buitenspel gezet. Al meteen in 1845 werd duidelijk dat het staatsexamen niet mals was. De staatscommissie bestond uit zeven heren, van wie er hooguit één tegen toelating van de kandidaat mocht zijn. Waren er twee examinatoren die twijfelden aan de kwaliteiten van de aspirant, dan zakte deze. Aspirantstudenten die vroeger moeiteloos door het universitaire toelatingsexamen zouden zijn gerold, werden nu zonder pardon afgewezen. Onder rectoren van Latijnse scholen en onder sommige hoogleraren was het staatsexamen om die reden erg populair; nu bleven de leerlingen tenminste tot het eind op school en kwamen ze goed voorbereid in de collegebanken. Maar anderen beweerden dat het staatsexamen onnodig moeilijk was; scholieren en studenten noemden het invoeringsbesluit het 'decretum horribile'.¹⁰ En omdat de strenge selectie onmiddellijk leidde tot een terugval in het aantal nieuwe studenten, begonnen al snel ook de universiteiten te morren. Handig maakten de tegenstanders gebruik van de nieuwe politieke orde na 1848 door te klagen dat het examen in strijd was met de liberale geest die nu in Nederland heerste. En Thorbecke was hun ter wille. Bij Koninklijk Besluit van 1 juli 1850 bepaalde hij dat het examen niet meer als blokkade mocht gelden (het was nu als het ware alleen een diagnostische toets, waarmee de student kon doen wat hij wilde) en in 1852 schafte hij het staatsexamen helemaal af.¹¹ De toegang tot de studie was dus sinds 1850 geheel vrij; niemand hoefde aan wat voor ingangseis dan ook te voldoen. Omdat ook dat niet werkte, herstelde na de val van het kabinet-Thorbecke in 1853 de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken, Van Reenen, de situatie van voor 1845: een Koninklijk Besluit van 4 augustus 1853 bepaalde dat toegang tot de universiteit kon worden verkregen door het overleggen van een getuigschrift van de Latijnse school of het afleggen van een universitair toelatingsexamen.

Het verschil was nu wel dat op Latijnse scholen het onderwijs in de tussenliggende jaren verbeterd was. De teleurstellende resultaten van de eerste staatsexamens had bijvoorbeeld in Groningen in 1847 geleid tot een reorganisatie van de Latijnse school. Om te beginnen werd de duur van de opleiding met een jaar verlengd. Verder werd aan wat nu het Stedelijk Gymnasium ging heten een tweede afdeling in het leven geroepen, die na een gemeenschappelijke onderbouw van één jaar nog twee jaar duurde (de eerste afdeling was drie jaar langer). Ten slotte werden nu voor bepaalde vakken voor het eerst

vakdocenten in dienst genomen. Voorstanders van het klassieke onderwijs waren daar altijd op tegen geweest, omdat het de vormende invloed van de docent op de leerling teniet zou doen. Alleen als een docent zijn leerlingen bij alle vakken voor zich had, zou hij hen zo goed kunnen leren kennen dat hij wezenlijk tot hun vorming zou kunnen bijdragen. Maar de hogere eisen die aan het onderwijs werden gesteld, leidden tot een toenemende nadruk op vakbekwaamheid van de docenten, wat al met al de introductie van vakdocenten onvermijdelijk maakte. De kandidaat in de wiskunde A.W. Alings, een leerling van de recent tot curator van het gymnasium benoemde hoogleraar wis- en natuurkunde J.W. Ermerins, ging wiskunde geven, J.F. Hütter, het hoofd van de Franse kostschool in Groningen, werd de eerste leraar Frans en de genaturaliseerde Oost-Fries D.J. Stahl de Boer de eerste leraar Duits.¹²

SLEETS HUMANISME

Dat de studie moest bijdragen aan de vorming van de student tot lid van de geleerde stand en geen training mocht zijn voor een bepaald beroep, was een gedachte die ook al in de zeventiende en achttiende eeuw aan het hoger onderwijs ten grondslag had gelegen. '1815' was in dat opzicht dus geen breuk met het verleden geweest. Er werden in 1815 in het onderwijsaanbod wel een paar nieuwe, moderne vakken ingevoerd, zoals landhuishoudkunde en Nederlandse taal- en letterkunde, maar de geest waarin het onderwijs werd gegeven week niet veel af van wat eind achttiende eeuw al gangbaar was. Wat vroeger vanzelfsprekend was geweest, werd nu alleen in voorschriften vastgelegd. Het oude humanisme in een nieuw jasje. Door de populariteit van het neohumanisme van mensen als de jurist Kemper, de dominante figuur in de commissie die het Organiek Besluit had voorbereid, en de filosoof Van Heusde, die in de jaren twintig van de negentiende eeuw veel invloed had in academische kringen, kreeg de oude gedachten zelfs even nieuwe glans.

Het Organiek Besluit bepaalde dat wie rechten of theologie wilde studeren, eerst een propedeutisch examen in de letteren diende af te leggen en een testimonium voor wiskunde moest behalen. In 1826 werd wiskunde voor aanstaande juristen en theologen zelfs een examenvak. Wie daarentegen geneeskunde wilde studeren, diende eerst een propedeuse in de natuurwetenschappen te doen en testimonia voor Grieks en Latijn te behalen. Dezelfde brede oriëntatie kenmerkte de hogere studie. Het was niet de bedoeling praktijkmensen af te leveren. De commissie-Röell benadrukte in haar rapport in 1829 dat de universiteiten vooral niet bedoeld waren 'om jonge lieden tot zeker beroep af te rigten'.¹³ Universiteiten verzorgden 'hoog wetenschappelijk onderwijs' en beschouwden alle wetenschappen van het 'verhevenste standpunt'. Om toegang te krijgen tot de geleerde stand moest men vooral 'hogere theoretische kennis' bezitten. Academisch onderwijs moest, aldus de ook in Groningen invloedrijke Van Heusde in dezelfde tijd, ertoe strekken dat 'de geest der hoorders aan het oordelen, aan het scheiden en verbinden, aan geregeld zoeken en vinden der waarheid, bijzonder ook aan het toetsen gebragt werd van hetgeen voor de waarheid werd gehouden'. Het onderwijs moest ervoor zorgen 'dat men, na het verlaten der Hoogeschool, op en door zich zelven ga denken en oordeelen' (cursief KvB).¹⁴ Wat de studenten leerden, was niet een serie kunstjes

om een probleem op te lossen, maar een bepaalde manier van denken. ‘Broodstudie’ hoorde niet op de universiteit thuis. De toekomstige advocaat leerde daarom meer over het Romeinse recht, dat in de rechtbanken nauwelijks gebruikt werd, dan over het in Nederland geldende recht. De toekomstige rector van een Latijnse school moest gepromoveerd zijn (eventueel in de rechten of de theologie), maar kon aan de slag zonder iets te weten van opvoedkunde of vakdidactiek. Want de universiteit leverde geen advocaten af, maar rechtsgeleerden, geen leraren, maar filologen.

In de praktijk viel de eenzijdige nadruk op de ‘hogere theoretische kennis’ wel mee, zeker in Groningen. Om te beginnen zaten er in de collegebanken eigenlijk vanaf het begin ook heel wat zogenaamde toehoorders, die geen academisch diploma nastreefden, daarvoor ook niet de vereiste vooropleiding hadden, maar wel universitaire vakken volgden om zich voor te bereiden op andere, niet-academische examens. Een heelmeester bijvoorbeeld verwierf zijn bevoegdheid om de geneeskunst uit te oefenen door examens af te leggen voor de provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt, maar een apart instituut dat de opleiding verzorgde was er in Groningen niet. Daarom liep een heelmeester in Groningen college bij de hoogleraren in de medische faculteit, die overigens vaak ook weer zitting hadden in de commissie die het examen afnam. Iets soortgelijks gold voor de apothekers in spe, die college konden lopen bij de hoogleraar scheikunde. In de tijd dat Claas Mulder dat vak doceerde, gaf hij zelfs aparte colleges waarin de aanstaande apothekers zich ook praktisch konden oefenen in het bereiden van geneesmiddelen (Mulder was ook lid van de geneeskundige commissie). Voor de vroedvrouwen was het anders georganiseerd. Daar bestond vanaf 1817 een Vroedkundig Instituut, waar gedurende lange tijd de colleges verloskunde werden verzorgd door de hoogleraar verloskunde Baart de la Faille. De combinatie van hogeschool en Vroedkundig Instituut verschaftte een adequate opleiding voor de tweede medische stand in Groningen, althans wat het theoretisch gedeelte van de opleiding betreft, en om die reden zag men er in 1823 van af om in Groningen een aparte klinische school te vestigen.¹⁵ Maar ook bij andere dan medische colleges zaten soms heel wat toehoorders. Van Hall wist het aantal toehoorders bij zijn colleges landhuishoudkunde op peil te houden door ook leerlingen van de plaatselijke kweekschool toe te laten (deze colleges werden toch al in het Nederlands gegeven). In de tijd dat Van Swinderen nog zijn eigen almanak uitgaf en daarin ook de toehoorders vermeldde, bedroeg deze groep ongeveer 10 procent van het totale aantal studenten!¹⁶

Soms kwam het zelfs tot samenwerking tussen de universiteit en wat we met een anachronisme het hoger beroepsonderwijs zouden kunnen noemen. Groningen kende sinds 1797 een Akademie van Teeken-, Bouw- en Zeevaartkunde, gevestigd in een pand aan de Oude Kijk in ’t Jatstraat, schuin tegenover de ingang van de Broerstraat.¹⁷ Dat was een particuliere instelling die jongens uit de kleine burgerij een opleiding als tekenaar, timmerman of stuurman bood; ook timmerlieden en metselbazen stuurden hun leerjongens naar deze academie om wat theoretische kennis op te doen. Voor sommige onderdelen van de opleiding deed de academie al vroeg een beroep op de faciliteiten van de universiteit, zoals in het geval van het tekenen naar model, dat plaatsvond in het nosocomium met zijn verzameling gipsen beelden. In 1828 benaderden de curatoren van de universiteit het bestuur van de tekenacademie met de vraag of zij in haar lesprogramma het toegepast werktuigbouwkundig onderwijs wilde opnemen,

dat de universiteit volgens een recent Koninklijk Besluit moest verzorgen, maar waarvoor in universitaire kring weinig animo bestond. De bedoeling was dat de academie de door de universiteit aangestelde lector G.J. Verdam zou overnemen en diens lessen zou openstellen voor de enkele universitaire student die dit onderwijs toch wilde volgen. De academie, die op dat moment krap bij kas zat, ging er niet op in, maar deed dat een aantal jaren later alsnog. In 1830 kwam uit de fusie van de academie met een ander kunstlievend genootschap de Akademie van Beeldende Kunsten, Bouw-, Toegepaste Werktuig- en Zeevaartkunde voort, die al spoedig door het leven ging als de Akademie Minerva. Nu kwam ook toegepaste werktuigbouwkunde op het programma. De nieuwe instelling kreeg daarvoor zelfs – voor het eerst – een rijkssubsidie, op voorwaarde dat de lessen in dat vak ook opengesteld werden voor universitaire studenten. De betreffende docent, J. van Cleeff, die eerst alleen zeevaartkunde doceerde, nam daarmee in feite de taak over van de inmiddels naar Den Haag vertrokken en nog niet opgevolgde universitaire lector Verdam. Hij beschikte over uitstekende faciliteiten, waaronder een astronomisch observatorium, iets waarover de universiteit niet beschikte.

Ook reguliere studenten van de universiteit gedroegen zich niet altijd conform de verheven visie van onderwijsideologen als Kemper en Van Heusde. De studenten beschouwden de studie vaak wel degelijk als een soms wat omslachtige voorbereiding voor een degelijke betrekking als advocaat, rechter of arts. Zij liepen alleen warm voor vakken waar zij later in de praktijk wat aan hadden, en beschouwden de vakken die bij moesten dragen aan hun algemene en wetenschappelijke vorming als min of meer overbodige ballast. Testimoniumvakken, waarin geen examen hoefde te worden gedaan maar waar een student wel aanwezig moest zijn (wiskunde voor aanstaande predikanten bijvoorbeeld), waren hun een doorn in het oog.¹⁸ Regelmatig kreeg de koning dan ook het verzoek om die verplichting op te heffen of in ieder geval te beperken. De hele negentiende eeuw door is er de tendentie om de studie zakelijker en beroepsgericht te maken – schoolser zo men wil. Voor de aanhangers van de humanistische onderwijsfilosofie was dit vloeken in de kerk. Maar vanaf het begin was zeker het onderwijs in Groningen veel meer op de praktijk gericht dan men wilde doen geloven.

Op bijna elk gebied deden de hoogleraren concessies aan het verlangen van de studenten om meer praktisch onderricht. De tijd dat de juristen vooral Romeins recht en natuurrecht onderwezen kregen en over het geldende recht niet zoveel hoorden, was definitief voorbij. De jurist Duymaer van Twist, daarin nagevolgd door Nienhuis, organiseerde al een soort studentenrechtbank, waarin studenten een echte rechtszaak naspelden.¹⁹ Verder verschenen na het in werking treden van een nieuw Burgerlijk Wetboek in 1838 op het collegerooster van de juridische faculteit vakken als handelsrecht, burgerlijke rechtsvordering en strafvordering. Het geven van praktijkgericht onderwijs was bijna een principe voor hoogleraren als Driessen, Van Swinderen, Uilkens en Stratingh. Zij hadden daarbij de steun van koning Willem I, die een groot voorstander was van zulk onderwijs. Een Koninklijk Besluit van 13 mei 1825 verplichtte de universiteiten technologisch onderwijs aan te bieden (toegepaste werktuigbouwkunde en toegepaste scheikunde). Die vakken dienden vooral niet-studenten, zoals fabrikanten, kooplieden en landbouwers vertrouwd te maken met wetenschappelijke kennis die zij in hun bedrijf konden toepassen. Op deze manier hoopte de koning de nationale welvaart te vergroten. Volgens de overlevering was dit onderwijs geen succes en zeker heeft

het vakgebied niet altijd de belangstelling genoten die de koning het had toegewenst. De wiskundige Seerp Brouwer begon er zelfs niet aan en liet het over aan de lector, Verdam, die er ook al na een jaar mee stopte, waarna het onderwijs werd overgeheveld naar de Akademie Minerva (zie hierboven). Stratingh ging echter tot zijn dood in 1842 door met colleges toegepaste scheikunde, zij het misschien voor slechts een handjevol toehoorders. In 1843 zette de regering een punt achter al deze experimenten, vooral omdat het jaar daarvoor in Delft de Koninklijke Akademie tot Opleiding van Burgerlijke Ingenieurs was opgericht, de voorloper van de technische universiteit aldaar. In Groningen betreurde men dat. Van Hall had graag zo'n opleiding in Groningen gezien en had daar in samenwerking met de Maatschappij tot Bevordering van de Nijverheid al de eerste stappen voor gezet. Maar hij viste achter het net en beperkte zich daarna tot zijn Landhuishoudkundige school in Haren (die buiten de universiteit stond, al gaven er wel heel wat hoogleraren les). Toch doceerde Van Kerkckhoff volgens de *ordo lectionum* van 1852-1853 nog altijd 'Chemiae technologicae capita in usum publicum' – en dat gebeurde, anders dan deze vermelding zou doen vermoeden, gewoon in het Nederlands.

Een tweede maatregel van de koning was in 1827 de invoering van het nieuwe vak 'pedagogica', dat anders dan het technologisch onderwijs wel speciaal voor reguliere studenten bedoeld was. In het Organiek Besluit stonden wel bepalingen over de onderwijsbevoegdheden van rectoren en conrectoren, maar er was geen pedagogisch-didactische scholing voorzien.²⁰ Nu gebeurde dat alsnog. Bij zowel de faculteit der letteren als die der wis- en natuurkunde moest een hoogleraar algemene colleges in de kunst van het onderwijzen en opvoeden gaan geven en aanstaande leraren moesten het lesgeven leren tijdens proefflessen aan Latijnse scholen (het latere hospiteren). In Groningen werden de classicus Ten Brink en de zoöloog Van Swinderen met dit onderwijs belast. Een doorslaand succes was het niet; Ten Brink stopte er al in 1831 mee. Maar Van Swinderen ging door tot 1846.²¹ Toen werd de amanuensis bij de universiteitsbibliotheek Hecker benoemd tot *lector paedagogices*. Volgens de *ordo lectionum* doceerde hij de eerste bginselen van het lesgeven in letterkundige en andere disciplines 'sive Praecepta de ratione studii'. Als deze colleges werkelijk zo slecht bezocht werden als de overleving wil, zou men er toch geen aparte lector voor hebben aangetrokken. Het jaar daarop vond men bovendien de hoogleraar wiskunde, Enschedé, bereid om speciaal de aanstaande docenten in de wiskunde onder zijn hoede te nemen. 'Op uren die voor de studenten het meest geschikt zijn zal hij de oefeningen van de toekomstige leraren wiskunde begeleiden', aldus het collegerooster.²²

AFSCHEID VAN HET LATIJN

De duidelijkste uitdrukking van het oude, maar inmiddels wat sleetse humanisme was het blijvend gebruik van het Latijn. Kemper beschouwde het behoud van het Latijn als een van zijn grootste overwinningen en Van Heusde zag het als een triomf voor de wetenschap. De hoogleraren wisten wel dat in de wetenschap de landstalen het Latijn al hadden verdrongen en dat in andere landen het hoger onderwijs al lang overstapt was op het gebruik van de eigen nationale taal. Maar in Nederland hechtte men sterk aan de vormende waarde van het Latijn en vreesde men dat het laten vallen van het Latijn

een breuk zou betekenen met de geschiedenis van de wetenschap, waar men in alle disciplines toch op voort moest bouwen. Wie het Latijn afschafte, versperde zichzelf de toegang tot de klassieke cultuur en tot de schat van wetenschappelijke kennis die lag opgeslagen in de werken van vorige generaties, die alle nog in het Latijn schreven. Dat was niet alleen een praktisch argument: het Latijn had ook de uitstraling van onsterfelijkheid, en wie zich in het Latijn uitdrukte, had op die manier ook deel aan die onsterfelijkheid.²³ Maar daarnaast gold ook de overweging dat het vasthouden aan het Latijn bij de toelating tot de universiteit of het publieke optreden van de academische gemeenschap allerlei nuttige sociale functies had. Het kwam het aanzien van de geleerde ten goede en verhinderde dat lieden uit de mindere standen zomaar doordrongen tot de geleerde stand. Het Latijn was een slagboom die het domein van de geleerde stand afsloot van ongewenste indringers.²⁴

Toch was er geen ontkomen aan: het Latijn was op zijn retour. Het Organiek Besluit van 1815 schreef weliswaar voor dat de colleges in het Latijn moesten worden gegeven, maar maakte al twee uitzonderingen, voor Nederlands en de 'oeconomische wetenschappen', dat wil zeggen landhuishoudkunde en een deel van de scheikunde. Bovendien stond er in artikel 66 dat de curatoren de bevoegdheid hadden vrijstellingen te geven voor andere vakken waar dat nuttig kon zijn. Van die mogelijkheid werd steeds meer gebruikgemaakt. In 1823 werden in Groningen homiletiek (predikkunde), Nederlands burgerlijk recht, anatomie, verloskunde en heelkunde, plus scheikunde, farmacologie en natuurlijke historie al in het Nederlands gegeven. Toch honoreerden curatoren lang niet alle verzoeken om op het Nederlands te mogen overstappen. Toen Van Hall in 1828 de botanie in het Nederlands wilde doceren, kreeg hij nul op het rekest. Zijn collega Brouwer, die wiskunde in het Nederlands wilde geven, pakte het handiger aan. Na een Latijnse openingszin zei hij eenvoudig: 'We zullen maar verder in het Hollandsch voortgaan.' De curatoren wisten dit wel, maar gedoogden het.²⁵

Ook al hielden de curatoren de hand op de rem, in 1854 werden blijkens het Provinciaal Verslag, dat de provincie elk jaar naar Den Haag moest sturen en waarin ook over de universiteit werd gerapporteerd, de meeste colleges al in het Nederlands gegeven, 56 van de 77.²⁶ Bij de wis- en natuurkunde was alles in het Nederlands, bij geneeskunde ook, op de klinische lessen na (om te voorkomen dat de patiënten meeluisterden), bij letteren alles behalve de colleges van de classici, en bij de juristen alles behalve het Romeins recht. Alleen de theologen gaven nog bijna alle colleges in het Latijn en wel voornamelijk omdat het kerkelijk examen nog in het Latijn werd afgenomen. Op 21 juni 1859 besloot de senaat, na de ontvangst van een rekest van de studenten theologie, om alle hoogleeraren de mogelijkheid te geven in het Nederlands te doceren. De studenten juichten dit toe, zoals de verslaggever in de *Groningsche Studenten Almanak voor 1860* memoreerde:

De jongelui hebben over 't algemeen een afkeer van het latijn en nu zijn wij in dit jaar eene groote schrede vooruitgegaan om die deftige, gepruikte taal als spreektaal te verbannen.

Maar de schrijver plaatste ook een kanttekening:

Verre zij het van ons, dat wij daarmede bedoelen zouden eene geheele afschaffing van de beoefening dier taal: daarvoor houden wij haar te nuttig ter vorming van den goeden smaak en als voorbereiding voor de studie van andere talen.²⁷

Afb. 105 Titelblad van het eerste proefschrift dat in Groningen in het Nederlands werd geschreven en verdedigd, van Gijsbert van Hennekeler, 1855. Universiteitsbibliotheek Groningen. Van Hennekeler, een oud-onderwijzer, was op het moment van zijn promotie al leraar wis- en natuurkunde aan het gymnasium in Leiden.

Als de colleges in het Nederlands werden gegeven, was het vreemd om de examens nog in het Latijn af te nemen. Al in 1834 vroeg Van Hall naar aanleiding van een verzoek van een student om hem in het Nederlands te examineren toestemming van curatoren om dat te doen, en die toestemming werd hem gegeven! Maar dit gold alleen voor het kandidaatsexamen, dat een besloten karakter had. In 1845 kregen alle docenten in de faculteit der wis- en natuurkunde hetzelfde privilege en in het genoemd besluit uit 1859 werd dit uitgebreid tot de hele universiteit, maar toen werd ook bepaald dat het doctoraalexamen, dat een openbaar karakter had, nog in het Latijn moest worden afgenomen – een bepaling die echter niet lang stand hield.²⁸

Ook promoties waren openbaar en hadden daarom nog lang een zuiver Latijnse aanleg moeten blijven. Toch deed zich ook hier in de jaren vijftig vrij snel een omslag voor. Op 31 oktober 1855 promoveerde voor het eerst iemand op een Nederlandstalig proefschrift. Het ging om Gijsbert van Hennekeler uit Nijkerk, die in de faculteit der wis- en natuurkunde promoveerde op een proefschrift *Over de primitieve wortels der getallen, en hunne toepassing op de decimale breuken*. Een halfjaar later, op 13 maart 1856, promoveerde de eerste medicus op een Nederlands proefschrift, in 1858 gevolgd door de eerste jurist, in 1862 door de eerste theoloog en in 1867 door de eerste literator. Binnen tien jaar was het promoveren op een Nederlands proefschrift van uitzondering tot regel geworden en van de 83 promoties-op-proefschrift die in de periode 1867-1876

plaatsvonden, waren er maar twee in het Latijn. Ook bij oraties vond de omslag in de jaren vijftig plaats. De eerste die in het Nederlands sprak, was Uilkens, in 1815, eenvoudig omdat zijn vak, de landhuishoudkunde, in het Nederlands gegeven werd. Om dezelfde reden sprak de neerlandicus Lulofs in hetzelfde jaar zijn rede in het Nederlands uit, net als Uilkens' opvolger Van Hall in 1826. Anders was dat toen Jan Hissink Jansen, de medicus, op 17 april 1850 zijn oratie hield over 'De physiologie in haren invloed op de heelkunde geschetst', 'sermone vernaculo', aldus het *programma inauguralis* (dat verder geheel in het Latijn was gesteld).²⁹ Ook Van Kerckhoff hield een jaar later zijn rede in het Nederlands, en dat werd al snel heel gewoon. Rosenstein sprak zijn inaugurele rede in 1866 zelfs uit in het Duits!

Veel meer moeite kostte het om van de verplichting af te komen om de rectorale rede in het Latijn te houden. Hier was het Van Deen die de eerste bres sloeg. Hij trad in oktober 1861 af als rector en moest dus in het Latijn een rede houden. Het probleem was echter, zo liet hij curatoren weten, dat hij het Latijn onvoldoende beheerste om dat goed te kunnen doen. Hij had zijn opleiding in Kopenhagen gehad, waar men al eerder het Latijn had afgedankt. En zelfs als iemand zijn tekst zou vertalen, zou zijn uitspraak, ooit opgedaan in Denemarken, zo vreemd klinken dat hij amper te begrijpen was. Met tegenzin gaf de minister toestemming om de rede in het Nederlands te houden, als Van Deen het overzicht van de lotgevallen van de universiteit in het verstreken jaar maar wel in het Latijn uitsprak. Zo hield men zich nog enigszins aan het voorschrift dat de rectorale rede in het Latijn moest worden uitgesproken.³⁰ De studenten waren wederom tevreden, als we de *Groningsche Studenten Almanak* mogen geloven:

Reiner, bekoorlijker kwam ons die dag de wetenschap voor, niet uitgedost in het vroeger schitterende, maar nu glanslooze gewaad van het doode Latijn, maar gekleed in onze eenvoudige, geliefde moedertaal.³¹

Maar toen Van Hall in 1862 vroeg wat Van Deen in 1861 was gegund, kreeg hij nul op het rekest. Van Halls Latijn was nog goed genoeg om de rede in het Latijn te houden!³²

Ten slotte de senaat. Daar bleef het wringen. De hoogleraren spraken daar gewoon Nederlands met elkaar, maar voor het verslag moest de secretaris daar achteraf een nette Latijnse samenvatting van maken. In 1851 had de jurist Nienhuis al eens gevraagd of men niet onder die verplichting uit kon, maar de meerderheid wilde toen liever wachten op de beloofde wet.³³ Tot het eind van deze periode bleven de acta van de senaat dus in een soort Latijn geredigeerd, waar het Nederlands duidelijk doorheen schemerde.

VAN DICTAAT NAAR PRACTICUM

Het afschaffen van het Latijn impliceerde meer dan alleen het wisselen van taal of idioom. Zodra een hoogleraar overstapte van het Latijn op het Nederlands, ontviel ook de zin aan bepaalde vormen van college geven. Met het Latijn verdwenen het vertrouwde dicteren en responderen.

Al in 1814 had de Groningse senaat, vooruitlopend op een landelijke regeling, op onderwijskundig terrein de situatie van vóór 1812 hersteld. Alle colleges waren weer prievaat, en de studenten betaalden de hoogleraar per college. Het Organiek Besluit sancti-

oneerde dit. Van publieke colleges, die de Fransen opnieuw hadden ingevoerd, wilde de commissie die het besluit voorbereidde, niets weten. Dus volgden de studenten weer van 's ochtends acht tot 's middags twee of drie uur de colleges die door de hoogleraar thuis of in een daarvoor gehuurd lokaal werden gegeven. Sommige colleges konden in het Academiegebouw plaatsvinden, maar pas na het in gebruik nemen van het nieuwe Academiegebouw in 1850, toen daar voor bijna alle vakken (behalve voor geneeskunde) ordentelijke collegekamers beschikbaar kwamen, werd het regel dat de colleges in het Academiegebouw plaatsvonden. Zo'n college duurde een uur, maar werd wel meerdere malen per week gegeven. Naast de gewone (private) colleges waren er ook weer de priyatissima, die soms ook 's avonds voor een kleine groepje ouderejaarsstudenten (*veterani*) gegeven werden, over bijzondere onderwerpen meestal.³⁴

Het Organiek Besluit schreef ook voor hoe er college gegeven werd. Artikel 171 bepaalde dat alle vakken in één jaar moesten worden afgewerkt, dat er zo veel mogelijk gelegenheid tot responderen moest worden gegeven en dat de docenten ook moesten worden aangemoedigd om 'de andere academische oefeningen van dispuutkollegiën, reciteerkollegiën etc. als van ouds voort te zetten'. Evenals in vorige eeuwen bestond het gewone college uit drie onderdelen (die overigens niet binnen hetzelfde uur afgewikkeld hoefden te worden). De hoogleraar begon met het voorlezen van een passage uit een handboek of *compendium*, soms van eigen makelij. Van Hall verdiende het nodige aan de *Elementa botanices*, die hij in 1843 op de markt bracht en die hij in 1846, toen hij zijn colleges in het Nederlands begon te geven, vertaalde als *Handboek der kruidkunde*. Vervolgens dicteerde de hoogleraar zijn commentaar op de betreffende passage en ten slotte stelde hij de studenten vragen over het gezegde om te controleren of ze het wel begrepen hadden. In dat laatste gedeelte, de *responsio*, ging het de hoogleraar er niet alleen om of de studenten zich de inhoud van het dictaat eigen hadden gemaakt, maar ook en misschien vooral of zij het Latijn wel begrepen hadden.³⁵ Daarnaast was er nog het dispuutcollege, waar studenten over van tevoren opgegeven stellingen debatteerden. Bij sommige vakken werden ook excursies gegeven. Van Hall trok er bijvoorbeeld regelmatig met zijn studenten op uit om in de omgeving van Groningen planten te verzamelen. Die excursies duurden soms wel een hele dag en gingen naar verre oorden als Paterswolde of Sappemeer, waar dan tussen de middag in een herberg een pannenkoek werd gegeten.³⁶

Gegeven de ruime beschikbaarheid van handboeken gold het dicteren van een gezaghebbende tekst al in de jaren twintig van de negentiende eeuw als een anachronisme, maar de hoogleraren hechtten er erg aan. De een maakte er wel meer van dan de andere. Van Eerde las jaar in jaar uit op slaperige toon hetzelfde dictaat voor en maalde er niet om dat hij in het college algemene geschiedenis, dat begon met de geschiedenis van de joden, niet verder kwam dan de joden in de woestijn, waar hij hen zonder hartzeer achterliet, om het jaar daarop gewoon weer bij het begin te beginnen. Maar Seerp Gratama werkte zijn dictaat over het natuurrecht elk jaar heel nauwkeurig bij en hij vlocht er spontaan – maar wel in vloeiend Latijn – ook allerlei toelichtingen doorheen, stevast afgesloten met de mededeling 'Redeamus ad calamum [Laten we nu de pen weer ter hand nemen]'.³⁷ Gratama en zijn collega's lieten in 1828 de commissie-Röell ook weten niets te voelen de afschaffing van het responderen, wat in Duitsland, met zijn massale hoger onderwijs, al gebeurd was. De studenten mochten dan klagen over de stereotie-

pe vragen bij de *responsio* (een vraag had maar één antwoord en was geen uitnodiging tot discussie), volgens de hoogleraren was er geen ander middel om te controleren of de studenten het wel begrepen hadden.

Naarmate meer docenten een eigen leerboek schreven en steeds meer in het Nederlands college gingen geven, verloor het systeem van dictaat plus commentaar, gevolgd door controlevragen, zijn zin. De noodzaak om dat commentaar langzaam voor te dragen zodat de studenten, ook zij die het niet begrepen, alles letterlijk konden noteren, verviel bijvoorbeeld.³⁸ Steeds meer hoogleraren schakelden over op de vrije voordracht en lieten het dictaat en de traditionele *responsio* achterwege. De meesten zullen ook wel opgelucht zijn geweest dat ze het Latijn konden laten vallen, aangezien hun beheersing van die taal toch wat beperkt was. Lang niet elke geleerde was in staat voor de vuist weg in het Latijn te redeneren; ook zij hadden wel enig houvast aan het van tevoren uitgeschreven dictaat en de voorbereide vragen. Het socratische onderwijsideaal dat de Utrechtse hoogleraar Van Heusde aanhing – door een vraag- en antwoordspel de student zelf de kennis laten formuleren waarover hij al, zonder het te beseffen, beschikte – zal weinig echte aanhangers en nog minder navolgers hebben gekend zolang alles in het Latijn moest. Maar al was het vervallen van de noodzaak om zich in het Latijn uit te drukken voor de meeste studenten en hoogleraren een bevrijding, aanvankelijk waardeerden veel studenten het laten vervallen van dictaat en *responsio* niet zo. Hoogleraren kregen het verwijt dat zij hun plichten verzaakten. Maar volgende lichten waren er al weer aan gewend en zagen de voordelen van de vrijere vorm van college geven in. Zo kwam met het verdwijnen van het Latijn geleidelijk een einde aan een didactische vorm die op zijn minst tot de Middeleeuwen terugging. Helemaal verdween het responderen zeker niet, maar waar het nog bleef bestaan (zoals in het juridisch onderwijs) kreeg het wel een andere, vrije vorm.³⁹

Probleemloos ging het overigens niet. In 1859 uitte een medische student in de *Groninger Studenten Almanak* indirect kritiek op het onderwijs van de conservatieve hoogleraar Baart de la Faille, die in dat jaar 25 jaar hoogleraar was; de student merkte op hoe de hoogleraar ‘vele betuigingen van de achting en liefde zijner leerlingen [ontving]: ten blijke dat zij eene veeljarige ondervinding respecteren, hoe gaarne ze ook zouden zien, dat collegies en dictaten eeuwig jong bleven of des noods de laatste nooit geboren waren’.⁴⁰ Omgekeerd oogstte de jurist Diephuis veel lof omdat hij een handboek voor het Nederlands burgerlijk recht had geschreven, dat de studenten voor het examen konden bestuderen. Dat stelde de hoogleraar in staat het trage dictaatcollege af te schaffen en de tijd vooral te besteden uit het uitdiepen van de stof. Zijn collega Seerp Gratama daarentegen, die nog wel dicteerde, kreeg in de *Groningsche Studenten Almanak* voortdurend kritiek op zijn ouderwetse onderwijsmethode. Men waardeerde het dat hij ook disputeercolleges gaf, maar omdat de studenten voor die disputen alleen konden steunen op wat de hoogleraar in zijn dictaat had verteld, waren die disputen uiteindelijk toch onbevredigend.⁴¹ Nog in 1864 sprak Jonckbloet in zijn feestrede tijdens het lustrum nadrukkelijk de hoop uit dat het dictaat nu toch eindelijk plaats maakte voor het ‘levend en leven wekkend woord’.⁴²

Het verdwijnen van het Latijn bevorderde de al gesignaleerde wending naar het praktisch onderwijs, vooral in de faculteit der wis- en natuurkunde en de medische faculteit. Tot in de achttiende eeuw was het doel van het academisch onderwijs dat de stu-

denten zelfstandig leerden denken en zich zelfstandig een oordeel wisten te vormen over de problemen binnen het vak dat zij studeerden. Dat kon wel ondersteund worden door een natuurkundige proef voor te doen of studenten aan het ziekbed de symptomen van een bepaalde ziekte te demonstreren, maar het leek niet nodig om de studenten zelf aan het werk te zetten. Natuurlijk waren er uitzonderingen – Wouter van Doeveren en Petrus Camper lieten hun betere leerlingen voor hun promotie zelf secties verrichten en preparaten vervaardigen – maar in de regel volstond lezen, kijken en nadenken. Naarmate de negentiende eeuw vorderde, werd het zelf uitvoeren van proeven en het zelf preparaten vervaardigen echter steeds meer de regel. Steeds meer hoogleraren raakten ervan overtuigd dat kennis beter beklijft als men deze zelf heeft verworven, als men zelf waarnemingen heeft verricht en zelf bijvoorbeeld chemische of fysiologische proeven heeft gedaan. Studenten moesten dus zelf door microscopen kijken en zelf chemische analyses uitvoeren. Dat was zeker nog niet aan alle hoogleraren besteed. Iemand als Baart de la Faille zag niets in de natuurwetenschappelijke methode in de geneeskunde en zwoer bij het nauwkeurig observeren van zieke patiënten. Maar Van Deen propageerde een andere benadering en met de tijd kreeg hij steeds meer aanhang; niet langer volstond het aanhoren van de docent en het meelopen met de dokter.

Bij het nieuwe onderwijs hoorde ook een andere inrichting van de collegieruimte. In de klinische school in Rotterdam was Gerrit Jan Mulder – medicus en scheikundige – al in 1828 begonnen met de inrichting van een speciaal voor zijn leerlingen bestemd laboratorium en toen hij in 1840 hoogleraar scheikunde in Utrecht werd, introduceerde hij ook daar het practicumlokaal. Maar zo uniek als Mulder het zelf voorstelde, was dat niet, zoals Van Hall in 1842 in de *Algemeene Konst- en Letterbode* duidelijk maakte. Van Hall betreurde het dat men in Leiden en Utrecht niet goed wist wat er in Groningen gebeurde. ‘Het schijnt het lot der Groningsche hoogeschool te wezen, dat veel, van hetgeen dáár geschiedt, onjuist wordt voorgesteld.’ Daarom protesteerde hij tegen de scheve voorstelling die Mulder en anderen van het praktisch onderwijs in Groningen hadden gegeven, alsof daar helemaal niets aan werd gedaan. Zo was het beslist niet waar, zoals de Haarlemse apotheker Jan van Geuns had beweerd, dat het chemisch laboratorium voor studenten geneeskunde in Groningen gesloten zou zijn; Stratingh en sinds kort Claas Mulder ‘zijn een ganschen voormiddag in iedere week met de studenten in het laboratorium praktisch werkzaam’. Die oefeningen, die op zaterdagen van negen tot één uur plaatsvonden, stonden ook open voor aankomende apothekers.⁴³ Maar volgens Gerrit Jan Mulder was dat allemaal beslist onvoldoende; studenten moesten veel vaker oefenen dan een of twee keer per week. Praktische oefeningen moest niet aanvullend zijn, maar hoofdzaak. In Groningen werd dat ook erkend toen in 1851 Claas Mulder naar natuurlijke historie doorschoof en een leerling van de Utrechtse Mulder, Van Kerckhoff, hoogleraar scheikunde werd. Hij liet het chemisch laboratorium in het nieuwe Academieggebouw grondig verbouwen en een van de zalen speciaal inrichten voor het studentenpracticum. Samen met zijn assistent Van Bemmelen besteedde hij veel tijd aan de begeleiding van zijn studenten. Op de *ordo lectionum* verscheen de mededeling ‘Chemiam practicam docebit et exercitia analytica in Laboratorio moderabitur quotidie [Hij zal praktische chemie doceren en dagelijks analytische oefeningen in het laboratorium begeleiden]’.

Vrijwel tegelijk met Van Kerckhoff was Van Deen benoemd en deze introduceerde in de medische faculteit de natuurwetenschappelijke benadering van ziekte en gezond-

heid. Al in zijn oratie pleitte hij voor meer fysiologische proefnemingen door studenten en zodra hij in 1853 een eigen werkruimte had gekregen, op de bovenverdieping van het voormalige stadsziekenhuis in de Schuitemakersstraat, richtte hij die vertrekken in als laboratorium. Hij maakte daar de studenten ook vertrouwd met het gebruik van de microscoop, sterker nog, hij stimuleerde hen om ook zelf zo'n instrument aan te schaffen om thuis te kunnen oefenen.⁴⁴ Van Deens colleges waren geen wonder van helderheid – in 1859 noemde een student zijn optreden zelfs ronduit 'verward' – maar daar stond tegenover dat hij zijn studenten graag bij zijn eigen onderzoek betrok, dat vooral zenuwgeleiding betrof.⁴⁵ Weinig andere docenten deden dat.

De verdere opmars van het praktische onderwijs manifesteerde zich ook op andere manieren. In de medische faculteit kreeg bijvoorbeeld het klinisch onderwijs een steeds grotere rol.⁴⁶ Thomassen à Thuessink had aan het eind van de achttiende eeuw al een kleine revolutie veroorzaakt door zijn studenten onderwijs aan het ziekbed te geven, maar het aantal patiënten dat de studenten zagen, was gering en deze gevallen dienden nog eerder om de studenten de ziekten te demonstreren die zij al uit de handboeken en de colleges kenden, dan om nieuwe waarnemingen te doen. Ook omdat het idee van wat een ziekte eigenlijk is, in deze tijd verschoof – geen algemene verstoring van een lichamelijk evenwicht, maar de lokale invasie van een ziekteverwekker of een ontsporing van een fysiologisch of mechanisch proces – was het noodzakelijk dat de student met zo veel mogelijk verschillende soorten zieken te maken kreeg. De zieken waren zo steeds meer het basismateriaal voor hun medische kennis, niet de handboeken en de overzichten. Het oude *nosocomium academicum*, met zijn streng geselecteerde zieken, was daarvoor te beperkt van opzet. Daarom deden deze studenten al in 1813 de diaconieën het voorstel om de armendokters te assisteren bij hun werk, om zo alvast enige praktijkervaring op te doen. De diaconieën en de armendokters accepteerden dit aanbod maar al te graag. Voortaan ging de studenten de arme wijken in om de zieken te bezoeken, terwijl de armendokter zijn patiënten alleen aan huis ontving. Een tijd ging dit goed, totdat de zieken zelf begonnen te klagen over het feit dat ze naar hun gevoel werden afgescheept met beginnelingen; in plaats daarvan wilden ze de dokter zelf zien. Ook de diaconieën kregen bedenkingen, omdat de studenten meer medicijnen voorschreven dan de doktoren, wat de diaconieën weer geld kostte. In 1848 maakten de diaconieën daarom een einde aan de regeling.⁴⁷ Maar de opening van het APSAZ in 1852, met 124 bedden, was kort daarna weer een hele uitkomst. Ook de beoefening van de natuurwetenschappen leverde de studenten een schat aan nieuwe zintuiglijke ervaringen op en verschafte de geneeskundige een goed alternatief voor een geneeskunde op basis van zuivere theorie of alleen maar praktische kennis.

In de andere faculteiten was die praktische wending op het oog minder duidelijk. Hoofdzaak was en bleef daar het kennismaken, via boeken en colleges, van kennis die anderen hadden vergaard, verwerkt en opgeschreven. Toch was ook bij de juridische en theologische faculteiten sprake van een meer op de empirie gestoelde benadering van het recht of de godsdienst. Hofstede de Groot en de andere theologen van de Groninger Richting, voor wie godsdienst altijd in ontwikkeling was, zetten bijna ongemerkt stappen in de richting van de benadering van godsdienst als maatschappelijk en historisch bepaald verschijnsel en niet alleen als geopenbaarde waarheid. Bij de juristen verloor het Romeins recht de ooit vanzelfsprekende status van tijdloos recht dat in

alle omstandigheden als de norm kon en moest gelden.⁴⁸ De opkomende historische school, die vooral in de ontwikkeling en de maatschappelijke inbedding van het recht geïnteresseerd was, vroeg meer aandacht voor hoe het recht in de samenleving functioneerde. Politiek en economie werden zo binnen het domein van de rechtsgeleerdheid getrokken en vakken als staatsrecht en staatshuishoudkunde, die aan het begin van de eeuw een ondergeschikte status hadden gehad of zelfs niet eens op het rooster hadden gestaan, werden vanaf het midden van de eeuw gezichtsbepalende vakken. De romanist Philippe en de civilist Diephuis waren voor de scholing van de toekomstige advocaten en rechter natuurlijk de belangrijkste docenten, maar het gezicht van de faculteit waren zulke maatschappelijk betrokken docent als de conservatieve Star Numan en de liberaal Tellegen.

De veranderingen in het onderwijs hadden tot gevolg dat er in de loop van de negentiende eeuw langer en waarschijnlijk ook serieuzer werd gestudeerd. Niet dat er in het begin van de eeuw niet stevig zou zijn gestudeerd. Lulofs was in zijn boekje over de noordelijke hogescholen uit 1824 al zeer tevreden over de studiezin van de studenten en er zijn ook andere aanwijzingen, uit het informele onderwijscircuit bijvoorbeeld, dat in de eerste decennia van de eeuw de studie ernstig werd opgevat. Al uit de achttiende eeuw kennen wij allerlei disputen en leesgezelschappen van studenten waarin de deelnemers, soms onder leiding van een hoogleraar, maar soms ook niet, de zaken die zij op college leerden uitdiepten of zich in algemene academische vaardigheden oefenden. In de negentiende eeuw waren er ook zulke studentendisputen. Zo kennen wij – toevallig is daarvan het archief bewaard gebleven – het in 1817 opgerichte gezelschap *Studio et Amicitia*. De leden kenden elkaar al van de Latijnse school en waren samen gaan studeren. Zij kwamen elke zondag bij elkaar, van vier uur tot halftien 's avonds, om gedichten voor te dragen, voordrachten aan te horen en deze vervolgens te bespreken. Hier oefenden zij zich in zelfbeheersing door zich een deftige spraaktrant aan te wennen, zoals later in de samenleving ook van hen verwacht werd. Bij de gedichten bleek een voorkeur voor de meer sentimentele dichters als Helmers, Tollens, Klopstock en uit eigen gewest Spandaw. Verder organiseerde het dispuut uitjes met de koets, bijvoorbeeld naar Rolde. Na afloop van hun studie hielden de leden contact en organiseerden zij één keer per jaar in Groningen een reünie.⁴⁹ Uit iets later dateert een naamloos dispuutcollege van enkele studenten in de rechten, die tot diep in de nacht konden debatteren over de voordelen van de juryrechtspraak of de verdiensten van Napoleon.⁵⁰

De hoogleraren kwamen de serieuze studenten ook tegemoet door het invoeren van zogenaamde tentamens. Op het kandidaats- en het doctoraalexamen werden alle vakken uit de voorafgaande periode getoetst, maar in het begin van de jaren zestig, en misschien al eerder, gaf de ene na de andere hoogleraar zijn studenten de mogelijkheid om direct na afloop van de colleges over dat ene vak een tentamen af te leggen.⁵¹ Als de student dat tentamen haalde, werd hem op het kandidaats- of doctoraalexamen niet meer of alleen maar voor de vorm naar zijn kennis over dat vak gevraagd. De examens waren op weg om een zuivere formaliteit te worden – al zou dat nog heel veel tijd vergen.

Ook de studierendementen (de percentages studenten die de universiteit met een titel verlieten of opgingen voor het kerkelijk examen) wijzen op een serieuze studiehouding. Die percentages schommelden gedurende de hele negentiende eeuw rond de

90 – een percentage waar bestuurders van hedendaagse universiteiten alleen maar van kunnen dromen.⁵² Het negatieve beeld van de negentiende-eeuwse universiteit – slechte en eenzijdige vooropleiding, lakse examinering, onmaatschappelijk gedrag van studenten, excentrieke, ongeïnspireerde en ouderwetse hoogleraren – verdient nadrukkelijk bijstelling. Ook de opmerking van Huizinga dat het systeem van 1815 geschikt was voor de goede studenten, maar ongeschikt voor de minder getalenteerden, die aan hun lot zouden worden overgelaten, moet gecorrigeerd worden. Natuurlijk zou het kunnen zijn dat de hoogleraren uiteindelijk iedereen wel doorlieten en alleen in de allerergste gevallen studenten lieten zakken, maar daar zijn vooralsnog geen aanwijzingen voor. Veel waarschijnlijker is dat het door de Leidse studentenauteur Johannes Knepelhout (Klikspaan) en de tekenaar Alexander Verhuell geschapen beeld van de lanterfanterende student, wiens dorst naar wijn en bier groter was dan die naar kennis en geleerdheid en die meer aandacht besteedde aan de meisjes dan aan zijn collegedictaat, een bewust in het leven geroepen beeld is dat diende om de student een aparte en bijzondere positie in de maatschappij te verschaffen – of liever, tegenover de maatschappij.⁵³

Ten slotte zijn er nog wat statistische gegevens die erop wijzen dat de studenten de studie ernstig opvatten. Een student schreef zich in de loop van de negentiende eeuw op steeds iets hogere leeftijd in, de gemiddelde studieduur liep op van 5,6 jaar in 1815 tot 6,8 in 1865 en in diezelfde periode steeg de gemiddelde leeftijd waarop men promoveerde van 23,8 naar 26,3 jaar.⁵⁴ Kennelijk moest er meer tijd aan de vooropleiding besteed worden, werd de studie zelf steeds zwaarder en had de student daarom meer tijd nodig om aan de hoger wordende eisen van het kandidaats- en doctoraalexamen te voldoen.

PRIJSVRAGEN

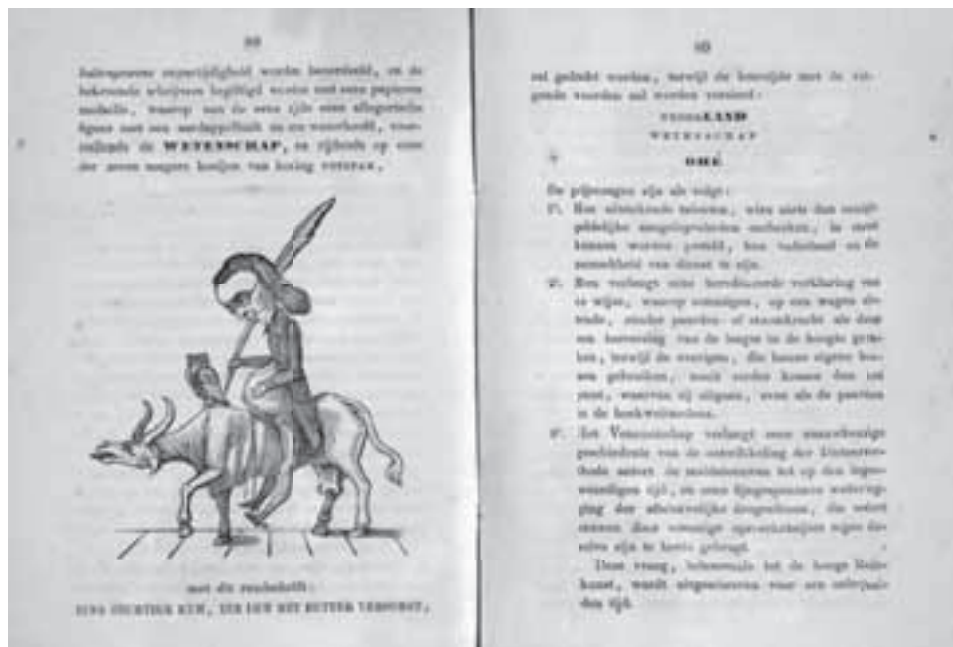
Ter aanmoediging van de studie had het Organiek Besluit in 1815 naar Duits voorbeeld een nieuw element in het hoger onderwijs geïntroduceerd, de academische prijsvraag.⁵⁵ Prijsvragen werden, als middel om de wetenschap te bevorderen of urgente maatschappelijke problemen op te lossen, al sinds jaar en dag uitgeschreven door geleerde genootschappen, maar de academische prijsvraag was speciaal bedoeld om de betere studenten te stimuleren hun talenten te demonstreren. Elk jaar mocht elke faculteit van elke universiteit één of twee prijsvragen uitschrijven: in Leiden als geheel tien, in Groningen en Utrecht elk zes (één voor de faculteiten theologie, rechtsgeleerdheid, geneeskunde en letteren en twee voor natuurwetenschappen). Studenten van alle Nederlandse universiteiten en athenea konden meedingen naar de prijsvragen van alle universiteiten. De antwoorden moesten ingezonden worden onder motto, zonder vermelding van de naam van de auteur, maar in een aparte enveloppe met hetzelfde motto, pas te openen als de bijbehorende verhandeling bekroond werd, moest de auteur zich bekend maken. Enveloppen bij niet-bekroonde verhandelingen bleven ongeopend. De verhandeling moest binnen een jaar ingestuurd worden en in een ander handschrift geschreven zijn dan dat van de inzender (om herkenning te voorkomen). Volgens de richtlijnen van het Organiek Besluit moest een verhandeling uitblinken in 'niet zoo zeer natuurlijke vlugheid, maar vlijtige beoefening van het gegeven onderwijs'. Een

prijsvraag was ten slotte een middel om studenten te stimuleren goed op te letten bij het onderwijs, niet om toekomstige onderzoekers te kweken en te selecteren. De faculteit beoordeelde de binnengekomen inzendingen, en de uitreiking vond plaats tijdens de rectoraatsoverdracht of de viering van de *dies natalis* van de universiteit. Voorafgaand aan deze plechtigheid onderwierp de faculteit de prijswinnaar nog aan een soort examen, vooral om vast te stellen of de student in kwestie wel zelf de verhandeling had geschreven. Als alles in orde was, kreeg de gelukkige student een gouden medaille ter waarde van 50 gulden en werd zijn verhandeling, op kosten van de staat, afgedrukt in het jaarboek van de betreffende universiteit. Soms kende de faculteit ook de kwalificatie van een ‘eervolle vermelding’ toe aan een verhandeling (een zogenaamde ‘accessit’). In dat geval plaatste zij in de kranten een oproep aan de auteur om zich bekend te maken, aangezien men er niet zeker van kon zijn dat een student die ‘alleen maar’ een eervolle vermelding in de wacht had gesleept daar ook tevreden mee zou zijn. Behalve uit een medaille en de eer en aandacht die de student bij de uitreiking kreeg, was er ook later nog voordeel te verwachten van het winnen van een prijsvraag. Artikel 212 van het Organiek Besluit bepaalde dat de koning met het winnen van een prijsvraag rekening zou houden ‘bij een aanzoek tot bevordering of bekoming van dezen of genen stand’.

Academische prijsvragen waren duur en het gemiddelde aantal inzendingen was niet groot, tussen de één en vier per prijsvraag (als er geen inzendingen binnenkwamen, kon de prijsvraag het jaar daarop herhaald worden). Het was daarom geen verrassing dat er bij de eerste grote bezuinigingsronde in het hoger onderwijs, in 1836, danig werd gesnoeid in het aantal prijsvragen dat de universiteiten mochten uitschrijven. Voortaan mochten zij slechts bij toerbeurt prijsvragen uitschrijven, zeven prijsvragen per keer: één voor de theologie, de rechtsgeleerdheid en de geneeskunde en twee voor de wis- en natuurkunde en de letteren (met hun grote variëteit aan vakken). Het drukken van de prijsvragen in de jaarboeken kwam te vervallen. Maar dit was nog maar het begin: in 1843, bij de volgende bezuinigingsronde, sneuvelde de prijsvragen helemaal.

In Groningen was men zeer teleurgesteld over het eerst inperken en later compleet afschaffen van de prijsvragen. Juist als kleine universiteiten had Groningen er veel voordeel van – men beschouwde de prijsvragen niet zonder reden als een middel om talentvolle studenten naar Groningen te trekken. Daarom deed men wat men kon om de negatieve gevolgen van de maatregelen te verzachten. Toen in 1836 het besluit viel om de prijsverhandelingen niet meer in de jaarboeken te publiceren, stimuleerde de theologische faculteit de prijswinnaar van dat jaar, de aankomende predikant L.S.P. Meyboom, die een verhandeling over de filosoof Frans Hemsterhuis had geschreven, zijn verhandeling apart uit te geven. Dat gebeurde ook, waarschijnlijk met financiële steun van de Groningse theologen. Zij hadden er namelijk alle belang bij om hun visie op Hemsterhuis in bredere kring te verspreiden. Hemsterhuis was een inspiratiebron van Van Heusde geweest, die op zijn beurt weer veel invloed had gehad op de Groninger Richting.

In 1843 waren forsere maatregelen nodig. Toen het officiële bericht over de afschaffing van de prijsvragen op 20 maart in de senaat werd voorgelezen, benoemde rector magnificus Pareau (zelf ooit winnaar van een Utrechtse prijsvraag) onmiddellijk een commissie, die een concept moest opstellen voor een protestbrief naar de regering. Tegelijkertijd besprak de senaat het voorstel van Van Hall, net als Pareau voormalig prijswinnaar, om een fonds in te stellen om daarmee de financiering van althans enkele

Afb. 106 Ludiek commentaar in de Groninger Studentenalmanak voor het jaar 1844 op het afschaffen van de prijsvragen. Universiteitsbibliotheek Groningen. Onder de titel 'Let well' schreef de Naamloze Venmoetschap ter ontginning van der Menschen Brein negen prijsvragen uit, uitsluitend voor studenten. De winnaars zouden een papieren medaille krijgen met daarop de afgebeelde, allegorische figuur, voorstellende de wetenschap, rijdend op één van de zeven magere koeien van koning Potifar.

prijsvragen veilig te stellen. Van Hall had dat voorstel al eerder op de maandelijksse professorenkrans gedaan en had zich toen al verzekerd van brede steun. Dus kon de senaat al op 30 juni 1843 het reglement goedkeuren van het 'Fonds van de Hoogleraren te Groningen, ter aanmoediging van geleerdheid'. Het fonds zou worden gevoed uit het *peculium* (de rector'skas waarin de inschrijfgelden en de boetes stroomden) en individuele donaties van hoogleraren. Beheerders van het Fonds van de Hoogleraren werden Van Hall, Hofstede de Groot en Nienhuis.⁵⁶

Al spoedig stroomden de gelden binnen. Hofstede de Groot gaf het goede voorbeeld door de 65 gulden die hij verdiend had met een reeks publieke colleges 'Over de opvoeding des menschedoms door God' in de kas van het Fonds van de Hoogleraren te storten. Er kwam zoveel binnen dat de beheerders al in september 1843 konden overgaan tot de aankoop van de certificaat van 200 gulden à 5 procent rente. De gang van zaken was zo bevredigend dat men meteen ook met de twee andere universiteiten afspraken kon maken over de verdeling van de uitschrijfrondes. Utrecht zou in 1844 beginnen, Groningen zou in 1845 volgen en Leiden in 1846. Voor de theologische prijsvraag lag het prijzengeld toen al klaar. Het Godgeleerd Gezelschap had namelijk aangeboden de 50 gulden te betalen die nodig waren voor de gouden medaille. De Groninger theologen waren zelfs bereid elk jaar dit bedrag op tafel te leggen als er elk jaar een theologische prijsvraag werd uitgeschreven. Het benodigde bedrag haalde men uit de reserves van het tijdschrift *Waarheid in Liefde*. Omdat de donaties ondertussen binnen bleven

komen (ook Pareau doneerde opbrengst van een reeks publieke colleges), was het geen probleem om op 15 april 1845 de eerste serie van zeven prijsvragen uit te schrijven. Zo vroeg de faculteit der wis- en natuurkunde een verhandeling over wat er zoal bekend was over parasieten van planten, hun voortplanting en hun invloed op de planten, terwijl de faculteit der letteren en wijsbegeerte een beoordeling vroeg van de verdiensten van P.C. Hooft als erotisch dichter (de eerste prijsvraag werd met goud bekroond, de tweede bleef onbeantwoord).⁵⁷ Omdat drie van de zeven prijsvragen onbeantwoord bleven, ook die van de theologen, bleven de kosten dat jaar beperkt, terwijl de giften bleven binnenkomen. In 1848 werden slechts vijf prijsvragen uitgeschreven (rechten deed niet mee en de faculteit der wis- en natuurkunde gaf slechts één prijsvraag op), waarvan er twee tot een bekroning leidden. De betreffende verhandelingen, de ene over de opvattingen van Jezus en de apostelen over de predestinatie en de morele vrijheid van de mens (geschreven door Adriaan Louis Poelman) en de andere over de bonte kraai (geschreven door de medisch student Nicolaas Meursinge), werden in 1851 voor rekening van het Fonds van de Hoogleraren in druk uitgegeven. Opvallend is daarbij dat de verhandeling over de bonte kraai in het Nederlands was gesteld, terwijl de prijsvraag nog in het Latijn was uitgeschreven.⁵⁸

Het waren in Groningen niet alleen de theologen die zich inzetten voor het behoud van de prijsvragen, ook anderen deden mee. Dat was wel eens anders geweest. Toen het gouvernement in 1824 informeerde hoe men dacht over de dure prijsvragen, waren de Groningse hoogleraren zelfs in meerderheid van mening dat de prijsvragen wel afgeschaft konden worden.⁵⁹ Sommigen vonden dat de studenten te vroeg tot het schrijven van omvangrijke werkstukken verleid werden, anderen wezen op het schoolse en oppervlakkige karakter van de meeste prijsvragen en weer anderen dachten dat het allemaal doorgestoken kaart was omdat hoogleraren vooral aan kwamen zetten met onderwerpen die aansloten bij hun eigen onderwijs en dus het best behandeld konden worden door hun eigen studenten – als de hoogleraren die antwoorden al niet zelf schreven. Klikspaan suggereerde in 1841 dat de meeste prijsvragen niet de studie van de student, maar de wetenschap van de hoogleraar dienden. Ten onrechte, vond hij, ‘de academie is geen geleerd genootschap’.⁶⁰ Inmiddels dachten de meeste hoogleraren in Groningen er toch anders over. In 1828 waren zij al voor handhaving van het instituut en 1843 waren zij zelfs bereid er hun eigen geld in te steken. In de senaat – misschien is dat een deel van de verklaring – zat nu menig hoogleraar die zelf ooit een gouden medaille of een eervolle vermelding had verworven.

Het nut van de prijsvragen was velerlei. In de eerste plaats was het winnen van een prijsvraag inderdaad zeer bevorderlijk voor de carrière van een student. Studenten waren daarom over het algemeen zeer gehecht aan het voortbestaan van de prijsvragen. Omdat niet-bekroonde antwoorden niet openbaar gemaakt werden en de namen van de inzenders ook bij de beoordelaars onbekend bleven, kon een student zonder kans op gezichtsverlies uitproberen of hij op wetenschappelijk terrein enig talent had. En als hij succes had en zijn antwoord een gouden medaille of een eervolle vermelding opleverde, dan was de aandacht die men daarmee trok groter dan men ooit met een dissertatie kon krijgen. Zeker als men een winnend antwoord had ingezonden op een prijsvraag van een andere universiteit en voor de uitreiking naar die andere universiteit toe ging en persoonlijk kennismaakte met de geleerden aldaar, was men verzekerd van grote aandacht in geleerde kringen. Toen Hofstede de Groot in 1824 met succes mee-

deed met een prijsvraag die door de Utrechtse universiteit was uitgeschreven en in 1825 voor de uitreiking naar Utrecht afreide, ontmoette hij daar bijvoorbeeld de door hem al van een afstand bewonderde Van Heusde. In vergelijking met de weerklink die zijn latere promotie kreeg, was de indruk die De Groot's prijsverhandeling had gemaakt veel groter. In veel gevallen was trouwens de dissertatie niet veel meer dan een omwerking – met gebruikmaking van het ontvangen commentaar – van de prijsverhandeling.

Ook voor de hoogleraren hadden de prijsvragen zin en nut. In het geval van de Groninger Richting is aangetoond dat het uitschrijven van prijsvragen een belangrijke bijdrage leverde aan de ontwikkeling van de grondgedachten van deze richting. Prijsvragen konden handig ingezet worden bij schoolvorming. Zeker als een student uit eigen kring een prijsvraag bij een andere universiteit had gewonnen, kon de uitreiking van de prijs ook dienen als vlagvertoon voor de eigen richting. Zo waren de Groningers niet weinig in hun sas met het feit dat in 1835 een van hun eerste leerlingen, Wolter Robert van Hoëvell, door de Utrechtse faculteit der letteren en wijsbegeerte met een gouden medaille was beloond voor zijn antwoord op een prijsvraag over het leven van de antieke historicus Flavius Josephus.⁶¹ Soms ging men heel ver in het uitventen van Groningse roem die elders werd behaald. De theologiestudent Egbert Roelants verwierf in 1836 een eervolle vermelding voor zijn antwoord op een Leidse prijsvraag over het heidense geloof in de Nederlanden voor de komst van het christendom en in 1837 een tweede eervolle vermelding voor zijn antwoord op een Utrechtse prijsvraag over een schisma in het bisdom Utrecht in de vijftiende eeuw. Roelants stierf echter in maart 1837, nog voor de ceremonie in Utrecht. Twee studievrienden, Johan de Wal en Meyboom, beiden meervoudig winnaar van een gouden medaille of een eervolle vermelding, namen daarop het initiatief om de twee verhandelingen van Roelants te vertalen. Hofstede de Groot schreef een inleiding, rector magnificus Lulofs gaf een aanbeveling mee, 258 vrienden van de overledene en sympathisanten van de Groninger Richting tekenden in op de uitgave. Dit alles tot meerdere glorie van de overledene én van zijn faculteit.⁶²

Het publiceren van de prijsverhandeling kon echter ook kritiek uitlokken. Toen de Groninger theologen in 1851 de al genoemde prijsverhandeling van Poelman over de denkbeelden van Jezus en de apostelen over de predestinatie en de morele vrijheid publiceerden – een kernstuk in de geloofsleer van de Nederlandse Hervormde Kerk en de inzet van een eindeloze strijd tussen de 'Groningers' en de orthodoxie – kreeg die publicatie een nogal negatieve recensie in *De Gids*. De criticus, de doopsgezinde predikant Dirk Harting, vond dat de verhandeling nogal tekortschoot en verweet dit de faculteit. De vraag was te uitgebreid en omvatte veel meer dan een kandidaat in de theologie aankon. Als het alleen maar om de bevordering van de studiezin van de student was gegaan, was het beter geweest de verhandeling ongedrukt te laten. De belangen van de student waren hier duidelijk opgeofferd aan een al te grote behoefte van Hofstede de Groot en de zijnen aan 'publiciteit'.⁶³

Alle kritiek ten spijt hield de commissie-Van Ewijck in haar rapport uit 1849 een krachtig pleidooi voor de herinvoering van de academische prijsvragen. Iedere universiteit zou weer om de drie jaar prijsvragen moeten kunnen uitschrijven, en wel tien per universiteit. Dat de commissie tot deze aanbeveling kwam, was niet zo vreemd omdat zes van de tien leden in hun studietijd met succes aan zo'n competitie hadden meege-

Afb. 107 Abraham Kuyper in de tijd van zijn promotie, 1862. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme (1800-heden). Kuyper promoveerde op een bewerking van een deel van het winnende antwoord dat hij had geschreven op een prijsvraag van de Groningse faculteit theologie over Calvijn en Johannes a Lasco.

daan, terwijl één lid, de Leidse hoogleraar rechten en hierboven al genoemde Johan de Wal, tot twee keer toe in de prijzen was gevallen.⁶⁴ Deze aanbeveling bereikte het parlement niet, maar kennelijk nam koning Willem III (koning sinds maart 1849) er wel kennis van, want in 1851 besloot hij de bekostiging van de prijsvragen van de drie universiteit over te nemen. Daags voor de viering van de Leidse dies natalis in februari 1851 deed hij die aankondiging en het Koninklijk Besluit van 7 februari 1851 bevestigde dit voor-nemen. Dit deed de Groningse hoogleraren besluiten hun Fonds van de Hoogleraren nu een andere bestemming te geven en de opbrengsten voortaan te besteden aan het uitkeren van studiebeurzen, die bij de bezuinigingen in 1843 eveneens waren gesneuveld.

DE PROMOTIE NIEUWE STIJL

Aan het eind van de studie stond de promotie. Volgens het Organiek Besluit waren er twee soorten promoties: de publieke en de private promotie. De publieke promotie, waarbij de student zijn proefschrift en de daarbij gevoegde stellingen verdedigde ten overstaan van de hele senaat en tegenover iedereen die wilde opponeren, werd weinig gekozen, maar was wel verplicht voor wie niet kon aantonen dat hij een minimum

DE GOUDEN MEDAILLE VAN ABRAHAM KUYPER

Dat het uitschrijven van prijsvragen zin had – voor de wetenschap én voor de getalenteerde student – werd in 1860 nog eens bewezen toen de Groningse faculteit theologie een gouden medaille uitreikte aan de Leidse student Abraham Kuiper. De verhandeling die de latere voorman van de gereformeerden had geschreven over het kerkbegrip van de reformatoren Johannes a Lasco en Johannes Calvijn, was niet alleen een imponerend stuk kerkgeschiedenis, maar vormde tevens een keerpunt in Kuipers denken over kerk, staat en maatschappij.⁶⁵

De aanleiding tot de prijsvraag was het feit dat het in 1860 driehonderd jaar geleden zou zijn dat a Lasco was overleden. Deze Poolse edelman, humanist en kerkhervormer had rond het midden van de zestiende eeuw leiding gegeven aan de Nederlandse vluchtelingenkerken in Emden en Londen. Hij hoorde dus ook een beetje bij de Nederlandse kerkgeschiedenis. In die hoedanigheid had hij de aandacht van Hofstede de Groot getrokken. Deze was sinds ongeveer 1840 op zoek naar de aanwijzingen voor een nationale, echt Nederlandse theologie, waarvan de oorsprong zijns inziens lag bij de Broeders des Gemenen Levens en waar later ook mannen als Gansfort en Erasmus een bijdrage aan hadden geleverd. In de zestiende en zeventiende eeuw was die traditie verdrongen door de calvinistische Reformatie, maar misschien had a Lasco, leerling en vriend van Erasmus, nog wel iets te bieden. Hij had zijn leven tenslotte gewijd aan de opbouw van gereformeerde kerken in een tijd dat de confessionele scheidslijnen nog niet vast lagen. Dus wilden Hofstede de Groot en de zijnen weten hoe a Lasco's kerkbegrip eruitzag, in welk opzicht hij van Calvijns kerkbegrip afweek en welk van beide het meest in overeenstemming was met het evangelie.⁶⁶

Kuiper was bij uitstek geschikt om deze taak op zich te nemen. Hij had net bij de Leidse hoogleraar Nederlands en geschiedenis De Vries, die eerder in Groningen had gewerkt, een werkstuk ingeleverd over de uitbreiding van de pauselijke macht onder Nicolaas I (in de negende eeuw) en De Vries attendeerde hem nu op de Groningse prijsvraag.⁶⁷ Met de van hem later zo bekende voortvarendheid nam de eierzuchtige Kuiper – die nog niet eens het kandidaatsexamen theologie had afgelegd – de uitdaging aan en al in april 1860 leverde hij zijn *Commentatio* in, een in helder Latijn geschreven verhandeling waarin hij precies deed wat de Groningers hadden gevraagd: de kerkleer van beide reformatoren vergelijken, verklaren tegen de achtergrond van hun leven en leer, en beoordelen naar de norm van het evangelie.⁶⁸ Kuiper had daarvoor alle werken van Calvijn en a Lasco gelezen, waarbij hij vooral veel moeite had moeten doen om de geschriften van de laatste te pakken te krijgen. Hij had alle bibliotheken in Nederland doorgespit (behalve die in Groningen, omdat hij daar niet bekend wilde raken) en ook in het buitenland informatie ingewonnen. Uiteindelijk koos Kuiper voor de kerkopvatting van a Lasco. Was hij voorheen nog van mening dat de rol van kerk in de maatschappij geringer zou worden naarmate de staat humaner werd, nu nam hij het tegenovergestelde standpunt in: voor de kerk zou in de liberale staat juist een steeds grotere rol weggelegd zijn. Maar dan wel de kerk zoals a Lasco

die voor zich zag. Niet als een door God ingesteld instituut van uitverkorenen dat bijeengehouden wordt door de leer (het standpunt van Calvijn), maar als een vrije, door de Heilige Geest geleide gemeenschap van gelovigen, die zich nadrukkelijk in staat en samenleving manifesteert. Die kerk moest geheel vrij zijn van de staat en een democratische opbouw kennen. Heel anders dus dan de Nederlandse Hervormde Kerk, die ondanks de principiële scheiding van kerk en staat nog altijd sterk op de staat leunde, waar de predikanten de dienst uitmaakten en waar vrouwen en gewone gelovigen amper iets in te brengen hadden. Het is alsof men een blauwdruk leest van wat de gereformeerde kerk, met aanverwante organisaties op politiek, cultureel en maatschappelijk gebied, enige decennia later zou propageren – en deels ook zou realiseren. De studie voor de prijsvraag gaf, zo verklaarde Kuyper later, ‘voor goed een plooi aan mijn geest, die bleef, ook toen de Groninger prijsvraag lang vergeten was’.⁶⁹

Kuyper's inzending was de enige die de Groningse faculteit hoefde te beoordelen, maar zij was unaniem in haar lof over deze verhandeling. In juni 1860 kreeg Kuyper te horen dat hij in de prijzen was gevallen. Op 10 oktober namen de leden van de theologische faculteit in Groningen hem nog een soort examen af en bij de overdracht van het rectoraat op 11 oktober werd hem de gouden medaille uitgereikt. Maar de *Commentatio* leverde hem nog veel meer op. Voor zijn dissertatie, die hij twee jaar later in Leiden zou verdedigen, koos Kuyper opnieuw voor a Lasco. Eigenlijk wilde hij een biografie van de hervormer schrijven, maar toen dat te veel tijd ging kosten, koos hij voor een bewerking van het eerste deel van zijn *Commentatio* (het deel waarin het kerkbegrip van Calvijn en a Lasco wordt uitgelegd).⁷⁰ Op grond van de lof die men hem had toegezwaaid voor zijn *Commentatio*, durfden de uitgevers Martinus Nijhoff en Frederik Muller het aan hem nog vóór zijn promotie een contract aan te bieden voor drie projecten: de uitgave van de verzamelde werken van a Lasco, een biografie van de Poolse reformator, en een studie over de eerste Nederlandse gereformeerde gemeenten in binnen- en buitenland (de ‘gemeenten onder het kruis’). In ruil daarvoor zouden Nijhoff en Muller gratis zijn proefschrift drukken en hem voor elk van de projecten een bepaald geldbedrag uitkeren. Nadat Kuyper gepromoveerd was, begon hij aan het eerste project, dat hij in 1866 tot een goed eind bracht – als jong predikant in Beesd had hij daar nog tijd voor. Maar zijn kerkelijke, journalistieke en politieke activiteiten lieten daarna hem weinig gelegenheid om de twee andere te voltooien. Dat moest hij aan anderen overlaten.

En de medaille? Die heeft Kuyper al in 1865 verkocht om van de opbrengst een zeldzaam werkje van a Lasco te kunnen kopen. Een Rotterdamse juwelier gaf hem er 121 gulden voor.⁷¹

aantal jaren na zijn kandidaatsexamen aan de universiteit had doorgebracht. De private promoties waren besloten en bij zo'n promotie opponeerden alleen leden van de betrokken faculteit. Over de statige promotie met de kap ('more majorum') bepaalde het Organiek Besluit dat deze kon worden toegestaan aan wie erom vroeg. Bij een aanvullende promotie van een al gepromoveerde medicus die ook nog een verloskundige

TABEL 7 AANTAL PROMOTIES PER UNIVERSITEIT EN PER FACULTEIT IN LEIDEN, GRONINGEN EN UTRECHT, 1815-1874, OP BASIS VAN DE ALBA PROMOTORUM

	1815-1819	1820-1824	1825-1829	1830-1834	1835-1839	1840-1844	1845-1849	1850-1854	1855-1859	1860-1864	1865-1869	1870-1874
LEIDEN												
Theologie	6	2	19	9	18	7	6	8	17	12	11	8
Rechten	108	144	173	216	227	239	230	175	210	197	209	208
Geneeskunde	215	50	40	59	124	228	245	93	165	183	114	38
Wis- en natuurkunde	3	4	7	6	6	5	7	10	11	12	19	39
Letteren	5	13	22	16	26	30	15	14	18	14	7	14
Honoris causa	0	2	1	0	6	0	0	2	5	3	1	5
Totaal	337	215	262	306	407	509	503	302	426	421	361	312
GRONINGEN												
Theologie	0	2	3	3	13	6	5	6	3	9	7	5
Rechten	40	59	66	65	53	69	66	93	59	52	48	31
Geneeskunde	35	38	34	28	65	150	91	67	74	59	70	23
Wis- en natuurkunde	0	2	1	0	3	0	3	2	2	3	3	11
Letteren	2	8	9	6	6	9	4	6	8	1	2	3
Honoris causa	0	0	0	0	0	2	4	13	2	11	0	0
Totaal	77	109	113	102	140	236	173	187	148	135	130	73
UTRECHT												
Theologie	5	5	11	4	4	5	5	7	25	16	10	14
Rechten	16	69	118	70	102	127	108	137	137	111	137	95
Geneeskunde	27	23	40	41	82	91	75	73	84	96	85	54
Wis- en natuurkunde	5	2	1	5	6	4	7	12	5	5	15	22
Letteren	13	6	13	3	15	27	7	10	7	6	13	3
Honoris causa	2	6	5	1	6	4	6	0	2	7	5	0
Totaal	68	111	188	124	215	258	208	239	260	241	265	188

Ontleend aan: Van Lieburg, 'Medische promoties', 12.

of een heelkundige bevoegdheid wilde behalen hoefde de kandidaat geen proefschrift meer te schrijven, maar kon hij volstaan met het verdedigen van een aantal stellingen.

In beginsel verschaftte alleen de promotie de toegang tot de geleerde stand. De uitzondering was zoals bekend het predikambt: wie dat begeerde, hoefde niet te promoveren, maar moest een kerkelijk examen afleggen bij het provinciale kerkbestuur.⁷² Voorafgaand daaraan moest de kandidaat tweemaal een proefpreek houden, waarbij dan voornamelijk vrienden, familie en professoren in de kerk zaten. Voor het eigenlijke examen hulde de proponent zich net als bij een promotie in een zwart rokkostuum en liet hij zich door twee paranimfen ter zijde staan – zoveel verschilde het allemaal niet

van een promotieplechtigheid.⁷³ Maar wie advocaat, rechter, geneesheer of rector van een Latijnse school wilde worden, diende een proefschrift te schrijven en dat tegen bedenkingen van de faculteit of de senaat te verdedigen.

Het aantal promoties geldt als een belangrijke graadmeter voor de vitaliteit van een universiteit. Als men daar in de negentiende eeuw in Groningen ook zo over dacht, was er alle reden om zich zorgen te maken. In de eerste jaren na de invoering van het Organiek Besluit kon Groningen nog aardig meekomen; tot 1825 promoveerden er in Groningen zelfs meer studenten dan in Utrecht (althans als we corrigeren voor de eredocoraten, die in Utrecht wel, in Groningen niet verleend werden). Maar in het tweede en derde kwart van de eeuw werd de achterstand op Utrecht steeds groter, ook al ging Groningen ook in die periode over tot het verlenen van eredocoraten. Het waren vooral de promoties in de rechten waarbij Groningen het liet afweten, want bij de medische faculteit kon Groningen Utrecht nog enigszins bijhouden.⁷⁴ Omdat een juridische studie, afgerond met een promotie, toegang verschaft tot de bestuurlijke elite van het land, trokken de universiteiten die dicht bij het centrum van de macht in Nederland lagen meer kandidaten dan het perifere Groningen.

Niet iedereen zag het nut van een proefschrift in. Vooral onder juristen leefde de gedachte dat de promotie een overbodig ritueel was en dat het doctoraalexamen dat daaraan voorafging veel belangrijker was. De commissie-Röell stelde al in 1828 voor de doctorale waardigheid en dus het civiel effect te koppelen aan het doctoraalexamen en het schrijven van een dissertatie facultatief te maken, maar dat voorstel haalde het niet. Wel kregen de juristen in 1840 de mogelijkheid om op alleen stellingen te promoveren (dat moest dan wel privaat gebeuren).⁷⁵ In 1849 stelde de commissie-Van Ewijck voor bij alle studies het civiel effect te koppelen aan het meesterschap dat men verwierf door het succesvol afleggen van het doctoraalexamen, en de doctorsgraad te beschouwen als een zuiver wetenschappelijke titel (nodig bijvoorbeeld om hoogleraar te kunnen worden). Dit voorstel paste geheel in de trend om de studie meer als beroepsvoorbereiding te zien, maar haalde het niet. En toch bleef men het proberen. In 1861 wendden Groningse studenten in de geneeskunde zich tot minister Van Heemstra met het verzoek ook hun te mogelijkheid te bieden om uitsluitend op stellingen te promoveren. 'De maatschappij vraagt niet of de medicus eene dissertatie heeft geschreven, maar of hij de academie met genoegzame vaardigheden heeft verlaten.' Bovendien stellen de proefschriften die nu geschreven worden niets voor. De dwang daartoe heeft het schrijven van een proefschrift 'doen ontaarden in eene bloote formaliteit, waarvan men zich zoo makkelijk mogelijk zoekt af te maken'. Desalniettemin besloot de minister op 19 juni 1861, na de curatoren en de faculteit te hebben geraadpleegd, het verzoek af te wijzen.⁷⁶

Dat een proefschrift soms niet meer dan een formaliteit was, blijkt wel als men de dissertaties uit een willekeurig jaar naast elkaar legt. Wie bijvoorbeeld kijkt naar de vijf medische proefschriften die in 1859 werden verdedigd, komt heel verschillende types tegen. Het proefschrift van Aäron Drielsma, over de zetel van het smaakzintuig, was een vluiggertje. Drielsma had het onderwerp gekozen omdat hij snel wilde promoveren en geen tijd had om het onderwerp uit te diepen dat hij eigenlijk had willen behandelen, de medische aspecten van de chemische samenstelling van de vetten. Over dat onderwerp had hij een paar jaar eerder een winnende prijsverhandeling geschreven en hij vond dat onderwerp ook wetenschappelijk interessanter.

K33 Kasteel Bentheim door Jacob van Ruisdael, ca. 1670. Rijksmuseum Amsterdam. Bentheim was een van de favoriete bestemmingen voor wandeltochten van Groningse studenten en burgers. Uit Bentheim kwamen begin negentiende eeuw ook nog veel studenten naar Groningen.

K34 Preparaat van de hoofdhuid van een oerang oetan, uit de collectie van Petrus Camper, in 1820 geschonken aan de Groningse universiteit. Universiteitsmuseum Groningen.

K35 Vaandel van de Groningse flanqueurs, 1830-1831. Academiegebouw te Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen. Het vaandel werd de flanqueurscompagnie aangeboden bij haar vertrek naar het Zuiden, november 1830. Op de ene zijde het koninklijk wapen, geschilderd door J.N. Schoonebeek en voorzien van de woorden *Academia Groningana* en *Vrijwillige Flank. Compagnie*, op de andere zijde een gekroonde W in een eiken- en lauwerkrans, geborduurd door de Groningse juffers.

K36 Petrus Hofstede de Groot op latere leeftijd. Portret door J.H. Egenberger, ca. 1884-1886. Senaatskamer, Academiegebouw te Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen. Oorspronkelijk hing er een door Jan Ensing vervaardigd portret van de afgebeelde in de Senaatskamer.

K37 Willem Jozef Andries Jonckbloet, hoogleraar vaderlandse geschiedenis, taal- en letterkunde te Groningen. Portret door Jan Ensing, in 1859 door Jonckbloet aan de universiteit geschonken. Senaatskamer, Academiegebouw te Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen. Bij zijn aantreden in 1853 behoorde Jonckbloet tot de jongere garde, die moderne opvattingen over wetenschap in Groningen introduceerde.

K38 Prijspenning, doorsnee 32 mm, in 1821 uitgereikt aan de juridische student Wicher van Swinderen. Universiteitsmuseum Groningen. Van Swinderen (1802-1836) had het winnende antwoord geschreven op de prijsvraag van de Groningse faculteit der rechten uit 1818 over de tekstvergelijking tussen de Instituten van Justinianus en de oudere, maar pas recent, in 1816, door B.G. Niebuhr in Verona ontdekte Instituten van Gaius. Eerder had Van Swinderen al een prijsvraag van de faculteit der letteren en wijsbegeerte gewonnen.

K39 Het nieuwe Academiegebouw. Tegeltabelau, ingemetseld in het huidige Academiegebouw.

K40 Allegorische voorstelling van het lustrum van de Groningse universiteit in 1864. Universiteitsmuseum Groningen. De vrouwenfiguur in het midden (zittend) is Minerva, links van haar de Nederlandse maagd met de Nederlandse vlag. De andere vijf figuren dragen attributen van de afzonderlijke faculteiten. Rechtsboven het wapen van Vindicat atque Polit.

K41 De verspreiding van de academische gebouwen in Groningen rond 1870. Plattegrond van Groningen uit 1847, door W. Tietzma. Universiteitsbibliotheek Groningen.

- 1 Academiëgebouw
- 2 Universiteitsbibliotheek
- 3 Academisch ziekenhuis
- 4 Theatrum anatomicum
- 5 Inrichting voor besmettelijke ziekten (Mottenberg)
- 6 Hortus botanicus en oeconomische tuin
- 7 Fysiologisch laboratorium
- 8 Kabinet van Landhuishoudkundige instrumenten

K42 Willem Adriaan Enschedé, hoogleraar wiskunde en bibliothecaris van de Groningse universiteit. Portret door Jan Ensing, ca. 1851-1854. Senaatskamer, Rijksuniversiteit Groningen. Collectie Rijksuniversiteit Groningen. Het portret werd in 1869 geschonken aan de universiteit.

K43 Het Fysiologisch kabinet van Izaak van Deen in het complex van het Academisch Ziekenhuis (Schuitemakersstraat). Tekening van Otto Eerelman, 1862. Particuliere collectie. Op de achterste tafel een hond waarop proeven worden gedaan. Afgebeeld zijn officier van gezondheid Van Lier (links) en de medisch studenten Jacob Baart de la Faille jr., Piet Koumans van Dam, Libbe Feenstra en (bij de microscoop aan het raam) Sijpko Stheeman Swart.

K44 Het 'kunstlijk' van Auzoux, 1844.
Universiteitsmuseum Groningen. Dit spiermodel van de Franse firma Auzoux is het oudste Auzoux-model in Nederland en bestaat uit ca. 150 uitneembare onderdelen. Het model is opgebouwd uit metalen stangen die zijn 'behangen' met papier-maché.

K45 Het bestuur van de Akademie Minerva, geschilderd door Jan Ensing, 1853. Foto: RHC Groninger Archieven.
 V.l.n.r. staande: J.H. Geertsema (in deze tijd ook secretaris van het College van Curatoren van de Groningse universiteit),
 jhr. W. Gockinga, J.H. Jappé; zittend: C.U.J. Huber, W.J. Meurs Wichers, A. Modderman, R. de Rhoer Ottens,
 G. van Calcar jr.

K46 Johan Rudolf Thorbecke, liberaal politicus en staatsman, 1852. Portret door Jan Hendrik Neumann. Rijksmuseum Amsterdam.

K47 Jhr. Bernhard Hendrik Cornelis Karel van der Wijck, hoogleraar filosofie te Groningen, door Abrahamine Arnolda Louise Grandmont-Hubrecht, 1905. Collectie Rijksuniversiteit Groningen. Nog in het jaar dat Van der Wijck aantrad als hoogleraar in Groningen (1863) trad hij in het huwelijk met Maria Wibina Muurling, dochter van de hoogleraar theologie.

K48 Grafmonument van Wessel Gansfort in de Martinikerk te Groningen. Gansfort overleed in 1489 in het Olde Convent in de huidige Roodeweeshuisstraat. Hij werd ook in de kapel van dat convent ter aarde besteld en op zijn grafsteen werd een lijkdicht aangebracht van de geleerde Zwolse arts Paulus van Pelant (Pelantius), die regelmatig in Aduard te gast was. In 1745 werd dit graf vervangen door een kleine grafsteen en het afgebeelde monument. Toen een verbouwing in 1860 verplaatsing van het monument noodzakelijk maakte, werden graf en monument eerst aangeboden aan de universiteit. Maar curatoren vonden het niet gepast om het Academiegebouw ook als begraafplaats te gebruiken en omdat zij ook het graf en het monument niet van elkaar wilden scheiden, bedankten zij voor het aanbod. Dankzij bemiddeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen kregen graf en monument uiteindelijk, in 1862, een plek in de Martinikerk. Zie: L.P. ten Kate, 'De botten van Wessel Gansfort?', *Stad en Lande* 22 (2013), nr. 13, p. 16-21.

Dan was er het proefschrift van Klaas Dorama, een heelmeester die ooit aan de klinische school in Amsterdam zijn opleiding had genoten en nu op basis van drie gevallen uit zijn Amsterdamse praktijk aan de Groningse universiteit in de geneeskunde promoveerde. Weer een heel ander geval was Duco Anton von Eichstorff Talma uit het Friese Engwierum, die zijn hele studietijd in Utrecht had doorgebracht, maar op het allerlaatst had gemerkt dat het onderwerp waarop hij wilde promoveren, de kanker van het wangslimvlies, al aan een ander vergeven was. Hij was daarom, op aanraden van de deken van de Utrechtse faculteit, naar Groningen uitgeweken. De twee andere proefschriften waren ook gelegenheidswerkjes. Hendrik Dirk Nanninga had het onderwerp van zijn dissertatie (*Over den invloed van de lucht-electriciteit op het heerschend ziekte-karakter, vooral met betrekking tot de cholera*) toevallig gevonden toen bij het doorneemen van wat literatuur een publicatie van de Duitse arts Ludwig Buzorini over luchttelektricititeit 'onwillekeurig' zijn aandacht trok. Wolterus ten Bruggencate ten slotte zocht het dicht bij huis door naar aanleiding van een geval van aangeboren pokken dat zich in het APSAZ had voorgedaan (een vierentwintigjarige ongehuwde vrouw was bevallen van een kind dat al meteen pokken had en daaraan ook overleed) na te gaan wat er eerder over dit verschijnsel was geschreven. Bij al deze proefschriften was de diepgang gering en was er van enige sturing geen sprake. Geen van de studenten voerde een onderdeel uit van het wetenschappelijk programma van de hoogleeraar. Op dat punt vormde de theologische faculteit een uitzondering, want daar is in veel van de proefschriften het programma van de Groninger Richting te herkennen. Proefschriften over Regnerus Praedinius als hervormer (door J.J. Diest Lorgion, 1862) en over Jacobus Alting als schriftuurlijk theoloog (door P.H. Roessingh, 1864) kwamen duidelijk voort uit de belangstelling die in Groningen bestond voor theologen uit het verleden die als voorloper van de Groninger Richting zouden kunnen worden gezien. Hoewel het appels en peren vergelijken is, bestaat ook de indruk dat door de bank genomen de theologische proefschriften meer diepgang vertoonden dan de medische. Dat is ook wel begrijpelijk, want in de theologische faculteit werd alleen door de wetenschappelijk geïnteresseerden gepromoveerd en daar ontbraken dus de gelegenheidswerkjes die elders de toon zetten. Opmerkelijke proefschriften werden overigens in alle faculteiten geschreven. Juridische dissertaties stelden niet veel voor, maar de *Verhandeling over de waarde* waarop Samuel van Houten, de zoon van een doopsgezinde houthandelaar en later een bekend politicus, op 20 juni 1859 'magna cum laude' in de rechten promoveerde, mag gerust baanbrekend genoemd worden. Bij de behandeling van zijn onderwerp (feitelijk een bewerking van een deel van een prijsverhandeling over hetzelfde onderwerp waarvoor hij in 1858 een zilveren medaille bij de Leidse universiteit had gewonnen) week Van Houten als een van de eersten af van het waardebegrip van de klassieke liberale theoretici. In de objectieve waardeleer van iemand als David Ricardo wordt de waarde van een goed bepaald door de kosten die gemaakt moeten worden om het te vervaardigen, terwijl Van Houten betoogde dat de waarde bepaald wordt door het nut, voor zover dat bekend is aan de gebruiker (en alleen als het om een bepaalde hoeveelheid van die goederen gaat). Hij liep daarmee vooruit op de latere grenswaardeleer.⁷⁷

Terwijl er weinig of niets veranderde aan de wettelijke bepalingen, raakte de statige promotie 'more majorum' geheel in onbruik. Tijdens het lustrum van 1814 was Jan

Constantijn Driessen nog op deze wijze bevorderd tot doctor in de natuurfilosofie, maar hij is waarschijnlijk de laatste in Groningen geweest aan wie deze eer te beurt is gevallen. In Utrecht werden bij de lustrumplechtigheden van 1836 nog wel acht personen met de kap tot doctor gepromoveerd (onder anderen de Franeker theoloog J.H. Scholten, de latere voorman van het modernisme). Maar bij het eerste grote academiefeest in Groningen na 1814, de opening van het nieuwe Academiegebouw in 1850, was de ceremoniële promotie 'more majorum' vervangen door de uitreiking van een aantal eredoctoraten aan een handvol verdienstelijke mannen. Eredoctoraten waren voorheen al wel incidenteel verleend, onder andere in 1838 aan de chemicus G.J. Mulder, toen nog een goede vriend van Van Hall, die hem op die manier probeerde te helpen bij het verwerven van een professoraat in Utrecht. Maar in 1850 werden de eredoctoraten voor het eerst ingezet om zowel de universiteit in het zonnetje te zetten als verdienstelijke mannen de eer te bewijzen die hun soms op een andere manier onthouden was. Zo was een van de gelukkigen in 1850 de medicus Michiel Dassen, een leerling van Van Hall die al meerdere keren achter het net gevestigd had bij de verwerving van een professoraat en die ondanks al zijn wetenschappelijke verdiensten zijn leven moest slijten als huisarts in Hogeveen. Toen de universiteit in 1864 haar tweehonderdvijftigjarig bestaan vierde, greep de senaat opnieuw de mogelijkheid aan om bekende en onbekende, maar altijd verdienstelijke mannen wetenschappelijke eer te bewijzen.

De verdwijning van de pompeuze promotie 'more majorum' en de vervanging door het eredoctoraat zijn in lijn met een belangrijke verschuiving die optrad in de verhouding tussen de promotieplechtigheid en het werkstuk waarop men promoveerde. Proefschriften stelden in de zeventiende en achttiende eeuw niet veel voor. Het is al vaker gezegd: originele gedachten hoefden ze niet te bevatten en men kneep een oogje dicht als het proefschrift feitelijk opgesteld was door de hoogleraar of een ingehuurde kracht. Het zwaartepunt lag toch op de mondelinge verdediging; de retorische vaardigheden telden zwaarder dan inhoudelijke expertise of originaliteit. De promotie was als het ware een proeve van retorische bekwaamheid meer dan een proeve van wetenschappelijke bekwaamheid.⁷⁸ In de negentiende eeuw kwam het accent juist wel op de inhoudelijke expertise te liggen en werd de mondelinge verdediging bijzaak. Van de promovendus werd een bescheiden, maar serieuze bijdrage aan de vooruitgang van de wetenschap verwacht en anders dan voorheen was het essentieel dat hij dat zelf had gedaan en niet pronkte met andermans veren. In het licht van het feit dat proefschriften nu meer op originaliteit werden beoordeeld, is ook de vervanging van de promotie met de kap door de erepromotie bij een lustrum te begrijpen. Een promotie met de kap is een theaterstuk, bedoeld om indruk te maken; bij een eredoctoraat ligt het accent daarentegen op de feitelijke verdiensten van de laureaat, die tijdens de plechtigheid in het geheel geen retorische gaven hoeft te tonen en geen theaterstukje hoeft op te voeren.

DE KOMST VAN DE HBS

De verhoudingen tussen het universitaire en het beroepsonderwijs waren al ingewikkeld, maar werden nog ingewikkelder toen de volksvertegenwoordiging in 1863 Thorbeckes Wet op het middelbaar onderwijs aannam. Deze wet riep de hogereburger-

school (hbs) in het leven (met drie- of vijfjarige cursus) en maakte de weg vrij voor het hogere technische onderwijs. De Koninklijke Akademie ter Opleiding van Burgerlijke Ingenieurs in Delft greep die kans en werd bij Koninklijk Besluit van 20 juni 1864 omgezet in de Polytechnische School. De nieuwe wet regelde voor het eerst het middelbaar onderwijs. In het Organiek Besluit van 1815 was wel een indeling gemaakt in lager, middelbaar en hoger onderwijs, maar wat het middelbaar onderwijs precies inhield, wist niemand.⁷⁹ De Latijnse school behoorde er in ieder geval niet toe. Wie naar de Latijnse school ging, koos in principe al voor een universitaire studie en daarom was die school 'de eerste trede van het hoger onderwijs'. De indeling in lager, middelbaar en hoger onderwijs sloeg in die tijd niet op het niveau van het onderwijs of de fasen in het leerproces die de leerlingen achtereenvolgens konden doorlopen, maar op de stand voor wie het onderwijs bestemd was, en de bestemming die men met elk type onderwijs dacht te bereiken: lager onderwijs was eindonderwijs voor de lagere standen, middelbaar onderwijs was het onderwijs waar de nijvere burgerij een opleiding kreeg voor concrete beroepen, terwijl het hoger onderwijs leerlingen uit meer gegoede kringen opleidde voor geleerde professies. Jongens van twaalf die zich inschreven bij de Akademie Minerva volgden dus middelbaar onderwijs, terwijl hun leeftijdgenoten op de Latijnse school al deelnamen aan het hoger onderwijs.

Thorbecke handhaafde deze indeling op grond van stand en bestemming en rekende de ingenieursopleiding in Delft daarom tot het middelbaar onderwijs, ook al deed het niveau van het onderwijs daar niet onder voor het onderwijs aan de universiteiten. Verder bepaalde hij dat er geen doorstroming van het middelbaar onderwijs naar het hoger onderwijs kon plaatsvinden. Middelbaar onderwijs was bedoeld voor de nijvere stand, die in Thorbeckes ogen de kern van de natie uitmaakte, en het was niet de bedoeling dat kinderen uit deze stand ook academisch onderwijs zouden volgen. Naar zijn mening was het land er niet bij gebaat als er nog meer academici bijkwamen. Wie dus eindexamen hbs had gedaan en toch wilde gaan studeren, moest eerst een volledig admmissie-examen doen en dus een grondige scholing in het Grieks en het Latijn zien te krijgen. Niettemin had de komst van de hbs wel degelijk invloed op het hoger onderwijs. De Latijnse scholen en gymnasia voerden meteen reorganisaties door om de concurrentie met de hbs aan te kunnen. De gymnasia stootten hun tweede afdeling af, omdat deze grotendeels een doublure van de hbs was, en verlengden hun klassieke opleiding om meer ruimte te maken voor moderne vakken.

In Groningen was het gymnasium sinds de dreigende instorting en ontruiming van het oude Minderbroederklooster aan een zwerftocht door de stad begonnen. In 1861 vond de school onderdak in een pand aan de Oude Kijk in 't Jatstraat direct naast de Uurwerkersgang. In dit pand had van 1855 tot 1857 de Akademie Minerva gezeten. Maar in dit vochtige, naar paddenstoelen riekende gebouw kon het gymnasium niet lang blijven, ook al niet omdat de naastgelegen sociëteit De Harmonie in zuidelijke richting wilde uitbreiden. Daarom werd begin 1863 begonnen met de bouw van een nieuw onderkomen in de Pelsterstraat. Een paar maanden later, in mei 1863, werd echter de Wet op het middelbaar onderwijs aangenomen en deze wet zorgde voor een verandering van koers. De gemeente probeerde een rijks-hbs binnen te halen en bood daarvoor het nieuwe gebouw in de Pelsterstraat aan. Dat was toch te groot geworden voor het gymnasium omdat de tweede afdeling werd opgeheven. Het rijk ging op het

Afb. 107 Het toegangsportaal van de Rijks Hogere Burgerschool te Groningen aan de Grote Kruisstraat, hoek Nieuwe Kijk in 't Jatstraat, 1875.

voorstel in en in september 1864, direct na de academiefesten, werd de nieuwe rijks-hbs geopend. Inmiddels was men op zoek gegaan naar een nieuwe locatie voor het gymnasium. Die locatie werd gevonden aan de westzijde van het Martinikerkhof. Er vond nieuwbouw plaats en in de herfst van 1865 kon de school daar zijn intrek nemen. Overigens bleek het gebouw aan de Pelsterstraat toch minder geschikt voor de hbs en daarom verhuisde deze school al in 1869 naar een nieuw gebouw op de hoek van de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat en de Grote Kruisstraat.⁸⁰

Van directer belang voor de universiteit dan de reorganisatie en modernisering van het gymnasium was dat de komst van de hbs aan studenten in de talen en de natuurwetenschappen een aantrekkelijk beroepsperspectief bood. Leraren in de talen en de natuurwetenschappen verdienden namelijk een salaris dat niet veel onderdeed voor dat van een hoogleraar. Een directeur verdiende 3000 gulden, een gepromoveerde leraar 2400 gulden. Maar wie moest die leerkrachten opleiden? Thorbecke had een systeem van 'akten van bekwaamheid' ontworpen, de middelbare akten: mo-A voor de lagere klassen, mo-B voor de hogere klassen.⁸¹ Maar opleidingsinstituten bestonden nog niet. Daarom was bepaald dat zolang er nog geen Wet op het hoger onderwijs was een kandidaatsexamen gelijk zou staan met mo-A-akte en het doctoraal met een mo-B-akte. Dat betekende dat vooral studenten in de natuurwetenschappen (maar ook in de letteren), die daarvoor geen serieus beroepsperspectief hadden omdat de industrie in Ne-

derland nog maar matig ontwikkeld was en weinig gepromoveerde natuur- of scheikundigen opnam, opeens uitzicht kregen op een passende betrekking als leraar op een hbs. De hbs bleek bovendien een zeer populair schooltype te zijn. Na verloop van tijd vertaalde dat zich in een kleine, maar significante groei in het aantal studenten dat zich voor de faculteit der wis- en natuurkunde inschreef teneinde later leraar op een hbs te worden.⁸²

De hbs ontwikkelde zich heel anders dan Thorbecke zich had voorgesteld. Hij zag voor zich een school zonder toelatingsexamen, zonder overgangsexamens en met alleen een afsluitend examen voor een staatscommissie. In de praktijk kwam er echter wel degelijk een toelatingsexamen, voerden scholen in 1873 strenge overgangsnormen in en kwam er een landelijk en schriftelijk eindexamen.⁸³ Verder bleek al snel dat de abiturienten hun opleiding niet als een eindopleiding beschouwden, om daarna hun weg te vinden in de wereld van handel en nijverheid. In plaats daarvan koos een flink aantal – exacte gegevens zijn er niet – voor een vervolgstudie aan de universiteit. Zoals gezegd moesten zij daarvoor een volledig admmissie-examen doen, maar dat hadden zij er graag voor over. Een aantal waagde het echter om bij de minister van Binnenlandse Zaken dispensatie voor dit examen te vragen en vanaf 1869 verleende de minister af en toe zo'n dispensatie, zij het vrijwel uitsluitend voor degenen die geneeskunde wilden studeren. Het argument was in dat geval steeds dat de hbs voor die studie vakinhoudelijk de beste vooropleiding was en dat kennis van het Latijn niet meer nodig was omdat alle medische colleges in het Nederlands werden gegeven.⁸⁴ Zo konden hbs'ers aanschuiven in de collegebanken.

Men zou denken dat de Groningse universiteit die studenten graag zag komen. In tijden waarin het aantal inschrijvingen schrikbarend terugliep, was elke student extra immers mooi meegenomen. Toch leefden er ook wel bezwaren en in de rectorale rede waarmee de medisch hoogleeraar Samuel Rosenstein in 1871 het rectoraat neerlegde (in het Nederlands!), kwam de ambivalentie goed tot uitdrukking.⁸⁵ Rosenstein was niet gelukkig met de bestaande situatie. Soms gaf de minister wel, soms ook geen dispensatie, 'zoodat zekere normen voor hem misschien bestaan, maar nog niet bekend zijn'.⁸⁶ In principe was volgens de spreker een hbs-opleiding voldoende om met succes een academische studie in de natuurwetenschappen en de geneeskunde te voltooien. De natuurwetenschappen en de moderne vreemde talen hadden namelijk net als de klassieke talen een duidelijke vormende waarde; zij scherpten de geest en oefenden het denken net zo goed, zij het op een andere manier, als de klassieke talen. Verder was in de studie zelf de kennis van Grieks of Latijn amper meer nodig – hooguit voor degenen die studie wilden maken van de geschiedenis van die vakken. 'Iemand kan een degelijk physicus, een knap scheikundige, een practisch zeer bruikbare medicus zijn, zonder meer van Latijn en Grieksch te weten, dan even voor het verstaan der terminologie nodig is.'⁸⁷ Persoonlijk zou hij zeer betreuren als de medici de klassieke vorming zouden opgeven, zo hoog schatte hij de vormende kracht der klassieken nog. Maar door dat soort overwegingen zou de staat zich niet mogen laten leiden. De staat was alleen geïnteresseerd in de opleiding van kundige fysici en medici, en dat kon ook op basis van een hbs-diploma. Hooguit zou de staat de toegang tot de promotie kunnen voorbehouden aan studenten die wel de klassieke vorming hadden ondergaan. Maar wat de staat zich zeker wel moest afvragen, was of de moderne talen en de natuurwetenschappen op de

hbs wel op een zodanig wetenschappelijke wijze werden gegeven dat die vakken inderdaad de geestelijke vorming boden die zij hoorden te bieden. Het antwoord op die vraag was volgens Rosenstein vooral nog nee en daarom was hij op dat moment nog geen voorstander van het openstellen van de universiteit, of althans bepaalde faculteiten, voor de leerlingen van de hbs.

De komst van de hbs was niet de enige bedreiging voor het monopolie van de klassieke vorming. Twee jaar na de invoering van dit nieuwe schooltype reorganiseerde Thorbecke de geneeskundige staatsregeling, en dit had ingrijpende gevolgen voor het medisch onderwijs. De vier geneeskundige wetten die de Kamer in 1865 aannam, maakten een einde aan de onoverzichtelijke en onpraktische situatie op het terrein van de gezondheidszorg in Nederland.⁸⁸ De oude scheiding tussen eerste en tweede geneeskundige stand werd opgeheven; voortaan was er nog maar één beroepsgroep, die van de arts, die bevoegd was tot alle medische handelingen. De toelating tot het beroep van arts werd nu echter niet meer gekoppeld aan de promotie, maar aan aparte staatsexamens: een natuurkundig examen, een theoretisch geneeskundig examen en een praktisch geneeskundig examen, het artsexamen.⁸⁹ Die examens konden in theorie ook worden afgelegd door degenen die bij gebrek aan klassieke vooropleiding formeel niet aan de universiteit konden studeren en dus aangewezen waren op de klinische scholen, waar ze een vierjarige opleiding met veel klinisch werk kregen. Deze functioneerden echter amper meer, want in 1830 was de verplichting om de opleiding voor de tweede medische stand te volgen bij een klinische school komen te vervallen en sindsdien kozen veel aspirant-heelmeesters of dito vroedmeesters voor het private onderwijs van een praktiserend heel- of vroedmeester. De invoering van het artsexamen was de genadeklap voor de overgebleven klinische scholen; zij moesten fors investeren in hun opleiding en daartoe waren de meeste steden en provincies niet bereid (de staat weigerde rijkssubsidie). Zij moesten dus hun deuren sluiten, behalve in Amsterdam, waar de school in 1867 opging in het athenaeum illustre.⁹⁰ De medische faculteiten konden gewoon doorgaan, omdat de minister in ieder geval tot de aanvaarding van de voorziene wet op het hoger onderwijs het kandidaats- en het doctoraalexamen gelijkwaardig had verklaard aan respectievelijk het natuurkundige en theoretische geneeskundige staatsexamen. De universitaire studenten hoefden dus alleen maar het afsluitende artsexamen voor een staatscommissie af te leggen. Maar ook wie geen klassieke vooropleiding had, kon gewoon de colleges volgen en dan apart staatsexamen doen, dat werd afgenomen door dezelfde personen die het kandidaats- en doctoraalexamens afnamen. In de collegebanken bij de medische hoogleraren zaten voortaan twee soorten studenten: enerzijds de klassiek gevormde oud-gymnasiasten plus degenen die een admmissie-examen hadden afgelegd, studenten die de route van het reguliere kandidaats- en doctoraalexamen volgden en alleen het praktische examen bij een staatscommissie hoefden af te leggen, en anderzijds de niet-klassiek gevormden, die het parallelle traject aflegden en steeds staatsexamen deden (zij konden overigens niet promoveren en moesten daarvoor, als ze dat wilden, naar het buitenland uitwijken). Dit was natuurlijk een situatie die niet lang kon duren – maar de beloofde wet op het hoger onderwijs liet nog even op zich wachten.

STATUS EN EXPERTISE

Het universitaire onderwijs in de negentiende eeuw was beweeglijker dan men zou denken op grond van de trage gang van zaken op wetgevend gebied. Zoals de rups in de pop onzichtbaar voor de buitenwereld een metamorfose ondergaat en na een tijd op eens als vlinder tevoorschijn komt, zo maakte het hoger onderwijs in de negentiende eeuw binnen de kaders van het Organiek Besluit al een grondige modernisering door voordat de wettelijke kaders gewijzigd werden. Opvattingen over eruditie en geleerdheid die nog geheel pasten bij de statische standensamenleving van het begin van de negentiende eeuw, maakten geleidelijk plaats voor dynamischer inzichten in de rol van kennis en ervaring in het maatschappelijk leven. De ervaring van voorgaande geslachten bepaalde niet meer automatisch de verwachtingen die men van de toekomst kon hebben.⁹¹ Het ideaal van de geleerdheid, als een vorm van persoonlijke eruditie die in vaste kaders en structuren dacht, zelfs als men ervan uitging dat de vaste orde niet in één keer tot stand was gekomen maar zich geleidelijk in de geschiedenis ontvouwde, maakte plaats voor wetenschap als doorlopend, cumulatief en communicatief proces van kennisverwerving, waarvan het eindresultaat, als het er al is, nooit van tevoren vaststaat. De gedachte dat een grondige klassieke vorming noodzakelijk was voor elke academische studie, raakte daardoor achterhaald en de Latijnse school of het gymnasium verloor het exclusieve recht op de academische vooropleiding lang voordat dit in de wet werd vastgelegd.

Verder werd geleidelijk het idee losgelaten dat alleen een brede academische propedeuse een goede grondslag kon leggen voor een vervolgstudie die bij uitstek theoretisch en zeker niet praktisch of al te specialistisch mocht zijn. De brede propedeuse verschoof geleidelijk naar het gymnasium en – onbedoeld – naar de hbs. Mede daardoor, maar zeker niet alleen daardoor, werd de eigenlijke studie steeds meer afgestemd op de maatschappelijke betrekkingen die in het verlengde van de studie lagen. Vorming als onderwijsideaal moest wijken voor de eis van de opleiding op een bepaald vakgebied, met het oog op de beroepspraktijk. Stand en herkomst telden daarbij niet meer; het enige wat telde waren de individuele leerprestaties. Een studie leverde niet langer alleen breed ontwikkelde geleerden op, maar ook en in steeds groteren getale specialisten op een bepaald vakgebied. Men kan dit de professionalisering van de studie noemen, als men daar tenminste onder verstaat dat de studie ‘beroepsgericht’ werd. Dat paste in de moderne trend om niet langer expertise aan status te verbinden, maar status toe te kennen op basis van expertise.

22 DE STAND DER HOOGLERAREN

De universiteit van de negentiende eeuw was een professorenuniversiteit. Curatoren waren nodig om benoemingen te regelen en gebouwen te beheren, studenten waren er om het onderwijs te ontvangen, maar de kern van de universiteit, dat waren toch de hoogleraren. Dat vonden zij zelf, maar het Organiek Besluit zei het ook al, in artikel 241: 'Het ligchaam der universiteit wordt vertegenwoordigd door rector en ordinaire professoren gezamenlijk, vergaderd onder voorzitting van den eersten.' Natuurlijk waren zij, zoals een ander artikel bepaalde, 'landsbeambten', onderworpen aan het gezag van het departement in Den Haag. Maar Den Haag was ver en de invloed van de departementale bureaucratie beperkt. Terecht dat de hoogleraren konden zeggen: 'De universiteit, dat zijn wij.' Maar wat is een hoogleraar?

AMBT EN AANZIEN

Hoogleraar-zijn geeft aanzien. Dat was in de zeventiende eeuw al zo en dat was ook in de negentiende eeuw zo. Dat aanzien was niet zomaar een bijkomstigheid van het ambt, het maakte er juist een essentieel onderdeel van uit. Aanzien vergoedde bijvoorbeeld wat een hoogleraar, die soms een lucratief bestaan als advocaat of medicus opgaf, aan inkomsten derfde. Aanzien is echter een variabele grootheid. De manier waarop een hoogleraar zijn ambt vervult, is niet zonder invloed op het aanzien dat hij geniet. Ook zijn er tijden waarin de maatschappij meer of juist minder achting heeft voor het ambt van hoogleraar, ongeacht de manier waarop individuele hoogleraar daar invulling aan geeft. Aanzien is voor een hoogleraar essentieel, maar ook onzeker.

Over de vraag of het aanzien van de hoogleraren in de negentiende eeuw minder werd of juist toenam, verschillen de meningen. Huizinga meent te weten dat het aanzien van de hoogleraren in de loop van de eeuw daalde. In de achttiende eeuw keek iedereen hoog op tegen een hoogleraar: 'Allen zijn het er over eens, dat er weleer [in de achttiende eeuw] een geweldig ontzag voor den rang van professor gekoesterd werd.'¹ Huizinga verwees vervolgens echter naar Bilderdijk, die beweerd had dat de eerbied voor de professor in zijn tijd, de vroege negentiende eeuw, al daalde, en Huizinga dacht dat het sindsdien niet beter was geworden, eerder slechter.

Caljé bestrijdt dit. In de achttiende eeuw was het aanzien van de hoogleraar in de Republiek niet zo groot als Huizinga meent te weten.² Nederlandse hoogleraren verkeerden niet in de hoogste kringen, anders dan hun Duitse collega's, die vaak nauwe relaties met het hof onderhielden. In de Republiek bestond een duidelijker scheiding

tussen de bestuurlijke en politieke elite en de stand der hoogleraren. In Groningen waren hoogleraren aan het eind van de achttiende eeuw bijvoorbeeld geen lid van de Groote Sociëteit, de ontmoetingsplaats voor het Groningse patriciaat en de kringen daar omheen. Na de val van het ancien régime in 1795 begon het aanzien van de hoogleraren echter te stijgen, wat mede te maken zal hebben met het overal doordringen van de Verlichting – een geestelijk klimaat waarin bijna per definitie waardering bestaat voor kennis en geleerdheid. Rond 1800 werden de eerste hoogleraren lid van de Groote Sociëteit, onder anderen de aristocratische Thomassen à Thuessink.³ Het zegt ook wel wat dat iemand als Theodorus van Swinderen, telg uit een vooraanstaand Gronings geslacht met patriotse sympathieën, zich toelegde op een carrière als geleerde en zich niet te goed voelde om in 1814 hoogleraar natuurlijke historie te worden. Ook buitenstaanders zagen dat de hoogleraar in aanzien was gestegen. ‘L’état de professeur est très considéré,’ rapporteerden Noël en Cuvier in 1811, ‘et on le regardait comme l’un des premiers états civils.’⁴ Volgens Caljé is het aanzien van de hoogleraar in het begin van de negentiende eeuw dus al behoorlijk hoog en is het in de loop van de eeuw alleen maar hoger geworden.

Hoe het ook zij, het Organiek Besluit van 1815 was nadrukkelijk bedoeld om de positie van de geleerde stand en daarmee van de hoogleraar aan de Nederlandse universiteiten te verbeteren. Er kwamen uniforme en ruime regelingen voor het salaris, de emolumenten en het emeritaat. Het gewone traktement voor een hoogleraar in Leiden werd in 1815 vastgesteld op 2800 gulden per jaar, voor hoogleraren in Utrecht en Groningen op 2200 gulden. Rond 1850 was dat laatste bedrag al gestegen tot 4000 gulden (voor een gewoon hoogleraar). Na dertig jaar dienstverband kregen hoogleraren een verhoging van hun wedde met een kwart van hun salaris. Het collegegeld was de tweede bron van inkomsten voor een hoogleraar. Voor een volledig college, dat het hele jaar doorliep, kreeg hij van elke student 30 gulden, voor een half college 15 gulden. Omdat de meeste hoogleraren meerdere vakken gaven en in elk college enkele tientallen studenten hadden, kon het bedrag dat zij aan collegegelden toucheerden makkelijk tot 2000 of 3000 gulden oplopen. De hoogleraren deelden voorts in de examen- en promotiegelden en kregen een klein deel van het inschrijfgeld. Hoogleraren konden met emeritaat gaan als ze langdurig ziek waren of de leeftijd van 65 jaar hadden bereikt, maar als ze wilden, mochten ze doorgaan tot hun zeventigste. Gingen ze eerder met emeritaat, dan kregen zij een bescheiden pensioen, maar bleven ze aan tot 70, dan behielden zij hun volledige salaris. Wie zich daartoe in staat voelde, mocht ook dan nog college blijven geven – en het collegegeld incasseren – maar er moest altijd een vervangende hoogleraar voor de vakken in kwestie benoemd worden.

Daarmee waren de mogelijkheden om het inkomen te vergroten nog niet uitgeput. De hoogleraren theologie mochten van hun studenten geen collegegeld aannemen – het verkopen van Gods Woord werd als ongepast, bijna zondig beschouwd – maar zij kregen wel bij hun aantreden de functie van academieprediker en deelden een volledig predikantstraktement met elkaar. De bibliothecaris kreeg een toelage van 300 gulden en de medici hielden meestal een lucratieve praktijk aan. Niemand verbood het de hoogleraar verder om naast zijn werk voor de universiteit tegen betaling les te geven aan andere instituten, zoals de medicus Baart de la Faille deed, die aan het Vroedkundig Instituut les gaf, en Van Hall, Van Kerckhoff en anderen, die als docent aan de Land-

Afb. 109 Jan ten Brink, hoogleraar klassieke talen te Groningen. Gravure door J.Ph. Lange, 1820-1849. Universiteitsmuseum Groningen.

huishoudkundige School verbonden waren. Verder bewoonden sommige hoogleraren een dienstwoning – drie huizen naast het Academiegebouw (tot de afbraak in 1846) en voor de medische faculteit een huis bij de hortus. Daar hoefden ze dan geen huur voor te betalen (omdat Van Hall niet tot de medische faculteit behoorde maar wel bij de hortus woonde, moest hij 250 gulden huur betalen). Ten slotte waren er inkomsten uit lezingen, publicaties en adviezen, en dat kon bij de zeer actieve hoogleraren behoorlijk aantikken. Al met al was de financiële situatie van de gemiddelde hoogleraar bepaald niet somber. Iemand als Hofstede de Groot, wiens ouders niet arm en niet rijk waren, kon door zijn vele activiteiten een behoorlijk fortuin vergaren – waarvan hij overigens ook regelmatig uitdeelde aan filantropische of educatieve fondsen. Er is maar van één hoogleraar bekend die met ‘letterarbeid’ zijn stand op moest zien te houden, namelijk de classicus Ten Brink. De onstuimige hoogleraar had een groot gezin, dat hem handenvol geld kostte, maar erger was dat niet met geld kon omgaan. Om de eindjes aan elkaar te knopen moest hij heel veel vertaalwerk aannemen, ook van boeken die beter onvertaald hadden kunnen blijven. Pas toen zijn tweede vrouw het beheer van de financiën van hem overnam, ging het beter.⁵ Maar Ten Brink was een uitzondering. De

anderen verdienden voldoende om zonder al te veel problemen te kunnen leven naar de stand die zij innamen sinds de zeventiende eeuw, net onder de echte elite van het patriciaat en de adel.

Ook het feit dat de hoogleraren vanaf 1815 'landsbeambten' waren en geen verantwoording meer schuldig waren aan de provinciale of stedelijke regering, deed het aanzien van het ambt stijgen. Helemaal was de band met de provinciale en stedelijke autoriteiten niet doorgesneden. Als een hoogleraar zijn boekje te buiten ging, zoals Lulofs in 1837, kon hij nog altijd op het matje geroepen worden bij de plaatselijke autoriteiten; de burgemeester en de gouverneur van de provincie waren immers lid van het college van curatoren. Maar voor een benoeming of promotie hoefden de hoogleraren niet meer in dezelfde mate in het gevlij te komen bij de plaatselijke notabelen als ten tijde van het ancien régime.⁶ Dat vergrootte hun gevoel van onafhankelijkheid, want de greep van de landelijke overheid op het doen en laten van docenten aan de afzonderlijke universiteiten was nog gering. Soms vergaten de hoogleraren zelfs dat zij landsbeambten waren, en weigerden zij aanwijzingen van de curatoren op te volgen. In 1833, toen er zo veel wanordelijkheden op college waren, de senaat een streng edict tegen Vindicat uitvaardigde en de studenten dreigden zich niet te laten recenseren, gaven de curatoren de hoogleraren opdracht om de studenten die zich niet opnieuw hadden ingeschreven te weren op hun colleges. De medische faculteit protesteerde daar toen tegen. Hoogleraren waren geen ambtenaren, meenden zij, maar oefenden een vrij beroep uit. Zij waren verplicht studenten die zich hadden ingeschreven bij hun colleges te accepteren, maar verder waren zij vrij iedereen toe te laten die dat wilde.⁷ Het was duidelijk dat de hoogleraren hier een vorm van academische vrijheid claimden die de wet hun niet gaf. De hoogleraar was formeel misschien een ambtenaar, maar hij voelde het niet zo. Hij zag zichzelf eerder als vertegenwoordiger van een hogere instantie – de wetenschap, de waarheid misschien – dan als een dienaar van het gouvernement. Het zou niet de laatste keer zijn dat de formele positie van de hoogleraar botste met de manier waarop hij zelf zijn ambt opvatte.⁸

Alle hoogleraren verdienden hetzelfde basissalaris, maar in veel andere opzichten waren ze beslist niet aan elkaar gelijk. Afkomst en herkomst konden een rol spelen. De een was de zoon van een eenvoudige doopsgezinde voorganger, de ander had als vader een burgemeester in de hoofdstad van een van de gewesten. De een trouwde een baronesse en zag zijn fortuin fors toenemen, de ander bleef ongehuwd en moest rondkomen van zijn traktement. De een was een man van de wereld die als bij toeval in Groningen verzeild was geraakt, de ander kon zich niet voorstellen dat hij ooit Groningen zou verlaten.⁹ Ook de anciënniteit werd nauwlettend in het oog gehouden. Net benoemde hoogleraren moesten niet meteen hoog van de toren blazen. Toen de theologen Van Oordt en Hofstede de Groot – beiden benoemd in 1829 – na het uitbreken van de Belgische Opstand in 1830 in de kring der hoogleraren voorstelden om geld in te zamelen voor de strijd tegen de Belgen, kregen ze de wind van voren van de eerdergenoemde Ten Brink, die vond dat snotneuzen zoals zij zich niet zo op de voorgrond moesten dringen. Nieuwbenoemde hoogleraren moesten ook niet denken dat ze zomaar de rechten kregen van degenen van wie zij de post hadden overgenomen. Toen Baart de la Faille sr. in 1823 overleed en Seerp Brouwer hem opvolgde als hoogleraar wiskunde en experimentele natuurkunde, snoepten Van Swinderen en Uilkens wat

colleges met bijbehorende inkomsten van hem af zonder dat de nieuwe hoogleraar er wat tegen kon doen. Brouwer hield alleen de wis- en sterrenkunde over en stelde zich daarom er maar mee tevreden de studenten met behulp van de uitstekende kijker die hij op de bovenverdieping van zijn huis had staan, in te wijden in de pracht van de sterrenhemel. Omdat hij zo toch niet kon doen wat hij als hoogleraar zou moeten doen, deed Brouwer in 1835 afstand van zijn positie en vestigde hij zich als ambteloos burger in Oranjewoud (hij was Fries).¹⁰

Sommige faculteiten stonden hoger aangeschreven dan andere. De medici hadden het doorgaans hoog in de bol, vooral Thomassen à Thuessink. Een oud-student omschrijft hem als ‘een man van fijne vormen, zoo men meende wat al te zeer ingenomen met zijn aanzienlijk aristocratisch geslacht, groot vermogen en, wat algemeen erkend werd, ook uitstekende bekwaamheid in zijn vak’.¹¹ Thuessink had inderdaad moeite om nederig te blijven als hij het over zijn eigen prestaties had. Van Hall vond hem daarom ronduit een opschepper.¹² Aan de andere kant vond hij het ook niet prettig als zijn leerlingen hem publiekelijk al te zeer prezen. Een van die leerlingen, Willem Frans de Meij, had in 1825 achter zijn dissertatie over de ontsteking van de maag een promotievers laten opnemen met daarin de regel:

Mag Leiden en Euroop’ nog op Boerhaave roemen,
Wij blijven Thuessinks naam met diepen eerbied noemen.¹³

Thuessink stond erop dat De Meij dit deel van de dissertatie opnieuw zou laten drukken, nu met weglating van deze regels.

Een en al deftigheid was ook de hoogleraar anatomie en chirurgie Bakker, wat bij hem samenging met een heilig geloof in het bestaan van het dierlijk magnetisme – voor de meeste medici in Nederland toch eerder een vorm van mystiek dan van wetenschap.¹⁴ Bakker was ook vooral heel onverstoort. Er was eens een vers kadaver op de anatomie gearriveerd en de hoogleraar zou zijn kunde tonen. Omringd door zijn studenten nam hij met zijn gewone deftigheid het mes ter hand en deed een insnijding in de hals van het ‘voorwerp’. Op datzelfde ogenblik weerklonk een smartelijke kreet, die zo aan het kadaver leek te zijn ontsnapt. Bakker verblikte of verbloosde niet. Hij hief zijn hoofd op en vroeg in het rond ‘Is de heer Muntinghe ook hier?’ (Muntinghe was een bekende grappenmaker). Toen er bedremmeld ‘Jawel professor’ klonk, ging de hoogleraar even bedaard als altijd met zijn ontleding door.¹⁵

Eigendunk was ook de theologen niet vreemd. Vooral Hofstede de Groot en de andere vertegenwoordigers van de Groninger Richting werkten er hard aan om het aanzien van de theologen op te krikken. Zo propageerde De Groot het aannemen van een dubbele naam, zoals hij zelf had gedaan, omdat dat deftiger stond. Ook zagen de theologen graag dat hun leerlingen niet meer verplicht werden om na het kandidaats twee jaar de colleges landhuishoudkunde te volgen. Het was in hun ogen niet in overeenstemming met de waardigheid van het ambt dat een predikant ook varkens en schapen hoedde, dus waarom moest hij dat dan leren?

Iedereen keek neer op de litteratoren, die ook in hun eigen beleving onder aan de hiërarchie stonden – uitzonderingen als de algemeen geachte en onder studenten populaire Lulofs daargelaten. Van Hall vond de meeste hoogleraren in die faculteit ‘oud en traag, zoodat wij ze gewoonlijk de fossiele faculteit noemden’.¹⁶ Hij dacht daarbij

onder anderen aan de hoogleraar Oosterse talen Wolters, die jarenlang rector van de Latijnse school in Groningen was geweest voordat hij in 1813 tot hoogleraar werd benoemd, en die zijn ambt vooral beschouwde als een gelegenheid om eindelijk uit te rusten van het zware werk dat hij op school had verricht. Hij wandelde graag wat rond in de omgeving van Groningen en besteedde weinig tijd aan zijn colleges. Zijn onderwijs in het Hebreeuws was dan ook ‘van zeer slecht kaliber’, aldus Van Hall. Wonderlijk was ook dat hij vegetariër was en toch kerngezond en fors van gestalte.¹⁷ Ronduit slecht was de reputatie van de filosoof De Waal en de historicus en bibliothecaris Van Eerde. De laatste was in de Franse tijd nog een gerespecteerd rector magnificus geweest, maar in zijn nadagen, toen hij de bibliotheek liet versloffen en niets meer deed aan zijn colleges, werd hij het mikpunt van de spot – en de rotte appels – van de studenten.

Behalve gewone hoogleraren kende Groningen ook enige tijd een honorair hoogleraar, een titel die niet in het Organiek Besluit voorkomt. Het was een eretitel die Willem I in 1814 gaf aan de oprichter van het Doofstommeninstituut in Groningen, de Waalse predikant Henri Daniël Guyot. Tot zijn dood in 1820 maakte hij nominaal deel uit van de faculteit der letteren en wijsbegeerte.¹⁸ Verder waren er als vanouds buitengewone hoogleraren. Deze gaven gewoon college, hadden gewoon het recht van promotie en hielden gewoon een oratie, maar ze verdienden slechts de helft van wat een gewoon hoogleraar verdiende. Zij deelden ook niet in alle emolumenten en hadden in principe geen zitting in de senaat. Volgens artikel 69 van het Organiek Besluit konden dergelijke docenten van de tweede rang benoemd worden om iemand die anders voor de wetenschap verloren zou gaan, te ontlasten en daarmee te behouden, of wanneer door langdurige ziekte de zittende hoogleraar niet in staat was zijn functie waar te nemen. Groningen kende in 1815 al een buitengewoon hoogleraar, namelijk de medicus S.E. Stratingh. Deze apothekerszoon was zijn loopbaan in 1804 begonnen als medicus academicus, was op 30 maart 1813 door de Fransen benoemd tot *professor vicarius* ter ondersteuning van Thomassen à Thuessink (die een wankele gezondheid had) en had op 5 oktober 1814 van Willem I een benoeming als buitengewoon hoogleraar gekregen, nog steeds om Thuessink werk uit handen te nemen. In 1815, kort na het in werking treden van het Organiek Besluit werd Stratingh gewoon hoogleraar. Drie jaar later kreeg de faculteit opnieuw een buitengewoon hoogleraar in de persoon van Petrus Hendriksz, die daarvoor lector heelkunde was geweest. Ook hij was een protegé van de machtige Thuessink. Vijfjaar later kreeg Hendriksz bij Koninklijk Besluit van 26 augustus 1823 uitbreiding van zijn leeropdracht en tevens zitting in de senaat. Dat was hoogst ongebruikelijk en was natuurlijk tegen de bedoeling van het Organiek Besluit, maar kennelijk waren er redenen om Hendriksz rechten te gunnen die hij als buitengewoon hoogleraar niet had. Weer een paar jaar later, in 1829, werd ook hij gewoon hoogleraar. Hij had toen net een aanbod om hoogleraar aan de klinische school in Amsterdam te worden afgewezen.

Bij Koninklijk Besluit van 30 december 1825 werden de mogelijkheden om buitengewone hoogleraren aan te stellen verruimd. Dat kwam goed uit, omdat in de jaren daarna nog wel eens hoogleraren overgeplaatst moesten worden, hetzij omdat hun aanwezigheid elders een probleem was, zoals bij Noord-Nederlanders die tot 1830 aan een zuidelijke universiteit doceerden, hetzij omdat hun atheneum opgeheven werd, zoals in 1843 met Franeker gebeurde. Van Limburg Brouwer kwam als buitengewoon hoogleraar uit Luik naar Groningen (na de dood van Van Eerde in 1835 werd hij gewoon

hoogleraar) en Enschedé, de latere bibliothecaris, verhuisde in 1843 van Franeker naar Groningen, ook als buitengewoon hoogleraar. Maar het kwam ook steeds vaker voor dat ter ontlasting van een oude en verzwakte hoogleraar een jonge kracht als buitengewoon hoogleraar werd benoemd, die dan bij het emeritaat van de oude hoogleraar hem meteen kon opvolgen. Zo kreeg de dementerende jurist Nienhuis in 1856 ondersteuning van Van Boneval Faure, die hem later inderdaad opvolgde, en werd in 1860 de predikant Diest Lorgion als buitengewoon hoogleraar aan de theologische faculteit toegevoegd omdat Pareau bij een val hersenletsel had opgelopen. Toen Pareau in 1866 overleed, was Diest Lorgion zijn natuurlijke opvolger.

Dat een buitengewoon hoogleraar als Hendriksz de rechten van een gewoon hoogleraar kreeg, was in 1823 nog uitzonderlijk, maar kwam later nog wel meer voor. Bij Enschedé was dat begrijpelijk, omdat hij in Franeker al gewoon hoogleraar was geweest. Maar toen in 1851 Van Deen buitengewoon hoogleraar in de fysiologie en histologie werd (als vierde en dus strikt genomen boventallige hoogleraar in de medische faculteit), was er van een dergelijke reden geen sprake. Was het een gebaar van Thorbecke, omdat Van Deen al zo vaak voor een academische benoeming was gepasseerd, als huisarts in Zwolle het dubbele verdiende van wat hij in Groningen zou verdienen, en toch naast zijn hoogleraarschap geen medische praktijk meer mocht voeren?¹⁹

Ook met het noemen van de buitengewone hoogleraren is nog geen volledig beeld van het personeelsbestand van de universiteit gegeven. Een cruciale rol in het academisch bedrijf speelde de pedel, die de rector magnificus assisteerde bij zijn taakuitoefening, maar die ook de huishoudelijke zorg voor het Academiegebouw had en controle uitoefende op de betaling van de collegegelden. Sinds de Franse tijd had Groningen twee pedellen – en twee scepters. Verder maakte het Organiek Besluit melding van een schermmeester, een pikeur, een docent in de moderne talen en een tekenmeester. Deze personen hadden geen aanstelling bij de universiteit, maar waren ‘toegelaten’, dat wil zeggen dat ze onder de studenten mochten werven, voor hun onderwijs gebruik mochten maken van de ruimten van de universiteit en soms een toelage kregen voor bijzondere kosten. De pikeur, of liever de eigenaar van de manege in de Hofstraat, zal ook zeker niet alleen rijke studenten tot zijn clientèle hebben gerekend, maar ook heren en misschien dames uit de gegoede burgerij.

Pedellen en pikeurs waren ook tijdens het ancien régime al bekende figuren in de academische wereld. Maar in het begin van de negentiende eeuw kreeg de universiteit ook nieuwe categorieën personeelsleden, die naarmate hun aantal groeide nieuwe eisen stelden aan het functioneren van een hoogleraar. Een academisch ziekenhuis kon niet functioneren zonder een hele reeks van ondergeschikte beambten, van de controleur die de boeken bijhield en de heelmester die routineoperaties uitvoerde tot de oppassers die de patiënten verpleegden en de schoonmaaksters die de ziekenzalen schoonhielden (ze worden nergens vermeld, maar moeten er wel geweest zijn). De hoogleraar die als prefectus van het ziekenhuis optrad was verantwoordelijk voor al deze personeelsleden. Andere hoogleraren hadden een amanuensis aan wie ze leiding moesten geven. Het Organiek Besluit schreef voor dat elke universiteit behalve over een bibliotheek en een hortus ook over een aantal verzamelingen en kabinetten moest beschikken. De dagelijkse zorg voor die kabinetten legde het Organiek Besluit in handen van een conservator of amanuensis. Deze personeelsleden waren niet in vaste dienst, maar

moesten elk jaar verlenging van hun aanstelling vragen, wat nadelig was voor hun pensioenen en de uitkeringen voor hun weduwen. Voor een verlenging was een gunstige beoordeling van de hoogleraar nodig, die dan toch enig zicht op het functioneren van zijn ondergeschikten moest hebben. Leidinggevende kwaliteiten waren zeker vereist toen rond het midden van de eeuw de figuur van de assistent opdoek, meestal promovendi die de hoogleraar behulpzaam waren bij het practicumonderwijs, maar die zelf onderzoek deden (in zekere zin is de assistent de opvolger van de praetor). Sluipenderwijs werd in sommige faculteiten de hoogleraar dus behalve geleerde ook bedrijfsleider, leidinggevende, of zo men wil manager.

HET AMBT IN DE VERDRUKKING

Aanzien is een onzeker bezit. In de oude maatschappij lagen de verschillen tussen de standen juridisch vast. Adel bleef adel, ook al raakte de edelman aan lagerwal. In de nieuwe maatschappij na de Franse Revolutie, waarin de juridische standsverschillen zo goed als geheel verdwenen waren, onderscheidde de standen zich door een combinatie van prestige, bezit en het bijpassend culturele gedrag. Wie zijn fortuin verloor of zijn prestige verspeelde, raakte nog niet onmiddellijk gedeclasseerd, maar moest er wel voor zorgen dat het niet te lang duurde, want anders was standsverlies onvermijdelijk. Dit gold ook voor de stand der hoogleraren. Het Organiek Besluit verschafte de hoogleraren gunstige uitgangspunten, maar bood geen garanties. Bovendien, wat de wet geeft, kan de wet ook weer nemen. Hoogleraren waren er dus voortdurend alert op dat hun aanzien niet werd bedreigd door nieuwe wetgeving. Steeds waren zij gedwongen duidelijk te maken hoe het met de waardigheid van hun ambt zat.

Al in 1824 voelde Lulofs zich geroepen iets in te brengen tegen de depreciatie van het ambt van hoogleraar. In zijn al eerder aangehaalde boekje, *Iets over onze noordelijke hogescholen*, verdedigde hij het bestaande stelsel van hoger onderwijs en de privileges die de hoogleraar genoot. Hij was zich er van bewust dat men in bepaalde kringen geen hoge dunk had van de geleerde stand. Zulke mensen – Lulofs zegt niet wie dat waren – kijken met minachting neer op de geleerde en achten het ambt van hoogleraar niet hoger dan dat van kantoorbediende, bakker of kleermaker. Nu de Verlichting overal is doorgedrongen, menen zij, bestaat er geen reden meer om de geleerde op een voetstuk te plaatsen. Voor die critici is de hoogleraar iemand:

[...] die uit een half dozijn boeken, welke ieder ander ook koopen kan, eenige opstelletjes, Dictaten geheeten, zamenflanst, die in de pen geeft, of, zoo zij wat uitvoeriger zijn, voorleest, en die dit eens gedaan hebbende, zulks dan maar weder het volgende jaar te herhalen heeft, tot aan zijn zalig levenseind toe; die voorts in het zwart gekleed dient te gaan, zijn gezigt in deftige plooijen te zetten, op een' afgemeten toon te spreken, en van een aantal genietingen des levens zich te onthouden; – die hier bij echter vlijtig zijne pijp rookt, zijne avondgezelschappen getrouw bezoekt, van de Studenten dagelijks zoo wat voor het lapje gehouden wordt, en eindelijk sterft, oud en des levens zat; terwijl dan zijne nagedachtenis nog lang in gezegend aandenken blijft door de relletjes van al de potsen, die men den goeden sukkel op de Collegiën gespeeld heeft, en welke in vrolijke bijeenkomsten, bij menschen, die niet veel verder zien, dan hun neus lang is, ruime stof tot gelach over de Geleerden en de geheele geleerdheid geven.²⁰

Natuurlijk bestreed Lulofs dat dit ook maar iets met de werkelijkheid te maken heeft, maar hij wist wel dit karikaturale beeld van de hoogleraar bestond. Sterker nog, het feit dat de hoogleraren een goede beloning kregen, rechtvaardigde hij door te wijzen op de verguizing die hoogleraren moesten ondergaan:

Zoude men al dit en zoo veel ander onaangenaams, hetwelk dikwerf in staat is voor menschen, die wat gevoelig en levendig van gestel zijn, de beste jaren des levens te verbitteren, hun niet door een ordelijk ruim inkomen, door eer en aanzien, en door verschillende genoogens pogen te vergoeden?²¹

Een paar jaar na het verschijnen van de brochure van Lulofs zette koning Willem I de commissie-Röell aan het werk om een inventarisatie te maken van de ideeën die in Noord en Zuid leefden over eventuele aanpassingen van het Organiek Besluit. Deze commissie zond de universiteiten ‘Punten van overweging’ waarop senaten en faculteiten konden reageren. De Groningse hoogleraren zagen in de gedane suggesties vooral een aantasting van hun waardigheid en lieten dit onomwonden weten.

Zou het een goed idee zijn, zo had de commissie zich afgevraagd, om geëgradeerden het recht te verlenen college te geven, zoals in Duitsland het geval was met de privaatsdocenten? Daar kon iedereen die daartoe lust had, een aankondiging doen dat hij in een bepaald vak college zou gaan geven. Hij moest dan maar hopen dat er voldoende studenten op afkwamen om ervan rond te kunnen komen, want verder was een privaatsdocentschap onbezoldigd. De Groningse hoogleraren zagen er niets in. Er is helemaal geen gebrek aan docenten in Nederland, lieten zij weten; de wens om in het hoger onderwijs geplaatst te worden duidt op een voorbarigheid en een vermetelheid die moeilijk in overeenstemming is te brengen met de ware geleerdheid. De ‘zucht om opzien te baren’, en zo studenten te lokken, kan makkelijk leiden tot het verkondigen van ‘wonderspreukige en woeste begrippen’, terwijl het kenmerk van de ware geleerdheid juist het ‘bedaarde onderzoek’ is (let op het woord ‘bedaarde’). Concurrentie in het onderwijs leek hun toch al geen goed idee. Als hoogleraren met privaatsdocenten (of met collega’s) om de studenten zouden moeten strijden, zou dat afbreuk doen aan de waardigheid van het ambt. Het zou de licht beïnvloedbare studenten tot rechters maken over de hoogleraren en tot partijvorming onder de studenten kunnen leiden. Het ‘bedaarde onderzoek’ dat de aankomende en gearriveerde geleerde zou moeten kenschetsen, zou volledig in het gedrang komen.²²

De waardigheid van het ambt was ook het belangrijkste argument om het idee van de hand te wijzen om hoogleraren voortaan door middel van een concours te werven. Zo’n vergelijkend examen kende men in Frankrijk, waar ook andere functies op deze wijze werden vervuld, maar in Nederland gruwde men ervan. Een hoogleraar werd hier benoemd op basis van een voordracht die de curatoren bij de minister indienden en die in het kort de verdiensten en eventuele beperkingen van de genoemde kandidaten omschreef. Vaak hadden curatoren – die meestal niet ingevoerd waren in het betreffende vakgebied – voor het opmaken van de voordracht de faculteit om advies gevraagd, als deze al niet zelf met suggesties was gekomen. Maar het stond curatoren vrij om die adviezen en suggesties naast zich neer te leggen en zelf erkende grootheden in het veld aan te schrijven om raad en advies. De kandidaten wisten officieel niet dat hun naam genoemd werd en hadden dus geen mogelijkheid invloed uit te oefenen op de uitein-

delijke keuze van de minister. Deze benoemde doorgaans gewoon degene die de curatoren op de eerste plaats hadden gezet. In Groningen hield men graag vast aan dit stelsel en moest men niets van het idee van een concours hebben. Een hele reeks argumenten werd ertegen in stelling gebracht.

Om te beginnen, zo betoogden de Groningse hoogleraren, streed het hele idee met de zeden van het land,

waar men den stand van Hoogleraar beschouwt als eene betrekking, waartoe men wordt uitgenoodigd, maar niet, die men zoekt; en die vordert, dat elk, die dezelve bekomen heeft, er naar streeft, om zich harer meer en meer waardig te maken.²³

Het eergevoel zou de goede kandidaten ook weerhouden aan zo'n concours mee te doen. 'Geen Hoogleraar althans aan deze Hoogeschool zou tot zoodanigen prijs zijn ambt hebben begeerd.'²⁴ Het afbreukrisico was kennelijk te groot: wie solliciteert, kan afgewezen worden, iets wat in een standensamenleving, waar alles om aanzien draait, funest is. Maar achter de gedachte dat men gevraagd moet worden zit meer. Op de achtergrond speelt de mening dat ook de persoonlijkheid van de hoogleraar uitmaakt of hij voor zijn taak berekend is. Een hoogleraar geeft niet alleen kennis door, hij vormt ook zijn leerlingen. Maar een persoon kan men niet leren kennen tijdens een concours, die kent men al of die kiest men op aanbeveling van een persoon die men wel kent.

Behalve dit soort principiële argumenten waren er nog allerlei praktische argumenten om niet aan een concours te beginnen. Als de echt verdienstelijke mannen bij voorbaat niet meedoen aan een concours, zullen diegenen overblijven die weliswaar een hoge dunk van zichzelf hebben, maar niet op ware verdienste kunnen bogen. Bovendien is het gevaar groot dat bij de vergelijkende beoordeling 'gevatheid en oppervlakkige vlugheid' het zullen winnen van 'grondige, schoon wel eens minder schitterende kennis'. Slim is ten slotte het argument dat het lastig zal zijn goede beoordelaars te vinden, en als men die zou kunnen vinden zonder concours, waarom zou het dan niet lukken hoogleraren te vinden, zonder concours? Kortom, het strijdt met de waardigheid van het ambt, het leidt tot verkeerde keuzes en het is slechts het verplaatsen van het probleem – van de hoogleraren naar de beoordelaars. Een slecht idee dus.²⁵ Na de Belgische Opstand werd er niet meer over gehoord.

De waardigheid van het ambt kwam nog meer onder druk te staan toen in de jaren dertig en vooral veertig in kranten en brochures steeds meer negatieve opinies werden geventileerd over het hoger onderwijs. Het was nu vooral de liberale pers die zo kritisch was. In de *Amhemsche Courant* en iets later de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* kon men regelmatig klachten lezen over de slappe professoren, die iedereen maar doorlieten, weigerden moderne vakken te doceren, door nepotisme aan hun ambt waren gekomen en uitsluitend op financieel voordeel bedacht waren. De *Amhemsche Courant* pleitte in 1840 voor strengere examens, af te nemen door commissies waarin de hoogleraren slechts een minderheid mochten vormen. 'Want verbloemen wij het ons niet, wanneer wij eenige honorabele specialiteiten uitzonderen, sluimeren de meesten onzer hooggeleerde heeren, wanneer zij eenmaal met den professoralen tabbaard omhangen zijn, niet langzamerhand in?'²⁶ Volgens Opzoomer, ook een liberaal in hart en nieren, was in 1849 zelfs de gehele geleerde stand in diskrediet geraakt. Er waren nu zo veel onkun-

Afb. 110 De Senaatskamer in het tweede Academiegebouw, met de hooglerarenportretten. Universiteitsmuseum Groningen.

digen die de titel van doctor voerden, dat het publiek er niet meer van onder de indruk was. ‘Het volk is eindelijk verstandig geworden, en heeft den eerbied voor dien titel laten varen, sinds hij voor onverstand en ondeugd evenals voor talent en zedelijkheid bereikbaar is.’ De natie had lak aan al die gewichtigdoenerij: ‘De tabbert der geleerden boezemt haar geen ontzag meer in.’²⁷ In het oog van de liberalen was het niet de functie, het ambt of de titel die iemand gezag verleende, maar de geleverde prestatie.²⁸

Men kan dus gevoeglijk aannemen dat het aanzien van de geleerde stand in het algemeen en die van de hoogleraren in het bijzonder in de jaren veertig een gevoelige deuk opliep. In Groningen was bijvoorbeeld de openlijke ruzie tussen Star Numan en de liberale volksvertegenwoordiger Zijlker in 1850 niet bevorderlijk voor het aanzien van de hoogleraren bij althans een deel van de leidende kringen in stad en provincie. Maar in hoeverre de liberalen werkelijk de publieke opinie weergaven, is nog maar de vraag. We moeten de omvang van de schade ook niet overdrijven. Het feest bij de opening van het nieuwe Academiegebouw in Groningen stond in deze tijd juist in het teken van de goede harmonie tussen stad en hogeschool.

Een uiting van het ongeschokte professorale zelfbewustzijn in deze tijd is ook het besluit om – eindelijk, na een paar eerdere pogingen – een portrettengalerij aan te leggen. In het nieuwe Academiegebouw had men een senaatskamer die erom vroeg om opgeluisterd te worden door portretten van zittende hoogleraren en illustere voorgangers. De senaat stelde op 12 december 1850 een lijst van eisen op waaraan de nog te vervaardigen schilderijen moesten voldoen (olieverf, levensgroot, in toga) en nadat de oudste leden van de faculteiten zich hadden laten portretteren, volgden de anderen snel. Vooral Hofstede de Groot zette zich erg in voor de portrettengalerij, maar ook Baart de la Faille deed graag mee. Om het geheel meer cachet te geven schonk de laatste een portret van Emmius, de eerste rector (er hing al een portret van Emmius in de bibliotheek, waar ook de portretten van de andere mannen van het eerste uur te vinden waren).²⁹ In de loop der jaren kwamen er steeds meer portretten bij van hoogleraren die al voor 1850 waren overleden maar van wie de familie graag een portret in de senaatskamer zag hangen.

Het is dus duidelijk dat de kritiek op de hoogleraren hun gevoel van eigenwaarde niet aantastte. De kritiek werd na het midden van de eeuw ook snel minder.³⁰ Voor zover er nog kritiek was, richtte deze zich vooral op de achtereenvolgende regeringen, die er maar niet toe kwamen om een wet op het hoger onderwijs tot stand te brengen. Iedereen wist dat het hoger onderwijs aan herziening toe was, maar niemand had kennelijk het gezag om een hervorming ook werkelijk door te voeren. Daar kwam bij dat na 1850 de universiteiten zo langzamerhand bevolkt raakten door hoogleraren van wie men werkelijk niet kon zeggen dat ze wetenschappelijk niets voorstelden. Met docenten als Van Deen, Van Kerckhoff, Rosenstein en Jonckbloet kon de Groningse universiteit eer inleggen. Dat het aanzien van de hoogleraar na 1850 weer steeg, is dan ook niet verwonderlijk.

BORDEELBEZOEK

De negentiende eeuw is de eeuw van de dubbele moraal. Achter een masker van deugd en deftigheid kon een leven schuilgaan waarin ontucht en zedeloosheid vrij spel hadden; in het verborgene kon men dingen doen die volkomen in strijd waren met alles wat men publiekelijk beleed.³¹ Maar wee degene die dit openlijk aan de kaak stelde!

Cornelis de Waal was van 1805 tot 1841 hoogleraar filosofie in Groningen.³² Na een mislukte carrière als predikant en advocaat was hij in de handel gegaan, tot men hem – tot zijn eigen verbazing – in Groningen aanstelde om metafysica, moraalfilosofie, geschiedenis van de filosofie, logica en natuurlijke theologie te onderwijzen. De man had het niet makkelijk. Hij leed aan voetjicht (podagra) en liet tijdens college regelmatig een niet te onderdrukken pijnkreet horen. Maar die colleges waren nogal duister, zo niet onbegrijpelijk. Toen een collega hem eens aansprak op de onbegrijpelijkheid van zijn colleges metafysica, was het gevatte antwoord van De Waal: ‘Ja, gij hebt gelijk, Collega! maar de Methaphysica is een duister vak, en dat moet ook duister gedoceerd worden.’³³ Omdat zijn colleges testimoniumvakken waren en de studenten zijn colleges wel moesten volgen, was ‘Keesje de Waal’ bepaald niet geliefd.

De Waal doceerde ook ethiek, maar dat vak, zo ging het gerucht, vond ‘in het dagelijksch leven wel eens een wat zonderlinge toepassing’. Dat bleek wel begin december 1827, toen een paar studenten hem aantroffen in een bordeel. De professor, een gehuwd man, probeerde zich eruit te redden door de rollen om te draaien en te doen alsof hij daar was om de studenten op het rechte pad te houden. ‘Ongelukkigerwijs was deze verklaring in lijnrechte strijd met eenige zichtbare gebreken aan ’s hoogleeraars broek,’ zo wilde de overlevering. De volgende dag werd De Waal tijdens college bespot en belachelijk gemaakt en hij zag geen andere uitweg dan zijn colleges domweg te staken. Daar protesteerden de studenten weer tegen, omdat ze aan het eind van het jaar toch een testimonium nodig hadden. Ze deden hun beklag bij de curatoren, die vroegen De Waal om opheldering, en deze deed het voorkomen alsof het probleem erin lag dat de studenten boos waren dat de koning had verordonneerd dat de colleges door zouden gaan tot pal voor de kerstvakantie (om de door de ‘Groninger ziekte’ opgelopen achterstand in te halen). Wat er werkelijk achter zat, vermeldde hij wijselijk niet.

Afb. 111 Johan Jacob Anthony Goeverneur, dichter van de Keesiade, op latere leeftijd. Universiteitsmuseum Groningen.

Ook de senaat werd erin gemengd, zeker toen in januari een dichtbundeltje verscheen onder de titel *Doomkransje, gevlochten ter eere van ...*, waarin De Waal als hoerenloper werd bespot. In het eerste gedicht, 'Minerva's vloek', wordt Minerva, de godin van wijsheid en wetenschap, ten tonele gevoerd, die schreit om wat haar dienaar in Groningen is aangedaan, en die degenen vervloekt die dit op hun geweten hebben:

Wee! wee! den booswicht dubbel wee!
 Die niet aan mijnen tolk, gedwee,
 En nederig excuus komt vragen.
 Wee! wee! dien booswicht dubbel wee!
 De helhond scheur' zijn lijf in twee,
 Dan zal hij 't zich te laat beklagen.

En passant komen we echter wel te weten dat De Waal op college volgens de auteur onbegrijpelijke taal uitsloeg, dat zijn bijnaam 'Smak' was (omdat hij voor hij ging spreken altijd smakte) en dat hij een trouwe klant was van 'moeke Henzel', een bordelhoudster. Een ander gedicht is geschreven in de trant van Hiëronymus van Alphen, over een vrome man (zo luidde de titel) in Groningen:

Daar was een zeker Professor
 VEL zal ik hem maar heten,
 Die sprak steeds van zijn vroom gemoed,
 En van zijn rein geweten.

Maar kind'ren 't was geen brave man
 Neen! 't was een booze rekel,
 Ook had tien uren in het rond,
 Een elk aan hem een hekel

Men wist zijn boosheid wel niet goed,
 Maar, toch was het gefluister,
 VEL is de beste broeder niet,
 Hij knijpt de kat in 't duister.

Die man ging alle nachten uit,
 Als and're mensen rusten;
 En liep in slechte huizen rond,
 En koelde daar zijn lusten.

Later verscheen nog een tweede bundel, *Rozenkransje voor de zamenvlechts van het Doornkransje*, dat zogenaamd de eer van De Waal verdedigde, maar in werkelijkheid de boodschap van het *Doomkransje* herhaalde.

De Waal deed zijn beklag bij de senaat en die kon deze beledigingen aan het adres van een van de hoogleraren natuurlijk niet laten passeren. De rector deed onderzoek, verhoorde een van de samenstellers van het *Doomkransje*, de theologiestudent J.J.A. Goeverneur, en veroordeelde hem op 17 maart 1828 tot twee weken huisarrest. Maar Goeverneur, een woordkunstenaar en puntig dichter, gebruikte deze tijd om een heldenepos in vijf zangen te schrijven, de *Keesiade*, waarin de hele geschiedenis nog eens

uit de doeken gedaan wordt, steeds in citaten ontleend aan andere dichters. Gouverneur liet gelukkig nog wel wat aan de fantasie over:

Daar zit hij nu	Rotgans
En kust het lieve wicht	
De roode koontjes warm,	Bellamy
Und zupft ihr, um nicht lass zu seyn,	
Die Busenschleifen los,	Hölty
En...	Bilderdijk

Gouverneur was nu wel zo verstandig om deze ‘Keesiade’ niet te drukken. Hij liet deze parodie op De Waal alleen maar in handschrift onder medestudenten circuleren.³⁴

DE HOOGLERAAR ALS PUBLIEK FIGUUR

Aanzien is altijd aanzien in de ogen van een ander. In de standensamenleving die Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw nog was, onderscheidde maatschappelijke groepen zich vooral van elkaar door uiterlijke tekenen van welstand en bepaalde vormen van publiek gedrag. Het ging er niet om wie men was of wat men presteerde, maar hoe men zich presenteerde; hoe men zich kleepte, met wie men omging, hoe men zich gedroeg en aan welke activiteiten men deelnam. Het kwam daarom het aanzien van de hoogleraar ten goede als hij zich niet opsloot in zijn studeerkamer, maar actief deelnam aan het maatschappelijk leven en zich inspande voor filantropische, culturele of anderszins nuttige instellingen. Groningse hoogleraren deden dat ook, de een natuurlijk meer dan de ander, maar toch in die mate dat ‘de professor’ in het sociale en culturele leven in Groningen een publieke figuur was. Daarbij was het niet meer te zeggen waar hij nog als hoogleraar optrad en waar als actief burger; het een ging moeiteloos over in het ander.

Een publieke rol hadden de hoogleraren al in de tweede helft van de achttiende eeuw gespeeld. Sinds de oprichting van Pro Excolendo Iure Patrio in 1761 waren ze actief geweest in het genootschappelijke leven, zowel ter bevordering van de wetenschap als ter verbetering van de maatschappij. In een zo verlichte eeuw was het vanzelfsprekend dat zij zich als specialisten in kennis en kunde inzetten voor de oplossing van maatschappelijke problemen. Tijdens en na de Franse tijd bleef dit zo. Op de hoogleraren rustte een bijzondere verplichting om het project van koning Willem I – het terugvoeren van de natie tot haar oude glorie – tot een goed einde te brengen.

Natuurlijk bleef vooropstaan dat hoogleraren er vooral voor het onderwijs aan hun studenten waren. Dat was een tijdrovende bezigheid. De behandeling van het vak of de vakken waarvoor een hoogleraar verantwoordelijk was, smeerde hij over een heel jaar uit en per week gaf hij soms elke dag een of twee uur college over elk vak. In vergelijking met huidige hoogleraren en wetenschappelijke medewerkers had de negentiende-eeuwse hoogleraar bepaald een zware onderwijslast. Van Deen verzorgde onderwijs in de fysiologie, de diëtetiek, de geneesmiddelenleer en de algemene therapie en stond

vier dagen in de week van 's ochtend acht tot 's middags één uur college te geven; de middagen waren dan bestemd voor het practicumonderwijs. Geen wonder dat hij weinig tijd overhield voor wetenschappelijk onderzoek en het schrijven van artikelen.³⁵ Maar klachten daarover werden zelden gehoord: wie zijn ambt serieus nam, nam zijn onderwijs serieus. Meer dan één hoogleraar meende ook dat wie zijn onderwijs goed voorbereidde en op zo'n manier gaf dat de studenten het ook konden volgen, eigenlijk alles al had gedaan wat van een hoogleraar verwacht mocht worden. Dan was het helemaal niet zo'n probleem dat hij daarnaast niet veel schreef. Star Numan meende bijvoorbeeld dat een hoogleraar vooral werkte door zijn leerlingen en dat hij niet per se handboek of een monografie hoefde te publiceren. Hij zou het wel willen – iets maken wat 'op den duur berekend was' – maar het onderwijs ging voor. In dit opzicht was hij een voorbeeldige leerling van Van Heusde, die ook uitdroeg dat de hoogleraar vooral invloed had door het levende woord van zijn colleges en niet door het gedrukte woord van zijn publicaties. Alleen in de ontmoeting tussen twee personen kan immers de vormende waarde van het onderwijs volledig tot haar recht komen.

Na het onderwijs kwam op het prioriteitenlijstje van de negentiende-eeuwse hoogleraar zijn publieke optreden. De stad Groningen was groot genoeg om de hoogleraren een heel scala van mogelijkheden te bieden om maatschappelijk actief te zijn, maar was ook nog overzichtelijk genoeg om hun daarbij meteen een vooraanstaande plek te geven. Hoogleraren die uit de stad kwamen, hadden natuurlijk een voorsprong op collega's van elders; iemand als Baart de la Faille was als gevierd arts en zoon bovendien van een hoogleraar al een man van aanzien voordat hij hoogleraar werd. Maar degenen die van buiten kwamen, zoals de Amsterdammer Van Hall, raakten snel geïntegreerd in de Groningse samenleving en werden nooit beschouwd als buitenstaanders die niet echt meetelden. Het zou te ver gaan om Groningen kosmopolitisch te noemen, maar reserve tegenover mensen van buiten was de Groningers toen ten enenmale vreemd.

De maatschappelijke betrokkenheid van de hoogleraren was vaak duidelijk 'werkgerelateerd'. Hofstede de Groot en zijn collega's in de faculteit theologie waren ook predikant en traden ook als zodanig naar buiten. Hun stem werd gehoord in de kerkenraad, en allerlei sociale activiteiten waar de kerk als kerk bemoeienis mee had, zoals de armenzorg en de zending, gingen dus ook de hoogleraren theologie aan. Elk van de hoogleraren was bij toerbeurt adviseur van de Algemene Synode, die in juli in Den Haag bij elkaar kwam. Naar het voorbeeld van Duitse organisaties op dit terrein schakelde De Groot dames uit de betere kringen in om vrouwen uit de volksklassen aan werk te helpen in de ziekenverpleging, het begin van het diaconessenwerk. Hij werkte ook mee aan de oprichting van het Nederlandsch Zendelingsgenootschap, dat zendingen naar tropische gebieden uitzond, maar schonk ook veel tijd en aandacht aan de inwendige zending, de evangelisatie in eigen land, bijvoorbeeld onder katholieken. Ter ondersteuning van dit soort activiteiten was het Nederlandsch Bijbel Genootschap actief en ook daarin speelde De Groot een markante rol. Met een tomeloze energie koppelde De Groot – netwerker avant la lettre – allerlei initiatieven in kerkelijk Nederland moeiteloos aan elkaar, tot wederzijds voordeel. Alles was daarbij een extensie van zijn theologische uitgangspunt dat het in de geschiedenis allemaal draaide om het opvoeden van de mensheid tot gelijkenis aan God. Zijn wetenschappelijk credo impliceerde of vereiste zelfs maatschappelijk optreden. Er is dan ook bij De Groot geen grens te

trekken tussen de theoloog en de filantroop of de organisator van het evangelisatiewerk. Twijfel kende hij daarbij niet. De Groot wist heel duidelijk wat goed was voor de inboorlingen in Indië, de kinderen in de sloppenwijken van Groningen of de leerlingen op de lagere scholen in de provincie – hij was tenslotte hoogleraar. In de achttiende eeuw hadden de verlichte christenen nog niet die drang gevoeld om het evangelie onder andere volken uit te dragen. Met de grotere kennis van die volken was in die tijd juist het respect voor de ander gegroeid. De Groot dacht daar, in al zijn menslievendheid, anders over. Hij meende dat in elke godsdienst wel een kern van waarheid school en dat het dus mogelijk en nodig was om aanhangers van andere religies op te voeden in de meest volkomen vorm van godsdienst, het protestantse christendom. Ook de inhoud van het onderwijs op de lagere school liet hij niet over aan de onderwijzers en de ouders van de leerlingen – die vorm van vrijheid van onderwijs verafschuwde hij – maar legde hij, met de wet in de hand, het liefst van bovenaf op. Opvoeden was zijn passie, binnen en buiten de universiteit, maar het was alles wel heel bevoogdend en dwingend.

De hoogleraren geneeskunde deden niet onder voor de theologen. Zij waren behalve hoogleraar ook medicus met een praktijk en zaten bijna qualitate qua in de provinciale en plaatselijke geneeskundige commissies. Bij elke uitbraak van tyfus of cholera werd hun advies gevraagd en zij examineerden de nieuwe apothekers en heelmeesters. Ook de hoogleraren in de juridische faculteit hadden een vorm van expertise die in de maatschappij zeer werd gewaardeerd. Nienhuis, de civilist, was voordat hij hoogleraar werd een gevierd advocaat geweest en werd ook nadien nog regelmatig om advies gevraagd (en denkkelijk niet gratis). Maar zelfs een letterkundige als Lulofs kon een nuttige bijdrage leveren aan het maatschappelijk leven door bij een plechtige of vreugdevolle gebeurtenis een lierzang te componeren.

Hoogleraren waren docenten en het onderwijs – op elk niveau – vormde daardoor voor hen een natuurlijk werkterrein. Een hoogleraar kon bestuurlijk actief zijn in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die zich inspande voor de verbetering van het lager onderwijs, maar hij kon ook namens de Provinciale Commissie voor Onderwijs optreden als schoolopziener van een bepaald district. Hij woonde dan de lessen bij, lette op de kwaliteit van de onderwijzers en gaf hun wensen door aan hogere instanties. Van Swinderen was al voor zijn hoogleraarschap schoolopziener en bleef dat zijn hele leven. Hij betrok ook zijn jongere vriend Hofstede de Groot bij het schoolwerk door hem in 1833 de functie van schoolopziener te bezorgen. De Groot stak veel tijd in het onderwijs, niet alleen als schoolopziener, maar ook als oprichter van het Nederlandse Onderwijzers Genootschap, waarvan hij jarenlang het secretariaat voerde. Het lager onderwijs had zijn belangstelling omdat dit onderwijs volgens de wet van 1806 de leerlingen moest onderwijzen in alle christelijke en maatschappelijke deugden en dus een sleutelrol kon spelen in de opbouw van een brede, algemeen christelijke kerk zonder geloofsverdeeldheid en letterknechterij. Vond De Groot dat iemand die doelstelling blokkeerde, dan kon hij aandringen op maatregelen, zoals ontslag. Dit deed hij bijvoorbeeld in 1834, toen hij het ontslag bewerkte van een ondermeester in Schouwerzijl, die naar zijn mening te veel leerstellig – dat wil zeggen gereformeerd – onderwijs gaf.³⁶ Omgekeerd leidde het vasthouden aan het christelijk karakter van het lager onderwijs ook tot het ontslag van De Groot als schoolopziener. De nieuwe Wet op het lager onderwijs uit 1857 bevestigde dat het onderwijs een algemeen christelijke karakter

Afb. 112 De Landhuishoudkundige School te Haren (met hooiberg). Gravure door C.A. Matveld naar een tekening van Sybolt Berghuis, 1856. RHC Groninger Archieven. Berghuis was docent tekenen aan de school.

moest hebben, maar bepaalde tegelijkertijd dat de joodse (Israëlitische) kinderen ook naar die school moesten gaan. De Groot vond dat inconsequent en uitte zijn teleurstelling dat er, om de joodse kinderen maar niet te bruuskeren, te veel werd ingeleverd op het christelijke karakter van het onderwijs. De kleine joodse gemeenschap kreeg zijns inziens zo onevenredig veel invloed op het onderwijs. Na protest van een rabbijn kreeg De Groot een waarschuwing van de minister en toen de hoogleraar nog een keer zijn kritiek uitte, volgde in 1861 ontslag als schoolopziener.

Een geval apart vormt de bemoeienis van Van Hall met het landbouwonderwijs in Groningen. Deze hoogleraar was een actief lid van de Maatschappij ter Bevordering van de Nijverheid en in 1841 koppelde hij het plan van deze Maatschappij om in Groningen een polytechnische school te stichten aan de landhuishoudkundige colleges die hij al enige tijd aan niet-studenten gaf. Dit leidde tot de oprichting van de Landhuishoudkundige School in Haren, die tussen 1842 en 1871 met wisselend succes heeft gedraaid. Het was een behoorlijk instituut, met een proefboerderij en een internaat in Haren en een schoolgebouw aan de Violenstraat in Groningen (niet ver van de hortus!) Tientallen boerenzonen uit heel Nederland volgden hier theoretisch landbouwkundig onderwijs en ettelijke opzichters van plantages in Indië hebben hier hun opleiding gekregen. Onderwijs werd op niveau gegeven: door Van Hall, Kerckhoff en andere hoogleraren, alsmede door apart aangetrokken leerkrachten. Een zwakke poging tot academisering

die Van Hall in 1847 ondernam, mislukte (de senaat zag niets in het voorstel de school het recht te geven de graden van kandidaat en doctor in de landhuishoudkunde toe te kennen), maar als Thorbecke en zijn paladijn, de inspecteur voor het middelbaar onderwijs W.C.H. Staring, geen roet in het eten hadden gegooid, had uit de Landhuishoudkundige School het hogere landbouwonderwijs kunnen groeien dat veel later in Wageningen van de grond kwam.

De Maatschappij ter Bevordering van de Nijverheid is maar een van de vele genootschappen waarin hoogleraren een hoofdrol speelden. Het Genootschap ter bevordering der Natuurkundige Wetenschappen en het genootschap Pro Excolendo Iure Patrio konden niet bestaan zonder de inbreng van de hoogleraren en in de vrijmetselaarsloge L'Union Provinciale en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen waren hoogleraren op zijn minst sterk vertegenwoordigd. In dit opzicht weken de eerste decennia van de negentiende eeuw niet af van de laatste decennia van de achttiende eeuw. Nieuw waren echter de economische en politieke activiteiten van de hoogleraren. Het bekendste voorbeeld van een economisch actieve hoogleraar is de scheikundige Stratingh, die in 1838 een eigen procedé voor de productie van loodwit patenteerde en daar een fabriek voor oprichtte.³⁷ Zo bekend was Stratingh om zijn economische activiteiten dat hij, aldus zijn biograaf Van Swinderen, 'bijna iederen dag persoonlijk en door brieven geraadpleegd [werd] bij allerhande ondernemingen, over de oprigting van allerhande soorten fabrieken door kooplieden, landlieden, schippers'.³⁸ Politiek werd een optie voor hoogleraren toen na 1848 de oude notabelenelite in moest schikken om ruimte te maken voor nieuwe groepen burgers. Jonckbloet was in 1863 een van de eerste hoogleraren die gekozen werd tot lid van de gemeenteraad, en hij zou zeker niet de laatste zijn.

Bij al dit soort activiteiten mengden de hoogleraren zich onder de andere notabelen van de stad – medici, predikanten, rechters, advocaten, fabrikanten en grote handelaren – van wie sommigen op hun beurt ook weer betrokken raakten bij het reilen en zeilen van de universiteit. Zo sprong de joodse arts Levy Ali Cohen tijdelijk in toen de medische faculteit even zonder hoogleraar anatomie en fysiologie zat. Zijn collega Gozewinus Acker Stratingh (een jongere broer van de chemicus) had een passie voor het regionaal historisch onderzoek, en betrok daar ook universitaire docenten bij. De waardering die hij daarbij ondervond werd in 1850 uitgedrukt door hem een eredoctoraat te verlenen. Plaatselijke rechters als H.A. Spandaw en Antonius Modderman leverden verder regelmatig als gelegenhedsdichter bijdragen aan de feestelijkheden die de universiteit had te vieren. Eén keer per maand, op een zaterdag, kwamen de hoogleraren bij elkaar in de zogenaamde professorenkrans, puur voor de gezelligheid (zaken bespreken was verboden), maar voor het overige participeerden zij volop in het sociale leven in Groningen en gingen zij in allerlei kringen, verenigingen, genootschappen en maatschappijen om met predikanten, advocaten, rechters en medici. De 'dampkring van de academie', zoals Lulofs het uitdrukte, kende geen duidelijke grenzen.³⁹

Hoezeer de maatschappelijke bijdrage op prijs werd gesteld bleek, wel uit het feit dat de begrafenis van sommige hoogleraren een publieke gebeurtenis kon worden. Toen de chemicus Stratingh op 15 februari 1841 overleed, kwam het openbare leven in Groningen even stil te liggen. Het wekelijkse concert in De Harmonie werd afgezegd. Toen op 19 februari de begrafenisstoet van het woonhuis aan de Ossenmarkt naar de Zuideerbegraafplaats trok, voorafgegaan door treurmuziek, wachtten in de Guldenstraat,

Afb. 113 In memoriam prent gemaakt bij het overlijden van S. Stratingh, in leven hoogleraar scheikunde te Groningen, overleden 1841. Universiteitsmuseum Groningen.

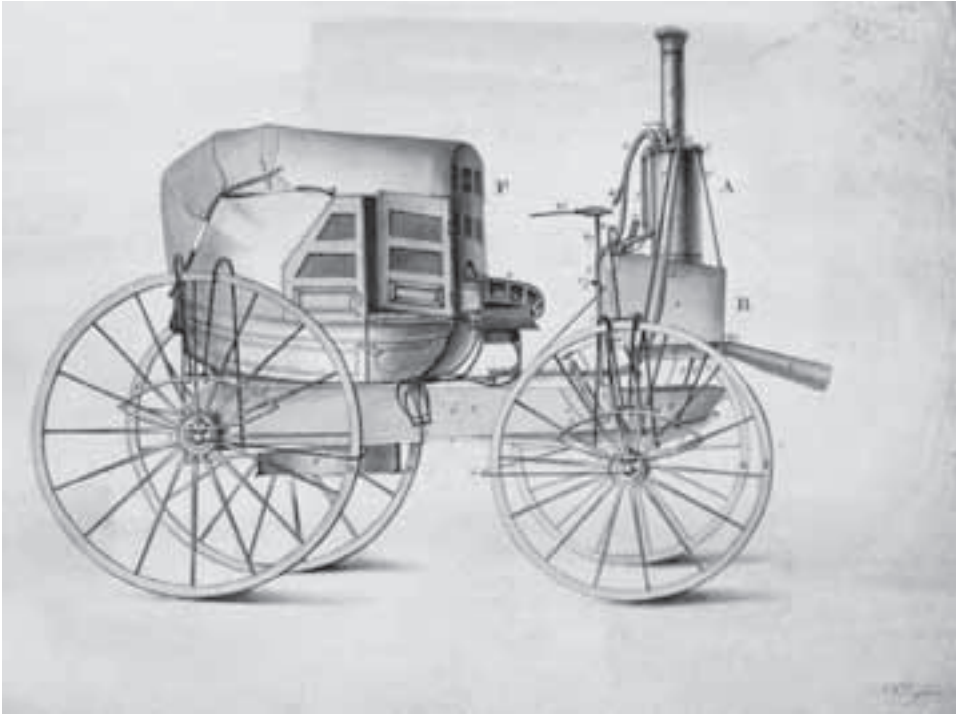
waar *Mutua Fides* was gevestigd, de studenten de lijkstoet op om zich erbij aan te sluiten. Op de begraafplaats zelf luisterde 'eene ontelbare schare volks' naar de toespraken van de hoogleraar Hofstede de Groot en de student Berend Verver. Er verschenen vele necrologiën en treurzangen in bladen en tijdschriften, en naderhand bood de boekhandelaar J.B. Wolters een portret van de overledene en de kunsthandelaar F.W. Wolters een prent van het grafmonument te koop aan. Tot de plechtige buitengewone vergadering van het Genootschap ter Bevordering der Natuurkundige Wetenschappen in het Concerthuis, nu met rouwfloers omkleed, werden voor deze keer in verband met de beperkte ruimte alleen de leden met hun dames toegelaten. De hierboven genoemde rechter Modderman (die de zieke Lulofs verving) droeg een treurdicht voor en Stratinghs oude vriend Van Swinderen hield een toespraak, afgewisseld met treurmuziek. 'Bij het verlaten van het spreekgestoelte barstte hij in tranen uit.' Aldus het verslag dat, aangevuld met gedichten van Lulofs en Van Hall, naderhand werd uitgegeven ook voor degenen die er niet bij hadden kunnen zijn.⁴⁰

Na het midden van de eeuw zien we dit veranderen. Maatschappelijk betrokken docenten bleven er – er kwamen zelfs steeds meer hoogleraren die lid werden van de gemeenteraad – maar in het algemeen vertoonden de hoogleraren de neiging zich op hun vakgebied terug te trekken. Hun prioriteit kwam steeds meer te liggen bij de beroepsverenigingen en minder bij de algemene culturele verenigingen. De medici liepen daarbij voorop.⁴¹ In Groningen was al in 1835 het Gezelschap van Groningsche Geneeskundigen opgericht, een select gezelschap waarin de medisch doctoren en de hoogleraren de toon aangaven. In 1846 kreeg dit gezelschap concurrentie van de Vereniging van Groninger Genees- en Heelkundigen, met vooral de wat jongere medici die nog niet door de ballotage van het Gezelschap konden komen. De oprichting van de Maatschappij ter Bevordering van de Geneeskunst, die meteen in 1849 een afdeling in Groningen kreeg, wordt algemeen gezien als een duidelijk teken van de professionalisering van de medische stand. Maar op andere vakgebieden gebeurde hetzelfde. *Pro Excolendo* verloor in deze tijd zijn algemene karakter en werd een zuiver juridisch genootschap. De hoogleraar werd meer een meer een professional op zijn eigen terrein en steeds minder een publiek figuur met een breed bereik. Dit had alles te maken met de opkomst van de hoogleraar als onderzoeker.

HET 'BEDAARDE' ONDERZOEK

Hoogleraren die een groot deel van hun aanzien ontleenden aan hun rol in het sociale leven of hun inzet voor de publieke zaak, zijn er lang gebleven. Zo'n publiek geleerde was in de jaren zestig en daarna B.D.H. Tellegen, de in Stad en Ommelanden gevierde hoogleraar staats- en volkenrecht. Niet vanwege zijn wetenschappelijke prestaties, die er amper waren, maar vanwege zijn betrokkenheid bij de liberale beweging. Hij zou graag een groot werk over de vaderlandse geschiedenis hebben geschreven, maar onderwijs en de publieke zaak gingen voor.

Slechts een enkele hoogleraar uit de eerste helft van de negentiende eeuw wordt herinnerd om het onderzoek dat hij deed. Zo iemand was F.Z. Ermerins, hoogleraar geneeskunde van 1844 tot 1871, die vooral bekend is gebleven om zijn studies van de

Afb. 114 De stoomwagen van Stratingh. Tekening door Niklaas Wagman Dusselsma, ca. 1845 (overigens was Stratingh toen al overleden). Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Waterstaat.

antieke geneeskunde, in het bijzonder het uitgeven van de medische traktaten van Aretaeus van Cappadocië en de Hippocratici. Dit was allerm minst een antiquarische aan gelegenheid of een vorm van weten om het weten. Ermerins was ervan overtuigd dat in de geschriften van de ouden, juist omdat zij nog geen meetinstrumenten hadden, een schat aan waardevolle observaties opgeslagen lag die de negentiende-eeuwse medici nog goed van pas kon komen. Daarover ging onder andere zijn inaugurele rede, *De veterum medicorum interpretis munere a medicis non recusando* (“Over de niet te miskennen plicht van de medici om de oude medische schrijvers te bestuderen”). Een ander wiens onderzoek tot op de dag van vandaag de aandacht trekt, is de scheikundige Sibrandus Stratingh. In zijn studietijd was hij met Van Swinderen een van de oprichters van het Natuur- en Scheikundig Gezelschap, maar nadat hij in 1823 de oude Driessen had opgevolgd als hoogleraar scheikunde, concentreerde hij zich vooral op het doen van toepassingsgericht wetenschappelijk onderzoek. Zijn huwelijk met een rijke koopmansdochter stelde hem in staat daarvoor de voorzieningen te creëren die de universiteit hem (nog) niet kon bieden. Hij ontwikkelde een werkend stoomvoertuig en verdiepte zich in de theorie en de toepassingen van de elektriciteitsleer. Samen met zijn vaste instrumentmaker Christopher Becker bouwde hij zelfs een zichzelf bewegend elektrisch karretje, dat vaak gezien wordt als de voorloper van de elektrische auto.

DE STOOMWAGEN VAN STRATINGH

In de *Groninger Courant* van 11 juli 1834 verscheen een bericht over een merkwaardige tocht die twee dagen daarvoor door de hoogleraar Stratingh en zijn vaste instrumentmaker Becker gemaakt was:

Op gisteren stelden de HH. STRATINGH en BECKER hunne tweede proefvaart met hun Stoomrijtuig in het werk, terwijl zij het rijtuig, na vroeger, den 22 Maart, hetzelfde op den keisteenweg der stad beproefd te hebben, nu naar buiten op den nieuwen klinkersteenweg gevoerd te hebben, om ook dezen daarvoor als geschikt te onderzoeken. Dit rijtuig is voor vier personen buiten den bestuurder ingerigt, en rust de bak, van willekeurigen vorm, op het de machinerie bevattend onderstel, terwijl dit onderstel met alle deelen van het rijtuig opgehangen is op veren, die op einden der assen zijn aangebragt. De vaart is nu van daar naar de Drentsche Punt, een afstand van ruim twee uren, geweest, en is zeer geregeld gegaan, alhoewel tusschen beiden onderbroken, omdat ook deze proefvaart diende, om de verschillende bijzonderheden, die bij dit werktuig waren op te merken, als bij opvolging te kunnen nagaan. Des namiddags is het stoomrijtuig, na alvorens met hetzelfde tusschen de Punt en het derde tolhek nog eene proef te hebben genomen, onder eene toenemende massa van aanschouwers, met mindere snelheid, doch onafgebroken, van de Punt weder over Haren en Helpen naar de stad terug gekeerd, en is hetzelfde buiten de stad verbleven, omdat men vreesde, dat het, om de eerste nieuwhed van hetzelfde, alstoen in de stad een' te grooten toeloop van menschen veroorzaken zoude. – Men heeft uit deze proeven, die elders breeder zullen worden medegedeeld, kunnen opmaken, dat men in de behandeling van het werktuig is vooruitgegaan, en dat één persoon, bij eenige oefening, met gemak alles kan verrigten, wat tot in werking bringing, onderhouding en besturing van hetzelfde benoodigd is. – Men zal trachten bij eene nadere gelegenheid, wanneer het algemeen meer met het denkbeeld van een stoomrijtuig is gemeenzaam geworden, de proeven te hervatten, om daardoor zoo veel mogelijk de verdere bewijzen van de bruikbaarheid en geschiktheid van hetzelfde aan te toonen. – De belangstelling in deze nieuwe vaderlandsche onderneming was algemeen, en waren met geene pen te beschrijven de verschillende tafereelen, die het onverwacht gezigt van een als door eene onzichtbare magt voortgestuwd rijtuig bij velen opleverde; terwijl daarbij nog de gunstige opmerking gemaakt is, dat de paarden voor dit rijtuig, hetzij stilstaande of in beweging zijnde, geene meerdere opmerking betoonden, dan voor een gewoon rijtuig, door paarden gevoerd; daar meer dan 30 a 40 paarden het rijtuig in allerlei rigtingen zijn ontmoet of voorbijgegaan, waarvan slechts een enkel paar eenige vrees betoonde.

Genoemd rijtuig is den volgenden dag zonder hinder weder van buiten door de stad naar deszelfs bergplaats gereden.⁴²

Wat zagen de inwoners van Groningen op 9 juli 1834? Was dit een concurrent van de in Nederland nog niet eens geïntroduceerde spoortrein? Was het een voorloper van de auto? Of was het een alternatief voor de met paarden bespannen diligences?

Eigenlijk was het stoomvoertuig geen van drieën. Rond 1830 dacht men in Nederland druk na over de aanleg van spoorwegen en ook Stratingh had daar zijn gedachten over laten gaan. Volgens hem zouden die spoorwegen er wel komen, maar alleen voor de grote verbindingen. Daarnaast was aanvullend vervoer nodig dat passagiers

en goederen naar de kleinere steden en dorpen bracht. Aanleg van zo'n fijn vertakt spoorwegnet zou te duur worden, maar met een stoomvoertuig dat op de nieuwe klinkerwegen goed uit de voeten kon, zou dat aanvullende vervoer goed te regelen zijn. Daarom zette hij met zijn stoomvoertuig niet in op particulier gebruik, zoals later bij de auto, maar op collectief vervoer, zoals later bij de bus.

Het is er alleen niet van gekomen. Nadat koning Willem I in het najaar van 1834 zijn belangstelling had getoond en van Stratingh een voorlopig rapport had ontvangen, zette de hoogleraar zijn proeven nog enige tijd voort. Maar toen hij in augustus 1835 zijn definitieve rapport inleverde, had men in Den Haag eigenlijk de belangstelling al weer verloren. Kort daarop vertrok bovendien Becker naar Arnhem, waar hij een eigen firma begon. Zelfs een premie van 600 gulden die Willem I hem in april 1836 schonk, was niet voldoende om hem voor Groningen, Stratingh en de universiteit te behouden. En Stratingh zelf? Die had inmiddels zijn aandacht verlegd naar de 'electromagnetische beweegkracht' en de toepassing in een elektrisch voortgedreven wagen, die echter nooit het stadium van een werkend model voorbij is gekomen. Toen Willem I in 1837 tijdens zijn tweedaags bezoek aan Groningen ook het laboratorium van Stratingh aandeed en daar diens verzameling chemische werktuigen bezichtigde, zag hij daar uiteindelijk ook zelf de stoomwagen waar drie jaar daarvoor zoveel over te doen was geweest. Maar werkelijke belangstelling had hij er niet meer voor.⁴³

Maar voor verreweg de meeste hoogleraren in de eerste helft van de negentiende eeuw was het doen van wetenschappelijk onderzoek iets van ondergeschikte betekenis. Voor de beeldvorming van de hoogleraar was het ook nauwelijks relevant en het gold zelfs als verdacht als een hoogleraar onderzoek deed uit zuivere liefde voor de wetenschap, uit een drang om te doorgronden hoe de werkelijkheid in elkaar zat, ongeacht of dit nu praktische toepassingen had of niet. Anders dan in Duitsland, waar het weten om het weten inmiddels een geaccepteerde drijfveer voor wetenschappelijk onderzoek was, bestond er in Nederland enige reserve tegenover dergelijke gedreven onderzoekers. Het briljante idee, de geniale greep naar inzicht in de werkelijkheid – de Nederlandse hoogleraren stonden er huiverig tegenover. In zijn rede bij de inwijding van het nieuwe Academieggebouw in 1850 zei rector magnificus Philipse over degenen die de wetenschap niet slechts hoog achtten, maar ook vereerden:

Haren trotschen en laatdunkenden priester, die niets hoogers kent, beklagen wij; tot die sterke geesten verlangen wij niet te behooren, tot die alles te boven stijgende geniën, die, wanende de Godheid en haar wereldbestuur juist te beoordeelen, of des noods te kunnen missen, zich zelve en hunne kennis, en hun vergode rede als in triumf laten rondvoeren, of door eene ligtzinnige menigte ten hemel verheffen: voorzeker neen! Maar, terwijl wij naar de hoogte opzien, waar de waanwijsheid hen plaatst, en hunnen tuimelenden val bedaarlijk afwachten, zijn wij evenmin bereid om hun de hand te reiken, die uithoofde van het onvolmaakte der menschelijke kennis, geheel aan de kracht der hulpmiddelen twijfelen, ter verkrijging van waarheid en zekerheid aangaande het wezen der dingen.⁴⁴

Philipse wees zowel de verafgoding van de wetenschap als het doorgeslagen scepticisme van de hand. 'Wij kennen slechts ten deele,' zei hij nog, maar we kennen wel dege-lijk. Uiteindelijk had hij het meeste op met de Broeders des Gemenen Levens en allen die in hun voetspoor traden, zoals Gansfort, Agricola, Erasmus en Praedinius, mannen die de wetenschap direct inzetten voor de volksopvoeding en volksverlichting. Naar goed Nederlands gebruik stelde Philipse degenen die wetenschap onder het volk ver-breidden, boven degenen die de wetenschap zelf dienden.

Vóór alles moest de geleerde 'bedwaard' zijn, een woord dat iedere spreker over onder-wijs en onderzoek in de mond bestorven lag. Ook Lulofs had in 1824 in zijn boekje over de noordelijke hogescholen al de lof gezongen van het 'bedwaard' onderzoek dat de Nederlander eigen zou zijn (in tegenstelling tot de vaak op hol slaande geestdrift van de Duitsers).⁴⁵ Geestdrift was misschien mooi als het om dichtkunst en muziek ging, maar was op het gebied van de wetenschap een verdachte eigenschap; de gedachte dat wetenschap met passie moet worden bedreven, was de doorsnee geleerde in de negen-tiende eeuw geheel vreemd. Bedwaard moest hij zijn, dus nuchter, rustig, weloverwogen, niet overhaast en niet bedacht op effectbejag. Het woord duidt zowel op het uiterlijk, het vóórkomen van de hoogleraar, die rust en overzicht moet uitstralen en een zekere vormelijkheid moet cultiveren, als op het evenwichtige karakter van zijn kennis, waar-in alle extremen zijn vermeden en zoveel mogelijk het juiste midden wordt gezocht. De onrust die grensverleggende onderzoek onvermijdelijk met zich meebrengt, de fel-le competitie die daarbij hoort, en de risico's die de onderzoeker dan moet nemen – de Nederlandse hoogleraar van de eerste helft van de negentiende eeuw moest er niets van hebben. Later veranderde dat en werd het doen van grensverleggend onderzoek voor hoogleraren net zo belangrijk als, zo niet belangrijker dan het geven van onderwijs. Als vanzelf werd het toen gebruikelijk om wetenschappers uit vroegere periodes primair te beoordelen op grond van hun bijdrage aan de vooruitgang van de wetenschap. Maar fair is dat niet. Het is niet juist om geleerden uit de vroege negentiende eeuw te beoor-delen volgens criteria die pas aan het eind van de eeuw in zwang raakten. In hun eigen tijd waren mannen als Hofstede de Groot en Star Numan voor hun leerlingen net zo goed halfgoden als de vertegenwoordigers van de Nobelprijswinnende generatie van rond 1900 dat waren voor hún leerlingen.

De eerste hoogleraar die wel geheel leefde voor het onderzoek – en die ook bij uitstek een onrustig karakter had – was Van Deen. De oratie die hij op 12 november 1851 uit-sprak, *Over den omvang der physiologische wetenschap en over de waarneming als het eenige middel om haar te beoefenen*, spreekt in dat verband duidelijke taal:

De zucht naar kennis en wetenschap is eene der schoonste eigenschappen van den mens-en-lijken geest, zij leidt tot waar geluk en heeft, door alle tijden heen, den weg gebaad tot die groote en schoone ontdekkingen, waarover onze tegenwoordige eeuw teregt zich mag ver-heugen.

Op dat moment waren er nog maar weinigen die als hij met passie wetenschappelijk onderzoek deden. Misschien dat Matthias de Vries, die de nieuwe school in de bestu-dering van het Middenlands naar Groningen had gebracht, hem kon begrijpen.⁴⁶ Maar in zijn eigen faculteit kon Van Deen zich alleen maar verbazen over het 'stijfhoof-dig conservatisme' van zijn collega's. Iemand als zijn naaste collega Hissink Jansen was,

zo liet hij zijn vriend Moleschott weten, ‘een goed, bedaard man, die echter geenszins met de wetenschap, evenmin als met iets ter wereld dweept’.⁴⁷ Terwijl zijn collega’s zich met hun leerlingen en hun patiënten bezighielden, was Van Deen bijna altijd te vinden in zijn laboratorium. Precies zoals hij in de *ordo lectionum* ook aankondigde: ‘In-dagationibus physiologicis in Laboratorio Physiologico quotidie praeërit [Dagelijks zal hij in het fysiologisch laboratorium voorgeaan in het doen van fysiologische onderzoeken]’.⁴⁸ Hij nam daarmee binnen het Groningse professorenwereldje vooralsnog een wat uitzonderlijke plaats in – maar als jood en nog maar net genaturaliseerde Nederlander was hij toch al een buitenstaander.

Van Deen introduceerde in Groningen het later zo vermaarde en vaak kritiekloos bewonderde onderzoeksethos, ook al heeft hij na zijn aantreden nauwelijks meer wat gepubliceerd. Zeker voor de geneeskundige opleiding in Groningen was zijn komst een doorbraak en Van Deen wist dat: ‘De fysiologische rigting is aan de orde van den dag, en de jongere geneesheren zijn geheel anders geneeskundig ontwikkelde mensen, dan voor mijne komst alhier.’⁴⁹

23 HET CORPS DER STUDENTEN

Op zaterdag 21 februari 1857 trad de jonge Poolse violist Henryk Wieniawski op in De Harmonie in Groningen. Zijn roem was hem vooruitgesnel en hij stelde het Groningse publiek niet teleur. Naar vooraf bepaald plan trokken de studenten van Vindicat die avond bij fakkellicht naar zijn logement aan de Guldenstraat om de virtuoos een serenade te brengen. Wieniawski verscheen voor zijn raam en bleek bijzonder geroerd door dit blijk van waardering. Hij opende het venster, vroeg de studenten een paar keer het studentenlied 'Io vivat' te zingen, pakte zijn viool en speelde daar in de stille avond voor het ademloos luisterende publiek opnieuw de grillige variaties op het Carnaval de Venise van Paganini.¹ Later is de stellige indruk gewekt dat zo'n serenade voor een uitvoerend kunstenaar een oud 'mos' (gewoonte) was. Maar uit eerdere jaren is daarover niets bekend. Niettemin hebben heel wat lichteningen nieuwe studenten sindsdien voetstoots aangenomen dat dit inderdaad een zeer oud gebruik was. Tot het rond 1870 weer even plotseling verdween als het opgekomen was, zonder dat iemand wist waarom.

Zo ging het vaker. In de studentenwereld werd honderduit gesproken over tradities, maar de mores waar de studenten zo aan hechtten, waren vaak van zeer recente datum en hadden soms ook maar een heel kort leven. Terwijl in de stand der hoogleraren de zaken maar heel langzaam veranderden, was verandering in het corps der studenten aan de orde van de dag. Achter al het gepraat over tradities en mores ging in de negentiende eeuw een radicale transformatie van het studentenleven schuil, die grote gevolgen had voor de hele academische gemeenschap.

DE OPRICHTING VAN VINDICAT ATQUE POLIT

Eind 1814 kwamen enkele ouderejaarsstudenten bij elkaar om een permanente vertegenwoordiging van de Groningse studenten in het leven te roepen. In de achttiende eeuw was al eens een poging gedaan om de studenten in een sociëteit te verenigen, maar zonder blijvend succes. Dit keer pakten de initiatiefnemers het anders aan. Zij riepen ieder in hun eigen faculteit de studenten bij elkaar en legden hun het plan voor om een studentensenaat te formeren. De drie hogere faculteiten kozen daarop elk vier vertegenwoordigers die in die senaat zouden moeten plaatsnemen. De twaalf uitverkozenen kwamen voor het eerst bij elkaar op zaterdag 4 februari 1815, verdeelden de functies en riepen zich uit tot senaat onder de zinspreuk 'Vindicat atque Polit' (Handhaaft en beschaaft). Vier dagen later was er een algemene studentenvergadering op de area,

waar de senatoren hun plannen ontvouwd. Alle aanwezigen erkenden de nieuwe organisatie als de legitieme vertegenwoordiger van de Groningse studenten en zo kon op 12 februari de constituerende vergadering van de studentensenaat plaatsvinden. De student theologie Bernard Johan Winter was inmiddels door het lot aangewezen als de eerste voorzitter, of, in de eigen termen, rector. Vindicat was geboren.²

Waarom toen? De behoefte aan een organisatie van studenten bestond al lang, maar de succesvolle inbreng van de studenten bij de viering van het tweehonderdjarig bestaan van de Groningse universiteit in oktober 1814 had duidelijk gemaakt dat zo'n organisatie ook werkelijk mogelijk was – en bovendien op enige sympathie bij de burgerlijke en de academische autoriteiten kon rekenen. De studenten hadden een masquerade gehouden, die op de Groningse burgerij een heel gunstige indruk had gemaakt. Voor die gelegenheid hadden studenten ook de gevel van de herberg waar zij regelmatig bij elkaar kwamen, versierd met een afbeelding van een vrouwsfiguur met een vijl en de tekst 'Detrahit atque Polit'. Die vrouw stelde de academie voor, maar werd een paar maanden later de inspiratie voor de zinspreuk van de nieuwe studentensenaat. Alleen werd de vijl – die de beschavende werking van de academie en vervolgens de studentensenaat symboliseerde – nu aangevuld met een zwaard, dat stond voor de handhaving van de rechten van de student.³ Want ook dat speelde mee bij de oprichting van Vindicat. Op sinterklaasavond 5 december 1814 was het in de stad tot een treffen gekomen tussen de nachtwakers en een groepje studenten, waarbij twee studenten serieus gewond waren geraakt.⁴ De studenten voelden zich door dit 'Crimen St. Nicolai' in hun eer aangetast, maar konden als individu moeilijk verhaal halen bij de burgerlijke autoriteiten. Een organisatie die namens de studenten kon optreden, werd toen node gemist. Daarin voorzag nu de senaat 'Vindicat atque Polit'.

De senaat 'Vindicat atque Polit' (kortweg Vindicat) was formeel geen vereniging. De senaat had zich eigenmachtig opgeworpen als vertegenwoordiger van alle studenten en was als zodanig erkend, niet gekozen. Zij vormde een autonoom element in de studentensamenleving, dat de studenten wel raadpleegde, maar hun geen zeggenschap over haar doen en laten toekende. De eerste Corpsswet werd in juni 1815 dan ook door de studentensenaat vastgesteld, niet door de faculteiten of een algemene studentenvergadering (die alleen gehoord was). De organisatie bestond er ook niet uit dat de studenten zich inschreven en een jaarlijkse contributie aan de vereniging betaalden, maar enkel uit het feit dat zij Vindicat erkenden als hun legitieme vertegenwoordiger. Het was deze senaat die de studentenmaatschappij vorm gaf, niet de studentenmaatschappij die een bestuur koos. In de Bepalingen van 1817 – alweer de tweede Corpsswet van Vindicat – stond het met zo veel woorden: 'Alle studenten, die de Senaat erkennen, vormen een Maatschappij, in welk ieder student treden kan.'⁵ Al snel echter nam de senaat wel degelijk de trekken aan van het bestuur van een vereniging, waarin de vergadering van de leden het hoogste wetgevende orgaan is. De senaat ging al gauw openbare senaatsvergaderingen beleggen, die op den duur overgingen in de corpsvergaderingen, waarin de belangrijkste besluiten werden genomen. Vanaf 1841 spreekt de Corpsswet ook van 'de vereniging Vindicat atque Polit' (cursief KvB).⁶

Met de oprichting van Vindicat voegden de studenten zich in de genootschappelijke cultuur die zo kenmerkend was voor de burgerlijke maatschappij rond 1800. De mentaliteit in de nieuwe organisatie was die van de burgerij die in de late achttiende eeuw

naar sociale en culturele regeneratie streefde en zich daartoe in genootschappen organiseerde. Het verbaast dan ook niet dat in de eerste jaren na de oprichting in Vindicat een lichtelijk antiaristocratische toon domineerde. Senatoren kwamen doorgaans niet voort uit de adellijke geslachten, maar uit de hogere burgerij en de geleerde stand. In koning Willem I zagen deze studenten, na de ontaarding van de regentenheerschappij en de Franse Revolutie, de garantie voor de ware, burgerlijke vrijheid. Zo dichtte een van hen dat met Willem I een nieuwe dageraad van rust en voorspoed was aangebroken:

Oranjes heldenstam, door heel een volk gehuldigd,
 Besteeg den koningstroon, sints eeuwen hem verschuldigd.
 De ware vrijheid, geen gedrochtelijk goochelbeeld,
 In Frankrijks gruwelpoel tot 't aardrijks wee geteeld,
 Noch vrucht der tyranny en trotsche Aristokraten,
 (De geessel eeuwen lang der zelve vrije Staten)
 Daalt onder 't volk ter neer, dat haar waardig was.⁷

Binnen deze nieuwe constellatie probeerde Vindicat nu een eigen studentencultuur op te bouwen, gedreven door hetzelfde idealisme van vorming en beschaving dat hoogleraren als Muntinghe en Van Swinderen bezielde.

Een senaat is niet compleet zonder pedel. Al op de eerste senaatsvergadering kwam de aanstelling van zo'n personeelslid aan de orde en de fiscus, de medisch student Jacob Baart de la Faille, kende wel iemand die dat tegen een kleine vergoeding zou willen doen. Het Natuur- en Scheikundig Genootschap, waarin hij een prominente rol speelde, had een bode, Jelle Sikkens, die nog wat tijd overhad en heel geschikt was voor het baantje. Sikkens ging akkoord, kreeg als vergoeding één rijksdaalder per maand en moest daarvoor onder andere steeds de senaat voorgaan als deze zich ergens vertoonde. Ook als een senator naar een ontgroenpartij ging, moest de pedel voor hem uit lopen. Daartoe kreeg hij, net als de universitaire pedel, een fraai kostuum en een scepter, bestaande uit 'een zwarte steel, aan welks eind een wereldkloot, waarop het zwaard en de vijl rusten, met de zinspreuk omgeven door een lauwerkran, welk alles verzilverd is'.⁸

Volgens het verslag dat de eerste abactis, G.L. Feyens, van de oprichting opstelde, had Vindicat drie doelstellingen: het handhaven van de eer en de rechten van de studenten, het bevorderen van de eenheid en de harmonie onder de studenten en de regulering van de ongebonden en soms nogal woest-chaotische ontgroenpartijen. Het is niet helemaal zonder betekenis dat het reguleren van de ontgroening pas als derde doelstelling werd genoemd. Anders dan wel eens gedacht is, was Vindicat geen rechtstreekse voortzetting van de ontgroensenaten die in de achttiende eeuw actief waren geweest. In Utrecht en Leiden waren in deze tijd wel overkoepelende ontgroensenaten tot stand gekomen, maar Vindicat ging een stap verder en stelde zich ook de blijvende belangenbehartiging en de verdere vorming en beschaving van de studenten ten doel. Hoewel Vindicat zich beschouwde als de zusterorganisatie van het Collegium Supremum in Leiden en de Senatus Veteranorum in Utrecht en met beide vriendschappelijke betrekkingen aanknoopte, verschilde zij toch wezenlijk van die andere organisaties.⁹

Dat blijkt wel uit de activiteiten die Vindicat al meteen ontplooidde. Natuurlijk stelde de senaat duidelijke regels op voor de ontgroening, maar hij wierp zich ook op als rechter in geschillen tussen studenten onderling en tussen studenten en burgers. Zoals

in het geval van een hospes die een student had benadeeld, of een student die een paar winkelruiten had ingegooid. Verder wist de senaat in 1817 bij de gemeente Groningen voor de studenten vrijstelling te krijgen van de contributie in de schutterij.¹⁰ In hetzelfde jaar stelde de senaat een onderzoek in naar de gang van zaken op de academische manege en sprak hij de pikeur aan op zijn onbetamelijk optreden jegens studenten. Bij de kerkmeesters van de Martinikerk probeerden de studenten tevergeefs betere banken voor de studenten te krijgen, maar zij kregen wel van de circusexploitant François Blondin gedaan dat hij speciale zitplaatsen voor studenten liet plaatsen bij zijn paardenshow. De senaat had gemerkt dat de studenten bij de voorstelling tussen het gewone publiek zaten en dat zij 'door dezelve gegeneerd en te weinig gedistingueerd wierden'. De senaat vroeg daarom om een 'distinctieve bank' voor studenten en kreeg zijn zin. Ook bedong de senaat studentenkorting bij de buikspreeker Aleander, de 'physicus' Sint Martin en de 'luchtwandelaar' Davou.¹¹

Maar Vindicat deed meer dan wat soms wel erg banale belangenbehartiging lijkt. Tamelijk bijzonder was haar optreden toen eind december 1816 twee studenten die waren gaan schaatsen, door het ijs zakten en verdronken. Onmiddellijk na het bekend worden van het nieuws gaf de senaat uiting aan zijn ontzetting over dit 'ijsselijk uiteinde van twee onzer academieburgers' en besloot hij een oud gebruik weer in ere te herstellen, namelijk het *funus academicum*, de officiële universitaire rouw. Alle studenten droegen gedurende zes weken als teken van rouw een zwarte band om hun linkerarm en de sociëteit van Vindicat (zie hierna) was omfloerst met festoenen van zwart laken, met daarop aan weerszijden doodskoppen en in het midden een grafnaald met de woorden 'Posuerunt amici [Vrienden hebben dit gedenkteken opgericht]'. Alle studenten die in de stad waren, woonden op 28 december de begrafenis in de Academiekerk bij.¹² Op deze manier gaven de studenten niet alleen uiting aan hun verslagenheid over de dood van twee medestudenten, maar versterkten zij ook het gevoel van saamhorigheid onder de studenten en lieten zij de professoren zien dat zij een constructieve bijdrage konden leveren aan de opbouw van een academische gemeenschap. Professoren en curatoren waren daarvan zo onder de indruk dat zij na de dood van de hoogleraar Uilkens in 1825 het regelen van de begrafenis ook geheel aan de studenten overlieten. Op nog een heel andere manier droeg Vindicat bij aan de vorming van een nieuw gemeenschapsideaal door in 1816 een bundel met pennenvruchten van studenten, de *Mengelingen*, uit te geven waarin ook hoogst serieuze zaken aan de orde kwamen. Als de kritiek op de literaire kwaliteiten van de gedichten in toonaangevende *Vaderlandsche Letteroefeningen* niet zo vernietigend was geweest, dan zou er vast een vervolgbundel zijn gekomen.

Bij een studentenorganisatie hoort een sociëteit. Een van de eerste maatregelen van de senaat was dan ook het regelen van een onderkomen voor de aangesloten studenten.¹³ Er werd een contract gesloten met de kastelein van herberg Het Gouden Hoofd tussen de Waagstraat en de Guldenstraat, die een bovenzaal voor de bij Vindicat aangesloten studenten verhuurde (in die bovenzaal was eerder de Groote Sociëteit gevestigd geweest). In deze studentensociëteit onder de zinspreuk naam *Mutua Fides* ('Wederzijdse trouw') konden de studenten van vroeg op de ochtend tot laat op de avond terecht voor drank en eten, gesprekken met medestudenten, het lezen van een krant of een tijdschrift, het spelen op het biljart, het leggen van een kaartje of het vieren van een feest. De herbergier zorgde voor het eten en het drinken en de bediening, maar

Afb. 115 Café De Pool aan de Grote Markt, hoek Oude Ebbingestraat. Universiteitsmuseum Groningen. Op de eerste verdieping van De Pool had Vindicat atque Polit haar sociëteit Mutua Fides.

overlegde voortdurend met het sociëteitsbestuur. Dat bestuur kwam wel voort uit de senaat, maar stond daar toch los van. Om lid te worden van de sociëteit moest de student Vindicat erkennen en 4 gulden entree betalen (en daarna een met het ledenaantal fluctuerende jaarlijkse contributie van ongeveer 3 gulden). Maar wie Vindicat erkende, was niet automatisch ook lid van de sociëteit. Tot 1823 bleef Mutua Fides in Het Gouden Hoofd. In dat jaar verhuisde men naar het Huis van Kuilenburg aan de noordzijde van de Grote Markt en in 1838 schoof men door naar de bovenzaal van een pand op de

hoek van de Oude Ebbingestraat, de Pool. De daarbij noodzakelijke verbouwing werd gefinancierd door een lening van 2000 gulden onder de leden (of beter, hun ouders) uit te schrijven. Mutua Fides beschikte nu over een grote conversatiezaal en een kleinere speelzaal, waar twee biljarten stonden. Voor de kroegcommissie en de senaat was er nog een zijkamertje. Voorlopig zat men daar goed.

Hoewel het reguleren van de ontgroening misschien niet het hoofddoel van de oprichting van Vindicat was geweest, ging wel veel aandacht uit naar een ordelijk verloop ervan. Nieuwe studenten moesten zich na hun inschrijving bij de rector magnificus meteen melden bij Vindicat om zich te laten ontgroenen. Door zich daar te melden lieten zij natuurlijk weten Vindicat te erkennen als de enige legitieme vertegenwoordiger van de Groningse studenten (ouderejaars moesten dat doen door zich elk jaar te laten recenseren – net als bij de universiteit). De nieuwe student kreeg vervolgens een zestal ouderejaarsstudenten toegewezen, die zich over hem ontfermden, en de senaat stelde ook een datum vast voor de afsluitende ontgroenpartij. De ontgroening was dus aan tijd gebonden en mocht niet gepaard gaan met geestelijke of lichamelijke mishandeling. Tijdens de ontgroenpartij mochten de ouderejaars zich wel op kosten van de nieuweling aan eten en drank te goed doen – zij het tot een bepaald bedrag. In 1818 werd bepaald dat een senator bij een ontgroenpartij een oogje in het zeil moest houden (later werd dit de functie van de protector of patroon, een ouderejaars die een groen onder zijn hoede moest nemen). Vanaf 1832 was het aan tweedejaars verboden deel te nemen aan de ontgroening; men had gemerkt dat juist zij de nieuwelingen nogal hard aanpakten. Door dit soort maatregelen hoopte Vindicat de uitwassen te voorkomen die voorheen de ontgroening hadden ontsierd.¹⁴

WEERSTAND TEGEN VINDICAT

De oprichters van Vindicat hadden zich in februari 1815 met enig aplomb opgeworpen als de enige legitieme vertegenwoordigers van de Groningse studenten, maar zij kregen al meteen te maken met weerstand tegen hun streven om alle Groningse studenten bestuurlijk onder één dak te brengen. Die weerstand bestond zowel onder de studenten als onder de academische autoriteiten.

Op het initiatief van Winter c.s. was in 1815 enthousiast gereageerd, maar op de convocatie van 8 februari waren er meteen al zes studenten die bezwaar aantekenden. Weliswaar lieten zij zich bepraten, zodat volgehouden kon worden dat Vindicat met instemming van alle Groningse studenten was opgericht, maar dat bleek toch niet vol te houden. Een groep van 52 studenten erkende de senaat slechts onder voorbehoud; zij zagen wel het nut van een regulering van de ontgroening in, maar maakten bezwaar er tegen dat de senaat zich ook de rechtspraak over studenten toe-eigende. Om die groep tegemoet te komen werden de bepalingen op dit punt in de Corpswet van 1817 enigszins verzacht.¹⁵ Maar dit bleek niet voldoende. Een harde kern onder leiding van de Friese adellijke student Hobbe Baert van Sminia wilde de aloude studentenvrijheid niet opgeven en richtte daarom in 1819 een ouderwetse ontgroensenaat op, Libertas et Constantia. Deze heren, zes in getal, wisten enkele eerstejaars zo ver te krijgen dat zij zich bij hen en niet bij Vindicat meldden, en onderwierpen hen aan een ontgroening

die heel wat ruiger was dan bij Vindicat. Er kwamen klachten binnen bij Vindicat, de senaat overlegde met de rector magnificus en men besloot nauwer toezicht op de ontgroeningen te houden. Uiteindelijk kwam het ten huize van rector magnificus De Waal tot een vergelijk tussen Vindicat en de tegensenaat, en als gevolg daarvan ging Libertas et Constantia weer op in Vindicat.¹⁶ Maar de oprichting van deze tegensenaat had wel duidelijk gemaakt dat er onder de studenten een stroming was die niet zo gecharmeerd was van het 'beschavingsoffensief' dat Vindicat had ingezet.¹⁷

Begin 1823 kreeg Vindicat nog met een andere vorm van afscheiding te maken. In de zeventiende eeuw, in de tijd van de *collegia nationalia*, hadden de Oost-Friese studenten zich georganiseerd in de vereniging De Upstalboom. Die organisatie herleefde in februari 1823, toen de Oost-Friezen zich losmaakten van Vindicat en een eigen *Landmannschaft* oprichtten, opnieuw de Upstalboom geheten (ze kwamen bijeen in café Daniël achter het stadhuis op de Grote Markt, op een steenworp afstand van Mutua Fides). De scheiding verliep met wederzijdse instemming en in de wetten van beide organisaties werd bepaald dat men in voorkomende gevallen (de ontvangst van de koning, een maskerade of wat ook maar) steeds nauw zou samenwerken. Lang heeft De Upstalboom het overigens niet uitgehouden. In het begin waren er zo'n dertig leden en ook in 1830 telde het genootschap nog 34 leden, maar door de germaniseringspolitiek in Oost-Friesland kwamen er steeds minder studenten uit die streek naar Groningen om theologie te studeren en in 1839 was het aantal leden van De Upstalboom tot vier gezakt. De *Landmannschaft* hief zichzelf daarom eind 1839 op en de laatste leden sloten zich weer bij Vindicat aan.

Lastiger had Vindicat het met de academische senaat. Al in de achttiende eeuw hadden de hoogleraren het moeilijk gevonden een houding te bepalen tegenover organisaties van studenten. Zij beschouwden zulke organisaties als gezagsondermijnende elementen in het academisch leven, en als die organisaties zich dan ook gingen tooien met academische titels als 'rector' en 'senaat', aarzelden de hoogleraren niet om edicten uit te vaardigen tegen die usurpatie van hun academische waardigheid. Na de oprichting van Vindicat werd het wat ingewikkelder, omdat de hoogleraren op zichzelf wel gecharmeerd waren van de beschavende missie van de nieuwe organisatie. De studenten onttrokken zich weliswaar aan de academische tucht door zelf controle uit te oefenen op hun medestudenten, maar het resultaat was wel positief. De grens lag echter nog steeds bij het gebruik van bepaalde titels. Toen Vindicat in 1817 een concept van een nieuwe Corpsswet rond liet gaan waarin de functies en de bevoegdheden van de studentensenaat nauwkeurig omschreven werden en kwistig met de titels van senaat en rector werd gestooid, reageerden de hoogleraren onmiddellijk. Rector magnificus Gratama had een pittig onderhoud met de 'rector' van Vindicat, Antonius Modderman, en gaf hem te verstaan dat 'dit plan van wetgeving geheel en al strijdig [was] met de regten den Studenten competeerende'.¹⁸ Gratama gelastte intrekking van die wetten en wilde in ieder geval dat de titels van rector en senaat vermeden werden. Gratama was daartoe misschien ook aangespoord door de gouverneur, die bang was voor complotten tegen het wettelijk gezag en een wetsartikel tegen ongeoorloofde associaties zomaar van toepassing kon verklaren op het prille Vindicat. Nederlandse studenten bemoeiden zich weliswaar niet met politiek, zoals in Duitsland, maar dat kon ineens veranderen. Bang voor een confrontatie met het gezag deden de studenten wat van hen werd verlangd,

maar zij ontbonden hun organisatie niet. Senator Jacob Baart de la Faille, zoon van een hoogleraar, wist evenwel van zijn vader dat de soep niet zo heet zou worden gegeten als hij werd opgediend. De hoogleraren en de burgerij juist waren juist heel content met 'de snelste voortgang in graad van verlichting en beschaving [...] onder een corps dat nog maar voor zoo weinige jaren van dien geest zoo verre verwijderd was'.¹⁹ De uiteindelijk vastgestelde Bepalingen werden echter veiligheidshalve niet gedrukt er circuleerden slechts vier afschriften onder de leden van Vindicat. Verder ontdeed men zich stilletjes van de scepter die de pedel droeg. En dat was alles. De hoogleraren lieten het er maar bij.

De observatie van Baart de la Faille was juist. De hoogleraren waren uitermate te spreken over het gedisciplineerde en beheerste optreden van de studenten. Al bij de opening van de universiteit in november 1815 kregen de leden van de studentensenaat prominente plaatsen toegewezen in de Academiekerk, waar de plechtigheid plaatsvond, en ook de serenade van de studenten werd toen in grote dank aanvaard. De hoogleraren bij wie de zingende studenten op die avond speciaal langskwamen, nodigden de organisatoren graag uit om even binnen te komen en op de goede verstandhouding te drinken. De maskerade die Vindicat in 1816 in plaats van de serenade organiseerde, viel al evenzeer in de smaak. En zoals Vindicat door de serenade en de maskerade in een goed blaadje bij de academische senaat kwam, zo veroverden de studenten de harten van de burgers van Groningen door in het najaar van 1816 geld in te zamelen voor de armen in Groningen, die weer een ongetwijfeld strenge winter moesten zien door te komen. 'Welaan dan,' sprak rector Modderman, 'iets van onzen gelukkigen rijkdom afgezonderd ten behoeve van de nijpende armoede der noodlijdende natuurgenoeten'. De studenten haalden ruim 590 gulden op, een commissie van uitvoering kocht daar turf en schaaapvles voor en diezelfde commissie hield gedurende twaalf dagen zitting in het Arsenaal aan de Turfsingel om deze spijzen onder de armen uit te delen. De commissaris van politie bedankte Vindicat er nadrukkelijk voor.²⁰

Maar de reserve bleef. De studenten heetten weliswaar academieburgers te zijn (*cives academiae*), maar in de praktijk betekende dat toch dat de hoogleraren de studenten als hun onderdanen beschouwden, over wie zij als een soevereine vorst regeerden. In 1827 maakte de academische senaat daarom bezwaar tegen een advertentie waarin drie studenten de naam hadden aangenomen van 'Gekommitteerden uit de Senaat VAP', wat volgens de rector magnificus wederom usurpatie van rechten van de academische senaat inhield.²¹ En toen in 1828 de commissie-Röell in alle universiteiten van het koninkrijk navraag deed over een groot aantal punten, waaronder de toelaatbaarheid van studentenorganisaties, was men in Groningen wat ambivalent. De hoop dat men de ontgroenpartijen zou kunnen verbieden, had men al lang opgegeven en in het verbieden van studentenverenigingen zag men geen heil. Dat zou alleen al daarom onverstandig zijn omdat op die manier ook een einde zou komen aan de alleszins geoorloofde en niet genoeg te prijzen disputen en leesgezelschappen van studenten. Zulke disputen, waar studenten voordrachten gaven, gedichten reciteerden en ex tempore betogen afstaken en zich zo verder oefenden in hun vak, bestonden al in de achttiende eeuw, maar waren nu volledig geïntegreerd in Vindicat en de hoogleraren wilden ze niet kwijt. 'Alleenlijk', en daar kwam de reserve, 'zoude men voorstellen, dat alle werking naar buiten van eenig studentenbestuur of van eenigen studenten-senaat, als

strijdig met de Akademische tucht, voor strafbaar moest worden gehouden'.²² Zolang een studentenorganisatie alles maar in alle beslotenheid deed, was er geen reden om tegen haar op te treden, maar naar buiten treden en zich dan ook nog 'senaat' en 'rector' noemen, dat ging nog steeds te ver.

SPLIJTING EN ERKENNING

In de jaren dertig kwam de beschavingsmissie van Vindicat steeds meer onder druk te staan. De affaire rond de *Keesiade* had de verhouding met de hoogleraren geen goed gedaan. Eind 1828 begon Vindicat ook met het uitgeven van een eigen almanak, die de *Almanak der Akademie te Groningen* van Van Swinderen al snel uit de markt drukte. De *Groninger Studenten Almanak* bevatte de gebruikelijke mix van nuttige informatie (de vaartijden van de trekschuiten en beurtschepen, de maanstanden, posttarieven), naast een jaarverslag, een adreslijst van alle studenten en een rubriek mengelwerk, met poëzie, verhalen en aforismen van de studenten, allemaal wat smakelijker dan de almanak van Van Swinderen. In de aforismen en het mengelwerk konden de studenten (anoniem) ook kritiek leveren, op bedekte en minder bedekte manier, op misstanden aan de universiteit, zoals de almaar voortdurende chaos op de bibliotheek. Dat waren de hoogleraren niet gewend. Ook het kroegleven werd ruwer en de ontgroening ruiger. Uit de bundel studentenliederen verdwenen bijna alle liederen die over veredeling van de smaak en verheffing van het hart spraken. Men was het moralisme van de generatie van 1815 kennelijk zat.²³ De houding tegenover de buitenwereld werd ten slotte trotser en uitdagender. Zeker na de terugkeer van de flankeurs in 1831 waren de studenten uitermate prikkelbaar. Vooral de historicus en bibliothecaris Van Eerde moest het ontgelden. Hij werd tijdens college met groente bekogeld en op een kwade dag in 1832 zetten de studenten zelfs een geit op de bovenste kathedraal, die luid begon te mekkeren zodra Van Eerde, die eerst niets door had, het woord nam.²⁴ De rector magnificus liet de aanstichters oppakken, maar gaf hun slechts huisarrest en de twee oud-flankeurs in het gezelschap kregen zelfs ontheffing daarvan om de uitreiking van de medailles aan hun officieren bij te kunnen wonen – waarop ook de andere studenten met huisarrest dat aan hun laars laptten en zich op straat vertoonden. De rector liet hen daarop weer arresteren en alsnog in de kerker in het Academieggebouw opsluiten, maar dat namen de studenten niet. Zij trokken in groten getale naar het Academieggebouw en lieten daar nogal dreigende taal horen, waarop de rector besloot dat het dan maar beter was de gevangengezette studenten op schuldbekentenis toch weer vrij te laten. De curatoren waren daarover wel weer boos, maar de vrede leek teruggekeerd.²⁵ Eind 1832 kreeg Vindicat zelfs weer complimenten voor de gegeven serenade bij de rectoraatswisseling. De nieuwe rector magnificus verzekerde de studenten dat de verhoudingen nog nooit zo goed geweest waren.

Een jaar later was het echter helemaal mis. De aanleiding leek onschuldig. Een paar studenten waren tijdens de groentijd wat baldadig geweest en op colleges waren er weer ordeverstoringen geweest. Kort daarop verstoorden – het is al eerder vermeld – de studenten de begrafenis van professor De Wal. Ze vonden dat bij de voorbereiding daarvan Vindicat betrokken had moeten worden, wat de hoogleraren echter bewust niet had-

den gedaan omdat ze de vereniging niet (meer) erkenden. Aangetast in hun eer weigerden de studenten met de hoogleraren mee te lopen in de rouwstoet en bedreigden ze studenten die dat wel wilden doen. 's Avonds sneuvelden bij sommige hoogleraren de ruiten. Nu vond de senaat het genoeg en mede op aandrang van de curatoren vaardigde zij op 3 oktober 1833 een scherp edict uit, waarin zij de studenten gelastten op straffe van relegatie (gedwongen uitschrijving) hun vereniging te ontbinden, niet langer de titels van senaat en rector te gebruiken en op te houden met het ontgroenen. Drie hoogleraren in de rechten waren tegen – Philipse, Gratama en Nienhuis – maar de meerderheid wilde nu maar eens een daad stellen.²⁶ Ook liet de rector magnificus de rector van Vindicat, Carel Lucas Venhuizen Munniks (een kleinzoon van de hoogleraar Wijnoldus Munniks), voor het academisch gerecht dagen om zich voor zijn wandaden te verantwoorden.²⁷ Tot welke taferelen dit edict heeft geleid – boze studenten die de area bezetten en alleen weggingen toen hun eigen rector daarom vroeg – is al eerder verhaald (p. 539). Op 7 oktober tekenden echter op een massaal bezochte openbare senaatsvergadering van Vindicat 180 studenten een lijst waarbij zij zich verbonden om hun corps in stand te houden. Slechts drie van de twaalf senatoren legden hun ambt neer om niet de gram van de hoogleraren over zich af te roepen, de overige negen bleven gewoon in functie. Ze waren echter zo verstandig hun vergaderingen niet meer op de sociëteit te houden, maar op de kamer van Venhuizen Munniks, die in verband met zijn aandeel in de ongeregelde vier weken huisarrest had gekregen. Maar voor de rest ging alles door zoals het altijd geweest was: bij de kort daarop volgende rectoraatswisseling organiseerde Vindicat weer als vanouds een maskerade (waarbij de drie hoogleraren die tegen het edict hadden gestemd een aparte serenade kregen). Voorlopig noemde de studentensenaat zich nu 'dirigerend lichaam', maar dat was ook alles. Aan het eind van het jaar constateerden de hoogleraren wel dat de studenten het edict van oktober aan hun laars laptten, maar ze besloten ook daar niets tegen te ondernemen. Alleen het *funus academicum* werd nu definitief afgeschaft. Het edict bleef van kracht, Vindicat bleef verboden, net als het ontgroenen, maar de academische senaat keek gewoon even de andere kant op. In het jaarverslag over 1837-1838 constateerde de verslaggever in de *Studenten Almanak* dat de verhouding met de academische senaat weer goed was. 'Alle veeten en oneenigheden [zijn] uitgewischt'. Het feit dat de pedel van de academische senaat tot twee keer toe in de vergadering van de studentensenaat was verschenen, beschouwde de verslaggever als bewijs daarvoor. 'Zijne verschijning kan eene zijdelingsche erkenning genoemd worden.'²⁸

Al mocht dit zo zijn, in diezelfde tijd begonnen de studenten in Vindicat het zichzelf tamelijk moeilijk te maken en hun erkenning door de academische senaat op het spel te zetten. De eenheid van Vindicat werd vooral bedreigd doordat de studenten zich weer in provinciale genootschappen begonnen te organiseren en de oude *nationes* deden herleven. In 1837 verenigden de studenten uit de Groningse Ommelanden zich in Omlandia, gevolgd door de Friezen in Frisia en de Drenten in Drenthina. Later zouden de studenten uit de stad Groningen het genootschap Groningana oprichten, terwijl de studenten uit Overijssel en verder weggelegen provincies elkaar opzochten in Transsalania. Deze genootschappen hielden hun bijeenkomsten op zondagavond en het verbaast niet dat daarbij de regionale rivaliteit, vooral die tussen Groningers en Friezen, soms hoog oplaaide.

Er zijn ook andere aanwijzingen dat het afscheid van het idealisme van 1815 een geestelijk vacuüm achterliet, dat werd opgevuld door de verheerlijking van de ongebonden vrijheid van de student en de ruige ontgroening. Er vormden zich binnen Vindicat twee stromingen, zij die toch wilden vasthouden aan de beschavende opdracht van de vereniging, en zij die meer vrijheid opeisten – vooral om stevig te drinken en ruw te ontgroenen. Deze laatste partij, de zogenaamde kroegpartij, nam in kracht toe, wat te merken was aan de steeds ruwere ontgroening. In 1837 kreeg Vindicat een nieuw reglement en daarin was wel duidelijk dat in plaats van de gedachte, voortgekomen uit het oorspronkelijke idealisme van Vindicat, dat de ontgroening vooral een pedagogische bedoeling had (het afleren van de gymnasiale gewichtigdoenerij en het begin van de ware vorming van de student) nu de gedachte heerste dat de ontgroening vooral een beproeving moest zijn, een slechts met moeite te nemen barrière tussen de groen en de wereld van de student, die het ‘erbij horen’ alleen maar aantrekkelijker maakte en het wijgevoel versterkte. De kroegpartij liet zich ook in het algemeen weinig gelegen liggen aan de regels die de senaat voor het gedrag van de studenten had opgesteld. Deze partij maakte het de anderen op de kroeg behoorlijk lastig en had het daarbij ook speciaal gemunt op de Friese studenten. Bij de senaatsverkiezing van 1839 voerde de kroegpartij de leuze ‘Geen Friezen in de Senaat’, en met succes, want geen Fries werd verkozen. Vooral een van de senatoren, de medische student Hendrik Immink, terroriseerde vanaf 1838 zijn medestudenten en medesenatoren en liet zich door boetes noch waarschuwingen tegenhouden. Zelfs een royement, uitgesproken in 1839, weerhield Immink niet om – nu als introducé – de kroeg te bezoeken en zijn tegenstanders te intimideren.

Toch lukte het in 1841 de studenten die de vormende betekenis van Vindicat hoog in het vaandel hadden om een hunner tot rector van Vindicat te laten verkiezen. De zittende senatoren, die de nieuwgekozen rector vijandig gezind waren, pleegden toen echter een coup d'état door zijn installatie onverwacht met zes weken uit te stellen (zogenaamd omdat door het overlijden van professor Stratingh Ezn. die installatiepartij niet op het gebruikelijke tijdstip kon doorgaan – de kroegjool na afloop van de installatie was kennelijk belangrijker dan de installatie zelf). De aanhangers van de rector ‘elect’ namen dat niet, maar op een openbare senaatsvergadering op 20 februari kreeg de oude senaat de steun van 104 en van de 189 aanwezigen. Nog diezelfde avond besloten 45 leden Vindicat de rug toe te keren. De dag daarna volgden 25 anderen dat voorbeeld, en de dag daarna nog eens 30. Deze studenten waren tot de conclusie gekomen dat met de andere partij geen samenleven meer mogelijk was, en richtten een nieuw studentencorps op, dat zij met enige trots Post Chaos Lux noemden. Vindicat was in tweeën gebroken en het betere deel was onder een andere naam verder gegaan.²⁹

Al snel was Post Chaos Lux goed georganiseerd. Er kwam een provisioneel bestuur van negen man, het collegium, er kwam een eigen sociëteit in café De Toelast (aan de Grote Markt), een eigen almanak en aan het eind van 1841 ook een eigen pedel. In veel opzichten leek Post Chaos Lux op Vindicat, maar er waren ook duidelijke verschillen. Het collegium had alleen uitvoerende en rechtsprekende macht; de wetgevende bevoegdheid lag bij de corpsvergadering. Ook was het collegium anders dan bij Vindicat direct verantwoordelijk voor het kroegbeheer (geen afzonderlijke kroegcommissie dus) en voerde het zelf de redactie over de almanak. Maar het belangrijkste was dat de ontgroening in de traditionele zin werd afgeschaft. De nieuwelings of noviet kreeg wel-

iswaar drie maanden enkele beperkingen opgelegd (zo mocht hij zich niet vertonen met pijp of wandelstok en moest hij op college altijd op de achterste banken plaatsnemen), maar verder kon hij overal komen en overal aan deelnemen. Als hij zich dan drie maanden zedig had gedragen, werd hij in een openbare zitting formeel ingelijfd. Kostbare ontgroenpartijen, plagerijen en vernederingen waren uitgebannen; in plaats van 50 gulden of meer neer te tellen voor een braspartij stortte de noviet nu 25 gulden in de kas van de vereniging.

De nieuwe vereniging kon zich meteen verheugen in de grote sympathie van de burgerij. In de burgersociëteiten hadden de studenten van Vindicat zich in de jaren daarvoor behoorlijk misdragen en een van die sociëteiten, De Uitspanning, had zich in 1840 zelfs opgeheven om in de meteen daarna opgerichte nieuwe sociëteit, De Harmonie, studenten van Vindicat te kunnen weren. Na de oprichting van Post Chaos Lux konden de leden van dat corps zich echter meteen als lid van De Harmonie laten inschrijven. De kroeg van Post Chaos Lux werd goed bezocht en de almanak van de nieuwe vereniging stond, zo moet zelfs de geschiedschrijver van Vindicat toegeven, 'op oneindig veel hoger peil [...] dan die van V.A.P.'³⁰ Terwijl de redacteuren van de almanak van Post Chaos Lux zo hoffelijk waren om de studenten van Vindicat als zodanig in hun almanak te vermelden, schaarde de redacteuren van de Vindicat-almanak de Post-Chaoten onder de 'overige studenten', en terwijl de verslaggever in de almanak van Post Chaos Lux op waardige en meestal billijke wijze uit de doeken deed wat er in februari 1841 was gebeurd, stond het verslag in de almanak van Vindicat vol insinuaties. Vindicat liet zich niet van haar beste kant zien.

Toch was het eind 1843 al weer gedaan met Post Chaos Lux. Vindicat had het voordeel de traditie te representeren en bij de leden van Post Chaos Lux was het al snel gedaan met het oorspronkelijke elan. In oktober 1843 zag de vereniging af van de traditionele serenade ter gelegenheid van de rectoraatsoverdracht. Bovendien was de meerderheid in het gehalveerde Vindicat tot bezinning gekomen en waren daar hervormingen doorgevoerd, die het verschil tussen beide verenigingen kleiner maakten. Zo was in de Corpsswet in 1841 opgenomen dat de ontgroening maar drie maanden mocht duren en per student niet meer dan 20 gulden mocht kosten. Toen zich in november 1843 een conflict voordeed tussen de directie van de schouwburg en de Groningse studenten (studenten hadden een acteur beledigd en waren uiteindelijk door het garnizoen met getrokken bajonetten de schouwburg uitgedreven), werd een gemeenschappelijke commissie van Vindicat en Post Chaos Lux geformeerd om de eer van de studenten te handhaven. Die samenwerking liep zo goed dat de beide delegaties maar besloten ook te gaan overleggen over hereniging van de corpora. Al bij de serenade voor de Groninger theologen in mei van dat jaar hadden Vindicaters en Post-Chaoten zij aan zij gestaan en de affaire met de schouwburg maakte andermaal duidelijk dat het beter was om samen te werken.

Het ging nu heel snel. De sociëteiten van de twee verenigingen werden voor de leden van de andere vereniging opengesteld en de schouwburgcommissie, die nu herenigingscommissie heette, stelde 'conditiën van hereeniging' op, die in beide sociëteiten ter lezing werden gelegd. Het collegium van Post Chaos Lux, dat de actie van de schouwburgcommissie illegaal noemde en inlijving in plaats van hereniging vreesde, verzette zich heftig tegen deze gang van zaken, maar het voorstel om de kroeg ook

voor leden van Vindicat open te stellen werd met 43 tegen 14 stemmen aangenomen en op 9 december 1843 stemden 57 van de 65 aanwezige leden voor de 'conditiën van hereniging'. Het collegium bleef nog even tegenspartelen. Het weigerde de kas en de bestuursattributen over te dragen en werd daarop ontslagen. Weliswaar probeerde het afgezette collegium daarna nog met een groepje medestanders door te gaan (dertig leden gingen niet mee met de hereniging) en het slaagde er nog in eind december de Post Chaos Lux-almanak voor 1844 uit te brengen – met daarin een kritisch verslag over de hereniging – maar het liep allemaal op niets uit. De Post-Chaoten werden zonder verdere plichtplegingen tot Vindicat toegelaten en de dertig die aanvankelijk weigerden, gingen in 1844 alsnog overstag. Na de hereniging kwam een nieuwe Corpsswet tot stand, waarin een aantal bepalingen uit de wet van Post Chaos Lux werd overgenomen. Daarmee hoopte men nog krachtiger te kunnen optreden tegen de rechteloosheid die voor 1840 binnen de vereniging en vooral op de kroeg had geheerst (wel ging het minimumbedrag dat men moest uitgeven aan een ontgroenpartij weer omhoog naar 50 gulden). Aan de praktijk van het ontgroenen veranderde niets, maar door het weer opnemen van Post Chaos Lux leefde de geest van vorming en beschaving wel voort in Vindicat. De toekomst moest uitwijzen of de hele episode per saldo een gunstige uitwerking op Vindicat had gehad.

Ondertussen was de vereniging nog altijd wel een verboden organisatie. Hoewel geen enkele hoogleraar eraan dacht om het edict van 1833 te handhaven en de studenten en de hoogleraren al lang weer uitstekend met elkaar overweg konden, bleef het edict van kracht. Het was echter een relict uit een tijd dat van overheidswege streng werd opgetreden tegen alles wat maar op gezagsondermijning zou kunnen wijzen. Het edict was zeker in strijd met de liberale geest die vanaf 1848 in Nederland heerste. Bovendien zaten er in de academische senaat nu hoogleraren die ooit een prominente rol in Vindicat of een ander corps hadden gespeeld, zoals Baart de la Faille, de tweede rector van Vindicat en sinds 1832 hoogleraar geneeskunde. Daarom maakte in 1849 de nieuwe rector magnificus, Philipse, zelf overigens allesbehalve een liberaal, een einde aan de onbevredigende situatie. Als voorwaarde voor het aanvaarden van het rectoraat eiste hij de intrekking van het edict, dat hij geacht werd te handhaven, maar dat hij niet kón handhaven. Zulks gebeurde en vanaf dat moment was Vindicat een algemeen aanvaarde en 'erkende' studentenorganisatie. Toen de senaat van Vindicat zich in 1851 tot de academische senaat wendde met een klacht over de examens bij letteren en wijsbegeerte en daarbij onbekommerd de titels van rector en senaat gebruikte, kreeg hij een allervriendelijkst antwoord. De individuele student stond nog altijd tamelijk rechteloos tegenover de almachtige hoogleraar, maar verenigd in Vindicat gingen de studenten nu bijna op voet van gelijkheid om met de academische senaat.

De nieuwe verhoudingen waren voor iedereen die het wilde zien al bezegeld toen Vindicat bij de inwijding van het nieuwe Academiegebouw in 1850 niet alleen een grootse maskerade hield, maar ook de eerste algemene reünie organiseerde.³¹ Voor die tijd was er incidenteel wel eens een reünie voor studenten uit een bepaalde periode georganiseerd. De eerste keer was in juli 1830. Toen heette het een feest 'ter gedachtenis van den akademischen leeftijd dergenen die in den jare 1801 tot 1810 aan de Hoogeschool te Groningen zich bevonden hebben'. Dat was dus een reünie voor oud-studenten die nooit lid van Vindicat waren geweest. De tweede reünie, in 1844, was be-

doeld voor degenen die tussen 1820 en 1830 hadden gestudeerd, en ook niet alleen voor oud-leden van Vindicat (omdat destijds vrijwel alle studenten bij Vindicat aangesloten waren, maakte dit in de praktijk niet veel uit). De reünie van 1850 was nu bedoeld voor iedereen die ooit in Groningen had gestudeerd. In het *Album der deelgenooten aan de vereeniging van oud-studenten bij de inwijding van het nieuwe akademiegebouw te Groningen*, waarin alle reünisten hun handtekening zetten, was de oudste die van Van Swinderen, die al voor 1800 was begonnen met de studie.³² Voor het eerst werden de oud-studenten nadrukkelijk bij academische feestelijkheden betrokken, wat een geheel nieuw element toevoegde aan die festiviteiten én aan het hele idee van de academische gemeenschap. In het vervolg zou de universiteit geen groot feest meer kunnen vieren zonder ook nadrukkelijk de reünisten erbij te betrekken. En dat waren soms zeer invloedrijke figuren in Groningen en ver daarbuiten. Dat zij niet alleen mee mochten doen, maar ook macht kregen, zou spoedig blijken.³³

HET PROFIEL VAN ‘DE’ STUDENT

Er was ook leven buiten Vindicat. Er was een algemene studentencultuur, met liederen, codes en gebruiken, waar Vindicat op inhaakte, maar die zij niet had gemaakt. Het algemene studentenlied ‘Io vivat’ bijvoorbeeld werd al gezongen voordat verenigingen als Vindicat ontstonden, en bleef het algemene studentenlied.³⁴ Weliswaar vormde de oprichting van Vindicat een breuk in het vroeger zo ongeregelde studentenleven – door de verregaande mate van zelfbeheersing kan men spreken van een verburgerlijking van het studentenleven – maar Vindicat regelde niet alles. Het leven van de student speelde zich ook na 1815 niet alleen af op de kroeg, maar ook in andere etablissementen en op studentenkamers. De student wist bovendien vaak al wat studentikoos-zijn betekende voordat hij zich had ingeschreven. Gymnasiasten hadden hun eigen cultuurtje, dat – via oudere broers of een vader die gestudeerd had – afgekeken was van het studentenleven aan de universiteit. Ook onderhielden de studenten, zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw, buiten Vindicat om allerlei banden met de burgerij. Er waren tot slot tal van studenten – in de geschiedschrijving spelen ze amper een rol – die zelden op de kroeg kwamen en nooit verschenen op corpsvergaderingen, de zogenaamde ‘obscure’ leden. Kortom, ‘de’ Groningse student viel niet samen met ‘de’ Vindicater.

Maar wie was die student? Het standaardbeeld is dat van een jongeling die net van de Latijnse school komt, zich op zeventien- of achttienjarige leeftijd inschrijft, vier of vijf jaar studeert, promoveert of een kerkelijk examen aflegt en dan advocaat, arts of predikant wordt. De meeste studenten pasten ook wel in dit beeld. Uitzonderlijk jonge studenten waren er nauwelijks meer en allen hadden op een of andere manier een klassieke vorming gehad. Er zaten wel toehoorders zonder de vereiste vooropleiding in de collegebanken (kwekelingen die wat landhuishoudkunde opsnoven, leerling-apothekers die colleges scheikunde volgden, en chirurgijns die een medische graad wilden behalen), maar zij namen geen deel aan het studentenleven. Hetzelfde geldt voor degenen die zich alleen voor de promotie inschreven, bijvoorbeeld voor medici die na 1838 een aanvullende graad in de heel- of vroedkunde willen verwerven.

Driekwart van de studenten kwam uit de drie noordelijke provincies, waarbij de stu-

Afb. 116 Enige studenten voor het af te breken poortje van het oude Academiegebouw. Gravure van W. de Boois naar een tekening van Jan Ensing uit 1846. Universiteitsmuseum Groningen.

denten uit Groningen weer sterk oververtegenwoordigd waren; zij maakten de helft van de studentenpopulatie uit. De Groningse studenten domineerden dus het studentenleven.³⁵ Wie niet uit Groningen kwam, had zich te voegen, zo zegt Huizinga, 'naar het sterk provinciale cachet, dat de kleine, afgelegen en zeer zelfbewuste stad aan de samenleving oplegde'.³⁶ Dat was bijvoorbeeld te merken op de theevisites die de studenten elk jaar geacht werden af te leggen bij hun hoogleraren (een bezoeking voor de studenten, aangezien de conversatie nooit wilde vlotten en het vooral opletten was wanneer men weer moest vertrekken). Op de 'thees' bij de professoren die zelf uit Groningen kwamen, werd altijd Gronings gesproken, dat toen nog allerminst als een minderwaardig dialect werd gezien. Groningers koketteerden zelfs graag met het aan hen toegeschreven provincialisme. Uit de gelederen van de Groningers kwamen ook de ruwere types voort, die het leven voor anderen, vooral Friezen, in Vindicat soms zo moeilijk maakten. Buitenlanders ontbraken steeds meer. In het begin van de eeuw was nog een flink contingent theologiestudenten uit de aangrenzende Duitse gebieden (Oost-Friesland, Reiderland, Bentheim) naar Groningen gekomen, al deden ze soms geen examens omdat ze die in Duitsland aflegden. Tegen het midden van de eeuw waren zij

echter vrijwel verdwenen. De grens tussen het koninkrijk en Hannover, na 1866 Pruisen, was tegen die tijd een echte barrière geworden. Na 1855 bleven ook de Friezen steeds meer weg; minder dan de helft van de Friezen ging toen in Groningen studeren! Vooral de aristocraten onder de Friezen gingen vanaf dat moment in Utrecht of Leiden studeren. Na 1860 begonnen zelfs de Drenten af te haken.

In het begin van de eeuw was theologie verreweg de populairste studie in Groningen, met in de jaren twintig ongeveer 140 studenten.³⁷ De dominantie van de theologie was zelfs zo groot dat Willem I, die in 1831 eens de Groningse flankeurs inspecteerde, als vanzelfsprekend aannam dat de student die hij aansprak ook wel voor predikant studeerde (wat deze heftig ontkende). Dat de eerste rector van Vindicat, Winter, een theologant was, is al evenmin toeval. Rechten, de faculteit van de elite, was in die jaren een goede tweede, met ongeveer honderd studenten. Medische studenten werden ook bij tientallen geteld, maar letteren en wijsbegeerte en zeker wis- en natuurkunde trokken amper studenten (althans studenten die na het kandidaats in die faculteit doorgingen). In het midden van de eeuw waren de verhoudingen echter al danig veranderd: het aantal studenten theologie daalde gestaag, terwijl het aantal studenten in de rechten ongeveer gelijk bleef (daar zette de daling pas goed in na 1860). De hoogtijdagen van de Groninger Richting vielen dus samen met een absolute en ook relatieve daling van het aandeel van theologen in de studentenbevolking in Groningen. Bij de andere faculteiten veranderde er tot de jaren zeventig niet veel.

Gezien het overwicht van de theologen verbaast het niet dat de overgrote deel van de studentenbevolking Nederlands hervormd was, namelijk zo'n 84 procent.³⁸ Het rooms-katholieke volksdeel was daarentegen ondervertegenwoordigd, met maar 6 procent. Dit weerspiegelde hun plaats in de Groningse samenleving: er waren in die jaren onevenredig veel rooms-katholieken onder de bedeeden. Lutheranen en doopsgezinden hadden percentages in dezelfde orde van grootte, maar gezien de geringe omvang van die kerkgenootschappen betekende dat juist een oververtegenwoordiging. In de loop van de negentiende eeuw verschoof dit allemaal. Het aandeel Nederlands-hervormden was in 1865 gedaald tot 65 procent, terwijl het aandeel van de rooms-katholieken licht gestegen was tot 8 procent. Ook was in 1817 de eerste joodse student ingeschreven, David Mozes Kan uit Leeuwarden. Na hem zouden er nog velen volgen, onder wie de in Groningen bekende hygiënist Ali Cohen.

Wat de afkomst van de studenten betreft is het duidelijk dat de adel en het patriciaat (samen de echte elite) in de hele eerste helft van de negentiende eeuw een onevenredig groot aandeel hadden in de studentenbevolking, namelijk ruim een kwart.³⁹ In de achttiende eeuw was het voor de bestuurlijke elite van de Republiek aanbevelenswaardig doch niet strikt noodzakelijk om een academische titel te hebben, maar in de negentiende eeuw was het pure noodzaak. Na de Franse tijd waren alle juridische privileges afgeschaft en kon de elite zich alleen maar handhaven in de samenleving door ook een academische graad te behalen. Getalsmatig beter vertegenwoordigd waren de studenten uit de geleerde stand (dus de zonen van predikanten, juristen en medici), wier aandeel tot de jaren zeventig rond de 40 procent schommelde. Maar omdat velen van hen wisten dat zij later als predikant of ambtenaar afhankelijk zouden zijn van de elite, schikten zij zich als het erop aankwam als student al in de dominante positie van de aristocraten, zoals de geschiedenis van Vindicat ook uitwijst. Ondervertegenwoordigd

waren de studenten uit de middengroepen en bijna helemaal afwezig waren de lagere standen. Het hoger onderwijs in Nederland was duidelijk niet bedoeld om de sociale mobiliteit te bevorderen. Niemand had ook het idee dat door de lagere standen buiten te sluiten talent verloren ging; eerder maakte men zich zorgen over het overschot aan academici. Voor zover er doorstroming plaatsvond – en deze vond plaats – was ze heel geleidelijk en heel beheerst. Daarbij waren theologie en geneeskunde nog altijd de gebruikelijkste routes om een trede hoger op de maatschappelijke ladder te komen.

Dat de universiteit in sociaal opzicht een behoudende instelling was, kwam alleen al doordat studeren gewoon duur was. Het inschrijfgeld viel wel mee: 3 gulden bij eerste inschrijving en een gulden bij de jaarlijkse recensie (en natuurlijk steeds een fooi voor de pedel). Armlastige studenten werden soms gratis ingeschreven (evenals af en toe de zoon van een hoogleraar of curator). Het collegegeld was echter wel pittig: 30 gulden voor een college dat een heel jaar duurde, de helft voor een college dat maar een halfjaar duurde. De mogelijkheid om de stof zelfstandig te bestuderen, zich voor één jaar in te schrijven en dan alle examens te doen was door het Organiek Besluit geblokkeerd: voor het doctoraal moest men minstens drie jaar ingeschreven zijn geweest. Het collegegeld werd geïnd door de pedel (bijgestaan door de *praetor* van elk college) en kwam terecht in de zakken van de hoogleraar, die op die manier een direct belang had bij het aantal studenten dat hij trok. Dat was een systeem waar veel kritiek op was. De commissie-Van Ewijck kwam in 1849 daarom met hervormingsvoorstellen, maar zolang het Organiek Besluit niet vervangen was door een echte wet, bleef het bij het oude. Theologiestudenten waren overigens gedurende een bepaalde periode vrijgesteld van het betalen van collegegeld, een van de redenen waarom minder draagkrachtige studenten deze studie volgden om hogerop te komen.

Daarmee zijn nog niet alle studiekosten vermeld. Voor elk examen moest ook examengeld worden betaald en ook de promotie kostte nogal wat. De bedragen wisselden per faculteit en gingen in de loop van de negentiende eeuw omhoog. Ten slotte deden nog de wettelijke verplichting om de dissertatie op eigen kosten te drukken en de sociale verplichting om voor vrienden een feestmaal aan te richten een behoorlijke aanslag op de beurs van de student. Ook hier waren de theologen weer in het voordeel omdat zij niet hoefden te promoveren als zij geen verdere wetenschappelijke ambities hadden.

Naast de studiekosten waren er de kosten van levensonderhoud en de lidmaatschappen van verenigingen en sociëteiten. Wie zich bij *Vindicat* meldde, was om te beginnen geld kwijt aan de ontgroening. In 1837 werd het systeem ingevoerd waarbij de groen kon intekenen op een ontgroenpartij van 50, 65 of 80 gulden (voor wie het echt niet kon betalen, werd de ontgroenpartij uit de kas van *Vindicat* betaald). Daarnaast was in de regel ieder lid van *Vindicat* ook nog lid van de sociëteit, *Mutua Fides*. Verder waren bijna alle studenten na het midden van de eeuw lid van de burgersociëteit *De Harmonie*, die sinds 1856 in een mooi gebouw aan de Oude Kijk in 't Jatstraat zat en over een uitstekend orkest beschikte. Dan waren er de maaltijden, de overige verteringen, de kamerhuur, reisgeld en dergelijke. Al met al was een student in Groningen per jaar gemiddeld 600 tot 700 gulden kwijt. Dat was beduidend minder dan wel eens voor Leiden is uitgerekend (de hoogleraar H.W. Tydeman schatte rond 1830 dat men in het duurdere Leiden ruim 900 gulden nodig had), maar het was nog altijd een heel bedrag.⁴⁰ Als men zich realiseert dat in deze tijd een griffier bij een rechtbank of een ingenieur bij Waterstaat ongeveer 2800 gulden per jaar verdiende, valt te begrijpen dat het voor zul-

ke vertegenwoordigers van de middengroepen amper op te brengen was om een van hun zonen te laten studeren. Een studie was in principe alleen weggelegd voor jongemannen uit de gegoede standen – en dat was precies de bedoeling. Curatoren hadden wel de mogelijkheid om een bepaald aantal beurzen te verstrekken (200 gulden in Groningen en Utrecht, 300 in Leiden), maar deze dekten niet alle kosten. Ze waren bedoeld als aanvulling en kwamen vooral terecht bij studenten die via hun connecties nog andere bronnen van inkomsten konden aanboren. Overigens werd het aantal beurzen al in 1836 verminderd en verdwenen zij bij de bezuinigingen in 1843 helemaal. Toen bleven alleen de particuliere beurzen over, waarvoor lang niet elke minvermogende student in aanmerking kwam. Enige verruiming boden enige tijd later de beurzenfondsen die door de universiteiten waren opgericht. In 1849 riep Hofstede de Groot speciaal voor de ondersteuning van de Groningse theologische faculteit een nieuw fonds in het leven, dat geld bijeen moest brengen voor studiebeurzen op het terrein van de theologie. Samen met vier stadgenoten richtte hij op 28 april 1849 de ‘Instelling ter eere van Wessel Gansevoort’ op, genoemd naar de schutspatroon van de Groninger Richtig (die, net als Erasmus en Calvijn, met een beurs, althans op kosten van een ander, gestudeerd had!)⁴¹ Deze instelling werd ruimhartig ondersteund door het Godgeleerd Gezelschap, omdat Groningen elke student die zo kon worden geworven goed kon gebruiken. Toen koning Willem III de financiering van de prijsvragen op zich had genomen, kon ook het Groningse hooglerarenfonds, dat in 1843 was opgericht voor de financiering van de prijsvragen, zich op het verlenen van beurzen gaan richten. Tijdens de zitting van de senaat van 14 februari 1853 werd een nieuw reglement goedgekeurd en werd de naam van het fonds officieel gewijzigd; het heette nu ingesteld te zijn ‘ter bevordering van studie aan de Hoogeschool’. Tot 1875 zou het fonds aan zes studenten een beurs toekennen (van wie er twee in het prijsvragencircuit een prijs behaalden).⁴²

Ook deze beurzen kwamen in de regel diegenen ten goede die toch al over andere inkomstenbronnen beschikten of de juiste connecties hadden. Dat er toch nog zo veel studenten studeerden uit kringen die het zich eigenlijk niet konden veroorloven, blijft een raadsel. ‘Alleen een schimmig netwerk van beurzen en een nog onnavolgbaarder systeem van familiesteun kunnen hier de verklaring voor zijn’, aldus de Leidse historicus Willem Otterspeer.⁴³ Wie in de voorwoorden van proefschriften leest wie de aanstaande doctores allemaal bedanken voor de mogelijkheid om hen te laten studeren – allerlei verre familieleden bijvoorbeeld – begint iets te begrijpen van hoe het in de negentiende eeuw werkte.

HET DAGELIJKS LEVEN VAN EEN STUDENT

Omdat zo veel studenten uit de stad Groningen kwamen, was het aantal studenten dat op kamers woonde kleiner dan men zou verwachten.⁴⁴ Een student zocht alleen een kamer als het niet anders kon (ook vanwege de kosten natuurlijk). En als dat dan niet anders kon, dan nog liever bij een familielid of een hoogleraar dan bij een gezin uit de kleine burgerij dat om financiële redenen kamers verhuurde (studenten spraken overigens niet over een kamer, maar over een ‘kast’). Voor jongens van patricische afkomst was het eigenlijk ondenkbaar om bij een gezin uit de lagere standen in te trekken.

Afb. 117 Een student op zijn kamer. Tekening van Ubbo Peter Goudschaal, student te Groningen, in het album amicorum van Jan Rudolph Krudop, ca. 1827. Universiteitsbibliotheek Groningen.

Want op kamers wonen betekende niet geheel zelfstandig wonen. Studenten hadden geen eigen sleutel, aten in ieder geval 's ochtends het ontbijt dat de hospes of hospita klaarmaakte, en deelden in veel opzichten in het lief en leed van de familie. Toch kende de stad een flink aantal 'studentenhuisen', waar een weduwe uit de kleine middenstand een aantal kamers aan studenten verhuurde.⁴⁵

De dagindeling van de student lag in hoofdlijnen vast. 's Ochtends om acht uur begonnen de colleges en zag men tientallen studenten zich door de straten van Groningen naar de collegezalen spoeden, met een collegeportefeuille onder de arm en – als de hoogleraar dat tenminste toestond – vergezeld van de hond die naast de pijp en de stok tot de vaste attributen van 'de' student behoorde. De kledij van de student was wat men nu 'casual' zou noemen; in Groningen kleeedde men zich eenvoudig en was men vrij van knellende vormen. Tot ver in de eeuw kwam het nog voor dat de student zich in kamerjas en pantoffels op straat begaf, en hoogleraren die uit Leiden of Utrecht kwamen, verbaasden zich dan over 'dit vergaand négligé'.⁴⁶ De colleges vonden plaats bij de hoogleraar thuis, in een speciaal daarvoor ingerichte zaal of kamer, of in een door de hoogleraar afgehuurd lokaal elders in de stad (meestal niet ver van zijn woonhuis). Het oude Academiegebouw had wel enkele auditoria, maar de toestand waarin deze verkeerden was belabberd en het aantal colleges was zo groot dat het onmogelijk was ze daar allemaal onder te brengen. Medische studenten kwamen vrijwel nooit in het Academiegebouw omdat de hoogleraren in het nosocomium lesgaven. Na de voltooiing van het nieuwe academiegebouw in 1850 verplaatsten sommige hoogleraren weliswaar een aantal colleges naar het nieuwe gebouw (de meeste theologen, de schei- en natuurkundigen en de juristen), maar het geven van colleges aan huis bleef heel gewoon, zeker in de faculteit der letteren en wijsbegeerte.

Halverwege de middag waren alle colleges wel afgelopen en had de student de rest van de dag voor zichzelf. De tweede helft van de middag besteedde hij aan het maken

Afb. 118 Sociëteit de Harmonie, ca. 1860. Groninger Museum.

van een wandeling, bij voorkeur over hooggelegen wallen rondom de stad, vanwaar men een mooi uitzicht had op de omliggende landerijen. Een andere mogelijkheid was een bezoek aan de kroeg (waar honden niet welkom waren) of een uur of wat studeren op de kamer. Eten deed de student 'thuis', samen met het gezin van de huisbaas, of hij liet een kok een maaltijd brengen. Ook was het mogelijk in de stad een eettafel uit te kiezen, waar men voor een vaste prijs per week het middagmaal kon genieten. Zo'n openbare tafel had het voordeel dat men daar ook allerlei interessante mensen kon tegenkomen. Populair was bijvoorbeeld de eettafel in het logement De Zeven Provinciën aan de Grote Markt, waar ook predikanten en handelaren van buiten de stad hun in-trek namen als ze voor zaken of andere bezigheden in de stad moesten zijn.⁴⁷

's Avonds kon de student naar een concert in De Harmonie gaan, of naar een uitvoering van een van de twee amateurtoneelgroepen. Veel studenten waren lid van het wat exclusieve *Utile et dulce*, dat in de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat speelde, maar sommige studenten waren niet zonder gevaar lid van het tweede gezelschap, De Kunst Verwint, dat zich richtte op de smaak van de middenstand en dat in de schouwburg bij de Poelpoort optrad.⁴⁸ Lang is er in de stad nog gesproken over de student van goede komaf die daar smoorverliefd werd op een actrice, met haar trouwde om vervolgens met haar naar Indië te vertrekken. Studenten waren overigens niet alleen gewoon lid, sommigen waren ook als werkend lid, dus als acteur, aan die gezelschappen verbonden.⁴⁹ Was er geen voorstelling, dan was er nog altijd de kroeg, *Mutua Fides*, waar men chocola-

de met een bittertje of wijn dronk (bier kwam pas tegen het eind van de negentiende eeuw in zwang). In de visie van de prominente leden van Vindicat hoorde de student zo veel mogelijk tijd op de kroeg door te brengen, in verband met de vormende werking die het contact met medestudenten uit verschillende faculteiten zou hebben, maar de vele klachten over het slappe kroegbezoek wijzen wel uit dat veel studenten toch liever hun vertier elders zochten. In de loop van de eeuw begonnen en eindigden de colleges wat later op de middag. Daardoor was de middag niet meer voldoende voor de studie en moest er ook 's avonds worden gestudeerd. Dat had weer tot gevolg dat de studenten steeds later naar de kroeg gingen. Was Mutua Fides aanvankelijk na elf uur 's avonds gesloten, in 1870 werd dat al een uur later en al gauw schoof dat nog een uur op. 's Ochtends was de kroeg nu gesloten.⁵⁰

Een favoriet tijdverdrijf voor studenten, zeker in de vakanties, was het maken van wandeltochtjes in het aangrenzende Oost-Friesland en andere streken in het Koninkrijk Hannover. Men stak gewoonlijk met een beurtschip over naar Emden en trok dan verder, soms wandelend, soms per postwagen, naar Bremen en zelfs Hamburg, of de andere kant op, naar Münster. In Emden werd steevast de wapenkamer op het stadhuis bezocht, waar de wapenrusting van de Friese koning Radboud te bezichtigen was, evenals het harnas dat graaf Lodewijk van Nassau in 1568 achtergelaten zou hebben toen hij na de nederlaag van zijn leger bij Jemmingen de Eems over moest zwemmen. In Bremen was de befaamde wijnkelder altijd wel weer het bezoeken waard en de toeloop van Groningse 'toeristen' bewoog een ondernemer zelfs tijdelijk in Groningen Bremer wijn op de markt te brengen (maar die was niet te drinken). Wie helemaal naar Hamburg was gegaan, keerde meestal terug met het smakschip. Dat was weliswaar niet zo snel, maar wel veel comfortabeler dan met de postwagen op de slechte Noord-Duitse wegen.⁵¹

Omdat vrijwel alle studenten lid waren van Vindicat, drong het corpsleven ook in het gewone leven van de student door. De ontgroening bijvoorbeeld vond niet alleen op kamers en in de kroeg plaats, maar ook tijdens het academisch kwartiertje voorafgaand aan het college. Dit kon er gebeuren als een nieuwe student vol verwachting naar zijn eerste college ging:

'Hoeden af! Op de bank! Eene buiging voor mijnheer! Zoo! Vraag mijnheer naar de gezondheid!' Ziedaar de eerste woorden, die mij vrij barsch uit de collegekamer, waarin ik voor het eerst de voorlezing van Prof. P[areau], zoude bijwonen, tegemoet klonken. Hier zag mijn oog op de achterste bank eene rij jongelieden op wier aangezicht slechts ééne uitdrukking, die van vrees stond te lezen, gewillig de verschillende manoeuvres uitvoerende, die de grillige luim van een paar dozijn vreeselijk zwaar gebakkebaarde studenten hun voorschreef. Ik trad nader, terwijl een der studenten met een vervaarlijke Duitse pijp en een rotting, die eenen Hercules eer aangedaan zoude hebben, gewapend, mij niet zoodra bemerkte, of hij kwam op mij af. 'Ongelukskind! Wie gaf u recht hier met een cigar in den mond te verschijnen? De hoed af! Lompert! Nu - zult gij een oud-student gehoorzamen!' Ziedaar de aanspraak waarmede ik door hem werd begroet.⁵²

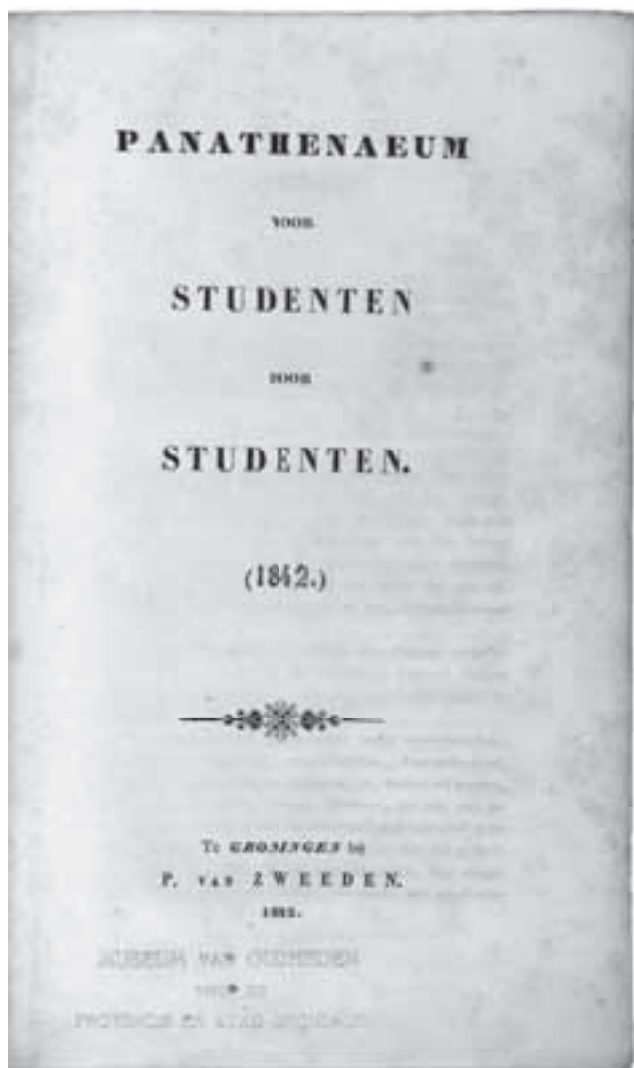
Aldus de hoofdpersoon in de novelle 'Vrijheid' in de *Groningsche Studenten Almanak* van 1840. Alle eerstejaars, of ze nu wel of niet bij Vindicat waren aangesloten, werden dus geacht achter in de zaal plaats te nemen en alles te doen wat de ouderejaars hun op-

droegen, maar als een nieuweling zich daar niet in wilde schikken, kon hij er ter plekke ongenadig van langs krijgen (het was afgelopen zodra de hoogleraar binnentrad). Maar omgekeerd vermaakten studenten zich ook buiten hun eigen sociëteit. Studenten waren massaal lid van sociëteit De Harmonie, maar bezochten ook regelmatig andere kroegen en herbergen, waar het eten en de drank misschien beter waren, maar waar ook contact kon worden gelegd met bepaalde leden van de andere sekse. Natuurlijk legden zij het daar niet aan met meisjes uit de betere kringen, want die konden zich daar niet vertonen. Met zulke jongedames kwamen de studenten alleen in contact tijdens officiële feesten, bij concerten en op de bals die de studenten sinds 1850 zesmaal per jaar in De Harmonie organiseerden en waar vaders hun huwbare dochters graag presenteerden.⁵³ Maar bordeelbezoek was een gewone zaak onder studenten die het zich konden veroorloven. Dat studenten in 1828 de hoogleraar De Waal in een bordeel aantroffen, was gênant voor de hoogleraar, maar de studenten zelf zaten er niet mee dat zij door met De Waal de spot te drijven lieten merken zelf ook zulke huizen van plezier te frequenteren.

HET VERSCHIJNEN EN VERDWIJNEN VAN PANATHENAEUM

Een opmerkelijk fenomeen in het studentenleven in de eerste helft van de negentiende eeuw was het verschijnen van de eerste studentenbladen. Studenten met literaire ambities konden in het mengelwerk van de studentenalmanak publiceren, maar wie verslag wilde doen van wat er zich in de loop van het academisch jaar zoal voordeed, had geen mogelijkheid om andere studenten op de hoogte te brengen. Gewone kranten besteedden geen aandacht aan het studentenleven, tenzij de studenten zich nadrukkelijk naar buiten toe manifesteerden, zoals door het houden van een maskerade of het organiseren van een algemeen toegankelijk concert. Kranten stonden al helemaal niet open voor berichten over wat zich in andere studentensteden voordeed, terwijl studenten daar toch wel in geïnteresseerd waren. En voor opiniërende artikelen – discussiebijdragen over het hoger onderwijs en recensies van net verschenen boeken – was noch in de studentenalmanak, noch in de plaatselijke krant plaats. Er was dus ruimte voor specifieke studentenbladen en het is eigenlijk verbazingwekkend dat zulke bladen pas zo laat van de grond kwamen. Hier zal echter een rol gespeeld hebben dat hoogleraren het niet op prijs stelden dat studenten zich zo zelfstandig opstelden en zich aanmatigden hun mening in de publieke ruimte te verkondigen. Toen in 1825 in Utrecht het eerste blad voor en door studenten verscheen, *De Gekortwiekte Faam*, kwalificeerden Utrechtse hoogleraren dat blad als ‘een schaar in de handen van kinderen’. Maar dat veranderde snel en toen in 1842 het eerste Groningse studentenblad verscheen, *Panathenaeum. Maandwerk voor en door Studenten*, konden de redacteuren al schrijven dat het ‘volstrekt geen ongewoonte’ meer was om een nieuw studentenblad uit te geven.⁵⁴

De oprichting van het blad had alles te maken met de scheuring in het Groningse studentenleven door de oprichting van *Post Chaos Lux* begin 1841. De twee redacteuren van *Panathenaeum*, Willem Fockens Meijer en Gustaaf Willem van der Feltz, waren beiden lid van *Vindicat*, maar hadden wel enig begrip voor de opstelling van de leden van *Post Chaos Lux*.⁵⁵ Zij hoopten op een spoedige hereniging met *Vindicat* en pro-

Afb. 119 Eerste bladzijde
 van Panathenaeum, 1842.
 Universiteitsbibliotheek Groningen.

beerden door hun blad beide partijen met elkaar te verzoenen. Zeker Fockens Meijer had goede contacten in andere studentensteden en begreep dat de scheuring een slechte indruk had gemaakt in Leiden en Utrecht. Het nieuwe blad, dat gezien de titel opstond voor bijdragen van studenten uit heel Nederland, moest proberen die smet weg te werken door op niveau beschouwingen en literaire pennenvruchten te publiceren. In de voorafgaande jaren had in Leiden Klikspan zijn eerste *Studententypen* gepubliceerd, realistisch-humoristische schetsen uit het studentenleven, en Meijer en Van der Feltz wilden zoiets ook in Groningen van de grond krijgen. Ze kregen voldoende intekenaren bij elkaar om in januari 1842 bij de boekhandelaar P. van Zweeden hun blad te laten verschijnen.

Voor een blad dat uit de koker van twee leden van *Vindicat* kwam, was de inhoud verrassend neutraal en in literaire zin was het niveau ook behoorlijk. In de eerste jaargang stond een bespreking van de almanakken van de beide studentenverenigingen die eind

1841 waren verschenen. Die van Post Chaos Lux werd zeer positief besproken. Het verslag van de gebeurtenissen in 1841 in de almanak van Post Chaos Lux blonk volgens de recensent uit door de 'oprechtheid in het blootleggen der redenen, die aanleiding hebben gegeven tot de scheuring'.⁵⁶ Ernstige kritiek was er daarentegen op de eenzijdige en partijdige weergave die de almanak van Vindicat van de gebeurtenissen gaf. Wel vond de recensent de almanak van Post Chaos Lux wat weinig 'studentikoos'. Het was hem kennelijk allemaal wat te ernstig. Een jaar later, toen de almanakken voor 1843 besproken werden, was de recensent al weer wat minder te spreken over de almanak van Post Chaos Lux. Van de geest van vernieuwing en verbetering die de nieuwe beweging in het begin had bezielde, was niets meer terug te vinden. Voor zover er nog iets van een 'geest' te bespeuren viel, 'aarzelen wij niet, om dezelve aan deftigheid, pedante wijsheid, en zoetsappige flauwheid nauwer verwant, dan noodig is, te noemen'.⁵⁷ Met andere woorden: Post Chaos Lux was niet geworden wat de oprichters zich er zelf van hadden voorgesteld, en het was dan ook maar beter weer op hereniging aan te sturen.

Behalve aan de perikelen in de Groningse studentenwereld besteedde *Panathenaeum* ook aan tal van andere zaken aandacht. Zo werd ruim baan gegeven aan de literaire aandrift van de studenten, niet alleen uit Groningen, maar ook van elders. Klikspaan leverde een bijdrage, alsook Alexander Verhuell, een goede vriend van Fockens Meijer. Zelfs een oud-student, E.J. Potgieter, stuurde iets in (*Panathenaeum* voelde zich verwant met *De Gids*, het blad van Potgieter). Die literaire bijdragen waren niet alleen bedoeld om de lezer een moment van verstrooiing te bieden, maar probeerden ook bij te dragen aan de vorming van de student. In een verhaal over een domineeszoon van het Groningse platteland die naar de stad gaat om daar te studeren krijgt deze van een reisgenoot, een oudere student, de goede raad om niet alleen letters op te slaan en bij het examen weer uit te braken, maar ook 'om mensch te worden'. In een ander verhaal, over de zoon van een timmerman die gaat studeren en te veel geld uitgeeft om maar geen slecht figuur te slaan bij zijn rijkere studiegenoten en die dan uiteindelijk weer berooid en wel terugkeert naar de schaaftank van zijn vader, heeft een moralistische ondertoon. Even serieus zijn natuurlijk de beschouwelijke bijdragen, waarin bijvoorbeeld verbaasd wordt gereageerd op het bericht dat leerlingen van de Delftse Akademie ter Opleiding van Burgerlijke Ingenieurs, die in 1842 van start ging, zich ook met de titel van student tooiden. Die usurpatie leidde tot een bespreking van de vraag wat eigenlijk een student is. In studentenbladen was men voortdurend bezig de grenzen van de eigen gemeenschap af te bakenen. Ten slotte bevat het blad beschouwingen over de plaats die de Groningse universiteit in het stelsel van hoger onderwijs innam. Met afkeuring wordt in 1842 kennisgenomen van het feit dat men in Leiden het gerucht rondstrooide dat Groningen op de nominatie stond om opgeheven te worden. Groningen zou te weinig 'nationaal' zijn en te veel 'provinciaal'. De auteur geeft toe dat het in Groningen allemaal wat minder is dan in Leiden, dat in Groningen de middelmaat regeert, maar dat maakt volgens hem de Groningse universiteit juist zo nationaal, want middelmatigheid vond hij bij uitstek een kenmerk van de Nederlander.

Eind 1843 hield *Panathenaeum* plotseling op te bestaan. Terwijl in de afleveringen van november en december nog een oproep stond om in te tekenen op de volgende jaargang, verscheen het blad na de decemrafflevering niet meer. De reden daarvoor is niet moeilijk te raden. In november en december 1843 was er door de schouwburgcommis-

sie van Vindicat en Post Chaos Lux hard gewerkt aan de hereniging van beide verenigingen. Redacteur Fockens Meijer was zelfs, namens Vindicat, lid van die commissie! Toen in december de meerderheid van Post Chaos Lux instemde met de ‘conditiën van hereeniging’, was het doel dat de redacteurs van *Panathenaeum* zich gesteld hadden, bereikt en konden zij de uitgave staken.⁵⁸ Het zou even duren voor er weer een Gronings studentenblad verscheen.

ARISTOCRATEN VERSUS DEMOCRATEN

De hereniging tussen Vindicat en Post Chaos Lux in 1844 en de erkenning van Vindicat door de academische autoriteiten in 1849 hadden het corps een stevige positie verschaft in de Groningse universitaire wereld. Een aantal jaren ging dat goed en mocht Vindicat zich in ieders sympathie verheugen, maar in de jaren zestig leidden interne strubbelingen tot een crisis die niet alleen de studentenvereniging bedreigde.⁵⁹

Het zelfbewustzijn van de Groningse studenten kende in de jaren vijftig geen grenzen. De senaat van Vindicat liet zich niet langer de wet voorschrijven door de academische en burgerlijke autoriteiten. Toen in 1854 in verband met de dreigende cholera de stedelijke regering erop aandrong om de maskerade dat jaar alleen overdag te laten plaatsvinden (men dacht dat er dan minder kans was op besmetting), was Vindicat nog wel bereid aan die wens tegemoet te komen. Maar toen dat vijf jaar later weer het geval was – weer wilde Vindicat een maskerade houden en weer dreigde de cholera – viel de beslissing heel anders uit. Vindicat weigerde aan de wens van de burgemeester te voldoen en zette door dat de maskerade ook ’s avonds na de rectoraatswisseling op 13 oktober door de straten van Groningen trok.⁶⁰ De rollen waren nu volledig omgekeerd: waren vroeger de studenten de vragende partij, nu was de burgemeester dat! Ook kleine voorvallen illustreren dat binnen Vindicat de belangen van het corps altijd voorrang hadden op het algemeen belang. Toen een senator in 1868 een vergadering voortijdig verliet om te helpen bij het blussen van een brand, kreeg hij een boete van vijftig cent ‘omdat hij daardoor getoond had de belangen der stad boven die van Vindicat te stellen.’⁶¹

Ook bij sociëteit De Harmonie kreeg men steeds meer te stellen met de leden van Vindicat. De sociëteit had een goed orkest en werd om die reden goed bezocht door studenten. Toch was er voortdurend sprake van spanning tussen de rumoerige studenten en de gewone burgers die rustig van de muziek wilden genieten. Begin oktober 1861 kwam dat tot een uitbarsting toen de studenten weer eens door de directie van De Harmonie tot de orde werden geroepen nadat zij een concert hadden verstoord. De studenten voelden zich door de bejegening van de directeur zo gekwetst dat zij niet alleen demonstratief de zaal verlieten, maar ook en masse hun lidmaatschap opzegden. Op 6 oktober besloot Vindicat dat voortaan het lidmaatschap van de studentenvereniging onverenigbaar was met dat van De Harmonie. Wie toch lid bleef van De Harmonie, zou worden geroyeerd (in één geval gebeurde dat ook). Verder werden de studentenconcerten voor onbepaalde tijd opgeschort. Dit was niet minder dan een ramp voor De Harmonie en de directie probeerde daarom zo snel mogelijk weer vrede te sluiten met Vindicat. De directie stelde een zware commissie uit de hoogste kringen van Groningen samen om de studenten te bewegen in te gaan op hun verzoeningsvoorstellen.

In die commissie hadden onder anderen zitting de populaire hoogleraren Jonckbloet en Tellegen en de secretaris van het college van curatoren Geertsema. 'In een wat andere context had deze commissie evengoed een liberaal kabinet kunnen formeren', zegt Caljé hierover.⁶² Het kostte de commissie vier maanden om de studenten zover te krijgen dat ze over hun gekwetste gevoelens heen stapten. Op een afgeladen en emotionele vergadering was op 19 januari 1862 een kleine meerderheid (113 tegen 89) eindelijk bereid de onverenigbaarheid van de lidmaatschappen van Vindicat en De Harmonie op te heffen.

De veranderende verhoudingen tussen Vindicat en haar omgeving spreekt ook uit het feit dat de studenten zich in de jaren vijftig begonnen terug te trekken uit allerlei burgerlijke verenigingen waarin zij al vele jaren op voet van gelijkheid met de Groningse burgerij waren omgegaan.⁶³ Aan die nauwe betrokkenheid met burgergezelschappen maakten de studenten nu een einde. Dit gebeurde bijvoorbeeld bij de vrijmetselaarsloge L'Union Provinciale, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Genootschap ter bevordering van Natuurkundige Wetenschappen. Dit laatste genootschap was ooit opgericht door studenten, maar in 1865 telde het niet één student meer onder zijn leden! De oorzaak van deze terugtocht uit de burgerlijke verenigingen lag in de toenemende afkeer bij de studenten van het goedbedoelde amateurisme dat in dergelijke gezelschappen de boventoon voerde. De aantrekkingskracht van de culturele genootschappen was uitgewerkt en in plaats daarvan vormde nu de expertise van bepaalde beroepsgroepen de kern waaromheen de burgers zich organiseerden. In de genootschappen hadden leken zich op basis van een brede interesse gewijd aan de onderlinge

Afb. 120 Scènes uit het leven van een lid van Vindicat, ca. 1880. Universiteitsmuseum Groningen.

vorming, nu waren de beroepsgemeenschappen in opkomst, waarin professionals met specifieke interesses zich aan de verdere ontwikkeling van hun vak wijden. In de wereld van de wetenschap was die ontwikkeling al langer gaande en de studenten volgden dus de algemene trend. Na 1850 werd student-zijn bijna een beroep op zichzelf.⁶⁴

Dit betekende dat het leven van de corpsstudent zich steeds meer afspeelde binnen de muren van zijn eigen sociëteit. Vindicat werd meer en meer een wereld op zichzelf en nam geleidelijk het karakter aan van een 'totale' institutie, die het hele leven van de aangesloten student beheerste (dit geldt natuurlijk niet voor het groeiende aantal studenten dat geen lid was van Vindicat). Die ontwikkeling werd in 1860 beklonken door de fusie van Vindicat en de sociëteit Mutua Fides. Voortaan waren de studenten lid van Vindicat en hadden zij *als zodanig* toegang tot Mutua Fides; ook de schermeschool Mars kwam nu rechtstreeks onder de directie van de senaat van Vindicat (die schermeschool werd overigens kort daarna opgeheven). Was het bij de oprichting van Vindicat nog de bedoeling geweest om de studenten tot verantwoordelijke burgers te vormen, nu lag het accent juist op het studentenleven als een aparte vorm van bestaan die in alles afweek van het burgerlijke leven dat de student na zijn studie wachtte. Er was sprake van een soort studentenideologie, die inhield dat de huichelachtigheid van de 'grote' maatschappij op het studentenbestaan nog geen greep had, dat de manier van leven van de studenten authentiek was dan die van de 'ploerten' of 'filistijnen' om hen heen en dat studenten daardoor moreel superieur waren aan de gewone burgers.

Het zich terugtrekken op eigen erf betekende echter allermindst dat de studenten van Vindicat op kwalitatief vlak concessies deden om maar in eigen huis muziek en ander vermaak te kunnen organiseren. In de loop van de jaren vijftig werd juist steeds vaker een beroep gedaan op professionele muzikanten en zangers, en nam men steeds minder genoegen met de beperkte talenten van de eigen leden. De verering van de professionele musicus, zoals in het geval van Wieniawski in 1857, past volledig in dit beeld. Een rechtstreeks gevolg van deze 'professionalisering' van het culturele leven van Vindicat was dat de kosten stegen. Soms konden de hoge gages die voor professionals neergeteld moesten worden, gedekt worden door bijvoorbeeld de eigen boekerij van de sociëteit te verkopen, wat in 1860 gebeurde, maar onvermijdelijk was dat de lidmaatschapsgelden omhooggingen. De recensie bij Vindicat kostte in 1817 slechts een gulden, maar in 1856 was dat al opgelopen tot 6 gulden. Na de fusie met Mutua Fides in 1860 vroeg Vindicat een entree van 30 gulden en een jaarlijkse contributie van 20 gulden. Vijf jaar later moest dat laatste bedrag al omhoog naar 25 gulden. Die gelden waren ook nodig om de snel toenemende kosten voor representatie te dekken. In het midden van de eeuw werden de contacten met de zusterverenigingen geïntensiveerd en raakte het in zwang om bij lustrumfeesten van de andere corpora delegaties van Vindicat naar Leiden of Amsterdam of Utrecht te sturen. In 1863 bemiddelde de Groningse senaat ook in een conflict tussen het Utrechtse en het Leidse corps en moest er een afvaardiging naar het verzoeningsfeest dat in Amsterdam werd gevierd.⁶⁵

Ook de maskerades werden steeds professioneler en dus duurder.⁶⁶ In het begin namen de studenten genoegen met nogal geïmproviseerde verkleedpartijen. Toen de maskerade van 1820 als thema een optocht van de priesters van Apollo kreeg, werd van de studenten gevraagd of ze een wit hemd, dat iedereen wel had, en een lichte, wijde broek wilden aandoen; alleen een hoofddekse, een riem en een lauwerkrans zouden zij

voor deze gelegenheid moeten kopen (voor in totaal 24 stuiver). Bij de maskerade van 1824, die een Romeinse triomftocht moest uitbeelden, konden de deelnemers volstaan met een beddenlaken of tafelkleed als mantel. In de loop der jaren probeerden de organisatoren echter om de kledij historisch meer verantwoord te maken en de hele maskerade een authentiek karakter te geven. In plaats van de allegorische of exotische thema's uit de eerste decennia van de eeuw, koos men nu vaak heel specifieke historische gebeurtenissen uit de nationale of Groningse geschiedenis. Zo was het thema van de maskerade van 1864 'De intogt gehouden te Groningen den 20 Junij 1545 door Maria van Oostenrijk, koningin-weduwe van Hongarije, landvoogdes der Nederlanden'. Het onderwerp was aangedragen door de oud-student rechten W.B.S. (Willem) Boeles, die ook het thema van de twee vorige maskeraden had bedacht en dus de specialist op dit terrein genoemd mag worden.⁶⁷ Er namen 132 studenten van het corps aan deel – meer dan ooit – van wie drie als vrouw verkleed, namelijk Maria van Hongarije en twee hofdames. Het is duidelijk dat er bij zulke thema's grondige historische studie nodig was om uit te maken wie er precies bij geweest waren en wat ze gedragen hadden. Sinds 1850 werden hoogleraren en andere deskundigen ingeschakeld om historische adviezen te geven en gaf de voorbereidingscommissie een gidsje uit om het publiek uit te leggen wat er te zien was. Vanaf 1859 werden zelfs costumiers in Amsterdam ingehuurd om voor de hoofd- en bijpersonen historisch verantwoorde kostuums te maken. Ten koste van alles wilden de studenten de indruk vermijden dat ze als amateurs maar wat deden; een maskerade vereiste specifieke deskundigheid en als de studenten die zelf niet in huis hadden, waren ze bereid te betalen voor de deskundigheid van anderen. Want de hoogleraren deden hun werk ongetwijfeld gratis, maar de costumiers moesten betaald worden en dat liep behoorlijk in de papieren. Het kostuum voor de hoofdpersoon kostte degene die voor die rol ingetekend had honderden guldens en hij moest maar hopen dat verkoop na afloop van de maskerade nog wat opleverde. Het was duidelijk dat het op deze manier alleen voor zonen van zeer bemiddelde ouders mogelijk was om ten volle aan het corpsleven deel te nemen. Voor studenten uit wat minder draagkrachtige milieus was hooguit een bijrol weggelegd.

Nu werd die laatste groep binnen Vindicat juist in deze tijd steeds groter. Heel langzaam kwamen er in Groningen meer zonen studeren uit de middenstand en de kleine burgerij en ondanks de hoge kosten van het lidmaatschap traden deze ook in de meeste gevallen toe tot Vindicat. Maar niet allemaal. Schommelde het percentage studenten dat niet bij Vindicat was aangesloten tot de jaren zestig tussen de 10 en de 15, in 1870 bleek dat al gegroeid te zijn tot 30. Er kwam nu duidelijk een verschil tussen het corps der studenten (iedereen die in Groningen ingeschreven stond) en het studentencorps (alleen die studenten die lid waren van Vindicat).⁶⁸ Maar de meeste studenten uit de niet-traditionele milieus sloten zich nog wel aan bij Vindicat en zorgden ervoor dat de samenstelling van het corps geleidelijk veranderde. Vroeg of laat moest dit tot problemen leiden: een verhoudingsgewijs steeds kleinere groep aristocraten die een vereniging domineerde die in steeds sterkere mate uit studenten uit heel andere milieus bestond. In 1868 scheurde Vindicat daardoor bijna.

Al in het begin van de jaren vijftig stonden aristocraten en democraten tegenover elkaar en in 1852 wist de laatste groep gedaan te krijgen dat het getrapte stelsel voor de verkiezing van de senaat werd vervangen door een stelsel van directe verkiezingen. Dat

leidde ertoe dat er bij de senaatsverkiezingen in 1867 een evenwicht werd bereikt tussen de aristocraten en de democraten: vier aristocraten, vier democraten en een senator wiens positie wat onduidelijk was. Dat onbesliste lid werd bij de verkiezingen van februari 1867 echter vervangen door een onvervalste democraat, J.H. Bouwer. Hij was de zoon van een Friese tuinbaas, een student dus op wie de aristocraten in hun hart neerkeken. Met de verkiezing van Bouwer was binnen de senaat van Vindicat de balans nu doorgeslagen in de richting van de 'democraten'. Voor de andere partij was dat niet te verteren en daarom forceerden de aristocraten een bestuurscrisis door allemaal uit de senaat te stappen. Als de democraten dan de meerderheid achter zich hadden, moesten zij ook maar het hele bestuur van Vindicat op zich nemen. Bij de noodzakelijk geworden nieuwe verkiezingen deden zij niet mee.

Daarbij had het kunnen blijven, maar binnen de nieuwe senaat van Vindicat ontstond al spoedig onenigheid over de vraag hoe men nu verder moest. Naast drie 'radicale democraten', die verder wilden gaan zonder de aristocraten, was er een grotere groep gematigden of concilianten (niet toevallig meest theologen), die vonden dat Vindicat ten dode was opgeschreven als men de aristocraten definitief liet schieten. Onder leiding van H. Goeman Borgesius betoogden zij dat de aristocraten vanwege het geld dat deze groep inbracht eenvoudig niet gemist kon worden. Ook het *savoir-faire* van de oude elite was voor een vereniging als Vindicat met zo veel verplichtingen op het vlak van de representatie onmisbaar. De aristocraten vormden bovendien de schakel tussen de vereniging en de rijke reünisten, die Vindicat al eens uit de financiële brand hadden geholpen. Bij het eerste bezoek van een delegatie van het Leidse corps aan Groningen, bij de viering van het lustrum van 1864, was gebleken dat de aankleding van de sociëteit in De Pool zeer te wensen overliet. Een grote verbouwing en herinrichting waren nodig geweest om *Mutua Fides* geschikt te maken voor de ontvangst van gasten van buiten. Dat geld was voorgeschieden door een aantal welgestelde reünisten, die bij de heropening van de sociëteit op 14 november 1866 heel genereus het geleende bedrag aan Vindicat schonken (waarna zij meteen tot erelid werden benoemd). In Vindicat was men dit begin 1868 natuurlijk niet vergeten en anders zullen de reünisten dat de nieuwe senaat wel onder de aandacht hebben gebracht. Het kwam zo tot een verwijdering tussen de gematigden en de democraten, en tot een toenadering tussen de gematigden en de mokkende aristocraten. Het bestuur viel uiteen, de democraten trokken zich terug en er kwam een nieuw bestuur zónder democraten en mét aristocraten, onder leiding van J.J.C. Enschedé, de zoon van de hoogleraar-bibliothecaris. Ongeveer dertig democraten, die samen 20 procent van het ledenbestand uitmaakten, zegden hun lidmaatschap op. Sommigen verlieten zelfs Groningen en gingen elders studeren.

Voor Vindicat had deze affaire grote gevolgen. In plaats van een geleidelijke democratisering vond nu een sterke aristocratisering van de vereniging plaats, die het corps een bij uitstek elitair gaf en onaantrekkelijk maakte voor een steeds groter wordende groep studenten. Dat overwicht dankten de aristocraten niet aan de macht van het getal, maar aan de steun die zij kregen van de studenten afkomstig uit de geleerde stand, die wisten dat zij later in veel opzichten afhankelijk zouden zijn van de gunsten van de bestuurlijke elite van Nederland, die nog altijd uit de kring van de aristocraten werd gerekruteerd. Ook de macht die de rijkere reünisten voor en achter de schermen uitoefenden maakte het voor de meeste leden van Vindicat bijna onmogelijk er niet voor

te kiezen om de aristocraten het overwicht te gunnen, puur uit eigenbelang. Vindicat werd van een vereniging van en voor alle studenten in Groningen definitief een vereniging die vooral toegang bood tot een netwerk dat Nederland regeerde en de meer aantrekkelijke posities verdeelde.

Ook voor de universiteit als geheel had de affaire mogelijk verregaande consequenties. Vooral het vertrek van een aantal gedesillustreerde studenten naar andere universiteiten was pijnlijk. Het ging daarbij niet om grote aantallen, maar in 1868 kwam die kleine exodus de Groningse universiteit heel slecht uit. Juist in dat jaar was het aantal inschrijvingen tot een historisch dieptepunt gedaald en juist in dat jaar was de regering in Den Haag weer begonnen met het voorbereiden van een wet op het hoger onderwijs. In het kader daarvan kwam natuurlijk weer de vraag op welke universiteit er moest worden gesloten, want dat drie universiteiten voor Nederland te veel waren, stond voor iedereen wel vast. Als er nu steeds minder studenten naar Groningen gingen en zelfs studenten die daar al waren de hogeschool de rug toekeerden, wat lag er dan meer voor de hand dan om Groningen op te doeken? Met het uit de hand laten lopen van de interne tegenstellingen had Vindicat de universiteit een heel slechte dienst bewezen. Dit gold des te meer omdat de strijd in Groningen in de landelijke studentenbladen als *Vox Studiosorum* en het *Studenten Weekblad* breed werd uitgemeten. Groningen lag niet meer zo geïsoleerd als vroeger en wat er in de universiteit van het Noorden gebeurde, raakte ook elders bekend, zowel wat er goed ging als wat er fout ging.

24 AAN DE RAND VAN DE AFGROND (1870-1876)

Rector magnificus Jonckbloet was in 1864 nog redelijk optimistisch toen hij in zijn lustrumrede probeerde uit te leggen waarom de daling van het aantal studenten niet het einde hoefde te betekenen van de Groningse universiteit. Er waren eerdere crises geweest en Groningen had die glansrijk doorstaan. Ook nu zou Groningen wel over voldoende veerkracht beschikken om de crisis te boven te komen. Maar de daling van het aantal nieuwe inschrijvingen zette zich na 1864 door. Telde de universiteit in 1867 officieel 183 studenten, in 1870 waren dat er nog maar 142. Ook al waren de tijden van de ergste financiële achterstelling voorbij en had Groningen bijvoorbeeld in 1866 een fraai fysiologisch laboratorium gekregen, door de daling van het studentenaantal kwam de universiteit tegen 1870 wel degelijk in de gevarenzone. In Den Haag werkte de regering aan de wet op het hoger onderwijs, die – eindelijk – het Organiek Besluit van 1815 zou vervangen en gezien de stemming onder de Kamerleden was het bepaald niet ondenkbaar dat Groningen daarbij zou sneuvelen.

DE EERSTE WETSVORSTELLEN

Op 25 februari 1868 zond de conservatieve minister van Binnenlandse Zaken Jan Heemskerk Azn. zijn ontwerp van wet op het hoger onderwijs naar de Tweede Kamer.¹ De regeling die de minister voorstelde, week wezenlijk af van het Organiek Besluit. Om te beginnen was in de omschrijving van het doel van het hoger onderwijs al goed te merken dat wetenschappelijk onderzoek sinds 1815 een belangrijker rol was gaan spelen:

Het Hooger Onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt.²

Hoewel de minister in zijn memorie van toelichting erkende dat de beoefening der wetenschap ‘uitsluitend om en ter wille van de wetenschap’ voor de meerderheid van de studenten een onbereikbaar ideaal was en dat de meesten naar de universiteit kwamen om zich voor te bereiden op een maatschappelijke functie, vond hij toch dat die meer verheven doelstelling genoemd moest worden en wel als eerste. Een belangrijk nieuw element in de ontwerpwet was verder dat de brede propedeuse van de universiteit naar een grondig gereorganiseerd gymnasium verhuisde, waardoor de studie een jaar korter kon duren. Ook zou de theologische faculteit van de universiteit verdwijnen. De

Nederlandse Hervormde Kerk zou voortaan subsidie krijgen om haar eigen opleiding te verzorgen. Dat zou een breuk met een verleden van drie eeuwen zijn. Ooit waren de universiteiten opgericht om predikanten voor de gereformeerde kerk op te leiden, nu stond de universiteit op het punt die opleiding af te stoten. Een duidelijker bewijs van de secularisering van de universiteit was er niet. Andere nieuwe elementen waren dat de studenten voortaan het collegegeld niet meer aan de hoogleraren zouden betalen, maar aan de universiteit, die het vervolgens weer, maar slechts voor de helft, gelijk over de hoogleraren zou verdelen. Hoogleraren kregen een aanstelling voor een bepaald vak en mochten voortaan geen tijdrovende of aan hun werkkring vreemde nevenactiviteiten ontplooiën. De geest van professionalisering drukte daarmee een duidelijk stempel op het hele wetsontwerp. Curatoren ten slotte traden periodiek af, het doctoraalexamen werd voortaan afgelegd voor een staatscommissie en de cursus werd halfjarig.

Over de vraag of Nederland zich wel drie universiteiten kon veroorloven, had de minister lang nagedacht, maar uiteindelijk was hij tot de conclusie gekomen dat er goede redenen waren om alle drie de bestaande instellingen te behouden. In zijn memorie van toelichting somde hij een hele reeks argumenten op. Voorop stond een praktisch argument, zoals het een conservatief betaamt:

De opheffing van een of twee hoogeschole is een maatregel, bijna niet anders dan in tijden van omwenteling uitvoerbaar. Men breekt met oude tradities: men grijpt diep in veelerlei teedere en eerbiedwaardige belangen: men kan dit alleen wagen in eenen tijd, wanneer de publieke opinie, geheel op grootere dingen gevestigd, forsche maatregelen eischt en makkelijk over bezwaren heenstapt.³

Verder betekende opheffing van een universiteit ook de opheffing van instellingen die in nauw verband staan met een universiteit, zoals een observatorium of een ziekenhuis. Ook zou het opheffen van een universiteit afbreuk doen aan de diversiteit op wetenschappelijk gebied. 'Elke hoogeschool heeft iets eigenaardigs en vertegenwoordigt min of meer, in eenige vakken althans, eene rigting.' Als er meerdere universiteiten zijn, is er concurrentie en emulatie, wat heilzaam is, ook al is men zich dat niet altijd bewust. Daarnaast is een universiteit altijd een 'brandpunt van beschaving' in haar omgeving. Studenten kunnen weliswaar sinds de aanleg van de spoorwegen overal gaan studeren, maar de invloed van een universiteit op de ontwikkeling van de bevolking in de directe omgeving, 'ofschoon niet altijd met den vinger aan te wijzen, is daarom toch niet minder wezenlijk en belangrijk'.⁴ Een laatste argument voor de spreiding van het hoger onderwijs over meerdere instellingen was dat de opeenhoping van heel veel studenten in één universiteit schadelijk was voor het onderwijs. Hoe moet men zich het praktisch onderwijs in laboratoria en klinieken voorstellen als er honderden studenten tegelijk moeten worden geïnstrueerd, en waar blijven in zo'n situatie de rust en de kalmte die nodig zijn voor grondige studie? Lost men het probleem op door meerdere hoogleraren voor hetzelfde vak aan te stellen, dan verdwijnt weer het enige argument dat vóór opheffing van een universiteit zou kunnen pleiten, de kostenbesparing. Daarom vond Heemskerk dat Groningen, ook al zouden daar na het opheffen van de theologische faculteit maar zo'n honderd studenten overblijven, als universiteit moest blijven bestaan.

Hoe de Tweede Kamer hierover dacht, weten wij niet, want al kort na het indienen van het wetsontwerp viel het kabinet. In plaats van het kabinet-Heemskerk trad in juni 1868 het liberale kabinet-Van Bosse-Fock aan, met Cornelis Fock als minister van Binnenlandse Zaken. Dit nieuwe kabinet vestigde al snel een reputatie van daadkracht. Het wist in betrekkelijk korte tijd een aantal ingrijpende maatregelen door te voeren, zoals de afschaffing van het Indische cultuurstelsel, de afschaffing van het dagbladzegel, de afschaffing van de doodstraf (behalve in het militair strafrecht) en de opheffing van de departementen van Eeredienst. Ook minister Fock, die eerder als burgemeester van Haarlem en Amsterdam het ambtenarenapparaat in die plaatsen grondig had gesaneerd, stond bekend als een rechtlijnig en krachtig bestuurder, van wie men mocht verwachten dat hij het hoger onderwijs eindelijk een degelijk wettelijk kader zou geven. Inderdaad kwam Fock op 15 maart 1869 met een nieuw ontwerp van wet op het hoger onderwijs.

Dit nieuwe wetsvoorstel lag in de lijn van het ontwerp van zijn voorganger Heemskerk. In het beklemtonen van de waarde van zuivere wetenschap ging Fock zelfs nog iets verder dan Heemskerk. Volgens artikel 1 had het universitair onderwijs een tweeledige strekking:

Eensdeels om het aankomend geslacht op te leiden tot zelfstandige beoefening der wetenschap en het te vormen tot de maatschappelijke betrekkingen en beroepen, die op wetenschappelijke grondslagen berusten; ten andere, om de beoefening der wetenschap om haar zelve te bevorderen en alzoo het vaderland tot haren vooruitgang te doen medewerken.⁵

In de memorie van toelichting verklaarde de minister nog eens dat het doel van de universiteiten ook was 'om door ontwikkeling van vereenigde krachten tot uitbreiding van kennis en geleerdheid mede te werken'. Dit was een formulering die rechtstreeks aan het rapport van de commissie-Van Ewijck uit 1849 was ontleend. Fock voegde er nu aan toe: 'Ook het meer verheven doel, beoefening der wetenschap uitsluitend om en ter wille van de wetenschap, [mag] in de wet op het Hooger Onderwijs niet worden voorbijgegaan.'⁶ Anders dan Heemskerk hield Fock vast aan het bestaan van een theologische faculteit en voerde hij een vast collegegeld van 150 gulden in, dat niet meer ten goede kwam aan de hoogleraren (dezen zagen ter compensatie hun jaarsalaris wel stijgen tot 4000 gulden voor een beginnende hoogleraar en 6000 gulden voor een hoogleraar aan het eind van zijn carrière). Voortaan zou het civiel effect verbonden zijn aan het doctoralexamen en werd het doctoraat een uitsluitend wetenschappelijke graad.

Fock wilde net zo min als Heemskerk een van de drie bestaande universiteiten opheffen, maar hij noemde dit wel een 'lastig vraagstuk'.⁷ Aan het behoud van drie universiteiten waren grote bezwaren verbonden. Het was duur en het was vaak moeilijk om voor een vacante leerstoel een geschikte kandidaat te vinden. Toch schrok ook Fock ervoor terug om een van de universiteiten op te heffen. 'Men moet niet het bestaande, wanneer het in zoo naauw verband staat met teedere belangen, oude tradities enz. sloopen, ten ware het behoud een onoverkomelijken hinderpaal voor eene deugdelijke regeling stelde'.⁸ Net als Heemskerk wees hij op de instellingen die met de universiteiten verbonden waren, en op de voordelen die aan concurrentie en emulatie verbonden waren.

Overtuigend klonk dat niet (let op het woordje ‘enz.’) De verdediging van het behoud van drie universiteiten was zo lauw dat het wel een ‘uitnodiging tot den stormloop’ leek, vond Huizinga.⁹ De Kamercommissie die het wetsontwerp aan een eerste onderzoek onderwierp, kwam dan ook op 11 augustus 1870 (meer dan een jaar nadat de minister het wetsontwerp had aangeboden!) met de dringende oproep aan de minister om toch een van de universiteiten te sluiten, en wel Groningen.¹⁰ Van de waarschuwing dat dit in Groningen tot desastreuze toestanden zou leiden, waren de Kamerleden niet onder de indruk. Franeker en Harderwijk hadden toch ook het verlies van hun academie overleefd? Voordat minister Fock echter gevolg had kunnen geven aan de oproep van de Kamer – gesteld dat hij daartoe bereid was – was ook zijn kabinet gevallen. Door de verwerping van de Indische begroting en de kritiek op de chaotisch verlopen mobilisatie na het uitbreken van de Frans-Duitse Oorlog in juli 1870 was de regering zo verzwakt dat Fock en de zijnen in november 1870 de koning hun ontslag aanboden. Deze verleende vervolgens aan Thorbecke, die een belangrijk aandeel had gehad in de val van het oude kabinet, de opdracht om een nieuw kabinet te formeren. Op 4 januari 1871 begon de drieënzeventigjarige Thorbecke aan zijn derde ambtstermijn als minister van Binnenlandse Zaken.

GRONINGEN TUSSEN VREES EN VERWACHTING

Ondertussen had men in Groningen de ontwikkelingen in Den Haag niet passief over zich heen laten komen. Toen zich in de Kamer een meerderheid aftekende voor opheffing van de Groningse universiteit, kwam de hoogleraar staatsrecht Tellegen in actie. Hij richtte in het najaar van 1870 een comité op tot behoud van de Groningse universiteit, met zichzelf als voorzitter en zijn leerling Jacques Oppenheim, inmiddels advocaat in Groningen, als secretaris. Dit comité belegde een meeting in De Harmonie en stelde een adres op dat gericht was aan de koning en de leden van de Staten-Generaal. De Groningse burgerij zette zich schrap. Ook Vindicat liet van zich horen en stuurde begin september, nog in de vakantie, een adres naar Den Haag, waarin de studenten betoogden dat ‘elke universiteit grooten invloed uitoefent op de verstandelijke ontwikkeling van een heel gewest’. Bovendien kon Groningen bogen op een roemrijk verleden, dat men niet zomaar kon negeren.¹¹

Een hoopvol teken was dat vanaf 1870 de aantallen nieuw ingeschreven studenten weer een stijgende lijn begonnen te vertonen. De achteruitgang leek tot staan gebracht, langzaam begon Groningen uit het dal te kruipen. Hoewel de cijfers zich niet gemakkelijk laten interpreteren, lijkt het er vooral op dat Groningen begon te profiteren van de komst van studenten die de hbs hadden doorlopen en die na het afleggen van het admissie-examen (of heel soms na het verkrijgen van dispensatie daarvoor) aan de studie geneeskunde of wis- en natuurkunde begonnen. De bekendste van deze eerste lichte hbs-leerlingen is Heike Kamerlingh Onnes, die in juli 1870 eindexamen deed, begin september meteen al zijn admissie-examen aflegde en zich op 17 september in Groningen inschreef met de bedoeling om scheikunde te gaan studeren. In de regel kwamen deze studenten niet uit de milieus die traditioneel de studentenbevolking hadden gedomineerd, de aristocratie en de geleerde stand, maar

uit de gezeten burgerij en de laag net daaronder. De ouders van deze nieuwe studenten waren lang niet altijd gecharmeerd van de keuze van hun zonen. De vader van Kamerlingh Onnes, een fabrikant van dakpannen, had met enige tegenzin zijn toestemming gegeven. Hij vreesde dat zijn zoon leraar of ambtenaar zou worden en had liever gezien dat de jonge Kamerlingh Onnes in het bedrijfsleven was gegaan. 'Vol in 't leven staan, vechten desnoods, al je energie ontwikkelen,' noemde hij dat.¹² Maar de jongere generatie had de smaak voor de wetenschap te pakken gekregen en liet zich niet tegenhouden. Dit was niet het begin van de externe democratisering van de universiteit, want die was al eerder begonnen – het grote conflict in *Vindicat* in 1868 was daardoor veroorzaakt – maar de komst van voormalige hbs-leerlingen versterkte deze tendentie zeker.

Deze bescheiden aanwas was echter bij lange na niet voldoende om onzekerheid over het voortbestaan van de Groningse universiteit weg te nemen. Zeker niet toen in 1872 ook nog eens twee hoogleraren lieten merken weinig meer te geven voor de overlevingskansen van hun universiteit. Matthijs Salverda, sinds 1866 hoogleraar plant- en dierkunde en sinds oktober 1871 rector magnificus, legde in april 1872 plotseling zijn functies neer om als inspecteur van het lager onderwijs naar Utrecht te verdwijnen. Hoe Salverda over de overlevingskansen van de Groningse universiteit dacht, was algemeen bekend. In november 1869 had hij een brochure *Ons landbouwonderwijs* gepubliceerd, waarin hij het tamelijk naïeve idee had gelanceerd om toe te geven aan de aandrang om de Groningse universiteit op te heffen. In de vrijkomende gebouwen zou dan een Rijkslandbouwakademie kunnen komen, die de plaats moest innemen van de gebrekkige Landhuishoudkundige School van Van Hall. Salverda had zelf een jaar aan die school lesgegeven en er ook examens afgenomen en toen gemerkt hoe beroerd het niveau van die school was. De nadruk op de dagelijkse praktijk van het landbouwbedrijf leek hem volkomen misplaatst. Leerlingen op die school moesten niet leren hoe varkens gevoerd en greppels gegraven moesten worden, maar hoe men rationeel kon boeren en toezicht kon houden op het werk van de boerenknechts. Praktijkonderwijs dat niet verder kwam dan handenarbeid was zinloos. Voor een school die veel hoger, maar nog steeds praktijkgericht onderwijs zou geven, was in Nederland nadrukkelijk plaats. Maar de Groningse universiteit, die was niet meer te redden. Groningen was al lang niet meer de universiteit van de drie noordelijke provincies, aangezien de Friezen naar Utrecht en Leiden gingen en Drenthe alleen nog wat gymnasiasten uit Assen stuurde. Dat zou alleen maar erger worden als Groningen binnenkort ook goede spoorverbindingen zou krijgen met de rest van het land:

Wel verre van in groteren getale naar Groningen te komen, heeft onze noordsche jongelingschap met beide handen de gelegenheid aangegrepen, die hun door de betere communicatiemiddelen aangeboden werden, om in Utrecht of Leiden, in het hartje van het land, te midden van eene omgeving zoo vol verscheidenheid – maar tevens zoo vormend – als zij hier onmogelijk kan vinden, den academietyd door te brengen.¹³

Ook al zou het onderwijs in Groningen beter zijn dan elders, dan nog blijft Groningen altijd 'ver genoeg uit de wereld om te ontberen wat elders gevonden wordt'. Ook Groningers zouden er goed aan doen elders te studeren om zo te ontsnappen aan het pro-

vincialisme dat in het Noorden heerste. Wie dan naar Groningen terugkeert, bewijst de stad een grotere dienst dan door hier te studeren. Het valt te begrijpen dat een hoogleraar die zo tegenover de universiteit stond waaraan hij zelf doceerde, daar niet lang kon blijven. Het was daarom voor iedereen een opluchting dat Salverda in 1872 vertrok, al was het niet erg chic om als rector magnificus zo plotsklaps ertussenuit te knijpen.

Het rectoraat werd hierna waargenomen door de vorige rector, Rosenstein, maar deze liet eind 1872 ook weten het in Groningen voor gezien te houden. Hij was benoemd als hoogleraar in Leiden en zou daar in mei 1873 zijn oratie houden. Dit aangekondigde vertrek was een grotere klap voor Groningen. Rosenstein was in 1865 aangehouden om het medisch onderwijs op niveau te brengen en was daar zonder meer in geslaagd. Maar van het nieuwe ziekenhuis dat hem in het vooruitzicht was gesteld, was niets terechtgekomen. De minister wilde niet investeren in een nieuw ziekenhuis zolang er onzekerheid bestond over het voortbestaan van de Groningse universiteit. Rosenstein moest zich zolang maar zien te redden met het allegaartje van zalen en kamers van het APSAZ, en dat was hij nu zat.

De malaise in de Groningse universiteit stond in een vreemd contrast met de expansie die de stad Groningen op allerlei terrein doormaakte.¹⁴ Was Groningen in 1795 met 23.700 inwoners nog de zesde stad van het land geweest, in 1870 was zij met 38.528 inwoners de vijfde stad van Nederland geworden, na Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. De groei van Groningen overtrof die van Leeuwarden (in 1870 25.121 inwoners) of van Zwolle (20.408 inwoners), zodat de stad meer dan ooit de metropool van het Noorden werd. De aanleg van de spoorwegen versterkte die positie nog. In 1866 was de verbinding naar Leeuwarden tot stand gekomen, in 1868 die naar Nieuweschan en in 1870 die naar Zwolle. In 1872 werd op dat laatste traject een sneltrein ingezet, waardoor het voor het eerst mogelijk werd op één dag heen en weer naar Amsterdam te reizen. De verwachting was verder dat als de lijn naar Nieuweschan eenmaal doorgetrokken was naar Leer, Bremen en Hamburg (dat zou uiteindelijk in 1876 gebeuren), Groningen hét spoorknoppunt van Noord-Nederland zou worden. Verder werd er gewerkt aan het Eemskanaal, dat van Groningen een zeehaven als Hamburg moest maken. Bij dat alles bleef Groningen wel primair een handelsstad. De provincie maakte weliswaar een bescheiden industrialisatie door (aardappelmeelfabrieken, strokarton, suikerraffinage), maar in de stad domineerde de handel. Voor de binnenlandse graanhandel, waarvoor in 1865 de nieuwe Korenbeurs in gebruik was genomen, werden de prijzen in Groningen vastgesteld.

De Groningers hadden ten slotte grote verwachtingen van de naderende ontmanteling van de Groningse vestingwerken. Tijdens de Frans-Duitse Oorlog was gebleken dat in de moderne oorlogvoering een snoer van versterkte steden aan de grens geen goede verdediging meer opleverde en dat men moest overschakelen op een nieuw concept. Noord- en Oost-Nederland zouden bij een eventuele Duitse aanval opgegeven worden en de verdediging zou zich concentreren op het westen van het land. Het leger zou zich verschansen in de forten van de vesting Amsterdam, veilig achter de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het voordeel hiervan was dat steden als Groningen, Deventer en Arnhem hun vestingwallen konden slechten en hun vleugels konden uitslaan. In april 1874, toen de Eerste Kamer haar goedkeuring hechtte aan de Vestingwet, was het zover. Aan de tijd dat Groningen bekendstond als een benauwde veste, met sombere volks-

buurten weggedrukt tegen de wallen, waar onder slechte hygiënische omstandigheden veel te veel mensen woonden en vaak besmettelijke ziekten als cholera, tyfus en pokken uitbraken, zou nu een einde komen. De voormalige wallen wilde het stadsbestuur omtoveren tot chique residentiële gebieden en parken, en buiten de vroegere wallen zouden nieuwe woonwijken verrijzen. Groningen zou allure krijgen – maar misschien zonder universiteit.

EEN VROUWELIJKE STUDENT

In deze spannende jaren maakte Groningen ook kennis met een geheel nieuw fenomeen, de vrouwelijke student. Op 20 april 1871 schreef Aletta Henriëtte Jacobs, de zeventienjarige dochter van een plattelandsdokter uit Sappemeer, zich in voor de studie geneeskunde.¹⁵

Dat er vrouwen waren die wilden studeren, was niet onbekend, ook in Groningen niet. Er waren sinds 1849 in de Verenigde Staten vrouwen die geneeskunde studeerden, en in Europa liet de universiteit van Zürich sinds 1864 vrouwelijke studenten toe (spoedig gevolgd door Parijs). Maar in Nederland was dat nog niet voorgekomen en niemand dacht dat dit spoedig zou gebeuren, aangezien de gebruikelijke wegen die tot de academische studie leidden, het gymnasium en eventueel de hbs, voor meisjes gesloten waren. Meisjes konden onderwijzeres worden, maar studeren lag buiten hun bereik. In de samenleving heerste een breed gedeelde opinie dat zoiets ook tegen hun natuur zou zijn. Meisjes behoorden niet te studeren en een bestaan als arts of advocaat op te bouwen; hun bestemming lag in het huwelijk en het moederschap.

In Groningen dachten sommigen daar heel anders over. De universiteit, maar ook de stedelijke burgerij, kende zeker sinds het begin van de negentiende eeuw een traditie van schrijvers en denkers die positief stonden tegenover het voortgezet onderwijs voor meisjes. De jurist Van der Marck pleitte er al in 1798 voor om vrouwen toe te laten tot de promotie in de verloskunde en de oprichters van het Natuur- en Scheikundig Gezelschap, zoals Van Swinderen en Baart de la Faille jr., lieten meisjes en vrouwen toe tot de lezingen en demonstraties die zij voor het genootschap verzorgden. Recenter hadden de populaire hoogleraren Tellegen (rechten) en jhr. B.H.C.K. van der Wijck (filosofie) zich ook positief uitgelaten over onderwijs aan vrouwen. Beiden waren daartoe geïnspireerd door John Stuart Mill's *The Subjection of Women* uit 1869, dat een weldoordacht pleidooi voor de emancipatie van de vrouw bevatte en al begin 1870 in een Nederlandse vertaling was verschenen.¹⁶

Dat men in de Groningse universiteit welwillend stond tegenover de aspiraties van vrouwen om te studeren, moet ook doorgedrongen zijn tot de joodse plattelandsdokter van Sappemeer, Abraham Jacobs. Als arts, maar ook als bestuurder van de plaatselijke joodse gemeente stond hij in geregeld contact met de joodse medische elite in de stad, waar mannen als Ali Cohen, sinds 1869 inspecteur van volksgezondheid in Groningen en Drenthe, en Rosenstein, hoogleraar pathologie, prominente figuren waren. De oudste zoon van Abraham Jacobs, Israël Jacobs (die zich overigens toen al Julius liet noemen), had bovendien geneeskunde gestudeerd in Groningen en was sinds 1867 assistent van Rosenstein.¹⁷ Deze mannen wisten dat Jacobs een buitengewoon intelli-

Afb. 121 Aletta Jacobs ten
tijde van haar promotie (1879).
Universiteitsmuseum Groningen.

gente en gedreven dochter had, Aletta, of Letje, die al vroeg besloten had dat ook zij later arts wilde worden, net als haar vader en broer. Omdat dit voor een meisje een onbegaanbaar pad leek, raadden de heren haar aan om eerst maar eens het diploma van leerling-apotheker te halen. Sinds 1865 bestond daarvoor een opleiding en in 1868 hadden, zo wist Ali Cohen, ook twee meisjes dat examen afgelegd. In juli 1870 legde Aletta het examen af en stond zij voor de vraag: wat nu? Vooral haar broer stimuleerde haar vervolgens, tegen bedenkingen van anderen in, om zich door middel van een admissie-examen toegang te verschaffen tot de universiteit. Aletta begon daarmee, maar voordat ze daar klaar mee was, vroeg ze plotseling op 22 maart 1871 bij de minister van Binnenlandse Zaken eigenhandig dispensatie aan voor dat examen (en voor de verplichte testimoniumcolleges Grieks, Latijn en logica).

Waarom Aletta Jacobs dat deed, is niet geheel duidelijk. Wist zij misschien dat sinds januari 1871 Thorbecke weer minister van Binnenlandse Zaken was en dat deze tegen alle drempels in het onderwijs was, ook tegen toelatingsexamens? Zijn voorganger Fock was al ruimhartig omgesprongen met zijn bevoegdheid om dispensatie te

verlenen en de hoop was nu misschien dat Thorbecke dat in nog ruimere mate zou zijn. Via vooral Ali Cohen moet het gezin Jacobs goed op de hoogte zijn geweest van de houding die Thorbecke tegenover zo'n onconventioneel verzoek als dat van Aletta zou kunnen innemen, en misschien heeft men het er gewoon op gewaagd. Maar Thorbecke was voorzichtig. Hij informeerde op 27 maart bij vader Jacobs of hij geen bezwaar had tegen het verzoek van zijn dochter (ze was nog minderjarig) en liet hem weten dat het verlenen van dispensatie nu nog niet aan de orde was. Aletta kon zich gewoon inschrijven als 'toehoorder' en pas tegen de tijd dat zij het propedeutisch examen wilde afleggen (de natuurwetenschappelijke voorbereiding tot de eigenlijke studie van de geneeskunde), was er aanleiding om dispensatie aan te vragen. Uit de toon van de brief van Thorbecke viel echter wel op te maken dat hij welwillend stond tegenover Aletta's verlangen en dat hij het er wel op wilde wagen.¹⁸ En dus reisde Aletta op 20 april 1871 naar Groningen om haar naam in het *Album studiosorum* te schrijven. Vergezeld van haar broer Julius ging zij een paar dagen later voor het eerst naar college.

Veel reacties maakte haar entree in de universiteit niet los. In Groningen reserveerde men een aparte zitplaats voor haar in de collegezalen en tussen de colleges door kon zij in een apart vertrek wachten tot het volgende college begon (na enige tijd hief zij die apartheid uit eigen beweging op en wachtte zij in dezelfde ruimte als de mannelijke studenten tot de volgende docent kwam). Alleen een student uit Utrecht, een zekere Theodoor, meende in het *Studenten Weekblad* van 15 mei 1871 naar aanleiding van de komst van Aletta Jacobs een flauw stukje te moeten schrijven 'over de emancipatie van de vrouw'. Hij had zich geërgerd aan een positief artikel over Aletta in een vrouwenblad en vroeg zich af wat de nieuwe studente wel had gedaan dat zij al die lof kreeg. Voor het eerste het beste examen had zij al vrijstelling gevraagd en wie weet voor hoeveel andere zij ook nog vrijstelling zou vragen. Zonder haar ooit gezien te hebben meende Theodoor ook al het vooroordeel te kunnen uitspelen dat vrouwen die voor emancipatie pleitten niet de mooiste vrouwen waren. Hij had maar al te vaak gezien 'dat bijna alle dames die er voor ijverden niet en die zich er tegen verklaarden wel op uiterlijk schoon konden boogen'.¹⁹ Theodoor werd echter van repliek gediend door een zekere 'O', die het drie weken later, op 5 juni, in hetzelfde blad opnam voor Aletta Jacobs. Dat Aletta, die geen mogelijkheid had gehad om goed voorbereidend onderwijs te genieten, dispensatie had gevraagd, mocht niet verwonderlijk heten, maar wie haar volgde, wist dat zij dat voor andere examens zeker niet zou doen. De Groningse studenten waren er trots op dat zij in hun midden was gekomen, en hij, 'O', had maar al te graag voor haar de handschoen opgenomen. 'Het heeft mij slechts gespeten,' voegde hij Theodoor toe, 'dat ik uw naam om zulk een onaangename reden zoo dikwijls in een weekblad heb moet laten afdrukken.'²⁰ Later onthulde Aletta Jacobs dat de eerder genoemde Kamerlingh Onnes, die een jaar eerder was gaan studeren, de auteur van stuk was. Een paar maanden later, toen Rosenstein bij de rectoraatsoverdracht de lotgevallen van de universiteit in het afgelopen jaar beschreef, verwelkomde hij in het algemeen de vrouw als nieuwe deelgenote in de wetenschap ('nova studiosorum socia').²¹

Terwijl Aletta Jacobs college liep en haar tentamens deed, werd er in Den Haag druk gedebatteerd over de vraag of de minister niet te makkelijk dispensatie verleende aan jongemannen die niet over de vereiste vooropleiding beschikten. Sinds 1853 (na de

herinvoering van het admissie-examen) hadden ministers met een zekere regelmaat dispensatie verleend aan militair-geneeskundigen of andere officieren die op latere leeftijd alsnog een academische opleiding wilden volgen. Sinds 1869 waren daar op bescheiden schaal dispensaties voor hbs-leerlingen bijgekomen. De universiteiten was dit een doorn in het oog en ook de Groningse senaat had zich recentelijk nog, in een adres van 31 maart 1871, bij de minister daarover beklagd.²² Men zou misschien verwachten dat de Groningse universiteit zo zat te springen om extra studenten dat ze graag had gezien dat de minister op ruime schaal dispensatie had verleend, maar het tegendeel was het geval. Men was zich ervan bewust dat heel precies naar Groningen werd gekeken en dat elke aanleiding om te denken dat men daar de hand lichtte met de academische standaarden, een extra reden zou kunnen zijn om aan te sturen op opheffing van deze universiteit. Daarom betoogde de senaat dat als er steeds meer studenten zouden komen zonder gymnasiale vooropleiding (of een equivalent admissie-examen), de betekenis van het gymnasium en meer in het algemeen de waarde van de klassieke vorming ondergraven zou worden. Als rector magnificus kon Rosenstein onmogelijk weigeren ook zijn handtekening te zetten onder deze brief van de senaat, al zal hij het maar gedeeltelijk eens zijn geweest met de inhoud ervan. Thorbecke was echter allerm minst van plan toe te geven aan de druk om voortaan geen dispensatie meer te verlenen. Hij betoogde dat hij helemaal niet zo veel dispensatie had verleend als werd gedacht. Hij rekende de Kamer op 15 mei 1872 voor dat hij in de periode januari-oktober 1871 45 aanvragen voor dispensatie van het admissie-examen had ontvangen en daarvan 26 had ingewilligd. Dat betrof achttien mannen 'die reeds een stand in de maatschappij' hadden (zoals directeuren en leraren van een hbs), twee leerlingen van een hbs, drie leerlingen van de Polytechnische School te Delft en drie heren die 'door academische studien bewijzen van voldoende ontwikkeling gegeven' hadden.²³ De Kamer bleef echter bij haar standpunt dat zolang de toegezegde wet op het hoger onderwijs niet was aangenomen geen nieuwe dispensaties mochten worden verleend.

Op 17 mei 1872, twee dagen na de hierboven geciteerde brief van Thorbecke aan de Kamer, schreef de vader van Aletta Jacobs de minister een brief waarin hij hem mededeelde dat zijn dochter inmiddels al haar tentamens had gehaald en toe was aan het propedeutisch examen. Nu was het moment aangebroken om de gevraagde dispensatie te verlenen. Thorbecke, die in zijn brief aan de Kamer voor zichzelf een opening had gecreëerd door ook mensen zonder echt relevante vooropleiding vrijstelling te verlenen, antwoordde op 30 mei vanaf zijn laatste ziekbed. Hij had de koning geconsulteerd en verleende Aletta Jacobs nu dispensatie van het admissie-examen en de testimoniumvakken. Zonder het met zo veel woorden te zeggen beschouwde de minister kennelijk de afgelegde tentamens als de door 'akademische studien' verkregen 'bewijzen van voldoende ontwikkeling'. Op grond hiervan kon Aletta op 7 oktober 1872 het propedeutisch examen afleggen (Thorbecke was inmiddels overleden). Zij slaagde 'non sine laude [niet zonder lof]' en kon nu aan de eigenlijke studie van de geneeskunde beginnen.

Weer waren er slechts enkele reacties in de pers. Als er al over het thema 'vrouw en onderwijs' werd gedebatteerd, ging het in deze tijd veel meer over de toelating van meisjes tot de hbs of over de oprichting van een aparte school voor meisjes, de mms. Over

die ene studente geneeskunde in Groningen maakten weinigen zich echt druk. Wel verscheen er op 25 en 26 oktober 1872 in het liberale dagblad *Het Vaderland* een niet-gesigneerd artikel waarin de schrijver zich verzette tegen enkele negatieve berichten over de studentes in Zürich en Groningen. Hij betoogde dat beide universiteiten zich op het juiste standpunt hadden gesteld door goedgemotiveerde studentes de weg naar een betrekking als arts niet te blokkeren:

Waarom strijdt het niet met ons gevoel, dat een vrouw zieken oppast in een hospitaal, wel dat zij geneesheer wordt? Waarom kan een vroedvrouw wel, een vrouwelijke doktor niet een goede huisvrouw worden?²⁴

De schrijver erkende wel dat het nog lang niet overal geaccepteerd was dat een vrouw ook heel goed dokter kon worden. Toelating tot de medische studie was niet mogelijk geweest in Leiden of Utrecht. 'Het was alleen mogelijk in het radicale noorden.'²⁵ En de schrijver kon het weten, want hij was niemand anders dan de Groningse hoogleraar Tellegen, die zich al eerder voor de studie door vrouwen had uitgesproken.

De studie die Aletta Jacobs na haar propedeuse begon, was niet altijd makkelijk. Om te beginnen moest zij de steun van een paar mannen die haar entree in de universitaire wereld hadden vergemakkelijkt al snel missen. In mei 1872 werd haar broer Julius ontslagen in verband met onbetamelijk gedragingen jegens de dochter van een inwonende baker en een kraamvrouw in het ziekenhuis, waar hij als assistent juist het goede voorbeeld had moeten geven.²⁶ En eind 1872 kondigde Rosenstein zijn vertrek naar Leiden aan, waarheen Aletta hem niet kon volgen vanwege de inmiddels welbekende weerzin van enkele Leidse hoogleraren tegenover vrouwelijke studenten. Bovendien moest Aletta Jacobs heel wat wegslikken, net als de mannelijke studenten overigens, toen ze op de snijzaal voor het eerst zelf een dissectie moest uitvoeren. Ze kreeg een onderarm ter ontleding en gruwde ervan: 'Het doode lichaam en de bloedige arm hebben mij dagen en nachten achtereen niet met rust gelaten. Geruimen tijd was het mij onmogelijk vleesch te eten, en waar ik kwam vervolgde mij de ellendige lijkenlucht.'²⁷ Maar zonder mankeren haalde zij op 23 en 24 april 1874 het kandidaatsexamen. Omdat zij voor haar doctoraalexamen ook co-schappen in de kliniek moest lopen, was het voor haar toen niet meer doenlijk om vanuit Sappemeer, waar ze al die jaren bij haar ouders was blijven wonen, met de trein heen en weer naar Groningen te reizen (de spoorstudent was in die tijd ook een nieuw fenomeen!). Zij betrok een kamer bij een timmerman in de Turftorenstraat, tussen het Academiegebouw en het ziekenhuis in. Na haar co-schappen te hebben gelopen legde Aletta op 9 en 10 september 1876 haar doctoraal af. De volgende stap was het artsexamen, maar omdat dat staatsexamen in 1877 in Amsterdam zou worden afgenomen, verhuisde zij in oktober 1876 van Groningen naar Amsterdam. Anderen vrouwelijke studenten waren er op dat moment in Groningen niet en vooralsnog leek het optreden van Aletta Jacobs niet meer dan een curiosum te zijn geweest.

PRIL FEMINISME?

Aletta Jacobs heeft grote vermaardheid verworven met haar strijd voor vrouwenrechten. In hoeverre heeft haar Groningse studietijd bijgedragen aan de vorming van haar feministische overtuigingen?

Als we Aletta Jacobs zelf mogen geloven, waren de jaren die zij in het Groningse academisch ziekenhuis doorbracht beslissend. In dat ziekenhuis lagen bijna uitsluitend patiënten uit de onderste lagen van de bevolking. Jacobs realiseerde zich al snel hoe zwaar en moeilijk het leven van vrouwen uit die volksklasse was, wat de kwalijke gevolgen van het geldende huwelijksrecht waren en welke ellende kinderverwaarlozing met zich meebracht. In het ziekenhuis lag eens een achtentwintigjarige patiënte die in een vergevorderd stadium van *tabes dorsalis* verkeerde, ruggenmergtering. Op het papiertje boven het bed stond dat zij van beroep ‘meretrix’ was, wat Jacobs niets zei. Ook de vertaling met ‘publieke vrouw’ die het woordenboek gaf, maakte haar niet veel wijzer, terwijl haar steun en toeverlaat, Ali Cohen, elke nadere toelichting weigerde. Wel kreeg zij de dringende raad zich niet met die vrouw te bemoeien. Aan dat advies stoorde ze zich echter niet. In haar veel later genoteerde *Herinneringen* schreef zij ‘dat medelijden met het mooie bleke meisje, waarvan niemand enige notitie nam, dat nooit bezoek ontving, mij er toe dreef haar een paar bloemen te brengen’. Ze won het vertrouwen van de prostituee en hoorde haar levensverhaal aan:

Negentien jaar oud, was het Amsterdamsche weeskind verleid door een heer. Geen uitkomst wetende, kwam zij van kwaad tot erger, haar lot voerde van bordeel tot bordeel, en ten slotte in het ziekenhuis dat zij, als de voor haar veilige en rustige haven, niet meer levend zou verlaten.²⁸

Sinds enige jaren was de prostitutie in Nederland gereguleerd, maar dat bood de vrouwen om wie het ging geen enkele bescherming, zo merkte Jacobs.

Niet lang daarna maakte zij op een nog ruwere wijze kennis met de heersende wan toestanden op dit gebied:

Op zekeren dag verzocht een der hoogleraren mij, met hem en zijn assistent naar een bijlokaal van het ziekenhuis te gaan [op de hoek van de Munnekeholm en de Schuitemakersstraat], waar negen armoedig gekleede vrouwen onze komst bleken te verbeiden. Op ruwen toon werd haar gelast, zich een voor een te ontblooten en op een houten tafel te gaan liggen. Zonder dat ze ook maar met een vinger werden aangeraakt, bekeken de beide mannen hun ‘objecten’. Een kort overleg volgde, waarna zeven vrouwen konden vertrekken en de andere twee aanzegging kregen zich naar het hospitaal te begeven. De zeven vrouwen verdwenen onder geleide van een brutaal uitzienende kerel, door wien zij werden opgewacht. De cynische behandeling welke men dit negental ten deel liet vallen – het onderzoek had in totaal nog geen twintig minuten geduurd –, de zonderlinge wijze waarop het zevental werd weggeleid, brachten mijn gemoed in opstand.²⁹

Hier lag het begin van de latere strijd die Aletta Jacobs tegen de reglementering van de prostitutie zou voeren:

Die ééne middag in Groningen had mij immers voldoende bewezen, dat de reglementeering niet de minste waarborg biedt tegen bescherming, dat degene die zich het onderzoek moet laten welgevallen daardoor even diep vernederd wordt als hij die het leidt, en dat een beschaafd land zoomin bordeelen als een slavenmarkt moest dulden.³⁰

De slavernij was in Nederland in 1863 afgeschaft, bordelen en vrouwenhandel bestaan nog altijd.

AAN DE RAND VAN DE AFGROND

Na het overlijden van Thorbecke op 4 juni 1872 werd J.H. Geertsema voor de tweede keer minister van Binnenlandse Zaken. Voor Groningen was dit niet ongunstig. Geertsema was de vroegere secretaris van het college van curatoren en zou zijn alma mater niet laten vallen. Inderdaad ging de minister meteen over tot herbezetting van de leerstoelen van Hofstede de Groot en Muurling, ondanks de onzekerheid die bestond over de handhaving van de theologische faculteit onder de nieuwe wet.³¹ Ook kon men van Geertsema verwachten dat hij een wetsvoorstel zou indienen dat gunstig was voor Groningen.

Over het wetsvoorstel dat Geertsema op 15 januari 1874 naar de Kamer stuurde, mocht men in Groningen inderdaad niet ontevreden zijn. De minister had duidelijk – hij zei dat ook – voortgeborduurd op het wetsontwerp van Fock en had dus bijvoorbeeld net als deze de scheiding tussen kerk en staat niet zo ver doorgevoerd dat de studie van geloof en religie geheel uit de universiteit werd gebannen. Geertsema erkende dat het niet meer aanging om op een rijksuniversiteit dienaren van een bepaald kerkgenootschap op te leiden; de dogmatische vakken verdwenen dus uit het vakkenpakket van de universiteit. Maar religie was een te belangrijk verschijnsel om geen aandacht aan te schenken en daarom wilde de minister de theologische faculteit omvormen tot een faculteit voor godsdienstwetenschap.³² Hij vertrouwde erop dat de kerken hun eigen opleidingen zouden concentreren in de universiteitssteden en dat hun kwekelingen dus ook de colleges van de hoogleraren godsdienstwetenschap zouden bezoeken.

Zoals kon worden verwacht ging Geertsema uit van het behoud van de drie bestaande universiteiten. De memorie van toelichting bevatte zelfs een heel nadrukkelijk pleidooi voor het behoud van de Groningse universiteit. De minister somde nog eens de argumenten op van zijn voorganger Heemskerk uit 1868: het opheffen van een universiteit was bijna onuitvoerbaar, elke universiteit vertegenwoordigde een eigen richting en een universiteit was ook van belang als centrum van beschaving voor het omringende gewest. Geertsema erkende dat indertijd een grote meerderheid van de Kamerleden het daar niet mee eens was geweest. Ook hun argumenten zette de minister nog eens op een rijtje: de provinciale naijver die in de tijd van de Republiek voor zo veel universiteiten had gezorgd, had nu plaatsgemaakt voor het besef van wat het algemeen belang vereiste; de onvolkomenheid van de vervoersmiddelen die vroeger spreiding van hogescholen over het hele land rechtvaardigde, was door de komst van de spoorwegen opgeheven; de financiële en intellectuele krachten van Nederland schoten te

kort om drie universiteiten in stand te houden; en in de Nederlandse Hervormde Kerk waren net die twee richtingen overgebleven die pasten bij de universiteiten van Leiden (voor de moderneren) en die van Utrecht (voor de orthodoxen). Een derde universiteit was dus niet nodig. Als Groningen schadeloos werd gesteld voor het verlies van haar hogeschool, zou een rationele ordening van het academisch landschap overblijven. Maar de regering was door die redenering niet overtuigd. Geertsema zag in dit streven naar reductie en rationalisering een kwalijke uiting van de tijdgeest, die alleen lette op nut en profijt:

Er worden stemmen gehoord klagende over de rigting van den tegenwoordigen tijd als eene te uitsluitend realistische; het nut, zegt men, de praktijk staan op den voorgrond, het abstracte, het bespiegelende vindt slechts weinige voorstanders. Ook in de studie. Wat als overtoellig beschouwd wordt, tracht men ter zijde te schuiven om zich uitsluitend te bepalen tot hetgeen men verwacht later met voordeel te kunnen gebruiken. Algemeene vorming en ontwikkeling maakt meer en meer plaats voor een eenzijdige, op een bepaald doel gerigte. De exacte, de natuurhistorische wetenschappen, de natuur- en scheikunde nemen de hoofdplaats in en verdringen de litterarische. In de scholen van middelbaar onderwijs [de hbs] wordt wel geen professioneel onderwijs gegeven, maar zij worden toch hoofdzakelijk bezocht door hen die zich later met handel, nijverheid, fabriekwezen zullen bezig houden of als ingenieurs werkzaam zijn.³³

In het licht hiervan leek het Geertsema niet wenselijk een hogeschool op te heffen die als wetenschappelijke instelling een tegenwicht kon bieden tegen die kwalijke neiging om nut en praktisch voordeel als norm te nemen en die op lokaal niveau een gunstige invloed kon uitoefenen op de algemene beschaving. Zo'n tegenwicht was vooral nodig, wist hij uit eigen ervaring, 'in het noorden van het Rijk, waar handel, landbouw en fabrieksnijverheid bloeien en al ligt genegen zijn op den voorgrond te treden'.³⁴ Dan zou men nog eerder Utrecht kunnen opheffen, dat zo dicht bij Leiden lag. Dit opmerkelijke staaltje van conservatieve cultuurkritiek van een op zichzelf liberale minister wijst er nog eens op dat het in de negentiende eeuw misschien liberale denkbeelden zijn geweest die voor de dynamiek in de discussie over het hoger onderwijs hebben gezorgd, maar dat de behoudende richting verantwoordelijk is geweest voor de uiteindelijke vormgeving van het stelsel van hoger onderwijs.

Natuurlijk realiseerde Geertsema zich, hij kon het niet ontkennen, dat het de laatste jaren niet goed was gegaan met de Groningse universiteit:

Maar dit is hoofdzakelijk te wijten aan de onzekerheid die aangaande haar lot bij eene wettelijke organisatie van het hooger onderwijs werd opgewekt. Gaandeweg heeft men haar laten vervallen door onthouding van hetgeen zij voor ontwikkeling en vooruitgang noodig had. Wordt het onderwijzend personeel versterkt, worden de materiele hulpmiddelen verbeterd en uitgebreid, zij zal een nieuw leven ontvangen en nog, meer dan thans, als centrum van beschaving eenen heilzamen invloed kunnen uitoefenen.³⁵

Dit is een echo van de vele klachten die al in de tijd dat Geertsema nog secretaris van het college van curatoren in Groningen was over de regering waren geuit. Of die klachten terecht waren, en of niet geheel andere oorzaken de terugloop van het aantal studenten in Groningen veroorzaakten, doet hier niet zo ter zake. Voor Geertsema was het een uitgemaakte zaak dat de Groningse universiteit niet achterop was geraakt door gebrek

aan kwaliteit, maar door het bewust onthouden van de noodzakelijke middelen. Als zij een patiënt was geweest, kwijnde zij niet door het wijken van de levenslust, maar doordat de arts haar het nodige voedsel weigerde toe te dienen.

Kennelijk maakte het pleidooi van Geertsema enige indruk, want toen de rapporteurs in juli 1874 de eerste bevindingen van de Kamer weergaven, was er niet langer sprake van 'een grote meerderheid', maar slechts van 'een meerderheid' die de minister uitnodigde om een moedige daad te verrichten en een der universiteiten te sluiten. Weer kwam het comité tot behoud van de Groningse universiteit hiertegen in het geweer, maar in augustus 1874 viel het kabinet en leek de dreiging weer van de baan. Geertsema werd aan het einde van die maand als minister van Binnenlandse Zaken opgevolgd door Heemskerk, een van zijn voorgangers, die zich in 1868 al zo duidelijk voor het behoud van Groningen had uitgesproken. In het wetsvoorstel dat hij in december 1874 aan de Kamer voorlegde en dat een aangepaste versie van het voorstel van Geertsema was, ging hij ook nu uit van het bestaan van drie universiteiten. Maar nog altijd was een meerderheid van de Kamer niet overtuigd en dus deed men er in Groningen alles aan om de Kamerleden van hun ongelijk te overtuigen. Op 28 december stuurde het College van Burgemeester en Wethouders van de stad Groningen een omvangrijk adres naar de Kamer, opgesteld door Oppenheim (inmiddels gemeentesecretaris), waarin ook nog weer het oude argument uit de mottenballen werd gehaald dat het rijk niet zomaar de afspraken uit 1594 naast zich neer kon leggen. In januari 1875 belegde het Comité opnieuw een meeting in De Harmonie en ook Vindicat en allerlei gemeenten in de noordelijke provincies lieten de Kamer weten hoe desastreus het opheffen van de Groningse universiteit zou zijn; ook Friesland en Drenthe deden nu mee. In een nieuw verslag van de bevindingen van de Kamerleden van 22 april 1875 bleek dat de voor- en tegenstanders van het behoud van Groningen elkaar nu ongeveer in evenwicht hielden. Dit verslag leidde in augustus 1875 tot een nieuwe versie van het wetsvoorstel, dat nog steeds uitging van drie universiteiten. Nu was het stadium bereikt waarin het wetsvoorstel in de voltallige Kamer artikel voor artikel kon worden besproken.³⁶

De discussie over het al dan niet openhouden van de Groningse universiteit bereikte in deze maanden haar hoogtepunt. Op 19 februari 1876 verscheen in de *Provinciale Groninger Courant* een misselijk stuk waarin een onbekend gebleven auteur duidelijk probeerde te maken dat er niets verloren ging als Groningen werd opgeheven. De studenten ontvluchtten de stad, onder degenen die nog ingeschreven waren bevonden zich vele pseudostudenten, zoals de aanstaande apothekers, en onder de hoogleraren heerste diepe malaise. Om nog iets te verdienen deden zij er van alles bij, studenten waren er immers toch niet. Dit fraaie staaltje van nestbevuiling leidde weer tot tal van vertoewende reacties, maar de stemming werd goed weergegeven door een groot artikel in de *Groninger Courant* van 24 februari onder de titel 'Aan de rand van de afgrond'. Het onvermoeibare comité stuurde nog maar eens een openbare brief naar de Kamer en bestookte de kranten met ingezonden stukken. Na lang stilzwijgen stuurde ook de senaat op 3 maart een pleitschrift naar de Tweede Kamer om aan te dringen op handhaving van de Groningse universiteit. Lange tijd had de senaat gedacht dat een oratio pro domo toch niet zou helpen, maar nu het gerucht ging dat hij er ook zelf niet meer in geloofde en zijn stilzwijgen verkeerd kon worden uitgelegd, wilde hij zijn stem wel laten horen ten gunste van de Groningse universiteit.

Er waren inderdaad in eigen kring hoogleraren die voor opheffing van de universiteit waren.³⁷ De filosoof Van der Wijck publiceerde eerst in de Groningse kranten en op 6 maart 1876 ook in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een artikel waarin hij betoogde dat in Groningen het studentenaantal nog veel geringer was dan de voorstanders van het behoud van de universiteit beweerden. Volgens zijn telling waren er in het jaar 1875-1876 geen 177 studenten, maar slechts 135 of misschien zelfs maar 127. Hij verbond daar geen conclusies aan, wilde alleen maar in het algemeen belang de feiten helder krijgen, maar het was duidelijk dat zijn interventie de tegenstanders van Groningen in de kaart speelde. Was de jonkheer werkelijk zo onzelfzuchtig dat hij in het belang van het algemeen zijn eigen universiteit meende te moeten afvallen? De Groningse curatoren keurden zijn actie in ieder geval in scherpe bewoordingen af en lieten hem weten:

[...] dat gij, zij het ook tot bevordering van hetgeen gij het algemeen belang meende te zijn, in uwe betrekking van Hoogleraar, terwijl gij aan onze Hoogeschool verbonden waart, van uw betrekking – in der tijd zoo door u gewenscht – hebt gebruik gemaakt om tot slooping dier instelling mede te werken, en daarmee is naar onze overtuiging in strijd met uw ambtspligt, zoo niet met uw eed gehandeld.³⁸

Met andere woorden: academische vrijheid hield niet in dat een hoogleraar rechtstreeks zijn eigen universiteit schade mocht berokkenen, ook niet met een beroep op het algemeen belang. En het was in ieder geval niet collegiaal wat Van der Wijck had gedaan.³⁹

Ondertussen liep in Den Haag de Groningse afgevaardigde Samuel van Houten, een onafhankelijk liberaal Kamerlid dat ooit in 1859 in Groningen was gepromoveerd, zich het vuur uit zijn sloffen om de andere afgevaardigden ervan te overtuigen dat het laten vallen van Groningen een groot gevaar in zich borg. Het wegnemen van de universiteit

zou kunnen leiden tot ‘denationalisering’ van het noorden des lands en een afdrijven van dat gebied naar Duitsland. Van Houten speelde hier in op de angst die zo kort na de Frans-Duitse Oorlog en de Duitse eenwording onder leiding van Bismarck in Nederland bestond dat ook dit land door de machtige buur zou worden opgeslokt. Verder zocht Van Houten bondgenoten, met wie hij misschien een deal kon sluiten. Hij vond ze vooral bij de voorstanders van een universiteit in Amsterdam.

Niemand wist of het voldoende zou zijn. Op 8 maart 1876 begon de Kamer met de behandeling van het wetsontwerp. Langzaam maar zeker naderde het tijdstip waarop artikel 32 van de nieuwe wet aan de orde zou worden gesteld, dat uitsprak dat er drie rijksuniversiteiten zouden zijn, te Leiden, Utrecht en Groningen. Zou het artikel zonder discussie passeren of zou iemand met

Afb. 122 Samuel van Houten, alumnus van Groningen en als Kamerlid groot voorvechter van het behoud van de Groningse universiteit. Collectie

een amendement komen om het aantal universiteiten terug te brengen tot twee en Groningen op te heffen? Op 17 maart 1876 was het zover: de voorzitter opende de discussie over artikel 32. Snel constateerde de minister dat tot zijn genoegen geen van de afgevaardigden van plan leek 'de sloopende hand' aan de Groningse universiteit te leggen. Maar dat bleek toch wat voorbarig. Het liberale Haagse Kamerlid J.J. van Kerkwijk, van het district Zierikzee, liet weten te overwegen een amendement in te dienen om het aantal rijksuniversiteiten tot twee te beperken, de ene in Leiden, de andere in Amsterdam; als hij zou merken dat zijn voorstel op brede steun kon rekenen, zou hij het alsnog indienen.⁴⁰

Die steun was er niet, bleek, en zo werd de nieuwe wet aangenomen met daarin de bepalingen dat er drie rijksuniversiteiten zouden zijn én dat Amsterdam de mogelijkheid kreeg zijn atheneum om te zetten in een volwaardige universiteit. De Groningse lobby in Den Haag had gewerkt. Nu was het aan de Groningers om te bewijzen dat onder de nieuwe condities – die veel beter waren dan onder de oude bedeling – de universiteit van het Noorden voldoende levenskrachtig was om weer volop mee te tellen.

TUSSENBALANS: HET ZELFBEWUSTZIJN VAN EEN NOORDELIJKE UNIVERSITEIT

De Groningse universiteit was in 1876 door het oog van de naald gekropen. De breed gedeelde opinie was geweest dat Nederland geen behoefte had aan drie volwaardige universiteiten en dat de opheffing van de noodlijdende Groningse hogeschool alleszins te verdedigen was. Maar in plaats daarvan had Nederland er na de beslissende stemming in de Tweede Kamer opeens een universiteit bij. Groningen bleef behouden en Amsterdam kreeg waar de stad al lang recht op meende te hebben, een eigen universiteit. De deal die Sam van Houten met de Amsterdamse Kamerleden had gesloten, had ervoor gezorgd dat Groningen een doorstart mocht maken.

Wie let op het aantal studenten dat in Groningen rondliep, had kunnen zeggen dat Groningen in 1876 eigenlijk opnieuw mocht beginnen. In 1615, het eerste jaar dat studenten zich officieel hadden kunnen inschrijven, hadden zich zo'n tachtig studenten bij de rector gemeld, en in 1876 waren dat er, na aftrek van alle oneigenlijke inschrijvingen, amper meer. Maar ook in andere opzichten was de universiteit weer terug bij af. De voedingsbodem voor de universiteit was ooit een combinatie van Friese vrijheid, moderne devotie en noordelijk humanisme geweest, en in het midden van de negentiende eeuw waren er weer soortgelijke factoren die het geestelijke klimaat in Groningen bepaalden. Groningen was andermaal een bolwerk van vrijzinnigheid en degene die bij uitstek het gezicht van de moderne devotie en het noordelijk humanisme was geweest, Wessel Gansfort, leverde opnieuw de inspiratie voor de protagonisten van de Groningse universiteit. Na een lang uitgesponnen calvinistisch intermezzo – zeg maar van Ubbo Emmius tot en met Anthonius Driessen – was de Groningse universiteit weer teruggekeerd tot haar wortels, althans zo stelde Hofstede de Groot. Ook het redelijk nieuwe principe van de academische vrijheid, kernwaarde van elke serieuze moderne universiteit, grondvestte deze theoloog op de principes van de vroege vaderlandse en speciaal noordelijke hervorming. In het midden van de negentiende eeuw was de Groningse universiteit na een heel lange aanloop tot zelfbewustzijn gekomen en wist zij nu waar zij voor stond en hoe dat zo gekomen was.

Dat neemt natuurlijk niet weg dat de Groningse universiteit van 1876 in heel veel opzichten juist wezenlijk verschilde van die van 1614. Het studentenaantal mocht dan amper groter zijn geworden, het academisch personeel was sterk uitgebreid en de behuizing van de universiteit was er duidelijk op vooruitgegaan. Onderzoek had in 1614 nog geen onderdeel uitgemaakt van de taakopvatting van de hoogleraren, maar begon rond 1875 een hoofdrol in hun leven te spelen. Was Groningen in de zeventiende eeuw een universiteit geweest met zeer veel buitenlandse docenten en studenten, die zich voor onderwijs en onderzoek van de lingua franca van de wetenschappelijke we-

reld bedienden, het Latijn, in 1876 gaven Nederlandse docenten in het Nederlands college aan Nederlandse studenten. De plaats die deze studenten, verenigd in het corps, in het geheel van de universiteit innamen, was onvergelykbaar met die van de studenten in de vroege zeventiende eeuw. Religie speelde rond 1875 in het academisch leven amper meer een rol. Er was een hervormde theologische faculteit en studenten theologie maakten een groot deel van de studentenpopulatie uit (nog wel), maar hoogleraren hoefden zich in hun onderwijs niet langer te richten naar wat de gereformeerde belijdenis voorschreef of wat de predikanten toelaatbaar vonden.

Sommige dingen waren natuurlijk niet veranderd. De geografische ligging was onveranderd gebleven – waarbij het natuurlijk niet om de lengte- en breedtegraad gaat, maar om de ligging ten opzichte van andere steden en landen. De Groningse universiteit had van haar ligging de vruchten geplukt, maar ook de nadelen ondervonden. Toen de grenzen met de Duitse vorstendommen nog open waren, had de universiteit veel studenten uit aangrenzende gebieden als Oost-Friesland en Bentheim, maar ook uit verder weg gelegen territoria als Nassau en Hessen getrokken. Maar toen in de achttiende en negentiende eeuw die grenzen dicht gingen, raakte Groningen opgesloten in een uithoek van het land, ver weg van de centra van macht, economie en cultuur. Dat was ten dele opgevangen door het verdwijnen van de concurrent Franeker, dat in een nog ongunstiger positie had verkeerd als universiteit in een te kleine stad zonder het sociale verkeer dat een regionale metropool als Groningen studenten en hoogleraren kon bieden. Groningen was daardoor in de negentiende eeuw ‘de’ universiteit van het Noorden geworden. Maar of dat voldoende was om Groningen op den duur overeind te houden, was halverwege de negentiende eeuw maar helemaal de vraag.

Het proces van nationale eenwording had voor Groningen allerlei gevolgen. De opname van de universiteit in een landelijk bestel, de bezuinigingen vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw en het teruglopen van het aantal studenten na 1850 ondermijnden het bestaansrecht van een Groningse universiteit en dwongen degenen die de universiteit in stand wilden houden tot een argumentatie waarom de universiteit toch open zou moeten blijven. Vooral Hofstede de Groot heeft belangrijke bijdragen geleverd aan de ontwikkeling van zo’n Groningse universiteitsideologie. Cruciaal daarvoor was de gedachte dat een universiteit meer is dan een opleidingsinstituut, dat zij daarenboven ook nog een morele gemeenschap is, die de drager is van bepaalde waarden die van belang zijn voor de hele samenleving. Een universiteit was daardoor in zijn visie voor haar omgeving zowel een bron van welvaart als een bakken van verlichting en beschaving. Dat sloot niet uit dat de universiteit ook betekenis had voor het hele land of de wijde wereld; De Groot ontwikkelde zijn theologie niet alleen voor de Groningers. Maar het begint wel met die lokale verankering. Dat was geen uiting van provinciale ijdelheid, zoals Thorbecke dacht, of hoefde dat in ieder geval niet te zijn; het was een serieus te nemen visie op wat een universiteit – elke universiteit – behoort te zijn. Ook op deze wijze kwam de Groningse universiteit tot een soort bewustzijn van zichzelf; zij bestond niet alleen als universiteit, zij wist ook waarom zij het verdiende te bestaan.

De logica van de eenwording van Nederland in de negentiende eeuw had ook nog een ander gevolg: in de beeldvorming kreeg Groningen nu een meer geprononceerd eigen, noordelijk accent. Een eigen karakter zal Groningen altijd hebben gehad. Wie uit

Friesland naar het oosten reisde en de Lauwers overstak, had in de zeventiende eeuw al het gevoel in ander land te zijn aangekomen, een soort voorportaal van Westfalen. Lang was voor Hollanders en Friezen Groningen een Duitse stad waar toch een soort van Nederlands gesproken werd. Maar in de zeventiende eeuw hadden ook de Hollanders hun eigenaardigheden gehad en waren zij dus net zo provinciaals als de Groningers. Dat veranderde in de achttiende en zeker in de negentiende eeuw: de Hollandse cultuur werd de norm, alles wat buiten het kerngebied van het koninkrijk lag de uitzondering, 'de provincie'. Nationale eenwording accentueert altijd – althans in haar eerste fase – het provinciale karakter van de periferie, want eenwording is in die fase niets anders dan de suprematie van één streek, in dit geval het westen van Nederland.

Hoe Groningen in de negentiende eeuw een eigen identiteit kreeg opgedrongen (door het poneren van een landelijke norm) én zichzelf toe-eigende (door zich daartegen af te zetten), valt op allerlei momenten in de negentiende-eeuwse geschiedenis van de Groningse universiteit te zien. Bijvoorbeeld toen Thorbecke in 1851 de Groningers probeerde duidelijk te maken dat de dagen van de provinciale academie echt voorbij waren en dat de universiteit primair een Nederlandse instelling was. Hij bereikte waarschijnlijk – maar dat lag niet alleen aan hem – het tegendeel van wat hij beoogde: het onderwerpen van de Groningse instelling aan landelijk beleid deed de Groningers, Hofstede de Groot en Feith sr. voorop, juist de nauwe band tussen stad, gewest en academie beklemtonen – en het historische recht dat Groningen op zijn hogeschool had. Groningen had natuurlijk al, Huizinga wees daar terecht op, een duidelijk noordelijk provinciaals cachet, waar studenten uit den vreemde soms moeilijk aan konden wennen, maar door de formulering van landelijk beleid werd dit noordelijk accent een kwestie van principe.

Hetzelfde gebeurde in het studentenleven. Leefden de corpora in Leiden, Utrecht en Groningen aanvankelijk vooral hun eigen leven, rond het midden van de eeuw begonnen zij elkaar te bezoeken en schakelden zij, als er een onoverkomelijk probleem tussen twee van hen rees, de derde in als bemiddelaar. Na een geslaagde bemiddeling werd er dan een landelijk studentenfeest gehouden. Ook werden er papieren banden tussen de verschillende corpora gesmeed. Er verschenen in de tweede helft van de negentiende eeuw landelijke studentenbladen met plaatselijke redacties, waarin ook stukken van algemeen belang geplaatst werden. Merkwaardig genoeg leidde dat ertoe – althans wat Groningen betreft – dat sluimerende percepties van andere universiteiten nu ook expliciet geformuleerd en daardoor versterkt werden. In de stukken die in *Vox Studiosorum* of het *Studenten Weekblad* verschenen, zien we de clichés opduiken die sindsdien vast onderdeel van het imago van de Groningse universiteit zijn geworden. Groningen als een ver, afgelegen, moeilijk bereikbaar oord, ergens in het 'barre noorden', een land van stugge boeren waar de universiteit de karaktertrekken van haar omgeving overnam. Dat was niet altijd zo geweest. Toen Cuvier in 1811 door het noorden van de voormalige Republiek reisde, was hem ook al de afgelegen ligging van Groningen en Friesland opgevallen, maar hij projecteerde de kenmerken van het land nog niet op de twee noordelijke universiteiten. Hem viel als man van de Verlichting juist op hoe in die afgelegen, moeilijk te bereiken oorden de universiteiten functioneerden als bakens van universele verlichting en beschaving. Een halve eeuw later zag men dat anders. Aangestoken door romantische concepties over volkskarakters begon men te denken dat de

Groningse universiteit juist wel de kleur had aangenomen van haar omgeving. Sommige studenten koketteerden daarmee en zetten dat eigen karakter graag nog wat aan, anderen waren er ongelukkig mee, zagen het als provinciale geboorneerdheid en waren daarom juist blij dat studenten in de verschillende steden door de verbeterde communicatie met andere studentensteden beter van elkaars situatie op de hoogte raakten. ‘Zoo ergens, dan hebben wij dit in Groningen hard nodig,’ schreef in 1867 de student J.J.C. Enschedé, de zoon van de bibliothecaris. Want, zo vervolgde hij:

[...] die Chineesche methode, dat wij alleen voor ons zelve leven, dat vreemdelingen niets van onze zaken behoeven te weten, zal ons niet veel heil aanbrengen, maar gezegd in de hand werken zooals deze: ‘Groningen is Boëotie’, eene uitdrukking die gevonden wordt in hooggeleerde monden en wetenschappelijke werken.¹

Boëotie was in de Oudheid een boerse streek in Midden-Griekenland die altijd werd vergeleken met het verfijnde, door hogere beschaving gekenmerkte Athene. Zo zien we in de bladen en elders dat in de loop van de negentiende eeuw, juist door de opname van Groningen in een landelijk bestel en met gebruikmaking van reële gegevens, een eigen Groningse identiteit wordt geconstrueerd. De volgende stap was natuurlijk dat termen met een negatieve connotatie van een positievere lading werden voorzien: ‘boers’ wordt ‘nuchter’, ‘zwijgzaam’ wordt ‘wars van opsmuk’, ‘in zichzelf gekeerd’ wordt ‘eigenzinnig’.

Maar boers of nuchter, in zichzelf gekeerd of eigenzinnig, een universiteit kan alleen blijven bestaan als er voldoende studenten zijn om college aan te geven. In 1876 kreeg Groningen de kans te bewijzen dat er voldoende leven in de universiteit zat om die studenten ook daadwerkelijk aan te trekken. Of dat zou lukken, zou van allerlei factoren afhangen, zoals objectieve demografische factoren, meetbare prestaties op het terrein van onderwijs en onderzoek, ruimere financiële mogelijkheden en betere materiële voorzieningen in de vorm van laboratoria en bibliotheken. De vitaliteit en de veerkracht van een universiteit zijn echter ook afhankelijk van zoiets ongrijpbaars als ‘academisch klimaat’ – de manier waarop men omgaat met elkaar en met de mening van anderen, de erkenning van gedeelde opvattingen over de waarde van onderwijs en wetenschap, een gevoel van verbondenheid binnen de academische gemeenschap. Aan een goed academisch klimaat had het in Groningen in het verleden wel eens ontbroken, maar in de negentiende eeuw was dat ten goede gekeerd en wat dat betreft kon de Groningse universiteit in 1876 de toekomst met vertrouwen tegemoetzien.

NOTEN

NOTEN BIJ INLEIDING

- 1 Ph.W. van Heusde, *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs* (Utrecht 1857; eerste editie 1829) 148.
- 2 Het zou zinloos zijn hier een overzicht te willen geven van de literatuur over dit onderwerp. Ik wijs alleen op het zeer inspirerende boek van Stefan Collini, *What are universities for?* (Londen 2012).
- 3 Willem Frijhoff, 'Honderd jaar universiteitsgeschiedenis in Nederland', *Studium* 6 (2013) 197-206, aldaar 200-201.
- 4 Klaas van Berkel, *Academisch leven. Over geschiedenis, karakter en veerkracht van de Nederlandse universiteit* (Amsterdam 2009).
- 5 *Effigies et vitae professorum Academiae Groningae & Omlandiae, cum historiola foundationis ejusdem Academiae* (Groningen 1654) (in 1968 verscheen een facsimile-uitgave, met daaraan toegevoegd een vertaling: 'Wordingsgeschiedenis van de in de stad Groningen op gezag van de Edelgrootmogende Staten van Groningen en Ommelanden gestichte Academie'); W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen, ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest, op last van den Akademischen Senaat uitgegeven* (Groningen 1864), met als bijlage 1: W.B.S. Boeles, 'Levenschetsen der Groninger hoogleraren'; J. Huizinga, 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan', in: *Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen, uitgegeven in opdracht van den Akademischen Senaat* (Groningen 1914) 1-238 (ook opgenomen in: J. Huizinga, *Verzamelde werken* (9 dln., Haarlem 1948-1953) VIII, 36-339).

NOTEN BIJ 1 FRIESE VRIJHEID EN NOORDELIJK HUMANISME

- 1 Het relaas over de opkomst van de stad Groningen is gebaseerd op: M.G.J. Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen* (3 dln., Groningen 2008-2009) I, 125-361. Het oudere overzichtswerk van W.J. Formsma e.a., red., *Historie van Groningen* (Groningen 1976) is op onderdelen nog steeds bruikbaar. De ruimtelijke ontwikkeling van Groningen is goed te volgen in: Meindert Schroor, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (Nijmegen 2009).
- 2 Oebele Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986); Hajo van Lengen, red., *Die Friesische Freiheit des Mittelalters. Leben und Legende* (Aurich 2003). Traditioneel werd de Friese vrijheid vaak uitsluitend geïnterpreteerd als 'afwezigheid van landsheerlijk gezag', maar Vries liet in zijn afscheidsles in 2012 zien dat die vrijheid ook wel degelijk persoonlijke vrijheid impliceerde.
- 3 J.A. Feith, 'Uit het leven der jufferen op 't Broerkerkhof', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1910*, 16-24. Feith citeert de zestiende-eeuwse kroniekschrijver Abel Eppens, die rond 1580 schreef dat de Groningse aanzienlijken 'stelden haar dochters ter scole', alsof het convent een kostschool was.
- 4 Geciteerd in: Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, I, 207. Het woord dat Emo gebruikt voor 'onschatbaar', *inestimabilis*, is rechtstreeks ontleend aan het *Corpus Juris Civilis*, de codificatie van het Romeins recht die Emo aan de universiteiten van Oxford en Orléans had bestudeerd. Vriendelijke mededeling van Oebele Vries.
- 5 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, I, 207.
- 6 Egge Knol, *Een provincievlag voor Groningen* (Groningen 2011).
- 7 De spits brandde in 1577 af na het ontsteken van vreugdevuren in verband met de aftocht van de Spaanse

troepen. Tussen 1619 en 1627 werd een nieuwe spits gebouwd, die veel minder hoog was, namelijk 97 meter. De stenen van de Martinitoren, die nu zo grauw zijn dat Groningers van de 'd'olle grieze' spreken, waren oorspronkelijk geelwit.

8 Een halve eeuw later was het inwoneraantal van de stad gestegen tot naar schatting 11.000, terwijl in de Ommelanden toen ongeveer 48.000 mensen woonden. Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 26.

9 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 87.

10 Over Frederici: Willem Zuidema, *Wilhelmus Frederici, persona van Sint-Maarten te Groningen (1489-1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd (Groningen 1988)*.

11 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 141.

12 Geciteerd bij: E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw (Groningen-Djakarta 1952)* 24. Benninge schreef vanaf 1505 aan zijn *Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der Stadt Groningen*.

13 De kennis over het noordelijk humanisme (dat is het humanisme in Groningen en omstreken, niet in de Noordelijke Nederlanden als geheel) is de laatste decennia sterk toegenomen door een serie fraaie congresbundels: F. Akkerman en A.J. Vanderjagt, red., *Rodolphus Agricola Phrisius (1444-1485) (Leiden 1988)*; F. Akkerman, G.C. Huisman en A.J. Vanderjagt, red., *Wessel Gansfort (1419-1489) and Northern Humanism (Leiden 1993)*; F. Akkerman, A.J. Vanderjagt en A.H. van der Laan, red., *Northern Humanism in European Context, 1496-1625 (Leiden 1999)*. Toch blijft ook J. Lindeboom, *Het bijbels humanisme in Nederland. Erasmus en de vroege Reformatie (Leiden 1913, tweede editie met een inleiding van C. Augustijn, Leeuwarden 1982)* van waarde.

14 B.A. Nauta, 'Waar studeerden de Groningers vóór de stichting hunner Academie?', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1910, 169-192*; S. Zijlstra, *Het geleerde Friesland - een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650 (Leeuwarden 1996)*.

15 Het Fraterhuis kende geen aparte school, maar bood alleen aanvullend onderwijs. Zie: F. Postma, 'Regnerus Praedinius (ca. 1510-1559), zijn school en zijn invloed', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 32 (1990) 153-181, aldaar 156.

16 Over deze Aduarder kring zie: F. Akkerman en C.G. Santing, 'Rudolf Agricola en de Aduarder academie', *Groningsche Volksalmanak 1987, 7-28*; Jaap van Moolenbroek, 'De abtenkroniek van Aduard', in: Jaap van Moolenbroek, Hans Mol en Jakob Loer, red., *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling (Hilversum-Leeuwarden 2010)* 21-52, aldaar 35-41; Fokke Akkerman, 'De Aduarder academie', in: Zweder von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen, werkplaats der wetenschap'. De stichting van de Groninger Academie in 1614 (Hilversum 2014) 71-79.

17 Een goed uitgangspunt voor de studie van Agricola is: *Rudolph Agricola: Six lives and Erasmus's testimonies*, ed. Fokke Akkerman (Assen 2012).

18 Volgens Akkerman werd bij die gelegenheid een regeling met de bisschop van Münster getroffen waarbij de bisschop de zoon van de nieuwe abt erkende, wat zou verklaren dat 1444 lang als Agricola's geboortjaar gold. *Rudolph Agricola: Six lives*, ed. Akkerman, 10-12.

19 Voor een afgewogen oordeel over Agricola's opmerkingen over zijn geboortestreek: F. Akkerman, 'Agricola and Groningen. A humanist on his origin', in: Akkerman en Vanderjagt, red., *Rodolphus Agricola Phrisius*, 3-20.

20 Agricola aan zijn vriend Adolf Occo, Keulen 19-10-1480, in: *Rudolph Agricola, Letters*, ed. en vert. Adrie van der Laan en Fokke Akkerman (Assen-Tempe AZ 2002) 138-139 ('Ego scriba sum Gauronice nostrae - sic enim soleo oppidum nostrum vocare').

21 Agricola aan Occo, Heidelberg 11-10-1482, in: *Agricola, Letters*, 156-157.

22 Akkerman en Santing, 'Rudolf Agricola', 17 (ontleend aan de brief van Agricola aan Occo, Heidelberg 11-10-1482, in: *Agricola, Letters*, 156-157).

23 Over Gansfort zie behalve de in noot 13 genoemde literatuur ook nog: M. van Rhijn, *Wessel Gansfort (Den Haag 1917)*.

24 Zoals geciteerd (met gedeeltelijke herspelling) in: Lindeboom, *Bijbels humanisme*, 50.

25 Lindeboom, *Bijbels humanisme*, 53.

26 Lindeboom, *Bijbels humanisme*, 51.

27 Hun namen vinden we in de hierna nog te noemen brief van Goswinus van Halen aan Albert Hardenberg uit 1528. Zie ook noot 31 hierna.

28 A.H. van der Laan, 'Antonius Liber', in: Jan Bloemendal en Chris Heesakkers, red., *Bio-bibliografie van Nederlandse humanisten. Digitale uitgave DWC/Huygens Instituut KNAW (Den Haag 2009)*, www.dwc.huygensinstituut.nl.

29 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 110, citeert de Friese kroniekschrijver Worp van Thabor over Frederici: 'Dese Meester Willem regierde dye stat Groningen, ende dye stat Groningen dede niet, of het ginck al doer syn handen, ende wat hy riede ende wolde, dat geschiede in Groningen.' De zoon van Frederici, Hieronymus Frederici, geboren voordat zijn vader tot de geestelijke stand overging, bekleedde in de eerste helft van de zestiende eeuw enkele belangrijke functies in het Groningse bestuursapparaat. J.M.M. Hermans, 'De kerk in het midden. Aspecten van Groningen als cultureel en religieus centrum aan het eind van de Middeleeuwen', in: G. van Halsema Thz. e.a., red., *Geloven in Groningen. Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad* (Kampen 1990) 43-56, aldaar 48.

30 Akkerman en Santing, 'Rudolf Agricola', 23.

31 'Erat ea tempestate Adwert non tam monasterium quam Academiam.' De brief is bewaard gebleven doordat Hardenberg hem even na 1560 opnam in zijn levensbeschrijving van Gansfort, die weer is afgedrukt in Wessel Gansfort, *Opera* (Groningen 1614) 4. Voor een afbeelding van de autograaf (die berust in München) en een Nederlandse vertaling van de brief: Akkerman en Santing, 'Rudolf Agricola', 10-12. Goswinus was na de dood van Gansfort toegetreden tot de Broeders der Gemenen Levens, had een aantal jaren bij de bekende humanist Alexander Hegius in Deventer op school gezeten en was in 1507 rector van de aan het Fraterhuis in Groningen verbonden school geworden. Hij overleed in 1530. Hardenberg ontwikkelde zich in een richting die Gowinus misschien niet had goedgekeurd. Hij verliet Aduard rond 1530, studeerde in Leuven, maar ging onder invloed van Erasmus geleidelijk over tot de Reformatie. Over hem: W. Janse, *Albert Hardenberg als Theologe. Profil eines Bucer-Schülers* (Leiden 1994); W. Janse, 'Hardenberg, Albert', in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* [BLGNP] v (2001) 226-228. In de in het begin van de zestiende eeuw voltooide kroniek van het klooster van Aduard wordt met geen woord gerept over de geleerde bijeenkomsten in de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw. Dat is wel verklaarbaar omdat de auteur van het desbetreffende deel van de kroniek gezien zijn taalgebruik meer ophad met de traditionele kloostervroomheid dan met de nieuwe humanistische geleerdheid die uit Italië kwam overwaaien.

32 Agricola vertelt iets over zijn gesprekken met Gansfort in zijn brief aan Adolf Occo, Heidelberg 11-10-1482, in: Agricola, *Letters*, 158-159. Hij schrijft onder andere: 'Ik ben vaak zijn tafelgast en ik sta op zeer vertrouwde voet met hem.'

33 Agricola aan Hegius, Groningen 20-9-1480. Agricola, *Letters*, 126-127. Dat Agricola en Gansfort uit heel verschillend hout gesneden waren, is echter geen reden om Agricola's band met de Aduarder kring te minimaliseren. Akkerman verzet zich daarom terecht tegen de neiging van Van Moolenbroek (Jaap van Moolenbroek, 'Wessel Gansfort as a teacher', in: Koen Goudriaan, Jaap van Moolenbroek en Ad Tervoort, red., *Education and Learning in the Netherlands 1400-1600* (Leiden 2004) 117-121) om Agricola bijna buiten deze kring te plaatsen. Het is mede aan Agricola te danken 'dat in de periode 1460-1490 de Aduarder academie, en dat begrip staat voor het intellectuele leven in de hele regio Groningen, Deventer, Münster, 'Frisia' en Westfalen, intellectueel en cultureel uitmunt boven alles wat er in Nederland en heel West-Europa ten noorden van de Alpen aanwezig was [...]'. Akkerman, 'De Aduarder academie', 79.

34 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 35-105.

35 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 42-44.

36 Over het godsdienstgesprek: Lindeboom, *Bijbels humanisme*, 165-167; P.S. Wolfs, *Das Groninger 'Religionsgespräch' (1523) und seine Hintergründe* (Nijmegen 1959).

37 Geciteerd in: P. Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming en der roomschgezinde gemeente dezer stad* (Groningen 1832) 24, naar H.H. Brucherus, *Geschiedenis van de opkomst der Kerkhervorming in de Provincie Groningen* (Groningen 1821) 421-424, in het bijzonder 423. De verordening dateerde uit de tijd van Karel van Gelre en werd herhaald in 1538 en 1558. De Groot noemde de verordening, die erkende dat in de loop van de tijd het geloof zich kan ontwikkelen, en die zo vooruitliep op zijn eigen vrijzinnige houding tegenover de kerkleer, 'het schoonste gedenkstuk van de wijsheid der stadsregering in het bestuur der kerkelijke zaken'.

38 F. Postma, 'Praedinius' (1990), 157. Zie ook: F. Postma, 'Regnerus Praedinius (1510-1559), seine Schule und seine Einfluss', in: Akkerman, Huisman en Vanderjagt, red., *Wessel Gansfort*, 291-324.

39 Citaat bij: Postma, 'Praedinius' (1990), 156, noot 14.

40 Toen in 1557 de historicus David Chytraeus uit Rostock Praedinius bezocht, was deze bezig zijn leerlingen de beginselen van de geneeskunde bij te brengen aan de hand van het kleine handboek van Romeinse arts Claudius Galenus. Postma, 'Praedinius' (1990), 155.

41 Postma, 'Praedinius' (1990), 168, 180.

- 42 Chytraeus vertelde later over Praedinius' verering voor Wessel Gansfort, 'cuius ossa inferioris maxillae, velut reliquias sacras, mihi monstrabat'. Geciteerd bij Postma, 'Praedinius' (1990), 155, noot 11 (Postma heeft het hier over de 'schedel' van Gansfort, maar corrigeerde dat in de Duitse versie van dit artikel – zie noot 38). Ook van Erasmus bezat Praedinius enkele memorabilia, zoals een Grieks Nieuwe Testament naar de uitgave van Erasmus uit 1527, een exemplaar dat in bezit was geweest van Erasmus en Luther. Het boek, nu in de Universiteitsbibliotheek Groningen, is voorzien van venijnige kanttekeningen van Luther, die op hun beurt weer commentaar van Praedinius uitlokten, waaruit weinig sympathie voor de grote reformator spreekt. J.M.M. Hermans en G.C. Huisman, red., *Aan de ketting. Boek en bibliotheek in Groningen voor 1669* (Groningen 1996) 24-25; Postma, 'Praedinius' (1990), 160.
- 43 Postma, 'Praedinius' (1990), 161, noot.
- 44 Geciteerd bij: Lindeboom, *Bijbels humanisme*, 179. Lindeboom zag Praedinius als een overgangsfiguur tussen het bijbels humanisme van de vroege zestiende eeuw en het calvinisme van het eind van de eeuw: 'In Praedinius zien wij de zware geestesbeschaving van den humanist al bedenkelijk wijken voor het stijve exclusivisme van den gereformeerden predikant'. Lindeboom, *Bijbels humanisme*, 169. Hoe dit te rijmen valt met de ook aan Praedinius toegeschreven 'brede verdraagzaamheid' (Lindeboom, *Bijbels humanisme*, 171) is niet duidelijk.
- 45 Postma, 'Praedinius' (1990), 166.
- 46 Hoe groot de reputatie van Praedinius was, blijkt wel uit het feit dat de Friese geleerde en historicus Suffridus Petrus, die op dat moment hoogleraar klassieke talen in Erfurt was, het aanbod om Praedinius op te volgen afsloeg omdat hij vreesde niet aan Praedinius te kunnen tippen. W. Bergsma, 'Suffridus Petrus als landshistorienschrijver', *It Beaken* 56 (1994) 80-123, aldaar 83.
- 47 'De wereld aan boeken: een zestiende-eeuwse anatoom uit Groningen', <http://wereldaanboeken.ub.rug.nl>. De *Tabulae* uit 1572 zijn in een tweetalige uitgave (Latijn en Engels) opnieuw uitgekomen als: *Opuscula selecta neerlandicorum de arte medica*, XVIII (Haarlem z.j.), met een uitvoerige biografische inleiding van de hand van B.W.Th. Nuyens en A. Schierbeek. Zie nog: Dominik Gross en Jan Steinmetzer, 'Strategies of medical self-authorization in early modern medicine: the example of Volcher Coiter (1534-1576)', *Medizinhistorisches Journal* 40 (2005) 275-320; Dominik Gross en Jan Steinmetzer, *Volcher Coiter (1534-1576) und die Konstituierung ärztliche Autorität in der Vormoderne* (Aken 2006).
- 48 Zoals geciteerd bij: Postma, 'Praedinius' (1990), 153-154. Johannes Acronius Frisius (1520-1564) was geboren in Akkrum en was sinds 1547 hoogleraar wiskunde in Bazel. Later bekleedde hij er nog de leerstoel logica en geneeskunde.
- 49 F. Akkerman, 'Onderwijs en geleerdheid in Groningen tussen 1469 en 1614', in: G.A. van Gemert, J. Schuller tot Peursum-Meijer en A.J. Vanderjagt, red., 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken'. *Groningse geleerden 1614-1988* (Hilversum 1989) 13-29, aldaar 26.
- 50 Zie over Hardenberg de literatuur genoemd in noot 31. Hardenberg bleef niet lang in Aduard. Na twee of drie jaar legde hij zijn habijt af en ging hij via Keulen naar Bremen, waar hij de eerste evangelische dompredikant werd. Later zou hij nog in Emden actief zijn.
- 51 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 91.
- 52 J.J. Woltjer, in: Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 216-217.
- 53 Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 208.
- 54 Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 215.
- 55 Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 214.
- 56 J.A. Feith, 'Eene mislukte poging tot invoering der inquisitie te Groningen', in: *Historische avonden. Bundel uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn tienjarig bestaan* (Groningen 1896) 156-177, aldaar 158.
- 57 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 107-151.
- 58 Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 235.
- 59 Menso Alting (1541-1612), geboren in Eelde, had in Groningen op school gezeten en was begonnen als vicaris in Haren. Na zijn overgang naar het calvinisme was hij in 1575 predikant geworden in Emden, waar hij al spoedig de leider werd van het verzet tegen de lutherse graaf van Oost-Friesland. Over Alting: Klaas Dieter Voss en Wolfgang Jahn, red., *Menso Alting und seine Zeit. Glaubenstreit – Freiheit – Bürgerstolz* (Oldenburg 2012).
- 60 P.J. Blok e.a., *Gedenboek der Reductie van Groningen in 1594* (Groningen 1894) 169; *Het geheime dagboek van de Groninger stadssecretaris Johan Julsing 1589-1594*, inl. en vert. Jan van den Broek (Assen 2006), i.v.
- 61 Het woord 'reductie' suggereert dat Groningen teruggevoerd werd tot een verband waarvan het ooit deel

had uitgemaakt. Maar de stad had nooit de Unie van Utrecht ondertekend. Wel hadden afgevaardigden van de stad enige tijd meevergaderd met de Staten-Generaal, en omdat het gebied waarover de Staten-Generaal ging ten slotte samenviel met de Unie, beschouwde men de overgang van Groningen toch als een terugkeer. Voor de tekst van het traktaat: P. Brood, red., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 20-26.

NOTEN BIJ 2 DE OPRICHTING VAN DE UNIVERSITEIT

- 1 In de zestiende eeuw begon men Fivelgo steeds meer als Fivelingo aan te duiden.
- 2 Uitvoering hierover: E. Wiersum, *De gedwongen vereeniging van Stad en Lande in 1594* (Groningen 1898); Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 153-209. De verdeeldheid uitte zich alleen al in de naam van het gewest. De Ommelanden waren fel tegen de naam 'Stad en Ommelanden van Groningen', omdat dat ondergeschiktheid van de Ommelanden aan de stad suggereerde. Pas na veel vijven en zessen gingen in 1600 beide partijen akkoord met 'de Stad Groningen en de Ommelanden' (meestal afgekort tot 'Stad en Lande'). Wel moesten de Ommelanden slikken dat de stad protocollair de voorrang kreeg. Ook het wapen van de provincie demonstreert de blijvende verdeeldheid: geen nieuw wapen, maar een combinatie van het wapen van de stad en dat van de Ommelanden.
- 3 De stad werd bestuurd door een college van zestien raden, waaruit elk jaar vier burgemeesters werden verkozen. Elk jaar op 8 februari trad de helft van de raad af en koos een college van vijf keurheren acht nieuwe raadsleden. Die keurheren waren zelf weer afkomstig uit de gezworene meente, een gezelschap van 24 gegoede burgers, dat zich door coöptatie aanvulde. Volgens het Traktaat van Reductie stelde stadhouder Willem Lodewijk in 1594 voor één keer de nieuwe magistraat aan en in 1601 werd bepaald dat hij zolang de oorlog duurde het recht had de keurheren aan te wijzen.
- 4 Voor een overzicht: *De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland* (Groningen 2011) 270.
- 5 Brood, red., *Van Beeldenstorm tot Reductie*, 21 (gecorrigeerde transcriptie).
- 6 S. Zijlstra, 'Het "scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde Bijdragen. Nieuwe Reeks* 15 (1989) 65-78.
- 7 Voor klachten over het voortleven van oude paapse gebruiken zie: G.A. Wumkes, *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers, 1595-1796* (Groningen 1904; herdruk Groningen 1975) 8.
- 8 Aldus artikel 21 van de uitspraak van de bemiddelingscommissie van 17 februari 1595, zoals geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 27. Wiersum, *De gedwongen vereeniging*, 204, geeft een iets andere tekst ('insunderheit tho underholt van schoelen und educatie vande jöget').
- 9 In september 1594 ontving Ubbo Emmius de eerste uitbetaling van zijn salaris: 500 Emdense gulden per jaar, vrije woning en een schip turf. In Leer had hij 200 Emdense gulden en 6 grazen land verdiend. Het verschil wordt niet alleen verklaard door het feit dat de school in Groningen groter was en de taak van Emmius omvangrijker, maar ook door het feit dat in Groningen de leerlingen geen schoolgeld of minerval aan de docenten hoefden te betalen (elders een vrij aanzienlijke extra bron van inkomsten). J.J. Boer, *Ubbo Emmius en Oost-Friesland* (Groningen 1935) 56-57. Emmius verhuisde overigens pas in november 1594 met zijn huisraad naar Groningen. Zijn officiële benoeming dateert van april 1595! Emmius was niet geheel onbekend met Groningen. In 1589 of 1590 had hij in verband met zijn geschiedenis van de Friese landen Aduard bezocht om er de kloosterkroniek te raadplegen. Jaap van Moolenbroek en Hans Mol, 'Inleiding', in: Moolenbroek, Mol en Loer, red., *De abtenkroniek van Aduard*, 9-17, aldaar 10.
- 10 Ubbo Emmius, *Programma bij de aanvaarding van het rectoraat der Latijnse School (thans Praedinius-gymnasium) te Groningen in 1594*, opnieuw uitgegeven met vertaling en toelichting door A.G. Roos (Groningen 1951). Behalve de gewone lessen stonden ook disputaties op het programma, alsmede plechtige voordrachten voor de verzamelde leraren en leerlingen.
- 11 Over Brunsema en zijn onderwijs: J.H.A. Lokin, 'De oprichting van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid in 1596', in: Von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen', 81-93.
- 12 In deze tijd onderhandelde de stad ook met Nicolaas Mulderius, arts in Harlingen, om provinciaal medicus in Groningen te worden, wat doorgaans ook het geven van openbare voordrachten inhield.
- 13 GrA, Archieven der Staten van Stad en Lande 1594-1798, toegangsnummer 1, inv.nr. 1, fo. 29-30 (15-12-1595), 45 (28-1-1596), 87 (17-4-1596). Zie ook: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 27. Bij het besluit van 15 december 1595 staat in de marge geschreven: 'Geproponereert om een collegium of hoge school te oprichten'.
- 14 Mello Brunsema, *Oratio pro nova juridicae facultatis Groningae instituta praelectione, habita ad VI Julij A.S. MDXCVI*.

Handschrift in facsimile uitgegeven met een inleiding van T.J. Veen en een vertaling van F. Akkerman e.a. (Groningen 1967) 2¹⁰.

15 Over het algemeen plaatst men het begin van deze ontwikkeling bij de oprichting door de humanist Johannes Sturm van het gymnasium illustre in Straatsburg in 1538.

16 Gerhard Menk, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584-1660). Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation* (Wiesbaden 1981). Zie ook: Gerhard Menk, 'Die Hohe Schule Herborn im 16. und 17. Jahrhundert', in: Anton Schindling e.a., *400 Jahre Arnoldinum. Festschrift* (Greven 1988) 22-30.

17 Menk, *Die Hohe Schule*, 35.

18 Menk, *Die Hohe Schule*, 51.

19 Menk, *Die Hohe Schule*, 178-183. Zie ook: Schindling e.a., *400 Jahre Arnoldinum*.

20 Ubbo Emmius noemt Brunsema dan ook niet in zijn 'Natales Academiae', het overzicht van de wordingsgeschiedenis van de Groningse universiteit dat is opgenomen in de *Effigies et vitae*, 1-11 (in vertaling: 'Wordingsgeschiedenis', 1-6).

21 Geciteerd in: G.Th. Jensma, 'Inleiding', in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra, red., *Universiteit te Franeker. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985) 11-39, aldaar 11-12. Dit besluit wordt niet vermeld door W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijksatheneum in Franeker* (2 dln., Leeuwarden 1878-1889).

22 Ook in Leiden werd aanvankelijk aan een beperkte opzet gedacht. Had Willem van Oranje het eerst, in december 1574, nog over de oprichting van een 'goede, genouchsaeme ende vermaerde schole ofte universiteyt', waar de jeugd uit alle windstreken zou worden opgeleid 'beyde inde rechte kennisse Godts ende allerley goede eerlycke ende vrye kunsten ende wetenschappen', begin januari 1575 was hij zuiniger: het zou moeten gaan om een 'collegium' voor Grieks, Latijn en Hebreeuws, en een opleiding voor theologie, filosofie en wiskunde, 'sonder voor alsnoch inde rechten ofte medicinen te doen doceren'. Een predikantenopleiding dus. De Staten beslisten daarop dat het wel degelijk een volwaardige universiteit moest worden. Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame, I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000) 61-63.

23 Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 9. Het Friese plan vertoont sterke overeenkomst met het in 1592 wel gerealiseerde plan voor het Statencollege dat aan de Leidse universiteit verbonden werd, een internaat voor studenten die met een beurs van de Staten van Holland een predikantenopleiding volgden.

24 Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 11; II, 40-44 (biografie).

25 Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, Bijlage I, p. 433.

26 Volgens Hidde Feenstra, 'Van stapelrecht en vrije markteconomie. Stad en Ommelanden in de 16e eeuw', in: Brood, red., *Van Beeldenstorm tot Reductie, 143-183*, aldaar 157, telde de stad in 1606 16.600 inwoners, terwijl Stad en Lande als geheel 71.700 inwoners had. Friesland was volkrijker; rond 1600 woonden in dat gewest naar schatting 118.000 mensen.

27 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 159-162.

28 Ten tijde van de Nederlandse Opstand werd Oost-Friesland door twee broers geregeerd, de graven Johann en Edzard II. Het westelijke, overwegend calvinistische deel van het graafschap, waarin Emden en Leer lagen, viel onder Johann, het noordelijke en oostelijke, meest lutherse deel, met Aurich en Norden als belangrijkste steden, viel onder Edzard. Na de dood van Johann in 1591 kwam heel Oost-Friesland weer onder Edzard II, die daarna probeerde Emden weer in zijn greep te krijgen – met averechtse gevolgen.

29 H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Gelderse Hoogeschool en hare hoogleraren; grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden* (2 dln., Utrecht 1844-1847) I, 15-22; Remieg Aerts en Liesbeth Hoogkamp, *De Gelderse Pallas. Gymnasium illustre, Gelderse universiteit, Rijksatheneum in Harderwijk 1600-1818* (Barneveld 1986) 12.

30 Zie de brief van Ubbo Emmius aan Sibrandus Lubbertus in Franeker, 28-3-1609. H. Brugmans en F. Wachter, red., *Briefwissel des Ubbo Emmius* (2 dln., Aurich-Den Haag 1911-1923) II, 66-67. Namens de vader van de Groningse student Rabirius Rodolfi, die in Franeker medicijnen studeert, vraagt Ubbo Emmius een testimonium van de Franeker hoogleraren waarin deze moeten verklaren dat de student ijverig studeert en dat de hoop bestaat dat hij zich ontwikkelt 'in virum eruditum & patriae utilem'. De vader hoopt met zo'n verklaring dan in Groningen een stipendium of subsidie te krijgen. Over de genoemde student is verder niets bekend.

31 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 28. Studenten die een 'leen' hadden, kregen een beurs uit een particulier fonds (bijvoorbeeld een fonds dat ingesteld was voor familieleden of studenten in een bepaald vak, meestal theologie).

32 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 29.

- 33 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 30.
- 34 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 30-31. Over de stadsmedicus Stampeel zie: F.G. Huisman, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam 1992) 138.
- 35 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 31.
- 36 Emmius aan Johan Witten, 9-3-1613. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 156.
- 37 Geciteerd in: H. Brugmans, 'Een en ander over de stichting der Groningsche academie', in: *Academia Groningana*, 241-257, aldaar 243. Stadhouder Willem Lodewijk was na de dood van zijn vader Jan de Oude (1606) graaf van Nassau-Dillenburg geworden en was daarom regelmatig te vinden in zijn residentie in Dillenburg.
- 38 Emmius aan Matthias Martinius, 28-5-1613. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 159. Emmius heeft het erover dat 'wij Julsingh naar Marburg hebben afgezonden' ['legavimus'], alsof hij deel uitmaakte van de voorbereidingscommissie. In werkelijkheid zal hij adviseur zijn geweest.
- 39 *Effigies et vitae*, 3. Johannes Hartmann (1568-1631) was sinds 1592 hoogleraar wiskunde, sinds 1603 hoogleraar geneeskunde en sinds 1609 hoogleraar chymie in Marburg. Hij was een overtuigd aanhanger van de Zwitserse arts, alchemist en filosoof Theophrastus Bombastus van Hohenheim, alias Paracelsus, en beschikte in Marburg over een vermaard 'laboratorium chymico-medicum'. Matthaeus werd later alsnog hoogleraar in Groningen. Zie hoofdstuk 4.
- 40 De Leidse hoogleraar theologie Festus Hommius zond Emmius een aanbeveling voor Molinaeus, maar het mocht niet baten. Festus Hommius aan Emmius, 18-9-1613. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 165. Op 13 november 1613 riepen de gedeputeerden ook nog (maar eveneens tevergeefs) de hulp in van de Nederlandse gezant in Parijs, François van Aerssen. Brugmans, 'Een en ander', 253.
- 41 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 33.
- 42 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 33-34. Dat Mulerius en Emmius maar moesten uitmaken wie Grieks en wie wiskunde zou doceren (Mulerius doceerde al Grieks in Leeuwarden en Emmius was bedreven in de landmeetkunde en de tijdrekenkunde) zegt net zoveel over de brede scholing van beide heren als over het elementaire karakter van hun onderwijs.
- 43 Voor de leerstoel theologie was door Emmius en Mulerius ook de Pool Johannes Maccovius aanbevolen, die op 8 maart 1614 net in Franeker bij Emmius' vriend Lubbertus was gepromoveerd en van wie Lubbertus grote verwachtingen had. Toen Emmius een goed woordje deed voor Maccovius, stuitte hij echter op verzet bij de Staten (Emmius' wil was dus bepaald geen wet als het om benoemingen ging) en in plaats van Maccovius werd Ravensperger benoemd. Gezien de vele conflicten waarin de heetgebakerde Maccovius al snel in verzeild raakte, zal men van het besluit om hem niet te benoemen geen spijt hebben gehad. C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie* (Kampen 1963) 340.
- 44 Johannes Bogerman aan Emmius, 29-5-1614. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 185.
- 45 Brugmans, 'Een en ander', 255.
- 46 Brugmans, 'Een en ander', 256.
- 47 Voor de biografische gegevens zie in het algemeen: Boeles, 'Levenschetsen', 1-13.
- 48 Boer, *Ubbo Emmius*; W.J. Koppers, red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen* (Groningen-Emden 1994); Gudrun Anne Dekker, *Ubbo Emmius. Leben, Umwelt und Gegenwart: Biographie* (Norderstedt 2010). In 1605 was Emmius even in beeld als hoogleraar in Franeker, maar de intriges van zijn aartsvijand (op het vlak van de Friese geschiedschrijving althans) Bernardus Furmerius verhinderden dat. *Diarium Furmerii. Dagboek van Bernardus Gerbrandi Furmerius, 1603-1615, landsgeschiedschrijver van Friesland, inleiding, redactie en vertaling D.W. Kok, annotatie Onno Hellinga* (Leeuwarden 2006) 45.
- 49 Over Mulerius: R.H. Vermij, *The Calvinist Copernicans: The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002) 45-52; Djoeke van Netten, *Nicolaus Mulerius (1564-1630). Een geleerde in Groningen in de discussies van zijn tijd* (Groningen 2010).
- 50 Boeles, 'Levenschetsen', 8. Zie over Ravenspergers geschriften tegen de socinianen ook nog: Chr. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland, gedurende de 16e en 17e eeuw* (2 dln., Leiden 1873-1874) I, 164-167; Menk, *Die Hohe Schule*, 64-65. Na zijn benoeming in Groningen bleef Ravensperger als visitator actief in Steinfurt, om het graafschap Bentheim van de achtergebleven aanhangers van Vorstius te zuiveren. In 1619 deed men nog een poging Ravensperger weer naar Herborn te halen, maar zonder succes. Menk, *Die Hohe Schule*, 65, noot.
- 51 Emmius aan Witten, 8-7-1613. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel* II, 160-161. In deze brief beveelt Emmius Huninga aan voor de post van secretaris van Gedeputeerde Staten van Overijssel.
- 52 Dit plakkaat is wel voorgesteld als de stichtingsoorkonde van de Groningse universiteit. Zie: Jos. M.M.

Hermans en Marc Nelissen, red., *Charters of foundation and early documents of the universities of the Coimbra group* (Groningen 1994) 62. Maar het is 'slechts' de bekendmaking van de al eerder genomen beslissing en de aankondiging van de opening van de universiteit in augustus 1614. Leiden heeft een mooie oorkonde, uitgevaardigd namens Filips II en voorzien van enkele zegels, maar het Groningse oprichtingsbesluit staat gewoon in de notulen van de Statenvergadering.

53 Op grond van onder andere de verwijzing naar de wijze koning Alfonso meent Von Martels dat het plakkaat is opgesteld door Emmius, ook al is het ondertekend door de secretaris van de Staten, Meynardi. Zie: Zweder von Martels, 'Ubbo Emmius, the Eternal Edict and the Academy of Groningen', in: A.A. MacDonald, Zweder R.M. von Martels en Jan R. Veenstra, red., *Christian humanism. Essays in honour of Arjo Vanderjagt* (Boston 2009) 399-418. Is echter de hele tekst van Ubbo Emmius, of heeft hij slechts materiaal aangedragen?

54 Geciteerd in: C.H. van Fenema, *Het Academie-gebouw te Groningen, 1614-1909* (Groningen 1909) 10, die zich weer baseert op: H.O. Feith jr., 'Eenige uitgaven bij de oprigting der Akademie te Groningen', *Groninger Volks-almanak voor 1851*, 102-104.

55 De belangrijkste bron voor de geschiedenis van de feesten rond de opening vormen de 'Natales Academiae' (zie hiervoor noot 20).

56 Dat Emmius niet sprak bij de opening, wordt op gezag van Mulerius toegeschreven aan zijn verlegenheid om in het openbaar te spreken. Boer, *Ubbo Emmius*, 48, 79. Zie nog: 'Toespraken gehouden bij gelegenheid van de herdenking van de geboortedag van Ubbo Emmius (geboren 5 december 1547) op 4 december 1947 in de aula van het Academiegebouw door Prof.dr. J. Lindeboom en Dr. J.J. Boer', *Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen 1948* (Groningen-Batavia 1948) 39, 41, 45-47.

57 E.J. Diest Lorgion, 'Inleiding', in: [E.J. Diest Lorgion, red.], *Gedenkschrift der inwijding van het nieuwe Academiegebouw [te] Groningen in September 1850* (Groningen 1851) ix-liv, aldaar xxii.

58 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit* (7 dln., Den Haag 1913-1924) I, 7*-8*. Ook bij de oprichting van de Franeker universiteit werd als motief genoemd 'dewijle noch de Kercke Godts noch het politiek regiment niet en can en mach sonder geleerde personen bestaen'. Geciteerd in: Jensma, 'Inleiding', in: Jensma e.a., red., *Universiteit te Franeker*, 11-39, aldaar 35, noot 4.

59 A.J. Vanderjagt, 'Practising continuity. The Academy at Groningen, 1595-1625', in: Alasdair MacDonald en Arend H. Huussen, red., *Scholarly environments. Centres of learning and institutional contexts, 1560-1960* (Leuven 2004) 33-47.

60 Zie ook nog: Henri Krop, 'De "artes" in de eerste jaren van de Groninger universiteit: theorie en praktijk', in: Von Martels, red., 'Ogfschool der Muzen', 111-128.

61 Tekst afgedrukt in: Hermans en Nelissen, red., *Charters of foundation*, 63.

62 Als het juist is dat Emmius dit plakkaat heeft opgesteld (zie hiervoor noot 53) dan nog geldt dat Emmius alleen opgeschreven kan hebben wat de Staten naar buiten wilden brengen. De inhoud weerspiegelt niet noodzakelijkerwijs zijn eigen opinie.

63 Deze alinea's over de redevoering van Ravensperger had ik niet kunnen schrijven zonder de masterscriptie van Marjolijn Palma, *Academia Groningana. De stichting van de Groningse academie gezien vanuit de inaugurele rede van Herman Ravensperger* (Groningen 2007). In deze scriptie is de redevoering van Ravensperger integraal overgenomen, met Nederlandse vertaling. Met dank aan Zweder von Martels voor het beschikbaar stellen van deze scriptie. Zie ook: Zweder von Martels, 'The School as Metaphor of Paradise. The Eternal Edict of the University of Groningen and the Oration of Herman Ravensperger at its Inauguration (1614)', in: Rudolf Suntrup en Jan R. Veenstra, red., *Himmel auf Erden - Heaven on Earth* (Frankfurt a. M. 2009) 151-166. Voor een samenvatting van de redevoeringen van Ravensperger en Huninga: J. Wiarda, 'De inwijding van de Academia Groningae et Omlandiae', *Groninger Universiteitsblad* 15 (1964-1965) 17-27, 129-140; 16 (1966) 10-23.

64 Emmius, 'Natales', 7 ('Wordingsgeschiedenis', 4).

65 Jonckbloet, *Gedenckboek*, 37.

66 Herman Ravensperger en Johannes Huninga, *Orationes ad inaugurationem academiae illustrium ordinum Groningae & Omlandiae* (Groningen 1614) A4^{ro}. Palma, *Academia Groningana*, 72, concentreert zich zozeer op het humanistische gehalte van de rede dat zij voorbijgaat aan de reformatorische thema's erin.

67 Peter Harrison, *The Fall of Man and the Foundations of Modern Science* (Cambridge 2007).

68 Ravensperger en Huninga, *Orationes*, B3^v.

69 Misschien was hij zo kort over Gansfort omdat hij wist dat Huninga na hem uitgebreider zou stilstaan bij deze vijftiende-eeuwse theoloog. Huninga noemde Gansfort 'de voorloper van Luther'.

70 Ravensperger en Huninga, *Orationes*, B4^f.

71 Van Rhijn, *Wessel Gansfort*, lxxviii-lxix. Er waren eerder uitgaven van Gansforts geschriften geweest, in

Zwolle in 1521, in Wittenberg en Bazel in 1522, maar de Groningse uitgave van 1614 bevatte meer teksten. Voor de *Disputatio habita Gruningae in aedibus Praedictorum inter Dominicanos atque Sacerdotes Ecclesiae divi Martini Anno Redempti orbis 1523* (blijkens de ondertitel 'ex bibliothecae Nobilis viri Petri Pappi à Tratzberg'). *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der Hervorming in de Nederlanden*, deel VI, ed. F. Pijper (Den Haag 1909) 374-384, 549-575.

72 Hidde Feenstra, *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen 2007) 100-101.

73 Vgl. het slot van Han van Ruler, "Met behoud van de waardigheid die een Theoloog past". Herman Ravensperger en zijn geschil met Grotius', in: Von Martels, 'Oefenschool der Muzen', 139-154.

74 De wetten zijn afgedrukt bij Jonckbloet, *Gedenkboek*, 214-218. Interessant is dat Emmius in het programma voor de Latijnse school in 1595 bij het vak logica nog had vermeld dat hij de logica van Aristoteles met die van de ramisten zou vergelijken: 'In Logicis Philippica [het stelsel van Philippus Melancthon] ac Aristotelica cum Ramaeis conferemus'. Emmius, *Programma*, 16. Dat de in veel opzichten antiaristotelische logica en dialectica van Petrus Ramus op Latijnse scholen wel en op universiteiten niet meer getolereerd werd, kwam echter wel vaker voor. K. van Berkel, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam 1983) 264, 271-274. Zie voor de verspreiding van het ramisme in de Noordwest-Duitse hogescholen: Howard Hotson, *Commonplace Learning. Ramism and its German Ramifications, 1543-1630* (Oxford 2007).

75 Over de jarenlange strijd van Lubbertus tegen Vorstius: Van der Woude, *Lubbertus 198-258*. Zie ook: Christoph Lüthy en Leen Spruit, 'The Doctrine, Life, and Roman Trial of the Frisian Philosopher Henricus de Veno (1574?-1613)', *Renaissance Quarterly* 56 (2003) 1112-1151. Over de actie van Mulerius: Van Netten, *Mulerius*, 24-29.

76 Over de relatie tussen de remonstranten en de aanhangers van antiaristotelische filosofieën, zie: Lüthy en Spruit, 'Henricus de Veno'. Gereformeerden als Gomarus en Lubbertus hadden een fijne neus voor afwijkende meningen en roken bij De Veno en Stellingwerff meteen onraad. De Veno was de leermeester en Stellingwerff een vriend van de Franeker student David Gorlaeus, wiens van naturalisme en atomisme doordrenkte *Exercitationes philosophicae*, geschreven in 1610-1612 en postuum gepubliceerd in 1620, bedoeld was als filosofische onderbouwing van het gedachtegoed van Vorstius. Zie: Christoph Lüthy, *David Gorlaeus (1591-1612). An enigmatic figure in the history of philosophy and science* (Amsterdam 2012).

77 Van der Woude, *Lubbertus*, 204-209.

78 Wat de bedoeling van de Zeeuwen was, wordt niet geheel duidelijk. Er waren al eerder plannen geweest om in Leiden of in Middelburg een internaat voor Zeeuwse theologiestudenten op te richten, maar in 1592 werden ook enkele hoogleraren aan de Latijnse school in Middelburg verbonden (voor filosofie, geschiedenis en welsprekendheid). Na de oprichting van het theologisch seminarium in 1611 vroeg de stad in 1614 bij de Zeeuwse Staten subsidie voor de uitbouw ervan tot een 'Collegium Theologicum en Hoge Schole', maar de Staten antwoordden 'dat nadien men niet en praetendeerd een gehele Universiteit te erigeren, maar een Collegium, dat het Land geene kosten behoorde te dragen'. Willem Frijhoff, 'Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte, en waarom', in: A.I. Bierman e.a., *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw* (z.pl. 1987) 7-41, aldaar 9. Daarna hield Gomarus het ook in Middelburg voor gezien; in 1615 vertrok hij naar de hugenotenacademie in Saumur. Met zijn vertrek verloor de Middelburgse opleiding haar belangrijkste docent en in 1620 werd zij officieel opgeheven. Of de Middelburgse plannen in Groningen bekend waren en de Groningers aangespoord hebben zelf ook iets te ondernemen, valt niet te zeggen. In ieder geval handelde men uit soortgelijke motieven.

79 Formsa e.a., *Historie van Groningen*, 372; Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 130, noot 3. Emmius zag Hillenius graag komen. 'Vir est ingenii promptissimi atque aequae modesti, industrius, facundus, prudens, orthodoxias studiosissimus, consiliorum & fallaciarum partis adversae maxime gnarus, mihi coniunctissimus.' Emmius aan Witten, Groningen 9-3-1613. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 156. Orthodox was Hillenius zeker, maar Emmius moet wel een heel aparte opvatting van *prudentia* en *modestia* hebben gehad. Zie voor de strijd tussen Hillenius en Venator: J.H. Rombach, 'Venator, Aldophus Tectander', in: *BLGNP* 2 (1983) 433-435. Ook Willem Lodewijk achtte Hillenius zeer hoog en benoemde hem tot superintendent over de kerkelijke zaken in Drenthe, een functie die in Duitse vorstendommen veel voorkwam, maar in de Republiek niet bestond.

80 De stadhouder was niet eens aanwezig bij de plechtige opening van de universiteit. Toch ging het hoger onderwijs Willem Lodewijk wel degelijk ter harte. Van al de zonen van Jan de Oude, de oprichter van de Hohe Schule in Herborn, had hij de meeste belangstelling voor de schepping van zijn vader. Na de dood van Jan de Oude (1606) was het graafschap Nassau opgesplitst in zes kleinere graafschappen, onder andere Nassau-Dillenburg, waartoe Herborn behoorde (maar het beheer van de Hohe Schule was in handen gelegd

van de drie oudste broers gezamenlijk).

81 Brugmans, 'Een en ander', 241. 'En daarom eeren wij in hem zoal niet den stichter der hoogeschool, dan toch den man, die aan haar stichting met kracht heeft medegewerkt'. Brugmans, 'Een en ander', 257.

82 H. Brugmans, 'Ubbo Emmius en zijn correspondentie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 39 (1924) 289-307, aldaar 289.

83 Brugmans, 'Ubbo Emmius', 293-294.

84 Boer, *Ubbo Emmius*, 69.

85 Rake opmerkingen over Emmius' karakter vindt men in: 'Toespraken gehouden bij gelegenheid van de herdenking van de geboortedag van Ubbo Emmius'.

86 W. Nijenhuis, 'Coolhaes, Caspar Janszoon', in: *BLGNP* 4 (1998) 100-102.

87 Zoals geciteerd in: W. Bergsma, 'Het godsdienstig wereldbeeld van Ubbo Emmius', in: Kuppers, red., *Ubbo Emmius*, 106-129, aldaar 123. Emmius was het Nederlands maar gedeeltelijk meester en schreef, als hij in de volkstaal moest schrijven, het liefst in zijn eigen Middelnederduits. Boer, *Ubbo Emmius*, 65, noot; H. Niebaum, "... dewijle ick int schrijven myne gewoonlicke Saxensche sprake ghevolght ..." Zur muttersprachlichen Schreibe des Ubbo Emmius', in: Kuppers, red., *Ubbo Emmius*, 81-105. Acronius (1565-1627) kwam uit Oost-Friesland en had bij Ubbo Emmius op school gezeten toen deze daar rector was. Tussen beiden ontstond een duurzame vriendschap. Acronius werd later hoogleraar theologie in Franeker en ten slotte weer predikant, in Haarlem. Zie: D. Nauta, 'Acronius, Johannes', in: *BLGNP* 2 (1983) 13-15. Acronius had gestudeerd aan de theologische hogeschool in Neustadt an der Haardt (toen de Palts in 1576 weer een lutherse vorst kreeg, stichtte Johan Casimir, de jongere broer van de regerende lutherse paltsgraaf Lodewijk VI, in 1578 een gereformeerde 'Ausweichanstalt' in Neustadt; in 1585 sloot die weer haar poorten toen Heidelberg opnieuw gereformeerd werd). Acronius was pas in 1601 vanuit Oost-Friesland naar Groningen gekomen en bediende zich aanvankelijk graag van het Nedersaksisch. Overigens was Coolhaes in 1575 degene die bij de inwijding van de Leidse universiteit de officiële rede had uitgesproken. Hij trad toen zelfs tijdelijk als hoogleraar theologie op!

88 In deze tijd raakte Emmius ook heel geëmotioneerd door de geschriften van Simon Stevin, die poneerde dat de aarde om de zon draaide en niet andersom, wat in flagrante strijd leek te zijn met bepaalde bijbelpasages. Zie p. 128-129.

89 'Locus mihi displicet [...] nam cum abitu Vorstii Steinfurtum non est perpurgatum.' Emmius aan Witten, Groningen 1-10-1611. Brugmans en Wachter, red., *Briefwechsel*, II, 121. Emmius meldde ook dat in Groningen besloten was voorlopig geen predikanten uit Steinfurt meer te beroepen. De zoon van Witten bleek overigens binnen een jaar al weer overgestapt te zijn naar Franeker - ook niet zonder gevaar. Over de correspondentie met Witten: Bianca van der Aa, *Amplitudinis tuae observans. De briefwisseling tussen Ubbo Emmius (1547-1625) en zijn goede vriend Johann Witten (doctoraalscriptie Afdeling Klassieke talen Rijksuniversiteit Groningen 1997)*.

90 'Semper aversatus sum studium novationum, ex quibus non possent non existere gravia incommoda [...] Memento philosophiam debere theologiae subservire, non vero eandem cogere in ordinem. Philosophandum sobrie, ut recte philosopheris.' Emmius aan Joachim Joannis, 29-8-1611. Brugman en Wachter, red., *Briefwechsel*, II, 118.

91 Emmius aan Witten, 23-12-1611. Brugmans en Wachter, red., *Briefwechsel*, II, 140.

92 '[...] ob dolorem quem ex ea capio.' Emmius aan Witten, 24-7-1612. Brugmans en Wachter, red., *Briefwechsel*, II, 154.

93 'Res ad atheismum prolabitur. Hic studii novationum fructus. [...] Deus misereatur ecclesiae suae, & ex hac confusione confligentium opinionum ad consensionem amicam et salutarem eam reducat. Amen, amen.' Emmius aan Matthias Martinius, 26-5-1613. Brugmans en Wachter, red., *Briefwechsel*, II, 159. Ubbo Emmius had Martinius graag naar Groningen gehaald, maar deze voelde daar niets voor.

94 'De eventu ego adhuc vehementer dubio.' Emmius aan Witten, 9-5-1613. Brugmans en Wachter, red., *Briefwechsel*, II, 156.

95 'De gymnasio illustriore apud nos instituendo multus adhuc hic sermo, multa cura. De profectu spero & metuo.' Emmius aan Martinius, 28-5-1613. Brugmans en Wachter, red., *Briefwechsel*, II, 158.

96 Emmius aan Witten, 9-5-1613. Brugman en Wachter, red., *Briefwechsel*, II, 156.

97 Dit is de stelling van Wiebe Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum-Leeuwarden 1999).

98 Fokke Akkerman, 'Toneel in Groningen. Over Buchanans *Iephtes* opgevoerd in 1617', in: Von Martels, *'Oefenschool der Muzen'*, 181-190.

99 Zie voor deze problematiek: Benjamin J. Kaplan, *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in*

early modern Europe (Cambridge, Mass. 2007).

100 *Oratio habita ab Vbbone Emmio, cum is in solenni conventu die natali Academiae huius tunc primum recurrente, qui fuit x kal. Septembris Iuliani, anno MDCXV fluente, Recturam Academicam deponeret, & solenni ritu in successorem transferret* (Groningen 1616) B^{vo}, zoals geciteerd en vertaald in: Diest Lorgion, 'Inleiding', xxiv-xxv. De uitdrukking 'tanquam ensis in manu furentis' is op zichzelf geen citaat van een klassieke auteur; een vergelijkbare uitdrukking ('veluti gladius in manu furentis') komt voor in een brief van Spaanse geograaf Petrus Martyr Anglerius uit 1492 (gepubliceerd in 1530), die zich in 1492 bij de troonsbestijging van paus Alexander VI bezorgd afvraagt welke kant het nu op gaat. De Borgia-paus heeft een scherp verstand en een nobele geest, maar dat zijn kwaliteiten die, als ze niet voor goede doeleinden worden aangewend, zeer kwalijke resultaten kunnen opleveren. Zie: Hartmut Beyer, 'Carlo and Marcellino Verardi's *Ferdinandus servatus* and the poem *Supra casum Hispani Regis* by Petrus Martyr. Drama and diplomacy in papal Rome under Alexander VI', in: Jan Bloemendal, Peter G.F. Eversmann en Elsa Strietman, red., *Drama, performance and debate: Theatre and public opinion in the early modern period* (Leiden 2013) 35-56, aldaar 51. Het is heel goed mogelijk dat Emmius, die geïnteresseerd was in geografie, de brieven van Peter Martyr kende. Overigens stond ook al in artikel 44 van de wetten van de universiteit, afgekondigd in maart 1615, dat het de bedoeling was dat de studenten 'non solum eruditiores, sed etiam meliores fiant'. Emmius zei dus eigenlijk niets nieuws. Zie ten slotte de opmerkingen van Emmius over de academie in de tweede, in 1616 verschenen editie van *De agro Frisiae*: 'Wij streven ernaar, overeenkomstig de wens van onze voortreffelijke curatoren en aanzienlijken, dat bij ons, in plaats van een rechtmatige en eervolle vrijheid, zich niet een buiten de wet staande losbandigheid vastzet (oorzaak van veel kwaad) en zich een rijk verwerft, maar dat zij die zich bij ons melden als student in de letteren, als zij ons verlaten, niet alleen meer kennis bezitten, maar ook grotere deugd en godvruchtigheid.' Ubbo Emmius, *Friesland tussen Eems en Lauwers. Stad en Lande omstreeks 1600*, vert. P. Schoonbeeg, ed. F.R.H. Smit en F. Westra (Groningen 1981) 63.

101 In de 'Natales' lijkt Emmius iets optimistischer over de beschavende werking van de letteren. De ervaring leert, schrijft hij daar, 'dat zij, die de schone letteren goed kennen, niet alleen toenemen in kennis, maar ook menselijker, milder, beter worden [humaniores, mansuetiores, meliores]. [...] Waar dus de studies van de schone letteren bloeien – deze zijn eigenlijk niets dan een veredeling en beschaving van de geest, waardoor als het ware het onkruid wordt uitgeweid en de roest van onwetendheid en ruwheid wordt afgeschuurd – daar moeten wel in de burgerlijke samenleving zowel leiders en regeerders als onderdanen en geregeerden voor hun taak zo geschikt en goed mogelijk worden [commodiores et meliores].' Maar daarna blijkt dat de ware religie toch onontbeerlijk is: 'Als bij de schone letteren zich ook nog de ware en onvervalste religie voegt, dan rijpen nog veel rijkere vruchten.' Menselijke wijsheid gaat mank als zij niet gepaard gaat met de ware Godskennis en mist haar doel; zonder de ware vroomheid leveren de schone letteren eerder een afschaduwing van de zaak, dan de zaak zelve. *Effigies et vitae*, 1-2 ('Wordingsgeschiedenis', 1).

102 De kroniek van Abel Eppens *tho Equart*, uitgeg. en met kritische aant. voorzien door J.A. Feith en H. Bruggmans (2 dln., Amsterdam 1911) I, 118. Eppens citeert hier de woorden van Groningse afgevaardigden die in het midden van de zestiende eeuw in Brussel de landvoogdes probeerden te overtuigen van het strategische belang van hun stad.

NOTEN BIJ 3 BESTUURLIJK GEZAG EN ACADEMISCHE VRIJHEID

1 Voor een algemeen overzicht: Walter Rüegg, red., *A history of the university in Europe* (4 dln., Cambridge 1992-2011), in het bijzonder deel 1 en 2. In deel 2, *Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge 1996), zie in het bijzonder de bijdragen van W.Th.M. Frijhoff, 'Patterns', 43-110, en H. de Ridder-Symoens, 'Management and resources', 154-209. In de lijst van universitaire instellingen sinds de oprichting van Bologna, als appendix toegevoegd aan de bijdrage van Frijhoff (p. 80-89), neemt Groningen plaats 137 in. Zie ook: Jacques Verger, *Les universités au Moyen Age* (Parijs 1973, 1999); vertaald als: *Universiteiten in de Middeleeuwen* (Haarlem 1978).

2 F.P.W. Soetermeer, 'Academische vrijheid aan de universiteit van Bologna', in: J.C.H. Blom, A.J. Kox en T.J. Veen, red., *Academische vrijheid* (Amsterdam 1995) 9-36.

3 Strikt genomen was een 'studium generale' een studium dat diploma's uitgifte die overal erkend werden; de toevoeging 'generale' betekende dus niet dat alle vakken werden gedoceerd.

4 Toen de latere Karel V in 1515 de rechten op Friesland van Georg van Saksen kocht en hogere belastingen oplegde om de koopsom terug te verdienen, suggereerde zijn stadhouder in Friesland Floris van Egmond om de Friezen een universiteit aan te bieden. 'Item mijnen ghenedigsten heere sal hem legghen eijnen Uni-

- versiteitj off eijnen Schole glijck Swoll of tho Deventheer is, want gheijn lant hefft so voele studenten buten landes als die Frijszen doen, hiermede selden sij voele geldes bijnnen hoeren lande houden.' Als plaats voor die 'Universiteitj' dacht Van Egmond al aan Franeker. Geciteerd in: Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, 1, 1-2.
- 5 M. Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht* (3 dln., Eindhoven 1983-1987), 1, 80-84.
- 6 Na de Vrede van Westfalen, die in 1648 een eind maakte aan de Dertigjarige Oorlog, kregen calvinisten alsnog de rechten die de lutheranen al hadden en konden ook gereformeerde steden en vorsten bij de keizer een privilege voor hun hogescholen aanvragen. In Bremen en Steinfurt zag men daarvan af. De graaf van Nassau-Dillenburg deed wel een poging, maar zag er uiteindelijk ook van af in verband met de goedkeuringskosten. Menk, *Die Hohe Schule*, 93-95, 115. Zie ook hoofdstuk 7, noot 31.
- 7 'Est haec Schola (ne de isto amplius dubitatis) perfecta Academia omnibus privilegiis Academicis donata. Etenim ius habet promovendi Doctores, Licentiatos, Magistros in omnibus facultatibus et artibus.' Geciteerd in: Menk, *Die Hohe Schule*, 106, noot.
- 8 Menk, *Die Hohe Schule*, 105-106. De eerste promotie in Franeker vond pas plaats in 1591. *Album Promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811)*, ed. Th.J. Meijer (Franeker 1972) 17.
- 9 Over het gymnasium en de universiteit in Harderwijk: Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Gelderse Hoogeschool*; Aerts en Hoogkamp, *De Gelderse Pallas*.
- 10 Menk, *Die Hohe Schule*, 106.
- 11 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 213. Jonckbloet gebruikte de gepolijste versie van de wetten uit 1619.
- 12 Voor de *Statuta Academiae Franekerensis* zie: Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, 1, 435-445; voor de *Leges Academiae Illustrum Ordinum Groningae et Omlandiae* zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 214-218.
- 13 Zoals geciteerd door Jonckbloet, *Gedenkboek*, 31.
- 14 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 31. In calvinistische staten in het Duitse Rijk vormde het bestuur van de *schola publica* (de Hohe Schule) tevens het bestuur van de *schola privata* (de Latijnse school). In Groningen waren het officieel de curatoren die het gezag over beide onderwijsinstellingen uitoefenden. Van enige bemoeienis van de curatoren met de Latijnse school is overigens niets gebleken.
- 15 Voor een lijst van de curatoren zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, Bijlage II, 169-176.
- 16 Over de reizen van Coenders: A. Frank-van Westrienen, *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983) 13-18.
- 17 Over Rengers: W. Bergsma, 'Adliger im Exil. Johan Rengers van ten Post', in: H. van Lengen, red., *Die 'Emder Revolution' von 1595* (Aurich 1995) 17-25.
- 18 Bergsma, 'Adliger im Exil', 20. Rengers vermeldt in een traktaat dat hij in 1594 schreef, *Van den standt, politie officie regiment der Ommelanden tussen d'Eemse ende Lauwerse*, met enige trots dat Agricola en Praedinius 'beide wth hunsingo gebortig' waren. In dit traktaat betoogde hij dat de Ommelanden niets met de stad te maken hadden. De naam Ommelanden sloeg ook niet op de gebieden die rondom de stad Groningen gelegen waren, maar op de landen die 'rondom de zee' gelegen zijn. Zie: Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad* (Assen 2007) 93.
- 19 Later, op 24 februari 1649, werd het college van curatoren uitgebreid tot zes curatoren.
- 20 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 219.
- 21 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 98, noot.
- 22 De *Leges Curiae* zijn afgedrukt in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 229, noot 2.
- 23 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 221, noot 1.
- 24 Dit ritueel is voor het eerst beschreven aan het eind van de rede waarmee Emmius in augustus 1615 zijn ambt overdroeg aan Ravensperger (zie het vorige hoofdstuk, noot 100).
- 25 Voor meer details betreffende de installatie van de rector zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 221-223.
- 26 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 231-232.
- 27 Zie de lof die Lange door Boeles, 'Levenschetsen', 16, noot 4, wordt toegezwaaid.
- 28 Knol, *Een provincievlag*.
- 29 Over het zegel: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 40, 225, noot 2; J. Meinema, *Verzegeld verleden. Zegels: bronnen voor de geschiedenis* (Groningen 1984).
- 30 Geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 224. Voor een beschrijving van de scepter: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 247-248. Zie ook: Van Fenema, *Het Academie-gebouw*, 25-26.
- 31 Aldus artikel 28 van de instructie van de pedel van 21 oktober 1645, geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 222, noot 3.

- 32 Aldus artikel 46 van de *Leges Academiae*, geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 216.
- 33 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 39; Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederkerk*, 135. Het salaris was niet hoog, 100 daalder per jaar. Dat was bijna een uitnodiging om bijverdiensten te zoeken.
- 34 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 248.
- 35 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 39.
- 36 Voor een beknopte geschiedenis van het boekbedrijf in Groningen: J. Kingma e.a., *Universitair leven in Groningen, 1614-1989* (Groningen 1989) 115-199; Willem G. Doornbosch, “‘Bibliotheca’ in Groningen”, *Stad en Lande* 21 (2012) nr. 3, p. 34-39.
- 37 Zoals geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 39.
- 38 Zweder von Martels, ‘De Groningse Latijnse school aan de beginperiode van de universiteit. Beschouwingen naar aanleiding van vier *Declamationes scholasticae* uit de jaren 1619, 1620 en 1621’, in: A.H. Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek. Studie en wetenschap aan de Academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw* (Hilversum 2003) 9-30, aldaar 14.
- 39 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 249-250.
- 40 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 248-249. Voor de instructies van academiedrukker en auctionaris verwijst Jonckbloet naar J. Oomkens, *Bouwstoffen tot eene geschiedenis van de boekdrukkunst en den boekhandel in de stad en provincie Groningen* (Groningen 1854) 52-56.
- 41 *Album studiosorum Academiae Groninganae*. Uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen (Groningen 1915), kol. 30.
- 42 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 52-54.
- 43 Soetermeer, ‘Academische vrijheid’, 19. Volgens sommigen gaat de academische vierschaar ook terug op de verordening *Constitutio omnem* van keizer Justinianus uit 533, die bedoeld was voor de rechtshogescholen in Constantinopel en Beiroet. Foskea van der Ven, “‘De Groninger loskop’”. *Academierechtpraak in Groningen*, in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 231-260.
- 44 Zoals geciteerd uit de *Acta Senatus* in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 363, noot.
- 45 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 362.
- 46 Over de academische vierschaar in Groningen: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 232-244.
- 47 De hortulanus viel buiten de kring van diegenen die door het *forum academicum* beschermd werden; om dat privilege te genieten, moest hij zich als student inschrijven.
- 48 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 233.
- 49 Op 17 februari 1651 werd een student ingeschreven achter wiens naam later werd gezet: ‘Hoc nomen ex decreto Senatus anni 1651 die 4 Julii ex Albo fuit erasum ob varia et enormia flagitia, ob quae fuga sibi consuluit a Senato Urbano apprehendendus.’ De naam van de voortvluchtige student was ook werkelijk doorgekrast en onleesbaar gemaakt!
- 50 *Acta Senatus* 4 juli 1657. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 30. Vgl. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 230.
- 51 De lange, hoogst interessante lijst van schulden is afgedrukt in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 354-357.
- 52 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 356.
- 53 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 233.
- 54 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 239-240.
- 55 Het bestaan van het ambt van academiëprediker (een van de hoogleraren theologie trad als zodanig op) onderstreept dit nog eens. Meer daarover in hoofdstuk 8.

NOTEN BIJ 4 OPGANG (1614-1640)

- 1 Vertaling Zweder von Martels. Voor de Latijnse tekst: Von Martels, ‘Ubbo Emmius, the Eternal Edict and the Academy of Groningen’.
- 2 De beeldspraak is van E.H. Waterbolk, in: Formsa e.a., red., *Historie van Groningen*, 244.
- 3 Gegevens over de expansie van de stad zijn grotendeels ontleend aan Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 184-196. De omwalling kwam in 1625 gereed, maar met de bouw van de Nieuwe Kerk werd pas in 1660 begonnen.
- 4 Over de koop: P.J. van Winter, ‘Willem van den Hove, Heer van Wedde en Westervoldingerland, Bellingwolde en Blijham’, in: *Historische avonden. Vierde bundel geschiedkundige opstellen uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn vijftienzeventigjarig bestaan* (Groningen 1961) 141-159.

- 5 Met het oog op de ontginning van het hoogveengebied tussen Groningen en Drenthe werd in 1615 door de landmeters Johan de la Haye (namens Drenthe) en Johan Sems (namens Groningen) de grens tussen beide gewesten nauwkeurig vastgelegd. Deze zogenaamde Semslijn was echter omstreden, omdat de landmeters het klooster in Ter Apel eerst aan Drenthe, later aan Groningen toebedeelden. Pas in 1630 kwam dit geschil tot een definitieve oplossing: Ter Apel werd Gronings, Drenthe kreeg elders compensatie.
- 6 Tussen 1625 en 1637 werd het later weer gedempte Zuiderdiep gegraven.
- 7 Van Fenema, *Het Academie-gebouw*, 10.
- 8 *Album studiosorum Academiae Groninganae*. Behalve het inschrijvingsregister bevat deze uitgave uit 1915 ook de lijst van promoties en de lijst van curatoren.
- 9 Over Sutholt: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* [NNBW] II, kol. 1395-1396 (Van Kuyk).
- 10 Voor beschouwingen over de betekenis van het aantal studenten dat naar Groningen kwam: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 47-51; F.R.H. Smit, 'Buitenlandse studenten te Groningen 1614-1815', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 261-282; P.A.J. Caljé, *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 2009) 65-74.
- 11 Af en toe lijkt het erop dat men ook anderen kon vragen de inschrijving te regelen. Op 15 oktober 1642 staat er achter de inschrijving van ene M.A. Olfen, Buddingwolda-Rhenarus: 'Absens inscriptus rogatu doctoris Robers'. Het is al veelzeggend dat in dit geval de student alleen bij zijn initialen bekend was.
- 12 Inderdaad had Leurelius zich ook al op 7 augustus 1620 ingeschreven. Ravensperger merkte wel vaker vergissingen op. Toen Abel Louwens uit Loppersum zich op 18 september 1621 bij hem meldde en zich inschreef, corrigeerde Ravensperger dat: 'Sine culpa recensionem neglexit; ergo nihil dedit' ('Hij heeft buiten zijn schuld de recensie laten lopen; hij heeft daarom niets afgedragen'). Inderdaad had Louwens zich ook al op 29 maart 1617 ingeschreven. Deze Louwens zou later overigens curator van de universiteit worden!
- 13 Widmarius noteerde in het album: 'Hic tamen jam biennium in Academie vixerat, recensus quidem, sed hactenus albo non inscriptus.'
- 14 In het geval van de inschrijving op 18 juni 1625 van Wigboldus van Ewsum, 'domesticus d. Ravenspergi' ging het om een inwonende student, niet om een bediende van de hoogleraar. Omdat de studenten in Groningen geen vrijstelling hadden van de belastingen op drank en spijs, kwam in Groningen niet voor wat elders wel veelvuldig gebeurde, namelijk dat ook jongmannen die geen enkele intentie hadden om te studeren zich toch inschreven om maar profijt te kunnen trekken van die vrijstellingen.
- 15 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 45-46.
- 16 In principe gaven de studenten bij hun inschrijving, anders dan de samenstellers van het *Album studiosorum Academiae Groninganae* beweren, hun geboorteplaats op, niet de plek waar zij vandaan kwamen voor ze zich inschreven. Soms voegden ze echter aan hun inschrijving wel de vermelding toe van de laatstbezochte universiteit. Vooral tijdens het rectoraat van Matthias Pasor (1633-1634) gebeurde dit regelmatig, vermoedelijk op verzoek of ten minste suggestie van de rector.
- 17 De 'Oosterse steden', waar in 1614 nadrukkelijk reclame gemaakt was, komen in de statistieken overigens niet erg prominent voor.
- 18 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 267, noot.
- 19 Informatie over de hoogleraren is te vinden in de *Effigies et vitae* en de korte 'Levenschetsen' die Boeles toevoegde aan Jonckbloets *Gedenkboek* uit 1864.
- 20 In 1638 kwam er een einde aan de politieke carrière van Huninga, toen hij werd afgezet in verband met een corruptieschandaal waar ook zijn broer Sebo Huninga, die voor de Ommelanden in de Staten zat, bij betrokken was (in verband met kritiek op de heerschappij van de stad over de Oldambten werd Sebo Huninga in 1639 zelfs uit het gewest verbannen). Het kan echter ook zijn dat Huninga, gegeven het conflict tussen de stad en de Ommelanden, zich uit eigen beweging teruggetrokken heeft om belangenverstrengeling te voorkomen. Zie: W.K. van der Veen, Egbert Haubois, *Bijdrage tot de kennis van leven en bedrijf van een zeventiende-eeuwse ingenieur en kaartmaker in Groningerland* (Alphen aan den Rijn 1983) 72-73, noot 18. Opvallend is wel dat het lemma 'Huninga' in de *Effigies et vitae* veel korter is dan van andere hoogleraren van het eerste uur. Was zijn naam toch enigszins besmet?
- 21 *Effigies et vitae*, 50 ('Wordingsgeschiedenis', 24). Natuurlijk is in deze sterfbedscène veel topiek verwerkt.
- 22 Over het levenseinde van Makdowell bestaat onduidelijkheid. In november 1666, tijdens de Tweede Engelse Oorlog, moest Makdowell, die toen in Delft woonde, voor het Hof van Holland verschijnen op verdenking van spionage en in 1667 werd hij verbannen. *Brieven van Johan de Witt*, bew. R. Fruin, ed. N. Japikse (4 dln., Amsterdam 1909-1912) III, 233, noot 4. Toch werd Makdowell na zijn dood begraven in Hoogerkerk,

naast zijn eerste vrouw Bernardina Fritema. Met dank aan Arjo Vanderjagt voor deze referentie.

23 G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus* (Den Haag 1930, tweede editie Groningen 1979) 217-218.

24 Gomarus aan Rivet, Groningen 19 maart 1629. Uitgegeven in: Van Itterzon, *Gomarus*, 422-423. Tot de bezigheden van Mulerius behoorde behalve zijn medische praktijk ook zijn functie als bewindvoerder van de West-Indische Compagnie in Groningen, waarvoor hij met enige regelmaat naar Amsterdam moest waar het uitvoerend comité van de WIC, de Heeren XIX, vergaderde. Verder was Mulerius bibliothecaris van de universiteit en twee keer rector. Ook gaf hij elk jaar een veelgelezen almanak uit.

25 Jonckbloet, *Gedenboek*, 8-9.

26 Aldus de schrijver van het levensbericht van Hendrik Alting: *Effigies et vitae*, 89.

27 *Effigies et vitae*, 94 ('Ita elapsus casu Trojano', in 'Wordingsgeschiedenis', 40, vertaald met 'Als Aeneas uit Troje'). Ook bij de hoogleraar rechten Johannes Conrad Monaeus, die in 1645 naar Groningen kwam, wordt de vergelijking met Troje gemaakt als gezegd wordt dat hij op de vlucht voor vreemde troepen de universiteit van Heidelberg had moeten verlaten, 'cujus, ut olim Trojae excidium ortum Romae dedit, desolatio Lycea Ecclesiasque Belgicas locupletavit [waarvan de verwoesting de scholen en kerken van Nederland heeft verrijkt, zoals ooit Trojes ondergang tot het ontstaan van Rome heeft geleid]'. *Effigies et vitae*, 198 ('Wordingsgeschiedenis', 83).

28 *Effigies et vitae*, 105 ('Wordingsgeschiedenis', 45).

29 Zie ook nog het levensverhaal van de theoloog Widmarius, die 1645 werd benoemd en die indertijd ook de oorlogsellende in de Palts was ontvlucht. In zijn levensbeschrijving in de *Effigies et vitae* worden de apocalyptische taferelen die zich daarbij hebben afgespeeld indringend beschreven. *Effigies et vitae*, 177 ('Wordingsgeschiedenis', 73).

30 *Effigies et vitae*, 86 ('Wordingsgeschiedenis', 36).

31 *Effigies et vitae*, 127 ('Wordingsgeschiedenis', 53).

32 *Effigies et vitae*, 96 ('Wordingsgeschiedenis', 41). In het Latijn staat er: 'alienus [...] ab omni denique kainoponia & novatione in Theologicis'. Aan de conservatieve intenties van Hendrik Alting hoeft niet getwijfeld te worden, maar het feitelijk effect van zijn op terugkeer naar de bijbelse waarheid gerichte streven zou wel eens heel anders kunnen zijn geweest. Er is later niet geheel ten onrechte wel eens het beeld geschetst dat Hendrik Alting met zijn nadruk op de zuivere bijbelse waarheid in de voetsporen trad van bijbelse humanisten als Gansfort en Praedinius en dat hij begonnen is met de ondermijning van de inmiddels ontstane, vooral door de orthodoxe Utrechtse hoogleraar theologie Gisbertus Voetius sterk ontwikkelde gereformeerde metafysica. Het afbreken van de korst van dogmatiek die zich door toedoen van gereformeerde theologen op de bijbelse waarheden had afgezet, was het begin van de bijbelkritiek die aan het eind van de zeventiende eeuw voor grote onrust in de gereformeerde kerk zou zorgen en tot een fundamentele herziening van de verhouding tussen rede en openbaring zou leiden.

33 De katholieke geleerde Suffridus Petrus publiceerde in 1590 zijn *De Frisiorum antiquitate et origine libri tres* en werd op grond daarvan door de Friese Staten tot landsgeschiedschrijver benoemd (Petrus, die de Spaanse koning trouw was gebleven, bleef wel tot zijn dood in Keulen wonen). Na de kritiek van Emmius schreef hij een weerwoord, dat in 1603 door zijn opvolger Bernardus Furmerius werd uitgegeven.

34 De meest afgewogen beoordeling van Emmius als geschiedschrijver vindt men in: Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving*, 72-80, 104-113, 193-222. Zie ook: W. Bergsma, 'Suffridus Petrus als landshistorienschrijver'.

35 J.J. Boer, in: 'Toespraken gehouden bij gelegenheid van de herdenking van de geboortedag van Ubbo Emmius', 48.

36 Van Ruler, "Met behoud van de waardigheid".

37 Van Itterzon, *Gomarus*; Van Itterzon, 'Gomarus, Franciscus', in: *BLGNP* 2 (1983) 220-225.

38 Over Matthaëus en zijn onderwijs zie: B.S. Hempenius-van Dijk, 'Antonius Matthaëus (I) en zijn juridisch onderwijs in Groningen 1625-1637', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 85-126.

39 Voor de discussie over het copernicanisme zie: Vermij, *The Calvinist Copernicans*.

40 Over de Copernicus-editie van Mulerius: Van Netten, Nicolaas Mulerius; Djoeko van Netten, *Koopman in kennis. De uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)* (Zutphen 2014) 145-174.

41 Emmius aan Lubbertus, 29-9-1608. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 51-52. In vertaling bij E.J. Dijksterhuis, *Simon Stevin* (Den Haag 1943) 331. In een iets latere brief aan Johan Witten van begin oktober 1608 gebruikt Emmius vrijwel dezelfde woorden om zijn afkeuring kenbaar te maken. 'Ego certe indignatus sum, cum primum audii. Nam pugnant non solum cum rationibus phisicis & recepta doctrina, sed etiam cum Mose & sacris literis'. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 54. Een paar maanden later - Emmius

heeft het boek nog steeds niet gelezen – herhaalt de historicus zijn mening in twee brieven aan Abraham burggraaf van Dohna in Den Haag. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 60, 61–62.

42 Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 52.

43 ‘Si ille [Stevin] Copernici vestigiis insisteret, quemadmodum veteres quosdam secutus Copernicus est, tecum quoque sentirem. Sed multo aliter res ea habet. Plurimum enim differunt upothesin aliquam capere et ostendere eam aptam esse explicandis omnibus phainomenois, et eandem illam upothesin in ipsa re veram et indubitata asserere, et rationibus ac argumentis pro asserenda eius veritate pugnare; quod ut ab illis accipio, (nam ipse nondum vidi) facit Stevinus, nunquam fecit Copernicus. Nam hoc est sine dubio Spiritum Sanctum in sacris literis loquentem mendacii arguere.’ Emmius aan Lubbertus, 20-10-1608. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 55.

44 Emmius aan Dohna, 30-1-1609. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 61.

45 Vermij, *The Calvinist Copernicans*, 45-52.

46 Henk Kubbinga, *The astronomical instruments (1618) and Catalogus librorum (1646) of Nicolaus Mulerius, with an essay on his place in the history of science* (Groningen 2014) kwam te laat beschikbaar om nog verwerkt te kunnen worden, gesteld dat dat nuttig zou zijn.

NOTEN BIJ 5 ACADEMISCHE GEBOUWEN EN VOORZIENINGEN

1 Vertaling Zweder van Martels (met aanpassingen).

2 Informatie over de huisvesting van de universiteit is ontleend aan Jonckbloet, *Gedenkboek*, en Huizinga, ‘Geschiedenis’, 70-77. Opvallend is dat Jonckbloet geen aandacht besteedt aan het Academiegebouw, dat in 1846, dus nog geen twintig jaar voor hij de pen opnam, afgebroken was. Huizinga, die kennelijk wel de historische distantie voelde, schrijft er juist zeer uitvoerig over. Over de beide conventen zie: Folkert J. Bakker, *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Assen 1988) 115-135. De beide conventen waren in 1584 samengevoegd, aangezien er toen in het Vrouw Menoldaconvent nog maar weinig begijnen woonden. Brood, red., *Van Beeldenstorm tot Reductie*, 131. Na de Reductie werden hun goederen nog wel afzonderlijk beheerd (zie hierna ook noot 7).

3 In de vertaling van Schoonbeeg: ‘De gebouwen zijn schitterend gebouwd en ingericht, een bekoorlijk plein, aan de zijden omgeven door drie prachtige zuilengangen, grenst aan de gehoorzalen.’ Emmius, *Friesland tussen Eems en Lauwers*, 62. Lof kwam ook uit onverdachte hoek. De Utrechtse advocaat en antiquarius Arnold Buchelius, die in 1617 Groningen bezocht, noemde het Academiegebouw ‘een zeer geschikt gebouw, mooi van architectuur en welvoorzien [satis commode et eleganter ornatam et dotatam]’. Geciteerd bij: Kees Smit, ‘Arnoldus Buchelius in Groningen (1617)’, in: Von Martels, red., ‘*Oefenschool der Muzen*’, 173-180. De gebruikte zuilenorde werd in 1634 ook toegepast bij de bouw van de nieuwe hoofdwacht of Corps de Garde (hoek oude Boteringstraat) en is daar nog steeds te zien.

4 Huizinga, ‘Geschiedenis’, 73. Zie voor details ook: Van Fenema, *Het Academie-gebouw te Groningen*. Het Academiegebouw vertoont enige gelijkenis met het gebouw van de Franeker universiteit, dat aan de straat kant ook een hofje lijkt en in de sobere voormuur een soortgelijk academiepoortje heeft. Afbeeldingen van het Groningse complex zijn er nauwelijks; alleen het gebouw aan de straatzijde (met het poortje) is nauwkeurig vastgelegd. De vogelvluchtkaart van Groningen van de hand van Egbert Haubois uit 1631 (getekend in 1637 en herdruk – met correcties – in 16343 en 1664) geeft de gedetailleerdste voorstelling van het Academiegebouw en omgeving (zie afb. 23, p. 135). Toen koning Willem I in 1818 de Academiekerk ter beschikking wilde stellen van de rooms-katholieke parochie, werd ten behoeve van deze overdracht een nauwkeurige opmeting van het academisch kwartier gemaakt. Zie Huizinga: ‘Geschiedenis’, tegenover p. 70.

5 Het bestaan van de lindeboom blijkt uit het feit dat toen de senaat de student Johannes Becker in 1630 een boete wilde opleggen, deze daarop verklaarde: ‘Hie wolde liever sich hangen laeten aen den Lindeboom, die op die plaetse staet, als enen stuver te betalen.’ Geciteerd in: H. Brugmans, ‘Een studentenstandje uit de zeventiende eeuw’, *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1891*, 56-67, aldaar 61. Ook op de kaart van Groningen van Haubois is op de area nog een boom(pje) te zien (door een hekwerk omheind).

6 Onduidelijk is of de senaatskamer, die haaks op de auditoria stond, in 1614 een vertimmerd deel van het Vrouw Sywenconvent was of net als het voorgebouw geheel nieuw opgetrokken was.

7 Formeel was alleen het huis achter het Vrouw Sywenconvent (voor de hoogleraar rechten) bezit van de Staten; de twee andere behoorden tot een apart fonds dat beheerd werd door de stad. De provincie huurde

deze woning van de stad! Huizinga, 'Geschiedenis', 73, noot.

8 Dat de twee begijnhoven in de schaduw van de Minderbroederkerk lagen, was geen toeval. Overal zochten de begijnhoven de nabijheid van een klooster van een bedelorde op. Met bedelmonniken voelden zij zich het meest verwant en van hun kloosters betrokken zij ook de geestelijke bijstand die alleen gewijde priesters en fraters konden geven.

9 Herman Ravensperger, *Templi academici, quod est Groningae, ab illustribus provinciae eiusdem Groningae & Omlandiae proceribus adornati kathierosis* (Groningen 1616) (zie afb. 16, p. 104).

10 De geschiedenis van de orgels in de Academiekerk is te boek gesteld in verschillende hoofdstukken in: Jan R. Luth, red., *Wereldberoemde klanken. Het Schnitgerorgel in de Der Aa-kerk te Groningen en zijn voorgangers* (Zutphen 2011). Toen de nog relatief nieuwe toren van de Der Aa-kerk (gebouwd in 1674) in 1710 bij stil weer zomaar instortte (zie ook p. 193), ging het eerste Schnitgerorgel verloren. De gemeente verhuisde opnieuw naar de Academiekerk en moest het na het herstel van de Der Aa-kerk daar lang zonder een groot orgel stellen. In 1815 zou het Schnitgerorgel uit de Academiekerk naar de Der Aa-kerk verhuizen, waar het nog steeds te beluisteren is.

11 De grafzerken worden besproken en afgebeeld in: Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederkerk*.

12 Zoals geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 40. Met de 'Bibliotheecque ten Broeren' bedoelde men de sacristie, waar ook misboeken werden bewaard.

13 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 40.

14 Over de vroege geschiedenis van de bibliotheek zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 388-395; A.G. Roos, *Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1914) 3-15; W.R.H. Koops, J. Kingma en G.C. Huisman, red., *Universiteitsbibliotheek Groningen 1615-1990. Korte geschiedenis van een academische bibliotheek* (Groningen 1990) 9-13; Hermans en Huisman, red., *Aan de ketting*, 45-70; A.C. Klugkist en S. Sybrandy, *Van knekelhuis tot kloppend hart. Geschiedenis van de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen, 1615 tot heden* (Groningen 2012) 3-35; G.C. Huisman, "Consilarii mortui [dode raadgevers]". De basiscollectie van de Groninger Academiebibliotheek, 1615-1619', in: Von Martels, red., *Oefenschool der Muzen*, 155-172.

15 Dat Mulerius belast werd met de zorg voor de bibliotheek lag voor de hand: als beheerder van het onder de bibliotheek gelegen anatomisch theater moest hij toch al regelmatig in het gebouw zijn.

16 Roos, *Geschiedenis*, 9, noot 39; Jonckbloet, *Gedenkboek*, 391.

17 Hermans en Huisman, red., *Aan de ketting*, 53.

18 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 392; Klugkist en Sybrandy, *Knekelhuis*, 13.

19 Koops e.a., red., *Universiteitsbibliotheek Groningen*, 41-42. Andreae werd in 1668 weer opgevolgd door de medicus Gerhard Lammers, die tot 1710 in functie bleef.

20 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 388, noot 2, en 391, noot 1.

21 G.C. Huisman, 'Boeken en brieven van Nicolaas Mulerius', in: L.J. Engels, G.C. Huisman en J. Kingma, red., *Bibliotheek, wetenschap en cultuur. Opstellen aangeboden aan mr. W.R.H. Koops bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1990) 263-296.

22 Jos. M.M. Hermans, red., *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw: beleid en belang van een universiteitsbibliotheek* (Hilversum 2007).

23 In de medische wereld bestond een streng onderscheid tussen de hoofdzakelijk theoretische, bespiegelende geneeskunde, die zich concentreerde op de kennis van de (inwendige) oorzaken van lichamelijke kwalen, en de heekunde, die zich beperkte tot het uitvoeren van uitwendige, chirurgische ingrepen. Dit onderscheid ging onder andere terug op een bepaling van Tours uit 1215: 'Ecclesia sanguine abhorret' (De kerk heeft een afschuw van bloed). Contact met het (onreine) bloed stond in het traditionele waardenschema ver onder het contact met het geestelijke, het domein van de kerk en de wetenschap. Joseph C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992) 86, noot 12.

24 Huisman, *Stadsbelang*, 211, noot 5.

25 Het hele gedicht en de vertaling in: Klugkist en Sybrandy, *Knekelhuis*, 38-40.

26 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 295; Huisman, *Stadsbelang*, 216, 303-304. Reneman werd in 1662 als chirurgus anatomiae opgevolgd door zijn zoon Johannes. Eyssonius werd in 1660 gewoon hoogleraar en in 1664 kreeg hij het onderwijs in de fysica erbij.

27 Huisman, *Stadsbelang*, 217, 304. De 'Braziliaan' was de gewezen chirurgijn Philips Christopher Warners, die in dienst van de West-Indische Compagnie was geweest.

28 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 293-294. De volgende ontleding vond plaats in februari 1660, toen een vreemde-ling plotseling was overleden en de burens de begrafenis niet wilden betalen. De stedelijke regering vond

het toen goed dat de diaconie, die de teraardebestelling in zulke gevallen voor haar rekening nam, het lijk overdroeg aan de universiteit, op voorwaarde dat de universiteit na de ontleding de kosten van de begrafenis zou dragen. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 294. Zie ook: Huisman, *Stadsbelang*, 304. Voor een negentiende-eeuwse tekening van het anatomisch theater zie: Huisman, *Stadsbelang*, 308.

29 Huisman, *Stadsbelang*, 305-307.

30 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 406-414.

31 GrA, Archief Staten van Stad en Lande (toegangsnummer 1), inv.nr. 4, p. 2154vo (= Jonckbloet, *Gedenkboek*, 406).

32 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 406.

33 De ordonnantie is afgedrukt in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 408-411.

34 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 412-413, noot 7.

35 Voor een eerste overzicht: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 395-398. Uitvoeriger: Ch.H. Andreas, *In en om een botanische tuin: Hortus Groninganus, 1626-1966* (Groningen 1976).

36 GrA, Archief Staten van Stad en Lande (toegangsnummer 1), inv.nr. 4, p. 2155.

37 In de vertaling van de *Effigies et vitae*, de 'Wordingsgeschiedenis', wordt 'Valentia Segalaunorum' ten onrechte vertaald met 'Valencay in Sologne'.

38 Biografische gegevens over Munting zijn ontleend aan: Andreas, *In en om een botanische tuin*, 9-55. Zie ook: A. Vanderjagt, 'Des Werelds Tuin'. *Henricus (1583-1658) en Abraham (1626-1683) Munting, overwinnaars van de natuur in Groningen* (Groningen 2011), herdrukt in: Von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen', 191-212.

39 Andreas, *In en om een botanische tuin*, 27-28.

40 NNBW VI, kol. 1044-1045 (Kroon). Opvallend is dat Munting pas in 1634, ruim vijftig jaar oud, lidmaat werd van de gereformeerde kerk.

41 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 396.

42 Volledige titel: *Hortus, et Universae Materiae Medicae Gazophylacium* (gazophylacium betekent 'schatkamer'). Zie: Andreas, *In en om een botanische tuin*, 36-45.

43 Geciteerd bij: Vanderjagt, 'Des Werelds Tuin', 28.

44 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 396.

45 E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (Dissertatie Leiden 1987) 51-54, 57-59. Serrarius had in Groningen kennis aan de doopsgezinde voorganger Popken Popkens, die hem vertelde dat hij van de universiteit de opdracht had gekregen 'een kleine kaske vol laetkens met alderlij simplicia te stofferen'. Van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius*, 59. Was dit kabinet voor Mulerius jr. bestemd?

46 Andreas, *In en om een botanische tuin*, 49.

47 F.M. Jaeger, *Een en ander uit de ontwikkelingsgeschiedenis van het chemische onderwijs aan de Groningsche universiteit* (Groningen 1912) 13. In 1697 vroeg nog een zekere Schiffardus, doctor medicinae, de senaat toestemming om publiekelijk een 'Oratio de chymia' te mogen houden. 'Concessit Senatus Academicus ut eam habet in auditorio Medico' (dus in het anatomisch theater). *Acta Senatus*, 18 september 1697. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 43. Van Schiffardus werd later niets meer vernomen. Zie ook: Jaeger, *Een en ander*, 14-15. Even raadselachtig is de figuur van 'Hendrico Chustus Choezet, Sicambri Menaphiorum natus, vel Romanus eductus', die op 17 december 1700 bij de medische hoogleraar Lammers promoveerde *De origine et generatione Auri* ('Over oorsprong en voortbrenging van goud'), wat sterk doet denken aan de alchemie. Choezet was er speciaal voor naar Groningen gekomen: hij had zich pas op 7 december 1700 ingeschreven. Sicambriërs en Menapiërs waren in de Oudheid Germaanse volken aan Nederrijn. Vgl. *Acta Senatus*, 17 december 1700. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 43.

NOTEN BIJ 6 COLLEGES EN DISPUTATIES: ACADEMISCH ONDERWIJS

1 Algemene literatuur over het universitaire onderwijs in de vroegmoderne tijd: Ruëgg, red., *History of university in Europe*, II, 285-415, 452-620. Voor Groningen: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 251-336. Belangrijke deelstudies voor de onderwijspraktijk zijn: Margreet J.A.M. Ahsmann, *Collegia en colleges. Juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630, in het bijzonder het disputeren* (Groningen 1990); Dirk van Miert, *Illuster onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw 1632-1704* (Amsterdam 2005); Geert Vanpaemel, Katharina Smeyers, An Smets en Diewer Van der Meijden, red., *Ex cathedra. Leuense collegedictaten van de 16de tot de 18de eeuw* (Leuven 2012).

2 Hempenius-van Dijk, 'Antonius Matthaeus (I)', 94-95.

- 3 S.H.M. Galama, *Het wijsgerig onderwijs aan de Hogeschool te Franeker, 1585-1811* (Franeker 1954) 29.
- 4 Ik houd hier de driedeling aan die Peter Baggen, *Vorming door onderwijs. Universitair onderwijs in Nederland 1815-1960* (Delft 1998) aanbrengt in de ontwikkeling van de doelstelling van het hoger onderwijs: 1) zelfstandig leren denken (doelstelling tot 1876), 2) zelfstandig leren praktiseren (doelstelling in de periode 1876-1960), en 3) zelfstandig leren onderzoeken (doelstelling na 1960).
- 5 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 305-317; Baggen, *Vorming door onderwijs*, 30.
- 6 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 283. Toen in 1592-1593 de Engelsman Fynes Moryson een reis door de Republiek maakte en de universiteiten van Leiden en Franeker bezocht, noteerde hij ook al de gewoonte om dictaten te maken: 'And as in Germany so here all professors dictate their lectures, and the students write them worde by worde'. Zoals geciteerd in: Huisman, *Stadsbelang*, 209.
- 7 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 261.
- 8 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 279, noot 3. De Universiteitsbibliotheek Groningen bewaart een serie college-roosters sinds 1647.
- 9 Zie: Martine Zoeteman-van Pelt, *De studentenpopulaite van de Leidse universiteit, 1575-1812. 'Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag wonende'* (Leiden 2011).
- 10 In 1620 ging het om Hugo Meursius, die toestemming kreeg om private colleges in de logica te geven. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 255. Overigens kwam het ook op de Latijnse school wel voor dat studenten konden intekenen op bijlessen van de rector.
- 11 Zie voor een buitenlands voorbeeld: Mordechai Feingold, *The mathematician's apprenticeship. Science, universities and society in England, 1560-1640* (Cambridge 1984) (over het feitelijke onderwijs in de wiskunde aan de Engelse universiteiten in de zestiende en zeventiende eeuw).
- 12 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 252-253. Kennelijk was na het vertrek van Makdowell de metafysica niet meer gegeven.
- 13 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 261. In verband met latere verwickelingen is het goed erop te wijzen dat erkenning van de op de Dordtse synode van 1618-1619 vastgestelde leerregels niet in de voorwaarden was opgenomen.
- 14 Wout van Bekkum, 'Die Hebraistik in den nördlichen Niederlanden: Jacobus Alting (1618-1679) in Groningen', *Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden* 14 (2004) 447-468, aldaar 453-454.
- 15 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 258.
- 16 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 259-261.
- 17 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 310.
- 18 De oefendisputaties zijn een lang veronachtzaamde bron van de universiteitsgeschiedenis. Zie: Marion Gindhart en Ursula Kundert, red., *Disputatio 1200-1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur* (Berlijn 2010). Voor het disputeren in Franeker en Groningen, zie onder andere: Ferenc Postma, *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, Prof. Theol. te Franeker 1585-1625* (Amsterdam 1985); Jacob van Sluis, 'Disputeren in Franeker en Groningen', in: H.A. Krop, J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997) 47-56.
- 19 Zoals geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 59.
- 20 Het reglement is afgedrukt in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 314.
- 21 Hempenius-van Dijk, 'Antonius Matthaeus (1)'. De term 'collega' werd overigens in deze tijd ook voor 'ambtgenoot' gebruikt - hoogleraren noemden elkaar zo.
- 22 M.J. van Lieburg, 'De medische faculteit te Groningen en de ontwikkeling van de medische wetenschap. Een studie van de Groningse academische geschriften uit de jaren 1614-1714', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 31-83.
- 23 Het volgende is ontleend aan de oratie van Henk van den Belt, 'Kan een mens wel zeker zijn?' Een moderne vraag in een disputatie van Herman Ravensperger (1586-1625) (Groningen 2013).
- 24 Johannes Hardenack had zich op 10 juli 1618 in Groningen ingeschreven. Van den Belt vermoedt dat de Henricus Hardenack die zich in 1617 als student theologie in Bremen had aangemeld, dezelfde is. Zie: Van den Belt, 'Kan een mens wel zeker zijn?', 10, noot 15.
- 25 Het onderwerp van Hardenacks disputatie gaf Ravensperger later nog aan een andere student. Originaliteit deed er dus niet toe.
- 26 Het volgende is ontleend aan Van Ruler, "Met behoud van de waardigheid".
- 27 Afgedrukt bij Jonckbloet, *Gedenkboek*, 318-320.
- 28 Hempenius-van Dijk, 'Antonius Matthaeus (1)', 118-119.

- 29 Voor het baccalaureaat lag het examengeld nog lager, op 12 rijksdaalder, terwijl men 14 rijksdaalder moest betalen om magister te kunnen worden. Daarnaast waren er nog wat bijkomende kosten, zoals een rijksdaalder voor én de rector én de secretaris en natuurlijk het afsluitende promotiejaar voor de professoren. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 318-319.
- 30 Van Lieburg, 'De medische faculteit', 50. Tilingius promoveerde op dezelfde dag waarop hij zich inschreef als student. Zijn promotie was dus slechts een formaliteit en ging gepaard zonder examen of disputatie. Waarschijnlijk was er slechts sprake van een administratieve handeling, na betaling van het promotiegeld. Van Lieburg vermeldt ook het geval van de promovendus Bernard Luider, die op 10 augustus 1624 promoveerde *De hydrope et quidem in specie de anasarca* ('Over waterzucht en oedeem') en de promotiekosten kwijtgescholden kreeg omdat hij al sinds de oprichting van de universiteit als student ingeschreven stond (op 10 augustus (!) 1615 had zich inderdaad ingeschreven Bernardus Lugdanus, Westphalus e ditione Paterbornensi). Zie ook: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 335.
- 31 Zie de procedure die de proponent Wilhelmus Schortinghuis rond 1720 doorliep: J.Ch. Kromsig, *Wilhelmus Schortinghuis. Eene bladzijde uit de geschiedenis van het piëtisme in de Gereformeerde Kerk van Nederland* (Groningen 1904) 27, 31.
- 32 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 29-30, 284-286; H.H. Kuypers, *De opleiding tot den Dienst des Woords bij de Gereformeerden* (Den Haag 1891) 511-522. Waarom Groningen als enige provincie de Synode van Dordrecht niet volgde in het ontnemen van de examenbevoegdheid aan de universiteiten, legt Kuypers niet uit.
- 33 Frank-van Westrienen, *De Grootte Tour*.
- 34 Het volgende is ontleend aan het promotiereglement in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 317-320. Voor een overzicht: I.E. de Wilde, *Van disputatio tot proefschrift. 7500 promoties aan de Rijksuniversiteit Groningen 10 juli 1615-30 oktober 1987, met een overzicht per faculteit over de periode 1615-1987* (Groningen 1987).
- 35 De Hagenaar Stalpaert van der Wielen was in 1608 door de Groningse Staten aangetrokken als *medicus provincialis*, maar pas na zijn benoeming ontdekte men dat hij 'niet alleen papistisch, maer jesuitisch gesinnet' was. Toch draaide men de benoeming niet terug. Smit, 'Arnoldus Buchelius in Groningen (1617)', 178.
- 36 Elke faculteit gaf de promovendus een boek dat specifiek was voor die faculteit. Dus een editie van Aristoteles (filosofie), het *Corpus Juris Civilis* (rechten), een Hippocrates-editie (geneeskunde) of de Bijbel (theologie). Zie: T.J. de Boer, 'Groninger disputaties en promoties in de 17e en 18e eeuw', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1904*, 124-140.
- 37 Afdrukt in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 320.
- 38 Iemand die 'more majorum' in Groningen promoveerde, was Wessel Bertling, zoon van een hoge regeringsfunctionaris uit Coesfeld in Westfalen. Toen hij in 1662 dit ritueel onderging, gaf hij al onder toezicht van de hoogleraar rechten Franciscus Junius college aan Groningse studenten. Nog in hetzelfde jaar werd Bertling hoogleraar in Herborn, om vier jaar later de opvolger van Junius in Groningen te worden. Boeles, 'Levenschetsen', 41-42.
- 39 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 325. Het betrof de jurist Johan van Vries of Van Fries, die zich op 24 april 1654 inschreef als magister in de vrije kunsten en op 13 juni promoveerde *De usuris et mora*.
- 40 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 327.
- 41 Jonckbloet, *Gedenkboek*.
- 42 A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (4 dln., Leiden 1897-1915) II, 235 en Bijlage LXXV (p. lxxxvi).
- 43 In 1783 werd die kwalificatie weer afgeschaft. In het reglement duikt de verkorte promotie of de erepromotie pas op in het aanvullende reglement van 1667 (art. 7 van de *Leges Promotionum Privatarum*).
- 44 *Acta Senatus*, 3 en 5 juni 1683, GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 30; vgl. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 324, noot. Ook geciteerd in: A.J.M. Lamers, *Hendrik van Deventer, medicinae doctor, 1651-1724. Leven en werken* (Assen 1946) 58. Huisman, *Stadsbelang*, 323 brengt de bereidwilligheid om promoties in het Nederlands toe te laten in verband met de terugloop van het aantal studenten.
- 45 Over Van Deventer zie behalve het hiervoor genoemde werk van Lamers vooral: M.J. van Lieburg, *Nieuw licht op Hendrik van Deventer (1651-1724)* (Rotterdam 2002).
- 46 Het proefschrift van Van Deventer was Jonckbloet en Lamers niet bekend. Van Lieburg vond echter een waarschijnlijk uniek exemplaar in Manchester: Van Lieburg, *Nieuw licht*, 47-53.
- 47 In de kring van de labadisten werd met minachting gesproken over academische geleerdheid, maar in de vroege jaren negentig begon de gemeenschap uit elkaar te vallen. In 1692 werd, juist op aandrang van Van Deventer, het principe van de gemeenschap van goederen losgelaten, waarna Van Deventer ten volle kon profiteren van de bijna industriële productie van pillen en zelfjes die hij in Wieuwerd had opgezet. Om zich

nu buiten Wieuwerd als geneesheer te kunnen vestigen en toegang te krijgen tot de medische wereld had hij echter een officieel diploma nodig. Van Deventer had eerst geprobeerd in Leiden te promoveren, maar de Leidse faculteit had hem afgewezen, ‘sonder eenige reflectie te nemen op sijne beloften van extraordinaris vereeringe’. Molhuysen, red., *Bronnen*, IV, 130-131.

48 Huisman, *Stadsbelang*, 325.

49 Huisman, *Stadsbelang*, 325.

50 Jonckbloet, *Gedenboek*, 325, noot.

51 Over de Groningse landmeteropleiding zie: P.J. van Winter, *Beroepsopleiding avant la lettre. Bemoelingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 1988) 78-108.

52 *Album Promotorum Academiae Franekerensis*, 17-18.

53 U.W. Eckhart, ‘Der Streit zwischen Daniel Sennert (1572-1637) und Johann Freitag (1581-1641)’, in: *Münsterische Beiträge zur Geschichte und Theorie der Medizin* (Münster 1987) 21-36.

54 Van Lieburg, ‘De medische faculteit’, 55.

55 Caljé, *Student*, 74.

NOTEN BIJ 7 REDE VERSUS OPENBARING (1640-1665)

1 Voor gegevens over de introductie van het cartesianisme in de Republiek is nog altijd onmisbaar: C. Louise Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme* (Amsterdam 1954; herdruk Utrecht 1989). Zie ook: Paul Dibon, *L'enseignement philosophique dans les universités néerlandaises à l'époque pré-cartésienne (1575-1650)* (z.pl. 1954).

2 G.W. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie, 1636-1815* (Utrecht 1936); Hervé Jamin, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht 2001) 12-28.

3 De rede is verscheidene keren in het Nederlands vertaald. In 1902 vertaalde J. Westerhuis de rede op verzoek van het bestuur van het Gereformeerd Traktaatgenootschap ‘Filippus’ als *De godsvrucht, vereichte tot de wetenschap* (Breukelen 1902), en driekwart eeuw later volgde: Gisbertus Voetius, *Inaugurale rede over Godzaligheid te verbinden met de wetenschap, gehouden aan de Illustere School te Utrecht op de 21ste augustus 1634*, vert. A. de Groot (Kampen 1978).

4 Duker, Voetius, II, 1-6, 132-135; Kernkamp, *Utrechtsche Academie*, 54, 66-68.

5 Voetius, *Godsvrucht*, 9.

6 Voetius, *Godsvrucht*, 47.

7 Voetius, *Godsvrucht*, 47-48.

8 Zie over Voetius' opvattingen aangaande de wetenschap nog: W. van 't Spijker, *Vroomheid en wetenschap bij Voetius* (Apeldoorn 1998).

9 Voor de cartesiaanse twisten in Utrecht zie: Duker, Voetius, II, 132-201; Klaas van Berkel, ‘Descartes in debat met Voetius. De mislukte introductie van het cartesianisme aan de Utrechtse universiteit’, *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 7 (1984) 4-18; Th.H.M. Verbeek, *La Querelle d'Utrecht* (Parijs 1988), met vertaalde geschriften van Schoock en Descartes; Theo Verbeek, *Descartes and the Dutch. Early reactions to Cartesian philosophy, 1637-1650* (Carbondale 1992) 13-33.

10 Over Gorlaeus zie: Lüthy, *David Gorlaeus (1591-1612)*.

11 Schoock verdient een moderne studie van leven en werk. Zie voorlopig, naast de korte biografie van Boeles, ‘Levenschetsen’, 25-27: A.J. Vanderjagt, ‘Filosofie tussen humanisme en eclecticisme. Van Ubbo Emmius (1547-1625) tot Martinus Schoock (1614-1669)’, in: Van Gemert, Schuller tot Peursum-Meijer en Vanderjagt, red., ‘Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken’, 31-49; Malcolm de Mombray, ‘Libertas philosophandi. Wijsbegeerte in Groningen rond 1650’, in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 33-46; H.A. Krop, ‘“Meer dan van Plato en Aristoteles een vriend van de waarheid”’. Martinus Schoock (1640-1666): een Groningse wijsgeer op het kruispunt van tradities’, in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 127-159. Verder: Duker, Voetius II, 52-61, 83-85.

12 Duker, Voetius, II, 61.

13 Zie: Krop, ‘“Meer dan van Plato en Aristoteles”’. Dat Schoock de ervaring van ambachtslieden serieus nam, blijkt uit zijn traktaat over de praktische kanten van de vervening in Oost-Groningen, waarover hij veel te weten was gekomen via een van zijn studenten, Frederik Hogezaandt, zoon van een vervener uit, inderdaad, Hoogezand. Zie: Martinus Schoockius, *Tractatus de Turffis* 1658. Martin Schoock en zijn beschrijving van het turfgraven in de hoogvenen, ed. J.D.R. van Dijk en W.R. Foorthuis, vert. M.-C. van der Sman (Groningen 1984).

- 14 Voor een beknopt overzicht van de inhoud, met een genuanceerde beoordeling zie: Verbeek, *Descartes and the Dutch*, 20-23. Voor een vertaling in het Frans zie: Verbeek, *La Querelle d'Utrecht*, 153-320.
- 15 Dibon, *L'enseignement*, 188.
- 16 Het uitvoerigst hierover is nog altijd: A.C. Duker, *School-gezag en eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes* (Leiden 1861) 151-163.
- 17 Over Maresius zie: *Effigies et vitae*, 134-160 ('Wordingsgeschiedenis', 55-65); Boeles, 'Levenschetsen', 27-29; Doede Nauta, *Samuel Maresius* (Amsterdam 1935).
- 18 Over de Broederschap en de strijd daarover in de zeventiende eeuw zie: Duker, *Voetius*, II, 85-131; Nauta, *Maresius*, 172-183.
- 19 Of moeten we zeggen: aan Van den Waterlaet had meegegeven naar Utrecht? Opvallend is dat in augustus 1642, toen Schoock weer naar Groningen terugkeerde, op zijn uitdrukkelijk verzoek ook twee Utrechtse studenten in Groningen zich gratis konden inschrijven, Rudolphus à Noordtdijk en Lambertus van den Waterland [= Waterlaet]: 'Theol. inscripti rogatu Cl. Schoock et quidem in gratiam eius gratis'. Heeft Schoock hen meegenomen naar Groningen om hem te assisteren bij het voltooiën van zijn *Admiranda methodus*?
- 20 Voor een Nederlandse vertaling van de uitspraak: Duker, *School-gezag*, 157-161.
- 21 Ook de verhouding tussen Maresius en Voetius bleef nog lang verstoord. Zie: Nauta, *Maresius*, 247-248. Pas in de jaren zestig, toen het radicale cartesianisme van Spinoza en de zijnen de kop opstak, legden Voetius en Maresius hun geschillen bij om samen tegen die nieuwe bedreiging van het ware geloof op te treden.
- 22 In een boekje over de rozenkrans, *Dissertatio de sphaerulis praecatoriis* (1656), schreef Maresius: 'Quin etsi nunquam professus sum me omnia Cartesianana admittere, multa tamen habet egregia et laude dignissima, cum quibus multa Jesuitica philosophia venit comparanda', waarna hij een hele reeks positieve punten in Descartes' geschriften noemt (in het bijzonder in de *Dioptrique* en de *Méteores*, twee essays bij zijn *Discours de la méthode*). Josef Bohatec, *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts* (Leipzig 1912, herdruk Hildesheim 1966) 47, noot 6. In augustus 1656 gaf Maresius ook nog een nagelaten apologie van Descartes uit, *Magni Cartesii manes ab ipsomet defensi*, waarvan het volle auteurschap overigens betwist wordt (Nauta, *Maresius*, 269-270, merkt Maresius als auteur aan; Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 479, ziet hem alleen als uitgever). Een aardige bijzonderheid is ten slotte dat de oudste zoon van Maresius, Henry, die eerst advocaat in Parijs en later predikant in Delft was, in 1650 onder het goedkeurend oog van zijn vader een Latijnse vertaling maakte van Descartes' *Passiones de l'âme*. De *Passiones animae* werden later weer door Lodewijk Wolzogen, tussen 1660 en 1663 hoogleraar praktische filosofie in Groningen, gebruikt bij zijn colleges over psychologie. Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 483-484, 492.
- 23 'Cartesianis philosophematis me nolo immiscere; imo nunquam ea mihi in solidum placuerunt.' Maresius aan André Rivet, 22-11-1650. Nauta, *Maresius*, 358, noot 18 (zie ook: Nauta, *Maresius*, 545).
- 24 De anticartesiaan Jacob Koelman rekende daarom in 1692 Maresius tot degenen 'die allermeest Cartes en zijn Philosophie in Neerlandt hebben in aanzien gebracht'. Nauta, *Maresius*, 356.
- 25 De notitie over Andreae in de *Effigies et vitae* (p. 124; 'Wordingsgeschiedenis', 52) is uitermate kort; Boeles, 'Levenschetsen', 23, voegt daar weinig aan toe, evenmin als Dibon, *L'enseignement philosophique*, 176-180. Zie echter de recent teruggevonden, op 26 oktober 1676 door Johan Mensinga uitgesproken *Oratio funebris in decessum Viri Clarissimi et Amplissimi Tobiae Andreae* (Groningen 1676).
- 26 Rond 1550 was de Reformatie in het graafschap Solms-Braunfels doorgevoerd en later ging de graaf onder invloed van de Nassaus in het noordelijker gelegen Nassau-Dillenburg over tot het calvinisme. In 1621 werd de graaf verdreven door de keizerlijke troepen en tot 1641 bleef het graafschap in vreemde handen. Amalia van Solms, de vrouw van Frederik Hendrik, was in 1602 in Braunfels geboren.
- 27 *Oeuvres de Descartes*, ed. Charles Adam en Paul Tannery (13 dln., Parijs 1964-1976; oorspr. ed. Parijs 1897-1957) IV, 123, 155, 195-199, 214, 245-248.
- 28 Maresius aan David le Leu de Wilhem, 23 januari 1644: 'Ut Philosophiae cartesianae incipit publice defendi Leydae, sic et videtur hic sectatorem consequutarum eximium quendam et doctissimum virum, de quo, si perrexerit quo stat pede, plura deinceps.' Nauta, *Maresius*, 514.
- 29 De Mombray, 'Libertas philosophandi', 40. Zie verder: Robert B. Sutton, 'The phrase "libertas philosophandi"', *Journal of the History of Ideas* 14 (1953) 310-316; Th. Verbeek, *De vrijheid van de filosofie. Reflecties over een Cartesiaans thema* (Utrecht 1994); Ian Maclean, 'The "Sceptical Crisis" reconsidered. Galen, rational medicine, and the libertas philosophandi', *Early Science and Medicine* 11 (2006) 247-274.
- 30 Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 142, noemt Andreae een 'felle cartesiaan', maar voor dat 'felle'

is geen enkele aanleiding. Als jaren later de Groningse hoogleraar theologie Johannes Braun een beknopt overzicht geeft van het cartesianisme in Groningen, noemt hij als eerste Andreae, onder verwijzing naar besluiten van de filosofische faculteit van 20 april 1654 en 26 augustus 1656, toen Jacob Alting decaan was: 'Circa collegia singuli Professores professi sunt se habituros Cl. D. Andreae, Historicum Graecum et in Cartesium'. Ook vermeldt hij colleges over het cartesianisme van Wolzogen, Henricus Eyssonius en Lammers. Ten slotte zegt hij: 'Sed & Diploma extat Senatus Academici anni ni fallor 1657 Septimi Junii, ubi libertas Philosophandi conceditur.' Zie: Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 493.

31 Clauberg was benoemd na bemiddeling van Matthias Pasor (wiens vader als graecus in Herborn had gedoopt voordat hij hoogleraar werd in Franeker) en Tobias Andreae (een kleinzoon van Piscator). Menk, *Die Hohe Schule*, 89-90. In 1648, kort voor de benoeming van Clauberg en Wittichius, deed graaf Lodewijk Hendrik van Nassau-Dillenburg samen met zijn neven Johan Maurits van Nassau-Siegen en Willem Frederik van Nassau-Diez het verzoek bij de keizer om 'gedachte landschule [Herborn] zu einen Universitet mit gewöhnlichen freyheiten zu erheben und in besser form gleich wie andere Academien und Universiteten zu privilegieren'. In verband met de financiën ging dat niet door, maar dat was in 1651 nog niet duidelijk. Menk, *Die Hohe Schule*, 93-95. Zie hoofdstuk 3, noot 6.

32 De adviezen zijn uitgegeven in: Bohatec, *Die cartesianische Scholastik*, 151-158.

33 Abraham Trommius, *Bevindingen van hem selven gedurende syn Levens-Loop* (Groningen 1720). Zie ook: S.D. van Veen, 'Abraham Trommius', *Groningsche Volksalmanak voor 1905*, 1-37; O.J. de Jong, 'Trommius, Abraham', in: *BLGNP I* (1978) 381-382.

34 'Amici nobis sunt Socrates, Plato, Aristoteles, Conimbricenses, Suaresius, Ramus, Cartesius, sed magis amica Veritas. Hanc non ex personis, sed persona ex illa aestimamus.' De Conimbricenses waren een groep aristotelische filosofen van de universiteit van Coïmbra in Portugal. Zij produceerden aan het eind van de zestiende eeuw een meerdelig en in heel Europa gezaghebbend commentaar op Aristoteles. Francisco Suarez (1548-1617) was een Spaanse jezuïet die op het laatst ook in Coïmbra werkte. Zijn *Disputationes metaphysicae* van 1597 hadden grote invloed ook op protestantse theologen en filosofen.

35 Emmius aan Johannes Arcerius Theodoretus, 17-9-1604. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, I, 294; Emmius aan Johan Witten, 30-1-1614. Brugmans en Wachter, red., *Briefwissel*, II, 181. De Franeker hoogleraar Johannes Phocylides Holwarda haalde zijn *Friesche Sterre-Konst* in 1652 de spreuk aan als 'Socrates ende Plato zijn mijn vrienden, maer meerder Vrient is mij de Waerheit'. Geciteerd in: De Mombray, 'Libertas philosophandi', 38.

36 Zoals geciteerd in W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen* (Heerenveen 1997) 143.

37 *Acta Senatus*, I, 11 en 17 september 1651. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 30. Vgl. Nauta, *Maresius*, 222, noot 191. Wat de relatie tussen Andreae en Maresius is geweest, blijft onduidelijk. Het lijkt erop dat Andreae vooral verkeerde in een netwerk van geleerden die hun wortels hadden in Herborn, Danzig en Bremen (zie zijn correspondentie met Johannes Coccejus uit Bremen), terwijl Maresius zich in andere kringen ophield. Terwijl Andreae getrouwd was (in de tweede echt) met een dochter van Louis de Geer, was zijn broer Ernst in Danzig getrouwd met een dochter van een handelsagent van De Geer. Ernst was een vriend van Comenius en evenals zijn grootvader (Piscator) een chiliast. Milada Blekastad, *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk en Schicksal des Jan Amos Comenius* (Oslo-Praag 1969) 359. Overigens komt in Maresius' latere geschrift tégen de cartesianen (*De abusu philosophiae cartesianae*, 1670) de formule nog een keer voor: 'Amicus Plato, amicus Aristoteles, amicus Cartesius, sed magis amica Veritas'. Geciteerd bij: Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 481. Ten slotte: het advies van Groningen werd door de graaf van Nassau in de wind geslagen. Clauberg en Wittichius moesten Herborn verlaten, maar vonden spoedig onderdak bij de nieuwe, in 1655 door de keurvorst van Brandenburg opgerichte universiteit in Duisburg. Deze universiteit overvleugelde Herborn al spoedig, al rekte Herborn zijn bestaan nog tot 1817.

38 Van Lieburg, 'De medische faculteit', 44, noot 62. Het boek is in geen enkele Nederlandse bibliotheek aanwezig.

39 Hoewel gecharmeerd van sommige onderdelen van het stelsel van Copernicus, zoals de dagelijkse omwenteling van de aarde, verwierp Deusing in zijn zeer geleerde, maar onleesbare *Dissertatio de vero systemate mundi, qua Copernici systema reformatur* (1643) de jaarlijkse omwenteling van de aarde en koos hij toch voor het systeem van Tycho Brahe. Vermij, *The Calvinist Copernicans*, 121-123.

40 Bloemlezing bij: Bunna Ebels-Hoving, 'Theorie en therapie. Antonius Deusing (1612-1666) en de koorts', in: Frank Huisman en Catrien Santing, red., *Medische geschiedenis in regionaal perspectief. Groningen 1500-1900* (Rotterdam 1997) 49-68, aldaar p. 63, noot 12.

- 41 A.Th. van Deursen, 'Cultuur in het isolement', in: Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 389-422, aldaar 404.
- 42 Zie vooral: Ebels-Hoving, 'Theorie en therapie', 57-58. Over Deusings werk zie ook: Van Lieburg, 'De medische faculteit', 59-66.
- 43 In 1650 liet Deusing zijn leerling Johannes Edwardus Timaeus een dissertatie *De motu cordis et sanguinis* verdedigen. Ebels-Hoving, 'Theorie en therapie', 64, noot 32.
- 44 Op dezelfde manier is de polemiek tussen Deusings voorganger Freytag en Daniel Sennert over de onsterfelijkheid van de dierenziel gereduceerd tot een strijd tussen 'voortgang' (Sennert) en 'behoudzucht' (Freytag). Eckhart, 'Der Streit', 21-36; Ebels-Hoving, 'Theorie en therapie', 66, noot 63. Het is overigens niet zonder ironie dat Deusing, die zo lang vanuit Leiden was bestookt, twee dagen voor zijn overlijden nog een benoeming tot hoogleraar in Leiden ontving!
- 45 '[...] cum a Tuo adhuc ore penderem'. Geciteerd in: W.P.C. Knuttel, Balthasar Bekker, *de bestrijder van het bijgeloof* (Den Haag 1906) 16, noot 1.
- 46 'Haud gravatim illam subeunt pisces qui extra sunt, at qui sunt eam ingressi, exitum optant et quae-rant.' Geciteerd in Nauta, Maresius, 222, noot 195. Maresius sprak deze woorden bij de overdracht van het rectoraat in 1653, na twee jaar feitelijk aan het hoofd van de universiteit te hebben gestaan (het tweede jaar als vervanger van de zieke Steinbergen). In die tijd hadden de studenten zich bijzonder onrustig gedragen, wat hem al in 1652 de verzuchting in de pen gaf dat het gemakkelijker was om een heel legioen soldaten in toom te houden dan een halve eeuw studenten. Nauta, Maresius, 221.
- 47 Nauta, Maresius, 200-216. Ook als rector heeft Maresius in het jaar 1644-1645 voor verbetering van de administratie en archivering van de senaat gezorgd. Zo werd voortaan in elke vergadering eerst het verslag van de vorige vergadering voorgelezen en goedgekeurd voordat de nieuwe onderwerpen aan de orde kwamen.
- 48 Jonckbloet, *Gedenckboek*, 78-86, 367-375.
- 49 Zie voor het volgende: Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 231-243; Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 243-256.
- 50 Zie de afbeelding van een *Almanack ofte Tour-beurten* uit 1663 in: Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 253.
- 51 Nauta, Maresius, 531.
- 52 Jonckbloet, *Gedenckboek*, 98, noot 4.
- 53 De gevraagde nieuwe kracht voor 'philosophia moralis' werd niet toegewezen en Pasor moest dit vak blijven doceren naast zijn leeropdracht in de theologie. Toen hij in 1658 overleed, duurde het twee jaar voor hij werd opgevolgd (en toen alleen voor praktische filosofie) door Louis Wolzogen.
- 54 Geciteerd in: Tonko Ufkes, 'Hindrick Muntings adelaar', *Stad en Lande* 20 (2011), nr. 4, p. 28-29, aldaar 28. De auteur verwijst naar: GrA, Archief Staten van Stad en Lande (toegangsnummer 1), inv.nr. 2387, fo. 616. In het lemma 'Petrus Mulerius' in de *Effigies et vitae* wordt ook over de arenden of adelaars van de hoogleraar gesproken, 'waarvan de een nu nog een bewijs is van de lange levensduur, waarom deze koning der vogels beroemd is'. *Effigies et vitae*, 114 ('Wordingsgeschiedenis', 48). Vgl. Boeles, 'Levenschetsen', 20.
- 55 De wordingsgeschiedenis van de *Effigies et vitae* is beschreven door Jonckbloet, *Gedenckboek*, 3-8.
- 56 Jonckbloet, *Gedenckboek*, 208, noot 2.
- 57 Zoals eerder al opgemerkt: Brunsema ontbrak. Zoals trouwens ook Hendrik Munting, die wel sinds kort hoogleraar was, maar niet voor vol werd aangezien. Franciscus Junius, die tegelijk met Munting was aangesteld maar de lieveling was van het Groningse stadsbestuur, kreeg wel een plekje in het boek. Jonckbloet, *Gedenckboek*, 10-11.
- 58 'Verum me angit Provinciae nostrae status, Patriae tristis conditio.' Geciteerd bij: Nauta, Maresius, 547. Daarvoor verklaarde Maresius dat de relletjes zo goed als over waren en dat zij de studiezijn bij de theologen niet hadden aangetast. Over bezoek aan zijn colleges had hij niet te klagen, minimaal zeventig bij zijn publieke lessen: 'Turbellae nostrae Academiae resederunt; nihil per illas delibatum est de fervore studii Theologici quod maxime hic floret; adeo ut rumpant fere granaria messum. Auditorum meorum in singulis praelectionibus publicis numerus, nunquam est septuagenario minor, major saepe; ne quid de privatis collegiis frequentissimis dicam.'
- 59 In april 1655 had de katholieke hertog van Savoye een bloedbad aangericht onder de waldenzen, waarbij zo'n 1700 mensen het leven hadden gelaten. In Zwitserland, de Republiek en Engeland werden daarna acties op touw gezet om de verstrooide waldenzen te helpen.
- 60 In 1656 moest Comenius, sinds 1646 de leider van de Boheemse broeders, de Tsjechische protestanten, vluchten uit Lissa (Leszno) in Polen, toen die plaats door Poolse troepen werd veroverd en verwoest. Comenius' huis en bibliotheek gingen in vlammen op. Hij reisde via Hamburg en Emden naar Groningen en was

van plan door te reizen naar Amsterdam, waar zijn mecenas, Laurentius de Geer (zoon van Louis de Geer en zwager van Andreae), hem onderdak had aangeboden. Nog in zijn *Continuatio admonitionis Fraternalis* uit 1669 herinnerde Comenius zich de grootse ontvangst die hem in Groningen ten deel was gevallen. Hij logeerde bij Matthias Pasor (zoon van zijn voormalige leermeester in Danzig) en kreeg door Maresius een introductie bij de Staten van Stad en Lande, die hem en zijn aanhangers financiële ondersteuning toezegden. Zie: Johann Amos Comenius, *Leben, Werk und Wirken. Autobiographische Texte und Notizen* (Sankt Augustin 1992) 147; Blekastad, *Comenius*, 558-560. Ook kon Comenius zich via rector magnificus Widmarius tot de senaat wenden om de hoogleraren te vragen of zij boeken voor zijn nieuwe bibliotheek wilden afstaan – een verzoek waaraan ettelijken gehoor gaven. Nauta, *Maresius*, 335, noot 227. Zie ook nog: W. Rood, *Comenius and the Low Countries. Some aspects of life and work of a Czech exile in the seventeenth century* (z.pl. 1970) 199. Al snel kwamen Maresius en Comenius echter lijnrecht tegenover elkaar te staan in verband met Comenius' chiliasme. In 1657 publiceerde Comenius *Lux in tenebris*, waarin hij een aantal eigentijdse profetieën in het Latijn vertaalde en gunstig besprak. Daarover schreef Maresius toen: 'Lucem in tenebris, quam optem ad tenebras perpetuas damnatam esse.' Geciteerd in Rood, *Comenius*, 200. Zie verder hoofdstuk 9.

61 Bozzay Réka en Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok Holland egyetemeken 1595-1918*. Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918 (Boedapest 2007).

62 Volgens de telling van Smit, 'Buitenlandse studenten te Groningen' 273, 277, kwamen er tussen 1614 en 1815 in totaal 277 Hongaren naar Groningen. Tussen 1625 en 1634 kwamen er 4, tussen 1635 en 1644 al 13, maar in het decennium 1645-1654 plotseling 53. Er gingen, door een ruimere verstrekking van studiebeurzen, overigens meer Hongaren naar Utrecht en Franeker dan naar Groningen.

63 Maresius aan Rivet, 6-2-1647; Maresius aan Rivet, 2-3-1650. Zie: Nauta, *Maresius*, 527, 537. In 1660 schreven zich 144 nieuwe studenten in en meldden zich 268 studenten voor de recensie, zodat het totale aantal (ingeschreven) studenten in dat jaar op (minimaal) 412 kwam. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 50.

NOTEN BIJ 8 DE ACADEMISCHE GEMEENSCHAP

1 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 57.

2 W.G. Doornbos en H.J.E. Hartog, *Bewonerslijst van de stad Groningen 1710* (Groningen 1995).

3 Boeles, 'Levenschetsen', 47. Van Meyvart wordt verteld dat hij eerst in Franeker als privaattoespreker op goede voet kwam te staan met Lubbertus, dat deze hem vervolgens aanbeval als collega van Gomarus in Middelburg (als docent aan de illustere school) en dat Gomarus, inmiddels in Groningen gearriveerd, Meyvart later uit Middelburg haalde toen in Groningen een nieuwe hoogleraar filosofie nodig was. Boeles, 'Levenschetsen', 15.

4 Boeles, 'Levenschetsen', 14-15.

5 Daar staat tegenover dat de jurist Franciscus Junius weliswaar de zoon was van een officier, maar ook de kleinzoon van een andere hoogleraar, uit Leiden, Franciscus Junius sr. Ter onderscheiding van zijn grootvader ging de jonge Junius door het leven als Franciscus F.N. Junius, waarbij F.N. staat voor 'Francisci Nepos' (kleinzoon van Franciscus). Kennelijk ontleende hij zijn identiteit voor een belangrijk deel aan het feit dat hij een kleinzoon van de grote Leidse geleerde was. Boeles, 'Levenschetsen', 36.

6 Een van de dochters van Mulerius trouwde met de hoogleraar Menelaos Winsemius te Franeker.

7 Het hooglerarengeslacht Pagenstecher gaat terug op Johann Pagenstecher, die in 1602 hoogleraar rechten werd in Steinfurt (hij werd later opgevolgd door Johannes Goddaeus en Winand Rutgersius, van wie we regelmatig zoons in Groningen zien aankomen). Zie: Ingeborg Höting, *Die Professoren der Steinfurter Hohen Schule* (Steinfurt 1991) 144-146.

8 In vergelijking met de 58 procent hoogleraren uit Duitsland in Groningen was het aandeel Duitsers aan de andere universiteit in de Republiek soms bescheiden te noemen: Leiden 11 procent, Franeker 20 procent, Utrecht minder dan 23 procent en Harderwijk 37 procent. Caljé, *Student*, 67-68. In feite is het overwicht van Duitsers in Groningen nog groter omdat Wolzogen, die Amersfoort als geboorteplaats had, daar toevallig werd geboren kort nadat zijn vader om het geloof zijn woonplaats Missingdorff in Oostenrijk was ontvlucht. Wolzogen noemde zich dan ook bij zijn inschrijving op 31 juli 1650 'Austriacus'. Iets soortgelijks geldt voor Johannes Bertling, die weliswaar in 1626 in Groningen geboren was, maar wiens ouders daar maar tijdelijk waren omdat het in hun woonplaats Rheine (Westfalen) tijdelijk te gevaarlijk was. Later keerde het gezin terug en Bertlings vader was toen nog veertig jaar burgemeester van het stadje Lingen (waar een

Nederlands garnizoen lag). Bertling jr. omschreef zich bij zijn immatriculatie in Groningen in 1644 dan ook als 'Rheinensis Westphalus'.

9 Ook Deventer werd, althans door buitenstaanders, nog als een weinig beschaafde, Westfaalse stad gezien. Zo schreef Descartes op 12 december 1633 aan de zwager van Constantijn Huygens, David le Leu de Wilhem, na een langdurig verblijf in Deventer: 'je ne doy pas esperer que le sejour de Westfalie, ou je me suis depuis presque tousiours aresté, m'ait donné moyen d'acquérir les graces que je n'avois sceu apporter de mon pais'. *Oeuvres de Decartes*, I, 274.

10 Huib J. Zuidervaat, 'Jacob Ouseel ("Oiselius") (1631-1686). A versatile book collector, telescope maker and dubious scholar from the Netherlands', in: Jürgen Hamel en Michael Corey, red., *Weiter sehen – Seeing further. Beiträge zur Frühgeschichte des Fernrohrs und zur Wissenschaftsgeschichte Augsburg*. In memoriam Inge Keil – Essays on the early history of the telescope and the history of science in Augsburg. In memoriam Inge Keil (*Acta Historiae Astronomiae*, nr. 45; Leipzig 2012) 161-190.

11 Maresius kreeg op het laatst van zijn leven, in 1673, een aanbod uit Leiden om daar hoogleraar te worden, maar overleed voordat hij van dat aanbod gebruik kon maken.

12 Een hoogleraar was geheel vrij om een beroep van elders te aanvaarden. Bij kleinere Duitse academies en hogescholen, waar de hoogleraar rechtstreeks in dienst was van de regerende vorst, kwam het regelmatig voor dat de vorst 'zijn' hoogleraar geen toestemming gaf om te vertrekken. In de Republiek, waar de hoogleraar geen quasi-feodale verhouding had met zijn werkgever, was dit niet het geval. Bij Nederlandse universiteiten was een beroep van elders juist vaak een aanleiding om te gaan praten over een hoger salaris.

13 'Hi duo fratres, r[everendissimi] pastoris Westerbroekieni filij, gr[at]is] admissi in gratiam patris.' *Album studiosorum Academiae Groninganae*, d.d. 30-8-1660. De oudste van de twee, Johan, volgde zijn vader na diens dood in 1666 op als predikant van Westerbroek.

14 Voor de verdeling van de inschrijfgelden in 1630 zie: Jonckbloet, *Gedenckboek*, 274.

15 De vraag werd behalve aan Maresius in Groningen ook gesteld aan Johannes Coccejus in Leiden en Voetius in Utrecht en gedrieën schreven ze één advies. Zie: Johannes Coccejus, *Opera anekdota theologica et philologica* (2 dln., Amsterdam 1706-1707) II, 788, 794 (Epist. 427, 444). Zie ook: Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 75.

16 Boeles, 'Levenschetsen', 36.

17 Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 389-422.

18 'Also is bevonden, dat Johannes Roberti, Paulus Beveri, Johann Pollinck, Hajo Johan, Johannes Marci, Cempi Adriani, Robertus Roberti, studiosen, buyten consent vande academie hebben comedien gespelet, worden dieselve mitz desen condemnaert in de mulcte van 14 daler [21 gulden], waervan een ighlijck twee daeler presteren, ende die gantsche somme in usum pauperum studiosorum sall employeert worden.' *Acta Senatus* 1623, GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 14. Zie: K.R. Veldhuis, *De opkomst van het toneel te Groningen* (Groningen 1883) 10. Drie van de beboete studenten (Johannes Roberti, Hajo Johan en Cempi Adriani) stonden overigens niet ingeschreven! In 1646 en 1648 zijn er in de senaat nog klachten over studenten die toneel spelen, maar maatregelen werden niet genomen, en waren daarna ook niet meer nodig.

19 Als voorbeeld de dichtbundel die verscheen toen Franciscus F.N. Junius, van wie iedereen hoge verwachtingen had, op 17 juni 1647 (zijn naamdag) promoveerde: *Carmina gratulatoria fautorum et amicorum in honorem nobilitate et crud. conspicui juvenis viri D. Francisci Junii, magni Francisci nepotis et Joh. Casemiri filii, cum post eximia eruditionis – specimina edita – doctoris laurea et privileg. ornaretur, die 17 mensis sibi cognominis* (Groningen 1647). Boeles, 'Levenschetsen', 36. Zie verder nog: A.H. Huussen jr., 'Onderwijs in de Groningse rechtenfaculteit gedurende de eerste helft van de 18de eeuw', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek, 161-184*, aldaar 181-184, waar onder andere wat gedichten staan afgedrukt die de hoogleraar wiskunde en natuurfilosofie Johann Bernoulli in 1701 en 1703 schreef voor studenten die in de rechten waren gepromoveerd.

20 Boeles, 'Levenschetsen', 45.

21 Boeles, 'Levenschetsen', 54-55. Pagenstecher droeg ook veelvuldig gedichten bij aan de dissertaties van zijn leerlingen. Huussen jr., 'Onderwijs in de Groningse rechtenfaculteit', 184.

22 Een verklaring van de rector van een Latijnse school was wel nodig voor degenen die in aanmerking wilden komen voor een plaats in de beurs.

23 We moeten gissen of Ephraïm Myhmer uit Silezië, die op 21 november 1622 ingeschreven werd, een (bekeerde) jood was. Anders ligt dat bij Fridericus Rachstad(t) of Ragstat, een rabbi die in 1670 in Kleef tot het christendom overging en op 16 augustus 1670 als student in Groningen werd ingeschreven. Er staat bij dat hij 'Judaeorum superstitionem ejuravit'. Hij hoefde geen inschrijfgeld te betalen en toen hij een maand later toestemming kreeg de Hebreeuwse taal te doceren, verleende de senaat hem enige financiële steun (2

dukaton). In 1671 kreeg Ragstat, op aanbeveling van Maresius, ook financiële steun (weer 2 dukaton) van de Groningse Provinciale Synode. Zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 255; J. Haitsma, *Fridericus Ragstat a Weille (1648-1729). De eerste joodse predikant in de Nederlandse Gereformeerde (Hervormde) Kerken (Leiden 1989)*; E. Schut, *De joodse gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796 (Assen 1995)* 33-36.

24 In Franeker werd volgens artikel 29 van de statuten een inschrijfgeld naar draagkracht geheven: edelen betaalden 20 sestertiën ('stuferos vulgo', stuivers dus), burgerzonen 15 stuiver en armlastigen niets. Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, 1, 439.

25 Zie de inschrijving, op 24 december 1705, van Sicco Gerhardus Alberthoma, zoon van een Gronings predikant. Rector Pagenstecher voegde aan die inschrijving toe: 'Huius Dn. patri per pedellum remisi oblatum.'

26 Ook konden studenten een gratis inschrijving krijgen krachtens een besluit van de senaat ('consensu Senatus Academici') of de Staten ('volentate Dominorum Ordinum'). Maar een gratis inschrijving 'per commendationem' of 'intercessionem' van een hoogleraar was veel gebruikelijker.

27 Dat hier sprake was van een ongeschreven, maar bij iedereen bekende regel, blijkt uit toevoegingen als 'ex more' of 'curator filius, itaque gratis inscriptus' (dat laatste bij de inschrijving van Joannes Julsingh op 23-12-1631).

28 De oudste student uit de zeventiende eeuw was Claudius Ganiarre uit Bourgondië, die zich op 21 oktober 1681 inschreef, ongetwijfeld een uit Frankrijk gevluchte hugenoot. Hij gaf op 52 jaar te zijn. Op dezelfde dag schreef rector Lammers ook een vijfendertigjarige student uit Saumur in, Jacobus Deschamps, ook een hugenoot.

29 Het is een raadsel hoe de uitgevers van het *Album studiosorum Academiae Groninganae* kunnen zeggen dat de opgegeven plaats van herkomst niet de geboorteplaats, maar de laatste woonplaats is (een fout die overgenomen wordt door Caljé, *Student*, 44, noot). Zie ook hiervoor hoofdstuk 4, noot 16

30 Smit, 'Buitenlandse studenten te Groningen', 265-266. Het aantal buitenlanders geeft een ondergrens aan; van heel wat studenten is geen herkomst bekend en onder hen zullen heel wat vreemdelingen gezeten hebben. Het werkelijk aandeel buitenlanders zal dus hoger hebben gelegen dat de 37 procent waartoe Smit komt.

31 Toen Johannes Bertling zich op 19 augustus 1644 inschreef, verwees hij expliciet naar zijn vader Johannes, die in 1619 door Gomarus was ingeschreven.

32 K.M. Witteveen, *Daniel Gerdes (Groningen 1963)* 10, noot 2.

33 Albert Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden'. *Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1595-1795 (Assen 2009)* 162. Met dank aan de auteur, die mij attent maakte op deze gevallen.

34 Trommius, *Bevindingen*. Martinius was zelf afkomstig uit Dantzig, had gestudeerd in Bremen en Franeker en was in 1637 predikant in Groningen geworden. Trommius trouwde later met diens dochter Hillegonda. Ook zijn *Concordantie* is eigenlijk een werk dat door zijn schoonvader al was begonnen.

35 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 363, noot 1. Vgl. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 365, noot 2.

36 Johannes Coccejus heeft zowel in Franeker als in Leiden zulke preken gehouden. Van Asselt, *Coccejus*, 28-29. In zijn eerste preek (in Franeker in 1643) omschreef hij ook wat er in de *nationes* gebeurde: 'In deze nationes komen de studenten niet bij elkaar voor vrome oefeningen, maar om te drinken. Er wordt contributie geheven en allerlei extra betalingen moeten gedaan worden. Gelijken behandelen elkaar als ongelijken en er moeten onzinnige opdrachten uitgevoerd worden.' Dat laatste verwees naar de ontgroening.

37 In de marge schreef rector Maresius bij deze inschrijving: 'Cum non potuisset morbo praepeditus nomen suum dare Academiae, petentibus eius popularibus, hoc die fuit inscriptus, memoria gratiâ quoadrodie postquam honorifice sepultus fuisse.' (curs. KvB)

38 J.A. Feith, 'Een Groningsch studentengezelschap te Utrecht in de 17e eeuw', *Groningsche Volksalmanak voor 1905*, 120-128. Het document waar Feith zich op baseerde, bevond zich indertijd in particulier bezit. Waar het zich tegenwoordig bevindt, is onbekend.

39 Vygh stond ingeschreven sedert 6 februari 1652 (in dat jaar was Maresius rector).

40 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 367-378. Overigens nemen de berichten over het ergerlijke optreden van de *collegia* na ongeveer 1670 snel af en ook de verboden op de *collegia* worden niet meer zo vaak herhaald. Wijst dat op acceptatie van de *collegia* door de hoogleraren of juist op hun geleidelijk verdwijnen uit de studentenwereld? En zo dat laatste het geval is, kwam dat doordat studenten zich anders gingen gedragen of doordat er gewoon steeds minder buitenlandse studenten kwamen?

41 K. Thomassen, *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet. Het album amicorum en het poëzialbum in de Nederlanden (Maarssen 1990)*; G.C. Huisman, 'Sal vitae amicitia. Vriendschap is het zout des levens. Alba amico-

- rum in de Universiteitsbibliotheek Groningen', *Stad en Lande* 5 (1996), nr. 1, 9-13. Er waren ook voorgedrukte alba amicorum in de handel. Zo bracht de Utrechtse kunstenaar Crispijn de Passe in 1612 een album uit onder de titel *Academia sive speculum vitae scolasticae*, met daarin een aantal door hem vervaardigde gravures over het studentenleven (colleges, bibliotheek, promotie, dansles, schermles, kroegbezoek, serenade, indoor tennis, balspelen). Zie: Ilja M. Veldman, *Profit and pleasure. Print books by Crispijn de Passe* (Rotterdam 2001) 33-52.
- 42 Informatie over het *funus academicum* is ontleend aan: J. Ensink, 'Academia, Ecclesia, Civitas. Over academische rouwberichten, hun levens- en maatschappijbeschouwing', in: Zweder von Martels, Piet Steenbakkers en Arjo Vanderjagt, red., *Limae labor et mora. Opstellen voor Fokke Akkerman ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Leende 2000) 161-171; J. Ensink, *Academische rouw. Uittreksels uit de programmata funebria van de Academie van Stad en Lande van Groningen, de Rijks Hogeschool te Groningen (1615-1833), ten dienste van biografie en genealogie* (Groningen 2002); J. Ensink, 'Het programma funebre aan de Groninger academie in de 17e en 18e eeuw', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 283-298. In *Academische rouw* geeft Ensink een chronologisch overzicht van alle bewaard gebleven programmata. De Universiteitsbibliotheek Groningen bewaart een verzameling fotokopieën van deze programmata.
- 43 In de dorpen lukte het beter om de lijkpredicaties – bij de baar waarop de overledene lag – uit te bannen, maar ook daar niet helemaal, aangezien de elite er graag aan vasthield. Toen in 1661 ds. Samuel Severinus een predicatie hield bij het lijk van jonker Joachim Ripperda van Fransum en daarover onderhouden werd door de classis, verdedigde hij zich door te zeggen dat 'de orationes funebres D.D. Professorum, in 't Latijn gedaen, toegelaten worden'. Wumkes, *De Gereformeerde kerk*, 14.
- 44 Ensink, 'Academia', 167. Voor een afbeelding van dit programma: Ensink, 'Academia', 171. Het programma funebre dat in 1625 na de dood van Emmius werd opgesteld bevat een uitvoerige, op zijn sterfbed uitgesproken geloofsbelijdenis van de hoogleraar. Ensink, *Academische rouw*, 55-56.
- 45 Ensink, 'Academia', 167.
- 46 Ensink, 'Academia', 165. Een vreemd geval is dat van de Westfaalse student Johan Hoijer von der Ucht, die op 2 november 1629 in de Academiekerk werd begraven. Hij was eind 1628 vanuit Franeker naar Groningen gekomen en disputeerde al op 25 februari onder de hoogleraar rechten Matthaes. Later dat jaar schrapte de senaat zijn naam echter uit het *Album studiosorum* vanwege zijn ergerlijke levenswandel, die ook tot zijn dood had geleid. En toch werd hij dus in de Academiekerk begraven. Zie: Hempenius-van Dijk, 'Antonius Matthaes (1)', 116-125. Zij verwijst naar: GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 54 (Legger van de graven in de Broer- of Academiekerk en op kerkhof, 1614-begin 19de eeuw), p. 27.
- 47 Luthers leer van de consubstantiatie houdt in dat tijdens het Heilig Avondmaal in het brood en de wijn óók het lichaam en bloed van Christus aanwezig zijn, terwijl volgens de calvinisten Christus alleen geestelijk aanwezig is.
- 48 Ensink, 'Academia', 162-163.

NOTEN BIJ 9 VAN CRISIS NAAR CRISIS (1665-1714)

- 1 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 60.
- 2 Deze paragraaf is in hoofdzaak gebaseerd op de desbetreffende hoofdstukken in Formsma e.a., *Historie van Groningen en Duijvendak* e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II. Ook nuttig zijn nog: J.S. Theissen, 'Voor vrijheydt ende Vaderlandt'. *Stad en Lande in 1672* (Groningen 1922); A. Westers, red., *Groningen constant. Groningen-Munster 1672* (Groningen 1972).
- 3 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 61. Dat iemand uit Berlijn de leiding kreeg, is niet zo vreemd omdat de keurvorst van Brandenburg, die in Berlijn zetelde, een bondgenoot van de Republiek was (hij was getrouwd met een zuster van Willem II). Van Bergen en Van Wadwerden stonden niet in het *Album studiosorum* ingeschreven; Torman wel. Hij kon zich op 3 oktober 1664 gratis inschrijven omdat hij een aanbeveling had van Martinus Schoock, die contacten had in Brandenburg.
- 4 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 61, 64; vgl. T.P. Tresling, 'Wapening der Groningsche studenten in 1665', *Groninger Volks-almanak voor 1844*, 129-140.
- 5 Het reglement is afgedrukt bij Jonckbloet, *Gedenkboek*, 62-64.
- 6 Nauta, Maresius, 398-399, 562-566; M.G. de Boer, *De woelingen in Stad en Lande in het midden der zeventiende eeuw* (Groningen 1893) 56. Hoe de relatie tussen Udinck en Maresius precies lag, is niet duidelijk. Udinck had Maresius geld geleend en zond hem vanuit zijn ballingsoord Steinfurt regelmatig Westfaalse hammen, ter-

wijl Maresius hem van de ontwikkelingen in Groningen op de hoogte hield. Kenden zij elkaar uit de kerk (de correspondentie verliep in het Frans)? Het is onwaarschijnlijk dat Maresius, die het Nederlands niet of nauwelijks beheerste, voor zichzelf een rol in de politiek zag weggelegd.

7 Het document met de namen van de deelnemende studenten is in facsimile afgedrukt in Jonckbloet, *Gedenkboek*, na p. 68 (zie ook: Theissen, 'Voor vrijheydt', 83). Curatoren dienden bij de Staten het verzoek in om Petrus de la Perle, de schermmeester, 100 carolusgulden te geven 'aengesien hij bij deze tijtsgelegenheit aen vele en verscheyden personen goede diensten komt te doen in 't hanteeren van allerhande geweer en wapenen, in de drillkunst, ende andere militaire kennissen en exercitien'. Geciteerd in: Theissen, 'Voor vrijheydt', 59.

8 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 70.

9 Theissen, 'Voor vrijheydt', 139.

10 Westers, red., *Groningen constant*, 69, 71. Op 16 augustus deden de studenten mee aan een grote uitval, waarbij twintig krijgsgevangenen werden gemaakt en veel buit de stad binnengehaald kon worden. Theissen, 'Voor vrijheydt', 148-150.

11 Hij schreef dit boven de inschrijvingen in het *Album studiosorum* voor het jaar 1672-1673.

12 Na het beleg besloot de stadsregering voortaan elk jaar op 17 augustus een dankdag te houden. In 1701, bij de invoering van de gregoriaanse tijdrekening, werd 17 augustus opeens 28 augustus en nog steeds vierden de Groningers op die dag 'Bommen Berend'.

13 Een van deze studenten was de later om zijn rationalisme bekende theoloog Herman Alexander Röell. Jacob van Sluis, *Herman Alexander Röell* (Leeuwarden 1988) 21. Van de hoogleraren vertrok de jurist Oiselius. Hij ging naar zijn geboorteplaats Danzig en keerde in het najaar terug.

14 Over de hoogleraar Feltman vertelt Boeles het verhaal dat hij tijdens het beleg met zijn colleges in de rechten was doorgestaan, maar zijn studenten had aangespoord na college op de wallen van de stad het geleerde in de praktijk te brengen: 'Quem togatum audivistis, nunc armatum sequimini.' Het beleg viel echter in de vakantie! Boeles, 'Levenschetsen', 43.

15 De studenten hadden daarentegen wel de smaak van het in uniform rondlopen te pakken gekregen. In 1677 vroegen ze de senaat om de nieuwe stadhouder (Hendrik Casimir II) op militaire wijze te mogen begroeten bij zijn komst in Groningen, maar de senaat weigerde dat. Ook in 1684 was dat het geval. Bij het provinciaal jubileum van 1694 mocht daarentegen wel een studentencompagnie aan de parade meedoen. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 75-77.

16 Nauta, Maresius, 39.

17 F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall, red., *Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750* (Zoetermeer 1994); Van Asselt, *Johannes Coccejus*.

18 Hij voegde er aan toe: 'Altercando amittitur' [Door te babbelen verdwijnt zij]. Nauta, Maresius, 336, noot 232.

19 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 413-414.

20 Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 61. Het is onduidelijk in hoeverre in de controverse met Coccejus persoonlijk ressentiment meespeelde. Maresius had namelijk in 1650 graag de Leidse leerstoel bekleed die toen aan Coccejus was gegeven.

21 Bronnen voor de kennis van dit conflict: P.H. Roessingh, *Jacobus Alting, een bijbelsch godgeleerde uit het midden der 17de eeuw* (Groningen 1864); Nauta, Maresius; D. Nauta, 'Alting, Jacobus', in: *BLGNP* 2 (1983) 24-26; D. Nauta, 'Maresius, Samuel', in: *BLGNP* 1 (1978) 158-160. De kerkhistoricus Heerspink (die net als Roessingh behoorde tot de zogenaamde Groninger richting, een vrijzinnige stroming binnen de hervormde kerk die voortdurend op zoek was naar voorgangers van de eigen richting in de Nederlandse kerkgeschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw) heeft de strijd voorgesteld als die tussen traditionarii en scriptuarii. J.H. Heerspink, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de Hoogeschool te Groningen, gedurende het 250-jarig bestaan der Akademie* (2 dln., Groningen 1864-1875). Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I, 164 voert aan dat het om een valse tegenstelling gaat: de traditionarii zouden verontwaardigd reageren als zij zouden horen dat de Schrift niet als *norma credendi* zouden aanvaarden, en omgekeerd zouden de scriptuarii helemaal niet de band met kerk en geloofsbelijdenis willen verbreken. Dogmatisch ontliepen Maresius en Alting elkaar ook niet veel. Toch is er een groot verschil tussen een theologie die in de Bijbel op zoek gaat naar bewijsplaatsen voor aangehangen dogma's, en een theologie die de Bijbel onderzoekt op wat er (in de grondtalen) eigenlijk staat, los van aangehangen dogma's.

22 Roessingh, *Alting*, 41. Maresius ontkende het later weer: Nauta, Maresius, 371, noot 111.

23 Nauta, Maresius, 373.

24 Nauta, Maresius, 371, noot 113.

- 25 Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 483.
- 26 Nauta, Maresius, 336, noot 227; 338, noot 237; 381.
- 27 Zoals geciteerd bij: Nauta, Maresius, 336, noot 224.
- 28 Nauta, Maresius, 372.
- 29 Nauta, Maresius, 377, noot 146.
- 30 Geciteerd in: Jacob van Sluis, *Bekkeriana. Balthasar Bekker biografisch en bibliografisch* (Leeuwarden 1994) 31.
- 31 Alting aan A. Perizonius, 19-2-1669. Geciteerd in: Knuttel, Balthasar Bekker, 55. De studie van Knuttel is nog steeds onmisbaar, maar voor een evenwichtiger beoordeling van de persoon van en de controverses opgeroepen door Bekker zie: Van Sluis, *Bekkeriana*. Om zich voor een hoogleraarschap te kwalificeren, was Bekker in Franeker al privaatcolleges gaan geven, totdat de senaat hem dat verbod. J.A.L. Lancée, 'Bekker, Balthasar', in: *BLGNP* 2 (1983) 53-57.
- 32 Knuttel, Balthasar Bekker, 63, noot 2 (brief van Alting aan J.R. Wetstein in Bazel, juli 1675).
- 33 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 315; Van Sluis, Röell, 21, 166. Ook Alting liet zich niet onbetuigd: naar aanleiding van een opmerking van Maresius dat Coccejus de alomtegenwoordigheid van God ontkende, spoorde Alting zijn Leidse collega aan zijn beklag te doen bij de Groningse Staten, teneinde zo Maresius te kunnen wippen. Nauta, Maresius, 378. Coccejus liet zich echter niet provoceren en zweeg. Kort daarna, op 5 november 1669, overleed hij aan een besmettelijke ziekte.
- 34 Nauta, Maresius, 383.
- 35 Het idee voor een nationale universiteit lijkt op een gedetailleerd plan dat kort na de Synode van Dordrecht in de Synode van Zuid-Holland is besproken om naast (en dus niet zoals bij Maresius in plaats van) de toen nog drie provinciale academies vanwege de Staten-Generaal een landelijke gereformeerde academie op te richten, waar al het onderwijs, ook in de filosofie en in de rechten, in het licht van de Gods Woord zou worden gegeven. Zie: Kuyper, *De opleiding tot den Dienst des Woords*, 604-612, 619-630. Maresius had zijn idee overigens ook al eens in 1652 geopperd. Nauta, Maresius, 382.
- 36 Zoals geciteerd in: B. Lonsain, 'Een academiebeambte in de zeventiende eeuw', *Groningsche Volks-almanak voor het jaar 1908*, 30-50, aldaar 37.
- 37 Is het toevallig dat de jongste Becherer dezelfde, voor een eenvoudige pedel wat ongewone voornamen heeft als de hoogleraar Pagenstecher? Deze Becherer bleef in dienst tot 1746.
- 38 H.L. Benthem, *Holländische Kirch- und Schulenstaat* (2 dln., Frankfurt-Leipzig 1698). Over Braun zie: Jan Nat, *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (Purmerend 1929).
- 39 Over Braun zie: P. Steenbakkers, 'Johannes Braun (1628-1708), Cartesiaan in Groningen', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 77 (1997) 196-210. Zie nog: Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 488-489.
- 40 Han van Ruler, 'Het anti-cartesianisme van Johannes Bertling (1626-1690)', in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 97-106.
- 41 Over de opvattingen van Braun zie: Steenbakkers, 'Braun'.
- 42 Van Marck werd ook academiepredikant en kreeg daarvoor een traktement van 400 gulden. De rechtzinnigen in Groningen hadden overigens eerst tot twee keer toe de voorman van de Franse hugenoten Pierre Jurieu, hoogleraar te Sedan, naar Groningen proberen te halen. In 1680 kreeg Jurieu daarvoor in Sedan nog geen toestemming en in 1681, toen hij na de sluiting van die academie een beroep als predikant in Rotterdam had aanvaard (met daaraan verbonden een hoogleraarschap aan de nieuw op te richten illustere school), voelde hij zich gebonden aan de toezegging die hij aan Rotterdam had gedaan. Over hem: F.R.J. Knetsch, *Pierre Jurieu, theoloog en politikus der refuge* (Kampen 1967).
- 43 C. Graafland, 'Structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer', in: Broeyer en Van der Wall, red., *Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerk*, 28-53.
- 44 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 93.
- 45 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 315-316.
- 46 De controverses tussen Braun, Bertling en Van Marck zijn beschreven in Jonckbloet, *Gedenkboek*, 89-97.
- 47 Op 10 juli 1660 schreef zich in 'Johannes Du Trembles, maitre d'armes, natif de Bayeux en Normandie, a. 26' (H.D. Guyot, *Groningue, lieu de refuge. Notes sur les réfugiés extraites des archives* (Groningen 1891) geeft op: D'Utrimbles). Deze Jean kwam duidelijk niet naar Groningen om te studeren, maar om de studenten schermles te geven. Iets soortelijks geldt voor Nicolas du Quesney uit Rouen, die zich op 30 oktober 1669 inschreef als 'maistre des cérémonies', oftewel dansmeester. Hij werd gratis ingeschreven, zozeer stelde men zijn komst op prijs. Hetzelfde gebeurde bij de inschrijving, op 7 november 1669, van Petrus Fabritius de la Perle, 'maistres des armes, natif du pays du Juliers' (vgl. hierboven noot 7). Het waren kennelijk de Fransen

die de studenten in het boerse Groningen meer verfijnde manieren moesten bijbrengen.

48 Vanaf 1658 trad ook enige jaren de predikant Lodewijk Wolzogen op als predikant voor de Franstaligen in Groningen, tot hij in 1660 hoogleraar filosofie werd (hij vertrok in 1662). Er werd in Groningen ook Frans gedoceerd. Studenten konden Franse les krijgen van speciale Franse meesters, van wie Anthonius Theserau in 1645 de eerste was (Formsma e.a., *Historie van Groningen*, 334). Vanaf 1670 werd dit onderwijs gegeven door een gewezen katholieke monnik, Jean de la Barre, die op 1 augustus van dat jaar in het *Album studiosorum* opduikt. Hij viel overigens meer op door zijn onbetamelijk optreden tegen vrouwen, wat hem op tijdelijk uitsluiting van het Heilig Avondmaal kwam te staan. In 1680 werd hij 'spraakmeester' (vertaler) van de Provinciale Staten, een functie die hij tot zijn dood in 1720 behield. Jonckbloet, *Gedenboek*, 258; M. Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985) 47, 81, 168.

49 Over de komst van hugenoten naar Groningen zie: Guyot, *Groningue*; Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen*.

50 Voor een afbeelding van het plakkaat zie: Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen*, 58.

51 De hugenoten hadden in 1619 de besluiten van de Dordtse Synode voor hun eigen kerk als bindend verklaard, ook al hadden ze geen toestemming gekregen die synode bij te wonen. Op grond hiervan konden de Franse predikanten zonder problemen in de Nederlandse gereformeerde kerk aan het werk. De Waalse gemeente in Groningen kreeg echter geen toestemming om zich aan te sluiten bij de landelijke Waalse Synode. Vooral de stad was hier tegen, omdat zij wilde voorkomen dat zij haar greep op de plaatselijke kerk verloor.

52 De antiprotestantse politiek van Lodewijk XIV lokte in de Republiek en zeker in Groningen een antikatolieke reactie op. Men maakte nu serieus werk van de uitsluiting van katholieken uit openbare ambten, wat de teruggang van de katholieke gemeenschap alleen nog maar versterkte. Rond 1700 was nog maar 10 procent van de stedelijke bevolking katholiek. Overigens waren ook lutheranen en joden regelmatig het slachtoffer van beperkende overheidsmaatregelen. In 1710 werden de joden uit de stad gebannen, terwijl in Amsterdam al twee monumentale synagogen voor de plaatselijke joodse gemeenschappen waren gebouwd! Het streven naar religieuze uniformiteit maakt andermaal duidelijk dat Groningen in de zeventiende eeuw eerder een Duitse stad was dan een stad als Amsterdam of Leiden.

53 Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen*, 78, 158.

54 Bakker e.a., *Hugenoten in Groningen*, 61.

55 Benthem, *Holländische Kirch- und Schulenstaat*, II, 16. Over Gousset zie: Boeles, 'Levenschetsen', 50-51; F.R.J. Knetsch, 'Jacques Gousset (1635-1704). Schriftgeleerde en cartesiaan', in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 107-118; F.R.J. Knetsch, 'Een Salmuriaan in Groningen: Jacques Gousset/Jacobus Gussatus (1635-1704) nader verkend', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 53 (1998) 99-116; F.R.J. Knetsch, 'De predikant Jacques Gousset, Jacobus Gussetius, 1635-1704', *Bulletin van de Nederlandse Hugenoten Stichting* 25 (2000-2001) 1156-1210; F.R.J. Knetsch, 'Gousset, Jacques', in: *BLGNP* 5 (2001) 211-213. Het schijnt dat de Ommelanden in de Staten een leeropdracht in de theologie voor Gousset probeerden te verhinderen en dat als compromis is besloten hem alleen de taalkundige zijde van de studie van de Schrift op te dragen. De eerste theologische disputaties van Gousset dateren uit 1693.

56 Dat Gousset de Academiekerk voor zijn studiekering gebruikte, vermeldt Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederkerk*, 135. De beroemdste leerling van Gousset was het wonderkind Tiberius Hemsterhuis, die zich op 25 augustus 1698 op veertienjarige leeftijd inschreef.

57 Nat, *De studie van de Oostersche talen*, 32-57.

58 Over Bernoulli zie: G. Sierksma, 'Johann Bernoulli (1667-1748). Een Zwitsers wiskundige bekneld tussen Stad en Ommelanden', in: Van Gemert, Schuller tot Peursum-Meijer en Vanderjagt, red., 'Om niet aan onwendheid en barbarij te bezwijken', 65-82; Gerard Sierksma, *Johann Bernoulli (1667-1748). His ten turbulent years in Groningen* (Groningen 1990); J.A. van Maanen, *Een complexe grootheid. Leven en werk van Johann Bernoulli, 1667-1748* (Utrecht 1995); G. Sierksma en W. Sierksma, 'Johann Bernoulli (1667-1748). De grote sprong naar het oneindig kleine', in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 119-133.

59 Jonckbloet, *Gedenboek*, 260-261, vermeldt als privatdocenten wiskunde Johannes Staufenbergh (1679) en de gewezen monnik Thomas Astorinus (1686). Verder gaf Michael Rossal, die in 1688 als vluchteling uit Frankrijk was gekomen om in Groningen theologie te studeren, tijdens zijn studie onderwijs in de wiskunde. Later werd hij de opvolger van Gousset als hoogleraar Grieks en filosofie. Raadselachtig is dat de latere provinciaal ingenieur Johannes Feltman uit Kleef zich op 17 augustus 1670 inschreef als student 'Math.' Zou hij dat hebben gedaan als er in Groningen niets aan wiskunde of vestingbouwkunde werd gedaan?

60 Christiaan Huygens schrijft op 15 juni 1694 Wicher Wichers, burgemeester van Groningen en Gronings gedeputeerde bij de Staten-Generaal, dat hij van de Leidse hoogleraar wiskunde Burchardus de Volder heeft

- gehoord dat Groningen een wiskundige zoekt. Hij beveelt dan de broer van de Bazelse hoogleraar Jakob Bernoulli aan, Johann Bernoulli dus, 'sijnd mij andersins onbekend'. In een latere brief aan een onbekende noemt Huygens nog Denis Papin, een Franse wis- en natuurkundige die als hugenoot had moeten uitwijken naar Marburg (hij was de uitvinder van de snelkookpan en een zuigerstoommachine). Ook was de naam gevallen van de wiskundige Gottfried Wilhelm Leibniz, de bibliothecaris van de keurvorst van Hannover, maar deze was volgens Huygens 'pas appellable'. *Oeuvres complètes de Christiaan Huygens, publiées par la Société Hollandaise des Science* (22 dln., Den Haag 1888-1950) x, 620, 702. In de uitnodiging aan Bernoulli was ook sprake van de mogelijkheid om een medische praktijk uit te oefenen. Dat heeft Bernoulli niet gedaan, maar hij is in 1702 wel eens als deskundige namens de senaat naar een lijkschouwing gestuurd. Sierksma, *Johann Bernoulli*, 9.
- 61 'Die Selbstbiographie von Johannes Bernoulli I', in: *Gedenkbuch der Familie Bernoulli zum 300. Jahrestage ihrer Aufnahme in das basler Bürgerrecht 1622-1922* (Bazel 1922) 81-103, aldaar 87.
- 62 Zoals geciteerd en vertaald in: Van Maanen, *Complexe grootheid*, 71. De brief is van 27 december. Dit is een van de eerste keren dat een hoogleraar erover klaagt dat het onderwijs het doen van onderzoek, dat hij kennelijk als zijn belangrijkste bezigheid beschouwt, in de weg zit. De leerlingen van Bernoulli waren waarschijnlijk wel erg tevreden over hem. Pieter Venema verklaarde in het voorwoord van zijn *Korte en klare onderwijssinge in de beginselen van de algebra en de stel-konst* (Groningen 1714) dat hij veel aan het onderwijs van Bernoulli had gehad. Deze Venema komt overigens niet voor in het Groningse *Album studiosorum*.
- 63 Zie ook: W. Klever, 'Spinozisme in het geding tussen Hulsius, Braunius en Bernoullius. Een Gronings debat anno 1702', *De Zeventiende Eeuw* 16 (2000) 118-135. Een interessant voorval vond plaats kort voor de komst van Bernoulli. Jonckbloet verhaalt over een 'filosofische disputatie' (er staat niet bij onder wiens leiding) op 2 december 1695, waarin de stelling werd verdedigd dat er een fysische verklaring kon worden gegeven voor de zonsverduistering die was opgetreden toen Christus aan het kruis stierf. In de senaat protesteerde Hulsius tegen deze zijns inziens godslasterlijke stelling, die hij verwijderd wenste te zien. De gewraakte stelling zou de goede naam van de universiteit aantasten. De jurist Wessel Bertling en de graecus Gousset sloten zich daarbij aan, maar de drie andere aanwezigen, de medicus Lammers, de latinist Mensinga en de theoloog Braun vonden dat niet nodig. Het gebeurde dan ook niet. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 301.
- 64 De identiteit van de studenten is niet helemaal irrelevant: Gockinga was de zoon van een Groningse burgemeester en juist in die hoek had Bernoulli de meeste steun; Van Selbach was de zoon van de Gronings predikant Johan van Selbach, die eerder Van Marck geholpen had in diens strijd tegen Braun.
- 65 Er is enige overeenkomst met de bijbelse humanisten uit de zestiende eeuw, die de oorspronkelijke tekst van de Bijbel zagen als een 'neutrale' basis voor het beslechten van dogmatische controversen.
- 66 Zie de afbeelding in: Van Maanen, *Een complexe grootheid*, 72.
- 67 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 403.
- 68 De stellingen van Bernoulli geciteerd in: Boeles, 'Levenschetsen', 56, noot 1.
- 69 Geciteerd in Klever, 'Spinozisme in het geding', 124 (vertaald in: Van Maanen, *Een complexe grootheid*, 74).
- 70 'Die Selbstbiographie von Johannes Bernoulli I', 89.
- 71 Gousset verkondigde hoe hij dacht over dit probleem onder andere in zijn in 1696 gepubliceerde *Dissertatio ostendens Cartesiani mundi systema non esse, ut quidam existimant, periculosum*.
- 72 *Theses apologeticae [...] ad depellendas atrocissimas calumnias cordate & intrepide defendent contra nuperi libelli famosi Auctorem illiusve quemvis Patronum, Johannes Bernoulli praeses et Phaebus Themmen Respondens, ad 25. Febr. 1702 in Auditor. Phil. horis consuētis* (Groningen 1702).
- 73 De korte brief van Braun is afgedrukt in de in noot 72 genoemde *Theses apologeticae* van 25 februari 1702. Volgens Klever is juist de stellingname van Bernoulli puur spinozisme: geen andere filosoof had een zo totale scheiding van lichaam en ziel verkondigd als Spinoza. Maar bij Spinoza is er sprake van een fundamenteel monisme (lichaam en geest als twee attributen van dezelfde substantie), bij Bernoulli en Braun van een radicaal dualisme (twee substanties die naast elkaar bestaan en alleen dankzij God synchroon lopen).
- 74 Volgens 'Die Selbstbiographie von Johannes Bernoulli I', 91, ging Johann Bernoulli ook niet in op het aanbod uit Bazel om daar hoogleraar Grieks te worden. Hij vond dat hij als hoogleraar wiskunde in Groningen meer kon betekenen dan als hoogleraar Grieks in Bazel. Hij stelde voor iemand anders te benoemen en bij hem terug te komen als er een positie vrijkwam 'wodurch ich mit grösserem nutzen und frucht dem vaterland dienen könnte'.
- 75 'Die Selbstbiographie von Johannes Bernoulli I', 97.
- 76 Caljé, *Student*, 86, geeft ook enkele zakelijke verklaringen: de jonkers in de Ommelanden hadden niet zo veel behoefte aan diploma's als de regenten in de stad en het aantal studenten uit de Ommelanden daalde

sterker dan het aantal studenten uit de stad omdat de markt voor gegradueerden op het platteland verzaagd was. Het is echter de vraag of dit behalve voor juristen ook voor theologen gold, en ook in de behoefte aan nieuwe hoogleraren theologie wilden de Ommelanden niet voorzien.

77 Stadhouders in Groningen waren achtereenvolgens: Willem Lodewijk (1594-1620), Hendrik Casimir I (1620-1640), Frederik Hendrik (1640-1647), Willem II (1647-1650), Willem Frederik (1650-1664), regentes Albertine Agnes (1664-1675), Hendrik Casimir II (1675-1696), regentes Henriëtte Amalia (1696-1707) en Johan Willem Friso (1707-1711). Daarna volgde tot 1718 een stadhouderloos tijdperk.

78 Zie: Caljé, *Student*, 76 (in het bijzonder grafiek 2.2).

79 Of die nieuwe Duitse universiteiten en de Nederlandse universiteiten werkelijk communicerende vaten waren, staat overigens nog te bezien. Het is heel goed mogelijk dat studenten uit bepaalde streken die anders helemaal niet waren gaan studeren, nu hun eerste studiejaar doorbrachten aan een instelling in de buurt en vervolgens – voor de hogere opleidingen of de status – naar de Republiek gingen om hun graad te behalen (zie hierna noot 85). Op die manier profiteerden Groningen en de andere Nederlandse universiteiten misschien van de nieuwe Duitse instellingen. Over Lingen: Bernhard Beestermöller, *Geschichte des Akademischen Gymnasiums in Lingen, 1697-1820* (Lingen 1914).

80 Caljé, *Student*, 79.

81 Caljé, *Student*, 79.

82 Otto S. Knottnerus, 'Vroegmoderne cultuurgebieden in Nederland en Noordwest-Duitsland. Gedachten over behoudzucht en dynamiek', *De Zeventiende Eeuw* 16 (2000) 14-28. Rond 1700 was nog altijd 15 procent van het aantal mannen dat in Groningen in het huwelijk trad van Duitse afkomst.

83 Harry Perton wees mij op dit voorval, waarvoor ik hem graag mijn dank betuig. Zie: <http://groninganus.wordpress.com/?s=kappen+tekort>. Het verzoek van de senaat is te vinden in: GrA, Archiven der Staten van Stad en Lande, 1594-1798 (toegangsnummer 1), inv.nr. 456 (Ingekomen reksten), ongedateerd. Op 16 juni 1707 en 30 augustus 1708 vonden opnieuw drie promoties op een dag plaats (steeds in de rechten).

84 Rutgersius (1585-1667) was afkomstig uit Dordrecht, studeerde in Leiden, Heidelberg en Genève, trad op als predikant in Stolwijk en werd in 1615 hoogleraar theologie in Steinfurt. Höting, *Die Professoren der Steinfurter Hohen Schule, 175-177*.

85 Een 'dicasterium' is een kanselarij, een 'scabinatus' is een schepenhof ('cour des échevins'). Johannes Pörtner, zoon van de gereformeerde hofprediker Hermann Pörtner, had eerder aan de universiteit van Halle rechten gestudeerd. Vriendelijke mededeling van Vinzenz Lübber te Minden, e-mail 20-1-1012. Waarom de beide ambtenaren niet promoveerden in het nabijgelegen Halle, waar de keurvorst van Brandenburg in 1694 een universiteit had opgericht, is niet duidelijk. Had de jonge universiteit nog te weinig aanzien?

86 De eerste Duitse Ritterakademie dateert uit 1594 en werd in Tübingen naar Frans voorbeeld opgericht, maar dergelijke instellingen werden vooral populair in de tweede helft van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw.

87 Zacharias Conrad von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland* (3 dln., Frankfurt-Leipzig-Ulm 1753) II, 235-268, aldaar 235.

88 Von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen*, 245.

89 Von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen*, 249-250.

90 Von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen*, 255. Het exemplaar van Mulerius *Astronomia instaurata* dat in de Universiteitsbibliotheek Groningen bewaard wordt, is afkomstig uit de bibliotheek van Edingh.

91 Voor de ruzie tussen Muyckens en De Moor zie: Jonckbloet, *Gedenckboek*, 101, noot 1.

92 Geciteerd in Jonckbloet, *Gedenckboek*, 108.

NOTEN BIJ 10 RESTAURATIE EN REFORMATIE (1717-1752)

1 Na de dood van Pagenstecher stond het juridische onderwijs niet volledig stil. Twee zoons van Pagenstecher zetten het min of meer officieel voort. De eerste, Heinrich Theodor, was nog maar net, in 1715, in Groningen gepromoveerd en was daarna aan de slag gegaan als 'doctor legens', tot hij in 1719 hoogleraar rechten in Lingen werd (later schoof hij door naar Duisburg). De tweede zoon, Ernst Alexander, promoveerde op 15 december 1716, bijna twee maanden na de dood van zijn vader, met zijn oudere broer Heinrich Theodor als promotor! Jonckbloet, *Gedenckboek*, 333. Ernst Alexander was aansluitend op zijn promotie werkzaam als lector, tot hij in 1721 naar Lingen vertrok als opvolger van zijn broer. Höting, *Die Professoren der Steinfurter Ho-*

- hen Schule, 141. Over de problemen rond het weduwepensioen voor de vrouw van Pagenstecher: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 157 n.
- 2 'Die Selbstbiographie von Johannes Bernoulli I', 100. Vgl. Jacqueline E. de la Harpe, *Jean-Pierre de Crousaz (1663-1750) et le conflit des idées au siècle des lumières* (Berkeley-Los Angeles 1955) 71, noot 2.
 - 3 Alle gegevens over benoemingen en data ontleend aan Boeles, 'Levenschetsen'.
 - 4 Philippe Meylan, *Jean Barbeyrac (1674-1744) et les débuts de l'enseignement du droit dans l'ancienne Académie de Lausanne* (Lausanne z.j. [1937]) 115.
 - 5 G. Zijlma, 'De Kerstvloed van 1717', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1918*, 1-21, aldaar 6.
 - 6 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 245, geeft als verliezen op: ruim 2100 mensenlevens, ongeveer 35.000 stuks vee en 1400 huizen verwoest.
 - 7 Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 316.
 - 8 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 292.
 - 9 Wumkes, *De Gereformeerde kerk*, 115-137; Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (tweede verbeterde druk, Hilversum 2006) 219-227.
 - 10 Voor een voorbeeld zie: Wumkes, *De Gereformeerde kerk*, 117.
 - 11 Over de 'sodomietenvervolging' in het Westerkwartier is veel geschreven, maar van zeer wisselend niveau: W.T. Vleer, 'Sterf sodomieten! Rudolph de Mepsche, de homofielenvervolging, het Faanse zedenproces en de massamoord te Zuidhorn (Norg z.j. [1972]); Th.A.M. van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995); D.J. Noordam, *Risikante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum 1995); L.J. Boon, 'Dien godlosen hoop van menschen'. *Vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw*, ed. I. Schöffner e.a. (Amsterdam 1997); Koert ter Veen, *Protestants fundamentalisme in het Groningse Faan* (Soesterberg 2002).
 - 12 Een rechtsstoel werd in het Groningse Westerkwartier net als in Friesland een grietenij genoemd. Oosterteel-Langewold omvatte de dorpen Niekerk, Faan, Zuidhorn, Noordhorn en Niezijl.
 - 13 Van Byler, de zoon van dominee Johannes Carolinus en Agnes van Byler, werd geboren in 1692 in Wolvega. Hij werd student te Groningen op 19 december 1709, op dezelfde dag als De Mepsche. Na zijn studie werd hij achtereenvolgens predikant in Scherpenzeel bij Wolvega (1719), Niekerk (1722), Oosterhesselen (1735) en Gieten (1739). Hij overleed in 1756. Al in 1719, toen hij nog maar kandidaat in de theologie was, schreef hij een *Historis-verhaal van de sterfte die in vorige eeuwen onder het rundvee in deze en andere Landen geweest is, en nog duurt*, waarin hij verwijst naar een (onbekend gebleven) Latijns traktaat van zijn hand over deze materie.
 - 14 C.A. van Byler, *Helsche boosheit of Grouwelyke zonde van sodomie, in haar afschouwelykheit, en welverdiende straffe uit goddelyke, en menschelyke schriften tot een spiegel voor het tegenwoordige, en toekomstige geslagte opentlyk ten toon gestelt* (Groningen 1731) 43-44. De Mepsche was niet de enige die een presentemplaar van het boek kreeg. Noordam, *Risikante relaties*, 290, drukt de titelpagina af van een exemplaar van het boek dat is opgedragen aan De Mepsches neef Edzard Reint Alberda van Bloemersma 'ten blyke van achtung en zuivere vrindschap'. Over hem zie: H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel, 1600-1800* (Groningen 1981) 168.
 - 15 Het voorwoord van *Helsche boosheit* is gedateerd 1 maart 1731, maar Van der Meer, *Sodoms zaad*, 100-101, maakt aannemelijk dat het boek pas voltooid is toen de processen en verhoren al op gang waren gekomen. Het boek was daarmee eerder een rechtvaardiging van de sodomietenvervolging dan een oproep ertoe. Wat natuurlijk onverlet laat, zoals Van der Meer ook opmerkt, 'dat de Mepsche zich geïnspireerd kan hebben gevoeld door de persoon van de predikant'. Van der Meer, *Sodoms zaad*, 101.
 - 16 Boon, 'Dien godlosen hoop', 383-386. Op zaterdag 22 september, twee dagen voor de massa-executie in Zuidhorn, waren in de stad Groningen nog twee jongens uit het Diakonieweshuis wegens sodomie onthoofd!
 - 17 Noordam, *Risikante relaties*, 284-294. De vier adviseurs werden ingeschakeld omdat De Mepsche ook mannen had gearresteerd en aangeklaagd die zich 'alleen maar' hadden schuldig gemaakt aan zelfbevrediging of onanie. Het Ommelander Landrecht van 1601, waar De Mepsche zich naar richtte, veroordeelde wel praktiserende sodomieten tot de dood, maar zei niets over onanie, terwijl een dergelijke verspilling van zaad door velen als even erg werd beschouwd. De adviseurs moesten oordelen of de strafbepalingen van het Landrecht ook op onanie betrekking hadden. Volgens Rotgers en zijn collega's was dat het geval.
 - 18 Boeles, 'Levenschetsen', 68. Over Rotgers zie ook: A. Oudemans, 'Over het leven en de werken van Arnoldus Rotgers, Hoogleraar in de regten te Groningen', *Tijdschrift voor het Nederlandsch Regt* 2 (1869) 356-371; 3 (1870) 276-285. Rotgers (1684-1752) was de zoon van Rotger Rotgers, die van 1688 tot 1703 met tussenpozen lid van de gezworene meente in Groningen was. Arnold Rotgers studeerde vanaf 1701 rechten in Leiden en promoveerde er in 1710. Hij werd lector in Leiden, hoogleraar in Harderwijk en maakte in 1727 de overstap

naar Groningen. In 1740, toen hij dus al 56 jaar was, trouwde hij met een dochter van de Leidse hoogleraar Jacobus Trigland jr., maar zijn vrouw ontviel hem nog in datzelfde jaar. Het verband dat Boeles legt tussen het feit dat Rotgers tot de doodstraf adviseerde, en het gegeven dat hij in zijn testament zijn hele, omvangrijke vermogen (70.000 gulden) naliet aan het Burgerweeshuis (en bovendien wilde dat tijdens zijn begrafenis de kist alleen gevolgd werd door de kinderen van het Weeshuis), alsof hij daarmee te kennen gaf gebukt te gaan onder grote schuldgevoelens, is niet meer dan een vermoeden. Voor hetzelfde geld zou men een verband kunnen leggen tussen Rotgers eventueel onderdrukte homoseksualiteit en zijn strenge houding tegenover vermeende sodomieten. De hoogleraar had wel al vroeg de naam een zonderling te zijn.

19 In 1712 was bijvoorbeeld Pagenstecher door een plaatselijke rechter in Zandeweer geraadpleegd over de vraag of een dienstmeisje van de borg Nijenhuis, dat van kindermoord was beschuldigd maar ontkende, aan tortuur onderworpen mocht worden. Volgens Pagenstecher mocht dit alleen als er een getuige was die het meisje van moord beschuldigde. Deze was er niet. Toch paste de plattelandsrechter tortuur toe, zonder dat het meisje bekende. Omdat het meisje niet bekende, ontliet zij de doodstraf, maar zij werd wel veroordeeld tot geseling en verbanning. Vleer, 'Sterfsodomieten!', 25-26.

20 Boon, 'Dien godlosen hoop', 303.

21 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 110. Overigens maakte het budget van de universiteit maar 1 tot 1,5 procent uit van de totale begroting van de provincie. Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 278.

22 Opvallend is dat de stijging van het aantal inschrijvingen abrupt begint op het moment – begin april 1717 – dat de benoemingen van de nieuwe hoogleraren bekend worden. De brief aan Barbeyrac bijvoorbeeld was van 27 februari 1717 en bereikte hem op 12 maart. Hij accepteerde de benoeming op 16 maart, vroeg zijn ontslag op 30 april en stapte op 31 mei op de boot naar Genève, vergezeld van zijn vrouw, twee dochters en het dienstmeisje Salomé, 'qui avoit tant répugné au nom de Groningue'. Meylan, Barbeyrac, 120.

23 G.C. Nijhoff, 'De hoogleraren in de faculteit der geneeskunde aan de Groningsche Hoogeschool van 1614-1914', in: *Academia Groningana*, 258-337, aldaar 278, noot 3; Huisman, *Stadsbelang*, 312, 329. Zeker Gaukes was een bovengemiddeld geleerd medicus, die na zijn promotie bleef publiceren.

24 Geciteerd in: Aza Goudriaan, 'Anthonius Driessens theologische kritiek op de leibniziaans-wolffiaanse filosofie', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 185-206, aldaar 185.

25 Over Driessen zie: NNBW IV, kol. 525-529 (L. Knappert); C.J.J. Clemens, A. Goudriaan en J. van Sluis, 'Driessen, Anthonius', in: *BLGNF* 5 (2001) 155-162; *Dictionary of Seventeenth and Eighteenth Century Dutch Philosophers* [DSECDP], i.v.; Aza Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625-1750*. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen (Leiden 2006); Aza Goudriaan, 'Anthonius Driessens theologische kritiek'. Driessen heeft lange tijd een erg negatieve reputatie gehad. Zo schreef de kerkhistoricus Knappert in het NNBW over hem: 'Het dogmatisme van Driessen is onbeschrijfelijk dor, en het piëtisme van zijne tijdgenooten, Verschuur, Schortinghuis, is daarbij vergeleken, schoon even egoïstisch, even anti-sociaal, eene groene weide.' Voor een mildere beoordeling zie: Kromsig, *Schortinghuis*, 21-25.

26 Meylan, Barbeyrac, 122.

27 Aza Goudriaan, 'Anthonius Driessen contra Jacob Wittich. Over God, de schepping en causaliteit', in: G. Coppens, red., *Spinoza en de scholastiek* (Leuven-Leusden 2003) 53-68. Zie nog: Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001) 439-443.

28 Over het eredoctoraat van Trommius zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 286, noot 2; O.J. de Jong, 'Trommius, onze eerste eredoctor', *Academisch perspectief*. *Groninger Universiteitsblad* 5 (1967) 48-49.

29 Leonardus Blom (geboren in Amsterdam in 1681) studeerde in Leiden en was achtereenvolgens predikant in Ammerstol, Giessen-Nieuwkerk, Vlaarding en Groningen. Hij overleed in 1721 en werd toen opgevolgd door de latere hoogleraar Cornelius van Velzen, die uit Ede kwam en al meteen te horen kreeg dat hij waarschijnlijk net als zijn voorganger vroeg of laat de toorn van Driessen zou ervaren, wat ook gebeurde. Zie: *Antwoord van Prof. C. van Velzen, op de quaadaardige en lasterlyke Aanmerkingen die de heer Prof. A. Driessen dit Jaar 1740 gemaakt heeft over eenige predikationen, door den Autheur van dit Antwoord in het Jaar 1739 uitgegeven* (Groningen 1740) 2.

30 Kromsig, *Schortinghuis*, 74-92.

31 Schultens had in zijn Leidse oratie van 1732 Job een gewone Arabier genoemd en in zijn commentaar op het bijbelboek Job uit 1737 het Arabisch als minstens gelijkwaardig aan het Hebreeuws betiteld. Door de geïsoleerde ligging van het Arabische Schiereiland had het Arabisch volgens hem zelfs beter zijn oorspronkelijke karakter bewaard dan het uitgesleten Hebreeuws. Driessen bestreed dit, net als voor hem Gousset. Voor een overzicht van de hebraïstiek in Groningen tot het begin van de achttiende eeuw zie: Wout van Bekkum, "'Hebraeamque linguam' ... 'en de Hebreeuwse taal'", in: Von Martels, red., *Oefenschool der Muzen*, 129-138.

- 32 Geciteerd in: Goudriaan, *Reformed Orthodoxy*, 21, noot 93 (zie ook: Kromsig, *Schortinghuis*, 24).
- 33 Goudriaan, *Reformed Orthodoxy*, 21-22, noot.
- 34 Over Barbeyrac zie: DSECDP, i.v.; Meylan, *Barbeyrac*.
- 35 Berlijn had (nog) geen eigen universiteit. De universiteit van Brandenburg-Pruisen was vanouds die van Frankfort aan de Oder. In 1694 was Halle daar bij gekomen. Over Berlijnse episode in het leven van Barbeyrac zie: Fiammetta Palladini, *Die Berliner Hugonotten und der Fall Barbeyrac. Orthodoxe und 'Sozinianer' im Refuge (1685-1720)* (Leiden 2011). Palladini laat zien dat het beeld dat de verlichte Barbeyrac belaaagd werd door bekrompen en reactionaire tegenstanders niet juist is.
- 36 Kort na de publicatie van *Le droit de la nature et des gens* verscheen van Barbeyrac ook *Les devoirs de l'homme et du citoyen, tels qu'ils lui sont prescrit par la loi naturelle* (Amsterdam 1707), een vertaling van de ingekorte versie die Pufendorf in 1673 van zijn hoofdwerk had uitgebracht, *De officio hominis et civis*.
- 37 Geciteerd in: Meylan, *Barbeyrac*, 37.
- 38 Meylan, *Barbeyrac*, 97.
- 39 Meylan, *Barbeyrac*, 115.
- 40 Voor het Huis te Aduard, gelegen midden in het dorp Aduard, zie: W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen 1973) 45-48.
- 41 Meylan, *Barbeyrac*, 120, noot 1.
- 42 Joris van Eijnatten, 'Swiss Anticlericalism in the United Provinces. Jean Barbeyrac's *Oratio de magistratu, forte peccante, e pulpitis sacris non traducendo* (1721)', in: *La formazione storica della alterità. Studi di storia della tolleranza nell'età moderna offerti a Antonio Rotondo* (Florence 2001) III, 861-886. Van Eijnatten licht de keuze van Barbeyrac voor het thema dat hij in zijn rede behandelde niet toe. De aanleiding was deze: in 1720 hadden enkele predikanten de Groningse Raad gekapitteld in verband met hun besluit om de ouders (en peetouders) van kinderen die in de gereformeerde kerk ten doop werden gehouden niet langer bepaalde vragen over het geloof te stellen. De gereformeerden wilden met behulp van die vragen de gemeente liefst zo zuiver mogelijk houden, maar de regenten wilden de kerk juist uitbouwen tot een kerk voor iedereen, en daarin paste het stellen van de genoemde vragen niet. Meylan, *Barbeyrac*, 131-132.
- 43 Meylan, *Barbeyrac*, 139. De hele brief is afgebeeld na pagina 140.
- 44 Meylan, *Barbeyrac*, 145.
- 45 Over de vele leerboeken logica die Crousaz in Groningen schreef zie: Paul Schuurman, *Ideas, Mental Faculties and Method. The Logic of Ideas of Descartes and Locke and its Reception in the Dutch Republic, 1630-1750* (Leiden 2004) 89-109. In zijn oratie, *De logicae cum physica, et de matheseos cum utraque, ac utriusque cum mathesi reciproco nexu* (1724), voer Crousaz hevig uit tegen het aristotelisme, maar toen hij doorkreeg dat in Groningen Driessen de machtigste man was, paste hij zijn ideeën aan. Om bij Driessen in het gevlij te komen, nam hij alsnog enkele aristotelische elementen op in zijn logica, speciaal in zijn *Logicae compendium in usum academiae juventutis adornatam* (1725). Schuurman, *Ideas*, 94-95. Speciaal over de oratie zie: Anno Steenberg, 'De logica tijdens de Verlichting. De inaugurele rede van J.P. de Crousaz in Groningen in 1724', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 5 (1990) 55-62.
- 46 Ondanks het verzet van haar vader trouwde Marie naderhand met Tavel. Crousaz was toen wel zo verstandig zich met hem en zijn dochter te verzoenen. De la Harpe, *Crousaz*, 76-77.
- 47 Later waren Barbeyrac en De Crousaz weer on speaking terms met elkaar en in de *Bibliothèque raisonnée* schreef Barbeyrac (anoniem) nog menige positieve recensie over de publicaties van Crousaz. Na zijn verblijf in Kassel sleet Crousaz de laatste jaren van zijn leven als (opnieuw) hoogleraar in Lausanne (1735-1750).
- 48 DSECDP, i.v.; M.R. Wielema, 'Nicolaus Engelhard (1696-1765). De leibniz-wolffiaanse metafysica in Groningen', in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 149-161.
- 49 Wielema, 'Nicolaus Engelhard', 151.
- 50 De geschiedenis van het leibniziaans-wolffiaanse gedachtegoed in Groningen begint niet met Engelhard. Johann Bernoulli stond in zijn Groningse tijd (1696-1705) in nauw contact met Leibniz en deelde zijn kritiek op het klassieke cartesianisme. Hij voelde niet zo veel voor de monadenleer, maar was weer erg enthousiast over de gedachte van de 'harmonie préétablie', die hij ook in zijn eigen colleges propageerde. Speciaal over Engelhard's logica, in het bijzonder zijn *Institutiones logicae in usum auditorii domestici adornatae* (1732), zie: Schuurman, *Ideas*, 110-128.
- 51 Een verhandeling die Engelhard in Duisburg het licht liet zien over de cartesiaanse, maar zijns inziens onvoldoende gefundeerde notie van het uitgebreidheid (*De notione extensi ad mundum applicata*) kwam hem in 1727 op flinke kritiek te staan van de Franeker filosoof en cartesiaan Ruardus Andala. Ook Engelhard's leermeester Crousaz kon weinig waardering voor de filosofie van Leibniz opbrengen. Hij schreef in 1726, dus in

zijn Groningse tijd, *De mente humana*, en keerde zich daarin tegen Leibniz' *Theodicee*. De la Harpe, Crousaz, 229. Hij stond daarmee – *bien étonnés de se trouver ensemble* – zij aan zij met Driessen, die in deze tijd ook de pen opnam tegen Leibniz.

52 Wolffs vijanden hadden koning Frederik Willem I wijsgemaakt dat het determinisme van Wolff een bom legde onder het moreel van zijn soldaten. Als alles door de 'harmonia praestabilita' vastgelegd zou zijn, zou een deserterende soldaat gemakkelijk kunnen zeggen dat hij het ook niet kon helpen – zo was het immers beschikt. Na zijn ontslag kon Wolff onmiddellijk weer als hoogleraar aan de slag in de (calvinistische) universiteit van Marburg in Hessen-Kassel, waar hij nog meer furore maakte dan in Halle. Toen de Pruisische koning Frederik Willem I in 1740 overleed en opgevolgd werd door zijn zoon Frederik I (de Grote), haalde deze Wolff onmiddellijk terug naar Halle. Zie: Wolfgang Drechsler, 'Christian Wolff (1679-1754). A biographical essay', *European Journal of Law and Economics* 4 (1997) 111-128. Voor de betekenis van het conflict tussen Wolff en Lange zie: Israel, *Radical Enlightenment*, 541-562.

53 Vermij, *The Calvinist Copernicans*, 366-367. Vermij kon niet achterhalen wie de predikant was tegen wie Engelhard zich richtte, maar volgens J. Lindeboom, *Frederik Adolf van der Marck. Een achttiende-eeuws leeraar van het natuurrecht* (Den Haag 1947) 11, was het Bertling. Binnen de universiteit was Driessen tegenstander van het copernicanisme, terwijl de hoogleraar filosofie Tilburg het nog de moeite waard vond in een van de corollaria bij een onder zijn leiding verdedigde disputatie het copernicanisme ter discussie te stellen. Zie het lemma over Tilburg in het DSECDP.

54 Over dit debat zie: C. de Pater, 'Nicolaus Engelhard (1696-1765) en zijn kritiek op *De Beginselen der Natuurkunde* van Petrus van Musschenbroek (1692-1761): wolffianisme versus newtonianisme', *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschap, Wiskunde en Techniek* 13 (1990) 141-162.

55 Zoals geciteerd in: De Pater, 'Engelhard', 153.

56 De Pater, 'Engelhard', 154, 156.

57 Engelhard droeg deze uitgave op aan een Engelse student die bij hem wiskunde had gestudeerd, Edward, graaf van Arnley (op 5 oktober 1734 ingeschreven als 'Edouardus comes Darnly, Anglus'). Hoopte hij zo op verspreiding van zijn ideeën in Engeland?

58 Goudriaan, *Reformed Orthodoxy*, 20.

59 Wumkes, *De Gereformeerde kerk*, 127-130.

60 Biografische informatie in: J. Lindeboom, 'Secte-wezen in Stad en Lande', *Groningse Volksalmanak voor het jaar 1945*, 53-79; W.J. Fournier, 'Verschuur, Johan', in: *BLGNP* 1 (1979) 396-398; J. van Genderen, 'Johan Verschuur (1680-1737)', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* (Den Haag 1989) 203-241.

61 Het gegeven dat Verschuur bij Bernoulli in de leer is geweest, is ontleend aan het voorwoord dat de derde vrouw van Verschuur, Helena Sygers, toevoegde aan haar uitgave van wat nagelaten werken van haar man. Zijn naam komt niet voor in het *Album studiosorum Academiae Groninganae* en misschien studeerde Verschuur dus landmeetkunde. Zijn vrouw vermeldt ook dat haar man natuurkundige verhandelingen op zijn naam had staan, maar deze nooit had uitgegeven. Het verhaal dat Verschuur namens Bernoulli naar Parijs is gegaan om daar de geleerden (van de Académie des Sciences) zijn oplossing van een wiskundig vraagstuk te brengen en dat hem (Verschuur) bij die gelegenheid een professoraat in de wiskunde zou zijn aangeboden (Chr. Sepp, *Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw* (Amsterdam 1865-1866) 72-103), is waarschijnlijk pure fictie.

62 Biografische informatie over Tjaden in: *Het verborgen leven voor de Heere van Sicco Tjaden (1693-1726)*, predikant te Nieuwe Pekela, ed. F.A. van Lieburg (Houten 1992); O.S. Knottnerus, 'Tjaden, Sicco', in: J.D.R. van Dijk en W.R. Foorthuis, red., *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen 1994) 212-216. Sicco Tjaden schreef zich als student in Groningen in op 12 juli 1708, maar in verband met de kwijnende toestand van de universiteit stuurden de familieleden die zijn studie betaalden (zijn vader was al in 1699 overleden) hem in 1711, dus nog voor de dood van Hulsius, naar Leiden. Johannes Hofstede, die Tjadens aantekeningen vertaalde, ordende en uitgaf, was de vader van de later beruchte student theologie Petrus Hofstede (zie hierna hoofdstuk 15).

63 Knottnerus, 'Tjaden', 215.

64 Geciteerd in: Wumkes, *De Gereformeerde kerk*, 124.

65 In 1724 gaven Driessen en Verbrugge zonder problemen de verlangde approbatie voor *De zegepalende waarheid* van Verschuur, waarin deze onder andere de valse mystiek van Antoinette Bourignon attaqueerde. Ook Tjaden keerde zich tegen de aanhangers van Bourignon, die kennelijk zelfs in Nieuwe Pekela te vinden waren. *Het verborgen leven*, ed. Van Lieburg, 112.

- 66 Witteveen, *Gerdes*, 66-74.
- 67 'Zinzendorfs Diarium seiner Reise durch die Niederlande 1736', ed. P.M. Peucker, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 74 (1994) 87-122, aldaar 107. De voorstelling die Witteveen, *Gerdes*, 69, van het bezoek van Zinzendorf geeft, is niet correct. Zelfs de datering klopt niet. Vgl. Joris van Eijnatten, *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-century Netherlands* (Leiden 2003) 49-52.
- 68 'Zinzendorfs Diarium', 111.
- 69 'Zinzendorfs Diarium', 68. De hernhutters kregen in 1745 toestemming in de tuin van Slot Zeist een eigen godshuis te bouwen.
- 70 Over *Gerdes* zie: Witteveen, *Gerdes*. Zie ook: J. Lindeboom, 'Daniël Gerdes en zijn onderwijs in de kerkgeschiedenis aan de Groningsche hoogeschool', in: *Historische avonden. Derde bundel geschiedkundige geschriften uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van het dertigjarige bestaan* (Groningen-Den Haag 1916) 88-118.
- 71 Witteveen, *Gerdes*, 70.
- 72 Lucas Trip (1713-1783) schreef zich op 12 september 1729 in als student letteren. Hij verdedigde in 1732 bij de historicus Offerhaus een dissertatie over de geschiedenis van de jezuiteten. A.Th. van Deursen, *Leonard Offerhaus. Professor historicarum Groninganus (1699-1779)* (Groningen 1957) 8, noot. Daarna zette hij zijn studie voort in Utrecht, waar hij in 1735 in de rechten promoveerde.
- 73 F.A. van Lieburg, *Eswijlerianen in Holland 1734-1743* (Kampen 1989); Van Lieburg, 'Jan Willemsz. Eswijler (ca. 1633-ca. 1719)', in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* (2 dln., Kampen 1990) II, 94-100.
- 74 De volledige titel luidt: *De gevarelyke voorspraak voor het by Neerlands kerken veroordeelde quietistische boekje Eenzame ziels-meditation, aangewezen in aanmerkingen over eenige predikaatzien van den heer professor C. van Velzen door Antonius Driessen* (Groningen 1740).
- 75 Van Velzen was predikant in Groningen sedert 1722, toen hij in de vacature-Blom benoemd was. Na bedankt te hebben voor een beroep uit Rotterdam werd hij in 1728 tevens buitengewoon hoogleraar. Op aandrang van zijn schoonvader, burgemeester Herman Wolthers, werd hij in 1731 gewoon hoogleraar. Dat alles zeer tegen de zin van Driessen. Van Velzen echter lag zeer goed bij de regenten in de stad. Hij preekte regelmatig bij de landdagen, sprak in 1729 bij de inhuldiging van stadhouder Willem IV en mocht in 1744 preken bij de viering van 150 jaar Reductie van Groningen. Zie: D. Nauta, 'Velzen, Cornelius van', in: *BLGNP* 3 (1988) 366-368.
- 76 Van Velzen, *Antwoord*, 1. Omdat Driessen zoveel schreef, konden de drukkers in Groningen niet aan zijn verlangens voldoen en moest de hoogleraar een eigen drukkerij oprichten. Kromsigt, *Schorthinghuis*, 21.
- 77 Kromsigt, *Schorthinghuis*; B.W. Steenbeek, 'Schorthinghuis, Wilhelmus', in: *BLGNP* 1 (1978) 322-325; R.A. Bosch, *Wilhelmus Schorthinghuis* (Kampen 2007).
- 78 Van Velzen trouwde in 1727 met Arendina Cornelia Wolthers, door Alexander Comrie later om haar grote vroomheid geprezen als 'eene waare moeder in Israël'. Kromsigt, *Schorthinghuis*, 30. De man van haar zuster Catharina, Johan Hora, was een van de weinige leden van de regerende elite die zich tot het piëtisme voelden aangetrokken. Overigens stamden Catharina en Arendina in rechte lijn af van Ubbo Emmius, een feit waar zij niet weinig trots op waren.
- 79 Bosch, *Schorthinghuis*, 8, 27.
- 80 Over de 'approbatiestrijd' zie: Kromsigt, *Schorthinghuis*, 191-219.
- 81 Kromsigt, *Schorthinghuis*, 23; vgl. 105.
- 82 Kromsigt, *Schorthinghuis*, 193.
- 83 Schorthinghuis duidde de ofenaars aan als 'de kleine Professoren', terwijl hij zijn collega-predikanten wegzette als die 'arme sleur-, boek-, hoofd- en hersenbidders'. Bosch, *Schorthinghuis*, 53, 63.
- 84 Dit werd gezegd naar aanleiding van uitlatingen van de predikant van Oude Pekela, P. Mees, die in 1736 in het openbaar zou hebben verkondigd dat Driessen inzake het geloof 'sociniaansch, dwaas, papist was en meer tot afbreuk dan tot opbouw van Gods kerke strekte'. Kromsigt, *Schorthinghuis*, 108-111.
- 85 Kromsigt, *Schorthinghuis*, 208. De stad Emden genoot in deze tijd onder gereformeerden nog een speciale status als het voormalige bolwerk van het ware gereformeerde geloof. Staande op de dijk bij Oostwold zag Tjaden eens uit over het water naar Emden, dat op dat moment voor hem verrees als het hemelse Jeruzalem, met de Dollard als het moeilijke pad dat naar de hemel leidt. Tjaden, *Eenige aantekeningen*, 28.
- 86 Witteveen, *Gerdes*, 92.
- 87 Kromsigt, *Schorthinghuis*, 213.
- 88 Kromsigt, *Schorthinghuis*, 219.

89 Merkwaardig is het weer dat Driessen in 1743 een boek publiceerde ter verdediging van een zeventiende-eeuwse zieneres, Christina Poniatovia, wier visioenen uit 1627 waren opgetekend door Comenius! In dit boek, *Vraagstuk voorgesteld aan de Protestantsche kerk over zekere wyze van goddelijke openbaring, vergezelt met warelyk mirakuleuze omstandigheden*, waar uit blyken zou, dat de Geest der Prophetie en der Wonder-werken, ook in deze dagen, zy in de Hervormde Kerk by derzelve Regtzinnige Belyderen, in tegenstelling en ter beschaming van gewaande Prophetie en Enthusiastische Geestdryvery, ook in dezen tyd; beredeneert, door enige facta opgeheldert, bepleit en ter nader onderzoek en beoordeling nedergelegd in den schoot van Gods kerk, probeerde Driessen een onderscheid te maken tussen ware en gewaande profetieën, zonder overigens te willen beweren dat wat uit Poniatovia's mond was opgetekend in plaats zou komen van of een aanvulling zou zijn op de goddelijke openbaring zoals in de Bijbel neergelegd. Haar profetieën waren alleen maar een aansporing om met nog meer ijver die bijbelse openbaring te bestuderen. Niettemin keurden de Groningse kerkenraad én de theologische faculteit dit boek in zijn geheel af. Volgens Gerdes en Van Velzen konden instinct, aanzetting of innerlijk bevel nooit de toetssteen zijn van Gods openbaring, maar alleen de rede en het Woord van God zelf. Witteveen, *Gerdes*, 95. Visioenen en ingevingen werden ten onrechte aangezien voor onmiddellijke inwerkingen van de Heilige Geest, terwijl het alleen maar gevallen van 'enthusiasterij' waren. Duidelijker kon Gerdes zijn afkeuring van het bevindelijke denken niet onder woorden brengen.

90 Witteveen, *Gerdes*, 74-85; Joris van Eijnatten, *Mutua Christianorum Tolerantia. Irenicism and Toleration in the Netherlands: the Stinstra Affair, 1740-1745* (Florence 1998).

91 Witteveen, *Gerdes*, 76.

92 Witteveen, *Gerdes*, 77.

93 Witteveen, *Gerdes*, 78.

94 Witteveen, *Gerdes*, 79. De mening van Gerdes was gemeengoed onder de gereformeerden. Ook de sodomietenjager Van Byler verkondigde dit standpunt: 'En schoon men de HOGE OVERIGHEIT geen regt over het gewissen toeëigenen kan nog mag, en ZY ook niet bevoegt is om iemand een Godsdienst met geweld op te dringen; zo heeft ZY egter de Macht om alle godloosheden te verbieden, de ongeregeltheden der Afgodendienaars in te tomen, de ontheiligers van God dag en nacht in te binden, verderfelyke leringen te smoren, godloze boeken te verbieden, en alles, wat tegen de ware Godvrugt aanloopt, te verhinderen, en zoveel het mogelyk is te beletten. En nademaal ZY het zweert niet tevergeefs van GOD ontfangen heeft, zo heeft ZY ook het RECHT om alle overtreders van Haar op Gods woord gegronde Wetten, als ongehoorzame te straffen.' *Helsche boosheit*, 15-16. Socinianen waren godloochenaars en vielen dus buiten de kring van degenen die men kon laten begaan.

95 Witteveen, *Gerdes*, 75. Witteveen wijst er overigens op dat Gerdes in zijn kerkhistorische werk veel ruimdenkender en vrijzinniger was dan in zijn dogmatische en polemische geschriften. Witteveen, *Gerdes*, 165. Gerdes' waardering voor Wessel Gansfort was geheel in lijn met de Groningse kijk op de voorgeschiedenis van de Reformatie.

96 A.Th. van Van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1780)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts, red., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2001) 117-177, aldaar 166.

97 Voor de gebeurtenissen in Groningen in 1747-1749, zie: Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 363-365; vgl. ook: A.S. de Blécourt, 'Authentica van Groninger oproer, 1748', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1901*, 1-48 (een parafraze van het in de Universiteitsbibliotheek Groningen bewaarde manuscript van de in 1748 afgezette stadssecretaris Herman van Gesseler); J.H. Heeres, 'Stad en Lande tijdens het erfstadhouderschap van Willem IV', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 3 (1888) 252-344; J.K.H. van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795* (Assen 1996) 9-20.

98 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 114.

99 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 115.

100 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 118.

101 Vleer, 'Sterfsodometen!', 131-132. De auteur volgt hier de *Authentica* (zie hiervoor noot 97). Mauritius Clant ab Hanckema, 'nobilis Omlandus', schreef zich op 5 september 1747 in als student rechten. Hij werd gratis ingeschreven 'in honorem patris curatoris Academiae'.

102 Op 25 mei 1744 overleed de laatste vorst uit het geslacht Cirksena, Karel Edzard, en volgens keizerlijke afspraak viel het graafschap Oost-Friesland op dat moment toe aan de koning van Pruisen. Omdat ook anderen een claim hadden op Oost-Friesland, bezetten Pruisische troepen, die al in Emden gelegerd waren, onmiddellijk het hele graafschap. De Republiek had zich op de nieuwe situatie voorbereid door geheel nieuwe vestingwerken aan te leggen rondom Bourtange (1737-1742) en Nieuweschans (1744).

103 Zie hierover onder andere: Caljé, *Student*, 159, 168.

104 De lijkrede werd in Groningen uitgesproken door de hoogleraar welsprekendheid Offerhaus, die volgens zijn biograaf in die rede weinig van Oranjeliefde liet blijken. Van Deursen, *Offerhaus*, 37.

105 Met de benoeming van Bertling, die dogmatisch voetiaan was en aartsconservatief, had men in Groningen wel moeite. De theoloog Gerdes, die nauw betrokken was bij de onderhandelingen en Bertling goedkende uit de kerkenraad, zag hem liever niet komen. Witteveen, *Gerdes*, 54. Algemeen dacht men dat Bertling de benoeming te danken had aan zijn Oranjegezinde actie tijdens het oproer van 1748. Van Gesseler, die natuurlijk partijdig was, noemt hem 'een groot oproerkracijer' en voegt eraan toe 'waerom ook hier naderhand professor is gemaakt' (De Blécourt, 'Authentica', 23).

106 Widder, geboren in Mannheim in de Palts, was in 1744 als student theologie naar Groningen gekomen en promoveerde op 18 februari 1751 in de filosofie op een proefschrift *De affectibus ope Musicis excitandis*. De nieuwe hoogleraren werden allen op 6 en 7 september 1752 geïnstalleerd. Hun aanstelling ging gepaard met een herschikking van de leeropdrachten. Voor Offerhaus betekende dat bijvoorbeeld dat hij nu alleen historische vakken ging doceren.

NOTEN BIJ 11 EEN 'VERLICHTE' UNIVERSITEIT (1752-1770)

1 Fundamenteel voor de geschiedenis van de Verlichting in al haar varianten is het imponerende werk van Israel, *Radical Enlightenment*, gevolgd door *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man, 1670-1752* (Oxford 2006) en *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights, 1750-1790* (Oxford 2011). Voor de situatie in Nederland is baanbrekend geweest het werk van W.W. Mijnhardt, culminerend in: W.W. Mijnhardt en J. Kloek, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

2 Zie het vorige hoofdstuk. Zie ook: Lindeboom, *Van der Marck*, 2.

3 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 379.

4 Zie hiervoor: Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 316-323; Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 345-378.

5 Ter vergelijking: Friesland had in 1795 161.513 inwoners. Caljé, *Student*, 101. Zie ook: Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 357.

6 Over de nieuwe klasse van zelfbewuste Groninger boeren zie: IJnte Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002).

7 Het volgende is in sterke mate gebaseerd op de verfijnde analyse in: Caljé, *Student*, 75-113.

8 Zie de cijfers en grafieken voor de gepromoveerden in: W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam-Maarssen 1981) 110-126.

9 Over de opkomst van de onderzoeksuniversiteit zie: William Clark, *Academic Charisma and the Origins of the Research University* (Chicago 2006).

10 Een van deze studenten, Cornelis Spencer uit Curaçao, promoveerde op 21 augustus 1779 *De jure et officiis dominorum in servos, in coloniis Indiae Occidentalis* ('Over de rechten en plichten van de meesters jegens hun slaven in de West-Indische koloniën').

11 W.Th.M. Frijhoff, 'Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18e eeuw', *Holland 17* (1985) 37-56.

12 Na 1750 daalde aanvankelijk het aantal studenten uit Bentheim, dat sinds 1753 onder de keurvorst van Hannover viel, maar na 1770 nam het aantal studenten uit dat gebied juist weer toe. Caljé, *Student*, 167. Het Arnoldinum in Steinfurt zelf trok amper nog studenten en zou in 1811 definitief zijn poorten sluiten.

13 Een ander voorbeeld is Martinus van Marum, die zich op 31 december 1764 inschreef als geboortig van Delft. Daar was hij inderdaad in 1750 geboren, maar zijn vader, Petrus van Marum, was een Groninger die zich rond 1740 met een Gronings diploma in Delft had gevestigd als landmeter en die in 1764, met zijn zoon Martinus, weer in Groningen was gaan wonen. A. Wiechman en L.C. Palm, red., *Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum, 1750-1837* (Haarlem 1987) 12. Nog een voorbeeld: Nicolaas Arnoldi Knock, die op 12 september 1775 ingeschreven werd als 'Roterodamus', was weliswaar geboren in Rotterdam, maar zijn vader woonde op het moment van de inschrijving al meer dan tien jaar in Leeuwarden. Victor Timmer, 'Nicolaas Arnoldi Knock, een dilettant eerste klasse', *Het Orgel* 108 (2012), nr. 4, p. 4-15; nr. 5, p. 4-13.

14 Over het Plan van Menage: Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 73-85. Volgens Ph.H. Breuker, *Friese cultuur in het jonge Koninkrijk* (Leiden 2001) 5, 19-22, maakte ondanks de bezuinigingen de universiteit van Franeker in

de jaren 1765-1785 nog wel degelijk een bloeiperiode door. Maar dit betreft uitsluitend enige intellectuele ontwikkelingen die buiten het reguliere onderwijs vielen.

15 Bij dat feest moest men overigens wel de organist uit Groningen halen; het muziekleven stond in Groningen op een hoger peil dan in Franeker. Timmer, 'Nicolaas Arnoldi Knock', nr. 4, p. 11.

16 Over de geschiedenis van dit genootschap zie: A.S. de Blécourt, *Pro Excolendo en de rechtsgeschiedenis* (Groningen-Batavia 1937); W.W. Feith e.a., *Pro Excolendo Iure Patrio 1761-1961* (Groningen 1961); G. Overdiep e.a., *Acht Groningse juristen en hun Genootschap. 225 jaren Pro Excolendo Iure Patrio* (Groningen 1986).

17 Over Van der Marck zie: Lindeboom, *Van der Marck*; C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd* (Leiden 1987).

18 Zie over de positie van het natuurrecht aan de universiteit behalve de in noot 17 genoemde literatuur ook: De Blécourt, *Pro Excolendo*; G.E. Mulder, 'Pro Excolendo en het natuurrecht', in: Feith e.a., *Pro Excolendo*, 65-86; W.J. Zwolve, 'Frederik Adolf van der Marck en Marcus Tullius Cicero', in: Overdiep e.a., *Acht Groningse juristen*, 9-37.

19 In de West-Indische koloniën (Curaçao, Suriname) kwam natuurlijk wel slavernij voor en soms handelde een promotie daarover! Zie noot 10. Ook was het slavenrecht niet helemaal irrelevant voor de inwoners van de Republiek omdat de regel die inhield dat een slaaf die mee werd genomen naar de Republiek daar automatisch een vrij man werd, wel eens betwist werd.

20 In zijn rede bij het afscheid van het rectoraat in september 1761, *De libertate Rei Publicae Groningano-Omlandicae interna, unice propriis patriae legibus innixae*, besprak Van der Marck de gevaren die er voor de burgerstaat aan kleefden als het Romeins recht werd toegepast.

21 Ook in zijn rectorale rede *De libertate* (zie noot 20) hield Van der Marck een loflied op het geldende Groningse recht.

22 De Blécourt, *Pro Excolendo*, 13-14.

23 *Pro Excolendo* schreef, anders dan de grote genootschappen, geen prijsvragen uit en de contributie werd dus niet besteed aan gouden of zilveren medailles voor prijswinnaars.

24 De Blécourt, *Pro Excolendo*, 17.

25 De Blécourt, *Pro Excolendo*, tussen p. 8 en 9; G. Overdiep, 'De pokel van het genootschap *Pro Excolendo Iure Patrio*', in: Overdiep e.a., *Acht Groningse juristen*, 174-187.

26 A. Brugmans, 'Voorreden', in: *Verhandelingen ter Nasporing van de Wetten en Gesteldheid onzes vaderlands [...]* door een Genootschap te Groningen *Pro Excolendo Iure Patrio I* (Groningen 1773) ongepagineerd.

27 Brugmans, 'Voorreden'.

28 Geciteerd in: Mulder, 'Pro Excolendo en het natuurrecht', 76. Didericus Fredericus Johannes ab Alsema (!), Groninganus, schreef zich op 9 juli 1751 in voor de artes liberales en promoveerde op 23 juli 1756 in de rechten op het proefschrift *De probationibus*.

29 De Rhoer was ook de eerste die belangstelling toonde voor het Gronings dialect. Hij drong in 1784 aan op het aanleggen van een woordenlijst van het Gronings. Over De Rhoer en *Pro Excolendo* zie: A.Th. van Deursen, *Jacobus de Rhoer 1722-1813* (Groningen 1970) 86-101. Van Deursen zegt terecht: 'Door zijn toedoen is de sociëteit gedurende de eerste halve eeuw van haar bestaan eigenlijk meer een oudheidkundig, dan een zuiver juridisch genootschap geweest'. (p. 89) Later heeft het genootschap weer een meer juridisch karakter gekregen, wat geleid heeft tot een onderschatting van het oudheidkundige element in de eerste decennia van zijn bestaan.

30 Zie: Frank Huisman, 'De correspondenten. Medici, staat en samenleving tijdens de Nederlandse Verlichting', Huisman en Santing, red., *Medische geschiedenis*, 69-99, aldaar 82.

31 De jonge Brugmans was op 23 juni 1781 bij zijn vader gepromoveerd op een geologisch proefschrift *De lapibus et saxi agri Groningani* en daarna ongetwijfeld meteen door zijn vader als lid van *Pro Excolendo* voorgedragen.

32 Het Gronings recht bleef van kracht tot 1809, toen de eerste landelijke codificatie tot stand kwam.

33 Mulder, 'Pro Excolendo en het natuurrecht', 82-83. Het curieuze is dat Trip in wezen het standpunt van Engelhardts leermeester Van der Marck verdedigde, die in uitzonderingsgevallen pijniging ook nog toelaatbaar achtte. De leerling was dus radicaler (en consequenter) dan de leermeester! Zie: J. Lindeboom, 'Het onderwijs van den hoogleraar F.A. van der Marck', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 30 (1938) 1-26, aldaar 12-13.

34 Op de lijst stonden ook de Franeker hoogleraar Petrus Camper en de Groningse geneesheer Warnerus Swijghuisen. P. van der Zwaag, *Wouter van Doeveren (1730-1783). Leven en werken van een 18e eeuws hoogleraar in de geneeskunde* (Assen 1970) 22.

- 35 Voor de gang van zaken in Franeker zie: J.K. van der Korst, *Het rusteloze bestaan van dokter Petrus Camper (1722-1789)* (Houten 2008) 30-32.
- 36 Over de benoeming van Lambergen, Van Doeveren en Stenhuis zie: Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 22-24. Roederer werd kort hierna gewoon hoogleraar in Göttingen en lijfarts van de Engelse koning George III (uit het geslacht Hannover). Hij ging een glansrijke carrière als verloskundige tegemoet. Dat Stenhuis benoemd werd, had wellicht te maken met het feit dat hij de schoonzoon was van de vermaarde hoogleraar theologie Antonius Driessen: op 22 december 1754, dus kort na zijn benoeming, trouwde hij met Susanna Jacoba Driessen (twee oudere broers van Stenhuis hadden theologie bij Driessen gestudeerd en hebben misschien de hand gehad in de verbintenis van hun jongere broer). Stenhuis, de zoon van een brouwer uit Groningen, was eigen kweek van de Groningse universiteit. Hij schreef zich op 13 december 1748 in voor de studie geneeskunde, studeerde een jaar in Leiden (inschrijving 10 september 1751) en keerde op 1 september 1752 als 'Med. Cand.' naar Groningen terug om er te promoveren. Deze promotie, *De haemorrhagiis in genere* ('Over bloedingen in het algemeen'), vond plaats op 14 februari 1753, kort na de dood van Croeser, toen Groningen even zonder hoogleraar geneeskunde zat (Croeser was overleden op 13 januari 1753 en Lambergen zou pas aan het eind van het jaar naar Groningen komen). De filosoof Engelhard was daarom promotor, al zullen de examens zijn afgenomen door een plaatselijke dokter. Stenhuis overleed op veertigjarige leeftijd in september 1762. Zijn beide zoons Jan Ludolf en Antonius schreven zich op 13 september 1775 op hun beurt te Groningen in, 'gratis in honorem avi Driesseni clar. in hac antea Academia theologi et patris in medicina lectoris'.
- 37 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 177.
- 38 Van Doeveren aan Jan Tak, najaar 1754. Geciteerd in: Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 177.
- 39 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 43-44.
- 40 Eind 1754 heeft Van Doeveren het er in een brief aan Tak over 'dat mijne agt auditores excellent naarstig zijn, en onder deselve verscheide, die seer veel beloven'; onder andere zijn 'er twee van uwe kerke onder, die bijde uitnemend vlug en naarstig zijn'. Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 177. Waarschijnlijk bedoelde hij doopsgezinde studenten en was de hierna nog te noemen Matthias van Geuns een van hen.
- 41 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 184.
- 42 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 29-30.
- 43 Joannes Gout, Groninganus, voor het eerst ingeschreven op 26 augustus 1751, promoveerde op 3 februari 1762 in de geneeskunde op het proefschrift *De morbis regioni Groningo-Omlandicae maxime familiaribus eorumque causis praecipuis* (een teken van verhoogd provinciaal-wetenschappelijk besef vergelijkbaar met Van der Marcks aandacht voor het Gronings recht). Jacobus Gummer, voor het eerst ingeschreven op 3 augustus 1750 (als 'Gummers'), promoveerde op 6 mei 1761 in de geneeskunde op het proefschrift *De causa mortis submersorum eorumque resuscitatione experimentis et observationibus indagata* (door onderwerp (drenkelingen) en methode (experimenten) een typisch verlicht proefschrift). Van Geuns, een geboren Groninger, maar van Oost-Friese afkomst, schreef zich in te Groningen op 14 januari 1751, maar vervolgde later zijn studie in Leiden, waar hij ook op 19 juni 1761 in de geneeskunde promoveerde (na eerst op aanraden van Van Doeveren een jaar voor studie in Parijs te hebben doorgebracht). Na zijn promotie keerde hij als arts naar Groningen terug.
- 44 J.H. Sypkens Smit, *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D., 1735-1817* (Assen 1953) 25. Veel publiceerde Van Doeveren niet in deze tijd, maar zijn in 1765 verschenen *Specimen observationum academicarum* (een verzameling verhandelingen die hij in de loop der jaren had geschreven) werd later beoordeeld als een 'uitnemend geschrift'. Nijhoff, 'De hoogleraren', 283. Zie: Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 32-33.
- 45 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 183.
- 46 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 39; Huisman, *Stadsbelang*, 321, 358.
- 47 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 35-36. Over het Collegium Medicum zie: Huisman, *Stadsbelang*, 398-403.
- 48 B.P. Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG. Geschiedenis en voorgeschiedenis van het Academisch Ziekenhuis Groningen* (Groningen 1978) 30.
- 49 Zie voor het volgende: Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 120-131; Sypkens Smit, *Van Geuns*, 422-430.
- 50 Vaccinatie werd in Groningen in 1800 ingevoerd door de hoogleraar Evert Jan Thomassen à Thuessink. Zie: W. Baron, 'Het belang en de welvaart van alle ingezetenen'. *Gezondheidszorg in de stad Groningen 1800-1870* (Assen 2006) 254.
- 51 Van Doeveren aan Tak, eind 1754. Geciteerd in: Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 178.
- 52 Een van de ingeënte Groningers was de latere raadsheer Johan Hora Siccama, een breed ontwikkelde man die belangstelling had voor landbouwkundige innovaties (hij woonde tot 1775 op Klinkema bij Zuidhorn, nadien op Ennemaborg). Siccama liet zich met zijn kinderen inenten, werd ziek, kreeg 600 pokken, maar genas en bleef ongeschonden. Van der Meer, *Patriotten*, 79. Aan de inentingcampagne van 1769 deed

ook de in 1763 aangetreden Camper mee, die aanvankelijk wat terughoudend was geweest. Van der Korst, *Camper*, 104. Overigens was er in die tijd een soms felle discussie over de mortaliteitscijfers van pokken. Volgens de bekende Weense arts Gerard van Swieten stierven er aan de pokken evenveel kinderen als aan de inenting, terwijl Camper betoogde dat in werkelijkheid één op de vier kinderen die langs natuurlijke weg de pokken kregen overleed. Van der Korst, *Camper*, 107-108. Camper zat er niet ver naast. Men gaat nu uit van een sterftcijfer van 30 procent bij natuurlijke pokken en van 1 à 2 procent bij variolatie.

53 Van der Korst, *Camper*, 48.

54 Het verbieden van het begraven in de kerk of in de stad was een geliefd thema van verlichte medici en filosofen in de achttiende eeuw. Genootschappen schreven er prijsvragen over uit, zoals het Zeeuwsch Genootschap in 1783, en Van Geuns pleitte ervoor in 1787. Er kwam pas een verbod op het binnen de stadswallen begraven na de komst van het revolutionair bewind in 1795, en in 1799 werd in Scheveningen de eerste particuliere buitenbegraafplaats in gebruik genomen. In 1813 werd het verbod buiten werking gesteld, maar in 1829 gedeeltelijk en uiteindelijk in 1869 weer overal ingevoerd. Zie: Sypkens Smit, *Van Geuns*, 464-465.

55 Sypkens Smit, *Van Geuns*, 131. Vertaling Matthias van Geuns.

56 Sypkens Smit, *Van Geuns*, 40.

57 Sypkens Smit, *Van Geuns*, 40.

58 Uiteindelijk vertrok Van Geuns in 1776 als hoogleraar naar Harderwijk en in 1791 naar Utrecht.

59 De meest recente biografie is: Van der Korst, *Camper*; nuttig, onder andere vanwege de afgedrukte documenten, is ook nog: C.E. Daniëls, *Het leven en de verdiensten van Petrus Camper* (Utrecht 1880). Zie ook nog: J. Schuller tot Peursum-Meijer en W.R.H. Kooops, red., *Petrus Camper (1722-1789). Onderzoeker van nature* (Groningen 1989).

60 *Album promotorum Academiae Franekerensis*, 101-108. Voor de discussie over de betrouwbaarheid van dit Album zie: Pieter Caljé, 'Petrus Camper and the demise of the Franeker academy', in: B.A.M. Ramakers, K. van Berkel en M.J. van Lieburg, red., *The Groningen Meteor. New light on Petrus Camper* (Hilversum 2014) (in druk). Naast de vijf medische promoties was Camper ook nog verantwoordelijk voor één filosofische promotie, in 1750, van Jacob Baart de la Faille uit Den Haag. Opvallend is dat Camper ook genoteerd staat als promotor van Johannes Gongrijp uit Franeker, die op 30 november 1757 in Franeker in de geneeskunde promoveerde, terwijl Camper toen al twee jaar uit Franeker vertrokken was! Voor Campers eigen opgave zie: Van der Korst, *Camper*, 36-37.

61 Over het geschil tussen Lambergen en Camper zie: Daniëls, *Camper*, 10-12, plus de documenten in de bijlagen; Van der Korst, *Camper*, 31-35.

62 Zoals geciteerd in: R.P.W. Visser, 'Petrus Camper en het empirisme in de geneeskunde', in: Jensma e.a., red., *Universiteit te Franeker*, 386-395, aldaar 390.

63 Goffe Jensma, "Aut bene, aut non". Petrus Camper as Frisian regent', in: Ramakers e.a., red., *The Groningen Meteor*, in druk.

64 De Hollandse Maatschappij was overigens het eerste Nederlandse geleerde genootschap waar Camper lid van werd (daarvoor was hij al lid van de Royal Society, maar hij werd als zodanig pas veel later geïnstalleerd). Uiteindelijk zou Camper lid worden van zo'n twintig genootschappen in binnen- en buitenland, met als bekroning in 1785 het lidmaatschap van de Académie des Sciences.

65 Van der Korst, *Camper*, 79-84; B.A.M. Ramakers, 'To be read tastefully and fruitfully. Petrus Camper as a public scientist', in Ramakers e.a., red., *The Groningen Meteor*, in druk.

66 Geciteerd in: Van der Korst, *Camper*, 84.

67 Zie: Ramakers, 'To be read tastefully'.

68 Willem v was in 1763 nog minderjarig en stond onder toezicht van hertog Ernst van Brunswijk-Wolfenbüttel, de 'dikke hertog'. Pas na zijn meerderjarigverklaring in 1766 besliste Willem v zelf over benoelingen.

69 Chirurgische ingrepen waren vanouds het prerogatief van de chirurgijns geweest, terwijl de academisch gevormde geneesheren zich tot de inwendige aandoeningen beperkte. De verloskunde was echter vanouds ook onderdeel geweest van het academisch onderwijspakket en omdat in de achttiende eeuw bij de verloskunde steeds meer instrumenten aangewend werden (zoals de verlostang), gingen de universitaire geneeskundigen gaandeweg ook in andere gevallen medisch-chirurgische ingrepen toepassen.

70 Van der Korst, *Camper*, 95.

71 Van der Korst, *Camper*, 96.

72 Zie bijvoorbeeld de uitnodigingen die Camper liet drukken voor zijn ontledingen van de neushoorn en de walvis: Daniëls, *Camper*, 145-146.

73 Daniëls, *Camper*, 31.

- 74 Zoals geciteerd in: Van der Korst, *Camper*, 140. Van der Korst citeert Campers in 1774 in Leeuwarden verschenen *Gerechtighe en ontleedkundige verhandeling over de tekenen van leven, en dood, in nieuwgeborene kinderen*, dat hij schreef op basis van de voordrachten die hij in Groningen had gehouden. Zie: Van der Korst, *Camper*, 139-140.
- 75 Zoals geciteerd in: Van der Korst, *Camper*, 141.
- 76 Zie voor het volgende: L.H. Bruins, *Leven en werken van Geert Reinders, de grondlegger van de immunologie* (Leens 1951). Van der Korst, *Camper*, 108-114, is niet in alle opzichten een betrouwbare gids in deze materie.
- 77 Zie de uitnodigingen voor de lessen in: Daniëls, *Camper*, 144.
- 78 J. Engelman, 'Waarneming in de rundveesterfte gedaan in de Jaaren 1756-1759', *Verhandelingen uitgegeven door de Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen te Haarlem, Zesde deel, tweede stuk (1761-1762) 955-1015*, met een vervolg in 1763.
- 79 Bruins, *Reinders*, 119-120.
- 80 Voor een uitvoerige biografie zie: Bruins, *Reinders*.
- 81 Botke, *Boer en heer*, 30.
- 82 De brief aan Camper en Munniks werd naderhand ook gedrukt (en herdrukt). Zie de afbeelding in: Bruins, *Reinders*, tegenover p. 137.
- 83 Bruins, *Reinders*, 172.

NOTEN BIJ 12 DE GRENZEN VAN DE VERLICHTING (1770-1795)

- 1 Voor een overzicht van zijn lidmaatschappen zie: Daniëls, *Camper*, 114. Camper is overigens nooit lid geweest van Pro Excolendo, terwijl een medicus als Matthias van Geuns daar wel lid van was geweest.
- 2 Later werd Camper ook in de politiek betrokken. Hij was weer enige tijd lid van de Friese Staten, werd in 1782 burgemeester en zetbaas van de stadhouder in Workum en eindigde zijn loopbaan in 1787 als lid van de Raad van State. Vriend en vijand waren het erover eens dat Campers politieke loopbaan niet bijster gelukkig was. Zijn pogingen om tijdens de patriottentijd door de strikte naleving van het Reglement Reformatoir de prins van Oranje op één lijn te krijgen met de democraten, tegen de aristocraten, mislukte jammerlijk. Zo'n orangistisch-democratisch verbond paste geheel bij zijn streven om de maatschappij te hervormen binnen de bestaande politieke kaders, maar toen het erop aankwam verbond de prins zich liever met de aristocraten dan met de democraten.
- 3 Van Eijnatten, *Liberty and Concord*, 172-173. In 1766 verscheen een herdruk van Goodricks dissertatie, aangevuld met een tweede deel over goddelijke straffen. Voor de biografische gegevens steunt Van Eijnatten op: J. van den Berg, 'Tussen ideaal en realiteit. De Engelse jurist Goodricke in discussie met de Nederlandse theologen Bonnet en Van der Kemp over de grenzen van de kerk en de binding aan de belijdenis', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 81 (1981) 217-250. Henry Goodricke (1741-1784) stond sinds 23 september 1757 in Groningen ingeschreven als student in de rechten. Zijn vader, Sir John Goodricke, was in die tijd als Brits diplomaat gevestigd in Den Haag. Over hem zie: Michael Roberts, *British Diplomacy and Swedish Politics, 1758-1773* (Londen 1980) 12-14 en passim. De oudste zoon van Henry Goodricke was de in Groningen geboren en in de Der Aa-kerk gedoopte John Goodricke jr. (17-9-1764 - 20-4-1786), die op vijfjarige leeftijd doof werd ten gevolge van roodvonk, maar later naam wist te maken als astronoom. Op basis van eigen waarnemingen van de veranderlijke ster Algol (Bèta Persei) concludeerde hij dat deze ster in feite een dubbelster was.
- 4 De aanloop tot het grote conflict wordt uitvoerig beschreven in Lindeboom, *Van der Marck*, 11-48. Korter is de behandeling in: Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 22-28. Zie voor de hele affaire ook: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 129-151.
- 5 Lindeboom, *Van der Marck*, 23-27.
- 6 Lindeboom, *Van der Marck*, 30-34.
- 7 Merckelbach, afkomstig uit het Duitse Catzenellenbogen, een plaatsje in het graafschap Nassau, schreef zich in op 15 oktober 1755. Zie: J. Lindeboom, 'Christiaan Michael Merckelbach', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 32 (1941) 213-234. In de Universiteitsbibliotheek Groningen wordt zijn album amicorum bewaard, dat hij aanlegde bij zijn vertrek van het gymnasium te Idstein in 1755 en waarin ook zijn Groningse studievrienden hebben geschreven (zie afb. 72 op p. 475). Na zijn studie werd Merckelbach leraar aan de Latijnse school. Later, begin 1787, was Merckelbach nog in de race om de overleden Widder op te volgen als hoogleraar filosofie in Groningen. Zijn benoeming liep echter stuk op een zeer negatief advies van de predikant Petrus Hofstede aan Willem v: 'Geen andere Religie omhelzende dan eene Natuurlijke Godsdienst,

door de openbaring beschaafd en opgehelderd, heeft hij Conrector geworden zijnde, reeds vele der aankomende jeugd met zijne leeringen bedorven. Zijne staatkundige begrippen zijn niet minder gevaarlijk. Hij heeft dezelve gemanifesteert in dezere Oratie, uitgesproken bij gelegenheid dat de Rector de gewoone schoolpromotie niet konde bijwoonen en bestieren, in welke redevoering hij stellig poogde te bewijzen: dat het constitutioneele eener Regeringsform billijk mag veranderd worden, en dat wij aan het geen door onze voorvaderen beraamd is, in 't geheel geene verbintenis hebben.' In plaats van Merckelbach benoemde de prins Samuel Johannes van de Wijnpersse, de zoon van de vroegere hoogleraar filosofie Dionysius van de Wijnpersse. Dat was volgens Hofstede een uitstekende keus en met die benoeming had de prins 'alle liefhebbere der geleerdheid en Orthodoxie' aan zich verplicht. Geciteerd in: G.J. Schutte, 'Beschermer van Gods kerk. Willem v en het onverbreekbaar drievoudig snoer', in: L.J. van der Klooster e.a., red., *Oranje in revolutie en restauratie. Jaarboek Oranje-Nassau Museum 1996* (Rotterdam 1996) 137-167, aldaar 153-155. Van de Wijnpersse jr. bleef maar twee jaar in Groningen en werd in 1789 predikant in Amsterdam.

8 Geciteerd in: Lindeboom, *Van der Marck*, 31.

9 In 1774, dus na de val van Van der Marck, trad Engelhard op in een soortgelijk geval. Er was een conflict tussen de predikant van Wittewierum en de plaatselijke schoolmeester, die door de predikant vanaf de kansel van overspel was beticht en voor de Hoge Justitiekamer voldoening eiste. Onno Reint Alberda, de zoon van de douairière Hora, schreef Van der Marck toen dat er 'een nieuw schoolmeesterje van Spijk op het koord is'. Hij zag de uitkomst met vertrouwen tegemoet. 'Engelhard zal dit verken wederom borselen.' Kennelijk hadden de leerlingen van Van der Marck er in 1774 nog steeds aardigheid in de kerkelijken dwars te zitten. Zie: Lindeboom, *Van der Marck*, 34, noot.

10 S.D. van Veen, 'Een bladzijde uit het boek der kerkelijke twisten', in: S.D. van Veen, *Uit de vorige eeuw. Vier voordrachten ter kenschetsing van het kerkelijk en godsdienstig leven in de 18de eeuw* (Utrecht 1887) 149-187, aldaar 157. Zie ook: Lindeboom, *Van der Marck*, 34-38.

11 Geciteerd in: Lindeboom, *Van der Marck*, 157.

12 Bacot had in Groningen theologie en filosofie gestudeerd en was in 1768 – uitzonderlijk voor een theoloog – op een filosofische getint onderwerp gepromoveerd in de theologie (bij de theoloog Cremer). Hij had in 1769 zijn proponentsexamen gedaan en daarna hier en daar – en dus ook in Groningen – gepreekt. In juni 1770 werd hij predikant in Eenrum, waar hij later een van de felste patriotten werd. In 1788 moest hij het land verlaten. Na de Bataafse Revolutie in 1795 keerde hij terug naar Groningen en promoveerde hij nog bij de eveneens in Groningen teruggekeerde Van der Marck in de rechten. Hij vond daarna werk bij de rechterlijke macht.

13 Zoals geciteerd in: Van Veen, 'Een bladzijde', 160.

14 Chevallier was overigens niet van plan zijn standpunten te herzien. Op 4 maart 1770, toen de controverserond De Blau nog in volle hevigheid woedde, hield hij in de Academiekerk een leerrede (met zowel De Blau als Van der Marck onder zijn gehoor) waarin hij uitweidde over 'de voortreffelykheid der Natuur-Wetten ter staving van onzen Christelijken Godsdienst'. Van Veen, 'Een bladzijde', 166, noot 1. Over Chevallier zie: C. Huisman, 'Paulus Chevallier, hoogleraar en burger op de drempel van een nieuwe tijd', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels, red., *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 337-347.

15 Zoals geciteerd in: Van Veen, 'Een bladzijde', 175.

16 Van Veen, 'Een bladzijde', 170-171.

17 Campstede, uit Ootmarsum, schreef zich in op 13 oktober 1764 en werd later praetor (student-assistent) bij een van de colleges van Van der Marck. Hij promoveerde op 12 juni 1771 in de filosofie op het proefschrift *De compositione continui* (over de vraag of een lichaam tot in het oneindige deelbaar is) en werd in 1773 hoogleraar filosofie in Lingen (kort nadat Van der Marck daar was benoemd!).

18 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 132-133, noot.

19 Over dit 'grote conflict' zie: Lindeboom, *Van der Marck*, 49-101.

20 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 186.

21 Er is onduidelijkheid over welke belijdenisgeschriften het precies ging. In de Republiek gold dat predikanten en schoolmeesters verplicht waren de zogenaamde Formulieren van Eenheid (of Enigheid) te ondertekenen, die tijdens de Synode van Dordrecht in 1618-1619 waren vastgesteld. Dan ging het om de Nederlandse geloofsbelijdenis uit 1561, de Heidelbergse catechismus uit 1563 en de Dordtse leerregels van 1618-1619 (de artikelen tegen de arminianen). Feitelijk tekenden de predikanten en schoolmeesters niet de drie afzonderlijke geschriften, maar een in Dordrecht vastgesteld samenvattend formulier. In 1615, toen de eerste hoogleraren in Groningen hun handtekening onder de *Leges Curiae* zetten, was daarin ech-

ter nog maar sprake van twee belijdenisgeschriften. Zie Jonckbloet, *Gedenkboek*, 229, noot 1. De Dordtsche leerregels zijn nooit aan het document toegevoegd en in een van de eerste brieven die president-curator A.A. van Iddekinge over deze zaak aan de stadhouder schreef, staat letterlijk dat Van der Marck 'volgens zyne conditioneele admissie tot het Munus docendi de Cathegismus van Heidelberg en de Nederlandsche Geloofsbelijdenisse heeft ondertekent' (Lindeboom, *Van der Marck*, 54). Dit betekent dat hij niet gebonden was aan de Dordtse leerregels en dat het beroep dat de vier predikanten deden op de Canones van Dordt niet ter zake deed.

22 Lindeboom, *Van der Marck*, 54.

23 Geciteerd in: Lindeboom, *Van der Marck*, 55.

24 Terecht wijst Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 28, op het belang van het naleven van de juiste procedure. Lindeboom had daar te weinig oog voor.

25 Meurs, die uit Zwolle kwam, schreef zich in op 7 september 1769. Later werd daarbij aangetekend: 'Hic nomen suum expungi rogavit 28 april 1772. Fecit hic auctor dissertationem De valore hominis, et quam Senatus ampl. ut haeterodoxam rejecit.' Was Meurs zo kwaad dat hij helemaal niets meer met de Groningse universiteit te maken wilde hebben en zelfs zijn naam uit het register wilde (laten) schrappen?

26 Lindeboom, *Van der Marck*, 66. Alberda had zich op 9 juni 1767 voor het eerst ingeschreven en deed dat nogmaals, nu met het oog op zijn promotie, op 1 juni 1772, 'Gratis in honorem familiae' (de Alberda's waren machtige jonkers en leverden regelmatig curatoren). Alberda verklaarde in zijn toelichting zijn dissertatie nog eens goed te hebben doorgelezen en alles met de orthodoxe leer te hebben vergeleken. 'Sed nihil inveni, quod eidem repugnaret.' Toch promoveerde hij liever op theses om soortgelijke problemen als Meurs had ondervonden te voorkomen.

27 Van den Berg, 'Tussen ideaal en realiteit'. Hoewel Goodricke al in 1760 gepromoveerd was, hield hij nauw contact met het universitaire milieu. Toen de pennenstrijd met Bonnet en Van der Kemp al begonnen was, liet hij zich op 18 februari 1769 nogmaals als student inschrijven, nu als 'Anglo-Batavus' en wel 'gratis honoris et amicitiae causa'. Hoopte hij zich zo van enige bescherming tegen de aanval van de orthodoxen te verzekeren? In datzelfde jaar liet hij ook zijn kinderen door Van Doeveren tegen de pokken inenten.

28 Ook Chevallier zou, aldus Goodricke, zijn standpunt over de kerk delen. Deel 2 van *De belangen der Kristlyke Vryheid* verscheen in 1773, toen Goodricke inmiddels met zijn gezin naar Engeland was teruggekeerd. Hij zou nog Member of Parliament worden en zich tegen de Amerikaanse Vrijheidsstrijd keren. Hij was in religieus opzicht tolerant en vrijdenkend, maar in politiek opzicht behoudend. Hij overleed in 1784.

29 Zoals verhaald in een pamflet van later tijd over de kwestie-Van der Marck, geciteerd in: Van Deursen, *Offerhaus*, 60. Offerhaus sprak zich ook in de kerkenraad (waar hij als ouderling zitting in had) meermalen uit tegen de acties tegen Van der Marck. Van Deursen, *Offerhaus*, 59.

30 J. Lindeboom, 'Nadere bijzonderheden over het ontslag van Van der Marck als Prof. Jur. te Groningen', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, 40 (1954) 170-182.

31 Ook studenten van Van der Marck werden aangepakt. De theologiestudent François Adriaan van der Kemp was in de ban van Van der Marck gekomen, maar toen zijn oom, een predikant die zijn toelage betaalde, daarachter kwam, trok deze zijn ondersteuning in. Van der Kemp gaf echter niet toe, leefde heel zuinig en verkocht uiteindelijk zijn bibliotheek om rond te kunnen komen (naar verluidt kocht Chevallier alle boeken van de Franse deïsten). In 1773, na de veroordeling van Van der Marck, ging Van der Kemp naar de kweekschool van de doopsgezinden in Amsterdam, om zijn leven te eindigen in Amerika. M. Onnes Mzn, 'De vermaner François Adrianus van der Kemp', *Doopsgezinde Bijdragen* 49 (1907) 99-151

32 Van Veen, 'Een bladzijde', 153.

33 Lindeboom, *Van der Marck*, 47-48.

34 Lindeboom, *Van der Marck*, 101.

35 Lindeboom, *Van der Marck*, 52.

36 Lindeboom, *Van der Marck*, 51-54

37 Lindeboom, 'Nadere bijzonderheden', 180.

38 Lindeboom, *Van der Marck*, 94, noot.

39 Lindeboom, *Van der Marck*, 84, 85, noot.

40 Lindeboom, *Van der Marck*, 88, noot.

41 Van der Korst, *Camper*, 129-130.

42 Het uitgebreidst over deze affaire-in-een-affaire: Lindeboom, 'Merckelbach', 223-230. Zie ook: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 150. Merkwaardigerwijs had Faber, die al sinds 1770 als Frans gouverneur in dienst van

Camper was, zich nog op 17 december 1772 ingeschreven als student in Groningen, dus na de beslissende stemming in de *senatus amplissimus*. Hij kon zich toen zelfs gratis inschrijven, ongetwijfeld op aanbeveling van Camper. Deed Faber dat omdat hij zodoende, mocht zijn auteurschap uitkomen, onder het *forum academicum* en niet onder de stedelijke rechtspraak viel? Bij zijn inschrijving gaf Faber als herkomst op 'Bipontinus', hij kwam dus uit Zweibrücken in de Palts (bij Saarbrücken).

43 Er is in een pamflet uit 1782 ook wel gesuggereerd dat Camper omgekocht is: 'Voor den eersten Bieder te koop, gelijk in de veroordeeling van Professor van der Marck te Groningen gebleken is.' Geciteerd in: Daniëls, *Camper*, 117. Gezien de rijkdom van Camper is dit niet waarschijnlijk, tenzij met 'omgekocht' wordt bedoeld dat hem bepaalde ambten in het vooruitzicht werden gesteld.

44 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 129, 149, noot.

45 Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 421.

46 Ook de stem van de hoogleraar filosofie Johan Jacob le Sage ten Broek schijnt 'bewerkt' te zijn, en wel door Petrus Hofstede. Lindeboom, *Van der Marck*, 53. Le Sage ten Broek (van huis uit theoloog) legde opvallend genoeg in 1777 zijn ambt in Groningen neer; hij werd toen predikant in Rotterdam en hoogleraar aan de plaatselijke illustere school. In beide hoedanigheden was hij een directe collega van Hofstede. Later scheidten hun wegen zich toen Le Sage ten Broek de kant van de patriotten koos. Verder is ook op Brugmans en de oriëntalist N.W. Schroeder door Van Iddekinge sterke druk uitgeoefend. Ten slotte wijst Lindeboom erop dat niet allen die voor het gegronde verklaren van de aanklacht stemden ook alle punten onderschreven. Ook daarom kan men niet zeggen dat er een duidelijk verdict is uitgesproken. Lindeboom, *Van der Marck*, 83-84.

47 Van der Meer, *Patriotten*, 158.

48 Lindeboom, *Van der Marck*, 90, noot 1. In brieven die Van Iddekinge aan de stadhouder stuurde klaagde hij over verwensingen die naar zijn hoofd werden geslingerd ('daar de tegenstand zich in pasquinades exhaleerd'). Lindeboom, 'Nadere bijzonderheden', 180.

49 Janssen, *Natuurrecht*, 48. Lingen maakte in deze tijd een nieuwe bloeiperiode omdat er veel Oost-Friezen kwamen (die tijdelijk niet meer in het buitenland mochten studeren). Caljé, *Student*, 158-160.

50 Lindeboom, *Van der Marck*, 103-105, 110-111.

51 Van Deursen, *Offerhaus*, 60.

52 Een complicerende factor is dat in 1773 besloten werd om het academisch jaar door te laten lopen tot de tweede donderdag van december. Volgens het *Album studiosorum Academiae Groninganae* schreven zich tijdens het rectoraat van de hoogleraar geneeskunde's Graeuwen, dus tot halverwege december 1774, 71 studenten in. Voor de vergelijking van de jaren is uitgegaan van inschrijven in de periode van begin september tot eind augustus. Overigens verschoof men de overdracht van het academisch jaar later weer naar begin oktober.

53 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 148-149.

54 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 120-21. Op 19 maart 1738 besloot de senaat na de verdediging van de juridische proefschriften van Petrus Muntinghe en Theodorus Beckeringh de eigenlijk promotie in aanwezigheid van de prins te laten plaatsvinden. Dit gebeurde begin april 1738 (volgens Jonckbloet op 2 april, hoewel het programma van de promotie, in de Universiteitsbibliotheek Groningen, de plechtigheid aankondigt voor 10 april). De prins en zijn echtgenote woonden de plechtigheid bij en de prins zat daarna, tegen alle regels in, ook aan bij de promotie maaltijd, en wel tussen de twee gepromoveerden in.

55 Over het bezoek van de prins in 1773 zie uitvoerig: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 152-158.

56 Het Schnitgerorgel werd bij deze gelegenheid bespeeld door de vaste organist van de Academiekerk (waar ook de Waalse gemeente kerkte) Johan Henricus Tammen: Victor Timmer, 'Rond Johannes Tammen, "beroemd Organist en Klokkenist te Groningen"', *Het Orgel* 109 (2013), nr. 5, p. 18-29.

57 Wiechman en Palm, red., *Een elektriserend geleerde*, 11-13. Op p. 13 een afbeelding van de promotiebul, met handtekening van de stadhouder.

58 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 156.

59 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 158-160.

60 In de *Groninger Courant* van 16 september 1777 verscheen een uitgebreid verslag, gedeeltelijk overgenomen in: J.A. Feith, 'Bal in het Academiegebouw te Groningen', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1905*, 194-200.

61 Amsingh, een Groninger, stond ingeschreven sinds 24 juli 1769 en schreef zich met het oog op zijn promotie nogmaals in op 29 augustus 1777 als 'Phil. Cand.' De verdediging vond plaats op 30 augustus. Promotor was de hoogleraar filosofie Widder.

62 Huizinga meende dat dit voorval speelde tijdens een bezoek van de soeverein vorst (later koning) Willem I en dat het dus niet op Munniks kon slaan, maar volgens Paping heeft het verhaal betrekking op het

bezoek van Willem v in 1777. Huizinga, 'Geschiedenis', 16; Richard Paping, 'Die waardige man'. Prof. H.C. van Hall (1801-1874), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs (Groningen 1996) 257, noot 2 bij hoofdstuk 9.

63 Over deze periode zie: Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 384-389; Van der Meer, *Patriotten*.

64 Van der Meer, *Patriotten*, 26, 329, noot 167. Een aam wijn is ongeveer 155 liter. Zie over De Blau ook: Van der Meer, *Patriotten*, 127-131. De Blau mocht dan in de kwestie van de raadskeur denken als een patriot, verlicht was hij allerminst. In 1786 trok hij ten strijde tegen doorbrekend ongeloof, ongodsdienstigheid, bandeloosheid en zedeloosheid. 'Of zal men het licht der H. Waarheid maar laten verdonkeren door het gene wel als licht en als eene veel redelijker leiding van gedagten wordt uitgevent, doch in de daad duisternis of dwaallicht is?' Hij ergerde zich aan de patriotten die de Formulieren van Eenheid ter discussie stelden en in naam van een redelijke godsdienst de voorschriften zo wilden oprekken 'dat waar en valsch, licht en duister samenwonen en van denzelfden Leerstoel kan verkondigd worden'. Van der Meer, *Patriotten*, 130-131.

65 Van der Meer, *Patriotten*, 25.

66 De invloed van het natuurrecht zoals gepropageerd door Van der Marck op het patriottisme in Groningen was gering. De argumenten die de Groningse patriotten aanvoerden, waren hoofdzakelijk historisch en niet natuurrechtelijk van aard. Het ging in hun beweging om het herstellen van een vroegere situatie, niet om het erkennen van onvervreemdbare, natuurlijke rechten van de mens en de burger.

67 'Men schijnt dat bezoek niet zeer te begeeren,' schreef Chevallier de maand voor het bezoek aan zijn zoon Petrus. Geciteerd in: Van der Meer, *Patriotten*, 338, noot 88.

68 Van der Meer, *Patriotten*, 187, 167.

69 David George Escher, geboren in de VOC-handelspost Negapatnam op de kust van Coromandel (Zuid-India), stond ingeschreven sinds 18 december 1782 en zou op 3 april 1790 in de geneeskunde promoveren (op stellingen).

70 Van der Meer, *Patriotten*, 163.

71 Kuypers was als beginnend predikant in Nijkerk in 1749 verantwoordelijk geweest voor een bekende opwekkingsbeweging, toen een lauwe gemeente door zijn prediking gewonnen werd voor een innig beleefd geloof. Zie: C. Huisman, *Geloof in beweging. Gerardus Kuypers, pastor en patriot tussen vroomheid en Verlichting* (Zoetermeer 1996); Johan Fekkes, 'De Nijkerkse opwekkingsbeweging verdacht van "geestdrijverij"', in: Van der Wall en Wessels, red., *Een veelzijdige verstandhouding*, 119-133.

72 Van der Meer, *Patriotten*, 164.

73 Van der Meer, *Patriotten*, 200. Na het afleggen van de eed werd Chevallier nog scherp in de gaten gehouden. Zo kreeg hij eens een vermaning toen hij behalve voor de predikanten van de stad ook voor de afgezette Brunsveld de Blau bad. Ook in de kring van de hoogleraren vertrouwde men hem niet altijd. In 1790, bij de komst van de Haagse natuurfilosoof Jacob Baart de la Faille, zorgde Munniks ervoor dat de nieuwe hoogleraar niet over de vloer kwam bij Chevallier, ook al had deze de nieuweling aangeboden te helpen bij het zoeken van een geschikte woning. J.W. Chevallier, 'Een moeilijk jaar van een Groningsch Hoogleeraar uit den Patriottentijd', *Groningsche Volksalmanak voor het schrikkeljaar 1896*, 12-51. De Groningse curatoren, dit voor de volledigheid, waren allen prinsgezind, voor, tijdens en na de patriottenbeweging.

74 Van der Meer, *Patriotten*, 170.

75 Wolthuis stond ingeschreven sinds 27 augustus 1783 (zonder vermelding van studierichting).

76 Van der Meer, *Patriotten*, 155.

77 Van der Meer, *Patriotten*, 157. Johannes van Convent, Groninganus, stond ingeschreven sinds 9 juli 1779. Hij werd predikant in Beets, Harenkarspel en Epe, en overleed in 1805.

78 Van der Meer, *Patriotten*, 157.

79 Van der Meer, *Patriotten*.

80 Caljé, *Student*, 469.

81 P.F. Vos, 'Een leesgezelschap te Groningen voor ruim 100 jaren (English Reading Society)', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1905*, 153-158; Van der Meer, *Patriotten*, 202-212. In de genootschappen vonden de verslagen patriotten een nieuw instrument om de maatschappij te verbeteren, zonder dat zij die organisaties overigens monopoliseerden. Toen Willem v in 1791 weer eens Groningen bezocht, legde hij ook een bezoek af aan het Doofstommeninstituut van Guyot. De stadhouder werd zelfs een van de belangrijkste donateurs van het instituut.

NOTEN BIJ 13 BESTUUR, BEHEER EN DE 'ZAAK DER PRIVILEGIËN'

- 1 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 3.
- 2 Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 270. Voor een wat magere evaluatie van het Reglement Reformatoir zie: K. Hildebrand, *Het Reglement Reformatoir in Stad en Lande in de praktijk (1749-1780)* (Groningen 1932).
- 3 Zie het overzicht van de curatoren in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, Bijlage II, 169-176.
- 4 Over het nepotisme van Van Iddekinge zie: Van der Meer, *Patriotten*, 66-73; A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag 1990). Voor de levensstijl van de familie Van Iddekinge zie: Yme Kuiper, 'Van familieregering naar notabelencultuur. Een schets van het regentengeslacht Van Iddekinge uit Groningen, 1748-1992', in: Yme Kuiper e.a., *Fogelsanghstare. Een Groninger schat in een Friese state* (Utrecht 2005) 37-63.
- 5 Geciteerd in: Van der Meer, *Patriotten*, 160. Hierbij moet wel aangetekend worden dat Van Sijsen in december 1772 bij de beslissende stemming in de *senatus amplissimus* tégen de veroordeling van Van der Marck stemde en dus tegen de wens van zijn patroon inging! Dat Van Sijsen niet zo'n slaafse volgeling van de Van Iddekinges was als De Rarekiek het voorstelt, bleek ook in 1795, toen hij, negentig jaar oud, nog de draai kon meemaken van het Oranjebewind naar de nieuwe Bataafse Republiek! Zie hierover het volgende hoofdstuk.
- 6 Van Iddekinge aan Willem v, zoals geciteerd in: Hildebrand, *Het Reglement*, 152.
- 7 Hildebrand, *Het Reglement*, 152.
- 8 Hildebrand, *Het Reglement*, 153. Zie ook: Lindeboom, 'Nadere bijzonderheden', 181.
- 9 Hildebrand, *Het Reglement*, 153.
- 10 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, II, 379.
- 11 Hildebrand, *Het Reglement*, 154; Feenstra, *Spinnen in het web*, 134.
- 12 Hildebrand, *Het Reglement*, 153-154.
- 13 Hildebrand, *Het Reglement*, 154, noot 1. Munniks entte Willemina in tegen de pokken en er werd gefluisterd dat hij ook een kind bij haar verwekt had. Over haar zie hierna hoofdstuk 16, noot 22.
- 14 Andreas, *In en om een botanische tuin*, 121.
- 15 In 1762, na de dood van Stenhuis, hebben professoren en curatoren in Groningen geprobeerd Van Geuns tot lector in de geneeskunde benoemd te krijgen. 'Dog die plaats is niet weer vergeven, men zegt, om redenen van menage [bezuiniging],' schreef Van Geuns later, in 1770, aan Arnout Vosmaer in Den Haag, om aan te tonen dat men in Groningen anders dan in Den Haag geen moeite had met zijn doopsgezinde geloofsovertuiging. Sypkens Smit, *Van Geuns*, 43.
- 16 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 219.
- 17 Over de beurs in deze tijd valt weinig te zeggen. Het aantal plaatsen bleef onveranderd op 3 x 10. Aan het Academiegebouw veranderde ook niet veel. In december 1777 is er wel sprake van de 'nova Curia', die opgesierd zou moeten worden met portretten van hoogleraren (Jonckbloet, *Gedenkboek*, 14), maar waarschijnlijk gaat hier om een opknappbeurt die nodig was omdat eerder dat jaar tijdens het bezoek van de prins aan de universiteit het hele Academiegebouw omgebouwd was tot feesttent. Daarbij was de senaatskamer misschien gebruikt voor het opbergen van de voorraden en het onderbrengen van de keukenbenodigdheden. Ook in 1802 werd besloten dat alle hoogleraren zich op dezelfde manier zouden laten 'pourtraiteren' om met die portretten de senaatskamer aan te kleden; de kunstschilder Wessel Lubbers had zelfs een model gemaakt waarnaar de anderen zich zouden moeten richten. Maar uiteindelijk is ook hier niets van gekomen. Pas in 1850 werd werkelijk een begin gemaakt met het aanleggen van een portrettengalerij. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 15. Zie ook: Jolanda Oosterheert, *In vol ornaat. Vier eeuwen Groningse senaatsgalerij* (Groningen 2009) 35-38.
- 18 Zie voor het volgende: Roos, *Geschiedenis*, 14-19; Klugkist en Sybrandy, *Knekelhuis*, 54-58, 68-69.
- 19 Klugkist en Sybrandy, *Knekelhuis*, 54.
- 20 De opdracht was eigenlijk om een nieuwe catalogus te maken, maar Isinck had alleen een supplement gemaakt en dat in laten binden bij de resterende exemplaren van de oude catalogus. Roos, *Geschiedenis*, 86.
- 21 Roos, *Geschiedenis*, 86-87.
- 22 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 390. Ter vergelijking: de Leidse bibliotheek had een vast budget van 300 gulden, maar kreeg veel boeken uit legaten en extra toelagen, en de Utrechtse bibliotheek had een budget van 500 gulden.
- 23 Van der Korst, *Camper*, 61.
- 24 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 388.
- 25 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 167; Roos, *Geschiedenis*, 19. In deze tijd verwierf de bibliotheek wel een paar be-

langrijke legaten, onder andere van het oud-raadslid Edzard Pompejus Smith (1806) en mr. Hendrik Jan Nauta (1807). In 1728 was men al begonnen met het systematisch verzamelen van disputaties. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 393, noot. In de late achttiende eeuw groeide ook het besef dat de universiteit behalve een bibliothecaris ook een archivaris nodig had. In 1802 stelde de hoogleraar klassieke talen en welsprekendheid Johannes Ruardi voor om in verband met eventuele geschiedschrijving de ontbrekende stukken in het archief van de universiteit (bewaard in de curia, de senaatskamer) op te sporen en weer aan het archief toe te voegen. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 23.

26 Voor het relaas over de hortus: Andreas, *In en om een botanische tuin*, 98-133.

27 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 396, 397.

28 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 399, noot.

29 Andreas, *In en om een botanische tuin*, 100.

30 Andreas, *In en om een botanische tuin*, 103, 107. Zie voor het besluit ook: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 398, die verwijst naar besluiten van de Staten van 2 en 30 juli 1755.

31 Geciteerd in: Van der Korst, *Camper*, 97.

32 Van der Korst, *Camper*, 93.

33 Jaeger, *Een en ander*, 15; Ulco Kooistra, *Scheikunde aan de Groningse universiteit, 1696-1946* (Groningen 1996) 16.

34 Muyckens mocht ook belastingvrij een okshoofd (ongeveer 230 liter) brandewijn inslaan, nodig 'tot 't exerceren van het collegium chemicum'. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 298. Voor de inrichting van zijn laboratorium kreeg Muyckens van de stad een budget van 500 gulden, maar van de Ommelanden mocht hij maar 400 gulden besteden. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 298. Dat het laboratorium vlak bij de kruitmolen werd ondergebracht, is geen toeval. Activiteiten met ontploffingsgevaar bracht men het liefst onder aan de rand van de stad.

35 In 1710, 1712 en 1713 vroeg Croeser wel geld om het laboratorium uit te breiden, maar die verzoeken werden niet gehonoreerd. Men kan zich voorstellen dat hij daarna weinig energie meer in de scheikunde heeft gestoken.

36 De oom van Petrus Driessen was Antonius Driessen jr., die na enige jaren hoogleraar rechten in Deventer te zijn geweest raadsheer werd in het Hof van Friesland. Een aangetrouwde oom was ds. Ph. Alberthoma, predikant in Groningen. Petrus Driessen was dus nauw verwagerd aan de elite van de noordelijke gewesten.

37 Als Van Geuns in 1791 van Harderwijk doorschuift naar Utrecht, wordt Driessen genoemd als zijn opvolger voor het onderwijs in de chemie in Harderwijk. Een neef van Van Geuns, Marcus Jan Busch, chirurg in Groningen, schrijft dan in februari 1791 aan Van Geuns over Driessen (die op dat moment nog maar buitengewoon hoogleraar in Groningen is en daarom ook een medische praktijk aanhoudt): 'Hij werkt veel in de chemy, dog in Praxi voldoet het manneke minder aan de borgeren; togh heeft hij eenige practijk, en ook een derde diaconie; hij zou graag eens genoemd willen worden, al was het alleen om zijn traage promotie hier wat voort te setten'. Sypkens Smit, *Van Geuns*, 106. Inderdaad werd Driessen in Harderwijk benoemd, maar omdat men hem in Groningen toen een gewoon hoogleraarschap bood, sloeg hij het Harderwijkse aanbod af.

38 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 399, noot 3.

39 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 36.

40 Geciteerd in: Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 38. Hoe de verhouding met de colleges chirurgie van Stenhuis was, is niet helemaal duidelijk. Het lijkt erop dat de reguliere colleges door Stenhuis werden verzorgd en dat Van Doeveren alleen presideerde over de dissecties, die enkel in de winter konden worden uitgevoerd (en waarbij Stenhuis weer als prosector optrad). Zie nog: Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 27, noot 4, waarin voor 1760 in plaats van Stenhuis de medicus Johannes de Gorter als docent chirurgie staat vermeld (die zijn colleges 'idiomate Belgico' gaf, dus in het Nederlands). Gorter was voor zover bekend niet officieel als lector aangesteld.

41 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 38-39.

42 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 180-181.

43 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 181.

44 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 28; Tammeling, *Honderdvijfenzeventig jaar AZG*, 28-29. Ook de lutherse medicus Jacob Gummer, alias Dr. Kakkepil, die in de stukken als 'handlanger' van Van Doeveren figureert, ging vrijuit.

45 Aldus Jakob van Geuns, de zoon van Matthias van Geuns, die later ook arts in Groningen werd. Isabella van Eeghen, *Meniste vrijage. Jakob van Geuns (1769-1832), Gronings dokter, Amsterdams 'kassier'* (Haarlem 1969) 126.

46 Zie: Hieke Huistra, *Preparations on the Move. The Leiden Anatomical Collections in the Nineteenth Century* (Leiden

2013). In hoeverre Huistra's bevindingen behalve voor Leiden ook voor Groningen gelden, is nog nader te onderzoeken.

47 Raadselachtig is de mededeling in de *Acta Senatus* van 25 december 1768 over studenten die elkaar te lijf gaan en, na door de Broerstraat te zijn gegaan, 'ad Lammehuininge-straat pervenerunt, eandemque vim in fenestras filiarum defuncti Professoris Isinck et Nosocomii exercuerunt'. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 296. Isinck was al in 1727 gestorven, maar kennelijk leefden zijn vijf dochters nog in 1768. Van Lieburg vermoedt dat de ongetrouwde dochters van Isinck een particulier 'gasthuis' exploiteerden, waar Van Doeveren misschien de patiënten liet verplegen die hij in zijn *collegium casuale medicum* behandelde. M.J. van Lieburg, "Tot waar nut der Academie". Het *Collegium Casuale Chirurgicum* (1763-1773) van Petrus Camper in Groningen', in: M.J. van Lieburg, A. van der Tol, R.P. Zwierstra, red., *Voor Campers voetlicht. Over de Petrus Camper Stichting (1984-2009) en de medische geschiedenis in Groningen* (Rotterdam 2014) 27-103, aldaar 55.

48 Het dossier dat Camper bijhield, is uitvoerig geanalyseerd door Van Lieburg, "Tot waar nut der Academie".

49 Van Lieburg, "Tot waar nut der Academie", 34.

50 Over het kabinet van fysische instrumenten bestaat onduidelijkheid. Bernoulli had in Holland instrumenten mogen kopen en in 1724 en 1738 stelden de curatoren wederom geld ter beschikking voor nieuwe aankopen (Jonckbloet, *Gedenkboek*, 403), maar in 1799, toen de curatoren een overzicht moesten inleveren van de staat van de universiteit, verklaarden zij dat de universiteit op dit terrein over niets beschikte. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 404.

51 *Acta Senatus*, 24 maart 1787. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 21. Een bericht daarover werd geplaatst in het tijdschrift *Boekzael der Geleerde Werelt*.

52 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 19. Weliswaar werd al rond 1700 regelmatig het Nederlands gebruikt (mede omdat de senaat als *forum academicum* functioneerde en regelmatig getuigenverslagen in het Nederlands moest noteren), maar in 1784 namen de hoogleraar een principieel besluit: alles in het Nederlands. Voor de *acta van de senatus minor* werd al langer het Nederlands gebruikt. In 1815 keerde men terug naar het Latijn.

53 *Acta Senatus*, 22 en 23 juni 1747. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 32. Het is overigens heel goed mogelijk dat Rethy het meisje voor een prostitutie heeft aangezien, aangezien vlak achter de Herepoort, tussen het Zuiderdiep en de wal, de Groningse hoerenbuurt te vinden was. Rethy had zich ingeschreven op 8 augustus 1746 en hoefde als Hongaar toen niets te betalen. Hij studeerde waarschijnlijk theologie.

54 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 236-237, 345-348.

55 Marc Wingens, 'Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Seksueel gedrag en seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek', in: G. Hekma, Dorelies Kraakman en Willem Melching, red., *Grensgeschillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam 1990) 8-28.

56 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 243-244.

57 *Acta Senatus*, 12 september 1764. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 33. Zie ook: Wingens, 'Jeugdige lichtzinnigheid', 28, noot 49; Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 40. Theodorus Cloppenburg van Schulenburg schreef zich op 6 juli 1759 samen met vier andere Groningse leerlingen van de Latijnse school als student in.

58 *Hareniana*. Brieven van W. en O.Z. van Haren, ed. H.E. Moltzer (Groningen 1876) 62-63. Van Haren had vooral te doen met de vader van de jongen, die misleid was door de voorgewende devotie van zijn zoon. Maar die 'pretendee devotion du corrupteur ne me surprend point', schreef Van Haren. In 1730 hadden sodomieten in Scheveningen een kamer gehuurd, waar hun wekelijkse bijeenkomsten altijd begonnen (en besloten werden) 'par le chant d'un psaume à haute voix'.

59 Over deze zaak zie: Van der Meer, *Patriotten*, 152-155.

60 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 20-21. In 1792 verzorgde de hoogleraar Ruardi een supplement, waarvoor hij een 'douceur' kreeg, namelijk een anker (38 liter) beste malaga. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 21-22.

61 Witteveen, *Gerdes*, 52, noot 6. In de landdag van 28 februari 1615 hadden de Staten besloten in de Martiniëker speciale banken voor de hoogleraren te laten maken. Diest Lorgion, 'Inleiding', xix.

NOTEN BIJ 14 VRIJE BATAVEN IN EEN FRANS KEURSLIJF (1795-1812)

1 Zoals geciteerd in: Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 251-252. De 'duo fulmina' zijn een verwijzing naar de Romeinen Gnaeus en Publius Scipio, twee broers die in de derde eeuw voor Christus tegen de Carthagers in

Spanje streden en daarbij enkele klinkende overwinningen behaalden. Cicero noemt ze in zijn rede *Pro Balbo* de 'duo fulmina imperii nostri'.

2 Voor de Bataafs-Franse periode zie: Formsmas e.a., red., *Historie van Groningen*, 425-441; Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, III, 14-53; R. van der Woude, 'Gelijkheid op krukken. De Bataafse Revolutie in de stad Groningen', *Gronings Historisch Jaarboek* (Groningen 1995) 39-63; H.A. Kamphuis, *Stad en Lande tijdens de Bataafse Republiek. Bestuurlijke en gerechtelijke verhoudingen in Groningen, 1795-1807* (Assen 2005). Interessante details zijn soms nog te vinden in de oudere literatuur: H.O. Feith, 'Omwenteling te Groningen in 1795', *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen* 3 (1864) 59-73; Elias Feith, *Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling van 1795, in de provincie Groningen* (Groningen 1870); J.S. Theissen, 'De omwenteling van 1795 in Stad en Lande', in: *Historische avonden. Derde bundel geschiedkundige opstellen uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn dertigjarig bestaan* (Groningen 1916) 119-162.

3 Tot de aangewezen kiesmannen behoorde ook de oude professor Chevallier, die vervolgens ook gekozen werd tot lid van de provisionele municipaliteit van de stad Groningen. Die functie weigerde hij echter omdat hij zich nog gebonden achtte aan de eed op de constitutie die hij in 1788 had moeten afleggen en waarvan hij alleen van staatswege ontslagen kon worden. Chevallier, 'Een moeilijk jaar', 51.

4 De inwoners van de stadsjurisdicties, die later wel aan de verkiezingen voor de Nationale Vergadering mochten meedoen, hadden geen invloed op de verkiezing van het bestuur dat over hen regeerde! Toch woonden daar bijna twee keer zo veel mensen als in de stad! Ook revolutionairen hebben hun blinde vlekken.

5 De Verklaring afgedrukt in: Kamphuis, *Stad en Lande*, 20 (transcriptie, niet geheel correct, op p. 216-218).

6 Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 144.

7 Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 144.

8 Al in 1804 was een standaardspelling van het Nederlands afgekondigd, de spelling-Siegenbeek.

9 Kamphuis, *Stad en Lande*, 179.

10 Voor een overzicht van de problematiek zie: Otto J. de Jong, *De theologische faculteiten en de Bataafse revolutie* (Nijkerk 1969).

11 Formsmas e.a., red., *Historie van Groningen*, 433. Van Heijningen Bosch stond ingeschreven als student sinds 20 september 1791, maar is nooit gepromoveerd. Over zijn radicale activiteiten zie: Theissen, 'De omwenteling van 1795', 141-152, 155. Later zou Van Heijningen Bosch enige faam verwerven als auteur van kinderboeken!

12 Paulus Chevallier, *De voetstappen der Godlyke voorzienigheid in Nederlands staatsomwenteling opgelegd in een kerk-rede* (Groningen 1795) 14. Deze rede werd uitgegeven onder andere op aandrang van het Burgergezelschap onder de zinspreuk *Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap*. Zie ook: Huisman, 'Paulus Chevallier', 346. Chevallier hoefde de deconfiture van het Franse bewind niet meer mee te maken. Hij overleed in 1796.

13 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, III, 25.

14 Voor de samenstelling van het college van curatoren zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, Bijlage II, p. 175. Ten Berge en Jarges traden in juli 1798 (na de coup van de moderaten) af en werden niet opgevolgd. Beiden speelden later nog een grote rol in het provinciale bestuur.

15 Zie hierover vooral: Lindeboom, *Van der Marck*, 158-173.

16 Hij publiceerde in 1796 alleen een *Vervolg op Waaragtig verhaal uit 1775*. In dat *Vervolg* sprak hij zich nu iets duidelijker uit over de motieven van Willem V om hem in 1773 te laten vallen. Lindeboom, *Van der Marck*, 161.

17 De dood van zijn zoon Karel Albert, die op 10 september 1799 als kapitein der infanterie sneuvelde in de strijd tegen de Engelsen en Russen bij Den Helder, wierp wel een zware schaduw over het laatste levensjaar van Van der Marck. Lindeboom, *Van der Marck*, 175; Kamphuis, *Stad en Lande*, 244, noot 187. Voor een korte beschouwing over Van der Marck's Schets zie: W.J. Goslinga, *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen* (Den Haag 1936) 42-44.

18 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 173.

19 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 174, noot 2. Vgl. H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, deel 6: Inlijving en opstand, 1810-1813* (3 dln., Den Haag 1911-1912) 867.

20 Inkwartiering was niet alleen hinderlijk, maar vooral ook duur. Een hoogleraar rekende in 1811 de Fransen voor dat inkwartiering hem in één jaar 600 gulden had gekost. Huizinga, 'Geschiedenis', 65. Nog moeilijker dan het inleveren van privileges was het opgeven van het geprononceerde standsbesef, dat voor een deel op die privileges gebaseerd was. De eerste Agent van Nationale Opvoeding, Theodorus van Kooten, ergerde zich in april 1798 mateloos aan de manier waarop de radicale municipaliteit van Amsterdam een vacature, ontstaan door het ontslag van een hoogleraar aan het athenaeum illustre, ging adverteren in een

krant, tegelijk met allerlei kosterschappen en schippersbaantjes. Van Kooten liet het Uitvoerend Bewind weten 'dat deeze manier om een professoraat te willen begeven wel de belachelykste en onwaardigste is, welke men zoude kunnen uitdenken, want wat mensch tog, die eenige ambitie en gevoel van eer bezit, zal om een professoraat, als om een ampt solliciteeren?' Geciteerd in: De Jong, *De theologische faculteiten*, 12. De advertentie leidde overigens tot niets: de ontslagen hoogleraar mocht kort daarop terugkeren.

21 Geciteerd in: Jan Willem Buisman, 'De vrouw, de bijbel en de Verlichting. De visie van de jurist Frederik Adolf van der Marck in context', in: Van der Wall en Wessels, red., *Een veelzijdige verstandhouding*, 297-308, aldaar 306.

22 Voor de discussie in de Nationale Vergadering zie: *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, ed. L. de Gou (3 dln., Den Haag 1983-1985).

23 Ze waren in de regel ook voor het afschaffen van het Latijn als voertaal van het hoger onderwijs.

24 *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, I, 677.

25 *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, II, 267. Een andere afgevaardigde noemde nog Duisburg als (onwenselijk) alternatief voor studenten uit het oosten des lands.

26 *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, II, 210 (voor een soortgelijk gebruik van het woord 'cultuur': *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, II, 212).

27 *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, II, 281.

28 *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, II, 437.

29 Geciteerd in: Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 112.

30 *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, II, 450.

31 Het Latijn werd voor een deel afgeschaft omdat het Latijn, als de taal van een kleine elite, de wetenschap ontoegankelijk had gemaakt voor bredere lagen van de bevolking, die daardoor geen kennis hadden kunnen krijgen van hun rechten en hadden moeten accepteren dat de regenten de maatschappij onderdrukten en overheersten. Van de 42 beurzen waren er 21 voor degenen die in het Latijn gingen studeren, en 21 voor aanstaande onderwijzers, die colleges in het Nederlands zouden volgen. Zie: Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 112-121 (voor Groningse kritiek op het geven van een 'traktement' aan studenten zie: Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 114).

32 *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, III, facsimile, 150-151.

33 Het toezicht op het hele onderwijsgebouw zou in handen komen te liggen van een vijf man tellend college, het Opperbestuur van het openlyk Onderwys, gevestigd te Leiden (bij de nationale universiteit). *Het Ontwerp van Constitutie van 1797*, III, facsimile, 150-151.

34 Kernkamp, *Utrechtsche Academie*, 364.

35 Begin 1801 werd de regeling met een jaar verlengd.

36 Deze alinea is voornamelijk gebaseerd op: De Jong, *De theologische faculteiten*, 21-22.

37 Het standaardverhaal over de oprichting van een academisch ziekenhuis in Groningen is te vinden in: Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 36-50; Rolf van der Woude en Willy van der Schuit, *Oude tradities, nieuwe ambities. 200 jaar Academisch Ziekenhuis Groningen* (z.pl. 1997) 15-31. Zie ook: Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 112-113.

38 Zoals geciteerd in: F.H.A. Sabron, *De oorlog van 1794-1795 op het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (2 dln., Breda 1893) II, 232, noot 1.

39 Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 36-38.

40 Gebaseerd op het verslag dat Jakob van Geuns op 14 maart 1795 aan zijn vader stuurde, geciteerd in: Sypkens Smit, *Van Geuns, 177-178*. Vgl. Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 112-114.

41 Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 112. Uit de brieven van Van Geuns blijkt duidelijk dat er met een *nosocomium academicum* is begonnen in 1795, en niet pas in 1797, zoals in alle gedenkboeken van het AZG wordt gezegd. Voor een heldere analyse zie ook de komende boeken van M.J. van Lieburg over Thomassen à Thuessink en de medische faculteit.

42 Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 39.

43 Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 39.

44 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 296; Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 113.

45 Zie het patiëntenregister, zoals afgedrukt in: Van der Woude en Van der Schuit, *Oude tradities, nieuwe ambities*, 30 (de transcriptie is niet perfect). De poliklinisch behandelde patiënten worden in het register 'buitenpatiënten' genoemd.

46 Geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 297.

- 47 Tammeling, *Honderdvijfenzeventig jaar AZG*, 42-43.
- 48 Thuessink was inmiddels ook begonnen met koepokinentingen in Groningen en behaalde met deze nieuwe methode om de pokken te bestrijden goede resultaten, wat hem ongetwijfeld extra krediet bij de autoriteiten verschafte. Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 125, 195; Baron, 'Het belang en de welvaart', 254. De vaccinaties vonden vanaf de zomer van 1804 tweemaal per week plaats in het nosocomium en werden uitgevoerd door A.O.H. Tellegen, die in 1802 bij Thuessink op dit onderwerp was gepromoveerd. *Groninger Courant*, 13 juli 1804.
- 49 Tammeling, *Honderdvijfenzeventig jaar AZG*, 45-46. In deze tijd probeerde men in Franeker ook een nosocomium academicum van de grond te krijgen, maar zonder succes. Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 154-155.
- 50 Sibrandus Elzo Stratingh (1774-1846), zoon van de Groninger apotheker Sibrandus Stratingh sr. en later hoogleraar geneeskunde van 1813 tot zijn emeritaat in 1844, moet niet verward worden met zijn oomzegger Sibrandus Stratingh (1785-1841), zoon van de Adorper predikant Evert Stratingh, een halfbroer van Sibrandus Elzo. Sibrandus Ezn. werd later hoogleraar scheikunde (van 1823 tot zijn dood in 1841).
- 51 Tammeling, *Honderdvijfenzeventig jaar AZG*, 50.
- 52 Over Driessen zie nog: Jacobus Munniks, *Levensschets van den hoogleeraar Petrus Driessen, uitgesproken in eene vergadering van het Natuur- en Scheikundig Genootschap te Groningen, den 25 maart 1829* (Groningen 1829); *NNBW*, IV, kol. 530-531 (Molhuysen).
- 53 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 298.
- 54 Zoals geciteerd in: Sypkens Smit, *Van Geuns*, 126.
- 55 Henk van Veen en Joop van Roekel, 'Jannes Anticus (1702-1750). Een Italiaansch konstschilder uit Groningen', in: J.L. de Jong en E.A. Koster, red., *Onverwacht bijeengebracht. Opstellen voor Ed Taverne en Lyckle de Vries ter gelegenheid van hun 25-jarig jubileum in dienst van de Rijksuniversiteit Groningen* (Groningen 1996) 135-142, aldaar 137. Met dank aan Ulco Kooystra, die onderzoek deed naar het eerste laboratorium van Driessen en mij ruimhartig in zijn bevindingen liet delen.
- 56 Tammeling, *Honderdvijfenzeventig jaar AZG*, 22.
- 57 Op de *ordo lectionum* van 1798 werd het nieuwe vak dat Driessen doceerde, aangeduid als 'chemiae pars quas fabricas artesque oeconomicas spectat'.
- 58 Voor de andere leden van de redactiecommissie zie: A.I. Bierman, *Van artsenijsmengkunde tot artsenijsbereidkunde. Ontwikkeling van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1988) 129-130. Driessen kreeg later ook zitting in de commissie die na de vereniging met de zuidelijke gewesten in 1815 een *Pharmacopoea Belgica* moest samenstellen. Deze verscheen in 1821.
- 59 H. de Jonge, 'Sebald J. Brugmans: vergeten geleerde, verlicht hervormer en verwoed verzamelaar', in: *Het vergeten fenomeen Sebald J. Brugmans, 1763-1819. Verzamelaar tussen koning, keizer en universiteit* (Leiden 2001) 9-45, aldaar 35.
- 60 Over de werkzaamheden van Driessen zie: Munniks, *Levensschets van den hoogleeraar Petrus Driessen*. Joppe van Driel (Universiteit Twente) bereidt een proefschrift over de 'oecomische scheikunde' in de late achttiende eeuw voor waarin ook aandacht wordt gegeven aan Driessen. In meerdere gesprekken wees hij mij op het belang van Driessen. Ik dank hem voor de bereidheid om enige gegevens te verstrekken.
- 61 Over Goldbergs werk als Agent van Nationale Oeconomie zie: W.M. Zappey, *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg* (Alphen aan den Rijn 1967) 31-56.
- 62 Concept-plan ter oprichting van een scheikundig oeconomisch instituut voor de fabrieken te Groningen. GrA, Archief Gewestelijke besturen 1798-1814 (toegangsnummer 3), inv.nr. 142.
- 63 Concept-plan ter oprichting van een scheikundig oeconomisch instituut voor de fabrieken te Groningen. GrA, Archief Gewestelijke besturen 1798-1814 (toegangsnummer 3), inv.nr. 142.
- 64 Driessen gebruikte vooral bestaande kennis om de industrie te stimuleren. Modern innovatiebeleid is ook actief op zoek naar nieuwe kennis om dat te doen.
- 65 Jaeger, *Een en ander*, 34.
- 66 Driessen werd lid van de eerste afdeling van het Koninklijk Instituut, bestemd voor de medische, natuurwetenschappelijke en technische wetenschappen. Over de oprichting van het Koninklijk Instituut zie: Klaas van Berckel, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, I: 1808-1914 (Amsterdam 2008) 46-85.
- 67 Over de bemoeienis van Lodewijk Napoleon en zijn ambtenaren met het hoger onderwijs zie: Martijn van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2007) 151-178; Martijn van der Burg, "'Une nation, naturellement si studieuse'". Het aanzien van de Nederlandse universiteiten in de napoleontische tijd', in: L.J. Dorsman, P.J. Knegtmans, red.,

Universiteit, publiek en politiek. Het aanzien van de Nederlandse universiteiten, 1800-2000 (Hilversum 2012) 13-28.

68 De koning beschouwde hoogleraren als staatsdienaren die hij naar believen op deze of gene universiteit kon plaatsen. Dat betekende bijvoorbeeld dat hij een zittend hoogleraar kon dwingen een beroep af te wijzen dat hij van een andere universiteit had gekregen. Toen in september 1806 in Groningen de hoogleraar geneeskunde en botanie Munniks was overleden, bracht men een beroep uit op de Harderwijkse hoogleraar Pieter Jacobus van Maanen. Deze werd op 13 oktober 1806 ook als hoogleraar geneeskunde in Groningen benoemd. Omdat door omstandigheden zijn overtocht vertraagd werd, had de koning alle tijd zich te bedenken en op 27 mei 1807 viel het Koninklijk Besluit dat bepaalde: 'de Hoogleraar van Maanen zal in zijn tegenwoordige betrekking te Harderwijk verblijven'. In plaats van Van Maanen werd daarop in Groningen de Franeker hoogleraar Johannes Mulder benoemd. Boeles, 'Levenschetsen', 116.

69 Van Berkel, *De stem van de wetenschap*, I, 47-49.

70 Over Campers werk als lid van de commissie zie: Klaas van Berkel, "Arm Franeker". Adriaan Gilles Camper en het echec van de lobby voor de Franeker universiteit', *De Vrije Fries* 91 (2011) 67-82.

71 Het rapport is afgedrukt in: Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 126-148.

72 Een factor die Camper niet noemt, maar die veel tijdgenoten wel zeer belangrijk vonden was de sterke stijging van de studiekosten in de achttiende eeuw.

73 Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 130. Camper ontleende de gegevens over Göttingen aan de conservatieve jurist, filosoof en universiteitsbestuurder ('Commerzrath') Ernst Brandes (1758-1810), die in 1802 *Über den gegenwärtigen Zustand der Universität Göttingen* had gepubliceerd. Hoezeer Göttingen in Groningen en elders in de voormalige Republiek als het academisch walhalla gold, blijkt uit het verslag van de reis die de schoolopziener Theodorus van Swinderen en vier andere leden van het filosofisch genootschap Veritas et Officium in 1809 naar Duitsland maakten, waarbij zij ook Göttingen bezochten. Zie: Lies Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek. Groningen 1780-1850* (Assen 2011) 175; Marleen Brock, "Houdt ons voor geen sentimentele knapen!" Natuur en emoties in "Brieven, geschreven op eene wandeling door een gedeelte van Duitschland en Holland, in den zomer van 1809", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 548-563.

74 Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 135.

75 Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 160-162.

76 Bij de ontploffing was ook de universiteit zwaar getroffen. Onder de dodelijke slachtoffers bevonden zich bijvoorbeeld twee hoogleraren. De koning was al op de avond van de ramp ter plekke en vroeg toen de senaat wat hij kon doen om de pijn te verzachten. Daarop stelde de senaat voor de universiteit het predicaat 'Koninklijk' te geven, wat vastgelegd werd in een Koninklijk Decreet van 28 januari 1807.

77 Boeles, *Frieslands Hoogeschool*, I, 156.

78 Voor het rapport van deze commissie zie: GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 39.

79 In augustus 1808 was er sprake van dat Lodewijk Napoleon binnen afzienbare tijd naar Groningen zou komen. De studenten kozen vier representanten uit hun midden om naar de koninklijke audiëntie te gaan en de senaat stelde een adres op waarin men vroeg om uitbreiding van de materiële middelen voor het onderwijs. In oktober 1808 bleek dat reis uitgesteld was. De koning reisde in het voorjaar van 1809 alsnog naar het Noorden, maar ging dit keer niet verder dan Assen. De senaat besloot op 1 maart de rector en de assessoren naar Assen te sturen om daar Lodewijk Napoleon te 'complimenteerden'. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 169.

80 *Vertoog over de Universiteiten, met betrekking tot het stelsel van openbaar onderwijs, en tot alle de inrigtingen die tot hetzelfde, middellijk of onmiddellijk, behooren* (Den Haag 1809). Leden waren behalve Van Swinden: de Leidse medicus Jan Arnold Bennet, de jurist en diplomaat Johan Valckenaer (in Franeker geboren en ooit hoogleraar in Franeker en Leiden) en de Utrechtse sterrenkundige J.F. van Beeck Calkoen. Allen waren lid van het Koninklijk Instituut. Van Swinden was al tot voorzitter benoemd in een koninklijk decreet van 15 augustus 1807. Bij decreet van 16 februari 1809 voerde Lodewijk Napoleon de Hollandse benamingen van de maanden in (dus 'louwmaand' voor 'januari', 'sprokkelmaand' voor 'februari' enz.)

81 *Vertoog*, 134.

82 *Vertoog*, 135. Kennelijk was iets van de twijfel over het uitgangspunt dat de bestaande universiteiten gehandhaafd moesten worden, vóór de verschijning van het rapport naar buiten gekomen, want in maart 1809, kort na het bezoek van de koning aan Assen (zie noot 79), liep in Groningen het gerucht dat de Groningse universiteit verplaatst zou worden naar Leeuwarden (om daar ongetwijfeld met Franeker samengevoegd te worden). De Groningse curatoren informeerden via de landdrost bij de koning, maar deze liet weten dat er geen plannen waren om zoiets te doen. Op 20 april werd dit bericht in de senaat voorgelezen. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 170-171.

- 83 Vertoog, 29-30.
- 84 Vertoog, 124.
- 85 Vertoog, 132 (abusiefelijk gepagineerd als 232).
- 86 Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed, 162-167*. Zie ook nog: W.W. Mijnhardt, "Het Volk van Nederland eischt verlichting". Franse hervormingsjiver en Nederlandse wetenschapsbeoefening (1795-1815)', in: W.P. Gerritsen, red., *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst (Amsterdam 1997)* 11-37.
- 87 Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed, 167-169*.
- 88 Al eerder was Cuvier betrokken geweest bij een soortgelijke visitatie van het onderwijs in de nieuwe Italiaanse departementen van het keizerrijk. De bevindingen waren neergelegd in de *Rapports sur les établissements d'instruction publique des départements au-delà des Alpes* (Parijs 1810).
- 89 Over het bezoek van Cuvier aan Franeker zie: Boeles, *Frislands Hoogeschool, I, 162-163*.
- 90 Jonckbloet, *Gedenkboek, 176-177*.
- 91 Van Eerde vertelde dit in de rede die hij een jaar later hield bij de ontbinding van de universiteit en de overdracht van het rectoraat aan Muntinghe. Jonckbloet, *Gedenkboek, 180-181*. De Leidse rector S.J. Brugmans had het niet bij brieven gelaten. Hij was in persoon naar Parijs afgereisd, formeel om daar aan te dringen op het uitbetalen van de salarissen, maar natuurlijk ook om voor Leiden te pleiten.
- 92 *Rapport sur les établissements d'instruction publique en Hollande, et sur les moyens de les réunir à l'Université impériale* (Parijs 1811). Bijna tegelijk verscheen het *Rapport sur l'instruction publique dans les nouveaux départements de la Basse Allemagne* (Parijs 1811).
- 93 *Rapport sur les établissements, 114*.
- 94 *Rapport sur les établissements, 145-146*. Over Franeker zie: *Rapport sur les établissements, 151*. Noël en Cuvier gingen in 1811 uit van de volgende aantallen studenten per universiteit: Leiden 400, Groningen 230, Utrecht 216, Franeker 75, Harderwijk 60. In 1798 waren de verhoudingen volgens de cijfers van de eerste Agent van Nationale Opvoeding, Van Kooten, nog anders geweest: Leiden meer dan 300, Utrecht 242, Groningen 131, Harderwijk 49, Franeker 48. Zie: De Jong, *De theologische faculteiten, 17-18*. Als deze cijfers kloppen, moet Groningen in het eerste decennium van de negentiende eeuw aan een geweldige inhaalrace zijn begonnen.
- 95 Caljé, *Student, 118*.
- 96 Overigens maakten Noël en Cuvier in hun rapport over de Duitse departementen nog een uitzondering op de regel dat er maar één universiteit per ressort mocht overblijven. Vanwege de sterke confessionele tegenstellingen tussen het kustgebied en het binnenland stelden zij voor twee academies in te richten, een in het lutherse Bremen en een in het katholieke Münster. Zo uitzonderlijk was de uitzondering op de regel van één academie per ressort dus ook weer niet. Er waren bovendien precedenten: in het ressort van Lyon had ook Genève een eigen academie gekregen. In totaal telde het keizerrijk zo'n veertig academies.
- 97 In Franeker staakte men het onderwijs eind december 1811, in Harderwijk ging men nog door tot september 1812.
- 98 Huizinga, 'Geschiedenis', 41.
- 99 Jonckbloet, *Gedenkboek, 179*.
- 100 De oude staf van Ubbo Emmius was dus afgedankt. Ook de zegels van de faculteiten waren aangepast. Op elk zegel was nu de keizerlijke adelaar met een lauriertak in de klauwen afgebeeld. Zie: Meinema, *Verzegeld verleden, 202-204*.
- 101 Zie het verslag dat minister van Justitie C.F. van Maanen op 6 november 1812 van de opening van de Leidse universiteit gaf: Colenbrander, *Gedenkstukken, deel 6, III, 1596*. Zie ook: M. Siegenbeek, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool, van hare oprigting in den jare 1575 tot het jaar 1825 (2 dln., Leiden 1829-1832)* I, 373.
- 102 Huizinga, 'Geschiedenis', 44-45.
- 103 Geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek, 179*.
- 104 Jonckbloet, *Gedenkboek, 180, noot 1*.
- 105 Huizinga, 'Geschiedenis', 43-44. De beide inspecteurs waren stonden overigens in direct contact met de inspecteur-generaal voor het lager en middelbaar onderwijs in de Hollandse departementen, Adriaan van den Ende. De rector had dus alleen zeggenschap over het hoger onderwijs.
- 106 Huizinga, 'Geschiedenis', 52.

NOTEN BIJ 15 GEPROMOVEERDE EZELS?

- 1 Het ontwerp van *Constitutie van 1797*, I, 502, 675. Als theoloog was Hoffmann, die in Groningen had gestudeerd en later predikant in Peize en Middelstum was geworden, zelf niet gepromoveerd.
- 2 [Petrus Hofstede], *Pseudo-studiosus hodiernus, dat is hedendaagsche naam-student of Groninger godsgeleerde* (z.pl. z.j.), 8-9 [11]. Van het boek verscheen al snel een roofofdruk in Amsterdam, met afwijkende paginering en lichtelijk afwijkende spelling. Tussen vierkante haken wordt verwezen naar de pagina's in de roofofdruk. Met de in het citaat genoemde 'grote Owen' bedoelde de auteur de Engelse puriteinse theoloog John Owen (1616-1683).
- 3 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 14-15 [16].
- 4 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 25 [25].
- 5 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 25 [25-26]. Op het Groningse platteland was het niet de gemeente of kerkenraad die een beroep uitbracht, maar gold nog het collatierecht: de jonker kon als heer van een bepaalde plaats de predikant aanwijzen. In het Oldambt en het Gorecht – stadsjurisdicties – lag dit recht bij de ambtsman of de schout. Zie: Kromsigt, *Schorthinghuis*, 61.
- 6 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 41 [38].
- 7 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 49 [44].
- 8 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 58 [51].
- 9 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 51 [45-46].
- 10 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 106-107 [90].
- 11 *Pseudo-studiosus hodiernus*, 160 [133]. De bul van Phalaris, zo vertelt Cicero in *De Verro*, was een grote holle bronzen stier, waar in de zesde eeuw v. Chr. Phalaris, de tiran van Agracras op Sicilië, misdadigers in opsloot. Vervolgens stookte hij daaronder een vuur en luisterde dan met genoegen naar de doodscreten van de ongelukkigen in de stier, wie kreten van pijn door de neusgaten van de stier goed te horen waren.
- 12 Voor de argumenten voor het auteurschap van Hofstede, zie: J.P. de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam 1899). De Bie baseert zich hoofdzakelijk op: S.D. van Veen, 'Iets over de studie der theologie in Groningen in de eerste helft der achttiende eeuw', in: *Historische avonden. Bundel uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn tienjarig bestaan* (Groningen 1896) 243-264.
- 13 Vonnis tegen de studenten Hofstede en Bertelz wegens 'moleste en injuriën', gepleegd op Piet Moes, 1735. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46) inv.nr. 99; *Acta Senatus*, 5 mei 1735. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 32. Zie ook: De Bie, *Hofstede*, 6-7.
- 14 Antiquariaat A.G. van der Steur in Haarlem bood in 2012 een tweede en vermeerderde editie van de *Pseudo-studiosus* aan, waarin de bezitter in de kantlijn bij enkele pseudoniemen had aangegetekend wie ermee bedoeld werden. Behalve de in de tekst genoemden waren dat nog: Cliparius = Jean Ceuille (niet vermeld in het Groningse *Album studiosorum* en ook niet opgenomen in: F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (2 dln., Dordrecht 1996) en *Bijsterkyk = Abel Henricus Nieuwold uit Nieuwolda* (Oldambt), ingeschreven als student theologie op 6 juli 1734, toen hij al 35 jaar was, en na zijn studie predikant in Woldzeten (Oost-Friesland, ten noordwesten van Emden) en Jukwerd.
- 15 Ook Gronouw komt niet voor in het Groningse *Album studiosorum*. Misschien was hij in de leer bij een predikant en pikte hij soms een publiek college mee. In 1743 werd Gronouw in zijn eigen kerk door een aantal Groningse studenten onder aanvoering van Simon Haringcarspel getreiterd en bespot, wat uitliep op een scheldpartij op het kerkhof. De zaak kwam uiteindelijk voor het *forum academicum*. *Acta Senatus*, 9 november 1743. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 32; Witteveen, *Gerdes*, 46. Misschien werd Gronouw het mikpunt van de studenten juist omdat hij de naam had een ondermaatse predikant te zijn.
- 16 Volgens de bezitter van het in noot 15 genoemde exemplaar van de *Pseudo-studiosus hodiernus* was Ten Camp 'pastoor in Oldersum' (een plaatsje aan de rechteroever van de Eems, iets ten zuiden van Emden). Ten Camp schreef zich op 13 september 1725 in als 'Diederich R. Ter Camp, Embdanus, Theol.' Opvallend is dat op 17 september 1729 zich ook een bijna-naamgenoot inschreef: Didericus Arnoldus Ter-camp, Emdanus, Jur. Heeft de student theologie later ook nog een poging gewaagd jurist te worden? Dat zou verklaren dat hij pas in 1732, zeven jaar na zijn immatriculatie, predikant in Esklum werd. Ds. Ten Camp zou overigens in 1741 de predikantsplaats in het niet onaanzienlijke Zuidbroek verwerven. Het lijkt vreemd dat een Oost-Fries aan Hofstede persoonlijk bekend was als glazenmaker, maar de keuze van het schuilnaam Vitriarius lijkt wel heel treffend voor een voormalige glazenier (*vitrum* = glas; *vitrearius* = glasblazer).
- 17 Galama, *Het wijsgerig onderwijs*, 29-30.

- 18 Zoals geciteerd in: J. Roelevink, *Gedictieerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam-Maarssen 1986) 31.
- 19 Voor een ander voorbeeld van zulke conservatieve kritiek op de sociale stijging van de minder bedeelde klassen via het hoger onderwijs zie: Caljé, *Student*, 306.
- 20 Zoals geciteerd in: Kromsigt, *Schortinghuis*, 26.
- 21 Geciteerd in: Kromsigt, *Schortinghuis*, 26.
- 22 G.W. Kernkamp, 'Johann Beckmann's Dagboek van zijne reis door Nederland in 1762', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 33 (1912) 311-473. Beckmann was in Groningen van 10 tot 13 december en reisde vandaar door naar Winschoten, Leer en Bremen, ondanks het winterweer. Van de hoogleraren ontmoette hij alleen de arabist Schroeder en de theoloog Gerdes (die weliswaar uit Bremen kwam, maar zijn Duits verleerd was!)
- 23 Frida van Til, "Archimedes in kundigheid, Ulisses in beleit, Achilles in dapperheit". Het Album Amicorum van Klaas Willem Kiers (c. 1722/1759), ingenieur-modellist van stadhouder Willem IV', *Studium* 6 (2013) 61-78. Kiers komt niet voor in het Groningse *Album studiosorum*, maar dat hij wel degelijk in Groningen studeerde blijkt uit de inscriptie van Engelhard in Kiers' album amicorum. Die inscriptie is opgedragen 'antea Discipulo suo [aan zijn vroegere leerling]'.
24 De vergelijking gaat natuurlijk mank omdat Stevin de volwassen Maurits serieuze wiskunde onderwees en Kiers de zesjarige erfprins alleen maar liet spelen met modellen van vestingen en molens.
- 25 In 1724 schreef Barbeyrac aan De Crousaz over de vakanties in Groningen: de grote vakantie duurde van begin juli tot in september en verder waren er drie weken vrij rond Kerst, drie rond Pasen en twee rond Pinksteren. De la Harpe, *Crousaz*, 64.
- 26 De Bie, *Hofstede*, 20-26. Hofstede beschouwde zeven jaar studie als een minimum. Het verdiende aanbeveling om op zestien- of zeventienjarige leeftijd naar de universiteit te gaan en haar pas op achtentwintigjarige leeftijd weer te verlaten. Kennelijk wilde hij geleerden opleiden, in plaats van predikanten. De hoogleraren gingen er later (in 1773) van uit dat de meeste studenten hooguit zes jaar over hun studie deden.
- 27 Zie: Huussen jr., 'Onderwijs in de Groningse rechtenfaculteit', 180. Helaas was Barbeyrac niet bepaald een geslaagd docent: in 1724 berichtte de Schotse student Robert Duncan het thuisfront dat Barbeyrac voor zijn college natuurrecht maar vier studenten had, 'which you should not be surprised at if you heard him. He gives us for the most parts such poor trifles and besides delivers in such a rough style and faltering tongue that of the four students he has the half are seldom there'. Huussen jr., 'Onderwijs in de Groningse rechtenfaculteit', 181. Het kan echter zijn dat Duncan het hier over de publieke colleges heeft, die in het begin van de achttiende eeuw bijna in onbruik waren geraakt.
- 28 Over deze problematiek: Frijhoff, 'Crisis of modernisering?'.
29 Roelevink, *Gedictieerd verleden*, 15 vermeldt een voorstel in deze richting van de Utrechtse hoogleraar geschiedenis en welsprekendheid J.F. Reitz, die in 1768 een *Oratio de emendandis academiis* uitsprak.
- 30 Alle gegevens over Antonius Ewald Sichterman zijn ontleend aan: Wiet Kühne-van Diggelen, *Jan Albert Sichterman, VOC-dienaar en 'koning' van Groningen* (Groningen 1995) 56-65. De auteur baseert zich voornamelijk op brieven tussen de oude Sichterman, zijn zoons en hun gouverneur, nu in de Groninger Archieven. Voor alle duidelijkheid: de aanduiding 'Indo-Batavus' duidt er niet op dat de jongens een Indische moeder hadden. 'Indo-Batavus' betekent eenvoudig: Nederlander in Indië geboren.
- 31 Geciteerd in: Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 412.
- 32 Kühne-van Diggelen, *Sichterman*, 61.
- 33 Kühne-van Diggelen, *Sichterman*, 61.
- 34 Later verkocht Antonius Sichterman zijn officiersplaats en werd hij burgemeester van Appingedam. Hij overleed in 1756 aan een 'subiet toeval'. Zijn echtgenote hertrouwde eind 1759 met de net in Winschoten beroepen predikant Gerardus Kuypers, die zij had leren kennen via de Groningse hoogleraar Chevallier en met wie zij een neiging tot piëtisme deelde. Kuypers werd in 1765 hoogleraar theologie in Groningen. Huisman, *Geloof in beweging*, 128-129. Voor een voorbeeld van weer een andere opleidingsroute (kostschool, thuisonderwijs, in huis bij een predikant) zie het geval van Willem Siccama, de zoon van Johan Hora Siccama, zoals beschreven in: Van der Meer, *Patriotten*, 181.
- 35 Boekzaal der geleerde waereld, 1745 B, 110. In 1698 was ook de later zo befaamde graecus Tiberius Hemsterhuis als dertienjarige naar de universiteit gegaan, nog zo'n voorbeeld van een vroegrijpe leerling die beslist niet 'te' jong op de universiteit kwam. Uitzonderlijk jonge studenten bleven doorgaans langer op de univer-

siteit dan oudere: in 1808 ging Jacob Baart de la Faille jr. al op dertienjarige leeftijd naar de universiteit, maar hij deed vier jaar over zijn propedeuse en verliet de universiteit pas na negen jaar.

36 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 14-15. Het is onduidelijk om welke zoon van De Rhoer het gaat. Hij meldt het in een brief uit 1765, maar pas 11 januari en 13 april 1768 schreven zijn zoons Cornelius Wilhelmus (rechten) en Matthias Johannes (letteren) zich officieel in ('Gratis in honorem patris collegae professoris'). De eerste promoveerde in de rechten, de tweede in de geneeskunde (respectievelijk in 1773 en 1777). Ook Antonius Brugmans was al op dertienjarige leeftijd in Franeker aan de studie begonnen.

37 Palladini, *Die Berliner Hugenotten*, 411. De Duitse, maar in het Frans schrijvende journalist en geleerde Samuel Formey beschreef het voorval in 1789 als volgt: 'Il [Barbeyrac] avoit à Groningue les auditoires les plus nombreux dont il exigeoit le silence et le respect. Un jour il s'aperçut que les étudiants n'étoient pas tranquilles et que plusieurs rioient. Il se fâcha, et voyant que cela continuoit, il se leva pour descendre de la chaire. Alors l'un d'eux lui fit signe de tâter sa perruque dans un tel endroit. Il le fit et y trouva une souris morte: sur quoi il prit la perruque et la jeta au milieu de l'auditoire.'

38 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 14.

39 W.G. Doornbos, J. de Haan, *Leerlingenlijst Latijnse school (later het Stedelijk Gymnasium) van de stad Groningen, 1771-1890* (Groningen 2006).

40 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 116.

41 De la Harpe, *Crousaz*, 73.

42 De Boer, 'Groninger disputaties', 129.

43 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 306.

44 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 125.

45 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 306-307.

46 Meylan, *Barbeyrac*, 152.

47 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 104, 133.

48 Ook de kosten voor de promotie kwamen in de achttiende eeuw beduidend hoger uit dan in de zeventiende eeuw: Roelevink, *Gediceerd verleden*, 138.

49 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 100-101.

50 Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 20.

51 Zo was de theoloog Jan Campstede praetor bij Van der Marck. Zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 132 noot. Later was Johannes van Convent praetor bij Chevallier (zie hiervoor p. 355). Voor een vermelding van praetor-lijsten uit de vroege negentiende eeuw: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 299. Roelevink, *Gediceerd verleden*, 116, noemt de praetor een soort klassevertegenwoordiger, maar beter is het hem te zien als een soort student-assistent. Uit de administratie van het *collegium casuale chirurgicum* van Petrus Camper blijkt dat deze elk jaar een ander als praetor in dienst nam, in de meeste gevallen promovendi. Van Lieburg, "Tot waar nut der Academie", 35-36.

52 Meylan, *Barbeyrac*, 111-112.

53 Boeles, 'Levenschetsen', 86, noot.

54 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 307.

55 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 307.

56 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 281.

57 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 281.

58 Van Deursen, *Offerhaus*, 62-63.

59 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 281-282.

60 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 283.

61 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 288-289.

62 Van Deursen, *Offerhaus*, 63-64. Offerhaus was hoogleraar in Groningen sinds 1728. Daarvoor was hij nog drie jaar hoogleraar in Lingen geweest. Hij stond in 1773 al bijna vijftig jaar voor de klas!

63 Van Deursen, *Offerhaus*, 63-64.

64 Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 47.

65 In 1750 was wel gevraagd om een docent voor de *Notitia librorum* en de *Methodus studiorum*, vooral om de eerstejaars studenten te helpen, maar dit verzoek was toen niet gehonoreerd. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 125.

66 Toen koning Lodewijk Napoleon in 1806 inlichtingen vroeg over de staat van het hoger onderwijs in zijn koninkrijk, wees de auteur van het *Rapport sur les établissemens* hem ook nadrukkelijk op deze misstand: 'Les Universités ne sont point difficiles dans leurs examens. Chacun sait que l'élève auquel elle refuserait le grade de Docteur, parviendrait à l'obtenir, soit dans les autres Académies de Royaume, soit dans les Uni-

versités d'Allemagne, et cette idée les dispose à une extrême indulgence, pour parler net, au relâchement le plus absolu'. Geciteerd in: Frijhoff, *Société néerlandaise*, 1. Zelfs als een universiteit een zusterinstelling waar- schuwde dat er een student aankwam die zich in de eerste universiteit aan wangedrag schuldig had gemaakt, leidde dit meestal niet tot een weigering bij de tweede universiteit. Zo kon de Groningse senaat, die na een rel over een promotie in 1773 de Hamburgse student Henricus Kellinkhausen uit het *Album academiae* had geschrappt, niet voorkomen dat deze zich daarop in Franeker inschreef en daar op 20 juni 1778 in de rechten promoveerde. Zie over deze affaire: Witteveen, *Gerdes*, 45-46; *Album promotorum Academiae Franekerensis*, 120. Voor een ander geval (een door Van Keesel geweigerde kandidaat die veertien dagen later elders promoveerde) zie: Huizinga, 'Geschiedenis', 51.

67 Caljé, *Student*, 93.

68 In Franeker gebeurde hetzelfde: in 1809 slechts 4 promoties, maar in 1810 al 12 en in 1811 maar liefst 24 (waarvan 16 in de maand december, en de laatste op 28 december). *Album promotorum Academiae Franekerensis*, 134.

69 Witteveen, *Gerdes*, 41. Rhodius legde dus geen examen af, maar misschien kreeg hij vrijstelling omdat hij als predikant al een examen had moeten afleggen. Afwijkende promoties kwamen vaker voor, bijvoorbeeld in 1747 ('sine examine'), 1749 ('sine examine, ad commendationem et beneplacitum principis Arausionensis'), 1752 ('absens'), 1753 ('sine examinibus'), 1754 ('absens et sine examinibus') en 1757 ('absens remissis ordinariis examinibus').

70 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 120-123.

71 Van Lieburg, 'De medische faculteit', 51.

72 De Blécourt, *Pro Excolendo*, 71. De schrijver van de open brief, 'een Groninger Rechtsgeleerde', beweerde dat de hierna te noemen dissertatie van Feddo Hovingh helemaal uit de pen van Van der Marck was gekomen. Overigens maakten zijn collega's in Franeker het nog bonter. Daar werd tussen 1668 en 1774 veelvuldig vrijstelling van de *disputatio pro gradu* gegeven – en daarna was het promoveren op stellingen zeer in zwang. Caljé, *Student*, 307. Vgl. Van Sluis, 'Disputeren in Groningen en Franeker', 56.

73 Wichers jr. had zich op 27 juli 1754, dus acht jaar eerder, voor het eerst ingeschreven, toen 'gratis in honorem patris senatoris'. Na 1749 was het regel geworden dat zij die wilden promoveren zich opnieuw moesten laten inschrijven, onder de vermelding van 'jur. cand.' of 'med. Cand.' Bij de berekening van het aantal studenten moet daarmee rekening gehouden worden.

74 Deze geschiedenis, die losstaat van de problemen waar Van der Marck later in verzeild raakte, is vermeld in Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 23-24. De titel van de verhandeling van Van der Marck luidde: *Commentatio de jure Groninganorum consuetudinario maxime fictitio*.

75 Lindeboom, *Van der Marck*, 27.

76 J. Roelevink, "'Gepromoveerde ezels". Enkele kanttekeningen bij de origine en de originaliteit van dissertaties en disputaties', *Batavia academica* 4 (1986) 25-37, aldaar 35.

77 De Boer, 'Groninger disputaties', 131, 136.

78 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 137-138.

79 Van der Meer, *Patriotten*, 151. Veel bekender is het rijmpje dat over Harderwijk ging en dat Huizinga aan het begin van de twintigste eeuw nog optekende uit de mond van een grijsaard: 'Harderwijk is een stad van negotie / men verkoopt er blauwbessen en bullen van promotie'. Huizinga, 'Geschiedenis', 51, noot. De oudste vermelding van het rijmpje is van 1695. Voor een klacht van Justus van Effen uit 1731 zie: Groen, *Wetenschappelijk onderwijs*, 1, 211.

80 Van Swinderen was zelf in 1807 'more majorum' tot doctor *utriusque juris* gepromoveerd (op 19 september 1807 viel de verdediging van de dissertatie, een week later de officiële creatie tot doctor). Boeles, 'Levenschetsen', 109, 122.

81 De promovendus kreeg een boek van Aristoteles omdat hij in de filosofie promoveerde (zie hiervoor hoofdstuk 6, noot 36).

82 *Almanak der Hoogeschool te Groningen voor 1815* (Groningen 1815) 112-113. Het verslag, dat ook vele andere gegevens bevat, zoals de namen van de twee paranimfen en alle opponenten, is ook in een aparte uitgave op de markt gekomen. De redevoeringen zijn opgenomen in *Acta saecularia Academiae Groningana* (Groningen 1815). Jan Constantijn Driessen promoveerde op 16 januari 1819 nog eens, dit keer in de geneeskunde, maar weer over een chemisch onderwerp, *De phosphoria et diabete mellite*. Hij vestigde zich als arts in Groningen, maar bleef vooral over chemische onderwerpen publiceren. Hij overleed in 1824, slechts 34 jaar oud. Zie: H. van A., *Herinneringen van vroeger en later leeftijd en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten* (Tiel 1884) 55-56. Zie hierna, p. 844, noot 40.

- 83 Sypkens Smit, *Van Geuns*, 25.
- 84 Voor de titelpagina: Sypkens Smit, *Van Geuns*, 219.
- 85 Alle genoemde dissertaties bevinden zich in de Universiteitsbibliotheek Groningen.
- 86 Chr. Allardi, *Dissertatio medica inauguralis de respirationis mechanismo* (Groningen 1771) 17, 18, 37. Elders had hij al Van Marum genoemd.
- 87 Allardi (1747-1822) vestigde zich na zijn promotie als arts in Groningen, maar in 1797, nadat twee andere kandidaten voor de eer hadden bedankt, ging hij in op het aanbod om hoogleraar geneeskunde in Franeker te worden (naar men zegt omdat hij het iets rustiger aan wilde gaan doen!). *NNBW*, VII, kol. 9-10 (Kroon).
- 88 Allardi, *De respirationis mechanismo*, 6, 7, 11.
- 89 Van der Korst, *Camper*, 137. Camper had in brieven en ongepubliceerde notities al eerder zijn ontdekking gemeld, maar in gedrukte vorm werd zij pas in de dissertatie van Chernak naar buiten gebracht. Camper vermoedde ook dat de Engelse chirurg en anatoom John Hunter via de dissertatie op de hoogte was geraakt van de ontdekking en deze vervolgens aan de Royal Society had aangeboden als zijn eigen ontdekking.
- 90 Chernak (of Csernák) (1742-1816) had een wonderlijke carrière. Hij was geboren in Debrecen, waar hij ook retorica, theologie en metafysica studeerde. Na bezoeken aan Wenen, Bazel en Turijn kwam hij in 1768 naar Utrecht, waar hij een beurs kreeg om theologie te studeren. In september 1767 ging hij echter naar Groningen, waar hij zich meer op de filosofie en de geneeskunde toelegde. In 1771 verdedigde hij onder Brugmans een disputatie *De theoria electricitatis Franklini* en op 25 augustus 1773 promoveerde hij in de geneeskunde op de botten van vogels. Twee jaar later, op 19 juli 1775, promoveerde hij ook nog in de filosofie. Vervolgens werd hij hoogleraar filosofie te Deventer. Jacob Verburg, 'Vita Ladislai Chernac, A.L.M. Philos. et medic. doctoris, defuncti, in Athenaeo Daventriensis, Philosophiae Professoris', in: *Annales Academiae Groninganae MDCCCXV-MDCCCXVI* (Groningen 1817) 239-246. Zie ook: Bozzay en Ladányi, *Magyarország diákok Holland egyetemeken*, nrs. 1783, 2391.
- 91 Geciteerd in: Sypkens Smit, *Van Geuns*, 101. Busch werd na het vertrek van Van Geuns uit Groningen diens opvolger als stadsdokter.
- 92 Gegevens over Van Marums Groningse wederwaardigheden zijn ontleend aan: Alida M. Muntendam, 'Dr. Martinus van Marum (1750-1837)', in: *Martinus van Marum. Life and Work*, ed. R.J. Forbes (5 dln., Haarlem 1969) I, 1-72.
- 93 Muntendam, 'Dr. Martinus van Marum', 11.
- 94 Muntendam, 'Dr. Martinus van Marum', 12.
- 95 Munniks had zich op 13 september 1764 in Groningen ingeschreven, een halfjaar eerder dan Van Marum. Hij was echter tien jaar ouder dan Van Marum, had al een opleiding tot apotheker achter de rug voor hij zich inschreef in Groningen, en promoveerde al in 1769 in Leiden in de geneeskunde op venerische ziekten. In datzelfde jaar maakte hij zich in Groningen en Friesland ook verdienstelijk bij de bestrijding van de runderpest en sinds 1770 doceerde hij dus al anatomie en chirurgie.
- 96 Ook in eigen land bleef de verhandeling niet onopgemerkt. Van Marums al wat oudere studiegenoot uit Groningen, Chernak, die inmiddels hoogleraar in de filosofie in Deventer was geworden (zie noot 90), schreef hem dat hij bij zijn lessen over de elektriciteit dankbaar gebruikmaakte van de elektriseermachine volgens het ontwerp van Van Marum. Ondanks de uitwasemingen van de vele toehoorders (waardoor normaliter veel elektriciteit weglekte) werkte de machine uitstekend. Muntendam, 'Dr. Martinus van Marum', 14.
- 97 Over deze problematiek zie: Roelevink, *Gedicteerd verleden*, 28-30.
- 98 *Vertoog over de Universiteiten*, 27.

NOTEN BIJ 16 GENOOTSCHAPPEN EN ONTGROENSENATEN: NIEUW ACADEMISCH LEVEN

- 1 Of het huis van een professor er nu werkelijk anders uitzag dan dat van andere burgers, is moeilijk te zeggen. Er is echter een boedelinventaris opgemaakt na het overlijden van de hoogleraar geneeskunde Lammers in 1719. Dat was een modern en tamelijk chic huis. Het had een als ontvangstkamer ingericht voorhuis, met vijf wandkaarten, een groot schilderij en een prentje, en als meubilair slechts een enkele bank. Wachtten de studenten daar tot het college begon? Zie: Johan de Haan, 'Hier ziet men uit paleizen'. *Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw* (Assen 2005) 252, 355.

- 2 Het dragen van pruiken in Groningen was in de mode gekomen sinds de komst van de hugenoten in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw. Onder deze Franse vluchtelingen bevonden zich de eerste pruikenmakers van Groningen. Voor die tijd werden in Groningen alleen pruiken gedragen door regenten als Henric Piccardt, die rond 1670 in Frankrijk was geweest en daar met die mode in aanraking was gekomen.
- 3 Kernkamp, 'Johann Beckmann's Dagboek', 438.
- 4 Roelevink, *Gediceerd verleden*, 55-64.
- 5 Witteveen, *Gerdes*, 25. 'Men merkt het verschil in de verhouding onderdaan en overheid tussen Pruisen en de Republiek'. Witteveen, *Gerdes*, 25, noot 3.
- 6 Jansen, *Natuurrecht of Romeins recht*, 17.
- 7 Voor de salarissen van 1750 zie: *Acta Senatus*, 24 april 1750. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv. nr. 18 (vermeld in Van Deursen, *Offerhaus*, 38, noot 1). Voor de salarissen van 1798 zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 271-272.
- 8 Geciteerd in: Sypkens Smit, *Van Geuns*, 55.
- 9 Fiammetta Palladini, 'Farewell to Berlin: Two Newly Discovered Letters by Jean Barbeyrac (1674-1744)', *History of European Ideas* 33 (2007) 305-320, aldaar 313-314.
- 10 P.J. van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems* (2 dln., Den Haag 1951-1955) II, 658 (Gratama), 672 (Munniks) en 680 (Thomassen à Thuessink). De hoogleraren die in de gemeentelijke lijst voorkomen, treffen we echter niet aan in de nog selectievere departementale lijst. Zie over Munniks nog: Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 126.
- 11 Munniks kocht de havezate in 1797 voor 21.000 gulden en verwierf nog wat landerijen, maar in de Franse tijd daalde de waarde van onroerend goed zodanig dat de erfgenamen er in 1808, twee jaar na de dood van de hoogleraar, 'slechts' 20.000 gulden voor kregen. In deze tijd kocht de hoogleraar rechten Seerp Gratama de Waalborg onder Roderwolde.
- 12 Inclusief alle hilarische details naverteld in: Feenstra, *Spinnen in het web*, 233-236.
- 13 Schut, *De joodse gemeenschap*, 39-68. Als uitvloeisel van de erkenning van de joodse gemeente kreeg deze toestemming in de Folkingestraat een synagoge te bouwen, die in 1756 in aanwezigheid van het stadsbestuur officieel in gebruik werd genomen.
- 14 Gerdes aan Emo Lucius Vriemoet in Franeker, 28-11-1743, geciteerd in: Witteveen, *Gerdes*, 252.
- 15 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 256-257. Schniebert promoveerde in 1694 in het net geopende Halle op het proefschrift *De vocis Adam origine et significatione*.
- 16 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 22.
- 17 Sypkens Smit, *Van Geuns*, 42-44.
- 18 In 1804 herhaalde de geschiedenis zich, althans in de ogen van Van Geuns, toen zijn zoon Jan gepasseerd werd bij de benoeming van een nieuwe hoogleraar filosofie in Groningen. Volgens van Geuns sr. had dit alles te maken met het feit dat zijn zoon niet tot de 'Dordtse secte' behoorde. 'Liever dan "een dissenter in een tabbert te steken" benoemt men een élève van Wijnpersse.' Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 12. Benoemd werd Cornelis de Waal, een beslissing waar men in Groningen nog spijt van zou krijgen.
- 19 De la Harpe, *Crousaz*, 77.
- 20 *Groninger Courant*, 19 december 1780.
- 21 De zoon van Petrus Camper, Adriaan Gilles, werd in 1808 buitenlands lid van de American Philosophical Society in Philadelphia en was daarmee zeer vereerd. Hij vroeg zich echter in een brief aan Johan Meerman af of en hoe hij er ruchtbaarheid aan moest geven. 'Wijlen mijn vader deedt zulks in-mediaet in de couranten plaatsen, maar wat zal ik doen?' Geciteerd in: Van Berkel, "'Arm Franeker'", 80. Toen Petrus Camper zelf in 1779, dus na zijn Groningse tijd, een lijst van zijn geschriften uitgaf, deed hij iedereen die hem wilde schrijven het verzoek zijn brief te richten aan: 'Monsieur Petrus Camper, Professeur honoraire et Médecin, Membre de plusieurs Académies, etc., à Klein-Lankum, près de Franeker en Frise'. *Historiae literariae SPD Petrus Camper*, geciteerd in: Daniëls, *Camper*, 27. Zijn biograaf Daniëls noemt de lijst van geschriften 'een monument van kleinheid eens grooten mans', maar nu iedere zichzelf respecterende wetenschapper zijn hele publicatielijst op zijn website plaatst, zal men daar toch wel anders over denken. De titel van honorair hoogleraar dankte Camper overigens niet aan zijn Groningse, maar aan zijn Amsterdamse tijd. Toen hij in 1760 in Amsterdam ontslag nam, vroeg hij of hij de titel mocht behouden, wat het stadsbestuur hem toestond.
- 22 Willemina Alberda, die na de dood van haar veel oudere echtgenoot niet meer zo vaak in Aduard te vinden was en bijna permanent in de stad woonde, nam daar volop deel aan het culturele leven en toonde zich geïnteresseerd in nieuwe ideeën en eigentijdse literatuur. In haar bibliotheek stonden boeken van Leibniz, Voltaire

en Rousseau, en zij had omgang met verlichte hoogleraren als Van der Marck en Camper, en ook Munniks (zie hiervoor hoofdstuk 13, noot 13). Over haar zie: Feenstra, *De bloeitijd*, 260-263; Botke, *Boer en heer*, 49-50.

23 Tieboel (Franeker 1758-Leeuwarden 1814) was de enige niet-academicus in dit rijtje, maar door de prijswinnende verhandelingen die hij voor Haarlemse, Utrechtse, Rotterdamse en Zeeuwse genootschappen schreef, telde hij volop mee. A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (12 dln., Haarlem 1852-1878) 11, 38-39.

24 Zie over de geschiedenis van het Instituut: Van Berkel, *De stem van de wetenschap*, 1.

25 Van Deursen, *Offerhaus*, 50-56, behandelt het plagiaat van Offerhaus uitvoerig. Hij noemt ook nog een andere publicatie van de Groningse hoogleraar waarin deze wel heel duidelijk blijkt geeft van een tekort aan originaliteit. In 1761 publiceerde de hoogleraar in de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij* een 'Korte schets van de volken, die weleer 't gezegend Nederland bevolkt en bewoond hebben', zo op het oog een Nederlandse vertaling van de ongepubliceerde rectorale rede van Offerhaus uit 1755, *De originibus gentium foederatum Belgium incolentium*. De Nederlandse tekst volgt echter, tot in de verwijzingen, het eerste deel van Jan Wagenaars *Vaderlandsche historie* uit 1749.

26 Van der Zwaag, *Van Doeveren*, 180.

27 Van Eeghen, *Meniste vrijage*, 129-130.

28 S.D. van Veen, "De menuet en de domineespraak", *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1893*, 36-71. De wijkpredikant die de ouderling had aangeklaagd, was de latere hoogleraar Abresch. Het hele verhaal kreeg landelijke bekendheid doordat Elizabeth Wolff-Bekker er in 1772 een stuk op rijm over schreef, 'De menuet en de domineespraak'.

29 Timmer, 'Nicolaas Arnoldi Knock'; over Duymaer zie: Boeles, 'Levenschetsen', 110. Ook in de biografieën van andere hoogleraren uit deze tijd maakt Boeles melding van hun muzikale talenten. Joachim Johannes Schwartz, die van 1752 tot 1761 rechten doceerde, heet een 'gelukkig beoefenaar der muziek' (Boeles, 'Levenschetsen', 78) en zelfs 'een der eerste dilettanten onder zijne landgenoten' (Boeles vermeldt ook dat een biografisch lexicon van toonkunstenaars uit 1792 over hem zegt: 'Er ware die allgemeyne Zuflucht aller durchreisenden Virtuosen.') En over de filosoof Widder, die van 1752 tot 1784 aan de Groningse universiteit verbonden was, deelt Boeles mee: 'In vriendschappelijke kringen zag men hem, ook als liefhebber en beoefenaar der muziek, gaarne.' Boeles, 'Levenschetsen', 91.

30 Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek*, 257.

31 J.A. Worp, 'Gerard Nicolaas Heerkens', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1899*, 1-51.

32 Goldsmit was een kleinzoon van de stichter van de joodse gemeente in Groningen, maar noemde zich op de titelpagina van zijn proefschrift (zie: Schut, *De Joodse gemeenschap*, 124) wel 'Amstelodamensis'. Voor de stichting van de joodse gemeente in Groningen vielen de joden in Groningen nog onder de Amsterdamse synagoge. Ten onrechte vermeldt Jonckbloet, *Gedenkboek*, 334, dat Goldsmit de eerste 'Israëliet' was die in Groningen promoveerde. Hij heeft de promotie van Davids in 1744 over het hoofd gezien.

33 Bij de doopgezinde promovendus Gerhardus Jacobus Hesselink werd op 20 mei 1778 de eed vervangen door een gelofte bij handtasting, 'dataque dextra praestandi juramenti loco, Mennonitorum addictus sectae'. *Acta Senatus*, 20 mei 1778. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 20. Hesselink promoveerde op een proefschrift over vuurspuwende bergen en aardbevingen (*Dissertatio physica inauguralis de montium ignivomorum terraeque motuum origine et cognatione, ex stupendis illorum effectibus colligenda*), met een lofdicht van S.J. Brugmans, med. stud.

34 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 334, noot 3. Jonckbloet meldt ook nog het geval van twee katholieke promovendi, die vrijstelling kregen van de bepaling dat ze niet elders dezelfde graad mochten behalen. Men zag in dat ze, wilden ze in de Oostenrijkse Nederlanden aan de slag kunnen, in Leuven opnieuw in de rechten zouden moeten promoveren. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 334, noot 5.

35 A.C.J. de Vrankrijker, *Vier eeuwen Nederlandsch studentenleven* (Voorburg 1939) 91, geeft een prijzenreeks over de periode 1622-1800, zonder nadere bronvermelding. De prijzen in Leiden en Utrecht lagen zeker 20 gulden hoger, terwijl het in Harderwijk goedkoper was om een kamer te huren. De norm was overigens nog steeds: wie thuis kon blijven wonen, deed dat ook, ook in regentenkring.

36 In 1798 bedroeg het examengeld 70 gulden, terwijl een promotie 85 gulden kostte. Deze bedragen werden anders dan vroeger niet in de kas van de universiteit gestort, maar verdeeld onder de professoren en de curatoren. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 273.

37 Daarover Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 410-411. Petrus Muntinghe was een van de twee studenten die in 1738 in aanwezigheid van prins Willem IV 'more majorum' promoveerden.

- 38 Aanvankelijk waren de autoriteiten niet zo gecharmeerd van de wens van de studenten, maar in 1694, bij het provinciaal jubileum, kregen zij voor het eerst toestemming. Dat herhaalde zich dat in 1697 (Vrede van Rijswijk), 1710 (inhuldiging van de stadhouder), 1729 (idem) en 1749 (idem). Jonckbloet, *Gedenboek*, 75-77.
- 39 Fons Caballinus seu *Florumsparsio congratulationum* [...] (Groningen 1738). Als datum voor de promotie wordt hier opgegeven 25 maart 1738, terwijl stadhouder Willem IV, die de promoties van Muntinghe en Beckeringh bijwoonde, pas in april in Groningen op bezoek kwam. Zie over de datum van de feitelijke promotie hiervoor p. 821, noot 54. De merkwaardige titel ('Paardenbron') refereert aan een bron op de Helicon, de berg in de Griekse landstreek Boeotië waar de Muzen huisden. Die bron, waaruit rijkelijk inspiratie voor dichters zou vloeien, zou zijn ontstaan door de hoefslag van het mythologische paard Pegasus. In hoeverre de keuze voor deze titel ook een vereenzelviging inhoudt van Groningen met het boerse Boeotië, dat toch tot dichterlijke prestaties in staat is, valt niet te zeggen.
- 40 Thomassen, *Alba amicorum*.
- 41 Sypkens Smit, Van Geuns, 23-24. Van den Berg (uit Dordrecht) stond ingeschreven sinds 27-9-1753, Sijpkens (uit Eexta in het Oldambt) sinds 10-9-1753, Uchtman (van Schiermonnikoog) sinds 4-7-1754. Andere leden waren: G.R. Nanninga, G.S. van Schwedern, D. Mesting en de ook al eerder genoemde student geneeskunde Jacob Gummer. Tot de vrienden van Van Geuns behoorde ook Allart Hulshoff, die op 30 december 1755 in de filosofie promoveerde op een proefschrift over het bestaan van God. Aan de uitgave van de dissertatie voegde Van Geuns een Nederlandstalig gedicht toe, waarin enkele regels staan die de pointe van het betoog keurig weergeven: 't Volmaakte weezen is. Waarom? Omdat 't volmaakt is. / Indien het weezen kan, zo moet het ook bestaan.'
- 42 Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 419 (zonder bronvermelding). Het ligt voor de hand te denken dat ook andere promovendi van Van Doeveren en Camper, zoals Busch en Allardi, tot dit informele gezelschap behoorden. In zijn dissertatie verwees Allardi expliciet naar de medestudenten die getuige waren bij zijn proefnemingen als 'vrienden' (zie p. 434).
- 43 Kees Wiese, red., *Een spiegel der wetenschap. 200 jaar Koninklijk Natuurkundig Genootschap te Groningen, 1801-2001* (Groningen 2001) 11.
- 44 Voor de apotheker Laurens Stratingh zie: Van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen*, II, 679.
- 45 Franz Joseph Gall (1758-1828) was een Duits medicus die een methode ontwikkelde om persoonlijkheidskenmerken te koppelen aan de vorm van de menselijke schedel (cranoscopie of frenologie).
- 46 Jnte Botke, *Theodorus van Swinderen (1784-1851). Hoogleraar en schoolopziener. Gedenktokens door en voor hem opgericht* (Groningen 1990) 15. Petrus Rembt Sickinghe, sinds 1803 drost van Hunsingo, was de vader van het genootschapslid Onno Joost Sickinghe.
- 47 Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek*, 195-196.
- 48 Botke, *Van Swinderen*, 47. De genoemde broer is Theodorus' halfbroer (uit een eerder huwelijk van zijn vader) Oncko, die al niet meer thuis woonde. Voor de rijkdom van de familie zie: Van Winter, *De lijsten der hoogstaangeslagenen*, II, 636-638.
- 49 Botke, *Van Swinderen*, 48. Over die 'dames' wordt later niets meer gezegd. Hadden zij ook het college van Baart de la Faille bijgewoond? Het is niet waarschijnlijk.
- 50 Botke, *Van Swinderen*, 53. De citaten zijn ontleend aan zijn *Aantekeningen betreffelijk mijne lotgevallen en werkzaamheden* (Universiteitsbibliotheek Groningen), en zijn dus van later datum, wat maant tot voorzichtigheid. Van Swinderens kennis van het kantianisme ging niet diep en hij was ook niet de eerste die deze filosofie in Groningen introduceerde. De hoogleraar filosofie Gerrit van der Voort, die van 1790 tot 1793 in Groningen doceerde, had dat al gedaan, terwijl de jurist Tammo Sijpkens in 1802 zojuist gepromoveerd was op een kantiaans geïnspireerd proefschrift *De primo moralitatis principio*. Wel inspireerde de discussie in *Veritas et Officium* twee leden, Gabinus de Wal en Barthold Lulofs, tot het schrijven van kantiaanse dissertaties: De Wal over de vereniging van alle volken tot een eeuwige vrede (1808) en Lulofs over de vrijheid (1809). Zie: Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek*, 172-173. *Veritas et Officium* ging later overigens op in het landelijke Omnibus, een genootschap dat de vorming van wereldburgers nastreefde.
- 51 Botke, *Van Swinderen*, 13.
- 52 Zie behalve de in hoofdstuk 14, noot 73 genoemde literatuur: Marleen Brock, 'Groningse studenten op reis. Natuur- en landschapsbeleving rond 1800', *De Achttiende Eeuw* 43 (2011) 231-260; Lies Ast, 'Een voettocht door Duitsland en een "kardiographie"', *Stad en Lande* 22 (2013), nr. 2, p. 30-35; Brock, "'Houdt ons voor geen sentimenteele knapen!'"
- 53 Jonckbloet, *Gedenboek*, 150-151.

- 54 Over de rekestebeweging van 1782-1783 zie: Van der Meer, *Patriotten*, 152-155.
- 55 *Acta Senatus*, 8 december 1784. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 21.
- 56 *Acta Senatus*, 8 december 1784. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 21.
- 57 Interessant is nog het volgende. De Groningse student Henricus Rudolphus Warmolts (een van de klagers uit december 1784) schreef een gedicht bij het proefschrift van Helperus Ritsema van Lier uit Assen (een van de aangeklaagden) toen deze op 10 mei 1783 in Groningen in de wijsbegeerte promoveerde. Op de pagina na het titelblad komt de volgende raadselachtige opdracht voor:
S.N.
P.A.M.E.C.
S.
- Is P.A.M.E.C. de naam van de sociëteit waar zij beiden anderhalf jaar later lid van bleken te zijn? Andere vrienden die een gedicht aan de uitgave van het proefschrift bijdroegen, waren J.H. Keiser ('J.U. Cand. '), A.M.I. van Idsinga en Georg Hendrik Wilhelm Brockes, 'Jurium studiosus', die zijn gedicht besloot met de mededeling 'Sic cecinit amicitia gratia [Zo heeft hij gezongen omwille van de vriendschap]'.
- 58 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 241.
- 59 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 242. Zie ook: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 240.
- 60 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 175.
- 61 Voor de theorie achter deze stelling zie: Caljé, *Student*, 379-383.
- 62 Worp, 'Heerkens'. Zie ook nog: Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 414.
- 63 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 361-362.
- 64 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 362. Brouwer stond ingeschreven sinds 1 september 1768. In 1773 zou hij een van de studenten zijn die de erfstadhouders bij zijn bezoek aan Groningen welkom heetten.
- 65 Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek*, 228. Zie ook: GrA, Archief Toneelliefhebbend gezelschap Utilitatis et Jucunditatis Ergo, 1797-1812 (toegangsnummer 458).
- 66 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 167.
- 67 Een van de vertrekkers in het huis van Riedel in de Poelestraat, later bekend als het Concerthuis, was van 1775 tot 1796 ingericht als concertzaal. Daar vergaderde ook de vrijmetselaarsloge (opgericht in 1771 en erkend door het Hoofdbestuur in Den Haag in 1772) waar Riedel sinds 1775 lid van was. Volgens Caljé, *Student*, 468, maakten studenten 28 procent uit van het ledenbestand van de loge. Voor de ledenlijst van de loge zie: GrA, Archief Loge L'Union Provinciale, 1771-1968 (toegangsnummer 426), inv.nr. 46.
- 68 Van Deursen, 'Cultuur in het isolement', 415-416.
- 69 De Vrankrijker, *Studentenleven*, 194, zonder bronvermelding. In de *Acta Senatus* van 1747 komt de uitroep niet voor, maar wel wordt in een verhoor naar aanleiding van de misdrijvingen van de rechtenstudent Petrus Veith uit Zwolle iets over ontgroenen gezegd. Veith zou bij de student Johannes van Fernij uit Middelburg (ingeschreven op 7 oktober 1747) diens verjaardag hebben gevierd met een 'collatio', maar de hoogleraren vermoedden dat dat slechts een dekmantel was geweest voor een ontgroenpartij: 'Nolebat vero confiteri, quod tota illa collatio a studioso Fernijn esset instituta ut scholasticorum (quos Groentjes vocant) numero eximeretur seque in studiosorum numerum asseveret Fernijnus.' *Acta Senatus*, 23 december 1747. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 32. In zijn bijdrage aan de gedichtenbundel *Fons Caballinus* uit 1738 (zie hierboven noot 40) verwijst Hofstede al naar uitspattingen van 'Groentjes, die gekomen uit het hok, eens willen toonen 't merk der Aape-rok' (*Fons Caballinus*, 30).
- 70 Vrankrijker, *Studentenleven*, 194-195.
- 71 Vrankrijker, *Studentenleven*, 202.
- 72 *Acta Senatus*, 17 januari 1776. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 20; Jonckbloet, *Gedenkboek*, 379.
- 73 Kladresoluties van de senaat, 12 september 1798. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 23, Bijlage N. Geciteerd in Jonckbloet, *Gedenkboek*, 380, noot 1.
- 74 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 380.
- 75 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 381.
- 76 Botke, *Van Swinderen*, 46.
- 77 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 381-382; Vrankrijker, *Studentenleven*, 203-204.
- 78 I.B. Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden. Gedenkboek ter herinnering aan het honderdjarig bestaan van het Groningsch Studentencorps Vindicat atque Polit* (Groningen 1920; tweede editie 1934) 171. Er wordt niet meegedeeld waar deze informatie vandaan komt. Ook is onduidelijk of de sociëteiten van 1784 en 1808 als voorlopers van de sociëteit *Mutua Fides* (de 'kroeg' van *Vindicat*) moeten worden beschouwd of van de senaat *Vindicat atque Polit*.

NOTEN BIJ 17 OUDE TIJDEN DIE HERLEVEN? (1812-1815)

- 1 Zie over deze periode vooral: Huizinga, 'Geschiedenis', 41-48.
- 2 B.J.L. de Geer, 'De regeling van het hooger onderwijs in Nederland in 1814', *Nieuwe Bijdragen voor Regtsgeleerdheid en Wetgeving* 19 (1869) 212-272, aldaar 214, noot.
- 3 Huizinga, 'Geschiedenis', 55.
- 4 Huizinga, 'Geschiedenis', 46.
- 5 De derde benoeming in de Franse tijd was die van Sibrandus Elzoo Stratingh, die op 30 maart 1813 als 'professor vicarius' aan zijn leermeester Thomassen à Thuessink werd toegevoegd en op 15 april als zodanig werd geïnstalleerd. Na het vertrek van de Fransen zou Willem I Stratingh bij Koninklijk Besluit van 5 oktober 1814 benoemen tot buitengewoon hoogleraar in de geneeskunde. De latere student Berent Kymmell dichtte over hem: 'Schoon hinkend doet hij Thuessinks werk' (zie hierna noot 22).
- 6 Geciteerd in: Huizinga, 'Geschiedenis', 47.
- 7 J.A.R. Kymmell, 'De Drenthse gardes d'honneur van 1813/1814', *Nieuwe Drenthse Volkalmanak [voor] 1896*, 81-119; I. Mendels, 'De gardes d'honneur uit het departement der Wester-Eems', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1904*, 101-123.
- 8 In Groningen meldden zich relatief veel vrijwilligers. In Holland bijvoorbeeld waren er op de 345 gardes slechts vier vrijwilligers. Zat de afkeer van Napoleon in Groningen minder diep dan in Holland? Groningse boeren profiteerden enorm van de stijgende prijzen en dankten hun rijkdom dus voor een deel aan Napoleon. Zie: Caljé, *Student*, 441.
- 9 Er zijn ook wel voorbeelden van duellerende studenten uit de zeventiende eeuw, zoals de Koerlander Magnus von Butlar (die zich inschreef op 2 juli 1654 en als studierichting opgaf 'Eloqu[uentia]!') Hij vocht een duel uit met een verder onbekende student Fleming. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 236, noot.
- 10 Voor de belevenis van een lid van de garde d'honneur (geen student, maar de zoon van een grote boer uit Reiderland) zie: A.T. Vos, 'Van een Groningsch Garde d'Honneur', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1905*, 177-193.
- 11 Huizinga, 'Geschiedenis', 49.
- 12 Over het werk van deze commissie zie: De Geer, 'De regeling van het hooger onderwijs'; J. Roelevink, "'Eenen eik, die hondert jaren behoefde om groot te worden". Koning Willem I en de universiteiten van het Verenigd Koninkrijk', in: C.A. Tamse en E. Witte, red., *Staats- en natievorming in de Willem I's koninkrijk (1815-1830)* (Brussel-Baarn 1992) 286-309. Roelevink vond het origineel van het rapport van de commissie-Van Duyn terug. De Geer beschikte alleen over de commentaren erop van de Raad van State en Falck.
- 13 De Geer, 'De regeling van het hooger onderwijs', 216 (met iets andere spelling bij Jonckbloet, *Gedenkboek*, 185). Zie ook: Bijvoegsel van het Staatsblad, 1813-1814, 1, 58; Huizinga, 'Geschiedenis', 49.
- 14 J.W.A. Naber, *Joan Melchior Kemper, 1776-1824* (Haarlem 1913) heeft weinig te melden over Kempers rol als lid van de commissie voor de organisatie van het hoger onderwijs.
- 15 Andere punten die in het rapport soms ruime aandacht kregen, waren de verbetering van het onderwijs aan de Latijnse scholen (door het instellen van een toelatingsexamen), de inrichting van wat wij hoger beroepsonderwijs zouden noemen (zoals voor de verloskunde, de landbouw, de zeevaart, het apothekersberoep), de instelling van studiebeurzen voor minvermogende studenten en het beschikbaar stellen van getuigschriften voor excellente studenten, bedoeld als aanmoediging voor de studie.
- 16 De belangrijkste bron voor het relaas van de feestviering in Groningen is te vinden in de *Almanak der Akademie te Groningen voor 't jaar 1815* (Groningen 1815) 72-149, en is geschreven door Van Swinderen (die het verslag ook apart en onder zijn eigen naam uitgaf). In bekorte vorm was dit verslag al verschenen in de *Nederlandsche Staatscourant* van 21 en 26 oktober 1814 (die de berichten weer had overgenomen van de *Groninger Courant*). Zie ook ook: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 185-190. Het officiële gedenboek verscheen onder redactie van Muntinghe, *Acta saecularia academiae Groninganae complectentia orationes et carmen in natali eius duocentissimo publice dicta die x Octobris MDCCXIV* (Groningen 1814). Dit boek bevat behalve de redevoering tijdens de promotie van J.C. Driessen en een gedicht van de Sneker predikant Lucas Fockens ook het verslag van Van Eerde, 'Historia sacrorum academiae Groninganae secularium'.
- 17 *Almanak der Akademie te Groningen voor 't jaar 1815*, 90.
- 18 *Almanak der Akademie te Groningen voor 't jaar 1815*, 103. De vertaling is van Van Swinderen. 'Detrahit' kan ook vertaald worden als 'ontbolstert' en misschien ook wel als 'ontgroent'. Dat suggereert dat achter de manifestatie van de studenten een ontgroensenaat schuilging. Toch stelt de vrouw hier nog de universiteit

voor. In Cesare Ripa's *Iconologia of uytbeeldingen des Verstandts uit 1644* wordt de 'Academia' of 'Oeffen-plaets der Geleertheyt' voorgesteld als een zittende vrouw, met goud gekroond, 'hebbende in de rechter hant een vijle, al waer boven op 't hantvatsel geschreven staat "detrahit atque polit", dat is "zy neemt af en maeckt glad": hebbende in de slincker hand een krans [...]' Het werk van Ripa verscheen oorspronkelijk in 1593 als *Iconologia overo Descriptione dell'Imagini universali cavate dall'Antichità et da altri luoghi*. De voorstelling heeft geen klassieke wortels en duikt pas op in de 1630-editie van Ripa's *Iconologia*. De directe bron voor de Groningse voorstelling kan ook zijn: H.K. Poot, *Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel, of Woordenboek van meer dan 1200 aeloude Egiptische, Grieksche en Romeinsche Zinnebeelden of Beeldenspraek* (Delft 1743) 1, 45. Ripa's *Iconologia* was een van de bronnen voor Poots boek (zie ook afb. 75, p. 495).

19 Drents Archief, Huisarchief Mensinghe, inv.nr. 753. De heer Luut Edel te Roden maakte mij attent op dit spotdicht en voorzag mij van een fotokopie. Daarvoor ben ik hem zeer erkentelijk. Kymmell bezocht sinds 1811 de Latijnse school in Groningen. Hij zou zich pas in op 25 augustus 1817 inschrijven als student in de rechten.

20 Het feest van 1814 was de eerste keer dat de kleuren van de faculteiten werden gebruikt. In Harderwijk was dit al in 1772 gebeurd en de andere universiteiten hadden bij hun lustrumfeesten al faculteitskleuren ingevoerd (maar niet steeds dezelfde). Voor een overzicht zie: De Vrankrijker, *Studentenleven*, 215.

21 Van Swinderen was op 23 september 1814 tot hoogleraar benoemd.

22 *Groninger Courant*, zoals geciteerd in: *Nederlandsche Staatscourant*, 26 oktober 1814. Dit verslag vermeldt niet de hilarische medailleaffaire. Er was een plan gemaakt om voor de gelegenheid een medaille te laten slaan. De senaat vond dit echter te duur en liet het idee vallen. De studenten waren daarover geblegd en vonden dat er beter op de diners bezuinigd had kunnen worden. Ze maakten daarom een papieren noodmedaille, met als randschrift 'Dummodo monumentum adsit [Dit blijve te gedenken]'. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan de vorst, die de grap wel kon waarderen en daardoor de hoogleraren enigszins in hun hemd zette. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 349; De Vrankrijker, *Studentenleven*, 171.

23 Caljé, *Student*, 163, noot 30.

24 Op 24 augustus 1815 werd een nieuwe grondwet aangenomen, die op bepaalde punten nadrukkelijk afweek van de grondwet van begin 1814. Zo kwam er op aandrang van de notabelen in het Zuiden naast de gekozen Tweede Kamer een door de koning benoemde Eerste Kamer.

25 Het onderwijs was zo laat begonnen omdat men wachtte op de terugkeer van de Leidse en Utrechtse studenten die gehoor hadden gegeven aan de oproep van Willem I in juni 1815 om tegen Napoleon ten strijde te trekken (in Groningen was de animo daarvoor niet zo groot geweest). De koning had bepaald dat overal, dus ook in Groningen, het onderwijs pas kon beginnen als die studenten terug waren.

26 Omdat de hogeschool de twee pedellen uit de Franse tijd aanhield, werd in 1817 een tweede staf bij gemaakt, zo goed als gelijk aan de eerste, maar met een andere tekst op de zeskantige trommel die de staf bekroont. Diest Lorgion, red., *Gedenkschrift*, xx, noot. Met ingang van 1815 had de universiteit ook een nieuw zegel, met het rijkswapen (klimmende leeuw) en de tekst 'Academia Groningana'.

27 Van Swinderen hield op 24 januari 1815 zijn oratie en begon op 30 januari zijn colleges voor een aanzienlijk aantal toehoorders, 'waarvan 34 bij mijnen eersten praetor, mijnen neef H. Adriani Middendorp, intekenden'. (Het ging om de medisch student Herman Adriani Middendorp uit Kolham, ingeschreven sinds 19 september 1811.) Dat grote publiek dankte Van Swinderen vooral aan gelukkige inval 'om op de eerste les bij het spreken over de schoonheid der natuur eenige schoone voorwerpen te vertoonen', wat, zo hoorde hij later, 'velen die anders enkel uit nieuwsgierigheid de eerste les kwamen bijwoonen, bewogen heeft ook de volgende te hooren en op het collegie te teekenen'. Geciteerd in Botke, *Van Swinderen*, 63-64.

NOTEN BIJ INLEIDING OP DE DREMPEL VAN DE MODERNE TIJD

1 Robert Fruin, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis', *De Gids* 29 (1865) 245-271, aldaar 248. Fruin onderscheidde naast de periode van de Republiek en het Koninkrijk daarvoor ook nog de landsheerlijke periode.

2 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 190.

NOTEN BIJ 18 GULDEN JAREN (1815-1840)

- 1 Van Swinderen schreef niet veel later een *Korte handleiding voor vreemdelingen, die het merkwaardigste in de stad Groningen wenschen te zien* (Groningen 1825). Hij had lang niet altijd gelegenheid om bezoekers rond te leiden en gaf hen dan een exemplaar van dit boekje mee.
- 2 Het reisverslag van Van Lennep is in 1942 het voor het eerst in druk verschenen: *Nederland in den goeden ouden tijd, zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823*, ed. M. Elisabeth Kluit (Utrecht 1942). Kluit volgt de tekst vrij letterlijk, maar liet enkele anti-Duitse passages weg (onder andere over Groningen). Die passages treft men wel aan de uitgave uit 2000, die in modern Nederlands is hertaald: *De zomer van 1823. Lopen met Van Lennep. Dagboek van zijn voetreis door Nederland*, ed. Geert Mak en Marita Mathijssen (Zwolle 2000). Men vindt het verslag van het verblijf van Van Lennep en Van Hogendorp in Groningen in: *Lopen met Van Lennep*, 97-110. Hier is echter gebruikgemaakt van de transcriptie van de oorspronkelijke tekst, te vinden op: www.negentiende-eeuw.nl.
- 3 *Nederland in den goeden ouden tijd*, 85; *Lopen met Van Lennep*, 107. Over de betekenis van de term 'liberalisme' rond 1820 zie: J.C. van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004) 127-132.
- 4 De moord op Kotzebue gaf de Oostenrijkse kanselier Klemens von Metternich het gezochte voorwendsel om nog in 1819 de zeer repressieve Besluiten van Karlsbad door de Bondsdag van de Duitse Bond te jagen. De studentenverenigingen (*Bursenschaften*) werden verboden, nationaal-liberale hoogleraren werden ontslagen en de pers werd aan banden gelegd. Deze decreten bleven van kracht tot de revolutie van 1848. Ook in Nederland veroorzaakte de moord op Kotzebue veel opwinding, en algemeen vond men dat het liberalisme voor dit soort excessen verantwoordelijk was. Alleen in Groningen organiseerden studenten in april 1819 in de schouwburg bij de Poelepoort een *Lijkfeest ter vereerende nagedachtenis van August Kotzebue*, waarin een figuur voorkomt die zich afvraagt of Kotzebue op staatkundig gebied geen gevoelens had geuit 'die men moest gevaarlijk noemen en die verdienden, om hem tot den dood te doemen'. Van Zanten, *Schielijk*, 128-129; Caljé, *Student*, 442; Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek*, 238.
- 5 *Lopen met Van Lennep*, 125.
- 6 *Lopen met Van Lennep*, 125.
- 7 *Lopen met Van Lennep*, 125. In Duitsland gold het als een eer dat men als student tijdens een duel of Mensur een litteken (*Schmiss*) in het gezicht had gekregen. Of dat ook in Groningen gold, is hoogst twijfelachtig. Men vraagt zich af hoe Van Lennep aan zijn informatie over de studenten is gekomen. Heeft misschien Tammo Sijpkens met hem niet alleen over het bekleemrecht gesproken, maar ook over de sfeer aan de universiteit? Sijpkens was in ieder geval goed ingevoerd. Zijn vader Hendrik Sijpkens was hoogleraar Oosterse talen geweest, hijzelf had in Groningen rechten gestudeerd en was van 1812 tot 1813 secretaris van de Groningse académie geweest. Verder was hij sinds 1815 curator van de universiteit.
- 8 *Lopen met Van Lennep*, 193.
- 9 Voor een helder exposé van de politieke cultuur en de stemming in het Nederland van Willem I zie: Remieg Aerts, 'Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 13-95.
- 10 De formulering is van J.R. Thorbecke. Zie: Aerts, 'Een staat in verbouwing', 66.
- 11 Voor de situatie in de provincie Groningen ten tijde van Willem I zie: Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 425-456; Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, III, 55-122.
- 12 De Provinciale Staten kozen na de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden 4 van de 110 leden van de Tweede Kamer – een directe maat van het relatieve gewicht van de provincie Groningen in het Verenigd Koninkrijk.
- 13 Waarschijnlijk ging het om een combinatie van malaria en tyfus, veroorzaakt doordat in het brakke water dat na de overstroming van 1825 overal bleef staan de malariamug zeer goed gedijde. De ziekte hield vooral huis in de wijken die grensden aan het Reitdiep en de Noorderhaven, waar brak water de stad binnenliep. Op de hoger gelegen delen van de stad, rond de Grote Markt, kwam de ziekte veel minder voor. Zie: Margreet Ramaker, "In de ban van de beet". De malaria-epidemie in de stad Groningen in 1826', *Gronings Historisch Jaarboek* 1998, 66-81. Zie ook Baron, 'Het belang en de welvaart', 1-11, 193-194. Mart van Lieburg wees mij nog op: Dale C. Smith, 'The Rise and Fall of Typhomalarial Fever', *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 37 (1982) 182-220, 287-321.

- 14 Zie de mededeling van rector magnificus De Waal op 4 december 1826 in het *Album studiosorum Academiae Groninganae*, kol. 282.
- 15 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, III, 108-109; Formsmas e.a., red., *Historie van Groningen*, 447.
- 16 Formsmas e.a., *Historie van Groningen*, 448. Tot de opposanten behoorde ook de student rechten J. Huizinga.
- 17 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, III, 114. Uiteindelijk (rond 1850) zou 3 procent van de Nederlandse bevolking tot de afgescheiden gemeenten behoren. De Nederlandse Hervormde Kerk maakte toen tussen de 55 en 60 procent van de bevolking uit.
- 18 Formsmas e.a., *Historie van Groningen*, 451.
- 19 Het Koninklijk Besluit van 2 augustus 1815 werd gepubliceerd in de *Staatscourant*, Bijvoegsel d.d. 12-10-1815. Het besluit is ook gepubliceerd in de *Almanak der Akademie te Groningen voor 't jaar 1816* (Groningen 1816) 1-87. Met enkele kleine wijzigingen (vooral met betrekking tot de theologische faculteit) werd de regeling bij KB van 25 september 1816 ook ingevoerd in de zuidelijke provincies (waar drie rijks Hogescholen in het leven geroepen werden: Leuven, Gent en Luik). De bepalingen van het Organiek Besluit zijn uitvoerig besproken in: Groen, *Wetenschappelijk onderwijs*, speciaal deel 1, 'Wetgeving. Civiel Effect. Godgeleerdheid. Rechtsgeleerdheid. Indologie. Geneeskunde'. Nuttig zijn ook: Koos Wingelaar, *Studeren [in Utrecht] in de negentiende eeuw* (Utrecht 1989) hoofdstuk 1; Baggen, *Vorming door wetenschap*.
- 20 Groen, *Wetenschappelijk onderwijs*, I, 10-11.
- 21 De opleiding voor andere kerkgenootschappen zou buiten de rijksuniversiteiten plaatsvinden, maar die kerken konden er wel subsidie voor krijgen. Zie: David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 131-134.
- 22 Theologen hoefden niet te promoveren. Om toegelaten te worden tot het predikambt moesten zij de propedeuse in letteren en wijsbegeerte hebben doorlopen, het kandidaatsexamen in de theologie hebben afgelegd en een testimonium kunnen overleggen dat ze bepaalde colleges voor het doctoraal examen hadden gevolgd (art. 116). Daarna volgde het proponentsexamen bij het provinciale kerkbestuur.
- 23 De term 'propedeuse' komt niet in het Organiek Besluit voor. Het gaat steeds over de 'voorbereidende graad' voor de studie in theologie, rechtsgeleerdheid of geneeskunde (art. 97-99).
- 24 Wel moesten de hoerleraren in de wis- en natuurkunde beschikken over de graad van 'matheseos magister et philosophiae naturalis doctor' (art. 124).
- 25 Voor een overzicht van de vakken bij elk examen zie: Caljé, *Student*, 315-316.
- 26 De universitaire jaarboeken deden ook verslag van de lotgevallen van de athenea: Middelburg en Amsterdam waren ondergebracht bij Leiden, Breda en Harderwijk bij Utrecht en Deventer en Franeker bij Groningen (art. 228).
- 27 Zie hierover vooral: Caljé, *Student*, 317-321.
- 28 Ten behoeve van jongemannen uit de betere kringen was in het Organiek Besluit ook voorzien in onderwijs in de teken-, rij- en schermkunst, alsmede de moderne talen (art. 76).
- 29 Deze bedragen waren al in oktober 1814 door de rectoren van Leiden en Groningen afgesproken bij de voorlopige regeling van het hoger onderwijs en werden nu dus landelijk ingevoerd. Jonckbloet, *Gedenboek*, 184.
- 30 Koos Wingelaar, "Ter ondersteuning van jonge lieden van goeden aanleg". Het eerste staatsbeurzenstelsel en zijn bursalen aan de rijks Hogeschool te Groningen, 1815-1843 (1847)', *Gronings Historisch Jaarboek* 1998, 82-97.
- 31 Groen, *Wetenschappelijk onderwijs*, I, 222; zie uitvoeriger: Caljé, *Student*, 234-254.
- 32 Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 156-157.
- 33 Wingelaar, *Studeren*, 11, 13, 54; *Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden*, verz. en van aant. voorz. door C. Hooijer (Zaltbommel 1846) 353-354, 387-399.
- 34 Wingelaar, *Studeren*, 157.
- 35 Dat gebeurde in de Koninklijke Besluiten van 13 oktober 1836 en 15 februari 1843. Ook in sociaal opzicht was de maatregel van 1820 een succes: rond 1830 was bijna één op de drie theologiestudenten de zoon van een predikant! Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 158-159. Over het proponentenoverschot zie: J. Vree, 'Overschot op de Nederlandse predikantenmarkt (1829-1872): een bron van overzeese predikanten, hulppredikers enz.', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis* na 1800 66 (juli 2007) 17-52. Vree betwijfelt of de toename van het aantal studenten alleen aan de stimulerende maatregelen uit 1820 toe te schrijven is. Ook in Duitsland nam het aantal theologiestudenten toe, waarschijnlijk ten gevolge van de religieuze opwekkingsbewegingen (die zich ook in Nederland manifesteerden). Vree, 'Overschot', 23.

- 36 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 185.
- 37 Huizinga, 'Geschiedenis', 65.
- 38 Huizinga, 'Geschiedenis', 64.
- 39 Huizinga, 'Geschiedenis', 85.
- 40 Aardige karakterisering van de hoogleraren die in de jaren twintig van de negentiende eeuw in Groningen doceerden, vindt men in: Van A., *Herinneringen*, een bron waaruit Huizinga al rijkelijk putte. De auteur was Adriaan Walraven Engelen, zoon van de president van de Hoge Raad, die tussen 1820 en 1826 in Groningen rechten studeerde en daarna alsnog een (niet voltooide) studie in de letteren begon. In 1832 werd hij rector van het Instituut Kinsbergen in Elburg en in 1843 kantonrechter te Tiel (tot 1877). Daarnaast was hij van 1849 tot 1853 lid van de Tweede Kamer (als pragmatisch liberaal). Hij schreef als student al gedichten en prozawerken. Zo publiceerde hij in 1829 een van de eerste historische romans in Nederland, *Eduard Dalhorst* (onder het pseudoniem Herman van Appeltern). *NNBW*, IV, kol. 566-568 (Brugmans); *Ast-Boiten*, *Stad tussen Verlichting en Romantiek*, 307-310.
- 41 Een volwaardige biografie van Van Swinderen wordt node gemist. Zie voorlopig: Botke, *Van Swinderen*.
- 42 Groen, *Wetenschappelijk onderwijs*, I, 169.
- 43 Huizinga, 'Geschiedenis', 111-112. *Driessens Oratio de amplificatio, in hac Academia, rerum naturalium, studio ad communem civium utilitatem convertendo* werd in 1820 vertaald door Johannes Ernestus Winter als *Redevoering over de nieuwe hulpmiddelen ter beoefening der natuurkundige wetenschappen, bij deze hoogeschool daargesteld, ten algemeenen nutte der ingezetenen aan te wenden*.
- 44 Huizinga, 'Geschiedenis', 112.
- 45 Van A., *Herinneringen*, 63. Alkides (in het Frans Alcide) is een andere naam voor Heracles of Hercules.
- 46 Er was in Groningen een steuncomité voor de Grieken, waarin onder anderen de hoogleraren Gratama, Ten Brink en Lulofs zaten.
- 47 Huizinga, 'Geschiedenis', 94.
- 48 Over de reis van Van Swinderen, zie hiervoor p. 479.
- 49 Huizinga, 'Geschiedenis', 97. De Cimmeren of Cimbren waren in de oudheid een ruitervolk uit Zuid-Rusland dat regelmatige de Anatolische beschavingen bedreigde.
- 50 Huizinga, 'Geschiedenis', 99.
- 51 Huizinga, 'Geschiedenis', 202.
- 52 Het betreft hier T.E. Heinecken, die naderhand hulpprediker in Niekerk en predikant in Burum werd. J. Vree, 'Overschot', 26-28. Overigens zag de Algemene Synode de Duitsers niet graag komen omdat men in eigen land een proponentenoverschot vreesde. Toen de Synode in 1829 de kwestie besprak, wist de kersverse Groningse hoogleraar Van Oordt te voorkomen dat men maatregelen tegen de komst van de Duitsers nam, met het argument dat deze maatregelen eenzijdig nadelig voor de Groningse universiteit zouden zijn. *Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1829* (Den Haag 1829) 110-113, 121. Niet alle Oost-Friese en Bentheimse studenten kwamen overigens voor de theologie of bleven de theologie trouw. Een van de bekendste botanici in Nederland in de negentiende eeuw, Friedrich Anton Wilhelm Miquel (1811-1871), kwam uit Neuenhaus in het graafschap Bentheim. Hij studeerde geneeskunde en botanie in Groningen, promoveerde er in 1833 en vertrok toen als geneesheer naar Amsterdam. Later werd hij toonaangevend botanicus, hoogleraar in Utrecht en directeur van 's Rijks Herbarium in Leiden.
- 53 Caljé, *Student*, 127.
- 54 Duijvendak e.a., red., *Geschiedenis van Groningen*, III, 104. Om een indruk van de verhoudingen te geven, in 1822 telden de universiteiten in het Koninkrijk de volgende aantallen studenten:
Leiden	382
Utrecht	312
Groningen	277
Luik	462
Leuven	309
Gent	297
- 55 Caljé, *Student*, 426.
- 56 Informatie over Uilkens is ontleend aan: IJnte Botke, *Jacobus Albertus Uilkens, 1772-1825. Predikant te Lellens en Eenrum, hoogleraar in de landhuishoudkunde te Groningen* (Groningen 1984); IJnte Botke, "Der landhuishoudkunde een licht ontstoken". *Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825) en Herman Christiaan van Hall (1801-1874)*, in: Van Gemert, Schul-

- ler tot Peursum-Meijer en Vanderjagt, red., 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken', 109-127, aldaar 109-116.
- 57 S. Stratingh Ezn., Redevoering, ter plechtige nagedachtenis van wijlen den hoogleraar J.A. Uilkens, lid van verdienste en bestuurder van het Natuur- en Scheikundig Genootschap. Uitgesproken bij de opening der lessen van voornoemd Genootschap, op den 28en September 1825 (Groningen 1825) 19.
- 58 B.L.G., Iets over onze noordelijke hoogeschoolen (Groningen 1824). B.L.G. betekent: Barthold Lulofs Gelrus.
- 59 Over deze commissie en haar eindrapport zie: Pieter Dhondt, *Un double compromis. Enjeux et débats relatifs à l'enseignement universitaire en Belgique au XIXe siècle* (Gent 2011) 73-78. De commissie was samengesteld uit acht Noord-Nederlanders en vijf Zuid-Nederlanders, onder wie de astronoom en statisticus Adolphe Quetelet.
- 60 Inlichtingen of Consideratien van den Akademischen Senaat der Hooge School te Groningen over de aan denzelven toegezondene Punten van overweging, rakende de inrigting van het hooger onderwijs (z.pl. 1828).
- 61 Inlichtingen of Consideratien, 2.
- 62 Gedachten van Jan de Schreeuwer over het Hooger Onderwijs (Groningen 1828) 10-11.
- 63 Gedachten van Jan de Schreeuwer, 14.
- 64 Gedachten van Jan de Schreeuwer, 17.
- 65 Gedachten van Jan de Schreeuwer, 19.
- 66 Gedachten van Jan de Schreeuwer, 35.
- 67 Uitvoerig hierover: Jonckbloet, *Gedenkboek, 198-204*; E.H. Kossmann e.a., *De Groninger Vrijwillige Flankeurs en de Belgische Opstand 1830-1831* (Groningen 1982), in het bijzonder W.R.H. Koops, 'De Vrijwillige Flankeurs en de Tiendaagse Veldtocht (2 tot 12 augustus 1831)', p. 21-80.
- 68 Paping, 'Die waardige man', 80.
- 69 Koops, 'De Vrijwillige Flankeurs', 29.
- 70 Rutgers van der Loeff werd bijvoorbeeld sergeant-majoor, al kreeg hij de bijnaam 'moeder van de compagnie' omdat hij altijd kookte. De flankeurs waren niet de enige Groningers die tegen de Belgen optrokken. Op 11 november trok een bataljon van de schutterij, groot 370 man, aangevuld met ongeveer 250 vrijwilligers, al naar het zuiden. Zij zouden, minder bevoorrecht als zij waren, pas in 1843 terugkeren. Koops, 'De Vrijwillige Flankeurs', 29, 77.
- 71 Parafrase en citaat in: J. Vree, *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984) 76-77.
- 72 Geciteerd in: Koops, 'De Vrijwillige Flankeurs', 31-32; volledig weergegeven in de *Groninger Studenten Almanak voor het jaar 1832, 150-152*.
- 73 Geciteerd in: Koops, 'De Vrijwillige Flankeurs', 37.
- 74 Koops, 'De Vrijwillige Flankeurs', 47. Gelukkig hadden de flankeurs bij hun vertrek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap een editie van het Nieuwe Testament met de Psalmen meegekregen, in zeer klein formaat, zodat het nog in hun ransel paste.
- 75 Van A., *Herinneringen, 152-153*.
- 76 Boeles, 'Levenschetsen', 147. De Greuve heeft geen goede reputatie bij het nageslacht, maar het is de vraag of dat niet te veel het gevolg is van zijn 'suspecte' katholieke verleden én van het feit dat hij het in 1837-1838 bestond om de Utrechtse filosoof Van Heusde, die voor toonaangevende Groningse hoogleraren de grootste filosoof aller tijden was, ernstig te bekritisieren – en met enig recht, als we latere historici mogen geloven. Zie: Vree, *De Groninger godgeleerden, 202-203*.
- 77 Jonckbloet, *Gedenkboek, 202*. Een afbeelding van het vaandel is opgenomen in het gebrandschilderde raam in het trappenhuis van het huidige Academiegebouw. Ook Van Hall, die aardigheid had in het dichten, componeerde een dichtwerk, 'Groete aan de in zegepraal terugkerende Groninger en Franeker studenten', opgenomen in de *Groninger Studenten Almanak voor het jaar 1832, 52-55*.
- 78 Vree, *De Groninger godgeleerden, 77*.
- 79 *Gedenkboek, of verzameling van stukken, betreffende den uittocht der studenten van Groningen en Franeker, ten strijde voor het vaderland in het jaar 1830* (Groningen 1830); *Gedenkboek der vrijwillige flanker-compagnie Groningen en Franeker studenten: bevattende benevens de voornaamste bijzonderheden der geschiedenis van dezelve, de stukken betreffende hun oprichting, uittocht en terugtocht, in de jaren 1830 en 1831* (Groningen 1831). Van Oordt stelden het tweede gedenkboek samen.
- 80 *Groninger Studenten Almanak voor het jaar 1834, 71-72*. Er meldden zich 84 nieuwe flankeurs.
- 81 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden, 246*. Voor een verslag van de reünie van 1856: *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1857, 78-80*.
- 82 Huizinga, 'Geschiedenis', 194-198.
- 83 De tekst van het edict in: Jonckbloet, *Gedenkboek, 385-386*, noot.

- 84 Huizinga, 'Geschiedenis', 194-197; Caljé, *Student*, 449-452. Bij Jonckbloet is over deze pijnlijke geschiedenis niets te vinden en zelfs Huizinga meende zich nog te moeten verontschuldigen voor het oprakelen ervan. Huizinga, 'Geschiedenis', 185. Zie ook nog: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 247-249.
- 85 Huizinga, 'Geschiedenis', 204.
- 86 Jonckbloet, *Gedenboek*, 205; Huizinga, 'Geschiedenis', 205. Overigens werd Lulofs het jaar daarop alsnog tot rector magnificus gekozen. Behalve Lulofs had ook rector magnificus Van Hall zich kritisch over de bezuinigingen uitgelaten. Voor hem had dat geen gevolgen (de kritiek was binnenskamers gebleven), maar wel liep hij na afloop van zijn ambtstermijn de gebruikelijke koninklijke onderscheiding mis (hij zou die pas veel later krijgen). Paping, 'Die waardige man', 56.
- 87 Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 428, noot 24. Percentage berekend op basis van de *Groninger Studenten Almanak* voor het jaar 1830.
- 88 F. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam 1959) 270-271.
- 89 Aldus de latere moderne (vrijzinnige) theoloog J.H. Scholten, zoals geciteerd in: J. van den Berg, "De vrijheid der Godgeleerde Wetenschap": kerk en theologische faculteit in de middenjaren van de negentiende eeuw', in: A. Goudriaan e.a., red., *Feestbundel, uitgegeven ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van het Kerkhistorisch Gezelschap S.S.S.* (Leiden 1992) 7-24, aldaar 8-9.
- 90 Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 137.
- 91 Over de Groninger Richting zie: Vree, *De Groninger godgeleerden*; Huizinga, 'Geschiedenis', 139-163. Van de oudere literatuur is ook nog bruikbaar: Heerspink, *De godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de Hoogeschool te Groningen, II: 1752-1864*.
- 92 Zie behalve de hierboven genoemde literatuur over de Groninger Richting ook: J.B.F. Heerspink, Dr. P. Hofstede de Groot's leven en werken (Groningen 1898). J.M. Boon-Hofstede de Groot, *Het leven van Petrus Hofstede de Groot* (Rotterdam 1914) is zuivere hagiografie, maar bevat enkele aardige verhalen over het optreden van de vader van de auteur. Via zijn moeder was De Groot verwant aan de conservatieve achttiende-eeuwse predikant Petrus Hofstede (zie hiervoor hoofdstuk 15). Een oom, ook Petrus Hofstede geheten, was landdrost, later gouverneur van de provincie Drenthe en van 1830 tot 1839 tevens curator van de Groningse universiteit.
- 93 Van A., *Herinneringen*, 46.
- 94 Clarisse was de zoon van de Leidse hoogleraar theologie Johannes Clarisse en had in Utrecht theologie gestudeerd. Hij werd in 1823 buitengewoon hoogleraar kerkgeschiedenis in Groningen om de oude Muntinghe te ontlasten en werd in 1824 na diens dood zijn opvolger als gewoon hoogleraar. Behalve kerkgeschiedenis doceerde hij ook exegese van het Oude Testament.
- 95 W. Volger, *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk. Eerste deel (1816-1852)* (Franeker 1946) 41; Vree, *De Groninger godgeleerden*, 62. Ook het woord 'aangenomene' bood ruimte voor interpretatie, omdat de leerregels van Dordt niet in alle gewesten ingevoerd waren, terwijl het woordje 'vervat' de mogelijkheid openliet dat niet alles in de Formulieren van Enigheid een weerslag is van Gods Heilig Woord. Het formulier dat in 1619 in Dordrecht was ingevoerd, was veel stelliger en hield een positieve verklaring in dat de drie Formulieren 'in alles met Gods Woord overeenkomen'. Volger, *De leer*, 9.
- 96 'Qui cogitandi scribendique de rebus ad religionem pertinentibus libertati frena iniiciunt, rem agunt religionis cum doctrinae tum exercitio admodum noxiam.' Zoals geciteerd in: Vree, *De Groninger godgeleerden*, 60, noot 138.
- 97 Boon-Hofstede de Groot, *Petrus Hofstede de Groot*, 8-9.
- 98 Volger, *De leer*, 151-152.
- 99 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 52.
- 100 Pareau zag daarin ook een model van hoe het academisch onderwijs opgezet moest worden. Niet het ingieten van een leer, maar het geleidelijk laten ontvouwen van een inzicht.
- 101 Over de invloed van De Cock op Hofstede de Groot (en omgekeerd) zie: J. Vree, *De Groninger godgeleerden*, 89-103; J. Vree, 'H. de Cock en de Groninger vrienden. Een onderzoek naar de overeenkomst en samenhang tussen Afscheiding en Groninger Richting in haar oorsprong', *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 4 (1990) 17-47; 5 (1991) 17-56. De Cock was in hetzelfde jaar als De Groot in Groningen gaan studeren, maar zij hadden toen nauwelijks omgang met elkaar gehad.
- 102 In deze tijd - de nazomer van 1832 - dook de cholera ook in Groningen op, wat voor de orthodoxen een zeker teken was dat God stad en gewest wilde kastijden omdat de Groningers van het rechte pad waren afgedwaald.

- 103 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 90. Tegenover De Cock beweerde De Groot ook dat de Bijbel wel spreekt over uitverkiezing, maar niet over verwerping. De leer van de dubbele predestinatie (tot uitverkiezing van sommigen en tot verwerping van alle anderen) was dus onbijbels. Vree, 'De Cock en de Groninger vrienden', I, 36. Overigens bracht De Cock in september 1833 een nieuwe editie van de Dordtse leerregels op de markt, waarvan de precieze tekst toen weinig bekend was. Vree, 'De Cock en de Groninger vrienden', II, 17-18.
- 104 Met de 'twee wolven' doelde De Cock op twee predikanten uit Uithuizermeeden en Assen, dus niet op Hofstede de Groot. Volger, *De leer*, 79-83.
- 105 Vree, 'De Cock en de Groninger vrienden', II, 22-23.
- 106 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 97; Vree, 'De Cock en de Groninger vrienden', II, 24.
- 107 Formsma e.a., red., *Historie van Groningen*, 535-541. Vergaderingen van de afgescheidenen werden regelmatig van overheidswege verstoord op grond van artikel 292 van het Wetboek van Strafrecht, dat 'illegale associaties' verbood.
- 108 Over de reacties zie: Jos van den Hout, 'Groninger gedachten over verlichting en voortgaande hervorming. P. Hofstede de Groot "over de beschuldiging tegen de leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebracht"', in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper, red., *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw* (Zoetermeer 2005) 65-90.
- 109 Zoals geciteerd in: Vree, 'De Cock en de Groninger vrienden', II, 34.
- 110 Volger, *De leer*, 154-158.
- 111 Hofstede de Groot woonde aan de Sint-Jansstraat 52, een hoekhuis. Over de oprichtingsgeschiedenis en de eerste leden zie: Vree, *De Groninger godgeleerden*, 142-151. Er bestonden al verschillende informele theologische kringen en gezelschappen in Groningen, maar het idee om een formeel genootschap op te richten kwam van de predikant I. Busch Keiser, die in zijn standplaats Westerwijdwerd geconfronteerd werd met grote groepen afgescheidenen en die voor de bestrijding daarvan steun zocht bij geestverwanten elders in de provincie. De officiële naam was 'Het Theologisch Gezelschap te Groningen, onder de Zinspreuk: Gods Woord is de waarheid'. Vree, *De Groninger godgeleerden*, 151.
- 112 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 145.
- 113 Over de oprichting van het blad: Vree, *De Groninger godgeleerden*, 165-174.
- 114 Over deze rel rond de vertaling van Strauss: Vree, *De Groninger godgeleerden*, 196-199. Zie ook: Thera de Graaf, 'Het leven van Jezus, een boek dat niet door de beugel kon', *Boekblad. Nieuwsblad voor het boekenvak* 148 (1981) 12 juni, p. 16-17. Het ingezonden artikel van De Groot werd overgenomen door de *Algemene Konst- en Letterbode* en kreeg daardoor landelijke aandacht.
- 115 Zoals geciteerd in: Vree, *De Groninger godgeleerden*, 166.
- 116 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 190. Een ring is een verband van tien tot twaalf predikanten uit dezelfde omgeving, bedoeld om bij ziekte of een vacature de preekbeurten op te vangen, maar ook om elkaar door studie of andere sociale activiteiten te steunen. Een kring was geen bestuurlijk gremium.
- 117 Huizinga, 'Geschiedenis', 144.
- 118 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 81, 115, 235.
- 119 De eerste voorkeur van de faculteit was uitgegaan naar de nog jonge, in Utrecht opgeleide predikant J.H. Scholten, die in 1835 bij Van Heusde in de letteren en in 1836 bij H.J. Royaards in de theologie was gepromoveerd (in 1836 nog 'more majorum'). De curatoren hadden hem echter op de tweede plaats gezet en de voorkeur gegeven aan de Amsterdamse predikant J.C. Riehm. Toen deze doorkreeg dat hij in de faculteit niet welkom was, bedankte hij. De hele voordracht verviel en op de nieuwe voordracht stond nu Muurling bovenaan. Scholten werd toen in de vacature-Muurling in Franeker benoemd. Later zou hij als voorman van het modernisme de grote concurrent van de Groninger Richting worden. A. Kuenen, 'Levensbericht van Johannes Henricus Scholten', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 1885, 85-141, aldaar 95.
- 120 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 49.
- 121 Hofstede de Groot zag in de Groningse verordening uit 1536 dat men zich in uitlatingen over de sacramenten van de katholieke kerk moest matigen 'totdat God het gelieve te veranderen' al een aanwijzing voor de vrijzinnige opstelling van de Groningers waar ook zijn eigen theologie een uiting van was. Zie hiervoor p. 42.
- 122 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 85. Van Oordt wijdde zijn rectorale rede uit 1834 ook al aan Geert Grote.
- 123 Willem II zegde de afgescheiden gemeenten erkenning toe als ze aan bepaalde financiële voorwaarden voldeden en afzagen van de aanduiding 'gereformeerd'. Het aantal gemeenten steeg daarop snel, tot 179 in 1851. In 1869 verviel het verbod op het gebruik van de aanduiding 'gereformeerd'. In dat jaar organiseerden de afgescheidenen zich in de Christelijk Gereformeerde Kerk. Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 122.

- 124 Jasper Vree, 'Het Réveil als partij in de Nederlandse samenleving. Opkomst, groei, doorwerking en geschiedschrijving (1833-1891)', in: Fred van Lieburg, red., *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 63-110, aldaar 78; Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 144-145.
- 125 Interessant is in dit verband de dissertatie die de Zuid-Afrikaan J.W.L. Scholtz in 1839 bij Hofstede de Groot verdedigde *Qua Thomae a Kempis sententia de re Christiana exponitur et cum Gerardi Magni et Wesseli Gansfortii sententiis comparatur*. Vree, *De Groninger godgeleerden*, 226. Het onderzoek van Scholtz was de eerste wetenschappelijke studie over Thomas a Kempis.
- 126 Geciteerd in: Vree, *De Groninger godgeleerden*, 285.
- 127 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 285-289.
- 128 Geciteerd in: Vree, *De Groninger godgeleerden*, 286. Hofstede de Groot gaf als verklaring voor de overwinning van het calvinisme de relatief late oprichting van Nederlandse universiteiten. Als de christenhumanisten hun overtuiging eerder in theologische faculteiten van universiteiten hadden kunnen verankeren en de predikantenopleiding naar hun hand hadden kunnen zetten, had het calvinisme geen schijn van kans gehad. Onduidelijk is in hoeverre De Groot zich er bewust van was dat de oprichters van de Groningse universiteit – zelfs de steile Ravensperger – zeiden dat zij zich hadden laten inspireren door de geschriften van Wessel Gansfort.
- 129 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 285. De toonaangevende kerkhistorici Royaards (Utrecht) en N.C. Kist (Leiden), die samen de redactie van het tijdschrift voerden, hadden ernstige bedenkingen bij de visie van De Groot op de vaderlandse kerkgeschiedenis.
- 130 *Handelingen Synode 1835*, 130.
- 131 *Handelingen Synode 1835*, 131; Volger, *De leer*, 178-185.
- 132 Toch ging de Algemene Synode niet in alles met de Groningers mee. Weliswaar verklaarde zij dat men niet te strak moest vasthouden aan de letterlijke tekst van de Formulieren van Enigheid, omdat het toch om geschriften van feilbare mensen ging, maar men moest wel de leer handhaven die in die formulieren vervat was, 'gelijk die in haren aard en geest het wezen en de hoofdzaak uitmaakt van de belijdenis der Hervormde Kerk'. *Handelingen Synode 1835*, 132. Met zo'n vage formulering konden de Groningers wel leven.
- 133 Zoals geciteerd in: Vree, *De Groninger godgeleerden*, 268. Groen van Prinsterer noteerde met enige verbaazing dat de auteur voortdurend nadruk legde op 'het geringe en onaanzienlijke der personen', tenminste als het om zijn tegenstanders ging. Vree, 'Het Réveil als partij', 78. De Groot was inderdaad allesbehalve een democraat. In 1832 schreef hij bijvoorbeeld: 'De geest van de gegoeden en beschaafden, dat is, van de kern des volks, is de volksgeest. Het eigenlijke gemeen, dat altijd de bovendrijvende partij volgt, komt weinig in aanmerking.' Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederenkerk*, 40-41.
- 134 P. Hofstede de Groot, *De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid* (Groningen 1855), geciteerd in: Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 137.

NOTEN BIJ 19 GRONINGEN BEDREIGD (1840-1868)

- 1 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 208.
- 2 [P. Hofstede de Groot], 'Is de opheffing van eene of meer Akademiën raadzaam?', *De Tijdgenoot* 2 (1842) kol. 60-64. Dat Hofstede de Groot de auteur van het artikel is, kan men afleiden uit de sterke, soms bijna woordelijke overeenkomsten in argumentatie met latere artikelen en brochures van zijn hand.
- 3 Hofstede de Groot, 'Is de opheffing', kol. 63.
- 4 Hofstede de Groot, 'Is de opheffing', kol. 63.
- 5 Voor het volgende zie: E.S. Houwaart, *De hygiënist. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1849-1890* (Groningen 1991) 32-36, 71-81; Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 83-95.
- 6 Naast het examineren van aanstaande heel- en vroedmeesters hield de commissie toezicht op de apothekers en adviseerde zij de provinciale en stedelijke overheid in voorkomende gevallen over de bestrijding van besmettelijke ziekten. Zie verder: M.J. van Lieburg, 'De tweede geneeskundige stand (1818-1865). Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 433-453.
- 7 De commissie stond onder voorzitterschap van de arts en departementaal ambtenaar F.J. van Maanen. Leden van de commissie waren onder anderen P. Hendriksz, oud-hoogleraar in Groningen en sindsdien oogheelkundige met een kliniek niet ver van Den Haag, en Izaak van Deen, medicus te Zwolle, bekend om zijn onderzoek naar de fysiologie van de zenuwbanen en overtuigd liberaal. Secretaris van de commissie was

de medicus J.P. Heije, een van de bekendste critici van de oude staatsregeling. Hendriksz (die met ruzie uit Groningen was vertrokken), Van Deen en Heije vormden de minderheid in de commissie die voor opheffing van de faculteiten en concentratie van het onderwijs in één medische school in Amsterdam was. In hun rapport schreven zij: 'Niet ééne der thans bestaande inrigtingen tot Geneeskundig onderwijs aan academien, athenaea of klinische scholen voldoet aan hetgeen de wetenschap verlangt, aan hetgeen de Staat vorderen moet.' Geciteerd in: Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 90, noot.

8 Geciteerd in: Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 79.

9 Over de opheffing van het Rijksatheneum zie: Boeles, *Frieslands hoogeschool*, I, 202-210; E. Wybenga-van Aken, "Eene inrigting van den tweeden rang". Het Rijks Atheneum te Franeker (1815-1843)', *De Vrije Fries* 91 (2011) 99-112.

10 In 1840 vertrok ook Th.W.J. Juijnbol als hoogleraar Oosterse talen naar Groningen, in 1841 gevolgd door de scheikundige Claas Mulder.

11 Geciteerd in: Boeles, *Frieslands hoogeschool*, I, 203.

12 Wybenga-van Aken, "Eene inrigting van den tweeden rang", 108.

13 M.J. van Lieburg, *De academische prijsvragen. Een inventarisatie en annotatie van de prijsvragen, uitgeschreven door de Nederlandse universiteiten, 1815-1968* (Rotterdam 2007); J. Vree, 'Theologisch talent gezocht en gesteund. De relatie tussen Groninger godgeleerden, dito beurzen en de nationale academische prijsvragen (1815-1872)', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 70 (juni 2009) 1-24.

14 Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 18.

15 Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 18.

16 Volger, *De leer*, 188-204; Vree, *De Groninger godgeleerden*, 302-307. Zie over de Algemene Synodes van 1842 en 1843 ook: Huizinga, 'Geschiedenis', 153-156.

17 Zoals geciteerd in Vree, *De Groninger godgeleerden*, 303.

18 *Handelingen Synode 1842*, 108.

19 *Handelingen Synode 1842*, 135. Bouman was tevens auteur van *De geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleraren*.

20 Volger, *De leer*, 204-219; Vree, *De Groninger godgeleerden*, 308-314.

21 Huizinga, 'Geschiedenis', 155.

22 In mei 1843 tekenden echter 156 orthodoxe gemeenteleden en vijf doopleden uit Groningen een Noodzakelijke verklaring, waarin zij juist hun steun voor Groen c.s. uitspraken. De orthodoxie kende in Groningen wel degelijk een grote aanhang, maar niet onder de predikanten en notabelen die de kerk bestuurden.

23 Over deze kwestie zie: Van den Berg, "De vrijheid der Godgeleerde Wetenschap", 7-24; Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 147-150.

24 *Handelingen Synode 1841*, 22.

25 *Handelingen Synode 1841*, 127-138.

26 *Handelingen Synode 1842*, 158.

27 *Handelingen Synode 1842*, 51.

28 *Handelingen Synode 1842*, 137.

29 *Handelingen Synode 1844*, 60-61.

30 Van den Berg, "De vrijheid der Godgeleerde Wetenschap", 19-20; GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 581.

31 GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 581, gedeeltelijk geciteerd in: Van den Berg, "De vrijheid der Godgeleerde Wetenschap", 20.

32 GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 581.

33 De literatuur over academische vrijheid is omvangrijk. Zie onder andere: Blom, Kox en Veen, red., *Academische vrijheid*; Louis Menand, red., *The future of academic freedom* (Chicago 1996); Kevin McGuinness, *The Concept of Academic Freedom* (Lewiston 2002). De protestantse wortels van het idee worden nergens genoemd.

34 Geciteerd in: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 206.

35 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 208.

36 *Handelingen Synode 1845*, 81

37 *Handelingen Synode 1849*, 462-463.

38 P. van Limburg Brouwer, *Het leesgezelschap van Diepenbeek*. Met een inleiding van Jan de Vries (Amsterdam 1939).

39 Van Limburg Brouwer, *Het leesgezelschap van Diepenbeek*, 3.

40 Van Limburg Brouwer, *Het leesgezelschap van Diepenbeek*, 114.

- 41 Van Limburg Brouwer, *Het leesgezelschap van Diepenbeek*, 135.
- 42 De heruitgave van *Het leesgezelschap van Diepenbeek* werd op 10 maart 1940, kort voor de Duitse inval, nog in *Het Vaderland* besproken door Menno ter Braak. Menno ter Braak, *Verzameld werk, deel 7: Kronieken* (Amsterdam 1951) 507-512, aldaar 509.
- 43 C.W. Opzoomer, *De belangen van het Hooger Onderwijs*. Memorie (Leiden-Amsterdam 1848). Opzoomer bevestigde, overigens niet als eerste, 'het valsche stelsel van bezuiniging', dat eist dat de staat, als een huisvader in zijn gezin, de tering naar de nering zet. De staat moet juist eerst bepalen wat echt nodig is en dan, als de inkomsten tekortschieten, deze bijvoorbeeld door hogere belastingen zien aan te vullen. De hele vergelijking tussen de staat en de huisvader ging volgens Opzoomer mank.
- 44 G.J. Mulder, *Verval van Nederland, bezuiniging, onderwijs* (Utrecht 1848) 9.
- 45 De liberale pers hoorde dit soort argumenten – de historische rechten van de provincie en de universiteit als een instelling van 'het volk' waar de regering niet zomaar over kon beschikken – met hoongelach aan. Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was hier alleen maar sprake van eigenbelang van de burgers van de universiteitssteden en de radicalere *Arnhemsche Courant* sprak over een reeks van 'allerzotste en allerbelagchelijkste argumenten', waarvoor men zich onder behandeling van een zenuwarts zou moeten stellen. Leen Dorsman, "'Het hart walgt van haar als een boeelerster". Het aanzien van de Nederlandse universiteiten 1830-1850', in: Dorsman en Knegtman, red., *Universiteit, publiek en politiek*, 29-48, aldaar 44.
- 46 P. Hofstede de Groot, *Is bezuiniging op het Onderwijs, vooral door opheffing eener Hoogeschool, aan te raden?* (Groningen 1849) 16.
- 47 Hofstede de Groot, *Is bezuiniging op het Onderwijs*, 23.
- 48 Hofstede de Groot, *Is bezuiniging op het Onderwijs*, 32.
- 49 Hofstede de Groot, *Is bezuiniging op het Onderwijs*, 25.
- 50 Hofstede de Groot, *Is bezuiniging op het Onderwijs*, 34.
- 51 Hofstede de Groot, *Is bezuiniging op het Onderwijs*, 19.
- 52 Hofstede de Groot, *Is bezuiniging op het Onderwijs*, 43.
- 53 Hofstede de Groot, *Is bezuiniging op het Onderwijs*, 21. Een ander land waarmee Hofstede de Groot Nederland graag vergeleek, was Zwitserland, waar maar liefst vijf universiteiten bestonden en niemand erover dacht om er ook maar één op te heffen.
- 54 Geciteerd in: Huizinga, 'Geschiedenis', 178.
- 55 De commissie uit 1828 was een commissie van notabelen geweest, mannen van aanzien die grotendeels buiten het academisch bedrijf stonden. De commissie uit 1849 bestond juist uit mannen die hun sporen op het gebied van het hoger onderwijs hadden verdiend.
- 56 Geciteerd in: Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame, III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit 1776-1876* (Amsterdam 2005) 357.
- 57 Ontwerp van wet op het hooger onderwijs, met bijgevoegd rapport en memorie van toelichting, aan den Koning ingediend door de staats-commissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 15 Januarij 1849 (Den Haag 1849). Artikel 1 definieert hoger onderwijs als 'zoodanig onderigt, dat onmiddellijk vormt en voorbereidt tot die maatschappelijke betrekkingen, waarvoor grondige studie noodig is, en de kweekelingen opleidt tot een eigen helder inzicht in de wetenschap, en tot hare toepassing in het praktische leven'.
- 58 Bij sommige, maar bij lang niet alle 'eindexamens' (die recht geven op het meesterschap) wordt van de studenten een schriftelijk werkstuk gevraagd (geen scriptie, maar een schriftelijke verklaring van twee plaatsten uit klassieke geschriften). Omdat de promotie een facultatief karakter kreeg, lijkt het wetenschappelijke element in de opleiding eerder minder dan meer te zijn geworden.
- 59 Ontwerp van wet, 108. Sommige argumenten tegen grote universiteiten lijken zo aan de brochure van Hofstede de Groot ontleend.
- 60 Ontwerp van wet, 103.
- 61 Ontwerp van wet, 109-110.
- 62 C.W. Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*. Rapport, Wetsontwerp, en Memorie van Toelichting (Leiden-Amsterdam 1849). Volgens Opzoomer was het hele beleid ten aanzien van het hoger onderwijs sinds 1815 slechts een 'krampachtig vasthouden aan het bestaande' geweest. Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 9-10.
- 63 Voor Opzoomers mening over Thorbecke: Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 97.
- 64 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 23-24.
- 65 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 46.
- 66 Op het moment van schrijven telden de Nederlandse universiteiten samen ongeveer 70 hoogleraren.

Over de hoogleraren had Opzoomer interessante ideeën. Benoemd moesten hoogleraren worden niet op grond van recommandatie, maar op basis van hun wetenschappelijke geschriften. De bij de minister ingediende voordracht voor de vervulling van een vacature moest in de *Staatscourant* gepubliceerd worden, zodat 'het geleerde publiek' kon beoordelen of de kandidaat wel geschikt was. Eenmaal benoemd moest een hoogleraar elke vijf jaar een verslag (in het Engels, Frans of Duits) inleveren met daarin een overzicht van de ontwikkeling van zijn vakgebied en zijn bijdrage daaraan. Dat verslag zou vervolgens in de jaarboeken gepubliceerd moeten worden, zodat iedereen er zijn oordeel over kon vormen. Van oudere hoogleraren had Opzoomer geen hoge dunk: hij wilde hoogleraren al met zestig jaar met pensioen sturen. Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 55-56, 57-58, 84. De zelfstandigheid van de hoogleraren zou worden ingeperkt door de benoeming van een administrateur, die in plaats van het college van curatoren voor het materiële en personele beheer moest zorgen.

67 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 75.

68 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 99.

69 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 100-104.

70 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 101.

71 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 103.

72 Opzoomer ging uit van een instroom van ca. 250 studenten bij de drie bestaande universiteiten. Bij concentratie in één universiteit zou een aantal studenten (bijvoorbeeld uit Groningen) niet meer komen, terwijl de studenten theologie sowieso verdwenen. Zo kwam hij tot een getal van ongeveer 150 nieuwe studenten per jaar. Bij een gemiddelde studieduur van drie jaar leverde dat een totale studentenbevolking van 450 op.

73 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 104.

74 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescholen*, 104.

75 G. Jensma is zeer pessimistisch over de mogelijkheid om de negentiende-eeuwse statistieken voor historische doeleinden te gebruiken. G. Jensma en H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997). Caljé, *Student*, is optimistischer.

76 Caljé, *Student*, 134.

77 Zie de tabellen in: Caljé, *Student*, 126, 134-135.

78 Het vergelijken van de studentenaantallen in de drie universiteiten is zeer lastig. Zie echter: Wingelaar, *Studeren*, 35.

79 Zie voor gegevens over de bevolkingsgroei: D.P. Blok e.a., red., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (15 dln., Haarlem 1977-1983) deel 10, 64-65.

80 *Acta Senatus*, 1854-1855. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 310, bijlage 32. Van Hall schreef de notitie kort na de krenkende behandeling die de senaat in 1854 van het provinciaal bestuur had ondervonden (zie p. 585). Zelf voelde hij zich ook miskend, aangezien hij als botanicus in Nederland steeds meer in een isolement raakte. Zie ook: Huizinga, 'Geschiedenis', 225.

81 Huizinga, 'Geschiedenis', 226.

82 Paping, 'Die waardige man', 61-63. Anderen die Van Hall noemde als ondermaatse hoogleraar waren Van Eerde en Wolters.

83 Van A., *Herinneringen*, 42 heeft het in het geval van Nienhuis over een 'verweking der hersens, die den eens zoo scherpzinnigen man [...] in den jammerlijksten toestand van kindschheid stortte en al zijn geestesvermogens deed verloren gaan'.

84 Aretaeus van Cappadocië (eerste tot tweede eeuw na Chr.) zorgde voor een herleving van de hippocratische geneeskunde. Hij gaf als eerste een duidelijke beschrijving van diabetes en gaf deze ziekte ook haar naam. Zijn geschriften werden pas in de zestiende eeuw teruggevonden.

85 Huizinga, 'Geschiedenis', 222-223.

86 Van Royen had als rector van Vindicat eens een redevoering gehouden onder de veelzeggende titel 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'. Geen wonder dat Groningen in die jaren voor een liberaal broeinest werd gehouden. Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 276.

87 Thorbecke aan Van Limburg Stirum, 31 januari 1851. *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*. Deel v: 1845-1853, ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Santeagoets (Den Haag 1996) 305-306.

88 Thorbecke aan Van Limburg Stirum, 31 januari 1851. *Briefwisseling van Thorbecke*, v, 306. Thorbecke ontbrak in 1850 bij de feesten ter gelegenheid van de inwijding van het nieuwe Academieggebouw. Was dat om pijnlijke confrontaties met de oude gouverneur te vermijden? Pas in augustus 1851 bracht Thorbecke voor het eerst een werkbezoek aan Groningen, dus na de installatie van Van Limburg Stirum. *Briefwisseling van Thorbecke*.

ke, v, 341, noot. Dat de Groningers de universiteit nog steeds eerder als een Groningse dan als een nationale instelling beschouwden, blijkt ook uit de blijvende gehechtheid aan het oude (provinciale) academiewapen. Zie hierover p. 613 en p. 855, noot 21.

89 Zie voor het volgende: J. Vree, 'Groninger godgeleerden en predikanten in beweging: politiek en propaganda', in: Jurjen Vis en Wim Janse, red., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 131-165.

90 Vree, 'Groninger godgeleerden', 138. Het bericht in de *Provinciale Groninger Courant* d.d. 12 mei 1853 vermeldt niet welke vier hoogleraren intekenden. Van Deen schreef Thorbecke na diens aftreden dat hij 'verpletterd' was door het nieuws. Van Deen aan Thorbecke, 10 mei 1853. De *brieffwisseling van J.R. Thorbecke. Deel VI: 1853-1862*, ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Santeagoets (Den Haag 1998) 15.

91 'Waarom is het ministerie Thorbecke gevallen?', *Groninger Courant*, 26 april 1853, p. 4.

92 Het opheffen van het Koninklijk Instituut in 1851 (en het gelijktijdig oprichten van een Koninklijke Akademie van Wetenschappen voor alleen de natuurwetenschappen) had Hofstede de Groot direct geraakt. Hij was sinds 1839 correspondent en sinds 1847 gewoon lid van de Derde Klasse van het Instituut geweest en wel van de Derde Afdeling, die der wijsbegeerte, waar ook Thorbecke lid van was. Toen in 1855 de Koninklijke Akademie een Afdeling voor Letterkunde kreeg, waarin vele oud-leden van de Derde Klasse van het Instituut werden benoemd, behoorde De Groot niet tot hen. Zie: Van Berkel, *De stem van de wetenschap*, 1, 358.

93 Ook de bezorgers van de correspondentie van Thorbecke tastten nog in het duister. Zie echter: Vree, 'Groninger godgeleerden', 159, noot 45.

94 Caljé, *Student*, 154-193.

95 Vree, 'Overschot', 48.

96 Zoals geciteerd in: J. Vree, "'Ich freue mich über die Eisenbahnen". Zestig jaar reisimpressies van de hoogleraar P. Hofstede de Groot', in: D. Kuiper en J. Vree, red., *Het liep op rolletjes. De eenwording van protestants-christelijk Nederland per rail 1839-1939* (Zoetermeer 2007) 81-104, aldaar 94. Zie ook de voortreffelijke analyse van: Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006) 283-336.

97 Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988, 1990). Specifiek voor het hoger onderwijs is dit heel scherpzinnig geanalyseerd door Caljé, *Student*.

98 Gegevens over het lustrum van 1864 zijn in verschillende bronnen te vinden. Vooraf werd door de gecombineerde feestcommissie, met de commissaris des Konings en president-curator Van Royen als voorzitter en de hoogleraar staatsrecht B.D.H. Tellegen als secretaris, een *Programma van de viering van het tweehonderdvijftig jarig bestaan der Groningsche Hoogeschool Dingsdag 13 September-Zaterdag 17 September 1864* uitgegeven (gratis bij alle boekverkopers in Groningen te verkrijgen). Direct na afloop bundelde de *Provinciale Groninger Courant* haar bijna dagelijkse verslagen in het *Verhaal der Provinciale Groninger Courant van de feestviering bij gelegenheid van den tweehonderdvijftigsten verjaardag van de Hoogeschool te Groningen, gehouden den 13den, 14den, 15den, 16den en 17den September 1864* (Groningen 1864). Nog weer enige tijd later verscheen van W.J. Wendel, adjunct-commies der Provinciale Griffie van Groningen, een ietwat oubollig, keuvelend verslag van de gebeurtenissen: *Gronings Akademiefest van September 1864* (Groningen 1864), met platen. In het exemplaar in de Universiteitsbibliotheek Groningen zijn nog wat gelegenheidspublicaties bijgebonden, voornamelijk liedboekjes die speciaal voor deze gelegenheid werden gedrukt. Zie verder: GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46) inv.nr. 532-538.

99 Het lustrumfeest van 1864 vertoont niet alleen veel overeenkomsten met het feest van 1850, maar ook met het feest dat in 1836 in Utrecht werd gevierd ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de plaatselijke universiteit. Ook toen speelde op de achtergrond mee dat er sprake was van de opheffing van een of meer universiteiten, waardoor het zaak was nog eens te demonstreren dat Utrecht een zeer vitale instelling was. Annemarieke Blankensteijn, 'Twee eeuwen geleerd en gewichtig. De viering van het 200-jarig bestaan van de Universiteit Utrecht in 1836', *Oud-Utrecht* 77 (2004) 46-51. Een verschil was wel dat in Utrecht nog op ouderwetse wijze promoties 'more majorum' plaatsvonden, terwijl in Groningen in 1850 en 1864 eredoctoraten werden verleend.

100 *Acta Senatus*, 1 november 1862, 20 januari 1863, 30 maart 1863, 13 juni 1863, 15 maart 1864, 7 mei 1864. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 318.

101 Sociëteit De Harmonie, in de Oude Kijk in 't Jatstraat, fungeerde als de centrale ontmoetingsplaats voor de feestvierenden. Zij konden er tussen de festiviteiten door terecht voor een gesprek en versnaperingen. 's Middags en 's avonds was er altijd muziek, uitgevoerd door het eigen orkest. Daarnaast waren de studentensociëteit en de Korenbeurs de hele week toegankelijk voor reünisten en hun genodigden. Ook de Groote Sociëteit aan de Grote Markt opende haar deuren voor reünisten. Instellingen als het Instituut voor

Doofstommen en het Groene Weeshuis waren vrij te bezichtigen, evenals het Academiegebouw met de daar aanwezige verzamelingen en werktuigen.

102 Dit was een van de laatste publieke manifestaties waarbij Coster als de uitvinder van de boekdrukkunst werd geëerd (in 1856 was het grote standbeeld in Haarlem onthuld). Na 1870 erkende iedereen dat de eer van de uitvinding van de boekdrukkunst niet Coster, maar Johannes Gutenberg toekwam. Zie: Pieter Huistra, *Bouwmeesters, zedemeesters. Geschiedbeoefening in Nederland 1830-1870* (Leuven 2013) 216.

103 *Verhaal der Provinciale Groninger Courant*, 7.

104 Thorbecke aan A.E.C.H. Thorbecke-Solger, 13 september 1986. De briefwisseling van J.R. Thorbecke. Deel VII: 1862-1872, ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Santeagoets (Den Haag 2002) 104. In Groningen waren aller ogen gericht op Thorbecke. Als hij zich in het openbaar vertoonde, werd hij omstuwd door een grote mensenmassa. Toen hij op woensdagmorgen in de Martinikerk naar de officiële plechtigheid wilde gaan, kon hij in de mensenmenigte amper vooruitkomen. Tijdens het diner van de reünisten op donderdag werd door de oudste reünist, mr. J.H. Warnars, rechter te Almelo, een speciale toost uitgebracht op Thorbecke, 'de boven alle lofspraak verheven geniale man'. Het was overigens een publiek geheim dat uitgerekend rector magnificus Jonckbloet en Thorbecke slecht met elkaar konden opschieten. Zie: *Briefwisseling van Thorbecke*, VII, 530.

105 P. Hofstede de Groot, *Het Christendom de kweker der humaniteit. Godsdienstige rede ter opening van de viering van het 250jarig bestaan der Hoogeschool te Groningen, den 13 September 1864 uitgesproken in de Martini-kerk* (Groningen 1864). Onder 'humaniteit' verstond de spreker 'de gezonde, alzijdige, en onderling overeenstemmende ontwikkeling onzer vermogens, zoodat wij waarlijk menschen worden'. Humaniteit komt ook buiten het christendom voor, maar het christelijk geloof veredelt haar het meest. God zond immers Zijn Zoon om de mensheid, die het eerst op eigen kracht had mogen proberen, op te voeden tot gelijkvormigheid aan God – het kernidee van de Groninger Richting. Het christendom bevordert de humaniteit op tal van terreinen, zoals het huiselijk leven, de dagelijkse arbeid, het maatschappelijk leven en ook kunst en wetenschap. Voor de beoefening van de wetenschap is het christelijk geloof zelfs onmisbaar: 'De natuur wordt onbegrijpelijk als zij niet wordt gezien als een schepping, door God voortgebracht. De natuurvorser tast in het blinde rond, die de doeleinden van God ontkent'. Hofstede de Groot, *Het Christendom*, 14. Dit alles werd gezegd vijf jaar na de publicatie van Darwins *On the Origin of Species!*

106 W.J.A. Jonckbloet, *Het verleden onze roem, de toekomst onze hoop. Feestrede* (Groningen 1864). Jonckbloet was op het moment dat hij de rede uitsprak al gekozen als lid van de Tweede Kamer namens het kiesdistrict Winschoten en zou kort na het lustrum de Groningse universiteit verlaten – iets waar hij lang naar had uitgekeken. Al in 1863, toen hij reeds lid van de gemeenteraad was, had hij een gooi gedaan naar een Kamerzetel, maar was toen dwarsgezet door zijn toenmalige vriend J.H. Geertsema, de secretaris van het college van curatoren. In 1864 deed Jonckbloet eerst niet mee, maar omdat de in het district Winschoten gekozen kandidaat voor de zetel bedankte, moest er opnieuw gekozen worden. Toen deed Jonckbloet alsnog mee en na een herstemming op 2 augustus kreeg hij de vereiste meerderheid. *Briefwisseling van Thorbecke*, VI, 212; VII, 96.

107 Ter gelegenheid van de maskerade verscheen een toelichting waarin werd uitgelegd dat de landvoogdes in 1545 naar Groningen gekomen was om de Staten te bewegen haar heer, Karel v, een bedde te gunnen van 42.000 gulden. De maskerade werd opgesteld buiten de Herepoort en trok daar de stad binnen. De eerste halteplaats was de Raamstraat, waar de bewoners dank werd gebracht voor de eenvoudige, maar oprecht gemeende hulde. 'De studenten zijn humaan', schreef Wendel later in zijn verslag. *Wendel, Groningens Akademiefest*, 115.

108 W. Hecker, *De ontwikkeling van den geest op het gebied der wetenschap. Toespraak bij de uitreiking der diploma's aan de doctores honoris causa etc* (Groningen 1864). Motley was de auteur van *The Rise of the Dutch Republic* (1856), dat werd geprezen door R.C. Bakhuizen van den Brink, maar gekritiseerd door Robert Fruin. De auteur moest in september 1864 in Wenen blijven omdat, zo liet hij weten, zijn instructies hem verboden zijn standplaats te verlaten anders dan voor dienstreizen. Bovendien vonden op dat moment in Wenen vredesonderhandelingen plaats tussen Denemarken, dat Sleeswijk-Holstein was kwijtgeraakt, en Oostenrijk en Pruisen, die de buit gingen verdelen. Motley zou pas in mei 1872 Groningen bezoeken, op doorreis van Leeuwarden naar Arnhem. Hij beschreef Groningen in een brief aan zijn vrouw als 'a meek, modern, regular-looking place enough, which might be Salem or Newburyport, or any other respectable one-horse New England city, but for a very beautiful church-tower in the principal square, which is of stone, and exactly like the style of architecture called Early English in England'. *The Correspondence of John Lothrop Motley*, ed. John William Curtis (2 dln., Londen 1889) II, 332. Motley zegt niet over universiteit. Opvallend is overigens dat, anders dan in 1850, de faculteit der rechten in 1864 afzag van het verlenen van eredoctoraten.

- 109 Bij de tombola, waaraan ook curatoren en hoogleraren deelnamen, kon men onder andere exemplaren van Jonckbloets *Gedenkboek* winnen. Voor de hoogleraren was dat jammer, want dat boek hadden ze al gekregen. Wendel, *Groningens Akademiefest*, 182.
- 110 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 37.
- 111 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 38.
- 112 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 43.
- 113 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 43.
- 114 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 44. Ten aanzien van de wet op het hoger onderwijs sprak Jonckbloet de hoop uit dat Thorbecke het idee van de brede propedeuse zou verlaten en in plaats van het principe ‘van alles iets’ het principe ‘het noodige geheel’ zou laten gelden.
- 115 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 45.
- 116 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 48.
- 117 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 53. Jonckbloet bedankte uitdrukkelijk ook de Groningse burgerij, ‘die steeds met achting en liefde vervuld was jegens de Akademie, die zij steeds beschouwde als de schoonste parel aan hare Stedekroon [...]. Moge de eensgezindheid en welwillendheid tusschen Stad en Akademie blijven wat zij is.’
- 118 De dankbetuigingen zijn afgedrukt in: Wendel, *Groningens Akademiefest*.
- 119 Het volgende is gebaseerd op: Eric H. Cossee, *Willem Muurling (1805-1882). Een Groninger wordt modern. Afscheidsrede* (Groningen 2009).
- 120 Voor een overzicht zie: K.H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland* (Haarlem 1922).
- 121 *Groninger Studenten Almanak voor het jaar 1871*, 103.
- 122 J. Vree, ‘P. Hofstede de Groot en de vergadering der Evangelische Alliantie. Een beslissende episode uit de nadagen van Groninger Richting en Réveil (1864-1867)’, *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 34 (1991) 13-38.
- 123 *Waarheid in Liefde* verscheen in 1872 voor het laatst.
- 124 Geciteerd in: Cossee, *Willem Muurling*, 30.

NOTEN BIJ 20 CENTRALISATIE VAN BESTUUR EN BEHEER

- 1 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op: Jensma en De Vries, *Veranderingen*, hoofdstuk 3: ‘Centralisatie van beleid. De colleges van curatoren aan de Nederlandse universiteiten van 1815-1940’ (p. 77-125). Dit hoofdstuk, van de hand van Harry de Vries, bevat lijsten van alle curatoren en de secretarissen van het colleges van curatoren tussen 1815 en 1940. Eén correctie is noodzakelijk: de mr. J.A.G. baron de Vos van Steenwijk, die curator zou zijn geweest van 1851 tot 1871, moet worden vervangen door zijn gelijknamige oom Jan Arend Godert de Vos van Steenwijk van de Havixshorst (1799-1872). Deze was van 1850 tot 1866 commissaris des Konings in Drenthe en van 1850 tot zijn dood curator in Groningen. Leen Dorsman, ‘Slaapmutsen en ornamenten? Over het bestuur van een universiteit in de negentiende eeuw’, *Studium* 1 (2008) 32-46, gaat hoofdzakelijk over het bestuur van de Utrechtse universiteit, maar biedt goed vergelijkingsmateriaal.
- 2 De stad werd sinds 1814 bestuurd door vier burgemeesters en zestien leden van de Raad. In 1828 zou het aantal burgemeesters tot één beperkt worden, ter zijde gestaan door drie wethouders.
- 3 Lang niet altijd streken de curatoren daarom het presentiegeld op. In feite werd per kwartaal steeds 149 gulden verdeeld (naar rato van de keren dat een curator aanwezig was geweest). GrA, Archief Curatoren (toegangsnummer 47), inv.nr. 103.
- 4 Briefwisseling van Thorbecke, v, 305. Thorbecke rekende Rengers tot de gouverneurs ‘die, zich aan de oude elementen der maatschappij bij voorkeur hechtende, nieuwe verdiensten en behoeften over het hoofd zagen’. Briefwisseling van Thorbecke, v, 250-252. Het Groningse liberale Kamerlid Zijlker beschuldigde de gouverneur daarnaast van ‘nepotismus’, door Thorbecke ook wel ‘familieregering’ genoemd. Briefwisseling van Thorbecke, v, 242, 243.
- 5 *Nederland's patriciaat 20 (1931-1932)* 316.
- 6 Jensma en De Vries, *Veranderingen*, 81, noot 12.
- 7 Ook Dorsman, ‘Slaapmutsen en ornamenten?’, concludeert dat het stelsel in de negentiende eeuw goed werkte en dat de kritiek die Huizinga in 1922 in *De Gids* op de colleges van curatoren uitoefende niet geldt voor de negentiende eeuw.

- 8 Over Feith zie: NNBW I, kol. 851-852 (H. Brugmans).
- 9 Pieter A. Huistra, 'Feithelijkheden. Groninger geschiedbeoefening, archivariissen en hun archiefstukken in de volle 19e eeuw', *Historisch Jaarboek Groningen* 2011, 52-67.
- 10 H.O. Feith, *De Academie van Groningen. Hare grondslagen en regten en de gevolgen, welke uit hare opheffing zouden voortvloeijen*, ed. H.O. Feith jr. (Groningen 1849) 2.
- 11 H.O. Feith jr. (1813-1895) was in 1838 in Groningen gepromoveerd op een rechtshistorisch proefschrift *De gildis Groningans*, was advocaat geworden en was in 1839 benoemd tot adjunct-archivaris van Groningen. Feith sr. kon het salaris dat met de functie van archivaris was verbonden namelijk niet aanvaarden omdat hij al inkomsten genoot als raadsheer bij het Gerechtshof, en daarom haalde hij de stedelijke regering over om het vrijgekomen salaris aan een adjunct te besteden, zijn eigen zoon, die hij vervolgens als archivaris opleidde.
- 12 Feith, *De Academie van Groningen*, 9.
- 13 Feith, *De Academie van Groningen*, 80.
- 14 Thorbecke aan Van Limburg Stirum, 7 april 1851. *Briefwisseling van Thorbecke*, v, 323-324.
- 15 *Briefwisseling van Thorbecke*, v, 241 noot. Over de precieze gang van zaken rond de benoeming van Van Deen: Stefan van der Poel, *Tussen zieken, boeken en kikkers. De fysiologie van een leven: Isaac van Deen (1804-1869)* (Groningen 2012) 31-37.
- 16 De voorkeur van de faculteit ging uit naar de Groningse medicus en hygiënist Levy Ali Cohen en als de faculteit haar zin had gekregen, was dus een andere jood als hoogleraar benoemd. Het verzet tegen Van Deen had dus niets te maken met zijn joodse afkomst. Men herinnerde zich overigens nog wel dat Van Deen zich in de geneeskundige staatscommissie van 1841 had uitgesproken voor het opheffen van alle medische faculteiten en de concentratie van de opleiding in één medische hogeschool in Amsterdam.
- 17 De hiërarchie van de faculteiten – en dus de volgorde in het cortège van hoogleraren bij plechtigheden – wisselde sinds de invoering van het Organiek Besluit. Voorrang had de faculteit waaruit de rector afkomstig was, en daarna volgden dat de andere faculteiten in de volgorde die men nog uit de tijd van de Republiek kende. Als in het ene jaar een jurist rector was, was de medische faculteit de tweede in de hiërarchie. Het jaar daarop liepen de medici echter voorop en de juristen achteraan.
- 18 Van Heusde, *Brieven* (ed. 1857), 147-148.
- 19 *Inlichtingen of Consideratien*, 12.
- 20 Diest Lorgion, red., *Gedenkschrift*, xx, noot.
- 21 Zie hierover: J.J.P. Valeton, *Verbum Domini lucerna pedibus nostris. Toespraak bij de opening van den academischen cursus gehouden* (Groningen 1864). Volgens Valeton drukte de zinspreuk een beginsel uit (alle wetenschap is de studie van Gods openbaring en dient een zedelijk-religieus doel) dat een *conditio sine qua non* was voor de bloei van de universiteit.
- 22 Huizinga, 'Geschiedenis', 67-68.
- 23 Zie voor het volgende hoofdzakelijk: Huizinga, 'Geschiedenis', hoofdstuk 2.
- 24 Luth, red., *Wereldberoemde klanken*, 121, 127.
- 25 Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederenkerk*, 72. Dit boekje is de uitwerking van een redevoering die De Groot in 1829 over de geschiedenis van de kerk hield naar aanleiding van haar definitieve overdracht aan de katholieke gemeente.
- 26 Voor de vroege pogingen om een nieuw Academieggebouw van de grond te krijgen: Diest Lorgion, red., *Gedenkschrift*, xxxi-xxxii; Huizinga, 'Geschiedenis', 82.
- 27 Voor de bouw van het nieuwe Academieggebouw: Huizinga, 'Geschiedenis', 206-217.
- 28 Voor de citaten zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 210 noot.
- 29 Uit dat fonds, dat merkwaardigerwijs niet 'ad pios usus' was bestemd, werden jaarlijks uitkeringen gedaan aan minvermogene juffers van goede stand. Er waren echter toevallig nogal wat vacatures en de anderen zouden schadeloos gesteld worden.
- 30 Het is heel goed denkbaar dat men zich heeft laten inspireren door het eveneens neoclassicistische gebouw van de universiteit te Gent, het Paleis van de Hoogeschool of in de regel de Aula genoemd, dat in 1826 in gebruik was genomen en allerwegen lof had geoogst.
- 31 Een zwager van De Ranitz, de dichter en procureur bij het kantongerecht in Groningen Antonius Modderman, was tot 1853 lid van de Provinciale Staten en verdedigde daar de provinciale bijdrage aan de bouw van het nieuwe Academieggebouw – weer een voorbeeld van de familieregering in Groningen waar Thorbecke later zo gebeten op was.

- 32 Voor een summier overzicht zie: Jonckbloet, *Gedenkboek*, 210-212; uitvoeriger in: Diest Lorgion, red., *Gedenkschrift*.
- 33 H.A. Spandaw, *Dichtregelen bij de inwijding van het nieuwe Akademiëgebouw te Groningen* (Groningen 1850) (ook afgedrukt in Diest Lorgion, red., *Gedenkschrift*, 65-74). Spandaw (1777-1855) was in 1799 in Groningen in de rechten gepromoveerd en werd al vroeg voor een van de beste dichters van zijn tijd gehouden. In 1814 werd hem op grond van zijn dichtertelijke productie de leerstoel in de Nederlandse letterkunde in Groningen aangeboden, maar hij sloeg dit aanbod af, volgens de een uit bescheidenheid, volgens de ander omdat hij als advocaat en rechter meer kon verdienen. Spandaw was een goede vriend van curator Tammo Sijpkens, die hij na diens dood in 1842 samen met de hoogleraar Star Numan herdacht in *Tammo Sijpkens tot aandenken voor zijne vrienden*, geschetst. NNBW, III, 1190-1191 (Wumkes).
- 34 Diest Lorgion, red., *Gedenkschrift*, lv, noot; Jonckbloet, *Gedenkboek*, 212.
- 35 Deze paragraaf is in hoofdzaak gebaseerd op: Roos, *Geschiedenis*, 20-58, en Klugkist en Sybrandy, *Knekelhuis*, 70-87.
- 36 Behalve door aanschaf of schenking van boeken breidde de bibliotheek zich ook uit door het ruilen van uitgaven van de Nederlandse universiteiten, in het bijzonder de proefschriften. Met de universiteiten van Leuven, Gent en Luik stopte dat (tijdelijk althans) in 1830, maar in 1844 werd een ruilvereenkomst gesloten met de universiteit in Koningsbergen (Oost-Pruisen). Andere Duitse universiteiten volgden later.
- 37 Roos, *Geschiedenis*, 27.
- 38 Roos, *Geschiedenis*, 34.
- 39 Roos, *Geschiedenis*, 91-92.
- 40 Roos, *Geschiedenis*, 39.
- 41 Roos, *Geschiedenis*, 40.
- 42 Voor de Latijnse school werd ruimte gevonden in de Oude Kijk in 't Jatstraat. Zie p. 691.
- 43 Van Heemstra (1807-1864) onderhield nauwe banden met het Noorden. Hij was in Groningen geboren uit een adellijk geslacht uit Friesland (zijn moeder was de dochter van een Groningse burgemeester), hij had in Groningen gestudeerd, was er in 1830 gepromoveerd, en was in 1833 getrouwd met een dochter van de hoogleraar filosofie De Waal.
- 44 Informatie over het *theatrum anatomicum* en het *nosocomium academicum* vindt men in: Huizinga, 'Geschiedenis', 236-247, en vooral Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 50-78.
- 45 Baron, 'Het belang en de welvaart', 217.
- 46 Het ging om leerlingen van de Akademie van Tekening-, Bouw- en Zeevaartkunde in de Oude Kijk in 't Jatstraat schuin tegenover de ingang van de Broerstraat.
- 47 Over de verschillen tussen het nosocomium en het stadsziekenhuis zie vooral: Baron, 'Het belang en de welvaart', 181-223.
- 48 Thomassen à Thuessink was in 1825 als prefectus opgevolgd door S.E. Stratingh, die aanbleef tot zijn emeritaat in 1844. Hij werd toen opgevolgd door Sebastian, maar na diens vertrek in 1848 nam het college van curatoren zelf tijdelijk het beheer op zich (in de aanloop naar een gecombineerd provinciaal, stedelijk en academisch ziekenhuis).
- 49 Baron, 'Het belang en de welvaart', 217.
- 50 Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 59-60.
- 51 Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 58.
- 52 M.J. van Lieburg, *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900). De ontwikkeling van een stedelijk ziekenhuis in de 19e eeuw* (Amsterdam 1986).
- 53 Baron, 'Het belang en de welvaart', 225-226.
- 54 G. van Eysselsteijn, *Het Algemeen Provinciaal-, Stads- en Academisch Ziekenhuis te Groningen* (Groningen z.j. [1907])
6. Er waren in 1849 beduidend hogere cijfers voor de jaarlijkse exploitatie toegezegd. Huizinga, 'Geschiedenis', 243.
- 55 Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 98.
- 56 Als er in Groningen cholera of tyfus uitbrak, zoals in 1866 en 1870, werden de dames tijdelijk overgeplaatst naar het hoofdgebouw van het ziekenhuis en kwamen in het hoekhuis de besmettelijke gevallen te liggen.
- 57 Tammeling, *Honderdvijfenzestig jaar AZG*, 74.
- 58 Behalve een eigen apotheek kreeg het ziekenhuis in 1872 ook nog de beschikking over een aparte, van het ziekenhuis gescheiden inrichting voor besmettelijke ziekten op de Mottenberg tussen het Zuiderdiep

en de stadswallen, op de plek waar later het Groninger Museum zou verrijzen, aan het einde van de Praediniussingel. Van 1858 tot 1870 had daar de Kweekschool voor de Zeevaart gezeten. De nieuwe inrichting telde 20 bedden. Samen met de 18 bedden in het pand voor de venerische zieken en de 124 bedden in het pand aan de Munnekeholm telde het APSAZ in 1872 162 bedden.

59 Zie over de bouw van het laboratorium: Huizinga, 'Geschiedenis', 244.

60 Zoals geciteerd in: Van der Poel, Tussen zieken, 41.

61 Zie de afbeelding in: Van der Poel, Tussen zieken, 50.

62 Het gebouw, dat ook geprezen werd om zijn evenwichtige gevelcompositie, brandde in 1989 af. C.E. de Jong-Janssen, *Knap bezit. Gebouwen van de Rijksuniversiteit Groningen in kunsthistorisch perspectief* (Groningen 1981) 20-21. In 1866 schreef Van Deen in een brief aan zijn vriend Moleschott over zijn 'prachtige laboratorium': 'De stad heeft dit laten bouwen en kost omtrent twee-en-veertigduizend gulden'. Geciteerd in: Van der Poel, Tussen zieken, 53. Huizinga zegt niets over de bijdrage van de stad.

63 Over de geschiedenis van de hortus botanicus, de 'oeconomische tuin' en het herbarium: Andreas, In en om een botanische tuin, 134-156; Paping, 'Die waardige man', 128-140.

64 Paping, 'Die waardige man', 133.

65 Paping, 'Die waardige man', 134.

66 Paping, 'Die waardige man', 135.

67 Geciteerd in: Paping, 'Die waardige man', 132.

68 Paping, 'Die waardige man', 176.

69 Over de chemische laboratoria in de negentiende eeuw in Groningen zie: Jaeger, Een en ander, 21-41; Kooystra, Scheikunde, 27-45.

70 Over het huis van Stratingh zie: Paul van Dijk, 'Hij leefde eene eeuw, schoon hij slechts een halve telde'. Leven en werk van Sibrandus Stratingh Ez (z.pl. 1986) 72-73.

71 Geciteerd in: Jaeger, Een en ander, 22.

72 Huizinga, 'Geschiedenis', 83, noot 2.

73 Klaas van Berkel, 'Verzamelen voor het onderwijs. Het Groningse kabinet van natuurlijke historie in de vroege negentiende eeuw', in: Tiny Monquill-Broersen, red., *Universitaire collecties in Nederland. Nieuw licht op het academisch erfgoed* (Zwolle 2007) 78-84.

74 Zoals geciteerd in: Van Berkel, 'Verzamelen voor het onderwijs', 80.

75 Charles Klaver, *Inseparable friends in life and death. The life and work of Heinrich Kuhl (1797-1821) and Johannes Conrad van Hasselt (1797-1823), students of prof. Theodorus van Swinderen* (Groningen 2007).

76 G.T. Haneveld, 'Koning Willem de Eerste en de anatomische collecties', in: *Acta octavi conventus Historiae Scientiae Medicinae Matheseos Naturaliumque Excolendae Bergae ad Zomae. Pars Altera* (Amsterdam 1978) 83-90. Over het nog verrassend intensieve gebruik dat van anatomische collecties in de negentiende eeuw is gemaakt zie: Huistra, *Preparations on the Move*.

77 [John le Grand], *Anatomisch Museum* (Groningen z.j.); [J.G. Kampman], *Van ijzeren long tot astigmometer. Uit de historische collectie van het Academisch Ziekenhuis Groningen* (Groningen 2004); Helma Erkelens, *Oefening baart kunst. Verloskundig onderwijs in de 19e eeuw* (Groningen 2006) 20-21; Bart Grob e.a., *Papieren anatomie. De wonderschone papier-machémodellen van dokter Auzoux* (Zutphen 2008).

78 Huizinga, 'Geschiedenis', 106.

79 Huizinga, 'Geschiedenis', 106. Van Swinderen vond de plek te afgelegen en ook de inrichting keurde hij af.

80 Botke, Uilkens, 38, 86-87.

81 Paping, 'Die waardige man', 136-139.

82 *Groninger Studenten Almanak voor het jaar 1871*, 95-96. De studenten klaagden er heel specifiek over dat Dr. H.W. Middendorp, die geheel om niet de zieke hoogleraar Hissink Janssen verving voor anatomie, geen vaste aanstelling kreeg.

NOTEN BIJ 21 METAMORFOSE VAN HET ONDERWIJS

1 B.L.G. [Lulofs], *Iets*, 52.

2 Over de verschuivingen in het (denken over het) Nederlandse hoger onderwijs in de negentiende eeuw zie: Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*; Baggen, *Vorming door wetenschap*.

- 3 Wingelaar, *Studeren*, 73. Deze studenten konden overigens wel degelijk een flink deel van hun opleiding aan de Latijnse school hebben gevolgd.
- 4 Huizinga, 'Geschiedenis', 178.
- 5 Deze paragraaf steunt hoofdzakelijk op: W.E. Krul, 'De Nederlandse gymnasia in de negentiende eeuw', in: M.A. Wes, *Van Parthenon tot Maagdenhuis. Moet het gymnasium blijven?* (Amsterdam z.j. [1985]) 36-59.
- 6 Dat gold ook voor de Latijnse school (eigenlijk meer een kostschool waar ook Latijn en Grieks werden gegeven) die de 24 jaar oude kandidaat in de Letteren Luppo Dikema in 1838 op verzoek van enkele ingezetenen van Hoogezand oprichtte om jongelui uit de Veenkoloniën op het academisch onderwijs voor te bereiden. In de periode 1838-1862 bezochten 250 leerlingen deze school, wat dus neerkomt op ongeveer tien nieuwelingen per jaar en een totale schoolpopulatie van veertig tot vijftig leerlingen. De bekendste leerling van deze school was de latere liberale politicus en staatsman Samuel van Houten. Zie: G.M. Bos, Mr. S. van Houten. *Analyse van zijn denkbeelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven* (Purmerend 1952) 11-13. Dikema promoveerde in 1859 tot doctor in de letteren en werd in 1862 rector van het gymnasium in Winschoten.
- 7 Wingelaar, *Studeren*, 53.
- 8 Baggen, *Vorming door wetenschap*, 93.
- 9 Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 64, 70.
- 10 Voor de mening van de Groningse studenten zie: *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1846*, oo.
- 11 Het Koninklijk Besluit van 10 juni 1852 schafte het staatsexamen alleen voor één jaar af, maar op 4 augustus volgde een nieuw besluit dat de afschaffing permanent maakte. Wingelaar, *Studeren*, 9.
- 12 P.J. van Herwerden, *Gedenksboek van het Stedelijk Gymnasium te Groningen* (Groningen-Batavia 1947) 17-21.
- 13 Zoals geciteerd in: Baggen, *Vorming door wetenschap*, 68.
- 14 Van Heusden, *Brieven* (ed. 1857), 169.
- 15 Baron, 'Het belang en de welvaart', 139.
- 16 Caljé, *Student*, 127.
- 17 Zie voornamelijk: *In de steigers. 200 jaar bouwkunde-onderwijs in Groningen, 1797-1997* (Groningen 1997); J.A. Mullock Houwer, 'De Zeevaartschool te Groningen', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1922*, 66-107; J.A. Mullock Houwer, 'De Academie Minerva', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1924*, 210-257. Het gebouw van de Academie, het voormalig refugium dat bekendstond als het Verclarenhuus (Vrouw Clara's huis), was eigendom van stad en provincie, die het na de oprichting van de tekenacademie aan deze instelling ter beschikking stelden (in de tuin kwam later tijdelijk de 'oeconomische tuin'). Later wilde de universiteit daar een nieuw Academiegebouw neerzetten en toen dat niet doorging, werd het plan geboren om er een krankzinnigengesticht te bouwen. Toen ook dat niet doorging, werd het terrein verkocht aan de sociëteit De Harmonie, die er in 1856 een concertzaal liet bouwen (daarvoor zat de sociëteit in de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat). Minerva verhuisde toen naar het pand ernaast, direct grenzend aan de Uurwerkersgang. In 1857 verhuisde Minerva weer door naar de Oude Boteringestraat en kwam het gebouw naast de Uurwerkersgang leeg te staan. Nadat het in 1861 eerst nog even het gymnasium onderdak had geboden, werd het in 1865 afgebroken en verrees op die plek een nieuwe concertzaal van De Harmonie. Die werd in 1972 gesloopt en uiteindelijk kwam daar in 1988 het gebouw voor de letterenfaculteit en de juridische faculteit van de universiteit. Zie: J.M. Minderhoud, *De Harmonie. Eens het culturele centrum van Groningen* (Bedum 2008).
- 18 Ook de meeste hoogleraren waren het erover eens - dit bleek bijvoorbeeld tijdens de enquête van de commissie-Röell in 1828 - dat de testimoniumcolleges ondoelmatig waren. De studenten gingen met tegenzin naar die colleges en waren heel creatief in het vinden van manieren om eronder uit te komen. Opzoomer trok daar in 1849 de conclusie uit dat onderwijs voortaan geheel afgestemd moest worden op de behoefte van de studenten aan onderwijs dat direct nuttig was voor hun latere beroepsuitoefening. Wat hij voorstelde, was echter zo radicaal (hij stelde onder andere voor om de afsluitende examens niet door hoogleraren, maar door mannen uit de praktijk af te laten nemen) dat iedereen die iets over onderwijs meende te weten zijn ideeën afwees.
- 19 Huizinga, 'Geschiedenis', 174.
- 20 In 1827 werd ook bij Koninklijk Besluit bepaald dat de wis- en natuurkundige vakken die her en der op de Latijnse scholen werden gegeven, voortaan alleen door kandidaten en gepromoveerden in de wis- en natuurkunde gegeven mochten worden. Op de kleinere scholen werd deze maatregel op grote schaal ont-doken.
- 21 Volgens Huizinga, 'Geschiedenis', 176, zette Van Swinderen er al in 1841 een punt achter, maar op het collegerooster voor 1845-1846 stond dat hij nog steeds als inleiding tot zijn colleges in de natuurfilosofie colleges gaf in de 'hodegetica', 'sive ratione recte instituenda, additis Paedagogicis principiis'. Van Swinde-

ren was met 'hodegetica' al meteen na zijn aanstelling als hoogleraar in 1814 begonnen en het vak was toen tamelijk populair geweest. Caljé, *Student*, 331.

22 Toen Hecker eind 1855 gewoon hoogleraar algemene en oude geschiedenis werd, nam de in februari 1856 benoemde classicus C.M. Francken, voorheen rector van het gymnasium in Leeuwarden, de colleges onderwijskunde van hem over.

23 R.B.C. Huygens, *Latijn in 'Outremer'. Een blik op de Latijnse letterkunde der kruisvaarderstaten in het Nabije Oosten* (Leiden 1964) 10.

24 Het handhaven van het Latijn is altijd aangevoerd als een van de grote minpunten van het Organiek Besluit, maar Caljé beklemtoont hoe het gezien vanuit de standspolitiek van Willem I heel functioneel was om aan het Latijn vast te houden. Caljé, *Student*, 320. Zie ook: Wingelaar, *Studeren*, 28.

25 Paping, 'Die waardige man', 97.

26 Huizinga, 'Geschiedenis', 183. Caljé vermeldt abusievelijk dat 21 van de 56 colleges officieel in het Nederlands gegeven werden! Caljé, *Student*, 341. Vgl. nog: P.Th.F.M. Boekholt, 'De positie van de klassieken in het Nederlandse onderwijs in de 19de eeuw', *Hermeneus* 65 (1993) 106-112.

27 *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1860*, 90. Ook geciteerd in: Caljé, *Student*, 492.

28 Een onbedoeld gevolg van het afnemen van het examen in het Nederlands was dat het strenger werd; een foutief antwoord kon nu niet meer worden toegeschreven aan het niet-begrijpen van de in het Latijn gestelde vraag! In 1861 vroegen de studenten theologie de Algemene Synode om het proponentsexamen in het Nederlands te mogen afleggen, maar dat werd geweigerd, ondanks het positieve advies van de drie op de Synode aanwezige hoogleraren. Als argument werd opgegeven: 'Ecclesia non sequitur academiam [De kerk volgt de universiteit niet]'. *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1862*, 70.

29 Dat Hissink Jansen toestemming kreeg om in het Nederlands te spreken, kan te maken hebben gehad met zijn niet-klassieke vooropleiding. Hij was opgeleid als apotheker, had in Utrecht op de militair-geneeskundige school zijn diploma als officier van gezondheid derde klasse behaald, had daarna in Utrecht wel academische lessen gevolgd (waarschijnlijk in het Nederlands gegeven), maar was in 1847 in Utrecht tot medisch doctor honoris causa gepromoveerd (dus zonder proefschrift). Toen hij in 1856 als rector in Groningen aftrad, hield hij wel een rectorale rede in het Latijn; misschien was die rede voor hem uit het Nederlands in het Latijn vertaald.

30 Boekholt, 'De positie van de klassieken', 111-112.

31 Zoals geciteerd in: Caljé, *Student*, 493.

32 Paping, 'Die waardige man', 97. Zie nog: Huizinga, 'Geschiedenis', 183-184.

33 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 20. Onbekend is wanneer het Latijn verdween in de dispuutgezelschappen waar de betere studenten (soms onder leiding van de hoogleraar) zich verder oefenden in hun vak.

34 Voor al deze colleges moesten de studenten de hoogleraar collegegeld betalen, plus een klein bedrag voor de praetor (het praetor-geld). Daarnaast begonnen hoogleraren vanaf het begin van de jaren vijftig ook gratis zogenaamde 'pleziercolleges' te geven, die bedoeld waren om de wetenschappelijke zin van de studenten te stimuleren. Zo gaf Jonckbloet in het jaar 1854-1855 een 'pleziercollege' over esthetica en gaf de rector, Star Numan, er een over Tacitus' *Germania*.

35 Over zin en onzin van de *responsio* zie: Huizinga, 'Geschiedenis', 174.

36 Paping, 'Die waardige man', 95, vermeldt dat in het begin de oude Driessen wel eens van de partij was. Iemand anders die wel eens meeging, was de medicus, geograaf en oudheidkundige Gozewinus Acker Stratingh (1804-1876), een veel jongere broer van de hoogleraar scheikunde Sibrandus Ezn.

37 Van A., *Herinneringen*, 22, 35-36. Volgens de auteur was Van Eerde in zijn privatissima een juist zeer belesen, helder en behulpzaam docent. Bij de beoordeling van het onderwijs moet misschien behalve met de gewone colleges ook rekening gehouden worden met het informele onderwijscircuit, waar de studenten vaak het meest leerden.

38 Als colleges in het Nederlands werden gegeven, ging de hoogleraar ook sneller door de leerstof heen en drong zich nog meer de vraag op of het niet beter was de colleges halfjarig te maken, in plaats van uit te smeren over het hele academische jaar.

39 *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1871*, 59, 90.

40 *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1859*, 90. Baart de la Faille was overigens erg boos over de opmerking in de *Studenten Almanak*, omdat hij nooit gedictieerd zou hebben. Een bezoek van het corps aan de hoogleraar maakte dat de ruzie snel werd bijgelegd. *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1861*, 86.

41 Gratama smeerde het college strafrecht over drie opeenvolgende jaren uit, zodat een student gedwongen

- was nog drie jaren na het kandidaats te studeren (de meesten wilden zo lang niet meer studeren), of zich te behelpen met de dictaten van een ander. 'Zou het niet mogelijk zijn,' vroeg een student zich in 1864 af, 'die dictaten of excerpten, of hoe men die manuscripten noemen wil, te vervangen door een gedrukte handleiding? Kusters uitvinding heeft zoo groote voordeelen aangebragt, waarom die hier ongebruikt laten!' *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1865*, 83.
- 42 Jonckbloet, *Het verleden onze roem*, 46.
- 43 H.C. van Hall, 'Opmerkingen aangaande een gedeelte van het onderwijs voor aanstaande geneeskundigen enz.', *Algemene Konst- en Letterbode* 1842, II, 210-215, in het bijzonder 210-211. Later verscheen een antwoord van G.J. Mulder (p. 242-245) en vervolgens weer een repliek van Van Hall (p. 278-280).
- 44 Van Deen liep daarmee overigens niet voorop. In Utrecht was de zoöloog Pieter Harting in de jaren veertig al met onderwijs in de microscopie begonnen. In 1859 publiceerde een van Van Deens leerlingen, Aäron Drielsma, een vertaling van twee buitenlandse werkjes over het gebruik van de microscoop. Van Deen schreef er een voorwoord bij, waarin hij opmerkte: 'Voor de jongere geneesheren, die in den lateren tijd aan onze Hoogescholen gevormd zijn, levert het gebruik van het mikroskoop geen bezwaar hoegenaamd, dewijl aldaar ruimschoots gelegenheid tot praktische oefeningen daarin gegeven wordt. Ik voor mij beschouw het mikroskoop zoo noodzakelijk voor den geneesheer, dat ik ieder student in de geneeskunde, die mijne lessen bijwoont, aanraad, er zich eene aan te schaffen – en reeds aanvankelijk heeft deze raadgeving goede vruchten gedragen.' A. Drielsma, *Het mikroskoop, in zijne toepassing bij de diagnose. Naar Bennett en Reinhard bewerkt, met aantekeningen en bijvoegsels vermeerderd* (Tiel 1859). Drielsma, afkomstig uit Leeuwarden, had zich in 1853 in Groningen ingeschreven en was na zijn promotie in 1859 huisarts in Zwolle geworden.
- 45 *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1867*, 52.
- 46 Over de veranderingen in het medisch onderwijs zie: Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 81-143.
- 47 Baron, 'Het belang en de welvaart', 94.
- 48 Baron, 'Het belang en de welvaart', 144-203.
- 49 Caljé, *Student*, 427-432.
- 50 Van A., *Herinneringen*, 60-62.
- 51 Zie bijvoorbeeld: *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1865*, 86 (verslag over 1863-1864).
- 52 Caljé, *Student*, 347-352. Caljé komt tot zijn percentage door middel van een cohort-analyse. Hij telt daarbij de studenten die tijdens de studie overleden of van meet af aan niet van plan waren een diploma te behalen niet mee. Anders was het rendement ongeveer 85. Wingelaar komt voor Utrecht tot lagere percentages (70,5 in 1815, 65,1 in 1845), maar het is de vraag of hoe hij tot die cijfers is gekomen. Telde hij de predikanten mee en verwerkte hij de omzwaaiers? Toch is ook zijn conclusie: de percentages lagen beduidend hoger dan in de achttiende eeuw. De gesjeesde student is in de negentiende eeuw hoe dan ook een uitzonderlijke verschijning. Wingelaar, *Studeren*, 84-85.
- 53 Ook De Vrankrijker, *Studentenleven*, 284, waarschuwt om de karikaturen van Klikspaan c.s. niet voor de werkelijkheid te houden.
- 54 De Vrankrijker, *Studentenleven*, 344-358.
- 55 Zie vooral: Van Lieburg, *De academische prijsvragen*.
- 56 Vree, 'Theologisch talent'.
- 57 Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 177 (nr. 904), 194 (nr. 1006).
- 58 Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 37, 142-143 (nr. 610), 177-178 (nr. 906). Beide auteurs waren op het moment dat hun verhandeling in druk verscheen inmiddels gepromoveerd.
- 59 Jonckbloet, *Gedenksboek*, 194-195.
- 60 Geciteerd in: Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 76, noot 83. Zie uitgebreider: Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 20.
- 61 Vree, 'Theologisch talent', 18; Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 262 (nr. 1510).
- 62 Vree, 'Theologisch talent gezocht', 18-19; Van Lieburg, *Academische prijsvragen*, 69 (nr. 20), 208-209 (nr. 1109). Na publicatie kreeg het boek nog gunstige recensies in de landelijke tijdschriften, waaronder *Waarheid in Liefde*, wat de bekendheid nog meer vergrootte.
- 63 Vree, 'Theologisch talent', 21.
- 64 De Wal had in Groningen letteren en wijsbegeerte gestudeerd en was op 30 maart 1839 in Groningen gepromoveerd op een rechtshistorisch proefschrift, *Disquisitio historica de juris civilis docendi discendique via apud Romanos*. Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 151 (nr. 697).
- 65 Gegevens zijn ontleend aan: J. Vree, *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper, 1848-1874*

(Hilversum 2006), in het bijzonder hoofdstuk 2: 'Een plooi in mijn geest: de Commentatio van 1860'; Jasper Vree en Johan Zwaan, red., *Abraham Kuyper's Commentatio (1860). The Young Kuyper about Calvin, a Lasco and the Church* (2 dln., Leiden 2005).

66 De meest recente biografie over a Lasco (1499-1560) is: Henning P. Jürgens, *Johannes a Lasco in Ostfriesland. Der Werdegang eines europäischen Reformators* (Tübingen 2002), besproken door W. Bergsma in het *Historisch Jaarboek Groningen* 2004, 88-90. Over leven en werk van a Lasco was rond 1850 nog maar weinig bekend, maar voor Calvinj beschikte men over een betrouwbare editie van zijn volledige werken uit 1671 en een monumentale, 2200 pagina's tellende biografie van P. Henry uit 1844.

67 Kuyper (1837-1920) stond sinds 1855 ingeschreven als student in Leiden, maar had veel werk gemaakt van de studie voor het kandidaats letteren en wijsbegeerte en was pas in 1858 met theologie begonnen.

68 Volgens het op 15 april 1859 uitgegeven programma van de prijsvragen schreef de Groningse universiteit acht prijsvragen uit: bij letteren twee, evenals bij wis- en natuurkunde en bij geneeskunde en telkens één bij theologie en rechten. Ook schreef het programma voor in welke taal de inzendingen geschreven moesten worden: bij letteren één in het Nederlands en één in het Latijn, bij wis- en natuurkunde en geneeskunde beide in het Nederlands, bij theologie en rechten juist weer in het Latijn. Kuyper had dus geen keuze. Vree, *Kuyper in de kiem*, 22, noot 3.

69 Geciteerd in: Vree, *Kuyper in de kiem*, 22.

70 Kuyper moest daarvoor toestemming vragen aan de faculteit, die deze zonder meer gaf.

71 Vree, *Kuyper in de kiem*, 47, noot 102, 89. In 1860 was de waarde van de medaille 96 gulden geweest.

72 Wel promoveerden speciaal in de jaren zestig theologen beduidend meer dan in vroegere jaren. Dit kan te maken hebben met de nieuwe, lossere verhouding tussen de neutrale staat en de Nederlandse Hervormde Kerk, waardoor de predikanten zich sterker als beoefenaars van wetenschap wilden profileren om hun plek aan de rijksuniversiteiten niet kwijt te raken. Bos, *In dienst van het vaderland*, 245-256.

73 Bos, *In dienst van het vaderland*, 227.

74 M.J. van Lieburg, 'De medische promoties aan de Nederlandse universiteiten (1815-1899)', *Batavia academica* 5 (1987) 1-17. De plotselinge stijging van het aantal medische promoties in Groningen rond 1840 is als volgt te verklaren. Voor 1838 was het medici verboden tegelijk een algemene praktijk te voeren en de heel- of verloskunde te beoefenen. In 1838 verviel die bepaling en dat stimuleerde veel medici alsnog een aanvullende graad in heel- en/of verloskunde te behalen.

75 Groen, *Het wetenschappelijk onderwijs*, I, 227, 230. In 1876 werd voor juristen het proefschrift weer verplicht gesteld. Na 1895 mochten zij opnieuw op stellingen promoveren, totdat die snelle route naar de doctorstitel in 1921 definitief werd afgesloten.

76 *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1862*, 70-72.

77 De dissertatie had ook een Latijnse titel: *Commentatio oeconomica-politica inauguralis de rerum valore*. Over de dissertatie zie: Bos, *Van Houten*, 13-19. Bos vermeldt dat de Groningse universiteit in deze tijd nogal kwistig omsprong met graden als 'cum laude' en 'summa cum laude'. Van de 22 studenten die in 1858-1859 promoveerden, kregen er 8 het predicaat 'magna cum laude' en 10 'cum laude'. Elders was het toen niet anders. Over de Leidse prijsvraag zie: Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 80 (nr. 124).

78 Baggen, *Vorming door onderwijs*, 41-42.

79 Hoewel het om een duidelijke vervolgopleiding ging, werd de school voor meer uitgebreid lager onderwijs (mulo), die in 1857 in het kader van de nieuwe Wet op het lager onderwijs tot stand kwam, tot het lager onderwijs gerekend.

80 F.G. Groneman, *Gedenboek van de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen (Groningen 1889)*; F.G. Groneman, *Tweede gedenboek van de Groninger Rijks Hoogere Burgerschool (Groningen 1905)*; A.M. Amerika e.a., red., *Gedenboek Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen, 1864-1964 (Groningen 1964)*; Van Herwerden, *Gedenboek*.

81 Groen, *Wetenschappelijk onderwijs*, I, 89-100. Niet voor alle vakken die op de hbs werden gedoceerd was er een splitsing in mo-A en mo-B gemaakt. Nederlands en geschiedenis, handelswetenschappen, zeevaartkunde en alle moderne talen kenden slechts één ongedeelde akte. Maar de natuurwetenschappen kenden juist heel veel deelakten.

82 Groen, *Wetenschappelijk onderwijs*, II, 9-26.

83 Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 59.

84 Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 60.

85 S. Rosenstein, *Gymnasia en Hoogere Burgerscholen als inrichting tot voorbereiding voor het academisch onderwijs (Groningen 1871)*.

- 86 Rosenstein, *Gymnasia*, 9.
 87 Rosenstein, *Gymnasia*, 27.
 88 Groen, *Wetenschappelijk onderwijs*, I, 123-124, 324-327, 341-342. Behalve de toelating tot het artsenberoep werden ook de toelating van apothekers en het toezicht op de beroepsuitoefening geregeld.
 89 Van Lieburg, 'De tweede geneeskundige stand', 450-453.
 90 Zie voor het einde van de klinische school in Rotterdam (met 40 tot 50 leerlingen nog de grootste in Nederland): M.J. van Lieburg, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967). Een kort historisch overzicht* (Amsterdam 1978) 65-68, 86-88. De school werd opgeheven in 1866.
 91 Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding*, 24-25.

NOTEN BIJ 22 DE STAND DER HOOGLERAREN

- 1 Huizinga, 'Geschiedenis', 164.
 2 Caljé, *Student*, 210-211.
 3 J.M.A. Roelants, *Gedenkschrift ter gelegenheid van het honderdvijftig-jarig bestaan van de Grootte Sociëteit te Groningen, opgericht 1 November 1765* (Groningen 1915) 54. Tot de eerste lichten hoogleraren die lid werden, behoorden ook Duymaer van Twist en Forsten Verschuur. In 1816 kwamen Lulofs en Ten Brink erbij en vanaf dat moment was het lidmaatschap voor hoogleraren heel gewoon.
 4 Zoals geciteerd in: Frijhoff, *Société néerlandaise*, 270. Zie ook: Van der Burg, "'Une nation"'.
 5 Boeles, 'Levenschetsen', 124-126; Van A., *Herinneringen*, 19-21.
 6 De positie van de hoogleraren is enigszins te vergelijken met die van de predikanten, die zich predikant bij, maar niet van een gemeente voelden. Zij ontvingen (een deel van) hun traktement van de staat en dienden een landsbelang; zij hoefden niet naar de pijpen van de plaatselijke gemeente te dansen.
 7 Caljé, *Student*, 452.
 8 Ook de bepaling dat de hoogleraren bij een faculteit benoemd waren en niet specifiek voor een bepaald vak, versterkte het gevoel van onafhankelijkheid. Volgens het Organiek Besluit moesten de hoogleraren binnen een faculteit onderling uitmaken wie welk vak doceerde, als elk vak dat op het rooster stond maar gegeven werd. Het college van curatoren moest wel op de onderlinge regelingen toezien. Natuurlijk leidde dit wel eens tot problemen – hoogleraren die na hun emeritaat hun vak niet wilden afstaan, of zittende hoogleraren die vakken afsnoepten van een nieuwelinge – maar steeds waren de hoogleraren er zeer op gebrand zelf te mogen uitmaken wie wat doceerde.
 9 De bedoelde hoogleraren waren Scerp Brouwer, Thomassen à Thuessink, de classicus J. Lenting, Ypey, Jonckbloet en Uilkens.
 10 Boeles, 'Levenschetsen', 134-135; Van A., *Herinneringen*, 48.
 11 Van A., *Herinneringen*, 43.
 12 Paping, 'Die waardige man', 62.
 13 Van A., *Herinneringen*, 43.
 14 Het dierlijk magnetisme was de leer dat zenuwziekten veroorzaakt worden door een verstoord evenwicht of een geblokkeerde doorstroming van het natuurlijke magnetisme dat elk mens heeft; die verstoringen kunnen worden opgeheven door een magnetiseur, die over een overmaat aan dierlijk magnetisme beschikt en daarmee het evenwicht in de patiënt kan herstellen. In Groningen waren de hoogleraren Bakker, Hendriksz en Uilkens rond 1820 overtuigde aanhangers van deze leer. Bakker en Hendriksz pasten deze therapie, die ons sterk doet denken aan hypnose, ook in het nosocomium toe, bijvoorbeeld op zwangere vrouwen. Zie: Joost Vijselaar, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001) 406-432.
 15 Van A., *Herinneringen*, 45-46. De student in kwestie was waarschijnlijk Bernard Ida Kiers Muntinghe, die sinds 1810 geneeskunde studeerde en in 1814 op stellingen promoveerde.
 16 Paping, 'Die waardige man', 62.
 17 Van A., *Herinneringen*, 28. Zie ook het hekeldicht van Berend Kymmell, hiervoor p. 497.
 18 Henk Betten, *Bevrijdend gebaar. Het levensverhaal van Henri Daniël Guyot* (Franeker 1990).
 19 Van Deen schijnt toch een praktijk aangehouden te hebben. Gezien het feit dat hij als buitengewoon hoogleraar de helft verdiende van wat hij als huisarts in Zwolle verdiende (in Zwolle was dat 4000 gulden, in Groningen bracht het extraordinaariaat slechts 2000 gulden op, de helft van het salaris van een gewoon hoogleraar), was dat ook wel begrijpelijk. Van der Poel, *Tussen zieken*, 39, 43.

- 20 B.L.G. [Lulofs], *Iets*, 3.
- 21 B.L.G. [Lulofs], *Iets*, 7.
- 22 *Inlichtingen of Consideratien*, 9. De Utrechtse senaat gaf in haar *Inlichtingen of Consideratien* nog als extra argument dat ware verdiensten worden gezocht en gevonden zonder zichzelf aan te bieden. De geleerden die op dat moment aan de universiteit waren verbonden, zouden geen hoogleraar zijn geworden 'als zij daartoe een verzoekschrift hadden moeten inleveren'. Behalve de trots van de geleerde speelde hier natuurlijk ook mee dat het toelaten van priva doce nten inkomstenderving voor de hoogleraren zou kunnen betekenen. Overigens gooide de Groningse senaat de deur niet helemaal dicht. Als men toch mocht overwegen priva doce nten toe te laten, dan zou dat wel moeten gebeuren na consultatie en toestemming van de faculteit – precies zoals het later is gegaan.
- 23 *Inlichtingen of Consideratien*, 9.
- 24 *Inlichtingen of Consideratien*, 9.
- 25 In het advies van de faculteit der bespiegelende wijsbegeerte en letteren van de Gentse universiteit verklaarde Thorbecke, op dat moment buitengewoon hoogleraar politieke en diplomatieke geschiedenis en statistiek in Gent, zich ook tegen het idee van een concours: 'Concours is het onfeilbaarst middel, om de meest bekwame, de waarlijk uitstekende, mannen, zoo wel inlanders als buitenlanders, van de Universiteitsleerstoelen af te weren'. [J.R. Thorbecke], *Bedenkingen over de hoogescho len en het akademisch onderwijs van de Letterkundige faculteit aan de Universiteit te Gent* (Gent 1828) 29. Later dacht hij er anders over. Toen Van Deen in 1848 een positie in Leiden was misgelopen, kreeg hij van Thorbecke een bemoedigend schrijven, waarin deze verzuchtte: 'Een openlijke wedstrijd voor dergelijke plaatsen heeft groote voordelen. Men koopt nu veelal kat in den zak. Konden wij slechts in dit kleine, jaloersche, kuipzieke Land, waar bekwamheid geen courante munt is, eene goede regtbank tot beoordeeling der mededingers of candidaten formeren!' *Briefwisseling van Thorbecke*, v, 114 (brief van 29 april 1848).
- 26 *Amhemsche Courant*, 26 november 1840, zoals geciteerd in: Dorsman, "‘Het hart walgt’", 39.
- 27 Opzoomer, *De hervorming onzer Hoogescho len*, 11, 12.
- 28 Kenmerkend voor Thorbeckes denken over de verhouding tussen ambt en aanzien is zijn reactie op de uitnodiging die hij in 1836 kreeg om lid te worden van het Koninklijk Instituut. Dat gezelschap dichtte zichzelf een groot prestige toe en meende dat iedereen het wel als een grote eer zou beschouwen als hij lid mocht worden. Thorbecke dacht daar anders over: 'Wij zijn niet meer in den stand, dat wij, met zulk lidmaatschap, meer eere ontvangen, dan geven.' Geciteerd in: Van Berkel, *De stem van de wetenschap*, 1, 248.
- 29 Jonckbloet, *Gedenkbboek*, 15-16. Al in 1777 en 1802 waren in de senaat voorstellen gedaan om portretten te laten vervaardigen, maar steeds was er niets van gekomen. Zie: Jolanda Oosterheert, *In vol ornaat. Vier eeuwen Groningse senaatsgalerij* (Groningen 2009). De eerste portretten werden geschilderd door de Groningse kunstenaar Jan Ensing, die was aanbevolen door Hofstede de Groot.
- 30 Dorsman heeft het over 'een duidelijke dip'. Dorsman, "‘Het hart walgt’", 47.
- 31 De dubbele moraal van de negentiende eeuw is het thema in: Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2003).
- 32 Gegevens en citaten in het navolgende zijn ontleend aan: J.J.A. Goeverneur, *De Keesiade. Een heldendicht, door verschillende dichters*, inl. en vert. Nop Maas, m.m.v. Rody Chamuleau en Rudi van der Paardt (Groningen 1996).
- 33 Van A., *Herinneringen*, 25.
- 34 De Waal moet weet gehad hebben van de *Keesiade*, maar kon de dichter niets meer maken. In 1828 was Goeverneur nog wel een van de oprichters van de *Groningsche Studenten Almanak*, maar in 1830 meldde hij zich in Leiden aan als vrijwilliger voor de strijd tegen de Belgen. Hij studeerde na afloop van de Tiendaagse Veldtocht ook verder in Leiden. Afstuderen deed hij echter niet. Hij keerde terug naar Groningen, waar hij zich tot zijn dood in 1889 in leven hield met vertaalwerk en gelegenheidspoëzie. Het contact met de universiteit bleef. Hij dichtte het corpslied 'Dat zwaard moet tijden tarten' en kreeg elk jaar van Vindicat een present-exemplaar van de *Almanak*. In 1878, bijna dertig jaar na de dood van De Waal, verscheen de *Keesiade* alsnog in druk.
- 35 Van der Poel, *Tussen zieken*, 43.
- 36 Vree, *De Groninger godgeleerden*, 95-96.
- 37 Van Dijk, 'Hij leefde eene eeuw', 100-104.
- 38 Geciteerd in: Van Dijk, 'Hij leefde eene eeuw', 104.
- 39 Voor een heldere analyse van het verband tussen de standenmaatschappij en de aandrang tot publiek optreden bij de hoogleraren zie: Ad Maas, 'Civil Scientists. Dutch Scientists between 1750 and 1875', *History of*

Science 48 (2010) 75-103. Wat Maas constateert voor de natuurwetenschappers, geldt ook voor de beoefenaren van andere wetenschappen.

40 Van Dijk, 'Hij leefde eene eeuw', 104-106.

41 Baron, 'Het belang en de welvaart', 72-77.

42 Overgenomen uit: Van Dijk, 'Hij leefde eene eeuw', 89. Het bericht zelf is gedateerd op 10 juli, zodat de proefrit plaatsvond op 9 juli.

43 Het voorgaande is gebaseerd op: M. Hartgerink-Koomans, 'Het Groninger stoomwagentje', *Groninger Volksalmanak voor 1957*, 76-84 (helaas zonder annotatie).

44 Diest Lorgion, red., *Gedenkschrift*, 32-33.

45 B.L.G. [Lulofs], *Iets*, 21, 24, 45, 49, 53.

46 Hoezeer zijn onderwijs in de medioneerlandistiek de studenten begeesterde, blijkt wel uit het verslag dat in de *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1853* verscheen (p. 86-95). Het is geschreven in de vorm van een middeleeuwse rijmkroniek en heette 'Cronike van der scolen van Groeninghen' (in Gotisch schrift).

47 Zoals geciteerd in: Van der Poel, *Tussen zieken*, 43-44.

48 Van Deen is de enige hoogleraar die het woord 'indagationes' (onderzoekingen) gebruikt. Anderen wijdde zich volgens de *ordo lectionum* aan 'exercitia' of 'exercitationes' (oefeningen, dat wil zeggen: met studenten). Zo gaf Van Kerkchoff op: 'Exercitia analytica in Laboratorio moderabitur quotidie'. Zie de afbeelding van de *ordo lectionum* van 1861 in: Van der Poel, *Tussen zieken*, 46.

49 Van der Poel, *Tussen zieken*, 44.

NOTEN BIJ 23 HET CORPS DER STUDENTEN

1 Zie: *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1858*, 92-93. Zie ook: *Groninger Courant*, 25 februari 1857; Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 220. Niet onbelangrijk was dat Wieniawski nog maar 22 jaar was en dus een leeftijdgenoot van de studenten. De overeenkomst met een hedendaags popidool ligt voor de hand. Een paar dagen na de serenade bezocht de violist de sociëteit *Mutua Fides*.

2 Het uitvoerigst over de geschiedenis van *Vindicat* is: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 1-46. Huizinga bespreekt het georganiseerde studentenleven heel summier, omdat hij wist dat er een gedenkboek van *Vindicat* in voorbereiding was. Caljé, *Student*, biedt een meesterlijke interpretatie van de geschiedenis van *Vindicat*, maar veronderstelt veel van die geschiedenis als bekend. De (in 1814 nog ongesplitste) filosofische faculteit telde in het begin niet als volwaardige faculteit mee omdat de oprichters van *Vindicat* haar uitsluitend als een propedeutische faculteit zagen, waarin alleen jongerejaars zaten, die men niet te veel inspraak wilde geven (als zijnde nog onervaren). Bovendien zou iedere student in de filosofische faculteit na een of twee jaar toch naar een hogere faculteit overgaan en dan volop mee kunnen doen. Na de splitsing van de faculteit in 1815 is deze regel van toepassing verklaard op zowel de letterenfaculteit als die der wis- en natuurkunde. Winter (zoon van een predikant uit Zuidhorn) bleef rector tot juni 1815, toen hij werd opgevolgd door de medische student Jacob Baart de la Faille, de latere hoogleraar geneeskunde. Voor een overzicht van de samenstelling van de achtereenvolgende senaten zie: W.A. Hofman e.a., *Vlammomenten. Vijftig jaren uit anderhalve eeuw Vindicat atque Polit, 1815-1965* (Groningen 1965) 163-176. Winter was ingeschreven sinds 10 juli 1810 en stond in 1815 op het punt zijn studie te beëindigen; hij bleef daarom maar een paar maanden in functie.

3 De rijzende zon in het wapen van *Vindicat* is er later pas aan toegevoegd. Zij duikt voor het eerst op in de versiering van de *Groningsche Studenten Almanak voor 1829*.

4 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 2.

5 Geciteerd in: Caljé, *Student*, 414.

6 Al in 1817 werd een wetgevend lichaam in het leven geroepen, waarin zes senatoren met twaalf 'gewone' leden van *Vindicat* zaten. In 1818 werden de senatoren voor het eerst door de 'leden' gekozen, in plaats dat de zittende senaat een keuze maakte uit door de faculteiten opgestelde dubbele voordrachten. Ook de rector werd voortaan door de leden gekozen. Tot 1860 was dit een functie die men één jaar uitoefende, daarna bleef een rector aan zolang hij wilde. Voor een overzicht van de zeer veranderlijke corpswetten zie: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 63-110.

7 Geciteerd in: Caljé, *Student*, 445.

8 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 11. Van 1844 tot 1873 had *Vindicat* zelfs twee pedellen, omdat *Vindicat* de pedel van *Post Chaos Lux* overnam.

9 De drie senaten erkenden wederzijds elkaars ontgroeningen, zodat een student die van Groningen naar Leiden ging niet opnieuw hoefde te worden ontgroend. Groningen erkende echter niet de ontgroeningen in Franeker, Harderwijk en Amsterdam. Zelfs de oud-rector van de Franeker studentensenaat, Aemilius Vitringa Coulon, moest er in juni 1817 in Groningen opnieuw aan geloven. Er werd echter ook wel eens dispensatie verleend, zoals in september 1816 aan de uit Amsterdam overkomende studenten C.S.C. van der Muelen en Ph.H. Themmen. In 1820 erkende Vindicat alsnog de Franeker ontgroeningen. Korte tijd heeft de Leidse studentensenaat nog geprobeerd erkend te worden als overkoepelende senaat van alle Nederlandse instellingen van hoger onderwijs, maar Utrecht en Groningen wensten daar niet aan mee te werken. Dat de overgang van ontgroensenaat naar studentencorps het eerst plaatsvond in Groningen, heeft volgens Caljé niet alleen te maken met het verlichte klimaat aan de universiteit, maar ook en vooral met de dominantie van de middengroepen in de stad Groningen. Caljé, *Student*, 433. Hij ziet ook een verband tussen de geest van vernieuwing in Vindicat en het vroege liberalisme in de provincie Groningen.

10 Voor de details zie: Caljé, *Student*, 414-415.

11 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 20. Een luchtwandelelaar is een acrobaat die over het plafond loopt.

12 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 29-30. Uitgebreid ook bij: Caljé, *Student*, 435-436. De twee verdrinken studenten waren de uit Amsterdam overgekomen Van der Muelen en Themmen, die een paar maanden daarvoor nog zonder ontgroening tot Vindicat waren toegelaten (zie hierboven noot 9). Kennelijk hadden zij zich in korte tijd zeer geliefd gemaakt. Tot 1829 werd in Nederland nog overal in de kerken begraven.

13 Over *Mutua Fides*: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 169-202.

14 In de beginjaren was er dus nog geen sprake van een groentijd, een maandenlange periode waarin de groen van alle rechten beroofd was, tal van vernederingen moest ondergaan (het zogenaamde donderen), klusjes voor ouderejaars moest opknappen of idiote opdrachten moest uitvoeren. Zie: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 111-168.

15 Caljé, *Student*, 424.

16 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 38. Ook in 1822 wordt nog melding gemaakt van een tegensenaat, maar nadere gegevens ontbreken.

17 In 1823 deed zich weer een poging tot afscheiding voor. Bij de keuze van de nieuwe rector gingen de meeste stemmen naar de fiscus, de theologiestudent Johann Gerhard Harger, die echter niet goed bleek te liggen bij de oude senaat (waarom, is onduidelijk – misschien omdat hij een buitenlander was; hij kwam namelijk uit Bentheim). Vanwege een vermeende onregelmatigheid bij de stemming werd de verkiezing van Harger ongedaan gemaakt. Deze nam dat niet en begon een campagne tegen de oude senaat. Zelfs rector magnificus Van Swinderen moest zich ermee bemoeien. De groep-Harger begon in september met eigen ontgroeningen, maar dat was dan ook het laatste wat deze malcontenten konden doen. Voor het jaar om was, erkenden zij weer gewoon het gezag van Vindicat.

18 Geciteerd in: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 69.

19 Geciteerd in: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 71.

20 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 21. Voor het citaat van Modderman zie: Caljé, *Student*, 446.

21 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 246.

22 *Inlichtingen of Consideratien*, 10; Jonckbloet, *Gedenkboek*, 197, noot.

23 Caljé, *Student*, 448-449.

24 Huizinga, 'Geschiedenis', 184.

25 Huizinga, 'Geschiedenis', 195-196.

26 Caljé, *Student*, 459; Jonckbloet, *Gedenkboek*, 385-386, noot. In de laatste paragraaf van het edict spoorden de hoogleraren de studenten aan, 'non ut iudices, sed ut Patres [niet als rechters, maar als vaders]', om zich verder van ongeregeldheden te onthouden.

27 Venhuizen Munniks was de zoon van Bernard Munniks, een van de hoogstaangeslagenen in de stad Groningen en dus zeer welgesteld. Hij studeerde rechten, werd nadien beëdigd als advocaat, maar overleed in 1840 op drieëndertigjarige leeftijd.

28 Geciteerd in: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 251.

29 Over de nieuwe vereniging zie: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 47-62.

30 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 56, 211.

31 Voor de reünies zie: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 295-300.

32 De reünie was georganiseerd door twaalf commissarissen uit verschillende jaren, met daartussen bekende Groningse namen als Antonius Modderman (1811), G. Acker Stratingh (1819), J.J. Cremers (1822), E.J. Diest Lorgion (1831) en B.D.H. Tellegen (1841).

- 33 Ook bij de viering van het vijftigjarig bestaan van Vindicat in 1865 werden de reïnisten (nu alleen oud-Vindicaters) nadrukkelijk betrokken. Bij die gelegenheid vaardigde de academische senaat twee hoogleraren af naar het feest van Vindicat en omstreeks dezelfde tijd werd het gebruikelijk dat hoogleraren de kroegjool bezochten die na afloop van de overdracht van het rectoraat van de universiteit in Mutua Fides plaatsvond. Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 252.
- 34 Het officiële corpslied 'Dat zwaard moet tijden tarten', van Goeverneur, op de melodie (aanvankelijk) van het Wilhelmus, werd pas ingevoerd in 1871. Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 307. Zie ook hiervoor p. 863, noot 34.
- 35 Groningers waren niet alleen in de meerderheid in Groningen; van alle Groningers die gingen studeren, waar ook in Nederland, ging maar liefst 85 procent in de eigen stad studeren. Leiden en Utrecht waren veel minder 'provinciaal' dan Groningen. Leiden trok bijvoorbeeld 'maar' 51 procent van de studenten uit de provincies Noord- en Zuid-Holland. Caljé, *Student*, 154.
- 36 Huizinga, 'Geschiedenis', 199. Klein was Groningen overigens allerminst. Rond het midden van de eeuw was de stad de zesde stad van Nederland, na 1870 zelfs de vijfde.
- 37 Zie de grafieken in: Jensma en De Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs*, 217-218.
- 38 Caljé, *Student*, 241-247.
- 39 Caljé, *Student*, 234-275, in het bijzonder de grafiek op p. 235.
- 40 Het kón in Groningen voor 530 gulden per jaar, aldus Caljé, *Student*, 333, maar dan was men nergens lid van en deed men nergens aan mee. Voor de berekening van Tydeman zie: H.W. Tydeman, *Consideration over de punten van Overweging betrekkelijk het Academisch onderwijs* (Leiden 1828). Tydeman ging voor zijn berekening uit van een studiejaar van 40 weken. Tijdens de vakanties werd de studentenkamer opgezegd. Ook rekende hij kleedgeld niet mee, omdat dat geen studiekosten waren.
- 41 In Groningen was het Gansfort voor en Gansfort na, maar Agricola paste kennelijk veel minder in het theologisch gekleurde geschiedbeeld van de Groningers. In 1828 werd op instigatie van Van Eerde namens de faculteit der letteren en wijsbegeerte een prijsvraag uitgeschreven over leven en verdiensten van Agricola: 'Narratio de vita et meritis Rudolphi Agricolae, quae sit tersae et elegantis orationis latinae specimen'. Er kwam vier inzendingen binnen, maar geen daarvan werd bekroond. Van Lieburg, *De academische prijsvragen*, 192 (nr. 992). Een van de inzenders, de student letteren en rechten Tjalling Petrus Tresling, publiceerde zijn inzending later alsnog: *Vita et merita Rudolphi Agricolae* (Groningen 1830). De auteur promoveerde in 1834 in de rechten en de letteren, trouwde met een dochter van de hoogleraar S.E. Stratingh, werd advocaat en publiceerde nog menig geleerde verhandeling. Zie: NNBW IV, 1344-1345 (Brugmans).
- 42 Het Gansfort-fonds deelde in totaal drie beurzen uit, uitsluitend voor theologiestudenten.
- 43 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 432.
- 44 Caljé, *Student*, 329.
- 45 Over het interieur van zo'n kamer zie: Huizinga, 'Geschiedenis', 187. Op de deur van de studentenkamer hing meestal een exemplaar van de *ordo lectionum*. In het begin van de eeuw werd zo'n kamer verwarmd door een open haardvuur, later verschenen de wat doodse, en toch sierlijke kachels.
- 46 Huizinga, 'Geschiedenis', 188.
- 47 Van A., *Herinneringen*, 54-55.
- 48 Ast-Boiten, *Stad tussen Verlichting en Romantiek*, 234-236. Zowel de Heren- als de Burger-komedie verdwenen in de jaren veertig, toen het professionele toneel het amateurtoneel verdrong.
- 49 Van A., *Herinneringen*, 57-59.
- 50 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 183-184.
- 51 Van A., *Herinneringen*, 69-72.
- 52 *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1840*, 11; ook geciteerd in: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 141. Een oud-student is in het negentiende-eeuwse taalgebruik verwarrend genoeg ook een ouderejaarsstudent.
- 53 Caljé, *Student*, 466. Het studentenbal kwam voort uit de winterconcerten die Vindicat sinds 1827 voor de burgerij organiseerde. Sinds 1853 bood de dankbare burgerij de studenten een contra-partij aan. Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 285-286.
- 54 Annelies Noordhof-Hoorn, 'Panathenaeum. Een Gronings studentenblad in de begintijd van de Nederlandse studentenpers (1842-1843)', *TS. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 27 (september 2010) 62-77. De auteur bereidt een proefschrift voor over Nederlandse studentenbladen in de negentiende en vroege twintigste eeuw.
- 55 Van der Feltz (afkomstig uit Assen) was niet het meest gezeglijke lid van Vindicat. Tijdens zijn ontgroe-

ning in 1837 had hij het bestaan om op zekere avond met twee andere groenen een ouderejaars dezelfde behandeling te geven als de ouderejaars aan de groenen gaven. Zie: Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 132. Fockens Meijer was afkomstig uit Groningen en had zich op 31 december 1836 ingeschreven.

56 Zoals geciteerd in: Noordhof-Hoorn, 'Panathenaeum', 71.

57 Noordhof-Hoorn, 'Panathenaeum', 72.

58 Fockens Meijer vertrok in 1845 naar Leiden, waar hij afstudeerde. Van der Feltz bleef in Groningen en promoveerde op 14 oktober 1846 in de rechten (op stellingen).

59 Deze paragraaf leunt sterk op Caljé, *Student*, 458-512.

60 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 291; Caljé, *Student*, 461-462.

61 Geciteerd in: Caljé, *Student*, 484.

62 Caljé, *Student*, 465.

63 Caljé, *Student*, 467-474.

64 Caljé, *Student*, 474-481.

65 Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 240. De Groningse senatoren gingen eerder bij hun Leidse of Utrechtse collega's op bezoek dan andersom. Pas in 1864 kwam er voor het eerst een delegatie van het Leidse corps naar Groningen. Bij vertrek kreeg Vindicat van de Leidse studenten een pendule cadeau.

66 Zie hiervoor [B.C.J. Hekker], *Maskeraden. De ontwikkeling van de Groningse studentenmaskerade van 1814 tot 1914* (Groningen 1981). Vgl. Cohen e.a., *Uit Vindicat's verleden*, 272-274, 290-294.

67 WillemBoeieSophiusBoeles (1832-1902) was de zoon van Pieter Boeles, een veelbelovende predikant te Noordijk, die een studie over Praedinius of Jacobus Altling in de pen had toen hij op jeugdige leeftijd overleed. Zoon Willem studeerde rechten van 1851 tot 1856, promoveerde op stellingen en begon een carrière in de rechtspraak. Tegelijk maakte hij enige naam als kerk- en universiteitshistoricus. Hij verzorgde de korte biografieën van de Groningse hoogleraren in het *Gedenkbboek van Jonckbloet* (hij was toen rechter in Sneek) en schreef een tweedelige geschiedenis van de Franeker universiteit en het Rijksatheneum aldaar. *NNBW IV*, kol. 182-183 (Brugmans). Zie ook: Wiebe Bergsma, 'Under professoaren. Boeles syn Frieslands Hoogeschool', *De Vrije Fries* 82 (2002) 275-282.

68 Toen in 1817 de student Aritius Sibrandus Talma geen aanstalten maakte om zich bij Vindicat te melden, bewerkte men de nieuweeling, of eigenlijk zijn huisbaas, professor Ypey, net zo lang tot hij zich wel meldde. Ook in de jaren dertig werden studenten die zich niet zelf hadden gemeld nog actief benaderd, maar later gaf men het op. Wie zich niet meldde, werd verder genegeerd.

NOTEN BIJ 24 AAN DE RAND VAN DE AFGROND (1870-1876)

1 Over dit en de volgende wetsontwerpen zie: Huizinga, 'Geschiedenis', 270-280.

2 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1868, Bijlagen, p. 109.

3 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1868, Bijlagen, p. 132.

4 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1868, Bijlagen, p. 132.

5 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1869, Bijlagen, p. 1067.

6 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1869, Bijlagen, p. 1074.

7 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1869, Bijlagen, p. 1075.

8 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1869, Bijlagen, p. 1075.

9 Huizinga, 'Geschiedenis', 271.

10 Sommigen meenden in dit advies ook de hand van Jonckbloet te zien, die in de Kamer regelmatig over onderwijskwesties sprak en kennelijk geen al te beste herinneringen aan zijn tijd in Groningen had. Huizinga, 'Geschiedenis', 274.

11 Dirk van Delft, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie* (Amsterdam 2005) 53, die voor het adres van Vindicat verwijst naar het studentenblad *Vox Studiosorum* 1870, 103-105.

12 Van Delft, *Kamerlingh Onnes*, 50.

13 M. Salverda, *Ons landbouw-onderwijs* (Leiden 1869). Tijdgenoten vermoedden al dat Staring, de grote tegenstander van Van Hall, mede de hand had gehad in deze brochure.

14 P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen 1987).

15 Over de studietijd van Aletta Jacobs zie: Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (Assen 1998) 7-84; Mineke Bosch, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929* (Amsterdam 2005) 35-116.

- 16 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 7-29.
- 17 Over de joodse en niet-joodse connecties van Ali Cohen zie: Bosch, *Een onwrikbaar geloof*, 51. Tot het netwerk waar Aletta Jacobs op kon steunen, behoorde waarschijnlijk ook haar neef (zoon van een zuster van haar moeder) Jacques Oppenheim, een prominent lid van Vindicat, de favoriete leerling van Tellegen en secretaris van het comité tot behoud van de Groningse universiteit. Bosch, *Een onwrikbaar geloof*, 38, 97-98.
- 18 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 56.
- 19 Zoals geciteerd in: Van Delft, *Kamerlingh Onnes*, 56.
- 20 Van Delft, *Kamerlingh Onnes*, 57. Zie ook: Bosch, *Een onwrikbaar geloof*, 74.
- 21 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 62.
- 22 De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 54-55.
- 23 Geciteerd in: De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 55.
- 24 Geciteerd in: Bosch, *Een onwrikbaar geloof*, 85.
- 25 Geciteerd in: De Wilde, *Nieuwe deelgenoten*, 7. De Wilde citeert ook de vrijdenker Bastiaan P. Korteweg, die in 1877 de provincie Groningen 'de meest vrijzinnige streek van Nederland' noemde.
- 26 Over deze affaire: Bosch, *Een onwrikbaar geloof*, 80-83.
- 27 Aletta H. Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam 1924; herdruk Nijmegen z.j.) 36.
- 28 Jacobs, *Herinneringen*, 39. *Tabes dorsalis* was, zo leerde men later, een van de vormen waarin syfilis zich in het laatste stadium openbaarde. Bosch, *Een onwrikbaar geloof*, 711, noot 25.
- 29 Jacobs, *Herinneringen*, 40. Aletta Jacobs vertelde niet wie de bewuste hoogleraar was. Waarschijnlijk was het de hoogleraar verloskunde en gynaecologie W.M.H. Sanger.
- 30 Jacobs, *Herinneringen*, 41.
- 31 Het betrof de benoemingen van oudtestamenticus Daniël Chantepie de la Saussaye (oratie 21 november 1872) en de nieuwtestamenticus Frederik Willem Bernard van Bell (oratie 23 november 1872).
- 32 Arie L. Molendijk, *The Emergence of the Science of Religion in the Netherlands* (Leiden 2005).
- 33 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1873-1874*, Bijlagen, Kamerstuk 96.3, p. 11.
- 34 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1873-1874*, Bijlagen, Kamerstuk 96.3, p. 11.
- 35 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1873-1874*, Bijlagen, Kamerstuk 96.3, p. 11.
- 36 Dit finale ontwerp gaf de volgende omschrijving van hoger onderwijs: 'Hooger onderwijs omvat de vorming en voorbereiding tot zelfstandige beoefening der wetenschappen en tot het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen, waarvoor eene wetenschappelijke opleiding vereischt wordt.' (art. 1) Dit was exact de omschrijving die Heemskerk al in 1868 had gebruikt.
- 37 De brief van de senaat aan de Tweede Kamer van 3 maart had niet de steun gekregen van zes leden van de senaat, onder wie de rector magnificus, de verloskundige Sanger! GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 331.
- 38 Curatoren aan Van der Wijck, 28-3-1876. GrA, Archief Senaat (toegangsnummer 46), inv.nr. 331, bijlagen. Van der Wijck bleef nog tot 1890 hoogleraar in Groningen.
- 39 Ook Salverda moest zich in 1869 verweren tegen het verwijt dat hij niet collegiaal was geweest door de opheffing van Groningse universiteit te bepleiten. Veel collega's, zo betoogde hij, dachten er precies zo over als hij, maar durfden het niet te zeggen. 'Velen inderdaad zijn voor zichzelf overtuigd, dat deze drie [hogescholen] onze intellectuele en finantiële krachten te boven gaan. Toch doet men er het zwijgen toe. Men meent, dat een academisch beampte de teedere quaestie niet behoort te bespreken. Wie buiten de academie staat - erkent men - kan het niet. Zoo blijft de zaak, gelijk ze was.' Salverda, *Ons landbouw-onderwijs*, 49, noot.
- 40 *Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1875-1876*, Bijlagen, p. 1100-1105.

NOTEN BIJ TUSSENBALANS:

HET ZELFBEWUSTZIJN VAN EEN NOORDELIJKE UNIVERSITEIT

- 1 *Vox Studiosorum* 3 (1866-1867) 356, zoals geciteerd in: J.E. Noordhof-Hoorn, *De stem van de studenten. Nederlandse studentenbladen in de negentiende en vroege twintigste eeuw* (in voorbereiding). Ik dank Annelies Noordhof voor de toestemming om dit citaat te gebruiken. In jaren vijftig klaagden de studenten erover dat het vooroordeel dat men op de Groningse univeriteit 'ruw en onbeschaafd' zou zijn, mede oorzaak was van de terugloop van het aantal studenten. *Groningsche Studenten Almanak voor het jaar 1858*, 108.

BRONNEN EN BIBLIOGRAFIE

PRIMAIRE BRONNEN

Een goed uitgangspunt voor de bestudering van de geschiedenis van de Groningse universiteit is: F.R.H. Smit en J. Kingma, *Gids voor onderzoek naar de geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen* (Groningen 1996). Deze Gids bevat een uitvoerig overzicht van de relevante archiefbestanden, waarvan de meeste bewaard worden in het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven. In het archief van de senaat bevindt zich ook het inschrijfregister van de universiteit, het 'Album academiæ', in druk beschikbaar als het *Album studiosorum Academiae Groninganae*. Uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen (Groningen 1915). Dit Album bevat ook het 'Album promotorum' en de lijst van hoogleraren en curatoren tot 1914. Voor sommige gegevens loont het overigens de moeite de oorspronkelijke bron te raadplegen. In de loop van de negentiende eeuw beginnen ook de almanakken die eerst door de hoogleraar Van Swinderen en later door de studentenvereniging *Vindicat atque Polit* werden uitgegeven een belangrijke bron van informatie te worden.

BIBLIOGRAFIE

Slechts bij uitzondering zijn in deze literatuurlijst lemmata opgenomen in de verschillende biografische woordenboeken, zoals het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), het *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (BLGNP) en de *Dictionary of Seventeenth and Eighteenth Century Dutch Philosophers* (DSEDP). Evenmin zijn opgenomen publicaties van minder belang die slechts een keer (of in twee opeenvolgende noten) vermeld zijn.

Academia Groningana MDCXIV-MCMXIV. Gedenboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der Universiteit te Groningen, uitgegeven in opdracht van den Academischen Senaat (Groningen 1914).

Album promotorum Academiae Franekerensis (1591-1811), ed. Th.J. Meijer (Franeker 1972).

Bibliotheca Reformatoria Neerlandica. Geschriften uit den tijd der Hervoming in de Nederlanden, deel VI, ed. F. Pijper (Den Haag 1909).

Brieven van Johan de Witt, bewerkt door R. Fruin, uitgegeven door G.W. Kernkamp en N. Japikse (4 dln., Amsterdam 1906-1913).

De briefwisseling van J.R. Thorbecke, deel V: 1845-1853, ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets (Den Haag 1996).

De briefwisseling van J.R. Thorbecke, deel VI: 1853-1862, ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets (Den Haag 1998).

De briefwisseling van J.R. Thorbecke, deel VII: 1862-1872, ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets (Den Haag 2002).

De kroniek van Abel Eppens tho Equart, uitgeg. en met kritische aant. voorzien door J.A. Feith en H. Brugmans (2 dln., Amsterdam 1911).

- De zomer van 1823. Lopen met Van Lennep. Dagboek van zijn voetreis door Nederland, ed. Geert Mak en Marita Mathijssen (Zwolle 2000).
- Diarium Furmerii. Dagboek van Bernardus Gerbrandi Furmerius, 1603-1615, landsgeschiedschrijver van Friesland, inleiding, redactie en vertaling D.W. Kok, annotatie Onno Hellinga (Leeuwarden 2006).
- ‘Die Selbstbiographie von Johannes Bernoulli I’, in: Gedenkbuch der Familie Bernoulli zum 300. Jahrestage ihrer Aufnahme in das basler Bürgerrecht 1622-1922 (Bazel 1922) 81-103.
- Effigies et vitae professorum Academiae Groningae & Omlandiae, cum historiâ foundationis ejusdem Academiae (Groningen 1654).
- Fons Caballinus seu Florumsparsio congratulationum honoribus meritis collata Petri Muntinghe ut et Dn. Theodori Beckeringh enz. (Groningen 1738).
- Haller in Holland. Het dagboek van Albrecht von Haller van zijn verblijf in Holland (1725-1727), ingeleid en geannoteerd door G.A. Lindeboom (Amsterdam 1979, oorspr. ed. Delft 1958).
- Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jaren ... (Den Haag 1821-1850).
- Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal (Den Haag 1814-).
- Hareniana. Brieven van W. en O.Z. van Haren, ed. H.E. Moltzer (Groningen 1876).
- Het geheime dagboek van de Groninger stadssecretaris Johan Julsing 1589-1594, inl. en vert. en toelichting Jan van den Broek (Assen 2006).
- Het ontwerp van Constitutie van 1797, ed. L. de Gou (3 dln., Den Haag 1983-1985).
- Het verborgen leven voor de Heere van Sicco Tjaden (1693-1726), predikant te Nieuwe Pekela, ed. F.A. van Lieburg (Houten 1992).
- In de steigers. 200 jaar bouwkunde-onderwijs in Groningen, 1797-1997 (Groningen 1997).
- Inlichtingen of Consideratien van den Akademischen Senaat der Hooge School te Groningen over de aan denzelven toegezondene Punten van overweging, rakende de inrigting van het hooger onderwijs (z.pl. 1828).
- Kerkelijke wetten voor de Hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden, verz. en van aant. voorzien door C. Hooijer (Zaltbommel 1846).
- Nederland in den goeden ouden tijd, zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jaren 1823, ed. M. Elisabeth Kluit (Utrecht 1942).
- Oeuvres de Descartes, ed. Charles Adam en Paul Tannery (13 dln., Parijs 1964-1976, oorspr. ed. Parijs 1897-1957).
- Oeuvres complètes de Christiaan Huygens, publiées par la Société Hollandaise des Sciences (22 dln., Den Haag 1888-1950).
- Ontwerp van wet op het hooger onderwijs, met bijgevoegd rapport en memorie van toelichting, aan den Koning ingediend door de staats-commissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 15 Januarij 1849 (Den Haag 1849).
- Oratio habita ab Ubbone Emmio, cum is in solenni conventu die natali Academiae huius tunc primum recurrente, qui fuit x kal. Septembris Iuliani, anno MDCXV fluente, Rectorum Academicam deponeret, & solenni ritu in successorem transferret (Groningen 1616).
- Programma van de viering van het tweehonderdvijftigjarig bestaan der Groningsche Hoogeschool Dingsdag 13 September-Zaterdag 17 September 1864 (Groningen 1864).
- Rapport sur les établissemens d’instruction publique en Hollande, et sur les moyens de les réunir à l’Université impériale (Parijs 1811).
- Rudolph Agricola: Six lives and Erasmus’s testimonies, ed., transl. and annotated by Fokke Akkerman; English translations by Rudy Bremer and Corrie Ooms Beck (Assen 2012).
- The Correspondence of John Lothrop Motley, ed. Johan William Curtis (2 dln., Londen 1889).
- ‘Toespraken gehouden bij gelegenheid van de herdenking van de geboortedag van Ubbo Emmius (geboren 5 december 1547) op 4 december 1947 in de aula van het Academiegebouw door Prof. dr. J. Lindeboom en Dr. J.J. Boer’, Jaarboek der Rijksuniversiteit te Groningen 1948 (Groningen-Batavia 1948) 39-57.
- Verhaal der Provinciale Groninger Courant van de feestviering bij gelegenheid van den tweehonderdvijftigsten verjaar-

dag van de Hoogeschool te Groningen, gehouden den 13den, 14den, 15den, 16den en 17den September 1864 (Groningen 1864).

Vertoog over de Universiteiten, met betrekking tot het stelsel van openbaar onderwijs, en tot alle de inrigtingen die tot hetzelfde, middellijk of onmiddellijk, behooren (Den Haag 1809).

'Zinzendorfs Diarium seiner Reise durch die Niederlande 1736', ed. P.M. Peucker, Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis 74 (1994) 81-122.

A., H. van, Herinneringen van vroeger en later leeftijd en aan gedenkwaardige land- en tijdgenooten (Tiel 1884).

Aa, Bianca van der, *Amplitudinis tuae observans*. De briefwisseling tussen Ubbo Emmius (1547-1625) en zijn goede vriend Johann Witten (Groningen 1997) [doctoraalscriptie Afdeling Klassieke Talen Rijksuniversiteit Groningen].

Aerts, Remieg, 'Een staat in verbouwing. Van Republiek naar constitutioneel koninkrijk, 1780-1848', in: Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 13-95.

Aerts, Remieg, Liesbeth Hoogkamp, De Gelderse Pallas. *Gymnasium illustre, Gelderse universiteit, Rijksatheneum te Harderwijk 1600-1818* (Barneveld 1986).

Agricola, Rudolph, *Letters*, ed. and transl. with notes by Adrie van der Laan and Fokke Akkerman (Assen-Tempe AZ 2002).

Ahsmann, Margreet J.A.M., *Collegia en colleges. Juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630*, in het bijzonder het disputeren (Groningen 1990).

Akkerman, F., 'Onderwijs en geleerdheid in Groningen tussen 1469 en 1614', in: Van Gemert, Schuller tot Peursum-Meijer en Vanderjagt, red., 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken', 13-29.

Akkerman, Fokke, 'De Aduarder academie', in: Von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen', 71-80.

Akkerman, F., 'Agricola and Groningen. A humanist on his origin', in: Akkerman en Vanderjagt, red., *Rodolphus Agricola Phrisius*, 3-20.

Akkerman, F., 'Toneel in Groningen. Over Buchanans Iepthes opgevoerd in 1617', in: Von Martels, 'Oefenschool der Muzen', 181-190.

Akkerman, F., C.G. Santing, 'Rudolf Agricola en de Aduarder academie', *Groningse Volksalmanak [voor het jaar] 1987*, 7-28.

Akkerman, F., A.J. Vanderjagt, red., *Rodolphus Agricola Phrisius (1444-1485)* (Leiden 1988).

Akkerman, F., G.C. Huisman en A.J. Vanderjagt, red., *Wessel Gansfort (1419-1489) and Northern Humanism* (Leiden 1993).

Akkerman, F., A.J. Vanderjagt en A.H. van der Laan, red., *Northern Humanism in European Context, 1469-1625. From the 'Adwert Academy' to Ubbo Emmius* (Leiden 1999).

Allardi, Chr., *Dissertatio medica inauguralis de respirationis mechanismo* (Groningen 1771).

Amerika e.a., red., A.M., *Gedenkboek Rijks Hogere Burgerschool te Groningen, 1864-1964* (Groningen 1964).

Andreas, Ch. Henriëtte, *In en om een botanische tuin. Hortus Groninganus 1626-1966* (Groningen 1976).

Asselt, W.J. van, Johannes Coccejus. *Portret van een zeventiende-eeuwse theoloog op oude en nieuwe wegen* (Heerenveen 1997).

Ast, Lies, 'Een voettocht door Duitsland en een "kardiographie"', *Stad en Lande* 22 (2013), nr. 2, p. 30-35.

Ast-Boiten, Lies, *Stad tussen Verlichting en Romantiek. Groningen 1780-1850* (Assen 2011).

B.L.G. [Barthold Lulofs], *Iets over onze noordelijke hoogeschoolen* (Groningen 1824).

Baggen, Peter, *Vorming door wetenschap. Universitair onderwijs in Nederland 1815-1960* (Delft 1998).

Bakker, Folkert J., *Bedelorden en begijnen in de stad Groningen tot 1594* (Assen 1988).

Bakker e.a., M., *Hugenoten in Groningen. Franse vluchtelingen tussen 1680 en 1720* (Groningen 1985).

Baron, Wilhelmina, 'Het belang en de welvaart van alle ingezetenen'. *Gezondheidszorg in de stad Groningen 1800-1870* (Assen 2006).

- Becker, Georg, *Die Studenten aus dem niederländischen Raume an deutschen Gymnasien und Universitäten. 1. Theil. Niederrheinische Anstalten und das "Gymnasium illustre" zu Bremen* (Den Haag 1944)
- Beestermöller, Bernhard, *Geschichte des Akademischen Gymnasiums in Lingen, 1697-1820* (Lingen 1914).
- Bekkuum, Wout van, 'De Hebraïstiek in den noordlichen Nederlanden: Jacobus Alting (1618-1697) in Groningen', *Aschkenas. Zeitschrift für die Geschichte und Kultur der Juden* 14 (2004) 447-468.
- Bekkuum, Wout van, "'Hebreumque linguam' ... 'En de Hebreuwse taal'", in: Von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen', 129-138.
- Belt, Henk van den, 'Kan een mens wel zeker zijn?' Een moderne vraag in een disputatie van Herman Ravensperger (1586-1625) (Groningen 2013).
- Bentham, H.L., *Holländische Kirch- und Schulenstaat* (2 dln., Frankfurt-Leipzig 1698).
- Berg, J. van den, 'Tussen ideaal en realiteit. De Engelse jurist Goodricke in discussie met de Nederlandse theologen Bonnet en Van der Kemp over de grenzen van de kerk en de binding aan de belijdenis', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 81 (1981) 217-250.
- Berg, J. van den, "'De vrijheid der Godgeleerde Wetenschap": kerk en theologische faculteit in de middenjaren van de negentiende eeuw', in: A. Goudriaan e.a., red., *Feestbundel, uitgegeven ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van het Kerkhistorisch Gezelschap S.S.S.* (Leiden 1992) 7-24.
- Bergsma, W., 'Het godsdienstig wereldbeeld van Ubbo Emmius', in: Kupperts, red., *Ubbo Emmius*, 106-129.
- Bergsma, W., 'Suffridus Petrus als landshistorienschrijver', *It Beaken* 56 (1994) 80-123.
- Bergsma, W., 'Adliger im Exil: Johan Rengers van ten Post', in: H. van Lengen, red., *Die 'Emder Revolution' von 1595* (Aurich 1995) 17-25.
- Bergsma, Wiebe, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum-Leeuwarden 1999).
- Bergsma, Wiebe, 'Under professoaren. Boeles syn Frieslands Hoogeschool', *De Vrije Fries* 82 (2002) 275-282.
- Berkel, K. van, *Isaac Beeckman (1588-1637) en de mechanisering van het wereldbeeld* (Amsterdam 1983).
- Berkel, Klaas van, 'Descartes in debat met Voetius. De mislukte introductie van het cartesianisme aan de Utrechtse universiteit', *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wetkunde en Techniek* 7 (1984) 4-18.
- Berkel, Klaas van, 'Edzo Hendrik Waterbolk. Akkerwoude 5 december 1915-Haren 9 augustus 2000', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2000-2001* (Leiden 2002) 129-138.
- Berkel, Klaas van, 'Verzamelen voor het onderwijs. Het Groningse kabinet van natuurlijke historie in de vroege negentiende eeuw', in: Tiny Monquil-Broersen, red., *Universitaire collecties in Nederland. Nieuw licht op het academisch erfgoed* (Zwolle 2007) 78-84.
- Berkel, Klaas van, *Academisch leven. Over geschiedenis, karakter en veerkracht van de Nederlandse universiteit* (Amsterdam 2009).
- Berkel, Klaas van, *De stem van de wetenschap. Geschiedenis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1: 1808-1914* (Amsterdam 2008).
- Berkel, Klaas van, "'Arm Franeker'. Adriaan Gilles Camper en het echech van de lobby voor de Franeker universiteit', *De Vrije Fries* 91 (2011) 67-82.
- Betten, Henk, *Bevrijdend gebaar. Het levensverhaal van Henri Daniël Guyot (Franeker 1990)*.
- Beyer, Hartmut, 'Carlo and Marcellino Verardi's *Ferdinandus servatus* and the poem *Supra casum Hispani Regis* by Peter Martyr. Drama and diplomacy in papal Rome under Alexander VI', in: Jan Bloemendal, Peter G.F. Eversmann en Elsa Strietman, red., *Drama, performance and debate: Theatre and public opinion in the early modern period* (Leiden 2013) 35-56.
- Bie, J.P. de, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam 1899).
- Bierman, A.I., *Van artsenijsmengkunde tot artsenijsbereidkunde. Ontwikkelingen van de Nederlandse farmacie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1988).
- Blankensteijn, Annemarië, 'Twee eeuwen geleerd en gewichtig. De viering van het 200-jarig bestaan van de Universiteit Utrecht in 1836', *Oud-Utrecht* 77 (2004) 46-51.

- Blécourt, A.S. de, 'Authentica van Groninger oproer, 1748', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1901*, 1-48.
- Blécourt, A.S. de, *Pro Excolendo en de rechtsgeschiedenis (Groningen-Batavia 1937)*.
- Blekastad, Milada, Comenius. *Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Comenius (Oslo-Praag 1969)*.
- Blok e.a., P.J., *Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594 (Groningen 1894)*.
- Blom, J.C.H., A.J. Kox en T.J. Veen, red., *Academische vrijheid (Amsterdam 1995)*.
- Boekholt, P.Th.F.M., 'De positie van de klassieken in het Nederlandse onderwijs in de 19e eeuw', *Hermeneus* 65 (1993) 106-112.
- Boekholt, Pieter, 'Oostfriesse studenten in Noord-Nederland (1750-1850)', in: Theo Meyer en Willem Koppers, red., *Als Friesen Preussen waren. Ostfriesland im 18. Jahrhundert (Aurich 1997)* 90-103.
- Boeles, W.B.S., 'Levenschetsen der Groninger hoogleraren', in: Jonckbloet, *Gedenkboek, Bijlage 1*.
- Boeles, W.B.S., *Frijslands Hoogeschool en het Rijksatheneum in Franeker (2 dln., Leeuwarden 1878-1889)*.
- Boer, J.J., *Ubbo Emmius en Oost-Friesland (Groningen 1935)*.
- Boer, M.G. de, *De woelingen in Stad en Lande in het midden der zeventiende eeuw (Groningen 1893)*.
- Boer, T.J. de, 'Groninger disputaties en promoties in de 17e en 18e eeuw', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1904*, 124-140.
- Bohatec, Josef, *Die cartesianische Scholastik in der Philosophie und reformierten Dogmatik des 17. Jahrhunderts (Leipzig 1912, herdruk Hildesheim 1966)*.
- Boon, L.J., 'Dien godlosen hoop van menschen'. *Vervolg van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw*, ed. I. Schöffner e.a. (Amsterdam 1997).
- Boon-Hofstede de Groot, J.M., *Het leven van Petrus Hofstede de Groot (Rotterdam 1914)*.
- Bos, David, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland (Amsterdam 1999)*.
- Bos, G.M., Mr. S. van Houten. *Analyse van zijn denkbelden, voorafgegaan door een schets van zijn leven (Purmerend 1952)*.
- Bosch, Mineke, *Een onwrikbaar geloof in rechtvaardigheid. Aletta Jacobs 1854-1929 (Amsterdam 2005)*.
- Bosch, R.A., *Wilhelmus Schortinghuis (Kampen 2007)*.
- Botke, IJnte, *Jacobus Albertus Uilkens, 1772-1825. Predikant te Lellens en Eenrum, hoogleraar in de landhuishoudkunde te Groningen (Groningen 1984)*.
- Botke, IJnte, "'Der landhuishoudkunde een licht ontstoken". Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825) en Herman Christiaan van Hall (1801-1874)', in: Van Gemert, Schuller tot Peursum-Meijer en Vanderjagt, red., 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken', 109-127.
- Botke, IJnte, *Theodorus van Swinderen (1784-1851). Hoogleraar en schoolopziener. Gedenktekens door en voor hem gesticht (Groningen 1990)*.
- Botke, IJnte, Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960 (Assen 2002).
- Bouman, H., *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleraren; grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden (2 dln., Utrecht 1844-1847)*.
- Bozzay, Réka, Sándor Ladányi, *Magyarországi diákok Holland egyetemeken 1595-1918. Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918 (Boedapest 2007)*.
- Breuker, Ph.H., *Friese cultuur in het jonge Koninkrijk (z.pl. z.j. [2001])*.
- Brock, Marleen, 'Groningse studenten op reis. Natuur- en landschapsbeleving rond 1800', *De Achttiende Eeuw* 43 (2011) 231-260.
- Brock, Marleen, "'Houdt ons voor geen sentimentele knapen!'" *Natuur en emoties in "Brieven, geschreven op eene wandeling door een gedeelte van Duitschland en Holland, in den zomer van 1809"*, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 548-563.
- Broek, Jan van den, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600) (Assen 2007)*.
- Broeyer, F.G.M., E.G.E. van der Wall, red., *Een richtingensrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750 (Zoetermeer 1994)*.

- Brood red., P., *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994).
- Brucherus, H.H., *Geschiedenis van de opkomst der Kerkhervorming in de Provincie Groningen* (Groningen 1821).
- Brugmans, A., 'Voorreden', in: *Verhandelingen ter Nasporing van de Wetten en Gesteldheid onzes vaderlands [...] door een Genootschap te Groningen Pro Excolendo Iure Patrio I* (Groningen 1773).
- Brugmans, H., 'Een studentenstandje uit de zeventiende eeuw', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1891*, 56-67.
- Brugmans, H., 'Een en ander over de stichting der Groningsche academie', in: *Academia Groningana*, 241-257.
- Brugmans, H., 'Ubbo Emmius en zijn correspondentie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 39 (1924) 289-307.
- Brugmans, H., F. Wachter, red., *Briefwechsel des Ubbo Emmius* (2 dln., Aurich-Den Haag 1911-1923).
- Bruins, L.H., *Leven en werken van Geert Reinders, de grondlegger van de immunologie* (Leens 1951).
- Brunsema, Mello, *Oratio pro nova juridicae facultatis Groningae instituta praelectione, habita ad vi Julij A.S. MDXCVI*. Handschrift in facsimile uitgeg. met een inl. van T.J. Veen en een vert. van F. Akkerman e.a. (Groningen 1967).
- Buisman, Jan Willem, 'De vrouw, de bijbel en de Verlichting. De visie van de jurist Frederik Adolf van der Marck in context', in: Van der Wall en Wessels, red., *Een veelzijdige verstandhouding*, 297-308.
- Burg, Martijn van der, *Nederland onder Franse invloed. Cultuurtransfer en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2007).
- Burg, Martijn van der, "'Une nation, naturellement si studieuse". Het aanzien van de Nederlandse universiteiten in de napoleontische tijd', in: Dorsman en Knegtmans, red., *Universiteit, publiek en politiek*, 13-28.
- Buursma, Albert, 'Deze bekommerlijke tijden'. *Armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1595-1795* (Assen 2009).
- Byler, C.A. van, *Helsche boosheit of Grouwelyke zonde van sodomie, in haar afschouwelykheit, en welverdiende straffe uit goddelyke, en menschelyke schriften tot een spiegel voor het tegenwoordige, en toekomstige geslagte opentlyk ten toon gestelt* (Groningen 1731).
- Caljé, P.A.J., *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 2009).
- Caljé, P.A.J., 'Dalende studentenaantallen en de ondergang van de Franeker academie', *De Vrije Fries* 91 (2011) 47-65.
- Caljé, P.A.J., 'Petrus Camper and the demise of the Franaker Academy', in: Ramakers, Van Lieburg en Van Berkel, *The Groningen Meteor* (in druk).
- Chevallier, J.W., 'Een moeilijk jaar van een Groningsch Hoogleraar uit den Patriottentijd', *Groningsche Volksalmanak voor het schrikkeljaar 1896*, 12-51.
- Clark, William, *Academic Charisma and the Origins of the Research University* (Chicago 2006).
- Coccejus, Johannes, *Opera anekdota theologica et philologica* (2 dln., Amsterdam 1706-1707).
- Cohen e.a., I.B., *Uit Vindicat's verleden. Gedenkboek ter herinnering aan het honderdjarig bestaan van het Groningsch Studentencorps Vindicat atque Polit* (Groningen 1920, tweede editie 1934).
- Colenbrander, H.T., *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, deel 6: Inlijving en opstand, 1810-1813* (3 dln., Den Haag 1911-1912).
- Collini, Stefan, *What are universities for?* (Londen 2012).
- Comenius, Johann Amos, *Leben, Werk und Wirken: autobiographische Texte und Notizen*, ausgew., übers., eingl. und hersg. von Gerhard Michel und Jürgen Beer (Sankt Augustin 1992).
- Cossee, Eric H., *Willem Muurling (1805-1882). Een Groninger wordt modern. Afscheidsrede* (Groningen 2009).
- Daniëls, C.E., *Het leven en de verdiensten van Petrus Camper* (Utrecht 1880).
- Dekker, Gudrun Anne, *Ubbo Emmius: Leben, Umwelt und Gegenwart: Biographie* (Norderstedt 2010).
- Delft, Dirk van, *Heike Kamerlingh Onnes. Een biografie* (Amsterdam 2005).
- Deursen, A.Th. van, *Leonard Offerhaus. Professor historiarum Groninganus (1699-1779)* (Groningen 1957).
- Deursen, A.Th. van, *Jacobus de Rhoer 1722-1813. Een historicus op de drempel van een nieuwe tijd* (Groningen 1970).

- Deursen, A.Th. van, 'Cultuur in het isolement', in: Formsma e.a., *Historie van Groningen*, 389-422.
- Deursen, A.Th. van, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1780)', in: J.C.H. Blom en E. Lamberts, red., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2001) 117-177.
- Dhondt, Pieter, *Un double compromis. Enjeux et débats relatifs à l'enseignement universitaire en Belgique au XIXe siècle* (Gent 2011).
- Dibon, Paul, *L'enseignement philosophique dans les universités néerlandaises à l'époque pré-cartésienne (1575-1650)* (z.pl. 1954).
- [E.J. Diest Lorgion, red.] *Gedenkschrift der inwijding van het nieuwe Academiegebouw [te] Groningen in September 1850*, uitgeg. door de Vereenigde Commissie ter regeling der Feesten (Groningen 1851).
- Diest Lorgion, E.J., 'Inleiding', in: [Diest Lorgion, red.] *Gedenkschrift der inwijding van het nieuwe Academiegebouw*, ix-liv.
- Dijk, J.D.R. van, W.R. Foorthuis, red., *Martinus Schoock, Tractatus de Turffis 1658. Martin Schoock en zijn beschrijving van het turfgraven in de hoogvenen* (Groningen 1984).
- Dijk, Paul van, 'Hij leefde eene eeuw, schoon hij slechts een halve telde'. *Leven en werk van Sibrandus Stratingh* Ez. (z.pl. 1986).
- Dijksterhuis, E.J., *Simon Stevin* (Den Haag 1943).
- Doornbosch, Willem G., "'Bibliothecae" in Groningen', *Stad en Lande* 21 (2013), nr. 3, p. 34-39.
- Doornbosch, W.G., H.J.E. Hartog, *Bewonerslijst van de stad Groningen 1710* (Groningen 1995).
- Dorsman, Leen, 'Slaapmutsen en ornamenten? Over het bestuur van een universiteit in de negentiende eeuw', *Studium* 1 (2008) 32-46.
- Dorsman, Leen, "'Het hart walgt van haar als een boeleerster". Het aanzien van de Nederlandse universiteiten 1830-1850', in: Dorsman en Knegtmans, red., *Universiteit, publiek en politiek*, 29-48.
- Dorsman, L.J., P.J. Knegtmans, red., *Universiteit, publiek en politiek. Het aanzien van de Nederlandse universiteiten, 1800-2000* (Hilversum 2012).
- Drechsler, Wolfgang, 'Christan Wolff (1679-1754). A biographical essay', *European Journal of Law and Economics* 4 (1997) 111-128.
- Drielsma, A., *Het mikroskoop, in zijne toepassing bij de diagnose. Naar Bennett en Reinhard bewerkt, met aantekeningen en bijvoegsels vermeerderd* (Tiel 1859).
- Duijvendak e.a., red., M.G.J., *Geschiedenis van Groningen* (3 dln., Groningen 2008-2009).
- Duker, A.C., *School-gezag en eigen-onderzoek. Historisch-kritische studie van den strijd tusschen Voetius en Descartes* (Leiden 1861).
- Duker, A.C., *Gisbertus Voetius* (4 dln., Leiden 1897-1915).
- Ebels-Hoving, Bunna, 'Theorie en therapie. Antonius Deusing (1612-1666) en de koorts', in: Huisman en Santing, red., *Medische geschiedenis*, 49-68.
- Eckhart, U.W., 'Der Streit zwischen Daniel Sennert (1572-1637) und Johann Freitag (1581-1641)', in: *Münstersche Beiträge zur Geschichte und Theorie der Medizin* (Münster 1987) 21-36.
- Eeghen, Isabella H. van, *Meniste vrijage. Jakob van Geuns (1769-1832). Gronings dokter, Amsterdams 'kassier'* (Haarlem 1969).
- Eijnatten, Joris van, *Mutua Christianorum Tolerantia. Irenicism and Toleration in the Netherlands: the Stinstra Affair, 1740-1745* (Florence 1998).
- Eijnatten, Joris van, 'Swiss Anticlericalism in the United Provinces. Jean Barbeyrac's *Oratio de magistratu, forte peccante, e pulpitis sacris non traducendo* (1721)', in: *La formazione storica della alterità. Studi di storia della tolleranza nell'età moderna offerti a Antonio Rotondò* (3 dln., Florence 2001) III, 861-886.
- Eijnatten, Joris van, *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in the Eighteenth-century Netherlands* (Leiden 2003).
- Eijnatten, Joris van, Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (tweede, verbeterde druk, Hilversum 2006).
- Ekkart, R.E.O., J. Schuller tot Peursum-Meijer, samenst., *Groninger Academieportretten. Catalogus van de portretten in het Academiegebouw en de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1978).
- Emmuis, Ubbo, *Programma bij de aanvaarding van het rectoraat der Latijnse School (thans Praedinius-gymnasi-*

- um) te Groningen in 1594, opnieuw uitgeg. met vert. en toelichting door A.G. Roos (Groningen 1951).
- Emmius, Ubbo, *Friesland tussen Eems en Lauwers. Stad en Lande omstreeks 1600*, vert. P. Schoonbeeg, ed. F.R.H. Smit en F. Westra (Groningen 1981, tweede, vermeerderde editie 1989).
- Ensink, J., 'Academia, Ecclesia, Civitas. Over academische rouwberichten, hun levens- en maatschappijbeschouwing', in: Z. von Martels, P. Steenbakkers en A.J. Vanderjagt, red., *Limae labor et mora*. Opstellen voor Fokke Akkerman ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag (Leende 2000) 161-171.
- Ensink, J., *Academische rouw. Uittreksels uit de programmata funebria van de Academie van Stad en Lande van Groningen, de Rijks Hogeschool te Groningen (1615-1833), ten dienste van biografie en genealogie* (Groningen 2002).
- Ensink, J., 'Het programma funebre aan de Groninger academie in de 17e en 18e eeuw', in: Huusens jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 283-298.
- Erkelens, Helma, *Oefening baart kunst. Verloskundig onderwijs in de 19e eeuw* (Groningen 2006).
- Eysselsteijn, G. van, *Het Algemeen Provinciaal-, Stads- en Academisch Ziekenhuis te Groningen* (Groningen z.j. [1907]).
- Feenstra, H., *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel (1600-1800)* (z.pl. 1981).
- Feenstra, Hidde, 'Van stapelrecht en vrije markteconomie. Stad en Ommelanden in de 16e eeuw', in: Brood, red., *Van Beeldenstorm tot Reductie*, 143-182.
- Feenstra, H., *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen 2007).
- Feenstra, R., 'Der juristische Unterricht in Steinfurt im 17. Jahrhundert und die an niederländische Universitäten berufenen Steinfurter Professoren der Rechte. Mit einem besonderen Beitrag über A.A. Pagenstecher', in: Schindling, ed., *Symposion*, 36-113.
- Feingold, Mordechai, *The mathematician's apprenticeship. Science, universities and society in England, 1560-1640* (Cambridge 1984).
- Feith sr., H.O., *De Academie van Groningen. Hare grondslagen en regten en de gevolgen, welke uit hare opheffing zouden voortvloeijen*, ed. H.O. Feith jr. (Groningen 1849).
- Feith jr., H.O., 'Eenige uitgaven bij de oprigting der Akademie te Groningen', *Groninger Volksalmanak voor 1851*, 102-104.
- Feith, J.A., 'Eene mislukte poging tot invoering der inquisitie te Groningen', in: *Historische avonden. Bundel uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn tienjarig bestaan* (Groningen 1896) 156-177.
- Feith, J.A., 'Bal in het Academiegebouw te Groningen', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1905*, 194-200.
- Feith, J.A., 'Een Groningsch studentengezelschap te Utrecht in de 17e eeuw', *Groningsche Volksalmanak voor 1905*, 120-128.
- Feith, J.A., 'Uit het leven der jufferen op 't Broerkerkhof', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1910*, 16-24.
- Feith e.a., W.W., *Pro Excolendo Iure Patrio 1761-1961* (Groningen 1961).
- Fenema, C.H. van, *Het Academie-gebouw te Groningen. 1614-1909* (Groningen 1909).
- Formsma e.a., red., W.J., *Historie van Groningen* (Groningen 1976).
- Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuizen* (Assen 1973).
- Frank-van Westrienen, Anna, *De Groote Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983).
- Frijhoff, W.Th.M., *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires* (Amsterdam 1981).
- Frijhoff, W.Th.M., 'Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de 18e eeuw', *Holland 17* (1985) 37-56.
- Frijhoff, Willem, 'Zeelands universiteit: hoe vaak het mislukte, en waarom', in: A.I. Bierman e.a., *Worstelende wetenschap. Aspecten van wetenschapsbeoefening in Zeeland van de zestiende tot in de negentiende eeuw* (z.pl. 1987) 7-41.

- Frijhoff, Willem, 'Verlichte kaalslag in Europa? De academische herstructurering rond de revolutietijd en haar gevolgen', *De Vrije Fries* 91 (2011) 23-45.
- Frijhoff, Willem, 'Honderd jaar universiteitsgeschiedenis in Nederland', *Studium* 6 (2013) 197-206.
- Fruin, Robert, 'De drie tijdvakken der Nederlandsche geschiedenis', *De Gids* 29 (1865) 245-271.
- Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag 1990).
- Galama, S.H.M., *Het wijsgerig onderwijs aan de Hogeschool te Franeker, 1585-1811* (Franeker 1954).
- Geer, B.J.L., 'De regeling van het hooger onderwijs in Nederland in 1814', *Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving* 19 (1869) 212-272.
- Gemert, G.A. van, J. Schuller tot Peursum-Meijer en A.J. Vanderjagt, red., 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken'. *Groningse geleerden 1614-1989* (Hilversum 1989).
- Genderen, J. van, 'Johan Verschuier (1680-1737)', in: T. Brienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* (Den Haag 1989) 203-241.
- Gindhart, Marion, Ursula Kundert, red., *Disputatio 1200-1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur* (Berlijn 2010).
- Goeverneur, J.J.A., *De Keesiade. Een heldendicht, door verschillende dichters, inl. en vert. Nop Maas, m.m.v. Rody Chamuleau en Rudi van der Paardt* (Groningen 1996).
- Goslinga, W.J., *De rechten van den mensch en burger. Een overzicht der Nederlandsche geschriften en verklaringen* (Den Haag 1936).
- Goudriaan, Aza, 'Anthonius Driessens theologische kritiek op de leibniziaans-wolffiaanse filosofie', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek, 185-206*.
- Goudriaan, Aza, 'Anthonius Driessen contra Jacob Wittich. Over God, de schepping en causaliteit', in: G. Coppens, red., *Spinoza en de Scholastiek* (Leuven-Leusden 2003).
- Goudriaan, Aza, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625-1750. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen* (Leiden 2006).
- Graaf, Thera de, 'Het leven van Jezus, een boek dat niet door de beugel kon', *Boekblad. Nieuwsblad voor het Boekenvak* 148 (1981) 12 juni, p. 16-17.
- Graafland, C., 'Structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer', in: Broeyer en Van der Wall, red., *Een richtingstrijd in de Gereformeerde Kerk*, 28-53.
- [Grand, John le], *Anatomisch Museum* (Groningen z.j.).
- Grob e.a., *Bart, Papieren anatomie. De wonderschone papier-machémodellen van dokter Auzoux* (Zutphen 2008).
- Groen, M., *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht* (6 dln., Eindhoven 1983-1987; gedeeltelijk gebundeld en herzien in 3 dln., Eindhoven 1987-1989).
- Groneman, F.G., *Gedenkbok van de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen* (Groningen 1889).
- Groneman, F.G., *Tweede gedenkbok van de Groninger Rijks Hoogere Burgerschool* (Groningen 1905).
- Gross, Dominik, Jan Steinmetzer, 'Strategies of medical self-authorization in early modern medicine: the example of Volcher Coiter (1534-1576)', *Medizinhistorisches Journal* 40 (2005) 275-320.
- Gross, Dominik, Jan Steinmetzer, *Volcher Coiter (1534-1576) und die Konstituierung ärztlicher Autorität in der Vormoderne* (Aken 2006).
- Guyot, H.D., *Groningue, lieu de refuge. Notes sur les réfugiés extraites des archives* (Groningen 1891).
- Haan, Johan de, 'Hier ziet men uit paleizen'. *Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw* (Assen 2005).
- Haitsma, J., *Fridericus Ragstat a Weille (1648-1729). De eerste joodse predikant in de Nederlandse Gereformeerde (Hervormde) Kerken* (Leiden 1989).
- Hall, H.C. van, 'Opmerkingen aangaande een gedeelte van het onderwijs voor aanstaande geneeskundigen enz.', *Algemeene Konst- en Letterbode* 1842, II, 210-215 (met antwoord van G.J. Mulder, p. 242-245, en repliek van Van Hall, p. 278-280).
- Haneveld, G.T., 'Koning Willem de Eerste en de anatomische collecties', in: *Acta octavi conventus Historiae Scientiae Medicinae Matheseos Naturaliumque Excolendae Bergae ad Zomam, a.d. Septimum-, Sextum-, Quintum Decimum Kalendas Apriles MCMLXXVII. Pars Altera* (Amsterdam 1978) 83-90.

- Harpe, Jacqueline E. de la, *Jean-Pierre de Crousaz (1663-1750) et le conflit des idées au siècle des lumières* (Berkeley-Los Angeles 1995).
- Harrison, Peter, *The Fall of Man and the Foundations of Modern Science* (Cambridge 2007).
- Hartgerink-Koomans, M., 'Het Groninger stoomwagentje', *Groninger Volksalmanak voor 1957*, 76-84.
- Hecker, W., *De ontwikkeling van den geest op het gebied der wetenschap. Toespraak bij de uitreiking der diploma's aan de doctores honoris causa* (Groningen 1864).
- Heeres, J.H., 'Stad en Lande tijdens het erfstadhouderschap van Willem IV', *Bijdragen voor Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde* 3 (1888) 252-344.
- Heerspink, J.B.F., *Dr. P. Hofstede de Groot's leven en werken* (Groningen 1898).
- Heerspink, J.B.F., *De godgeleerdheid en hare beoefenaars aan de Hoogeschool te Groningen, gedurende het 250jarig bestaan der Akademie* (2 dln., Groningen 1864-1875).
- [Hekker, B.C.J.], *Maskeraden. De ontwikkeling van de Groningse studentenmaskerade van 1814 tot 1914* (Groningen 1981).
- Hempenius-van Dijk, B.S., 'Antonius Matthaëus (I) en zijn juridisch onderwijs in Groningen 1625-1637', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 85-126.
- Hempenius-van Dijk, B.S., met medewerking van R. Feenstra e.a., *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Universiteiten van Groningen en Harderwijk tot 1811* (Amsterdam 2013).
- Hermans, J.M.M., 'De kerk in het midden. Aspecten van Groningen als cultureel en religieus centrum aan het eind van de Middeleeuwen', in: G. van Halsema Thz. e.a., red., *Geloven in Groningen. Capita selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad* (Kampen 1990) 43-56.
- Hermans red., Jos. M.M., *De Franeker universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw: beleid en belang van een universiteitsbibliotheek* (Hilversum 2007).
- Hermans, Jos. M.M., Marc Nelissen, red., *Charters of foundation and early documents of the universities of the Coimbra group* (Groningen 1994).
- Hermans, Jos. M.M., Gerda C. Huisman, red., *Aan de ketting. Boek en bibliotheek in Groningen voor 1669* (Groningen 1996).
- Herwerden, P.J. van, *Gedenkboek van het Stedelijk Gymnasium te Groningen* (Groningen-Batavia 1947).
- Heusde, Ph.W. van, *Brieven over den aard en de strekking van Hooger Onderwijs* (Utrecht 1857; eerste editie 1829).
- Heusde, Philip Willem van, *Wijsbegeerte van het gezond verstand, uitgeg., ingeleid en van aant. voorz. door J.M.M. de Valk* (Baarn 1989).
- Hildebrand, K., *Het Reglement Reformatoir in Stad en Lande in de praktijk (1749-1780)* (Groningen 1932).
- Hofman e.a., W.A., *Vlammomente. Vijftig jaren uit anderhalve eeuw Vindicat atque Polit, 1815-1965* (Groningen 1965).
- [Hofstede, Petrus], *Pseudo-studiosus hodiernus, dat is hedendaagsche naamstudent of Groninger godsgeleerde* (z.pl. z.j [Leeuwarden 1737]).
- Hofstede de Groot, P., *Geschiedenis der Broederenkerk te Groningen. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Hervorming en der roomschgezinde gemeente dezer stad* (Groningen 1832).
- [Hofstede de Groot, P.], 'Is de opheffing van eene of meer Akademiën raadzaam?', *De Tijdgenoot* 2 (1842) kol. 60-64.
- Hofstede de Groot, P., *Is zuinigiging op het Onderwijs, vooral door opheffing eener Hoogeschool, aan te raden?* (Groningen 1849).
- Hofstede de Groot, P., *De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid* (Groningen 1855).
- Hofstede de Groot, P., *Het Christendom de kweker der humaniteit. Godsdienstige rede ter opening van de viering van het 250jarig bestaan der Hoogeschool te Groningen, den 13 September 1864 uitgesproken in de Martini-kerk* (Groningen 1864).
- Hötting, Ingeborg, *Die Professoren der Steinfurter Hohen Schule* (Steinfurt 1991).
- Hotson, Howard, *Commonplace Learning. Ramism and its German Ramifications, 1543-1630* (Oxford 2007).
- Hout, Jos van den, 'Groninger gedachten over verlichting en voortgaande hervorming. P. Hofstede de Groot "over de beschuldiging tegen de leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in

- deze dagen openlijk ingebracht" (1833)', in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper, red., *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw* (Zoetermeer 2005) 65-90.
- Houwaart, E.S., *De hygiënist. Artsen, staat & volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (Groningen 1991).
- Huisman, C., *Geloof in beweging. Gerardus Kuiper, pastor en patriot tussen vroomheid en Verlichting* (Zoetermeer 1996).
- Huisman, C., 'Paulus Chevallier, hoogleraar en burger op de drempel van een nieuwe tijd', in: Van der Wall en Wessels, red., *Een veelzijdige verstandhouding*, 337-347.
- Huisman, Frank, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam 1992).
- Huisman, Frank, 'De correspondenten. Medici, staat en samenleving tijdens de Nederlandse Verlichting', in: Huisman en Santing, red., *Medische geschiedenis*, 69-99.
- Huisman, Frank, Catrien Santing, red., *Medische geschiedenis in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900* (Rotterdam 1997).
- Huisman, G.C., 'Boeken en brieven van Nicolaas Mulerius', in: L.J. Engels, G.C. Huisman en J.Kingma, red., *Bibliotheek, wetenschap en cultuur. Opstellen aangeboden aan mr. W.R.H. Koops bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1990) 263-296.
- Huisman, G.C., 'Sal vitae amicitia. Vriendschap is het zout des levens. Alba amicorum in de Universiteitsbibliotheek Groningen', *Stad en Lande* 5 (1996), nr. 1, p. 9-13.
- Huisman, G.C., "'Consiliarii mortui". De basiscollectie van de Groninger Academiebibliotheek, 1615-1619', in: Von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen', 155-172.
- Huistra, Hieke, *Preparations on the Move. The Leiden Anatomical Collections in the Nineteenth Century* (Leiden 2013).
- Huistra, Pieter A., 'Feithelikheden. Groninger geschiedbeoefening, archivarissen en hun archiefstukken in de volle 19e eeuw', *Historisch Jaarboek Groningen* 2011, 52-67.
- Huistra, Pieter, *Bouwmeesters, zedemeesters. Geschiedbeoefening in Nederland 1830-1870* (Leuven 2013).
- Huizinga, J., 'Geschiedenis der universiteit gedurende de derde eeuw van haar bestaan', in: *Academia Groningana*, 1-238. Ook opgenomen in: J. Huizinga, *Verzamelde werken* (9 dln., Haarlem 1948-1953) VIII, 36-339.
- Huussen jr., red., A.H., *Onderwijs en onderzoek: studie en wetenschap aan de academie van Groningen in de 17e en 18e eeuw* (Hilversum 2003).
- Huussen jr., A.H., 'Onderwijs in de Groningse rechtenfaculteit gedurende de eerste helft van de 18e eeuw', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 161-184.
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001).
- Israel, Jonathan I., *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man, 1670-1752* (Oxford 2006).
- Israel, Jonathan I., *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights, 1750-1790* (Oxford 2011).
- Itterzon, G.P. van, *Franciscus Gomarus* (Den Haag 1930; ongew. herdruk Groningen-Castricum 1979).
- Jacobs, Aletta H., *Herinneringen* (Amsterdam 1924, herdruk Nijmegen z.j.).
- Jaeger, F.M., *Een en ander uit de ontwikkelingsgeschiedenis van het chemische onderwijs aan de Groningsche universiteit* (Groningen 1912).
- Jamin, Hervé, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001* (Utrecht 2001).
- Jansen, C.J.H., *Natuurrecht of Romeins recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd* (Leiden 1987).
- Jensma, Goffe, "'Aut bene, aut non". Petrus Camper as a Frisian regent', in: Ramakers, Van Berkel, Van Lieburg, red., *The Groningen Meteor* (in druk).
- Jensma, G.Th., F.R.H. Smit en F. Westra, red., *Universiteit te Franeker. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985).
- Jensma, J., H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum 1997).

- Jonckbloet, W.J.A., *Gedenboek der Hoogeschool te Groningen, ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest, op last van den Akademischen Senaat uitgegeven* (Groningen 1864).
- Jonckbloet, W.J.A., *Het verleden onze roem, de toekomst onze hoop. Feestrede* (Groningen 1864).
- Jong, Otto J. de, 'Trommius, onze eerste eredoctoer', *Academisch perspectief. Groninger Universiteitsblad* 5 (1967-1968) 48-49.
- Jong, Otto J. de, *De theologische faculteiten en de Bataafse revolutie* (Nijkerk 1969).
- Jong-Janssen, C.E. de, *Knap bezit. Gebouwen van de Rijksuniversiteit Groningen in kunsthistorisch perspectief* (Groningen 1981).
- Jonge, H. de, 'Sebald J. Brugmans: vergeten geleerde, verlicht hervormer en verwoed verzamelaar', in: *Het vergeten fenomeen Sebald J. Brugmans, 1763-1819. Verzamelaar tussen koning, keizer en universiteit* (Leiden 2001) 9-45.
- Kamphuis, H.A., *Stad en Lande tijdens de Bataafse Republiek. Bestuurlijke en gerechtelijke verhoudingen in Groningen 1795-1807* (Assen 2005).
- [Kampman, J.G.], *Van ijzeren long tot astigmometer. Uit de historische collectie van het Academisch Ziekenhuis Groningen* (Groningen 2004).
- Kaplan, Benjamin J., *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge, Mass. 2007).
- Kate, Leo P. ten, 'De botten van Wessel Gansfort?', *Stad en Lande* 22 (2013), nr. 4, 16-21.
- Kernkamp, G.W., 'Johann Beckmann's Dagboek van zijne reis door Nederland in 1762', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 33 (1912) 311-473.
- Kernkamp, G.W., *De Utrechtsche Academie, 1636-1815* (Utrecht 1936).
- Kingma, J., W.R.H. Koops en F.R.H. Smit, red., *Universitair leven in Groningen 1614-1989. Professoren en studenten/Boek en uitgeverij* (Groningen 1989).
- Klaver, Charles, *Inseparable friends in life and death. The life and work of Heinrich Kuhl (1797-1821) and Johan Conrad van Hasselt (1797-1823), students of Prof. Theodorus van Swinderen* (Groningen 2007).
- Klever, W., 'Spinozisme in het geding tussen Hulsius, Braunius en Bernoullius. Een Gronings debat anno 1702', *De Zeventiende Eeuw* 16 (2000) 118-135.
- Klugkist, Alex C., Sybren Sybrandy, *Van knekelhuis tot kloppend hart. Geschiedenis van de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen, 1615 tot heden* (Groningen 2012).
- Knetsch, F.R.J., *Pierre Jurieu, theoloog en politikus der refuge* (Kampen 1967).
- Knetsch, F.R.J., 'Jacques Gousset (1635-1704). Schriftgeleerde en cartesiaan', in: *Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., Zeer kundige professoren, 107-118*.
- Knetsch, F.R.J., 'Een Salmuriaan in Groningen: Jacques Gousset/Jacobus Gussatus (1635-1704) nader verkend', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 53 (1998) 99-116.
- Knetsch, F.R.J., 'De predikant Jacques Gousset, Jacobus Gussetius, 1635-1704', *Bulletin van de Nederlandse Hugenoten Stichting* 25 (2000-2001) 1156-1210.
- Knippenberg, Hans, Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988, tweede aangevulde druk 1990).
- Knol, Egge, *Een provincievlag voor Groningen* (Groningen 2011).
- Knottnerus, Otto S., 'Tjaden, Sicco', in: *J.D.R. van Dijk en W.R. Foorthuis, red., Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen 1994) 212-216.
- Knottnerus, Otto S., 'Vroegmoderne cultuurgebieden in Nederland en Noordwest-Duitsland. Gedachten over behoudzucht en dynamiek', *De Zeventiende Eeuw* 16 (2000) 14-28.
- Knuttel, W.P.C., *Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof* (Den Haag 1906).
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen-Maastricht 1987).
- Kooij, P., 'Cholera in Groningen', *Groniek* 195 (juni 2013) 153-167.
- Koops, W.R.H., 'De Vrijwillige Flankeurs en de Tiendaagse Veldtocht (2 tot 12 augustus 1831)', in: *E.H. Kossmann e.a., De Groninger Vrijwillige Flankeurs en de Belgische Opstand 1830-1831* (Groningen 1982) 21-80.

- Koops, W.R.H., J. Kingma en G.C. Huisman, red., *Universiteitsbibliotheek Groningen 1615-1990. Korte geschiedenis van een academische bibliotheek* (Groningen 1990).
- Kooystra, Ulco, *Scheikunde aan de Groningse universiteit 1696-1946* (Groningen 1996).
- Korst, J.K. van der, *Het rusteloze bestaan van dokter Petrus Camper (1722-1789)* (Houten 2008).
- Kromsig, J. Chr., *Wilhelmus Schortinghuis. Eene bladzijde uit de geschiedenis van het piëtisme in de Gereformeerde Kerk van Nederland* (Groningen 1904).
- Krop, H.A., ‘“Meer dan van Plato en Aristoteles een vriend van de waarheid”. Martinus Schoock (1640-1666): een Groningse wijsgeer op het kruispunt van tradities’, in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 127-159.
- Krop, Henri, ‘De “Artes” in de eerste jaren van de Groninger universiteit: theorie en praktijk’, in: Von Martels, red., *‘Oefenschool der Muzen’*, 111-128.
- Krop, H.A., J.A. van Ruler en A.J. Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1997).
- Krul, W.E., ‘De Nederlandse gymnasia in de negentiende eeuw’, in: M.A. Wes, *Van Parthenon tot Maaqdenhuis. Moet het gymnasium blijven?* (Amsterdam z.j.[1985]) 36-59.
- Kuening, A., ‘Levensbericht van Johannes Henricus Scholten’, *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen* 1885, 85-141.
- Kühne-van Diggelen, Wiet, *Jan Albert Sichterman, voc-dienaar en ‘koning’ van Groningen* (Groningen 1995).
- Kuiper, Yme, ‘Van familieregering naar notabelencultuur. Een schets van het regentengeslacht Van Iddekinge uit Groningen, 1748-1992’, in: Yme Kuiper e.a., *Fogelzanghstate. Een Groninger schat in een Friese state* (Utrecht 2005) 37-63.
- Kuppers, W.J., red., *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen/Ein Ostfriesischer Gelehrter in Groningen* (Groningen-Emden 1994).
- Kuyper, H.H., *De opleiding tot den Dienst des Woords bij de Gereformeerden* (Den Haag 1891).
- Kymmell, J.A.R., ‘De Drenthse gardes d’honneur van 1813/1814’, *Nieuwe Drenthse Volksalmanak* [voor]1896, 81-119.
- Laan, A.H. van der, ‘Antonius Liber’, in: Jan Bloemendal en Chris Heesakkers, red., *Bio-bibliografie van Nederlandse humanisten. Digitale uitgave DWC/Huygens Instituut KNAW* (Den Haag 2009).
- Lamers, A.J.M., *Hendrik van Deventer, medicinae doctor, 1651-1724. Leven en werken* (Assen 1946).
- Lengen red., *Hajo van, Die Friesische Freiheit des Mittelalters – Leben und Legende* (Aurich 2003).
- Lieburg, F.A. van, *Eswijlerianen in Holland 1734-1743* (Kampen 1989).
- Lieburg, F.A. van, ‘Jan Willemsz. Eswijler (ca. 1633-ca. 1719)’, in: T. Brienens e.a., *Figuren en thema’s van de Nadere Reformatie* (2 dln., Kampen 1990) II, 94-100.
- Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (2 dln., Dordrecht 1996).
- Lieburg, M.J. van, *Het medisch onderwijs te Rotterdam (1467-1967). Een kort historisch overzicht* (Amsterdam 1978).
- Lieburg, M.J. van, ‘De tweede geneeskundige stand (1818-1865). Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 433-453.
- Lieburg, M.J. van, *Het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam (1839-1900). De ontwikkeling van een stedelijk ziekenhuis in de 19e eeuw* (Amsterdam 1986).
- Lieburg, M.J. van, ‘De medische promoties aan de Nederlandse universiteiten (1815-1899)’, *Batavia Academica* 5 (1987) 1-17.
- Lieburg, M.J. van, *Nieuw licht op Hendrik van Deventer (1651-1724)* (Rotterdam 2002).
- Lieburg, M.J. van, ‘De medische faculteit te Groningen en de ontwikkeling van de medische wetenschap. Een studie van de Groningse academische geschriften uit de jaren 1614-1714’, in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 31-83.
- Lieburg, M.J. van, *De academische prijsvragen. Een inventarisatie en annotatie van de prijsvragen, uitgeschreven door de Nederlandse universiteiten, 1815-1968* (Rotterdam 2007).
- Lieburg, M.J. van, ‘“Tot waar nut der Academie”. Het Collegium Casuale Chirurgicum (1763-1773) van Petrus Camper in Groningen’, in: M.J. van Lieburg, A. van der Tol en R.P. Zwierstra, red., *Voor*

- Campers voetlicht. Over de Petrus Camper Stichting (1984-2009) en de medische geschiedenis in Groningen (Rotterdam 2014).
- Limburg Brouwer, Petrus van, *Het leesgezelschap van Diepenbeek, met een inleiding van Jan de Vries* (Amsterdam 1939).
- Lindeboom, J., *Het bijbels humanisme in Nederland. Erasmus en de vroege reformatie* (Leiden 1913; herdruk met een inleiding van C. Augustijn, Leeuwarden 1982).
- Lindeboom, J., 'Daniël Gerdes en zijn onderwijs in de kerkgeschiedenis aan de Groningsche hoogeschool', in: *Historische avonden. Derde bundel geschiedkundige geschriften uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van het dertigjarig bestaan (Groningen-Den Haag 1916)* 88-118.
- Lindeboom, J., 'Het onderwijs van den hoogleeraar F.A. van der Marck', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 30 (1938) 1-26.
- Lindeboom, J., 'Christaan Michael Merckelbach', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 32 (1941) 213-234.
- Lindeboom, J., 'Secte-wezen in Stad en Lande', *Groningse Volksalmanak voor het jaar 1945*, 53-79.
- Lindeboom, J., *Frederik Adolf van der Marck. Een achttiende-eeuwsch leeraar van het natuurrecht* (Den Haag 1947).
- Lindeboom, J., 'Nadere bijzonderheden over het ontslag van Van der Marck als Prof. Jur. te Groningen', *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* 40 (1954) 170-182.
- Lokin, Jan H.A., 'De oprichting van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid in 1596', in: Von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen', 81-93.
- Lonsain, B., 'Een academiebeambte in de zeventiende eeuw', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1908*, 30-50.
- [Lulofs, Barthold], *Gedachten van Jan de Schreeuwer over het Hooger Onderwijs* (Groningen 1828).
- Luth red., Jan R., *Wereldberoemde klanken. Het Schnitgerorgel in de Der Aa-kerk te Groningen en zijn voorgangers* (Zutphen 2011).
- Lüthy, Christoph, *David Gorlaeus (1591-1612). An enigmatic figure in the history of philosophy and science* (Amsterdam 2012).
- Lüthy, Christoph, Leen Spruit, 'The Doctrine, Life, and Roman Trial of the Frisian Philosopher Henricus de Veno (1574?-1613)', *Renaissance Quarterly* 56 (2003) 1112-1151.
- Maanen, J.A. van, *Een complexe grootheid. Leven en werk van Johann Bernoulli, 1667-1748* (Utrecht 1995).
- Maas, Ad, 'Civil Scientists. Dutch Scientists between 1750 and 1875', *History of Science* 48 (2010) 75-103.
- Maclean, Ian, 'The "Sceptical Crisis" reconsidered. Galen, rational medicine, and the libertas philosophandi', *Early Science and Medicine* 11 (2006) 247-274.
- Martels, Zweder von, 'De Groningse Latijnse school aan de beginperiode van de universiteit. Beschouwingen naar aanleiding van vier Declamationes scholasticae uit de jaren 1619, 1620 en 1621', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 9-30.
- Martels, Zweder von, 'Ubbo Emmius, the Eternal Edict and the Academy of Groningen', in: A.A. MacDonald, Zweder R.M. von Martels en Jan R. Veenstra, red., *Christian humanism. Essays in honour of Arjo Vanderjagt* (Boston 2009) 399-418.
- Martels, Zweder von, 'The School as Metaphor of Paradise. The Eternal Edict of the University of Groningen and the Oration of Herman Ravensperger at its Inauguration (1614)', in: Rudolf Suntrup en Jan R. Veenstra, red., *Himmel auf Erden - Heaven on Earth* (Frankfurt a.M. 2009).
- Martels, Zweder von, *Non scholae, sed vitae. Het Latijn aan de Rijksuniversiteit Groningen. Ter gelegenheid van de herinvoering van het Latijnse diploma in 2011* (Groningen 2011).
- Martels red., Zweder von, 'Oefenschool der Muzen, werkplaats der wetenschap'. *De stichting van de Groninger Academie in 1614* (Hilversum 2014).
- Mathijssen, Marita, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002).
- McGuinness, Kevin, *The Concept of Academic Freedom* (Lewiston 2002).
- Meer, J.K.H. van der, *Patriotten in Groningen 1780-1795* (Assen 1996).

- Meer, Th.A.M. van der, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Nijmegen 1995).
- Meinema, J., *Verzegeld verleden. Zegels: bronnen voor de geschiedenis* (Groningen 1984).
- Menand red., Louis, *The future of academic freedom* (Chicago 1996).
- Mendels, I., 'De gardes d'honneur uit het departement der Wester-Eems', *Groningsche Volkmanak voor het jaar 1904*, 101-123.
- Menk, Gerhard, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584-1660). Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation* (Wiesbaden 1981).
- Menk, Gerhard, 'Die Hohe Schule Herborn im 16. und 17. Jahrhundert', in: Schindling e.a., *400 Jahre Arnoldinum*, 22-30.
- Mensinga, Johan, *Oratio funebris in decessum Clarissimi et Amplissimi viri Tobiae Andreae* (Groningen 1676).
- Meylan, Philippe, *Jean Barbeyrac (1674-1744) et les débuts de l'enseignement du droit dans l'ancienne Académie de Lausanne* (Lausanne z.j.[1937]).
- Miert, Dirk van, *Illuster onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw 1632-1704* (Amsterdam 2005).
- Mijnhardt, W.W., "'Het Volk van Nederland eischt verlichting". Franse hervormingsjiver en Nederlandse wetenschapsbeoefening (1795-1815)', in: W.P. Gerritsen, red., *Het Koninklijk Instituut (1808-1851) en de bevordering van wetenschap en kunst* (Amsterdam 1997) 11-37.
- Mijnhardt, W.W., J. Kloek, 1800: *Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Minderhoud, J.M., *De Harmonie. Eens het culturele centrum van Groningen* (Bedum 2008).
- Molendijk, Arie L., *The Emergence of the Science of Religion in the Netherlands* (Leiden 2005).
- Molhuysen, P.C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit* (7 dln., Den Haag 1913-1924).
- Mombray, Malcolm de, 'Libertas philosophandi. Wijsbegeerte in Groningen rond 1650', in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 33-46.
- Moolenbroek, Jaap van, 'Wessel Gansfort as a teacher at the Cistercian Abbey of Aduard. The Dismissal of Caesarius of Heisterbach's *Dialogus miraculorum*', in: Koen Goudriaan, Jaap van Moolenbroek en Ad Tervoort, red., *Education and Learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in Honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden 2004) 117-121.
- Moolenbroek, Jaap van, 'De abtenkroniek van Aduard', in: Jaap van Moolenbroek, Hans Mol en Jakob Loer, red., *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum-Leeuwarden 2010) 21-52.
- Mulder, G.J., *Verval van Nederland, bezuiniging, onderwijs* (Utrecht 1848).
- Mulock Houwer, J.A., 'De Zeevaartschool te Groningen', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1922*, 66-107.
- Mulock Houwer, J.A., 'De Academie Minerva', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1924*, 210-257.
- Munniks, J., *Levensschets van den hoogleeraar Petrus Driessen, uitgesproken in eene vergadering van het Natuur- en Scheikundig Genootschap te Groningen, den 25 maart 1829* (Groningen 1829).
- Muntendam, Alida M., 'Dr. Martinus van Marum (1750-1837)', in: *Martinus van Marum. Life and Works*, ed. R.J. Forbes (5 dln., Haarlem 1969) I, 1-72.
- Nat, Jan, *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (Purmerend 1929).
- Nauta, Doede, *Samuel Maresius* (Amsterdam 1935).
- Netten, Djoeke van, *Nicolaus Mulerius (1564-1630). Een geleerde in Groningen in de discussies van zijn tijd* (Groningen 2010).
- Netten, Djoeke van, *Koopman in kennis. De uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)* (Zutphen 2014).
- Niebaum, H., "'... dewijle ick int schrijven myne gewoonlicke Saxensche sprake ghevolgt ...'" Zur muttersprachlichen Schreibe des Ubbo Emmius', in: Koppers, red., *Ubbo Emmius*, 81-105.
- Nijhoff, G.C., 'De hoogleeraren in de faculteit der geneeskunde aan de Groningsche Hoogeschool van 1614-1914', in: *Academia Groningana*, 258-337.
- Noordam, D.J., *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum 1995).

- Noordhof-Hoorn, Annelies, 'Panathenaeum. Een Gronings studentenblad in de begintijd van de Nederlandse studentenpers (1842-1843)', *Ts. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 27 (september 2010) 62-77.
- Onnes Mzn, M., 'De vermaner François Adrianus van der Kemp', *Doopsgezinde Bijdragen* 49 (1907) 99-151.
- Oomkens, J., *Bouwstoffen tot eene geschiedenis van de boekdrukkunst en den boekhandel in de stad en provincie Groningen* (Groningen 1854).
- Oosterheert, Jolanda, *In vol ornaat. Vier eeuwen Groningse senaatsgalerij* (Groningen 2009).
- Opzoomer, C.W., *De belangen van het Hooger Onderwijs. Memorie* (Leiden-Amsterdam 1848).
- Opzoomer, C.W., *De hervorming onzer Hoogeschole. Rapport, Wetsontwerp, en Memorie van Toelichting* (Leiden-Amsterdam 1849).
- Otterspeer, W., *De wieslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992).
- Otterspeer, Willem, *Groepsportret met dame, I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000).
- Otterspeer, Willem, *Groepsportret met dame, III. De werken van de wetenschap. De Leidse universiteit 1776-1876* (Amsterdam 2005).
- Oudemans, A., 'Over het leven en de werken van Arnoldus Rotgers, Hoogleraar in de regten te Groningen', *Tijdschrift voor het Nederlandsch Regt* 2 (1869) 356-371; 3 (1870) 276-285.
- Overdiep e.a., G., *samenst., Acht Groningse juristen en hun Genootschap. 225 jaren Pro Excolendo Iure Patrio* (Groningen 1986).
- Overdiep, G., 'De pokel van het genootschap Pro Excolendo Iure Patrio', in: Overdiep e.a., *samenst., Acht Groningse juristen, 175-187*.
- Palladini, Fiametta, 'Farewell to Berlin. Two Newly Discovered Letters by Jean Barbeyrac (1674-1744)', *History of European Ideas* 33 (2007) 305-320.
- Palladini, Fiametta, *Die Berliner Hugonotten und der Fall Barbeyrac. Orthodoxe und 'Sozinianer' im Refuge* (1685-1720) (Leiden 2011).
- Palma, Marjolein, *Academia Groningana. De stichting van de Groningse academie gezien vanuit de inaugurele rede van Herman Ravensperger* (Groningen 2007) [masterscriptie Afdeling Klassieke Talen Rijksuniversiteit Groningen].
- Paping, Richard F.J., 'Die waardige man'. Prof. H.C. van Hall (1801-1874), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs (Groningen 1996).
- Pater, C. de, 'Nicolaus Engelhard (1696-1765) en zijn kritiek op De Beginselen der Natuurkunde van Petrus van Musschenbroek (1692-1761): wolffianisme versus newtonianisme', *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 13 (1990) 141-162.
- Pawlak, Marian, 'Studia uniwersyteckie mlodziezy z Leszna w XVII i XVIII w' [met lijst van studenten uit Lesno die in Duitse, Nederlandse en Zwitserse universiteiten studeerden], in: Alojzy Koniór, red., *Jan Jonston: w 400 lecie urodzin (1603-2003): 'Europejskosc mysli i tworczości naukowej Jana Jonstona po czterech wiekach'. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Lesznie 23 maja 2003 r (Leszno 2003)* 17-46.
- Poel, Stefan van der, *Tussen zieken, boeken en kikers. De fysiologie van een leven: Isaac van Deen (1804-1869)* (Groningen 2012).
- Postma, Ferenc, *Disputationes exercitii gratia. Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, Prof. Theol. te Franeker 1585-1625* (Amsterdam 1985).
- Postma, Folkert, 'Regnerus Praedinius (ca. 1510-1559), zijn school en zijn invloed', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 32 (1990) 153-181.
- Postma, Folkert, 'Regnerus Praedinius (1510-1559), seine Schule und sein Einfluss', in: Akkerman, Huisman en Vanderjagt, red., *Wessel Gansfort, 291-324*.
- Ramaker, Margreet, "'In de ban van de beet". De malaria-epidemie in de stad Groningen in 1826', *Gronings Historisch Jaarboek* 1998, 66-81.
- Ramakers, B.A.M., 'To be read tastefully and fruitfully. Petrus Camper as a public scientist', in: Ramakers, Van Berkel, Van Lieburg, red., *The Groningen Meteor* (in druk).

- Ramakers, B.A.M., K. van Berkel, M.J. van Lieburg, red., *The Groningen Meteor. New light on Petrus Camper* (in druk).
- Ravensperger, Herman, *Templi academici, quod est Groningae, ab illustribus provinciae eiusdem Groningae & Omlandiae proceribus adornati kathierosis* (Groningen 1616).
- Ravensperger, Herman, *Johannes Huninga, Orationes ad inaugurationem academiae illustrium ordinum Groningae & Omlandiae* (Groningen 1614).
- Rhijn, Maarten van, *Wessel Gansfort* (Den Haag 1917).
- Roberts, Michael, *British Diplomacy and Swedish Politics, 1758-1773* (Londen 1980).
- Roelants, J.M.A., *Gedenkschrift ter gelegenheid van het honderdvijftig-jarig bestaan van de Groote Societeit te Groningen, opgericht 1 November 1765* (Groningen 1915).
- Roelevink, J., *Gediteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam-Maarssen 1986).
- Roelevink, J., “Gepromoveerde ezels”. Enkele kanttekeningen bij de origine en de originaliteit van dissertaties en disputaties’, *Batavia academica* 4 (1986) 25-37.
- Roelevink, J., “Eenen eik, die hondert jaren behoefde, om groot te worden”. Koning Willem I en de universiteiten van het Verenigd Koninkrijk’, in: C.A. Tamse en E. Witte, red., *Staats- en natievorming in Willem I’s koninkrijk (1815-1830)* (Brussel-Baarn 1992) 286-309.
- Roessingh, K.H., *Het modernisme in Nederland* (Haarlem 1922).
- Roessingh, P.H., *Jacobus Alting, een bijbelsch godgeleerde uit het midden der 17e eeuw* (Groningen 1864).
- Rood, W., *Comenius and the Low Countries. Some aspects of life and work of a Czech exile in the seventeenth century* (z.pl. 1970).
- Roos, A.G., *Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen* (Groningen 1914).
- Rosenstein, S., *Gymnasia en Hoogere Burgerscholen als inrichting tot voorbereiding voor het academisch onderwijs* (Groningen 1871).
- Rüegg red., *Walter, A history of the university in Europe* (4 dln., Cambridge 1992-2011).
- Ruler, Han van, ‘Het anti-cartesianisme van Johannes Bertling (1626-1690)’, in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren, 97-106*.
- Ruler, Han van, “Met behoud van de waardigheid die een theoloog past”. Herman Ravensperger en zijn geschil met Grotius’, in: Von Martels, red., ‘Oefenschool der Muzen’, 139-154.
- Sabron, F.H.A., *De oorlog van 1794-1795 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (2 dln., Breda 1893).
- Salverda, M., *Ons landbouw-onderwijs* (Leiden 1869).
- Sassen, F., *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam 1959).
- Schilling, Heinz, *Civic Calvinism in Northwestern Germany and the Netherlands. Sixteenth to Nineteenth Centuries* (Kirksville, Missouri 1991).
- Schindling e.a., *Anton, 400 Jahre Arnoldinum 1588-1988. Festschrift* (Greven 1988).
- Schindling e.a., *Anton, Symposium 400 Jahre Hohe Schule Steinfurt* (Steinfurt 1991).
- Schnepfen, Heinz, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben. Von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert* (Münster 1960).
- Schroor, Meindert, *Historische atlas van de stad Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (Nijmegen 2009).
- Schut, E., *De joodse gemeenschap in de stad Groningen 1689-1796* (Assen 1995).
- Schutte, G.J., ‘Beschermer van Gods kerk. Willem v en het onverbreekbaar drievoudig snoer’, in: L.J. van der Klooster e.a., red., *Oranje in revolutie en restauratie. Jaarboek Oranje-Nassau Museum 1996* (Rotterdam 1996) 137-167.
- Schuurman, Paul, *Ideas, Mental Faculties and Method. The Logic of Ideas of Descartes and Locke and its Reception in the Dutch Republic, 1630-1750* (Leiden 2004).
- Sepp, Christiaan, *Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw* (Amsterdam 1865-1866).
- Sepp, Christiaan, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* (2 dln., Leiden 1873-1874).

- Siegenbeek, M., *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool, van hare oprigting in den jare 1575 tot het jaar 1825* (2 dln., Leiden 1829-1832).
- Sierksma, G., 'Johann Bernoulli (1667-1748). Een Zwitsers wiskundige bekneeld tussen Stad en Ommelanden', in: Van Gemert, Schuller tot Peursum-Meijer en Vanderjagt, red., 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken', 65-82.
- Sierksma, G., *Johann Bernoulli (1667-1748). His ten turbulent years in Groningen* (Groningen 1990).
- Sierksma, G., W. Sierksma, 'Johann Bernoulli (1667-1748). De grote sprong naar het oneindig kleine', in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 119-133.
- Sluis, Jacob van, *Herman Alexander Röell* (Leeuwarden 1988).
- Sluis, Jacob van, bew., *Bekkeriana. Balthasar Bekker biografisch en bibliografisch* (Leeuwarden 1994).
- Sluis, Jacob van, 'Disputeren in Franeker en Groningen', in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 47-56.
- Smit, Franck, 'Buitenlandse studenten te Groningen 1614-1815', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 261-282.
- Smit, Kees, 'Arnoldus Buchelius in Groningen (1617)', in: Von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen', 173-180.
- Soetermeer, F.P.W., 'Academische vrijheid aan de universiteit van Bologna', in: Blom, Kox en Veen, red., *Academische vrijheid*, 9-36.
- Spijker, W. van 't, *Vroomheid en wetenschap bij Voetius* (Apeldoorn 1998).
- Steenbakkers, P., 'Johannes Braun (1628-1708), Cartesiaan in Groningen', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 77 (1997) 196-210.
- Steenbeek, A., *Hermannus Muntinghe* (Den Haag 1931).
- Steenberg, Anno, 'De logica tijdens de Verlichting. De inaugurele rede van J.P. de Crousaz in Groningen in 1724', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 5 (1990) 55-62.
- Sutton, Robert B., 'The phrase "Libertas philosophandi"', *Journal of the History of Ideas* 14 (1953) 310-316.
- Sypkens Smit, Jan Hendrik, *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D., 1735-1817* (Assen 1953).
- Tammeling, B.P., *Honderdvijfenzestig jaar AZG. Geschiedenis en voorgeschiedenis van het Academisch Ziekenhuis Groningen* (Groningen 1978).
- Termeer red., *Guus, [Rijksuniversiteit Groningen] 395 jaar. Grepen uit een rijke geschiedenis* (Groningen 2009).
- Theissen, J.S., 'De omwenteling van 1795 in Stad en Lande', in: *Historisch avonden. Derde bundel geschiedkundige opstellen uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn dertigjarig bestaan* (Groningen 1916) 119-162.
- Theissen, J.S., 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Matthaëus van Heijningen Bosch', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1918*, 64-100.
- Theissen, J.S., 'Voor Vrijhydt ende Vaderlandt'. *Stad en Lande in 1672* (Groningen-Den Haag 1922).
- Thijssen-Schoute, C. Louise, *Nederlands cartesianisme* (Amsterdam 1954; herdruk Utrecht 1989).
- Thomassen red., K., *Alba amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet. Het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* (Maarsse 1990).
- [Thorbecke, J.R.], *Bedenkingen over de hoogeschole en het akademisch onderwijs van de Letterkundige faculteit aan de Universiteit te Gent* (Gent 1828).
- Til, Frida van, "'Archimedes in kundigheid, Ulisses in beleit, Achilles in dapperheit". Het Album Amicorum van Klaas Willem Kiers (c. 1722/1759), ingenieur-modellist van stadhouder Willem IV', *Studium* 6 (2013) 61-78.
- Timmer, Victor, 'Nicolaas Arnoldi Knock, een dilettant eerste klasse', *Het Orgel* 108 (2012), nr. 4, p. 4-15; nr. 5, p. 4-13.
- Timmer, Victor, 'Rond Johannes Tammen, "beroemd Organist en Klokkenist te Groningen"', *Het Orgel* 109 (2013), nr. 5, p. 18-29.
- Tresling, Tjalling Petrus, *Vita et merita Rudolphi Agricolaë* (Groningen 1830).
- Trommius, Abraham, *Bevindingen van hem selven geduirende syn Levens-Loop* (Groningen 1720).

- Uffenbach, Zacharias Conrad von, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland* (3 dln., Frankfurt-Leipzig-Ulm 1753).
- Ufkes, Tonko, 'Hindrick Muntings adelaar', *Stad en Lande* 20 (2011), nr. 4, p. 28-29.
- Vanderjagt, A.J., 'Filosofie tussen humanisme en eclecticisme. Van Ubbo Emmius (1547-1625) tot Martinus Schoock (1614-1669)', in: Van Gemert, Schuller tot Peursum-Meijer en Vanderjagt, red., 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken', 31-49.
- Vanderjagt, A.J., 'Practising continuity. The Academy at Groningen, 1595-1625', in: Alasdair MacDonald en Arend H. Huussen, red., *Scholarly environments. Centres of learning and institutional contexts, 1560-1960* (Leuven 2004) 33-47.
- Vanderjagt, Arjo, 'Des Werelds Tuin'. Henricus (1583-1658) en Abraham (1626-1683) Munting, overwinnaars der natuur in Groningen (Groningen 2011); herdrukt in: Von Martels, red., 'Oefenschool der Muzen', 191-212.
- Vanpaemel, Geert, Katharina Smeyers, An Smets en Diewer van der Meijden, red., *Ex Cathedra. Leuvense collegedictaten van de 16e tot de 18e eeuw* (Leuven 2012).
- Veen, Henk van, Joop van Roekel, 'Jannes Anticus (1702-1750). Een Italiaansch konstschilder uit Groningen', in: J.L. de Jong en E.A. Koster, red., *Onverwacht bijeengebracht. Opstellen voor Ed Taverne en Lyckle de Vries ter gelegenheid van hun 25-jarig jubileum in dienst van de Rijksuniversiteit Groningen* (Groningen 1996) 135-142.
- Veen, Koert ter, *Protestants fundamentalisme in het Groningse Faan* (Soesterberg 2002).
- Veen, S.D. van, 'Een bladzijde uit het boek der kerkelijke twisten', in: S.D. van Veen, *Uit de vorige eeuw. Vier voorlezingen ter kenschetsing van het kerkelijk en godsdienstig leven in de 18e eeuw* (Utrecht 1887) 149-187.
- Veen, S.D. van, "'De menuet en de domineespraak'", *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1893*, 36-71.
- Veen, S.D. van, 'Iets over de studie der theologie in Groningen in de eerste helft der achttiende eeuw', in: *Historische avonden. Bundel uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn tienjarig bestaan* (Groningen 1896) 243-264.
- Veen, S.D. van, 'Abraham Trommius', *Groningsche Volksalmanak voor 1905*, 1-37.
- Veen, W.K. van der, Egbert Haubois, *Bijdrage tot de kennis van leven en bedrijf van een zeventiende-eeuwse ingenieur en kaartmaker in Groningerland* (Alphen aan den Rijn 1983).
- Velden, H.J.E.M. van der, Rodolphus Agricola, Roelof Huisman: een Nederlandsch humanist der vijftiende eeuw (Leiden 1911).
- Veldhuis, K.R., *De opkomst van het tooneel te Groningen* (Groningen 1883).
- Veldman, Ilja M., *Profit and Pleasure. Print Books by Crispijn de Passe, translated from the Dutch by Michael Hayle* (Rotterdam 2001).
- Velzen, C. van, *Antwoord ... op de quadaardige en lasterlyke Aanmerkingen die de heer Prof. A. Driessen dit jaar 1740 gemaakt heeft over eenige predikationen, door den Auteur van dit Antwoord in het Jaar 1739 uitgegeven* (Groningen 1740).
- Ven, Foskea van der, "'De Groninger loskop". Academierechtspraak in Groningen', in: Huussen jr., red., *Onderwijs en onderzoek*, 231-260.
- Verbeek, Th.H.M., *La Querelle d'Utrecht* (Parijs 1988).
- Verbeek, Theo, *Descartes and the Dutch. Early reactions to Cartesian philosophy, 1637-1650* (Carbondale 1992).
- Verbeek, Th., *De vrijheid van de filosofie. Reflecties over een Cartesiaans thema* (Utrecht 1994).
- Verger, Jacques, *Les universités au Moyen Âge* (Parijs 1973, tweede druk 1999).
- Vermij, R.H., *The Calvinist Copernicans. The reception of the new astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam 2002).
- Vijselaar, Joost, *De magnetische geest. Het dierlijk magnetisme 1770-1830* (Nijmegen 2001).
- Visser, R.P.W., 'Petrus Camper en het empirisme in de geneeskunde', in: Jensma, Smit en Westra, red., *Universiteit te Franeker*, 386-395.
- Vleer, W.T., 'Sterfsodometen! Rudolph de Mepsche, de homofielenvervolgning, het Faanse zedenproces en de massamoord te Zuidhorn (Norg z.j.[1972]).

- Voetius, Gisbertus, *De godsvrucht vereischte tot de wetenschap*, vert. J. Westerhuis (Breukelen 1902).
- Voetius, Gisbertus, *Inaugurele rede over de Godzaligheid te verbinden met de wetenschap*, gehouden aan de Illustere School te Utrecht op de 21ste augustus 1634, vert. A. de Groot (Kampen 1978).
- Volger, W., *De leer der Nederlandsche Hervormde Kerk. Eerste deel (1816-1852)* (Franeker 1946).
- Vos, A.T., 'Van een Groningsch Garde d'Honneur', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1905*, 177-193.
- Vos, P.F., 'Een leesgezelschap te Groningen voor ruim 100 jaren (English Reading Society)', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1905*, 153-158.
- Voss, Klaas-Dieter, Wolfgang Jahn, red., *Menso Alting und seine Zeit. Glaubensstreit - Freiheit - Bürgerstolz* (Oldenburg 2012).
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Vier eeuwen Nederlandsch studentenleven* (Voorburg z.j.[1939]).
- Vree, J., *De Groninger godgeleerden. De oorsprongen en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984).
- Vree, J., 'H. de Cock en de Groninger vrienden. Een onderzoek naar de overeenkomst en samenhang tussen Afscheiding en Groninger Richting in haar oorsprong', *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland* 4 (1990) 17-47; 5 (1991) 17-56.
- Vree, J., 'P. Hofstede de Groot en de vergadering der Evangelische Alliantie. Een beslissende episode uit de nadagen van Groninger Richting en Réveil (1864-1867)', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 34 (1991) 13-38.
- Vree, J., 'Groninger godgeleerden en predikanten in beweging: politiek en propaganda', in: Jurjen Vis en Wim Janse, red., *Staf en storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 131-165.
- Vree, J., *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper, 1848-1874* (Hilversum 2006).
- Vree, J., "'Ich freue mich über die Eisenbahnen". Zestig jaar reisimpressies van de hoogleraar P. Hofstede de Groot', in: D. Kuiper en J. Vree, red., *Het liep op rolletjes. De eenwording van protestants-christelijk Nederland per rail 1839-1939* (Zoetermeer 2007) 81-104.
- Vree, J., 'Overschot op de Nederlandse predikantenmarkt (1829-1872): een bron van overzeese predikanten, hulppredikers enz.', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 66 (juli 2007) 17-52.
- Vree, J., 'Theologisch talent gezocht en gesteund. De relatie tussen Groninger godgeleerden, ditobeurzen en de nationale academische prijsvragen (1815-1872)', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 70 (juni 2009) 1-24.
- Vree, Jasper, 'Het Réveil als partij in de Nederlandse samenleving. Opkomst, groei, doorwerking en geschiedschrijving (1833-1891)', in: Fred van Lieburg, red., *Opwekking van de natie. Het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 63-110.
- Vree, Jasper, Johan Zwaan, red., *Abraham Kuyper's Commentatio (1860). The Young Kuyper about Calvin, a Lasco and the Church* (2 dln., Leiden 2005).
- Vries, Oebele, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986).
- Wachelder, Joseph C.M., *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum 1992).
- Wall, E.G.E. van der, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (Leiden 1987).
- Wall, E.G.E. van der, Leo Wessels, red., *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007).
- Waterbolk, E.H., *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw* (Groningen-Djakarta 1952).
- Waterbolk e.a., E.H., *Academisch onderwijs in Franeker en Groningen, 1585-1843: ijver en wedijver* (Groningen 1985).
- Wendel, W.J., *Groningens Akademiefest van September 1864* (Groningen 1864).
- Westers red., A., *Groningen constant. Groningen-Munster 1672* (Groningen 1972).
- Wiarda, J., 'De inwijding van de Academia Groningae et Omlandiae', *Groninger Universiteitsblad* 15 (1964-1965) 17-27, 129-140; 16 (1966) 10-23.

- Wiarda, J., 'De geschiedenis van het instituut der eredoctoraten. Expositie in het academiegebouw 1717 – 1 december – 1967', *Academisch perspectief. Groninger Universiteitsblad* 5 (1967-1968) 49-51.
- Wiechman, A., L.C. Palm, red., *Een electriserend geleerde. Martinus van Marum, 1750-1837* (Haarlem 1987).
- Wielema, M.R., 'Nicolaus Engelhard (1696-1765). De leibniz-wolffiaanse metafysica in Groningen', in: Krop, Van Ruler en Vanderjagt, red., *Zeer kundige professoren*, 149-161.
- Wiersum, E., *De gedwongen vereniging van Stad en Lande in 1594* (Groningen 1898).
- Wiese red., K., *Een spiegel der wetenschap. 200 jaar Koninklijk Natuurkundig Genootschap te Groningen, 1801-2001* (Groningen 2001).
- Wilde, I.E. de, *Van disputatio tot proefschrift. 7500 promoties aan de Rijksuniversiteit Groningen 10 juli 1615 – 30 oktober 1987* (Groningen 1987).
- Wilde, Inge de, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (Assen 1998).
- Wingelaar, Koos, *Studeren [in Utrecht] in de negentiende eeuw. Een onderzoek naar het hoger onderwijs en met name naar de studenten aan de Utrechtse universiteit in de periode 1815-1877* (Utrecht 1989).
- Wingelaar, Koos, "'Ter ondersteuning van jonge lieden van goeden aanleg". Het eerste staats-beurzenstelsel en zijn bursalen aan de rijkshogeschool te Groningen', 1815-1843 (1847)', *Gronings Historisch Jaarboek* 1998, 82-97.
- Wingens, Marc, 'Jeugdige lichtzinnigheid en losbandigheid. Seksueel gedrag en seksuele beleving van studenten ten tijde van de Nederlandse Republiek', in: G. Hekma, Dorelies Kraakman en Willem Melching, red., *Grensgeschilden in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Amsterdam 1990).
- Winter, P.J. van, *De lijsten der hoogstaangeslagenen in het departement van de Westereems* (2 dln., Den Haag 1951-1955).
- Winter, P.J. van, 'Willem van den Hove, Heer van Wedde en Westerwoldingerland, Bellingwolde en Blijham', in: *Historische avonden. Vierde bundel geschiedkundige opstellen uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigjarig bestaan* (Groningen 1961).
- Winter, P.J. van, *Beroepsopleiding avant la lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 1988).
- Witteveen, K.M., *Daniel Gerdes* (Groningen 1963).
- Wolfs, P.S., *Das Groninger 'Religionsgespräch' (1523) und seine Hintergründe* (Nijmegen 1959).
- Worp, J.A., 'Gerard Nicolaas Heerkens', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1899*, 1-51.
- Woud, Auke van der, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006).
- Woude, C. van der, *Sibrandus Lubbertus. Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie* (Kampen 1963).
- Woude, R. van der, "'Gelijkheid op krukken". De Bataafse revolutie in de stad Groningen, 1795-1803', *Gronings Historisch Jaarboek* (Groningen 1995) 39-63.
- Woude, Rolf van der, Willy van der Schuit, *Oude tradities, nieuwe ambities. 200 jaar Academisch Ziekenhuis Groningen* (z.pl. 1997).
- Wumkes, G.A., *De Gereformeerde kerk in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers, 1595-1796* (Groningen 1904; herdruk Groningen 1975).
- Wybenga-van Aken, E., "'Eene inrigting van den tweeden rang". Het Rijks Athenaeum te Franeker (1815-1843)', *De Vrije Fries* 91 (2011) 99-111.
- Zanten, J.C. van, Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. *Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004).
- Zappey, W.M., *De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg* (Alphen aan den Rijn 1967).
- Zijlma, G., 'De Kerstvloed van 1717', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1918*, 1-21.
- Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996).
- Zijlstra, S., 'Het "scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde bijdragen. Nieuwe Reeks* 14 (1989) 65-78.

- Zoeteman-van Pelt, Martine, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812. 'Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag woonende'* (Leiden 2011).
- Zuidema, Willem, *Wilhelmus Frederici, persona van Sint-Maarten te Groningen (1489-1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd* (Groningen 1988).
- Zuidervaart, Huib J., 'Jacob Ouseel ('Oiselius') (1631-1686). A versatile book collector, telescope maker and dubious scholar from the Netherlands', in: Jürgen Hamel en Michael Korey, red., *Weiter sehen - Seeing further. Beiträge zur Frühgeschichte des Fernrohrs und zur Wissenschaftsgeschichte Augsburg. In memoriam Inge Keil - Essays on the early history of the telescope and the history of science in Augsburg. In memoriam Inge Keil* (Leipzig 2012) 161-190.
- Zwaag, P. van der, *Wouter van Doeveren (1730-1783). Leven en werken van een 18e eeuwse hoogleraar in de geneeskunde* (Assen 1970).
- Zwalve, W.J., 'Frederik Adolf van der Marck en Marcus Tullius Cicero', in: Overdiep e.a., *Acht Groningse juristen*, 9-37.

Namenregister

- Aa, Pieter van der 146
Abresch, Petrus 338, 343, 346, 348, 353, 381-382, 424, 444, 484-485, 837n28
Academos 79
Acker Stratingh, Gozewinus 715, 859n36, 865n32
Acronius, Johannes (hoogleraar) 46, 99, 778n48
Acronius, Johannes (predikant) 86, 784n87
Adama, Lollius 150, 415
Adolf van Nassau 48
Adriani, Cempi 800n18
Adriani Middendorp, Herman 841n27
Aeneas 124-125
Aerssen, François van 781n40
Aesculapius 498
Agricola, Rudolf 19, 30-33, 35-38, 42, 46, 64, 77, 79-80, 85, 99, 188, 522, 552, 554, 721, 776n18, 777n32, 777n33, 786n18, 866n41
Akkerman, Fokke 777n33
Albada, Aggaeus van 41
Alberda jr., Edzard Reint, 349
Alberda, Elisabeth 200
Alberda, Onno Reint 340, 382, 430, 436, 823n13, 819n9, 820n26
Alberda van Bijma, Scato Ludolf 382
Alberda van Bloemersma, Edzard Reint 343, 358, 808n14
Alberda van Dijksterhuis, Geert 358
Alberda van Dijksterhuis, Willemina 360, 469, 823n13, 836n22
Alberda van Rensema, Josina Petronella 420, 449
Alberda van Rensema, Mello 420
Alberda van Rensema, Willem 427
Alberda van 't Zandt, Reint 200
Alberthoma, Ph. 824n36
Alberthoma, Robertus 446
Alberthoma, Siccó Gerhardus 801n25
Alberthoma, Thomas 243
Albertine Agnes (regentes) 807n77
Albertus Magnus 35
Albrecht III, hertog van Saksen 38-39
Aldrovandi, Ulisse 45
Aleander (buikspreker) 726
Alembert, Jean le Rond d' 362
Alexander VI (paus) 785n100
Alfonso V, koning van Aragón 75, 77, 782n53
Alfonso X, koning van Castilië 72
Ali Cohen, Levy 715, 738, 759-761, 764, 855n16
Alings, A.W. 651
Alkides 521, 844n45
Allardi, Christiaan 434-435, 835n87, 838n42
Almeloveen, Theodorus ab 470
Alphen, Hieronymus van 710
Alsema, zie Halsema
Alsted, Johann Heinrich 176
Althusius, Johannes 62-63
Alting, Christiaan 235
Alting, Egbert 81
Alting, Hendrik 123-125, 176, 182-183, 194, 197, 223, 789n32
Alting, Jacob 134, 154, 182, 194, 197, 222-224, 235, 241-247, 261, 341, 548, 689, 797n30, 803n21, 804n33, 867n67
Alting, Joachim 45, 69, 81, 84, 87-88, 136, 228
Alting, Menso (predikant) 52, 54, 58, 66, 124, 778n59
Alting, Menso (burgemeester) 242, 264
Alva, Fernando Alvarez de Toledo, hertog van 48-49
Amalia van Solms 796n26
Amshoff, M.A. 548, 603
Amsingh, Joannes 350, 821n61
Andala, Ruardus 810n51
Andreae, Ernst 797n37
Andreae, Tobias 123, 137, 154, 174-181, 183, 187, 194, 197, 204-205, 212, 235, 242, 791n19, 796n25, 796-797n30, 797n31, 797n37, 799n60
Anna (heilige) 37
Anna (moeder van Binderus) 211

- Anna van Hannover (regentes) 239, 303, 306,
312, 320, 349, 448
- Anticus, Jannes 394
- Apollo 749
- Appeltern, Herman van 844n40
- Aquinas, Andreas 120
- Aremberg, graaf van 114
- Aretaeus van Cappadocië 584, 718, 851n84
- Aristophanes 178
- Aristoteles 32, 75, 80, 82, 97, 150, 170, 177,
179-180, 433, 569, 783n74, 794n36, 797n34,
797n37, 834n81
- Arminius, Jacobus 82-83, 86, 126, 212
- Arnold IV, graaf van Bentheim 63
- Arnoldus van Hildesheim 36
- Arntzen, Johan 178
- Arntzenius, Hendrik Jan 348, 359, 373
- Aschendorp, weduwe 206
- Asman, C. 434
- Astorinus, Thomas 805n59
- Augustinus 498
- Auwema, Boeke 69
- Averscamp, Arnoldus 109-110
- Auzoux, Louis 644, 684
- Baart de la Faille sr., Jacob (hoogleraar filosofie)
432, 444, 476-477, 485, 496, 525, 700, 817n60,
822n73, 838n49
- Baart de la Faille jr., Jacob (hoogleraar genees-
kunde) 560, 584, 587, 594, 630-631, 644,
652, 659-660, 698, 708, 712, 725, 730, 735, 759,
833n35, 864n2
- Baart de la Faille, Jacob (medisch student) 683
- Bacot, Gerard Jacob Georg 336-337, 819n12
- Baert van Sminia, Hobbe 728
- Bake, Elisabeth (Ilse) 206
- Bake, Johannes 206
- Bake, John 530
- Bakker, Gerbrand 392, 511, 642, 701, 862n14
- Bakhuizen van den Brink, R.C. 853n108
- Barbarini (zangeres) 483
- Barbeyrac, Jean 271-272, 278-279, 281-286,
305, 341, 343, 347, 418, 421-422, 424, 445-446,
465-467, 469, 548, 809n22, 810n35, 810n36,
810n42, 810n47, 832n25, 832n27, 833n37
- Barbeyrac, Hélène, geboren Chauvin 285
- Bargh, Thomas van der 164-165
- Barlaeus, Caspar 157, 171
- Barre, Jean de la 154, 805n48
- Baster, Job 162-163
- Batelier, Jacobus 171
- Baumann, Peter 235
- Bayle, Pierre 470
- Beauverger, August Petit de 489
- Becherer, Alexander Arnold 246, 804n37
- Becherer, Bartholdus 245
- Becherer, Hendrik 246
- Becherer, Johan 245
- Becker, Christopher 718-720
- Becker, Johannes 790n5
- Beckeringh, Lambertus 434, 451
- Beckeringh, Theodorus (Dirk) 474, 821n54,
838n39
- Beckmann, Johann 416, 441, 525-526, 832n22
- Beeck Calkoen, J.F. van 829n80
- Beeckman, Bernardus 178
- Beekman, Herman 475
- Beets, Nicolaas 571
- Bekker, Balthasar 182, 205, 242-243, 257-258,
804n31
- Bell, Frederik Willem Bernard van 868n31
- Bellamy, Jacobus 711
- Belt, Henk van den 793n24
- Bemmelen, Abraham van 478
- Bemmelen, Jakob Maarten van 641, 660
- Benes, Bernardus 360, 437
- Bennema, Jacobus 276-277
- Bennet, Jan Arnold 829n80
- Benninge, Sicke 27, 776n12
- Berg, Ahazuërus van den 475, 838n41
- Berge, Siwerdina Cornelia ten 199
- Berge, Tammo Adriaan ten 382, 384, 500, 606,
614, 826n14
- Bergen, Johann van 214, 802n3
- Bergen, Margaretha van 122
- Berghe, Rutger ten 216
- Berghuis, Sybolt 714
- Bernardus van Clairvaux 35
- Berndts, Hans 75
- Bernoulli, Jakob 251, 253, 259, 806n60
- Bernoulli, Johann 195, 198-199, 203, 251-
260, 266, 271, 280, 285, 290, 422, 642, 800n19,
806n60, 806n62, 806n63, 806n64, 806n73,
806n74, 810n50, 811n61, 825n50
- Bertelz (student) 831n13
- Bertling, familie 205
- Bertling, Johannes (hoogleraar wiskunde)
194, 198, 220, 224, 247-248, 799n8, 801n31
- Bertling sr., Johannes 801n31
- Bertling, Michael (hoogleraar theologie) 288,
303, 306, 324, 340, 343-344, 346, 348, 447,
811n53, 814n105,
- Bertling, Wessel (hoogleraar rechten) 198,

- 200-201, 259-260, 794n38, 806n63
 Beveri, Paulus 800n18
 Bierman, Hendrik 217
 Bilderdijk, Willem 397, 508, 521, 541, 554, 563, 565, 697, 711
 Binderus, Abraham 208, 211
 Bismarck, Otto von 768
 Blaeu, Joan 231
 Blaeu, Willem Jansz 127
 Blau, Theodorus Brunsveld de 336-338, 343, 351, 353, 819n14, 822n64, 822n73
 Blom, Leonardus 280, 290, 809n29, 812n75
 Blondin, François (circusexploitant) 726
 Boclo, Sebastiaan 248
 Boeles, Pieter 867n67
 Boeles, Willem Boele Sophius 201-202, 750, 809n18, 837n29, 867n67
 Boenaart, Cornelis 163
 Boer, J.J. 85
 Boerhaave, Herman 260-261, 278, 323, 326, 701
 Boers, F.W. 491
 Böhl, Anna Wilhelmina 457
 Bois, Jacob du 175
 Bolhuis, Abel Eppo van 451
 Bolhuis, Lambertus van 338
 Bolhuis, Michiel van 473-474
 Bolt, Jan Hendrik 513, 550-551
 Boneval Faure, R.T.H.P.L.A. van 586, 703
 Bonnet, Gisbertus 341, 820n27
 Boois, W. de 737
 Borgesius, Goedhard (privaatdocent) 155
 Borgesius jr., Joachim (hoogleraar wiskunde 1653-1666) 185, 198
 Borgesius sr., Joachim (rector Latijnse school in Groningen) 136
 Borgesius, Johannes (hoogleraar wiskunde 1645-1652) 185, 194, 197, 201
 Bos, David 861n77
 Bösendorp, Hermann 158
 Bosman, Jan 444, 447, 477
 Bosse, P.Ph. van 755
 Bouman, Herman 564, 849n19
 Bourignon, Antoinette 811n65
 Bouwer, J.H. 751
 Braak, Menno ter 850n42
 Brahe, Tycho 72, 797n39
 Brandes, Ernst 829n73
 Braun, Johannes 196, 198, 201, 246-248, 250, 252-253, 256-260, 264, 797n30, 806n63, 806n64, 806n73
 Brauw, Willem de 118
 Brenz, Johannes 47
 Brink, Jan ten 521-522, 539, 654, 699, 700, 844n46, 862n3
 Brockes, Georg Hendrik Wilhelm 839n57
 Brouwer, C. 477
 Brouwer, Harmen 349, 483, 839n64
 Brouwer, Seerp 511, 532, 654-655, 700-701, 863n9
 Bruggen, Willem van der 535
 Bruggencate, Wolterus ten 689
 Brugh, Henricus van 235
 Brugmans, Antonius 316, 318, 342, 349, 436, 438, 469, 821n46, 833n36, 835n90
 Brugmans, Hajo 84
 Brugmans, Sebald Justinus 317-318, 385, 436, 643, 815n31, 830n91, 837n33
 Bruin, Jacobus de 262
 Bruins, kastelein 509
 Brune, Johannes de 208
 Brunings, Christiaan 627-628
 Brunsema, Mello 60, 62, 64, 96, 136, 780n20, 798n57
 Buchelius, Arnold 790n3
 Bueninck, Bernard 132, 633
 Buffon, Georges Louis Leclerc comte de 326, 345
 Buijs, Cornelis Bernardus 460
 Bullinger, Heinrich 44, 47
 Bulthuis, Jan 524, 547
 Buma, Wiardus Willem 507-509
 Buninc, Laurens 28
 Burman Secundus, Frans 279
 Burnand (gouverneur) 419-420
 Busch, Marcus Jan 434-435, 824n37, 835n91, 838n42
 Busch Keiser, I. 847n112
 Busscher, Meinhard 281
 Butlar, Magnus von 840n9
 Buxtorff jr., Johannes 179
 Buys, Jacobus 428
 Buzorini, Ludwig 689
 Byler, Agnes van 808n13
 Byler, Henricus Carolinus van 275-276, 808n13, 813n94
 Bynkershoek, Cornelis van 284, 286, 314
 Caesar, Julius 56
 Caesarius van Heisterbach 35
 Calcar jr., G. van 685
 Caljé, Pieter 165-166, 220, 582, 697-698, 748, 851n75, 859n24, 859n26, 860n52
 Calvijn, Johannes 47, 60, 94, 99, 129, 338, 551, 553-554, 563, 668-670, 740, 861n66

- Camp, Diederich ten 415, 831n16
- Camper, Adriaan Gilles 397-399, 404, 407, 488, 491-493, 643, 829n72, 829n73, 836n21
- Camper, Petrus 269, 278, 306, 311, 325, 337-338, 398, 467, 482, 642, 837n22; opleiding 326; hoogleraar in Franeker 320, 326-327, 471, 817n60; huwelijk 327; Klein Lankum 446; hoogleraar in Amsterdam 327; komst naar Groningen 320, 323, 328, 815n34; relatie met Van Iddekinge 328, 346; colleges 329; *collegium casuale chirurgicum* 323, 328, 369-370, 389, 825n48, 833n51; beheer van de hortus 365-366; zijn verzameling preparaten 507, 643, 674; relatie tot promovendi 429, 434-436, 475-476, 660, 835n89, 838n42; openbare lessen 329-330, 817n72, 818n74; publicatiepatronen 362-363, 835n89, 836n21; als spectatoriaal schrijver 327; in het genootschapsleven 327, 468-469, 817n64, 818n1, 836n2; campagne voor inenting tegen pokken 817n52; bestrijding van de veepest 323, 330-332, 476; relatie met Geert Reinders 332, 818n82; als bemiddelaar 335, 337, 345-346; stemt voor ontslag van Van der Marck 342; motieven daarvoor 345-346, 821n43; affaire-Faber 346, 821n42; religieuze overtuiging 345; adviseur voor het nieuwe stadhuis 307; vertrek uit Groningen 333; opvolging 350, 359, 437-438; politieke aspiraties 345-346, 818n2; uiterlijk en voorkomen 330; portret 240
- Campstede, Jan 337-338, 819n17, 833n51
- Cannegieter, Johannes 343, 444
- Canter, Johannes 36
- Capella, Martianus 129
- Capelle, Johan Pieter van de 478
- Capellen tot den Pol, Joan Derk van der 352, 382
- Carolinus, Johannes 808n13
- Casmann, Otto 63
- Cassander, Joris 117
- Castricum, Pancratius van 69, 75, 78
- Ceuille, Jean 831n14
- Chantepie de la Sausaye, Daniël 868n31
- Chernak, Ladislaus 434-435, 835n89, 835n90, 835n96
- Chevallier, Paulus 303, 306, 324, 335-337, 341, 343, 346, 348, 353, 355-356, 381-382, 387, 423, 818n14, 820n28, 822n67, 822n73, 826n3, 826n12, 832n34
- Chevallier, Petrus 353, 355, 822n67
- Chodowiecky, Samuel Serenius 188, 205
- Choezet, Hendrigo Chustus 792n47
- Christ, Albert 420
- Christmannus, Jacobus 136
- Chrysostomus 498
- Chytraeus, David 777n40, 778n42
- Cicero 80, 314, 498, 826n1, 831n11
- Cirksena, Edzard, hoofddeling in Oost-Friesland 25
- Cirksena, Ulrich, graaf van Oost-Friesland 25
- Clant, Edzard Jacob 301
- Clant, Johan 200
- Clant van Hankema, Maurits 301, 813n101
- Clarisse, Johannes 846n94
- Clarisse, Theodorus Adrianus 543-544, 846n94
- Clarke, Samuel 289
- Clauberg, Johannes 177, 179, 797n31, 797n37
- Cleeff, J. van 653
- Clemens Alexandrinus 544
- Clerc, Jean le 279
- Clerselier, Claude 177
- Cloppenburg, Johannes 195
- Coccejus, Gerhard 186, 198-199, 206
- Coccejus, Johannes 180, 186, 221-222, 224, 242-244, 246-247, 797n37, 800n15, 801n36, 803n20, 804n33
- Cock, Cornelis de 318
- Cock, Hendrik de 512, 546-549, 846n101, 847n103, 847n104
- Coenders, Abel 136
- Coenders, Everard 99
- Coenders, Frederik 99
- Coenraads, Pieter 335
- Coiter, Volker 45, 78, 136, 226
- Collot d'Escury van Heinenoord, H. 491, 496
- Comenius, Jan Amos 176-177, 188, 224, 241, 243, 797n37, 798-799n60
- Comrie, Alexander 281, 812n78
- Conseille, Petrus de la 204
- Constant, Benjamin 543
- Constantijn de Grote 244
- Convent, Johannes van 355, 822n77
- Coolhaes, Caspar 85-86, 784n87
- Coornhert, Dirk Volkertszoon 86
- Cöper, Henricus 263
- Copernicus, Nicolaus 72, 127-130, 183, 230, 288, 790n43, 797n39
- Corver, Simon 41-42
- Costa, Isaac da 541, 554
- Coste van Hersom, Daniel 288

- Coster, Laurens Jansz 595, 853n102, 860n41
 Coulon, Aemilius Vitringa 865n9
 Cremer, Frans Lodewijk 342, 347, 359, 425, 819n12
 Cremers, Eppo 376
 Cremers, Johannes Franciscus Nicolai 489
 Cremers, J.J. 865n32
 Croeser, Jacob Hendrik 278, 304, 320, 363, 365, 367, 444, 448, 816n36, 824n35
 Croneman, Wilhelm 110
 Crousaz, Jean-Pierre de 278, 285-286, 421-422, 466, 642, 810n45, 810n46, 810n47, 810n51, 832n25
 Crousaz, Marie de 285, 810n46
 Crull, Wolter Hendrik 476
 Csernák, zie Chernak
 Cumberland, Richard 284
 Cup, Wilhelmus 290
 Cuvier, Georges 403-406, 639, 698, 773, 830n88, 830n94, 830n96
 Dalberg, Johann van 33
 Dammen, Cornelius 109
 Danckelman, Silvester Jacobus 204
 Danckelman, Thomas Ernestus 204
 Daniëls, C.E. 330, 836n21
 Dardenne, Charles Ambroise 388
 Darnley, Edward, graaf van 811n57
 Darwin, Charles 853n105
 Dassen, Michiel 690
 David van Bourgondië 34
 David Joris 42
 Davids, Salomon 472-473, 837n32
 Davou (luchtwandelaar) 726
 Deen, Izaak van 586-589, 591, 610, 634-636, 657, 660, 683, 703, 708, 711, 721-722, 848-849n7, 852n90, 855n15, 855n16, 857n62, 860n44, 862n19, 863n25, 864n48
 Demosthenes 80
 Deprès, Jean-Baptiste-Denis 397
 Dermout, Isaac Johannes 565-566
 Descartes, René 32, 167, 169-175, 177-180, 222, 224, 248, 286, 796n22, 796n24, 797n34, 797n37, 800n9
 Deschamps, Jacobus 801n28
 Deursen, A.Th. van 346, 815n29
 Deusing, Antoni 140, 166, 180-181, 183, 186, 194, 196-197, 200-201, 235, 797n39, 798n43, 798n44
 Deventer, Hendrik van 163-164, 794-795n47
 Deventer, Jacob van 225
 Diana 134
 Dibon, Paul 172
 Diderot, Denis 362
 Diemen, Van (student 1784) 480
 Diephuis, Gerhardus 586, 659, 662
 Diest Lorgion, E.J. 596, 603, 702, 865n32
 Diest Lorgion, J.J. 689
 Dijk, Philip van 449
 Dikema, Lupp0 858n6
 Dinet, Jacques 170
 Doeveren, Wouter van 306, 320-326, 328-333, 338, 346-347, 367-370, 372, 385, 389, 404, 429, 434-436, 445, 447-448, 469-470, 660, 816n40, 816n43, 816n44, 820n27, 824n40, 824n44, 825n47, 838n42
 Dohna, Abraham burggraaf van 129, 789-790n41
 Dompseleer, Willem van 160
 Donker Curtius, Dirk 574, 582
 Dorama, Klaas 689
 Doorselaer, Jacob van 161
 Dorsman, L.J. 854n7
 Dousa, Janus 126
 Drakenborch, Arnold 470
 Drews, Anna de 199
 Drews, Johan de 358-359
 Drielsma, Aäron 672, 860n44
 Driessen, Anthonius 236, 271, 277-280, 287-289, 291-295, 367, 420, 432, 448, 465-466, 771, 809n25, 809n29, 809n31, 810n45, 811n51, 811n65, 812n75, 812n76, 812n84, 813n89, 816n36
 Driessen jr., Antonius, 420, 432, 824n36
 Driessen, Jan Constantijn 432, 496, 689-690, 834n82, 840n16
 Driessen, Johannes Petrus 367
 Driessen, Petrus 306, 360, 367-368, 370, 375, 393-396, 432-433, 444, 459, 469-470, 475-476, 518-520, 636-637, 639-640, 653, 718, 824n36, 824n37, 828n57, 828n58, 828n60, 828n66, 859n36
 Driessen, Robertus Keuchenius 609
 Driessen, Susanna Jacoba 816n36
 Duker, Carolus Andreas 415
 Duncan, Robert 279, 832n27
 Dunoyerius, Petrus 249
 Dusselma, Niklaas Wagman 718
 Duymaer van Twist, Albertus Jacobus 471, 497, 653, 862n3
 Duyn van Maasdam, Adam Frans Jules Amand van der 491-492, 496, 498, 500-501, 520, 840n12
 Dyck, A. van 467
 Eck, Jacob 278, 300, 312, 322, 444, 447

- Eding, Antonius 278
 Edingh, Gisbert 127, 264-265, 807n90
 Edzard I, graaf van Oost-Friesland 39
 Edzard II, graaf van Oost-Friesland 66, 72, 780n28
 Eerde, Jan Rudolf van 404-405, 407-409, 512, 519, 622-624, 658, 702, 731, 830n91, 851n82, 859n37, 866n41
 Eerelman, Otto 683
 Effen, Justus van 834n79
 Egenberger, J.H. 676
 Egmond, Floris van 785-786n4
 Eichstorff Talma, Duco Anton von 689
 Eijnatten, Joris van 810n42
 Eilerts, Bernardus Fridericus 263
 Elieser, Tobia ben 154
 Elzevier, Lodewijk 126
 Emmen, Warner 209
 Emmery, C.C. 318
 Emmius, Elisabeth 212
 Emmius, Samuel 204
 Emmius, Ubbo 96, 117, 133, 194, 197, 204, 212, 596, 771, 781n42, 781n48, 781n51, 783n79, 784n87, 812n78; biografie 72-73; als rector van de Latijnse school 59-60, 73, 88, 166, 779n9, 780n30, 783n74; als historicus 67, 125-126, 779n9; als polemist 85-86; 'vriend van de waarheid' 179; contra Stevin 128-129, 784n88, 789n41; rol bij voorbereiding van de universiteit 69-71, 84-89, 266, 781n38, 781n40, 781n43, 784n93; rol bij opening van de universiteit 75, 782n56; als schrijver van het Eeuwig Edict 74, 782n53, 782n62; als schrijver van de 'Natales' 186-187, 780n20, 785n101; als eerste rector 75, 88-89, 105, 168, 211, 500, 613, 619, 785n100, 786n24, 830n100; hulp bij opbouw bibliotheek 136; overlijden en begrafenis 121-122, 134, 616, 702n44; opvolging 123-124; karakter 85, 784n85; portret 227, 229, 708
 Emo van Wittewierum 23, 28, 775n4
 Ende, Adriaan van den 830n105
 Engelbrechts, Gerrit 75
 Engelen, Adriaan Walraven 844n40
 Engelhard, Jan Arnold 319, 335, 359, 815n33, 819n9
 Engelhard, Nicolaas 269, 278, 285-289, 304, 314, 316, 320, 344, 359-360, 417, 419, 436, 444, 469, 810n50, 810n51, 811n53, 811n57, 816n36, 832n23
 Engelman, J. 331
 Enno II, graaf van Oost-Friesland 43
 Enno III, graaf van Oost-Friesland 67
 Enschedé, J.J.C. 751, 774
 Enschedé, W.A. 561-562, 626-628, 654, 682, 703
 Ensing, Jan 456, 460, 529, 545, 676-677, 682, 685, 737, 863n29
 Entrup, Johan Samuel 255
 Episcopius, Simon 171
 Eppens, Abel 89, 775n3, 785n102
 Erasmus, Desiderius 37, 43, 46, 552-554, 556, 669, 721, 740, 777n31, 778n42
 Ermerins, Frans Zacharias (hoogleraar geneeskunde) 584, 636, 717-718
 Ermerins, Jan Willem (hoogleraar wiskunde) 584, 651
 Ernst, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel 817n68
 Essen, Theodorus van 198
 Escher, David George 353, 480, 822n69
 Eswijler, Jan Willemsz. 292-293
 Eustachi, Bartolomeo 45
 Everts, generaal-majoor 534
 Ewijck, Daniël Jacob van 577-578, 582, 620, 667, 672, 739, 755
 Ewsum, Onno van 37, 40
 Ewsum, Wigboldus van 788n14
 Eysonnius, Henricus 140-142, 185-186, 192, 198, 220, 247, 369, 388, 791n26, 797n30
 Eysonnius, Rudolf 142, 146-147, 198, 259, 363
 Faber, Johann Georg 346, 820-821n42
 Fabri, Johannes 145
 Falck, Anton Reinhard 492-493, 499
 Fallopio, Gabriele 45
 Febens, Warnerus 146
 Feder, Christoph 164
 Feenstra, Libbe 683
 Feith sr., Hendrikus Octavius 575, 588, 609-610, 620, 632, 773, 855n10
 Feith jr., Hendrikus Octavius 610, 855n10
 Feith, J.A. 801n38
 Feith, Rhijnvis 609
 Ferenberger, Augustinus 107
 Feltman, Gerardus 198-199, 803n14
 Feltman, Johannes 217, 805n59
 Feltz, Gustaaf Willem van der 744-745, 866n55, 867n58
 Fernij, Johannes van 839n69
 Feyens, G.L. 726
 Ficino, Marsilio 37
 Filips van Bourgondië 37

- Filips de Schone, hertog van Bourgondië 39
 Filips II, koning van Spanje 65, 94, 782n52
 Flacius, Matthias 80
 Flavius Josephus 667
 Fleming (student) 840n9
 Fock, Cornelis 755-756, 760, 765
 Fockens, Lucas 432, 840n16
 Fockens Meijer, Willem 744-747, 867n55, 867n58
 Folckers, Jacob Adrianus 203
 Fontanes, Louis graaf de 403, 407
 Fontanus, Johannes 62
 Formey, Samuel 833n37
 Forsten Verschuur, Wolther 353, 356, 367, 388, 862n3
 Fourcroy, Antoine François comte de 367
 Fox, Nittert 38
 Francken, Cornelis Marinus 585, 859n22
 François, D. 477-478
 Frantzen, David 278, 447
 Frederici, Hieronymus 777n29
 Frederici, Wilhelmus 27, 36, 38, 41-43, 136, 777n29
 Frederik I Barbarossa (keizer) 108
 Frederik I de Grote, koning van Pruisen 348, 811n52
 Frederik II (keizer) 92
 Frederik III (keizer) 25, 27
 Frederik III (paltsgraaf) 93
 Frederik V (paltsgraaf) 120, 125
 Frederik Hendrik (stadhouder) 172, 796n26, 807n77
 Frederik Willem I, koning van Pruisen 811n52
 Frenks, Marichje 371-372
 Freytag, Johann 123-125, 166, 183, 197, 798n44
 Frijhoff, W.Th.M. 12
 Friso 125
 Fritema, Bernardina (van) 200, 788n22
 Fruin, Robert 505, 841n1, 853n108
 Fullenius sr., Bernard 164
 Furmerius, Bernardus 126, 179, 781n48, 789n33
 Gaius (Romeins jurist) 678
 Galen, Christoph Bernard van 214, 218-219, 474
 Galenus, Claudius 80, 138, 498, 777n40
 Galenus Abrahamsz de Haan 297
 Galilei, Galileo 169
 Gall, Franz Joseph 476, 838n45
 Gandola, Pietro 467
 Ganiarre, Claudius 801n28
 Gansfort, Wessel 19, 33-38, 41, 44, 46, 64, 77-81, 84-85, 88, 99, 106, 136, 188, 212, 228, 552-554, 556, 669, 688, 721, 740, 771, 777n31, 777n32, 777n33, 778n42, 782n69, 782n71, 789n32, 813n95, 848n128, 866n41, 866n42
 Gaukes, Yvo 278, 809n23
 Gebhard, Jan 123-124, 176
 Geel, Jacobus 530
 Geer, B.J.L. de 840n12
 Geer, Elizabeth de 177
 Geer, J.L.W. de 491
 Geer, Laurentius de 799n60
 Geer, Louis de 177, 797n37, 799n60
 Geerdes, Hendricus 206
 Geertsema, Johan 299-300
 Geertsema Czn, Johan Herman 607, 685, 748, 765-767, 853n106
 Geldenhouwer, Gerardus 80
 Gellius (scholier) 68
 Georg, hertog van Saksen 38-39, 785n4
 George II, koning van Engeland 303
 George III, koning van Engeland 816n36
 Georgii, Henricus 109
 Gerdes, Daniël 205, 277, 291-292, 294-297, 429, 441, 444, 446-448, 469, 813n89, 813n94, 813n95, 814n105, 832n22
 Gesseler, Herman van 813n97, 814n105
 Geuns, Jakob van 375, 378, 389-393, 470, 824n45, 827n40, 827n41
 Geuns, Jan van (doopsgezind leraar) 448, 836n18
 Geuns, Jan van (apotheker) 660
 Geuns, Matthias van 316, 322, 324-325, 330, 369, 374-375, 388, 394, 434-435, 445, 448, 465, 469, 475-476, 569, 816n40, 816n43, 817n54, 817n58, 818n1, 823n15, 824n37, 824n45, 835n91, 836n18, 838n41
 Gibbon, Edward 12
 Gockinga, Scato (syndicus 1614) 69, 99-100
 Gockinga, Scato (student 1672) 216
 Gockinga, Scato (student 1699, burgemeester 1730) 254, 284, 358, 806n64
 Gockinga, Jhr. W. 622, 685
 Goddaeus, Johannes 799n7
 Go(e)ddaeus, familie 205
 Goeman Borgesius, H. 751
 Goethe, Johann Wolfgang von 326
 Goeverneur, Johan Jacob Anthony 709-711, 863n34, 866n34
 Goldberg, Johannes 395-396
 Goldsmid, Mozes 448
 Goldsmit, Ezechiël Jozef 473, 837n32

- Golius, Jacobus 180
 Gomarus, Franciscus 70, 82-83, 121, 123-
 124, 126, 136, 142, 182-183, 197, 212, 223, 266,
 783n76, 783n78, 799n3, 801n31
 Gongrijp, Johannes 817n60
 Goodricke, Henry 334-335, 340-341, 818n3,
 820n27, 820n28
 Goodricke sr., John 818n3
 Goodricke jr., John 818n3
 Goray Goraysky, gebr. De 118
 Gorlaeus, David 169, 783n76
 Gorter, David de 320
 Gorter, Johannes de 824n40
 Goswinus van Halen 37, 42-44, 777n31
 Goudschaal, Ubbo Peter 741
 Gousset, Jacques 163, 198, 250, 256-257, 259,
 264, 805n55, 805n56, 805n59, 806n63, 806n71,
 809n31
 Gout, Johan 322, 816n43
 Graeuwen, Paulus 's 325, 342, 367, 821n52
 Grandmont-Hubrecht, A.A.L. 687
 Gratama, Bernard Jan 586
 Gratama, Seerp 445, 452, 521, 540, 614, 643,
 658-659, 729, 732, 836n11, 844n46, 859n41
 Gravesande, Willem Jacob 's 288
 Gregorius XIII (paus) 56
 Greuve, Frederik Christiaan 536, 584, 845n76
 Grimm, Jacob 522
 Grimm, Wilhelm 522
 Groen, Winolt de 105
 Groen van Prinsterer, Guillaume 541, 553,
 563-565, 585, 603, 848n133, 849n22
 Groenewold, J.H. 637-638
 Groot, Cornelis Petrus de 542
 Groot, Hugo de 126, 159, 179, 282, 284
 Gronouw, Jonas 415, 831n15
 Grote, Geert 29-30, 552-553, 556, 847n121
 Grotius, zie Groot, Hugo de
 Gummer(s), Jacob 322, 389, 816n43, 824n44,
 838n41
 Gutenberg, Johannes 853n102
 Guyot, Henri Daniël 355-356, 702, 822n81
 Haen II, Abraham de 446
 Haeren, Jacob van 110
 Halbertsma, Tj. 587
 Halem, Henricus Hermannus de 263
 Hall, Floris van 563
 Hall, Herman van 639
 Hall, Herman Christiaan van 527, 532-533,
 563, 583-584, 587-588, 593, 637-639, 645-
 646, 652, 654-658, 660, 664-665, 690, 698-699,
 701-702, 712, 714, 717, 757, 845n77, 846n86,
 851n80, 851n82, 867n13
 Haller, Albrecht von 361, 435
 Halma, François 146
 Halsema, Diderik Frederik Johannes van
 318, 815n28
 Händel, Georg Friedrich 326
 Hardenack, Johannes Henricus 158, 793n24,
 793n25
 Hardenberg, Albert 37, 46, 777n31, 778n50
 Haren, Onno Zwier van 373, 825n58
 Harger, Johann Gerhard 865n17
 Haringcarspel, Simon 831n15
 Harting, Dirk 667
 Harting, Pieter 562, 860n44
 Hartmann, Johannes 70, 781n39
 Harvey, William 181
 Hasselt, J.C. van 643
 Haubois, Egbert 135, 790n4, 790n5
 Hauck, Johann Ludwig 454
 Haye, David de la 248
 Haye, Johan de la 788n5
 Hecker, Willem Augustus 584-585, 597, 626,
 654, 859n22
 Heeck, Deborah van 199
 Heeck, Hendrik van 199
 Heemskerk Azn, Jan 753-755, 765, 767, 868n36
 Heemstra, Schelto baron van 627, 672, 856n43
 Heerkens, Harmen 472
 Heerkens, Nicolaas 373, 472, 479, 482
 Heerspink, J.H. 803n21
 Hegius, Alexander 37, 42, 80, 777n31
 Heije, J.P. 848-849n7
 Heijningen Bosch, Mattheus van 381, 826n11
 Heineken, T.E. 844n52
 Heinsius, Daniel 126
 Heinsius, Jodocus 100
 Hellemans, Cornelis 170
 Helmers, Jan Frederik 662
 Helmholt, Focco 200
 Hemsterhuis, Frans 664
 Hemsterhuis, Tiberius 805n56, 832n35
 Hendrik IV, koning van Frankrijk 248
 Hendrik Casimir I (stadhouder) 125, 807n77
 Hendrik Casimir II (stadhouder) 216, 803n15,
 807n77
 Hendriksz, Petrus 392, 507, 537, 702-703,
 848n7, 862n14
 Hennekeler, Gijsbert van 656
 Henriëtte Amalia (regentes) 807n77
 Henry, P. 861n66

- Henzel, moeke 710
 Heracles 844n45
 Herder, Johann Gottfried 543
 Hermite, Maria l' 212
 Herwerden, C.H. van 548
 Hesselink, Gerhardus Jacobus 837n33
 Heusde, Joannes Aldolphus Carolus van 584
 Heusde, Philip Willem van 11, 520, 530, 543, 552, 584, 612, 651, 653-654, 659, 664, 667, 712, 845n76, 847n119
 Heyden, Goswijn op 147
 Hillenius, Cornelis 83, 783n79
 Hippocrates 161, 498, 584, 794n36
 Hissink Janssen, Jan 585, 591, 657, 721, 857n82, 859n29
 Hoek, Jacobus 36
 Hoëvell, Wolter Robert van 667
 Hoffman, J.C. 637
 Hoffmann, Bernardus Wilhelmus 411, 431, 831n1
 Hofkamp, C.N. 450
 Hofsnider, Henricus 146
 Hofstede, Johannes 290, 414-415, 811n62
 Hofstede, Petrus (predikant) 344, 414-418, 474, 811n62, 819n7, 821n46, 831n12, 831n13, 831n16, 832n26, 839n69, 846n92
 Hofstede, Petrus (landdrost) 846n92
 Hofstede de Groot, Petrus 615, 522, 540, 661, 700, 717, 852n92, 855n25; biografie 542, 544, 846n92; steun voor vrijwillige flankeurs 533-534, 537; contacten met collega's 545, 552; opbouw Groninger Richting 542-557; controversie met De Cock 546-547, 549, 846n101, 847n103; strijd over belijdenisgeschriften in Synode 548-549, 554-555, 563-565; oprichting Godgeleerd Gezelschap 549, 847n112; oprichting Waarheid in Liefde 549; contra Strauss 550-551, 847n111; 'ontdekking' echt-Nederlandse hervorming 552-554, 555-556, 669, 777n37, 847n121, 848n125, 848n128; beginnende schoolstrijd 553; ideeën over hoger onderwijs 558-559, 575-577, 620, 848n2, 850n53, 850n59; universiteitsideologie 771-773; oprichting Fonds van de Hoogleraren 665-667; oprichting Gansevoort-fonds 740; strijd over verkleefdheidsverklaring 565-570; formuleert academische vrijheid 568-569; lid Commissie-Van Ewijck 577; Opzoomer contra Hofstede de Groot 579-582; maatschappelijke activiteiten 712; als schoolopziener 713-714; bemoeienis met Aprilbeweging 587-590; preek bij het lustrum van 1864 597; bezit en aanzien 699, 701, 708, 721, 848n133, 863n29; raakt geïsoleerd 601-604; opvolging 765; portretten 542, 676
 Hogendorp, Dirk van 507-509, 521, 563, 565, 842n2
 Hogezaand, Frederik 795n13
 Hollebeck, Ewald 303, 306, 385, 447
 Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 711
 Holwarda, Johannes Phocylides 797n35
 Homerus 12, 648
 Hommius, Festus 781n40
 Honert, Taco Hajo van den 280
 Hoof, P.C. 666
 Hooke, Robert 265
 Hoorndijk, Johannes 241
 Hôpital, Guillaume, markies de l' 251-252
 Hora, Johan 293-294, 446, 812n78
 Hora, douairière Alberda 336, 819n9
 Hora Siccama, Johan 351, 816n52, 832n34
 Hora Siccama, L.C. 535
 Horenken, Gerard 161
 Horst, Anna van der 325
 Houbraken, Jacob 282, 414
 Houten, Samuel van 689, 768, 771, 858n6
 Hove, Willem van den 114
 Hoving, Feddo 430, 436, 834n72
 Huber, C.U.J. 685
 Huisman, Dithmar 496
 Huisman, Zycka 31
 Huistra, Hieke 835n46
 Huizinga, Jan 513, 843n16
 Huizinga, Johan 15, 133, 519, 522-523, 552, 565, 583, 585, 648, 663, 697, 756, 790n2, 821n62, 834n79, 844n40, 846n84, 854n7, 857n62, 864n2
 Hulshoff, Allart 289, 838n41
 Hulshoff, Teunis Izaaks 376
 Hulsius, Paulus 198, 200-202, 251, 254, 256-260, 266, 271, 806n63, 811n62
 Humboldt, Alexander von 437
 Humboldt, Wilhelm von 569
 Huninga, Johannes Epinus 71, 73, 75-76, 78, 87, 102, 121, 123-124, 197, 199, 781n51, 782n69, 788n20
 Huninga, Sebo 788n20
 Hunter, John 835n89
 Hütter, J.F. 651
 Huwé, Jean 163-164

- Huygens, Christiaan 252, 805-806n60
 Huygens, Constantijn 139, 184, 800n9
 Hylkama, kapitein 534-535
 Ibeling, Coop 263
 Iddekinge, Antony Adriaan van 303, 310, 328, 342-348, 351-352, 358-360, 366-367, 426, 430-431, 437, 480, 820n21, 821n46, 821n48, 823n4
 Iddekinge, Berend van 324, 360
 Iddekinge, Hendrikje 106
 Iddekinge, Pieter Govert van 310, 431
 Iddekinge, Pieter Rembt van 301-302, 358
 Iddekinge, Rembt van 358
 Iddekinge, Tjaard Antoni van 310, 431
 Iddekinge, Tobias Jan van 358
 Iddekinge, Van (student 1784) 480
 Idsinga, A.M.I. van 839n57
 Idsinga, Saco Herman van 316
 Imhoff, Gustaaf W. baron van (gouverneur) 510, 607
 Imhoff, G.W.H. baron van (burgemeester) 632
 Immink, Gerhard Hendrik 486
 Immink, Hendrik 733
 Inn und Knyphausen, baron van 209
 Innocentius VIII (paus) 33
 Ippius, Eppo 332
 Isbrandi, Hieronymus 69
 Isebrands, Johannes 154
 Isinck, Adam Menso 198, 202, 259, 264, 266, 272, 278, 361, 825n47
 Jacobs, Abraham 759, 761
 Jacobs, Aletta Henriëtte 759-764, 868n17, 868n29
 Jacobs, Israël (Julius) 759, 761, 763
 Jacquin, Nikolaus Joseph von 367
 Jan de Oude, zie Johann van Nassau
 Jappé, J.H. 685
 Jarges, familie 34
 Jarges, Albert 37
 Jarges, Joost 382, 826n14
 Javorsky, Johannes 118
 Jenner, Edward 324
 Jensma, G.Th. 851n75
 Joachimus, pastor 121
 Joannis, Bernardus 117
 Joannis, Joachim 86
 Job 809n31
 Jodouin, Carolus 250
 Johan, Hajo 800n18
 Johan Maurits van Nassau-Siegen 797n31
 Johan Willem Friso 260, 807n77
 Johann, graaf van Oost-Friesland 72, 780n28
 Johann (de Oude), graaf van Nassau 62, 77, 781n37, 783n80
 Johann Casimir (paltsgraaf) 45, 784n87
 Johannes van Amsterdam 35
 Johannes de Doper 23
 Jonckbloet, W.J.A. 794n46, 854n109, 862n9, 867n67; biografie 677; vernieuwend hoogleraar Vaderlandse geschiedenis en taal- en letterkunde 586, 677, 708, 859n34; over het verdwijnen van het dictaat 659; als lid van de verzoeningscommissie Vindicat/ De Harmonie 748; als rector in het lustrumjaar 1864 597, 599, 854n117; lustrumrede 597-598, 600, 753; relatie met Thorbecke 598, 853n104; opdracht voor het schrijven van het gedenkboek van 1864 597; als schrijver van het gedenkboek 15, 78, 109, 210, 350, 786n11, 790n2, 806n63, 846n84; oordeel over het *forum academicum* 110; definitie van de bloei van een universiteit 119-120, 166; oordeel over Van der Marck 346; oordeel over de universiteit in de eerste helft van de negentiende eeuw 505; in de politiek 715, 853n106; opinie over de wet op het hoger onderwijs 598, 854n114, 867n10; vertrek uit Groningen 853n106; portret 599, 677
 Juijnbol, Th.W.J. 849n10
 Julius, hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel 53
 Julsingh, Bernard 70, 781n38
 Julsingh, Joannes 801n27
 Jung-Stilling, Johann Heinrich 522
 Junius, Franciscus F.N. 183, 197-199, 794n38, 798n57, 799n5, 800n19
 Junius, Johan Casimir 73
 Junius de Oudere, Franciscus 73, 799n5
 Jurieu, Pierre 804n42
 Justinianus (keizer) 313, 517, 678, 787n43
 Juvenel, Nicolas 226
 Kain 173
 Kamerlingh Onnes, Heike 756-757, 761
 Kan, David Mozes 738
 Kant, Immanuel 282, 305, 477-478
 Karel II, koning van Engeland 215
 Karel V (keizer) 39-41, 44, 48, 93, 785n4, 853n107
 Karel VII, koning van Frankrijk 37
 Karel, hertog van Gelre 39, 42, 777n37
 Karel van Oostenrijk, zie Karel V
 Karel Edzard, graaf van Oost-Friesland 813n102

- Karstens, Thomas 106
- Keesel, Dionysius Godefridus van der 318, 335, 385, 834n66
- Keiser, J.H. 839n57
- Keiser, M.J. 464
- Kellinckhausen, Henricus 834n66
- Kemp, C.M. van der 548
- Kemp, Didericus van der 431, 820n27
- Kemp, François Adriaan van der 820n31
- Kempenaer, J.M. de 574, 577, 582
- Kemper, Joan Melchior 491-493, 496, 653-654, 840n14
- Kent, William 639
- Kerckhoff, Petrus Johannes van 587, 640-641, 654, 657, 660, 698, 708, 714, 864n48
- Kerkwijk, J.J. van 769
- Ketel, Gerhard 86, 106
- Keuchenius, Clemens Jacob 434
- Kiers, Klaas Willem 417, 832n23, 832n24
- Kist, N.C. 848n129
- Klasen, Geert 391
- Klever, W. 806n73
- Klikspaan 663, 666, 745-746, 860n52
- Klopstock, Friedrich Gottlieb 662
- Klugkist, Alex C. 9
- Kluit, M. Elisabeth 842n2
- Knappert, L. 809n25
- Kneppehout, Johannes 663
- Knight, Charles 404
- Knijff, Johannes 48-49
- Knock, Hermannus 338
- Knock, Nicolaas Arnoldi 471, 814n13
- Knuttel, W.P.C. 804n31
- Koelman, Jacob 796n24
- Koenen, H.J. 554
- Koenig, Samuel 289
- Kooten, Theodorus van 381, 386-387, 826-827n20, 830n94
- Korst, J.K. van der 818n74
- Korteweg, P. 868n25
- Kotzebue, August von 508, 842n4
- Koumans van Dam, Piet 683
- Krudop, Jan Rudolph 741
- Kuhl, Heinrich 643
- Kuyper, Abraham 668-670, 861n67, 861n70
- Kuyper, Gerard 438
- Kuypers, Gerardus 324, 341-342, 347, 349, 353, 387, 444, 447, 822n71, 832n34
- Kymmell, Berend 497, 840n5, 841n19
- Labadie, Jean de 163, 241
- Lambergen, Tiberius 320-323, 326, 328, 365-367, 448, 816n36
- Lamers, A.J.M. 794n46
- Lammers, Gerhard 138, 163, 193, 198-199, 247, 259, 266, 272, 278, 361, 447, 791n19, 792n47, 797n30, 801n28, 806n63, 835n1
- Lampe, Friedrich Adolf 286
- Lamsweerde, Steven van 187
- Lange, Joachim 287
- Lange, Johannes Phillippus 699
- Lange, Nicolaas 102, 121, 123, 183, 194, 197, 786n27
- Lasco, Johannes a 42, 44, 668-670, 861n66
- Last, Carel Christiaan Antony 355
- Laurentius, Laurens 42
- Lavoisier, Antoine Laurent 367, 394-395
- Lebrun, Charles-François 380, 383, 488
- Leeuw, Cornelis van der 480
- Leeuwen, Johannes van 257
- Leibniz, Gottfried Wilhelm 251-252, 286-289, 806n60, 810n50, 810-811n51, 836n22
- Leichtenberg, Jacob Pieter 636-637
- Lenep, D.J. van 491
- Lenep, Jacob van 507-509, 521, 535, 842n2
- Lenep, Johannes Daniël van 303, 470
- Lenting, J. 862n9
- Leopold I, koning van België 536
- Lesdorp, Nicolaus 42-44
- Leurelius, Justus Wilhelm 118
- Levret, André 321
- Lewe, Johan 69
- Lewe van Aduard, Evert Joost 284-285, 301, 347, 446
- Lewe van Aduard, Evert Joost II 360
- Lewe van Middelstum, Reint Johan 382
- Liber, Antonius 36
- Lichtenstein, Martin 643
- Liebig, Justus von 640
- Lieburg, M.J. (Mart) van 166, 794n30, 794n47, 825n47
- Lier, Helperus Ritsema van 480, 839n57
- Lier, Van (officier van gezondheid) 683
- Lijphart, Abel 414, 474
- Lijphart, H. 390-391
- Limburg Brouwer, Petrus van 536, 571-572, 624-626, 702
- Limburg Stirum, L.G.A. graaf van 587-588, 607, 611, 851n88, 852n90, 852n93
- Lindeboom, Johannes 778n44, 820n24, 821n46
- Linnaeus, Carolus 366-367
- Lipsius, Justus 77, 120

- Linnemann, Otto 229
 Linnemann, Rudolf 229
 Lisingius, Herman 159
 Lobelius, Matthias 145
 Lodegingh, Paulus Adolphus 263
 Lodewijk van Nassau 48, 743
 Lodewijk VI van de Palts 784n87
 Lodewijk XIII, koning van Frankrijk 248
 Lodewijk XIV, koning van Frankrijk 215, 248-249, 805n52
 Lodewijk XVIII, koning van Frankrijk 487
 Lodewijk Hendrik van Nassau-Dillenburg 177, 797n31, 797n37
 Lodewijk Napoleon 379, 396-397, 406, 429, 469, 493-494, 548, 642, 828n67, 829n79, 829n80, 833n66
 Loeff, Abraham Rutgers van der 532, 563, 845n70
 Lohman, Louis Bothenius 382
 Louwens (van Bolhuis), Abel 206, 788n12
 Lubbers, Theodorus 306, 338, 359, 382, 444
 Lubbers, Wessel 457, 459, 526, 823n17
 Lubbertus, Sibrandus 58, 83, 125-126, 128-129, 781n43, 783n76, 799n3
 Lugdanus, Bernardus, zie Luider
 Luider, Bernard 794n30
 Lulofs, Barthold Hendrik 518-519, 522, 527, 529-530, 533-535, 540, 551, 584, 586, 590, 624, 647, 657, 662, 667, 700-701, 704-705, 713, 715, 717, 721, 838n50, 844n46, 846n86, 862n3
 Lulofs, Johan 289
 Luther, Maarten 41-42, 47, 551, 553-554, 778n42, 782n69, 802n47
 Luyken, Caspar 300
 Lydius, Martinus 58
 Maanen, Cornelis Felix van (minister) 830n101
 Maanen, Florentius Jacobus van (ambtenaar) 848n7
 Maanen, Pieter Jacobus van (hoogleraar) 829n68
 Maas, Ad 864n39
 Maccovius, Johannes 781n43
 Maillart, Jacobus 250
 Makkdowell, William 71, 73, 75, 121, 123-124, 197, 199-200, 212, 788n22, 793n12
 Malebranche, Nicole 257
 Marci, Johannes 800n18
 Marck, Antoon Adriaan van der 344
 Marck, Frederik Adolf van der 269, 306, 311, 318, 347-348, 353, 371, 424-425, 480, 815n33, 819n12, 821n43, 823n5, 837n22; biografie 312; opvatting over Romeins recht 313, 333, 815n20; opvatting over natuurrecht 314, 333; voorkeur voor vaderlands recht 314, 815n21, 816n43; oprichting Pro Excolendo 312, 314; lid van de Hollandsche Maatschappij 469; leermeester van Engelhard jr. 319, 336, 359, 815n33; zijn radicale leerlingen 334-335; relatie tot Merckelbach 336, 346; als auteur van dissertaties 429-430, 436, 834n72, 834n74; affaire-Schukking 335; affaire schoolmeester van Spijk 335-336, 819n9; conflict met De Blau 336-337, 351; conflict rond Campstede 337-338, 819n17, 833n51; proces tegen Van der Marck 338-343; affaire rond Meurs 340-343; verwijdering tussen Van der Marck en Chevallier 341; steun van Offerhaus 342, 820n29; relatie met Van Iddekinge 344-346; rol van de belijdenisgeschriften 820n21; ontslag als hoogleraar in Groningen 343; betekenis van het ontslag 346-347; agressiviteit van Van der Marck 338, 343; rol van Petrus Hofstede 344, 415; maatregelen tegen leerlingen 820n31; vertrek naar Linggen 348, 444, 819n17; opvolging 359; benoeming in Deventer 352, 382; relatie tot patriotten 352, 382, 822n66; terugkeer in Groningen 382-383; Schets over de rechten van den mensch (1798) 383; educatie van vrouwen 384, 759; overlijden 383; portret 334
 Marck, Karel Albert van der 826n17
 Marck, Johannes van 194-195, 198, 247-248, 251, 264, 804n42
 Maresius, Henry 233, 796n22
 Maresius, Samuel 185, 188, 197, 204, 211, 219-220, 248, 266, 797n37, 801n23, 801n37; biografie 174; over geloof en rede 167, onderzoek naar Schoock 174-175; controverse met Voetius 174-175, 796n21; sympathie voor Descartes 175, 177, 769n22, 796n24; over Andreae als cartesiaan 177; 'vriend van de waarheid' 180-181, 222; advies aan Lodewijk Hendrik van Nassau 177, 180; als bestuurder 181-182, 186, 798n46, 798n47; conflict met studenten 183, 209, 798n46, 801n39; initiatief voor Effigies et vitae 186; over malaise en bloei van de universiteit 185, 188-189, 798n58; als publicist 196, 198, 796n22; als 'heer' van Westerbroek 200; als theologisch advi-

- seur 200-201, 800n15; inkomsten 200-201; in politieke problemen 215, 242, 802-803n6; als Waals predikant 224; controverse met Jacob Alting 223-224, 241-244, 803n21, 803n22, 803n23; controverse met Coccejus 221-222, 224, 242-244, 803n20, 804n33; pro en contra Comenius 224, 241, 799n60; contra Balthasar Bekker 243; plan voor nationale universiteit 244, 804n35; beroep uit Leiden 244, 800n11; overlijden 244; geen opvolging 260; portret 233
- Maria (moeder van Christus) 42
 Maria van Bourgondië 32
 Maria van Hongarije 597, 750
 Mark, Feiko van der 480
 Marle, Gerhard Willem van 384
 Marsiany (zanger) 483
 Martels, Zweder von 782n53
 Martinet, J.F. 525
 Martini, Arnoldus 75
 Martinus, Gerhard 207
 Martinus, Hillegonda 801n34
 Martinus, Johannes (predikant te Groningen) 204, 207, 801n34
 Martinus, Matthias 67, 70, 86-87, 784n93
 Marum, Martinus van 349-350, 437-438, 475-476, 491, 814n13, 835n92, 835n95, 835n96
 Marum, Petrus van 814n13
 Martyr Anglerius, Petrus 785n100
 Matthaëus, Antonius 70, 123-127, 150, 157-158, 194-195, 197, 781n39, 802n46
 Matthaëus, Conrad 123, 194, 197, 201
 Matthaëus, Eckhard 187
 Matveld, Christiaan Andries 714
 Maurits van Nassau 52-53, 82, 128-129, 180, 216, 244, 417, 554, 832n24
 Maximiliaan van Oostenrijk (keizer) 27, 32, 38
 Maximiliaan Hendrik (aartsbisschop van Keulen) 215
 Meer, Th.A.M. van der 808n15
 Meerman, Johan 398, 400, 440, 481, 836n21
 Mees, P. 812n84
 Meij, Willem Frans de 701
 Meijer, Gerrit Joan 536
 Melanchton, Philippus 42, 99, 563, 783n74
 Melpomene 88
 Mensenborch, Otto 133
 Mensinga, Johan 198, 202, 220, 796n25, 806n63
 Mepsche, Johan de 47-48, 808n13, 808n17
 Mepsche, Rudolf de 275-277
 Mercator, Gerard 136
 Merckelbach, Christiaan Michael 336, 346, 475, 818n7
 Merwe, Hendrik van der 164
 Mesting, D. 838n41
 Metius, Adriaan 164
 Metternich, Klemens von 842n4
 Mettingh, Bernard Clemens 262
 Mettingh, Hendrik Willem 262
 Mettingh, Johannes Jacobus 262
 Meurs, Cornelis Willem Jacob 340-341, 436, 820n25
 Meurs Wichers, W.J. 685
 Meursinge, Nicolaas 666
 Meursius, Hugo 793n10
 Meursius, Johannes 186-187
 Meyboom, L.S.P. 664, 667
 Meyer, Lodewijk 222, 224
 Meyvart, Franciscus 121, 123-124, 137, 154, 197, 799n3
 Meynardi, Wiardus 74, 782n53
 Middendorp, H.W. 857n82
 Mieg, Johan Frederik 198, 251
 Mijling, Hendrik Leffert 508
 Mill, John Stuart 759
 Minerva 104, 496, 595, 680, 710
 Miquel, Friedrich Anton Wilhelm 844n52
 Missët, H.M.J. 635
 Modderman, Antonius 685, 715, 717, 730, 855n31, 865n32
 Modderman, Rudolf Sicco Tjaden 641
 Moes, Piet 831n13
 Molen, L. van der 496, 498
 Moleschott, Jacob 584, 587, 722, 857n62
 Molinaeus, Petrus 70, 781n40
 Monaeus, Johannes Conrad 183, 185, 197, 789n27
 Montesquieu, Charles de 318
 Moolenbroek, Jaap van 777n33
 Moor, Bartholomaeus de 198, 265-266
 Moorman, Frederik 37
 Moorrees, Bernardus 554-555
 Moritz, Louis 625
 Moryson, Fynes 793n6
 Motley, John Lothrop 597, 853n108
 Mozes 128, 279, 789n41
 Muelen, C.S.C. van der 865n12
 Mulder, Claas 584, 587, 640, 652, 660, 849n10
 Mulder, Gerrit Jan 575, 577, 587, 590, 640-641, 660, 690
 Mulder, Johannes 392, 829n68

- Mulerius, Nicolaus 71-72, 76, 80, 83, 87, 123-124, 126-130, 136-139, 164, 166, 194, 196-198, 230, 266, 779n12, 781n42, 781n43, 782n56, 789n24, 791n15, 799n6
- Mulerius, Petrus 123-124, 139, 144-145, 194, 197
- Muller, Frederik 670
- Munniks, Bernard 446, 865n27
- Munniks, Jacob 446
- Munniks, Wijnold 269, 325, 332, 342, 346, 350, 359-360, 366-367, 391, 437, 444, 446, 453, 465, 475, 637, 732, 818n82, 821n62, 822n73, 823n13, 829n68, 835n95, 836n11, 837n22
- Munting, Abraham 145-147, 186, 194, 198, 234, 363, 365
- Munting, Albert 147, 194, 198, 363, 365
- Munting, Hendrik 145, 148, 186, 194, 198, 363, 365, 792n40, 798n57
- Muntinghe, Bernard Ida Kiers 701, 862n15
- Muntinghe, Herman 387, 407, 421, 456, 469, 487, 491, 493, 496-497, 500, 519-521, 541-543, 546, 614, 725, 830n91
- Muntinghe, Petrus 473-474, 821n54, 837n37, 838n39
- Muntz, Balthasar 204
- Musschenbroek, Jan van 238, 256, 285, 288
- Musschenbroek, Petrus van 286, 288-289, 326
- Muurling, Maria Wibina 687
- Muurling, Willem 552, 554, 561, 600-604, 765, 847n119
- Muyckens, Theodorus 198, 265-266, 271-272, 278, 363, 367-368, 824n34
- Myhmer, Ephraïm 800n23
- Naarden, Maarten van 47
- Nanninga, G.R. 838n41
- Nanninga, Hendrik Dirk 689
- Napoleon Bonaparte 379, 403, 406-407, 487, 489, 493, 495, 499-500, 522, 535, 577, 840n8, 841n25
- Nauta, Hemmo Heiliko (of Hijlcko) 489, 495
- Nauta, Hendrik Jan 824n25
- Nehmer, H. 63
- Nepos, Cornelius 648
- Nessanus, Henricus 94
- Neuburg, Wolfgang Wilhelm von 117
- Neufchatel, Nicolaus 226
- Neufville, Gérard de 176
- Neumann, Jan Hendrik 686
- Neyts, Franciscus 483
- Newton, Isaac 253, 288-289, 320
- Nicolaas I (paus) 669
- Nicolai, Georgius 68
- Nicolai, Johannes 186
- Niebuhr, B.G. 678
- Nienck, Derrick 138-139
- Nienhuis, Hendrik 512, 532, 551, 584, 586, 653, 657, 665, 703, 713, 732, 851n83
- Nieuwold, Abel Henricus 831n14
- Nijhoff, Martinus 670
- Noël, François 403-406, 698, 830n94, 830n96
- Noodt, Gerard 284, 313
- Noordijck, Gerhard 200
- Noordijck jr., Johannes 200, 800n13
- Noordijck sr., Wilhelmus Johannes 200
- Noordtdijck, Rudolphus à 796n19
- Oecolampadius, Johannes 44
- Offerhaus, Leonardus 269, 278, 342-343, 348, 361-363, 419, 425-427, 444, 447, 469-470, 812n72, 814n104, 814n106, 820n29, 833n62, 837n25
- Offerhaus jr., Leonardus 480
- Oiselius, Jacobus 195, 198-199, 260, 313, 803n13
- Oldenbarnevelt, Johan van 53, 82
- Olevianus, Caspar 62
- Olfen, M.A. 788n11
- Oordt, Joan Frederik van 532, 535-536, 543-545, 551-552, 700, 844n52, 845n79, 847n112
- Oppenheim, Jacques 756, 767, 868n17
- Opzoomer, Cornelis Willem 574-575, 577, 579-582, 603, 706, 850n43, 850n62, 851n66, 851n72, 858n18
- Ortelius, Abraham 22
- Osiander, Andreas 128-129
- Otten Husly, Jacob 307, 358
- Otterspeer, Willem 740
- Otto, Everard 444
- Ovink, Henk 253
- Owen, John 831n2
- Paelinck, Joseph 462
- Paganini, Niccolò 723
- Pagenstecher, familie 205
- Pagenstecher, Alexander Arnold 193-194, 196, 198, 202, 204, 252, 259-260, 264, 266, 271-272, 312, 800n21, 801n25, 804n37, 807-808n1, 809n19
- Pagenstecher, Ernst Alexander 807n1
- Pagenstecher, Heinrich Theodor 312, 807n1
- Pagenstecher, Johann 799n7
- Palladini, Fiammetta 810n35
- Pallandt, A.W. van 534
- Pallas Athene 65, 411
- Palm, Johan Hendrik van der 381, 386

- Panhuys, jhr. J.E. van 608
 Panser, Sicko 142
 Papin, Denis 806n60
 Paping, Richard 821n62
 Pappus von Tratzberg, Petrus 80-81, 87, 212, 783n71
 Paracelsus 166, 781n39
 Pareau, Lodewijk Gerlach 543, 545, 549, 551-552, 601-603, 664, 666, 703, 743, 846n100
 Parma, Alexander Farnese, hertog van 52-53
 Pasor, Matthias 107, 123-124, 182-183, 194, 197-198, 205, 788n16, 797n31, 798n53, 799n60
 Passe, Crispijn de 802n41
 Paulus v (paus) 145
 Pegasus 838n39
 Pelant, Paulus van 688
 Pels, Marcus 193, 198-199
 Pergolesi, Giovanni Battista 483
 Perizonius, Christiaan 183, 197, 201
 Perle, Petrus Fabritius de la 803n7, 804n47
 Persijn, Quirina Jacoba van 358
 Petavius, Dionysius 470
 Petrejus, Leonardus 214
 Petri, Adam 42
 Petrus, Suffridus 60, 80, 125-126, 179, 778n46, 789n33
 Phalaris van Agracas 831n11
 Phebens, Eggerik Eggens 69, 73
 Philipse, Jacob Herman 584, 662, 720, 732, 735
 Piccardt, Henric 200, 202, 246, 836n2
 Piccardt van Slochteren, Jan 358
 Pichegru, Jean-Charles 375, 388
 Pijnacker, Cornelis 71, 73, 75, 109, 118, 121, 123-124, 134, 136, 197
 Piscator, Johannes 62, 176, 194, 797n31, 797n37
 Plato 79-80, 179-180, 569, 797n34, 797n35, 797n37
 Plonski, Michael 397
 Poelman, Adriaan Louis 666-667
 Pollinck, Johann 800n18
 Poniatovia, Christina 813n89
 Poot, Hubert Kornelisz 495, 841n18
 Popkens, Popken 792n45
 Portmans, Hindrikje 390
 Pörtner, Hermann 807n85
 Pörtner, Johannes 263, 807n85
 Postma, Folkert 778n42
 Potgieter, E.J. 746
 Potifar 665
 Praedinius, Regnerus 19, 43-48, 59, 62, 64, 79-80, 99, 166, 188, 226, 552, 689, 721, 777n40, 777n42, 778n44, 778n46, 785n18, 789n32, 867n67
 Pronk, Cornelis 446
 Prooijen, Albert Jurardus van 390
 Pruys van der Hoeven, C. 560
 Ptolemaeus, Claudius 72, 128, 237
 Pufendorf, Samuel 281-282, 314, 810n36
 Quesney, Nicolas du 804n47
 Quetelet, Adolphe 845n59
 Quintilianus 80
 Quintus, Justus Datho 379, 382
 Rabenhaupt, Carl 216, 218
 Rabus, Peter 146
 Racer, Jan Willem 475
 Rachstadt, Fridericus 800-801n23
 Radboud (Fries koning) 743
 Rade, Johannes van de 106
 Raey, Johannes de 177
 Ragstat, zie Rachstadt
 Ramus, Petrus 32, 99, 179-180, 783n74, 797n34
 Ranitz, Herman de 617, 620, 855n31
 Ravensperger, Hermann 70-71, 73, 75, 78-83, 87, 104, 118, 121, 123-124, 126, 134, 136, 151, 158-159, 197, 211, 781n43, 781n50, 786n24, 788n12, 788n14, 793n25, 848n128
 Reekamp, Johannes 46
 Reenen, G.C.J. van 585, 650
 Rees, Henricus van 29-30, 32, 35, 38
 Rees, Otto van 586
 Regius, Henricus 169, 177
 Reinders, Geert 332-333, 396, 435, 498
 Reitz, Johann Friedrich 832n29
 Reneman, Jacobus 140, 791n26
 Reneman, Johannes 791n26
 Reneri, Henricus 169
 Rengers, Everhardina 200
 Rengers, Willem F.L. baron 510, 512, 540, 587, 607-608, 616, 854n4
 Rengers van ten Post, Johan 69, 99-100, 786n18
 Rengers van Scharmer, Johan 27
 Rengers van Slochteren, Osewald 246
 Rennenberg, George Lalaing, graaf van 52, 99
 Rethy, Stephanus 371-372, 825n53
 Revius, Jacob 177
 Rhodius, G.L. 429, 834n69
 Rhoer, Cornelius Wilhelmus de 833n36
 Rhoer, Jacobus de 306, 318, 343, 353, 363, 420, 444, 491, 622, 815n29, 833n36
 Rhoer, Matthias Johannes de 833n36

- Rhoer Ottens, R. de 685
 Ricardo, David 689
 Riedel, Johan Philip 483, 839n67
 Riehm, J.C. 847n119
 Ripa, Cesare 841n18
 Ripperda van Fransum, Joachim 802n43
 Rivet, André 123, 142
 Robers, dr. 788n11
 Roberti, Johannes 800n18
 Roberti, Robertus 800n18
 Robles, Caspar de 49
 Rodolfi, Rabirius 780n30
 Roederer, Johann Georg 320-321, 323, 448, 465, 816n36
 Roelants, Egbert 667
 Roelevink, J. 840n12
 Röell, Herman Alexander 243, 803n13
 Röell, Willem Frederik baron 494, 499, 527, 608, 616, 648-649, 651, 658, 672, 705, 730, 858n18
 Roessingh, P.H. 689, 803n21
 Rolteman, Hillebrand 211
 Rolwagen, Jan Clasen 85-86
 Roman, Johann Gottfried 365-367
 Rondelet, Guillaume 45
 Rosenstein, Samuel Siegmund 587, 634-635, 657, 693-694, 708, 758-759, 761-763
 Rossal, Jean 250
 Rossal, Michael 198, 250, 266, 271-272, 278, 284, 361, 805n59
 Rotgans, Lukas 711
 Rotgers, Arnold 267-278, 320, 444, 808n17, 808-809n18
 Rotgers, Rotger 808n18
 Rousseau, Jean-Jacques 327, 837n22
 Rovers, Jacques Adolphe Charles 584
 Royaards, Herman Johan 552, 847n119, 848n129
 Royen, Adriaan van 326
 Royen, Isaïc Antoni van 585, 588, 596, 851n86, 852n98
 Ruardi, Johannes 375, 406, 444, 496, 825n60
 Ruben, J. 252
 Rubens, P.P. 467
 Rüdcker, Johann Gerhard Christian 303, 470
 Rudnicki à Rudnik, Raphael 118
 Ruisdael, Jacob van 673
 Ruppe, Christiaan Friedrich 471
 Rutgers(ius), Winand 162, 263, 799n7, 807n84
 Rutgers van der Loeff, zie Loeff
 Ruthe, Henricus 163
 Ruyter, Michiel Adriaansz de 219
 Sage ten Broek, Johan Jacob le 342, 447, 821n46
 Salmasius, Claude 120
 Salomé (dienstmeisje) 809n22
 Salomo 134, 288
 Salverda, Matthijs 757-758, 868n39
 Samerius, Henricus 52
 San, Gerardus Xaverius de 453, 629
 Sängner, W.M.H. 868n29, 868n37
 Sas, Johannes 106
 Sasschers, Nicolaas 48
 Scaliger, J.J. 77, 120
 Schaap, Jan Willem 627-628
 Schaffer, Gosewijn 71, 76, 99
 Scheepers Jzn, J.F. 617-618
 Schenck van Toutenburg, Georg 39-40
 Schenk I, Pieter 265
 Schierbeek, R.J. 508
 Schiffardus 792n47
 Schimmelpenninck, Gerrit graaf 573-574
 Schimmelpenninck, Rutger Jan 379, 411
 Schniebert, Johann Adelbert Gottfried 448, 836n15
 Schnitger, Arp 134
 Scholten, J.H. 562, 690, 846n89, 846n119
 Scholtz, J.W.L. 848n125
 Schoock, Isaac 222
 Schoock, Martinus 144-146, 170-175, 178, 180-183, 195-197, 199, 222, 795n11, 795n13, 796n19, 802n3
 Schoonebeek, J.N. 675
 Schortinghuis, Wilhelmus 293-296, 415-416, 544, 794n31, 809n25, 812n83
 Schotanus, Christiaan 415
 Schotanus, Henricus 65
 Schroeder, Lodewijk Coenraad 343, 348, 355, 359, 382, 430, 444
 Schroeder, Nicolaas Willem ('de Arabier') 278, 342, 363, 444, 446, 470, 821n46, 832n22
 Schukking, Lubbertus Matthias 335
 Schulenborgh, Johan 185
 Schulenburg, Theodorus Cloppenburg van 371, 825n57
 Schultens, Albert 250, 280, 809n31
 Schultissus, Georgius 120
 Schwartz, Joachim Johannes 303, 441, 837n29
 Schwedern, G.S. van 838n41
 Scipio, Gnaeus 825n1
 Scipio, Publius 825n1
 Sebastian, August Arnold 584, 591, 636, 644,

- 856n48
 Seeser, Joseph 316
 Selbach, Johan van 806n64
 Selbach, Philippus van 254, 806n64
 Sems, Johan 788n5
 Senguerd, Arnold 256
 Senior Coronel, Abraham 154
 Sennert, Daniel 166, 798n44
 Serrarius, Petrus 147, 241, 792n45
 Severinus, Samuel 802n43
 Shakespeare, William 467
 Siccama, Willem 832n34
 Sickinge, Onno Joost 476, 838n46
 Sickinge, Petrus Rembt 476, 838n46
 Sichterman, Antonius Ewald 419-420, 447, 449, 832n30, 832n34
 Sichterman, Gerrit Jan 419
 Sichterman, Jan Albert 359, 419-420, 832n30
 Sijbrandts, Peter 75
 Sijpkens, Hendrik 387, 445, 447, 475, 838n41, 842n7
 Sijpkens, Tammo 507, 606, 838n50, 842n7, 856n33
 Sijsen, Hendrik van 311, 343, 359, 376, 382, 488, 832n5
 Sikkens, Jelle 725
 Simons, Menno 42
 Sint Maarten 21, 23
 Sint Martin ('physicus') 726
 Sitter, W. de 597
 Sitter, W.R. de 477
 Sixtus IV (paus) 34
 Slicher (onderwijzer) 419
 Slijp, Jacob 164-165
 Smellie, William 326
 Smit, Franck 205, 801n30
 Smit, J. 331
 Smith, Edzard Pompejus 824n25
 Socinus, Faustus 73
 Socrates 179, 797n34, 797n35
 Sophocles 571
 Spaen van Biljoen, J.F.W. 491-492
 Spanaeus, Erasmus 204
 Spandaw, Hajo Albert 620, 662, 715, 856n33
 Spencer, Cornelis 814n10
 Spinola, Ambrogio 67
 Spinola, Benedictus de 181, 222, 247, 265, 280, 796n21, 806n73
 Stahl de Boer, D.J. 651
 Stalpaert van der Wiele(n), Jacobus 161, 794n35
 Stampeel, David 69
 Star Lichtenvoort, Cornelis 382
 Star Numan, Cornelis 551, 584-590, 708, 712, 721, 856n33, 859n34
 Staring, W.C.H. 715, 867n13
 Staufenbergh, Johannes 155, 805
 Steege, Jacobus van der 616
 Steinbergen, Johan 123, 125, 183, 197, 798n46
 Stellingwerff, Frederik 83, 783n76
 Stenhuis, Antonius 816n36
 Stenhuis, Jan Ludolf 816n36
 Stenhuis, Ludolf 321-322, 360, 448, 816n36, 823n15, 824n40
 Steur, A.G. van der 831n14
 Stevin, Simon 128-129, 164, 417, 784n88, 790n43, 832n24
 Stheeman Swart, Sijpko 683
 Stimmer, Tobias 31
 Stinstra, Johannes 296-297
 Stoter, Hinrick 28
 Straatman, W.J. 596
 Stratingh, Evert (predikant) 828n50
 Stratingh, Laurens (apotheker) 476, 838n44
 Stratingh, Sibrandus (apotheker) 828n50
 Stratingh, Sibrandus Elzo (hoogleraar geneeskunde) 392, 497, 630, 702, 828n50, 840n5, 856n48, 866n41
 Stratingh Ezn., Sibrandus (hoogleraar scheikunde) 396, 476, 520-521, 584, 640, 653-654, 660, 715-720, 733, 828n50, 859n36
 Strauss, David Friedrich 550, 564
 Sturm, Johannes 780n15
 Suarez, Francisco 179, 797n34
 Sutholt, Bernardus 115-117
 Swammerdam, Johannes 256
 Swieten, Gerard van 817n52
 Swijchhuijsen, Hermann 163, 429
 Swijghuisen, Warnerus 815n34
 Swinden, Jean Henri van 400-402, 439-440, 829n80
 Swinderen, Oncko van 838
 Swinderen, Theodorus van 494, 585, 652, 700, 736, 865n17; patricische achtergrond 698, 838n48; ontgroening 486; stichter van genootschappen 476-478, 718, 759, 838n48; toelating van vrouwen bij lezingen 477, 759; kantianisme 838n50; promoties 834n80; reis door Duitsland (1809) 479, 521-522, 829n73; als schoolopziener 407-498, 713; als inspecteur bij de Keizerlijke Universiteit 407, 494; redacteur van de Almanak 432-433, 490, 532, 731; voor-

- bereiding lustrumfeest (1814) 495, 498; verslag van het lustrum 496, 840n16, 840n18; hoogleraar natuurlijke historie 498, 501, 518, 520, 841n21, 841n27; filosofie van deugd en harmonie 519, 520, 531, 725; a-politieke opstelling 521; als VVV-man 507, 842n1; steun aan vrijwillige flankeurs 533; voorstander praktisch onderwijs 653; colleges didactiek 654, 858-859n21; opbouw Museum van Natuurlijke Historie 507, 642-645, 857n79; vriend en biograaf van S. Stratingh Ezn 715, 717; teruglopende populariteit 532; overlijden 584, 640; portret 460
- Swinderen, Wicher van 476
 Swinderen jr., Wicher van 678
 Swinderen, Van (student 1784) 480
 Sygers, Helena 811n61
 Sylvius, Franciscus dele Boë 181
 Szykovijs, Christophorus 118
 Tacitus 33, 859n34
 Tak, Jan 816n40
 Talma, Aritius Sibrandus 867n68
 Tammen, Johan Henricus 821n56
 Tamminga, Boudewijn 214
 Tangena, Joannes 170
 Tavel, Gabriel 285, 810n46
 Teenstra, Aedsge Martens 307
 Teenstra, Douwe Martens 307
 Tellegen, A.O.H. 828n48
 Tellegen, Bernardus Dominicus Hubertus 586-587, 626, 717, 748, 756, 759, 763, 852n98, 865n32, 868n17
 Teller, Uildrik 415
 Telting, A. 561
 Tercamp, Didericus Arnoldus, zie Camp
 Tertullianus 125
 Teyler van der Hulst, Pieter 467
 Themis 498
 Themmen, Phaebus 257-258
 Themmen, Ph.H. 865n9, 865n12
 Theodoor (ps.) 761
 Theserau, Anthonius 805n48
 Thomas van Aquino 35
 Thomas a Kempis 35, 552-553
 Thomasius, Christian 424
 Thomassen, Karst 106
 Thomassen à Thuessink, Evert Jan 388-392, 421, 444-445, 457, 485, 488, 511, 518, 629-630, 634, 661, 698, 701-702, 816n50, 828n48, 840n5, 856n48, 862n9
 Thomson, James 404
 Thorbecke, Johan Rudolf 574, 579, 585, 590, 765, 842n10, 854n114; schrijft nieuwe grondwet 570, 573-574; blijft buiten de regering 574; wordt leider van het kabinet (1849) 682; benoeming van Groningse commissarissen van de koning 585, 587, 607; tegen familieregering in Groningen 611, 854n4, 855n31; contra Gronings provinciaal chauvinisme 587-588, 620, 772-773; bezuinigingen in 1849 620; mijdt opening nieuw Academiegebouw 851n88; over hoogleraarbenoemingen 863n25; over ambt en aanzien 863n28; benoeming van Van Deen 588, 591, 611, 703, 863n25; schaft staatsexamen af 650; Aprilbeweging 588-589; ahang in Groningen 589, 852n90; Hofstede de Groot contra Thorbecke 589-590, 852n93; maakt bouw van de bibliotheek mogelijk 627-628; aanwezig bij lustrum van 1864 596-597, 853n104; vete met familie Van Hall 639; dwarsboomt Landhuishoudkundige school 715; invoering van geneeskundige wetten 636, 694; wet op het middelbaar onderwijs 690-693; leider van zijn derde kabinet (1871) 756; dispensatie voor Aletta Jacobs 760-762; overlijden 762; portret 686
 Thuilerie, Caspar Cognet de la 172-173
 Thuynen, Theodorus van 280
 Tieboel, Boudewijn 469, 837n23
 Tietsma, W. 681
 Tilburg, Nicolaas 278, 413, 441, 811n53
 Tilingius, Matthias 160, 794n30
 Tillotson, John 284
 Tilly, Johan 't Serclaes, graaf van 124
 Timaeus, Johannes Adwardus 798n43
 Timpler, Clemens 63
 Tinga, Eelco 496, 544
 Tischbein, Johann Friedrich August 240
 Tischbein, Johann Valentin 239
 Tjaden, Sicco 290-292, 811n62, 811n65, 812n85
 Tjarda, Eiszo 71
 Tjassens, Cornelis 343
 Tjassens, Herman 318
 Tollens, Hendrik 662
 Tollius, H. 491
 Tonckens, Joachimus Lunsingh 476
 Tonckens, Johannes 476
 Tonckens, Warmolt 476
 Torman, Johann 214, 802n3
 Toullieu, Petrus de 271, 277-278, 284
 Trembles, Jean du 804n47

- Tresling, Tjalling Petrus 866n41
 Tribonianus 498
 Trigland jr., Jacobus 809n18
 Trip, Lucas 292, 316, 318-319, 472, 474, 479, 812n72, 815n33
 Trip, Scato Hzn. 384-385
 Trommius, Abraham 178-179, 207, 280, 801n34
 Troost, Cornelis 237
 Tuuk, Watse van der 629
 Tydeman, H.W. 739, 866n40
 Ucht, Johan Hoijer von der 802n46
 Uchtman, Eylard Willem 475, 838n41
 Udinck, Gerard 215, 242, 802n6
 Uffenbach, Johan Friederich von 264, 361, 363
 Uffenbach, Zacharias Conrad von 264-265, 361, 363
 Uilkens, Jacobus Albertus 396, 478, 498, 518-521, 525-527, 585, 637, 640, 645, 653, 657, 700, 726, 862n9, 862n14
 Ullmann, Carl Christian 552
 Ulpianus 498
 Upmeijer, Herman 154
 Valckenaer, Johan 397, 829n80
 Valeton, J.J.P. 589, 855n21
 Vanini, Lucilio 172-173
 Varnier, Jean 250
 Veenhuysen, Udo Bulcus (of Bulens) 235
 Vehr, Johan Hoijer van der 109
 Veith, Petrus 839n69
 Velsler, August 490
 Velthuysen, Lambertus van 175
 Velzen, Cornelius van 277, 291, 293-294, 444, 446, 809n29, 812n75, 812n78, 813n89
 Venator, Adolphus 83
 Venema, Herman 297
 Venema, Pieter 806n62
 Venhuizen Munniks, Carel Lucas 539, 732, 865n27
 Venhuysen, Petrus 257-258
 Veno, Henricus de 83, 783n76
 Verbrugge, Otto 271, 277-278, 289, 448, 469, 811n65
 Verdam, G.J. 653-654
 Verdugo, Francisco 52-53, 64
 Verelst, Pieter Hermansz 233
 Verhuell, Alexander 663, 746
 Vermij, R.H. 811n53
 Verrutius, Hieronymus 55
 Verschuur, Johan 290-291, 809n25, 811n61, 811n65
 Verver, Berend 717
 Vinkenborg, Eldert 476, 478
 Virchow, Rudolf 634
 Vitringa, Herman Hendrik 385
 Voetius, Gisbertus 162, 168-175, 180-182, 221-222, 224, 241, 789n32, 796n21, 800n15
 Voget, Albertus 277, 289, 291
 Volder, Burchard de 255-256, 805-806n60
 Voort, Gerrit van der 838n50
 Voltaire 467, 836n22
 Vorstius, Conrad 73, 83-84, 86, 212, 241, 781n50, 783n76, 784n89
 Vos, Marten de 232
 Vos van Steenwijk, J.A.G. baron de 854n1
 Vos van Steenwijk van de Havixshorst, J.A.G. 854n1
 Vosmaer, Arnout 448, 823n15
 Vossius, Gerard 126, 159, 185
 Vrankrijker, A.J.C. 860n53
 Vree, Jasper 843n35
 Vries, Harry de 854n1
 Vries, Hendrik 30-31
 Vries, Johan van 794n39
 Vries, Matthias de 585-586, 589, 669, 721
 Vries, Oebele 27, 775n2
 Vrije, zie Liber
 Vrolijk, Willem 532, 535
 Vultejus, Hermann 70
 Vygh, Carolus 209-210, 801n39
 Waal, Cornelis de 532, 702, 709-711, 729, 744, 836n18, 843n14, 856n43, 863n34
 Waal, C.M. de 536
 Wadwerden, Edo van 214, 802n3
 Waesberge, Joannes van 171
 Wagenaar, Jan 837n25
 Wal, Gabinus de 539, 731, 838n50
 Wal, Johan de 667-668, 860n64
 Wal, P.J. van der 619
 Wandelaar, Jan 282
 Warendorp, Nicolaus 207
 Warmolts, Henricus Rudolphus 480, 839n57
 Warnars, J.H. 853n104
 Warners, Philips Christopher 791n27
 Waterbolck, E.H. 357
 Waterlaet, Lambert van den 169, 175, 796n19
 Welman, Henricus 183, 197, 201
 Wendel, W.J. 595, 852n98, 853n107
 Wermeri, zie Groen
 Westendorp, Johann 214
 Wicheringe, Bartolt 164
 Wicheringe, Johannes 211

- Wichers, Arend Ludolf 607
 Wichers, Arendina 607
 Wichers, Berend 489
 Wichers, Hendrik Ludolf 360, 379-380, 382, 489, 606-608
 Wichers, Hillebrand Jacob 429-430, 834n73
 Wichers, Louis 430
 Wichers, Wicher 216, 805n60
 Widder, Frederik Adam 304, 360, 441, 469, 814n106, 818n7, 821n61, 837n29
 Widmarius, Abdias 118, 182-183, 188, 197-198, 201, 224, 241, 788n13, 789n29, 799n60
 Wieniawski, Henryk 723, 749, 864n1
 Wier, Johannes 45
 Wieringa, W.G.L. 450
 Wigboldes, Willem 30
 Wigboldus, Anco 393
 Wijck, jhr. B.H.C.K. van der 687, 759, 768, 868n38
 Wijghel, L.H. 477
 Wijnpersse, Dionysius van de 303-304, 306, 320, 385, 447, 477, 836n18
 Wijnpersse, Samuel Johannes van de 819n7
 Wilde, I.E. de 868n25
 Wilhelmi, Johannes Gerlacus 204
 Wilhelmina van Pruisen (echtgenote van Willem v) 350, 353
 Wilhelmina van Pruisen (echtgenote van Willem I) 494
 Wilhem, David le Leu de 177, 800n9
 Willem van Oranje (stadhouder) 49, 52, 62, 64-65, 347, 780n22
 Willem I, koning der Nederlanden 432-433, 462, 487, 491-496, 499-500, 505, 508-513, 517, 520, 522, 525-526, 532, 536, 538, 540, 553, 555-557, 583, 610, 614-615, 639, 643, 648, 702, 705, 711, 720, 725, 738, 790n4, 821n62, 840n5, 841n25, 859n24
 Willem II (stadhouder) 139, 184, 219, 802n3, 807n77
 Willem II, koning der Nederlanden 513, 553-554, 557, 566, 573-574, 847n123
 Willem III (stadhouder) 219, 243-244, 246, 251, 261
 Willem III, koning der Nederlanden 668, 740
 Willem IV (stadhouder) 239, 298-300, 302, 349, 357-358, 373, 417, 422, 812n75, 837n37, 838n39
 Willem v (stadhouder) 303, 306, 332, 344, 349, 352, 357, 375, 378, 417, 429, 437, 441, 450, 491, 817n68, 819n7, 822n62, 822n81, 826n16
 Willem Frederik (stadhouder) 180, 185, 216, 807n77
 Willem Frederik van Nassau-Diez 797n31
 Willem Lodewijk, graaf van Nassau 53, 57, 65, 70-71, 84, 126, 610, 779n3, 781n37, 783n79, 783n80, 807n77
 Wingelaar, Koos 860n52
 Winsemius, Menelaos 799n6
 Winsemius, Pierius 61
 Winter, Bernard Johan 724, 728, 738, 864n2
 Winter, Johannes Ernestus 844n43
 Winther, Justus 247
 Witt, Cornelis de 219
 Witt, Johan de 185, 219, 590
 Witten, Gerhard 86
 Witten, Johan 69, 86-87, 784n89, 789n41
 Witteveen, K. 813n95
 Wittichius, Christopher 177, 179, 280, 797n31, 797n41
 Wittichius, Jacob 280, 285
 Woldringh, Jan Gerard 476, 477
 Wolff, Christian 287-289, 314, 332, 811n52
 Wolff-Bekker, Elizabeth 837n28
 Wolters, F.W. 717
 Wolters, J.B. 717
 Wolters, Johann Hermann Gerhard 488, 497, 702, 851n82
 Wolterus I 38
 Wolthers, Arendina Cornelia 812n78
 Wolthers, Catharina 812n78
 Wolthers, Herman 293, 812n75
 Wolthers, Wolter 447
 Wolthuis, Willem 354, 822n75
 Wolzogen, Louis (Lodewijk) 178, 198, 205, 796n22, 797n30, 798n53, 799n8, 805n48
 Worp van Thabor 777n29
 Wycheringe, Rodolf 136
 Wyfringe, Johan 60
 Ypey, Annaeus 488, 545, 609, 861n9, 867n68
 Zijlker, Jan Freerks 513, 585, 588, 708, 854n4
 Zinzendorf, Nikolaus Ludwig Graf von 291, 812n67
 Zuhm, Ernestus 118
 Zweeden, P. van 745
 Zwingli, Huldrych 563

WOORD VAN DANK

Dit boek vindt zijn oorsprong in een ietwat brutale brief die ik in 1989, na afloop van het in dat jaar gevierde 375-jarig bestaan van de Groningse universiteit, als net benoemd hoogleraar en kersvers lid van de Museumcommissie schreef aan het College van Bestuur. Ter gelegenheid van het lustrum was een boek over de recente geschiedenis van de universiteit verschenen, geschreven door de betreurde Emile Henssen, maar dat boek was onder zo grote tijdsdruk tot stand gekomen dat er zelfs geen gelegenheid was geweest om een ordentelijk register aan het boek toe te voegen. Ik waarschuwde het College daarom dat het over 25 jaar weer zo ver zou zijn, als de universiteit 400 jaar zou bestaan, en dat het zaak was dan wel op tijd met de voorbereidingen te beginnen. Er waren nog zo veel gaten in onze kennis van de geschiedenis van de universiteit dat niet verwacht kon worden dat er een fatsoenlijk lustrumboek zou kunnen verschijnen als de opdracht daarvoor weer maar een paar jaar van te voren werd verstrekt.

Aanvankelijk hoorde ik niets, maar na meer dan een half jaar kwam opeens de reactie van het College van Bestuur. Men had de boodschap begrepen en wilde een commissie instellen om te bekijken welke lacunes er in onze kennis van de geschiedenis van de Groningse universiteit bestonden en hoe deze opgevuld konden worden. Van deze Lacunecommissie, die verder nog bestond uit prof.dr. Pieter Boekholt, prof.dr. Arend Huussen jr., drs. Jelle Kingma, prof.dr. Pim Kooij, drs. Rolf ter Sluis, drs. Franck Smit en dr. Inge de Wilde, werd ik voorzitter (later maakten ook de archiefmedewerker Gerard Huizinga en prof.dr. M.G.J. Duijvendak deel uit van de commissie). De commissie stelde een rapport op en diende dat bij het College in. Dat zag dat het goed was en zette de Lacunecommissie om in de Commissie Geschiedschrijving Rijksuniversiteit Groningen, die met een aardig budget aan de gang kon om de gesignaleerde lacunes aan te pakken. Dit resulteerde in de afgelopen jaren in een reeks bundels en monografieën die inderdaad de kennis van de Groningse universiteitsgeschiedenis belangrijk hebben vergroot. Op voordracht van de Commissie Geschiedschrijving kreeg ik vervolgens in 2007 van het College van Bestuur het verzoek de geschiedenis van de Groningse universiteit sinds haar oprichting in 1614 te boek te stellen. Ik had, zo begreep ik later, eerst nog wel examen moeten doen door een studie te schrijven over de Groningse universiteit tijdens de Tweede Wereldoorlog (*Academische illusies*, uitgekomen in 2005), maar ik had daarin kennelijk de juiste balans weten te vinden tussen betrokkenheid en kritische distantie. Men meende dat het schrijven van de integrale geschiedenis van de universiteit mij ook wel toe te vertrouwen was.

Ik ben daarom het toenmalige College van Bestuur, bestaande uit prof.dr. Simon Kuipers (vz), prof.dr. Frans Zwarts (rector magnificus) en prof.dr. Marius Kooyman,

zeer erkentelijk voor het vertrouwen dat zij mij schonken, alsook voor de ideale condities die zij voor dit werk schiepen. Ook de leden van het huidige College van Bestuur ben ik dankbaar voor de volstrekte vrijheid die zij mij gelaten hebben om het werk naar eigen inzicht uit te voeren.

Een werk van deze omvang kan niet geschreven worden zonder hulp van velen. Van de hulpvaardigen wil ik allereerst degenen bedanken die mij geassisteerd hebben bij het onderzoek voor en het schrijven van dit boek. Frida van Til en Renate Huttinga hebben met grote inzet archieven doorzocht, seriewerken doorgenomen en beeldmateriaal opgespoord. Annelies Noordhof heeft mij ook voortdurend laten delen in haar kennis over de negentiende-eeuwse studentenwereld. Bij de voorbereiding van de presentatie van het boek heeft Carmen van Bruggen onschatbare diensten bewezen. Het is gepast hier ook de vaak onzichtbare of voor mij naamloze bibliotheek- en archiefmedewerkers te bedanken die mij steeds uitermate ter wille zijn geweest. George Mulder, adviseur Academische Zaken, komt grote dank toe vanwege de behartiging van de financiële kanten van deze onderneming.

Daarnaast ben ik grote dank verschuldigd aan de collega's die bereid waren het manuscript of grote delen daarvan kritisch door te nemen en met mij te bespreken: Wiebe Bergsma, Pieter Caljé, Mart van Lieburg, Annelies Noordhof, Jacob van Sluis en Arjo Vanderjagt hebben vele uren gestoken in arbeid die hun eigen curriculum vitae mischien niet ten goede is gekomen. Ik heb hun goede raad niet altijd opgevolgd, maar dat betekent allerminst dat ik hun inspanningen niet zou hebben gewaardeerd. Integendeel, en zij weten dat.

Op onderdelen hebben ook talloze anderen, mij soms voorheen totaal onbekend, materiaal verschaft, tips doorgespeeld, inzage gegeven in nog ongepubliceerde artikelen of desgevraagd antwoord gegeven op vragen waar ik mee zat. Ik hoop dat ik hen allen in de voetnoten voldoende duidelijk heb gemaakt hoezeer ik die hulp op prijs heb gesteld.

Maar zonder uitgever geen boek en daarom mag ik niet verzuimen zeker nog de medewerkers van de uitgeverij Verloren nadrukkelijk te bedanken voor de soepele en creatieve wijze waarop zij van een manuscript een heus boek hebben gemaakt.

Ik kan echter dit woord van dank niet besluiten zonder melding te maken van de inspiratie die ik indertijd heb opgedaan in de colleges van en de gesprekken met mijn leermeester Edzo Waterbolk. Hij bedreef de cultuur- en geleerdengeschiedenis op een manier die te zeer aan zijn persoon gebonden was om nagevolgd te kunnen worden, maar ik hoop toch dat iets van zijn benadering in dit boek terug te vinden is.

Zuidhorn, juli 2014

Toen de Franse regeringscommissaris Georges Cuvier in 1811 de Groningse universiteit bezocht, verbaasde hij zich erover dat deze universiteit in een uithoek van het keizerrijk al bijna twee eeuwen een baken van beschaving en verlichting was. En zo is het nog altijd. De Groningse universiteit, die 400 jaar bestaat, paart sinds haar oprichting een sterke internationale uitstraling aan een actieve rol in het culturele, intellectuele en economische leven van Noord-Nederland. Soms dreigde deze excentrische ligging haar fataal te worden, maar uit elke crisis kwam de universiteit sterker tevoorschijn. Zij telde geleerden van Europees formaat, zoals de wiskundige Johann Bernoulli, de medicus Petrus Camper, de astronoom J.C. Kapteyn en de filosoof/psycholoog Gerardus Heymans. Nu behoort zij tot de beste honderd universiteiten van de wereld. Klaas van Berkel vertelt de kleurrijke geschiedenis van de universiteit, met oog voor het detail én de grote lijn. Dit eerste deel beslaat de periode 1614-1876.

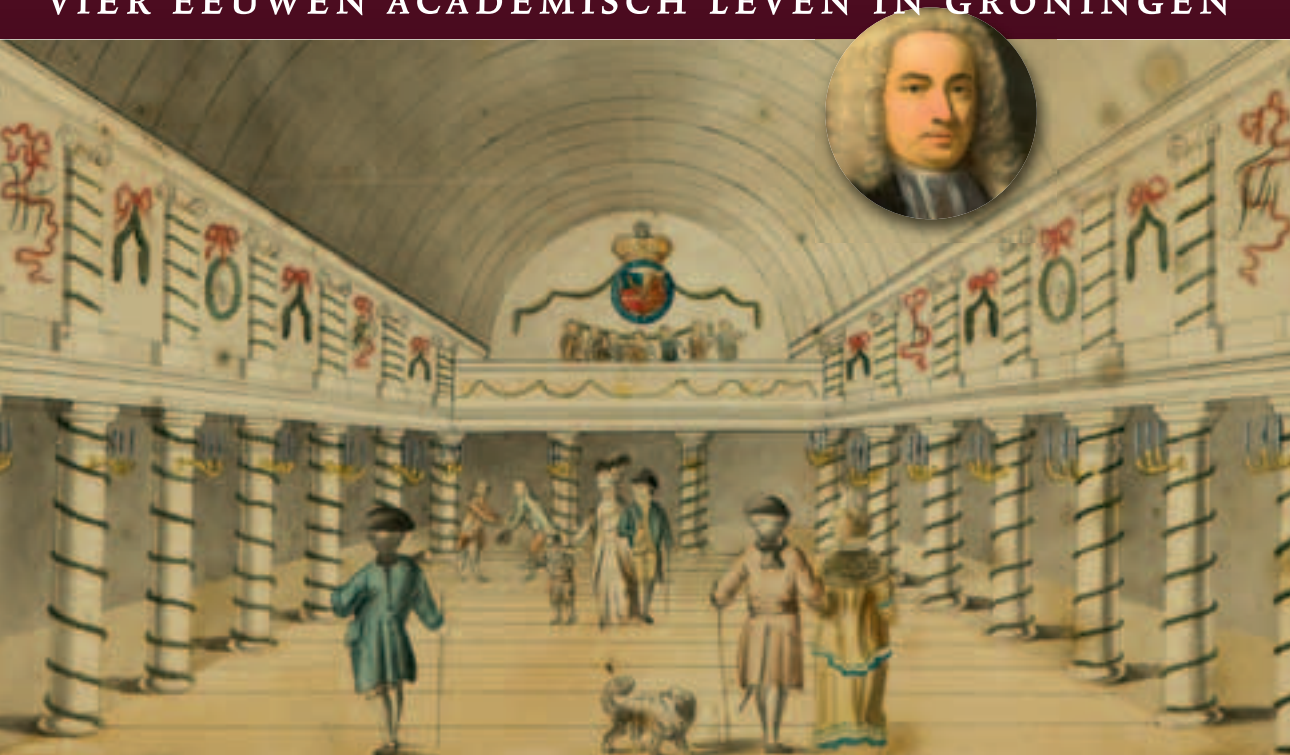

KLAAS VAN BERKEL

UNIVERSITEIT
VAN HET NOORDEN

VIER EEUWEN ACADEMISCH LEVEN IN GRONINGEN

STUDIES OVER DE GESCHIEDENIS
VAN DE GRONINGSE UNIVERSITEIT 8

1614-1876

